

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २६

पालकाप्यमुनिविरचितो

हस्त्यायुर्वेदः ।

तत्पूर्वजयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकेन संप्रति लाहो-

स्कृतपाठशालाप्रथमाध्यापकेन काव्यमालासं-

पादकेन च दाधीचपण्डितबदरीनाथात्मजेन

शिवदत्तशर्मणा संशोधितः ।

स च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन .

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसोत्तरीमुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

मालिबारनवक्रान्दाः १८१६

मिस्त्राब्दः १८९४

(महाराष्ट्रसर्वकार-राजकीयसंस्कृतसंस्थानेन स्वीकृतः)

प्रथम-प्रकाशन-संस्कृत-संस्थाने

S

636.961

.P.154 h.2

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

हस्त्यायुर्वेदप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशसुदृष्टिदृष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकौन्तिचन्द्रामात्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥ १ ॥

हुण्टारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्मधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ॥

दाधीचधीमच्छिवदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्थम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शरीरस्थित्यधीना’ इत्यत्र न केषामपि निप्रतिपत्तिः । शरीरस्थितिश्चाऽऽयुर्वेदज्ञानाधीना । आयुर्वेदश्च मनुष्याणां ब्रह्मसनत्कुमाराश्विनीकुमारादिभिर्वहुभिर्ऋषिभिरिव गजाश्वादीनां तिरश्चामपि पालकाप्यशास्त्रिहोत्रादिभिर्महत्वा कृपया निर्मितः । तत्र मनुष्यायुर्वेदे चरकमुश्रुतवाग्भटादिग्रन्थानां प्रसिद्धाद्बहुत्र मुद्रितत्वाच्च गजायुर्वेदे कस्यापि ग्रन्थस्यामुद्रणेनाप्रसिद्धत्वाद्बहुत्र टीकाग्रन्थेषु ‘इति पालकाप्यः’ इत्यस्यैव प्रायशो दर्शनेन पालकाप्यविरचितहस्त्यायुर्वेदस्यैव प्रकाश्यत्वं मन्यमानेन ‘आपटे’ इत्युपाख्यचिमणाजीतनूजेन महादेवशर्मणाऽऽनन्दाश्रमनिर्मापकेण प्रोत्साहितोऽहमिमं ग्रन्थं चतुर्भिः पुस्तकैः संमेल्य शोधयित्वाऽऽनन्दाश्रममुद्रणाय समर्पितवान् ।

एतद्वस्त्यायुर्वेदनिर्माणदेशकलक्षणस्याप्यावश्यकत्वमिति कृत्वा तद्विषयेऽपि यथा-
विद्यथामिति प्रयत्यते ।

तत्र देशस्तु—

‘अङ्गदेशेष्वभूर्छ्रीमात्रोमपादो महीपतिः’ ।

‘अङ्गराजो महाशङ्खश्चम्पायां पृथिवीपतिः ।

महाप्रभावमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति’ ।

इत्यादिना तत्र तत्र समुपलभ्यमानेनाङ्गदेशे चम्पानगरीरूपो व्यक्तमत्रैव निर्णीतः ।

कालस्तु—

‘इस्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुभार्मिकः ।

नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्संत्यप्रतिश्रवः ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युतसवाईमाधवासिंहजी (G. C. S. I.) वर्मणा सौम्यदत्ता इति । २ रावबहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुर्जी (C. I. E.) वर्मणा प्रसन्नतया । ३ बलदेवविजयान्यायस्वरूपान्धकारशून्ये ।

अङ्गराभेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ।
 कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥
 पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ।
 तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशः ' ॥

इत्यादिना रामायणबालकाण्डकथानकेनाङ्गाधिपरोमपादस्य दशरथस्य च सख्य-
 वर्णनेन समकालवृत्तित्वनिश्चयेन रोमपादमहाराजप्रश्नोत्तरदातृपालकाप्यमुनेरपि दशर-
 थसमकालवर्तित्वमेव निश्चीयते । अत एवाग्निपुराणे भगवता व्यासेनापि षट्सप्तत्यधिक-
 द्विशत(२७६)मितेऽध्याये गजायुर्वेदः पालकाप्योपदेशरूप एव दर्शितः । अग्नि-
 पुराणस्य भगवद्वेदव्यासारचितत्वमावेदयन्त आधुनिकास्तु 'अष्टादशपुराणानां कर्ता
 सत्यवतीसुतः' इत्यापामरप्रसिद्धिप्रतिकीलिता एव न श्रद्धालुभिरादरणीयाः । 'दशर-
 थमहाराजप्रादुर्भावसमयस्तु चतुर्विंशत्वेतायुगः' इति

“चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ।
 सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः” ॥

इति मत्स्यपुराणीयसप्तचत्वारिंशाध्याये (२४२) श्लोकतोऽवगम्यते । इत्थमे-
 गतातिप्राचीनत्वस्यास्य ग्रन्थस्य पुस्तकचतुष्टयमस्माभिरासादितम् । तत्र—

(क.) संज्ञकम्—जयपुरमहाराजाश्रितायुर्वेदाध्यापककच्छवंशादिकाव्यकवयितृश्री-
 कृष्णशर्मणाम् ।

(ख.) संज्ञकम्—पुण्यपत्तनीयरानकीयपुस्तकागारस्थम् ।

(ग.) संज्ञकम्—कलकत्तानगरीयरानकीयपुस्तकागारस्थम् ।

(घ.) संज्ञकम्—जयपुरराष्ट्रान्तर्गतशाकिरनगराधीशगुरुगोस्वामिश्रीयुतानन्दील-
 शर्मणाम् ।

बहुकालभ्रष्टपठनपाठनकेऽस्मिन्ग्रन्थेऽशुद्धिन्नुटिबाहुल्येऽप्यभिप्रायस्त्ववगम्यत एव ।
 इति निवेदयति भूतपूर्वजयपुररानकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकः संप्रति लाहोरस्थसं-
 कृतपाठशालाप्रथमाध्यापकः काव्यमालासंपादकश्च पण्डितशिवदत्तशर्मा ।

अथ हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमः ।

तत्र प्रथमं महारोगस्थानम् ।

विषयाः

अ०

विषयाः

मङ्गलाचरणम्, वनचारिगजस्वायत्तीकरणचिन्ताक्रान्तरुमपादनृपेण गौतमादिमुनिसमागमवर्णनम्, प्रसङ्गाद्गङ्गादक्षिणतीरवर्णनम्, गौतमादीन्प्रति रोमपादकृतसुरप्रदत्तस्ववरकथनं वनचारिगजानां विधिवदानयने तत्प्रार्थना च । गजामयनार्थं गौतमादिप्रेषितदूतान्प्रति पालकाप्यमुनेर्गजानां च दर्शनकथनम्, प्रसङ्गात्पालकाप्यस्य तदाश्रमस्य च वर्णनम्, चम्पासमीपे रोमपादकृतगजानयनं गौतमादीन्प्रति गजशिक्षणे रोमपादकृतप्रार्थना च । पालकाप्यं प्रति रोमपादकृततदीयजन्मनामगजप्रीतिशिक्षणादिप्रश्रवर्णनम् । प्रसङ्गाद्दीर्घतपोमुनिदत्तशापचिन्ताक्रान्तगजान्प्रति ब्रह्मकृतभाविहस्त्यायुर्वेदविदुष्यकथनवर्णनं प्रसङ्गाद्यक्षिणीकृतसामगायनाख्यमुनिधर्षणकथनं करेणुकृतसामगायनमुनिसरेतोमूत्रप्राशनवर्णनं तद्गर्भधारणवर्णनं च । प्रसङ्गाद्गुचिराख्यानकथनं रुचिरायै ब्रह्मदत्तशापस्य तया सह भार्गवसमागमस्य च वर्णनम्, वसुकुलोत्पन्नगुणवतीं प्रति मत्तुङ्गोपाशस्य भाविहस्त्यायुर्वेदवेत्तृपालकाप्यमुनिवर्षनन्तरं तत्कृतशापविमोक्षणस्य च कथनम् । सामगायनकृतपालकाप्यमुनिजातकर्षादिसंस्कारकरणकथनम्, रोमपादं प्रति पालकाप्यकृतस्वकीयगजसहितस्थितितपसाचरणादिवनवर्तनकथनम्, प्रसङ्गाद्गजोत्पत्तिकथनम् । वनाद्गजानां प्रत्यानीतगजानां याध्युत्पत्तिहेतुकथनम्, पालकाप्यकृतरोमपादसमीपस्थित्यङ्गीकारो रोमपादं प्रति पालकाप्यकृतहस्त्यायुर्वेदवर्तनाज्ञाकरणं च ... गजानां जलप्रवेशशृङ्खलसेकादिकथनम्, जलेजोर्ध्वकण्ठतण्डलदानसमयपरिमाणा-

दिकथनं व्याध्यनुत्पत्तिहेतुभक्ष्यपानीयवस्तुतत्समयपरिमाणादिकथनं च ...

वनस्थगजानां पर्वतपतनादिपञ्चदशमरणहेतुकथनम्, आहारजादिसाध्यकथनम्, ब्रह्मदत्तदेववाहनत्ववृक्षभङ्गटणाहारत्वबलवत्त्वनिरामयत्वादिकथनम् ...

एतद्ग्रन्थस्थमहारोगादिस्थानचतुष्टयकथनं प्रतिस्थानगताध्यायानां सान्तर्भेदनामसंख्याकथनं समग्रग्रन्थगताध्यायश्लोकसमष्टयकथनं च ...

गजानां प्रशंसा गुणवर्णनं च, समरे गजं त्यजतो दुर्गतिप्राप्तिकथनं गजाधिकार्यादीनामथानां स्वभावकथनं च ...

हस्त्यायुर्वेदाध्येतृशिष्यगुणवर्णनमध्ययनात्पूर्वं शिष्यकर्तव्योपवासब्रह्मादिपूजनभवादिदेवतोद्देश्यकहवनप्रकारवर्णनं च । आचार्यगुणवर्णनम्, आचार्यशिष्ययोः परस्परमन्यथाचरणेऽन्योन्यपापभुक्त्वकथनं हस्त्यायुर्वेदस्याध्ववेदोपवेदत्वकथनं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तव्याध्यापनयोग्यवर्णकथनं नास्तिकादिशिष्याध्यापननिषेधकथनं च ...

गजरोगाणामाध्यात्मिकागन्तुकभेदद्वयकथनम्, षट्सप्ततिमितवातिकरोगाणां नामकथनम्, सप्तविंशतिमितपैत्तिकरोगाणां नामकथनम्, द्वात्रिंशन्मितश्लेष्मिकरोगाणां नामकथनम्, पञ्चदशरक्तजरोगाणां नामकथनम्, द्वाविंशतिमितसांनिपातिकरोगाणां नामकथनम्, चतुर्दशवातपित्तात्मकसेगाणां नामकथनम्, वातश्लेष्मसमुत्थषोडशरोगाणां नामकथनम्, वातरक्तजसप्तरोगाणां नामकथनम्, श्लेष्मशोणितपित्तकफादिसंकररोगाणां नामसंख्याकथनम् ...

हस्त्यायुर्वेदसाध्यायविषयानुक्रमे—

विषयाः
१. आगन्तुकरोगाणां नामसंख्याकथनं
२. प्रमथषक्कथनं साध्यासाध्यकृच्छसाध्यरो-
गाणां नामकथनं, च
३. ज्वरोत्पत्तिकथनम्, प्रसङ्गादेवदानवयो-
र्युद्धकथनम्, देवानां स्वरक्षणार्थं शिवविष्णु
प्रति गमनवर्णनम्, शिवविष्णुसृष्टज्वर-
प्रज्वरपीडितदानवानां स्वरक्षणार्थं ब्रह्माणं
प्रति गमनं स्वस्य ज्वरप्रज्वरपीडाविमुक्ति-
प्रार्थना च । प्रसङ्गाज्ज्वरप्रज्वरयोः स्वरू-
पवर्णनम्, ब्रह्मकृतदैत्यज्वरत्वकथनं मृत्यु-
लोकं प्रति ज्वरप्रज्वरयोः प्रेषणं च । ज्वर-
प्रज्वरपूर्वरूपक्षणकथनम्
४. ज्वरस्य नरहयखरादिस्थानविशेषभेदेन
ज्वराभितापखारेकादिनामविशेषकथनम्, ग-
जस्थितज्वरस्य पाकल इतिनामतदवयवा-
र्थकथनं मनुष्यभित्नासखत्वकथनं च । ज्वरस्य
मनुष्यसह्यत्वगजासह्यत्वयोर्हेतुकथनम्, पाक-
लस्य शुद्धवालादिदशभेदकथनम्, शुद्धवा-
लादिदशविधपाकलस्य प्रत्येकमुत्पत्तिहेतुलक्ष-
णकार्यपरिहारादिकथनम्
५. स्कन्दरोगस्य शोषिणमितिनामान्तरान्व-
र्थत्वान्तरायामादिभेदत्रयकथनम्, अन्तरा-
यामस्कन्दस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सितकृच्छ-
साध्यत्वकथनम्, बहिरायामव्यापिद्वस्कन्द-
योत्पत्तिनिदानासाध्यत्वकथनम्
६. पुराणकृशरोगस्य पाण्डुरोगइतिनामान्त-
रकथनं वातपित्तकफसंभवात्रैविध्यकथनं च ।
पित्तजपुराणकृशनामान्तरपाण्डुरोगस्योत्पत्ति-
निदानचिकित्सितकथनम्, कफजकर्तुसरि-
नामान्तरपाण्डुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
तकथनं वातजग्नीहोदरनामान्तरपाण्डुरोग-
स्योत्पत्तिनिदानचिकित्सितकथनं च
७. आनाह्रोगस्यात्याशितादिभेदपञ्चकथ-
नम्, अत्याशितस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
दिकथनं शुद्धासंसक्तभेदद्वयवातोन्मथिताना-
हस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं तृतीयसं-
सक्तवातोन्मथितानाहस्योत्पत्तिनिदानासाध्य-
त्वकथनं च । धान्यानाहस्य प्रदुष्टप्रदुष्टमे-
द्वयकथनपूर्वकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं

अ० विषयाः अ०
८. प्रदुष्टानाहस्य दुधिकित्स्यतमत्वकथनं च ।
मृत्तिकाजग्धानाहस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं संनिपातानाहस्योत्पत्तिनिदानासाध्य-
त्वकथनं च १२
९. मूर्छाया द्वादशभेदकथनम्, अतिभोजन-
मूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं विदग्धभो-
जनमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं धान्य-
मूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं क्लेहमूर्छो-
त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं वातमूर्छोत्पत्ति-
निदानचिकित्साकथनं पित्तमूर्छोत्पत्तिनिदान-
चिकित्साकथनं श्लेष्ममूर्छोत्पत्तिनिदानचि-
कित्साकथनं संनिपातमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकि-
त्साकथनं वारिमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं मार्गमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
मद्यमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं यवसमू-
र्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च १३
१०. वातपित्तजादिसप्तविधशिरोरोगकथनम्,
वातिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
पैत्तिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं,
कफजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
रक्तजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
संनिपातिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं कृमिजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकि-
त्साकथनमभिघातजशिरोरोगोत्पत्तिनिदान-
चिकित्साकथनं च १४
११. त्रिशत्पादरोगाणां नामकथनं वनस्थग-
जानां पादरोगानुत्पत्तिहेतुकथनं ग्राम्यगजा-
नां पादरोगोत्पत्तिहेतुकथनं च । पादरोगाणां
शरीरसमुत्थागन्तुकभेदद्वयकथनं नवविभाग-
न्तुकपादरोगाणां नामकथनं त्रिशत्पादरो-
गाणां प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
साध्यासाध्यकृच्छसाध्यायपादरोगाणां ना-
मकथनं क्षारकर्मविधिकथनमभिकर्मविधिक-
थनं च १५
१२. अष्टविधव्यापन्नोक्तकथनम्, तैलव्यापदुत्प-
त्तिनिदानचिकित्साकथनं सर्पिर्व्यापदुत्पत्ति-
निदानचिकित्साकथनं वसाव्यापदुत्पत्तिनिदा-
नचिकित्साकथनं क्षीरव्यापदुत्पत्तिनिदान-
चिकित्साकथनं मद्यव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकि-

द्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानम् ।

विषयाः

अ०

विषयाः

अ०

॥ त्साकथनं धान्यव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं वारिव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुपधाव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च
मन्यादिसप्तविधशोफस्य नामोत्पत्तिस्थानकथनम्, शुद्धशोफस्य वातजादिभेदषट्ककथनं वातिकशुद्धशोफस्य स्वेदकर्मकथनं विलेपनकथनं च । सप्तविधशोफस्य सान्त्वर्भेदमुत्पत्तिनिदानादिकथनमसाध्यशोफनामकथनं च
स्वेदस्य वापीभङ्गाद्यनेकविधत्वकथनं

वापीभङ्गादिस्वेदस्य प्रत्येकमुत्पत्तिप्रकारगुणादिकथनं च । पाकलरोगस्य हवनदेवतार्चनब्राह्मणभोजनगोदानादिभिः शान्तिकरणकथनं मन्त्रपठनादिभी राक्षसपिशाचादिभ्यो रक्षाकर्मकथनं नवग्रहाद्युद्देश्यकबलिदानकथनं भूतिकर्मविधिकथनं च । नेत्ररोगाणां नामसंख्यास्थानादिकथनं नेत्रजातिकथनं दृष्टिजातिकथनमसाध्यनेत्रस्वरूपकथनं प्रावारक्यादिविशतिनेत्ररोगाणां प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च १८

समाप्तं चैतन्महारोगस्थानं प्रथमम् ।

अथ क्षुद्ररोगस्थानं द्वितीयम् ।

विषयाः

अ०

विषयाः

अ०

वमथुरोगस्य दोषजागन्तुकभेदद्वयकथनं दोषजवमथुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं छादप्रादुर्भावचिकित्साकथनमागन्तुकवमथुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वकथनं च
अतीसाररोगस्य पक्काशयसमुत्थमाशयसमुत्थभेदद्वयकथनं द्विविधातीसारस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वलक्षणकथनं च । मदनजगधकस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासूत्रापरिहारप्रकारादिकथनम्
तृणशोषीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुत्पत्तिसमकालं परिहारकथनं वृद्धस्यापरिहारत्वकथनं च
कर्मातिनीतरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्
हृत्तिशालांप्रति जिगमिषोरज्ञातमानवस्य निषेधकरणकथनम्, विषदाहपुरुषस्य लक्षणकथनं गजभक्ष्यान्नपानादेः सविषत्वादिविज्ञानार्थं पूर्वं भार्जववायसादिभ्यो प्राप्तदानकथनं सविषाभादिभक्षणेन भार्जववायसादिषेष्टाकथनं च । सविषाभादेरभिजलप्रक्षेपतज्जन्यविकारादिकथनम्, सविषतैलदुग्धादीनां स्वरूपकथनम्, गजगतविषस्य

निदानचिकित्साकथनं विषस्य मूलजादिभेदत्रयकथनं च ६
दूर्घविषस्योत्पत्तिकार्यादिकथनम् ... ७
त्वडमांसादिदशस्थानगतविषस्य प्रतिस्थानं लक्षणसाध्यासाध्यत्वकथनम्, प्रसङ्गाद्विषाभिभूतगजभिन्नानां भूतानां सप्तवेगागमनकथनं विषाभिभूतगजानां वेगत्रयागमनलक्षणकथनं साध्यविषाणां निदानमन्त्रौषधिभिः परिहारप्रकारकथनं च ८
दिग्धविद्वस्य निदानचिकित्सादिकथनम् ९
सर्पदंशनस्य दृष्टादिभेदत्रयकथनं सर्पकोपादिकारणपञ्चकथनं च । पन्नगानां भेदचतुष्टयकथनं प्रत्येकं स्वरूपकथनं च । चतुर्विधपन्नगदंशनस्य प्रत्येकं निदानचिकित्सासम्प्रपठनप्रकारादिकथनम् १०
स्फोटिकाया उत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं साध्यासाध्यलक्षणकथनं च । प्रसङ्गात्पशून्प्रति वसिष्ठदत्तविषाभयकथनं गजानां स्फोटिकाकदाचिद्भावित्वकथनं लुतोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ११
अपवादबद्धस्योत्पत्तिनिदानादिकथनम् १२
पूर्वाबद्धस्य नामान्वयताकथनमुत्पत्तिकथनमरण्यगुम्फाविनाडसाध्यत्वकथनं च । प्रसः

हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमे—

विषयाः	अ०	विषयाः	अ०
तद्वनारामवृक्षनदीसरोदिगाकाशादीनां वस-		थनं मन्त्रबलिपूजादिभिर्भूतप्रहपरिहारप्रका-	
त्तादिषड्भक्तुभेदेन सौन्दर्यवर्णनं करेष्वा		रकथनं च... ..	३२
सह गजकृतबन्धविलासदिवर्णनं च ...	१३	उन्मादस्य निदानचिकित्साकथनम् ...	३३
पञ्चविधविसर्परोगस्योत्पत्तिनिदानकथन-		अपस्मारप्रहस्य निदानकथनं नवग्रहो-	
मसाध्यत्वकथनं च... ..	१४	न्मादग्रहचिकित्साप्रकारेण वर्षस्यान्तःप्रसा-	
हृद्यस्फालीरोगस्योत्पत्तिनिदानकथनम-		धनकथनं परतो निष्प्रतिक्रियत्वकथनं च... ..	३४
साध्यत्वकथनम्	१५	वातकुण्डलीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकि-	
वालक्षणीरोगस्यान्वर्थनामताया दोषजा-		त्साकथनमन्योक्तापरिहार्यत्वकथनं च ...	३५
गन्तुकभेदद्वयस्य च कथनम्, द्विविधवाल-		भारोन्मथननिदानचिकित्साकथनम् ...	३६
क्षणीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासा-		लुप्तरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्...	३७
ध्यत्वकथनम्	१६	पत्रकृमिरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	३८
मेदृक्षणीरोगस्य दोषजागन्तुकभेदद्वय-		उरःक्षतरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	३९
कथनं निदानोत्पत्तिचिकित्साकथनमुपेक्षणा-		शोणिताण्डरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	४०
त्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वकथनम्		यवगण्डशिराभिघषादरोगस्योत्पत्तिनिदा-	
हस्तोन्मथितरोगस्योत्पत्त्यसाध्यत्वकथनं		नचिकित्साकथनमन्यत्रिशृतादरोगापेक्ष्यऽ-	
निदानषट्कभेदेन मरणादिनावधिकथनं च	१८	स्य कष्टदातृत्वकथनमुत्पन्नमाश्रस्य साध्यत्व-	
उदावर्तरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	१९	कथनं कालातिक्रमेऽसाध्यत्वकथनं च ...	४१
उत्कर्णकरोगस्योत्पत्तिकथनं वातपित्तक-		चर्मकीलोत्पत्तिचिकित्साकथनम् ...	४२
फजभेदेन तन्निदानचिकित्साविशेषकथनं च	२०	वृद्धचिकित्साकथनम्	४३
वातगातरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	२१	अवसानहेतुचिकित्साकथनम्	४४
मन्याग्रहोत्पत्तिनिदानचिकित्साक-		जठरूरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	४५
थनं विगतमन्याग्रहकर्तव्यघृतपानादिकथनं च	२२	बाल्ये गृहीतस्य पोषणप्रकारकथनम्...	४६
मदक्षयस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	२३	रात्रिक्षिप्तरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-	
कृशत्वोत्पत्तिचिकित्साकथनम्... ..	२४	कथनं तदुत्पत्तिसमकालं रक्षोप्रहादिकृतपी-	
बलक्षयोत्पत्तिचिकित्साकथनम् ...	२५	डाकथनं तन्निश्चयर्थं मन्त्रपठनद्वनब्राह्मण-	
श्लेष्माभिषन्ननिदानचिकित्साकथनम् ...	२६	भोजनादिकरणकथनं च	४७
मुखद्वारविशोधनस्य वनसात्म्यानुलोमि-		सूत्रसङ्गरोगस्य भिन्नबस्त्याद्यनेकभेदक-	
कचिकित्साकथनम्	२७	थनं प्रत्येकं तदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं	
तलकाशीरोगस्योत्पत्तिनिदानकथनं तल-		भिन्नबस्तेरसाध्यत्वकथनं संनिपातसमुत्थ-	
र्मकालप्रकारादिकथनं च	२८	स्यान्योक्तापरिहार्यत्वकथनं च	४८
तलकाशीरोगस्य चिकित्सादिकथनम् ...	२९	सूतिकावातसमुत्थव्यापन्ननिदानचिकित्सा-	
गलग्रहोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्	३०	कथनम्	४९
हृत्प्रादितनिदानादिकथनं सिद्ध्यर्थकरो-		दन्तरोगस्य दोषजादिभेदचतुष्टयकथनं	
निदानचिकित्साकथनं च	३१	तत्सामान्यलक्षणकथनं प्रत्येकमुत्पत्तिनिदान-	
भूतप्रहप्रवेशसमयकारणादिकथनं कामा-		चिकित्साकथनं साध्यासाध्यलक्षणकथनं च।	
ख्यातिकादिप्रहविष्टानां प्रत्येकं लक्षणक-		दोषजदन्तरोगस्य वातसमुत्पादिभेदकथनं	
थनं कामाख्यादिप्रहत्रितयप्रवेशजपीडापरि-		प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं दन्तपा-	
कथनं सामान्यभूतप्रहप्रविष्टलक्षणक-		तनप्रकारकथनं च	५०
		चेतोभ्रंशनस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन-	

द्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानम् ।

विषयः

अ०

विषयः

मुक्ततत्सर्वलक्षणयुक्तस्य दशाहात्परमसाध्य-
त्वकथनं च ५१

लुप्तरीगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्,
शूलरोगस्य सपित्तवातजसकफवातजभेदद्व-
यकथनमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं प्रसङ्गा-
न्मदनोद्देश्यकहरकोपादितप्रथमनिर्मितिप्र-
कारकथनं च ५२

शारदरोगस्य स्थूलादिभेदचतुष्टयकथनम्,
स्थूलशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
कृशशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
प्राकृतशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
लौहितशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ५३

मधुमक्षिकादंशनस्य निदानचिकित्सा-
कथनम् ५४

छवीदोषस्यैकादशभेदनामकथनं प्रत्येकं
तदुत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वकथनं
च ५५

मृत्तिकाया देशवर्णभेदेन गुणदोषकथनं
वन्यानां मृद्भक्षणेऽपि नीरोपेताहेतुकथनं
ग्राम्याणां मृद्भक्षणे रोगोत्पत्तिहेतुकथनं मृद्भ-
क्षणजन्यरोगाणां निदानचिकित्साकथनं
साध्यासाध्यलक्षणकथनं च ५६

प्रहणीदोषस्य वातिकादिभेदत्रयकथनं
वातिकप्रहणीदोषस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं पैतिकप्रहणीदोषस्योत्पत्तिनिदानचि-
कित्साकथनं कफजप्रहणीदोषस्योत्पत्तिनि-
दानचिकित्साकथनं च ५७

आमस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुपेक्ष-
णात्कृच्छ्रसाध्यत्वासाध्यत्वकथनं च ... ५८

कोष्ठकृमिनिदानचिकित्साकथनम् ... ५९

चतुर्विधदौर्बल्यकथनं दशविधक्षयरोगस्य
प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं राजय-
क्ष्मादिनामान्तरकथनं तदन्वर्थत्वकथनं प्रस-
ङ्गाद्भक्षदत्तचन्द्रोद्देश्यकशापकथनमस्य तज-
न्यत्वादिकथनं च ६०

मदसावं प्रति वातादिचतुर्दशहेतूनां

नामकथनं प्रत्येकं निदानकथनं वातादिहेतु-
पञ्चकमदसावस्य प्रत्येकं चिकित्साकथनं च

कर्णवालजकृमीणां निदानचिकित्साकथनं
साध्यासाध्यलक्षणकथनं च ६१

कर्णरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ...
अभक्तच्छन्दोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्

भक्तप्रासोपरुद्धनिदानचिकित्साकथनम्
द्रोणीकशोफस्य वातजादिभेदपञ्चक-

कथनम्, वातजद्रोणीकस्योत्पत्तिनिदानचि-
कित्साकथनं पित्तजद्रोणीकस्योत्पत्तिनिदान-

चिकित्साकथनं कफजद्रोणीकस्योत्पत्तिनिदा-
नचिकित्साकथनं रक्तजद्रोणीकस्योत्पत्तिनि-

दानचिकित्साकथनं संनिपातजद्रोणीकस्योत्प-
त्तिनिदानचिकित्साकथनमुपेक्षणात्प्राणहरत्व-

कथनं च ६२

अतियातस्य निदानचिकित्साकथनम् ...
गुल्मरोगस्य वातजादिपञ्चविधत्वकथनम्,

वातजगुल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं पित्त-
जगुल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कफजगु-

ल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं रक्तजगुल्मो-
त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं संनिपातजगुल्मो-

त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ६३

हृद्रोगस्य वातिकादिभेदत्रयकथनम्, वा-
तिकहृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं पैति-

कहृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कफज-
हृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ...

गात्ररोगाणां वातिकादिभेदचतुष्टयकथ-
नम्, वातिकगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-

कथनं पैतिकगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं कफजगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-

कथनं सांनिपातिकरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं च ६४

आगन्तुकगात्ररोगाणां पतनादिद्व-
तुकथनं षडाबाधद्विविधगात्रसङ्गति च

यथमागन्तुकगात्ररोगचिकित्सादिकथनं च
गात्ररोगाणां स्तम्भादिद्वादशभेदतन्मात्र-
कथनं प्रत्येकं लक्षणचिकित्साकथनं च

हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमे—

अथ तृतीयं शल्यस्थानम् ।

विषयाः
 गानामात्मन्येव्यधिष्ठानाकृतिस्रावश-
 कमाणां भेदसंख्याकथनं त्रिविधयोनि-
 कथनमष्टविधाधिष्ठानलक्षणकथनं शुद्धा-
 द्वेविधस्रावस्य वस्तुविशेषेण चतुर्विंशति-
 क्षणकथनं त्रिविधात्मनः साध्यासाध्य-
 कथनं द्विविधशल्यस्य लक्षणकथनमु-
 पपञ्चकस्य लक्षणकथनं षड्दोषाणां लक्ष-
 णं लेपधूपरोपणादिप्रकारकथनं च ...
 सहव्याघ्रादिनखजस्याभिक्षारविषादिजस्य
 शःक्षतस्य प्रत्येकं निदानकथनम् ...
 शःक्षतस्य चिकित्साकथनम्, सामान्य-
 रेष्टलक्षणकथनं वैद्यं प्रति गच्छतो
 यलक्षणकथनं वैद्यगमने शुभाशुभनि-
 तिथिनिक्षत्रादिकथनमामच्छेदाकरणतद्धे-
 त्वां जाठराभिकृतपाचनप्रकारादिकथनं च
 ङल्ययोपचारकथनम् ...
 वातपित्तकफज्वरानां प्रत्येकमुत्पत्तिलक्ष-
 णं व्रणानामेकोनविंशत्याकृतिकथनं सा-
 दं वस्तुविशेषत्रयकथनं च । पक्वापक्व-
 मानस्वययुग्मर्ण्यानां लक्षणकथनं चतुश्च-
 शद्व्रणोपक्रमकथनं च ...
 विन्यादिपञ्चभूतानां नामगुणक्रियाकथनं
 ङजन्यवस्तुकथनं च । शरीरस्थसप्त-
 तां नामकथनम्, वातपित्तकफकृत-
 क्रियाकथनम्, आहारोपचारक्रियाकथ-
 नत्वेदजात्रिचतुर्विधप्राणिनामन्तर्भेदक-
 प्राणादिपञ्चकस्य मानसादिचतुष्ट-
 षाऽऽनुकूल्ये विप्रतिपन्नत्वे च कार्य-
 कथनम्, षड्दूषाणां नामगुणक्रियाकथनम्,
 षड्दिवचतुर्दशवस्तुनां प्रत्येकमन्त-
 राल्लक्षणाक्रियाचिकित्सादिकथनम्,
 नैवेद्यकथनमेतत्सर्वज्ञस्य वैद्यत्व-
 ...
 च त्रुटिलयनिषेधादिब्रह्मादिनान्त-
 नामक्रमकथनमीश्वरेच्छावशाज्जगदु-
 त्थानं गर्भोत्पत्तिप्रकारकथनं गर्भ-
 उत्पत्तिमासतत्त्वज्ञानोत्पत्तिकथनं

अ० विषयाः अ०
 धातूनां नामकथनं च ...
 ऋतुमतीलक्षणकथनं गर्भिणीलक्षणकथनं
 विस्तरेण गर्भधारणप्रकारकथनमवयवेन्द्रियो-
 त्पत्तिवृद्धिप्रकारकथनं पुंस्त्रीषण्डोत्पत्तिकारण-
 कथनमवयवगतश्वेतकृष्णत्वादिहेतुकथनं वा-
 तपित्तकफप्रकृतिलक्षणकथनं भ्रात्र्यनेकजा-
 त्युत्पत्तिहेतुलक्षणादिकथनं च ...
 १ शरीरस्थदन्तनखमर्मशिरास्थिसंध्यादीनां
 स्थानसंख्याकथनं वातपित्तकफरक्तादीनां
 २ स्थानकथनं च ...
 शल्यप्रणिधानप्रकारकथनमभिप्रणिधानप्र-
 कारकथनं च ...
 स्तम्भयन्त्रणाप्रकारकथनं प्रतिकर्मक्रिया-
 कथनं यन्त्रयोग्यायोग्यवृक्षतत्पूजादिकथनं
 ३ यन्त्रनिर्माणप्रकारकथनं तद्व्रतदेवतोद्देश्यकपू-
 ४ जनहवनप्रकारादिकथनं च ...
 एतच्छाल्यस्य ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिक-
 थनमभिप्रमिश्रित्यपरम्पराकथनं च । बाह्यशरीर-
 जशल्यकथनं सशल्यलक्षणकथनमनेकविध-
 यन्त्रैः स्थानविशेषगतशल्योद्धारप्रकारकथनं
 ५ मर्मविद्धस्यासाध्यत्वादिकथनं च ...
 विद्रधिरोगस्य व्रतजादिभेदचतुष्टयकथ-
 नम्, वातजविद्रधिरोगोत्पत्तिनिदानचिकि-
 त्साकथनं पित्तजविद्रधिरोगोत्पत्तिनिदानचि-
 कित्साकथनं कफजविद्रधिरोगोत्पत्तिनिदान-
 चिकित्साकथनं संनिपातजविद्रधिरोगोत्पत्ति-
 निदानचिकित्साकथनं च ...
 ११ व्रणस्य सान्तर्भेदं शरीरागन्तुकभेदद्व-
 यकथनं प्रत्येकं निदानचिकित्सासाध्यासाध्य-
 लक्षणकथनं च ...
 १४ नाडीव्रणस्योत्पत्तिनिदानकथनं साध्यासा-
 ध्यलक्षणकथनं साध्यव्रणस्य शस्त्राभिक्षारक-
 १५ र्मादिचिकित्साकथनं च ...
 शरीरस्थसप्तशतशिराणां कण्ठादिस्थान-
 गतत्वेन विभागसंख्याकथनं वातपित्तादि-
 त्रितयशोणितादिसप्तधातुवायुशिराणां प्र-
 त्येकं संख्याकथनं रोगविशेषेण वैद्यशिराक-
 थनम्

चतुर्थमुत्तरस्थानम् ।

विषयाः	अ०	विषयाः	अ०
दन्तनाडीनिदानचिकित्साकथनम् ...	१७	धनम्	
दन्तचिकित्साकथनम्	१८	एकविंशतिभूतानां नामसंख्याकथनम्	
शिराच्छेदप्रकारकथनं छेदयोग्यायोग्य- शिराकथनं च	१९	पठनादिपरिहारप्रकारकथनं च	
सप्तोत्तरशतमर्मकथनं तेषां स्थानप्रमाण- कथनं छविषट्ककथनं च । सद्यःप्राणहरम- र्मकथनं विलम्बप्राणहरमर्मकथनं तत्संख्या- कालावधिकथनं च । वैगुण्यकर्ममर्मकथनं तेषां लक्षणादिकथनं च		विषकीदोत्यसिनिदानचिकित्साकथनम्, व्यालदृष्टनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यलक्ष- णकथनं च	
शुनः सविषत्वे कारणकथनं शुनो ब्राह्म- णादिजातिचतुष्टयतलक्षणकथनं च । श्वद- ष्टस्य वेगत्रयागमनकथनं तन्निदानचिकित्सा- कथनमसाध्यलक्षणकथनं च	२०	शरीरस्य हस्तमुखादिपञ्चदशभागकथनम् प्रतिभागगतप्रदेशानां नामसंख्याकथनं शरी- रगतसर्वप्रदेशानां समष्टयङ्ककथनं च	
विस्तरेण मर्मस्थानतन्नामचिकित्साकथनं शस्त्रकर्मयोग्यायोग्यत्वादिकथनं च	२१	दशविधशस्त्राणां नामप्रमाणसंस्थानकथनम् मभिकर्मशल्योद्धरणसाधनानामोषिणीनां च प्रत्येकं नामसंख्याप्रमाणसंस्थानकथनं च	
पुनश्च प्रकारान्तरेण मर्मस्थानतन्नामचि- कित्साकथनम्	२२	क्षारयोगप्रकारकथनम्	
पुनश्च बालादिपाकलानामुत्पत्तिहेतुकथनं प्रसङ्गास्पितादीनां स्थानकथनं च	२३	अस्थिमज्जस्य कारणभेदकथनं संज्ञापूर्वकं तन्निदानचिकित्सासाध्यासाध्यलक्षणकथनं च	
पुनश्चामिदग्धस्य सेकलेपादिचिकित्साक-	२४	मृतगर्भायाः लक्षणकथनं मृतगर्भस्य बहि- र्निष्कासनच्छेदनादिप्रकारकथनं च	
		हवनपूर्वकदन्तोद्धरणप्रकारकथनं दन्तानां भेदसंभवादिकथनं च	

समाप्तं चेदं तृतीयं शल्यस्थानम् ।

अथ चतुर्थमुत्तरस्थानम् ।

विषयाः	अ०	विषयाः	अ०
स्थावरजङ्गमद्विविधज्वेहस्यान्तर्भेदकथनं घृततैलपानयोग्यायोग्यकालकथनं त्रिविध- पीनीनां प्रमाणकथनं घृततैलमात्राकथनं च		शालियवमाषगोधूमादीनां गुणदोषकथनं गात्र- सेचनशिरोम्रक्षणयोगुणकथनं दन्तनेत्राभ्यङ्ग- योगुणकथनं च	
विस्तरेण घृततैलादिपानस्य तुषट्कभेदेन योग्यायोग्यकालतत्कारणादिकथनं प्रतिप्रदिनं घृततैलादिपानस्य जाल्वक्त्वादिभेदेन गुण- दोषप्रमाणादिकथनं च	१	पुनश्च ज्वेहस्य स्वसंमतनवभेदकथनं गात्रादिसंमतभेदकथनं ज्वेहपानस्य कालप्र- कारादिकथनं वसामज्जाविधादीनां गुणकथन-	
उत्तममध्यमाधमानां गजानां हस्तिनीनां च प्रत्येकं बलवर्णादिकथनं चतुर्विधाहारकथनं भोज्यभक्ष्यपेयानां प्रत्येकमन्तर्भेदतन्नामादि- कथनं लेह्यस्योत्कारिकाभिभेदत्रयकथनं प्रत्येकं लक्षणकथनं मृगशृङ्गादीनां भक्षणप्रकारत- त्परिमाणादिकथनं सुरापानजगुणदोषकथनं भेदकगुणदोषकथनं त्रिविधयोगुणदोषकथनं	२	मृतुषट्कभेदेन ज्वेहपानप्रकारकथनं सद्यःज्वे- हविधिकथनं बस्तिगुणकथनं पत्रभङ्गबलाति- बलवज्रकतैलविधिकथनं त्रिवृतविधिकथनं च नवविधबस्तीनां दानप्रकारादिकथनम् हस्तिशाल्मनिर्माणयोग्यदेशशुभतिथिनस्य प्रादिकथनमुत्तममध्यमाधमजगुणस्थितियोग्य शालायामपरिणाहादिकथनं प्रसिद्धादिकानि चित्शल्यनिर्माणकथनं हवनप्राणभोज-	

हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमे—

विषयाः	अ०	विषयाः	अ०
नैसर्गिकथनं च	१	क्षीरस्य सामान्यगुणकथनं गव्यमाहिषा-	४०
धिकथनं दुर्गिरिक्तातिविरि-	१	यष्टभेदकथनं प्रत्येकं तद्गुणकथनं च ...	२१
रिक्तलक्षणकथनं च	४	श्रीगजोत्पत्तिकथनं प्रसङ्गादेवदानवयोर्यु-	
भेदेन भक्षणयोग्यशुष्काद्रव्यवस-	५	द्धकथनं मेघाभिधैरावणसुतं प्रति शिवदत्त-	
थनम्	८	वरकथनमाषाढ्यां वैद्यकतैव्यपूजाप्रकारक-	
सूचकलक्षणकथनं तद्भेदेन मरणाव-	९	थनं गजारोहणादिकथनं च	२२
च... ..	९	विस्तरेण सर्पितैलाद्यनेकद्रव्यदानस्य	
कल्पनाप्रकारकथनं तद्योग्यायोग्य-	१०	प्रत्येकं हेतुगुणकथनम्	२३
थादिकथनमयोग्यकालावस्थयोर्दन्त-		स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धादीनां प्रत्येकं	
रणेऽमात्यव्यसनादिकथनं च । दन्त-		लक्षणकथनं विरिक्तदुर्गिरिक्तादीनां प्रत्येकं	
यनं कल्पनाकरणयोग्यदन्तकथनं		लक्षणकथनं च	२४
करणकथनमुत्तमादिभेदेन तत्परिमा-		यवसस्य भेदद्वयकथनमाहारस्य भेदत्र-	
यनं च	१०	यकथनं देशस्य भेदत्रयकथनं प्रत्येकं तल्लक्ष-	
रिच्यविपाककथनं वातपित्तकफादीनां	११	णादिकथनं च	२५
दीपकरसकथनं च	११	वातप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरादिलक्ष-	
मादिभेदेनेक्षुदानपरिमाणकथनं तद्गु-	१२	णकथनं पित्तप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरादि-	
यनं च	१२	लक्षणकथनं कफप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरा-	
तश्च विस्तरेण नस्यदानविधिकथनम्	१३	दिलक्षणकथनं च... ..	२६
प्ररोगन्नश्रीविजयाभिधगुटिकानिर्माणप्र-		गव्यमाहिषायष्टविधमूत्रकरीषयोः प्रत्येकं	
यनं रक्तपित्तदाहशामकवर्तिकरणप्र-		गुणदोषकथनम्	२७
यनं प्रपण्डरीकादिरसक्रियाकथनं नी-		लशुनस्योत्पत्तिकथनं मूलबीजादिभेदेन	
भिधगुटिकाकरणप्रकारकथनं कल्का-		मधुरतिक्तादिद्रव्यभेदकथनमनुपानभेदेन त-	
गाञ्जनयोर्विधिकथनमनेकविधनेत्ररोग-		द्रुणदोषादिकथनं च	२८
चिकित्साकथनं च	१४	पिप्पलीशृङ्गवेरादिमिश्रितलवणदानप्रका-	
लस्य संवत्सरायनादिविवक्षाभेदेनाने-		रकथनं तद्गुणादिकथनं च... ..	२९
त्वकथनमृतुषट्कभेदेन पिण्डदानकथन-	१५	गजानामारण्यकादिभेदचतुष्टयकथनं प्र-	
नादिदानज्ञानसेकादिप्रकारकथनं च...	१५	त्येकं तल्लक्षणकथनं च । पांशुदानप्रकारकथनं	
पान्नाय जलदाननिषेधकथनं कृविधिहेतु-		तद्गुणकथनं च	३०
सहेतुकमुत्तरकथनम्	१६	रसरक्तमांसदिसप्तधातुसमुत्पत्तिसप्तमादाव-	
नादकक्षीरसर्पिरादीनामभ्रपाचनमांस-		स्थाकथनं प्रत्येकं लक्षणकथनं सप्तमावस्था	
विक्रियाकथनम्	१७	प्राप्तस्य मरणागमनकथनं तत्कारणादिक-	
क्षीरपानविधिकथनम्	१८	यनं च	३१
सर्वप्रथममाधमभेदेन सुराया गुणदोष-		प्राहस्य नागतन्तुकभेदद्वयकथनं नागप्रा-	
सुराया नान्तरकरणीर्यप्रतिपानविधि-		हस्योत्पत्तिनिदानासाध्यत्वकथनं तन्तुकप्राह-	
भेदेन गुडलवणादिमिश्रणकथनं		स्योत्पत्तिनिदानचिकित्सादिकथनम् ...	३२
विषादादिमिश्रितसुराया वित्तैगुणाव-		जलजहृतिस्वरूपकथनं तत्स्थानस्थजल-	
च	१९	पानादिना गजानां मरणागमनकथनमष्टमीच-	
विधानकथनम् तद्वदभेदेन तैल्य-		तुर्दश्यमावास्यासु नदीयज्ञविधानेन तदुद्देश्य-	
गुणदानकथनं	२०	कथनं च	

चतुर्थमुत्तरस्थानम् ।

विषयाः	अ०	विषयाः
जलौकानां द्वादशजातिकथनं सविषनि- विषभेदद्वयकथनं प्रत्येकमुत्पत्तिस्थानलक्षणा- दिकथनं च		गजनीराजनाविधिकथनं तत्कालकारणा- दिकथनं गजशान्तियोग्यशुभतिथिनक्षत्र- ३४ सावित्रादिमुहूर्तकथनं गजशान्तिविधिकथनं विष्णुप्रजापत्यादिदेवतानां पूजाप्रार्थनाप्रका- रकथनं हवनकालिकमन्त्रपठनप्रकारकथनं गजरक्षणे विष्णुप्रजापत्यादीनां प्रार्थनाप्रका- रकथनं हवनकालिकवह्निधूमस्वरूपभेदेन गज- ३५ शब्दभेदेन च शुभाशुभसूचकत्वादिकथनं च
गजशालायां भूतानां व्याधिरूपेण संचा- रकथनं तद्वेतुकथनं रौद्रवैष्णवपाकलयोः स्व- रूपकथनं तद्दर्शने गजानां भीत्युत्पत्तिकथनं तत्कारणीभूताग्निशापकथनं ज्वरसंचारलक्षण- कथनं ज्वरपरिहारार्थं शिवविष्णुपूजाभूतब- लिदानादिकथनं च		

समाप्तमिदमुत्तरस्थानं तुरीयम् ।

इति हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमः समाप्तः ।

पालकाप्यमुनिविरचितो
पालकाप्यापरनामधेयो गजायुर्वेदः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
पालकाप्यमुनिविरचितो
हस्यायुर्वेदः ।

तत्र प्रथमं महारोगस्थानम् ।

तत्र प्रथमो वनानुचरिताध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रत्पूहव्यूहविच्छेदकारणं गणनायकः ॥
जयति स्थिरसंपत्तिर्गजभक्तनिदर्शनः ॥ १ ॥
आमोदश्च प्रमोदश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥
अविघ्नो विघ्नहर्ता च हेरम्बो गणनायकः ॥ २ ॥
लम्बोदरो गजमुखो धूम्रकेतुर्गजाननः ॥
सर्वकार्येषु हेरम्बनामान्येतानि संस्मरेत् ॥ ३ ॥

वनानुचरितमध्यायं व्याख्यास्यामः—

अङ्गानामधिपः श्रेष्ठः श्रीमानिन्दुसमद्युतिः ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वैर्ज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४ ॥
येनेयं पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ॥
चतुःसामरपर्यन्ता भुक्ता ह्यमिततेजसा ॥ ५ ॥
स रोमपादो नृपतिश्चक्रवर्ती महापशुशः ॥
मेधावी धर्मवान्धीरो निर्जितारिः प्रतापवान् ॥ ६ ॥
*अङ्गदेशेष्वभूच्छ्रीमान्रोमपादो महीपतिः ॥
गजारोहणशक्रेव(?) धृतबुद्धिर्जितश्रमः ॥ ७ ॥

* अयमर्थश्लोकः कपुस्तके नास्ति । उत्तरार्धमात्रं लिखित्वा
(७) स्तु लिखितः ।

१ क. °भक्तिनि° । २ क. °त्वज्ञो वदान्यः सर्वशास्त्रवित् ॥
ग. °क्रे च भू° ।

आसनेत्काञ्चने दिव्ये नानारत्नविभूषिते ॥

उपविष्टो महीपालः प्रजामुखहिते रतः ॥ ८ ॥

तपसा भावितात्मा वै राजा राजीवलोचनः ॥

('अङ्गानाम्' इत्याद्येकान्वयम्)

गङ्गाया दक्षिणे तीरे ब्रह्मर्षिगणसेविते ॥ ९ ॥

स्वर्गारोहणसोपानकृततैर्थिकृतापहे (?) ॥

मातेव मुक्तिजनने पदन्यासकृताश्रमे ॥ १० ॥

शालतालतमालैश्च प्रियालैर्वज्जुलैश्चिते ॥

पुंनागाशोकबकुलैर्भूषिते चारुचुम्पकैः ॥ ११ ॥

सहकारार्जुनाश्वत्थवरामलकजम्बुभिः ॥

कदम्बोदुम्बरप्लक्षैर्नानावृक्षैश्च शोभिते ॥ १२ ॥

कमलोत्पलकहल्यारपुष्पगन्धाधिवासिते ॥

शुककोकिलसारीभिः कोककेकारवै रुते ॥ १३ ॥

शीतमन्दसुगन्धेन मारुतेनोपसंस्कृते ॥

यक्षगन्धर्वनिलये सिद्धचारणसेविते ॥ १४ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वविद्यामुशोभितम् ॥

धर्मार्थज्ञानतत्त्वज्ञं तथा शक्रोपमं नृपम् ॥ १५ ॥

चन्दनागुरुकपूरदिग्धाङ्गाभिः सुकेशिभिः ॥

दिव्याभरणभूषाभिर्मानिनीभिश्च मोदितम् ॥ १६ ॥

पीनोन्नतस्तनभरभामाङ्गीभिर्मृगाक्षिभिः (?) ॥

सुकङ्कणरवोपेतैर्वीज्यमानं तु चामरैः ॥ १७ ॥

महाबला महाकाया कुञ्जरा वनचारिणः ॥

कथं वदया भवन्त्येते चिन्तयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥

इतिहासकथाः काव्यं श्रोष्यमाणं मनोरमम् ॥

श्रितं सुरगुरुप्रैरुयैः पुरोधोभिश्च मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥

सुखासीनं तु तत्रस्थं पौरजानपदैः सह ॥

प्रेरिता भाविविधिना दयाभरणभूषिताः ॥ २० ॥

जठामुकुटधर्तारो मोक्षद्वारपथानुगाः ॥

कन्दमूलफलाहाराः कौपीनवसनावृताः ॥ २१ ॥

ग. °तीर्थे कृ० २ ग. °श्रमः ॥ १० ॥ ३ ख. ग. °लैर्युते । ४ ख.

च. ५ ग. ग. ° ५० । ७ क. °ना दिव्याभ० ।

दण्डकमण्डलूपेता दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥
 यज्ञोपवीतसहिता अक्षमालाविभूषिताः ॥ २२ ॥
 नाकवत्सुवर्णधारा महीवच्च सुमेखलाः ॥
 पातालवत्तपोनन्तास्त्रिषु लोकेषु मध्यगताः ॥ २३ ॥
 रविबिम्बसमाकाराः षट्त्रिंशन्नयकोविदाः ॥
 *अपश्यन्नागताश्चर्या मुनयः संशितव्रताः ॥ २४ ॥
 (‘गङ्गायाः’ इत्यादि कुलकम्)

+ ॥

गौतमं चाग्निवेश्यं च राजपुत्रं च बोष्कलिम् ॥ २५ ॥
 काश्यपं मृगशर्माणं भारद्वाजं च सावलम् ॥
 काङ्कायनं च गार्ग्यं च रैभ्यं चैव बृहस्पतिम् ॥ २६ ॥
 भरिमेदं च शण्डव्यं कुमुदं तं तथैव च ॥
 याज्ञवल्क्यं हिरण्यं च भृगुं चाङ्गिरसं तथा ॥ २७ ॥
 पाराशरमचूडं च मतङ्गं चोर्मिमालिनम् ॥
 सारस्वतं सच्यवनं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ २८ ॥
 विश्वामित्रं वेशिष्ठं च जमदग्निं च भार्गवम् ॥
 अगस्त्यं च त्रिशङ्कुं च मरीच्यत्रिमुपर्वणम् ॥ २९ ॥
 दीर्घं परिकरं काप्यं नारदं सुरवन्दितम् ॥
 एतानन्यान्महाभागानागतान्मुरशासनात् ॥ ३० ॥
 हृष्टैव परमप्रीतो राजा विस्मयमागतः ॥
 +प्रत्युत्थायाऽऽसनात्तूर्णं स्थित्वा चाभ्यर्च्य ताभृपः ॥ ३१ ॥
 +अर्धेणाऽऽसनदानेन पाद्येन च परंतपः ॥
 स्तूयमानस्तु राजा तैः कुशलं धर्मसंमतम् ॥ ३२ ॥

* इतः पूर्वं ‘धनकार्याणि लोकानां राजा सन्मन्त्रिभिः सह’ इति ग. पुस्तके
 भिन्नः पाठः ।

+ पुस्तकद्वये श्लोकार्धोत्तरमेव श्लोकाङ्क (२९) दानं कृतमतो ज्ञायते—‘पूर्वार्धं
 ब्रूयते’ इति ।

+ अयमर्धश्लोकः ‘क’ पुस्तके नास्ति ।

+ अयमर्धश्लोकः ‘क’ पुस्तके, उत्तरार्धभूतः ।

१ ख. ग. समेखलाः । २ ख. वाक्कलिम् । ग. वाक्पतिम् । ३ क. च ॥ ४
 चाङ्गिरसं चैव पुलस्त्यं पुलहं त° । ४ ख. ग. पाराशरमरम्बूडं म° । ५ ख. ग. वसिष्ठ
 ६ ख. ग. अगस्ति ।

विज्ञांसं तान्रोमपाद उपविष्टो नृपस्तदा ॥
 पप्रच्छ वदतां श्रेष्ठो सामात्यः सपुरोहितः ॥ ३३ ॥
 *मयकारानतिश्रेष्ठानभिबोधैवमब्रवीत् ॥
 पुरा मम सूरैः प्रीतैर्वरो दत्तो हि तोषितैः ॥ ३४ ॥
 वाहनास्ते भविष्यन्ति वारणा दिग्गजान्वयाः ॥
 अहं जिघृक्षुर्द्विरदार्ढ्यन्योऽश्रुतविशारदाः ॥ ३५ ॥
 †दर्शनेन यथोक्तेन प्रेष्यतां(न्तां) हस्तिचारिणः ॥
 अथ राज्ञो वचः श्रुत्वा विधिना गजचारिणः ॥ ३६ ॥
 प्रेषयामासुर्वै धीरोस्ते राज्ञो हितकाङ्क्षिणः ॥
 अन्वेषद्भिर्वने नागानथ दृष्टं तु तैः पदम् ॥ ३७ ॥
 अनुगन्तुं तदारब्धा मुदा परमया युताः ॥
 वने यस्याऽऽश्रमपदं नानाद्रुमसमाकुलम् ॥ ३८ ॥
 मयूरैः कोकिलाभिश्च रुतं मधुकरैरपि ॥
 शैलराजाश्रितं पुण्यं †लोहित्यं सागरं प्रति ॥ ३९ ॥
 देवानां काननैस्तुल्यं क्रीडनं देवयोषिताम् ॥
 यक्षगन्धर्वनारीणां तथैव चोरगघोषिताम् ॥ ४० ॥
 आलयं सिद्धयक्षाणां दिव्यानां पक्षिणामपि ॥
 सिद्धचारुणसंजुष्टं किंनरोद्गीतिनादितम् ॥ ४१ ॥
 मृगास्तत्र समं व्याघ्रैर्मित्रवत्संवसन्ति च ॥
 तदाश्रमं प्रविष्टं हि तस्य यूथस्य तत्पदम् ॥ ४२ ॥
 अपश्यंश्च मुनिं तत्र सामगायनमाश्रमे ॥
 दिव्यज्ञानसमायुक्तं तपसा जितकिल्बिषम् ॥
 श्रीमन्तं सौम्यवदनं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ४३ ॥
 पुनस्ततो निनीषद्भिर्दृष्टं यूथमैन्दूरतः ॥
 मद्रमन्द्रमृगैर्नागैरुपेतं हि मनोरमैः ॥ ४४ ॥

* अयमर्थश्लोकः 'ग' पुस्तके 'अहं जिघृक्षुः' इत्यतः प्रागदृश्यते ।

† 'अयं श्लोकः 'क' पुस्तके त्रुटितः ।

‡ 'लोहित्यं लोहितत्वे स्यात्स्त्रीबिं पुंसि नदान्तरे ' इति मेदिनी ।

१ क. 'ज्ञातान्रोम' । २ ख. 'वाद्येदम' । ३ ख. 'हितैषिभिः' । ४ ख. 'वमचारिणः' ॥ ३९ ॥ ५ क. 'न्यान्सुरवि' । ६ ख. 'रास्तद्रुमौ हि' । ७ ख. 'मयो' । ८ ख. ग. 'संतष्टं' । ९ क. 'मथोऽप्रतः' । १० क. 'गैर्धैवै' ।

चार्वङ्गीभिर्वशाभिश्च पोतैश्च म्रियदर्शनेः ॥
 मध्येऽपश्यन्मुनिं चैव तत्रार्कसमतेजसम् ॥ ४५ ॥
 तपसा नियमेयुक्तं कशदेहं क्रियान्वितम् ॥
 धृतिक्षमाम्नां युक्तं च तथा दमपरायणम् ॥ ४६ ॥
 *शरण्यं सर्वभूतानां जटावलकलधारिणम् ॥
 युक्तं परेण हर्षेण क्रीडन्तं सह वारणैः ॥ ४७ ॥
 कलभैर्धेनुकामिश्च भ्रमरोद्रीतिशालिषु ॥
 नानापुष्पसमृद्धेषु द्रुमखण्डेषु तैः सह ॥ ४८ ॥
 कमलोत्पलरम्येषु विगाहन्तं सरःसु च ॥
 उत्पन्नेयं मतिस्तेषामनेनैतद्धि रक्षयते ॥ ४९ ॥
 कालं तं मृगयामासुर्यस्मिन्विरहितं भवेत् ॥
 अनेन मुनिना यूथमन्विष्यामो यथासुखम् ॥ ५० ॥
 अथ मध्याह्नकाले तु आश्रमं मुनिरागतः ॥
 ऋषिस्तस्य प्रयत्नेन कर्तुं शुश्रूषणक्रियाम् ॥ ५१ ॥
 सायाह्नकाले तु मुनिर्यूथमध्यं पुनर्गतः ॥
 एतत्सर्वं यथावत्तैरङ्गराजाय कीर्तितम् ॥ ५२ ॥
 तस्मै नरो बहिर्भोगास्तथाऽऽगम्य न्यवेदयन् ॥
 मूर्ध्नि कृत्वाऽञ्जलिं प्रीता महीमास्थाय जानुभिः ॥ ५३ ॥
 दर्शनीयानि दीर्घाणि न द्रवन्ति महान्ति च ॥
 बहून्पट्टपूर्वाणि सत्त्वानि भुवि कानि च ॥ ५४ ॥
 सर्वसस्यविनाशं च राजन्कुर्वन्ति नित्यशः ॥
 तेषां देशहितार्थाय प्रतियत्नो विधीयताम् ॥ ५५ ॥
 ततस्तेषां वचः श्रुत्वा ग्रहार्थं कृतनिश्चयः ॥
 प्रस्थितो हृदि तं कृत्वा यः कालस्तेर्निवेदितः ॥ ५६ ॥
 गृहीत्वा महतीं सेनां नगर्या निर्धयौ तदा ॥
 अधिरास्तमनुप्राप्तस्तं देशं यत्र ते गजाः ॥ ५७ ॥

* अयं श्लोकः 'क' पुस्तके नास्ति ।

१ क. 'भिश्च वश्याभिः पो' । २ ग. 'व शतार्क' । ३ क. 'था देवप' ।
 ४ क. 'कषेत्' । ५ क. 'गम्यावदंस्तथा । म' । ६ क. 'णि मद्र' । ७ क. 'य.
 विधीयते ।

स तं शापवशप्राप्तान्गजाञ्जग्राह पार्थिवः ॥
 तस्मिन्काले यथारूपाते यूथं बद्ध्वा नृपेण तत् ॥ ५८ ॥
 चम्पासमीपमानीतं ततः पूज्याभिवाद्य च ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेनै नयकर्तृस्तथाऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 स्तम्भेषु च यथोक्तेषु स्थानग्रासे तथैव च ॥
 विधिना च यथोक्तेन यूथमेतद्धि दम्पताम् ॥ ६० ॥
 प्रत्यब्रुवन्नङ्गराजं सर्वे ते नयकोविदाः ॥
 स्वकार्यमिदमस्माकं शेषं कार्यं विचिन्त्यताम् ॥ ६१ ॥
 चम्पाप्रवेशः क्रियतां राजन्स्वस्थमना भव ॥
 ते राजनि प्रविष्टे तु यूथं स्तम्भेष्वबन्धयन् ॥ ६२ ॥
 अथ श्वश्रूषणां कृत्वा स निष्क्रम्याऽऽश्रमान्मुनिः ॥
 तं देशमभिसंप्राप्तत्वासीद्यस्मिन्स्थितं तु तत् ॥ ६३ ॥
 तस्मिन्नपश्यंस्तद्यूथं मनसा व्याकुलेन तु ॥
 आगतोऽन्वेषणं कर्तुं पुरा तिष्ठन्ति येषु च ॥ ६४ ॥
 ते देशेष्ववगाहन्ते येषु चैव सरःसु च ॥
 अपश्यंस्तेषु सर्वेषु चम्पामभ्यागतस्ततः ॥ ६५ ॥
 पदेन मुनिशार्दूलः शोचन्स्नेहेन हस्तिनः ॥
 अथ पूर्वनिर्गुप्तैस्तु तस्य चेष्टाचरैर्मुनेः ॥ ६६ ॥
 श्वश्रूषणाद्या निखिलाश्चेष्टा राज्ञोऽनुकीर्तिताः ॥
 तत्राऽऽसीना महात्मानो यूथस्य नयकोविदाः ॥ ६७ ॥
 गौतमप्रमुखाः सर्वे सर्वभूतहिते रताः ॥
 तपोनियमसंपन्नास्तेन यूथस्य मध्यगाः ॥ ६८ ॥
 ददृशुर्योगपद्मेन तस्मिस्तु गजमण्डले ॥
 श्रीमन्तं ब्राह्मणं कंचिज्जटिलं साधुसंमतम् ॥ ६९ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 कृष्णाजिनधरं युक्तमृषिमुग्रेण वर्चसा ॥ ७० ॥
 अपश्यन्मौनसंपन्नं प्रविष्टं हस्तिमण्डले ॥
 अधिन्तयंस्तु तान्सर्वान्स हृष्टा वारणान्मुनिः ॥ ७१ ॥

ग. °वशात्प्राप्ता° । २ क. °न नागनेतृस्त° । ३ क. स्थानं ग्रा° ।
 नयकोऽन्वे° । ६ ख. देशेष्वथावगाहन्ते । ७ क. °युक्तस्त ।
 ९ क. °ममन्नास्ते तेन ।

आसीदुद्विग्ननेत्रश्च दीनानुपजगाम च ॥
 ज्ञातिवर्षं स ताभ्यागान्नणितान्दुःखपीडितान् ॥ ७२ ॥
 उपेत्य तान्सव्यथितान्संस्पृशन्परिनिश्वसन् ॥
 त्वङ्मूलभङ्गांश्च बहूनाहृत्य व्रणरोपणान् ॥ ७३ ॥
 संक्षुब्ध तेषां नामानां स व्रणान्लिम्पति स्म तान् ॥
 कुङ्कुमलान्पल्लवांश्चैव त्वचो मूलफलानि च ॥ ७४ ॥
 यवसानि विचित्राणि स तेभ्यः प्रददौ मुनिः ॥
 एकरान्नोषितं तत्र तंभ्रकारो यशस्विनः ॥ ७५ ॥
 तं मुनिं कर्म चैवास्य पप्रच्छुर्विस्मितास्तदा ॥
 अनुकम्पसे गजान्केन कस्मादालिम्पसि व्रणान् ॥ ७६ ॥
 इति तैः पृच्छन्मानोऽपि न किञ्चित्प्रत्युवाच सः ॥
 अनतिव्याहृतास्तेन तत्र ते विस्मितास्तदा ॥ ७७ ॥
 तं मुनिं कर्म चैवास्य तद्राज्ञे प्रत्यवेदयन् ॥
 तेषां श्रुत्वा वचो राजा महर्षिमभिगम्य तम् ॥ ७८ ॥
 अर्घ्येणाऽऽसनदानेन पाद्येन च महामुनिम् ॥
 प्रणिपातेन चाभ्यर्च्य *स्पृष्ट्वाऽग्रे स्तुतिकौशलम् ॥ ७९ ॥
 सान्त्वयन्परिपप्रच्छ विनयेन कृताञ्जलिः ॥
 भगवञ्ज्ञातुमिच्छामि जन्म नाम श्रुतं च यत् ॥ ८० ॥
 दमनप्रतिरूपं च दयां प्रीतिं च हस्तिषु ॥
 इति तं परिपृच्छन्तं भूमिपालं कृताञ्जलिम् ॥ ८१ ॥
 मौनसंपदमास्थाय न किञ्चित्प्रत्युवाच सः ॥
 पृष्ट्वैन्पार्थिवश्चैवं ततो ब्राह्मणकाम्यया ॥ ८२ ॥
 अथास्मै धर्मवित्साधुः शशंसाऽऽत्मानमात्मवित् ॥
 पुरा हि वारणा राजन्कामगाः कामरूपिणः ॥ ८३ ॥
 चरन्ति मानुषे लोके देवल्लोके च पार्थिव ॥
 अथोत्तरे हिमवतो महाव्यग्रोधपादपः ॥ ८४ ॥
 द्वे योजनशते राजशुचिद्रुतस्तद्वदायतः ॥
 ऋषिर्दीर्घतपा नाम तत्राऽऽसीत्सपरिग्रहः ॥ ८५ ॥

* 'स्पृष्ट्वा' इति तूचितम् ।

१ क. 'ञ्च मता' । ख. 'ञ्च सुता' । २ ख. 'नां व्रणानालिम्प' । ३ क. तत्रकारो । ४ क. सः ॥ आन' । ५ ख. ग. 'प्राऽग्निस्तु' । ६ क. 'वान्ब्राह्मणश्चै' ।

न्यग्रोधं ते कदाचित्तु तमाजग्मुरनेकपाः ॥
 निपेतुस्तस्य शाखायां सर्वे ते संहिता गजाः ॥ ८६ ॥
 अतिभारेण तेषां तु सा शाखा शतयोजना ॥
 विदारयन्ती तं वेशं निपपात महीतले ॥ ८७ ॥
 ते चापि वारणाः सर्वे शाखामन्यं समाश्रिताः ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टस्तान्गजावपिरब्रवीत् ॥ ८८ ॥
 मेददर्पोक्छूयाच्चस्मान्मम भग्नः परिग्रहः ॥
 विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः ॥ ८९ ॥
 नराणां बाहनत्वं च तस्मात्प्राप्स्यथ वारणाः ॥
 अथान्तरिक्षान्महेती राजन्वाणी विनिर्गता ॥ ९० ॥
 येः क्षयं दानवा नीतास्तान्मुक्त्वा ऋषिसत्तम ॥
 वोणीं श्रुत्वा शुभामेनामेवमाह महामुनिः ॥ ९१ ॥
 अथ ते वारणाः श्रुत्वा शौपमात्मापराधजम् ॥
 परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
 अथ तान्पूर्वमेवाऽऽह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 मा कार्षुर्वारणाः शोकं न हि शक्यं तदन्यथा ॥ ९३ ॥
 कर्तुं यत्तेन मुनिना वचनं समुदाहृतम् ॥
 एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रत्यूचुस्ते दिशां गजाः ॥ ९४ ॥
 अस्मोकमनुजानां तु गजानां ग्रामवासिनाम् ॥
 रोगाः प्रादुर्भविष्यन्ति विषमाद्यशनादिभिः ॥ ९५ ॥
 दिग्गजानां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥
 न विषादे मनः कार्यं व्याधीन्मति मत्कृजाः ॥ ९६ ॥
 उत्पत्स्यत्यचिरेणाय गजबन्धुर्महामुनिः ॥
 आद्युर्वेदस्य वेत्ता वै मत्कृतस्य भविष्यति ॥ ९७ ॥
 तेषां रोगान्समुत्पन्नान्हनिष्यत्यौषधीबलात् ॥
 एवमुक्त्वा दिशो नागान्विससर्ज यथादिशम् ॥ ९८ ॥
 ततस्ते प्रययुः स्थानं स्वं स्वमैरावतादयः ॥
 दिग्वारणान्वयास्ते तु लोकं मानुषमागताः ॥ ९९ ॥

. १ क. मदीयाश्रयणे यस्मा० २ ख. °हता वाणी राजन्विनि० ३ ग. वाणी-
 र्मथं शु० ४ क. शापमात्मापराजयम् । ५ क. °स्माकमन्वये नूनं ग० ६ ख. ग. °स्माकं
 ननु० । ७ ग. यथासुखम् ।

विचरन्ति महीं कृत्वा पद्भिः सागरवेखलाम् ॥
 शतशो यूथसंख्याभिः बृद्धाश्च सहस्रशः ॥ १०० ॥
 राजन्निमवतः पार्श्वे महर्षिः सामगायमः ॥
 सागरं प्रति लोहितं तपस्तीव्रमतप्यत ॥ १०१ ॥
 तस्याऽऽश्रमपदाभ्यासमीजगाम पटच्छया ॥
 संवृद्धबालं सुमहद्गर्जयूथं सयूथपम् ॥ १०२ ॥
 तं स्वप्ने धर्षयामास यक्षिणी कामरूपिणी ॥
 का न्विषं शयनात्तूर्णमुत्थितः स व्यचिन्तयन् ॥ १०३ ॥
 आश्रमादभिनिष्क्रम्य मुनिमूर्त्रं चकार सः ॥
 तस्य मूत्रेण संस्पृष्टं तत्रैवेन्द्रियमश्र(स्)वत् ॥ १०४ ॥
 कृत्वा शौचं यथान्यायं मुनिर्धर्मपरायणः ॥
 प्रविष्टमात्रे निलयं तस्मिन्स्तमृषिसत्तमे ॥ १०५ ॥
 देवकारणसंयुक्तं तत्तु तद्वेतसाऽन्वितम् ॥
 अपिबद्धस्तिनी मूत्रं ततो गर्भमधत्त सा ॥ १०६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥
 कथं करेणुस्तच्छुक्रं पीत्वा गर्भमधत्त सा ॥ १०७ ॥
 को हेतुः कारणं किं वा भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
 गृणु सर्वं महाराज शुक्रं पीतवती च सा ॥
 गर्भं दध्रे यदर्थं च सा भूदेवं हि हस्तिनी ॥ १०९ ॥
 ब्रह्मणा विहिता मूर्ती रुचिरा नाम देवता ॥
 आदिकाले प्रजासर्गे विचिन्त्य भगवान्प्रभुः ॥ ११० ॥
 देवानां मानुषाणां च गन्धर्वाणां च रक्षसाम् ॥
 गृहीत्वा सोऽसृजत्तेजः स्वयं स्वायंभुवामिव ॥ १११ ॥
 तां दृष्ट्वा रुचिरां देवा ऋषयश्च तपोयनाः ॥
 इत्युचुरमितं प्राप्य विस्मयं सर्वपारगाः ॥ ११२ ॥
 रुचिरेत्यभिविरुपाता लोकेषु रुचिता त्रिषु ॥
 अचिन्तयित्वा सा देवान्प्रजापतिपुरोगमान् ॥ ११३ ॥

१ क. तत्र । २ ख. ग. संस्पृष्टं । ३ ख. दधे । ४ ग. प्रजासर्वे । ५ क. रुचिरा ।

यौवनस्यैव गर्वाद्वा केवलं लीलयाऽपि वा ॥
 तत्रैव मुनिभिः ख्यातैः कीर्त्यमाना ययौ तदा ॥ ११४ ॥
 तां रुष्टो भगवान्ब्रह्मा शशाप वसुधाधिप ॥
 भविष्यसि करेणुस्त्वं कदाचिद्वसुधातले ॥ ११५ ॥
 मम शापवशात्प्राप्तिं ब्रूहि नाथ क्षितौ कदा ॥
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणः सा तु पादयोरपतत्तदा ॥ ११६ ॥
 तामुवाचाश्रुपूर्णाक्षीं प्रमदां विमदां शुभाम् ॥
 करेणुभावो मेदिन्यां मतङ्गान्ते भविष्यति ॥ ११७ ॥
 प्रभूय भार्गवाख्याते वसुवंशे सुकन्यका ॥
 भविष्यसि तदा भद्रे पुनः शापमवाप्स्यसि ॥ ११८ ॥
 प्राप्तशापा वसुकुले जन्म कामयते यदा ॥
 उपायं चिन्तयेन्त्यत्र जन्मार्थे पश्चिमां गता ॥ ११९ ॥
 ततः शापाभिभूता सा प्रयाता सहसा भुवि ॥
 महर्षेर्भार्गवस्याथ मृगव्यालनिषेवितम् ॥ १२० ॥
 आश्रमं मुनिभिः श्रेष्ठैः शोभितं ब्रह्मनिःस्वनैः ॥
 ब्रह्मसन्निभं चित्रं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १२१ ॥
 शैलराजस्य पार्श्वस्थं मणिराजिविराजितम् ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं किंनरोद्गीतिनादितम् ॥ १२२ ॥
 आकुलं यक्षधूमैश्च स्वाध्यायैः स्वस्संयुतैः ॥
 पावकापीडसंकाशैरशोकस्तवकैरपि ॥ १२३ ॥
 शोभितं वृक्षस्पण्डैश्च नीलधाराधरोपमैः ॥
 कमलोत्पलनद्वैश्च सरोभिरुपशोभितम् ॥ १२४ ॥
 नानारूपैर्मुनिचयैः क्रतूनां शोभितं शुभम् ॥
 ददर्श तत्र धीमन्तं पावकोपमतेजसम् ॥ १२५ ॥
 सुवर्णस्तम्भवर्माणं जटामुकुटधारिणम् ॥
 तं मेरुशिखराकारं श्रिया विगतकलमषम् ॥ १२६ ॥
 उवाच रदता श्रेष्ठं कृत्वा मूर्धनि सोऽञ्जलिम् ॥
 ऋषीणां भार्गव श्रेष्ठ क्रोधस्यान्तः कथं भवेत् ॥ १२७ ॥

१ क. ख्याताः । २ क. इत्युक्ता ब्रह्मणा सा । ३ ख. °णीसां प्र° । ४ ख. ग.
 °शेर्चक° । ५ क. भविष्यति । ६ ग. °न्तयस्तत्र । ७ क. °ज्ञभूमे° । ८ ख. °ध्यायस्व° ।
 ९ क. शोभितां । १० क. °रिणीम् ॥ तं । ११ क. ख. श्रेष्ठ । १२ ख. सोऽञ्जलिम् ।

इत्युक्त्वा ब्रह्मणस्तस्य साऽपतत्पादयोस्तदा ॥
 सोऽब्रवीच्छोकसंतप्तामश्रुपूर्णापतेक्षणाम् ॥ १२८ ॥
 मा भेषीः केन च व्रस्ता कलुषा वा शुभानमे ॥
 बाधुवाच महाभाहो ह्यवस्थां चिन्तयंस्तदा ॥ १२९ ॥
 ददर्श सर्वं निर्दृष्टं दिव्यचक्षुः(ः)समन्वितः ॥
 वसूनामुत्तमे वंशे जननं ते भविष्यति ॥ १३० ॥
 तत्र वर्षसहस्रं तु नीत्वा शापमवाप्स्यसि ॥
 एतत्ते कैथितं राजन्पुनश्चैनभिगच्छते ॥ १३१ ॥
 गर्भं धत्ते यदर्थं तु साऽभूद्येन च हस्तिनी ॥
 वसूनां कन्यका राजभाम्ना गुणवती किल ॥ १३२ ॥
 देवगन्धर्वकन्याभिः सखीभिः सह शोभना ॥
 मातापितृमतेनैव विचचार महीतले ॥ १३३ ॥
 दर्शनीयानि पश्यन्ती वनान्युपवनानि च ॥
 निर्झरान्सरितः शैलान्युष्णवन्ति सरांसि च ॥ १३४ ॥
 अथाऽऽश्रमं मतङ्गस्य कदाचित्प्रविवेश सा ॥
 मनोहरत्वात्क्रीडन्ती *विस्मृता तत्र सा सखी ॥ १३५ ॥
 युक्ता दैवेन विधिना विचरन्ती मतं स्नुताम् (?) ॥
 दृष्ट्वा लक्षणसंपन्नां रूपयौवनशालिनीम् ॥ १३६ ॥
 धर्मविघ्नकरीं मत्वा शक्रेण प्रेषितां स्वयम् ॥
 ततः शशाप संक्रुद्धोऽ*नागसां वसुकन्यकाम् ॥ १३७ ॥
 अरण्ये विचरस्येका यस्मान्मानुषवर्जिता ॥
 तस्मादरण्यनिर्लेपा करेणुस्त्वं भविष्यसि ॥ १३८ ॥
 मा भूदरण्यवासेऽपि(?) †नाऽऽस्यसे स्वस्य चेतसः (?) ॥
 अथ शापभयव्रस्ता पादयोरपतन्मुनेः ॥ १३९ ॥
 नापराधोऽस्ति मे ब्रह्मन्किमर्थं शप्तवानसि ॥
 ब्रह्मणो भवनाकारं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १४० ॥

* 'विस्मृत्य तत्र सा सखीः' इति पाठस्तूचितः । * 'अनागसं' इति भवेत् ।

† 'यथा ते स्वस्थचित्तता' इति पाठस्तूचितः ।

१ ख. वै । २ क. कथिता । ३ ख. ग. 'नश्चेदं निग°' । ४ ख. तरसा ।
 ५ ख. स्नुताम् । ६ ग. 'जिते ॥ त°' । ७ क. 'लयी क°' । ८ क. चेतसां । ग.
 तेजसा ।

परं विस्मयमागम्य राजा माञ्जलिरब्रवीत् ॥
 अपूर्वा भगवंश्चर्यामिमां श्रुत्वा तपोनिधे ॥ १६९ ॥
 जन्म चाद्य तव श्रुत्वा परं कीतूहलं हि मे ॥
 कथं भगवता चीर्णं वने सह मृगद्विपैः ॥ १७० ॥
 नदीनां पर्वतानां च समेषु विषमेषु च ॥
 काननेषु च रम्येषु हस्तिपूथैः समं विभो ॥ १७१ ॥
 कालो वा कोऽप्यतिक्रान्तः प्रभिन्नैर्वरवारणैः ॥
 वने विचरतः सार्धं तप उग्रं च कुर्वतः ॥ १७२ ॥
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं भगवंस्तद्वीहि मे ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १७३ ॥
 शृणु सर्वं महाराज मया चीर्णं यथा वने ॥
 हस्तिपूथेन महता सार्धं धर्ममवेक्ष्य च ॥ १७४ ॥
 कालश्चरति नो यावच्छीर्णपर्णाम्बुभोजिनः ॥
 भ्रमद्भ्रमरसंघेषु बहुपुष्पेषु शास्त्रिषु ॥ १७५ ॥
 सहकारैः सतिलकैः पुंनागार्जुनकैसरैः ॥
 अशोकैश्चम्पकैश्चापि कमलेन्दीविरैस्तथा ॥ १७६ ॥
 शालतालतमालैश्च परिशोभितराजिषु ॥
 अतिमुक्तकनद्धेषु तरुखण्डेषु नित्यमशः ॥ १७७ ॥
 स्थितिर्मे वारणैः सार्धं मुहुष्कान्ते नवे दिवा ॥
 असन्नशीततोषेषु क्रीडता पद्मगन्धिषु ॥ १७८ ॥
 सरस्सु कलभैः सार्धं पीतं च सलिलं मया ॥
 शाङ्खलानि वनान्तेषु मणिवर्णानि भूमिप ॥ १७९ ॥
 पुलिनानि नदीनां च पर्वतानां च सानुषु ॥
 निवातानि प्रवातेषु वनानि चरितानि च ॥ १८० ॥
 सेविताः पादपाः फुल्ला मेदगन्धाधिवासिताः ॥
 अकर्दमा वनोद्देशा वर्षास्वल्पद्रुमास्तथा ॥ १८१ ॥
 सेविता वारणैः सार्धं स्थलमायाः सुखं मया ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ १८२ ॥

१ क. तपोनिधेः । २ क. ख. °वत्सीर्ण° । ३ ख. शालिषु । ४ ख. °पि
 मुकुले° । ५ क. ख. क्रीडिता । ६ ख. मन्दग° ।

ग्रीणि पञ्च च वर्षाणि मया चीर्णं सह द्विपैः ॥
 हृष्टेन मनसा राजन्मयाऽऽख्यातं ततो हितम् ॥ १८३ ॥
 अथ संपूज्य तं राजा प्रसन्नमनसं मुनिम् ॥
 गजार्थं चोदयामास विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १८४ ॥
 केऽरण्ये व्याधयो नागानुपगन्ति स्पृशन्ति च ॥
 ग्रामाणां व्याधयो ये च तान्मयाऽऽख्याहि पृच्छतः ॥ १८५ ॥
 इत्युक्तो भूमिपालेन पालकाप्यस्ततो मुनिः ॥
 हेतुमत्पुष्कलार्थं च वाक्यं राजानमब्रवीत् ॥ १८६ ॥
 वने निबोध मे हेतुमारोग्ये वनचारिणाम् ॥
 मधुगन्धिष्वरण्येषु करेणुसहिता गजाः ॥ १८७ ॥
 चरन्ति विविधं शप्यं स्वच्छन्देन यथामुसम् ॥
 त्वग्वल्लीफलेभङ्गांश्च पल्लवान्विविधानपि ॥ १८८ ॥
 कषायं कटुकं चैव तिक्तं लवणमेव च ॥
 अम्लं च मधुरं चैव रसानेतान्मतङ्गजाः ॥ १८९ ॥
 यथर्तुं चोपसेवन्ते प्रविभागेन पार्थिव ॥
 वर्जयन्ति ह्यरण्येषु वृक्षभङ्गं घनागमे ॥ १९० ॥
 हेमन्ते चापि मातङ्गा निदाघे भक्षयन्ति च ॥
 शल्लकीकर्णिकारं च कोविदारमुदुम्बरम् ॥ १९१ ॥
 पुष्पं न्यग्रोधवृक्षं च यवसं चोदकं तथा ॥
 वर्षास्वरण्ये सेवन्ते जाङ्गलं स्थलजं च तत् ॥ १९२ ॥
 हेमन्ते स्थलजं चापि भक्षयन्ति मतङ्गजाः ॥
 ते स्वैरं वृणुषुष्टास्तु स्वच्छन्दातपसेविनः ॥ १९३ ॥
 मङ्गां चैव मनोज्ञायां रमन्ते धेनुकामुताः ॥
 गच्छन्ति मेथुनं स्वैरं गर्भं चैवाऽऽदधत्यपि ॥ १९४ ॥
 संमेषभिकामं चरतामुदकं पिबतां तथा ॥
 स्वयूथजातैः सार्धं च विहारमुपसेविनाम् ॥ १९५ ॥
 कामं च *सेव्यमानानां शय्यास्थानं तथाऽशनम् ॥
 † निर्वाणं पांशुघातं च परिव्यञ्जनमेव च ॥ १९६ ॥

* 'सेवमानानाम्' इति तूचितम् । † 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतौ गजमज्जने' इति
 मेदिनी ।

१ क. करण्यै । २ क. ख. °लभङ्गाश्च । ग. °लभागाश्च । ३ क. समभिकामं चरिता° ।

स्वप्नं प्राणागरणाच्चैव न व्याधिरुपजायते ॥
 तेऽरण्याद्ग्रामग्रानीता भयशोकसमन्विताः ॥ १९७ ॥
 उद्विग्ना वधबन्धाभ्यां शोचन्तो धेनुभिर्विना ॥
 तीक्ष्णाभिर्वाग्भिरुग्राभिस्तथैव भृशमर्दिताः ॥ १९८ ॥
 अकामाशनयानैश्च योज्यमाना मतङ्गजाः ॥
 दुःस्थानशयनाभ्यां च कर्मभिश्चातिपीडिताः ॥ १९९ ॥
 स्वयोनिभ्यो निरोधाय भवन्ति भृशमातुराः ॥
 साध्वैर्योप्येस्त्वसाध्यैश्च व्याधिभिश्च शरीरजैः ॥ २०० ॥
 ततोऽहमिह संप्राप्तस्त्वयाऽऽनीतेषु हस्तिषु ॥
 विज्ञप्तो गौरवैरर्थैस्तथैवाऽऽमन्त्रितस्त्वया ॥ २०१ ॥
 बन्धुस्नेहाच्च नागानां त्वया दृष्टोऽस्मि पार्थिव ॥
 इति ब्रुवाणं तं विभ्रं गजशास्त्रविशारदम् ॥ २०२ ॥
 विज्ञायागोचरैरर्थैर्न्यमन्नयत सान्त्वयन् ॥
 मम त्वनुग्रहार्थं च वासेऽस्मिन्क्रियतां मतिः ॥ २०३ ॥
 ऋषिभिश्च स तैः सर्वैर्याच्यमानो वृषेण च ॥
 बन्धुस्नेहाच्च नागानां तत्र वासे मनो दधे ॥ २०४ ॥
 आश्रमं कारयामास चम्पाभ्यासे च पार्थिवः ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं दम्प्यमानगजाकुलम् ॥ २०५ ॥
 वासाय कृतबुद्धिश्च मुनिमध्ये महामुनिः ॥
 वारणानां हितार्थाय राजानमिदमब्रवीत् ॥ २०६ ॥
 अण्डे किल समुत्पन्ना वारणाः पौर्वकालिकाः ॥
 तच्चाण्डं तैजसं प्रोक्तमतः क्रीडन्ति पांशुभिः ॥ २०७ ॥
 मार्तण्डकायशकलैस्तदण्डमभवत्किल ॥
 तस्मादैरावतः श्रीमानुत्पन्नः प्रथमो गजः ॥ २०८ ॥
 पुण्डरीकादयः पश्चात्कपालशकलेऽभवन् ॥
 तैजसीं तनुमिच्छन्ति नागानां भूतचिन्तकाः ॥ २०९ ॥
 तच्चाण्डमर्कतनुजैर्जातं तन्मयमेव च ॥
 समानजन्मयोनित्वादिह तस्मान्मतङ्गजाः ॥ २१० ॥

१ ख. °तान् ॥ १९७ ॥ २ क. शोचते । ३ क. °स्थानाश° । ४ क.
 °धैवमभित° । ५ क. दृष्टोऽस्मि । ६ क. च साचेस्मि° । ७ क. पार्थिव । ८ ग.
 °जा वन्ननुम° । ९ क. °रणायार्थका° । १० ख. नु । ग. तु ।

पांशुकर्दमतोपैश्च ततः क्रीडन्ति हर्षिताः ॥
 *धातुप्रसादं क्षिप्रं तु क्रीडतां जायतेऽधिकम् ॥ २११ ॥
 धातुप्रसादादारोग्यमारोग्याद्बलमेव च ॥
 बलाच्च सर्वरोगाणां निवृत्तिः स्यादतः परम् ॥ २१२ ॥
 विशेषेण रणे तस्माद्भजर्स्कन्धहता नराः ॥
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ २१३ ॥
 जन्मप्रभृति संतप्ता भास्करस्यापि तेजसा ॥
 अतः सलिलमिच्छन्ति दृष्टमाना मुहुर्मुहुः ॥ २१४ ॥
 हस्तिनामुदकं प्राणास्तद्गतिस्तत्परायणाः ॥
 तस्मात्सलिलमेतेषां कामतोऽनुप्रेसादयेत् ॥ २१५ ॥
 आयोजनशतं सार्धं विचरन्तोऽपि कुञ्जराः ॥
 निर्वहन्ति न सीदन्ति सलिलेनैव केवलम् ॥ २१६ ॥
 यदा न परिषिच्यन्ते कर्दमोदकशीकरैः ॥
 भवन्ति कुष्ठिनोऽन्धाश्च हस्तिनस्तेन हेतुना ॥ २१७ ॥
 सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः ॥
 हस्ताभ्यां परिगृह्णाऽऽदौ सप्त सामान्यगायत ॥ २१८ ॥
 गायतो ब्रह्मणस्तस्य समुत्पन्ना मतङ्गजाः ॥
 तस्माद्वितार्थं देवानां यज्ञानां रक्षणाय च ॥ २१९ ॥
 ततो निमित्तं नागानां सृष्टिर्धर्मात्मिका स्मृता ॥
 निबन्ध्यास्तावदेवैते यावच्छक्यास्तु पोषितुम् ॥ २२० ॥
 वधबन्धपरिक्षेशैर्ये तु ताम्बन्ति नित्यशः ॥
 न च पुण्यन्ति मातङ्गा दुःस्वशोकसमन्विताः ॥ २२१ ॥
 कुलं राज्ञो दहन्त्येते मानिता निर्दहन्त्यरीन् ॥
 तस्मात्प्रयत्नः कर्तव्यो ग्रहणे पोषणे सदा ॥ २२२ ॥
 राज्ञां हि विजयो नित्यं वारणेषु प्रतिष्ठितः ॥
 अस्नातपीतभुक्तेषु वारणेषु नराधिपः ॥ २२३ ॥
 ने स्नानभोजने कुर्याद्यदीच्छेद्गतिमात्मनः ॥
 नवग्रहे च मातङ्गे क्षीणे वृद्धे तथाऽऽतुरे ॥ २२४ ॥

* 'धातुप्रसादः' इति तूचितम् ।

१ ख.ग. °प्रदाषये° । २ क. विवहन्ति । ३ क. कन्दमो° । ४ क. °न्ध्यास्तव
दे° । ५ क. पोषितुम् । ६ कपुस्तकटिप्पण्याम्-तस्मादभुक्तपीतेषु न भुञ्जीत नराधिपः ।

यत्नतः रक्षणं कुर्यात्स्वयमन्वेषणं तथा ॥

अन्नपानैश्च विविधैर्विचित्रैर्यवसैरपि ॥ २२५ ॥

स्थानेषु तु विचित्रेषु षोडशमानास्त्वया गजाः ॥

निर्वृत्ताश्च भविष्यन्ति सुखं प्राप्स्यन्ति च क्रियाम् ॥ २२६ ॥

भविष्यन्ति च ते निस्पृग्पुद्गेषु विजयावहाः ॥

तस्मादिह महीपाल कुरु हस्तिषु मन्मतम् ॥ २२७ ॥

*विधाप्रतिविधानैश्च यवसैः पञ्चवैरपि ॥

मच्छास्त्रे वर्तमानस्य बलवन्तो निरामयाः ॥ २२८ ॥

दीर्घमायुरवाप्स्यन्ति गजास्तव विशां पते ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २२९ ॥

इति पुरुषवराय सम्यगाह

मुनिगणमध्यगतः स चाऽऽत्मनः स्वरूपम् ॥

वदन्ति †मुनयो वरं स्वजन्म

नाम श्रुतमखिलं च संगतिम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

वनानुचरितो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

अरण्येषु चिता नागास्तृणौषधिकलाशनाः ॥ १ ॥

वल्लीमूलत्वगादारा भक्षयन्ति कदंगरान् ॥

स्वच्छन्दतः पांशुघाताभिषेवन्तश्च कर्दमान् ॥ २ ॥

सेव्यमानाश्च सलिलं प्रकर्षन्तश्च पश्मिनीम् ॥

वृक्षभङ्गाभिषेवन्ते सहिताश्च करेणुभिः ॥ ३ ॥

* 'विधा गजासने रुद्धौ प्रकारे वेतने विधौ' इति मेदिनी ।

† त्रिष्वपि पुस्तकेषु 'न्मन्यति' इति पाठ उपलब्धः ।

* १ क. निवृत्ताश्च । २ क. विधिप्र० । ३ ख. 'वेदे प्र०' । ४ ख. ग. आङ्गो ।
५ ख. ग. 'व्येऽप्युचि०' । ६ ख. 'हारी भ०' । ७ ग. 'शुवाता०' । ८ क. पश्मिनाम् ।
९ क. 'वृक्षाम०' ।

सुखाहारप्रचारांस्तान्वनवाससुखोचितान् ॥^१
 अरण्याद्वाग्मानीतान्कथं सम्यगुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 भोजनै रसपानैश्च यवसेनोदकेन च ॥
 कथं न जायते व्याधिरिति भुक्तेन दन्तिनाम् ॥ ५ ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि गजानां कुशलो ह्यसि ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पीलकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 बद्धाः सन्तस्तु मातङ्गा वने स्वैरसुखोचिताः ॥
 अपि दीर्घायुषो भूत्वा दुःस्वैः शरीरमानसैः ॥ ७ ॥
 न सर्वे एव राजेन्द्र प्राणान्धारयितुं क्षमाः ॥
 या वने निर्धृतिस्तेषां सा पुनर्जन्मनामसौ ॥ ८ ॥
 न जातिजं नान्वयजं न प्रचारवनोद्भवम् ॥
 लक्षणं महदल्पं वा शुद्धं संकीर्णमेत्य च ॥ ९ ॥
 आघातवधबन्धेभ्यः प्राणान्धारयितुं क्षमाः ॥
 तस्माद्वैचैर्महामन्त्रैर्यथाशास्त्रोपचारतः ॥ १० ॥
 बन्धने प्राणसंदेहे परिरक्ष्याः प्रयत्नतः ॥
 राज्ञा चैषां च कर्तव्यो दयापूर्वमनुग्रहः ॥ ११ ॥
 उचितो वनवासे यस्तस्यालाभेन दन्तिनाम् ॥
 दोषाः कुप्यन्त्यसात्म्यत्वादपूर्वस्पेह भोजनात् ॥ १२ ॥
 पुष्कलां वा विधां लब्ध्वा पुनस्तात्र लभन्ति चेत् ॥
 लाभालाभेन नागानामयोगाच्च महीपते ॥ १३ ॥
 अभोजनादत्यशनादुःस्थानशयनादपि ॥
 अकामाशनपानाच्च बन्धेन च वधेन च ॥ १४ ॥
 लवणस्पातियोगाच्च तथा क्षलवणेन च ॥
 एतैस्तु रोगा जायन्ते दोषकोपसमुद्भवाः ॥ १५ ॥
 वातिकाः पित्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 तस्मादरण्यादानीतान्नागान्सम्यगुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 स्वैरुष्टैर्मनुष्यैश्च वाहयेद्दुदकं नृपः ॥
 द्रोणीभिश्चक्रपुक्ताभिः पाययेच्च मतङ्गजान् ॥ १७ ॥

१ क. ग. °चारास्ता° । २ क. भूयुः । ३ क. परिरक्षा । ४ क. °स्थानाश° ।
 ५ क. अकामाशनयोनद्धे । ६ क. श्लेष्मकाः । ७ क. नृप ।

जलयज्ञैश्च शीतेन जलेन परिषेचयेत् ॥
 आकर्णमूलात्सलिलैः प्रांतरेतान्प्रवेशयेत् ॥ १८ ॥
 शीतसात्म्यतया नित्यमेते हि वनजं सुखम् ॥
 न स्मरन्ति महाराज ग्लान्यादिश्लोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 दिवाऽर्धप्रहरे शेषे मृदुभूते दिवाकरे ॥
 तस्मादुत्तार्य सलिलाद्यन्नैरुत्तारयेद्भजान् ॥ २० ॥
 ततः स्तम्भनिबद्धानां शतधौतेन सर्पिषा ॥
 सर्वसेकः प्रदातव्यो वारणानां नराधिप ॥ २१ ॥
 दिनान्ते त्वरितं दद्यात्सर्पिषा सह यावकान् ॥
 वर्जयित्वा शरद्वीष्मौ सेकांस्त्रीन्सार्वकालिकान् ॥ २२ ॥
 ऊर्ध्वं कृताभिषेकेभ्यो दद्याच्चावदभीप्सितम् ॥
 गजस्पोक्तेन विधिना सेकांस्तैलेन पात्रिकान् ॥ २३ ॥
 कालेन यन्ता नागस्य हरेदम्बु शनैः शनैः ॥
 निरुद्धांश्च ततो नागान्स्थापयेद्ब्रह्मघातले ॥ २४ ॥
 नीरुजं तु ततो नागं वैद्यः सम्यगुपाचरेत् ॥
 यथा दोषा न कुप्यन्ति तथा तेषां विशेषतः ॥ २५ ॥
 वेक्ष्यते हि यथा तेषां ग्रहणी दीप्तिमाप्नुयात् ॥
 कङ्गैर्वैष्णुभागेः पल्लवैर्वयसैस्तथा ॥ २६ ॥
 मृणालेक्षुविशेषैश्च तथाऽन्यैर्मधुरैरपि ॥
 ग्रहणीमुचितामेतैर्निरुणद्धि न मारुतः ॥ २७ ॥
 यथाऽग्निवर्ष्मवयसां योगवित्समुपाचरेत् ॥
 शय्यायां तु यदा गच्छेत्सुखं निद्रां मतद्भुजः ॥ २८ ॥
 तदा तस्मै प्रदातव्या गुडमिश्रास्तु तन्दुलाः ॥
 पलं पलं वैर्धयेत यावच्च कुडवो भवेत् ॥ २९ ॥

* 'सलिले' इत्युचितम् ।

१ ख. प्रारतेता° । २ ग. ख. स्तम्भे नि° । ३ क. ख. दिनान्तरे तं यवो
 दद्यात्प्राज्येन सर्पिषा सह । ख. पुस्तके शोधितः पाठः द्विदिनान्तरितं पश्चाद्दद्यात्प्रा-
 ज्येन सर्पिषा । ४ ग. काले नियन्ता । ५ ग. तान्निरुद्धांस्ततो । ६ क. विवेक्ष्यते ।
 ७ ख. 'विशैश्चैव त°' । ८ ख. ग. 'सैः । ग्र°' । ९ क. ग. 'मेति निरु°' ।
 १० क. प्रकर्तव्या । ११ ख. वर्धयेत्तु ।

ततो द्विगुणिता वृद्धिस्तन्दुलानां गुडस्य च ॥
 अतस्त्रिगुणितं देयं दद्याद्वाऽपि वतुर्गुणम् ॥ ३० ॥
 अनेन क्रमयोगेन वर्धयेदासमाप्तिः ॥
 तन्दुलान्गुडसंयुक्तानुपनाह्न प्रदापयेत् ॥
 तेनास्य दीप्यते वह्निर्बलं तेजश्च जायते ॥ ३१ ॥
 तन्दुलोल्लवणं चैव उपनाह्न प्रदापयेत् ॥
 एतेन वर्धते वह्निर्बलं तेजश्च जायते ॥ ३२ ॥
 तन्दुलान्मूत्रसंसृष्टानुपेनाह्न प्रदापयेत् ॥
 एतेन वायुर्ग्रहणीमुचितां निरुणद्धि न ॥ ३३ ॥
 कुलमाषमेदकं चैव गुडयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 एतेन दीप्यतेऽस्याग्निर्बलं तेजश्च वर्धते ॥ ३४ ॥
 ग्रहणी वर्धते तेन न च वायुः प्रबाधते ॥
 ओदनं चापि युक्तिज्ञः क्रमशो दापयेद्दिषक् ॥ ३५ ॥
 चतुर्भागं तथाऽर्धं च पादहीनं तथा समम् ॥
 क्रमेणानेन नागानां सर्वद्रव्याणि दापयेत् ॥ ३६ ॥
 घृतस्निग्धं गुडयुतं प्रातर्भुञ्जीत वारणः ॥
 सायं लवणतैलाभ्यां यथाकालमवेक्ष्य च ॥ ३७ ॥
 दद्यात्पोनीयपीताय विदाहः स्यादतोऽन्यथा ॥
 गोमूत्रक्षीरमद्यानि दीपनीयानि यानि च ॥ ३८ ॥
 दधि सौवीरकं चैव मेदकं च महीपते ॥
 अपीतायाम्बु देयानि श्लेष्मा कुप्येत्ततोऽन्यथा ॥ ३९ ॥
 मध्यंदिने तु सगुहं सक्तु द्रोणेन संमितम् ॥
 उदमन्थं पिबेद्वीष्मे रीत्रिपर्युषिते जले ॥ ४० ॥
 काले जलावगाहं च यथार्तुं समुपाचरेत् ॥
 यदा स्थिराग्निः संपन्नः सुविशुद्धमुखो गजः ॥ ४१ ॥

* अयं श्लोकच्छ्रुतिः कपुस्तके । † अयं सार्धश्लोकोऽपि कगपुस्तके श्रुतिः ।

+ कगपुस्तके, इतःपूर्वं 'उपनह्णान्यथा स्थिन्नान्नोधूमांश्चापि दापयेत्' । इत्युपलभ्यते ।

† 'यथर्तु' इत्युचितम् ।

१ क. °लानजमूत्र° । २ क. °पनह्यं प्र° । ३ ग. तदायुर्वर्ध° । ४ क. प्रबोधयेत् । ५ क. °त्पानाय पी° । ६ ग. °नि दापयेद्दीपनानि च । ७ क. °तायां तु दे° ।

अकाशाशनपानेषु प्रक्षप्तो विधिवद्भवेत् ॥
 प्रकृतिं चास्य विज्ञाय यथार्तुं स्नेहमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 विधानं वाऽस्य कार्त्स्न्येन स्नेहदाने प्रवक्ष्यते ॥
 परमाणुः) सुसूक्ष्मानुभावग्राह्यो न चक्षुषा ॥
 यदभेद्यतमं लोके परमाणुः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 जालान्तरगते भानौ यदणीयो रजो भवेत् ॥
 तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रसरेणुः स विज्ञेयः परमाण्वष्टभिर्मतः ॥
 त्रसरेण्वष्टकं चापि रथरेणुरुदाहृतः ॥ ४५ ॥
 रथरेण्वष्टकं चापि वालाग्रं समुदाहृतम् ॥
 वालाग्रकोटयश्चाष्टौ लिंक्षा सा समुदाहृता ॥ ४६ ॥
 लिंक्षाभिरष्टाभिर्युक्ता यूकास्त्वष्टौ यवो मतः ॥
 अङ्गुलं स्याद्यवाश्चाष्टौ पादोऽरत्नेः षष्ठङ्गुले ॥ ४७ ॥
 चतुर्विंशाङ्गुलोऽरत्निर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
 द्वौ विर्तस्ती भवेत्किष्कुर्द्वौ किष्कू धनुरुच्यते ॥ ४८ ॥
 *धनुः क्रोशः सहस्रं तु गव्यूतिर्द्विगुणं स्मृतम् ॥
 गव्यूतानि तु चत्वारि योजनं कर्म यौगिकम् ॥ ४९ ॥
 एतया संख्यया नागान्मापयेद्विषजां वरः) ॥
 हेस्त्यागाराणि वीरीश्च गजदन्तांश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 गजानां विनैयार्थं च यो क्रिया समुदाहृता ॥
 प्रमाणमेतद्विहितं सर्वैस्तु नयकोविदैः ॥ ५१ ॥
 सचूलिकाफलान्यष्टौ सर्षपं स्यात्प्रमाणतः ॥
 यवः स्यात्सर्षपास्त्वष्टौ चत्वारः काकिनी यवाः ॥ ५२ ॥
 माषश्चतस्रः काकिन्यश्चतुर्माषस्तु शाणकः ॥
 सुवर्णस्तु चतुःशाणः पलं स्यात्तु चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥

* 'धनुःसहस्रं क्रोशः स्यात्' इत्युचितम् ।

१ क. ख. प्रवेक्ष्यते । ग. प्रचक्षते । २ क. यदा भेद्यतमा । ३ ग. ०कं वंशी
 रेखारे० । ४ ग. रेखारेण्वष्टकं । ५ क. लिप्या । ख. ग. लिख्या । ६ क. लिप्याभि० ।
 ख. ग. लिख्याभि० । ७ क. ०यूथिका० । ८ क. ०रत्ने ष० । ९ क. ख. ०स्तीर्भवे० ।
 १० क. क्रोशसहस्रं । ख. क्रोशं सहस्रं । ११ ख. हस्त्यागा० । १२ क. वाराश्च ।
 १३ क. विजयार्थं । १४ क. ख. च यत्कृया समुदाहृतम् ।

चतुष्पलस्तु कुडवः प्रस्थः स्याच्चतुर्गुणः ।
 आढकं ते तु चत्वारो द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥ ५४ ॥
 मानिका स्याच्चतुर्द्रोणा स्वारी स्याच्चतुर्गुणा ॥
 विशेषेण प्रवक्ष्यामि रसानां गृणु पाथिव ॥
 पञ्चकौडविकं प्रस्थं रसानामिति निर्दिशेत् ॥ ५५ ॥
 यदन्तरिक्षात्स्ववति पर्वताद्वा जलं पुनः ॥
 अर्धत्रयोदशपलं तोयप्रस्थं विनिर्दिशेत् ॥ ५६ ॥
 स्नेहं भक्तं च नागानां विधिज्ञस्तेन दापयेत् ॥
 एतत्प्रमाणमारुषातं कृत्स्नमानस्य भूमिप ॥ ५७ ॥
 नवारत्न्युच्छ्रितो नागस्तथैवैकादशायतः ॥
 *नाहतो द्वादश तथा सोऽत्यराल इति स्मृतः ॥ ५८ ॥
 अष्टारत्निर्दशायामस्त्वेकादश च नाहतः ॥
 अराल इति विज्ञेयो न स कर्मसु पूजितः ॥ ५९ ॥
 अत्युच्छ्रितत्वाद्वावेतौ ग्रहणे परिवर्जितौ ॥
 चारणौ तृपशार्दूल नयशिक्षाविशारदैः ॥ ६० ॥
 सप्तोत्सेधो नैवायामो दश यः परिणाहतः ॥
 सप्तद्रोणात्स भोज्यः स्याच्चथाग्न्यपि च युक्तितः ॥ ६१ ॥
 आयामेऽष्टौ षडुत्सेधो नवारत्निश्च नाहतः ॥
 षड्द्रोणानि स भोज्यः स्यादग्निपुक्तो मतङ्गजः ॥ ६२ ॥
 पञ्चोच्छ्रितोऽष्टौ नाहेन सप्त चाप्यापतस्तु यः ॥
 पञ्च द्रोणानि भोज्यः स्याच्चथाग्न्यपि च युक्तितः ॥ ६३ ॥
 चतुरुक्षः षडायामः सप्तारत्निश्च नाहतः ॥
 चतुर्द्रोणं तु तस्यापि भोजने विहितं नृप ॥ ६४ ॥
 एतां मोत्रां समं ज्ञागं यथावद्भोजयेद्विषक् ॥
 ऋपरत्निश्चैव यो नागो ह्यरत्निश्चैव यो भवेत् ॥
 ग्रीणि द्वे युक्तितो नागं द्रोणान्याहारयेद्विषक् ॥ ६५ ॥
 यावन्तोऽरन्मयस्तूर्ध्वं कुञ्जरे स्युः प्रमाणतः ॥
 द्रोणानि भोज्यास्तावन्ति द्रोणारूपं विद्वद्यरत्नितः ॥ ६६ ॥

* नाहः परिणाहवद्विशालतावाची ।

१ क. द्रोणस्यार्धतुलाढकः । २ क. नहीया° । ३ ख. षडुत्सेधौ । ४ ग. चतुरुर्ध्वः । ५ क. नाशं ।

मधुरं^१ लवणं चाऽऽम्लं कषायं रसमेव च ॥
 दद्याद्विपलिकारत्नि नागस्य प्रथमे विधौ ॥ ६७ ॥
 कर्षश्च कटुकस्याथ तिक्तस्य च कर्षद्वयम् ॥
 भागवृद्ध्या क्रमः कार्यो यावत्सम्यक्प्रतिष्ठिताः ॥ ६८ ॥
 स्थिरसात्म्यस्य नागस्य सुविशुद्धमुखस्य च ॥
 पलानि षष्टिर्मधुरः पिण्डः स्यात्परिमाणतः ॥ ६९ ॥
 तिक्तस्य स ततोऽर्धं स्यात्ततोऽर्धं कटुकस्य च ॥
 कषायस्य ततः षष्टिस्तथैव लवणाम्लयोः ॥ ७० ॥
 यैथाक्रमं पलानि स्युः सप्तरत्निप्रमाणतः ॥
 मात्रया *हीनता द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् ॥ ७१ ॥
 मात्रायाश्चातियोगेन व्यापत्संजायते भृशम् ॥
 बलिने भेषजं क्षुण्णं प्रदेयं कवलीकृतम् ॥ ७२ ॥
 तथैव रोगक्लिष्टेभ्यः कथितं भेषजं भवेत् ॥
 आर्द्रस्य भेषजस्यैतत्प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥
 शुष्कस्य द्विगुणा वृद्धिर्धवसस्यापि भूमिप ॥
 हस्तिनीष्वेवमेव स्याद्यथा नाघेषु कीर्तितम् ॥ ७४ ॥
 मध्यमस्य प्रमाणेन चोत्तमा हस्तिनी भवेत् ॥
 अजलं हस्तिनो भक्ष्यं भक्षयन्ति यतस्ततः ॥ ७५ ॥
 उभयोः कालयोस्तस्माद्द्वैषज्यं दापयेद्विषक् ॥
 पेण्याणां विंशतिपलद्रव्याणां द्रोणसंख्यया ॥ ७६ ॥
 काथानां चतुर्गुणा वृद्धिर्द्रोणं त्वादकसंमितम् ॥
 प्रतिवापश्च पेण्याणां द्रव्याणामष्टभागवान् ॥ ७७ ॥
 स्नेहप्रमाणं द्रोणं तु मितमर्धाढकं भवेत् ॥
 षडङ्गं प्रतिपाने च मेदकेष्वेतदेव च ॥ ७८ ॥
 एतदेव प्रमाणं तु नागानामनुवासने ॥
 एतदेवानुभक्ते स्याद्विगुणौदकतैलके ॥ ७९ ॥

* 'हीनया' इति तु वरम् ।

१ खपुस्तके शोधितपाठः—तिक्तस्य च तदर्थं । २ क. यद्वा । ३ क. बलिनो ।
 ४ ख. भूमिपः । ५ क. ख. चोत्तमा । ६ क. पेक्ष्यमाणां विंशतियत्पल° । ७ ग.
 ख. °नां तु पुनर्वृद्धि° । ८ क. °धीष्टकं ।

निरुहाणां तु संयोगे द्रोणो द्विकुडवो भवेत् १॥
 षूर्णार्धकुडवो द्रोणे संयोगार्धं विधीयते ॥ ८० ॥
 † अनुवासनया मात्रा सा देया सर्वसेचने ॥
 स्यादरत्नेर्दशपला गैरिकस्यानुषेचने ॥ ८१ ॥
 तुला पलशतं भागे विंशतिः सा प्रमाणतः ॥
 सममेतेन यवसं भारः स्याद्द्रोणसंख्यया ॥ ८२ ॥
 आर्द्रस्य यवसस्यैतत्प्रमाणं समुदाहृतम् ॥
 शृष्काणां च लघूनां च वृक्षाणां च महीपते ॥ ८३ ॥
 ततः स्याद्दिगुणो भागो ये चान्ये लघवो द्रुमाः ॥
 गर्भितानां पुनर्विद्धि त्रिभागोनं प्रदापयेत् ॥ ८४ ॥
 फलितानां वृणानां तु अर्धभागं प्रदापयेत् ॥
 गात्रसेके च तैलस्य द्रोणो द्विकुडवं भवेत् ॥ ८५ ॥
 तथैवोत्तरपानेषु द्रोणे स्यात्प्रस्थसंस्थितम् ॥
 भवेत्कौडविकारेर्निर्नागस्योत्तरबस्तिषु ॥ ८६ ॥
 श्रोतसोः कटयोश्चैव कुडर्वः कुडवः पृथक् ॥
 अनुषेके च तैलस्य द्रोणे द्वे कुडवं भवेत् ॥ ८७ ॥
 मेपीचूर्णार्धकुडवं घृतस्य कुडवं तथा ॥
 शिरसो भ्रक्षणे दद्यात्कृतोपशमने हितम् ॥ ८८ ॥
 उत्कृष्टक्षयभागेषु कुडवार्धं विधीयते ॥
 दीपतैले च कुडवं प्रमाणे विद्धि पार्थिव ॥ ८९ ॥
 अण्डकोशशिरोभ्यङ्गे कुडवं च प्रमाणतः ॥
 योगाद्दिगुणमेवाऽऽहुः सर्पिः क्षीरं प्रमाणतः ॥ ९० ॥
 द्रोणे दशपलं ज्ञेयं गुडस्य लवणस्य च ॥
 भुक्तस्नेहप्रमाणेन मूत्रसौवीरके तथा ॥ ९१ ॥
 मूत्रं सौवीरकादर्थं मात्रायोगं प्रदापयेत् ॥
 दधिमेदकदुग्धानां मद्यस्य च नराधिप ॥ ९२ ॥
 द्रोणं प्रमाणतो ज्ञेयं द्याढकं तु तथैव च ॥
 मृगाणां महिषादीनां जाङ्गलोदकपक्षिणाम् ॥ ९३ ॥

† 'अनुवासे तु या मात्रा' इति पाठो भवेत् ।

१ क. °र्णार्धकु० । २ ख. द्रोणे । ३ क. °निनाग० । ४ ग. °वः स पृथक्पृ० ।
 ५ क. °कोशे शि० । ६ क. कुडवस्य ।

पल्लान्मांसस्य पञ्चाशज्ज्ञेयानि द्रोणसंख्यया ॥
 स्नेहस्य कुण्डवश्चात्र दध्नश्चाधोढकं भवेत् ॥ ९४ ॥
 द्रोणत्रिकटुकस्यापि रससंस्कारतः पलम् ॥
 दध्ना पल्लसंयुक्तं गुडपिण्डसमं ब्रूतम् ॥ ९५ ॥
 पूर्वाह्ने भोजयेन्नाशं प्रतिपीतमसन्निवृतः ॥
 भुक्त्वा तो नै पिबेद्वाऽपि पीत्वा भुङ्जीत वा रसम् ॥ ९६ ॥
 मांसस्नेहरसैर्पुक्तं सायाह्ने भोजयेत्ततः ॥
 निष्पावमात्रो नागानां कल्कस्तीक्ष्णाञ्जनस्य च ॥ ९७ ॥
 अर्घ्यं मध्यमस्यापि मृदुनो द्विगुणं भवेत् ॥
 कल्काञ्जनात्पादहीनं ज्ञेयं चूर्णाञ्जनं वृष ॥ ९८ ॥
 भेषजानां दशपलं द्रोणं चूर्णस्य दापयेत् ॥
 पलानि विंशतिं चैव चत्वारि च नराधिप ॥ ९९ ॥
 रसप्रस्थस्तु विज्ञेयो भिषजाभावचारणे ॥
 माषाणां द्वादश द्रोणीं तुलामारोप्य धारयेत् ॥ १०० ॥
 सममेतेन यवसो भारः स्याद्द्रोणसंख्यया ॥
 अतः परं तु गतयः प्रवक्ष्यन्ते यथाबलम् ॥ १०१ ॥
 श्रेष्ठमध्यजघन्यानां गजानामनुपूर्वशः ॥
 परं तु विद्यादध्वानं श्रेष्ठस्य दशयोजनम् ॥ १०२ ॥
 मध्यमस्य परं विद्यादध्वानं सप्तयोजनम् ॥
 परं जघन्यस्य पुनः पञ्चयोजनमुच्यते ॥ १०३ ॥
 विनीतानां यथाशास्त्रं गतयश्चैव पार्थिव ॥
 सप्त पञ्च च चत्वारि विनीता या हि धेनुकाः ॥ १०४ ॥
 एतद्विधा प्रमाणं स्यान्मानोन्मानं च हस्तिनाम् ॥
 क्रमयोगात्क्रियायुक्त्या ऋतुयोगास्तथैव च ॥ १०५ ॥
 सत्त्वप्रकृतिसात्म्प्यानां विशेषो वयसस्तथा ॥
 परिवारेण कात्स्नर्येण वक्ष्यते राजसत्त्वम् ॥ १०६ ॥
 यः प्रमाणं न जानाति मानोन्मानं च तत्त्वतः ॥
 वयःप्रकृतिसात्म्प्यानां क्षैर्मेणां च यथातथम् ॥ १०७ ॥

* 'ऋतुयोगास्तथैव च' इति तु स्यात् ।

१. ख. द्रोणे त्रि० । २ क. तु । ३ क. निष्पावमात्रे । ४ क. ख. ग. प्रव-
क्षन्ते । ५ ख. ग. °नां नागानां ।

विधाया यवसस्यापि ज्ञेयादीनां त्रयैव च ॥ १ ॥
 अभ्यञ्जनाञ्जनादीनामङ्गः कर्मसु भुङ्क्षति ॥ १०८ ॥
 मानोन्मानप्रमाणानां विज्ञाता श्रेष्ठ उच्यते ॥
 एतत्ते सर्वमाल्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०९ ॥ ३३८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महासेगस्थानेऽन्न-
 समाचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यमुपस्थितम् ॥
 क्रताञ्जलिरिदं वाक्यमब्रवीद्वदतां वरः ॥ १ ॥
 भगवन्गुणमाहात्म्यं सर्वं तव तपोमयम् ॥
 मातुश्च तव दिव्यत्वं पितुश्च विपुला गुणाः ॥ २ ॥
 कथितं *भवतः सर्वमेतदेवमशेषतः ॥
 विस्मिन्तेनाग्निवेशेन गौतमेन तैथर्षिभिः ॥ ३ ॥
 यथा त्वं पवनाहारः शीर्णपर्णाम्बुभोजनः ॥
 वने विचरेवान्सार्धं प्रभिन्नैर्वरवारणैः ॥ ४ ॥
 अतस्त्वां विनयाधानादिमं पृच्छामि हस्तिषु ॥
 त्वं हि तेषां विजानासि सहवासेन चेष्टितम् ॥ ५ ॥
 पृथिव्यां वननागानां किं त्वमेकश्चिकित्सकः ॥
 अथान्येऽपि चिकित्सन्ति त्वत्समा वारणान्वने ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 न स्पृशन्ति वने रोगास्त्रिस्थूणप्रभवा गजान् ॥ ७ ॥
 त्वनोत्तेऽत्र समानीतोः प्राञ्जनेरङ्कुशोरपि ॥
 वधबन्धपरिच्छिष्टाश्चिन्तयन्तो वनानि च ॥ ८ ॥
 रोगास्तान्संश्रयन्तीह सागरं सरितो यथा ॥
 वनेषु चरतां तेषां न भवन्त्यामया नृप ॥ ९ ॥

* 'भवता' इति तूचितम् ।

† इतः श्लोकत्रयं कपुस्तके नास्ति ।

* १ ख. °स्थितः ॥ कृ° । २ क. ख. विश्रिते° । ग. श्रीमते° । ३ ख. ग.
 तथार्षिभिः । ४ क. ख. ग. विचरवा° । ५ ग. °नात्ते ग्राममा° । ६ ग. °ताः खज° ।

केवलं पञ्चदश च वने मरणहेतवः ॥
 ये मया बहुशो दृष्टाश्चरता सह हस्तिभिः ॥ १० ॥
 गजानां विविधैर्द्रव्यैर्यै चाप्यागन्तवो व्रणाः ॥
 न भवन्ति वने सौरुपात्कामतश्छन्दतः सदा ॥ ११ ॥
 तत्र शृणु महाराज हेतून्मृत्युषु हस्तिनाम् ॥
 पर्वतात्पतनं पङ्क्तो विषवल्ली जराऽनलः ॥ १२ ॥
 कूपः प्रतिगजो ग्राहो विच्छुल्लब्धो भुजंगमः ॥
 अलङ्घ्यमस्तथा व्याडो बाल्ये मातुर्विवर्जनम् ॥ १३ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव हेतुभिर्वारणा वने ॥
 म्रियन्ते न हि नागानां त्रिस्थूणाज्जायते त्रयम् ॥ १४ ॥
 अङ्गराजस्ततो भूयः पालकाप्यं तु विस्मितः ॥
 वचनं प्रत्युवाचेदं शिष्यभावादशङ्कितः ॥ १५ ॥
 भगवान्किं वनस्थानां न सन्ति पवनादयः ॥
 नागानां त्रिविधा दोषा न चैते सप्त धातवः ॥ १६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवानुत्तरं विदितोत्तरः ॥
 पालकाप्यस्ततो दृष्ट्वा सहवासं च हस्तिनाम् ॥ १७ ॥
 सात्म्यं नाम महाराज यथैवाऽऽत्मा तथा स्मृतम् ॥
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि सह तैरात्मनो गुणैः ॥ १८ ॥
 तच्च जन्मसमाचारैः प्रदृष्टेन्द्रियमानसैः ॥
 न दूषयति वातादीन्दोषान्सततसेवया ॥ १९ ॥
 ते चादुष्टा न रोगाय भवन्ति वनहस्तिनाम् ॥
 आहारोचारयोगो हि सात्मीभूतो गुणावहः ॥ २० ॥
 तत्राऽऽहारात्मकं सात्म्यं वृक्षभङ्गास्तृणानि च ॥
 त्वग्मूलं पादपानां च बाल्ये मातुः पयो जलम् ॥ २१ ॥
 एतदाहारजं सात्म्यं प्रोच्यते वनहस्तिनाम् ॥
 जलपांशुप्रमाथीनां शयनस्थानकर्मणाम् ॥ २२ ॥
 विहारोहारच्छेष्टानां स्ववशेनोपसेविनाम् ॥
 एतदाचारजं सात्म्यं प्रोच्यते वनहस्तिनाम् ॥ २३ ॥
 श्रुत्वा चेदं ततो वाक्यं पुनः प्रोवाच पार्थिवः ॥
 यद्येते तृणमात्रेण भगवन्मुखिनो गजाः ॥ २४ ॥

हन्त तेनैव पुष्यन्तां तद्धि तेषां सुखावहम् ॥^१
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्पो महामुनिः ॥ २५ ॥
 अनुनेतुं नरपतिं हेतुभिः स्पष्टलक्षणेः ॥
 न संशयस्तृणप्राणास्तृणसात्स्यास्तृणप्रियाः ॥ २६ ॥
 मृगाः सर्वे वनचरा विशेषेण तु हस्तिनः ॥
 कारणेन च येनैषां केवलं न तृणं हितम् ॥ २७ ॥
 शेषांश्च वनजा भक्ष्या ग्राम्याणां तन्निबोध मे ॥
 निरवग्रहता राजन्दन्तिनां परमं सुखम् ॥ २८ ॥
 ये च तस्या गुणास्तेषां तन्मे निगदतः शृणु ॥
 यदीहते तत्कुरुते सर्वमन्यन्मतङ्गजः ॥ २९ ॥
 विहाराहारचेष्टासु स्वतन्त्रो निरवग्रहः ॥
 तस्याभिप्रायसंवृत्तेः प्रीतिः प्रीतेर्ध्रुवं बलम् ॥ ३० ॥
 बलिनो दीप्यन्तेऽस्याग्निर्दीप्ताग्नेर्धातवः सप्तः ॥
 धातुसात्स्याच्च रोगाणां सर्वेषामपकर्षणम् ॥ ३१ ॥
 गजानामुदकं राजन्प्राणानाहुर्मनीषिणः ॥
 विशेषेण तु नागानां प्रायेण जलमौषधम् ॥ ३२ ॥
 अतो वनगजा राजन्नश्रोगास्तृणोदकैः ॥
 एतत्सर्वं विपर्यस्तमाहाराचारकर्मसु ॥ ३३ ॥
 ग्राममानीतमात्राणां जायते वनहस्तिनाम् ॥
 ततः स्वच्छन्दचेष्टानां निवृत्त्या तप्यते मनः ॥ ३४ ॥
 वर्धते च मनोदुःखं न बलं नाग्निजं बलम् ॥
 तेषामग्निप्रहीणानामसात्स्यस्य च भोजनात् ॥ ३५ ॥
 जायन्ते धातुवैषम्याद्विकारा दोषसंभवाः ॥
 तेषां तु वधबन्धक्ष्म्यां लाभालाभाच्च भोजनात् ॥ ३६ ॥
 अशय्यादुःखशय्याभ्यां धेनुकानां च वंर्जनात् ॥
 प्ररोधात्सततं स्थानात्कोमचारनिवारणात् ॥ ३७ ॥
 ग्रामवासेऽप्यनुद्विग्नास्तेऽप्यरोगा मतङ्गजाः ॥
 अयं तु सुमहान्हेतुर्गजानां वनवासिनाम् ॥ ३८ ॥

१ क. केवलेन । २ क. °षा वनगजा । ३ क. ग्रामाणां । ४ क. तस्य ।
 ५ क. यदाहते । ६ क. °प्यमानग्नि° । ७ क. ख. धातुः सा° । ८ क. गजवना ।
 ९ क. °र्यस्तं विहा° । १० क. तृप्यते । ११ क. °त्कामाच्च रतिवा° ।

आरोग्ये चात्रमोदे च तुणैरेव बलार्जने ॥
 आदिसर्गे हि करिष्यः स्वयं शोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३९ ॥
 देवानां वाहनार्थाय वारणाः प्रतिगच्छत ॥
 वृक्षभङ्गवृणादारा बलवन्तो निरामयाः ॥ ४० ॥
 विचरिष्यथ रम्येषु वनेष्विति महात्मना ॥
 स वरो ब्रह्मणा वृत्तो देवप्रीत्या महीपते ॥
 वर्तते च न रोगेषु वत्स्यत्यपि च नित्यशः ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

अथ तु वनरतानां पोतकापोतिकानां
 रतिकरकलभानां धेनुकानां तथैव ॥
 श्रमगुरुनयनानां कामिनीनां द्विधाऽपि
 श्रपति वनचराणां नैव कार्यं गजानाम् ॥ ४२ ॥
 बहुलकमलस्त्रण्डेष्वाढ्यतोयेषु नागा
 विपुलतरुलताभिर्गूढतीरेषु चैव ॥
 कुमुदकुवलयार्चैर्भूषितामेषु(?)राज-
 न्मुखतरमवगाह्य श्लिष्टमांसा भवन्ति ॥ ४३ ॥
 न रसघृतगुणैर्वा भोजनानां गुणैर्वा
 गुडलवणगुणैर्वा पुष्टिमिच्छन्त्यरण्ये ॥
 अथ वनमृगतीक्ष्णैर्नादिता नागसिंहा
 वनगुणफलपुष्पैः पुष्टदेहा नरेन्द्र ॥ ४४ ॥ ३८२ ॥
 अविपिननिजकुञ्जाकर्षिता रोगयुक्ताः
 पुनरपि निरुजस्ते सिद्धसंघोपदेशात् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने (सात्प्या)
 सात्प्यावनिश्चयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरेकाग्रं महर्षिमभितौजसम् ॥
 इस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पस्वदा मोक्तं निखिलं सात्त्विकमिन्द्रियम् ॥
 जायन्ते वन्तिनां रोगा ह्यसात्त्विकमिति निश्चितम् ॥ २ ॥
 तेषां तत्त्वेन विज्ञानं परिमाणं महामुने ॥
 अहमिच्छामि धर्मज्ञ व्याधीनामखिलेन हि ॥ ३ ॥
 अध्यायानां तथा तेषां परिमाणं च वेदितुम् ॥
 ये चाप्यागन्तवो रोगास्तथा ये चापि मानसाः ॥ ४ ॥
 तेषां तत्त्वेन विज्ञानं भगवन्बभूवुर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 संग्रहं गृणु मे राजन्नस्य शास्त्रस्य तत्त्वतः ॥
 रोगाणां चैव सर्वेषामध्याया ये च संख्यया ॥ ६ ॥
 स्थानानि च यथा विद्याद्विभक्तान(न्य)नुपूर्वशः ॥
 वारणानां चिकित्सार्थं गृणु मे सर्वमेव तत् ॥ ७ ॥
 वनानुचरितोऽध्यायः प्रथमस्तत्र संख्यया ॥
 द्वितीयोऽन्नसमाचारस्तृतीयः सात्त्विकमिन्द्रियः ॥ ८ ॥
 चतुर्थः संग्रहाध्यायः शास्त्रस्यास्य विनिश्चयः ॥
 गजरक्षणविन्यासः शिष्योपनयनं ततः ॥ ९ ॥
 तथा रोगविभक्तिः स्याज्ज्वरोत्पत्तिरतः परम् ॥
 *पालकास्तु ततो ज्ञेया दश तान्नामतः गृणु ॥ १० ॥
 शुद्धो बालश्च विज्ञेयस्तृतीयश्चापि पाकलः ॥
 मृदुग्रहश्चतुर्थश्च पञ्चमः कुक्कुटः स्मृतः ॥ ११ ॥
 षष्ठं तु तं विजानीयादेकाङ्कग्रहसंज्ञितम् ॥
 प्रसुप्तः सप्तमो ज्ञेयः कूटश्चाप्यष्टमो भवेत् ॥ १२ ॥
 नवमः पुण्डरीकारूपो महापालक एव च ॥
 दशमः परिसंख्यातः पाकलेष्वेकसंख्यया ॥ १३ ॥
 अतः स्कन्दान्विजानीयाश्चीनेव तु विनिश्चयात् ॥
 अन्तर्बहिश्चाप्यायामो व्याविद्धस्कन्द एव च ॥ १४ ॥

* 'पाकला' इति पाठ एव साधीयान् । अत एवाग्रे पाकलाध्यायेऽपि 'पच-
 तीति पाकलः' इति व्युत्पत्तिर्दिशिता ।

१ ख. विन्याद्वि० । २ क. रोगविभक्तः । ३ क. °हविज्ञताम् ॥ प्र० ।
 ४ क. °यः कुट० ।

पाण्डुरोगास्त्रयो ज्ञेयाः पुराणकृशसंज्ञिताः ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाश्चैव संख्यया ॥ १५ ॥
 पञ्चानाहास्ततो ज्ञेयास्त एव भेदसंख्यया ॥
 अत्याशितोऽथ प्रथमस्त्वेक एव विनिश्चितः ॥ १६ ॥
 त्रिविधं तु विजानीयाद्वातोन्मथितसंज्ञितम् ॥
 वातोपरुद्ध एवात्र ज्ञेयः संसक्त एव च ॥ १७ ॥
 असंसक्तश्च विज्ञेयस्त्रयस्त्रिविधलक्षणाः ॥
 धान्यप्रदुष्टं जानीयाद्विविधं परिसंख्यया ॥
 प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च जानीयात्तं नराधिप ॥ १८ ॥
 ततः स्यान्मृत्तिकाजग्धः सांनिपातिक एव च ॥
 इत्यानाहाः समुद्दिष्टाः गृणु मूर्छास्ततः परम् ॥ १९ ॥
 अत्यर्थभोजनान्मूर्छां विदग्धाच्चैव भोजनात् ॥
 धान्यमूर्छां ततो ज्ञेया स्नेहमूर्छां ततः परम् ॥ २० ॥
 वातात्पित्तात्कफाच्चैव संनिपातात्तथैव च ॥
 उदकान्मार्गमूर्छां च मद्यमूर्छां च कीर्तिता ॥ २१ ॥
 यवसाद्वाऽपि विज्ञेया मूर्छां सा द्वादशी भवेत् ॥
 इत्येता द्वादश प्रोक्ता मूर्छाः पार्थिवसत्तम ॥ २२ ॥
 शिरोरोगास्त्वतस्त्वन्ये सप्तैव परिसंख्यया ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाः सांनिपातिकाः ॥ २३ ॥
 शोणिताज्जायते चान्यः कृमिजस्त्वभिघातजः ॥
 पादरोगास्ततो ज्ञेयास्त्रिंशत् परिसंख्यया ॥ २४ ॥
 उत्कारकी ततः पूर्वं कारकी तदनन्तरम् ॥
 नाडीजातस्तृतीयः स्यात्ततः संराष्ट्र एव च ॥ २५ ॥
 नखभेदं ततो विद्यात्पूयकेशं ततः परम् ॥
 विष्ण्वांकस्ततस्त्वन्यः केशग्रन्थिः सविप्लुतः ॥ २६ ॥
 समन्तकेशश्च भवेत्कचकेशश्च कीर्त्यते ॥
 कदम्बपुष्पो विज्ञेयः सफुल्लोऽथ कुठारकः ॥ २७ ॥

१ ख. वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लेष्मिकश्चैव संख्यया । २ क. °खानां हस्त° ।

३ क. इत्याहाराः । ४ ख. विन्धात्पू° ।

फुल्लपादस्ततो ज्ञेयस्तथा भिन्नस्त्रोऽपरः ॥ १

स्फुटितैर्हनुं दन्तैः(?)श्च त्वन्येर्वाऽपि मस्त्रैर्भवेत् ॥ २८ ॥

† शरन्नद्धोऽथ विज्ञेयो † दधुकेशस्तथैव च ॥

‡ प्रगुल्मकेशो गम्भीरस्तथा चर्मतलोऽपरः ॥ २९ ॥

क्षतो निर्मूलितश्चैव तथा केशः सलोहितः ॥

स्थाण्वाहतः क्षीणतलस्तथा चाम्प्यन्तरीकृतः ॥ ३० ॥

निष्पिष्टो मांसकेशश्च तथा स्थानरतोऽपरः ॥

इत्येष पादरोगाणां संग्रहः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥

व्यापदां तु पुनः संख्यां कीर्त्यमानां निबोध मे ॥

व्यापदं विद्धि तैलेन सर्पिषा तदनन्तरम् ॥ ३२ ॥

तृतीयां वसया विद्याच्चतुर्थीं पयसा तथा ॥

¶ धान्याच्च पञ्चमीं विद्यान्मद्यात्पष्ठीमथापि वा ॥ ३३ ॥

उदकाद्दुपधान्याच्च व्यापदोऽष्टाविति स्मृताः ॥

शोफानां संग्रहश्चात्र सप्तानां संप्रचक्ष्यते ॥ ३४ ॥

मन्याशोफश्च विज्ञेयः सगदाशोफ एव च ॥

द्रोणीकशोफश्चाप्यन्यो व्यवच्छिन्नस्तथैव च ॥ ३५ ॥

शाल्मलीस्कन्धशोफश्च कदलीस्कन्ध एव च ॥

शुद्धशोफश्च विज्ञेयः सप्तमः परिसंख्यया ॥ ३६ ॥

§ संग्रहस्त्वक्षिरोगाणामत ऊर्ध्वं प्रचक्षते ॥

प्राचारकी तु प्रथमस्त्वौदकी तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥

अण्डाक्षस्त्वथ काचाक्षो नायंप्रेक्षी तथैव च ॥

प्रतिनुन्नस्ततो ज्ञेयो निष्पेषहत एव च ॥ ३८ ॥

विद्युन्निष्पातदग्धश्च विद्युद्धारिहतस्तथा ॥

.ऊष्मापरिगतस्त्वस्य*श्चर्मक्षिष्टस्ततः परम् ॥ ३९ ॥

* 'अनुद्धतैः' इति त्वग्रे । † 'शरन्नद्ध' इति त्वग्रे लिख्यते । ‡ 'दधुकेश' इति त्वग्रे

§ 'प्रगुल्मकेश' इति त्वग्रे । § 'तथा चान्यः क्षरीकृतः' इत्येव पाठ उचित उत्तर-
ग्रन्थानुरोधात् । ¶ अग्रे व्यापदध्याये प्राञ्चद्व्यापन्निरूपिता, ततो धान्यव्यापत् ।

* 'दुपधाना' इति तु वरम् 'उपधाव्यापदो वर्णनात् । † 'संप्रचक्षते' इति तु युक्तम् ।

§ अष्टादशस्य शोफचिकित्सितस्य, एकोनविंशस्याक्षिरोगचिकित्सितस्य, मध्ये स्वेद-
शान्तिरक्षाध्यायावपि स्तः । * अग्रेऽक्षिरोगाध्याये तु 'वर्मक्षिष्ट' इत्युपलभ्यते ।

१ क. प्रगुल्मकेशो । २ ख. विन्धाच्च° । ३ क. स्मृतः । ४ ख. प्रचक्ष्यते ।

*श्रौतोन्धो बुद्धदी चैवाक्षिपाकस्तथैव च ॥
 +पाटलाख्यश्च विज्ञेयो †दण्डाख्यश्च ततः परम् ॥ ४० ॥
 मुञ्जोऽथ मुञ्जजालश्च लोहिताक्षस्तथैव च ॥
 पिटकाक्षश्च विज्ञेय इत्येते विंशतिः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 इत्येतत्प्रथमं स्थानं महारोगाभिसंज्ञितम् ॥
 एतच्छतं तु रोगाणामष्टौ चैव नराधिप ॥ ४२ ॥
 कीर्तितं ते मया सम्यग्यथोवदनपूर्वशः ॥
 अध्यायाश्चात्र संख्याता अष्टादश महीपते ॥ ४३ ॥

अथातः क्षुद्ररोगाणां स्थानं सम्यक्प्रवर्तते ॥
 वमथुः प्रथमस्तत्र स चापि द्विविधः स्मृतः ॥ ४४ ॥
 आगन्तुर्दोषजश्चैव दोषजः स चतुर्विधः ॥
 वातजः पित्तजश्चापि कफजः संनिपातजः ॥ ४५ ॥
 ततः परमतीसारो द्विविधः परिकीर्तितः ॥
 पक्कांशयसमुत्थस्तु तथैवाऽऽमाशयोद्भवः ॥ ४६ ॥
 स च दोषविभागेन चतुर्धा प्ररिकीर्तितः ॥
 पुनश्च सप्तधा भिन्नो दुष्टधमन्यादिभेदतः ॥ ४७ ॥
 एवमेकादशविधस्त्वतीसारो विभागतः ॥
 मदनाख्यस्तृणैः शोषी कर्मातिनीत एव च ॥ ४८ ॥
 विषाशितस्ततो दूषी सर्पार्तः स्फोटिकी ततः ॥
 दिग्धविद्धोपवादाख्यः पूर्वविद्धोऽथ एव च ॥ ४९ ॥
 विसर्पो हृदयस्फाली *वलक्षणी तथैव च ॥
 षड्विधा मेहनक्षणी तस्माद्वस्तग्रहोऽपरः ॥ ५० ॥
 हस्तेनोन्मथितं विद्याद्विभागः षड्विधस्ततः ॥
 प्रथमः सप्तरात्रेण प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ ५१ ॥

* 'श्रोतोन्धः' इति तूचितम् । + 'पाटलाक्ष' इति त्वप्रानुरोधेन । † 'दण्डाक्ष'
 इति त्वग्रे । * 'वालक्षणी' इत्यग्रे ।

१ क. °ताख्यस्त° । २ क. °था वेदानु° । ३ ख. कर्माभिनी° ।
 ४ क. दूषा । ५ सर्पति । ६ क. °टिका त° । ७ क. पूर्वो विद्धोऽथ । ८ क. सः ।
 ९ क. तस्माद्वस्तग्रहापरः ।

अष्टरात्रेण चाप्यन्यो नवरात्रेण चापरः ॥
 एकश्च दशरात्रेण प्राणानादाय गच्छति ॥ ५२ ॥
 एकश्चैकादशं प्राप्स द्वादशीमपि चापरः ॥
 इत्येष षड्विधः प्रोक्तो हस्तोन्मथितसंज्ञितः ॥ ५३ ॥
 उत्कर्णको वातगतिर्मन्यास्तेम्भो मदक्षयः ॥
 कृशस्तथा बलक्षीणः श्लेष्माभिः^१ स्निग्ध एव च ॥ ५४ ॥
 सात्प्यानुलोमिकश्चैव तलकाशी ततः परम् ॥
 गलग्रहश्च विज्ञेयो व्याधिः सिद्धार्थकस्तथा ॥ ५५ ॥
 भूतग्रहस्त्वथो वातकुण्डली भारपीडितः ॥
 उन्मादापस्मृती लुप्त उदार्तः^२ प्रगुल्मिकः ॥ ५६ ॥
 पत्रकृमिस्ततो ज्ञेय उरसि क्षत एव च ॥
 शोणितान्ढी समारुयातो यवगण्डशिरास्त्वतः ॥ ५७ ॥
 चर्मकीलो जठरको बालानां चैव रक्षणम् ॥
 अवसन्नस्ततो ज्ञेयो रात्रिक्षिप्तस्तथापरः ॥ ५८ ॥
 मूत्रसङ्गास्ततो ज्ञेयाः षडेव परिसंख्यया ॥
 भिन्नवस्तिश्च विज्ञेयो गाढमूत्री तथैव च ॥ ५९ ॥
 परिमूत्री तथैवान्यः पिष्टमेही च वारणः ॥
 ततः शोणितमेही च तथाऽन्यो जातशर्करः ॥ ६० ॥
 इत्येते षट्समुद्दिष्टा मूत्रसङ्गा यथाक्रमम् ॥
 अथातः सूतिकारोगा सप्तमी रदनामयाः ॥ ६१ ॥
 देवागन्तुजरायोगसमस्तव्यस्तदोषजाः ॥
 चेतोभ्रंशस्तथा प्रोक्तः शूलद्वितयमेव च ॥ ६२ ॥
 चत्वारः शारदाश्चैव जरगण्डस्ततः परम् ॥
 शीतस्कन्धश्च विज्ञेयो मक्षिकादष्ट एव च ॥ ६३ ॥
 एकादश च्छवीदोषा मृत्तिकाध्याय एव च ॥
 कृमिकोष्ठश्च विज्ञेयः क्षयश्चापि भुदुर्लभः ॥ ६४ ॥
 क्षयो दशविधश्चैव दौर्बल्यं च चतुर्विधम् ॥
 धातुदोषक्षयात्क्षीणश्चत्वारोऽन्येऽपि दुर्बलाः ॥ ६५ ॥

+ श्लेष्माभिषन्न इति त्वग्रे ।

१ क. श्लेष्माभिष्यन्न । ख. श्लेष्माभिषिन्न । २ ख. °वर्तप्र° । ३ क. प्रगुल्मिकः । ४ ग. सुदुर्बलः ।

प्रकृस्या दुर्बलश्चैव व्याधिना दुर्बलोऽपरः ॥
 भूतपोषधोपयोगाच्च चतुर्थे वयसि स्थितः ॥ ६६ ॥
 संग्रहः संग्रहाश्चान्ये प्रभिन्नानां प्रेक्ष्यते ॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्संनिपातात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 क्रमयः कर्णवालेत्था कर्णरोयास्ततः परम् ॥
 अभक्तच्छन्दो ग्रासोपरुद्धो द्रोणीकपञ्चकम् ॥ ६८ ॥
 अतिपातस्ततश्चान्यत्तथा स्याद्गुल्मपञ्चकम् ॥
 वातपित्तकफैर्गुल्माः संभवन्ति त्रयस्त्रिभिः ॥ ६९ ॥
 शोणिताज्जायते चान्यः संनिपातात्तथैव च ॥
 हृद्रोगाश्च ततो ज्ञेया वातपित्तकफात्मकाः ॥ ७० ॥
 अतश्च गात्ररोगाः स्युश्चत्वारः संग्रहीतिताः ॥
 वातात्पित्तात्कफाच्चैव संनिपातात्तथाऽपरः ॥ ७१ ॥
 आगन्तुगात्ररोगाश्च षडेवैते प्रकीर्तिताः ॥
 इत्येतत्क्षुद्ररोगाणां स्थानं सम्यक्प्रकीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 इह सप्ततिरध्यायाः सचतुःषष्टिरिष्यते ॥
 सर्वेषामेव रोगाणां रोगज्ञानं प्रचक्षते ॥ ७३ ॥
 साध्यासाध्यत्वयाप्यत्वादुत्पत्तिश्च सलक्षणा ॥
 तथा ये मानसा रोगास्तथैवाऽऽगन्तवश्च ये ॥ ७४ ॥
 तेषां यः संविभागस्तु यथावत्संप्रवक्ष्यते ॥
 प्रथमे च द्वितीये च स्थाने सम्यङ्नराधिप ॥ ७५ ॥

शल्याख्यस्य वृत्तयस्य स्थानस्यातः प्रेक्ष्यते ॥
 संग्रहः क्रमयोगेन गृणु तन्मे नराधिप ॥ ७६ ॥
 प्रथमं द्वित्रिणीयोऽत्र सद्यःक्षतमतः परम् ॥
 षडत्ययोपचारोऽत्र त्रणोपक्रमलक्षणः ॥ ७७ ॥
 द्वादशोपक्रमो गर्भामनाध्यायस्ततः परम् ॥
 गर्भावक्रान्तिरस्मात्स्याच्छरीरनिधयस्तथा ॥ ७८ ॥
 शस्त्राग्निपद्मप्रणिधी शल्योद्धरणविद्गधी ॥
 त्रणनाडी शिराब्यूहव्याधिर्नाडी च दन्तजाः ॥ ७९ ॥

१ ख. चतुर्थो । २ ख. प्रचक्ष्यते । ३ ख. रोगस्ततः परः । ४ ख. प्रचक्ष्यते ।
 ५ ख. संग्रहक्ष्यते ।

अधिदन्तशिराच्छेदमर्मैरेण्डास्तथाऽर्जुनाः ॥
 मर्मविद्धो दोषगतिर्वर्गं लूताः सकीटकाः ॥ ८० ॥
 व्यालाः प्रदेशाः शैल्लाणि क्षारो भग्नचिकित्सितम् ॥
 मूढगर्भापनयनं दन्तोद्धरणमेव च ॥ ८१ ॥
 त्रयस्त्रिंशद्विंशध्यायाः शल्यस्थाने प्रकीर्तिताः ॥
 तृतीयं स्थानमेतच्च योमाश्चात्र निबोध मे ॥ ८२ ॥
 भग्नं धृष्टं क्षतं दग्धं विद्युत्क्षारतुषारतः ॥
 संतापोऽर्काम्रितश्चेति षड्विधं षडुपद्रवाः ॥ ८३ ॥
 वातपित्तकफेभ्योऽसृग्भेदः संतापतस्तथा ॥
 दोषैः समस्तैर्व्यस्तैश्च चतुरो विद्रधीन्विदुः ॥ ८४ ॥
 मूढगर्भश्च शल्यं च तथा यश्चाधिदन्तकः ॥
 व्यालैरण्डार्बुदालूता कीटचूर्णे विचूर्णितः ॥ ८५ ॥
 अष्टाविंशतिरित्येते रोगाः शल्यसमाश्रयाः ॥
 तृतीयं परिसंख्यातमिति स्थानं नराधिप ॥ ८६ ॥

चतुर्थमुत्तरं स्थानमत ऊर्ध्वं प्रचक्षते ॥
 एतत्रयाणां स्थानानां परिवाराभिसंज्ञितम् ॥ ८७ ॥
 स्नेहपानं प्रथमतस्त्वन्नपानविधिस्तथा ॥
 अथ स्नेहविकल्पश्च वस्तिसिद्धिरतः परम् ॥ ८८ ॥
 स्थानाध्यायस्ततो ज्ञेयो नस्यदानमतः परम् ॥
 अञ्जनानि च जानीयाद्यवसाध्याय एव च ॥ ८९ ॥
 रसवीर्यविपाकश्च शोभाश्चापि ततः परम् ॥
 आयुर्ज्ञानं वयोज्ञानं नक्षत्रारिष्टमेव च ॥ ९० ॥
 अरिष्टं गुग्गुलोः कल्पपिण्डगुग्गुलुरेव च ॥
 लाक्षाप्रदानं लाक्षा च सुरायाः संप्रयोजितम् ॥ ९१ ॥
 संपदोऽशितपीतस्य सौवीरकविधिस्ततः ॥
 लवणानां तथाऽध्यायः क्रमेण परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
 प्रतिपानं मदावस्थाः कवलात्कवले रतः ॥
 व्यापत्तिः क्षीरदानस्य दूताः श्रीगजसंभवाः ॥ ९३ ॥

१ क. °रद्धस्त° । २ क. ख. शास्त्राणि । ३ क. दृष्टं । ४ क. °तापाद-
 कीर्ति° । ५ क. व्यालैरण्डाच्छेदा° । ६ क. °सिद्धततः ।

किमर्थं हेतुप्रकृतिः प्रतिकर्मसमाह्वयः ॥
 दुष्टदोषपरीक्षा च करीषाध्याय एव च ॥ ९४ ॥
 सुमनोदुर्मनोज्ञानं मदकृमिनिवर्तनम् ॥
 कल्पनाश्चाथ दन्तानामिक्षुदानमतः परम् ॥ ९५ ॥
 लशुनारोग्यलवणं पांशुदानानि चाप्यथ ॥
 कार्पाकार्यविधिस्तस्मादुच्यते प्रकीर्तिता ॥ ९६ ॥
 चूर्णारिष्टं ततो ग्राहो जलहंस्ती जलौकसः ॥
 विचित्रविधिसंभागो लवणाध्याय एव च ॥ ९७ ॥
 गन्धज्ञानं ततो राजन्कटबस्तिस्तथैव च ॥
 वनाध्यायस्ततो राजन्नस्मिंश्शास्त्रे प्रकीर्तितः ॥ ९८ ॥
 उपसर्गविधिश्चान्ते यज्ञसूत्रमिति स्मृतम् ॥
 ऊनपञ्चाशदध्याया रोगाः पञ्चदश त्वमी ॥ ९९ ॥
 बस्तिव्यापत्तयोऽप्यष्टौ कवलव्यापदेव च ॥
 लशुनव्यापदेका च तस्य मूर्ध्नि विरेचने ॥ १०० ॥
 दोषद्वयं स्यात्कटुभुग्ग्राहवथ जलद्विपः ॥
 गोत्रातङ्का च निर्दिष्टा इत्येतस्मिन्नराधिप ॥ १०१ ॥
 परिवार इति ख्यातं स्थानमुत्तरसंज्ञितम् ॥
 स्याच्छास्त्रेऽध्यायपिण्डोऽस्मिन्नेकसप्ततिकं शतम् ॥ १०२ ॥
 शतत्रयं च रोगाणां प्रोक्तं पञ्चदशोत्तरम् ॥
 दश द्वे च सहस्राणि श्लोकानां च नराधिप ॥ १०३ ॥
 इत्येष संग्रहः प्रोक्तः शास्त्रस्यास्य समासतः ॥
 विस्तरेण यथाशास्त्रं तथा सम्यक्प्रवर्चयते ॥ १०४ ॥
 स्कन्दां चिकित्सते मूलं सिद्धिः कर्माश्रया स्मृता ॥
 प्रमाणं च प्रयोगश्च कालश्च विहितस्त्वह ॥ १०५ ॥
 तस्मान्मूलं चिकित्सायाः पठितार इहोच्यते ॥
 प्रोच्यते शास्त्रतत्त्वज्ञैरेतैस्साङ्गमसंशयम् ॥ १०६ ॥
 अधीयते चिकित्सां ये केवलामपरिग्रहम् ॥
 न ते विकाराञ्जानन्ति ये भवन्त्यबहुश्रुताः ॥ १०७ ॥

१ क. °दोषपरीक्षया च । २ क. °हस्तिज° । ३ क. °स्मिन्नस्त्रे । ४ क. मूर्धवि° । ५ ख. गात्रातङ्की । ६ क निर्दिष्ट । ७ ग. मतम् । ८ ख. °चक्ष्यते । ९ क. कर्मसमा । १० क. विहितंस्त्वया । ११ ख. परिचार । १२ क. °तत्संगम° ।

सांग्राहिकं वा कवलं तथा वातानुलोमिकम् ॥
 यद्वा पचति भुक्तं च स्यादधोभागिकं च यत् ॥ १०८ ॥
 अनुवासं निरूहं वा तथैवोत्तरवस्तिकम् ॥
 स्नेहिकं वा विरेकं वा तथा शीर्षविरेचनम् ॥ १०९ ॥
 प्रमाणमुपचारं वा ये न जानन्त्यबुद्धयः ॥
 किं करिष्यन्ति ते मूढाः समरेष्विव भीरवः ॥ ११० ॥
 अनिवृत्ते त्विदं देयमिदं देयं च निवृत्ते ॥
 किंतु प्रतिनये देयं किंचिद्भिन्ननयेष्विव ॥ १११ ॥
 इमे वातसमुत्थाना इमे वा रक्तसंभवाः ॥
 संसृष्टा व्याधयो ये च ये च स्युः सांनिपातिकाः ॥ ११२ ॥
 तान्विज्ञाय ये कुर्युः कर्म तेषां न सिध्यति ॥
 उत्तरं त्वेनधीयाना न तान्कर्मसु योजयेत् ॥ ११३ ॥
 कर्मज्ञं निखिलज्ञं च सिद्धिषु प्रतियोजयेत् ॥
 यस्तु रोगमविज्ञाय भिषक्कर्म प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥
 तस्य मिथ्याप्रयोगेण व्याधिर्वर्धेत दन्तिनाम् ॥
 शास्त्रज्ञो वाऽप्यकर्मज्ञः कर्मज्ञो वाऽप्यशास्त्रवित् ॥ ११५ ॥
 उभौ तौ गौर्हितौ वैद्यावर्धुवेदधरौ स्मृतौ ॥
 भैषज्यं योगविहितममृतत्वाय कल्पते ॥ ११६ ॥
 तदेवायोगविहितं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥
 परिवारे तु कुशलश्चिकित्सितविशारदः ॥ ११७ ॥
 कर्माभिज्ञः कुलीनश्च स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ॥
 योगभैषज्यकुशलः शस्त्रकर्मविशारदः ॥ ११८ ॥
 दृष्टोपचारः स्मृतिमान्सौऽप्युत्तम इति स्मृतः ॥
 विशेषोन्परतन्नेभ्यो गृह्णीयादनसूयकः ॥ ११९ ॥
 संशयं परिपृच्छेच्च यथावितथशास्त्रिषु ॥
 ऊहापोहार्थयुक्तश्च जानीते सर्वमेव यः ॥
 स तु श्रेष्ठश्च पूज्यश्च देवानामिव वासवः ॥ १२० ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

१ क. किं वा विभिन्नये° । २ क. तान्विज्ञाय । ३ क. च । ४ क. त्वद-
 धीयानां । ५ क. °स्य सिद्ध्या प्र° । ६ क. कर्मतो । ७ ग. गर्वितौ । ८ ख. ग.
 कर्मज्ञश्च । ९ ग. °षादन्यत्° ।

पद्वक्षितं तद्विधिनैव कुर्व-

श्चास्त्रानुगं मार्गमवेक्षमाणः ॥

सिद्धिं भिषग्गच्छति कर्म चास्य

न विक्रियां गच्छति वै कदाचित् ॥ १२१ ॥

तस्माद्विषग्यो गुरुवातस्त्रिभः

समाप्ततन्त्रश्च विवक्षणश्च ॥

स हस्तिनामर्हति कर्म कर्तुं

पूज्यश्च नित्यं स नृपेण धीमान् ॥ १२२ ॥ ५०४ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे महारोग-
स्थाने शास्त्रसंग्रहो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

गजाः सर्वबलश्रेष्ठाः पार्थिवानां जयप्रदाः ॥ १ ॥

तेषाममितसत्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ॥

बलसारविधिज्ञेन नृपेण विजिगीषुणा ॥ २ ॥

यथा तन्मे द्विजश्रेष्ठ वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥

प्रत्यक्षदेवता नागा देवजात्या येतस्त्वतः ॥ ४ ॥

स्वामिनश्च भवन्त्येते यस्मात्प्रोक्तास्तु भूमिदाः ॥

राजाह्वो गजो भाति गजस्थः शोभते नृपः ॥ ५ ॥

उभयोरविशेषत्वाद्वाङ्मातृमसमा गजाः ॥

क्षुधितास्तुषिताश्चापि व्यापत्सु महतीषु च ॥ ६ ॥

न त्यजन्ति नृपं यस्माद्धान्धवास्तेन वारणाः ॥

विनैषग्रहणे शिष्या भृत्याश्छन्दानुवर्तनात् ॥ ७ ॥

विक्रीताश्च प्रदत्ताश्च यान्ति तूष्णीं तु दासवत् ॥

विनये ऋषिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागास्तु राक्षसाः ॥ ८ ॥

निर्घ्रिशादधिकत्वाच्च शस्त्रं नागा महीपते ॥

स्वयं रक्षन्ति युध्यन्ति वहन्ति रणमूर्धनि ॥ ९ ॥

प्राणीस्त्यजन्ति कृच्छ्रेण श्रेष्ठकुम्भस्तेन वारणाः ॥
 माकारबोपुराट्टाकपाद्येद्वाटमाविषु ॥ १० ॥
 भञ्जने मर्दने चैव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ॥
 स्वसैन्यं परिरक्षन्ति परसैन्यं ब्रूवन्ति च ॥ ११ ॥
 घटाभिररक्षिता नागाः माकार इव दुर्जयाः ॥
 सहसेवाऽऽगतं सैन्यं घटास्था वारणाः पुनः ॥ १२ ॥
 दर्पिताः प्रतिरुन्धन्ति सेतुबन्ध इवार्णवे ॥
 सहस्रोत्पतिते कार्ये नागाकूटो महीपतिः ॥ १३ ॥
 एकाङ्गविजयं कुर्यादेकाङ्गविजयः कुतः ॥
 कल्पितः शिक्षितः गूरः गूराकूटः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
 जयत्येकोऽपि मातङ्गः षट्सहस्राणि वाजिनाम् ॥
 यथा स्वकर्मवच्छीघ्रं प्राप्य मन्दरपर्वतम् ॥ १५ ॥
 भग्नवेगा निवर्तन्ते तथाऽश्वाः प्राप्य कुञ्जरम् ॥
 यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत्पितृहा मातृहा तथा ॥ १६ ॥
 तथा कन्यानृतश्चैव स्त्रीहन्ता गुरुतल्पगः ॥
 क्षत्रियो यां गतिं गच्छेद्युद्धे दृष्टपराङ्मुखः ॥ १७ ॥
 तां गतिं प्रतिपद्येत् यो नागं समरे त्यजेत् ॥
 एकशक्तिप्रहारेण म्रियतेऽश्वो नरोऽपि वा ॥ १८ ॥
 सहेत शक्तिघातानां शतं युद्धेषु वारणः ॥
 शरजालाञ्चितमुखः कोऽन्यः शक्तः परं गजात् ॥ १९ ॥
 हन्तुं प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुञ्जरान् ॥
 निशायां नष्टचन्द्रायां समन्तादग्निदीपने ॥ २० ॥
 मर्दने परसैन्यानां कोऽन्यो नागात्परः सहेत् ॥ २१ ॥
 मोक्षात्परा गतिर्नास्ति नास्ति वेदात्परा श्रुतिः ॥
 नास्ति कृष्णात्परं भूतं नास्ति यानं गजात्परम् ॥ २२ ॥
 पृथिव्या भूषणं मेरुः शर्वर्या भूषणं शशी ॥
 नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां भूषणं गजाः ॥ २३ ॥

* 'रञ्जिता' इति तु युक्तम् ।

१ क. नागव° । २ क. घण्टाभि° । ३ क. घण्टास्थाः । ग. घटस्थाः ।
 ४ ख. ग. दर्पितः । ५ ख. ग. कल्पिनः । ६ ख. स्वकर्मविच्छीघ्रं । ७ क. ख.
 ण मृय° । ८ क. पृथिव्यां ।

तत्सौरूपं यत्र संतोषस्तद्राष्ट्रं यत्र पार्थिवः ॥
 तन्मित्रं यत्र विश्वासस्तत्सैन्यं यत्र कुक्षराः ॥ २४ ॥
 शीलात्तु शोभते रूपं चारित्राच्छोभते कुलम् ॥
 पुष्पितं शोभतेऽरण्यं शोभते संगजं बलम् ॥ २५ ॥
 विभूतेर्भूषणं ज्ञातिः कुलानां भूषणं धनम् ॥
 मदिरा भूषणं स्त्रीणां सैन्यानां भूषणं गजाः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—

नासौ व्ययो यत्र गुणे न लोभो नासौ बुधो येन तपो न तप्तम् ॥
 नासौ पुमान्यत्र हिता न भार्या नासौ नृपो यस्य हिता न नागाः ॥ २७ ॥
 यद्वद्वनमसिंहं तु यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ॥
 यद्वच्छौर्यमशस्त्रं तु तद्वत्सैन्यमकुक्षरम् ॥ २८ ॥
 यतः सत्यं ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो धनम् ॥
 यतो रूपं ततः शीलं यतो नागास्ततो जयः ॥ २९ ॥
 शरतोमरचक्रैस्तु नागस्कन्धाहता नराः ॥
 क्षणात्स्वर्गं तु गच्छन्ति तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥ ३० ॥
 प्रासादाशनशय्यासु निषण्णाः शिबिकासु च ॥
 वहन्ति प्रमदा राजबुद्यापेषु वनेषु च ॥ ३१ ॥
 क्रीडासु च नरेद्राणां जले पुष्पितपङ्कजे ॥
 स्नापयन्ति गजा हस्तैर्लग्नपुष्करपुष्करैः ॥ ३२ ॥
 श्रियोऽवतारयन्त्येते मृन्मया इव निश्चलाः ॥
 नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमः सखा ॥ ३३ ॥
 नास्ति हस्तिसमो योधो नास्ति हस्तिसमो रिपुः ॥
 नास्ति हस्तिसमः कायो नास्ति हस्तिसमो बली ॥ ३४ ॥
 वारणेषु तु सामर्थ्यं विशेषेणैव दृश्यते ॥
 त्रयाणामपि सैन्यानां विद्यन्ते नैव ते गुणाः ॥ ३५ ॥
 दृश्यन्ते ये सदा राजन्हीनेष्वपि हि दन्तिषु ॥
 चन्द्रहीना यथा रात्रिः सस्यहीना वसुंधरा ॥ ३६ ॥
 गजहीना तथा सेना विस्तीर्णाऽपि न शोभते ॥
 एते चान्येऽपि बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः ॥ ३७ ॥

तस्मात्प्रयत्नतो रक्षेत्स्वपुत्रानिव नित्यशः ॥
 तेषामभितसत्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ॥ ३८ ॥
 प्रोच्यन्ते यादृशा युक्ता गजरक्षाधिकारिणः ॥
 धार्मिकाः शुचयः सर्वे श्रुतवन्तो विमत्सराः ॥ ३९ ॥
 सत्त्वाभिजनसंपन्नाः सर्वव्यसनवर्जिताः ॥ ४० ॥
 गजभर्तृहिते युक्ताः समयज्ञाः प्रियंवदाः ॥
 उत्साहबलसंपन्नाः कृतज्ञा लोभवर्जिताः ॥ ४१ ॥
 मौलोस्त्वहार्यदक्षाश्च ज्ञातिपक्षहिते रताः ॥
 नृपादेशस्य कर्तारस्तत्प्रियान्वेषिणः सदा ॥ ४२ ॥
 मङ्गल्यनामधेयाश्च प्रगल्भा वाग्विशारदाः ॥
 गजाधिकारिणः कार्या गजकर्मविशारदाः ॥ ४३ ॥
 हस्त्यध्यक्षवशे युक्ता भिषजां च विशेषतः ॥
 भोजनस्थानशयननिर्वाणगमनेषु च ॥ ४४ ॥
 द्रष्टव्याः सह वैद्येन शश्वत्तैरपि वारणाः ॥
 यस्य यत्करणीयं तु तन्निवेद्य महीपते ॥ ४५ ॥
 गजाध्यक्षेण तु पुनः कार्यं च भिषजा सह ॥
 भिषग्विनीतो मेधावी ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिमान् ॥ ४६ ॥
 नृपतुल्यः प्रियाभाषी महाभोगपरिग्रहः ॥
 वाग्मी प्रगल्भः क्षान्तात्मा धृतिमान्धार्मिकः शुचिः ॥ ४७ ॥
 मौलोऽनुरक्तो मधुरः कुलीनश्च प्रशस्यते ॥
 शब्दार्थन्यायकुशलः शुचिर्मौलो निरामयः ॥ ४८ ॥
 गणितव्यवहारज्ञो गजामात्यः प्रशस्यते ॥
 गजाध्यक्षोऽतिमतिमाञ्शरण्यः सृजितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 विनीतः सत्यसंधश्च वयस्थः प्रतिपत्तिमान् ॥
 गजाजीवी गजानो तु हितकार्ये रतः सदा ॥ ५० ॥
 स्वामिभक्तः शुचिर्दक्षो धार्मिकश्च प्रशस्यते ॥
 रहस्यवित्प्रियः शूरो धृतिमान्मुहढेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

* 'गरीयसः' इति कपुस्तकटिप्पणी ।

१ क. प्रोच्यते । २ ग. °ज्ञा लाभ° । ३ ख. ग. °लास्त्वाहा° । ४ क. ख.
 दृष्टव्याः । ५ ख. °क्षोऽथ म° ।

सुशरीरस्वरोगश्च यन्ताऽकुशविभावित् ॥
 निमित्तोत्पातकुशलश्चिकित्सितविशारदः ॥ ५२ ॥
 इष्टश्च कुशलोत्साही गजमर्बुहिते रतः ॥
 ईदृग्विधगुणोपेतो महामात्रः प्रशस्यते ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मणः शीलसंपन्नो धनकर्मसु निष्ठितः ॥
 स एवात्माभिषेक्षी (?) नामारोढा तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 एवंविधगुणोपेतैः परस्परहितैषिभिः ॥ ५५ ॥
 गजैर्द्विकुलिकैर्वैद्यैर्महामात्रैर्पशोर्यिभिः ॥
 अवेक्ष्यमाणा वर्धन्ते बलवन्तो निरामयाः ॥ ५६ ॥
 प्रहृष्टमनसो मत्ता कामिनः सुखिनो गजाः ॥
 शुभ्रवपञ्जनसंपन्ना भवन्ति नृपकामदाः ॥ ५७ ॥
 विधायाऽऽसवपानं तु स्थानशय्यास्वधिष्ठिताः ॥
 यस्य नागास्तु कुशलैश्चिन्त्यन्ते गजचिन्तकैः ॥ ५८ ॥
 नित्यं क्रुद्धैर्व्यसनिभिरुब्धैर्बुद्धिबहिष्कृतैः ॥
 गजकर्मस्वकुशलैर्ज्ञातिपक्षविरोधिभिः ॥ ५९ ॥
 प्रमादकृद्भिः पिशुनैरसंबद्धप्रलापिभिः ॥
 तस्य राज्ञः क्षयं यान्ति गजाः सपरिवारकाः ॥ ६० ॥
 असम्यक्पाल्यमानास्तु क्षुब्धवधपीडिताः ॥ ६१ ॥

तत्र श्लोकाः—

जगद्वितार्थं जगतः प्रणेत्रा सृष्टा गजेन्द्राः प्रथितप्रतापाः ॥
 तेषां हितान्वेषणतत्परस्तु यः पार्थिवस्तस्य जयोऽब्रह्मस्ते ॥ ६२ ॥
 †सुवाहिता न प्रतिवीर्यसंस्त्वं रथाश्वपत्तिप्रतिबृंहितास्तु ॥
 तथाऽपि नागैः किल ताभिहत्य देवा जयं प्रापितवन्त एव ॥ ६३ ॥
 गजेन्द्रवीर्यः क्षितिपः क्षितीशान्सृष्टं पुदीर्णान्दपत्तिसंघैः ॥
 हन्यात्मसंघैर्विकुर्वतस्तान्निसेहो यथा ह्रुद्रुद्रगान्धनस्थान् ॥ ६४ ॥

* गजरक्षाधिकारी, गजाधिकारी, वैद्यः, गजामात्यः, गजाध्यक्षः, गजाजीवी, महामात्रः, आरोढा, एवमष्ट कुलानि—इति कपुस्तकटिप्पणी । † 'सुराहिताः' इति कदाचित्स्यात् । ‡ सत्त्वा इति सत्त्वरथा इति वा स्यात् ।

१ ग. 'वाऽऽत्मापे' । २ क. 'जाष्टाकु' । ३ क. प्रवेक्ष्यमाणा । ४ ख. सुषिनो । ५ क. प्रसाद' । ६ क. असम्यकालमामा । ७ क. टिप्पणीगतः 'दैत्या हि पूर्वं स्मृतिपूर्वभेदा रथाश्वपत्तिप्रतिबृंहिताश्च' इति । ८ ख. क्षितिपं । ९ क. 'न्निहा य' ।

हयाश्च भूमावपि वर्तमानाः कृतं गजं प्राप्य विनाशमीयुः ॥
 रथाश्च वाताभिहता इवाब्दाः क्षणेन भैशं समरे प्रयान्ति ॥ ६५ ॥
 स्वाधीनकेनापवता गजेन बलोपपत्तेन हृदयेन्द्रियेण ॥
 निःसंशयं पत्तिगणोऽपि राजन्क्षणेन मृत्योर्वशतां स यायात् ॥ ६६ ॥
 तस्माद्रजेन्द्राः परिरक्षणीयाः स जीवितं चातिशयेन राज्ञाम् ॥
 नान्योऽस्ति हेतुर्जयतः पृथिव्यां मुक्त्वोरुवीर्यातिशयप्रभावोन् ॥ ६७ ॥ ५७० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने गजरक्षणवि-
 न्यासो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शिष्योपनयने विधिम् ॥
 येर्गुणैर्यादृशो यश्च शिष्यः स्यादिति पार्थिवः ॥ १ ॥
 तत्र शिष्यस्तु कर्तव्यः कामक्रोधविवर्जितः ॥
 शास्त्रार्थकर्मतत्त्वज्ञः कुलशीलगुणान्वितः ॥ २ ॥
 मेधावी स्मृतिमान्दक्षः शूरोदारः प्रियंवदः ॥
 ऊहवान्कर्मविच्छक्तः शुश्रूषुरशठः शुचिः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वैवमादिभिर्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ॥
 मुहूर्ते तिथिनक्षत्रप्रशस्ते गुरुरादितः ॥ ४ ॥
 शुक्लवासाः सशिष्यस्तु सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
 प्रागुदीचीं दिशं गत्वा नातिदूरोदके नृप ॥ ५ ॥
 शुचौ देशे लिखेद्भोजिश्वतुर्विशत्परत्निकम् ॥
 मण्डलं पूर्णकुम्भैस्तु दर्भैः पुष्पैः सुशोभितम् ॥ ६ ॥
 तस्य मध्ये समिद्भिस्तु ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥
 दिग्देवान्दिग्गजाश्चैव विविधैस्तन्दुलैर्लिखेत् ॥ ७ ॥
 ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं चन्द्रसूर्यौ ग्रहांश्चलान् ॥
 ऋषींश्च स्कन्दसहितांश्चाप्सरोरगुह्यकान् ॥ ८ ॥

* नाप्यवता इति तूचितम् । † ग्रहचलान् इति स्यात् ।

१ क. °भिहिता इवाष्टाः क्ष° । २ क. नाशे । ३ क. बलोपपत्तेन । ४ क. दृष्ट्वैन्द्रि° । ५ ख. °वात् ॥ ६७ ॥ ६ क. समीपस्तु । ७ क. ग्रहं चलात् । ८ क. ख. °रोरुग° ।

लिखितेषु यथान्यायं धुपमाल्यानुलेपनैः ॥

सर्वांगैः सर्वसत्त्वैश्च बलिं विधिवदाचरेत् ॥ ९ ॥

कृत्वा सर्वमशेषेण जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥

मन्त्रेणानेन नियतं सर्पिषा मियतो गुरुः ॥ १० ॥

ॐ भवाय स्वाहा । भूर्भुवः स्वाहा । अन्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । रुद्राय स्वाहा । सेनान्यै स्वाहा । बलाय स्वाहा । बलाङ्गाय स्वाहा । बलाधिपतये स्वाहा । शक्तिधराय स्वाहा । शिखिकण्ठप्रियाय स्वाहा । कुकुटघण्टाप्रियाय स्वाहा । मयूरध्वजाय स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । रुद्राय स्वाहा । विश्वाय स्वाहा । यमाय स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । धनदाय स्वाहा । सूर्येभ्यः स्वाहा । वसुभ्यः स्वाहा । शैलेभ्यः स्वाहा । *नन्दिभ्यः स्वाहा । महाकालाय स्वाहा । देवेभ्यः स्वाहा । नदीभ्यः स्वाहा । अनिलाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा । समुद्राय स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । विश्वाय स्वाहा । इति—

हुत्वाऽग्निं विधिवच्छिष्यमाज्येनाभ्यञ्जयेद्गुरुः ॥

कृतप्रणामो देवेभ्यस्तिवदं श्राव्यस्ततो नृप ॥ ११ ॥

न शठेनानृशंसेन न लुब्धेन न स्रपिना ॥

न निष्ठुरेणानृजुना तथैवानलसेन च ॥ १२ ॥

अपापेनार्यशीलेन कुटुम्बस्यानुकम्पिना ॥

भवितव्यं त्वया वत्स नित्यमाचार्यसेविना ॥ १३ ॥

तदेवमनुवृत्तस्य वस्त्राध्ययनभोजनैः ॥

यदि शास्त्रं गुरुः कुर्यात्स शिष्यमलभागभवेत् ॥ १४ ॥

गुरोरपि प्रवृत्तस्य विद्यान्नाह्लादनादिभिः ॥

यदि शिष्योऽन्यथा कुर्यात्स गुरोः पापमृच्छति ॥ १५ ॥

एवमेव यथाकालं विद्यामादाय कृत्स्नशः ॥

आचार्येणाभ्यनुज्ञातस्ततस्त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

ततो राजानमासाद्य राज्ञा चाभ्यर्थितेन च ॥

पुत्रेष्विव सदा स्नेहः कर्तव्यो हस्तिषु त्वया ॥ १७ ॥

* कं पुस्तके इत आरभ्य दिग्भ्यः स्वाहा इत्यन्तः पाठो नास्ति ।

१ ख. भूर्भुवाय । २ क. चलङ्गाय । ३ क. शिखिकण्ठप्रियाय । ४ ख. °हा । य° । ६ ख. °वा नाल° । ७ क. अपानेना° ।

*अमुष्याणा(?)मेवचनां वेहीत्यवदतामपि ॥
 कर्तव्यस्ते सदा स्नेहः कुञ्जराणां विशेषतः ॥ १८ ॥
 यः सम्यक्पश्यतो राज्ञः स्वामिनां चारुवृत्तिभिः ॥
 उपेक्षति गजान्वैद्यः स त्वद्गः पापमश्रुते ॥ १९ ॥
 एतदेव विपर्यस्ता यदि राजा न पश्यति ॥
 सम्यक्प्रवृत्तमाचार्यं क्षनमानपरिग्रहेः ॥ २० ॥
 पिण्डस्तु नोपजीव्यस्ते वारणानां कदाचन ॥
 अवध्यायन्ति तं नागा यः पिण्डमुपजीव्यति ॥ २१ ॥
 यथैव नागाः क्षीयन्ते नागवत्क्षीयते हि सः ॥
 गजशापाभिभूतस्य नश्यन्ते संचया गृहे ॥ २२ ॥
 तस्मात्सदाऽनुकम्पैव कर्तव्या वारणेष्विह ॥
 क्षुत्क्षान्तदीनमीतानां मत्तानां युधि रक्षणम् ॥ २३ ॥
 विधेयं ब्रह्मणा सृष्टा नागानां हितमिच्छता ॥
 मङ्गल्या च पवित्रा च धर्मार्थयशसां निधिः ॥ २४ ॥
 गान्धर्वः सामवेदस्य उपवेदो यथा स्मृतः ॥
 स्मृतिर्यथा चोपवेद ऋग्वेदस्येह पठ्यते ॥ २५ ॥
 नाख्यं यथोपवेदश्च यजुर्वेदस्य पार्थिव ॥
 तथोपवेदोऽथर्वाणश्चिकित्सितमिह स्मृतम् ॥ २६ ॥
 ब्राह्मणस्त्वथ 'वर्णादीन्स्त्रीनध्यापयितुमर्हसि' ॥
 द्वौ क्षत्रियस्तथा *वैश्यमेकमध्यापयेत्सदा ॥ २७ ॥
 गुणवत्स्वपि शूद्रेषु मा बुधं कर्तुमर्हसि ॥
 एषा ह्यनुपमा विद्या वेदवेदाङ्गसंमिता ॥ २८ ॥
 विद्यानामुपसत्त्वाय कथयिन्न ह्यसाधवे ॥
 †अश्रद्धधानो ये च स्पुर्नास्तिका येऽभ्यसूयकाः ॥ २९ ॥
 तेषां विद्यां न कथयेद्ये च विद्यावमानिनः ॥
 आचार्यस्त्वेव कथयेद्विज्ञानकुशलेष्वपि ॥ ३० ॥
 नापुत्राय प्रदातव्या नाशिष्यायाहिताय वा ॥
 अश्वान्गां रजतं चैव सुवर्णं वाऽपि दक्षिणाम् ॥ ३१ ॥

* 'अमुष्यानाम्' इति भवेत् । † 'वर्णास्त्रीन्' इति तूचितम् । + 'मर्हति' इति
 समञ्जसम् । * वैश्य एक इति तूचितम् । † अश्रद्धधाना इति तु वरम् ।

१ ख. °मवाचानां । २ ख. क्षुच्छान्तदान° । ३ क. विद्या ।

न प्रयच्छेत्तु विद्यायी न वसि कथयेद्विद्वद् ॥
 एवमुक्त्वा तु तं शिष्यमाचार्यस्वर्णयेद्विद्वान् ॥ ३२ ॥
 पुष्पातुलेपनेर्धूपैर्देवपानाभोजनेः ॥
 भक्तैर्द्विजवरैस्तत्र देवतैश्च सुपूजितैः ॥ ३३ ॥
 यच्छेषमुपभोक्तव्यमिति शिष्यक्रमः स्मृतः ॥ ३४ ॥ ६०४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदकबहाप्रवचने महारोगस्थाने
 शिष्योपनयनो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अङ्गश्चम्पाधिपः श्रीमान्बुद्ध्या परमया युतः ॥
 कृतजाप्यमृषिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 यत्पूर्वं संग्रहाध्याये त्वया प्रोक्तं महामुने ॥
 विभक्तिरिति रोगाणां तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥
 एवं-पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 आध्यात्मिकागन्तुभेदा द्विविधा व्याधयः स्मृताः ॥ ३ ॥
 आध्यात्मिका दोषजाश्च मानसाश्च प्रकीर्तिताः ॥
 आगन्तवोऽपि विज्ञेया आधिभूताधिदैविकाः ॥ ४ ॥
 यस्माद्विभजते तांस्तु वातपित्तकफात्मिकात् ॥
 रक्तजान्सांनिपातांश्च द्वित्रिजान्मानसांस्तथा ॥ ५ ॥
 आगन्तुश्चापि जानीयादधिभौतिकदैविकान् ॥
 साध्यान्साध्यान्प्यांश्च कृच्छ्रसाध्यांश्च भेदतः ॥ ६ ॥
 तस्माद्रोगविभक्तेश्च नाम्नां रूपातो नराधिप ॥
 तन्नाऽऽदौ वातिकान्वक्ष्ये वेदसप्ततिमितान्गदान् ॥ ७ ॥
 बालः पाण्ड्यामयी च स्यादाँनाह्नः सर्व एव च ॥
 मूर्च्छाश्च पञ्चात्पेशनाविदग्धाहारधान्यजाः ॥ ८ ॥
 वाय्विकी मार्गमूर्च्छा च शिरोरोगाश्च ये स्मृताः ॥
 पादरोगा दशोत्कार(ः)कार(रो)नाडीभवोऽपरः ॥ ९ ॥

* 'कफात्मकान्' इति भवेत् । † आगन्तुश्चापि जानीयादधिभौतिकदैविकान् ।
 इति भवेत् । † 'साध्यान्प्यांश्च' इति भवेत् । * 'दानाहाः' इत्येव वरम् ।

१ ख. 'याद्वेधि' । २ गं. षड्विकारानिमान्गदान् । ३ क. 'त्यसना' ।

*सराष्ट्रो मलभेदश्च कदम्बाक्षः सुफुल्लकः ॥
 फुल्लो भिन्नलवश्चानुद्धतः स्थाणुहतानुयत् ॥ १० ॥
 धान्योपधाम्यां व्यापत्ती शोफश्चाक्षिरुगौदकी ॥
 अण्डाक्षो नायंप्रेक्षी छर्द्यतीसारसंज्ञितौ ॥ ११ ॥
 वृणशोषी विसर्पश्च मेदक्षणी च निश्चिता ॥
 हस्तोन्माथाश्च षडुदार्क्त उत्कर्णकोऽपि च ॥ १२ ॥
 ग्रहणीदोषनामा वै आमरोगस्तथैव च ॥
 तथा वातगतिर्यश्च मन्यास्तम्भो मेदक्षयः ॥ १३ ॥
 कृशो बलक्षयश्चोरःक्षतो जठरकस्तथा ॥
 गाढमूत्री च विज्ञेयः सूतिकादशनामयौ ॥ १४ ॥
 प्राकृतः शारदो यश्च सप्तधातुक्षयास्तथा ॥
 प्रकृत्या व्याधिभिश्चापि दुर्बलश्चौषधैरपि ॥ १५ ॥
 तथैव प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो हृद्वात्रगामयौ ॥
 व्रणस्योपद्रवो यश्च विद्रधिश्चाधिदन्तिकः ॥ १६ ॥
 कटस्त्रोतो निरोधश्च गात्रातङ्गीति वातिकाः ॥
 वक्ष्यन्ते पैत्तिकाः सप्तविंशतिस्तत्र पाण्डुरुक् ॥ १७ ॥
 मूर्छा पित्ताम्बुमद्यैर्या शिरोरोगः कुठारकः ॥
 मेघव्यापत्तया शोफो वमथुः सातिसारकः ॥ १८ ॥
 विसर्पोऽतः परं मेदक्षणी सिद्धार्थकश्च यः ॥
 परिमूत्री रुदनरुग्नो यः शारदस्तथा ॥ १९ ॥
 पित्तप्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो हृद्वात्रजे रुजौ ॥
 उपद्रवो व्रणस्यापि तथा विद्रधिरेव च ॥ २० ॥
 नश्य(स्य) धूमप्रधमनैदौषो लथुनजा विपत् ॥
 कवलव्यापदित्येते पैत्तिकाः संप्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 श्लेष्मिकाश्चैव वक्ष्यन्ते द्वात्रिंशत्संख्यया गदाः ॥
 शुद्धस्तथा पाण्डुरोगो मूर्छा च कफसंभवा ॥ २२ ॥

* 'सराष्ट्रो' इत्यग्रे । † 'स्थाणुहतात्तु यत्' इति स्यात् ।

१ क. ख. °नुधत्तः स्था° । २ क. धान्योप्यधाम्यां । ख. धान्योप्यधाम्यां । ३ ख. °दावर्ता उ° । ४ क. ख. महक्षयः । ५ क. °यः स्तनिका° । ६ ग. क्षारदोषश्च । ७ ग. °थाऽर्द्रभि° । ८ ग. पाण्डुकः । ९ क. मेघव्या° । ख. मेघव्यापात्त° । १० क. श्लेष्मका° ।

शिरोरोगौ तथा द्वौ च कफकृत्कृमिसंभवौ ॥
 दन्तुर्मांसात्मको केशौ घृतेन वसया तथा ॥ २३ ॥
 व्यापत्क्षीरेण चाप्यन्या शोफश्चाप्यथ बुद्बुदी ॥
 पटलाक्षस्तथा मुञ्जच्छर्द्यतीसारसंज्ञितौ ॥ २४ ॥
 विसर्पो मेहनक्षणी *श्लेष्माभिषमरुक्ततः ॥
 पिष्टमेही दन्तरोमो यश्चोक्तः स्थूलसारदः ॥ २५ ॥
 उद्रमः कृमिफोष्ठश्च प्रभिन्नः कर्णवालजः ॥
 तथा द्रोणीकशोफश्च गुल्मो हृद्वात्रजामयौ ॥ २६ ॥
 व्रणोपद्रवजश्चान्यो विद्रधिश्च कफात्मकाः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रक्तात्पञ्चदशमयान् ॥ २७ ॥
 शिरोरोगः प्रगुल्मी च गम्भीरो लोहिताह्नजः ॥
 क्षा(क्ष)रीकृत्तोऽथ निष्पिष्टः शोफो रक्ताक्ष एव च ॥ २८ ॥
 मेदूक्षणी क्षीरमेही तथा लोहितशारदः ॥
 ततः प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मश्चाग्रेरुपद्रवः ॥ २९ ॥
 इत्येते रक्तजाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते सांनिपातिकाः ॥
 विंशतिर्द्व्यधिकास्तेषामयमादौ मृदुग्रहः ॥ ३० ॥
 ततो मूर्छा शिरोरोगः क्रचकेशश्च पार्थिव ॥
 शोफः प्रावारकी मुञ्जजालो वमथुरेव च ॥ ३१ ॥
 अतिसारो मदनको विसर्पो मेदूवैकृतिः ॥
 तैलकाश्यश्मरीकश्च दत्तरोगः किलासिता ॥ ३२ ॥
 तथा प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो गात्रामयस्तथा ॥
 उपद्रवो विद्रधिश्चेत्युक्ता वै सांनिपातिकाः ॥ ३३ ॥
 वातपित्तात्मका रोगा वक्ष्यन्ते ते चतुर्दश ॥
 पकलो बहिरायामः स्नेहमूर्छा च पार्थिव ॥ ३४ ॥
 पूयकेश(ः)समन्तश्च तथा चर्मतिलश्च यः ॥
 तैलव्यापत्तया विद्युन्माली क्लिष्टोऽथ वर्त्मनः ॥ ३५ ॥

* 'श्लेष्मावसन्न' इति भवेत् ।

- १ क. मेहनक्षणी ॥ २ क. 'भिष्यनरु' । ग. 'भिन्नरु' । ३ क. मेदूक्षणी ।
 ४ क. स्व. तलः का° । ५ क. किलासिता । ख. किलासितौ । ग. किलासिनी ।
 ६ क. उपद्रवा । ७ क. 'यासः स्ने' । ८ क. स्व. यूपकेश° । ९ ख. 'र्मतल' ।
 १० क. विद्युन्मालाक्लिष्टो ।

पिटिकाक्षश्च गूलश्च मृत्तिकाऽथ कफक्षयः ॥
 अतिपात इति प्रोक्ता वातपित्तसमुद्भवाः ॥ ३६ ॥
 वातश्लेष्मसमुत्पाना वक्ष्यन्ते षोडशाऽऽमयाः ॥
 प्रसृप्तोऽथ महारूपोऽन्यैः स्कन्दो मूर्छा तृणोद्भवा ॥ ३७ ॥
 कारक्युदकजा व्यापत्योक्तो यश्च गलग्रहः ॥
 जरया दत्तारोगश्च गूलोऽन्यो दन्तगूल्यपि ॥ ३८ ॥
 तृणपुष्पी क्षीणपित्तो दुर्बलो वयसा च यः ॥
 अभक्तच्छन्दोग्रासोपरोधो मेदउपद्रवः ॥ ३९ ॥
 इति वातकफोत्पन्नाः सप्तेमे वातरक्तजाः ॥
 केशग्रन्थिश्च शोफश्च वातकुण्डलिकाऽपि च ॥ ४० ॥
 रक्ताण्डी यवगण्डी च चर्मकीलो विसर्पिणी ॥
 इत्युक्ता वातरक्तोत्था श्लेष्मशोणितजास्त्रयः ॥ ४१ ॥
 दन्तुकी च महादन्तुरन्या मण्डलिकीति च ॥
 त्रयोऽन्ये पित्तकफजाः श्रोतोन्धः पिटकी तथा ॥ ४२ ॥
 वातक्षय इति प्रोक्ता वातासृक्पित्तजाबुभौ ॥
 पाकलः पुण्डरीकारूपस्तथा विप्लावकोऽपरः ॥ ४३ ॥
 ज्ञेयः कफासृक्पवनाद्वक्ष्यन्तेऽथाक्षिपाकरुक् ॥
 यवगण्डः कर्णरोग इत्येतेऽपि प्रकीर्तिताः ॥ ४४ ॥
 पित्तासृक्कफसंभूता स्यादेकैव विचर्चिका ॥
 भूतानिलात्मकाः षट् च तत्राऽऽदौ कुकुटः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 तथैकाङ्गग्रहः कूटश्चान्तरामय एव च ॥
 हस्तग्रहोऽथ रात्र्यन्ध इत्यमी कीर्तिताः क्रमात् ॥ ४६ ॥
 मानसास्तत्र पञ्चैको भयातीसारसंज्ञितः ॥
 पूर्वावद्धोऽथ हृच्छाली तथा भ्रंशश्च चेतसः ॥ ४७ ॥
 संतापदग्ध इत्येवमुक्ताश्चाऽऽध्यात्मिका गदाः ॥
 सर्वे पिण्डेन विख्याता द्वात्रिंशच्च शतद्वयम् ॥ ४८ ॥

* अन्यो व्याविद्धनामा ।

† श्रान्तरायाम' इति भवेत् ॥

१ ख. मूलश्च । २ क. ख. °त्पन्नः स° । ३ क. ख. श्रोतोन्धः । ४ क. ख.
 पटकी । ५ क. विप्लवोऽपरः । ६ क. कफासृक्पवनाद्वक्ष्यन्तेऽथाक्षिपालकरुक् ।
 ७ क. हस्तग्र° ।

आगन्तवोऽथ वक्ष्यन्ते न्यशीतिः सर्व एव ते ॥
 त्रयः स्युर्देविकास्तत्र विद्युत्पाताहतोऽक्षिरुक् ॥ ४९ ॥
 दन्तरोगोऽथ दग्धोऽन्यो विद्युत्तेवेति देविकाः ॥
 दश ग्रहोत्पत्तिकास्तत्र प्रग्रहोऽप्यववाहुकः ॥ ५० ॥
 मृगाक्षो रतिकश्चैव प्रतारः स्वपितिस्तथा ॥
 प्रमर्दनोऽथ काम्याक्षो वाभिजस्थविराविति ॥ ५१ ॥
 नैवेते पृथगुन्मानो दशमः परिकीर्तितः ॥
 अर्वाशिष्टास्ततश्चोर्ध्वं रोगान्वक्ष्यामि सप्ततिम् ॥ ५२ ॥
 अभिघातः शिरोरोगः शरनद्धः क्षतश्च यः ॥
 निर्मूलेन स्थाणुहतस्तथा क्षीणतलोऽपि च ॥ ५३ ॥
 शोफः काचः प्रतिनुन्नो निष्पेषहत एव च ॥
 संतापोऽतीतमुक्तो य ऊष्मापरिगतश्च यः ॥
 दण्डाक्षश्छर्द्यतीसारो विषार्तो दग्धदूषितः ॥ ५४ ॥
 सर्पातिः स्फोटकाश्चापवादबद्धो विसर्परुक् ॥
 बलमेहनयोः क्षाण्यो योऽवसन्नश्च कीर्तितः ॥ ५५ ॥
 भिन्नवस्तिर्दन्तरोगो लुप्तः शीतार्दितस्तथा ॥
 मक्षिकादष्टमर्माभिनीतो षोडश चाप्यमी ॥ ५६ ॥
 स्तब्धं निःस्वातं निष्पिष्टं विहतं व्याहतं तथा ॥
 सूक्ष्मं संकुचितं भग्नं म्लानमावेष्टितं तथा ॥ ५७ ॥
 निर्वैश्चेष्टितं शोषितं च तथैवोन्मथितं च यत् ॥
 भ्रष्टं छिन्नं च्युतं वा स्यादाबाधा गात्रसंश्रयात् ॥ ५८ ॥
 सद्यःक्षतं देहभङ्गो घृष्टं दग्धं चतुर्विधम् ॥
 अग्निक्षारतुषारार्कैर्मूढगर्भं ततः परम् ॥ ५९ ॥
 शैल्यैर्यश्च विनिष्पिष्टो यो व्यालैरण्डकावपि ॥
 लूता कीटावचूर्णश्च व्यापदोऽष्टौ च वस्तिजाः ॥ ६० ॥

१ ख. °त्पातह° । २ क. °हात्मिका° । ३ क. रतिकाश्चै । ४ क. °क्षो
 वणि° । ५ क. नैवेते । ६ क. ख. °शिष्टां तत° । ७ क. ख. सप्ततिः । ८ ख.
 निर्मूलेत । ९ क. °र्पातस्फो° । १० क. °बद्धवि° । ११ क. निःस्वादितं । १२ क.
 विहितं व्याहतं । १३ क. स्तनं । १४ ख. स्यादबाधा । १५ क. शल्यैश्चर्यवि° ।
 १६ ख. लूताः ।

द्वौ ग्राहौ जलहस्ती चेत्यागन्तव उदाहृताः ॥
 शतत्रयं विभज्योक्तमिति पञ्चदशोत्तरम् ॥ ६१ ॥
 तेष्वसाध्याश्च बोद्धव्याः श्रेष्ठः कूटश्च पाकलः ॥
 स्कन्दो द्वावथ संसक्तः संपातानाह एव च ॥ ६२ ॥
 शिरारोगोऽथ संराष्ट्रो विप्लावो ग्रान्थविप्लुतः ॥
 समन्तोऽथ कुठाराख्यस्तथा स्थानरतोऽपि च ॥ ६३ ॥
 विद्युन्निपातदग्धः स्यादूष्मापरिगतश्च यः ॥
 संनिपातविसर्पश्च विसर्पः क्षतजस्तथा ॥ ६४ ॥
 पूर्वापवादबद्धौ च हृदयस्फाल्यतः परम् ॥
 हस्तोन्माथाश्च षडपि योऽवसन्नश्च कीर्तितः ॥ ६५ ॥
 भिन्नबस्तिरतो ज्ञेयो दन्तरोगश्च दैविकः ॥
 अक्रिया विक्रिया दैवी विविधारिष्टसंयुता ॥ ६६ ॥
 असाध्याः स्युरतोऽन्येऽपि रोगा ये चाऽऽद्युषः क्षये ॥
 इत्यसाध्यास्ततो याप्याः कचकेशः कैदम्बकः ॥ ६७ ॥
 सुकुल्लश्चाप्यकुल्लश्च यवगण्डशिरास्तथा ॥
 तलकासी ततश्चोक्तो वृषः प्रकृतिदुर्बलौ ॥ ६८ ॥
 गौत्रातङ्की ततोऽन्येऽपि साध्याः सन्त उपेक्षिताः ॥
 याप्याः स्युः कृच्छ्रसाध्याश्च रोगा ह्येवं विनिश्चये ॥ ६९ ॥
 समस्तलिङ्गा ये जाता जाता ये गुरुवेदनाः ॥
 मर्मस्था दुरधिष्ठानाः स्थोनसंविषमाश्च ये ॥ ७० ॥
 अरिष्टलक्षणा ये च ये महारोगरुक्तमाः ॥
 इत्यसाध्याश्च याप्याश्च कृच्छ्रसाध्याश्च कीर्तिताः ॥ ७१ ॥
 सात्म्यानुलोमिकं चैव तथा बालचिकित्सितम् ॥
 उपसर्गे च जायन्ते रोगाः सर्वत्र एव ते ॥ ७२ ॥
 दन्तरोगादभिन्नं च दन्तशल्यमितीक्ष्यते ॥
 मृदाजीर्णमृदानाहादभिन्नं च यतस्ततः ॥ ७३ ॥

१ क. ख. °त्यागतं व । २ क. शुद्धाः । ३ क. °पातं वि° । ४ ख.
 °सर्पक्ष° । ५ क. हृदयः स्फालतः । ६ क. कबन्धकः । ७ क. गतंत्राकी । ८ ख.
 ग. °वं विधाश्च ये । ९ ख. स्थासनविषमा । १० क. साध्याश्च । ११ क. °न्नं
 यतस्तस्य ।

योप्या (भ) मी तु संख्याता विभक्ता रोगसंग्रहे ॥
 उपक्रमविशेषेण निर्दिष्टाश्च पृथक्पृथक् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रबोधितः ॥ ७४ ॥ ६७५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 रोगविभक्तिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

तपस्यग्रे स्थितं विप्रं वेदविद्याविशारदम् ॥
 मुनिं परमदुर्धर्षं शिष्यमण्डलमध्यगम् ॥ १ ॥
 चम्पाधिपो नरपतिस्तदा पृच्छति संशयम् ॥
 भगवन्किंचिदारूपाहि संशयो मे द्विजोत्तम ॥ २ ॥
 ज्वरः कथं समुत्पन्नः कस्मिन्वा कारणान्तरे ॥
 ज्वराभिभूताश्च कथं नश्यन्ति प्राणिनो भुवि ॥ ३ ॥
 वारणा वाजिनश्चापि ये चान्ये मृगपक्षिणः ॥
 तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतानि च ॥ ४ ॥
 प्राणेभ्यो विप्रयुज्यन्ते ज्वरेणाभिद्रुतानि च ॥
 ऐतच्च परमं दुःखं मानसं संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
 मृत्योर्वेशे वर्तमानं दृष्ट्वा तु कृपणं जगत् ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि ज्वरस्योत्पत्तिलक्षणम् ॥ ६ ॥
 विज्ञानं चाप्यशेषेण पूर्वरूपाणि यानि च ॥
 एवमुक्तः स शिष्येण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 देवानां दानवानां च युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥
 तत्र देवा न तिष्ठन्ति दानवानां महाहवे ॥ ८ ॥
 ततो विश्वेश्वरं देवं नीलकण्ठं वृषध्वजम् ॥
 ईशानं सर्वभूतानां वरदं शरणं गताः ॥ ९ ॥
 प्रभवं सर्वभूतानां देवं च पुरुषोत्तमम् ॥
 तौ देवौ सूर्यसंकाशौ क्रुद्धौ परमदारुणौ ॥ १० ॥
 दानवानां विनाशाय रुद्रः स्म सृजति ज्वरम् ॥
 द्वितीयं सृष्ट्वान्विष्णुः प्रज्वरं घोरदर्शनम् ॥ ११ ॥

तौ सृष्टावग्निसंकाशौ वैत्यानीके विचरेतुः ॥
 ज्वरश्च प्रज्वरश्चोभौ कालान्तकप्रमोणमौ ॥ १२ ॥
 रुद्रनारायणमयौ दिव्याग्निरिव दारुणौ ॥
 अग्न्यक्षनिसमस्पर्शौ ब्रह्मलोकेऽप्यनुत्तमौ ॥ १३ ॥
 न शक्यममुरैः स्थातुं मुहूर्तमपि संयुगे ॥
 क्रशा विवर्णाः शिथिला मुक्तायुधरथध्वजाः ॥ १४ ॥
 वेषमाना विमनसो निरुत्साहाः सुदुःखिताः ॥
 भयार्ता मरणत्रस्ता ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ १५ ॥
 प्रसीद भगवन्देव त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥
 रुद्रनारायणावेतौ संहरन्तौ तु दानवान् ॥ १६ ॥
 क्रुद्धौ परमदुर्धर्षौ तेजसामूहतो भृशम् ॥
 भगवन्गतिरस्माकं गतिरन्या न विद्यते ॥ १७ ॥
 स एवमुक्तो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥
 दानवानाह सुभीतः स्वस्थी भवत विज्वराः ॥ १८ ॥
 ज्वरमुक्तास्तु ते सर्वे प्रणेषुः शिरसा प्रभुम् ॥
 तौ तु कालान्तकसमौ ज्वरौ संहरतः प्रजाः ॥ १९ ॥
 प्रभुस्तौ व्यसृजन्नाथ जङ्गमस्यावरेषु च ॥
 रुद्रनारायणमयौ कोपाग्नी त्वतिदारुणौ ॥ २० ॥
 औशीबिषमिवात्युग्रं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 कालान्तकसमं क्रुद्धं देवतैरपि दुस्तरम् ॥ २१ ॥
 पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 स्पर्शादेव विनश्यन्ति क्षणं विद्युदिवाम्बरे ॥ २२ ॥
 ऋते मनुष्याद्राजेन्द्र नान्यो विषहते ज्वरम् ॥
 तेजोधिका मनुष्यास्तु सहन्ते तेन ते ज्वरम् ॥ २३ ॥
 एष घोरो महान्यायिर्ज्वरः पाकलसंज्ञितः ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपाणि यानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४ ॥
 अनवस्थितमात्रश्च बहुशश्च विजृम्भते ॥
 शरीरगौरवं चैव हृष्टरोमा च जायते ॥ २५ ॥
 ध्यायते दुर्मनाश्चैव यवसं नाभिनन्दति ॥
 पर्यशुः परिमूत्री च शय्यायां कुरुते मनः ॥ २६ ॥

एतद्भवति विज्ञानं गृहीते पाकलेन तु ॥
 नामभिर्बहुभिस्तैस्तैः सर्वप्राणिषु कीर्त्यते ॥ २७ ॥
 कारणैर्बहुभिः प्रोक्तो दन्तिनां पाकलो भवेत् ॥
 रुद्रविष्णुमयं तेजो द्वादशादित्यवर्चसम् ॥ २८ ॥
 प्रलयः सर्वभूतानां तस्मान्नित्यं व्यवस्थितः ॥
 एषा ज्वरसमुत्पत्तिर्यथावत्संप्रकीर्तिता
 पृच्छतस्ते महाराज यथावदनुपूर्वशः ॥ २९ ॥ ७०४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहापाठे महारोगस्थाने ज्वरो-
 त्पत्तिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञैर्नयकारैर्महात्मभिः ॥
 सहोपविष्टं शालायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 पौकला *येऽन्वये ब्रह्मस्त्वयोक्तास्तान्प्रचक्ष्व मे ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 पौकलाञ्जृणु मे राजन्सतिरुक्तान्ससंभवान् ॥
 रुद्रस्य क्रोधजो ह्येष (नामभिर्बहुभिर्ज्वरः ॥ ३ ॥
 अन्तकः सर्वभूतानां क्षयं नयति दारुणः ॥
 अनाविष्टेन तेनेह कश्चित्प्राणैर्विमुच्यते ॥ ४ ॥
 अन्तकाले विशत्येष) जङ्गमाजङ्गमं जगत् ॥

ततः—एष एक एव खलु भो ज्वरो नरेषु हयेष्वभितापः, खरेषु खोरकः,
 गोष्वीश्वरः, उष्ट्रेष्वलसकः, व्याडेष्वाक्षिकः, प्रलापकोऽजादिषु, सरसिपेषु
 कर्ण्णीषः, हारिद्रको महिषेषु, मृगरोगो मृगेषु, पक्षिष्ववतापः पतङ्गेषु शुनस्त्वे-
 लर्कः, मस्त्येष्विन्द्रमदः, गुल्मेषु गुच्छकः, ओषधिवनस्पतिषु ज्योतिष्कः,
 माल्येषु पर्वकः, ऋषभको नलिनीषु, धान्येषु चूर्णकः, ललः कोद्रवेषु, मधूकः
 शाकेषु, भूम्यामूषरः, अप्सु नीलिका, गजेषु पाकलः ।

* 'संग्रहाध्याये' इत्यर्थः प्रतिभाति । † धनुराकारचिह्नमध्यगतपाठः कपुस्तके
 नास्ति ।

१ क. ख. पालकाप्यन्वयो ब्र० । २ क. ख. पालकाञ्जृ० । ३ क. ०ष्वलसकः ।
 ग. ०ष्वलसकः । ४ क. ग. कुर्ण्णीषः । ५ क. ०स्त्वलसकः । ६ क. साल्येषु ।

रुजतीति रोगः । पचतीति पाकलः । ज्वरयतीति ज्वरः । कलपति लोकमिति कालः । मृद्रातीति मृत्युः ।

एवमेतस्मादीश्वरान्नानाविधरूपसंभवनामकर्मण आशीविषाग्न्यशनिनिपात-
कल्पात्पाकलसंज्ञकान्त्रित्यमेव भेतव्यम् । महानेष व्याधिर्यत्नेनोपचर्यः । नैन-
मन्ये प्राणिनो विषहन्ते, ऋते मनुष्येभ्यः ।

गजास्त्वन्तरोष्मस्वेदत्वान्न सहन्ती, ज्वरं, बहलमांसमेदस्त्वाच्च । पुरुषास्तु
बहिःशरीरगतत्वादूष्मणो विषहन्ते ज्वरमूष्मलक्षणम्, तनुमांसमेदस्त्वाच्च ।
अल्पदोषमृदुभूतं वा द्विरदाः । न चेषामन्येषामिव प्राणिनामूष्मा लक्षणम् ।

सन्निदानलक्षणो ह्येष नागानां दशधा संज्ञितः । तद्यथा—थुद्रः, बालः,
पकलः, मृदुग्रहः, कुकुटः, एकाङ्गग्रहः, प्रमुप्तः, कूटः, पुण्डरीकः, महापाकलश्चेति ।

तत्राऽऽदित एव तावच्छुद्धपाकलविकारं वक्ष्यामः—

स खलु भो दधिगुडतिलपललमत्स्याहारात्, आनूपतृणमांसरसभोजनात्,
अव्यायामात्, तथा शिशिरजलनिषेवणात्, दिवास्वप्नात्, अतिस्निग्धमधुरा-
म्ललवणभोजनात्, विशेषतः कफजननेभ्यः, श्लेष्मा प्रवृद्धः स्थानात्स्थानम-
तिवर्तमानः शिराधमनीभ्यः सर्वशरीरमभिप्रपद्यमानः शुद्धपाकलमभिनि-
र्वर्तयति ।

तस्य लक्षणानि—नीलिमा श्यामत्वं जघननिष्कोशपेचकेषु, कफाच्च निद्रां
जापते, प्रमुप्तत्वमोष्मात्त्वं दृष्टरोमस्तब्धत्वम्, लाङ्गूलश्रवणहस्तचेष्टासु निरु-
त्साहत्वम्, प्रेधमानम् । निमीलनं चाक्ष्णोः, स्थूलोच्छ्वसनम्, गम्भीरमभिस्वन-
नम्, अव्यञ्जनम्, मक्षिकाणामरक्षणम्, अविज्ञानम्, सलिलद्वेषः, गात्रनिः-
सङ्गः, पांशोरग्रहणम्, दन्तस्य चावधमनम्, भिन्नपुरीषता, स्थूलाश्रुप्रस्रवणम्,
हस्ततः कफप्रसेकः, मुखाच्च लालास्रावः, मर्द्दां विनिक्षिप्तकायोऽयं निषीदति
च, अक्ष्णोः प्राग्भागे चौष्ण्यमन्यत्र शैत्यम्, न च यवसमभिलषति, मत्तव-
त्कोशकटप्रस्त्रावी भवति, प्रस्तब्धहस्तो निरीह इव, सर्वगात्राणां दुर्गन्धिः,
स्तब्धाङ्गुलिः, श्यावमुखौष्ठः, श्यामनयननखः, स्तब्धाङ्गः, थुद्रकफोत्पत्तिः, तं
शुद्धपाकलमित्याचक्ष्महे ।

स गजस्तेनाभिभूतो हृदये श्लेष्मणि प्राप्त एकरात्रं वा त्रिरात्रं वा जीवति ।
नैव चतुर्थी रात्रिमभिनिवर्तत इति ।

तत्र श्लोकः—

१ ख. कुकुटः । २ क. ख. °निवर्तयति । ३ ख. °द्रा च जा° । ४ क.
°माधानत्वं । ५ क. प्रधानम् ।

शुद्धात्कफात्समुत्पन्नं शुद्धपाकलमादितः ॥

प्रत्याचक्षीत मेधावी लिङ्गैरतैः समन्वितम् ॥

(इति) शुद्धपाकलः (लहेतुलक्षणासाध्यत्वानि) ॥

अथातो बालपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्यालकाप्यः—

स खलु भो रूक्षलघुशिशिरविशदकटुकपायित्तविषमविरुद्धभोजनात्,
दुःस्थानशयनात्, रात्रिजागरणात्, अतिगुरुभारहरणात्, व्यायामव्यवायात्,
अध्वगमनात्, क्षयात्, मनःसंतापात्, ऋतुविपर्यासात्, लब्धनात्, अतिब-
न्धनात्, मूत्रपुरीषधारणात्, प्रातृषि च प्रकुप्यति पवनः । स प्रकुपितः करच-
रणनयनवदनकर्णलाङ्गूलकुक्षिपक्षस्कन्धजघनमेहनशिरसामन्यतममासाद्याङ्गं
सर्वाङ्गानि वा गृहीत्वैमोन्विकारानापादयति ।

तत्र करगते मारुते—नावमृशति नोन्मृशति, न हस्तं संकोचयति, न
प्रसारयति, न निर्धमति । चरणगते—युगपदेकैकशो वा गात्राणि परं स्तम्भ-
यति । (*नयनगते—न संवर्तयति,) नोन्मीलयति, न संमीलयति, न
स्वपिति नेत्राभ्याम् । मुखे गृहीतो—नात्ति किञ्चित् । कर्णगते—स्तब्धकर्णो
भवति । लाङ्गूलगते—लाङ्गूलवंशं स्तम्भयति, लोङ्गूलं शूनं च कुरुते । कुक्षि-
पक्षगतश्च—आध्मानाटोपसंकोचनपक्षघातान्निर्वर्तयति, शूलं कुरुते । स्कन्ध-
गते—न निर्णमति, नोन्नमति, नावनमति, मन्ये स्तम्भयति । जघनगते—
मूत्रपुरीषसङ्गानापादयति । मेहनगते—मेहनं स्तम्भयति, मेहनं च शूनं कुरुते,
रक्तमूत्रं वा प्रवर्तयति । शिरोगते—स्तब्धोन्नतशिरोग्रीवो भवति । पूर्वभागमा-
श्रितः—तदाश्रयां क्रियां विरोधयति, स्रष्टमपि च न तत्र मर्षयति । सर्वाङ्ग-
गतः—सर्वानेवाङ्गप्रदेशानन्तर्वहिश्च प्रस्तेभ्य तिष्ठति, ततो गजः प्रध्यायाति
निमीलयति, अश्रूणि प्रवर्तयति, न स्थानस्तम्भरथ्यासु मनो धत्ते कृच्छ्रवात-
मूत्रपुरीषश्च भवति । भोजनकवलकुवलपल्लवाहारद्वेषी वेदना चास्य सुखदुःखा-
न्वयाद्यामिश्री भवति । रूक्षत्वकरचरणादिषु प्रकुपितो बालचेष्टेव क्रमादभिवर्धते
यावत्सर्वाङ्गगतो भवतीति यस्मात्, तस्मात्—तं बालपाकलमित्याचक्ष्महे ॥

स खल्वेष लिङ्गबाहुल्यात्क्षीणदुर्बलबालकृद्धानां कृच्छ्रप्रतीकोरो भवति ।

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. °नादुत्थानाच्छयनात् । २ क. °मान्कारा° । ३ क. मुखेन । ४ क.
कर्णतेः । ५ क. लाङ्गूलशूलं । ६ क. निर्णयति । ७ क. शूलं । ८ क. °णवा° ।
९ ख. °कारतरो ।

तं सुरक्षितं रक्षामु विहितस्थानशयनस्तेम्भं रक्षोघ्नभोजनगुप्त्रमाज्याहुतिबालि-
कर्मप्रापश्चित्तपुरस्कृतं चिकित्सितमुपक्रमेत । ततो वायुनिग्रहणार्थं यं यं वायु-
र्गृह्णाति प्रदेशमनेकपस्य, तं तं तप्तस्नेहादिभिरुपक्रमेत । तत्रायं विशेषः—
मत्स्याश्च शकुलिनो बहूभिःशकलीकृत्य तैलोदकेन विपाच्य बलाकाश्लिखि-
रोहितचर्मिणां वा सुसंस्कृतेन युक्तं रसं विपाच्य मांसं सलवणीकृत्य कालक-
न्दकोलविदारीपिप्पलीमरीचकल्कमिश्रं यूषं कारयेत्, तं पाययेदशेषयन्यथा-
नुकूल्यं तम् । भोजनमपि चास्मै मत्स्यमांसरससुसंस्कृतं दापयेत् । तेनापगत-
दोषो भवति । स खल्वेष तेनैव कल्पेन बिल्वाम्रिमन्यश्रीपर्णीवरुणकपाटलीनां
मूलानि समाहृत्य संहिद्य प्रक्षाल्य वाराहमांसैकत्वं कृत्वा सलिले विपाच-
येत् । भोजनं चोपहारयेत् । तेनास्य शकृच्छुध्यति वायुश्च गुदं प्रपद्यते यथा-
वत् । अथवा बदराम्लवेतसमांसपेशीकाश्च दध्यम्लयुक्ताः प्रभूतलवणीकृताः
सलिलेन विपाचयेत् । तस्मिन्नपहृते बिल्वमात्रं पिप्पलीकल्कं समावाप्य शीती-
कृतं तथैव रसं पाययेत् । द्विपञ्चमूलवरुणकनिष्काथे वराहमांसमुपसाध्य रसं
तं त्रिकटुकविदारीचूर्णमिश्रं सतैलं लवणीकृत्य पानभोजनयोर्दद्यात् । तेनास्य
करकर्णलाङ्गूलकोष्ठस्कन्धशिरोग्रीवाग्रात्रात्परगतश्चानिलः प्रशान्तिमुपगच्छति ।
कार्णिकारुबूकशाककरवीराणां पत्राणि बृहती च समूलपत्रस्कन्धां संक्षुद्य
तिलपिष्टयुक्तां महास्थाल्यां वा लौह्यां काथयित्वा विधिवत्तैलाभ्यक्तस्य नाडी-
स्वेदं कुर्यात् । ततोऽस्य मूत्रं प्रवर्तयेत्, गात्राणां च मार्दवमुपजायते, व्याधिश्च
नश्यति, अरुक्शरीरश्च भवति । अथवा बिल्वमुरसैरण्डपत्रैश्च सह तिलचूर्णैर्ब-
दराम्लदधिस्थल(त्थ)शूकरमांसैर्नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतैरेवौषधैः सार्धं मांसं
संस्कारयेत् । सुसंस्कृतैश्चैनं भोजयेत् । रसं चैनं पाययेत् । शाल्योदनं च
भोजयेत् । ततः प्राणोऽस्य वर्धते, व्याधिर्निवर्तते । भवत्यपि च शीघ्रं स्वस्थी ।
कृतस्वेदस्यास्य च शीतीकरणं विदध्यात् । (†उशीरोत्पलपद्मपत्रैर्दधिभिश्चैः
प्रदेहं कुर्यात् । भूयश्च मरिचपिप्पलीभिर्घृतमण्डं विपाच्य तेन सर्वसेकं विद-
ध्यात्) पयस्याट्कषेकश्चेतकिणिही+तृवृन्मरिचानां निर्यूहे पादावशिष्टे तैलं
विपाच्य विधिवदनुवासनं विदध्यात् । ततः क्षिप्रतरमेव स्वस्थो भवति । महा-

* 'गात्रापर' इत्येव साधुः । † धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।
+ तृवृत्स्थाने त्रिवृत्साधुः ।

१ क. 'तं भवति र' । २ क. 'स्तम्भर' । ३ क. वायुं गृह्णा' । ४ क. 'तं
सप्त' । ५ ख. कुशलिनो । ६ ख. चोपाहरेत् । ७ ख. सलिले । ८ क. समवाप्य ।
९ क. लौह्या । १० ख. ग. 'ति, नीरु' । ११ क. 'षकश्चेति कि' ।

पञ्चमूलं बिल्वफलपत्राणि तरुणान्याम्रातकस्याऽऽहक्याश्च पत्रभङ्गाञ्जता-
वर्षा विदार्याश्च मूलेर्भद्रमुस्ताशाकफलानि च निष्कवाथ्य तत्र वराहमहिषयोः
प्रभूततैलं रसं कृत्वा स्वर्जिकालवणाभ्यां संस्कृतं पाययेत् । तेनैव चैनं भोज-
येत्, सद्यः सुखी भवति । अथ बदरामलकयोनिष्काथस्य त्रीन्भागान्दध्नाष्टच-
तुर्थमम्लस्य तैलभागं पञ्चमं चात्र कृत्वा पिप्पलीमरिचयोश्च कल्केन यूषं
विपाच्य व्यक्तलवणीकृतं दद्यात् । भोजयेच्च वारणं व्याधिप्रशमनार्थम् ।
(*अथवा यवगोधूमतिलकल्कतर्कार्युरुषूकार्कभङ्गैः शार्ङ्गश्लेष्म(?)कल्कयुक्तेर्जलेनैव
नाडीस्वेदं कुर्यात् । पृष्टिपण्यंशुमतीफणिज्जकमेषगृद्धीमुस्तानां निष्काथै रोहि-
तमत्स्यस्य कृष्णमत्स्यस्य च वा रसं पाययेत् । भोजयेच्चैनं व्याधिप्रशमनार्थं)
विधीयते । निवातस्थस्य स्वभ्यक्तं चैनं नाडीस्वेदपिण्डस्वेदैरुपक्रमेत । विषाणिकां
चार्कपर्णीं त्रिकटुकं चित्रकं प्रियङ्गुं च गुग्गुलुतगरफणिज्जकफलानि च सूक्ष्म-
चूर्णानि कृत्वा नस्यं प्रथमनं दद्यात्, कर्णिकारोरुनूकाशोकबदरकरवीरस्वदिर-
शल्लकीनीपासनमुस्तमधुशिमुवेणुकपित्थबिल्वपाटलाधातकीवासन्तीश्रीपर्णीसु-
मनासुरसानवमालिकास्फोतापञ्चमूलबलानागबलाद्विपुनर्नवाचूर्णकानां । बृह-
त्याश्च पत्रभङ्गान्संक्षुच द्विहस्तपरिणाहं चतुर्हस्तावगाढमवेदं दृढकूलं स्नान-
यित्वा पत्रभङ्गानेतान्प्रक्षिपेदुत्तरोदके । ततोऽग्निवर्णैरयोगुडैरुष्णीकृत्य तदुदकं
हस्तिनं तैलेनाभ्यज्य गोण्या प्रतिच्छाद्य स्वेदयेत् । अथवा हस्तिप्रमाणमवेदं
कारयित्वा पूर्ववदुष्णेनावगाह्य स्वेदयेत् । भूयश्चैनं रोहितमत्स्यमहिषाजहरिण-
वराहाणामन्यतमस्य रसेन स्नेहकल्कलवणयुक्तेन भोजयेत् । सर्वाश्च क्रिया
निवातस्थस्याभ्यक्तस्य कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

कष्टो ह्येष भृशं व्याधिर्वारणप्राणनाशकः ॥

उपाचरेद्यथाशास्त्रं यत्नतो बालपाकलम् ॥

. इति बालपाकलहेतुलक्षणचिकित्सितम् ।

अथातः पकलपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः—

अथ यदा द्विरदः श्रुक्ताम्लक्षारलवणकटुतिक्तकषायरूक्षाहारप्रसक्तोऽयोग-

* धनुराकारमध्यगतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ ख. °वटुं दृ° । २ क. ख. °वटुं का° । ३ क. °पाजाह° । ४ क.
अथवा । ५ क. ख. शुक्लाम्ल° ।

व्यायामव्यवायप्रवातोष्णस्थानशयनपरिसरणचेष्टारतः, तस्य वातपित्ते प्रकुपिते हृदयमुपागम्य दृढमुद्गान्तं पक्कलं नाम पाकलमभिनिर्वर्तयतः ॥

स तेनाऽऽविष्ट आटोपितकरनयनकर्णवालधिर्मुहुर्मुहुः कर्णौ स्फोटयति निश्च-
सिति विजृम्भते संवीजते । सगदे विक्षिपति संरमते गुडुगुहायते, अश्रूणि मुञ्चति
कवलभिनन्दी भवति । तं पुनर्निरस्पर्शत पुनर्भक्षयितुमिच्छति । तं पुनरुत्सृजति
(कुध्यति विकूजति) विधुनोति शरीरम्, प्राकारग्रहतटवृक्षकपाटकुंड्यवल्मीक-
स्तम्भादीन्हन्तुमिच्छति, पुरुषपशुहयरथगजयानशकटादीनि च । विशेषतश्च
वेद्यमभिक्रुध्यति । यन्तृपरिकर्मभिश्च नियन्तुं शक्यते वाग्दण्डाङ्कुशयन्तृप्रतोद-
ननिर्भर्त्सनैः । पक्कल इति कोपः । तेनोपसृष्ट इति पक्कलसमेतैर्लिङ्गैरुपलभ्य
पक्कलपाकलं चिकित्सितुमुपक्रमेत त्वरमाणः ॥

पयः पञ्चमूलशृतमुपाहृत्य सुखोष्णं बदरमिश्रं सलवणं पाययेत् । अथवा
वचाबिल्वजशृङ्गीभ्यां वराहवसया सह शृतं पयः सौवर्चलेन कपालभृ-
ष्टेन सह संयोज्य पाययेत् । अथवा मूर्वापिचुमन्दगवाक्षीगिरिकार्णिकामू-
लानि ब्राह्मीहरीतकीकपित्थेन च संक्षुद्य पयसाऽऽलोड्य सह तिलचू-
र्णेन पाययेत् । अथवा—सप्तकृत्यो भृष्टान्यष्टौ लवणानि सामुद्रविडसै-
न्धवसौवर्चलैर्द्विदयवक्षारारामकघटीलवणानि सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा प्रसन्नया
सह संयोज्य पाययेत् । आध्मांतं शोणितमेहनमतिजातं कृच्छ्रमूत्रिणं
चैतेन योगेन चिकित्सयेत् । दन्त्यामलकगवाक्षिकाकालानृतृच्छङ्खिनी-
नीलिकाफलपिप्पलीः संक्षुद्य गोमूत्रे रात्रिपर्युषितं पाययेत् । ततः
पीत्वैव सपुरीषे वातपित्ते निरुहति । विरक्तं चैनं कालाविदारीसु-
गोलोमीकाथेन स्वेदयेत् । नीपश्वेताकिर्णैर्हीनलसुरसावंशार्काणां पत्राणि यव-
कोलकुलत्थनिष्पावाढकीसणमूलकबीजानि +दधिनि शिशिरे जले निष्काश्य
ससौवर्चलेनाऽऽस्थापनं विधिवद्द्यात् । अथ वा दधि लवणमधुमधूकपयस्याम-
त्स्यवसाभिः शृताभिरास्थापयेत् । ततः प्रत्यागतास्थापनमपहतदोषगुप्तमुष्णे-
नैव वारिणा पानपरिषेकैरुपचरेत् । ततस्तं घृतेनाभ्यञ्ज्य कुकुटान्कदलीक-
न्दकैः सह प्रसाध्य पृष्ठं मन्ये च स्वेदयेन्नागस्य । मुस्तामरिचदेवदारुविडङ्गा-

+ 'दधनि' इति तूचितम् ।

१ क. 'मुपग' । २ क. ख. 'निर्वर्तयतः' । ३ क. संसरन्तो गुडगु° । ४ क.
तं तु न निर° । ५ क. 'कुड्यं च व°' । ६ क. 'तोदेन नि°' । ७ ख. 'लः' । तमे° ।
८ क. ख. 'लसृत°' । ९ क. ख. सृतं । १० क. 'ध्मानशोणितं मे°' । ११ क.
विचित्सयेत् । १२ ग. 'णिहिङ्गुल°' । १३ क. सृताभि° ।

जगृङ्गीभिः सह पयः शृतशीतं तृवृच्चित्रककल्कसंयुक्तं पाययेदामाशयविशुद्धार्थ-
 र्थम् । अथवा गोपगुन्द्रामेघगृङ्गीनिम्बत्वग्गोमतीतृवृद्विडङ्गुचित्रकैः पयः साध-
 पित्वा पापितो नागो विशुद्धकोष्ठो भवति । अथवा सूक्ष्मेलासर्वपेफणिज्जक-
 दफललशुनविडङ्गमरिचवचापटोलक्षुद्रमत्स्यपिप्पलीकुलत्थकुकुटाण्डादीनां
 निर्यूहं पादावशिष्टमवतार्य परित्साव्य पुनर्महिषमांसवसास्थूलाब्जैः सह विपाच्य
 पाययेद्गोजयेच्च वारणम् । भूयश्च शतपत्रंविदुलामलकोदुम्बरशमीजम्बुकपिस्थ-
 पुत्रश्रेण्यश्मन्तकानि संक्षुच्य त्रिरात्रमासवमासुनुपाद्रोमूत्रे । ततश्चैनं पाययेत्पा-
 नानि पञ्च पञ्चरात्रम् । लामज्जकोशीरहरीतकीशतपुष्पप्रियङ्गुरोध्रमधुककद-
 फलानां चूर्णैरासवं कृत्वा विधिवत्सप्तरात्रादूर्ध्वमष्टौ पानान्यष्टाहं दद्यात् । ततोऽ-
 नुलोममारुतोऽपेहतपित्तः स्वस्थो वारणो भवति । ततश्चास्य शतावरीस्फूर्जक-
 फणिज्जकमेघगृङ्ग्याटरूपककोविदारनिम्बार्कनीपपटलीकुटजकपित्थशक्रयवपु-
 नर्नवासोमवल्कान्कल्पित्वा तिलचूर्णेन सह निष्काथ्य नाडीस्वेदं विधिवत्कु-
 र्यात् । सपत्रेण चैनं निष्काथेन स्वेदयेत् । ततश्चैनं गोधापारासेन मागधी
 किराततित्तकटुकषाययुक्तेन भोजयेत् । मरिचपिप्पलीचूर्णेन श्लक्ष्मीकृतेन
 श्वाविच्छल्यकयोर्करिरसं पाययेत् । भूयश्च तैरेव मांसैर्भोजयेत् ।

तत्र श्लोकः—

द्विदोषकोपात्स्वलु पक्वलोऽयं वाताच्च पिताच्च भवेदुदीर्णात् ॥

स्निग्धं च तित्तं च सदाऽस्य कार्यं पानं च भोज्यं च चिकित्सकेन ॥

इति पक्वलोपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथातो मृदुग्रहपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भग-
 वान्पालकाप्यः ।

यदा तु स्वलु वारणो व्यायाममुष्णेऽतिमात्रं कारितो भवति । अतिसुरुभा-
 रस्त्रिभोऽध्वकर्मणि वा योक्ताऽधिष्ठितोऽतिमात्रं बलहीनो वातलान्याहार्यते ।
 अथवा क्षीणः प्रक्षीयमाणधातुर्वा कथंचित्सात्म्यविरोधीनि वा सेवते । सलिलं
 चातिमात्रं पिबति कलुषं दुष्टामगन्धं निवातस्थानशय्यासनमुखं न लभते
 जागर्ति वा । कथंचित्तस्य वायुविमार्गमापन्नो व्यापादयति कफपित्ते रसादीन्वा
 धातूनस्य देहे । स तु तन्निमित्तं व्यापन्नेऽन्यतरस्मिन्धातौ प्रकृतौ चापि विप-
 र्यस्तायां श्लेष्मोपलम्बवातधातुः । पित्ते च विमार्गगते प्रक्षीयते श्वसिति च्छर्द-

१ क. °गृङ्गाभिः । २ क. °पकाज्जक° । ३ क. °त्रवदराम° । ४ क. °नि
 पञ्चरा° । ५ क. °कोलोशी° । ६ ख. °पहत° । ७ क. °क्तक° । ८ ख. °ति ।
 नाथाज्यते । तापाद्याहतः । अथवा क्षी° ।

अस्यभीक्ष्णं वमथुम्, यवसकवलकुवलपल्लवं च नाभिनन्दति, न मृदुग्रहाभिभूतः स्वपिति, ध्यायति गुरुमक्षिकः । गात्राणि च निरस्यति स्निग्ध इव दुर्मेना विकर्षति पूर्वकायम्, कृशश्च हारिद्रवर्ण इव दृश्यते । कथंचित्कवलमेकं द्वौ वा असते परं त्रीन्, अस्तित्वा श्लेष्मणा रक्तेन वा सह निरस्यते । शनैः शनैः क्षीयत इति मृदुग्रहः । तं राजपक्ष्मेत्पाहुः । केचिद्यहीतमात्रमेवोपक्रमेत, उपेक्षितो हि न शक्यश्चिकित्सितुमिति ॥

काश्मर्यप्रियङ्गुगोमेदकीच संक्षुच शीतेन वारिणा संयोज्य परिस्त्राव्य द्रोणमात्रं कषायं यावद्वा साधु मन्यते, तावत्तन्मधुसंयुक्तं पाययेत् । वमथुप्रशमनार्थं सोभाञ्जनकाजगृङ्गीबिल्वानि संक्षुच मधुना संयोज्य भोजयेत् । वमथुप्रशमनार्थं कर्णिकारत्वक्शल्लकीबीजमृणालिकातालीसपत्रप्रियङ्गुविदारीकन्दहरीतकीबर्बरतृणानि संक्षुच मधुना संयोज्य भोजयेत् । वमथुनाशनो भूयश्चैष गणः—कर्णिकारादिरर्कक्षारसंयुक्तः समधुर्वमथुमुपहन्ति । अथवा शार्ङ्गेष्टाबिल्वानिन्दुकीमधुरसानां मूलैः कषायं कृत्वा मधुसंयुक्तं पाययेत्, वमथुप्रशमनार्थम् । तस्य प्रशान्तवमथोरभ्यञ्जनस्नेहनसेचनस्वेदनबृंहणानि योगतः कुर्यात् । काम्बोजीकसेरुकोशीरनालिकाविशमृद्वीकानां निष्काथेन सर्पिर्मण्डं विपाच्य तेन स्नेहेन विधिवदनुवासनं दद्यात् । यवबदरचूर्णानां मधुसंयुक्तं द्रोणमात्रं तु भोजयेत् । निस्तुषांस्तु माषान्दध्युदधिदम्लसिद्धान्सर्पिषा प्रभूतेन युक्तान्सलवणान्भोजयेत् । वेणुपर्णाशिनमथैनं कृशरां सुस्निग्धसलवणां भोजयेत् । सायं चैनं वाराहेण मांसेन सुस्निग्धेन सुलवणेन भोजयेत् । अथवा खरैरभतुरगशशकपुवंगोरभ्रशूकराणां मांसैर्दधिमस्तुमुरासौवीरिकघृतमण्डेषु रसं कृत्वा पाययेत् । एतेषामेव यथोपपत्त्या वेसवारैर्भोजयेत्सर्पिष्कैः । कङ्कुयवगोभूमचूर्णानि तिलमाषयोश्च निस्तुषयोः कृत्वा तेषां नव भागान्दशमं पिप्पलीगृङ्गेरयोश्चर्णभागमेतानि विधिवत्पयसि पक्त्वा मधुघृताभ्यां सह भोजयेत् । गृङ्गाटकोशीरशतावरीमूर्वाविशमृणालविदारीकशेरुकाः पयसि समावाप्य दधि जातरसं कृत्वा सौवीरिकघृतमण्डेषु बदरक्षोदमिश्रेषु च्छागमृगमांसं साधयित्वा रसं पाययेत् । मांसेन चैनं भोजयेत् । बिल्वतिन्दुकीघोण्टामलकफलानि प्रियङ्गुकुभाशोकवल्लीनां त्वक्चूर्णैराभ्यनुयात् । आसवं तं मांसस्थितं जातप्रमाणमासायंभोजनादष्टभागं दद्यात् । काचमाचीपत्रफणिज्जकाश्मन्तकफलचूर्णैश्च नस्यप्रघ्मापने कुर्यात् । श्वगृगालखरनकुलानां मांसोष्मणा स्कन्धे स्वेदं कुर्यात् । एकस्य

१ क. °द्वा सामधु मन्येत । तावत्तन्मध्ये सं° । २ क. °रतुर° । ३ क. ख. °सुनया° । ४ ख. स्कन्धस्वेदं ।

द्वयोः सर्वेषां वा यथोपपत्त्या, अजस्य सर्वश्वेतस्य सर्वलोहितवर्णस्य वा
पित्तलस्य श्वनस्तरक्षोर्वा रोहितकृष्णमत्स्ययोर्वा हृदयेन सघृतेन धूपयेत् ।
मूषकस्य क्षारकायस्य वा लावककाकयोर्वा मेदसा नेत्रयोरञ्जनं धूपनं च
कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

दुश्चिकित्स्यतमो ह्येष पाकलः प्राणनाशनः ।
मृदुग्रहः समाख्यातो राजयक्ष्मा सुदारुणः ॥
मृदु पूर्वं गृहीत्वेष क्रमाद्भवति दारुणः ।
यस्मात्क्षपयति प्राणांस्तस्मादेष मृदुग्रहः ॥
जीवेत्स चतुरो मासान्षडष्टौ वाऽपि जीवति ।
जीवेत्संवत्सरं वाऽपि न च रोगात्प्रमुच्यते ॥
शान्तिस्वस्त्ययनैर्धूपैरभ्यङ्गैः पानभोजनैः ।
नस्यप्रध्मापनैः स्वेदैः सुप्रयुक्तैस्तु साध्यते ॥
य एतं साधयेद्द्वैद्यः पाकलं तु मृदुग्रहम् ।
स भिषग्दानपूजाभिः पूज्यस्तु सततं नृपैः ॥
इति मृदुग्रहः (हपाकलहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ।

अथातः कुकुटपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवान्-
पालकाप्यः ।

स यदा वारणः पुरप्रमर्दनादिभिः कर्मभिरतियोगेन पीडितोऽतिमात्रं वात-
प्रकोपकरमोहारमलवणमस्त्रेहमतिक्लान्तो भोज्यते हन्यते बध्यते वा गाढं तस्य
व्यायामादतिमात्रमभिरुक्षकटुकषायाहारस्य वातः प्रकुपितोऽत्यर्थमेतानि
लिङ्गानि दर्शयति—

प्रवेपते ग्रहप्यति पतति परिवर्ततेऽश्ववत्, नदति ताडयते ध्यापति शिर-
सा भूमितलमाहन्ति, कूजति निःश्वसिति, संरक्तनयनः प्रेक्षते, अष्टीलिकाभ्यां
भ्ररणितलमाहन्ति, ललाटेन वा, *तिष्ठते, कुण्डलीकरोत्यात्मानं समन्तात्परि-
कर्षति, व्याददाति मुहुर्मुहुर्मुखम्, अतिसार्यते, मत्त इव भवति भूतोपसृष्ट इव

* स्तेयारूपायां प्रकाशने वा तद् ।

१ क. °कस्याक्षा° । २ क. वा वाचक° । ३ क. पालकः । ४ क. एनं ।
५ क. पुरः प्र° । ६ क. ध्यापयति । ७ ख. °टेनावतिष्ठ° । ८ ख. अतिसीर्यते ।

च लक्षपते ध्यायति कुप्यति, कुकुट इव कूजतीति कुकुटपाकलः । तं वैद्य एतैर्लिङ्गैरुपलभ्य कुकुटपाकलश्रुतीति विज्ञाय चिकित्सितमुपक्रमेत—

यवक्षारसमुद्रलवणवदरबिडङ्गहरिद्रामरिचपिप्पलीः समभागाः संकुट्य दधि-
मधुघृतसंयुक्तान्घोडश कवलान्भोजयेद्यथाग्निवर्णं विभज्य वारणम् । अथार्को-
रुबूकवत्सकतर्कारीशोभाञ्जनकाढकीनां मूलफलपत्राणि संहृत्य मधुरसापाठा-
चित्रकांश्चुमतीपृश्निपर्णीनां च मूलानि कुटजनीपनिर्गुण्डीनां फलानि संक्षुच्य
सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारकुलत्थाम्लदधिमस्तुसौवीरकैः सह संयोज्य भोजनायो-
पाहरेत् । (*अथवा न्यग्रोधाढक्युरुबूकपाटलीकर्पासीनां मूलफलपत्राणि संहृत्य
मधुरसापाठाचित्रकांश्चुमतीपृश्निपर्णीनां च मूलानि कुटजनीपासनशल्लकीनां
फलानि संक्षुच्य सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारैः संयोज्य नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतेषां
च पत्रभङ्गेन सुखोष्णेन स्वेदयेत्) । कुकुटस्य कृष्णमत्स्यस्य वा रुधिरेणाञ्जन-
धूपनम् । पञ्चाङ्गस्य निम्बस्य वा मुखे शिरसि शरीरे च कृत्वा नक्तमालफलश्वेत-
सर्षपकुलत्थहिङ्गवजाजी(व)वर्बरतृणाश्वगन्धापूतिगन्धार्कविषाणिकाकौशिकैः
सह वानररुधिरेर्धूपयेत् । भद्रमुस्ताकाश्मर्यकुस्तुम्बुरी(रु)सुरसपत्रबिडङ्गैस्तैलं
विपाच्य विधिवदनुवासनं कुर्यात् । सर्पनिर्मोकवानररोमकुकुटमेदोभिरजाघृतसंयु-
क्तैर्धूपयेत् । काकमाचीपत्रफणिज्जककाश्मर्यकटफलचूर्णैश्च नैस्यं प्रथमनं कुर्यात् ।
अञ्जनं यवक्षारं काककुकुटयो रुधिरेण शिरीषफलसंयुक्तेन कुर्यात् । अतसी-
शीतशिवाकृष्णकन्दाहरितालमनःशिलासुवर्णपुष्पीमहाकन्दासर्जरसैः सूर्यसंक-
रणीकैरातमूलनलदवोरकसंयुक्तैः पुराणघृतेन संयोज्य धूपयेत् । आमोक्षाच्चैनं
व्याधिमुष्णेनाम्बुना कम्बलैः प्रतिच्छाद्य विना शिरसा योगतः स्वेदयेत् ।
बिल्वफलानि सलवणानि निम्बपत्रपरिवेष्टितं च पिण्याकं भोजनकाले कवला-
न्दद्यात् । अथवा यवनालक्षारं सप्तकृत्वः परिस्रुतं सौवीरकं दधि चेत्येतेषामे-
कैकस्याऽऽढकमुपकल्प्य संयोज्य पाययेत् । भूयश्च मत्स्यरसं मयूररसं पाय-
येत् ॥

तत्र श्लोकौ—

गजप्राणहरो ह्येष व्याधिः कुकुटपाकलः ।

अनेन विधिना राजन्यथोक्तेन प्रशाम्यति ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. °पालकः । २ क. °ञ्जनं धू° । ३ क. ख. नदयं । ४ क. °ल्यु° ।
क. सूर्यकणर° । ६ क. °वक्षा° । ७ क. ख. °रिश्रुतं । ८ क. °पालकः ।

य एनं साधयेद्वैद्यः कष्टं कुकुटपाकलम् ।

पूजयेत्तं सदा राजा ब्रह्माणमिव वासवः ॥

इति कुकुटपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथात एकाङ्गग्रहपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

इह खलु भो वरुणग्रहो नाम देवाद्ववति दोषादित्येके । तस्य देवादुत्पन्नस्य तावत्कारणं ब्रूमः । अथ यदा नगनदीनदसरस्तडागपल्लवादीनां तीर्थेष्वंशिवेष्वज्ञातनामकर्ममर्मस्वदृष्टपूर्वेषूदकेषु हस्तिनं वरुणानुचरसेवितेष्वकृतनदीपद्मेषु नागबन्धनेषु पापयन्त्यवगाहयन्ति वा हस्तिजीविनः प्रमादान्मोहादज्ञानाद्वा, तदा वरुणस्तेनाभिभूयते । अथ वा देवतायतनपाखण्ड्यावसथाश्रमभञ्जनावमर्दनाच्छून्यागारचतुष्पथमहानदीसंकटनिर्झरनिकुञ्जेषु मुदारुणेषु (*महापथनगरसंगमपथेषूग्रदारुणेषु) तिथिनक्षत्रेषु दमशानपरिवासाद्भवति । अथवा मन्त्रयोगादुग्रसिद्धचारणमातङ्गशाकिनीन्द्रजालिकशबरबर्बरादिभिरेवंविधैरन्यैश्च मायाविभिरुपहारार्थं शृङ्खलतस्तथा भवति । भवति च भूतपिशाचयक्षराक्षसनिरीषणात् । तस्यैवं देवादुत्पन्नस्य निदानमुपवक्ष्यामः—

हस्तगात्राणामन्यतममङ्गलं न शक्नोति संकोचयितुमुत्क्षेप्तुमासितुं परिक्रु(क्र)ष्टुं वा बद्ध इव भवति, निःश्वसिति (*भ्रमति परिणमति) संकुचति नदति ध्यायति पर्यंश्रुनयनः, तस्यैकाङ्गग्रहणादेकाङ्गग्रहणपाकल इत्याख्यातः । तस्य स्थले जले वा निषण्णस्य निवृत्तं चिकित्सितम् । अथापि यन्तारमिति विचिन्तयन्धावति स्थलाज्जलाद्वा । यदा च कमलकुमुदकुवलयतामरसकल्हारोत्प(*लानामन्येषां वा ज)लजातानां कुसुमानां समानगन्धः, तदाऽप्यस्य निवृत्ता प्रति-क्रिया । प्रकृतिस्थगन्धस्यापि सतो यदि (*भवति) हरितालहिङ्गुलमनः-शिलानामन्यतमेन सवर्णता, तदाऽप्यस्य निवृत्तः प्रतीकारः । अविवर्णस्यापि विगन्धस्य प्रभावतः करगात्रापरोदीनां व्यापाराणां पक्षस्तनस्तब्धस्यापि सतोऽङ्गस्य प्रतीकारं वक्ष्यामः—

स्वस्तिकापूपसंयावपूपोच्छापिकापरमान्नगन्धधूपसंयुक्तानि स्थलजलजानि कुसुमान्याहृत्य सौवर्णान्स्वस्तिकांश्चोपहृत्य कन्याः संतोषयित्वा कृतमङ्गला भर्तृते वाससी परिहिता नद्या बलिमुपहरेत्सतूर्यघोषैः । वैद्यश्चाप्युपवासं (स) प्रयतोऽ-

* धनुराकारचिह्नचतुष्टयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. °प्वविशेष्व° । २ क. नागबन्धेषु । ३ क. °वासवङ्ग° । ४ ख. °पि यातार° । ५ क. °वृत्तप्र° । ६ क. °राव्या° । ७ ख. °हत्वा° ।

हतवासास्तत्र यथोक्तमुपहृत्याग्निं प्रागुत्तराग्रैर्दग्धैर्हस्तिनीसमीपे स्थण्डिलं परि-
स्तीर्यौदुम्बरशाखाभिः कुसुममालाभिश्च परिवार्य तत्रौदुम्बरीभिः समिद्धिर्वह्निं
प्रज्वाल्य सौवर्णस्वस्तिकादिभिरर्चयित्वा गोदधिमधुघृततिलैर्वरुणाय हुत्वा
प्रसन्नां मेरेयं सीधुमुपहृत्य बलिं ब्राह्मणान्स्वस्तिं वाचयित्वा वैद्यः प्राङ्मुखो
रात्रौ मन्त्रेणानेन जुहुयात्—‘नमोऽस्तु वरुणदेवाय सह नदीभिः स्वाहा ।
नमोऽस्तु पाशेभ्यो नागेभ्यो ग्रहेभ्यः स्वाहा । स्वस्त्यस्तु ते हस्तिने स्वाहा’
हुत्वा ब्राह्मणान्स्वस्तिं वाच्य हस्तितीर्थे बलिं वरुणापोपहरेत् । सीधुं मेरेयं
प्रसन्नां मुरामुद्धृत्य बलिं रात्रौ कृताञ्जलिवैद्यः प्रयतो हस्तितीर्थाभिमुखो मन्त्र-
मिमं ब्रूयात्—

इन्द्रेण दत्तां पृथिवीं राजा पाति स्वकर्मणा ।
तस्मिन्द्रं पार्थिवं देवा गोपायन्ति सवाहनम् ॥
येनैष धर्षितो हस्ती तं क्रुद्धः पृथिवीपतिः ।
शक्नो निर्विषयं कर्तुमिन्द्रदत्तो न संशयः ॥
मुक्ते ग्रहेण मातङ्गे पूजां राजा करिष्यति ।
तस्मान्मुञ्चतु मातङ्गं मा हिंसीष्ट (स्त्वं) नमोऽस्तु ते ॥
रक्षोभिस्तु गृहीतानां ददाति पिशितौदनम् ।
गन्धर्वकिंनरेभ्यस्तु गीतवादित्रनिःस्वनम् ॥
नागेभ्योऽपि वृषो दद्यादधि कुलमाषमौदनम् ।
इति त्रिरुक्त्वा[†] भूयश्चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥

कालकन्दाविदारीकुम्भीकानि तिलपिष्टं च सहोत्काथ्य नाडीस्वेदं कुर्यात् ।
अथवा नीलोत्पलकुमुदगङ्गाटककसेरुकशालूकशेवालनलिनकुवलयानि निष्काथ्य
नाडीस्वेदं कुर्यात् । उदकयो ह्युत्पलकन्दैश्च घृतेन संसृज्य धूपयेच्छो(त्सो)तोभ्यः ।
अथवा मत्स्यकच्छपकुक्कुटेः सघृतैर्यवहिङ्गुभिर्धूपयेत् । जलचराणां च सत्त्वानां
शिथ्यमारादीनां रसेन भोजयेत् । अथवाऽजगरमकरचर्मैराजीरसेन भोजयेत् ।
जलचराणां च पक्षिणां यथालाभं रसेन भोजयेत् । अयोगुढैरुष्णमम्भः पाययेत् ।
आव्याधिप्रमोक्षाच्च वेष्टनलङ्घनप्रसारणचङ्कमणानि शनैः शनैः कारयेत् ।
नदीं चैनं न गमयेदिति ॥

तत्र श्लोकौ—

[†] इति त्रिरुक्त्वाऽसौ भूय इति पाठः कदाचिद्भवेत् ।

१ क. °ज्ञां मुरा° । २ क. °मिन्द्रपा° । ३ क. शक्नो । ४ क. °कुम्भि-
कानिल° । ५ क. °क्याद्युत्प° । ६ क. °नं निग° ।

वरुणं प्रतिपाद्यैवं क्रियाः कुर्वन्पथाविधि ।

भोक्षयेत्कुशलो वैद्यो वारणं वरुणग्रहात् ॥

संजातबलमांसं तमेकाद्वादितपाकलात् ।

रात्रः संदर्शयेद्वैद्यश्चन्द्रं मुक्तमिव ग्रहात् ॥

(इति) एकाङ्गग्रहः (हहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथातः प्रसुप्तपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
नपालकाप्यः ॥

अथ यदा वारणस्य क्षारलवणकटुतिक्तकषायरूक्षाहाराद्वायुः प्रकुपितः
कफपित्तौ युगपद्वापादयति । ततोऽस्य दीप्ताग्नेरुदराग्निरतीव भक्ष्यभोज्यपेय-
लेह्याद्यैराहारैर्दत्तैर्न वृष्यति, भृशमश्राति, स्वयं च भोजनाभिनन्दी भवति,
तृणमप्यत्यर्थमस्ति । ततोऽस्य मांसमुपचीयते, श्लेष्मा मेदश्च वर्धते । तत्र
तन्द्रानिद्राकुमालस्यान्यस्य जायन्ते । स च शिथिलबलो विपुलतरमांसमेद-
स्त्वात्कृच्छ्रेण गच्छति । स्वल्पमपि च शीतं बहु वेत्ति, मुखायते चोष्णमत्य-
र्थम् । मेदलिङ्गानि दर्शयति, न च माद्यति । विष्टब्धचक्षुः स्वप्नशीलः शय्या-
भिकामो गम्भीरवेदी । इत्येतैर्लिङ्गैरुपपन्नं दृष्ट्वा प्रसुप्तपाकलोपसृष्टं वारणं विन्धा-
(द्या)त् ॥

तस्य साधनमुपदेक्ष्यामः—कार्श्यमस्य विधीयते, न स्थौल्यम् । यवान्नं
कोद्रवान्नं चास्मै भोजनं दद्यात् । कुटजपिचुमन्दपिण्डांस्त्वग्भिः समुद्रान्साध-
यित्वा खदिरसारनिष्काथेन सह श्वाविन्मांसरसेन भोजनमस्मै दद्यात् । वेणु-
वेतसपत्राणां पत्रभङ्गांश्च भोजयेत् । तस्मिन्परिणते च माहिषरसमनुपानं
दद्यात् । ततो भद्रदारुवचाभयाकृष्णकन्दाशृगालिकानक्तमालत्वग्हरीतकीम-
धुरसातिक्तरसो(सा)भिः संचूर्णिताभिरासवान्कृत्वा मधुसंयुक्तं मासस्थितं
पाययेद्द्विरदम् । करवीरोरुबूककर्णिकारं बृहत्यौ च तिलपिष्टं च सहोत्काथ्य
नाडीस्वेदं कुर्यात् । निम्बकुटजखदिरत्वंचं मधुसंयुक्तं (क्तां) भोजयेत् । सक्तु-
द्रोणं चैनमुदमन्यं मधुसंयुक्तं पाययेत् । लघुद्वैरहनि स्वभ्यक्तस्याधोङ्गं मर्दयेत् ।
मृदिताङ्गस्य चाभ्यङ्गमनु प्रतिशय्यां वातातपसेवां च यथायोगं योजयेत् । पाठा-
चन्दनहरिद्राद्वयभद्रदारुमहापञ्चमूलैः सह माषान्विपाच्य सप्तपर्णत्वचा सह
संक्षुद्य विधिवत्कारयेत् । किण्वोदुम्बरककुभधवनिम्बाम्राजकर्णानां निष्काथे
मुण्डोदकं स्यात् । वचारोभ्रमिपङ्गुलामज्जकोशरिहरतकीशुण्ठीभस्मातकमरिच-

१ क. मन्दलिङ्गानि । २ क. °न्दत्वग्भिण्डां° । ३ क. मधुरसंयुक्तं । ४ ग.
°त् १ तिल° । ५ ग. °कीनिर्गुण्डीभ° ।

पिप्पलीफणिज्जकशतपुष्पातगरेलानां सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तस्मिन्मण्डोदके
किप्वेनानेन चूर्णेश्चाऽऽसवं कृत्वा मौसस्थितं पायपेद्विरदम् । एतत्पानं पूर्वोक्तेन
प्रमाणेन । एवमेतैरुपक्रमविधिविशेषैर्नश्यति प्रसप्तपाकलः ॥

तत्र श्लोको—

कफपित्तसमुत्थस्तु पाकलः पृथिवीपते ।

तिकैः कषायैः कटुकैश्चिकित्सेन्मतिमान्भिषक् ॥

प्रसप्तपाकलं चैनं विधिनाऽन्येन पार्थिव ।

साधयेद्यो भिषक्सम्यक्स पूजामाप्नुयादिति ॥

इति प्रसप्तपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि ।)

अथातः कूटपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह (भग-
वान्) पालकाप्यः ।

तत्र गजस्याभीक्षणशो रूक्षान्नयवसकवलकुवलित्तकटुकषायलघुविषमरूक्ष-
बह्वन्नभोजनात्, अथवाऽतिगुरुभारहरणतरणविलङ्घनात्कुप्यत्यनिलः । तदा-
त्मकश्च कूटः । कूटो नामाऽऽशुघातनम् । आशुघातनाद्विरदानाम् । तस्मात्—
कूटपाकलमित्याचक्ष्महे ।

तत्संप्रयोगाद्विरदः स्तब्धकरचरणनयनकर्णलाङ्गुलः पतत्यग्निहत इव,
धरणिर्गतहरिणशिश्नुरिव कूटेनाभिहतो म्रियते । क्षिप्रमेव निपतनाच्चास्य न
निदानोपलब्धिः ।

अथ चैनमेतेषु कालेषु भजते । स्तम्भोपाश्रयणं प्रतिपानकाले कल्पनक-
ल्पनपीथी विनयक्रिया, अवगाहस्थानाध्वगमनादिकालेषु ।

तत्राल्पबुद्धयो द्विरदमवनिपतितमवेक्ष्य मन्यन्ते लक्षणाभावाद्विषपरिगत
इति केचित् । ग्रहेणायं गृहीत इत्यपरे मूढा मिथ्याज्ञानात् । सनिदानौ हि
तौ, अयमनिदानश्चाचिकित्स्यश्चेति ।

तत्र श्लोकः—

यथा हि हन्यात्कूटेन मृगशावं वनेचरः ॥

तथा वातात्मको नागं हन्ति वै कूटपाकलः ॥

इति कूटपाकलः (लहेतुलक्षणाचिकित्स्यत्वानि) ॥

अथातः पुण्डरीकपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह
भगवान्पालकाप्यः ॥

१ क. °चूर्णं कृ° । २ ख. मांसस्थितं । ३ ख. °गतो ह° । ४ क. कपालेषु ।
५ ग. कल्पनवी° ।

इह खलु भो नवमः पुण्डरीको नाम पाकलः संभवति रुक्षकटुकषापक्षार-
विकलवणतीक्ष्णोष्णाम्ललघुविषमभोजनात्तस्य मारुतः कुपितो रक्तं पित्तं च
शरीरे समन्ताद्विभ्रमति । ततोऽस्य लिङ्गानि दर्शयति—

करचरणजघनोदरोरुष्टृपाश्वर्षाण्डकोशमुखशिरोग्रीवाङ्गुलिलङ्गुलेषु यत्र वा
तत्र देशेष्वसितहरितनीलपीतरक्तारुणानामन्यतमवर्णानि कृष्णपर्यन्तानि मण्ड-
लानि प्रादुर्भवन्ति भृशवेदनानि सौष्माण्यग्रिदग्धानीव विसर्पीणि पुण्डरीकप-
त्रप्रतिमानि यतः, तत एष पुण्डरीकपाकलो विसर्पः ।

तेनोपसृष्टो वारणः कर्दमेन पांशुभिर्वा विकिरति मण्डलानि बहुश उष्ण-
द्वेषी संमीलितनयनः कूजति निःश्वसिति दह्यमानः ।

तस्य पूर्वं पवनमेवोपशमयेत्, प्रवर्तकत्वादोषाणाम् । पित्तमप्याश्रुगतित्वा-
त्तीक्ष्णत्वाच्च । तस्यावगाहावसेकपानानि निवर्तयेत् । प्राणधारणामात्रं सुखो-
दकमल्पाल्पं देयम् । सर्पिषेवाभ्यङ्गो घृतमण्डेन वा बहुशः प्रशस्तः । परिषे-
कश्चास्य मुरया कार्यः । अथवाऽतसीकर्पासीशतपुष्पोरुबूकाटक्षकतकार्पा-
मुरसाकरवीरभङ्गनिष्काथेनाभ्यज्य परिषेचयेत् । अथवा सुमनामुरसतत्कार्य-
हिंसोसारङ्गैष्टार्घ्यैः तर्कपत्रभङ्गनिष्काथेन स्वभ्यक्तशरीरं परिषेचयेत् । अथ-
वाऽऽढक्याटक्षकारलुपाटलीकर्पासीकरवीरोरुबूकपुनर्नवास्फूर्जार्कपत्रभङ्गानि-
ष्काथेनाभ्यज्य परिषेचयेत् । अभ्यङ्गपरिषेकैश्छविं प्रसाद्य ततः कुटकबीजख-
दिरनिम्बत्वचः क्षोदयित्वा गोमूत्रे त्रिरात्रपर्युषितां भुक्त्वा कालं श्रींस्त्रीन्कवलान्पि-
त्तनिर्हरणार्थम्, (*अथवाऽश्मन्तकवचारग्वधधन्वनैस्तेनैव विधिना भोजयेत्पि-
त्तनिर्हरणार्थम्, अथवा—अश्मन्तकार्जुनबिल्वत्वचः संक्षुद्य गोमूत्रे त्रिरात्रप-
र्युषिताः, अथवा—चारुककुम्भवरुणककदम्बसर्जभल्लातकानां त्वचस्तेनैव विधिना
भोजयेत्पित्तनिर्हरणार्थम् । एतेनैव कल्पेन चन्दनलकुचसोमवल्कधवारग्वधत्वच-
स्तेनैव विधिना भोजयेत्पित्तनिर्हरणार्थम् ।) एवमेवाऽऽरग्वधदन्तीचारुकुम्भीक-
त्वचः क्षोदयित्वा गोमूत्रे रात्रिपर्युषितां भुक्त्वा वारणः पित्तं निरुहति केतकी-
मुरसाकुठेरकेन्दीवरपत्रैः सह कृष्णीतलान्पयसा पिष्ट्वा कल्केन मण्डलानि
अक्षयेद्भुजापहरणार्थम् । वर्णप्रसादनार्थं च तरुणोदुम्बरतगरकृष्णतिलान्क्षी-
रेण पिष्ट्वा तैर्घृतसंयुक्तैः प्रलेपयेत् । मांसीकाकमाचीपत्रकमाञ्जिष्ठाकल्कं सलिल-

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः खपुस्तके नास्ति ।

- १ क. देहेष्व० । २ क. सोष्मणोन्नि० । ३ क. विसर्पिणि । ४ क. पूर्वमे० । ग.
सर्वप० । ५ क. निवर्तयते । ६ क. °स्त्राशङ्गिष्टा० । ७ क. °रूपार० । ८ क.
°स्फूर्जार्प० । ९ क. °ता उभ० । १० क. मण्डलेन । ११ क. °म् । सर्वप्र० ।

लेनाऽऽलोध्य मण्डलानि भ्रक्षयेत् । उरुबुकेङ्गुदीकरञ्जद्वयशिरिषाणां बीजैः
कल्कपिष्टैस्तैलं विपाच्य प्रसन्नया सह संयोज्य मण्डलानि भ्रक्षयेत् । शालीनां
षष्टिकानामोदनं मयूरकौञ्चहंसबलाकानां वाऽन्यतमस्य रसेन भोजयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

अभ्यङ्गेर्नृपवर सेचनैः-प्रदेहैः पानैश्च प्रशममुपैति पुण्डरीकः ॥

वैद्येन प्रथितगुणेन साध्यमानो दीप्ताग्निः सलिलघटैरिवावसिक्तः ॥

इति पुण्डरीकपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथातो महापाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः ॥

अथ यदा वारणो नवान्नस्निग्धमधुरघनगुरुशिशिरगुडदधितिलपलजल-
चराननूपमांसरसतृणकवलकुवलपल्लवाहारोऽत्यर्थं सुखितत्वादव्यायामशीलः
सहसा प्लवजलवितरणानि विनर्मनस्थानानि कार्यन्ते । तस्य वायुः प्रकुपितः
कफमादध्म हृदयं संपीड्य तिष्ठन्पार्श्वयोः कृच्छ्रां वेदनां जनयति ।

स तथा स्वनति जलद इव गम्भीरम्, अतिसार्यते श्लेष्मंवत् । असहमानश्च
तां रुजं प्रवृद्धपादप इवोन्मूलितः पतति, हठेन पुनश्चोत्तिष्ठति, तटादीन्प्रति-
हन्ति, निष्पिनष्टि च करं भूमौ, हृदयपीडितश्च । तं वातकफात्मकं महापाकलं
विद्धि । हृदयग्रहणान्महापतनान्महापाकलमित्याहुः ।

भैषज्यविधिरस्य शमीतिन्दुक्याढकीबिल्वगृङ्गाटकैश्च मत्स्यरसं साधुत्विं
भोजनाय पानाय चास्मै दद्यात्, ततो नश्यतः कफपवनौ । पयश्चैकान्तरमेभि-
रेवौषधैः शृतं पाययेत् । अनुलोमो भवति तेनास्य वायुरुद्धतः । सिद्धं चास्मै
दध्ना सहारद्रकमोदनं घृतस्निग्धं सलवणं भोजनाय दद्यात् । तालपर्त्री
गोस्तनिकां नागबलां गवेधुकां च क्षुण्णां मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । मधु-
लाजाश्च भोजनम् । तरुणाक्षिकावातार्ताकीनक्तमालफलानि च क्षुण्णा(नि
सक्षौद्राणि भोजयेत् । तेनास्य कफपवनौ नश्यतो युगपत् । जम्बूशल्लक्योर्वा
किसलयानि च क्षोदयित्वा मधुमिश्राणि भोजनाय दद्यात् । हरिद्राकुशमूलल-
श्नविडङ्गेन्द्रयवकुष्ठानि क्षोदयित्वा) मधुमिश्राणि भोजयेत् । सपत्रांश्च

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. सेचनप्रमेहैः । २ क. °रितीव सिक्तः । ३ क. °तिलापलजलजलच° ।

४ क. °मस्था° । ५ क. °भिरिवौ° । ६ क. भोजनं ।

शाकवल्लीक्षुण्णान्मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । (*अथवाऽश्मन्तकमुष्क)कोदु-
म्बरपुष्पाणां त्वचः कल्पयित्वा गोक्षुरकमधुरसाजीवन्तीबिल्वानि कुरुविन्दं वा
क्षोदयित्वा काथयेत् । तेन काथेन तैलं पक्त्वा नागमनुवासयेत् । अन्धाश्वतर-
स्वरोष्ठमहिषाणां मांसरसैः पानभोजनमुपहरेत् । तेनास्य नश्यतः कफपवनौ ।

तत्र श्लोकाः—

इत्येते नृपवर पाकला दशोक्ता भेषज्यैः सह सनिदानसंभवास्ते ।
तत्र द्वौ परमसुदारुणावसाध्यौ यः शुद्धो भवति हि कूटपाकलश्च ॥
अष्टानामिह हि चिकित्सितं मयोक्तं सर्वे ते नृपवर मृत्युदण्डकल्पाः ।
यो देशप्रकृतिवयःप्रमाणसात्मान्यायुश्च प्रतिगजमीक्ष्य शास्त्रचक्षुः ॥
नागानां ज्वरमुपहन्ति पाकलाख्यं कर्मज्ञः स भवति राजहस्तिवैद्यः ।
एतान्यो भिषगिह साधयेत्स पूज्यो वेदज्ञैरिव हवनेषु वस्त्रहस्तः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

पाकलाध्यायोऽष्टमः (नवमः) सम्पन्नः ॥ ९ ॥

अङ्गुराजो महाप्राज्ञः कुबेरसमविक्रमः ॥

हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पत्न्या प्रोक्तं रोगज्ञानं सलक्षणम् ॥

तत्र मे संशयः कश्चित्तं मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

शुद्धश्लेष्मसमुत्पन्नः शुद्धपाकलमादितः ॥

प्राग्भागोष्णः कथं तेन पश्चाद्भवति शीतलः ॥ ३ ॥

नै चोष्णलक्षणस्तेषां हस्तिनां जायते ज्वरः ॥

कथं साध्यश्च बालोऽत्र कूटश्चैव न सिध्यति ॥ ४ ॥

समानदोषैर्विभेद् तत्पुत्रावपि कीर्तितौ ॥

पकलः पुण्डरीकश्च वातपित्तोद्भवावुभौ ॥ ५ ॥

विकारेषु विरुध्येते चिकित्सायां तथैव च ॥

शनैः क्षीयेत वा केन हेतुनाऽथ मृदुग्रहः ॥ ६ ॥

कथं च भूतसंछष्टो दुष्टः कुक्कुटपाकलः ॥

देवाश्च केचिदिच्छान्त दोषतश्चापरे जनाः ॥ ७ ॥

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

† नवम इत्येव युक्तम् । यद्वाऽयमध्यायसमाप्त्युल्लेख एव प्रामादिकः, प्रथम-
स्थानेऽष्टादशाध्यायप्रतिज्ञाविरोधात् ।

१ क. यादृशः प्रकृतिवयोऽप्रमा° । २ ग. तवोक्तल° ।

एकाङ्गग्रहसंज्ञस्तु पाकलो मुनिसत्तम ॥
 दृश्यते भूतसंदृष्टो दोषतश्च न दृश्यते ॥ ८ ॥
 वैठरत्वेन (?) संयुक्तः कथं तीक्ष्णोर्दरानलः ॥
 सारबन्धोपलक्षश्च प्रसुप्तः पाकलो भवेत् ॥ ९ ॥
 महापाकलसंज्ञश्च श्लेष्मणोपचयाद्भवेत् ॥
 न चाऽऽदौ क्रियते कस्मात्प्रतीकारः कफस्य वै ॥ १० ॥
 महत्त्वं चैव यत्तस्य तन्मे शंसितुमर्हसि ॥
 एतान्सपरिहारान्मे सनिरुक्तान्ससंभवान् ॥ ११ ॥
 तत्त्वेन निखिलान्प्रश्नान्गूढार्थान्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
 गृणु राजन्भवदितो यन्मां पृच्छसि संशयम् ॥
 नाभेरुपरि पित्तस्य स्थानं हृदयमाश्रितम् ॥ १३ ॥
 नाभेः पश्चिमभागे तु स्थानं वायोर्निगद्यते ॥
 प्रोक्तान्यामाशयः पर्वोण्युरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ १४ ॥
 स्थानान्येतानि राजेन्द्र श्लेष्मणो विद्धि दन्तिनाम् ॥
 तेन शुद्धाभिभूतस्य स्थानात्पित्तं तु विच्युतम् ॥ १५ ॥
 श्लेष्मणा पश्चिमं भागं नीयते सह वायुना ॥
 ततः श्लेष्मानिलौ तत्र शीतलं कुरुतो गजम् ॥ १६ ॥
 प्रागभागे चोष्णताऽप्यस्य सा तु पित्तस्य वीर्यतः ॥
 कदाचिद्देहप्रत्यङ्गं यदा गच्छति मारुतः ॥ १७ ॥
 तेन कालेन राजेन्द्र युज्यते तस्य भेषजम् ॥
 तेन सिध्यति बालोऽयं कूटे हेतुः प्रवक्ष्यते ॥ १८ ॥
 कूटे निदानं वातस्तु सर्वदेहाद्विमुच्यते ॥
 सहसा हृदयं गच्छेद्दृढतश्चापि पातयेत् ॥ १९ ॥
 हृदयग्रहणादाशु कूटस्तेन न सिध्यति ॥
 व्यानो वायुः प्रकुपितो ह्यपानसहितो नृप ॥ २० ॥
 पित्तमाक्षिप्य जनयेत्पकलं कोपमाश्रितम् ॥
 गुरुस्थानोपरोधाच्च रौद्रकर्मा भवेद्भजः ॥ २१ ॥

१ ग. °संदृष्टो । २ ग. ववरत्वेन । ३ क. °दनानिलः । ४ क. ग. पञ्च-
 फेरः । ५ क. वार्यत । ६ क. °दङ्गं प्र° । ७ क. प्रवक्षते ।

इत्येष पक्कले हेतुः पुण्डरीके प्रवक्ष्यते ॥
 मारुतः कुपितः पितं कोपयेन्मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 पित्तं च रक्तसहितं त्वग्दूषयति दन्तिनाम् ॥
 तस्माद्वाताधिकश्रायं त्वचि कोपेन लक्ष्यते ॥ २३ ॥
 मारुतः कुपितो देहे कारणैः पूर्वकीर्तितैः ॥
 रक्तं मांसं च मेदोऽस्थि मज्जां शुक्रं च दन्तिनाम् ॥ २४ ॥
 यस्मात्क्रमात्क्षपयति तेनैष क्षीयते शनैः ॥
 श्रमाभिभूतो योऽत्यर्थं पेशलं न लभेत चेत् ॥ २५ ॥
 समानः कुपितस्तस्य प्राणापानौ प्रदूषयेत् ॥
 व्यानोदानौ च संदूष्य कुर्यात्कुक्कुटपाकलम् ॥ २६ ॥
 शरीराणां च भूतानां विपर्यासस्ततो भवेत् ॥
 विपर्यस्तेषु भूतेषु भवेद्भूतोपसृष्टवान् ॥ २७ ॥
 तस्माद्भूतोपसृष्टोऽयं दुष्टः कुक्कुटपाकलः ॥
 स्प(सृष्ट)स्य दारुणैः पाशैर्नागस्य मनुजाधिप ॥ २८ ॥
 पीड्यमानः(नं)शनैः पाशैर्वीर्यपित्तं च कुप्यति ॥
 तेनाऽऽदौ दैविको भूत्वा मश्वाद्दोषेण लिप्यते ॥ २९ ॥
 आदानं चैवमेवास्य दोषाणां संप्रकीर्तितम् ॥
 पित्तादानैर्गजे पित्तं वृद्धमग्निं विवर्धयेत् ॥ ३० ॥
 तीक्ष्णज्योतिः स भवति सरदत्वं च गच्छति ॥
 ततः शुंषिरमांसत्वाद्वायुर्नागस्य कुप्यति ॥ ३१ ॥
 श्लेष्माणं कोपयेत्पश्चाद्विकारैः श्लेष्मिकैस्ततः ॥
 वातेन संचितः श्लेष्मा बृठरं कुरुते गजम् ॥ ३२ ॥
 स यदा बठरो नागः सहसा कर्म कार्यते ॥
 समानः कुपितः प्राणः पश्चाद्दूषयते कफम् ॥ ३३ ॥
 क्रियते हेतुनाऽनेन कृशत्वेन प्रतिक्रिया ॥
 मारुतः कफमादाय हृदयं संसृतो यतः ॥ ३४ ॥
 करोति महतीं पीडां तेनायं पाकलो महान् ॥
 वातोऽत्र कारणं यस्मात्तेन वातप्रतिक्रिया ॥ ३५ ॥

१ ख. °वीर्यं पि° । २ क. विवृद्धयेत् । ३ ख. संभवति । ४ ग. शुचिर° ।
 ५ क. संश्रितो ।

कर्तव्या नृपशार्दूल पालकाप्यमतानुग ॥

महारोगो यतश्चायं पतनाच्च महद्भयम् ॥ ३६ ॥

उभयत्र महत्त्वाच्च महापाकलसंज्ञितः ॥

सुरेशापाद्गजेन्द्राणामन्तःस्वेदितुमोहितुम्(?) ॥ ३७ ॥

न चोष्मलक्षणस्तेषां दन्तिनां जायते ज्वरः ॥

तेनोष्मलक्षणस्तेषां ज्वरः समनुकीर्तितः ॥ ३८ ॥ ७४६ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने ज्वर-

हेतुविनिश्चयो नामाध्यायो दशमः (नवमः) ॥ ९ ॥

अथ दशमाध्यायः ।

अथातः स्कन्दाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अङ्गाधिपतिः पालकाप्यमागतमभिवाच प्राञ्जलिरुत्थायोवाच रोमपादः—
“स्कन्दा नाम ये व्याधयस्ते किमात्मानः कति कथं वा संभवन्ति कथं वा
साध्याः स्युः” इति ॥

स एवमुक्त उवाच पालकाप्यः—स्कन्दा नामावस्कन्दनाज्जीवितस्य ।
शोषणं स्कन्दनमित्यनर्थान्तरम् । तस्मात्स्कन्दा इत्युच्यन्ते । शरीरापेतना-
च्चापतनकाः । श्रद्धात्संजायते वातात्संपित्ताच्च कफाच्च वातैः संहिताश्रयः
स्कन्दा भवन्ति । तेऽन्तरायाम—बहिरायाम—व्याविद्धस्कन्दा इति त्रयः ।
तेषामेकः कृच्छ्रसाध्योऽन्तरायामः । बहिरायाम—व्याविद्धस्कन्दौ द्वावसाध्यौ ॥

तत्रान्तरायामस्योत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं च वक्ष्यामः ।

स तित्तकटुकषायरसोपयोगात्, व्यायामव्यवायात्, अत्यध्वगमनाच्च विष-
मविरुद्धरूक्षाशनात्, अध्यशनादपि च विपर्यासान्मनसश्चोपतापात्, यवसानां
च विपन्नगिरिजशृङ्गाणामुपयोगात्, वधबन्धाभ्याम्, मिथ्याभिघातात्मतिह-

+ यद्यपि पुस्तकत्रये ‘दशमः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपि ‘नवमः’ इत्येव
युक्तम्, अस्याध्यायस्य पाकलरूपज्वरहेतुविनिश्चयत्वात्, पाकलाध्याय—स्कन्दाध्याय-
योर्मध्येऽस्य पृथक्संग्रहाध्यायेऽपरिगणितत्वाच्च । यद्वाऽग्रे स्वेद—शान्तिरक्षाध्याययो-
रिवात्राध्यायसंख्याङ्काभाव एव । अत्रोल्लेखस्तु प्राज्ञेन कृत इति प्रतिभाति ॥

१ क. ‘रसाया गजे’ । २ क. ‘मादिवाम् ॥ ३७ ॥ ३ क. चोष्मा ल° ।

४ क. ‘स्कन्द इत्युच्यते । ५ ख. ‘पतानाच्चापतान° । ६ ख. सहिताश्रयः ।

७ ख. ‘त्पत्तिनि° ।

स्यभिघातान्मदबलक्षयादुपधाभिन्ध योगतः कुपितः पदमः सर्वाङ्गमनुसृतस्ते-
भवस्कन्दयति ॥

ततो विनमति, संकुचति कूजति विजृम्भते (भ्रमवेपते) भ्रमति पतति
निःश्वसिति परिवर्तते नदति ताडयति ध्यापयति, शिरसा भूमिं गच्छति,
निस्तब्धताम्रनयनः परिशुष्कताल्वोष्ठमुखः कृच्छ्रावस्थो वायुना पीड्यमानहृ-
दयशरीरग्रीवागात्रापरः, ततः पुनश्चाष्टीवांभ्यां गतो भूमिम्, उरो निर्भुजति,
शिरो विधुनोति चैकपक्ष इव हतः, स्पन्दति नयनमेकम्, सूत्रे कपोलमोष्ठं वा,
धुरुधुरायमाणकण्ठः पुनश्च नष्टसंज्ञः पुनर्मृदुवेगः पुनश्च बलवत्पीड्यते । तस्यैते-
निदानैरन्तरायामं निष्केवलं वातजमभिसमीक्ष्य चिकित्सितमुपक्रमेत ॥

स तु कदाचित्सिध्यतीति कृत्वा तस्य चिकित्सितं वक्ष्यामः ।

एलायुग्मभतुरुष्ककुष्ठफलनीमासीजलध्यामकीः

स्पृष्कावोरकवोचपत्रतगरैः स्थौणेयजातीरसाः ।

शुक्तिर्व्याघ्रनस्वामराह्वमगरुः श्रीवासकं कुङ्कुमं

चण्डागुग्गुलुदेवधूपस्वपुराः पुन्नागनागाह्वयः ॥

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥

इत्येलादिगणः ।

ततः शौभाञ्जनकमूलैः सर्वगन्धैः सहिङ्गुयवघृतैर्धूपयेत्, करकर्णगुदनाभि-
मस्तककटनिर्याणानि सर्वच्छिद्राणि बहुना, बहुशः सर्वं वाऽपि शरीरम् । ततः
पुनर्नवाग्निमन्थयूथिकातर्कारीवरुणकमधुशिशुरोहिषहिंसातिलचूर्णान्पुरुबूकसा-
रिवांश्चमतीष्टांश्चपर्णीबृहतीद्वयवरुणकैतिन्दुकभद्रोदुम्बरीवृक्षादनीः काथ-
यित्वा कम्बलप्रतिच्छन्नशरीरस्य परिषेकं बहुशो विदध्यात् । ततः पञ्च-
मूलाभ्यां वसुकर्वासरपिप्पलीमूलहर्षस्तपिप्पलीकपित्थदेवदारुयवर्वचागृङ्गवे-
रगोक्षुरकसारिवाचित्रकान्तमसालिले दुग्धे विपाचयेत् । ओवापं चात्र दद्यात् ।
बिस्व(*घृतशालिपिष्टान्युपसंहृत्य परिस्नाव्य विधिवत्पाचयेत् । ततः शणमू-
लाढकीमधुशिशूणां बीजानि) कर्पासास्थीनि तिलयवातसीमाषसर्षपदेवदारुघृ-

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ ख. °भिश्चायो° । २ क. °स्तदव° । ३ क. ध्यापयति । ४ क. °रीरो
ग्री° । ५ क. विषयं च नि° । ६ क. °गुदानाभिमस्तकनि° । ७ क. ख. °कदि-
ष्टक° । ८ ख. °वसाशृ° । ९ क. आदाय ।

श्वीकादधिमस्तुसुरासौवीरकयवोदकेषु किण्वत्तण्डुलकणचूर्णानि प्रक्षिप्य घृत-
तेलवसाभिश्च पाचयित्वा दर्वीप्रलेपेन पिण्डस्वेदेन वस्त्रोपनद्धेन स्वेदयेत् । एतेरेव
सुखोष्णैर्गजं लिम्पेत्सशिरस्कं निवातस्थम् । भूयश्च बलातिबलाश्रुमत्पुरुबूक-
कपित्थबृहतीद्वयतिन्दुकभद्रोदुम्बरीगण्डम्लबु(?) चाङ्गेरी द्वे विभे शतावर्य-
हिसापेहिवातातर्कारीवरुणेडगजलकुचमूलानि यवकोलकुलत्पनिष्पावाढकीश-
णबीजानि श्रीपर्णीपत्रमूलफलाग्निमन्थपाटल्युभौ गुन्द्रौ धुरकं च वसुकं वशि-
रांश्च संहृत्य समसलिले दुग्धे विपाचयेत् । सिद्धावशेषमपहृत्य पुनर्वराहार्जम-
त्स्यशिशुमारशशकवसाभिः सह काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकलिङ्गाक्षीमा-
षपर्णीमधुकतालपर्णीशुकनासाकल्कैस्तैलं घृतं वा पाचयेत् । तत्साधुसिद्धम-
पहृत्य भक्तषोडशभागप्रमाणं पानीयं पाययेत् । यवसानि च यथोक्तानि वात-
प्रशमनानि दद्यात् । एतेनोपक्रमेण मुच्यतेऽन्तरायामात् । बलवान्प्रहृष्टमना
निरामयश्च भवति वारणः ॥

इत्यन्तरायामस्कन्दः ॥

बहिरायामो नाम स्कन्दः पित्तसंसृष्टान्मारुताद्भवति । स प्रत्याख्येयोऽसाध्य-
त्वात् ॥

निदानमस्य वक्ष्यामः—

(*स पक्षेणैकेनावसीदति, विवृणोति चक्षुः, समुत्थैकगात्रः समुद्रतशिरो-
ग्रीवस्तिर्यगायम्यते रज्जुमवलम्ब्यतेऽवसीदन्नूर्ध्वमुच्छ्वसिति । स बहिरायाम-
स्कन्दो नाम प्राणहरो व्याधिः ॥

इति बहिरायामस्कन्दः ॥

व्याविद्धस्कन्दो नाम प्राणहरस्तिर्यग्योनिषु हृदयते । (स) श्लेष्मसंसृष्टा-
न्मारुताद्भवति । स प्रत्याख्येयः ॥

निदानमस्य वक्ष्यामः—अवनम्यमामः शिरोधरां पीडयति । इत्वा वक्षः)
संभज्यत इव उन्नमन्मध्ये जघनमुत्क्षेपुकामः पतति भूमौ, असौ गम्भीरमन्तः
स्तनति निःश्वसिति निस्तब्धताम्रनयनः स्थूलं निःश्वसिति विसंज्ञकल्पः ॥ स
व्याविद्धस्कन्दाभिभूतः प्रजहाति प्राणानिति ॥

तत्र श्लोकाः—

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. गरुडाम्लान्मु° । ग. गरुम्लजुचा° । २ क. °जशि° । ३ क.
°दृष्टाननो नि° ।

असाध्यरूपौ द्वौ स्कन्दौ तयोर्थतो न विद्यते ।

अन्तरायाम एकस्तु सोऽपि सिध्यति वा न वा ॥

तमप्रपन्नो यत्नेन चिकित्सितमुपाचरेत् ।

यथोक्तेनोपचारेण शास्त्रार्थकुशलौ भिषक् ॥

अशनिरिव तद्धन्महेन्द्रमुक्तो दहति-तृणानि यथाऽनलः प्रदीपः ।

द्विरदमपि तथा हिनस्ति रोगो नृपवर मूर्खभिषकृतप्रयोगः ॥ इति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगाधिकारे स्कन्दाध्यायः

*एकादशः (दशमः) ॥ १० ॥

अथैकादशाध्यायः ।

अथ कदाचित्पालकाप्यमागतमभिवाद्योपविष्टमुवाचाङ्गराजो रोमपादः—
'पुराणकृश इत्युपदिष्टः संग्रहाध्याये पूर्वं भगवता, स कथम्' इति ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—पुराणकृशः, पाण्डुरोगः, इत्यनर्थान्तरम् । ते त्रयस्त्रिभिर्दोषैः संभवन्ति वातपित्तकफैः, तत्र पित्तसंभवेवाऽऽदौ वक्ष्यामः ॥

स गजो जीर्णाजीर्णविदग्धभोजनादम्ललवणमायादाहारादत्युष्णाध्वगमनात्परिश्रान्तनिर्वाणात्सहसा पित्तमुदीर्णं वायुः समन्ताच्छरीरे विधुनोति ॥

ततः स भवति कृशः पाण्डुः, अलसः, नान्नाभिलाषी, ध्यानशीलः । तं पुराणकृश इति ब्रूमः पाण्डुरोगम् ॥

तस्य पित्तोद्भूतस्य शान्त्यै हरिद्रावृहत्याौ मरिचपिप्पलीविडङ्गानि समभागानि लवणयुतानि चार्धभागानि कृत्वा स(१) ङ्गुगोमयेन कवलान्भोजयेद्भजम् । पूतीकरञ्जनकमालेन्द्रयवदेवदारुहरीतकीप्रियङ्गुसप्तपर्णनिम्बमुस्तागृ-
ह्णवेरमिति सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गोमूत्रेण त्रिरात्रपर्युषितं स्थितं पाययेत् । ततस्तं पीत्वैव प्रणुदति पित्तसंभवं पुराणकृशम् । पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्ति-
पिप्पलीत्रिफलाचित्रकैः सह सिद्धं मुद्गपूषं सर्पिषा सुसंस्कृतं पाययेत् । नैव चैनं भोजयेत्पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थम् ॥

* यद्यपि त्रिष्वपि पुस्तके 'एकादशः' इत्येव पाठः, तथाऽपि 'दशमः' इत्येव पाठो युक्तः शास्त्रसंग्रहाध्यायेऽस्य दशमत्वेनोपन्यासस्य फलितत्वात् ॥

१ ग. स्कन्दावतर्यामी निगद्यते । २ क. °जोर्जीर्ण° । ३ क. संभवति । ४ क. °नि सल° । ५ क. तेनैव ।

इति पैत्तिकः पाण्डुरोगः ॥

अथ कफसंभवं कर्तुसरिं नाम पाण्डुरोगं वक्ष्यामः ।

स यदा वारणस्य स्निग्धमधुराम्ललवणभोजनात्, आनूपमांसयवसभक्षणात्, अजीर्णादत्यशनात्, शीतसलिलावगाहात्, संचितः श्लेष्मा स्थानाच्चपुतं कोष्ठे सादयत्यग्निम् ॥

संभवत्यलसो नीलवर्णः सर्वाहारद्वेषी परिदृष्टरोमा वमति गुरुभक्षिकः, आध्मातकोष्ठः ॥

तस्य गृद्धवेरमरिचपांठाटरूपककटुकरोहिणीन्द्रयवहरिद्राद्वयतेजोवत्यति-विषाणि संक्षुद्य सक्षौद्रान्कवलान्भोजयेत् । शिरीषामलकयोस्त्वचा मज्जिष्ठापिप्पलीगृद्धवेरमधुकमरिचामलकचूर्णानि मधुमिश्राणि भोजयेत् । मैरेयं च प्रति-पानं दद्यात् । मुद्गपूषेण चैनं संस्कृतेन शाल्योदनं भोजयेत् । वेणुशिरीषयोश्च पत्राणि व्यणिपादं कुरुविन्दकं च यवसं कर्तुसरिव्याधिप्रशमनार्थं दद्यात् ॥

इति श्लेष्मिकपाण्डुरोगः ॥

अथ तपनमेरीचिसंतप्ताङ्गो मातङ्गो यदा पथि प्रपीडितो नापगतस्वेदः सलिलं तथैवोष्णशरीरः सहसा पीतवान्, स पाण्डुरोगमृच्छति । वातजं तं ग्रीहोदरमिति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

समूर्च्छति, अवलीयते, विभ्रमति, समुच्छसिति, सीदति, परिपूर्णोदरो विप-न्नग्रहणीको ध्यानशीलो दुर्मना निरुत्साहो गुरुभक्षिकः कृशो विवर्णो भवति । तमेवमवस्थं दन्तिनमभिसमीक्ष्य क्तिन्नं चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥

ततो मरिचगृद्धवेरहरीतकीमांसीमेषगृद्धीकरवीरमूलैः सह स्वण्डशः कल्प-यित्वा कृष्णसर्पाम्बुनुयात् । तन्मांसं गोमूत्रेण ततश्चैनं पाययेत्पञ्चरात्रम्^१ । जीर्णं च भोजयेद्यथोक्तैर्यवसैराव्याधिषु मोक्षान्नान्यदेयम् । अथवा त्रिकटु-करोहिणीमाठातिविषामुरसाशतावरीतिन्तिढीकमहापञ्चमूलविडङ्गाटरूपकहिङ्गु-सौवर्चलानि क्षोदयित्वा ततश्चतुर्भागावशिष्टमवतार्य क्वाथं मधुमत्स्यण्डिकाशर्क-रायुक्तं पुनः पाचयेत् । तच्च सान्द्रमवतार्य ततश्चैनं पाययेत् । ततः प्रणष्टव्या-धिरुत्साही बलवर्णवान्निरामयश्च भवति वारण इति ॥

तत्र श्लोकौ—

भिषगिह तु यथोक्तमेनमेवं विधिमनुसृत्य करोति यश्चिकित्साम् ।

स भवति सततं नृपेण पूज्यो नियतमतिः कुशलः परीक्ष्यकारी ॥

१ क. प्रवक्ष्यामः । २ क. °रुमाक्षि° । ३ क. अध्यात् । ४ क. °पाट-
लाट° । ५ क. °धुम° । ६ क. °मरिचसं° । ७ °पत्रम्° । ८ क. °र्जेऽथ भो° ।

इति दोषसमुद्भवा गजानां शृण्वर कोष्ठगता हि पाण्डुरोगाः ॥

समुपेक्षितवैद्यहीनयोगाग्निषु मासेषु भवन्ति ते ह्यसाध्याः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने पाण्डुरोगाध्यायो

द्वादशः (य एकादशः) ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायः ।

अङ्गराजो महामाज्ञश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥

महाप्रभावमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

आनाहाः कति ते दृष्टा आनाह्यन्ते तु येर्गजाः ॥

विज्ञानं तु कथं विद्यात्किंच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥

पृष्ठ एवं ममाऽऽचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥

भगवन्सर्वे एवैतज्ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

स पृष्ठस्तत्र संप्रश्नमङ्गराजेन धीमता ॥

एवमेवानुपूर्वेण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

आनाहास्त्विह चत्वारो दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयाः ॥

तांस्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संनिपाताच्च पञ्चमम् ॥ ५ ॥

अेत्याशितः स्यादानाहो वातोन्मथित एव च ॥

मृत्तिकाधान्यदोषाभ्यां संनिपाताच्च षष्ठमः ॥ ६ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिविधं भेदमागतम् ॥

शुद्धश्च वातोन्मथितो यथावदिति निश्चयः ॥ ७ ॥

संसक्तं तं विजानीयादसंसक्तं तथैव च ॥

धान्यप्रदुष्टं जानीयाद्विक्थं भेदसंख्यया ॥ ८ ॥

प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च स्युरष्टौ भेदसंख्यया ॥

विज्ञानमेषां वक्ष्यामि सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥

* यद्यपि त्रिष्वपि पुस्तकेषु 'द्वादशः' इत्येवोपलभ्यते, तथाऽपि प्राक्संग्रहाध्याये पाण्डुरोगाध्याय एकादशत्वस्यैव ध्वननात् 'एकादशः' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१ क. ख. अनाहाः । २ क. अनाह्यन्ते । ३ क. ख. विन्यात्किं० । ४ क. एवं समा० । ५ ग. 'वैमेवै' । ६ क. अत्याशिनः । ७ ख. पञ्चमम् । ८ ग. निश्चितः ।

तत्रात्पाशितमेवाऽऽहो कथ्यमाणं निबोध मे ॥
 यदा ह्यत्पाशितो नामस्त्वुणेन विभ्रयाऽपि वा ॥ १० ॥
 तृपार्तः स पिबेच्छोभात्पानीयमतिमौत्रतः ॥
 तत्पीतस्याप्रमाणेन तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥ ११ ॥
 ततश्चाऽऽध्मातनिष्कोशः स्थूलं श्वसिति शूलवान् ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च मन्दवातस्तथैव च ॥ १२ ॥
 अत्पाशितं तु जानीयादानाहं गाढवेदनम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 अन्नं च यवसं चास्मै न दद्यादुभयं भिषक् ॥
 तक्षिणाश्चैवास्य कवलान्क्षिप्रमेव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 शृङ्गवेरकरञ्जौ च हरिद्रे चित्रकं वचाम् ॥
 सिद्धार्थकमतिविषां हिङ्गुं चात्र प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 स्वर्जिकां च यवक्षारं पञ्चैव लवणानि च ॥
 शौभाञ्जनकमूलानि कुष्ठं चात्र प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं विडङ्गं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 उडुस्तले क्षोदयित्वा शृङ्गे निक्षिप्य भाजने ॥ १७ ॥
 मृदितान्गोमयेनास्मै कवलान्दापयेद्विषक् ॥
 तेनोपरुद्धमुभयं शकृन्मूत्रं च वारणः ॥ १८ ॥
 भक्षितेन यथामार्गं क्षिप्रमेव निरूहति ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिषेकाय दापयेत् ॥ १९ ॥
 शीतं संतप्तगाढोष्णमम्बु पाने विवर्जितम् ॥
 पेयमर्धावशेषं स्यात्कथितं पादशोषितम् ॥ २० ॥
 अत्युष्णं नैव दातव्यं कथितं नातिशीतलम् ॥
 कवोष्णं कफवातघ्नं शीतं पित्तविनाशनम् ॥ २१ ॥
 एतदेव त्रिदोषघ्नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 तैलेन सेचयेच्चास्य सर्वगात्राणि दन्तिनः ॥ २२ ॥
 स्वेदाम्यङ्गः प्रदेहः स्यात्तैलेन श्लेष्मवातहा ॥
 सद्योऽम्पङ्गो गुरुतरः कालदोषं बलं प्रति ॥ २३ ॥
 शरीरानुगतः स स्यादनुपानसमो गुणैः ॥
 विज्ञाप विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ २४ ॥

१ क. °शिनो नागास्तृ° । २ क. °मानतः । ३ ग. निगूहति । ४ क. स्वेदोऽम्यङ्गः । ४ क. °दोषव° ।

अकर्म जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥
 प्रत्युद्रतं स्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥ २५ ॥
 प्रसन्नां पाययेज्जातां पञ्चभिल्वणैः सह ॥
 वातस्य चाऽऽनुलोम्यार्थं ग्रहणीदीपनाय च ॥ २६ ॥
 एतां प्रसन्नां लवणैः पीत्वा भवति निवृत्तः ॥
 अथैनमनुपूर्वेण मुद्गपूषेण भोजयेत् ॥ २७ ॥
 पूर्वं भुक्तं चतुर्भागमर्धस(भ)क्तं ततः पुनः ॥
 क्रमशो दापयेद्भुक्तं चतुर्भागोनमेव च ॥ २८ ॥
 समग्रं भोजयेत्पश्चाच्छालीनामोदनं मृदुम् ॥
 एतेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥ २९ ॥

इत्यत्याशितानाहः ॥

तथैव वातोन्मथितं विद्यान्निविधमेव तु ॥
 शुद्धश्च वातोन्मथितः संसक्तोऽसक्त एव च ॥ ३० ॥
 अजीर्णाद्व्ययनाद्वायोः सर्वे कोपात्प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र शुद्धं प्रथमतः कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ३१ ॥
 यदा तु भोज्यते नागो विषमं परिचारकैः ॥
 रुक्षमत्यर्थमशनं यवसं वाऽप्ययोगतः ॥ ३२ ॥
 विषमोदकपानाच्च विषमाग्निः प्रजायते ॥
 तेन कोष्ठगतो वायुः सहसैव प्रकुप्यति ॥ ३३ ॥
 तेनाऽऽधमानं च गूलं च वेदना चोपजायते ॥
 प्रतिनम्याभिनमति चोन्नम्यावनमत्यपि ॥ ३४ ॥
 तुङ्गी करोति गात्राणि वेष्टते चतुरः स्थितः ॥
 विष्टभ्य च पुनर्धर्माति ग्रात्रं गात्रेण संस्पृशेत् ॥ ३५ ॥
 एवं शुद्धं विजानीयाद्वातोन्मथितसंज्ञितम् ॥
 आनद्धं द्वे पदे शेते नयेत्स्थूलोक्षये नतम् ॥ ३६ ॥
 निषक्तस्य च निष्कोशौ पथ्यां संमार्जयेत्ततः ॥
 साधु चैनं परिक्षुद्यात्पाणिभिः प्रपदैस्तथा ॥ ३७ ॥
 वातपित्तकफप्रायः प्रकोपोऽन्योन्यसंश्रयः ॥
 आमपक्वसमुत्थश्च भिषक्तमुपलक्षयेत् ॥ ३८ ॥

दोषाणामपि चान्येषां वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 नेकदोषसमुत्था हि प्रायेणोत्पद्यते रुजा ॥ ३९ ॥
 दोषान्समीक्ष्य शृङ्गाश्च संस्पृष्टांश्चेत्पुपाचरेत् ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिषेके च दापयेत् ॥ ४० ॥
 समीक्ष्य सर्वसेकश्च तैल्लेनानन्तरं भवेत् ॥
 पिचुमन्दस्य पत्राणां मृदूनां मुष्टिमाहरेत् ॥ ४१ ॥
 लथुनस्य च बीजानां नालिका संमिता भवेत् ॥
 नालिका स्याद्विडङ्गानां हरिद्रायाश्च नालिका ॥ ४२ ॥
 वचाया नालिका देया पिप्पलीनां च नालिका ॥
 क्षुण्णान्पुदूस्वले दद्यात्पञ्चभिर्लवणैः सह ॥ ४३ ॥
 पिचुमन्दस्य पत्राणि लथुनं बिल्वमेव च ॥
 विडङ्गं चित्रकं चैव हरिद्रे द्वे च चूर्णयेत् ॥ ४४ ॥
 कवलान्दापयेत्तस्मै पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 तेन वातमुदावर्तं वातगुल्मं च संहतम् ॥ ४५ ॥
 अनुलोमं जनपति विशुद्धं च प्रमेहति ॥
 मृदुसंभोगतां गच्छेदानाहाच्च प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥
 आरोग्यमथवा देयं वातानाहोपशान्तये ॥
 कटुतिक्तकषायास्तु वदन्त्यनिलकोपनात् ॥ ४७ ॥
 दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्यगुणान्तरम् ॥
 संयोगसिद्धान्येतानि भेषजानि महीपते ॥ ४८ ॥
 न विशेषं परीक्षन्ते द्रव्याणां रसवीर्यतः ॥
 यथोक्तैर्भेषजैरेतैः क्रियां कुर्वीत दन्तिनाम् ॥ ४९ ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां च पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 तेनासौ वारणः सौरुष्यं लभते पृथिवीपते ॥ ५० ॥
 इति शृद्धवातोन्मथित आनाहः ॥
 *संसक्तभक्तो यस्तं तु कीर्त्यमानं निबोध मे ॥
 भुक्तेऽजीर्णे यदा नागो भोज्यते विषमाशनम् ॥ ५१ ॥
 संसक्तभक्तस्तेनाऽऽशु जायतेऽजीर्णभोजनात् ॥
 अपानप्राणसहितस्तदा मार्गं रुणद्धि सः ॥ ५२ ॥

* संसक्तभुक्त इति स्यात् ।

छिन्नपातं च पतति तत्रोत्थाय निषीदति ॥
 संरम्भं कुरुते चापि मुखं न लभते गजः ॥ ५३ ॥
 न चातिसार्यते नागो निरोधाद्वातमूत्रयोः ॥
 उदानस्य प्रकोपेण स्थूलं श्वसिति वारणः ॥ ५४ ॥
 संसक्तेन विकारेण न स जीवति तादृशः ॥

इति संसक्तभक्तानाहः ॥

अत ऊर्ध्वमसंसक्तं कीर्तयिष्यामि तं गृणु ॥ ५५ ॥
 कटुतिक्तकषायं च विषमं क्लृप्तमेव च ॥
 लभते चोभियोगेन भोजनं यवसं जलम् ॥ ५६ ॥
 क्रमेण भक्ष्यभोज्यैस्तु कोष्ठे व्यापद्यतेऽनिलः ॥
 स्थूलं श्वसिति निष्कोशौ पीनौ च भवतोऽधिकम् ॥ ५७ ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च स भवेद्वाढवेदनः ॥
 अपराभ्यां निषीदेच्च वेदनार्तो मुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥
 पुरीषं कठिनं स्वल्पं वातमिश्रं निरुहति ॥
 एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ५९ ॥
 स्थूलोच्चयेन वा नद्धं धनुषां द्वे शते नयेत् ॥
 निषण्णस्य च निष्कोशौ पथ्यामेव विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
 साधु चैनं परिक्षुन्ध्यात्पाणिभिः प्रपदेस्तथा ॥
 तीक्ष्णांश्चैवास्य कवलान्क्षिप्रमेव प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥
 गृह्यवेरं विडङ्गानि हरिद्रे चित्रकं तथा ॥
 तालीसपत्रं कुष्ठं च मरिचं हस्तिपिप्पली ॥ ६२ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शुद्धे निक्षिप्य भाजने ॥
 कवलान्दापयेत्तस्मै पञ्चभिर्लवणैः सह ॥ ६३ ॥
 तेन वातमुदावर्तं सपुरीषं निरुहति ॥
 क्षोदितं भेषजं दद्यादौषधं कथितं पुनः ॥ ६४ ॥
 एभिरेवौषधैः सर्वैः पयश्च परिसाधितम् ॥
 आनाहस्य प्रशान्त्यर्थं मुखोष्णं प्रतिपाययेत् ॥ ६५ ॥
 सौवर्चलयुतां वाऽपि प्रसन्नां दधिमस्तुना ॥
 मूत्रं सौवीरकं वाऽपि लवणैः पञ्चभिः सह ॥ ६६ ॥

१ क. °गो न रो° । २ क. चोभियोगेन । ३ क. ख. °क्षुधात्पा° । ४ क. प्रतिपादयेत् ।

यवनिष्कायमथवा क्रमशः संप्रदाषयेत् ॥
 न चेत्यकृतिमाप्नोति द्रव्याणीमानि योजयेत् ॥ ६७ ॥
 मदनस्य बृहस्योश्च फलानि लघुनं तथा ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं गोपितं सैन्धवं वचाम् ॥ ६८ ॥
 सिद्धार्थकांश्च संहृत्य श्लक्ष्णं दृषदि पी(पे)षयेत् ॥
 (*बिल्वमात्रेण कल्केन श्लक्ष्णं वस्त्रं प्रलेपयेत् ॥ ६९ ॥
 हस्तिपेचकमानेन वार्तिं पायौ प्रवेशयेत् ॥)
 तेन वातमुदावर्तं सुपरीषं निरूहति ॥ ७० ॥
 किं वा निरूहयेदेनं निरूहेणानुलोमिना ॥
 एवं संहृत्य संभारमानद्धं वारणं भिषक् ॥ ७१ ॥
 शृङ्गवेरं वचां कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ॥
 सर्षपाञ्शतपुष्पां च सैन्धवं भद्रदारु च ॥ ७२ ॥
 मदनस्य फलैः सार्धं श्लक्ष्णं दृषदि पी(पे)षयेत् ॥
 पञ्चमूले तथा द्वे च स्थाल्यां प्रक्षिप्य पाचयेत् ॥ ७३ ॥
 ततो रसं परिस्त्राव्य पयसा सह पाचयेत् ॥
 यदि सिद्धं विजानीयात्तदैवमवतारयेत् ॥ ७४ ॥
 सिद्धं कल्केन संयोज्य सुखोष्णं लवणीकृतम् ॥
 निरूहं दापयेत्तस्मै यथोक्तं वस्तिर्कर्मणि ॥ ७५ ॥
 अरन्निपरिमाणेन द्वौ त्रीन्प्रस्थान्प्रमाणतः ॥
 एतत्प्रमाणं कर्तव्यं निरूहे वारणं प्रति ॥ ७६ ॥
 शुद्धस्यैवं क्रियां चैर्ना समीक्ष्य प्रतिकारयेत् ॥
 निरूहस्य विधानेन पिण्डो वर्तिस्तथा दृतिः ॥ ७७ ॥
 आनाहेषु तु सर्वेषु हितमाहुर्निरूहेणम् ॥
 तेन वातमुदावर्तं सुपरीषं निरूहति ॥ ७८ ॥
 सृष्टमूत्रोऽभ्यनिर्वीही शुद्धः श्लेष्माऽतिसार्यते ॥
 गुरुचिकायाः क्षारेण बिल्वकाथं तु मूर्छितम् ॥ ७९ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं तमेनमनुपोषयेत् ॥
 एतेन क्रमयोगेन नागः संपचते सुखी ॥ ८० ॥

*धनुराकारमध्यगतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. यदसिद्धं । २ क. °स्तथादृतिः । ३ क. °हताम् । ४ क. °वाहा
 शु० । ५ क. °पाचये० ।

उष्णोदकं च पानार्थं तैलसेकस्त्वथापरम् (:) ॥

शुद्धानाहविधिश्चात्र क्रमशः कीर्त्यते बुधैः ॥ ८१ ॥

प्रतिपानं प्रसन्नां च पञ्चभिर्लवणैः सह ॥

एतेन सौरुप्यं लभते वारणः पृथिवीपते ॥ ८२ ॥

इत्यसंसक्तान्महः ॥

धान्योपेतं तु जानीयाद्विविधं परिसंख्यया ॥

प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च अप्रदुष्टमिमं गृणु ॥ ८३ ॥

यत्किंचिदिह पक्वं तु धान्यं भुञ्जीत वारणः ॥

यथावत्तदपक्वं तु सद्यः स्नायात्कदाचन ॥ ८४ ॥

तेदैवर्छति स व्याधिस्तस्मान्नोत्पशनक्रिया ॥

धान्यं यदा तु हरितं सस्नेहं वा विधां पुनः ॥ ८५ ॥

लभते वाऽतियोगेन जलं वाऽपि पिबेत्तथा ॥

तस्यातिमात्रयोगेन मन्दाग्निरुपजायते ॥ ८६ ॥

आनाहो वाऽतिसारो वा तस्मान्नोत्पशनं स्मृतम् ॥

त्रयश्च ग्रहणीदोषाः कफपित्तानलात्मकाः ॥ ८७ ॥

तथाऽऽनाहोऽतिसारश्च वैर्से त्वन्योन्यहेतवः ॥

तेषामग्निलेहीने वृद्धिर्बुद्धेः परिक्षयः ॥ ८८ ॥

प्राणिनामग्निरेवाऽऽयुः स रक्ष्यो जीवितार्थिभिः ॥

अपक्वं चापि पक्कान्नं दीप्ताग्निर्माप नाशयेत् ॥ ८९ ॥

एवं हि वारणो भुक्त्वा धान्योपहतमृच्छति ॥

धान्येनोपहतो वायुर्धान्योपहत उच्यते ॥ ९० ॥

आटोपयति निष्कोशौ पुरीषं चास्य भिद्यते ॥

प्रेष्टव्यं हस्तं प्रध्यायेन्नित्यं चैव विजृम्भते ॥ ९१ ॥

रुद्धंस्तत्र पुरीषश्च मन्दवातस्तथैव च ॥

एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ९२ ॥

पक्कान्नं यदि वाऽपक्कमुभयं नैव भोजयेत् ॥

निरुद्धभक्तं तं नागं यवसेनोपचारयेत् ॥ ९३ ॥

१ क. तद्वै ऋच्छति । २ क. °नात्याश° । ३ क. °ते चापि यो° । ४ क. °नात्याश° । ५ क. सर्वेऽन्योन्यहेतवः । ६ क. येषा° । ७ क. ख. रक्षो । ८ क. °हते वा° । ९ ख. प्रगुह्य । १० क. °द्धमूत्रपु° ।

उष्णोदकं च पानार्थं शकृद्यावन्न बंध्यते ॥
 एवमप्यस्य निर्दिष्टं देशकालबलं प्रति ॥ ९४ ॥
 स्वयमप्यत्र भिषजा तर्क्यं बुद्धिमता भुवि ॥
 स्थूलोक्षयेन वा नदं धनुषां द्वे शते नयेत् ॥ ९५ ॥
 निष्कोशक्षोदनं चास्मै सम्यक्कुर्याच्चिकित्सकः ॥
 वचा हरिद्रा लथुनं पिप्पली मरिचानि च ॥ ९६ ॥
 करञ्जबीजं तेजोह्वां गृद्धवेरं फणिश्लकम् ॥
 गण्डीरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 तालीसपत्रकं कुष्ठं शतपुष्पा यवानिका ॥
 पञ्चभिल्वणैः सार्धं कवलं तस्य दापयेत् ॥ ९८ ॥
 तेनोपरुद्धं धान्यं हि सपुरीषं निरुहति ॥
 विपाच्य लवणं चास्य गजस्याऽऽरोग्यसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
 इमं संभृत्य संभारं सुविभक्तं यथाविधि ॥
 सैन्धवं काचलवणं लवणं रोमकं तथा ॥ १०० ॥
 तथैव यावशूकं च सामुद्रलवणं बिडम् ॥
 तथैव काचलवणं तथैवोत्पलपत्रकम् ॥ १०१ ॥
 सुवर्चिकाऽपि या मुख्या यवक्षारं तथैव च ॥
 तथैव देयाः पिप्पल्याः पाठा कटुकरोहिणी ॥ १०२ ॥
 विभीतकहरीतक्यौ गृद्धवेरं च हिङ्गु च ॥
 सारिवाऽतिविषा मुस्ता त्रिफलेन्द्रयवास्तथा ॥ १०३ ॥
 वृक्षाम्लं मरिचं चैव तथार्चोऽऽम्राम्लवेतसौ ॥
 बालबिल्वं च कुष्ठं च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ १०४ ॥
 एतत्संहृत्य संभारं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥
 दधिमण्डेन संयोज्य शृतमण्डेऽपि पाचयेत् ॥ १०५ ॥
 अथैनं दधिमण्डेन पुनरालोच्य पाययेत् ॥
 प्रसन्ना वाऽपि या मुख्या तथा वाऽऽलोच्य पाययेत् ॥ १०६ ॥
 तेन कोष्ठगतं भक्तमेकरात्राभिरुहति ॥
 प्रतिपानं च सेकश्च क्रमात्सात्स्न्यं च भोजनम् ॥ १०७ ॥

१ क. बुध्यते । २ क. शतेन यत् । ३ क. हिङ्गुकम् । ४ ख. °चाऽऽम्ल-
 म्ल° । ५ ग. °सौ ॥ बलं वि° । ६ क. °धिमाण्डे° । ७ क. °तमाण्डेन पा° ।

एतेन क्रमयोगेन नामः संपद्यते सुखी ॥
 विज्ञाय विगतानाहं निवृत्तशकलं मज्जम् ॥ १०८ ॥
 अकर्दमे जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥
 प्रत्युद्धतस्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥ १०९ ॥
 प्रसन्ना पापयेज्जाता पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 वातानुलोमनार्थं च ग्रहणीदीपनाय च ॥ ११० ॥
 तथा स लभते सौख्यं तस्मादेनां प्रमाणतः ॥
 अथास्मै दापयेद्भुक्ते वाऽनुपूर्वेण हस्तिनः ॥ १११ ॥
 इत्यप्रदुष्टानाहः ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि दुश्चिकित्स्यतमस्य तु ॥
 आनाहस्य प्रपञ्चं ते संप्रदुष्टस्य लक्षणम् ॥ ११२ ॥
 धान्यं परिणतं पक्वं शुष्कं वा यदि भक्षयेत् ॥
 पक्वान्नं चाप्यकुशलैर्भोज्यते विविधै रसैः ॥ ११३ ॥
 अत्यम्बुपानयोगाच्च जायन्ते चाऽऽमयाः क्रमात् ॥
 प्रवाहिका तथा गूलमाध्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ ११४ ॥
 पुरीषं ग्रथितं चास्य मन्दवातश्च जायते ॥
 पीड्यते चातिसारेण वातमुल्मश्च बाधते ॥ ११५ ॥
 स कृशो दुर्बलो नागो हरिद्वर्णप्रदर्शनः ॥
 अतीसारेण दुःखार्तो घ्यायत्यपि च कुञ्जरः ॥ ११६ ॥
 पादमम्बुद्वरेत्कृच्छ्राद्गान्धैश्च गुरुभिर्भवेत् ॥
 निक्षिप्य हस्तं विमनाः गूलार्तः संनिषीदति ॥ ११७ ॥
 दुश्चिकित्स्यः स विज्ञेयो महारोगो मृदुग्रहः ॥
 तस्मै न दापयेत्पक्वमाम्नां चापि कदाचन ॥ ११८ ॥
 निरुहभक्तं तं नागमुपलभ्य भिषग्वरः ॥
 श्वसेनैव शुद्धेन मातङ्गं समुपाचरेत् ॥ ११९ ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं शकृद्यावन्न बाध्यते ॥
 अग्नेन कवलांस्तीक्ष्णान्निम्रमेवाभिहारयेत् ॥ १२० ॥
 वचां हरिद्रां लशुनं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 कुष्ठं तेजोवतीं चात्र दद्यादतिविषां तथा ॥ १२१ ॥
 कटुकां सर्षपान्हिङ्गं पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि मुरामण्डेन पाययेत् ॥ १२२ ॥

तेन प्रदुष्टधान्यं तु संपुरीषं निरूहति ॥
 यश्च कोष्ठगतो वायुस्तस्माच्च परिमुच्यते ॥ १२३ ॥
 पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं शृङ्गवेरं कैणिज्जकम् ॥
 मण्डीरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १२४ ॥
 तगरं चैव कुष्ठं च दाडिमद्वयमेव च ॥
 कृष्णकांश्चमतीं तेजोमूर्वां तित्तिडिकां तथा ॥ १२५ ॥
 पथपाजां स्निग्धकोष्ठं च चित्रतन्दुलमेव च ॥
 सुरसान्तरेवक्रं च चन्द्रपादी तथैव च ॥ १२६ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शृङ्गे निक्षिप्य भाजने ॥
 आलोक्य चूर्णयेत्तच्च लवणैरष्टभिस्तथा ॥ १२७ ॥
 नागाय दापयेद्वैद्यः गूलानाहप्रशान्तये ॥
 विज्ञाय विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ १२८ ॥
 प्रसन्नां पाययेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 भोजनं तु क्रमाच्चास्मै शुद्धानाहविधौ यथा ॥ १२९ ॥
 अनेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥

इति संप्रदुष्ट आनाहः ॥

अथातो मृत्तिकाजग्धस्त्यानाहः संप्रवक्ष्यते ॥ १३० ॥
 पूर्वमेवाभिवृष्टायां गन्धमाघ्राय वारणः ॥
 पृथिव्या दौहृदीभूतो भुक्त्वा तामतिमात्रतः ॥ १३१ ॥
 विकारी जायते नागस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 पुरीषभेदः स्तम्भश्च तथाऽऽध्मानं च दारुणम् ॥ १३२ ॥
 यवसं नाभिलषति ग्राह्यमाणं पुनः पुनः ॥
 अन्नं चापि तथा विद्यान्मृत्तिकाद(ज)ग्धसेवितम् ॥ १३३ ॥
 मृत्तिका भक्षिता येन भवेत्पकाशयं गता ॥
 तस्यामपरिजीर्णायामन्नमश्नाति वारणः ॥ १३४ ॥
 ओदनो वा यदा भुक्तो भवेत्पकाशयं गतः ॥
 तस्मिन्परिणते भुक्ते यदि स्वादति मृत्तिकाम् ॥ १३५ ॥
 स विकारी भवेत्तेन तथा भुक्तेन वारणः ॥
 विकारमभिजानीयाद्यथोक्तं कुशलो भिषक् ॥ १३६ ॥

१ क. पुरीषं निरूमहति । २ क. फडगिरम् । ३ ग. मण्डीरं । ४ क. स्निग्धाङ्कोष्ठं । ५ क. ०रचकं । ६ क. तथा । ७ क. ०भिमुष्टा० । ८ क. दौहृदी० ।

मृत्तिका भक्षिता राजन्भवेदामाशयस्थितः (ता) ॥
 तस्यामपरिजीर्णायामन्नमश्राति वारणः ॥ १३७ ॥
 विधा वा यदि वा भुक्त्वा ह्यामाशयगता भवेत् ॥
 अजीर्णायां तु तस्यां च यदि स्वादति मृत्तिकाम् ॥ १३८ ॥
 विकारी तेन भवति तथा भुक्तेन वारणः ॥
 कोष्ठप्रदोषो भवति पुरीषं चास्य भिद्यते ॥ १३९ ॥
 तेन चाऽऽनह्यते नागस्तथा स्तम्भश्च जायते ॥
 आमं च तस्य पक्वं च भुक्तमन्नं न पच्यते ॥ १४० ॥
 तं नागं दिवसं सर्वं ग्रासेन परिवर्जयेत् ॥
 पानीयं पाययेत्तप्तमवगाहं न लम्भयेत् ॥ १४१ ॥
 हस्तेऽस्य बन्धयेच्छङ्कुं शय्याभागं च कारयेत् ॥
 हस्तिलिण्डेन शुष्केण तन्मूत्रेणावसेचयेत् ॥ १४२ ॥
 अथ तिकौषधैर्भूयो मृत्तिकामभिसंसृजेत् ॥
 ततोऽस्मै स्वादितुं दद्यान्मृत्तिकाया निरूहणे ॥ १४३ ॥
 शाकं वल्लीं गहूचीं च सुमनामाटरूपकम् ॥
 आस्फोतां लथुनं चापि पटोलं चात्र दापयेत् ॥ १४४ ॥
 फणिज्जकं च शैरेयं द्वौ करञ्जौ तथैव च ॥
 दद्यात्तथा वल्गुजकां शौभाञ्जनकमेव च ॥ १४५ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शुद्धे निक्षिप्य भाजने ॥
 गोमयेनाथ संसृज्य कवलानस्य दापयेत् ॥ १४६ ॥
 तेनास्य दौहदोषैति न च स्वादति मृत्तिकाम् ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरूहणे ॥ १४७ ॥
 हरिद्रे त्रिफलां पाठां तथा मधुरसामपि ॥
 करञ्जबीजं तेजोह्वां गृह्ण्वेरं च हिङ्गुच ॥ १४८ ॥
 पटोलं च विशेषेण निम्बं कटुकमत्स्यकान् ॥
 कौलानिशाविडङ्गानि तथैवेन्द्रयवानपि ॥ १४९ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं चित्रकं तथा ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा हस्तिमूत्रेण संसृजेत् ॥ १५० ॥

प्रसन्नया वा संसृज्य पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 तथैव प्रतिनीताय कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १५१ ॥
 आध्मायमानं वातेन मृदा धान्येन वा पुनः ॥
 साधयेत्सर्वमेतेन भवेद्योऽत्याशितो गजः ॥ १५२ ॥
 क्षीरेण यवनालानां सर्पपान्प्रति पाचयेत् ॥
 तान्पिप्पलीभिः संसृष्टमसापुद्रलवणेन च ॥ १५३ ॥
 गृद्धवेरकरञ्जानि तत्रैकध्यं समापयेत् ॥
 खरमूत्रेण संसृष्टमश्वमूत्रेण वा पुनः ॥ १५४ ॥
 तं मूर्छयित्वा क्षारेण मुख्यया वा प्रसन्नया ॥
 सौवीरकेण संसृज्य गवां मूत्रेण वा पुनः ॥ १५५ ॥
 दधिमण्डेन वा युक्तं बस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥
 यथा द्रोणप्रमाणेन निरूहं दापयेद्विषक् ॥ १५६ ॥
 स तेन मृत्तिकाजग्धं सपुरीषं निरूहति ॥
 ये च कोष्ठगतौ वातास्तेभ्यश्च परिमुच्यते ॥ १५७ ॥
 तैलेन सेचयेच्चास्य सर्वगात्राणि हस्तिनः ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिषेकाय दापयेत् ॥ १५८ ॥
 विज्ञाय विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥
 अकर्दमे जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥ १५९ ॥
 प्रत्युद्रतं स्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥
 प्रसन्नां पाययेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥ १६० ॥
 वातानाम(मा)नुलोमा(म्या)र्थं ग्रहणीदीपनाय च ॥
 अथास्मै दापयेद्भक्तमानुपूर्वे(र्व्ये)ण हस्तिने ॥ १६१ ॥
 एतया क्रियया नागस्तथा संपद्यते सुखी ॥
 इति मृत्तिकाजग्धं आनाहः ॥
 आनाहः संनिपाताद्य अत रुद्ध्वं प्रेक्ष्यते ॥ १६२ ॥
 अतिमात्रं तु भुक्तेन भोज्येन यवसेन च ॥
 स्नेहेन चातिमात्रेण तथा मृत्तिकयाऽपि वा ॥ १६३ ॥
 आनाह्यमानः स्तनति मृदङ्ग इव ताडितः ॥
 न च वातानुलोमित्वं तथा प्राप्नोति वारणः ॥ १६४ ॥

१ क. °त्तिकां ज° । क. °त्तिकां जग्धसपुरीषां नि° । २ ग. °तास्तेभ्यस्ते° ।
 ३ क. °क्त आनु° । ४ क. ख. °ग्धश्चाऽऽना° । ५ क. प्रचक्षते । ग. प्रचक्ष्यते ।

भक्षितं चास्य पीतं च न गच्छति जर्रा तथा ॥
 वायुस्तस्य विमार्गस्थो हृदयं परिधावति ॥ १६५ ॥
 एवं निरुद्धहृदयो न स जीवति तादृशः ॥
 सर्वानाहेषु तैलेन सर्वसेकं प्रदापयेत् ॥
 अजीर्णं वर्जयित्वा रूक्षसेकं प्रदापयेत् ॥ १६६ ॥

तत्र श्लोकाः—

ग्रासाप्रकाङ्क्षा गुरुगात्रता च स्तम्भस्तथा मूत्रपुरीषयोश्च ॥
 द्वेषश्च *कल्पाभिनवावगाह(हे)भवन्त्यजीर्णस्य तु लक्षणानि ॥ १६७ ॥
 (†शुद्धं शकृन्मूत्रमनाविलं च ग्रासप्रकाङ्क्षाऽगुरुगात्रता च ॥
 प्रीतिश्च शय्याभिनयेऽवगाहे भवन्ति जीर्णस्य तु लक्षणानि ॥ १६८ ॥)
 यत्कृष्णवर्णं त्वथ फेनिलं च दुर्गन्धमम्लं बहुदोषयुक्तम् ॥
 द्रवं सशूलं च खरं पुरीषं विभिन्नमल्पं च भवेदपक्वम् ॥ १६९ ॥
 तथा भवेच्छूलेष्मविवर्जितं यत्स्निग्धं सवर्णं यवसेन चैव ॥
 सपाण्डुवर्णं घनमद्रवं च तत्पक्वलिङ्गं शकृदुद्दिशन्ति ॥ १७० ॥
 अत्र द्वौ न खलु चिकित्सितुं हि शक्या-
 वानाहौ वृषवर सक्तसंनिपातौ ॥
 षण्णां तु प्रतिपदमीरिता चिकित्सा
 शास्त्रोक्तं विधिमनुसृत्य विस्तरेण ॥ १७१ ॥ ९१७ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थान आनाहा-
 ध्यायस्त्रयोदशः (यो द्वादशः) ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तमभिततपसममलद्युतिमाश्रमस्थमिन्दुकान्तिसदृशवपुषं पाल-
 काप्यं पादयोरुपसंगृह्य रोमपादोऽपृच्छत्—‘कथमेषां महाबलजववीर्यसत्त्वानां
 परबलप्रमाथिनां हस्तिनां मूर्छाः संभवन्ति’ ॥

अथोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो द्वादश मूर्छाः संभवन्ति ।

* ‘तल्पाभिनयेऽवगाहे’ इति, ‘तल्पेऽभिनवावगाहे’ इति वा पाठः स्यात् ।

† कपुस्तके त्रुटितम् ॥

१ क. सर्वमेवं । २ क. अजीर्णं वर्जयित्वा तु रू० । ३ क. ख. श्लोकः । ४ ग.
 विच्छिन्नः । ५ क. ख. °नुश्रित्य ।

तद्यथा—अ(ति)भोजनात्, (अति)विदग्धभोजनात्, आमघान्योपयोगात्, स्नेहात्, वातात्, पित्तात्, कफात्, संनिपातात्, उदकात्, मार्गगमनात्, मद्यात्, यवसाञ्चेति ।

तत्र—अतिभोजनात्कृशस्य सहसा हस्तिनो मूर्छा भवति । ततो निस्तब्धाक्षोऽवसीदति स्तम्भमाश्रयति निःश्वसिति कण्ठेन तिनिति (?) नापसे न शक्नोति स्थातुं कुतो गन्तुम् । निषीदत्यपराभ्याम् । तस्यैतैर्लिङ्गैरतिभोजनसमुत्थां मूर्छां विद्यात् ॥

तं पिप्पलीमरिचैचव्याजमोदपिप्पलीमूलविश्वभेषजविडङ्गतेजोवतीपाठाकुटजचित्रकसूक्ष्मसर्षपपाटलीलथुनवचाहिङ्गुसौवर्चलानां गोमूत्रे कथितानां क्वाथं पादावशेषमवतार्य सुखोष्णं पाययेत् । प्रतिपानं च सलवणां मुरां विशुद्धकोष्ठाप दापयेत् । ततः संपद्यते सुखी ।

इत्यातिभोजनमूर्छा ।

अथ विदग्धभोजनोत्पन्नायां मूर्छायां—निपतति, उत्पतति, परिधावति, परिवर्तते, प्रवेपते, भूमौ चक्रवद्भ्रमति ।

तस्मै मरिचगृङ्गवेराटरूपकबिल्वारग्वधदन्तीगण्डीरपिप्पलीभिर्गोमयसंयुक्ताभिः कवलान्दद्यात् । प्रसन्नां च पञ्चलवणसंयुक्तां प्रतिपानं दद्यात् ।

इति विदग्धभोजनमूर्छा ।

रसं मद्यं वा पीत्वा स यदा धान्यमाममत्यर्थं भक्षयेत् । ततोऽस्य मूर्छा जायते ।

स तया भूमौ चक्रवत्परिवर्तते, निःश्वसिति, आटोपितश्च व्याददाति मुहुर्मुहुर्मुखं स्वं निरीक्षत उत्फुल्लपर्यश्रुनयनः ।

तमेवमवस्थं दन्तिनमेवेक्ष्य यवभस्मपरिस्नुतामर्धसौवीरकां ससर्पिष्कां सस्वर्जिकां पञ्चलवणसंयुक्तां प्रसन्नां पाययेत् । हिङ्गुकुटजपाठारूपककटुरोहिणी द्वे हरिद्रे तेजोवतीवचाविडङ्गमुरसाशिग्रुतिन्दुकमूलबिल्वमूर्वापूतिकातिविषान्क्षोदयित्वा तस्य सपञ्चलवणान्कवलान्दद्यात् । अथवा पिप्पलीहिङ्गुसर्षपकुटजपाठारूपककटुरोहिणीविडङ्गेन्द्रयवातिविषाः संक्षुद्य कवलान्भोजयेत् । ततः संपद्यते सुखी । प्रसन्नां च लवणसंयुक्तां पाययेत् ।

इति धान्यमूर्छा ।

अथ स्नेहमूर्छा । यस्तु केवलं यवसेनैव पुष्टः सहसा रूक्षशरीरः स्नेहं पिबति तस्य स्नेहमूर्छा जायते ।

स दुर्मनाः, अतिपीड्यमानहृदयो भोक्तुं नेच्छति, गम्भीरवेदी मन्दाग्निरप्रमृष्टमूत्रपुरीषो निषीदति शीतेच्छुः, स्वप्रभूयिष्ठः शय्याभिनन्दे ध्यायत्यानन्द-कुक्षिः, प्रवेपते ।

ततोऽस्मै वटप्ररोहाणां शाकवल्लीगुडूचीक्षुण्णानां मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । जम्बुशल्लकपर्जनानां किश(स)लयानि मधुयुक्तानि भोजयेत् । कषायकृक्षाणां सक्षौद्रान्कवलान्भोजयेत् । यवधानानां मधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् । अथवा दृष्टमूत्रपुरीषेऽवसीदन्प्रायः शीताभिः(ः)नन्दी वा भवति । तं सक्षीरपिप्पलीकं मुद्गर्युषं पाययेत् । तेनैव चैनं भोजयेन्मृदुशाल्योदनमिति ।

इति स्नेहमूर्छा ॥

अनशनात्पशनविषमाशनाध्यशनैर्धान्ययवससलिलैर्तृणां विपर्ययादकस्माद्वा कुप्यति पवनः । स जनयति मूर्छाम् ॥

अथानेन प्रतिहतगतिस्तिर्यगूर्ध्वं चोत्पतति, हृदयमवपीडयति, शूलमुपजनयति, उदरमाध्मापयति, स वेदनार्तः सर्वेभ्यः सत्त्वेभ्यः कुप्यति, छिन्नपातं च पतति, वृक्षतटभित्तिमाकारादीन्हन्तुमिच्छति ॥

तं प्राचीनबन्धसंयुक्तं सर्वगन्धैः सहिङ्गुपवधृतैर्धूपयेत् । वरुणविल्वतिविषा-हिङ्गुपत्रीलश्चनवचाः संक्षुद्य विल्वपत्राणि ध पेरिक्षिप्याकवलान्दापयेत् । भूयश्च हिङ्गुसौवर्चलसर्षपपिप्पलीः क्षोर्दापत्वा कवलान्दद्यात् । उष्णोदकं च पाययेत् । पञ्चलवणसंयुक्तां च सुरां दद्यात् । मुद्गरकुलथयोः पञ्चमूलयोर्द्वयोर्युषं कुक्कुटर-संयुक्तं पाययेत् । ततः स्वस्थो भवति ॥

इति वातमूर्छा ॥

उष्णाध्वगमनादुष्णसलिलपानादतिमात्रलवणोपयोगाद्विषमविरुद्धविदग्ध-भोजनात्, अम्लोष्णतीक्ष्णोपयोगात्पित्तं प्रकुपितं मूर्छां जनयति ॥

स पाण्डुवर्णः, परिदह्यते संतप्ताङ्गः, पतति ज्ञमांत श्वसिति वेपते भृशमस्व-स्थशरीरः ॥

तं प्रभूतेन शीतसलिलेन सेचयेत् । छायास्थं तालवृन्तैर्वीजयेत् । यवलाज-दैरागतर्पणं च प्रभूतशर्करं पाययेत् । इक्षुवालिकेक्षुरकैर्मत्स्यपिण्डकायुक्तान्कव-लान्दद्यात् । हरिद्रेन्द्रयवनिम्बपत्रामलकानि फाणितसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् ।

१ क. °प्रमृष्ट° । २ क. °न्दी ध्याय° । ३ क. जम्बूश° । ४ ग. °धान्यान्मधु° ।

५ ख. तं क्षारपि° । ६ क. °लवर्तिनां विपर्ययाद° । ७ क. स जयति मूर्च्छांऽभिधाने° ।

८ क. ते प्राची तं ब° । ९ क. °त् । बि° । १० ख. परिक्षिप्या ।

औदकानि च यवसानि मधुरवीर्याणि समृणालानि शर्करासंयुक्तानि भोजयेत् । व्याधिशैथिल्ये च पाययेदासवम् । ऐणतित्तिरिलावकानां च मांसरसं पाययेद्भोजनार्थम् । ततः सुखी भवति पित्तमूर्च्छतिश्च नागः ॥

इति पित्तमूर्च्छा ॥

यदा च मधुररसवीर्यविपाकभूयिष्ठमाहारयति तदा श्लेष्मा प्रकुपितो हृदय-
मवपीड्य मूर्च्छां जनयति ॥

स भवति नीलवर्णः प्रहृष्टरोमा शीतद्वेषी, उष्णाभिकाङ्क्षी गुरुगात्रः ॥

तं कपित्थाभ्रयोर्मूलकल्कं पयसाऽवलोढ्य पाययेत् । सर्जादुर्नेन्द्रपवधनि-
म्बगण्डीरारग्वधान्सेक्षुच्य सक्षौद्रकान्कवलान्दद्यात् । पापचेलिकावेत्राग्रनिम्बप-
त्रपटोलेः सह सिद्धान्मुद्गान्भोजयेत् । पाययेन्मैरेयम् । आहारे च दापयेच्चूर्णं
पादं शिरीषपल्लवांश्चेति ॥

इति श्लेष्ममूर्च्छा ॥

यदा तु कैफपवनपित्तानां संनिपातान्मूर्च्छति ॥

स विभ्रान्तस्ताम्रो राजीवनयनः प्रस्रवत्करश्रोताः पीतनीलहरितश्याम-
वर्णः स्तब्धरोमा स्वरच्छविर्हारिद्रमूत्राऽनन्नाभिलाषी भृशमस्वस्थशरीरः कफ-
पवनपित्तमूर्च्छानां लिङ्गानि दर्शयति । यन्तारमभिकुध्यति ॥

तस्येदं निदानमभिसमीक्ष्यं त्रिवृच्चित्रकविडङ्गचूर्णानि, आमलकरसं च पय-
साऽऽलोढ्य पाययेत् ॥ बिल्वफलसुरसाहरिद्रात्रिफलामहौषधीभिः कथनसिद्धं
रक्तशालियवांगूं सर्पपतैलेन धूपितां पाययेत् ॥ परिणामे च मृगमहिषाग्नेन
भोजयेत् । ततः स्वस्थो भवति ॥

इति संनिपातमूर्च्छा ॥

यदा तु घर्माभितप्तशरीरः, तथैवाभिगतोष्मा सलिलप्रवगाहते स संनिरुद्ध-
स्वेदोष्मा सहसा मूर्च्छति ॥

स भिन्नविवर्णपुरीषमल्पाल्पं मुञ्चति । प्रहृष्टरोमा बहुशः प्रमेहति परिपू-
र्णनिष्कोशः, दुर्मनाः स्थातुं न शक्नोति, स्थूलोच्छ्वासी भवति ॥

तस्मै कुमुदकसेरुकोत्पलविसमृणालपनसानि पक्वानि, यानि चान्पानि
शीतलानि मधुररसवीर्यविपाकान्यार्तवानि यवसानि तानि च शर्करोपहि-

* 'कथनसिद्धां' इति पाठः स्यात् ।

१ क. उदकानि । २ क. °नसंकुट्य स° । ३ क. °चूर्णपादं । ४ क. °
कफवत्पित्तानां । ५ क. प्रश्रवेत्क° । ६ क. °त्रोन्नताभि° । ७ क. ख. ग. °क्ष्य
तृवृ° । ८ ख. कथनं सि° । ९ क. °वाग्रं स° । १० क. °ति स्थलो° ।

तानि दापयेत् । सक्तुमन्धं शर्करागुडघृतबदरसंयुक्तं पापयेत् । सेचयेच्च विमलशिशिरसलिलपूर्णेन वधटैरन्तर्मत्स्यण्डिकैश्च केवलैर्भोजयेत् । पीलुपनस-
मोचनालिकेरपियालदाडिममृद्वीकाः सलिलैः संक्षुद्य रात्रिपर्युषितं फाणितसं-
स्कृतमेतत्प्रातः पानं पापयेत् । भव्यपारापतमोचकाशीतकानि संक्षुद्य सलिले
रात्रिपर्युषितमेतत्पानं पापयेत् । रसं च पापयेन्मृगस्य । महिषस्य वा रसेन
भुक्त्वा प्रणुदति वारिमूर्छाम् ॥

इति वारिमूर्छा ॥

सहसाऽतिप्रसक्तस्यातिमात्रयोगादध्वनो मार्गमूर्छा भवति ॥

स तथा गूनस्तब्धोष्णगुरुगात्रोऽन्धानभिलाषी स्वप्रकामो भृशमस्वस्थश-
रीरः ॥

तस्य सर्पिषा सर्वसेक इष्यते । ततः सुखोष्णेन सलिलेन परिषिच्य तिल-
सर्षपयवचूर्णैरुत्कारिकां दध्ना मुरया वा पक्कां (क्त्वा) तथा सुखोष्णया प्रलि-
म्पेत् । मधुफाणितयुक्तानि चास्मै विसृणालानीक्षुवेणुपत्राणि च दद्यात् ।
द्विहस्तमात्राश्रयणं मृदुपांशुलं सुखशयनमसंवाधं कृत्वा पक्षात्पक्षं निषादयेत् ।
ततः फाणितसंस्कृतां प्रसन्नां पापयेत् । जीर्णमत्स्परसेन कुक्कुटरसेन वा भोज-
येत् । पानं च दद्यात् ॥

इति मार्गमूर्छा ॥

मद्यं स्थानदोषान्वितमतिवृत्तमजातं विपन्नं वा पीतवतो मद्यमूर्छा भवति ॥

स तथा वेमति निमीलत्युन्मीलयति, अवलीयते विभ्रमति परिदहति मुह्यति
संतप्ताङ्गः ॥

तमेवमवस्थं दन्तिनमभिसमीक्ष्य विमलशिशिरसलिले निष्कर्ममे सुतीर्थे
हृदे शीतच्छायोपगूढे सतीरपादपे विगाहयेत् । इर्वारुविसृणालविदारीदाडि-
मदधित्यकसेरुकमातुलङ्गमरिचसौवर्चलसंयुक्तान्कवलान्भोजयेत् । अतसीधूमचू-
र्णेर्दधिमस्तूदकसिद्धां सपञ्चलवणामम्लां यवागूं मांसरससुसंस्कृतां पापयेत् ।
सपञ्चलवणां च प्रसन्नां दद्यात् । दापयेच्च वेत्रगुडसमत्स्यण्डिकोपनाहं कुक्कुट-
संयुक्तेन मुद्गयूषेण भोजयेत् । ततः संपद्यते सुखी ।

इति मद्यमूर्छा ।

कुपवसमविशुद्धदेशजं किमिजुष्टं स्थानदोषान्वितं वा यवसं भुक्तवतो
नागस्य यवसमूर्छा भवति ।

१ क. कपालैर्मर्जये० । २ क. ०त्रोऽन्नपानान० । ३ क. दग्धा । ४ क. पक्का ।
५ ग. उदकं । ६ क. मवनि । ७ क. ०द्धमदे० । ८ क. युक्तवतो ।

स तथा पीडितः स्तब्धकुक्षिः शूलार्तोऽभिवर्तते, निषीदति, वेपते, मुहुर्मुहुर्मुखं व्याददाति ।

ततस्तं त्रिफलासैन्धवविडङ्गव्योषगोमयसंयुक्तान्कवलान्भोजयेत् । प्रियङ्गुलोध्रमधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । दार्वाकैन्दं दर्भमूलं समङ्गां मधुरसां पाठां हिङ्गुबृहत्यौ च काथयित्वा परिस्नाव्य रात्रिस्थितमासवं मधुसंयुक्तं पाययेदिति । यवसाध्यायप्रोक्तानि यवसानि विचित्राणि दद्यात् । अन्नैरन्नपानप्रोक्तैश्च भक्तैर्विविधैर्बृंहयेदिति ।

तत्र श्लोकः—

सहोत्पत्तिनिदानास्ता मूर्छा द्वादश कीर्तिताः ।

सोपक्रमविधानाश्च तव पार्थिव पृच्छतः ॥

इति यवसमूर्छा ।

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने मूर्छाध्यायश्चतुर्दशः (स्रयोदशः) ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आङ्गो हि वै रोमपादो हस्तिशालास्थं भगवन्तं पालकाप्यमभिवन्द्योवाच—‘भगवन्गजानां शिरोभितापाः कथं संभवन्ति, कति, कथं च साध्यन्ते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि’ ।

इत्युक्त उवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो वारणानां सप्त शिरोरोगाः संभवन्ति । तद्यथा—वात-पित्त-कफ-रुधिर-संनिपातात्; कृमिभ्योऽभिघाताच्चेति ।

तत्र रूक्षविषमलघुकटुकषायतिक्तभोजनैरनिलः प्रकुपितः शिरोऽवपीड्य तिष्ठन्शिरोभितापं जनयति ।

स स्तब्धसगदमन्यांसपृष्ठशिरोग्रीवानयनः समुन्नद्धोत्तमाङ्गो भवति भ्रमति चास्य दृष्टिराविला, कर्णस्तम्भः शिरोदाहो मुखशोषश्च भवति, छर्दयति, मूर्छा चास्य भवति, तृष्णा चात्यर्थेनेत्रप्रस्नावो वक्त्रस्तम्भः शिरो विधुनोति दहति रुजति कूजति वेपते करास्ययोरजसं रूक्षविशददुर्गन्धो श्विवर्णं नीलं हारिद्रवर्णं प्रस्रवति दोषम् ।

१ क. °ङ्गदोष° । २ क. °कन्दद° । ३ क. °मङ्गामधुरमांसे पा° । ४ क. अङ्गो । ५ ख. °षयल° । ६ क. °दनम° ।

तस्मै वेसापानं दद्यात् । (*प्रथ(ग)मनं चास्य मरिचप्रस्थेन पिप्पल्यर्धप्र-
स्थेन पृथ्वीकाप्रस्थेन देवदारुगृद्धवेरसैन्धवैश्च द्विपलिकैरैकैकशः पिष्टैः कुर्या-
त्सप्ता)हम् । यथायोगं वा प्रक्षालनमपि च करस्य प्रसन्नया चिरस्थितया
गुग्गुल्वगुरुमधूच्छिष्टघृतैश्च निवातस्थस्य धूप इष्टः । पुनर्नवातसीशणबीजमु-
स्ताकाश्मर्यमिङ्गुयैन्पयसि साधयित्वा वस्त्रोपनद्धेन पिण्डस्वेदेन स्वेदयेदुत्तमा-
ङ्गम्, सगदां सफलग्रीवां(वा)श्च बहुशः । प्रपौण्डरीकहरिद्रामनःशिलालोघैश्च
तैलं विपाच्य नस्यं दद्यात् । यवसानि यथोक्तानि वातप्रशमनानि च दद्यात् ।
पायसं सघृतशर्करं भोजयेत् । एतेनोपक्रमेण नश्यति वातिकः शिरोरोगः ।

इति वातिकः शिरोरोगः ॥

तीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारकटुकविषमविरुद्धभोजनादुष्णे व्यायामाध्वगमन-
स्थानशयनैः पित्तं प्रकुपितं शिरोऽवपीड्य तिष्ठन्शिरोभितापं जनयति ॥

स भवति परिशुष्कतालवोष्ठमुखः परिदृष्टरोमा पर्यश्रुनयनः । (* शिरस्ता-
पाच्चास्य कटश्रोतोभ्यां प्रभेदः प्रवर्तते । कराच्चास्य हरिद्रवर्णः स्रवति दोषः,
पच्यते चास्य मुखम्, स्वप्रकामश्च भवति, उष्णशिराः, निमीलिताक्षः, परिशू-
नान्तनयनः,) शिरो विधुनोति (*क्षितितलमभिगम्य, दन्ताभ्यां भूमिं
विलिखति, छविश्चास्य भवत्यत्यर्थमुष्णा । तमेतैर्लिङ्गैः पित्तसमन्वितं शिरोभि)
तापं विद्यात् ॥

तस्य पूर्वोक्तं विधिं कारयेत् । सर्पिष्णानं च यथायोगं सर्वकालं नागस्य
सेकं कुर्यात् । मेदाछिन्नरुहायष्टीमधुकप्रियङ्गुपिप्पलीः श्लक्ष्णचूर्णीकृत्य नस्प-
प्रथमने कुर्यात् । करप्रक्षालनमपि च पयसा सृ(गृ)तशीतेन कुर्यात् । चन्दन-
गृद्धवेरोशीरपद्मकप्रपौण्डरीकनलदनालिकावालकवञ्जुलवेतसतृणैश्शून्यगुन्द्राणां
मूलानि दृषदि पी(पे)षयित्वा कल्कं पयस्यालोढ्य शिरः प्रलिम्पेत् । पयस्या-
जम्बूमधुकविदारीछिन्नरुहामेदाकर्कटगृद्धीतालपत्रैक्षीरेण पिष्ट्वाऽन्तरिक्षेणा-
म्भसा (*पयसा च घृतं विपाच्य नस्यं दद्यात् । क्षीरिणश्च ये वृक्षा मधुरक-
षायाः, तेषां त्वग्रसेनाऽऽमलकीनां च घृतमण्डं विपाच्य नस्यं दद्यात् । पोषस्यं)
च घृतयुक्तं भोजयेत् । यवसानि च मधुररसवीर्याणि दापयेच्छिरोभितापप्रशा-
न्त्यर्थम् ॥

इति पैत्तिकः शिरोरोगः ॥

४

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. वपापा° । २ क. °यङ्गुपय° । ३ क. °लवकङ्गु° । ४ क. °णमूल्यगु° ।
५ क. °त्रीरेणु पि° । ६ ग. पायसं ।

यदा तु वारणो मधुरशिशिरस्निग्धघनविषमविरुद्धभोजनोऽव्यायामशीलः,
तस्योत्तमाङ्गगतः कफः शीर्षाभितापं जनयति ॥

तस्य च करवदनाभ्यां कफः परिश्र(स्त्र)वति, स संनिमीलित (*नयनो
गुरुदृष्टिः कृच्छ्रेणोन्मीलयति स्वप्नपरः कूजति वेपते नदति निर्याणेनावनम्य
भूमिं दन्ताभ्यां विलिखति, शीतद्वेष्ट्री, उष्णाभिलाषी । त) मेतैलिङ्गैः श्लेष्म-
विका (* रजं शिरोभितापं विद्यात् ॥

तस्मै तैलपानमभ्यङ्गं च यथायोगं दद्यात् । मुखोष्णेन तैलेन परिषेचयेद्दुरः-
शिरःस्कन्धकण्ठस्प दाविताननिर्याणावग्रहगुहाभागैर्यतस्थानानि बहुशः ।
गुग्गुलं तगरं पिप्पलीं स्वे(श्वे)तसर्षपं प्रियङ्गुं श्लक्ष्णचूर्णीकृत्य प्रथमनं कुर्यात् ।
करप्रक्षालनं मुखोष्णेन वारिणा कुर्यात् । अथाश्वगन्धातसीकिण्वपिण्याकमुद्र-
चूर्णसैन्धवानि गोवा(व)राहाजवसाभिस्तैलघृताभ्यां च पाचयित्वा वस्त्राव-
मद्वेन पिण्डस्वेदेन स्वेदयेत् । यवपटोलकिराततित्ककांशुमतीश्यामातेजोवती-
विडङ्गपिप्पलीपिप्पलीमूलनिदिग्धिकाक्षवकमूलमूलैः कल्कपिष्टैस्तैलं विपाच्य
नस्यं दद्यात् । पृथ्वीकोरुब्रूकविडङ्गबृहतीफलेकुडैः सूक्ष्मचूर्णीकृतैः ससर्पिष्कै-
र्धूपं दद्यात् । एतैरेवौषधैस्तैलं विपाच्य नस्यं दद्यात् । यवसानि च गिरिज-
शुष्काणि कफप्रशमनानि च दद्यात् ॥

इति कफजः शिरोरोगः ॥

यदा तु रुधिरं पित्तप्रकोपहेतुभिः प्रकुपितं शीर्षाभितापं जनयति ॥

तदा निमीलिताक्षः परिशूनान्तनयनः, सरक्ता च लाला हस्तात्मवर्तते ।
पित्तलिङ्गं प्रायः, ध्यानशीलः ॥

तस्य क्षवकभृङ्गराजतगरफणिज्जकेषु सुरामण्डयुक्तेषु तैलं विपाच्य नस्यं
दद्यात् । पिण्डस्वेदेन च स्वेदयेत् । अर्कपत्रभङ्गानि काथेन च स्वेदयेत् । लोभ-
मधूकमञ्जिष्ठानीलिकाभिः सूक्ष्मचूर्णीकृताभिः प्रथमनं कुर्यात् । करप्रक्षालनं
चास्य स्रु(शृ)तशीतेन पयसा मृद्धीकाशर्कराचूर्णसंस्त्रेण कारयेत् । यवसानि
यथोक्तानि च दापयेत् ॥

इति रक्तजः शिरोरोगः ॥

अथ वातपित्तरुधिरकफानां समस्तानि लिङ्गानि दर्शयति, तदा सांनिपातिकं
शीर्षाभितापं विद्यात् । तस्य प्रत्याख्येयस्यापि सतः पुरुषकारप्राधान्यादवस्यं

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. °तानि° । २ क. °गपत° । ३ क. °लिङ्गः प्रा° । ४ क. शीषा-
भिस्तापं । ५ क. °वस्याव्या° ।

(३यं) व्याधिप्रमोक्षपरेण भवितव्यमित्येतां बुद्धिं पुरस्कृत्य चिकित्सितुमारभते तस्य पूर्ववत्पवनमेवाऽऽदातुपक्रमेत । स हि सर्वत्रानुपहतगतिः कफपित्तासृक्प्रवर्तकः प्राणो विचारी । ततः पित्तं दहति पचति तीक्ष्णतरमग्निरिव यन्मेनोपचर्यम् । रुधिरमप्यभिघातं सदुष्टमाहारदूषितं च पित्तवदुपचर्यम्, कदाचिद्विसर्पति विसर्पवत्, कफस्तु घनगुरुशिशिरो विसर्पिभवान्संधिशिरास्त्रायूनवपीड्य प्राणोपरोधं कुरुते । तस्माद्वातपित्तकफरक्तश्लेष्मणां चिकित्सां कुर्यात् । उल्बणं वा व्याधिं प्राणहरमभिसमीक्ष्य दोषमसंज्ञान्तः शमयेत् । गौरवं जाड्यतां वाऽऽपादयति । तस्मादन्तेऽसावप्यवश्यं चिकित्स्य इति ॥

यस्त्वत्यर्थं दूष्यत्याकुञ्चति वेपते दन्ताभ्यां भूमिं स्पृशति विधुनोति बृंहते । तमेतैर्लिङ्गैः सांनिपातिकं शिरोभितापं विद्यात् ॥

तस्मै सर्पिस्तैलवसापानं दद्यात् । श्वेतसर्षपपिप्पलीपयोधृताभ्यां स्निग्धेन पिण्डस्वेदेन स्वेदं कुर्यात् । द्विपञ्चमूलकुलत्थयववदरशतावरीश्वदंष्ट्रोशीरबलातिविषावसुकनिष्पावकाश्मर्याग्निमन्थनिष्काथेन घृतमण्डं विपाचयेत् । तत्रावापमनन्तागिरिकार्णिकेन्द्रयवथुकनासातालपत्रीबीजानि वा क्षुद्रसहानां कल्केन ततो विपाच्य सम्यग्रस्तः कर्माभ्यञ्जनं च कुर्यात् । सदारुहरिद्रामेदफलेवृषभमोदानीवचाहरिद्राद्वयश्रीपर्णीगोवन्दनीदिदूकहिङ्गुहरितालमनःशिलास्तुब्धकैवंशपत्राणि दैन्तीं च पिष्ट्वा सर्जरसेन शोनाककाष्ठमुपलिप्य क्षौमवाससा वर्ति-
(तिं) छापायां (*शोषायत्वा धूपमेनं पाययेत् । दिव्येऽम्भसि दग्निं च सिद्धं मयूराणां लावकानां वा रसं) पाययेत् । भोजयेच्च वारणं यवसानि, विचित्रा-
प्यार्तवानि च भोजयेत्, सांनिपातिकशीर्षाभितापप्रशान्त्यर्थम् ॥

इति सांनिपातिकः शिरोभितापः ॥

अथ यदा तु मधुराम्ललवणयवसकुवलकवलभोजनादनुविपर्यासाद्वा निशाजागरणात्, स्थलस्य चातिप्रसक्तसोपयोगाच्च दुष्टपानीयपानाद्वा कफरुधिरे प्रकुप्यतो हस्तिनः । ते प्रकुपिते ऊर्ध्वमागम्य शिरोऽवष्टभ्य कृमींश्शिरसि जनयतः । ततस्ते नागस्य कृमिजं शिरोभितापं जनयन्ति ॥

शिरसि तेन दोदूयमा(*नः स(श)रमाकारतटवृक्षशृङ्गकपाटकुड्यवल्मीकस्तम्भादींश्शिरसा इन्तुमिच्छति, बहुशश्च व्याददाति मुखम्, पुनः पुनर्बृंहति

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. °त्सितमा° । २ क. °घातस्य दु° । ३ क. °त् । श्लेष्मस° । ४ क. सम्यग्रस्तः । ५ क. °लत्रिवृ° । ६ क. °गोरोचन्दना । ख. °गोचन्दना । ७ क. दत्त्वा । ८ क. °रोविष्ट° ।

विधुनोति शिरोऽभीक्षणम्, निश्वसतश्चास्य कराभिपतन्ति क्रमयः श्लक्ष्णरोमा)णः कफरुधिरसंभवमायाः, शिरसि ताडितश्च मुखायते । तं कृमिप्रचयकृतं शीर्षा-
भितापं विद्यात् ॥

तस्मै गृङ्गवेरकुटजकुष्ठमरिचातिविषापिप्पलीभिः सवार्ताकिसर्षपाभिः श्लक्ष्ण-
पिष्टाभिर्नस्यं प्रथमनं कुर्यात् । करप्रक्षालनं चास्य प्रसन्नया । भद्रदारुमरिच-
गृङ्गवेरपिप्पलीसरलसर्षपचित्रकसैन्धवैर्धूपनं कुर्यात् । अथवा त्रिकटुककरञ्ज-
निम्बपत्रामलकचित्रकविभीतकहरिद्राभिर्धूपनं कुर्यात् । बृहतीफलकासीसकुष्ठ-
सुवर्चिकाविडङ्गरसोर्नागिरिकर्णिकापिचुमन्दमूलहिङ्गुवचैलाफणिज्जकमरिचैर्गोमू-
त्रपिष्टैस्तैलं पक्त्वा मुखोष्णं नस्यं दद्यात् । अथवा हरिद्रामार्कवतगरकुष्ठव-
चापुनर्नवैः कल्कपिष्टैस्तैलं पक्त्वा मुखोष्णं नस्यं दद्यात् । जाङ्गलैश्च यवसै-
स्तित्तकटुप्रायैः पिचुमन्दपिप्पलीमरिचगृङ्गवेरयुक्तैः सिद्धैर्मुद्गैर्मधुघृतसंसृष्टैर्भोज-
नपानयोरुपचर्यमाणः प्रणुदति कृमिजां रुजं शिरोभितापः ॥

इति कृमिजः शिरोभितापः ॥

अथातोऽभिघातजः शिरोरोगः । स लोष्टाश्मश्लुङ्कुशप्राजनदण्डवृक्षशा-
खाभिः प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा शिरोभितापः संभवति ॥

ततः प्रस्तब्धकरकर्णचरणो ध्यानपरः गूननयनमुखशिरोग्रीवास्कन्धपूर्व-
कौपसगदावितानावग्रहकटो नातिकिञ्चिदपि दुर्मनाः ॥

तस्य सर्वसेको घृतमण्डनेष्टः । विमलशिशिरसलिलावगाहः, प्रदेहश्च पत्रो-
शीरमधुकमञ्जिष्ठादेवदारुसुनिषण्णकैलातगरवज्जुलोत्पलतामरसविसमृणालक-
ह्लारपयस्याकर्कटगुल्लीप्रपीण्डरीकवर्धमानकवेतससरलगुन्द्राक्षीरवृक्षत्वक्शतपु-
ष्पाहीवेरचन्दनसारिवालोध्रपञ्चकुस्तुम्बुरुंशैलेयामलकमांसीव्याघ्रनखपरिपेलवा-
भयाहरेणुकादेवदारुशितकर्णकैः क्षीरपिष्टैर्घृतप्रदिग्धैर्बहुशः प्रलेपयेत् । स्थानं
च मुशीतलं गोमयोपलिप्तं कालर्तुमुमनोभिः प्रकीर्णम् । शिरसि मध्ये च वारि-
परिपूर्णां हतयः स्रवेयुः । यवसैश्च मृदुभिरार्तवैर्हरितैर्बृंहयेत् । रसैश्च स्निग्धम-
धुरैर्जाङ्गलैर्मांसजैर्भोजयेदिति ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

शिरोभितापा नागानां प्रापशो वातसंभवाः ॥

कफशोणितपित्तानां वायुरेव प्रवर्तकः ॥

१ क. °लीशु° । २ क. °कायसंग° । ख. °कायः स° । ३ क. °शिराव° ।
४ क. °न्द्राक्षार° । ५ क. ख. °पुष्पीही° । ६ क. ख. °रुसैले° ।

मूले छिन्ने हताः शाखा भवन्ति हि तदाश्रयाः ॥
 तस्माद्द्वैतप्रतीकारः सदा कार्यश्चिकित्सकैः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने शिरो-
 रोगाध्यायः पञ्चदशः (पञ्चतुर्दशः) ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः ।

रोमपादो महातेजा दृष्ट्वा पादातुरान्गजान् ॥
 हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 भगवन्केन जायन्ते पादरोगाः पृथग्विधाः ॥
 संलपया कति ते प्रोक्ताः किंच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥
 स्वशरीरसमुत्थानाः केन वा वनचारिणाम् ॥
 पादरोगा न जायन्ते तस्मादाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३ ॥
 स एवमङ्गराजेन पृष्ठो मधुरया गिरा ॥
 वचनं प्रत्युवाचेदं पालकाप्यो महामुनिः ॥ ४ ॥
 प्रमाणं पादरोगाणां सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 केचिदेषां दशेच्छन्ति केचिदिच्छन्ति विंशतिम् ॥ ५ ॥
 इह त्रिंशतमिच्छन्ति पादरोगांश्चिकित्सकाः ॥
 नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि सलङ्गान्सचिकित्सकान् ॥ ६ ॥
 तत्रोत्कारकी प्रथमः कारकी तदनन्तरम् ॥
 नाडीजातस्त्रुतीयः स्यात्ततः संराष्ट्रकेशकम् ॥ ७ ॥
 नखभेदं ततो विचात्पूयकेशस्ततः परम् ॥
 विप्लावकंस्ततस्त्वन्यः केशत्रन्धिः †सविलुक्तः ॥ ८ ॥
 समन्तकेशश्च भवेत्कचकेशश्च कीर्त्यते ॥
 कदम्बपुष्पो विज्ञेयः सफुल्लोऽथ कुठारकः ॥ ९ ॥
 फुल्लपादस्तेथा ज्ञेयस्ततो भिन्ननखोऽपरः ॥
 स्फुटितश्चानुद्धतश्च तथाऽन्योऽपि नखो भवेत् ॥ १० ॥

* 'चिकित्सितान्' इति तूचितम् । † 'सविप्लुतः' इत्येव पाठः सायुः, अग्नि-
 मुग्रन्यानुरोधात् ॥

१ क. छिन्नो हतः शा° । २ क. °द्वाते प्र° । ३ क. °कस्त्वत° । ४ क.
 सफुल्लो° । ५ क. °स्ततो ज्ञे° । ६ क. °नुवद्धश्च ।

शरनद्धोऽथ विज्ञेयो दंष्ट्रुकेशश्च दन्तिनः ॥
 मृगुलिकेशो गम्भीरस्तथा चर्मतलोऽपरः ॥ ११ ॥
 क्षतो निर्मूलितश्चैव तथा केशः सलोहितः ॥
 स्थाण्वाहतः क्षीणतलस्तथा *चाभ्यन्तरीकृतः ॥ १२ ॥
 निष्पिष्टो मांसकेशश्च तथा स्थानरतोऽपरः ॥
 इति रोगसमुद्देशः कीर्तितः पृथिवीपते ॥ १३ ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि गजानां वनवासिनाम् ॥
 पादरोगा न जायन्ते स्वशरीरोत्थिता यथा ॥ १४ ॥
 प्रकृतिः परिसर्पा हि वनेषु वनचारिणाम् ॥
 न तिष्ठति ततस्तेषां शोणितं तलसंधिषु ॥ १५ ॥
 पवनः प्रकृतिं याति श्लेष्मा चैषां विशृध्यति ॥
 पित्तं प्रसन्नतां याति ततो गच्छति भूमिप ॥ १६ ॥
 पादरोगा न जायन्ते तेनेह वनचारिणाम् ॥
 ग्राम्याणां पारवश्यत्वादालानेष्वेव तिष्ठताम् ॥ १७ ॥
 प्रायः पादा विनश्यन्ति सततं स्थानसेवया ॥
 सप्तमीं तु दशां प्राप्तान्वयोतीतांस्तु वारणान् ॥ १८ ॥
 पादरोगाः प्रवाधन्ते विशेषेणैव पार्थिव ॥
 व्याप्य सर्वशरीरं हि शिराः सर्वाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 सहिताः स्नायुजालेन चरणेषु प्रतिष्ठिताः ॥
 गुलिकास्थिसमूहश्च यस्मात्पादेषु दन्तिनाम् ॥ २० ॥
 रोगा ये तत्र जायन्ते तस्मात्ते दारुणाः स्मृताः ॥
 इति त्रिंशदिमे प्रोक्ता द्विविधा रोगसंख्यया ॥ २१ ॥
 स्वशरीरसमुत्थाश्च भवन्त्यागन्तवस्तथा ॥
 तेषामपि विभागं तु क्रमयोगात्प्रचक्षते ॥ २२ ॥
 तत्र निर्मूलितनखः क्षत (ः) क्षीणतलस्तथा ॥
 स्थाणुनाऽभिहतश्चैव शरनद्धश्च यो भवेत् ॥ २३ ॥
 उत्कारकी स्थानरतो विनिष्पिष्टतलस्तथा ॥
 अनुद्धतनखश्चैव स्युरेते शास्त्रनिश्चयात् ॥ २४ ॥

* 'चान्यः क्षरीकृतः' इति पाठ उचितः, अग्रिमग्रन्थानुरोधात् ।

क. ख. ददुके° । २ क. °णै च पा° । ३ ग. °णनखस्त° ।

नवैवाऽऽगन्तवो रोगाः शेषाः स्युर्दोषसंभवाः ॥
 अत ऊर्ध्वं चिकित्सां च लक्षणं च प्रवक्ष्यते ॥ २५ ॥
 तत्र चोत्कारकीलिङ्गं वारणस्य प्रवक्ष्यते ॥
 यथानिमित्तं मातङ्गः पादव्याधिं नियच्छति ॥ २६ ॥
 तृणमूत्रपुरीषाणां पांशूनां कर्दमस्य च ॥
 उत्करे तिष्ठति यदा सततं कथिते गजः ॥ २७ ॥
 तेनास्य पलिपादेषु पवनः परिकुप्यति ॥
 दारुणं लभते तेन पादरोगं मतङ्गजः ॥ २८ ॥
 नाड्यो वातेन जायन्ते केशा वा भृशदारुणाः ॥
 दुःखितस्तेन मातङ्गः स्थाने न लभते सुखम् ॥ २९ ॥
 दन्तिनो नखमूलेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥
 श्लेष्मणा सहितस्तेन कण्डूस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥
 (*ततः कण्डूयतेऽत्यर्थं करेण सततं करी ॥
 तेनावच्छेदनात्केशकारकी नाम जायते ॥ ३१ ॥)
 स्वशरीरसमुत्थानाः काष्ठलोष्टक्षतादपि ॥
 न साध्यन्ते यदा वैद्यैर्ब्रूणाः पादेषु दन्तिनाम् ॥ ३२ ॥
 विसर्पन्ति ततस्तेषां गतयस्तलसंधिषु ॥
 नाडीजात इति प्राहुः पादरोगं गजस्य तम् ॥ ३३ ॥
 कदम्बपुष्पसंस्थानैः कुठारसदृशैस्तथा ॥
 दर्दुर्भिः कचगुल्मैश्च यदा पादाः समन्ततः ॥ ३४ ॥
 द्विरदस्य प्रभिद्यन्ते समन्ताद्वाढवेदनैः ॥
 संराष्ट्रकेशं पवनाज्जानीयात्तं नरेश्वरः ॥ ३५ ॥
 श्लेष्मशोणितपित्तानां दोषमन्यतमं यदा ॥
 संगृह्य पवनो दुष्टो नखमध्येषु तिष्ठति ॥ ३६ ॥
 तदा भित्त्वा नखान्केशा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
 इत्युक्तं नखभेदस्य शास्त्रयोगेन लक्षणम् ॥ ३७ ॥
 यदा प्रदुष्टः पवनः पित्तमादाय तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु विक्कानखशिखासु च ॥
 यदा संजायते केशो जायमानश्च पच्यते ॥ ३९ ॥

*धनुराकारमध्यस्थपाठो 'ग' पुस्तके नुदितः ॥

१ क. ख. ददुभिः । २ क. यवनो । ३ क. °पु भित्त्वा न° ।

भजस्रश्च(स्र)वणाश्चास्य पूयकेशत्वभिष्यते ॥
 इत्येतच्छृङ्गणं प्रोक्तं पूयकेशस्य दन्तिनः ॥ ४० ॥
 नखान्तराणि सर्वाणि तलाः सतलसंधयः ॥
 पच्यन्ते सहसा यस्य विसर्पन्ति च सर्वशः ॥ ४१ ॥
 पुनश्चैवोपरोहन्ति भिद्यन्ते च पुनः पुनः ॥
 केशो विप्लावकश्चैष पित्तासृग्वातसंभवः ॥ ४२ ॥
 विप्लुता यस्य लक्ष्यन्ते केशैश्च तलसंधयः ॥
 (*सग्रन्थिभिर्वातिरक्तौत्केशग्रन्थिः सविप्लुतः ॥ ४३ ॥
 कुपितः पित्तमादाय यदा तिष्ठति मारुतः ॥
 तलसंधिषु नागस्य तेन केशोऽस्य जायते ॥ ४४ ॥
 सरुजः सपरीदाहः क्षिप्रपाकी विसर्पकः ॥
 पच्यन्ते सहसा तस्य समन्तात्तलसंधयः ॥ ४५ ॥
 समन्तकेशं जानीयान्नागस्य भृशदारुणम् ॥
 तत्र यस्य विमुच्यन्ते न स शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४६ ॥
 प्रोहयोः पलिहस्ते च विक्रानस्वशिखासु च ॥
 संनिपातोद्भवैः केशैर्मयूरशिश्वसंस्थितैः ॥ ४७ ॥
 दीर्घैः प्रविरलैः कृष्णैः श्वेताग्रैर्वाऽपि रोमभिः ॥
 मिश्रैर्दारुणपर्यन्तैः कचकेशः स उच्यते ॥ ४८ ॥
 एतेष्वेव प्रदेशेषु रूक्षः परमदारुणः ॥
 वातजो लक्ष्यते केशः कदम्बकुसुमाकृतिः ॥ ४९ ॥
 कदम्बकेशं तं विद्यान्नागस्य भृशदारुणम् ॥
 पलिपादे च कूर्मं च प्रोहयोः पलिहस्तयोः ॥ ५० ॥
 विक्रयोरपि यस्य स्यात्केशैः फुल्लैः सवेदनैः ॥
 शतध्रुवेव च दृश्यन्ते वृत्ताः पादाः समन्ततः ॥ ५१ ॥
 सफुल्लमिति तं विद्यात्केशं वातसमुद्भवम् ॥
 गजस्य कुपितं पित्तं यदा पादेषु तिष्ठति ॥ ५२ ॥
 कुम्भारारूपस्तदा रोगः पादजो बाधते द्विपम् ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु मांसं समुपचीयते ॥ ५३ ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयमध्यगतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. कोशो । २ ख. °कान्केश° ।

कुठाराकृतिसंस्थानस्तेन केशोऽस्य जायते ॥
 सरुजः सपरीदाहः क्षिप्रपाकी विसर्पकः ॥ ५४ ॥
 कुठारपादमित्याहुस्तं रोगं पादजं पुनः ॥
 मात्रापरेषु सुव्यक्तं गजस्य तलसंधयः ॥ ५५ ॥
 स्फुटिता यस्य लक्ष्यन्ते फुल्लपादः स वातिकः ॥
 दन्तिनो नखमूलेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥ ५६ ॥
 तदा नखा विपाच्यन्ते भिद्यन्ते च स मारुतः ॥
 एष भिन्नस्रो नाम पादरोगो विनिश्चितः ॥ ५७ ॥
 अग्रतिक्रियया यस्य दन्तिनः स्फुटितो नखः ॥
 शृण्कत्यनिलसंदुष्टः सोऽनुद्धतनखो भवेत् ॥ ५८ ॥
 यदा निर्भिद्यते पादः शरशक्त्यृष्टितोमरैः ॥
 शरनद्धं तदा नागः पादव्याधिं नियच्छति ॥ ५९ ॥
 मोहसंदानभागेषु दद्रवः श्लेष्मसंभवाः ॥
 कण्डूमत्यो बृहत्यश्च जायन्ते यस्य दन्तिनः ॥ ६० ॥
 काष्ठलोष्टादिभिस्ताश्च यदा संपीड्य घर्षति ॥
 दद्रुकेशः स विज्ञेयस्तेन लिङ्गेन दन्तिनः ॥ ६१ ॥
 प्रगुल्मिकेशा जायन्ते गजे शोणितसंभवाः ॥
 विक्रयोः मोहयोश्चैव तथैव पलिहस्तयोः ॥ ६२ ॥
 विस्तीर्णा रक्तपर्पन्ताः कृष्णान्ता मृदवः स्थिराः ॥
 प्रगुल्मिकेशाः शीर्यन्ते यदा दोषेण दन्तिनः ॥ ६३ ॥
 तेषु मूलेषु गम्भीरास्तद्धि गम्भीरलक्षणम् ॥
 यदा प्रकुपितं पित्तं मारुतश्चैव दन्तिनः ॥ ६४ ॥
 तलसंधिषु सुव्यक्तं जनयेत्परिपोटनम् ॥
 तं चर्मतलमित्याहुः पादरोगं चिकित्सकाः ॥ ६५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि क्षतकेशस्य लक्षणम् ॥
 प्राजनैः स्थाणुना लोष्टैरारया वाऽपि विक्षते ॥ ६६ ॥
 केशा यत्रोपलक्ष्यन्ते पादरोगः स हि क्षतः ॥
 सखलनादभिधाताद्वा यदा निष्कृत्यते नखः ॥ ६७ ॥
 तं तु निर्मूलितं विद्यात्पादरोगं चिकित्सकः ॥
 यदा प्रकुपितो वायू रक्तमादाय तिष्ठति ॥ ६८ ॥

१ क. भिद्यते स च मा० । २ क. ख. °दः सर० । ३ क. °भिजाता० ।

दन्तिनां प्रोहदेशेषु विक्रानस्वशिखासु च ॥
 तेन केशा विवर्धन्ते तत्र शोणितसंभवः ॥ ६९ ॥
 शोणितक्षरणाच्चैषां रक्तकेशत्वमिष्यते ॥
 वनपर्वतदुर्गेषु चरतां दन्तिनां यथा ॥ ७० ॥
 स्थाणुना भिद्यते पादः स तु स्थाण्वाहतो भवेत् ॥
 लोष्टाश्मकण्टकाकीर्णा यदा संचार्यते महीम् ॥ ७१ ॥
 शराधानवतीं वाऽतितप्तं वा बहुशो गजः ॥
 तस्य तेनोपतापेन दुष्पन्ति तलसंधयः ॥ ७२ ॥
 क्षीयन्ते च तला गाढं स तु क्षीणतलो भवेत् ॥
 प्रतिघ्नतो यदा यातुस्तिष्ठत्याक्रम्य शर्कराः ॥ ७३ ॥
 मन्दं गच्छति पर्यश्रुः पथि क्षीणतलो गजः ॥
 तस्य क्षीणतलस्येह तलेभ्यः पूषशोणिते ॥ ७४ ॥
 क्षरतः स तु विज्ञेयः पादरोगः क्षरीकृतः ॥
 • विनिष्पिनष्टि यः क्रुद्धो मुहुः पादतलं गजः ॥ ७५ ॥
 शर्कराशरधानेषु लोष्टाश्मगहनेषु च ॥
 तस्य पार्णिप्रदेशेषु शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ७६ ॥
 प्रदुष्टं जनयेद्वाधिं गजस्य भृशदारुणम् ॥
 निष्पिष्टतलमित्याहुः पादरोगं चिकित्सकाः ॥ ७७ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मांसकेशस्य लक्षणम् ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु विक्रानस्वशिखासु च ॥ ७८ ॥
 यदा संजायते केशो मांसं प्राप्तः सुदारुणः ॥
 गम्भीरमूलकठिनो बहुलो गुरुवेदनः ॥ ७९ ॥
 मांसकेशः स विज्ञेयः पादरोगश्चिकित्सकैः ॥
 क्रोधाद्गयाद्वा मातङ्गं यदा तु परिचारकाः ॥ ८० ॥
 न नयन्त्यवगाहं च शय्यायां नापि नाध्वनिं ॥
 स्थान एव निबद्धस्य कवलं पल्लवं जलम् ॥ ८१ ॥
 तृणं चैव प्रयच्छन्ति विधां च लवणानि च ॥
 तस्य कुप्यति पादेषु चिरस्थानेन मारुतः ॥ ८२ ॥
 स्फोटन्ति सर्वतश्चास्य तलाः सतलसंधयः ॥
 नखान्तराणि भिद्यन्ते प्रोहौ निर्भुजतस्तथा ॥ ८३ ॥

तं स्थानरतमित्याहुः सततं स्थानसेवया ॥

इति त्रिंशदिमे प्रोक्ताः पादरोगाः सलक्षणाः ॥ ८४ ॥

चिकित्सितं यथा येषां विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥

शस्त्राग्निकारचूर्णानि धावनालेपनानि च ॥ ८५ ॥

स्नेहं चान्ववेक्षा च क्रियाविघ्नानमष्टधा ॥

कुठारपादः स्थानरतः केशग्रन्थिः सविस्तृतः ॥ ८६ ॥

समन्तकेशः संराष्ट्रकेशो विप्लावकश्च यः ॥

असाध्याः पादरोगाः स्युः षडेते शास्त्रनिश्चयात् ॥ ८७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु याप्याश्च साध्याश्च गृणु पार्थिव ॥

कदम्बपुष्पः सैकचः प्रफुल्लः फुल्ल एव च ॥ ८८ ॥

चत्वार एते याप्याः स्युः पादरोगा नरेश्वर ॥

नखभेदो भिन्ननखो निर्मूलितनखस्तथा ॥ ८९ ॥

स्खलितश्चानुद्धतश्च कृच्छ्रसाध्यास्तु ते स्मृताः ॥

पूयकेशः प्रगुल्मी च रक्तकेशश्च पार्थिव ॥ ९० ॥

एतेऽपि दुश्चिकित्स्यास्तु मांसकेशश्च यः स्मृतः ॥

स्खलितो नखभेदश्च केशो भिन्ननखश्च यः ॥ ९१ ॥

उत्कारकी सगम्भीरः साध्याः पञ्चाग्निकर्मणा ॥

कारकी दद्रुकेशश्च मांसकेशश्च पार्थिव ॥ ९२ ॥

प्रगुल्मी चेति चत्वारः क्षारसाध्याश्चिकित्सकैः ॥

क्षतो निर्मूलितश्चैव पूयकेशः सलोहितः ॥ ९३ ॥

नाडीजातश्च विज्ञेयः शरनद्धश्च यो भवेत् ॥

स्थाण्वाहतश्च सप्तैते साध्याः स्युः शस्त्रकर्मणा ॥ ९४ ॥

क्षरीकृतः क्षीणतलस्तथा चर्मतलश्च यः ॥

निष्पिष्टतल इत्येते चत्वारः पृथिवीपते ॥ ९५ ॥

अप्रमत्तेन भिषजा साध्याः स्युर्मूलकर्मणा ॥

असाध्याश्चैव याप्याश्च साध्याश्चैव यथा यथा ॥ ९६ ॥

कीर्तिताः पृथिवीपाल चिकित्सितमतः गृणु ॥

द्वावेतौ सहजौ रोगौ सुफुल्लः फुल्ल एव च ॥ ९७ ॥

१ क. 'नतरमि' । २ ख. ग. 'तं तथाऽप्येषां' । ३ क. प्रवक्ष्यते । ४ क. चात्र वक्ष्या च । ५ क. सवचः । ६ क. 'नृवृत्तश्च । ग. 'नृद्धत' ।

एतयोः स्वेदनं कार्यमभ्यङ्गश्चैव नित्यशः ॥
 कदम्बपुष्पकेशश्च कचकेशश्च यो भवेत् ॥ ९८ ॥
 घृतं लवणसंयुक्तं नित्यमभ्यञ्जनं हितम् ॥
 गोमूत्रं वाऽश्वमूत्रं च स्वरमूत्रं तथैव च ॥ ९९ ॥
 त्रिफलासोमवल्कानां त्रिष्काथः पादधावनम् ॥
 भल्लातकानां तैलं च तिलतैलं घृतं वसा ॥ १०० ॥
 पादरोगेषु नागानां स्नेहनं हितमुत्तमम् ॥
 प्रियङ्गुतगरं कुष्ठं तेजोह्वा रजनीद्वयम् ॥ १०१ ॥
 वचासैन्धवसंयुक्तं घृततैलसमन्वितम् ॥
 सर्वेषां पादरोगाणां केशशातनमुत्तमम् ॥ १०२ ॥
 (*सर्षपाश्चित्रको दन्ती श्वेता कटुकरोहिणी ॥
 महावृक्षार्कयोर्मूलं भल्लातकफलानि च ॥ १०३॥
 लवणानि हरिद्रे च कोशातक्याः फलानि च ॥
 पिचुमन्दपलाशानि त्रिवृता श्वेतसर्षपाः ॥ १०४ ॥
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि केशशातनमुत्तमम् ॥ >
 गुग्गुलं निम्बपत्रं च न्यूपणं च तिलैः सह ॥ १०५ ॥
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि केशशोधनमुत्तमम् ॥
 विषघ्नाऽतिविषा कुष्ठं सर्षपाः सुरदारु च ॥ १०६ ॥
 त्रिवृदन्त्यार्कभल्लातमूलानि च शणं तिलाः ॥
 अतर्प्ता च पटोलं च प्रत्येकं केशशोधनम् ॥ १०७ ॥
 अतर्प्ता (* किण्वमेरण्डमुरा क्षारतिलात्वचम् ॥
 महावृक्षार्कयोर्मूलं पिष्ट्वा भल्लातकानि च ॥ १०८ ॥
 मधुशिशुफलैः सार्धं पादरोगेषु शोधनम् ॥
 कासीसं) सैन्धवं कांस्यं तथा नीली रसाञ्जनम् ॥ १०९ ॥
 सौराष्ट्रा मधुकं चैव पादरोगेषु रोपणम् ॥
 धोण्टाफलानि त्रिफला निचुलानां फलानि च ॥ ११० ॥
 तलरोगेषु नागानां स्थिरीकरणमुत्तमम् ॥
 गोजीत्वचोऽश्वकर्णश्च सोमवल्कधनंजयौ ॥ १११ ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. ख. °नि तृवृ° । २ क. °कं कोश° । ३ ख. °तसीकि° । ४ क. °राष्ट्रम° । ५ क. ख. घोटफ° ।

कल्कपिष्टानि सर्वाणि तलस्तम्भनमुत्तमम् ॥
 सोमवल्कस्य सर्जस्य ककुभाश्मन्तकस्य च ॥ ११३ ॥
 (* भल्लातकोदुम्बरपोस्तथाऽश्वत्थकदम्बयोः ॥
 आम्रातकाम्बकणं च कुम्भीं च काथयेज्जले ॥ ११३ ॥)
 पादावशिष्टं कथितं पुनरेवाप्यधिभ्रयेत् ॥
 किरातमूलं कासीसं हरितालं रसाञ्जनम् ॥ ११४ ॥
 तथा सर्जरसं दद्याद्रोहिणीचूर्णमेव च ॥
 अपहृत्य च निर्दग्धमपः कुम्भे निधापयेत् ॥ ११५ ॥
 ततस्तेन कषायेण व्रणं नागस्य क्षालयेत् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि क्षारकर्मविधिं श्रेष्ठम् ॥ ११६ ॥
 पालाशं क्षारमादाय मुष्ककस्य धवस्य च ॥
 कुटजेकुटुदचाराणां क्षारमारग्वधस्य च ॥ ११७ ॥
 कालञ्जुकं सासपणं क्षारं सौगन्धिकस्य च ॥
 रौध्रकं चिरबिल्वं च शैरीषं कतकं तथा ॥ ११८ ॥
 एतान्क्षारान्समाहृत्य हस्तिमूत्रेण संसृजेत् ॥
 संसृजेच्चाश्वमूत्रेण गवां मूत्रेण चैकशः ॥ ११९ ॥
 पुनः पुनः समासिञ्चेद्यथा स्पात्सृपरिश्रु(स्रु)तम् ॥
 परिश्रु(स्रु)तं तु तं क्षारं मुप्रसन्नं ततो भिषक् ॥ १२० ॥
 अपः कुम्भे दृढे धीरः शनैर्भ्रन्दाग्निना पचेत् ॥
 मुप्रसन्नं ततो वैद्यः समन्तात्परिघट्टयेत् ॥ १२१ ॥
 अनामं चाप्यदग्धं च दर्वीलेपमथोद्धरेत् ॥
 अयोमये सापिधाने कलशे रजतप्रभे ॥ १२२ ॥
 तस्मिन्क्षारं समावाप्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
 पूर्वोक्तेन कषायेण मुखोष्णेनाथ धावनम् ॥ १२३ ॥
 तं कपालिकया गाढं तीक्ष्णया परिघट्टयेत् ॥
 सम्यक्प्रक्षालितं केशं कृत्वा निरुदकं ततः ॥ १२४ ॥

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. अपहृत्य । २ ग. शृणु । ३ क. °द्वारा° । ४ क. कालंबुकं ।
 ५ क. रौध्रकं । ६ क. °स्मिन्सीरं ।

क्षीरागदेन शोणकस्तेनैव प्रतिसारयेत् ॥
 (॥पक्वजाम्बवसंकाशमविश्रा(सा)वि यदा भवेत् ॥ १२५ ॥
 सम्यग्दग्धतलं विचादन्यथा तु विगार्हितम् ॥
 कोतकं पञ्चलवर्णं यवक्षारस्तथैव च ॥ १२६ ॥
 एतानि दग्ध्वा क्षारं तु पूर्वकल्पेन साधयेत् ॥
 तगरं पञ्चलवर्णं हरितालं मनःशिला ॥ १२७ ॥
 एतत्समुद्धृतं सर्वं हस्तिमूत्रेण संयजेत् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन क्षारयोगः प्रशस्यते ॥ १२८ ॥
 शृण्काक्षं काश्चनक्षीरिं दन्तीं लाङ्गलकीं तथा ॥
 साधयेत्पूर्ववत्क्षारं ततः सम्यग्विवक्षणः ॥ १२९ ॥
 हरितालं मुधाचूर्णं तथैव कटशर्कराम् ॥
 व्रणानालेपयेदेभिः पूर्वक्षारेण साधितान् ॥ १३० ॥
 रोहत्येवं व्रणो लिप्तो न च रुढः प्रभिद्यते ॥
 (*कासीसं हरितालं च कांस्पनीलीमुराष्ट्रजम् ॥ १३१ ॥
 मनःशिलां च संभृत्य समभागानि पेषयेत् ॥
 तं कल्कं निपुणं पिष्ट्वा व्रणं तेनोपलेपयेत् ॥ १३२ ॥
 रोहत्येवं व्रणो लिप्तो न च रुढः प्रभिद्यते) ॥
 तृ(त्रि)वृद्धाङ्गलकी दन्ती मधुकं केसरं तथा ॥ १३३ ॥
 कृष्णकन्दां तालपत्रीं समभागानि पेषयेत् ॥
 कल्कपिष्टैः स्नुतैः सम्यग्घृतं धीरो विपाचयेत् ॥ १३४ ॥
 एतेन सर्पिषाऽभ्यक्तः पादः स्थैर्यं नियच्छति ॥
 अत ऊर्ध्वं तु नागानामग्निकर्म प्रवक्ष्यते ॥ १३५ ॥
 तच्चाग्निकर्म शास्त्रज्ञैश्चतुर्विधमिहोच्यते ॥
 स्नेहस्तप्तेष्टिका लोहं चतुर्थी प्रोच्यते शिला ॥ १३६ ॥
 योजयेत्तु यथयोगं बलाबलमवेक्ष्य च ॥
 मृद्वग्निसाध्या ये रोगास्तेषु स्नेहः प्रशस्यते ॥ १३७ ॥
 मध्याग्निसाध्या ये तांस्तु इष्टकाभिः प्रसाधयेत् ॥
 तीक्ष्णाग्निसाध्या ये केशास्ताल्लोहेन प्रसाधयेत् ॥ १३८ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपाठो गुपुस्तके नृटितः ।

१ क. क्षीरागदेन । २ ख. शुकाख्यां । ३ क. °अन्नं क्षी° । ४ ख. °पिष्टैस्तु तैः ।

अतितीक्ष्णाग्निसाध्यास्तु शिलाभिः साधयेद्विषक् ॥
 (* एतेन कर्मयोगेन यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ १३९ ॥
 इष्टकां चैव लोहं च तमां चैव शिलां भिषक्) ॥
 प्रयोजयेद्यथायोगं वयो बलमवेक्ष्य च ॥ १४० ॥
 मासात्तु कार्तिकादूर्ध्वं निवृत्ते श्रृङ्गकर्म ॥
 हेमन्तस्याऽऽगमे कुर्यात्तलकर्म विचक्षणः ॥ १४१ ॥
 उद्धूतं चावधूतं च मृत्तिकानुगतं च यत् ॥
 स्फुटितं दुष्टमांसं च शस्त्रैस्तीक्ष्णैर्विशोधयेत् ॥ १४२ ॥
 रक्तस्त्रावं न कुर्वीत न चातिक्षणुयात्तलम् ॥
 शनैः शनैस्तलः शोध्यो यावत्तु मृदुतां व्रजेत् ॥ १४३ ॥
 अग्निकर्मविधिः कृत्स्नो यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तप्तैरयोभिरुत्तानं तलं सम्यक्शनैर्दहेत् ॥ १४४ ॥
 फालंजम्बोष्टदर्वीभिर्विषादोषमुपक्रमेत् ॥
 जम्बोष्टैरेव गम्भीरान्दाहयेदग्निकर्मवित् ॥ १४५ ॥
 इष्टकाभिस्ततः स्वेदः कार्यः केशेषु हस्तिनाम् ॥
 वातिकेषु च रोगेषु श्लेष्मणा कठिनेषु च ॥ १४६ ॥
 रत्निमात्रां चतुरस्रां शिलां भूमौ निखात(न)येत् ॥
 उत्सेधेनाङ्गुलान्यष्टावग्निरवणां च कारयेत् ॥ १४७ ॥
 मृदा पालीं समन्ताच्च शिलायां कारयेद्विषक् ॥
 शिलां तां स्वादिरैः काष्ठैः सुतप्तां कारयेत्ततः ॥ १४८ ॥
 अपनीयाऽऽशु तत्राग्निसौषधानि समावपेत् ॥
 गुहं तैलं वसां माषाञ्चैवेष्टं च सगुग्गुलम् ॥ १४९ ॥
 तिष्ठेत्पुरा प्रकथितं रोधं मुधुहरीतकीम् ॥
 गृङ्गालिकां महागुन्द्रां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १५० ॥
 एकीभूतैः तु संभारे तस्मिन्प्रकथिते भिषक् ॥
 स्थापयेत्पादमेकैकं यथावत्सुप्रतिष्ठितम् ॥ १५१ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ।

१ ख. इष्टिकां । २ क. चामधूमं । ३ क. ख. रक्तभावं । ४ क. °लज्ज-
 म्बोष्ट° । ग. °लज्जम्बोष्ट° । ५ क. जम्बोष्टै° । ग. जम्बोष्टै° । ६ ख. इष्टिका° ।
 ७ क. ख. चतुरस्रां । ८ क. °ङ्गुलीन्य° । ९ क. समां । १० ख. ग. गृगालिकां ।

मात्राप्रमाणं कालं वा ह्रस्वाक्षरमथापि वा ॥
 एष मात्राविधिः प्रोक्तस्त्वग्निदाहे नृपोत्तम ॥ १५२ ॥
 अक्लिन्नं वाऽप्यपोढं च ताम्रविल्वसमप्रभम् ॥
 सम्यग्दग्धतलं विद्यादन्यथा तु विगर्हितम् ॥ १५३ ॥
 गोमेदकसवर्णाश्च मधुवर्णाश्च ये तलाः ॥
 पक्वतालु(ल)सवर्णाश्च नमरक्तास्त्ववेदनाः ॥ १५४ ॥
 अनुन्नतास्त्वकुलमाषा गम्भीराः कठिनाः स्थिराः ॥
 भवन्ति सुखसंस्पर्शाः सम्यग्दग्धा यदा तलाः ॥ १५५ ॥
 सुप्रवृद्धास्तलाः सम्यगुत्तिष्ठन्ति समन्ततः ॥
 देहत्यपि च निःशङ्कं समेषु विषमेषु च ॥ १५६ ॥
 इति सम्यक्प्रदग्धानां कीर्तितं लक्षणं मया ॥
 तलानामामदग्धानामुत्तमं शृणु लक्षणम् ॥ १५७ ॥
 आमदग्धेषु पादेषु विकारो नोपशाम्यति ॥
 श्रवन्ति सततं रक्तं पाण्डुरा मृदवस्तलाः ॥ १५८ ॥
 आमदग्धं विदित्वैवं पुनः कर्म विधीयते ॥
 अतिदग्धस्य विज्ञानमृतः शृणु महीपते ॥ १५९ ॥
 अतिदग्धास्तु मुच्यन्ते संधिभ्यः सहसा तलाः ॥
 नस्वाश्चापि विशीर्यन्ते स्फुटन्ति च समन्ततः ॥ १६० ॥
 आश्वा(स्त्रा)वः पिच्छिलो रक्तस्तलेभ्यस्तस्य गच्छति ॥
 स्थातुं न शक्नोति गजो रक्तमूत्री च जायते ॥ १६१ ॥
 वमत्यभीक्ष्णं वमथुं सततं च प्रमेहति ॥
 प्राणांस्त्यजति वा नागो न स कर्मणि कल्पते ॥ १६२ ॥
 नातिदग्धं तलं कुर्यान्नाऽऽमदग्धं च कारयेत् ॥
 निर्वोषणं प्रवक्ष्यामि दग्धानां हितमुत्तमम् ॥ १६३ ॥
 सुरा सौविरिकं तक्रमम्लं दधि पयस्तथा ॥
 क्षीरवृक्षकषायो वा देयः शीतो घृतान्वितः ॥ १६४ ॥
 अग्निकर्मसु सर्वेषु शीतीकरणमिष्यते ॥
 वर्गः कषायमधुरः सर्पिषा शीतलो हितः ॥ १६५ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं मरिचं रक्तचन्दनम् ॥
 उशीरं पत्रकं लोधं मञ्जिष्ठा मुनिषण्णकम् ॥ १६६ ॥

मधुकं क्षीरवृक्षाश्च सोमवल्कार्जुनावुभौ ॥
 नलवञ्जुलमूलानि पयस्या चोत्पलानि च ॥ १६७ ॥
 पयसा कल्कपिष्ठानि घृतेन सह योजयेत् ॥
 अग्निकर्मक्षतान्पादान्गजस्याऽऽलेपयेद्विषक् ॥ १६८ ॥
 नलिकानलमूलानि शालूकानि विशानि च ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं लोभ्रमुत्पलमेव च ॥ १६९ ॥
 समभागानि सर्वाणि सलिले परिवासयेत् ॥
 एतैः शीतकषायैस्तु पादनिर्वापणं भवेत् ॥ १७० ॥
 वारकुम्भकिवृक्षाणां त्वचमारग्वधस्य च ॥
 नदीजम्बोश्च मूलानि नलिकाया नलस्य च ॥ १७१ ॥
 समभागानि सर्वाणि सलिले परिवासयेत् ॥
 एते शीतकषायाः स्युर्दाहनिर्वापणाः स्मृताः ॥ १७२ ॥
 उपगूढेषु पादेषु स्थिरता जायते यथा ॥
 तथा वक्ष्यामि राजेन्द्र तलानां हितमुत्तमम् ॥ १७३ ॥
 धावने त्रिफला कार्या चूर्णं वाऽस्या महीपते ॥
 तिलतैलसमायुक्तं स्थिरीकरणमुत्तमम् ॥ १७४ ॥
 पिण्डीतकस्य बीजानि चूर्णीकृत्य त्वचा सह ॥
 लेपस्तैलेन संयुक्तस्तेनास्य कठिनास्तलाः ॥
 शर्करा काष्ठदी(ही)नायां वीथ्या(थ्यां)नागं विचारयेत् ॥ १७५ ॥

तत्र श्लोकौ—

धावनैः स्नेहनैश्चूर्णैश्चर्मकोशैश्च तांस्तलान् ॥
 पादरोगप्रशान्त्यर्थं सदा रक्षेत बुद्धिमान् ॥ ७६ ॥
 क्रियामष्टविधामेनां सम्यक्शास्त्राणि निश्चितम् ॥
 प्रयुङ्क्ते यो यथायोगं स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ७७ ॥ ९९४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 पादरोगाध्यायः षोडशः (पञ्चदशः) ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवान्पाल-
काप्यः । इह खल्वष्टौ व्यापदोऽस्य भवन्ति । तद्यथा—तैलघृतवसाक्षीर-
सुराधान्योदकोपधाभ्यः पक्वामाभ्यां च व्यापद्यते ग्रहण्ययोगातिरिक्तवियोग-
गेभ्यः ॥

तत्र विरुद्धरसवीर्यविपाकगुणभेषजानां प्रदानमयोगः । अतिमात्रं प्रदानम-
तियोगः । कफपवनरुधिरपित्तानां प्रकुपितानां वृद्धिकरणं वियोगः । यथा-
वयःप्रकृतिवर्ष्मसत्त्वसात्म्यदेशकालर्तुमात्राप्रदानं योगः ॥

एवमयोगातिरिक्तवियोगैर्व्यापदामुत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं वक्ष्यामः ॥

तत्र रूक्षोऽत्यर्थमजीर्णं कृशोऽतिव्यायामकशितः पित्तप्रकोपि वा तैलं
पायितः सहसा तैलव्यापदमृच्छति । तस्य दुर्बलाग्रेरुदरस्थः स्नेहः शरीरमनु-
सृत्य व्याधिं जनयति ॥

कष्टां हृदयपीडां वेपथुं शूलमाध्मानं मुखशोषं प्राणहानिमुदावर्तं च जनयति ।
ततः शूलान्तनयनः, सस्थूलोच्छ्वासो बालमूर्ध्वमुदस्यति कृच्छ्रेण रुधिरमल्पालं
च बहुशः पुरीषमुत्सृजति कूर्जाति परिहृष्यति म्लानपेचकश्च भवति ॥

तस्यैवं तैलव्यापन्नस्य चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—पयस्तृ(त्रि)वृद्धिद्विद्वचित्र-
कबिल्वैः सह सू(शृ)तं सुखोष्णमेनं पाययेत् । अथवा—पलाशभस्म परिश्रा-
(स्त्रा)व्य पिप्पलीचित्रकहिङ्गुभिः सूक्ष्मचूर्णीकृतैः पाकादधोदकां सुरां पाययेत् ।
अथवा—अर्कपलाशानां मूलरसं मस्तुना सुरया वा पाययेत् । त्रिफलाविड-
ङ्गानि वा काथं वा सफाणितं पञ्चलवणं पाययेत् । बृहत्योर्वा फलानि मदन-
लथुनकुटजमरिचे लवणपिप्पलीभिर्गोमूत्रपित्ताभ्यां सम्येकपाले पाचयित्वा प्रस-
न्नया सह पाययेत् । मदनबृहतीनां फलानि लवणलथुनानि च पिष्ट्वा क्षौमवस्त्रं
प्रलिप्य वार्तिं गुदे प्रणिदध्यात् । ततो निरुहच्युतदोषैः सुविशुद्धहृदयः सुख-
कोष्ठो भवति । एषा चतसृष्वपि स्नेहव्यापत्सु निरुहवार्तिरिष्टा पुंरीषसंवर्तना-
र्थम् । अश्वत्थसोमवल्कोदुम्बरप्लक्षणां त्वचं संक्षुच्य द्रवन्तीपिप्पलीमधुसंपुक्ता-
न्कवलान्दद्यात् । क्रमेणाभ्यङ्गं लघुगमनं च सर्वव्यापत्सु कारयेत् । उष्णो-

१ ख. °त्तितमध्यायं व्या° । २ क. °त्पत्तिनि° । ३ क. शूलाध्मानं ।
४ क. °वा प° । ५ ग. °म्यक्पाच° । ६ क. °षः स वि° । ७ ख. पुरुष° ।

दकं च स्नानपानार्थं दद्यात् । जीर्णावस्थितपुरीषं चावगाहयेत् । ॥ जूर्णपादक-
दम्बशिरीषकरीरजम्बूशल्लक्यरिमेदकसेरुककुरुविन्दानामन्यतमं भोजयेत् ।
सपञ्चलवणां प्रसन्नां पाययेत् । क्रमशश्च शालीनामोदनं मुद्रयूषेण सह
भोजयेत् ।

इति श्रीपालकाप्ये-तैलव्यापत् ॥

कफोपचितदेहः समुपचितमांसमेदाः सर्पिः पायितः सर्पिर्व्यापदमृच्छति । स
कौष्ठसंलीनं विष्टभ्य शीनसर्पिरवसीदति कफं प्रकोपयति ॥

ततोऽस्य हृदयं पीड्यते । न शक्नोति स्थातुम्, नाभिलषति यवसकवलकुव-
लपल्लवभोजनानि । स उपदिग्धकरनयनपेचकः संसृजति गात्रं गात्रेण, जलय-
ञ्चवचातिसार्यते, स्थूलाश्रुरप्रगल्भश्च भवति ॥

तस्मै निम्बपत्रत्वक्पटोलानि मधुकरज्जमधुशिशुपूतीकाटरूपकान्, क्षोद-
यित्वा सपञ्चलवणाक्लवलान्दद्यात् । ततः सपुरीषं सर्पिर्निरुहति । अथवा—
अरुशिशुकरज्जकरघाटापाटलानिम्बदन्तीं द्रवन्तीं च संक्षुण्णान्सपञ्चलवणा-
न्कवलान्दद्यात् । यवमुद्रकुलत्थमाषवदरशणाढकीनां बीजानि निम्बवदरका-
श्मर्यकाणि च द्विपञ्चमूलाभ्यां सह क्वाथयित्वा सपञ्चलवणं क्वाथं पापयेत् ॥

इति सर्पिर्व्यापत् ॥

वसाव्यापदमिदानीं वक्ष्यामः । गात्रस्तेम्भव्यायामव्यवायकृते मदबलक्षये
भग्नविहितानां क्षये वा विच्युतोरस्के वातप्रकोपे वा वसा नागेभ्यो दीयते गोम-
हिषवराहाजमत्स्यानामन्यतमस्य । चेन्मांसस्नेहविरहितस्यायोगातियोगविपो-
गैर्दीयते, ततोऽस्य व्यापदं जनयति ॥

स भवति निमीलिताक्षः, उपादिग्धपेचककरनयनः, पर्यश्रुः, भिन्नपुरीषः,
स्थातुं न शक्नोति, अवसीदति ॥

तस्यैवं वसाव्यापन्नस्य पूतिकार्ककरवीरदन्तीतृ(त्रि)वृच्चित्रकान्क्षोदयित्वा
निष्काथं सपञ्चलवणं पाययेत् । अथवा—अर्ककटुरोहिणीविश्वभेषजपिप्पली-
मूलदेवदारुहस्तिपिप्पलीवडङ्गदन्तीचित्रकानिष्काथं सपञ्चलवणं पाययेत् ।
त्रिफलावडङ्गैः सह संक्षुच सक्षौद्रान्कवलान्पुरीषसंवर्तनार्थं दद्यात् । अथवा क्षीर-
वृक्षाणां मधुकारिमेदयोस्त्वचः संक्षुच मधुसंयुक्तान्कवलान्दपाययेत् । जीर्णे

* 'क' पुस्तके तु 'जूर्णपाद' इति, गपुस्तके तु 'उष्णपाद' इति पाठः । द्वयो-
रपि पुस्तकयोरग्रे तु 'जीर्णपाद' इत्युपलभ्यते ।

१ क. °हः सर्पिः । २ क. कोष्ठे सं° । ३ क. ख. शीतस° । ४ क.
°लभो° । ५ ख. °धुसिमु° । ६ क. °स्तम्भे व्या° ।

संक्षौद्रपिप्पलीकेन मुद्रयूषेण भोजयेत् । यवसानि यथोक्तानि दद्यात् । ततः स्वस्थो भवति ।

इति वसाव्यापत् ॥

अथ यदा वातशोणितपित्तानां विकारैः पीड्यमानस्य दन्तिनः क्षीरपानमनुविधेयं भवति तदा, जीर्णे कफप्रकोपे वा पयः पीत्वा क्षीरव्यापदमृच्छति ।

ततः कुष्ठकिटिभद्वकिलासपिटकोद्गमाः प्रादुर्भवन्ति, कण्डूश्च परिदृष्टरोमान संवीजति विरिच्यते मुखप्रसेकश्चास्य भवति ॥

तस्मै वरुणतिन्दुकोदुम्बरान्मधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवा द्राक्षाय-
ष्टीमधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् । पञ्चकमोचरससमङ्गानां वा मधुसंयुक्तान्कवला-
न्भोजयेत् । प्रसन्ना प्रतिपाने च भोजनं मुद्रयूषोदनं दद्यात् । जीर्णपादं शिरी-
षपल्लवांश्च यवसं दद्यात् । एतेन प्रतीकारेण क्षीरव्यापदो मुच्यते द्विपः प्रकृ-
तिस्थशरीरस्तेजस्वी बलवांश्च भवति ॥

इति क्षीरव्यापत् ॥

स्वस्थं वृत्ते विकारोपशमनार्थं वा यदा सुरा वारणाय प्रदीयते, द्राक्षागुडतैल-
लवणसंयुक्तां केवलां वा प्रसन्नाम्, अथवाऽपि सुरामैजातां तरुणीं स्थानदोषा-
न्वितां विपन्नां वा पीतवतो व्यापदुद्भवन्ति ॥

ततः प्रेमिलयति, उन्मीलयति, अवलीयते, अत्यर्थं दह्यते, प्रमेदति, 'संवी-
जति वेपते वमति कूजति परिदृष्यति, अवसीदति च वारणः ॥

गजमवेक्ष्य च्छायास्थं तमेवंगतं विश(?)मृणालोत्पलचन्दननलवेतसमूलैर्ज-
म्बूकिशलयैश्च कर्दमोशीरपञ्चकशतपुष्पामञ्जिष्ठाभिः श्लक्ष्णपिष्ठाभिः प्रलेपयेत् ।
शरीरं सशिरस्कमानस्वेभ्यो जलाद्रैर्वह्नैः प्रतिच्छाद्य व्यजनैर्वीजयेच्छायास्थितम् ।
ततः स्वस्थो भवति । दाहस्य चास्योपशमो भवति । पारावताम्रदधित्यदाढिमा-
न्नातकबदरपरूषकभव्यलकुचमृद्धीकामातुलुङ्गानि घटेषु सलिलशुतानि वासपेद्रा-
त्रिम् । ततः परिश्रा(त्ता)व्य संशर्करासौवर्चलजरिकं प्रतिपानं पाययेत् ।
अम्लवेतसवेत्रफलानि तित्तिडीकफलानि गुडबदररसैरन्यैर्वाऽप्येवंप्रकारैर्वृक्ष-
भङ्गवल्लीकडंगरैर्भोजयेत् । अम्लां वा यवैर्गूं रसमांससंस्कृतां सपञ्चलवणां
पाययेत् । सुरां वा सपञ्चलवणामर्धोदकां वा पाययेत् । पिप्पलीमुरिचलव-

१ ख. ग. °सक्षारपि° । २ क. संजीवति । ३ क. वा समधुयु° । ४ क.
प्रतिपानं । ५ क. °मराजतां । ६ प्रलीयतेऽत्यर्थमुन्मी° । ७ क. संजीवति । ८ क.
गतविशं । ९ क. सर्वश° । १० ख. °वागूर° ।

णान्वितेन ताम्रचूडबर्हिणरसेन भोजयेत् । एतेनोपक्रमेण सुराव्यापदो मुच्यते
द्विरदः ॥

इति मद्यव्यापत् ॥

धान्यव्यापदमिदानीं वक्ष्यामः । पक्वं चाऽऽमं चातिमात्रमजीर्णाध्यैस(श)न-
समशनेषु भोजितो धान्यव्यापदमृच्छति ॥

तस्यातिसारः प्रवर्ततेऽतिमात्रं दुर्गन्धिरामाशयादामः, पकाशयाद्विदग्धः ॥

तस्यैवमुत्पन्नव्यापदः सर्वधान्यानि प्रतिषेधयेत् । कवलं यवसैरेव वर्तयेत् ।
(*ततोऽस्याऽऽरग्वधत्रिकटुकचित्रकविल्वगण्डीराटरूपकदन्तीसर्षपांश्च क्षोद-
यित्वा गोमयसंयुक्तान्प्रयच्छेत्कवलान्सक्तुभिर्वा । ततः संपद्यते सुखी ॥

इति धान्यव्यापत् ॥

अथ वारिव्यापदं वक्ष्यामः । अश्रान्तः सहसा पिपासितोऽतिमात्रं सदोषं
शास्त्रार्थप्रयोगतः पीतं पानीयं व्यापदमृच्छति ॥

तस्यातिसारोऽतिमात्रमुदकयन्त्रवत्प्रवर्तते । जठरमाध्मायते वातवस्तिरिव
सर्वतः पूर्णम् ॥

तस्मै कटुकनिम्बपत्रामलककरञ्जफलत्रयदाहिमाजमोदाविडङ्गप्रियङ्गुहरिद्रा-
तेजोवती)पाठासूक्ष्मसर्षपतगरकुष्ठैलाचव्यांश्चुमतीदन्तीगण्डीरचित्रकदेवदार्विन्द्र-
यवाजाजिगजपिप्पलासर्जश्रीवेष्टकाहिंङ्गुवचासैन्धवसुवचिकायवक्षारविडसौवर्चले-
रोमकाणि सपिप्पलीमरिचगृद्धवेरचव्याजमोदानि सूक्ष्मचूर्णीकृतानि प्रसन्नया
पाययेत् । तृणैरेव प्राणं ग्रहणीं च वर्धयेत् । ततः संपद्यते सुखी ॥

इति वारिव्यापत् ॥

परिचारकैरज्ञानाद्वाऽतिलोभादतिसिद्धमसिद्धं वा पर्युषितं वा भोजितवतः
संवत्सरस्थितं सदोषं स्थानदोषान्वितं वा यवसं भक्षितवत् उपधाभिर्वा, अवि-
धिप्रयुक्ताभिरयोगतो मद्यमकाले त्वरया पीतवतोऽस्नेहलवणां विधिविहितान् वा
विधां प्रयोगार्तयोगवियोगैरुपयुक्तवतो दुःसंप्रयुक्तैरौषधैरतिप्रसक्तिवन्तै(द्वि)र्वा
व्याधिरप्रतिक्रियया वैचापराधाद्वा मदेप्रकृत्याऽवस्थाप्रमाणानुचितपानपिण्डप्र-
योगाद्वा शास्त्रप्रयोगस्योपरोधाद्वा भवत्युपधाव्यापत् ॥

तस्यानादोऽत्यर्थं भवति । तृणणा चातिमात्रम्, मुखपरिशोषः, पुरीषभेदः,

* धनुराकारचिह्नमध्यस्थः पाठः कपुस्तके त्रुटितः ॥

१ क. °ध्यमन° । २ क. °लराम° । ३ क. ख. °कृत्यनिप्र° । ४ क.
°योगातियोगै° । ५ क. °दनप्र° । ६ क. पुरुषभेदः ।

न चाऽऽहारमभिलषति यादृशमुपयुक्ते तादृशं निरुहति तद्वर्णगन्धपुरीषमुत्सृजति परिमूत्री च भवति । लालाश्रा(स्त्रा)वी भ्रमति कुप्यति मुह्यति, अवसीदति ॥

तस्यैवंरूपस्य सर्वमाहारं प्रतिषेधयेत्, ऋते च यवसाद्यथोक्तात् । तं त्रिक-
टुकसंयुक्तां सपञ्चलवणां प्रसन्नां पापयेत् । त्रिफलोबदरपाठाचित्रकशणबीजशो-
भाञ्जनकहरिद्राद्वयहिङ्गुसर्षपत्रिकटुकेन्द्रयवविदारीकरञ्जकटुकमत्स्याम्लिकापि-
चुमन्दाटूरुषकसैन्धवसौवर्चलकटुकरोहिणीन्द्रयवकुस्तुम्बरीण्डुदूखले संभुद्य
गोमयसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । क्रमशश्चास्य तृणैरेव प्राणं ग्रहणीं च वर्धयेत् ।
प्रतिषेधयेत्सर्वमन्यत् ॥

इत्युपधाव्यापत् ॥

तत्र श्लोकाः—

युक्तः सदा परीक्षित वारणे कुशलो भिषक् ।

जीर्णाजीर्णं प्रहर्षं च दौर्भनस्यं बलाबलम् ॥

निदानैः शास्त्रविहितैः सम्यग्व्याधिं परीक्ष्य च ।

यथोक्तेन विधानेन (*चिकित्सितुमुत्क्रमेत् ॥

इत्यष्टौ व्यापदः सम्यग्वारणानां हितैषिणा ।

ससंभवा मया प्रोक्ताः सुनिदान)चिकित्सिताः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने (अष्टौ)

व्यापदध्यायः सप्तदशः (षोडशः) ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशाध्यायः ।

अथ भगवन्तं महर्षिमभिवाद्य रोमपादः प्रपच्छ पालकाप्यम्—‘भगवन्त्ये
त्वया व्याधिसंख्यायां सप्त (+शोफा उद्दिष्टाः, तेषां के साध्याः, केऽसाध्याः,
कथं वा संभवन्ति, किं वा चिकित्सितम्’ इति ॥

पालकाप्य उवाच—‘इह खलु भो गजानां सप्त) शोफाः संभवन्ति ।
तद्यथा—मन्याशोफः, सगदाशोफः, द्रोणीकशोफः, अवच्छिन्नशोफः, शाल्म-
लीस्कन्धशोफः, कदलीस्कन्धशोफः, †गात्रशोफः, शुद्धशोफश्चेति ॥

* धनुराकारमध्यगः पाठः कपुस्तके न ॥ + धनुराकारमध्यगतपाठः खपुस्तके न ।

† अस्य गात्रशोफस्यैव शुद्धशोफता भवेत् । अत एव सप्तसंख्योद्दिष्टा संग्रहाध्याये
गात्रशोफस्यानुल्लेखश्च संगच्छते ॥

तत्र—मन्याशोफो मन्ययोर्भवति । सगदाशोफः सगदयोर्भवति । द्रोणीक-
शोफ उरोद्रोण्याम् भवति ।) अवच्छिन्नशोफोऽण्डकोशे (*पायौ नाभ्यां च
भवति । गात्रशोफो गात्रापरयोर्भवति । शाल्मलीस्कन्धशोफो बाह्वन्तरे भवति ।
कदलीस्कन्धशोफः स्कन्धे भवति ॥

तत्र यौ कदलीशाल्मलीस्कन्धशोफौ, स्वनामसंस्थानौ भवतः । केचित्
'कण्ठबाह्वोश्च' इति ब्रुवते । तावसाध्यौ । शुद्धशोफो ग्रीवायामसंयोर्योश्च सर्व-
का)ये वा भवति । द्वावसाध्यौ मन्यावच्छिन्नशोफौ भवतः, द्रोणीकः प्रायशः ।
एवमेते त्रयो मन्यावच्छिन्नद्रोणीकशोफाः प्रायश एकाकारा भवन्त्युपक्रमतः ।
अभिषन्ना(ण्ण)स्य च्छवीमाध्मापयन्ति कण्ठं च विविधां जनयन्ति ॥

स एष मन्याशोफः सलिलमिवाभिवर्धते मृदुश्चलश्च भवति । तद्यथा मनुष्या-
णामिन्द्रियसंवि(नि)रोधात्, क्षीरेक्षुगुददधितिलपल्लमत्स्यानूपमांसरसभोजना-
देव्यायामशीलानां कण्ठाश्रया गलगण्डका नाम प्रादुर्भवन्ति, एवमेव सलु
नागानां स्नायुमज्जाभिषन्ना(ण्णा)नां छवीमोध्मापयन्ति । तदेवं स्नायुमज्जा-
ध्माने कण्ठभूते द्विविधा प्रतिक्रिया चैषां भवति—अन्तःप्रतिक्रिया, बाह्यप्र-
तिक्रिया चेति ॥

तत्र श्लोकः—

महांश्चा(प्य)व्यभिचारी च प्राणांश्चापि रुणद्धि वै ।

तस्माद्यत्नेन कुशलस्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

यस्तत्र शुद्धशोफः स षड्विधो भवति ॥

यः सर्वश्वयथुभूतरक्तं निरीक्ष्य यथाविधि ।

शुद्धशोफं तु विज्ञाय भिषक्कर्म समाचरेत् ॥

तस्य भेदा वातपित्तकफशोणितसंनिपातेभ्य आगन्तवश्चेति । एषामुत्पत्ति-
निदानं चिकित्सितं च पृथक्पृथग्विभागेन वक्ष्यामः ॥

तत्रातिप्ररोधदौर्बल्यादुःस्थानशयनात्कटुकषायरूक्षभोजनादतिकर्मसेवनाच्च
प्रकुप्यति पवनः । स कुपितो मृदु चञ्चलं च शोफं जनयति हस्तिनः । स
सर्वोद्धसंचारी स्थानात्स्थानविसर्पी शीतस्पर्शे शीते विवर्धते, उष्णे विलीयते,
रूक्षामश्च भवति ॥

* धनुराकारमध्यगपाठः कपुस्तके न ।

१ क. °दव्यवायानां शी° । २ क. °माध्याप° । ३ ग. कण्ठूते । ४ क.
अतः । ५ क. °कित्सकम् । ६ क. सर्वाङ्गचारी ।

तेन मुञ्चति भ्रमति, व्याददाति मुखं गजः, स्तब्धगात्रो गाढमूत्रपुरीषो भोजनकवलकुवलद्वेषी च भवति ॥

तस्मै तैलपानमभ्यङ्गं च दद्यात् । (*ततः गृङ्गवेरशयोनाकसोमवल्कपिप्पलीचित्रककुटजकरवीरार्कखदिरकुष्ठतालीसपत्रैश्चैनं कल्कपिष्टैर्बहुलमनुलेपयेत् ।) अथवा—तिलपिष्टलवणतन्दुलकिण्वैस्तक्रदध्यम्लसिद्धे रात्रिपर्युषितैः प्रलेपयेत् । अथवा—जलचरसत्त्वानां मांसमेदःकदम्बवल्लीबदरमण्डैस्तक्रदध्यम्लसिद्धैः सुखोष्णैरानस्त्रेभ्यः प्रलेपयेत् । अथवा—स्योनाकतालपत्रीमेषगृङ्गीवंशपत्रिकाकाशमर्यकुलिङ्गाक्षीपाटलीबिल्वारग्वधशोभाञ्जनकक्षुद्रसर्षपैश्चूर्णीकृतैस्तक्रदध्यम्लोत्काथितैः प्रलेपयेत् । शुक्नासाकाकादनीवरुणकमुवहातिलपिष्टाबलातिबलाशोभाञ्जनकबीजक्षुद्रसर्षपैश्चूर्णीकृतैस्तक्रदध्यम्लसिद्धैः सुखोष्णैः प्रलेपयेत् । सामुद्रलवणबदरशतपुष्पाहरिद्राद्वयपुनर्नवाधतूरकपत्रचित्रकगृहधूपगोमांसैः पञ्चमूलकाथतक्रदध्यम्लसिद्धैः सुखोष्णैर्बहुलमनुलेपयेत् । सलवणवालुकया वा श्लेष्मान्तकसंसृष्टया प्रलेपयेत् । कृशरां वा युक्तस्नेहलवणां कृत्वा तपैन्न सुखोष्णया प्रलेपयेत् । पूर्वाह्णे चैनं पिप्पलीमरिचगृङ्गवेरचूर्णव्यामिश्रितां चिरस्थितां सपञ्चलवणां पाययेत्सुराम् । अश्वमूत्रं वा विडङ्गचूर्णसंयुक्तं पाययेत् । कोद्रवौदनं चैनं सर्षपकल्कव्यामिश्रेण सौवीरकेण भोजयेत् । अथवा पिप्पलीमरिचगृङ्गवेरकल्कसंसृष्टेन कुलत्थरसेन भोजयेत् । पार्वतीयं चास्य यवसमुपहरेत् ॥

तत्र श्लोकौ—

क्रमेणानेन राजेन्द्र यस्तु कुर्यात्क्रियाविधिम् ।

शोफं तस्यापनयति भिषक्कर्मविशारदः ॥

प्रदेहैः स्वेदनाभ्यङ्गैः प्रयत्नैः पानभोजनैः ।

यस्तु कुर्याद्विपर्यस्तं स हन्याद्विरदं वृष ॥

इति शुद्धशोफसामान्यप्रतिक्रियापर्यायः ॥

अथ शोफे वातिके स्वेदरूपं वक्ष्यामः । घटीमृत्तिकानां ङीतापिकाफलपिण्डसलिललवणपाषाणैः स्वेदयेत् । यथायोगं मुरसामुनानिर्गुण्डीमधुकार्कोरुबूकवंशतर्कारीकुलिङ्गाक्षीपत्रभङ्गैस्तिलपिष्टलवणसंयुक्तैर्महास्थाल्यां काथयित्वा निवाते देशे तैलाभ्यक्तशरीरं नाडीस्वेदेन स्वेदयेत् । एतेनैव च कल्केन मूत्रैः खरकरभतुरगमहिषाश्वतरवराहाणां स्वेदः कार्यः । अथैषामन्यतमस्य मांसै-

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. °श्चूर्णितै° ।

स्तिलपिष्टलवणसंगुक्तैर्नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतेषामेवास्थिभिरस्थिस्वेदः, पुरीषैः
पुरीषस्वेदः । सर्वश्वयथूनां चोपशमनायास्थिमांसशकृत्स्वेदाः प्रदातव्याः ।
पित्तशोणितात्मकेन प्रयोज्याः पर्यवसाने वा प्रयोक्तव्याः ॥

तत्र श्लोकः—

इति व्याधिप्रशमनाः सर्वेषां हस्तिनां हिताः ।

अस्थिमांसशकृत्स्वेदा मूत्रस्वेदाश्च कीर्तिताः ॥

वृषणौ हृदयं नेत्रे स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।

नित्यसूक्ष्मपरीतानि स्थानान्येतानि तेजसः ॥

भूयः स्विन्नशरीरस्य हरिद्राजमोदकुष्ठवचालथुनसैन्धवपिप्पलीमरिचबिल्व-
मृद्वीकाशतपुष्पादेवदारुपृथ्वीकौभिर्दधिमस्तुपिष्टाभिः सततं वातशोफमनुलेपनं
कारयेत् । पूर्वाह्णे चैनं बिल्वार्गमन्थश्रीपर्णीवरुणकपाटलानिर्गूहपकं तृ(त्रि)-
वृत्स्नेहं पाययेत् । जीर्णे स्नेहे चास्य जाङ्गलं मृदु हरितं यवसमुपहरेत् । शाल्यो-
दनं चैनं भोजयेत् । भोजनार्थमपि चास्य मत्स्यमांसं सुसंस्कृतं दापयेत् ।
वाराहं वा रसं युक्तम्ललवणस्नेहं दद्यात् । रसं वा कौलत्थं युक्तस्नेहलवणं
दद्यात् । करीषेण चास्य शय्याभागं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

एतेन क्रमयोगेन श्वयथुं पवनात्मकम् ।

साधयेत्कुशलं वैद्यो दृष्टकर्मा विचक्षणः ॥

इति वातशोफः ॥

अथाम्ललवणकटुकविदग्धातिभोजनादुष्णोपयोगेभ्यः पित्तं प्रकुपितं शोफ-
मुष्णमहातमः पादयति ॥

स पाण्डुरुरुष्णगात्रः शूनश्च भवति वारणः सर्वाङ्गाणि चास्य दोषधातुप्रको-
पात्प्रमिचन्ते, तेन वेदनार्तो मुहुर्मुहुर्मुखं व्याददाति स्तम्भमाश्रयति श्वसिति
परिधमति वमथुं हस्तेन गृहीत्वा श्वयथुमभिषिञ्चति वमति, न स्थानशय्यासु
शर्मोपगच्छति । परिदुर्भना यवसकवलकुवलभोजनं च नाभिनन्दति । दहते
चात्पर्यम् । स दहमानः स्थानान्यन्यानि गच्छति सलिलाभिकाङ्क्षी, कर्ण-
तालाभ्यां मन्दं परिषीजति शीतमभिनन्दति, उष्णद्वेषी रात्रौ सुस्निद्रश्च
भवति ॥

तस्मै त्रिफलायुक्तं सर्पिष्पानं दद्यात् । प्रपौण्डरीकलथुनोरुबूकहंसपाद्यति-

* 'मुष्णं महान्तं संपादयति' इति पाठः स्यात् ॥

१ क. तेजसा । २ क. °कादिभि° । ३ क. रहितं । ४ क. परिचीयते ।

विषाः कल्कपिष्टाः शृगालमकरशिथुमारशशकमांसैः स्नेहं पाचयित्वा प्रलेप-
येत् । अथवा प्रपौण्डरीकदेवदारुपत्रोत्पलकुमुदकह्लारमुनिषण्णककुवलयता-
मरसैः क्षीरपिष्टैर्घृतयुक्तैः प्रलेपयेत् । चन्दनोशीरसारिवाकुशमूलधतूरेः क्षीर-
पिष्टैः सर्पिःस्निग्धैः प्रलेपयेत् । अथवा—पञ्चकोशीरमधुकगृङ्गाटकेक्षुवालिका-
नलनलिनकुमुदकदलीमूलैः कुवलयकरवीरोत्पलकह्लारवर्धमानकवेतसक्षीरवृ-
क्षमुनिषण्णकैः क्षीरपिष्टैर्दधिसंयुक्तैः सततमनुलेपनं कारयेत् । शिरस्थांश्च
पथायोगं नवान्कुम्भान्वारिपूर्णान्परिश्रा(स्त्रा)वयेत् । जलाद्रैश्च तालवृन्तै-
र्वीजयेत् । पूर्वाह्ने चैनं मधुशर्करातुगाक्षीरीकाकोल्यादिसिद्धं सर्पिः पाययेत् ।
गात्राण्यस्याभ्यञ्जयेत् । पित्तमन्दमेलककुशगङ्गूच्यारग्वधपट्येलीशतावरीमृद्धी-
काश्च संहृत्य जलद्रोणेऽपि विपाच्य चतुर्भागावशिष्टं क्वाथं सशर्करं पाययेत् ।
शाल्योदनं लावतित्तिरिक्तकरकुंकुटकपिञ्जलानां रसेन घृतयुक्तेन भोजयेत् ।
पृष्टिपर्ण्यंश्चमतीकपिञ्जकसारिवानिर्यूहपक्वेन वा मुद्गयूषेण घृतस्निग्धेन भोज-
येत् । स्थानं चास्य शीताभिरद्भिः सेचयेत् । नानाविधसुरभिकुसुमोपकीर्णां
च शालां क्लारयेत् । यवसान्यस्मै हरितमृदूनि मधुरविपाकानि दद्यात् । बहि-
श्चास्य शालायाः शय्याभागं कारयेत् । न वाचं कटुकां ब्रूयात् । न चैनं
प्राजनाङ्गुशदण्डैरभिहन्त्यात् । मनश्चास्य वंशवीणादिभिर्गीतघोषैश्च प्रसादयेत् ।
ब्राह्मणानि सामानि पाठयेत् ।

तत्र श्लोकः—

तीव्रो ह्येष भृशं व्याधिः श्वयथुः पित्तसंभवः ।

तस्माद्यत्नेन वैद्यस्तु रोगमेनं प्रसाधयेत् ॥

इति पित्तशोफः ॥

अथ शिशिरमधुभोजनादार्तयोगादव्यायामाच्च कफः संप्रवृद्ध आध्मातमिव
कठिनघनशीतसूक्ष्मवयुक्तं श्वयथुमुपजनयति ॥

स पाण्डुः शीतः स्निग्धो महान्कठिनश्च भवति । ततस्तेन व्याप्तः संभवति
गण्डुभिः स्निग्धसंस्थानैः स्तब्धगान्त्रोऽप्रहृष्यद्रोमा स्वप्नशीलश्च भवति वारणः ।
तस्य कण्डूरत्यर्थं भवति । उष्णमभिनन्दति । शीतद्वेषी भोजनं नाभिनन्दति
गम्भीरवेदी च भवति ॥

तस्य चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । कटुतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णानि भोजनानि

१ क. °मुदिनीमू° । २ क. °कुक्कुट° । ३ क. शालानां । ४ क. °तिरोगा° ।

५ ख. °यन्ति । स ।

दद्यात् । गृह्णवेरहरिद्राद्वयपिप्पलीविडङ्गहिङ्गुपुनर्नवाकल्कपिष्टैः सलवणैस्तेलाभ्यक्तं प्रलेपयेत् ॥

प्रलेपश्च पिप्पलीगृह्णवेराजमोदकुष्ठतगरदेवदारुवचातालीसपत्रहरिद्रातिविषाचविका(भिः) हस्तिमूत्रश्लक्ष्णपिष्टा(भिः) शुक्तसंयुक्तान(भिः) कार्याः(र्यः) सपञ्चलवणमरिचपिप्पलीगृह्णवेराजमोदचित्रकविडङ्गवचागृहधूम(प)हरिद्राभिः प्रलेपयेत् । अथवा—अर्कवरुणकरवीरतीक्ष्णगन्धालवणैस्तेलाभ्यक्तं प्रलेपयेत् । स्वेदैश्च पूर्वोक्तैः स्वेदयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

कवलैः कटुकैस्तीक्ष्णैस्तथा तीक्ष्णैश्च भोजनैः ।

प्रच्छन्नैः स्वेदनैश्चैव कफशोफं प्रसाधयेत् ॥

इति कफशोफः ॥

सांनिपातिकशोफश्च सर्वशोफसामान्यलिङ्गान्वितो भवति । तस्य सर्वशोफसामान्यप्रतिक्रियां कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

एतैरेवौषधैः सर्वैः श्वयथुं सांनिपातिकम् ॥

साधयेत्कुशलः सम्यग्यथायोगं चिकित्सकः ॥

इति सांनिपातिकशोफः ॥

अथ रूक्षोष्णाम्ललवणकटुकतीक्ष्णरसातियोगादुष्णे चातिमात्राध्वकर्मप्रयोगादतिकर्मसेवनाच्चासृक्प्रकुपितं हस्तिनः सुकुमारं स्निग्धं महान्तं शोफं सोष्माणमुपजनयति ॥

तेन स गजः शूनो रक्ताभश्च भवति, उष्णद्वेषी सलिलग्रासं नातिप्रसक्तमुपेयुङ्क्ते । पित्तशोफलिङ्गान्वितश्च भवति ॥

तस्मै मधुरमृदुशीतस्निग्धानि भोजनानि दद्यात् । प्रलेपैश्च पूर्वोक्तैः शीतैः प्रलेपयेत् । अथवा किंशुकपियालसर्जतिन्दुकीनां त्वग्भिः कल्कपिष्टाभिर्धृतगुडयुक्ताभिः प्रलेपयेत् । (*एतां त्वचं संस्कृत्य कृतवेधनत्वचा सम्यक्संक्षुद्य द्विगुणेनाम्भसा सहाधिश्रयेत् । अर्धावशिष्टेन चानेन काथेन घृतं पक्त्वा तेन पानमभ्यङ्गं च दद्यात् । पूर्वमेव घृतेनाभ्यज्य शोणितमोक्षणं च कुर्यात् । मोक्षितशोणितस्य च पलाशसर्जार्जुनतिन्दुकपसनमधूकामलकविभीतकतिनिस-

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. सर्वस्य शो° । २ क. पूर्वैः । ३ क. °रसनियो° । ४ क. सोष्मणाऽनुप° । ५ क. शून्यो । ६ क. °पभुङ्क्ते ।

(श)पियालानां त्वग्निः कल्कपिष्टाभिः प्रलेपनं कारयेत् ।) हरिद्राष्टहधूमल-
शुनसैन्धवपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरतगरसर्षपकुष्ठवृद्धतीफलैः प्रतिचूर्णनं कारयेत् ।
विश्वा(स्ना)व्यमाणे रक्ते शाल्वोदनं मुद्गयूषेण घृतस्निग्धेन भोजयेत् । क्षीरिणां
च वृक्षाणां कडंगराण्यौदकानि च यवसानि मधुररसान्वितानि मृदुहरितान्य-
नूपजानि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

एवं रक्तात्मजे कर्म श्वयथौ परिकीर्तितम् ।

यच्च पित्तात्मजे प्रोक्तं कार्यं तदपि भेषजम् ॥

इति रक्तशोफः ॥

अथ वक्ष्यामि वै शोफमुत्पन्नं वातशोणितात् ॥

विशेषेणोपलक्ष्येत स गात्रेष्वपरेषु च ॥ १ ॥

अम्लादिभोजनाद्रौक्ष्यादुष्णादत्यन्तभोजनात् ॥

अकस्मात्सततस्थानाद्गात्रविक्षोभणक्रमात् ॥ २ ॥

पतनाच्चैश्च नागानां कुप्येते वातशोणिते ॥

शोफः संजायते तेन तस्मात्तु गुरुवेदनाः ॥ ३ ॥

पादस्तम्भश्च नागस्य संधिविश्लेष एव च ॥

अत्यर्थं चैव दौर्बल्यं न चाऽऽहाराभिनन्दनम् ॥ ४ ॥

विद्यात्तस्य तु नागस्य शोफमस्थिसमाश्रयम् ॥

रक्तो वा यदि वा श्यामः शोफः समुपजायते ॥ ५ ॥

तेनातिवेदना वाऽपि स तु भ्रंसाश्रयो भवेत् ॥

प्रपौण्डरीकं कटुकां सारिवे द्वे तथैव च ॥ ६ ॥

मज्जिष्ठां त्रिफलां चैव पयसा सह पी(पे)षयेत् ॥

ततो घृतविमिश्रेण शोफं कल्केन लेपयेत् ॥ ७ ॥

गोधूमचूर्णमथवा संसृष्टं पयसा सह ॥

भजाक्षरिणे संयुक्तं तस्य लेपं तु कारयेत् ॥ ८ ॥

(*तालीसपत्रं मांसी च दाडिमं कुष्ठमेव च ॥

द्वे हरिद्रे पृथक्पर्णी मज्जिष्ठा पञ्चकेसरम् ॥ ९ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ।

१ क. प्रतिचूर्ण । २ क. °माणं रक्तशा° । ३ ख. ग. पित्तात्मके । ४ क.
यस्मात्तु । ५ क. रोगाश्रयो । ६ ग. पाययेत् ।

अजमोदा विडङ्गानि दन्ती चापि शतावरी ॥
 नीलोत्पलानि द्राक्षा च विशल्या देवदारु च ॥ १० ॥
 मरिचानि च पिष्टानि घृतेन सह पाचयेत् ॥
 पानमभ्यञ्जनं चैव सर्पिषा तस्य कारयेत् ॥ ११ ॥)
 पिप्पली सैन्धवं चैव तृ(त्रि)वृद्धगन्धा तथैव च ॥
 पी(पे)षयेत्कल्कपिष्टानि गोमूत्रेण तु संघृजेत् ॥ १२ ॥
 सैन्धवेनाथ तं भूयो लवणेनैव चूर्णयेत् ॥
 विरेचनीयं देयं स्यान्नागं विज्ञाय वषर्मतः ॥ १३ ॥
 विरिक्तमथ विज्ञाय च्युतदोषमनेकधा ॥
 (*संस्कृतैर्मत्स्यमांसैश्च यवागूं पाययेत्ततः ॥ १४ ॥
 मत्स्यमांसरसैश्चैव तं नागमनुपाययेत् ॥
 नित्यं पाने च सेके च देयमस्मै सुखोदकम् ॥ १५ ॥)
 †पिप्पल्यः सारिवा चैव त्रिफला देवदारु च ॥
 मृद्वीकाश्चापि संहृत्य कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥ १६ ॥,
 घृतमण्डे समालोड्य पाचयेन्मृदुवह्निना ॥
 वातशोणितशान्त्यर्थं कार्यं तेनानुवासनम् ॥ १७ ॥
 अथवा स्थापनं कार्यं रोगशान्त्यर्थकारणम् ॥
 पाप्यस्यैव क्रिया प्रोक्ता वातशोणितशोफजा ॥ १८ ॥

इति गात्रजशोफः ॥

अथाऽऽगन्तुशोफः । शरशक्त्यसितोमरपरश्वधपरशुभिण्डिपालदण्डदन्तप्रा-
 जनानामभिघातादत्यायतचिरनिबन्धनाद्घृष्टदष्टाग्निदग्धाश्मलोष्ठाभिघातान्मि-
 थ्याशस्त्रोपचारादेवमादिभिरन्यैश्चाभिघातैर्वारणानां श्वयथुरभिनिर्वर्तते ॥

तस्य पित्तश्वयथुवद्वेदना लिङ्गमिति निर्दिशेत् ॥

चिकित्सितं चास्य स्नेहपानभोजनाभ्यङ्गपरिषेकप्रदेहैः कार्यम् । पूर्वोद्दिष्टः
 क्रियापथश्च । शोणितमोक्षणं च पित्तश्वयथुचिकित्सितं कुर्यात् । व्रणं चास्य
 द्वित्रणीयोपचारेणोपक्रमेत् ॥

भवति चात्र श्लोकः—

* धनुराकारमध्यगतः पाठः कपुस्तके न । † इतः पूर्वं कपुस्तके 'सैन्धवेनाथ
 संभूयो लवणेनैव चूर्णयेत्' इत्यधिकः पाठः ।

१ क. °नाभि° । २ क. °भिवर्धते । ३ ख. °धुवञ्चिकि° । ४ क. ख.
 व्रणश्चास्य ।

पित्तशोफे मया राजन्यदुक्तं लिङ्गभेषजम् ॥

तत्सर्वं यत्नतो विद्यादभिघाते चिकित्सकः ॥

इत्यागन्तुशोफः ॥

श्वयधुर्विषसंसृष्टो यस्य नागस्य जायते ।

(*तस्य मन्त्रौषधैः कार्यः पूर्वोद्दिष्टैः क्रियापथः ॥ १ ॥

क्षीणशोणितमांसस्य श्वयधुर्यस्य जायते ।)

यथाऽग्निबृंहणं तस्य सम्यग्भवति साधनम् ॥ २ ॥

मन्यागतं श्लेष्मशोफं सान्निपातिकमेव च ॥

वातावेच्छिन्नशोफं तु स्वेदैः पूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥

अनन्तरं प्रेच्छ(प्रोच्छ)पित्वा प्रतिसंचूर्णयेत्ततः ॥

पानभोजनमप्यस्य लवणाम्लं विवर्जयेत् ॥ ४ ॥

आहारैस्तिक्तकटुकैः कषायैः समुपक्रमेत् ॥

पार्श्वण्डकोशं नाभिं च येन संछाद्य तिष्ठति ॥ ५ ॥

कफवातात्मकस्तेन शोफोऽवच्छिन्नसंज्ञितः ॥

अतःपरमसाध्यान्वक्ष्यामः ॥

तत्र गुदमन्याकण्ठगलकपोलनाभिमेढ्रजघनपेचकाण्डकोशसगदाष्टीव्येषु यस्य शोफ उत्पद्यते न च यवसकवलकुवलभोजनान्यभिनन्दति, उत्पन्नारि-
ष्टश्च वारणः, तमसाध्यं विद्यात् । तेषां प्रदेशैकविभागजीवोत्सर्गकालप्रमाणं
लक्षणज्ञानं च पृथक्पृथग्विभागतः सामान्येन चारिष्टज्ञाने वक्ष्यते ॥

तत्र श्लोकः(काः)—

रिष्टप्राप्तं तु मातङ्गं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥

साध्यं तु साधयेद्वैद्यः शास्त्रोद्दिष्टेन कर्मणा ॥

विश्रा(स्त्रा)व्यमाणश्वयर्थोर्जलं यस्मात्प्रवर्तते ।

कदलीस्कन्धशोफं तु तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥

विधाकवलयास्नानामद्वेष्टा दृष्टमानसः ।

सम्यग्जानाति संज्ञां च (*तादृक्शोफोऽपि सिध्यति ॥

† कदलीस्कन्धश्चेति निरायतः ।

शोफस्तत्प्रतिरूपेण कदलीस्कन्धनं विदुः ॥

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके । †....द्वयोरपि ख. ग. पुस्तकयो-
रक्षरपञ्चकं घृतिं नोपलभ्यते ।

१ क. °वच्छिन्न° । २ क. प्रयच्छित्वा । ग. पृच्छयित्वा । ३ क. °देशैर्विभा° । ४ क. वक्ष्यन्ते ।

यस्य क्षीणस्य नागस्य) शोफो भवति पादतः ।
 विच्छिन्नः कठिनो रूक्षः शुद्धं रक्तं श्र(स)वत्स्यपि ॥
 न चात्यर्थं विषहते शीतमुष्णं च वारणः ।
 शाल्मलीस्कन्धशोफं तु तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥
 उत्पद्य च विगच्छेद्यो विमत्य पुनरेति च ।
 कपोलपायुमन्यासु शोफः सोऽपि न जीवति ॥
 एकाङ्गं सू(ग्रू)यते यस्य न च स्वादितुमिच्छति ।
 स्थाने स्तम्भवलश्च स्यान्न स जीवति तादृशः ॥
 यस्य मन्ये च नाभिश्च जघनं मेढूमेव च ।
 पेचकश्चापि वर्धन्ते न स जीवति तादृशः ॥
 अण्डकोशः सनाभिस्तु यस्य वर्धेत वेगतः ।
 उरश्चांसौ च सहसा विगत्य प्रतिपद्यते ॥
 सगदे च यदा प्राप्नः स शोफो यस्य हस्तिनः ।
 तदा तेन स शोफेन मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 (*क्षीणशोणितमांसस्य वर्धमानस्य हस्तिनः ।
 अष्टीव्यः सहसा सोऽपि मासादूर्ध्वं न जीवति ॥)
 मन्योर्यस्य लक्ष्येत श्वयथुर्जलचञ्चलः ।
 दौर्मनस्यं च सहसा सोऽष्टरात्रं न जीवति ॥
 अश्मना सह तुल्यस्तु श्वयथुर्जायते नृप ।
 वङ्क्षणौ बस्तिमाश्रित्य (*दाहरागसमन्वितः ॥
 वर्धते चापि जलवत्समन्ताद्बहुवेदनः ।
 नवाहाद्वारणस्तेन शोफेनाऽऽर्तो विपद्यते ॥
 कर्णसंधिं समाश्रित्य) श्वयथुर्यस्य जायते ।
 वेदनागाढबहुलो विवृद्धिमुपगच्छति ॥
 ग्रासं नं सेवतेऽत्यर्थं मुहुरुद्विजते द्विपः ।
 प्राप्नशोफः स मातङ्गो दशाहं नातिवर्तते ॥
 भूयिष्ठं यस्य गात्रेषु शोफो नागस्य जायते ।
 अग्निदग्धानभैः स्फोटैः समन्तादेचिरस्थिरैः ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

अथयुस्तस्य नागस्य विसर्पति समन्ततः ।
 अथवा नीलरक्ताभैः श्वेतैर्वाऽपि समन्ततः ॥
 यवोदकप्रकाशैश्च साश्रा(स्त्रा)वैर्बहुवेदनैः ।
 ततस्तला विशीर्यन्ते विक्कापार्ष्णिनस्त्रैः सह ॥
 तमीदृग्लक्षणं नागं भिषग्विद्याद्रतायुषम् ।
 ईष्टिकाप्रतिसंकाशः श्वयधुर्गुरुवेदनः ॥

*वङ्क्षणैरसिरन्ध्रे च सोऽपि कष्टतरः स्मृतः ।
 इति शोफाः समालयाता ये न शक्याश्चिकित्सितुम् ॥
 न तानुपचरेज्जाताऽशोफान्दृष्ट्वा चिकित्सकः ।

अथ विलापनम् ॥

करवीरतगरकुष्ठकिरातकलाङ्गुलीगवेधुकशालमलीजाङ्गलकपित्थाङ्गोल्लवि-
 ल्वहरिद्राद्वयपुनर्नवामलककालाकाकादनावणटि(ति)न्दूकभद्रदारुसरलराम्ना-
 म्रियङ्गुशतपुष्पाभिष(ः)कल्कपिष्टाभिर्वहलमनुलेपयेत् । एतैरेव सुखोष्णैः क्षार-
 लवणकिण्वसंयुक्तैः पाचनभेदनानि योगवित्कुर्यात् । वर्धमानानां शोफानां यथा-
 योगं चतुर्विधैः शस्त्रैर्व्रीहिमुस्वोत्पलपत्रकूठारकवत्सदन्तैश्च रक्तमपनयेत्, जलू-
 कालाबुगृङ्गैर्वा । साङ्गैश्चाविडङ्गलवणचूर्णैश्च प्रतिचूर्णनं कारयेत् । वातकोपस-
 मुत्थे पित्तसमुत्थे पिप्पलीसैन्धवलवणैः समभागसंयुक्तैः प्रतिचूर्णनं कारयेत् ।
 विश्रा(स्त्रा)व्य चैनं घृतेन शतधीतेनाभ्यञ्जयेत् । कटुकरोहिणीमरिचलवण-
 चूर्णैः सर्पपमिश्रैः कफात्मकमवचूर्णयेत् । एतैरेवौषधैर्यथोक्तैः सांत्तिपातिकमु-
 पाचरेत् ॥

तत्र श्लोकः—

करोति शिथिलं शोफं दधिं च समुदस्यति ।
 दाहस्य चाऽऽपतिं हन्ति तस्माद्दु(द्र)क्तं प्रमोक्षयेत् ॥

अनेनोपक्रमेणैते शोफाः प्रशान्तिमुपगच्छन्ति । इत्येतेषु षट्सु शोफेषु
 यथासात्स्म्यप्रकृतिदेशकालबलाबलं वयश्चावेक्ष्य शोणितमोक्षणं कुर्यात् ॥

शोणिते वर्धिते चैव बलं तेजश्च वर्धते ।
 शोणिते क्षीयमाणे तु क्षीयन्ते सप्त धातवः ॥

* 'वङ्क्षणोरसि' इति स्यात् ।

१ ख. इतिका° । २ ग. विलेपनम् । ३ क. °लाद° । ४ क. ख.
 °टिण्टूक° । ५ क. °नेन प्रत्युपशोक्र° ।

देहिनां शोणितं विद्धि प्राणायतनवर्धनम् ।

मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥

ये चैषां प्रलेपा उद्दिष्टाः, तैश्च यथायोगं यथादोषं वारणमामुखनस्त्रेभ्यः प्रलेपयेत् । शस्त्रकर्मोपजातांश्च व्रणान्प्रभेदनसमुत्थांश्च द्विव्रणीयोपचारेणोपक्रमेत । शोफानां च शैथिल्यं दोषाणामपकर्षणं दाहोपशमश्च भवति रक्तमोक्षात्, तस्माच्छोणितमोक्षणं कुर्यात् । द्रोणीकशोफस्य निदानं लक्षणं चिकित्सितं च स्थाने द्वितीये वक्ष्यामः । तत्र श्लोकाः—

शोफस्य द्विविधा सिद्धिरिति मे निश्चिता मतिः ।

विलीयते वाऽप्यङ्गे च [†]व्रणीभूत्वाऽथ शाम्यति ॥

तस्मादालेपनैः स्वदैः प्रच्छन्नाभ्यञ्जनैरपि ।

अनुगन्तुं शनैः सम्यक्प्रयतेत चिकित्सितुम् ॥

आहारांश्च विहारांश्च यथास्वं च क्रियापथम् ।

शोफानां नाशने राजन्यथाशास्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अधिकारस्तु कर्तव्य आत्मनः सिद्धिमिच्छेता ।

असाध्यं वर्जयेच्चैव साध्यं च समुपाचरेत् ॥

अल्पो वृत्तश्च कठिनो ग्रन्थिरित्यभिधीयते ।

पृथुदीर्घश्च शोफः स्याद्विद्रधिर्गजकुम्भवत् ॥

इति शोफाः समुद्दिष्टा ये न शक्याश्चिकित्सितम् ।

न तानुपक्रमेत्प्राज्ञः शोफान्दृष्ट्वा चिकित्सकः ॥

दह्यते पैत्तिकः शोफश्चलो भवति वातिकः ।

श्लेष्मणां तु स्थिरीभूतः समाध्मातश्च शीतलः ॥

संसृष्टः सर्वरूपेण सान्निपातस्य लक्षणम् ।

योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥

दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात् ।

गतिर्वातं विना नास्ति गौरवं न कफादते ॥

न च पित्तादते पाको विसर्पो वाऽपि विद्यते ।

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

शोफाध्यायोऽष्टादशः (यः सप्तदशः) ॥ १७ ॥

[†] 'व्रणीभूय' इति तु युक्तम् ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

भूयोऽङ्गराजः प्रोवाच पालकाप्यम्—‘भगवन् ये त्विमे द्विरदपतयो वातं श्लेष्मविकारैः सगदामन्यास्तम्भद्रोणीकावच्छन्नात्रापरहस्तग्रहोत्कर्णकस्तम्भादिभिः पीड्यन्ते बहुविधवेदनागुरुत्वादुश्चिकित्स्या दृश्यन्ते तेषामुपशमनार्थं कतिविधः स्वेदः, कः स्वेदोपचारः, तथा रक्तपित्तविकारे वक्त्रविकारेषु बहुविधोपयोगाच्छीर्तक्रियाविधिश्चेह भगवता विकल्पिताः, तेषां कथमसम्पत्स्विस्वन्नानां लक्षणं विज्ञेयं भवति । कथं स्वेद्याश्च हस्तिनो विज्ञेयाः । कः स्वेदकालः, के च ते स्वेदगुणाः । एतत्सर्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो(ना)गानामनेकविधाः स्वेदाः । तद्यथा—वापीस्वेदः, भङ्गस्वेदः, शं(सं)करस्वेदः, फालस्वेदः, पिण्डस्वेदः, नाडीस्वेदः, स्नेहस्वेदः, पुराणस्वेदः, कूपस्वेदः, घटीस्वेदः, अस्थिस्वेदः, मांसस्वेदः, मृत्तिकास्वेदश्चेति । तेषामुपचारं वक्ष्यामः ॥

तत्र वापीस्वेदः वापीमपि विधायाऽऽयामविस्तारैर्यथाहस्तिप्रमाणां सुखावतारां दृढतरां स्नानयेत् । तामिष्टकाभिर्दृढतटीं कारयेत् । एतामच्छिद्रां बन्धयेत् । सुधोपलिप्तां कृत्वा तत्र तोयं प्रक्षिपेत् । संपूर्णतोयामग्नवर्णैश्च लोहगुडपाषाणैः पानीयं तापयित्वा वारणं श्वयधुपीडितमवगाह्य पत्रभङ्गानेतान्प्रक्षिपेत् । अशोककरवीरवशिरवमुकान्खण्डशः कल्पयित्वा शल्लकीक्षवकनिर्गुण्डीमधुक्वासन्तीवृहत्यंशुमतीष्टिपर्णीगोक्षुरकशोभाञ्जनकमधुशिर्गुसुरसारोहीतकार्कविल्वाम्रिमन्थवर्षाभूद्वपशतावरीकुवेराक्षयपेहिवातारलुककुलिङ्गाक्षीनीपासनधातकीकार्णिकारकपित्थास्फोताश्वकर्णनवमालिकापाटलाश्रीपर्णीस्रदिरारग्वधाटरूपकाजकर्णतर्कारीशौर्यकाशमन्तकपलाशटिण्डु(तिन्दु)कानाम्, एवमादयो ये—चान्ये वातघ्ना वृक्षगणाः, तेषां च पत्रभङ्गैस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंयुक्तैः सुखोष्णैर्वारणभेष्यज्यवाप्यां परिषेचयेत् । ततो यथायोगं स्वेदयेत् । लोहगुडपाषाणांश्च भूयो भूयोऽग्निवर्णान्कृत्वा स्विद्यमाने मातङ्गे वाप्यां प्रक्षिपेत् । तस्मादेष वापीस्वेदः ॥

एतानेव पत्रभङ्गान्कपालभृष्टान्कृत्वा तत्र वालुकाः प्रक्षिपेत् । तत एवमेव च पत्रभङ्गान्कपालभृष्टवालुकागर्भान्मुखोष्णान्कृत्वा पाणिभ्यां पुनः पुनः परिमार्जयेत्स्वेदयेत् । ततोऽभ्यज्य सगदामन्योरःकण्ठगलकपोलग्रात्रस्तम्भान्पथायोगं वा लिप्त्वा भङ्गस्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेष भङ्गस्वेदः कार्यः ॥

१ ग. °तदोषैर्विका° । २ क. °हुवे° । ३ ग. °तत्क्रिया° । ४ क. °शुसिर° । ५ क. °मम्बुक्ष्य वा° ।

गोवराहाजानां मूत्रपुरीषाणि पयसाऽऽलोढ्य पूर्वोक्तांश्च पत्रभङ्गानाहत्य काथयेत् । ततः स्तैस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंयुक्तैः स्वेदयेत् । वातश्लेष्मविकारेष्वव-
(वि)च्छिन्नस्वेदयोगाः पूर्वोक्तद्रव्यसंयुक्ताः पत्रभङ्गाः स्वेदोपचारवद्भवन्ति ।
गोजाविस्त्रोष्ट्रमहिषाणां मूत्रपुरीषाणि पयोदधिपत्रभङ्गविमिश्राणि सुखोष्णानि
कृत्वा वारणमभ्यज्य बहलमनुलेपयेत् । सगदावच्छिन्नमन्यास्तम्भोत्कर्षक-
द्रोणीकशोफांश्च पिण्डस्वेदवदुपचरेत् । उपचारमै(व)न्तं संकरस्वेदेन स्वेद-
येयुः । तस्मादेष संकरस्वेदः कार्यः ॥

त्रपुस(ष)शणमूलकैरण्ढबीजानि सिद्धार्थकतिलपिष्टलवणकिण्वमाषाणां
चूर्णानि मुरया पयसा वा सार्धं कृत्वा तेन सुखोष्णेन वारणमभ्यज्य बहल-
मनुलेपयेत् । ततः पदान्तरितं कृत्वैरण्ढार्कपत्रैः परिच्छाद्य तमग्निवर्णैः फालैः
समन्तात्परिवारयंस्ततः कटिचरणगात्रापरस्तब्धाङ्गानि च यथायोगं फाल-
स्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेष फालस्वेदः कार्यः ॥

माषातसीतिलपिष्टलवणकिण्वयवकोलकुलत्थगोधूममूलकैरण्ढशणकपोसी-
बीजानि त्रपुससर्षपसरलभद्रदासकुष्ठतगरशतपुष्पायष्टीमधुकरास्त्राश्च संभृत्य
यानि चान्यानि द्रव्याणि वातघ्नानि, तेषां मूलानि कल्कपिष्टानि कृत्वा
सर्पिस्तैलवसामज्जाभिः संयोज्य पाचयेत्, ततस्तं वारणमभ्यज्य वातश्लेष्मवि-
कोरुषु यथायोगं पिण्डस्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेष पिण्डस्वेदः कार्यः ॥

महोस्याल्यां लौह्यां वा पूर्वोद्दिष्टान्पत्रभङ्गांस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंयुक्तान्द-
ध्यम्लेन संयोज्य काथयेत् । ततो वारणमभ्यज्य नाडीस्वेदेन स्वेदयेत् । नाडीं
च वैणवदलैः कृत्वा यथाव्याधिप्रदेशमात्रां वाससा वेष्टयित्वा तद्वदुक्तमाषचू-
र्णप्रांक्षां भूयो वस्त्रपरिवेष्टितां कृत्वा यथायोगमितस्ततः संचारयत(न्तः) मोहा-
ष्टीव्योपस्कारान्सफलकन्यस्थिजठरलाङ्गूलकरगात्रापरशोफस्तम्भं च नाडीस्वे-
देन स्वेदयेयुः । तस्मादेष नाडीस्वेदः कार्यः ॥

तत्र संस्कृतासंस्कृतैः स्नेहद्रव्यरसैरानुपौर्दकीनां च सत्त्वानां मांसरसवेस-
वारैः कूपे द्रोण्यां वाप्यां (॥वातहरपत्रभङ्गव्यामिश्रतैः सुखोष्णैः पाणिभ्यां
परिमाज्यन्तो यथायोगं स्नेहस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

स्वरकरभनुरगमहिषाश्वतरवराहाणां मूत्रपुरीषाणि पत्रभङ्गव्यामिश्राणि

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °क्तांश्चात्र भ° । २ क. °त्कर्षक° । ३ क. ग. °मतं सं° । ४ क.
ग. °गं फल° । ५ क. °पांसवी° । ६ क. °हाबाल्यं लोल्यां वा° । ७ ख. °लिप्तो
य° । ८ क. °दकानां ।

कृत्वा किण्वलवणतिलपिष्टसंयुक्तैर्दध्यम्लकथितैः सुखोष्णैर्वारणमभ्यज्य यथा-
योगं पिण्डस्वेदबहुपचारयन्तः पुरीषस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पूर्वोद्दिष्टांश्च पत्रभङ्गान्संहृत्यौदकानां च पत्रभङ्गानां भारचतुष्टयमुदूखले
क्षोदयित्वा दुग्धे पाचयेत् । वस्त्रे बहुले प्रक्षिप्य प्रियङ्गुशालिगोधूमव्रीहिपवात-
सीकुलत्थनिष्पावानां चूर्णानि पयसाऽऽलोढ्य कुप्यं । ततोऽग्निवर्णं कृत्वा
पिण्डस्वेदबहुपचारयन्तः कुप्यस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

घटीस्वेदेऽप्यग्निवर्णां घटीं कृत्वा स्वभ्यक्तं ततः पूर्वोद्दिष्टैर्द्रव्ययोगैर्बहुलमनु-
लिप्य नागं पटावेच्छन्नान्तरितं फालस्वेदविधिवद्बहुपचारयन्त्यथायोगं घटीस्वेदेन
स्वेदयेत् ॥

पूर्वोद्दिष्टानां च खरकरभसत्त्वानां तुरगमहिषाश्वतरवराहाणामस्थीनि कल्क-
पिष्टानि कृत्वा तिलपिष्टलवणकिण्वदध्यम्लार्कसंयुक्तैर्वाऽभ्यज्य बहुलमनुलेप-
येत् । ततः पटान्तरितं कृत्वा फालस्वेदविधिमुपचारयन्तो यथायोगमस्थिपि-
ण्डस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पिण्डस्त्रेदवत्तेषामेव सत्त्वानां मांसानि संहृत्य सुखोष्णैर्मांसपोटलैः पूर्ववि-
धिवद्बहुपचारयन्तो यथायोगं मांसस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पूर्वोक्तैः पत्रभङ्गैर्मृत्तिकां संयोज्य वारणमभ्यज्य यथायोगं पिण्डस्वेदबहुप-
चारयन्तो मृत्तिकास्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

तत्र श्लोकाः—

तत्रानेकविधः स्वेदः सोपचारः प्रकीर्तितः ।
यथाशास्त्रं यथाव्याधि प्रयुञ्जानस्य सिध्यति ॥
यैस्त्वेतान्विपरीतास्तु कुर्यात्स्वेदान्नराधिप ।
न सिद्धिमाप्नुयाद्वैद्यो व्यापादयति वारणम् ॥
तस्मादेतच्छ्रुतवता तथा जीर्णेन भेषजम् ।
बन्धुस्नेहोपयुक्तेन कर्तव्यां वारणे क्रिया ॥
एवं स्वेदविधिज्ञश्च प्रयोगज्ञश्च यो भवेत् ।
वरिष्ठश्चैव वैद्यानां पूजनीयः सदा भवेत् ॥
समासाच्च पञ्च स्वेदास्तेषां भेदास्त्रयोदश ॥

अतः परं स्वेदगुणान्वक्ष्यामः । शरीरमार्दवकरो मृदुं प्रस्तम्भयति, स्तब्धं
विलापयति ग्रन्थिभेदः शोफहरो वातानुलोमनकरः क्रियासु सर्वोत्तमः पाच-
नीयेषु पाचनकरः, सर्ववातकफव्याधिहरश्चेति । यथा काष्ठमस्नेहयोगेन

स्विद्यमानं विनाशं न गच्छति, तथाहि शरीरं द्रव्यरसैर्युक्तं स्नेहयोगेन स्विद्यमानं विनाशं गच्छति । यथा स्विद्यमानमस्निग्धं काष्ठं विनाशं गच्छति, तथाहि शरीरं स्विद्यमानमस्निग्धं विनाशं गच्छति । तस्माद्रूपो भूयोऽभ्यक्तं नात्युष्णे नातिशीतले काले पूर्वाह्ने वारणं स्वेदयेत् । यथा च दोषाः स्नेह-स्वेदैः प्रद्रवीभूताः श्रोतोमुखमापन्नाः शस्त्रैरपिहार्या भवन्ति ॥

यदा स्वेदेन स्विन्नगात्रं परिस्पन्दनमनवस्थितं मार्दवं लघुता वेदनारोगनि-ग्रहश्चेति, तं सम्यक्स्विन्नमिति विद्यात् ॥

छविस्फोटनं दाहं शोफं मांसपाकः शोणितमो(मे)हित्वं रोमवालाश्च शीर्यन्ते शय्यानभिनन्दी नाभिनन्दति, वृष्णा मूर्छा चास्य भवति, तमेतैर्लिङ्गैरति-स्विन्नं विद्यात् ॥

न विकारप्रशमः, दोषान्प्रचयवन्ते च्युता वा सीदन्ति, तीव्रा च वेदना गात्राणां परं मार्दवं गुरुगात्रगमनं चेति तमस्विन्नं विद्यात् ॥

तस्मादस्विन्ने हितं शस्त्रमविचारयेत् । दुःस्विन्ने न व्याधेरुपशमो भवति । अतिस्विन्ने च प्रदेहः । पञ्चकिंजल्कोशीरक्षीरवृक्षकपायैः पयोदधिप्रधुसंयुक्तैः सचन्दनैः शीतैश्चान्यैश्च शतधौतेन सर्पिषाऽभ्यज्य नागं परिषेचयेत् । शीतश्च प्रदेहैः कर्दमोशीरसंयुक्तैः सशिरस्कमा नृसं बहलमनुलेपयेत् । शिरस्थांश्चोदकु-म्भान्परित्सावयेत् । यवसकुवल्भक्तानि शीतानि दापयेत् । स्थानं च सुशीतं वा प्रवातं कुर्यात् । पित्तमूर्छायां यदुक्तं तत्सर्वं योजयेत् । अस्विन्ने पुनः स्वेदे च यथेच्छं विधिवद्विषकुर्वात् । शोणितमोक्षणं च पित्तिकोत्तरं वारणं मेदुरिणं स्थूलोच्छ्वासं धातुक्षीणं मण्डालदष्टं विषजग्धं लालाश्रा(स्त्रा)विणं कृमिकोष्ठिन-मातिनीतं च हस्तिनीं गर्भिणीं पटुर्षपूर्णाश्च विकारान्न स्वेदयेयुः । तथाऽभि-घातसमुत्थः श्वयथुः प्रमादात्स्वेदकारणात्, गात्रस्तम्भो विह्वलगमनं चेति तं निष्कम्पं विज्ञाय ततः शीतैः प्रदेहैरुपक्रमेत ततः शोणितविश्रा(स्त्रा)वं वापी-स्वेदं वा यथायोगं पुनर्दद्यात् ॥

यदा तु कफपवनसंमुद्रवेन व्याधिना पीड्यते नागः, तदाऽस्य तीक्ष्णोष्ण-कटुपत्रभङ्गव्यामिश्रेण तोयेन स्वेदः परिषेकश्च कार्यः । तस्माद्व्याधिप्रशमे स्वेदपरिषेकोपचारादत्यर्थं वारणस्य पित्तमुदीर्यते । तस्य लक्षणं वमथुर्मुहुर्मु-हुरतिमग्नं परिक्षिपति परिदह्यते मारुतैर्वीज्यमानः प्रसादमुपगच्छति । एवं स्वेदः परिषेकश्च शीतलश्च कार्यः । ततः संपद्यते सुखी वारणः ॥

तत्र श्लोकः—

व्याधिप्रशमनाः सर्वे)सर्वेषां हस्तिनां हिताः ।

कालं देशं च विज्ञाय ततः स्वेदं प्रयोजयेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

*स्वेदाध्यायः ॥

भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥

भगवन्दन्तिनां ह्येते पाकला दश कीर्तिताः ॥ १ ॥

उपसर्गेण जायन्ते सर्वजास्त्विति मे मतिः ॥

वज्राशनिसमस्पर्शाः पाकलाश्च महामुने ॥ २ ॥

आशुकारितराश्चैव सदाप्राणहराश्च ते ॥

पाकलेनाभिभूतस्य वारणस्य महामुने ॥ ३ ॥

रक्षोघ्नैर्भोजनैर्गुप्तं बलिहोमक्रियादिभिः ॥

पुरस्कृत्य ततश्चापि क्रियां कुर्वीत शास्त्रवित् ॥ ४ ॥

इति प्रोक्तं भगवता पाकले वालसंज्ञके ॥

तत्सर्वमखिलेनेह वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

इमं विधिं प्रकुर्वीत श्रेयोर्थे भिषजां वरः ॥ ६ ॥

सामान्ययज्ञं निर्वर्त्य भूयः सुप्रयतो भिषक् ॥

रत्नैर्बीजैः फलैः पुष्पैर्देवानभ्यर्च्य यत्नतः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ॥

श्वेतां वा कपिलां वाऽपि सवत्सां गामलंकृताम् ॥ ८ ॥

श्वेतचन्दनदिग्धाङ्गीं श्वेतमाल्यविभूषिताम् ॥

रौप्यशृङ्गीं स्वर्णसुरीं सवस्त्रां कांस्यदोहिनीम् ॥ ९ ॥

आरोग्यकरिणीं वैद्यो ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥

देवताभ्यर्चनेनैव ब्राह्मणानां तथाऽऽशिषा ॥ १० ॥

क्षिप्रं प्रमुच्यते रोगाद्वारणो नात्र संशयः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रक्षाकर्मविधिं च ते ॥ ११ ॥

श्वेतां प्रतिशिरां चैव श्वेतामपि वचां तथा ॥

दन्ते निबन्धयेद्वैद्यो मन्त्रेणानेन भञ्जवित् ॥ १२ ॥

* अयमध्यायः प्रायः शोफाध्यायाङ्गभूतः, अतो नास्य पृथग्गणनेति प्रतिभाति ॥

धृतिः स्मृतिश्च मेधा च रक्षा शान्ति स्त्वमेव च ॥
 (*स्वं सिद्धिस्त्वं जया लक्ष्मीः श्रीस्त्वं दुर्गा सरस्वती ॥१३॥
 ग्रहणरूपाणि पानीहं भूमौ दिवि चराणि च ॥
 तेषां तु प्रतिघातार्थं रक्ष त्वं वारणं सदा ॥ १४ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि बलिकर्मविधिं शुभम् ॥
 भवेदहतसंवीतो वैद्यः सुप्रयतः शुचिः ॥ १५ ॥
 सर्वगन्धैश्च माल्यैश्च रत्नैर्वीजैः फलेरपि ॥
 मस्तकेऽभ्यल्पपिच्छाभि(?)र्मधुना पापसेन च ॥
 घृतेन भर्जितैर्दध्ना शुष्कैर्मांसैस्तथैव च ॥
 संयावमाल्यमैरेयैः सुरयां तु वलिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 (*सामान्ययज्ञं निर्वर्त्य भूयस्तु प्रयतो भिषक् ॥
 रत्नैर्वीजैः फलेः पुष्पैः पूर्णान्प्रतिसरान्वितान् ॥ १८ ॥
 चतुरः कलशाश्चैव वारिपूर्णान्सर्वजोजन (?) ॥
 वारणस्य तु दन्ताभ्यां स्वावरोहप्रदक्षिणेत् (?) ॥ १९ ॥
 भूयो निवेशयेद्वैद्यो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
 देवराक्षससर्पाश्च पिशाचा गुह्यकास्तथा ॥ २० ॥
 निशाचराटवेयाश्च नित्यं तु रक्षन्तु वारणम् ॥
 नवग्रहा जलधरा दानवाः पर्वतास्तथा ॥ २१ ॥
 अन्तरिक्षगता ये च मुनयो वनदेवताः ॥
 ओषध्यो ग्रहनक्षत्रा गजं रक्षन्तु देवताः ॥ २२ ॥
 व्याधिप्रशमनं नित्यं कुर्वन्तु द्विरदाय च ॥
 दीर्घमायुर्बलं वीर्यं प्रदिशन्तिह पूजिताः ॥ २३ ॥)
 एवं कृत्वा विधिं सर्वं व्याधिप्रशमनं हितम् ॥
 रक्षोघ्नं भोजनं दद्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ २४ ॥
 पुरोडाशं यथा देवा आज्यं वा हुतभुग्यथा ॥
 तथा पवित्रं रोगघ्नं भोजनं भुङ्क्ष्व वारण ॥ २५ ॥
 भोजयित्वा यथान्यायं प्रदेशकुशलो भिषक् ॥
 तत्सर्वं विधिवत्कार्यं यदुक्तं वारणग्रहे ॥ २६ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठो गपुस्तके ॥

१ क. °ह दिवि भूमौ चरणं तथा । ते° । २ क. °र्जितो दध्ना° । ३ क. °या वलिभिर्भवे° । ४ क. ज्ञात्वा ।

(॥बलिं च कलशाश्चैव सर्वास्तोये विनिक्षिपेत् ॥
 कृतेनानेन विधिना पाकलात्तु विमुच्यते ॥ २७ ॥
 औषधानां च सर्वेषां मन्त्रं वक्ष्यामि भूपते ॥
 यत्किञ्चिदौषधं नस्ये पाने च कवले तथा ॥ २८ ॥
 प्रलेपने च देयं स्यात्तत्सर्वमभिमन्त्रयेत् ॥
 रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ॥ २९ ॥
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण सर्वमेवाभिमन्त्रितम् ॥ ३० ॥)
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतिकर्मविधिं शुभम् ॥
 रोगिणेऽरोगिणे वाऽपि भूतिं दद्याद्विषग्वरः ॥ ३१ ॥
 पवित्रान्सर्वरोगप्राञ्जृणु सत्यान्गुणानिमान् ॥
 न राक्षसा न गन्धर्वा न पिशाचा न चोरगाः ॥ ३२ ॥
 न यक्षा न च भूतानि रुद्रा रौद्रास्तु देवताः ॥
 हिंसात्मकास्तथा चान्ये क्षराद्या व्याधयस्तथा ॥ ३३ ॥
 क्रुधा धर्षयितुं शक्ता भूत्या नागं विभूषितम् ॥
 कपोलयोस्तथा कुम्भे निर्याणे दन्तवेष्टयोः ॥ ३४ ॥
 पक्षयोः प्रतिमाने च कक्षायां वंशयोरपि ॥
 द्विपस्यैतेषु चाङ्गेषु देयं भस्म सदा बुधैः ॥ ३५ ॥
 व्याधिताव्याधिता वाऽपि भूषिता भस्मना सदा ॥
 सुखं निद्रां निषेवन्ते निर्विशङ्का मतङ्गजाः ॥ ३६ ॥
 यथा हि शशिनं दृष्ट्वा पद्मं संकोचमृच्छति ॥
 भूत्या विभूषितान्दृष्ट्वा ग्रहास्तद्वन्महीपते ॥ ३७ ॥
 तदेव पद्मं सूर्यस्य विकसेद्भि यथोदये ॥
 तथा ग्रहा गदाश्चापि दृष्ट्वा नागं विभूषितम् ॥ ३८ ॥
 पूजिता मुनिभिर्नित्यमारोग्यबलवर्धिनी ॥
 सौमनस्यकरी चैव भूतिर्देया हितार्थिना ॥ ३९ ॥
 अभिमन्त्र्य महाराज मन्त्रेणानेन भैन्त्रिणा ॥
 भूतिरक्षा शुभा मेध्या स्मृतिर्मेधा धृतिः श्रुतिः ॥ ४० ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. 'न्तचेष्ट' । २ क. मन्त्रवित् ।

श्रीर्हीः कोन्तिः क्षमा दुर्गा पार्वती पुष्टिरुत्तमा ॥
 स्वाहा शान्तिः सुधा चैव लोकधात्री त्वमेव हि ॥ ४१ ॥
 अम्बिका हसते नित्यं भूतराक्षससेविते ॥
 श्मशाने भस्मलिप्ताङ्गः क्रीडते वृषभध्वजः ॥ ४२ ॥
 वृतः सर्वैर्महाभूतैः सत्यं भूतैव ब्रजसः ॥
 अनेन सत्यवाक्येन वारणं रक्ष सर्वतः ॥ ४३ ॥
 वृक्षत्वाच्च ततस्तेन भूषयेद्वारणं सदा ॥
 पूर्वोक्तेष्वेव भागेषु वैचः सततमुत्थितः ॥ ४४ ॥
 स्वस्थं तु रोगिणं चैव तस्मान्नित्यं विभूषयेत् ॥
 शालाद्वारे तथा स्तम्भे शय्याभागे तथैव च ॥ ४५ ॥
 आरोग्यकरणी नित्यं भूतिर्देया हितार्थिना ॥
 सततं च प्रकुर्वीत शान्तिं स्वस्त्ययनानि च ॥ ४६ ॥
 गुणा ये कीर्तिता भूत्यास्तांस्तेर्वै च ललक्षयेत् (?) ॥
 पाकलेषु यथोद्दिष्टं भेषजं यत्क्रियाविधौ ॥ ४७ ॥
 तत्सर्वं यन्नतः कुर्यादेवं रोगात्प्रमुच्यते ॥
 सर्वेष्वेव तु रोगेषु नित्यं शान्तिं प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥ १०४२ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 *शान्तिरक्षाध्यायः ॥

अथ कदाचिद्भजशरणमभिगतमृषिवरमनलसदृशवपुषमभिवाद्याद्यर्थं तस्मै
 प्रदायाङ्गो रोमपादः पप्रच्छ पालकाप्यम्—भगवन्विपुलबलसत्त्वशरीरवर्ष्मप्र-
 माणानां गिरिशिखरजलदनिचपवपुषां गजानाम् 'नयनविनाशात्सर्वविनाशः'
 इति कृत्वाऽनुमान्य प्रचोदयामि भगवन्तम्—इच्छामि विज्ञातुं कति कथं वा
 भवन्ति नेत्ररोगाः साध्या असाध्या याप्याश्चेति ॥

अथ ऋषिरुवाच—राजन्विशतिरिह गजानां नेत्ररोगा भवन्ति । ते द्विधा—
 दोषसंभवा आगन्तवश्चेति । तेषां संख्यां निदानं संभवं च श्रोतुमर्हति भवान् ॥
 तत्र स्वप्रातिभाराध्वगमनाद्वधबन्धनैः शिरसि ताडनादतिकर्मतः प्रतिसूर्य-

* एषोऽध्यायः प्रायः पाकलाध्यायशेषभूतः । अतः संग्रहाध्यायेऽस्य गणना
 न कृता । अत्रास्य लेखफलं न स्फुटम् ॥

१ क. कीर्तिः । २ क. पुष्टिवर्धनी । ३ क. भूत्येव । ४ क. °बल° । ख.
 °वलक्ष° । ५ क. °तुमिच्छत्यर्ह° ।

स्थानाध्वगमनाद्विद्युन्निपातदर्शनादीप्ताग्निदर्शनावभिधातादनशनादत्यशनाद्विषमविरुद्धरुक्षभोजनाद्वातरुधिरकफपित्तसंनिपातप्रकोपात्मादुर्भवन्ति नयनरोगा गजानाम् । (॥तेषां नामानि तद्यथा—प्रावारकी, औदकी, अण्डाक्षः, काचाक्षः, नायंप्रेक्षी, प्रतिनुन्नः, निष्पेषहतः, विद्युन्निपातहतः, विद्युद्धारिहतः, ऊष्मापरिगतः, वर्त्मक्षिष्टः, श्रो(स्त्रो)तोन्धः, बुद्धुदः, अक्षिपाकः, पटलाक्षः, दण्डाक्षः, मुञ्जः, मुञ्जजालः, लोहिताक्षः, पिटकाक्षश्च, इत्येते विंशतिश्चक्षुरोगाः प्रोच्यन्ते गजानाम् ॥

ते षडाश्रयाः—वर्त्मभागसंधिभागशुक्लभागकृष्णभागदृष्टिभागसर्वेनयनाश्रिताश्चेति । तत्र—बुद्धुदी पटलाक्षः प्रावारकी वर्त्मक्षिष्टः पिटकारूपो वर्त्माश्रिताः । मुञ्जमुञ्जजालौदकीरक्ताख्याः संध्याश्रिताः । शुक्लभागाश्रितोऽण्डाक्षः । काचाक्षनायंप्रेक्षिणौ कृष्णभागाश्रितौ । विद्युद्धारिहतोष्मापरिगतश्रो(स्त्रो)तोन्धा इति दृष्ट्याश्रिताः । अक्षिपाकविद्युन्निपातहतदण्डाक्षप्रतिनुन्ननिष्पेषहताः सर्वेनयनाश्रिताः ॥

अतः परं नेत्रजातिदृष्टिजात्यसाध्यासाध्यनयनव्याधिनिदानसाधनानि व्याख्यास्यामः ॥

तत्र कलविक्रमणिमार्जारिवराहवायसवानरनकुलविश्वदाक्षपरिदग्धविच्छिन्नपिङ्गलाक्षऋक्षहर्षक्षहुताशनार्चिःप्रभृतयो नेत्रजातयः ॥

विस्तीर्णसूक्ष्मविच्छिन्नतिर्यगूर्ध्वाधोगतवृत्तानुवृत्तप्रभृतयो दृष्टिजातयः ॥

तत्र—सितमसितं नीलं विगतोष्माश्रुनिर्भग्निः(ः)स्रुततारकाण्यसाध्यान्धक्षीणि भवन्ति ॥

तत्र प्रावारक्या उत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं च वक्ष्यामः ॥

विषमविरुद्धकषायभोजनात्प्रतिसूर्याध्वगमनाच्छिरसि च मिथ्यादण्डाङ्कुशाभ्यां ताडनाग्निःसारतया वा नेत्राणां पवनः स्थानाद्भ्युतः कफपित्ते हूर्ध्वमापादयति नयनयोः । तस्य चक्षुः प्रावृणुते तेन प्रावारकी ॥

तस्या निदानम्—स्वरकठिनरक्ता कण्डूपिच्छिलपरिश्रा(स्त्रा)वि च नयनं भवति । अथ च नयनं सलिलवत्पर्यश्रु भवति ॥

*धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ ख. °पातानुप्र° । २ क. °सर्वे न° । ३ क. °क्षिष्टपिटकारख्या व° । ४ क. °जातिर्दृष्टं जात्यं साध्यासाध्ये नयनव्याधिनिदानं सा° । ख. °जातिं दृष्टिं जात्यं साध्यासाध्ये नयनव्याधिनिदानं सा° । ५ ख. °यः ॥ अवि° । ६ क. तस्य ।

भैषज्यमस्य—पूर्वापरपरिक्षिप्तस्याविलस्य दन्त(न्ता)लानि तस्य *दन्तोदा-
नेऽतिबद्धस्य चतुर्भिर्विद्विशैर्नेत्रं निवृत्य नेत्रमांसचयं शलाकया विद्ध्वा श्लेष्म
च्छित्त्वा दोषापचयमपनयेत् । ततश्चैनं सैन्धवचूर्णेन मधुसर्पिभ्यां पूरयित्वा
वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्ग्रहम् । ग्रहात्परं चास्य मुक्तनेत्रस्योदुम्बरामलक्यश्मन्तका-
वटप्ररोहार्जुनधात्रीत्वग्भिः सह कदलीफलशालूकानि संक्षुद्य सलिले रात्रि वास-
येत् । ततः परिषेकं कुर्यात् । अथवा प्रियङ्गुमञ्जिष्ठादेवदारुत्रिफलाक्षीरेणाऽऽ-
ज्येन संयोज्य वस्त्रपरिश्रु(स्तु)तमाश्चोतनं कारयेत् । अथवा त्रिफलारोधमधुकम-
त्स्यण्डिकैरान्तरिक्षोदकसंयुक्तैरेवाऽऽश्चोतनम् । अथवा—चतुरङ्गुलमैलेडगजफलेः
सह कल्कपिष्टैराक्षीरसंयुक्तैर्घृतमण्डं विपाच्य नस्यं तर्पणं चाक्ष्णोः कुर्यात् ।
(†ततो दृष्टिद्विः, व्याघेरुपशमश्च भवति । अथवा—दन्तीङ्गुदीवेणुनलश-
रीषश्यामाश्वेतासमुद्रफेनवैदूर्यशङ्खकाचसर्जरसैः सह पेषयेत् । ततः सर्पिः-
क्षौद्रसंयुक्तैरञ्जयेत् । मुहूर्ते चातीते निर्वापणार्थमक्ष्णोः परिषेकं पयसा कुर्यात् ।)
अथवा—प्रियङ्गुतगरहरीतक्यामलकविभीतकहरिद्राशङ्खनीश्वेतानलमूलानि
कल्कपिष्टान्यांजेन् पयसाऽञ्जनम् । एतेनाक्षिणी प्रकृतिस्थे भवतः ॥

इति प्रावारकी ॥

विषमविरुद्धशिशिरगुरुकटुकषायरूक्षभोजनात्, व्यायामात्, व्यवायात्,
अत्यध्वगमनात्, गुरुभारहरणतरणविहरणात्, अतिभोजनाच्च कुप्यति पवनः
करिणः । (परिकुपितः सः) तस्य शिराभिर्दृष्ट्वं प्रपन्नोऽसं विकारमापाद-
यति ॥

ततो कर्णच्छफेनिलमजस्रं श्र(स्त्र)वति, अक्षि च रूक्षश्यावाभ्रवर्णं भवति ।
तम् “ओदकी” इत्याचक्ष्महे ॥

तस्य प्रशमनार्थं बृहतीमूलोशीरककसंयुक्तं पयो निक्षिप्य दधि कृत्वा
तन्मध्नीयात् । अथोद्धृत्य नवनीतं मञ्जिष्ठारोहिणीपुनर्नवाहरिद्राभिः सह सम्य-
क्पाचयेत् । सिद्धं शीत्नीभूतं तन्नेत्रयोः सततं परिषेचनं नस्यं च सम्यग्दद्यात् ।
त्रिफलामधुरोधशणबीजहरिद्राप्रपौण्डरीकैरान्तरिक्षोदकसंयुक्तैः परिषेकं कुर्यात् ।
परिषेकेनानेन नीरोगनयनो दृढदृष्टिश्च भवति वारणः । अथवा हस्तिनं यस्त्र-
यित्वा त्रिभिर्दिवसैर्नयनं विवृत्य मांसोपचयं बद्धशेनोत्क्षिप्य शलाकया विद्ध्वा

* ‘दन्तोपात्तेऽतिबद्धस्य’ इति भवेत् । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

१ ख. °द्वानोऽति° । २ क. °मूलैः स° । ३ क. °न्याज्येन । ४ क.
°मायाति । ५ ख. °मञ्जिष्ठां रो° ।

ततोऽस्य दृष्टिभागं वर्जयित्वा सैन्धवचूर्णैश्च सूक्ष्मपिष्टैः पूरयित्वा मधुसर्पि-
भ्यामिवस्थापयेत् ॥

इत्यौदकी ॥

शीतकषायकटुतिक्तरूक्षभोजनात्, रात्रिनागरणादिभिः प्रकुप्यति पवनः ।
स प्रकुपितो नेत्रयोरापन्नः करनयनमुखेभ्यः श्रा(स्त्रा)वपति प्रसक्तमुष्णमम्भः ॥

तेनाक्षि दर्शनं न कुरुते । कुकुटाण्डसंस्थानां च नीलपीतश्यामवर्णानामन्य-
तमेन युक्तां पिष्टिकां जनयति । राजिभिश्च हरितश्यामाभिरावृतनेत्रो भवति ।
तम् 'अण्डाक्षम्' इति विकारं विद्यात् ॥

चिकित्सितमस्य—तं च पटलमेभिरौषधैरनुलिप्य म्रियद्भुपन्नकमधुकताली-
सपत्रकालानुसारीरोधैः कल्कपिष्टैः क्षीरमासिच्य कलसे व्यवस्थाप्य (*रजण्यां
प्रातः प्रमथ्य नवनीतमुद्धृत्य चन्दनह्रीवेरमधुकालानुसारीकल्कैः सार्धं पचेत् ।
साधुसिद्धमपहृत्य शीतीभूतं नेत्रयोस्तर्पणम् । ततोऽस्य माषपिष्टेन समन्तात्साधु
परिचार्य वाक्सहस्रं सार्धं वाऽक्षि(क्ष)णि क्षीरपरिषेचनं कुर्यात् । अथास्योदुम्ब-
रशिलाटूनि मधुकरोधप्रपौण्डरीकहरिद्राभिफलाभिर्जर्जरीकृत्य नवघटे स्थित-
मान्तरिक्षोदकेन रात्रिपर्युषितेन च नेत्रयोः परिषेचनं कुर्यात् । एतैरुपक्रमवि-
शेषैरण्डाक्षः प्रशममुपगच्छति ॥

इत्यण्डाक्षः ॥

अथ गुरुभारगमनवधबन्धप्रतिसूर्यस्थानाध्वगमनादश्मलोष्ठशराधानवतां
पथां मर्दनाद्वा मिथ्या शिरसि दण्डाङ्कुशाभ्यामभिघातादतिप्रवातस्थानाद्रक्त-
पवनकफपित्तसंनिपातानां प्रकोपात्पर्यश्रुता भवति ॥

अथ नयनमनिलदोषात्परिशुष्कवर्त्मरक्तरूक्षपर्यन्तं घृण्यमाणमिव शर्क-
राभिर्मन्दोष्माश्रु विसृजति । भवति च शिशिरजलनिषेवणादतिगुरुवेदनम्,
पित्तोपद्रवात्परिदह्यते नयनमग्निपरिगतवद्भवति । भवति च पीतरक्तारुणानां
वर्णानामन्यतमवर्णम्, विसृजति तोयमुष्णमजस्रम् । सूर्योदये बलवती चास्य
वेदना भवति । रक्तोपद्रवाद्रक्ताभिष्यन्दि च भवति । कफोपद्रवान्नयनं प्रलम्बत
इव गूनपर्यन्तं शिशिरपरिच्छलपरिश्रा(स्त्रा)वि गुरुदृष्टि पाण्डुतारकं पटल-

* कपुस्तके धनुराकारमध्यस्थः पाठस्तुटितः । प्रत्युत विद्युद्वारिहतप्रकरणस्थः
'बहिरक्ष्णोः'—इत्यादि, 'भोजयेच्चैनं मृगवराहं कुकुटमहिषमांसरससंयुक्तं शाल्योदनं'
इत्यन्तः पाठोऽस्ति ।

विकारि भवति । नागस्य सर्वदोषोपद्रवात्सर्वलिङ्गमनुपक्रमाच्चास्य दृष्टिरुपहन्यते काचपटलाभ्यां तं 'काचारूपम्' इत्याचक्ष्महे ॥

चिकित्सितमस्य—तं निवातमगारं प्रवेश्य शीतकषायशीतपटेन प्रच्छन्ननयनमवस्थापयेत् । अथाजस्रं परिषेचनैर्विगतनयनोष्मणश्चास्य कुर्यादेवेन विधिनाऽञ्जनम् । लथुनसमुद्रफेनसैन्धववृहतीभिःप्लीः पृथक्पृथक्पेषयित्वा मधुकफणिज्जकरसकान्सनीलामलकगोपितैर्मधुसंयुक्तैरर्धमासस्थितमौदुम्बरे पात्रे सूक्ष्मपिष्टां गुलिकामक्षमात्रां कृत्वाऽञ्जनमभीक्षणशः कुर्यात् । अथवा—श्रो(स्रो)-तोञ्जनसैन्धवविडङ्गहरिद्रामधुसंयुक्तश्रेष्ठमञ्जनमुपदिशेत् । उच्छन्नदृढप्रकृढस्य काचपटलस्य शस्त्रेण लेखनं कृत्वा शतधीतेन घृतेन पूरयेत् । अथ विशुद्धनयनमुपकृढव्रणं चैनमनुषेचयेत् । ततः पञ्चमूलयोर्निष्काथेन मधुरगणविपक्वेन सर्पिर्मण्डेन भोजयेत् । अथैनं मृगतित्तिरिलावकानां मांसरसेनाऽऽव्याधिप्रमोक्षाच्छाल्योदनं भोजयेत् । अथ वैद्यो द्विरदं प्रसन्ननयनमुपकृढव्रणं दर्शयेन्नरेन्द्राय ॥

इति काचाक्षः ॥

अथ नायंप्रेक्षी । रात्रिजागरणादत्यध्वगमनादतिभारोद्ग्रहनात्सलिलतरणात्क्षयाच्च रेतसः; दौर्बल्यादतिप्ररोधाच्च कटुकषायविषमविरुद्धभोजनाच्च वातः प्रकोपमापन्नो नयनवहा शिरा निरुणद्धि ।

ततोऽस्य दृष्टिः प्रच्छाद्यतेऽस्वच्छरूपा च भवति । उच्चैः पादान्विहरति । संज्ञया यातारमनुव्रजति । नायं प्रेक्षत इति नायंप्रेक्षी ।

अथास्य भेषज्यम्—तगरमधुकचन्दनैर्घृतमिश्रेर्धूपयेत् । पर्यागतान्यामलकानि पिष्ट्वा क्षीरं च कलसे समावाप्य दधि जातरसं प्रमथ्य नवनीतमुद्धृत्य पचेत् । चन्दनहीवेरमधुककालानुसारीहरिद्रामञ्जिष्ठारोहिणीपुनर्नवाकल्कैः साधुसिद्धमपहृत्यानुषेचनं कुर्यात्, नस्यकर्म च । तस्य च मधुघृतसमभागसंयुक्तं त्रिकटुकमधुकपिष्टमञ्जनं भासास्थिकेशकांस्परजतकुक्कुटाण्डकपालान्यैकघ्यं कृत्वा पेषयेत् । ततः शुद्धताम्रकपाले निहितं पिहितमन्तर्धूमां मिषीं कारयेत् । ततस्तया वाजिमूत्रपिष्टया विहितमञ्जनं साधयेन्नायंप्रेक्षी वारण इति ।

तत्र श्लोकः—

एतेन विधिना वैद्यः पटुर्लघुपराक्रमः ।

साधयेद्दृष्टकर्मा च नायंप्रेक्ष्याख्यमामयम् ॥

इति नायंप्रेक्षी ॥

प्राजनाकुशशलाकाकाष्ठाभिघातादतिकण्डूयनान्प्रतितोदनाच्च प्रतनुञ्चः प्रादुर्भवति ।

तस्य लक्षणम्—कलुषपर्यश्रु रक्ततारकं परिशूनान्तं गुरुप्रेक्ष्यं नयनं भवति । भिन्ने प्रथमे पटले नयनपरितोषः, तप्तः आ(स्त्रा)वः, श्यावता गुरुत्वमुष्णता च भवति । द्वितीयस्य चानुपटलस्य भेदे पिच्छिलफेनोदकवर्णपरिश्रा(स्त्रा)वः । तृतीये सवेदनं पीतारुणत्वं च । चतुर्थे पटलेऽत्यन्तवेदना रुधिरश्रा(स्त्रा)वो नयनविनाशश्च भवति ।

तत्र श्लोकाः—

प्रथमे नेत्रयो राजन्सरागं तीक्ष्णवेदनम् ।
सम्पक्वप्रच्छाद्य दृष्टिं वा भूयश्चास्य प्रवर्तयेत् ॥)
सर्वत्र च परीदाहः श्वयथुः संनिमीलनम् ।
वेदना दृष्टिनाशश्च परिभावश्च लक्ष्यते ॥
द्वितीये पटले भिन्ने कृच्छ्रसाध्यं विनिर्दिशेत् ।
तृतीये पटले भिन्ने याप्यमत्र विनिर्दिशेत् ॥
चतुर्थे पटले भिन्ने असाध्यं संप्रचक्षते ।
सत्रणं शृङ्गमुत्पन्नमसाध्यं तु प्रकीर्तितम् ॥

सर्वत्र चिकित्सितम्—अस्य शलाक्या विवृत्य नयनं मधुसर्पिभ्यां पूरयेत्, बहुशः क्षीरवृक्षाणां त्वग्भिर्जर्जरीकृतपुभिर्निशि पर्युषिताभिर्नवं कलसं प्रपूर्य तस्मिन्कलसे क्षीरमासिच्य द्वितीयेऽद्वि मश्रीयात् । निष्पन्नं नवनीतमुद्धृत्य तच्छतधौतं कृत्वाऽनेन मधुयुक्तेनाभ्यञ्जयेत् । अभिपरिषेकश्चास्याजाक्षीरशर्करोदकैः शीतैः प्रपौण्डरीकमधुकापञ्चकरोधोशीरमञ्जिष्ठाभिश्चान्तरिक्षोदकपर्युषिताभिः परिषेकयेत् । कुशमूलामलकांतलमञ्जिष्ठोशीरकल्कैर्बहिरात्पयेत् । आजेन पयसा भद्रदारुमुस्ताप्रपौण्डरीकमधुकैर्घृतं सिद्धं तर्पणं नस्यं च दद्यात् । तरुणोदुम्बरमधुकदेवदारुमञ्जिष्ठाचन्द्रनकालानुसार्याकल्कैर्मधुसंयुक्तेरञ्जनम् । अथ शृङ्गता बिन्दुर्वा स्यात्, याष्टमधुघृतसैन्धवैर्लेखनं शस्त्रेण वा ॥

तत्र श्लोकः—

प्रतिनुन्नमिमं व्याधिमागन्तुं नेत्रसंभवम् ।
साधयेत्कुशलो यः स पूजामर्हति पार्थिवात् ॥
इति प्रतिनुन्नो नाम नेत्ररोगः ॥

करकर्णवितततरुतटविहतमक्षिन्निष्पेषहतमित्याचक्षते ॥

तस्य निदानम्—उष्णाश्रुश्रा(स्त्रा)वः, श्वयथुर्वेदना दाहो गुरुत्वं रक्तता संनिमीलनं चाक्ष्णोः ॥

तस्य सित्ताजकर्णप्रपौण्डरीकमधुककालानुसारिरोधैः क्षीरेणाऽऽजेन संयो-
ज्यावश्चोतनम् । हृतोष्मणश्चास्य मधुसैन्धवसंयुक्तेन नवनीतेनाञ्जनमिति समानं
पूर्वेण । पयसश्च परिषेकः । गोजशकृत्काण्डशः कल्पितं पालाशपत्रपरिवेष्टितं
वह्निषिद्धमञ्जनं कुर्यात् । वटप्ररोहचन्दनदेवदारुहरिद्राप्रपौण्डरीकसारिवारोहि-
णीकालानुसार्योशीरपिष्टैर्मधुसंयुक्तैरञ्जयेत् । रसाञ्जनतरुणौदुम्बरमधुकसितक-
र्णकैः पिष्टैः क्षौद्रघृतसमन्वितैरञ्जयेन्निष्पेषहतम् ॥

तत्र श्लोकः—

निष्पेषहतमित्याहुर्वारणं तु चिकित्सकाः ।

यथोक्तेसाधुकारी च सिद्धकर्मा मृपूजितः ॥

इति निष्पेषहतरोगः ॥

अशनेः संनिपातनिरीक्षणाद्विषस्य व्यापद्यते दृष्टिः । मांसपेशी च निष्ठ-
ब्धता च भवति तं प्रत्याख्येयं 'विद्युन्निपातहतम्' इत्याचक्ष्महे ॥

तत्र श्लोकः—

विद्युन्निपाततश्चक्षुर्हतं यस्य तु हस्तिनः ।

असाध्यमिति तं विद्यादृष्ट्वा च परिवर्जयेत् ॥

इति विद्युन्निपातहतः ॥

अथाङ्गपतिरवेक्ष्य द्विरदानश्रुपरिगतलोचनान्पक्ककटकर्णकपोलोष्ठप्रतिमान्भ-
गवन्नुमुवाच पालकाप्यम्—'भगवन्को नामायं व्याधिः, किमात्मकः, कथं
ब्रूतेपचते, किं वाऽस्य लक्षणं चिकित्सितम्' इति ॥

अथ ऋषिरुवाच—'राजन्विद्युद्धारिहतो नामैष व्याधिर्वातपित्तात्मकः शीता-
भितापप्रभवः परिकर्मापचारात्प्रादुर्भवति । तस्याभितापसंस्थानधर्माध्वगमनभा-
रवहनाग्निपनमुष्णे चातिकर्मप्रयोगात्, गजसंनिपाताच्च स्नेहावसिक्तस्य घर्मा-
वस्थापनमतिकर्मप्रयोगशारदस्येति ॥'

तत्रैवमादिभिस्तप्तो गजः क्लाम्यति, करवदनाभ्यां वमथुमुत्सृजति, परिवी-
जते दंशमशकावृत इव व्यक्तश्रवणकरलाङ्गुलैः ॥

तथाविधमवेक्ष्य द्विरदं वैद्यस्थानस्थं पक्ष्यापक्ष(?)मुभयतो लब्ध्वाऽलानम-
नुवर्तयेत् । अथैनं विगतवमथुकुप्रमवेक्ष्योत्थाप्य शिशिरपङ्कजवाल्कापांशुभिरव-
कीर्य प्रेकामं जलकुवलकदर्दमहरणेष्टुमृजेत्, हरितं च तृणमुपाहरेत् । अथैनं
विगतश्रममवेक्ष्य सलिलमवगाहयेत् । तत्र चैनमनुवृत्तं तृणैर्कूर्चान्दुककाष्ठकव-

१ क. क्षीरेणाऽऽजेन । २ क. °क्तमधु° । ३ क. °ध्रिर्वर्तते पि° । ४ ख.
पक्ष्मयक्ष्म मु° । ५ क. °त्थाय शि° । ६ क. °णवर्चोदुक° ।

लकुवला नामन्यतमेनोद्घृष्य सुप्रक्षालितशिरसं व्यपगतोष्माणमानयेत्स्थानम्,
मतिच्छादयेच्च कवलैरिति । अत्र श्लोकः—

अवेक्षितव्या द्विरदाः सततं परिकर्मिभिः ॥

बन्धुस्नेहेन संयुक्तैर्हृदयैः क्लमवर्जितैः ॥

तत्र केचिदभितप्तमज्ञानत्वराम्भ्यां द्विरक्षमवगाहयन्ति सलिलम् । ततोऽस्य
स्वेदनिरोधात्सलिलपानाद्दूषमणश्चाप्रमोक्षाद्धर्मपरिगतदेहत्वादनिलः प्रकुप्यति ।
अथ पवनकोपाच्छेषदोषप्रकोपः । तत्राज्ञेयत्वात्पित्तरक्तमादायानिल ऊर्ध्वमा-
गत्य शिरः संतापयति । तत्संतापादश्रुगमनमवगूहनं च नेत्रयोर्भवति । कटव-
दनकर्णकरगुहाभागपाकः, तस्य सुकुमारप्रदेशपाकश्च स्यात् । प्रस्तब्धकरक-
र्णप्रतिमानः पर्यश्रुरत्यर्थं भवति । तस्य यदा नेत्रयोः पटलमुत्थितं बहलमन-
ल्पपरिदोषमनश्रु विगतोष्म च भवति, (*तदसाध्यं विद्यात् । विपर्यये साध्यम् ।
अथ प्रदेशानामस्यैकरात्रं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा गूनभावः स्तम्भश्च भवति) तृती-
यचतुर्थयोरद्भोः स्फोटोद्गमस्त्वग्भेदश्च भवति ॥

अत ऊर्ध्वं तत्र च साध्यमुपाचरेत्, सात्त्व्यसत्त्वंदेशकालवयःप्रकृतिविधिज्ञो
वैद्य एभिरुपक्रमैः—तं निवातमगारं प्रवेश्य दधिर्मैस्तुसौवीरस्कमृदितेन सर्पि-
षाऽभ्यज्य ततः पर्युषितजलपूर्णांश्चन्दनोशीरसारिवार्कजलकसंयुक्ताञ्जिरसि
घटान्श्चोतयेत् । पञ्चकरोधमधुकमृद्वीकोशीरशर्करामञ्जिष्ठाचन्दनसारिवाप्रपौ-
ण्डरीकह्रीर्वैरतगरपत्रामलकविभीतकहरीतकीसितकार्णिकानां शीतकषायपरि-
षिक्तनयनं प्राक्सूर्योदयाज्जलमवगाहयेत् । तत्र चैनमनुवृत्तं यथाकालं सुखमः
वस्थाप्य पुनरुत्तार्य बहिरक्ष्णोऽस्तिलकरवीरामलकचन्दनकशेरुकविशमृणालो-
त्पलसारिवामधुकनलवज्जलकुमुदकहलारतामरसमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीकह्रीर्वैरतगर-
पत्रैलालोधोशीरमांसीक्षीरीणां त्वग्भिः क्षीरपिष्टाभिरालिप्तनयनं पूर्वोक्तेन सर्पि-
षाऽभ्यज्य प्रच्छन्ननयनमवस्थापयेत् । प्रदापयेच्चास्मै भव्यपारापतमृद्वीकापन-
सदाढिमामलकलकुचपरुषकपीलुपियालबदरराजादनसंयुक्तं शक्तुमन्थं सशर्करं
यानि चान्यानि शीतानि तेषां त्वग्रसैः कसेरुकोत्पलविसमृणालेक्षुवालिकाः
सर्वं च यवसमौदकं मत्स्यण्डिकागर्भमाहारयेत् । तैश्च प्रदेहः । अथवा—वेत-
सार्जुनकदम्बोशीराजकर्णक्षीरवृक्षतिलकरवीरोत्पलपञ्चकलकैः सघृतः प्रदेहः ।
अथ विगतोष्मणः सर्पिषा मधुना चाञ्जनं कार्यम् । अजाक्षीरेण शणबीर्जमधु-
सर्पिर्युक्तेन पूर्वोक्तैश्चौषधैः सृ(शृ)तशीतैः परिषेकः सदा भवेत् । तत्र द्वाष्टविगतो-

* धनुराकारमध्यस्थः पाठः कपुस्तके न ॥

१ क. °सं विग° । २ क. °मश्रु सौ° । ३ क. °वेकयेत् ।

ष्माणं व्रणीभूतां द्विव्रणीयवदुपाचरेत् । नेत्रयोश्चास्य पटलचिकित्सा कार्या ।
अथ विशुद्धनयनमुपरूढव्रणं चैनमुपसेचयेत् । नस्यं देयं चास्य पञ्चमूलद्वयनि-
ष्काथेन मधुरगणविपक्वेन सर्पिर्मण्डेन । भोजयेच्चैनं मृगवराहकुक्कुटमद्विषमांसर-
ससंयुक्तं शाल्योदनमाव्याधिप्रमोक्षात् । अथ वैद्यो द्विरदं मसंनत्त्वग्रोमनयनं
समुपरूढव्रणं दर्शयेन्नरेन्द्राय, इति ॥

तत्र श्लोकः—

विद्युद्वारिहतं नाम पित्तानिलसमुद्भवम् ।

साधयेन्नेत्ररोगं यः पूज्यः स्यात्स भिषग्वरः ॥

इति विद्युद्वारिहतः ॥

पथि तप्तपांशुवालुकोपलवति बलवदूष्मपरिगतसर्वशरीरस्य वार्यलभमा-
नस्य स्वेदोऽन्तर्गतो नेत्रावरोधी भवति । तमावृतदृष्टिमसाध्यम् 'ऊष्मापरिग-
तम्' इत्याचक्ष्महे ॥

तत्र श्लोकः—

ऊष्मापरिगताविष्टमक्षि नागस्य दूषितम् ।

तदृष्ट्वा वर्जयेद्वैद्योऽसाध्यमित्येव शास्त्रवित् ॥

इत्यूष्मापरिगतः ॥

तीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारकषायकटुकविषमविरुद्धभोजनाच्च वातपित्ते प्रकु-
पिते हस्तिनस्तस्य शिराभिरूर्ध्वमागत्याक्षि क्लेदयतः, तत् 'वर्त्मक्लिष्टम्' ॥

तस्य विज्ञानं श्रवणपाको दूषिकोद्वमश्च भवति वर्त्मनः ॥

तस्य साधनमुपदेक्ष्यामः—काशमयोशीररोधकशर्कराद्राक्षादारुहरिद्राभि-
रञ्जनम् । पयसा वाऽऽश्रोतनम् । त्रिफलां च मधुसंयुक्तामञ्जनं कुर्यात् । भैष-
ज्यविधिरस्य व्याख्यातः ॥

तत्र श्लोकः—

अनया क्रियया युक्तं वर्त्मक्लिष्टं यथाविधि ।

साधयन्सिद्धिमाप्नोति कर्मसूत्रविशारदः ॥

इति वर्त्मक्लिष्टम् ॥

मधुराम्ललवणभोजनाच्छ्रो(त्स्रो)तसा कफपित्तसंभवेन पवनोत्पीडितेनानि-
मिपतौऽधिकं छाद्यते दृष्टिः ॥

पक्वं चाशु(सु)प्रश्र(स्र)वति तं 'श्रो(त्स्रो)तोन्धम्' इत्याचक्ष्महे ॥

चिकित्साऽप्यस्य—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मेपशुङ्गीकुमुदनलिनोत्पलाशकु-

सुमसारिवामधुकचन्दनैः क्षीरसिद्धं घृतं नेत्रयोस्तर्पणं नस्यं च सम्यग्दद्यात् ।
अयस्ताम्ररजतकनकमधुकस्फटिकतरुणोदुम्बरकतकामलकमधुसर्पिर्भिरञ्जयेत् ।
पयसा च परिषेकः । इति ॥

तत्र श्लोकः—

योगमानेन यः कुर्यात्परिषेकाञ्जनादिकम् ।

नस्याञ्जनक्रियां वैद्यः स श्रो(स्त्रो)तोन्धं निवर्तयेत् ॥

इति श्रो(स्त्रो)तोन्धः ॥

स्निग्धमधुरगुरुशिशिरगुडदधितिलपल्लमत्स्यमांसभोजनादव्यायामाच्च कफः
प्रवृद्धिमाप्नोति ॥

स नेत्रयोरापन्नः पिष्टिकाभिरावृणोति वर्त्मनी जलबुद्बुदाकाराभिः, तं
'बुद्बुदी' इत्याचक्ष्महे विकारम् ॥

तस्य भैषज्यम्—प्रावारक्युक्तेन विधानेन यन्नपित्वा तथैव विडिशेन नेत्रं
विवर्त्य मार्कवरसेन बुद्बुदमाश्रोत्याभीक्ष्णशः शस्त्रेण च्छेदयेत् । ततः प्रफौण्डरीक-
मधुकचन्दनोशीरशीतशिवागुरुकालानुसार्पासुनिषण्णकैर्वा पक्वं घृतं नस्यं दद्या-
त् । तर्पणं च नेत्रयोः समुद्रफेनशङ्खनाभिशर्कराभिर्मनःशिलायुक्ताभिरञ्जयेत् ।

तत्र श्लोकः—

इत्येष बुद्बुदी नाम य एनं साधयेद्विषक् ।

शास्त्रोद्दिष्टेन विधिना स भवेत्साधुपूजितः ॥

इति बुद्बुदी ॥

अथ यदाऽत्यर्थं रूक्षाहारो जाङ्गलपवसोपसेवी, उष्णेऽध्वानमभिप्रपद्यते ।
तदाऽस्य वायुर्ध्वगतः श्लेष्मपित्तशोणितान्यादायाक्ष्णोर्वेदनामत्यर्थं करोति ॥

न च यवसमभिलषति, तम् 'अक्षिपाकम्' इत्याहुः । तद्यदि शोणितं पूयं
वा श्र(स्त्र)वति, तस्य तदा सिद्धिर्न विद्यते । विपर्यये तु शुद्धजलश्रावी(स्त्रावि)
साध्यम् ॥

अथास्य निवातस्थस्य क्रियारम्भः कर्तव्यः । ततोऽस्य मञ्जिष्ठां विश्वभे-
षजं रोहिणीं च पिष्ट्वा तैलं विपाच्यते । तेन तैलेन नस्यकर्म कुर्यात् । तस्य
पिप्पलीसैन्धवश्यामाककुलत्थहरेणुकैलारोधागरुचन्दनानि समभागानि पयसा
संयोज्य सर्पिः पाचयेत् । तेनास्य तर्पणं नस्यकर्म च कुर्यात् । तस्य पिप्प-
लीसैन्धवश्यामाककुलत्थादीनि समभागानि पिष्ट्वा मधुसर्पिषा युक्तमेतद्दद्याद-
ञ्जनम् ॥

तत्र श्लोकौ—

असाध्यः शोणितश्चा(स्त्रा)वः पूयं वा श्र(स्त्र)वते यदि ।

न तत्र कुर्याद्वैषज्यं तत्र सिद्धिर्न विद्यते ॥

विपरीते तु कर्तव्या क्रिया गजहितैषिणा ।

यथोक्तौषधकल्पेन सोपचारः प्रयत्नतः ॥

इत्यक्षिपाकिः ॥

स्निग्धमधुरघनगुरुशिशिरलवणाम्लातिभोजनादव्यायामादानूपतृणकवलकु-
वलभक्षणाच्च प्रवृद्धः श्लेष्मा *मारुतोद्भूतश्चक्षुरापन्नः श्वेतपटलत्वाय कल्पते । तं
'पटलाक्षम्' इति विद्यात् ॥

तस्योपक्रमम्—त्रिफलात्रिकटुकलोघ्नैलवालुकैः ससैन्धवैर्मधुमिश्रैरञ्जयेत् ।
इङ्गुदाश्मन्तककतकफलमनःशिलासमुद्रफेनशङ्खनाभिसमुद्रमण्डूकीविद्रुमताम्रक-
नकरजतमणिभिरञ्जनम् । उत्सन्नदृढप्रकृढपटलस्य चास्य सैन्धवलवणचूर्णै-
र्लेखनम् । तेनासिद्धौ वर्त्मोदधृत्य विडिशैर्यथावच्छिन्ने पटलमथैनं छेदयेत् ।
तत्र श्लोकौ—

विवर्त्य नेत्रे नागस्य पूर्वं सम्यग्वितानयेत् ।

एनं सामुद्रयन्त्रैस्तं विडिशैश्च ततो लिखेत् ॥

पूरयेन्मधुसर्पिभ्यमिथैनं वस्त्रसंवृतम् ।

समरात्रस्थितं चाक्षि पूरयेदञ्जयेत्ततः ॥

इति पटलाक्षः ॥

अथाभिघातादूर्ध्वं तिर्यग्गारार्जिदण्डाकृतिर्नयनमावृत्य तिष्ठति । तमन्ये
'दण्डाक्षम्' आहुः । 'नीलिका(क्ष)म्' इत्यपरे ॥

तस्यपूर्ववद्विवर्त्य नयने विडिशेनोत्क्षिप्य शलाकया विद्ध्वाऽस्त्रेणापहरेत् ।
पञ्चमूलयोर्निष्काथेन मधुरगणविपक्वेन पयसा च घृतं पक्त्वा नस्यकर्म तर्पणं
चास्य कुर्यात् । समुद्रफेनशङ्खसैन्धवसर्जनीर्यासैर्मधुसर्पिर्युक्तेरञ्जनं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

अञ्जनानि यथोक्तानि तर्पणालेपनानि च ।

अवस्थामथ विज्ञाय तत्र कर्म समाचरेत् ॥

इति दण्डाक्षः ॥

* 'मारुतोद्भूतः' इति भवेत् ।

१ क. तेन सिद्धौ । २ ख. °रात्रिस्थि° । ३ ख. नीलकाचम् । ४ क.
°द्विवृत्य न° । ५ क. °गालोकना° ।

अथ यदाऽत्यर्थगुरुभोजनात्प्रवृद्धश्लेष्मा मारुतोद्धूत ऊर्ध्वं तमादाय नेत्रा-
नुसारगतिभिः शिराभिरनुनीतः श्वेतसूत्राकृतिना सूक्ष्मेण कृमिणा नयनमावृतं
करोति । तदा 'मुञ्जः' इत्युच्यते कफकृतो व्याधिः ॥

तस्य लक्षणम्—वेदना श्वयथू रक्तताम्रश्रा(स्त्रा)वो नेत्रस्याप्रतिक्रियया
श्वेतभावः । प्रथमे पटले विचरल्लक्ष्यते-सूत्रमन्तर्मणिगतमिव व्यक्ताव्यक्तोऽनव-
स्थितः । द्वितीये पटले नातिविचारी स्थूलतरः । तृतीये पटले रैकासितहा-
रिद्राणां वर्णानामन्यतमं भजतेऽसाध्यः । चतुर्थे पटले गते मुञ्जे दृश्यते नयन-
मग्निपरिगतवत्ताम्रराजिभिरावृतं भवति । प्रायशः सर्वेषामेव चतुष्पदानां दृष्टि-
हरः । न शस्त्रादृतेऽस्य सिद्धिरस्ति ॥

तस्य गात्रापरपरिक्षिप्तस्यालानितस्य 'दन्तोदान्त्यं निवृहीतस्यापयामितस्य
नयनं विवृशौर्विवर्त्य व्रीहिमुखेन शस्त्रेण सूत्रवेष्टितेन तिलमात्रावशिष्टेनार्धपव-
विस्तारेण दृष्टिभागं वर्जयित्वाऽपाङ्गभागस्थं सूत्रवच्चलितं कृमिं संचरन्तमभितः
प्रथमत एव विध्येत् । पक्ष्माणि वा विशति । शस्त्रं वाऽप्यनुवेष्टति, मुखं वा
भजति किंचिदुपहृतम् । बहिशेनोद्धरेन्मुञ्जम् । सम्यग्विद्वमेव विद्यात् । (*त-
तस्तमुष्णोदकपूर्णे सुवर्णपात्रे प्रक्षिप्य संचरन्तं राज्ञो दर्शयेत् । सप्तरात्रादूर्ध्वं
दृष्टिद्रवं पिबति च, तमसाध्यं विद्यात् ।) क्षते शस्त्रविधौ बहुशः परिषेचये-
न्नयनमासवेन मधुना । यन्नयुक्तमाच्छाद्य मुखं वाससा निवातस्थं स्नेहपानैर्धूप-
नैश्चोपक्रमेत् । सर्जार्जुनकदम्बपुष्पहिङ्गुसर्वगन्धसर्जरसैर्वृतसंयुक्तैर्धूपयेत् । यथा-
क्रमं मधुपर्णीतैलपर्णीपृथक्पर्णीभिस्तैलं पक्त्वा प्रातः स्नेहं भोजयेत् । एनं च
पापयेत् । शिरश्चास्य गृतेनैव स्नेहेनावशिञ्चेत् । गिरिकर्णिकामूलोष्पलीसै-
न्धवैः पिष्टैर्मधुसंयुक्तैरञ्जयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

विधिना नेत्रमुञ्जे तु क्रियाभिः समुपाचरेत् ।

क्षिप्तं प्रमुच्यते रोगात्प्रकृतिस्थश्च जायते ॥

इति मुञ्जः ॥

अथ येदा गजनयनमुपहतमतीव कफपवनपित्तानामन्यतमेन दोषेण सर्वैर्वा
विविधवर्णैः शबलैर्वा सितासितनीलपीतरक्तारुणैर्वा कृमिभिश्चितम्, तदा 'मुञ्ज-
जाल' इत्युच्यते ॥

† 'दन्तोपान्तं' इति भवेत् । * धनुराकारमध्यस्थः पाठः कपुस्तके न ।

१ क. °द्रुतमा° । २ क. रक्तसि° । ३ क. यक्ष्माणि । ४ क. पाचयेत् ।
५ क. ख. सृतेनैव । ६ क. यथा ।

तत्र वातात्परुषाः श्यावाः, पित्ताद्धरितनीलपीताः, कफाच्छ्रेताः, शोणिता-
द्रक्कारुणाः, संनिपाताद्बहुविधवर्णाः शबला वा राजिमन्तो भवन्ति ॥

तत्र नीलासितपीतारुणहरितरक्तानां चिकित्सा नास्ति । सप्तरात्रस्थितैः
कृमिभिः श्वेतोपलवदक्षि भवति, तदप्यसाध्यम् । परिशिष्टानामस्ति चिकित्सा ॥

मुञ्जजालेऽपि मुञ्जविधिः कार्यः । क्षीरदधिपल्लसन्दुवारमूलकबीजामलक-
कालिकानिर्गुण्डीरोहि तकमत्स्यैः कथितैः सुस्रोणैर्घृतमण्डाभ्यक्तं शिरः प्रालि-
म्पेत् । मधुसंस्पृष्टं तन्दुलोदकं पाययेत् । हरेणुकैलामेषगुड्डीरोधागुरुदेवदारुश्वे-
तापिप्पलीभिरामलकरससंयुक्ताभिर्घृतर्मण्डं विपाच्य नस्यं तर्पणं च नेत्रयोः
कुर्यात् । (*मेषगुड्डीश्वेतपाकीतगरहरेणुकाशिग्रुनीलिकागिरिकार्णिकाञ्जलिका-
रिकाश्वेताश्यामामूलानि सलिलेन पिष्ट्वाऽञ्जनं कुर्यात् ।) हरिद्राद्वपनिम्बपत्र-
मञ्जिष्ठाहरितालमनःशिलामाषपर्णीभिस्तैलं पक्त्वा नस्यं दद्यात् । मधुकमधू-
च्छिष्टरोध्रमञ्जिष्ठाभनःशिलाजतुकुकुटमेदोभिः पानार्थं धूपः कार्यः । लशुनाञ्ज-
नपिप्पलीफणिज्जकरसकांस्यनील्यामलकरसगोपितैर्यथासंख्यं पृथक्पृथक्पिष्ट्वा
कृमिनाशनमञ्जनमिति ॥

तत्र श्लोकः—

इमं विधिं विधिज्ञस्तु यः कुर्यात्सुसमाहितः ॥

यथासाधु समुद्दिष्टं मुञ्जजालात्स मोचयेत् ॥

इति मुञ्जजालः ॥

उष्णाम्ललवणकटुकगुरुरूक्षान्नभोजनादतिव्यायामाच्च भवति रुधिरं कुपि-
तम्, तदाऽर्निलावधूतमूर्ध्वहाः सिराः प्रपन्नं निरुणद्धि चक्षुः । तेनास्य नयने
राज्यः सपरिश्रा(स्त्रा)वा भवन्ति । गूनवर्त्मनी चाक्षिणी भवतः । तं 'लोहिता-
क्षम्' इत्याचक्षते गजस्य नयनविकारम् ॥

तस्य साधनम्—लोध्रमधुकप्रपौण्डरीककलकैः समस्तैरेवाऽऽश्रोतनम् ।
अञ्जनं मधुघृताभ्यां कारयेत् । घृतमण्डेन नस्यं कुर्यात् । स्थानं सुशीतलम् ।
वारिपूर्णाश्च घटाः शिरसि वंशे च परिश्रा(स्त्रा)व्याः । इति ॥

तत्र श्लोकः—

घृतपानैस्तथाऽभ्यङ्गैः स्निग्धैश्च रसभोजनैः ।

यवसैर्मधुरैश्चैव लोहिताक्षं प्रसाधयेत् ॥

इति लोहिताक्षः ॥

* 'धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ॥

१ ख. °रात्रिस्थि° । २ ख. °निलविधू° ।

वातपित्तप्रकोपादजीर्णाम्लविदग्धरूक्षाहारस्फोर्ध्वभेवानुश्रित्य पिटका भव-
न्त्युष्णा नेत्रानुगताः, तस्मिन्नुन्मीलयितुमशक्तः । अर्धाक्ष्णोर्वा पश्येत् । तं
'पिटकाक्षम्' इत्याहुः ॥

तस्य चिकित्सितम्—मधुसैन्धवाभ्यां लेखनम् । श्रीपर्णविरुणानि चोदूखले
क्षोदयित्वा तस्मिन्विश्रा(स्त्रा)व्य तोषमजाक्षीरयुक्तः परिषेकः । मधुसैन्ध-
वजप्याहुरोधैरञ्जनम् । तस्येदं भेषज्यम्, मधुसर्पिर्भ्यामञ्जनम्, घृतमण्डेना-
भ्यङ्गः शिरोनयनस्य । पानभोजनानि नस्य कर्म च कुर्यात् । निवाते स्थाने
शैत्यं वाऽस्य करीषेण मुखामसंवाधाम्—इति ॥

इति पिटकाक्षः ॥

तत्र श्लोकाः—

बेलं हि मूलं राज्यस्य चतुरङ्गमिहोच्यते ।
तत्रापि च गजाः श्रेष्ठाः विज्ञातव्या नराधिप ॥
तेषामिन्द्रियरक्षार्थं यत्नं कुर्याद्विचक्षणः ।
इन्द्रियाणां हि सर्वेषां चक्षुरेवोत्तमं स्मृतम् ॥
अन्धत्वात्सर्वनाशः स्याद्द्वारणानां विशेषतः ।
तस्मात्सर्वात्मना कार्यमुत्तमेन्द्रियरक्षणम् ॥
इत्यक्षिरोगा विधिवत्सनिदानचिकित्सिताः ।
पृच्छते रोमपादाय विंशतिः परिकीर्तिताः ॥
महारोगमिति मया यत्ते स्थानं प्रकीर्तितम् ।
तत्समाप्तमिहाध्याये प्रथमं शास्त्रनिश्चयात् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थानेऽक्षिरोगाध्याय

*एकोनविंशः (योऽष्टादशः) ॥ १८ ॥

समाप्तं चैतन्महारोगस्थानं प्रथमम् ॥

* 'एकोनविंशः' इति त्वसंगतमेव प्रतिभाति, पूर्वं संग्रहाध्याये प्रथमस्थानेऽ-
ष्टादशानामेवाध्यायानां परिगणितत्वात् । प्रसङ्गतो ज्वरहेतुविनिश्चय—स्वेद—शान्ति-
रक्षाध्यायानामधिकानां सत्त्वेऽपि 'ज्वरहेतुविनिश्चयाध्याये संख्याङ्कोलेखः, स्वेदशान्ति-
रक्षाध्याययोर्न' इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।

१ क. 'नुसृत्य । २ क. तन्निमील° । ३ क. शय्यायां । ४ क. ख.
श्लोकः— । ५ क. बलिं । ६ क. मूत्रं ।

अथातः क्षुद्ररोगस्थानं द्वितीयमारभ्यते ।

अथ वमथुरोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 वारणानां वमथवः संभवन्ति कथं मुने ॥ १ ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च लक्षणं तद्वीहि मे ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 वमथुर्द्विविधो ज्ञेयो दोषैरागन्तुरेव च ॥
 भवेदामाशयस्थानात्सर्वा छर्दिर्नराधिप ॥ ३ ॥
 हृदये पार्श्वयोः कुक्षौ पीडा वातेन जायते ॥
 फेनिलं छर्दयत्पार्तो नीलं श्यावं च भूरि च ॥ ४ ॥
 आदौ विरेचनं कार्यमस्य लङ्घनमेव च ॥
 अधोभागीकृते दोषे छर्दिराशु निवर्तते ॥ ५ ॥
 मधुना ह्यभयाचूर्णं भोजयेच्छर्दिनाशनम् ॥
 सुस्निग्धैर्जाङ्गलरसैः कौलत्थैश्चैव भोजयेत् ॥ ६ ॥
 अनेन विधिना राजंश्छर्दिर्नश्यति वातिकी ॥
 (*अम्लमुष्णं च नीलं च हरितं पीतकं तथा ॥ ७ ॥)
 पित्तात्प्रच्छर्दयत्पार्तो मुहुर्भवति दुर्मनाः ॥
 दाहोऽस्य हृदये कण्ठे शरीरे चोपजायते ॥ ८ ॥
 चैन्दनामलकानां च रसं क्षौद्रेण पाययेत् ॥
 पिप्पलीचूर्णमुद्वं च मधुना सह भोजयेत् ॥ ९ ॥
 जम्बूप्रवालमरिचं यष्ट्याह्वं नीलमुत्पलम् ॥
 क्षोदपित्वा कषायं च शीतलं पाययेद्भृजम् ॥ १० ॥
 शर्कराधातकीचूर्णं तथा यष्ट्याह्वमुद्वयोः ॥
 समालीढ्याथ मातङ्गं पाययेत्तन्दुलाम्बुना ॥ ११ ॥
 सहस्रासं घनं श्वेतं कफाद्वमति पिच्छिलम् ॥
 हृष्टरोमा सलवणं क्षौद्रेण सह भोजयेत् ॥ १२ ॥
 (†सव्योषं त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण सह भोजयेत् ।)

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव खपुस्तके ॥

१ क. श्यावं । २ क. नन्दना° । ३ क. °णं शीतविद्वेष्टिभोजनम् । स° ।

दधित्थं पिप्पलीं चैव मरिचं च प्रदापयेत् ॥
 जम्बूप्रवालमरिचं यष्ट्याह्वं नीलमुत्पलम् ॥ १३ ॥
 पिण्डोऽयं मधुना सार्धं क्षौद्रेणैव दुरालभाम् ॥
 शिरीषपल्लवान्क्षुण्णान्युक्तांस्त्रिकटुकेन च ॥ १४ ॥
 मधुना भोजयेन्नागं क्षिप्रं वमथुनाशनम् ॥
 मदिरां मधुसंस्पृष्टां पाम्येच्च चिरस्थिताम् ॥ १५ ॥
 कषायं कटुकं तिक्तं कारयेत्पानभोजनम् ॥
 संपिपातोद्भवः सर्वैस्तुल्यलक्षणसाधनः ॥ १६ ॥
 कीर्तितो दोषजो ह्येष आगन्तुरथ वक्ष्यते ॥
 वृश्चिकं कृकलासं वा सर्पं शतपदीमपि ॥ १७ ॥
 मण्डूकं प्रवलाकं वा कीटानथ विषान्वितान् ॥
 अज्ञानात्कवलैः सार्धं यदि भक्षयति द्विपः ॥ १८ ॥
 जायते वमथुस्तस्य तेन जीवति वा न वा ॥
 जहाति सद्यः प्राणांस्तु भक्षयित्वोरगं द्विपः ॥ १९ ॥
 वारि लोहितसंस्पृष्टं विथुर्द्रं वाऽपि लोहितम् ॥
 यदि प्रच्छर्दयेन्नागो न स जीवति तादृशः ॥ २० ॥
 नीलं प्रच्छर्दयेद्धारि यदि तच्च सपिच्छिलम् ॥
 विषजग्धं वदन्त्येनं तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ २१ ॥
 पूतिकां च विवर्णां वा कृष्णां वा पूतिगन्धिकाम् ॥
 अजस्रं स्रवते धारां तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 उष्णां प्रस्रवते लालां यवसं यदि स्वादति ॥
 अविवर्णामपूतिं च स तु शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २३ ॥
 पलानि लघणात्पञ्च विंशतिं च रसाञ्जनात् ॥
 लामज्जाच्च बृहत्योश्च नागरात्सिन्दुवारितात् ॥ २४ ॥
 तन्दुलीयकमूलोच्च नागराद्रजनीद्वयात् ॥
 तेजोवत्याश्च कुष्ठाच्च रोध्राच्चैवलुवालुकात् ॥ २५ ॥
 पिप्पल्येलाहरेणुभ्यः प्रियङ्गुभ्यः कुटन्नटात् ॥
 अर्धादकीयान्भागांस्तु ग्रहधूमाच्च संहरेत् ॥ २६ ॥
 सक्षौद्रं चूर्णमेतेषां नवे कुम्भे विनिक्षिपेत् ॥
 सजिह्वातालु सगदं मुखमेतैः प्रलेपयेत् ॥ २७ ॥

एतेनैव च चूर्णेन पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 वमथौ विषसंसृष्टे श्रेष्ठमेतद्वि भेषजम् ॥ २८ ॥
 निर्विषं वमथुं चैनं योगैरेभिरुपाचरेत् ॥
 शालिलेश्वररुजानां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रं भोजयेत्पिण्डं युक्तं त्रिकटुकेन च ॥
 नागस्य वमथुः क्षिप्रं पिण्डेनानेन शाम्यति ॥ ३० ॥
 पटोलीं काचमाचीं च मुद्गैः सह विपाचयेत् ॥
 सतैललवणं यूषं पापयेद्भोजयेद्वि तम् ॥ ३१ ॥
 सारिवां गृह्णवेरं च द्वे सहे रोधमेव तु ॥
 प्रियङ्गुं चैव सक्षौद्रान्कवलान्भोजयेद्विषक् ॥ ३२ ॥
 तरुणान्याम्रपत्राणि दधित्थं दाडिमानि च ॥
 नीपानि मातुलुङ्गं च लकुचं यवसानि च ॥ ३३ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा वारणाय प्रदापयेत् ॥
 वमथुः कवलैरेभिः क्षिप्रं नागस्य शाम्यति ॥ ३४ ॥
 तिन्दुकानि प्रियालानि मृद्वीका विश्वभेषजम् ॥
 पारावतः श्वेतपाकी सौवीरं बदराणि च ॥ ३५ ॥
 एतत्संक्षुच्य कवलं मधुयुक्तं विचक्षणः ॥
 छर्दिप्रशमनं हृद्यं द्विरदाय प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
 स्थूलानिक्षून्निद्रा भित्त्वा विदङ्गैस्तान्मलेपयेत् ॥
 संवेष्ट्य दर्भैश्चाङ्गारैरधूमेस्तान्विपाचयेत् ॥ ३७ ॥
 पर्कास्तान्विधिवच्छीतान्संवेष्ट्य कवलान्भिषक् ॥
 दापयेन्मधुसंयुक्तान्हृद्यान्वमथुनाशनान् ॥ ३८ ॥
 हरिद्रामश्वकर्णं तु चतुर्णां क्षीरिणां त्वचः ॥
 सोमवलककषायांश्च मधुना सह योजितान् ॥ ३९ ॥
 कवलान्भोजितो नागो वमथुं प्रतिबाधते ॥
 उशीरं त्रिकटून्मिश्रं पायवेच्च चिरस्थितम् ॥ ४० ॥
 शिखितित्तिरिभिर्लावैरथवाऽपि कपिञ्जलेः ॥
 पिप्पलीमरिचैर्युक्तं कटुकं कारयेद्रसम् ॥ ४१ ॥
 अनेन भोजयेन्नागं पुराणं षष्टिकौदनम् ॥
 यवसानि कषायाणि कवलं पञ्चवानि च ॥ ४२ ॥

भोजितो वमथोर्नागः सहृष्टासात्ममुच्यते ॥

अरोगः सुमनाश्चैव बलं चास्योपजायते ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ४३ ॥ १०८५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये इस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने प्रथमो
वमथुरोगाध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । इह खलु द्विविधोऽतीसारः—पकाश-
यसमुत्थः, आमाशयसमुत्थश्च । वातपित्तकफानां प्रकुपितानां समस्तानां
व्यस्तानां वा धान्यपवसजलानां दुष्टानामुपयोगात्, भयात्, अध्वगमनात्,
अतिस्नेहोपयोगात्, मृत्तिकाभक्षणाच्च ॥

तत्र दोषसमुद्भवो मृत्तिकोद्भवश्च दारुणतरौ, शेषाः परे लघवः । अथाऽऽमं स्वरं
दुर्गन्धं पिच्छिलं श्लेष्मलं फेनिलं वार्यच्छमतिसार्यते । अतोऽन्यथा निरामं
लाघवं पवसाकाङ्क्षा वातमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गः सुप्रवाहत्वम् । रक्ताद्रक्तमति-
सार्यते । दोषान्वयादोषलक्षणान्वितम् । सस्नेहं स्नेहसमुत्थम् । मृद्भक्षणात्समृ-
द्धद्वं परमदुर्गन्धि कृष्णाभमतिसार्यते । वारिजो वारिव्यापदा समानश्रंसनं(नः)
भवेत् । तथैव धान्यतृणाभ्यां धान्यतृणव्यापत्समानः । अध्वगमनादुपरिगूनो-
ष्णगोत्रवदनमायो द्रवोष्णभूयिष्ठमतिसार्यते । भयात्पर्यश्रुफुल्लनयनः प्रायश-
स्त्वामान्वयमतिसार्यते । सर्वेषां परिश्रा(स्त्रा)वी, गोशकृत्, नाडीजातश्चेति
तिस्रोऽवस्थाः । स तु द्विविधः—शुद्धश्चाशुद्धश्च, सदोषश्चादोषश्च, सकृमिरकृ-
मिश्च, दुर्गन्धश्चादुर्गन्धश्च साध्यश्चासाध्यश्च ॥

तत्र वातात्—फेनिलं सगूलं सशब्दमपिच्छिलमतिसार्यते । पित्तात्—
कृष्णं कषायोदकनिभं चोष्णमतिसार्यते (*कृष्णा प्रायश्चं भवति । कफात्—
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमतिसार्यते । संनिपातात्सर्वलिङ्गान्वितमतिसार्यते ॥

यस्तु दीनो यो विचेतनो दुर्गन्धमतिसार्यते) यश्चर्मोदकगन्धिः कुणपग-
न्धिर्वा स्तब्धकर्णलाङ्गूलकरनयनः कूजनविनमति पवसकवलकुवलपल्लवाहार-

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ख. °ने वृद्धपाठे क्षु° । २ ख. अतो निपथा । ३ ख. °मानः श्रं° ।
४ ख. °गात्रो व° ।

द्वेषी निःस्तनति निरुहं प्रत्यष्टेहंवालमाकर्षति व्याली गुरुमक्षिको वाताध्मातः
प्रवेपते प्रध्यायति निमीलति मदनजग्ध इव भवति स खल्वसाध्यः ॥

यस्तु तन्दुलोदकवर्णं हरिद्रोदकवर्णं वा स्निग्धं सविदाहं गोशकृद्वर्णं वाऽति-
सार्यते, उत्साहवांश्चाऽऽहारेस्यान्न वाऽस्पारिष्टमुपलक्ष्यते तं विदितसमुत्थानं
निरुपद्रवं चिकित्सितमुपक्रमेत् ॥

तस्मै मधुरकषायं सांग्राहिकं दीपनीयगणसंस्कृतमुदकमल्पं देयम् । रौक्ष्या-
त्प्रवृत्ते युक्त्या स्नेहनम् । स्नेहाद्विरुक्षणम् । भयात्सान्त्वनम् । अध्वगमनाद-
ध्वमूर्छाप्रोक्तैः, मृद्रक्षणान्मृदानाहप्रोक्तैः, उपाचरेत् । पक्वस्य सांग्राहिकं पाच-
नम्, अपक्वस्य सांग्राहिकं शीतसलिलपरिषेकः कर्दमालेषश्च, न तु सलिलमव-
गाहयेत् । किं कारणम्—सलिलमुपयुञ्जनात्स्यादतीसारप्रवृद्धिहेतुरिति तस्मै
दूर्वामधूलिकां मेषपर्णी च संकुट्य मधुना संयोज्य कवलान्दद्यान्प्रियङ्गुमधूकरो-
धगृङ्गवेरारुत्वग्गण्डीरं बालबिल्वानि संकुट्य कवलान्पुरीषसंवर्तनार्थं भोजयेत् ।
पिप्पलीगृङ्गवेररोधाम्बष्ठाप्रियङ्गुपञ्चकसमङ्गागोधातकीपुष्पाणि च संकुट्य शर्क-
रामधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । भव्यबदरदधित्थदाडिममरूष(रुब)ककाशमर्य-
द्राक्षाभिः सह तरुणोदुम्बराणि कवलान्प्रयोजयेत् । तिन्दुकाटक्षकपलाश-
धवासर्नवारसर्जकानां कायैः सिद्धं कोद्रकौदनं धातकीपुष्पचूर्णदधिसंस्तुष्टं भोज-
येत् । अथवा सोमवल्काशमन्तककदम्बसर्जत्वक्कायैः सिद्धं षष्टिकौदनं मधुसं-
स्तुष्टं संयोज्य दध्ना जातरसेन चैनं गतोष्माणं तु शीतलं भोजयेत् । अथवा—
आढक्यौ द्वे कर्पासीकदम्बसर्जाजुर्नमेषगृङ्गीबिल्ववालानां त्वचः समभागं
पिण्डमग्निदीपनं संवर्तनं च दद्यात् । स्वादुकषायत्वञ्जूलपत्रभङ्गान्सांग्राहिका-
न्दीपनीयान्मुसंस्कृतान्पानार्थं यथोक्तमुदकं दद्यात् । शाद्वलानि चास्मै यवसानि
मधुरकषायाणि दापयेत् । तत्राऽऽदावसाध्यलक्षणमुपदिष्टं सामान्यं च लक्षणं
चिकित्सितं समास्तः । सांप्रतमतीसाराणां पृथक्पृथग्राजन्दोषसमुत्थानां लक्षणं
चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातात्संशब्दमल्पालपं फेनिलं ग्रथितं बहु ।

आध्मातमामं पक्वं वा कृच्छ्रं तत्परिवर्तिकम् ॥

तस्यातिविषादिङ्गुपवान्यजाजीवचाशतपुष्पाबदरसौवर्चलसैन्धवैः पिण्डं
दद्यात् । सुखोदकं चानुपानं युञ्ज्यात् । पेयं च दध्ना धूस्तूरेणोदनान्विता वा
यवागूं सदाडिमामल्पस्नेहां युक्त्या भोजयेत् ॥

† 'प्रतिगृह्य' इति स्यात् ॥

१ क. °गृह्य वा° । २ क. °त्सितमु° । ३ क. °रताल° । ४ क. °नचार° ।

पित्तात्पीतारुणं चोष्णं तृष्णादाहार्तिवेदनम् ।

श्यावं तनु च दुर्गन्धं सारक्तं चातिसार्यते ॥

तस्य क्रिया वालकमुस्तातृ(त्रि)वृन्माषपर्णीमधूलिकाप्रपौण्डरीकलोध्रबिल्व-
पथ्यामलकदूर्वाद्व्याण्येतानि संहरेत् ॥

समभागानि संयोज्य जलद्रोणैस्त्रिभिः पचेत् ।

पादावशिष्टं शीतं तु शंकरामधुमिश्रितम् ॥

पाययेत्कुशलो वैद्यो ज्ञात्वा पित्तातिसारिणम् ।

परिणामे चास्य मृगवित्तिरिक्पिञ्जलमयूरमांसरसमच्छं साधयित्वा नाति-
स्निग्धेन रसेन शाल्योदनं भोजयेत् ॥

यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्युपसेवते, स रक्तातिसारमृच्छति, स पित्तलिङ्गी,
अधिको गुदे दाहश्चोपपद्यत इति ॥

तत्र च्छागं षयो यथालाभं वा स्र(शृ)तशीतं समधुशर्करं पानं भोजनं
हरितं मृदु चास्य यवसं शीतस्थानोपगूढं कर्दमानुलिप्तं पित्तवद्रक्तातिसारिणं
साधयेत् ॥

अथ—

कफाच्छेत्तं घनं स्निग्धं पिच्छिलं फेनिलं गुरु ।

तन्द्रालस्यकरं शीतं पुरीषमतिसार्यते ॥

चिकित्सितमस्य—त्रिकटुपिप्पलीमूलचित्रकवचेन्द्रयवपाठातिविषाबिल्वमूल-
तृवृद्धिडङ्गकरञ्जाभयामलकानि काथयित्वा चतुर्भागावशिष्टं सौवर्चललवणान्वितं
पाययेत् । परिणामे चास्य दधित्थदाडिमसर्जाश्मन्तकधात्रीकषायसिद्धं कोद्र-
वोदनं युक्त्या भोजयेत् । सुरां चिरस्थितां पाययेत् ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हेतवः पूर्वमुद्दिष्टा येषां तेषु च ते तथा ।

अविरोधेन वर्तेतै भयोद्विग्ने तु सान्त्वनम् ॥

यथोक्ताभिरतीसारं क्रियाभिः साधयेद्विषक् ।

संग्राहयेच्च नागानां साध्यासाध्यविचक्षणः ॥

निदानं संभवं मात्रां मत्वा कालोचितानि च ।

प्रयोगं लक्षणं सिद्धिं क्रियामानमथापि वा ॥

प्रयुञ्जेद्यो पथायोगं स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ।

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
द्वितीयः सर्वातीसाराध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

कोरदूषैर्मदनकैर्मूर्छां किं रूपमृच्छति ॥ १ ॥

वारणः कैश्च विज्ञेयो लिङ्गैः साध्यस्तथेतरः ॥

चोदितस्त्वेवमङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

कोरदूषान्मदनकान्यदि भक्षयति द्विपः ॥

हरितान्भक्षयेद्वाऽपि पिबेद्वा मदनोदकम् ॥ ३ ॥

तदिदं कोपयेच्छीघ्रं रक्तपित्तकफानिलान् ॥

स समुत्क्रष्टदोषस्तु मूर्छां नागो नियच्छति ॥ ४ ॥

मूर्छितो वा निषण्णो वा वेपते परिदह्यते ॥

उत्थातुकामः पतति विह्वलभिव गच्छति ॥ ५ ॥

विन्यस्य ध्यायति करं पतन्योक्तुर्नवेति च ॥

गात्रापरपरिष्वक्तो वेदनाती हि वीक्ष्यते ॥ ६ ॥

नाभिनन्दति चाऽऽहारं लाला चास्य प्रवर्तते ॥

चक्षुरस्याविलं स्तब्धं न च वालेन वीजते ॥ ७ ॥

सर्वगात्राणि सदिन्ति न च वायुः प्रपद्यते ॥

न च मूत्रं पुरीषं वा आनद्धस्य प्रवर्तते ॥ ८ ॥

पित्तं चास्य प्रवर्तते श्लेष्मा रुधिरमेव च ॥

सारिष्ठमपि तं दृष्ट्वा कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥

एवं मदनजग्धं तु विदित्वा कुशलो भिषक् ॥

ऋतुसात्म्यं वयो देशं ज्ञात्वा कुर्यात्क्रियाभिमाम् ॥ १० ॥

गोमयेन प्रदेहोऽस्य कर्तव्यः कर्दमेन वा ॥

शीतोदकावगाहश्च प्रवाते स्थापनं हितम् ॥ ११ ॥

एवं क्रियासमाक्रान्तो येद्यानाहो न शाम्यति ॥
 दधिमण्डमुशीरं च पिष्ट्वा गौरांश्च सर्षपान् ॥ १२ ॥
 तैर्निरुहस्तु दातव्यो योऽवगाहः प्रवर्तकः ॥
 शकृच्छुद्धौ निरुहेण शीतो वस्तिरनन्तरम् ॥ १३ ॥
 पयो घृतं समधुकं क्षौद्रेण सह संसृजेत् ॥
 ततोऽस्मै दापयेद्भस्ति कोष्ठनिर्वापणं हितम् ॥ १४ ॥
 बदराण्यथ संधुच शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥
 तमस्मै दापयेत्पिण्डमजाजीमरिचैर्युतम् ॥ १५ ॥
 निर्वाणमेवं लभते मूर्छा चास्योपशाम्यति ॥
 तस्मादनन्तरमिमान्कवलान्दापयेद्विषक् ॥ १६ ॥
 आभ्रातकांस्तित्तिडीकं कपित्थानां शिलाटुकम् ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शर्कराचूर्णसंयुतान् ॥ १७ ॥
 तेनास्य मूर्छा श्वासश्च पिपासा चोपशाम्यति ॥
 हिङ्गुना सह संधुच मातुलुङ्गं सदाढिमम् ॥ १८ ॥
 तस्मै प्रदापयेत्पिण्डं शर्करामधुसंयुतम् ॥
 तेनाऽऽध्मांनं पिपासा च वेपथुश्चोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 पिपालार्जुनबीजानि द्राक्षाचूतफलानि च ॥
 आभ्रातकं मातुलुङ्गं लकुचं पनसानि च ॥ २० ॥
 उत्तरोदकयुक्तानि संधुष्णानि उदूखले ॥
 शर्कराचूर्णसंसृष्टं पिप्पलीमरिचैर्युतम् ॥ २१ ॥
 तस्मै प्रदापयेत्पिण्डं तदा स लभते सुखम् ॥
 यद्येवं स सुखी न स्यादिदमन्यत्समाचरेत् ॥ २२ ॥
 खर्जूरान्यपनीपानि कुठ्यात्पारापतैः सह ॥
 तमस्मै दापयेत्पिण्डं शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥ २३ ॥
 सुमना भवति ह्येष आरोग्यं च नियच्छति ॥
 यदा मनःस्थितः स्वस्थः कर्णवालकरो भवेत् ॥ २४ ॥
 प्रसन्नचक्षुराहारं यथावदभिनन्दति ॥
 ततोऽस्मै मदिरा देया तरुणा दोषवर्जिता ॥ २५ ॥
 शर्कराचूर्णसंसृष्टा विधिवत्प्रतिपानिका ॥
 पञ्चभिर्लवणैर्युक्ता प्रतिपानं विपश्चिताम् ॥ २६ ॥

यद्येवं स सुखी न स्यादिदमन्यत्समाचरेत् ॥
 गृङ्गवेरं क्षतिविषा पिप्पली कटुरोहिणी ॥ २७ ॥
 समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 प्रसन्नयाऽतिसंयोज्य शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥ २८ ॥
 देयमेतत्प्रतीपानं क्षिप्रमेव सुखी भवेत् ॥
 वातानुलोमनं ह्येतद्रक्तपित्तमसादनम् ॥ २९ ॥
 श्लेष्मप्रसादनं चैव विशुद्धं तु प्रमेहति ॥
 कषायं क्षीरवृक्षाणां भोजयेद्द्वारणं ततः ॥ ३० ॥
 पिशितेन शशानां च वेसवारं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तश्रवणवालैश्च यदा व्यजति वारणः ॥ ३१ ॥
 ततोऽस्मै भोजनं दद्याद्वितं प्राणाय वृंहणम् ॥
 लवतित्तिरिमांसानि साधयेत्तण्डुलोदके ॥ ३२ ॥
 ततो रसमवश्रा(स्त्रा)व्य धूपयेद्घृतमात्रया ॥
 पिप्पलीगृङ्गवेरेण प्रसन्नां मरिचैर्युताम् ॥ ३३ ॥
 दण्डिमीफलसारेण सौवर्चलसमन्वितम् ॥
 संयुक्तं लवणं कृत्वा रसमस्मै प्रदापयेत् ॥ ३४ ॥
 शालीनां च पुराणानां षष्टिकानामथौदनम् ॥
 भोजयेत्तं यथाकालं तथा स लभते सुखम् ॥ ३५ ॥
 अथाऽऽसवादिमद्यं च तद्विषं प्रतिपाययेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ३६ ॥ ११२१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मदनजग्धको नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिरभिवाद्योवाच भगवन्तं पालकाप्यम्—‘भगवन्त्यः प्राक्संग्रहे
 दृष्टस्तृणशोषी नाम व्याधिः, स कथं भवति, कथं स साध्यते ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो(स्) तृणशोषी नाम
 संभवति रूक्षस्य मन्दाग्नेर्गर्हितयवसोपयोगात्, वाहितानामतिमात्रोपयोगात् ।

तद्यथा—काकादंनानीलीक्षिपीलुककालालाङ्गलकीथुकनासानां भक्षणात्, भक्ष्य-
तकफलानां सविषकवलकुवलयपल्लवोपयोगात्, सविषवल्लीतृणगुल्मपत्रलताप्रता-
नभक्षणाद्वा, अथवा सविषोरगकीटसंस्पर्शनात्, तल्लालाश्वासमूत्रपुरीषोप-
हत(*मृणानां परिचारकाज्ञानेन भोजनाद्वा, नानाविधकीटसंस्पर्शदोषोपहत)-
संस्थानविधिभिः परिचारकाज्ञानादभोजनाद्वा ॥

स विवर्णः प्रक्षीयमाणबलजवशरीरः श्वासी विजृम्भते, आध्मायते, शूलयते,
घ विह्वलति स्तब्धगूनपक्वजिह्वोष्ठसूकताभ्राक्षः परिगूनान्तनयनः श्लेष्मप्रसेक-
वान्, तस्य प्राक्छादः प्रवर्तनात्प्रजायते शोकश्च । स दुश्चिकित्स्यो भवति ।
कोऽस्य हेतुः—शोषच्छर्दिषी मृदू चिकित्स्ये भवतः । विपरीते अन्यथा ॥

अतः सन्निग्धमधुरकषायैः कवलकुवलयवसोपचारैरुपचरेद्विषक् । अपि च—
पिप्पलीगृद्धवेररोधाम्बष्ठाभिम्यङ्गुपथकसमङ्गाधातकीपुष्पाशोकरोहिणीकसेरुकाश्च-
क्षोदयित्वा मधुना संयोज्य (†कवलान्भोजयेत् । तन्दुलीपकमूलधारग्वधशिरी-
षोरुबूकजीवन्तिकानि च क्षोदयित्वा मधुना संयोज्य) कवलान्दद्यात् । श्लेष्मा-
न्तकारग्वधत्वङ्मूलफलपुष्पपत्राणि तन्दुलीपकमूलारग्वधोदुम्बराणां निष्कार्थं
तन्दुलोदकसंयुक्तं पाययेत् । सल्लकी च मुस्ताञ्जनोशीरचन्दनैर्गोमयसंयुक्तैः
प्रलेपः, गोमयेन च । कुटजफलहरिद्रानक्तमालसप्तपर्णीपिप्पलीसर्वेषुगन्धार्थ-
भागयुक्तानि चूर्णं कृत्वा मुखं संमार्जयेत् । पुष्कन्यग्रोधाश्वत्थकर्णिकारशल्ल-
कीनां पल्लवानि भोजयेत् । अनुक्तानामप्येवंप्रकाराणां वृक्षपत्रभङ्गान्भोजयेत् ।
तृणशोषिमशमनार्थं भोजनं शालयोदनं मुद्गपूषेण घृतस्निग्धेन रसेन वा दद्यात् ॥
तत्र श्लोकः—

उत्पद्यमानमेवाऽऽदौ तृणशोषिणमुद्धरेत् ।

सोपद्रवोऽतिवृद्धो हि दुश्चिकित्स्यतमो भवेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने चतुर्थ-
स्तृणशोषी नामाध्यायः ॥ ४ ॥ .

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कर्मातिनीतचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

† धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. °दनीनीलाक्षिपालु° । २ क. °तापम° । ३ ख. मृदुचि° ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । अथ यदा संयोनोपस्थानवर्तनवधव-
न्धहस्तिपुद्गनागरायणसांश्रामिककर्मयोगान्मूर्खमहामात्रापचाराद्वारणोऽतिमात्रं
वाह्यते, सान्त्वनप्रतिलम्भनानि यदा योक्ता त्वरया कर्मलोभात्प्रमादाद्वा न प्रप-
च्छेत्; तदा वारणः कर्मातिनीतशोषेणाभिभूयते ॥

स विवर्णच्छविर्विच्छिन्नभिन्नपुरीषमभीक्ष्णं च मूत्रं रक्ताभं समुत्सृजति, उत्सा-
हतेजोबलवर्णोपहतशरीरो भोजनयवसकवलपल्लवाभिनन्दी च न भवति ॥

तस्यैवं कर्मातिनीतव्याधिजुष्टस्याऽऽदौ सर्वकर्मप्रतिषेधं कुर्यात् । यथाकालं
चैनं कूलहरणं पांशुप्रमथनकर्दमहरणादिषूत्सृजेत् । ततश्चैनं प्रफुल्लकुमुदोत्पल-
पञ्चवानीरकन्दलीकदलीवालुकोपशोभितपर्यन्तेषु हंसचक्रवाककुररकारण्डवव-
ककलहंससारसानुनादिततीरेषु सूर्याशुभिः संतप्तसलिलेषु सरःसु करेणु-
परिवृतं यथाकाममवगाहयेत् । ततश्च *वृक्षगुल्मलतावगूढेषु वातसहितभूमिभाग-
वनप्रदेशेषु मदवशाभिर्वारणं यथोत्साहं प्रचारयेत् । मनःप्रसादनार्थं स्नेहदान-
विधिदृष्टेन चास्य विधिना स्नेहदानं कारयेत् । मुरां च सफाणितां दद्यात् ।
षष्टिकौदनं च सप्तर्षिष्कं भोजयेत् । यथाकालं यवसानि च मधुररसवीर्यविपा-
कान्यार्जवानि मत्स्यण्डिकागर्भाणि भोजयेत् । अभिनयप्रतिनये चास्य यथा-
कालं कारयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

पयोनुपाने रसभोजनैश्च साध्यं तदा वृक्षगणप्रदानैः ॥

उपक्रमेत क्रमशः प्रयत्नात्कर्मोतिनीतं विधिवद्भजेन्द्रम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने कर्मा-
तिनीतो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आश्रमस्थमुपासीनं हस्तिशास्त्रविशारदम् ॥

हुताग्निकर्मृषिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

* 'वृक्षगुल्मलताप्रतानगूढे प्रवातातपरहिते शोभनप्रदेशे सहसा वारणं' प्रत्य-
न्तरे वा षाठः—इति कपुस्तके टिप्पणी ॥

१ क. 'यातोप' । २ क. 'नीतिशो' । ३ क. 'कुसुमोत्प' । ४ क.
'मिषु भाव' । ५ क. अत्र । ६ क. ख. 'र्माभिनी' । ७ क. ख. 'र्माभिनी' ।

उदके यवसे चैव प्रतिपाने च भोजने ॥
 स्नेहे क्षीरे शरीरे च लक्षणं विषदूषिते ॥ २ ॥
 चिकित्सां चानुपूर्वेण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 नान्नातः प्रविशेच्छालां बालो वृद्धोऽथ भिक्षुकः ॥
 पाश्र्वाण्डोन्मत्तबधिरा मत्तच्छन्दाश्च ये नराः ॥ ४ ॥
 व्याधितः क्षुद्रकर्मा वा यश्चान्यः स्यात्तथाविधः ॥
 सर्वे ते प्रतिषेध्याः स्फुर्हस्तिशालाप्रवेशने ॥ ५ ॥
 शत्रुभिः संप्रयुक्तास्ते योजयेयुर्विषं द्विपान् ॥
 क्रोधाद्गपाच्च लोभाद्वा संप्रदानैश्च योजिताः ॥ ६ ॥
 विषं प्रदद्युस्ते पापा गजानां देहनाशनम् ॥
 भक्ष्यभोज्यान्नपानेषु धूपने व्यञ्जनेषु च ॥ ७ ॥
 माल्यचूर्णाश्च विविधान्विषदिग्धानुवासितान् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि नरं पापं विषप्रदम् ॥ ८ ॥
 स्विद्यन्ति यस्य गात्राणि वेपथुश्चोपजायते ॥
 मुखं संश्लेष्यते चापि कृच्छ्राद्वाचं प्रपद्यते ॥ ९ ॥
 पृच्छन्त्यमानस्तृणं काष्ठं नसैर्दन्तैश्छिनच्यति ॥
 भूमिं विलिखते चापि सैकणी लेढि चासकृत् ॥ १० ॥
 एतैर्लिङ्गैर्विजानीयान्नरं पापं विषप्रदम् ॥
 तस्माद्भक्त्याजितक्रोधानलुब्धांश्चानसूयकान् ॥ ११ ॥
 अनीकस्थान्महामात्रान्वैद्यांश्चापि नियोजयेत् ॥
 विधाय रसपानान्नस्थानानि च विंशां पते ॥ १२ ॥
 शयनानि च नागानां तस्माद्गुप्तानि कारयेत् ॥
 सर्वतो ग्रासमुद्धृत्य बलिकर्म च कारयेत् ॥ १३ ॥
 परीक्षेत विधां चैव ततः शास्त्रविशारदः ॥
 मार्जारवायसश्वभ्यः पिण्डं पूर्वं प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 तत्र पश्येत्स्वरूपाणि यानि कुर्वन्ति दूषिताः ॥
 भग्नस्कन्धाः परवशा रक्तनेत्रा विचेतसः ॥ १५ ॥
 लालाफेनाविलमुखास्तान्विद्युर्विषदूषितान् ॥
 विष्किरैः पिशितैर्दृष्ट्वा ते न हृष्यन्ति बर्हिणः ॥ १६ ॥

१ क. °गवान्वक्तुमर्हति ॥ ए० । २ क. यथाऽन्यः । ३ क. स्व. प्रतिषेध्याः ।
 ४ क. सृक्किणी ।

मुखेन नकुलो हन्ति तथैव मृगपक्षिणः ॥
 काककङ्कवकामां च न रुषिः स्यात्पिके वृष ॥ १७ ॥
 भोजनं स्याद्विवर्णं च मक्षिकाश्चापि मारयेत् ॥
 काकः क्षामस्वरं कुर्याच्चकोरोऽक्षि विरक्षयेत् ॥ १८ ॥
 दीप्ते हुताशने चापि पिण्डं वैद्यो विनिक्षिपेत् ॥
 तत्र पश्येत्स्वरूपाणि यानि कुर्यात्तु दूषितः ॥ १९ ॥
 कृच्छ्रेण प्रज्वलत्यग्निः स्फुटं चिटचिटापते ॥
 अनिष्टधूमगन्धोऽग्निर्वामावर्तश्च जायते ॥ २० ॥
 मञ्जिष्ठाभोऽथ कृष्णो वा धूमपातोऽपि वा भवेत् ॥
 विषोपसृष्टमित्येवं धीरः समुपलक्षयेत् ॥ २१ ॥
 उक्तमग्निगतं रूपं विषार्तानां च देहिनाम् ॥
 भय तोयगतं रूपं दूषिते संप्रवक्ष्यते ॥ २२ ॥
 काली तु यदि गौरस्य च्छाया श्यामाऽथवा भवेत् ॥
 गौरी कालस्य वा छाया तज्जलं विषदूषितम् ॥ २३ ॥
 जन्तवो मत्स्यमण्डूका ये चान्ये जलचारिणः ॥
 तीरेषूहृतिता यत्र तच्च तोयं प्रदूषितम् ॥ २४ ॥
 स्नेहे दुग्धे च पाने च विषयुक्ते नराधिप ॥
 यानि रूपाणि दृश्यन्ते तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २५ ॥
 स्नेहः कालस्तु भवति हरिता दृश्यते सुरा ॥
 श्यावं च जायते दुग्धं विवर्णं च जलं भवेत् ॥ २६ ॥
 उपनीतं यदा तोयं नीलं पश्येन्नराधिप ॥
 विषोपसृष्टमित्येवं धीरस्तदुपलक्षयेत् ॥ २७ ॥
 उक्तं जले च पाने च स्नेहे क्षीरे च दूषिते ॥
 यवसस्यापि राजेन्द्र रूपाणीमानि लक्षयेत् ॥ २८ ॥
 श्यावं दग्धनिभं चैव यवसं यत्तु पार्थिव ॥
 विवर्णमथ दुष्टं वा क्लिन्नं वाऽपि तथा क्रमात् ॥ २९ ॥
 एवंलक्षणसंयुक्तं यवसं न प्रदापयेत् ॥
 निश्वासघ्राणनयनैः सर्पाणां दूषिते द्विपे ॥ ३० ॥
 यानि रूपाणि दृश्यन्ते तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 शक्रगोपकसंस्थानाः काकाण्डकसमप्रभाः ॥ ३१ ॥

स्फोटा भवन्ति शीर्षन्ते वारणस्य समन्ततः ॥
 श्यावपिच्छलदुर्गन्धा नीलस्रावाः सुदारुणाः ॥ ३२ ॥
 छविर्विशीर्यते चैव रोमाणि च नखानि च ॥
 प्रवेपते च कौपेन दृष्टिश्च परिहीयते ॥ ३३ ॥
 दहते च मुहुर्नागो निद्रा चैनं प्रबाधते ॥
 विकर्णे हस्तप्रोहाभ्यां तथा भूमौ निषीदति ॥ ३४ ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयाद्विषातं वारणं बुधः ॥
 ततश्चेनां क्रियां कुर्याद्भजस्य विषनाशनीम् ॥ ३५ ॥
 कपित्थमूलं कुष्ठं च सरलं सारिवा मधु ॥
 एतदालेपनं श्रेष्ठं चूर्णं च विषदूषिते ॥ ३६ ॥
 अथ प्रक्षालनं चास्य व्रणानामपि वक्ष्यते ॥
 अर्जुनं वेणुपत्राणि शिरीषं कंकुभं धवम् ॥ ३७ ॥
 करञ्जं करवीरं च सेन्धवं सिन्दुवारितम् ॥
 क्षौद्रेण सह संयुज्य जलमिश्रेण युक्तितः ॥ ३८ ॥
 तेन शीतकषायेण क्षालयेदन्तिनो व्रणान् ॥
 बिल्वमध्यं शिलाटुं च कपित्थं शिग्रुपाटलम् ॥ ३९ ॥
 सरलं चैव कुष्ठं च हरितालं पुनर्भवम् ॥
 शिरीषस्य च पुष्पाणि मालतीतरुणानि च ॥ ४० ॥
 एष सर्वोत्तमः श्रेष्ठो वारणांस्त्रापते विषात् ॥
 वत्सनाभं मुनाभं च ईश्वरां गन्धनाकुलीम् ॥ ४१ ॥
 पिप्पलीं गृद्धवेरं च दद्यात्पोटगलं तथा ॥
 कालाभ्यां सह सर्वाणि समभागानि पेषयेत् ॥ ४२ ॥
 एष श्रेष्ठो भवेद्योगो वारणानां विषापहः ॥
 अविषं सविषं कुर्यात्सविषं चापि निर्विषम् ॥ ४३ ॥
 मरिचं मधुकं लोभ्रं पिप्पल्यः कुष्ठमेव च ॥
 अजाक्षीरेण संयुक्तं मृदा चैव समन्वितम् ॥ ४४ ॥
 वृद्धानामथ दुष्टानामुपभुक्तविषाश्च ये ॥
 एषां योगोत्तमं दद्याद्धारिपिष्टं पृथक्पृथक् ॥ ४५ ॥

* 'सर्वागदश्रेष्ठो' इति पाठो भवेत् ।

१ क. कायेन । २ क. विकीर्णह° । ३ क. एतैराले° । ४ क. कुङ्कुमं ।
 ५ क. सिन्धुवा° । ६ ख. शिलाटुं । ७ क. सर्वो मदः ।

एकं नृणामजानां द्वौ त्रीणि दद्यात्सरोष्ठयोः ॥
 अभ्यस्येच्च तथा गोलान्स्थूलामलकसंमितान् ॥ ४६ ॥
 आलानस्तम्भशयने मारुते चोत्तरोदके ॥
 प्रग्रीवपक्षपरयो रूपं पर्यन्तदूषिते ॥ ४७ ॥
 शोफः स्याद्रोमकूपेषु कण्डूगर्त्रेषु जायते ॥
 यं यं च भजते दैन्यं छविस्तत्र विशीर्यते ॥ ४८ ॥
 एवं तस्य विषार्तस्य दृष्ट्वा रूपाणि दन्तिनः ॥
 इमं प्रदापयेद्योगं विषयुक्तस्य पार्थिव ॥ ४९ ॥
 दध्ना घृतस्रमायुक्तं गोमयं भोजयेद्विषम् ॥
 विषं कोष्ठगतं हन्याच्छीघ्रमेव तु दन्तिनः ॥ ५० ॥
 ईश्वराङ्गं मरुक्षीरं हरिद्रे द्वे मृदं तथा ॥
 चन्दनं मेषगृद्धीं च पिचुमन्दं च संहरेत् ॥ ५१ ॥
 ततो जलविमृष्टं तु पापयेद्वारणं तथा ॥
 इत्येषा प्राणसंरक्षाऽभिहिता हस्तिनां पुरा ॥ ५२ ॥
 पालकाप्येन विधिवद्रोमपादाय पृच्छते ॥
 भूयोऽङ्गराजः (:) पप्रच्छ पालकाप्यं विशेषतः ॥ ५३ ॥
 विषोपयुक्तदेहस्य वारणस्य द्विजोत्तम ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च ब्रूहि लक्षणमेव च ॥ ५४ ॥
 ततः श्रुत्वाऽङ्गनृपतेश्चतुरङ्गाधिपस्य तत् ॥
 वाक्यं विख्यातयशसः प्रत्युवाच ततो मुनिः ॥ ५५ ॥
 पूर्वोक्तेः कारणैर्नागो यदा युञ्जे(ङ्या)द्विषे नृपः ॥
 लिङ्गैस्तदा विक्रियते सर्पदष्ट इव द्विपः ॥ ५६ ॥
 आक्षणी चास्य रज्येते हनु विक्षिपते तथा ॥
 नेत्रे स्तब्धे भवेतां च तथा मन्ये च हस्तिनः ॥ ५७ ॥
 स्रस्तलाङ्गूलकर्णश्च स्रस्तहस्तश्च लक्ष्यते ॥
 कुर्वन्नदत्यभीक्ष्णं च मुहुरुद्विजते तथा ॥ ५८ ॥
 श्रो(स्रो)तोभ्यश्चास्य सर्वेभ्यो रुधिरं संप्रवर्तते ॥
 मक्षिकाश्चापि मातङ्गो नावकर्षति दुर्मनाः ॥ ५९ ॥
 यस्मिन्नेतानि रूपाणि सारिष्ठानि महीपते ॥
 लक्ष्यते विषयुक्तस्य न स जीवति तादृशः ॥ ६० ॥

यदा स्तम्भश्च जिह्वायाः शून्यत्वक्चोपजायते ॥
 बहुश्लेष्मप्रसेकश्च सघोषश्च प्रवर्तते ॥ ६१ ॥
 विष्टम्भयति हस्तं च स्पन्देते चाक्षिणी तथा ॥
 गच्छन्मुहुः प्रस्खलते क्रिया तस्य प्रवर्तते ॥ ६२ ॥
 मेषगृङ्गीशलाटूनि व्याधिघातमुदुम्बरम् ॥
 तन्दुलीयकमूलं च श्लेष्मान्तकांश्च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 क्षुण्णान्येतानि सर्वाणि संसृजेत्तन्दुलोदके ॥
 (*तं रसं मधुसंयुक्तं दापयेत्सुखशीतलम् ॥ ६४ ॥
 कुटन्नटं तथोशीरं सरलं सैलवालुकम् ॥)
 चन्दनं कटभीमूलमञ्जनं सितपर्वकम् ॥ ६५ ॥
 गोमूत्रे गोमये चैनं वासयेदसकृन्नृप ॥
 तेन प्रलेपं नागस्य विषदग्धस्य कारयेत् ॥ ६६ ॥
 श्यामाकं केन्दलीमूलं हरिद्रे द्वे च पेषयेत् ॥
 पाययेदधिसंयुक्तमुपयुक्तविषं द्विपम् ॥ ६७ ॥
 तगरं बदरीमूलं प्रियङ्गुं स्वदिरत्वचम् ॥
 तालीसपत्रं स्थूलैलां तथा द्वे तन्दुलीयके ॥ ६८ ॥
 बीजं ब्राह्मणिकायाश्च गुडं मच्छवसं हरेत् ॥
 सर्पिषा चैव दध्ना च क्षुण्णान्येतानि संसृजेत् ॥ ६९ ॥
 सक्तुभिः सह संयोज्य पिण्डं नागाय दापयेत् ॥
 श्वा(स्त्रा)वयेत्तिन्दुकीक्षीरं निर्गुण्ड्याः क्षीरयोस्तथा ॥ ७० ॥
 क्षीरं समधुसर्पिष्कं तं द्विपं प्रति पाययेत् ॥
 पलाशबीजं श्वेतां च गृहधूमं पूनर्नवाम् ॥ ७१ ॥
 अरिष्टकं प्रियङ्गुं च हरिद्रां शतकर्णिकाम् ॥
 शिरीषस्य च बीजानि तन्दुलीयकमेव च ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रपिष्टान्येतानि पाययेत्सह सर्पिषा ॥
 संयुक्तं सक्तुभिः पिण्डं विषातं भोजयेद्भजम् ॥ ७३ ॥
 अनेन सर्पिषा चास्य नस्यकर्म विधीयते ॥
 द्वे हरिद्रे समञ्जिष्ठे तरुणानन्तपल्लवान् ॥ ७४ ॥

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो भ्रष्टः कपुस्तकात् ।

कवलस्तु प्रदातव्यो मधुगोपित्तसंयुतः ॥
 पृषतेणमयूराणां कुकुटानां च संस्कृतेः ॥ ७५ ॥
 रसेस्तं भोजयेन्नागं ससौवर्चलदाडिमेः ॥
 पित्तैः सशोणितैश्चैषां पिप्पलीमधुसंयुतैः ॥ ७६ ॥
 सविडङ्गैर्भवेत्कार्यमञ्जनं विषशान्तये ॥
 माण्डुर्भावो विषस्यैष त्रिविधस्य विशां पते ॥ ७७ ॥
 मूलजं दंष्ट्रजं चैव कुत्रिमं चेति पच्यते ॥
 संस्कार्यस्य क्रिया(ः) सम्यग्मूलजस्य च कीर्तिताः ॥ ७८ ॥
 दंष्ट्रजस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणं तथा ॥
 सर्पदष्टे नरश्रेष्ठ यथावत्प्रविभागशः ॥ ७९ ॥ १२०० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 विषपरीक्षाध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

जीणं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीणं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ १ ॥
 अपक्वञ्च गुणं पश्चात्स्वभावाद्धेनु(तु)तोऽपि वा ॥
 तद्विषं विषतत्त्वज्ञैर्दूषीविषमिति स्मृतम् ॥ २ ॥
 दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्रातिभोजनैः ॥
 यस्माद्दूषयते धातुं तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३ ॥ १२०३ ॥
 दूषीविषार्त इति*
 ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 सप्तमो दूषीविषनामाध्यायः ॥ ७ ॥

* क—खपुस्तकयोरेतावानेवेदगेव पाठ उपलक्ष्यते । तत्र न निश्चितम्—पाठ-
 च्छटितः, 'इति दूषीविषार्तः' इतिपाठो वा—इति ॥

अष्टाष्टमोऽध्यायः ।

यथा यथा हि देशस्थं विषं भवति दन्तिनः ॥
 तथा तथा भवत्येष दुश्चिकित्सो विशेषतः ॥ १ ॥
 न सुखं त्वग्गते वीर्यं विषं भवति दन्तिनः ॥
 सिराम्नाय्वस्थिमांसेषु संघौ चातिबलं भवेत् ॥ २ ॥
 तस्मान्नातिप्रविसृते विषे कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां धातूनां लक्षणं गृणु ॥ ३ ॥
 कठिना भिन्नरोमा च त्वक्प्राप्ते लक्ष्यते छविः ॥
 काये तु शोफः कठिनो मांसप्राप्ते सवेदनः ॥ ४ ॥
 सिरागते ग्रन्थयः स्युः संस्पर्शेन सुखायते ॥
 स्नायुप्राप्ते विषे स्तम्भो गात्राणामुपजायते ॥ ५ ॥
 पतंत्यस्थीनि संप्राप्ते मज्जस्थे तु सुदुर्मनः ॥
 विवृताः संघयश्च स्युः सर्वसंधिगते विषे ॥ ६ ॥
 शिरः प्राप्तं गच्छेत्कोष्ठं कोष्ठाद्गात्राणि गच्छति ॥
 एवं तदनुपूर्वेण सर्वान्धातूनवाप्नुयात् ॥ ७ ॥
 तस्मोद्दशस्थानगतं विषं मारयति द्विपम् ॥
 विस्मितस्तु ततो भूयो नृपतिः पृष्ठवान्द्विजम् ॥ ८ ॥
 यथा विषं मारयति यथा चैव निवर्तते ॥
 स्थाने स्थाने यथा रूपं भगवान्वाकरोतु मे ॥ ९ ॥
 पालकाप्यस्ततो भूपमङ्गराजं दयान्वितः ॥
 उपद्रवास्तु ये तेषां गृणु वेगान्तराणि च ॥ १० ॥
 तथैव देहमासाद्य प्राणान्हरति दन्तिनः ॥
 विषं पीतं तथा क्लीढं भक्ते स्नेहे तथाऽक्षते ॥ ११ ॥
 तथा सर्वेषु गात्रेषु प्रयुक्तं स्पर्शकर्मणि ॥
 क्षणेन क्षतमासाद्य देहे विकुरुते विषम् ॥ १२ ॥
 तन्मारयति भूतानि पश्यतामेव भूमिप ॥
 *सप्तवेगमहाराज काश्यपेन प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

* 'सप्त वेगा महाराज काश्यपेन प्रकीर्तिताः' इति पाठो भवेत् ।

१ क. 'तन्त्यस्थी' । २ क. 'स्माद्दश' । ३ क. 'द्विपम्' ।

वारणेषु तु दृश्यन्ते प्रथ एव हि केवलम् ॥
 अन्तःस्वेदा निसर्गेण तेजसोश्च यतस्ततः ॥ १४ ॥
 त्रिष्वेव विनिपात्यन्ते चतुर्थं नाऽऽप्नुवन्ति च ॥
 तस्मात्तेषां त्रयो वेगाश्चतुर्थो नोपपद्यते ॥ १५ ॥
 स्वेदक्लिन्नानथो दृष्ट्वा सेन्द्रान्देवगणान्पुरा ॥
 अन्तःस्वेदः कृतश्चापि वारुणेन महात्मना ॥ १६ ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां वेगानां लक्षणं गृणु ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वारणे लक्षणं भवेत् ॥ १७ ॥
 निद्रा प्रबाधतेऽत्यर्थं मुखेन निपतत्यपि ॥
 द्वितीयं विषवेगं तु जानीयाल्लक्षणैरतः ॥ १८ ॥
 निषीदत्यपराभ्यां तु प्रोहाभ्यां प्रपतत्यपि ॥
 तृतीयस्य प्रवक्ष्यामि वेगस्य नृप लक्षणम् ॥ १९ ॥
 विह्वलीभूतसर्वाङ्गो वारणः प्रपतेद्भुवि ॥
 पक्षात्पक्षमजस्रं तु मेघवद्बृंहते द्विपः ॥ २० ॥
 एभिलिङ्गैर्विजानीयाद्विषदं मतङ्गजम् ॥
 एवं खलु महाराज ये ये वेगाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां साध्यानां साधनं गृणु ॥
 स्वद्योतानिन्द्रगोपांश्च गजातारवितारकैः ॥ २२ ॥
 कपिलापाश्च गोः पित्तं गोविषाणे निपातयेत् ॥
 तेन भेरीपताकाश्च ध्वजाग्राणि च लेपयेत् ॥ २३ ॥
 वाद्यान्यन्यांन्यपि क्षिप्रं प्रलिप्तान्यथ घातयेत् ॥
 दष्टाश्च विषपीताश्च विषविद्धाश्च वारणाः ॥ २४ ॥
 निशम्य वादनं चैषां दृष्ट्वा *तां स्वस्फनिर्विषाः(?) ॥
 शिरःस्नातो भिषग्वाऽपि स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ २५ ॥
 दर्भांश्चुष्कान्हरितकान्भिःस्वाग्रांश्च चिकित्सकाः ॥
 तान्दक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वा सुसमाहितः ॥ २६ ॥
 इमं हि सुमनास्तूष्णीं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 प्रोदाहरेन्मञ्जरं पूर्वोद्दिष्टं स्वयंभुवा ॥ २७ ॥

* 'दृष्ट्वा तांश्च स्युनिर्विषाः' इति पाठो यथाकथंचिद्भवेत् ॥

वायुकिस्तप्तकश्चैव विषमुग्रं हरन्तु ते ॥
 अनन्तश्चैव भगवान्विषं हरतु ते स्वाहा ॥ २८ ॥
 जले रुद्रो जले ब्रह्मा जले ब्रह्म सनातनम् ॥
 जले वायुश्च सोमश्च निर्विषो भव कुञ्जर स्वाहा ॥ २९ ॥
 मञ्जैर्दृत्वा विषं तस्य वस्त्रणस्य चिकित्सकः ॥
 एतेषां तु यथात्माभं पशूनां कारयेद्रसम् ॥ ३० ॥
 नकुलानां वराहाणां पृषतानां च युक्तितः ॥
 भक्षयित्वाऽथ मांसानि विषिणो भक्षयन्ति ये ॥ ३१ ॥
 औषधानि भिषक्तेषु शीघ्रमेवातिसंहरेत् ॥
 पिप्पल्यो मरिचाश्चैव कल्पमैद्य (?) वृतं मधु ॥ ३२ ॥
 गोमयस्य रसेनैव भावयेन्मतिमान्भिषक् ॥
 सुस्निग्धमेतद्रसकं विषदुष्टं मतङ्गजम् ॥ ३३ ॥
 कदुष्णं पाययेदेनं तेन संपचते सुखी ॥
 अनेनैव च मांसेन भोजयेद्द्वारणं भिषक् ॥ ३४ ॥
 पीत्वा तु रसकं नागस्तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥
 न विषान्मरणं तस्य यदि जुष्टो महाविषैः ॥ ३५ ॥
 सर्वं विषं विषहते पीते तद्रसके गजः ॥
 विषेण दूषितं नागं तैलं दूराद्विवर्जयेत् ॥ ३६ ॥
 पानेऽभ्यप्लवे तथा नस्ये घृतमेव प्रशस्यते ॥
 अत ऊर्ध्वं क्रिया यस्य निखिलेन प्रशस्यते ॥ ३७ ॥
 शीते पञ्चहृदे नागं दष्टं क्षिप्रं विगाहयेत् ॥
 अयं विषघ्नो दातव्यः पिण्डस्तस्मै चिकित्सकैः ॥ ३८ ॥
 द्वे हरिद्रे वचा चैव पिप्पली मरिचानि च ॥
 द्वौ करञ्जौ सठी चैव बलामतिबलामपि ॥ ३९ ॥
 एतत्संहृत्य संभारं गव्यं श्रेष्ठं च यद्घृतम् ॥
 वस्तमूत्रेण तत्सर्वं क्षोदयित्वा विचक्षणः ॥ ४० ॥
 अजानामथवाऽवीनां रक्तं क्षिप्रमुपार्जयेत् ॥
 रक्तद्वयेन तं पिण्डं भोजयेद्द्वारणं भिषक् ॥ ४१ ॥

१ क. ख. सनातनः । २ क. सुखम् । ३ क. तु । ४ ख. नु । ५ क. °म् ॥

पिण्डेन तेन नामस्य विषं क्षिप्रं प्रणश्यति ॥
 प्रलेपश्चास्य कर्तव्यः पञ्चिनीमृत्तिकाघृतैः ॥ ४२ ॥
 इति प्रलेपः प्रथमो द्वितीयः संग्रहक्षयते ॥
 चन्दनं तमरोशीरं शिरीषस्य तु पल्लवाः ॥ ४३ ॥
 पानं पिण्डमजाक्षीरे विषघ्नं स्यात्प्रलेपनम् ॥
 शीतलेन जलेनाथ संयुक्तं परिषेचनम् ॥ ४४ ॥
 मधुराः क्षीरिणश्चैव कषाया ये च पादपाः ॥
 तेषां त्वचः काथयित्वा श्रेष्ठं स्यात्परिषेचनम् ॥ ४५ ॥
 सिद्धकं राजवृक्षश्च शुष्ककं पारिभद्रकम् ॥
 पाटलामश्वकर्णं च सोमवलकं तथा धवम् ॥ ४६ ॥
 वृक्षानेतान्समाहृत्य क(का)ण्डशः संग्रहेपयेत् ॥
 समभागांस्ततः कृत्वा दहेदग्नौ विचक्षणः ॥ ४७ ॥
 तद्गन्धं ह्युपशान्तेऽग्नौ स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
 प्रतीर्वापश्च कर्तव्यो भस्मन्यस्मिन्नयं गणः ॥ ४८ ॥
 त्रिफलां त्रिकटुं चैव पञ्चैव लवणानि च ॥
 समभागानि सर्वाणि भस्मन्यस्मिन्समाचरेत् ॥ ४९ ॥
 एष क्षारोऽगवः श्रेष्ठो नारायणमतः शुभः ॥
 स्थावरं जङ्गमं चैव विषं हन्ति गजस्य तु ॥ ५० ॥
 यथा हि पञ्चिनीपत्रे तोषबिन्दुर्न तिष्ठति ॥
 एवमत्रागवे दत्ते मधुसर्पिःसमन्विते ॥ ५१ ॥
 न तिष्ठति विषं देहे सर्वथाऽपि च यद्गवेत् ॥
 त्रिकटुं त्रिफलां चैव पञ्चैव लवणानि च ॥ ५२ ॥
 रसशुक्तसमायुक्तं विषसुप्तप्रबोधनम् ॥
 त्रिवृता शृङ्गवेरं च शिखिपित्तसमायुतम् ॥ ५३ ॥
 अञ्जनं प्रवरं दिव्यं विषसुप्ते मतङ्गजे ॥
 कुङ्कुमागुरुसंयुक्तं नागपुष्पं सकेसरम् ॥ ५४ ॥
 उत्पलानि च मुरुपानि बघात्कुमुदमेव च ॥
 भालेपो विषदुष्टानां द्विपानां विषनाशनः ॥ ५५ ॥
 मृद्धीका शर्करा चैव सर्जुराणि तथा मधु ॥
 तर्पणोदकसंयुक्तं द्विपानां विषनाशनम् ॥ ५६ ॥

विषघ्नानि प्रवक्ष्यामि मांसानि मनुजाधिप ॥
 विषाणां यानि चोक्तानि अविरुद्धानि नित्यशः ॥ ५७ ॥
 कोकिलाश्च बलाकाश्च वर्तकाः सकपिञ्जलाः ॥
 कपोता वर्धमानाश्च ऊर्ध्वगाश्चैव ये सगाः ॥ ५८ ॥
 मयूरतित्तिरिलावाः पञ्चैव मनुजाधिप ॥
 अर्कानिलहता नित्यं विरुद्धगमनास्तथा ॥ ५९ ॥
 तस्मात्ते भोजने राजन्विषाणां समुदाहृताः ॥
 विषस्य प्रथमे काले जाङ्गलानि समाहरेत् ॥ ६० ॥
 शीतलानि च सेवन्ते ये चोष्णानि तथा मृगाः ॥
 मध्ये साधारणा राजन्विषाणां समुदाहृताः ॥ ६१ ॥
 विषस्य पश्चिमे काले संप्राप्ते प्राणनाशने ॥
 विषं तु हृदये येषां रक्तं च कलुषीकृतम् ॥ ६२ ॥
 सदा न जायते रक्तं मारुतेन समाहितम् ॥
 तेभ्यस्तु मत्स्यमांसानि वाराहाणि च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 अदनानि तु वक्ष्यामि विधिवत्तेन भूमिप ॥
 शालयः षष्टिका व्रीहियवगोधूममेव च ॥ ६४ ॥
 आहारार्थं विधीयन्ते गजानामिह नित्यशः ॥
 शारदाश्चैव ये मुद्गाः शालीनां तन्दुलास्तथा ॥ ६५ ॥
 सुस्विन्नमेतद्वित्तयं ततः समवतारयेत् ॥
 तद्भक्तं संसृजेत्सर्वं संयोज्य हविषा ततः ॥ ६६ ॥
 वैस्तमूत्रमजाक्षीरं शर्करां च रसाञ्जनम् ॥
 एवं घृतेन संयुक्तं कथितं पद्मिनीजलम् ॥ ६७ ॥
 एतद्भक्ते च पाने च दापयेत्सविषे गजे ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६८ ॥
 चन्दनं तगरं चैव त्वगेलापत्रमेव च ॥
 म्रियद्गुनागपुष्पं च मांसी कुष्ठं सपञ्चकम् ॥ ६९ ॥
 कुङ्कुमं च मृणालं च मुस्तां स्पृक्कां शताह्वयाम् ॥
 ससितां मुरसां दिङ्गु हरितालं मनःशिलाम् ॥ ७० ॥
 अष्टौ सिद्धार्थमुस्ताश्च विंशतिश्च हरेणुकाः ॥
 रोचना हरिवेरं च कुट्टनटमथापि वा ॥ ७१ ॥

कन्यायाः पुष्पयोगेन पेष्टव्या वारिणा सह ॥
 क्षणात्सर्वं विषं हन्ति सर्वपापमणाशनः ॥ ७२ ॥
 रक्षोघ्नः पुष्टिकामस्य सदा चन्द्रोदयः स्मृतः ॥
 आर्द्रस्य वेणोस्त्वक्चापि बीजं चाथ करञ्जयोः ॥ ७३ ॥
 मध्यमं च कपित्थस्य कुङ्कुमं चाक्षनं तथा ॥
 शिरीषपुष्पं दशमं गोपिते निप्रदापयेत् ॥ ७४ ॥
 अश्लेषाज्येष्ठयोः कार्थो ह्यगदः कालको भवेत् ॥
 कारयेद्गुटिकां प्राज्ञः शृणु चास्य प्रयोजनम् ॥ ७५ ॥
 नस्यकर्पूणि नागानां युञ्जीताऽऽलेपने भवेत् ॥
 सर्पाणां राजिलानां च विषं मण्डलिनां च यत् ॥ ७६ ॥
 गूढगर्भां करेणुर्यां तस्या योनिं प्रलेपयेत् ॥
 आलेप्य वा गुदं वाऽथ गुदे वर्ति प्रवेशयेत् ॥ ७७ ॥
 ततः प्रसूयते क्षिप्रं हस्तिनी क्रिययाऽनया ॥
 न हन्यादुपयुक्तस्तु* ॥ ७८ ॥
 ॥

..... श्लेष्मणीकृतानेतान्व्यधस्थानेषु योजयेत् ॥ ७९ ॥ १२८२ ॥

इति श्रीपालकाप्यमुनिविरचिते हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये
 क्षुद्ररोगस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ दिग्धविद्धो नाम नवमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 दन्तिनो दिग्धविद्धस्य किं कार्यमुपलक्ष्यते ॥ १ ॥
 चिकित्सां चाऽऽनुपूर्व्येण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 दन्तिनो दिग्धविद्धस्य चिराच्छ्रुत्स्व भवति शोणितम् ॥
 विद्धो विवर्णो भवति शोणितं च विवर्धते ॥ ३ ॥

* इतोऽग्रे न्रुटितचिह्नभूता काकपदी कपुस्तके, खपुस्तके 'इतः किंचित्त्यक्तमस्ति' इति मूल एव लिखितं गैरिकरक्तं दृश्यते ।

लाला प्रवर्तते चास्य बध्नुषा च न पश्यति ॥
 शोफोऽस्य मृदुनिम्नेषु प्रदेशेषु विवर्धते ॥ ४ ॥
 गजस्य दिग्धविद्धस्य द्वयमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि यथा संपद्यते सुखी ॥ ५ ॥
 गात्रापरपरिक्षिप्तं नागं कृत्वा सुयन्त्रितम् ॥
 शल्पमुद्धृत्य नागस्य शोधनं तस्य कारयेत् ॥ ६ ॥
 सेचयेद्धारिणा वेधं प्रदेहैश्च प्रदेहयेत् ॥
 त्वचमामलकीनां च खदिरस्य धवस्य च ॥ ७ ॥
 समभागं ततः कुर्यात्समाहृत्य पृथक्पृथक् ॥
 स्वण्डशः कल्पयित्वा वै काथयेद्व्यवारिणा ॥ ८ ॥
 एतत्काथं परिश्रा(स्ना)व्य भेषजानि समावपेत् ॥
 सोमवलकं वचां श्वेतामोदकीपाटलां तथा ॥ ९ ॥
 आस्फोतां वारुणीमूलं पयस्यां मधुकं यवान् ॥
 तथैवोत्पलकन्दाश्च भागाः स्युः कर्षसंमिताः ॥ १० ॥
 यथा जातः प्रदेहः स्यात्तदैवमवतारयेत् ॥
 एवं सुशीतलं कृत्वा विधं तस्यानुलेपयेत् ॥ ११ ॥
 विषं हन्ति महीपाल क्षिप्रं च सुस्वमाप्नुयात् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि विषप्रशमनं हितम् ॥ १२ ॥
 चतुर्द्रोणे तु पयसि भेषजानि समावपेत् ॥
 पयस्या क्षीरकाकोली अमृता द्वे च सारिवे ॥ १३ ॥
 श्वेता च मुद्गपर्णी च माषपर्णी मृणालिका ॥
 कसेरुका छनन्ता च जीवकर्षभकावुभौ ॥ १४ ॥
 कपिकच्छूस्तथा देया पिप्पली च महीपते ॥
 उदुम्बरसमं कल्कं कारयित्वा पृथक्पृथक् ॥ १५ ॥
 तोयं दशाढकं दत्त्वा सार्षपश्चादऽऽढकं तथा ॥
 आढकं शर्करायाश्च ततो मन्दाग्निना पचेत् ॥ १६ ॥
 यदोपयुक्ततोयं स्यात्तदैवमवतारयेत् ॥
 सुशीतलमिदं कृत्वा पानं दद्याद्विषापहम् ॥ १७ ॥
 त्वचावुभे समानीय विदुलस्यार्जुनस्य च ॥
 क्षीरिणां पादपानां च कोविदारकदम्बयोः ॥ १८ ॥

एतत्प्रीतिं सर्वं तस्य निशि निवासयेत् ॥
 ततः प्रक्षालयेद्देहो व्रणं शलेण शोधितम् ॥ १९ ॥
 उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं तगरं तथा ॥
 हरीतकी प्रियङ्गुं च नाकुली कंदरीं तथा ॥ २० ॥
 गोपितं च सर्माशानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 एष चूर्णागदः श्रेष्ठो गजानां व्रणरोपणः ॥ २१ ॥
 एतेरेव पुनः स्वाङ्गैर्यथोक्तेः साधयेद्दृष्टम् ॥
 एतदभ्यक्षनं दद्याद्गजानां व्रणरोपणम् ॥ २२ ॥
 अथ दिग्धेन विद्धस्य व्रणः पुष्पति दन्तिनः ॥
 गतिर्यद्वाति दूरं च जायन्ते ग्रन्थयोऽधिकाः ॥ २३ ॥
 मांसानि च प्रहृष्यन्ति दन्तिनो विषवेगतः ॥
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ २४ ॥
 आमं विदाह्यमानं वा विषादि पक्वमेव वा ॥
 रोहन्तं निर्विकारं वा लिङ्गैरेतैर्विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 सवर्णं कठिनं कोष्णं भारिकं मन्दवेदनम् ॥
 आध्मानं सुस्थिरं स्निग्धमाममित्यभिलक्षयेत् ॥ २६ ॥
 विवर्णं नातिकठिनं सोष्म वेदनयाऽन्वितम् ॥
 विदह्यमानं जानीयाच्छ्लेरेतैर्विचक्षणः ॥ २७ ॥
 आमे विदह्यमाने च प्रच्छन्नं कारयेद्बुधः ॥
 जलौकालाबुगृह्णैर्वा शोणितं मोक्षयेत्ततः ॥ २८ ॥
 आध्मानममृदु स्निग्धं गुरु चोष्णं सवेदनम् ॥
 अपक्वं तु भिषग्विद्यात्तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥ २९ ॥
 शीतं शीर्णरोमाणं मृदु पाण्डुमवेदनम् ॥
 सुपक्वमभिविज्ञाय तत्र शस्त्रं निपातयेत् ॥ ३० ॥
 अकर्म यथोक्तं तु यथाशास्त्रं समाचरेत् ॥
 छेद्यं भेद्यं च वेध्यं च विश्रा(स्ना)व्यं लेख्यमेव च ॥ ३१ ॥
 एतत्सर्वं भिषकुर्याद्विषार्तानां तु संनिधौ ॥
 तद्देहश्चेन्न विद्येरन्यथोशास्त्रं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 एषण्या तु समन्वेष्य गतिर्यत्राऽऽश्रिता यथा ॥
 पदं कुर्याद्यथोदष्टं यथा दोषो न तिष्ठति ॥ ३३ ॥

व्रणे तु पूतिर्मांसानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ॥
 शुद्धं व्रणमहुर्गन्धमविवर्णमवेदनम् ॥ ३४ ॥
 उत्तारं स्थिरमन्तेषु प्रस्तब्धं च नराधिप ॥
 शून्यं श्वयशुदाहाम्पां निर्विकारं विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
 दिग्धेर्नाभिहते मागे तथोष्ठस्तरवाजिनाम् ॥
 व्रणं बुध्येत मेधावी गोषु चाश्वतरेषु च ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ३६ ॥ १३१८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररो-
 गस्थाने दिग्धविद्धो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां सुमनस्कं महाशुनिम् ॥
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 दुष्टाश्च विषपीताश्च दूषिताश्च मतङ्गजाः ॥
 संग्रामे दिग्धविद्धाश्च विषवेगप्रपीडिताः ॥ २ ॥
 एवंविधाश्च ये केचित्प्रोच्यन्ते हस्तिनो द्विज ॥
 सर्वेषां सविषाणां तु चिकित्सां वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 पञ्चभिः कारणैः सर्पा दशन्ति पृथिवीपते ॥ ४ ॥
 वक्ष्याम्युद्देशमात्रेण तद्ग्राह्यमनुमानतः ॥
 दशन्ति कुपिताः केचित्केचिदाहारकाङ्क्षया ॥ ५ ॥
 भीताः केचिदशन्त्याशु केचिदन्ये यदृच्छया ॥
 मृत्युभूता दशन्त्यग्नये विधानविहितान्गजान् ॥ ६ ॥
 त्रिविधं दष्टरूपं तु भुजङ्गेषु प्रकीर्तितम् ॥
 दष्टं दष्टनिपीतं च दष्टोद्भूतं तथैव च ॥ ७ ॥
 दष्टा तु कश्चिद्भुजगो व्यपक्रामति वेगतः ॥
 संक्रामेद्विषभागस्तु दष्टं तत्तु विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥

१ क. °नातिह° । २ क. ख. कुशिरोगस्थाने । ३ क. दष्टरूपं । ४ क. तु ।

५ क. दष्टा ।

दंष्ट्रा तु सर्पो यस्तत्र पिबेदङ्गुलिपीडितम् ॥
 दष्टं तत्त्वनुबोद्धव्यं विषभागस्तु संचरेत् ॥ ९ ॥
 दष्टा यदि विलम्बी स्यान्निपीतमिति तत्स्मृतम् ॥
 विषस्य भागो द्वावत्र अर्धभागश्च संचरेत् ॥ १० ॥
 दष्टा भृशं तु यः सर्पः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥
 दंष्ट्रापातनिषेकेण कुरुते यत्र मोक्षणम् ॥ ११ ॥
 दष्टमुद्धर्तितं विद्यात्तत्र भागत्रयं ब्रजेत् ॥
 मात्राणां शतमात्रं तु तिष्ठन्त्यादंशमाश्रितम् ॥ १२ ॥
 ततः शरीरे क्रमते विषं वायुरिवाम्बरे ॥
 न ह्यत्र विहितं किञ्चित्सुखं दुःखं शरीरिणाम् ॥ १३ ॥
 तेषां तु खलु सर्वेषामुपसर्गः पृथग्विधः ॥
 वक्ष्याम्युद्देशमात्रेण तद्वाह्यमनुमानतः ॥ १४ ॥
 चतुर्विधास्तु निर्दिष्टाः पञ्चगा मुनिना पुरा ॥
 दर्वीकरा मण्डलिनो राजिलास्तु पताकिनः ॥ १५ ॥
 तेषां रूपाणि वक्ष्यामि वीर्यं चैव पृथक्पृथक् ॥
 दर्वीकरा महाभोगा दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १६ ॥
 शीघ्राः फणकराश्चण्डाः कृष्णसर्पादयः स्मृताः ॥
 क्षिप्रमेषां विषं काये कक्षाग्निरिव वर्धते ॥ १७ ॥
 वातिकं तु विजानीयाद्विषं दंष्ट्राश्रितं भिषक् ॥
 प्रशाम्यति तु तत्क्षिप्रं मञ्जैरन्येस्तथौषधैः ॥ १८ ॥
 तद्वि सत्यं विषं प्राहुः समयादं मनीषिणः ॥
 अफणा मण्डलैश्चित्रैर्ये तु केचिदुज्जंगमाः ॥ १९ ॥
 एणीपदादयः सर्वे ते तु मण्डलिनः स्मृताः ॥
 तेषां मन्दं विषं भूत्वा ततो भवति दारुणम् ॥ २० ॥
 तत्र मञ्जौषधैर्यत्नात्पैत्तिकं बाध्यते विषम् ॥
 अफणा दर्शनीयाश्च दीर्घराजिभिरावृताः ॥ २१ ॥
 श्वेतगन्धादयः सर्वे राजिलाः कीर्तिता नृप ॥
 विषं न वर्धते तेषां विषमं चोपलभ्यते ॥ २२ ॥

१ क. दष्टा । २ क. °त्र यं पिबेदङ्गुली° । ३ क. तत्त्वं तु बो° । ४ क.
 यत्रगा । ख. पञ्चगा । ५ क. ख. शीघ्रा फणाक° ।

राजिलानां भुजङ्गानां विषं श्लेष्मण्यं भवेत् ॥
 अफणास्त्वेकवर्णाश्च पन्नगा ये पताकिनः ॥ २३ ॥
 राजिमद्भिः समं तेषां विषं समवेतारयेत् ॥
 एषामन्योन्यसंसर्गात्प्रविभागाद्विशेषतः ॥ २४ ॥
 जायन्ते पन्नगाः सर्वे ते च कृच्छ्रतमाः स्मृताः ॥
 आदर्शेनैव जानीयात्सर्पदष्टं मतङ्गजम् ॥ २५ ॥
 निमीलयति नेत्रे च व्रजन्गात्राणि कर्षति ॥
 अक्षिकूटे च वर्धते वर्त्मनी चापि दन्तिनः ॥ २६ ॥
 चिरं क्षतानि चाप्यस्य स्फटन्ति सहसा वृष ॥
 निषीदत्यपराभ्यां च प्रोहाभ्यां प्रपतत्यपि ॥ २७ ॥
 स्तम्भे बद्धस्तु मातङ्ग आलानेन दृढेन च ॥
 उद्धन्नाति च दुःस्वार्तो दंशदेशं स्पृशत्यपि ॥ २८ ॥
 मन्दं भोजनमश्नाति यवसं मन्दमेव च ॥
 अधोगता भवत्यस्य दृष्टिर्नागस्य पार्थिव ॥ २९ ॥
 दर्वीकरापदष्ठानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य गृणु रूपं नराधिप ॥ ३० ॥
 परिशृण्येद्यदा दंशो धूप्यते परिदह्यते ॥
 निद्रा बलवती यस्य कम्पते च पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 पूतिमूत्रपुरीषश्च श्वयथुश्चाप्युदीर्यते ॥
 व्रणाश्चापि विदीर्यन्ते तृष्णा चैनं प्रबाधते ॥ ३२ ॥
 तृष्णार्तस्य च नागस्य लक्षणं यत्प्रवर्तते ॥
 निर्वाणं नीयते यत्र तं देशं प्रतिजिघ्रति ॥ ३३ ॥
 आर्द्रं वा परिशृण्कं वा तृणमिक्षुमथापि वा ॥
 पिपासया समाक्रान्त आहारं नाभिनन्दति ॥ ३४ ॥
 अनेन विषवीर्येण क्षिप्रमेव विदीर्यते ॥
 एवं मण्डलिदष्टस्य लक्षणं च प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
 राजीमतां विषं घोरं यदा देहे प्रवर्तते ॥
 श्वयथुर्हस्तकर्णेऽस्य लाला प्रस्पन्दते तदा ॥ ३६ ॥
 आटोपो लक्ष्यते चास्य विह्वलं चापि गच्छति ॥
 श्वेतमूत्रपुरीषश्च यथा ह्यन्धस्तथा स्वलन् ॥ ३७ ॥

राजीमदृष्टनागानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 इति जङ्गममुद्दिष्टं विषं स्थावरमुच्यते ॥ ३८ ॥
 उष्णं रूक्षं तथा चाऽऽम्लं लघु तीक्ष्णं व्यवापि च ॥
 विदाहि चाऽऽशु विशदमेवं नवगुणं विषम् ॥ ३९ ॥
 पित्तं प्रकोपयत्यौष्ण्याद्दौक्ष्याच्च पंचमं कफम् ॥
 सौक्ष्म्यादतिविदाहित्वात्सर्वधातुप्रदूषणम् ॥ ४० ॥
 (* गच्छत्यूर्ध्वं लघुत्वाच्च तीक्ष्णत्वान्मर्मभेद्यपि ॥
 आशु व्याप्नोति शीघ्रत्वाद्वैशद्याच्च विसर्पति ॥ ४१ ॥)
 श्रो(स्त्रो)तोरोधि व्यवायित्वान्भवधोक्तं प्रभावतः ॥
 इति स्थावरमेतस्य गृणु साध्यस्य लक्षणम् ॥ ४२ ॥
 पुष्करं मधुसंकाशं गूढं वाऽप्युपलक्षयेत् ॥
 दन्ताः श्यावा विवर्णाश्च नखाश्च नयने तथा ॥ ४३ ॥
 शीर्यन्ते चास्य रोमाणि दृढ्यते च मत्तङ्गजाः ॥
 पक्ष्माणि चास्य शीर्यन्ते छविश्च परिपाद्यते ॥ ४४ ॥
 केशा वालाश्च शीर्यन्ते शिरोरोगश्च जायते ॥
 जिह्वा च लक्ष्यते कृष्णा कुत्सिता पृथिवीपते ॥ ४५ ॥
 रूपैरेतैर्विजानीयाद्विषपीतं मतङ्गजम् ॥
 छर्द्यतीसारसंमोहाः कम्पोऽतीव विजृम्भणम् ॥ ४६ ॥
 रक्तविश्रु(स्तु)ति साश्रुत्वं दृशोर्मन्दाङ्गवेष्टितम् ॥
 रक्तमूत्रपुरीषत्वं मेदूपेचकगूढता ॥ ४७ ॥
 इत्येतदन्यरूपानामभावे विषलक्षणम् ॥
 स्थावरस्य विषस्यैतद्रूपं भवति पार्थिव ॥ ४८ ॥
 धूपस्य विषयुक्तस्य गृणु रूपं नराधिप ॥
 धूपश्चाग्निगतो ज्ञेयो न(नी)लो रक्तोऽथ पीतकः ॥ ४९ ॥
 जिघ्रन्गजस्तु तं धूपमतीसारेण पीड्यते ॥
 गात्रोद्वेष्टनमाप्नोति वेपते व्यथतेऽपि च ॥ ५० ॥
 बृंहितुं च न शक्नोति शब्दांश्चापि न वेत्ति सः ॥
 इति धूपेन दुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ५१ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. वपमं । २ क. दहन्ते । ३ क. मतङ्गजाः ।

भूम्यां ग्रासे च वक्ष्यामि कूपिते गृणु लक्षणम् ॥
 स्वेदेनैव तु जग्धस्य सर्वगात्रेषु हस्तिनः ॥ ५२ ॥
 स्फोटाश्चास्पोपजायन्ते गात्रकण्डूस्तथैव च ॥
 अङ्गानि चाऽस्य सीदन्ति भूमिश्च विषदूषणात् ॥ ५३ ॥
 विवर्णो भवति ग्रासे लालाश्रा(स्त्रा)वी च वारणः ॥
 दुर्गन्धं वमथुं कुर्यान्न चेच्छति तृणाशनम् ॥ ५४ ॥
 अनवस्थितचित्तश्च कम्पते च मुहुर्मुहुः ॥
 विह्वलीकृतसर्वाङ्गो नागो न लभते सुप्तम् ॥ ५५ ॥
 विषोपसृष्टयवसै रूक्षै रूपमिदं भवेत् ॥
 आघातविषवातस्य गृणु रूपं नराधिप ॥ ५६ ॥
 विधुनोति शिरोऽत्यर्थं वमथुं च मुहुः सृजेत् ॥
 स्पन्दन्ते चास्य वाऽश्रूणि भवेदत्यर्थवेदनः ॥ ५७ ॥
 विह्वलाक्षो भवेदाशु लभते शर्म न कश्चित् ॥
 तदा संजातवातस्य निद्रा विशति पार्थिव ॥ ५८ ॥
 संरक्तनेत्रो लालावान्करवक्रोऽतिविह्वलः ॥
 वातेन संपदुष्टस्य रूपमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ५९ ॥
 तोपस्य विषयुक्तस्य गृणु रूपं नराधिप ॥
 मत्स्यकच्छपमण्डूका यावन्तो जलचारिणः ॥ ६० ॥
 सर्वे भ्रियन्ते राजेन्द्र निर्दग्धा विषतेजसा ॥
 प्रज्वरं तेजसं चाऽऽशु यस्तु नागः पिबेज्जलम् ॥ ६१ ॥
 पीतमात्रेण तोयेन क्षिप्रं प्राणैर्वियुज्यते ॥
 पानीये विषसंसृष्टे रूपमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 दिग्धविद्धस्य नागस्य गृणु रूपाणि पार्थिव ॥
 वर्णव्यापत्तिमाप्नोति प्रक्लेदश्चास्य जायते ॥ ६३ ॥
 केशा वालाश्च शीर्यन्ते त्वक्चैवास्य विधूम्यते ॥
 आरोहकमवज्ञाय जलं क्षिप्रं तु वाञ्छति ॥ ६४ ॥
 पीतोदके सुशीतस्य लाला प्रस्यन्दतेऽपि च ॥
 कृच्छ्राच्च मूत्रं कुरुते वेदना च मुहुर्मुहुः ॥ ६५ ॥
 शय्यां मृगयते गन्तुं स्तम्भमालम्ब्य तिष्ठति ॥
 दिग्धविद्धस्य नागस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ६६ ॥

अभ्यञ्जने प्रदेहे च हूयिते लक्षणं सिद्धम् ॥
 तत्रा कण्डूः सपिटका क्षिप्रमस्योपजायते ॥ ६७ ॥
 मांसानि चास्य शीर्यन्ते छविः सुपरिपच्यते ॥
 गूनो गात्रेण भवति दुर्गन्धश्चोपजायते ॥ ६८ ॥
 अभ्यञ्जने प्रदेहे च लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 भूयोऽङ्गराजः पमच्छ विनष्टादपिसत्तमम् ॥ ६९ ॥
 सर्पदष्टस्य नागस्य किं रूपमुपलक्ष्यते ॥
 एतदिच्छामि विज्ञातुं ब्रूहि चात्र चिकित्सितम् ॥ ७० ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 श्रूयतामानुपूर्व्येण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७१ ॥
 दंशो विवर्णो भवति शोणितं च विदह्यते ॥
 देहेऽस्य गून्यभावस्तु दाहस्तु परिवर्धते ॥ ७२ ॥
 समन्ताच्च प्रतिस्तब्धः समाध्मातश्च लक्ष्यते ॥
 उष्णश्च स्पर्शो भवति मृदुभावं च गच्छति ॥ ७३ ॥
 विभ्रान्तचित्तस्तु गजः शिरः कम्पयते ध्रुवम् ॥
 क्रुद्धश्च हस्तमुत्क्षिप्य वारणं प्रपिनष्टि च ॥ ७४ ॥
 एतत्तु दर्शनं श्रेष्ठं दंशेषु विषनाशनम् ॥
 यदा शुद्धो भवेद्दंशः शोणितं च ध्रुवं भवेत् ॥ ७५ ॥
 इन्द्रगोपकवर्णाभिं मुक्तदोषमपिच्छिलम् ॥
 अथास्यौषधसंभारममुग्रस्य प्रकल्पयेत् ॥ ७६ ॥
 द्वे शते द्वे बृहत्यौ च शल्लकं श्लक्ष्णमेव च ॥
 सहाश्वगन्धारोभं च पिप्पली मधुकं तिलान् ॥ ७७ ॥
 आम्रपत्राणि पद्मानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 द्वौ भागौ च घृतस्याथ तथैको मधुनो भवेत् ॥ ७८ ॥
 हरिद्राचूर्णसंयुक्तं दद्याद्ब्रणमुत्से भिषक् ॥
 ततः प्रदेहो देहे स्यादर्जुनं वज्रुलं नलम् ॥ ७९ ॥
 उभे पाठे तथा श्वेता शुकनासा प्रियङ्गु च ॥
 सारिवामश्वकर्णं तु सोमवल्कं च दापयेत् ॥ ८० ॥
 शीर्षकं चैव शालूकं श्यामं काशमर्यमेव च ॥
 चतुरः क्षीरिणो वृक्षान्मधुकं चैव पाटलाम् ॥ ८१ ॥
 गवेधुकां च कालां च तथा चोभे पुनर्नवे ॥
 जम्बूं बिल्वं समङ्गां च समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥

एतत्कल्कं सुषिष्टं वै घृतेन सह योजयेत् ॥
 कर्दमेन समालोढ्य दंशशोफं प्रकल्पयेत् ॥ ८३ ॥
 लभते तेन निर्वाणं विषं चास्योपशाम्यति ॥
 लिप्तस्यानेन लेपेन पानमस्याचऽऽरेदिदम् ॥ ८४ ॥
 घृतद्रोणं तु पयसो निर्दोषस्याऽऽढकं भवेत् ॥
 यष्टीमधुकचूर्णस्य भवेत्तु कुडवद्वयम् ॥ ८५ ॥
 पिप्पलीनां च भागः स्यान्मरिचानां तथैव च ॥
 श्वेतायाः कुडवः कार्यो मुद्गपण्यास्तथैव च ॥ ८६ ॥
 मृणालं च पयस्यां च जीवकर्षभकावुभौ ॥
 एलां चैव विडङ्गं च स्वर्जिकां परिपेलवम् ॥ ८७ ॥
 सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 अर्धप्रस्थो विडङ्गस्य सैन्धवस्य तथैव च ॥ ८८ ॥
 यवक्षारस्य भागः स्यात्सर्वमेतद्वीकृतम् ॥
 पीत्वा सुखमवाप्नोति विषाच्च परिमुच्यते ॥ ८९ ॥
 वातिकानां विधिः प्रोक्तः पैत्तिके च प्रवक्ष्यते ॥
 अनन्तां च पयस्यां च मुद्गपर्णीं तथैव च ॥ ९० ॥
 मृणालीं हंसपादीं च जीवकर्षभकावुभौ ॥
 काकोलीं क्षीरकाकोलीं मेदां छिन्नरुहां तथा ॥ ९१ ॥
 क्षीरशुक्लां विदारीं च श्यामामतिविषां तथा ॥
 दर्भेशुवालीपुण्ड्रेक्षु मृद्वीकां च परूषकम् ॥ ९२ ॥
 ततः पटोलकं चैव माषपर्णीं च दापयेत् ॥
 दुरालभां मधुरसां सारिवां श्वेतया सह ॥ ९३ ॥
 तथा कर्कटगृद्धीं च समभागानि कारयेत् ॥
 मधुकं मरिचं चैव क्षवकं चैलया सह ॥ ९४ ॥
 तथा कर्कटगृद्धीं च नागरं चैलवालुकम् ॥
 पीलुं करञ्जं मञ्जिष्ठामेतद्विगुणभागिकाम् ॥ ९५ ॥
 गवां मूत्रेण संयोज्य तथा गुप्त्रं निधापयेत् ॥
 एतत्सर्वं समालोढ्य घृतद्रोणे समावपेत् ॥ ९६ ॥
 माक्षिकस्याऽऽढकं दत्त्वा वारणं पाययेद्विषक् ॥
 एष श्रेष्ठोऽगदः कार्यः पैत्तिके पाययेद्विषे ॥ ९७ ॥

प्रियङ्गुकांस्तथाऽनन्तां समङ्गां धातकीं तथा ॥
 सुवर्णपुष्पीं दद्यात्तु दाडिमद्वयमेव च ॥ ९८ ॥
 द्राक्षारोधं च शालं च चन्दनं चात्र दापयेत् ॥
 एतत्संभृत्य संभारं सर्माशं तुलया धृतम् ॥ ९९ ॥
 अजामूत्रेण संसृष्टं गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥
 अभयामलकाकाथं काथयेत्तान्नभाजने ॥ १०० ॥
 ततो यूषं परिश्रा(त्सा)व्य तान्कल्कांस्तत्र दापयेत् ॥
 ततः क्षौद्रेण संसृज्य पापयेदन्तिनं भिषक् ॥ १०१ ॥
 पीतोऽयमगदश्रेष्ठो हन्ति राजीमतो विषम् ॥
 अथान्यानगदान्कुर्यात्संनिपाते ततो भिषक् ॥ १०२ ॥
 संसृष्टं पापयेच्चैनं वातपित्तकफापहम् ॥
 तं पीतवन्तमनु च वारिणा सेचयेद्भजम् ॥ १०३ ॥
 स्थानं सुशीतलं कुर्याच्छीतैश्च परिषेचनम् ॥
 अञ्जनं च ततः कुर्याद्येन चक्षुर्विशुध्यति ॥ १०४ ॥
 गिरिकर्णिकां श्वेतां च हरिद्रां सैन्धवं तथा ॥
 शिरीषबीजं लश्चनं समभागानि कारयेत् ॥ १०५ ॥
 कर्चूरं च जले पिष्ट्वा गुटिकां संप्रदापयेत् ॥
 दर्वीकरेण दष्टस्य चक्षुषो हितमञ्जनम् ॥ १०६ ॥
 कालानुसारी मृद्वीका काश्मर्याऽथ शिरीषकम् ॥
 गुडूचीरससंयुक्तमञ्जनं गुटिकीकृतम् ॥ १०७ ॥
 एतन्मण्डलिदृष्टानां चक्षुषां हितमञ्जनम् ॥
 स्थानं शीतं ग्रहं कुर्याद्गोमयेन प्रलेपयेत् ॥ १०८ ॥
 अथ चेत्कुञ्जरो वेगं तृतीयमतिवर्तते ॥
 इमं तत्र विधिं कुर्यात्क्षिप्रमेव विचक्षणः ॥ १०९ ॥
 तृ(नि)वृहन्ती च इमामा च नागदन्ती प्रियङ्गवः ॥
 उदुम्बरसमान्कल्कान्सर्वाण्येव पृथक्पृथक् ॥ ११० ॥
 एतत्संभृत्य संभारं कुञ्जरं पापयेद्विषक् ॥
 लवणाम्बुसमायुक्तं मृत्पात्रे विमले स्थितम् ॥ १११ ॥
 विरेचनं भिषग्दद्यादर्वीकरविषापहम् ॥
 कषायप्रतिसंयुक्तं राजीमत्सु विधीयते ॥ ११२ ॥

ततो विर(रि)क्तदोषं तु सेचयेद्धारणं मिषक् ॥
 अगदं पाययेच्चैनं पूर्वमुक्तं गजं ततः ॥ ११३ ॥
 शिरश्च पीड्यते चास्य कराच्छ्लेष्मा प्रवर्तते ॥
 मुखाच्च लाला श्र(स्त्र)वति वमथुश्च मुहुर्मुहुः ॥ ११४ ॥
 इमं तत्र विधिं कुर्यात्क्षिप्रमेव विचक्षणः ॥
 *श्वेतां ज्योतिष्मतीं पाठां सुवहामथ वारुणीम् ॥ ११५ ॥
 सुनन्दां लावनन्दां च विहङ्गं चाष्टमं भवेत् ॥
 एतानि समभागानि कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥ ११६ ॥
 (†)भान्तरिक्षेण पयसा वाससा च परिश्रु(स्तु)ते ॥
 द्याढकं त्र्याढकं वाऽपि तं रसं पाययेद्भिषक् ॥ ११७ ॥)
 शिरो विरिच्यते तेन विषं चास्योपशाम्यति ॥
 द्याढकं घृतमण्डस्य विर(रि)क्तशिरसस्तथा ॥ ११८ ॥
 अनुषेकं पुनः कुर्यात्ततः स लभते सुखम् ॥
 अञ्जनं च ततो दद्याद्येन संपद्यते सुखी ॥ ११९ ॥
 मनःशिलां त्रिकटुकं हरितालं रसाञ्जनम् ॥
 कतकं सैन्धवं चैव मधुकं च समं घृतम् ॥ १२० ॥
 क्षौद्रेण सह संयोज्य श्लक्ष्णं दृषदि †पेषयेत् ॥
 राजीमता तु दष्टस्य गजस्य हितमञ्जनम् ॥ १२१ ॥
 अश्वकर्णकपायस्य कर्णिकारार्जुनस्य च ॥
 तृतीयं बृहतीबीजमेते भागास्त्रयः समाः ॥ १२२ ॥
 अर्धभागस्तु रालायाः सुनन्दापास्तथैव च ॥
 क्षौद्रेण सह संयोज्य अञ्जनं सांनिपातिके ॥ १२३ ॥
 अथवाऽञ्जितमात्रस्य सेचयेद्धारिणा शिरः ॥
 कुर्याच्छिरस्यावाश्चोतं प्रदेहैश्च प्रदेहयेत् ॥ १२४ ॥
 इत्येतत्सर्पदष्टस्य लक्षणं सचिकित्सितम् ॥
 अङ्गराजस्ततो भूपः पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १२५ ॥
 आञ्जते विषपीते च धूपगन्धानुवासिते ॥
 सैविषे कुञ्जरे रूपं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १२६ ॥

*लावनन्दान्तानां प्रथमान्तत्वं युक्तम् । † धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ ख. °तः सुल° । २ ख. पीषयेत् । ३ क. °तमुत्तमम् । ४ क. सविषं ।

एवमुक्तस्तु भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 विषाञ्जितस्य नागस्य इदं भवति लक्षणम् ॥ १२७ ॥
 वेदना च विषार्तस्य पटलश्चोपजायते ॥
 अक्षिणीं घर्षयेच्चापि हस्तेन कवलेन वा ॥ १२८ ॥
 दोषप्रच्छन्नतेऽथ विषवेगप्रपीडितः ॥
 नेत्राभ्यामथ हृन्मा(त्रो)र्म्यां नागो न लभते सुखम् ॥ १२९ ॥
 हस्तं प्रयुज्य दुःखातो क्रीधमारभते मुहुः ॥
 वर्तमानि चास्य शीर्यन्ते वर्त्मशोफश्च जायते ॥ १३० ॥
 स्थानेनावस्थितस्यापि बन्धलो भवति द्विपः ॥
 प्रवेपते प्रव्यथते लाला चास्य प्रवर्तते ॥ १३१ ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि यथा संपद्यते सुखी ॥
 अञ्जनानि विषघ्नानि यानि स्युस्तैरथाञ्जनम् ॥ १३२ ॥
 सिञ्चन्मृतेन चैवेन शीतलेन यथासुखम् ॥
 यथोक्तमगदं चैनं सर्पिःक्षीरसमन्वितम् ॥ १३३ ॥
 पीययेन्मधुसंयुक्तमनुषेकं च दापयेत् ॥
 कुर्याच्छिरस्पवाश्चोतं ततः संपद्यते सुखी ॥ १३४ ॥
 अयमेतेन संपेद्योगेन मनुजाधिप ॥
 योगमन्यं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ १३५ ॥
 गृहीत्वा कृष्णसर्पस्य दुष्टाद्देवा शिरस्तथा ॥
 क्षिप्त्वा श्रो(त्रो)तोऽञ्जनं वाऽस्य ततो मृद्वग्निना पचेत् ॥ १३६ ॥
 तावत्तदञ्जनं यावत्तस्य भागोऽष्टमो भवेत् ॥
 *पिप्पली तन्दुला श्वेता पुराणामथ वारुणीम् ॥ १३७ ॥
 मुनन्दा पालनन्दा च विडङ्गं चाष्टमं तथा ॥
 बृहत्या रसनिर्घासे कपित्थस्य रसेऽपि वा ॥ १३८ ॥
 पिष्ट्वा तु गुटिकां कृत्वा छापायां परिशोषयेत् ॥
 सुबद्धमञ्जयेन्नागं शनैर्न व्यथते यथा ॥ १३९ ॥
 मुहूर्तं स्थापयित्वा च घृतमण्डेन तर्पयेत् ॥
 चक्षुभ्यां स यदा पश्येत्पटलं विगतं भिषक् ॥ १४० ॥

* द्वयोर्द्वितीयान्तत्वं युक्तम् ।

१ क. विषाञ्जनस्य । २ क. °णी वर्धये° । ३ क. वर्मणि । ४ क. वर्मेशो° ।
 ५ क. °सुखम् । ६ ख. °पश्येद्यो° ।

शर्करां मधुकं चैव घृतेन सह संसृजेत् ॥
 अञ्जनं तेन कार्ष्णं स्यात्ततः संपद्यते सुखी ॥ १४१ ॥
 आजस्य पयसः प्रस्थं कर्षश्च मधुकस्य च ॥
 कर्षं किंशुकपुष्पाणां यवपुष्पं तथैव च ॥ १४२ ॥
 शर्करायाः पलं दद्याद्यवानां प्रसृतिं तथा ॥
 प्रस्थेन चान्तरिक्षस्य संसृष्टं पाचयेच्छनैः ॥ १४३ ॥
 यदा तु परिपक्वं स्यादथैनमवतारयेत् ॥
 एतेन शीतलेनास्य चक्षुषोः परिषेचनम् ॥ १४४ ॥
 अनेन परिषेकेण नागः संपद्यते सुखी ॥
 विषाच्च मुच्यते क्षिप्रं चक्षुश्चास्य विशुध्यति ॥ १४५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विषपीतस्य लक्षणम् ॥
 गण्डौ हस्तस्तथा तालु मुखं च परिशुष्यति ॥ १४६ ॥
 प्रतिगृह्णाति वातं च दह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥
 न गृणोति च कर्णाभ्यां चक्षुषा च न पश्यति ॥ १४७ ॥
 मुखतः पुष्कराक्षास्य श्लेष्मा गच्छति पिच्छिलः ॥
 न च वेदयते गन्धं विषवेमप्रपीडितः ॥ १४८ ॥
 प्रस्थितश्चापि निर्वाणं गजः सत्त्वरजोधिकम् ॥
 जलं प्रवाह्यते क्षिप्रं गन्तारमविदन्नयम् ॥ १४९ ॥
 उदकस्पर्शनाच्चैव नागः संपद्यते सुखी ॥
 तस्य पीतेन शीतेन लाला च स्पन्दते शनैः ॥ १५० ॥
 अञ्जनं च प्रदेहश्च तथा चाप्यनुषेचनम् ॥
 आदालीनां प्रवाल्यानि तथा कटुकमत्स्पकम् ॥ १५१ ॥
 सहदेवीं च तन्मात्रां दद्यात्सहचरं तथा ॥
 यवां क्षुद्रसहं चैव *समांसां तुलया धृतम् ॥ १५२ ॥
 धूपः स्यात्स्वदिराङ्गुरैर्गुडेन च घृतेन च ॥
 घृतेन धूपयेन्नागं विषं तेनोपशाम्यति ॥ १५३ ॥
 लोहं विषेण संसृष्टं वारणो यदि जिघ्रति ॥
 विषघ्राणकृतं विद्यात्तस्य लिङ्गानि मे गृणु ॥ १५४ ॥

* 'समांशां तुलया धृताम्' इति कदाचिद्भवेत् ॥

शिरस्तालु च बृह्णाति दन्ते नेत्रेऽवतिष्ठति ॥
 गण्डश्चास्याग्रहस्तश्च प्रतिपा(मा)नं तथैव च ॥ १५५ ॥
 विवर्णं विषसंसृष्टं गूढं चैवोपजायते ॥
 शोषपत्यपि देहं च नाभिनन्दति भोजनम् ॥ १५६ ॥
 करं धुनोति दुःखार्तो लाला चास्य प्रवर्तते ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ १५७ ॥
 कपित्थफलमज्जानां वार्ताकानां फलानि च ॥
 संसर्गाश्चापि(?) यत्पञ्च पृष्टिपर्णीं हरीतकीम् ॥ १५८ ॥
 सिन्दुवारितमूलं च शैलुं चैव सपाटलाम् ॥
 विभीतकं सखदिरं बटं सोढुम्बरं तथा ॥ १५९ ॥
 लोभं ततः परं दद्यात्ततो देयाऽथ सारिवा ॥
 मधुकं च समं कृत्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६० ॥
 चूर्णं प्रस्थापितं कुर्याद्भारिकुम्भे सम्भवयेत् ॥
 एतत्तु पापयेन्नागं विषं तेनोपशाम्यति ॥ १६१ ॥
 अञ्जनानि विषघ्नानि पापयेन्मानुषेचनम् ॥
 मेहने पेचके चास्य श्वयथुर्दारुणो भृशम् ॥ १६२ ॥
 अपानाच्छोणितं चास्य दृष्ट्वा तं वारिणोद्धते ॥
 मुहुर्मुहुः संकुचति कृच्छ्रान्मूत्रं च जायते ॥ १६३ ॥
 शय्याभागे च कुड्ये च कटिं स परिघर्षति ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि विषयुक्तेषु दन्तिषु ॥ १६४ ॥
 त्रिफलां च समां कृत्वा उशीरं चोत्पलानि च ॥
 मञ्जिष्ठां चैव रोध्रं च प्रियङ्गुं पञ्चकं तथा ॥ १६५ ॥
 सिन्दुवारितमूलं च सकरञ्जं रसाञ्जनम् ॥
 कुङ्कुमं चेन्द्रगोपांश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६६ ॥
 चूर्णान्येतानि संहृत्य घृतद्रोणे समावयेत् ॥
 एतेन वस्तयो देयास्ततः संपद्यते सुखम् ॥ १६७ ॥
 बस्तिदानं पुरस्ताच्च वक्ष्यते राजसत्तम ॥
 प्रदेहैर्घृतसंयुक्तैर्गुदं गूढं प्रलेपयेत् ॥ १६८ ॥

१ क. सिन्धुवा० २ क. ०या च सा० ३ ख. ०मिमं कु० ४ ख. ०च्छ्रान्मात्रं ।

५ क. कुमुदं ।

अगदं पापयेच्चैनं सर्पैः क्षौद्रसमन्वितम् ॥
 अनया क्रियया नागः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ १६९ ॥
 यवसानि विषघ्नानि रसं दुग्धं तथैव च ॥
 भोजनं च विषघ्नं स्पाद्यथोक्तं तस्य दापयेत् ॥ १७० ॥
 विमुक्तं विषदोषाभ्यां बललब्धं च वारणम् ॥
 स्नापयेन्मन्त्रपूर्वेण औषधैश्च विषापहैः ॥ १७१ ॥
 उत्तरस्या दिशो भागे धनदो यत्र देवता ॥
 मण्डलं पूर्वमालिख्य चतुर्हस्तं समन्ततः ॥ १७२ ॥
 नागपुष्पमतं नागं नागराजान्समालिखेत् ॥
 अग्निं प्रज्वाल्य विधिना *इमान्मन्त्रमु(त्रानु)पाहरेत् ॥ १७३ ॥
 भारद्वाजीये स्वाहा स्वाहा स्वाहेति ।
 निवेदयेद्भलिं चापि यथालाभेन बुद्धिमान् ॥
 मन्त्रयुक्ताश्च औषधो नवकुम्भे विनिक्षिपेत् ॥ १७४ ॥
 +सिद्धार्थकास्त्वचं कुष्ठं विदारी शतपत्रिका ॥
 कटकटा मित्रहस्ता सरलं देवदारु च ॥ १७५ ॥
 प्रियङ्गुं च समङ्गां च पतङ्गं रोचनावचाम् ॥
 मर्कटीं चापि वाराहीं सारिवां समनःशिलाम् ॥ १७६ ॥
 एतत्संभृत्य संभारं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
 कुम्भैर्नवेन कृष्णाङ्गैः सर्वबीजैरलंकृतैः ॥ १७७ ॥
 लाजान्नानि विशुद्धानि सुवर्णं रजतं तथा ॥
 स्नापयेत्सर्वसंभारैर्वैद्यो गत्वा जलाशयम् ॥ १७८ ॥
 कुम्भैरुत्क्षिप्यमाणैश्च इमान्मन्त्रानुदाहरेत् ॥
 ब्रह्मप्रोक्तावृषिप्रोक्तानाग्नेयानथ वार(रु)णान् ॥ १७९ ॥

नमो ब्रह्मणे, नमो रुद्राय, नमो विष्णवे, नमः स्कन्दाय, नम आदित्येभ्यः,
 नमोऽग्नये, नमो वरुणाय, नम इन्द्राय, नमो देववारणऋषिभ्यः, नमो देवेभ्यः,
 नमस्तेजःपतिभ्यः, नमो नागराजेभ्यः, नमः स्कन्देभ्यः, नमो नागमातृभ्यः ॥

एतेभ्यो हि नमस्कृत्वा इमां विद्यां प्रयोजयेत् ॥

तां ब्रह्मानुमन्यताम् । आगच्छेश्वररूप सहस्रबाहो सहस्रशीर्षो ब्रह्मा

* 'इमं मन्त्रमुपाहरेत्' इति पाठो भवेत् ॥ + प्रथमान्तत्वेन द्वितीयान्तत्वेन
 वा सारूप्येणैव पाठो योग्यः । † 'नमस्कृत्य' इति भवेत् ।

अक्षर पुर पुर दह दह इमं विषं हन हन लिहि भिलि मिदं रूपदेयं कम्पं करे
उद्धरे हर हर चल चल बल बल बुलु बुलु स्वाहा । सिध्यन्तु मे यन्त्राः । यदा—

स्नातं हुताग्निर्नागेन्द्रं कृतमण्डल(*मुत्तमम् ।

अगदैस्तं प्रलिम्पेत्तु प्रशस्तैर्विषनाशनैः ॥ १८० ॥

नवैर्वस्त्रैः सुसंवीतं स्रग्दामभिरलंकृतम् ॥

पूजितं सन्निधौ नागं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ १८१ ॥ १४९९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद(*महाप्रवचने महापाठे द्वितीये
क्षुद्ररोगस्थाने सर्पदष्टो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथेकादशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्फोटिकासंभवोद्भवः ॥

आगन्तुदोषसंपोतादिदं यत्तत्प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

विसर्पाः स्फोटिकाकाराः शरावाकृतयस्तथा ॥

शिरास्त्वङ्मांसरक्तानि दूषयित्वा यदेव हि ॥ २ ॥

पिटकाः श्वयथुः कुष्ठः सविसर्पविसर्पणः ॥

विसर्पवत्संसर्पत्सर्वेष्वङ्गेषु वर्तते ॥ ३ ॥

हस्तिनस्तद्विसर्पोऽयमुच्यतेऽग्निविषोपमः ॥

कृष्णरक्तारुणा धूम्राः कठिनाः पिच्छिला व्रणाः ॥ ४ ॥

अग्निदग्धनिभाः स्फोटा जायन्ते रुक्मदारुणाः ॥

बीजपूरकसंस्थानाः शरावाकृतयस्तथा ॥ ५ ॥

वल्मीकाकृतयश्चैव नानासंस्थानचारिणः ॥

मण्डलेर्मन्दगैः कृष्णैर्द्वयोकारैः सुसंस्थिताः ॥ ६ ॥

गम्भीरमध्यश्रा(स्त्रा)विण्यो दाहकर्त्र्यो रुजात्मिकाः ॥

जिह्वाक्षिनाभिपृष्ठान्तःकण्ठकोष्ठशिराः स्मृताः ॥ ७ ॥

मर्मश्रो(त्रो)तस्मि धमनीवस्तिसंधिषु चैव हि ॥

असाध्याभिर्दिशोत्तास्तु सर्वाङ्गेषु विचक्षणः ॥ ८ ॥

अन्यवर्णास्तु मर्मस्था व्रणवत्तास्तु साधयेत् ॥

पिटिका सविषा जाता कृच्छ्रेणैव प्रशाम्यति ॥ ९ ॥

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °पाययित्वा य० । २ ख. सुसंस्थितिः ।

तथा तिथिषु गुर्वीषु जाता कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
 उत्थिता सा तु सप्ताहात्रिसप्ताहान्तरेण वा ॥ १० ॥
 विमंथ्य सर्वगात्राणि गजं प्राणैर्विमोचयेत् ॥
 सूताश्वानेन संस्थाना विसर्पस्फोटिकास्तथा ॥ ११ ॥
 काश्यपस्य मतं बुद्ध्वा मम चैव मतं तथा ॥
 मतिमान्कुशलो वैद्यो यथाशास्त्रमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 सर्पदष्टविकारोऽस्मात्प्रायेण न विशिष्यते ॥
 सर्पदष्टक्रियां सर्वां तस्मात्तत्रापि कारयेत् ॥ १३ ॥
 भृशं विक्रियते नागो विकारेर्विषदष्टवत् ॥
 हर्षहीनश्च भवति समुद्विग्नश्च वारणः ॥ १४ ॥
 तथाऽक्षिभ्यां विचित्तश्च विषार्त इव गच्छति ॥
 दुर्मेना ध्यानभूयिष्ठः परिमूर्त्नी भवत्यपि ॥ १५ ॥
 क्षिपत्यङ्गानि च मुहुः कदाचिद्गुरुमक्षिकः ॥
 सस्तलाङ्गूलहस्तश्च नखवैवर्ण्यमृच्छति ॥ १६ ॥
 ग्रासद्वेषी च भवति स्तिमितो गुरुविक्रमः ॥
 रसादयो धातवो हि दोषाश्च पवनादयः ॥ १७ ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे सर्वत्र रसपोषणाः ॥
 एवं विद्याद्विषक्तस्माद्घातुदोषाश्रयं विषम् ॥ १८ ॥
 दोषधातुषु दुष्टेषु गजः प्राणैर्वियुज्यते ॥
 विषोपयुक्तो दष्टश्च दिग्धविद्धोऽन्नपानतः ॥ १९ ॥
 शारीरागन्तुकोपान्ता हेतवः संप्रकीर्तिताः ॥
 भूपाञ्जनैस्तथा केचिद्बालसंस्पर्शदर्शनैः ॥ २० ॥
 दशधा बहुधा केचिद्बुद्धिभेदैः पृथग्विधैः ॥
 त्रिविधं शत्रुमिच्छामि तस्योत्पाताश्चतुर्विधाः ॥ २१ ॥
 तस्य सामान्यतो दृष्टाः क्रियाः शास्त्रविशारदैः ॥
 विषस्य कारयेत्प्राज्ञः सम्यक्शस्त्रैस्तथौषधैः ॥ २२ ॥
 वशिष्ठेनाभयं दत्तं पशूनां च विषात्किल ॥
 स्फोटिकासंभवात्प्रायश्चित्तुश्चरणगामिनाम् ॥ २३ ॥
 तस्मात्कदाचिद्दृश्यन्ते स्फोटिका द्विरदेष्वपि ॥
 विषघ्नैस्ताः प्रशमयेत्तस्माद्योगैर्भिषग्वरः ॥ २४ ॥

पूतानिर्गन्धनिर्गन्धि कारयस्योपजायते ॥

तस्य काश्यपनिर्विष्टां चिकित्सामव कारयेत् ॥ २५ ॥

उर्ध्वाभावी प्रमिषायां श्रुतिरच्छा प्रवर्तते ॥

द्वितीयायां प्रमिषायां श्रोतोरक्तं प्रवर्तते ॥ २६ ॥

पिठिका च भवेद्यक्ता मध्ये कृष्णं च मण्डलम् ॥

विषं च प्रबलं भूत्वा तृतीयां गच्छति त्वचम् ॥ २७ ॥

तत्र तन्दूरिवाऽऽभाति संतापश्चोपजायते ॥

मा गाम्भीर्यं (?) भवेन्मध्ये दृष्टे नास्त्यत्र संशयः ॥ २८ ॥

चतुर्थी तु त्वचं प्राप्य जायते तत्र कर्णिका ॥

तत्र रक्तं च मांसं च समन्ताद्द्व्यङ्गुलान्तरम् ॥ २९ ॥

उष्णं शूनमनुप्राप्तं विदूषयति वा त्वचम् ॥

पञ्चमी तु त्वचं प्राप्य अस्थिसंस्थं विषं वृष ॥ ३० ॥

कर्णिकां कठिनां कृत्वा मेदस्तु भजते विषम् ॥

षष्ठीं त्वचमनुप्राप्य कायं संदूषयेद्विषम् ॥ ३१ ॥

सप्तमी तु त्वचं प्राप्य लूतानामुत्तमं विषम् ॥

कायं प्रविशति क्षिप्रं वायुना समुदीरितम् ॥ ३२ ॥

व्यथाम्निर्वायुसंयुक्तः केनो वाऽपि यथा भवेत् ॥

दर्शयत्याशु वेगेन गात्रेषु श्वयथुं यदा ॥ ३३ ॥

दृश्यते श्वयथुर्यस्य काकटिद्विभसंनिभः ॥

आ(स्त्रा)वश्च जायते तीव्रो न स सिध्यति तादृशः ॥ ३४ ॥

भिन्नाञ्जनाभः प्रेस्तावः प्रियङ्गुसदृशोऽपि वा ॥

वायसाङ्गारवर्णो वा सर्पिस्तैलनिभोऽपि वा ॥ ३५ ॥

निस्रवेद्यस्य गात्रेभ्यो न स शक्यश्चिकित्सितुम् ॥

काकाण्डा जलजा चैव लाजा कर्णी सरोहिणी ॥ ३६ ॥

सलाङ्गुला तीक्ष्णविषा कुमुदिनी परं तथा ॥

वेदेही चेति व्याख्याताः सर्वा ह्येता महाविषाः ॥ ३७ ॥

सर्वेषु संभवन्त्येताः प्रदेशेषु नराधप ॥

विशेषान्मस्तकेष्ट्रीकास्तनगण्डकटाक्षिषु ॥ ३८ ॥

स्तनान्तरेऽण्डकोशेषु तैलेषु च प्रतिक्रिया ॥
 मर्मसंघींश्च संत्यज्य दंशं छिन्द्यादसंशयः ॥ ३९ ॥
 न तु दंशं भिषग्यस्तु नोद्धरेन्न च तं दहेत् ॥
 अज्ञानात्स भिषग्राजन्दन्तिनो विनिपातयेत् ॥ ४० ॥
 एता महाविषा लूतास्तूर्णं प्राणान्हरन्त्यपि ॥
 कामं मन्दविषाश्चापि तस्माच्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
 यस्तु * मांसमतिक्रान्तदंशो नोत्क्रुत्यते प्रभो ॥
 विशेषमाश्रिते चापि सा निहन्तीह हस्तिनः ॥ ४२ ॥ १५४१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्रो-
 गस्थान एकादशः स्फोटिकाध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथातोऽपवादबद्धमध्यायं व्याख्यास्यामः—

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

अथ खलु भो दारुणेषु तिथिमुहूर्तेषु नक्षत्रेषु वा बद्धः 'अपवादबद्धः' इत्युच्यते ॥

स भवति नीलवर्णः संरब्धो गुरुगात्रापरो दुर्मनाः किञ्चिद्भक्ष्यमादत्ते । तम-
 साध्वं विद्यात् ॥

तस्मात्—उग्रदारुणेषु तिथिमुहूर्तनक्षत्रेषु न ग्राह्याः । प्रशस्तेष्वपि गद्गोप-
 छ्रेषु पक्षच्छिद्रेषु सर्वकालं च संध्यासु हस्तिनो न ग्राह्याः । किं कारणम्—
 लक्षणव्यञ्जनोपपन्ना अपि प्राणवन्तो व्यापचन्त इति ॥

तत्र श्लोकौ—

स्तिमितो गुरुहस्तश्च संरब्धो वर्णतो भवेत् ।

नीलः श्यावो ह्यबलवानेष नागो विपद्यते ॥

मुहूर्ते तिथिनक्षत्रे प्रशस्ते ग्राहिता गजाः ।

भवन्ति कर्मणां योग्या बलवन्तो निरामयाः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्रोगस्थानेऽ-
 पवादबद्धो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

* मांसमतिक्रान्त इति पाठो भवेत् ।

१ ख. तल्पलेषु श्व(य)थुं प्र० । २ क. ख. °न्तिनां वि० । ३ ख. °हूर्तेन० ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरपतिसदृशं कनकेन्द्रनीलवज्रवैदूर्यविविधविमलमणिरुचिरवि-
चित्रप्रभाभिरुद्योतितरुचिरगात्रोऽभिगम्यानिबल्लभिधूतरुचिरकुसुमनिकररु-
चितोपहारे बहुविधमृगविहगगणनिषेविते सर्वसत्त्वाभिगमनीये सुखोपविष्टमाश्र-
मेऽतिरमणीयेऽसितमृगाजिनवसनं तद्विदंनलदिनकरकिरणसदृशवपुषं भगवन्त-
मभिवाच पालकाप्यं विनयेन कृताञ्जलिरिदं पप्रच्छ रोमपादः—‘कथमयं पूर्वावद्धो
नाम व्याधिरुत्पद्यते, किं लक्षणम्, किं चास्य चिकित्सितम्’ इति ॥

ततः—प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—‘श्रूयतां महाराज यथा पूर्वावद्धः,
यच्चास्य चिकित्सितम् ॥

पूर्वावद्धो नाम ‘अवद्धः पूर्वं वयसि’ इति ‘पूर्वावद्धः’ इत्युच्यते । अयं तु
मानेसो व्याधिरूपः प्राणहरो गजस्य, ऋते मोक्षात्, अरण्यगमनाद्वाऽसाध्यः ॥

स तु मनस्वी प्राप्तैश्वर्यः प्रमाथी यदृच्छाचारी वनमुखानां रसन्नः ॥

अथ वसन्ते—परमान्वितविविधसुरभिरुचिरकुसुमेषु सहकारबकुलतिलकवि-
दुलशालवञ्जुलतमालतालतालीसप्रियालाङ्गोल्लशिरीषकर्णिकारपाटलाकुरुबक-
करवीरार्किंशुकाशोकनवमालिकाकुन्देन्दविरार्किकिराततिन्दुकुपुनागनागचम्प-
कातिमुक्तशोभाञ्जनपारिजातकाश्रातकाशमन्तकप्रियङ्गुवरुणककदम्बविविधतरु-
कुसुमनिकरसुगन्धाधिवासितेषु मत्तञ्जमन्मधुकरशृङ्गसारिकापरिवृतवर्हिणविवि-
धविहगगणनिनादितेषु करिवरकरचरणदशनविधृतबहुविधतरुकुसुमफलेषु
विकचपुष्पमैन्दमारुतोपगीतच्युत्प्रमानलतामण्डितवर्नाविवरभवनेषु बहुविधकुसु-
मगन्धाधिवासितेन दक्षिणपवनेनोदीर्यमाणमदना द्विरदवरा अलिकुलपटलानुना-
दितकपोलाः करेणुसहिताः स्वच्छन्दतः स्थानशय्यासनसहिता रसितप्रक्ष्वेलित-
विहृतललितालिङ्गितचुम्बितेङ्गितकुपितप्रसारितानेकरसा विविधतरुपत्रपुष्पफ-
लभङ्गकवलकुवलपल्लवकन्दमूलयवसफलोपभोगा नानाविधानां नदीसरस्तडा-
गानां च विमलविपुलरुचिरसालप्रतिपूर्णानां सूर्याशुबोधितसारसानां हंसकुर-
रकारण्डवचक्रवाकसारसबकलावकामद्गुर्माल्लकारुणानुनादैरुपशोभितानां क-
मलकुम्भदकुलपालंकृतानां क्वचिद्वनानां वसन्ते सुखमनुभवन्ति । स तेषामनु-
स्मरेत् ॥

तत्र श्लोकाः—

* ‘प्रसादित’ इति भवेत् ॥

१ ख. °नस्यो वाऽऽधि° । २ क. °मन्दारमा° । ३ ख. °ङ्गकप° । ४ ख.
°कुव° । ५ क. °नुसवेत् ।

वृक्षवल्लीलतागुरुमान्वारणैः परिघट्टितान् ।
 मन्दगन्धमलोभेन नैवं मुञ्चन्ति षट्पदाः ॥
 तच्च नागवनं नागाद्वनाभागवनं च तत् ।
 पुष्पैश्च मद्गन्धैश्च वासयन्तीतरेतरम् ॥
 काचित्करेण संवेष्ट्य दन्तं नागस्य दन्तिनी ।
 आत्मनो मन्मथावस्थां शंसतीव सुविह्वलाम् ॥
 आदाय करिणी काचित्करेण करिणः करम् ।
 हस्तिनः क्ष्वेडितैर्भावान्कुरुते मदनातुरा ॥
 कामाग्निपरितप्तानि तान्यङ्गानि च वारणः ।
 प्रियासंगमतोयेन निवारयितुमिच्छति ॥
 काचिन्नागस्य मातङ्गी पुरः स्थित्वा समन्मथा ।
 करोति करनिक्षेपं करिणः कामदीपनम् ॥
 चिरकालप्रनष्टस्य कोकिलस्य नवं रुतम् ।
 श्रुत्वा करेणुभिः सार्धं स्मरन्नागो न जीवति ॥
 वसन्ते चित्रपुष्पाणां सुगन्धानां नराधिप ॥
 वनानां संस्मरन्नागः प्राणांस्त्यजति दुःखितः ॥
 भ्रमद्भ्रमरसंघेषु कोकिलाकुलशालिषु ।
 लतागृहेषु रम्येषु वनानां विवरेषु च ॥
 रतं यत्प्रियया सार्धं विहितं च पृथग्विधम् ।
 एतेषां संस्मरन्नागः प्राणांस्त्यजति दुःखितः ॥

अथ (ग्रीष्मे —) कचिद्दिनकरकिरणाभिसंतप्तमेदिन्यां निष्पीतरसास्वौष-
 धिषु गुरुशयदहनपरिगतमृगवृष्णिकाप्रतिनद्धेष्वरण्येषु, अनेकभृङ्गारावोन्नादित-
 मूलेष्वनेककोटरार्धनिःसृतभुजङ्गलेलिह्वमानशोखेषु तरुषु, धूपायमानास्विवाति-
 रौद्ररूपं बिभ्रतीषु दिक्षु, पिपासापहारहेतोर्गिरिगुहाकृतावस्थितिषु (* तरुषु)
 कुरङ्गशावकेषु, वृक्षशालावल्लीनेषु नैकशो घर्माभितापसंश्रमसंतप्तश्वापदेषु तरुबहि-
 णपरभृतश्वकसारिकाविविधविहङ्गगणसंघेषु शाखामृगखंड्वराहमहिषरुहरिण-
 चमरवृषभशरभमवयेषु, अङ्गारचूर्णनिकरोपमैर्दिनकरकिरणैर्दह्यमानशरीरेषूदक-

* पश्चात्पतित इव भाति ॥

- १ क. °रेणः सं° । २ क. °ङ्गारावनादोन्ना° । ख. °ङ्गारीनादोन्ना° ।
 ३ ख. °मूल्येष्व° । ४ क. °निःश्रित° । ५ क. °शस्त्रिषु । ६ ख. °लीलेषु ।
 ७ क. °हगतगते सं° । ८ °खड्गिव° ।

मभिलषत्सु, सिंहव्याघ्रद्वीपितरक्षुन्नक्षानेकश्चापदनिनाशितासु सपटहास्विव गिरि-
वरदरीषु, परिश्रुष्यमाणोदरासु गिरिनदीषु, प्रियविप्रयोगदुःखक्षीणास्विव कामि-
नीषु, तदाऽतिरौद्रे काले हस्तिनो महानदीनां हिमस्पर्शविमलसुरभिसलिलनि-
चयपरिपूर्णेषु महाह्रदेषु सरःस्वपि च विविधकुसुमविसमृणालपुष्करबीजसंव-
र्तकोपभोगाः स्वच्छन्दतः करेणुकलभविष्कपोतकैरनेकधा परिचर्यमाणा आक-
र्षणविक्षोभणोन्मज्जनपरिप्लवनतरणसलिलपङ्कहरि(र)णवप्रभाभिघातक्रीडनविमर्द-
नरमणीयं विविधमुखमनुभवन्ति सलिलेषु, सूर्यरश्मिप्रबोधितेषु(?)मीनजा-
लसंगठितेषु मारुतेन कल्पितेषु षट्पदोपगुञ्जितेषु रुचिरकनकचूर्णसदृशरजो-
विकीर्णेषु हरितमणिवर्णकर्कशनालेषु बालसूर्यवर्णपर्णेषु पद्मपण्डेषु करेणुकल-
भपोतिकाभिः सह विहरणक्रीडनपांशुहरणाहारशयनानां(?) चन्द्रप्रभदीपिकासु
च शर्वरीषु सुरभिकुसुमगन्धवहैर्मुद्गुशिशिरपवनैरनुवीज्यमानाः प्रत्यूषप्रदोषार्ध-
रात्रिषु विचरन्ति । स तेषामनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

क्षोभयन्ति नदीमन्ये वप्रान्भिन्दन्ति चापरे ।
प्रियाभिः सहिताश्चान्ये चरन्ति कलभैः सह ॥
पङ्कचन्दनदिग्धाङ्गाः शास्त्राव्यजनवीजिताः ।
सरःसु शीततोयेषु चरन्ति सह धेनुभिः ॥
धौतमुक्तफलोद्गैः करैः शीकरवारिभिः ।
धेनुभिस्तेऽभिषिच्यन्ते कामार्तास्तु मतङ्गजाः ॥
सूर्यरश्मिप्रतीकारं तेषां कुर्वन्ति धेनुकाः ।
उदण्डैः सहसोद्भूतविशालोत्फुल्लपङ्कजैः ॥
एवं निदाघकालेषु क्रीडितानामनुस्मरन् ।
ग्रामे बद्धो महाराज न जीवति मतङ्गजः ॥

प्रावृषि च परमसुरभिसलिललुलितपृषतधरणितलगन्धानां कदम्बकेतकस-
जार्जुननीपबकुलशिलंधाजकर्णाभीरुकन्दलाधिवासितानां कुटजकुसुमप्रहसित-
प्रदीपितवनषण्डानाम्, असितघनपटलसंछेद्रे गगनतले चातकवर्दुरपरभृत-
शिखिगणानुनादिते, *हरितशिष्ये(?)न्द्रगोपकालंकृतायां वसुमत्यां कन्या-
यामिव शुकपत्रसदृशवसनायाम्, उद्योतिततर्पणीयभूषणायाम्, स्वद्योतप्रदीपि-

* हरितशिष्येन्द्रगोप—इति पाठो भवेत् ।

१ क. ख. °अच्छदे° । २ क. °मुक्तं फ° । ३ क. °छन्नग° । ४ क.
°पनाय° ।

तासु रात्रिषु तेषां करेणुभिः सह रताननुस्मरन् । अपि च वर्षासु च वर्षति
 देवराजेऽहोरात्रं नदीषु कलुषफेनमुद्गमन्तीषु बहुयष्टिप्रभाभिर्वर्तिताभिर्वारिधा-
 राभिर्द्रवीभूते जीवलोके बहलजलतुमुलपवनविविधविसृतघननिचयपटुपटहभी-
 षणनिनादिते गते दिवानिशं प्रनष्टदिनकररजनीकरनक्षत्रग्रहतारागणे गगन-
 तले भिन्नाञ्जनशिलाश्यामघनपटलपटावगुण्ठितासु निशासु, अनेकविद्युज्ज्वा-
 लावभासितासु, अनेकविनिर्घाताशनिनिपातावभग्नसंचूर्णितविध्वस्ततरुशाखासु
 दिक्षु विमलरजतमण्डलसदृशीभिर्वारिधाराभिरभिषिच्यमानेऽस्मिञ्जीवलोके, तदा
 हस्तिनो मृदुपवनेरितपतितकेतकरजोनुरञ्जितासु शिखिकुलकैलापावशिष्टशि-
 लातलासु विविधकुसुमगन्धावासितासु व्यपगतदंशमशकमक्षिकाश्वापदसरीसृ-
 पासु, अनुवर्षासु प्रवरगिरिगुहासु यत्सुखमनुभूतम्, तदनुस्मरन् । एवमेतेषामनुसु-
 खानां करेणुभिः सह रतानामनुस्मरन् । मध्यमवर्षासु स्तिमितजलधरशब्दे प्रश्रु-
 (स्रु)तवारिविद्युत्स्फोटितगर्जितशब्दैः प्रतिगजशङ्कपा प्रहृष्टकरकर्णलाङ्गुलः
 प्रतिगर्जति मेघान्प्रहृष्टो महानदीनां फेनजलप्रवाहिणीनां परिलुतकक्षेषु परि-
 बाहुप्रलम्बतृणाग्रेषु गर्जमानाकर्षणोन्मज्जनावकर्षणविक्षोभणावतरणान्सलिलेषु
 सह कान्ताभिरनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

विकीर्णवदनाः केचित्स्फुरन्तः क्रोधमूर्च्छिताः ।

वप्रेषु करिणः शक्तास्तुलयन्तीव मेदिनीम् ॥

घनोघजालव्यसनरजोध्वस्तदिवाकरे ।

प्रनष्टग्रहनक्षत्रे तदागम(ग)नमण्डले ॥

दूर्वाङ्कुरप्रतिच्छन्नां शक्रगोपकमण्डिताम् ।

विविधैर्यवसैः कीर्णां सेवन्त्रे वारणाः स्थलीम् ॥

बर्हिणोद्द्युष्टकुक्षेषु नागानां विवरेषु च ।

वृक्षभङ्गान्सकुवलान्स्वादन्ति विचरन्ति च ॥

न तथा विविधैर्भक्ष्यैरन्नपानैर्न भोजनैः ।

यथा तृष्टिर्भवत्येषां वने तु तृणभोजनैः ॥

पीडितोऽत्यर्थनिस्त्रिंशैस्तोत्रहस्तैर्नरैर्भुशम् ।

स्मृत्वा वनसुखान्याथ प्राणांस्त्यजति कुञ्जरः ॥

† 'कलापावश्रितशिला' इति पाठो भवेत् ।

मेघोदकैः पूरितकन्दरस्य शैलस्य गम्भीरवनान्तरस्य ।

गुहामुखेष्वग्निशिखाप्रकाशाः सुवर्णपुष्पा इव भान्ति दीपाः ॥

वनेषु वर्षासु मनोहरेषु क्रीडन्ति नागाः सह धेनुकाभिः ।

बद्धान्तस्तान्स्मरतो वनानां मुखानि *खिन्नं समुपैति नाशम् ॥

शरदि च निर्मलगगनतलतारागणपरिवृतशिशिरशशिकिरणप्रकाशितासु निशासु मुनिजलविमलहृदयसदृशीषु दिवसकरकिरणविगतघनपटलकपाटोद्घा-
टितासु दिक्षु, वनराजिषु प्रफुल्लबाणासनसप्तपर्णकोविदारभण्डीरकुब्जकबन्धुजी-
वरुचिराधिवासितासु पर्वतवरकन्दरोदरदरीषु तमालमालामालितासु नाना-
विधवृक्षचन्दनलतोपगूढवल्लीकरपल्लवैर्निरन्तरीकृतनिचुलपुष्पोपहार (.....)
†शरदिपरस्परगहनानां प्रमुदितहरिणशार्दूलकुञ्जरवराहमहिषपृषतगवयस्वङ्गच-
मरसिंहशरभजम्बुकनिषेवितानां शरत्काले वनानां प्रबुद्धवननलिनीकुमुदसौगन्धि-
कोत्पलकहलारविभूषितेषु प्रवरवैदूर्यमणिसदृशेषु जलाशयेषु मुनिसदृशेषु कलुष-
वर्जितेषु, तस्मिंश्चातिमनोज्ञे काले हस्तिनो दिनकरकिरणप्रबोधितकमलमधु-
करविमदाविधूतपतितकिंजल्ककेसररजोनुरञ्जितसर्पिलेषु मधुमदमुदितमधुकर-
कुटुम्बिनीझांकारितमनोहरेषु मधुमदोपयुक्तामरकामिनीकपोलच्छदेन मण्डितेषु
नवनलिनीदलसंवीज्यमानजलचरपक्षिगणेषु क्रौञ्चचक्रवाककलहंसमृणालग्रीव-
कधार्तराष्ट्रमहाहंसब्रह्मपुत्रजीवञ्जिवचकोरकोयष्टिमहाक्रौञ्चपरिलुतदात्यूहसारस-
कुररकारण्डवकादम्बमद्गवाडिकुकुरमल्लिकाक्षि(रूप)नीलग्रीवकरोहिणीकुटुम्बे-
दकप्रवालपादकवकबलाकानिषेवितेषु निरन्तरकुसुमसुरभिनिकरावपातरजोधि-
वासितेषु सूर्यरश्मिप्रबोधितेषु कमलवनेषु मीनजालघाटिततोयान्तेषु मारुतेन
तरङ्गितेषु दिव्यगन्धाधिवासितेषु पक्षिसंघसेवितेषु षट्पदोपचित्रितेषु विविधसु-
खमनुभवन्ति निवृत्ति(त)जलकलहासु च विविधविहगनस्वमुखावल्लिखितपुलि-
नतलासु निर्दयोपभुक्तास्विव कामिनीषुं काशकुसुमाट्टहासासु महानदीषु मदज-
लविहारसंसिच्यमानकपोल(ल)वप्राभिघातपांशुपङ्कहरणजलविक्षोभणमुखांन्या-
सेवन्ते । स तेषामनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

तेषां कपोलजीमूतप्रनष्टमदकारिभिः ।

विविधद्रुमपुष्पाढ्या वास्यन्ते वनभूमयः ॥

* 'खिन्नान्समुपैति नाशः' इति भवेत् ॥ † 'शरादि' इति पाठो भवेत् ।

१ क. दायाः २ क. ०रदप० । ३ ख. ०खानासे० । ४ क. ०पोतजी० ।

कमलामलकिंजल्कपाण्डुरा वारणा नृप ।
 सरःस्वमलतोयेषु क्रीडन्ति सह धेनुभिः ॥
 कुमुदोत्पलसंछन्ना चक्रवाकनिकूजिताम् ।
 दिवाकरकरामर्षसंबुद्धामलपङ्कजाम् ॥
 श्रुभतीथां श्रुभजलां हंसांसपारिवीजिताम् ।
 भजन्ते दीर्घिकां नागास्तत्कालसेवनक्षमाम् ॥
 निशाकरकरोद्योतभूषितासु समन्ततः ।
 उत्फुल्लको(क)मलोद्गन्धिगन्धवाहमुख्यासु च ॥
 सर्वरीष्वतिरम्यासु रमयन्ति वने प्रियाम् ।
 पांशुना ह्यपदिग्धाङ्गाः केचिद्वनगजा नृप ॥
 एतेषां वनसौख्यानामन्येषां चानुचिन्तयन् ।
 ग्रामबद्धो महाराज न जीवति मतङ्गजः ॥

हेमन्ते वा तुषारनिपीडिताक्रान्तविट्पपादपनिवासितानां गिरिदरीणां
 लोभ्रलवलीमिपङ्क्तुमुमासिन्दुवाराधिवासितानां पांशुप्रथ(?)वृक्षनदीतटहरणानां
 च हर्षादेवमादीनामुपवसि(?)जातपूर्णं बलसत्त्ववर्णमटजच(?)हर्षामर्षागर्जित-
 शृङ्गशरीरावदैन्न(?)विधावितपरिकीर्णानां प्रभिन्नोद्धतप्रगालितकपोलदानौ-
 घपतितधाराभिलाषिमधुकरिषट्पदकर्णमुष्टोपगीतानां हेमन्तकाले वनानां
 स्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

अस्मिन्वृत्तौ सापि(?) तुषारवर्षे(षेः) तृणाग्रलम्पैरुप(†शोभितानि) ॥
 वनानि देवोपवनोपमानि काशैर्दुकूलैरिव संभृतानि ॥ १ ॥
 विभान्ति राजन्विविधैः सरांसि सिध्यैस्तुषारैरिव विप्रकीर्णैः ॥
 क्वचिच्च बाष्पाकुलसंभृतानि मित्राणि पत्रैः परिकीर्णयन्ते ॥ २ ॥
 तृणानि दृद्यानि मनोरमाणि चरन्ति नागाः सहिताः प्रियाभिः ॥
 क्वचित्सरःक्रीडविहङ्गसंघैः क्रीडन्ति नागा ह्यपनीयमानाः ॥
 करेणुकाभिः सह पोतकैश्च वने द्विरेफाकुलनादितेव ॥ ३ ॥

* 'शुद्धशरीरवेदनेन' इति कदाचिद्भवेत् ॥

† 'शोभितानि' इति द्वयोरपि पुस्तकयोस्तुटितम्, तथाऽपि कपुस्तके पार्श्ववकाशे
 श्रुतिपूरणाय लिखितमत्र लिखितम् ॥

१ क. °वाकाभिकू° । २ क. °सिन्धुवा° । ३ क. °शुष्टय° । ४ क.
 °पूर्णव° । ५ ख. °दन्नेन° । ६ ख. °र्णमुष्टो° ।

निवाततरुसंस्थाने रमणीयेऽतिपांशुले ॥
 रमन्ते जघनद्वारसकहस्ता करेणुषु ॥
 हिमसंस्पर्शपकानां क्रीडनाहरणानि च ।
 हस्तिनीभिश्च संहिता रम्येषु गिरिसानुषु ॥
 नागा गिरो कचिच्चापि निर्जिताः परयूथपैः ।
 भ्रमन्ति देशान्देशेभ्यो यूथाद्यूथं वने गजाः ॥
 मदार्द्रगण्डाः कोपेन केचिद्राजन्मतङ्गजाः ।
 अभिप्रहारैर्विविधैरन्योन्यबलदर्पिताः ॥
 पांशुनां ह्युपदिग्धाङ्गाः केचिद्वनगजा नृप ।
 करेणुभिः परिवृताः क्रीडन्ति वनसानुषु ॥
 एतद्वने सुखं राजन्मात्रैश्वर्यो वनद्विपः ।
 स्मरंश्च बद्धः सहसा क्षिप्रं त्यजति जीवितम् ॥

अथ शिशिरे हिमवृषितं सुखस्पर्शविमलसलिलकरेणुकलभविक्रपोतजै-
 ववनुकल्याणपोत(?)परिसरणसेवितेषु सरःसु लोधातिमुक्तकलहाप्रियङ्गुमालतीकु-
 मुदवारि(सितानि) तानि बकबलाकापारिप्लवमल्लिकार्क्षो(रूप)कुररहंसचक्रवा-
 कोपेतानि जलान्यवगाहमानाः करेणुभिः परिवृताः स्वच्छन्दतस्तृणकवलकुवल-
 पल्लवोपयोगानां हृदेषु चाधिकशिशिरसलिले प्राकर्षणविक्षोभणोन्मज्जनपरिप्लु-
 वनतरणानां स्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

मदेन च जलं तेषां शीतलेन सुगन्धिना ।
 भान्ति मार्गाः मुकुमुमा द्विरेफैरनुनादिताः ॥
 केचिल्लतां कुसुमितां कूजङ्कमरसंकुलाम् ।
 करेणुभ्यः प्रयच्छन्ति कामार्तास्तु मतङ्गजाः ॥
 यूथात्प्रवासिताः केचिन्नागान्ना(ना)गान्तरैर्वने ।
 यूथान्ते धेनुकाः प्राप्य प्लवन्ति तु यदृच्छया ॥
 मदार्द्रगण्डाः करिणः किञ्चित्कोपेन भ्रूयिताः ।
 प्रतिद्विपानपश्यन्तो घ्नन्ति वृक्षान्सुदुस्तरान् ॥

* 'वासितानि' इति, 'वारितानि' इति वा पाठो भवेत् ॥

१ ख. रहिता । २ क. °ना ह्यप° । ३ क. °द्वनसु° । ४ क. °शिरहि° ।
 ५ ख. °जवनु° । ६ ख. °रिसता° । ७ क. °काक्षकु° ।

केचिन्नागानां स्य केचित् (?) मदाद्वैगण्ड्याः करिणो वनेषु ।

विषाणगात्रापरहस्तचालैर्मिशङ्किताः संप्रति हन्ति वृक्षान् ॥

फुल्लान्(णु)शाखाकृतकर्णपूराः केचिद्वनान्तेषु मनोरमेषु ।

दृष्टद्विरेफाकुलनादितेषु क्रीडन्ति नागाः सह धेनुकाभिः ॥

प्रतिगजविमर्दविजयप्राप्तैश्वर्या वने क्लमुत्खानां विविधानां च विविधगजगार्ज-
तताडनविकृतमुखानां स्मरणान्न निर्वाणमिह विन्दते । स जयति । स ग्रामानीतो
वधबन्धनतर्जनानि हठात्प्राप्नुवन् । अनु च कण्ठेनोन्नतमानो व्यापति संमीलि-
तनयनः करेण भूमितलमाहन्ति निषिद्धकरलाङ्गुलश्रवणमदः परिवीजयति
विमना न व्यतिचिकित्साय (?) भक्ष्यं ग्राम्यं वाऽऽरण्यं (प्यं) वा नास्ति क्षुधितः,
पिपासितोऽपि न पिबति सलिलम्, मनस्वितयाऽऽत्तस्य तत्प्राप्त्यर्थं न विद्यते
प्रतीकारः । सामादयोऽप्युपायास्तस्मिन् क्रमन्ते । पूर्वाबद्धो नामैष व्याधिः ।
न हि स व्यत्तस्य (?) मनः प्रसादयितुमौरण्यकस्य नागस्य वाचमत्र प्राप्तस्य ।
तस्मात्प्राप्तैश्वर्यं न ग्राहयेत् । द्विरदपतिमतिक्रान्तचत्वारिंशद्वर्षमस्वाधि-
व्याश्र (?) न भवन्तीति । तस्मिन्विद्यमाने मातङ्गे पक्षप्रपतनादोषभयाच्चेति ।
पक्षप्रपतनं शुभमप्यशुभमेव भवति । किं पुनः शुभं विद्यमाने मातङ्गे पूर्ववद्धे च ।
किं पुनः पक्षप्रपतनम् ॥

दृष्टमप्यशुभं तस्मात्पक्षप्रपतनं मया ।

दृष्टं फलेन त्रिगुणं पक्षप्रपतनं पुनः ॥

तस्माद्वयोरपि तयोरशुभाशुभयोर्यया ।

विसर्जनं किं तदिति मेपेहो यदि तच्छृणु ॥

सुभगाभिः सुरूपाभिर्हस्तिनीभिः समन्ततः ।

पूर्वाबद्धं परिवृतं वारणेन्द्रं विवर्जयेत् ॥

अरण्ये शुभदं यार्वाद्रूपकालेषु त्रिष्वपि ।

मोक्षाद्वन्यस्य नागस्य पूर्वाबद्धस्य किं पुनः ॥

हस्तिनीभिर्वनान्ते च कर्तव्यमिति मे मतिः ।

तत्र श्लोकाः—

तृतीयायां चतुर्थ्यां चेदशयां ग्राहयेद्विपमं ।

बाल्याद्वियुक्तान्कर्मण्यामप्राप्तं पञ्चमीं दशाम् ॥

† द्वयोरपि पुस्तकयोः समान एव पाठः । * द्वितीयाबहुवचनान्तत्वमेव युक्तम् ॥

१ क. °नोत्रीत° । २ क. लक्ष्यं । ३ क. °मारुण्यप्रकाश्यानां° । ४ क. ख. °प्रपंतादोष° ।
क. ख. दृष्टफ° । ५ ख. मपेहो । ७ क. ख. °म् । बाल्याद्वि° । ८ क. °कात्कर्म° ।

ते कर्म च प्रयोगांश्च परिक्षेपं च वारणाः ।
 सहन्ते न च दुष्यन्ति न स्मरन्ति वनानि च ॥
 प्राप्तेष्वर्यो हि पञ्चम्यां दशार्यां परिरुह्यते ।
 मनस्विभावात्स क्षिप्रं प्राणास्त्यजति वारणः ॥
 यथा राज्यात्समुदिताद्भृष्टः सीदति पार्थिवः ।
 वनेष्वर्यात्तथा भ्रष्टः सोऽपि नागो विपद्यते ॥
 हिमसंस्पर्शशीतानां पकानां हरणानि च ।
 हस्तिनीभिश्च सहितो रम्येषु गिरिसानुषु ॥
 क्रीडनं यच्च सलिलाद्वर्तते च वनेषु च ।
 नदीनां च निकुञ्जेषु रतानि समनुस्मरन् ॥
 मृणालं वा वीशं वाऽपि नृणं कुवलपल्लवम् ।
 मूलं वा पिप्पलं वाऽपि कान्तकाधुणकात्तथा(?) ॥
 स्वमुखाश्चो(स्वा)दितं प्रीत्या स्वादुच्चारं च भक्षितम् ।
 करे गृहीत्वा यदत्तं मुखे च तदनुस्मरन् ॥
 सविलासैः करैर्यच्च रंहैः संन्याहितं शनैः ।
 न विश्रान्तस्य नागस्य वशाभिर्गिरिसानुषु ॥
 तनुपल्लवनालेन पुष्पोद्गारमुगन्धिना ।
 वनान्ते वाजितामात्रं शाखाभङ्गप्रवापुना ॥
 पीतैः सुरभिनिःश्वासैः शीतशीकरवोरिभिः ।
 (*क्रीडितं करिणीभिर्वा) करैर्यच्च वनान्तरे ॥
 † मत्तद्विजोगीतेषु पद्मोत्पलसुगन्धिषु ।
 बहुदोषैस्तु भवने तेषु वो शीतलेषु च ॥
 आसध्यमानं कान्ताभिर्दे(*वीभिर्दे)वभक्तिभिः ।
 नानाधातुविचित्राभिरनुल्लिप्तं करेणुभिः ॥
 पद्मकेसरकिंजल्कैः पुष्पाद्यैर्बहुभिः शृभैः ।
 सत्पचूर्णैरवाङ्मे यत्पोद्गभिजपिञ्जरकृतम् (?) ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः स्वपुस्तके । † 'मत्तद्विजोगीतेषु' इति
 भवेत् । + पुस्तकद्वयेऽपीदमेव पाठः ।

१ क. मुद्गे । २ क. °नैः । सवि° । ३ क. °युवा ॥ पी° । ४ क. °वायुभिः ।
 ५ क. स्व. वा सुशी° ।

आसेव्यमानास्तस्याङ्गसेवार्थमनुकर्षितम् ।
 करिण्योश्च पुनः क्रीडां नरेन्द्रस्येव कुर्वते ॥
 सर्वत्र सुस्वरम्येषु यच्च पर्वतसानुषु ।
 निषेवितं च यन्नावं वनकुक्षिषु ताण्डवम् ॥
 मुस्त्रातो वनयूथानां कप्येत्येषहतेर्जलेः ।
 मनोरमैः शब्दवद्भिः समन्तामलपुङ्करैः ॥
 यच्च बर्हिण(वृ)त्येन† ।
 स्तैर्मुखाडम्बरगर्जितम् ॥
 स्मृत्वा वनद्विपो बद्धः पूर्वावद्धो न जीवति ।
 अनुकूलाश्च या सेवा गजयूथैः कृता वने ॥
 अनुयुक्तैर्वारणस्य भृत्यैरिव वशानुगैः ।
 कलभैर्धेनुकाभिश्च पोतैश्च प्रियदर्शनेः ॥
 संकीर्णमृगदं(?) मन्दैर्नरं नरपतिर्यथा ।
 यच्च युद्धेष्वनेकेषु निर्जित्य प्रतिवारणान् ॥
 गजयूथाधिपत्यं च स्पर्शस्त्वास्वादितो महान् ।
 करेण सुकुमारेण स्पर्शातिशयभाजिना ॥
 कामाग्रेर्वित्तमयैर्विक्षोभ्य जघनार्णवम् ॥
 बस्त्राणां भटमृतरसस्पर्शाकृत्वाद्वमहारसम् (?) ॥
 कान्तवे(ये)प्सितसर्वात्मा हृदि मन्मथताडितः ।
 कामैकहानिहृदयो ध्यानहर्षपरापणः ॥
 मन्दमन्मथलीलाभिर्गतिभिः क्लमते सदा ।
 कर्कशोदाममदनः किञ्चित्कार्कश्यमागतः ॥
 यूथमध्यात्परित्यज्य नागकन्यां सुकेशिनीम् ।
 मनोरमवनोद्देशमागत्य मदनातुराम् ॥
 अनङ्गतप्तान्यङ्गानि प्रिया द्वेषु कुतोभयम् (?) ।
 निर्वाप्यं यद्यनुकुरुते तच्च सर्वमफुल्लकं कयम् (?) ॥

* 'करिण्योऽत्र' इति भवेत् ॥ † पुस्तकद्वयेऽपि—'कोकौभितौसौ पार्थिवमित्थ
 चित्या' इति लिखितमुपलभ्यते ॥

१ क. संपूर्ण° । २ क. ख. °रेणुम्° । ३ ख. °स्पर्शा कृत्वा म° । ४ ख.
 'प्रतिक्रातः.....' ।

- (?)संछन्नं सरःसु विमलं जलं करेणुकरदत्तं हि ।
 (?)पीतं यत्सुरभितोत्तरे विस्मरञ्जलमादत्ते ॥
 काममोहाभिसंतप्तः कृतान्तविधिनोचितम् ।
 स्वयूथमिव मातङ्गो दृष्ट्वा ग्राम्या नु धेनुकाः ॥
 सहसा ग्राममानीतो वारणः पदवासिकैः । (?)
 प्रतिबद्धस्तु पाशेन नष्टचित्तोपलक्ष्यते ॥
 एवं वनेषु बहुधा क्रीडितानामनुस्मरन् ।
 रोमपाद महाराज न जीवति मतङ्गजः ॥
 क्षुधितोऽप्यधिकं दृष्टः पूर्वाबद्धो मतङ्गजः ।
 न चात्ति किञ्चिदाहारं मनः सीदन्स्मरन्वनम् ।
 *शोचते मनसस्तापान्कोष्ठे व्यापद्यतेऽनिलः ॥
 ततो व्यापन्नमदनः पूर्वाबद्धो न जीवति ।
 क्रते मोक्षान्न तस्यास्ति मनसः संप्रसादनम् ॥
 प्रत्याख्येयो गजस्तस्मात्पूर्वाबद्धश्चिकित्सकैः ।
 अधर्मश्चातिहानिं च वृथा चापि परिश्रमः ॥
 प्राप्तेऽर्घ्यस्य नागस्य ग्रहणं न प्रशस्यते ।
 प्रकृष्टपतने चापि तस्य दोषो महान्भवेत् ॥
 प्राजापत्येषु सर्वेषु ब्राह्मणैः पठ्यते गजः ।
 (§प्राणा)बाधं गजानां तु रक्षेत्सर्वात्मना वृषः ॥
 इह चान्यत्र च श्रेयो गजानां परिपालनात् ।
 तथा सात्त्व्यं गजो बद्धो यत्नेन परिपालयेत् ॥
 (?)कर्माद्या यो न लक्षण्योपेतान्नग्राह्यान्परिवर्जयेत् ॥

तत्र श्लोको भवतः—

पूर्वाबद्धो मानसो व्याधिरेष प्रत्याख्येयः साधनं तस्य नास्ति ।
 आगन्तुर्वा दोषजो वाऽपि रोगः *साध्वीरोयः सङ्गते सोपहर्ता ॥
 वाग्भिर्वाभिर्गीतवादित्रशब्दैः(?) †सङ्गते तु मानं स मानुषाणाम् ।

* 'शोचतो मनसस्तापात्' इति भवेत् । † 'हानिश्च' इति भवेत् । § खपु-
 स्तके नास्ति । * 'शारीरो यः साध्यते सोपहर्ता' इति भवेत् । * 'श्रित्रैर्गीत' इति
 भवेत् । † 'साध्यं तद्वै मानसं मानुषाणाम्' इति भवेत् ।

आरण्यानां शङ्किनां वारणानां संतप्तानां नास्ति चित्तप्रसादः ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
पूर्वाबद्धो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां विनीतात्मा महायशाः ।
उपागम्याऽऽश्रमं रम्यं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
ये त्वया संग्रहाध्याये विसर्पाः पञ्च कीर्तिताः ।
तेषां हृतं यतो भूतं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
प्रोवाच भगवान्प्रीतो हस्तिचारी महायशाः ॥
तस्मै शुश्रूषमाणाय रोमपादाय धीमते ।
श्वयथुः सर्पनियतः प्रस्थितो येन सर्वशः ॥
स्फोटितोर्युतत्वाच्च† ।
विसर्पमेतैर्जानीयाद्गजं तं परमातुरम् ।
मारुताद्याः प्रकुपिता विशन्ति धेमनीं ततः ॥
मांसशोणितमागम्य शोकं कुर्वन्ति भैरवम् ।
स चाङ्गानि यथा गच्छेच्चैलशोथोऽनवस्थितः ॥
तदा भवेद्विसर्पश्च तस्य स्थानानि मे शृणु ।
संदानभा(*गे कूर्मे च प्रायो विष्के गले तथा ॥
अष्टाङ्गं वक्रसंस्थश्च तत्पले जनये तथा ।
भागेष्वेतेषु नागानां श्वयथुः सर्वतोऽपि वा ॥
आशीविषस्येव गतिर्लक्ष्यते पावकस्य च ।
तद्वच्च समुदीर्णस्य विसर्पस्य समन्ततः ॥
†संसव्यं प्रतिसंहर्तुं मन्दिरोत्थो यथाऽनलः ।

† पुस्तकद्वयेऽपि नुटितम् ॥ * धनुकारामध्यस्थः पाठो अष्टः कपुस्तकात् ।
'संशक्यः प्रतिसंहर्तु' इति भवेत् ।

१ क. विनतात्मा । २ क. द्वनं । ३ क. अश्वयुः । ४ ख. परमातुरम् ।
क. चमना । ५ ख. °चलः शो° ।

(?)सौक्ष्मा इत्यक्षतस्तद्वा द्विसर्पे इति क्रमः ।
 आदानं च निदानं च तस्यार्थान्विनिबोध मे ॥
 (?)कृक्षछाप कटुकानं पानवापो निषेवते ।
 प्रकृतिर्वातिकी यस्य तस्य वायुः प्रकुप्यति ॥
 शिराभिः कुपितश्चापि शरीरं विप्रधावति ।
 गात्रमन्यतमं प्राप्य विसर्पं कुरुते ततः ॥
 मृदुश्लक्ष्णः शिरानद्बोऽः ।
 प्रकुर्वन्वृद्धिमाप्नोति पिटकाभिः समन्वितः ॥
 श्रा(स्त्रा)वमत्यर्थमल्पं च स्फोटः स्फोटिकसंनिभाः ।
 तेऽकस्मात्पुरुषभावि स्वरन्तो भेदमागताः ।
 उष्णानि सविदाहानि साम्लानि च निषेवते ।
 प्रकृतिः पैत्तिकी यस्य तस्य पित्तं प्रकुप्यति ॥
 शिराभिः कुपितं चापि शरीरे विप्रधावति ।
 गात्रमन्यतमं प्राप्य विसर्पापोपकल्पते ॥
 अग्निदग्धोपमः स्फोटेः श्वययुः श्रीयते ततः ॥
 सदाहैः[†] समहातीव्रवेदनैः ।
 मांशक्षपचसंकाशैः शिखिकण्ठनिभोऽपि च ।
 भिन्नाक्षर्नानभः सा च प्रियङ्गुसदृशोऽपि वा ॥
 निःस्रवेद्यस्य गात्रेषु न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।
 अग्नेः समानकर्तृत्वात्पित्तदोषसमन्वितम् ।
 काचदाग्नविसर्पं तु पृथगाचक्षते जनाः ॥
 यः स्निग्धमधुरं भोज्यं शीतमिभुं च सेवते ।
 प्रकृतिः कफजा यस्य श्लेष्मा यस्य प्रकुप्यति ॥
 शिराभिः कुपितं चापि शरीरं विप्रधावति ।
 गात्रमन्यतमं प्राप्य शोफं कुर्वन्त दन्तिनः ॥
 मन्दस्वेदप्रस्रवणः कण्डूमानथ शीतलम् ।
 स्वल्परोगो घनस्पर्शः शीतकाले विवर्धते ॥
 चिरात्प्रच्यवते चापि चिराच्चैव प्रसिच्यते ।
 महास्फोटसमायुक्तो विसर्पः श्लैष्मिकः स्मृतः ॥

स्वैः स्वैस्तु कारणैर्दोषा युगपत्कुपिता ह्य ।
 दर्शयन्ति स्वलिङ्गानि तस्य शेषाणि लक्षयेत् ॥
 विसर्पो मर्मजः सर्वो ह्यसाध्यः कीर्तितो बुधैः ।
 संनिपातहतो भूतसाध्यार्चसततौ(?) स्मृतौ ॥

तत्र श्लोकः—

संसर्गलिङ्गानि कफस्य वायोः पित्तस्य रक्तस्य च संनिपातम् ।
 दोषोत्थितं चापि तथा विदित्वा क्रियां यथावद्विहितां हि कुर्यात् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 चतुर्दशो विसर्पाध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 कीदृशो हृदयस्फा(*ली भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अल्पसत्त्वस्य नागस्य भयाद्द्विग्रेतसः ॥ २ ॥
 हृदयस्फाल)नो व्याधिर्हृदयस्थान उच्यते ॥
 अपूर्वाणां च रूपाणां गत्वा न त्वमदीयते(?) ॥ ३ ॥
 द्विविधानां च घोषाणां भयात्सद्यः प्रणश्यति ॥
 अरण्याद्ग्राममानीतो हृष्टा रूपाणि वारणः ॥ ४ ॥
 सहसा वधबन्धाभ्यामकामाशनभोजनात् ॥
 भीतो भवति मातङ्गो विदीर्णहृदयस्ततः ॥ ५ ॥
 सान्त्वयमानोऽपि बहुधा संवीजत्येव राजिता ॥
 उद्विग्नचित्तो विमना ह्रन्ति हस्तेन मेदिनीम् ॥ ६ ॥
 अधि धावति संतापः सर्वाङ्गे चास्य जायते ॥
 नखेभ्यश्चैव सर्वेभ्यो भयाद्रक्तं प्रवर्तते ॥ ७ ॥
 (?) ग्रहन्मन(?) इवाकौरं प्रव्या(ख्या)ति गुरुभक्षिकः ॥
 न वेत्ति द्विरदः संज्ञां दीनदृष्टिरवाङ्मुखः ॥ ८ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् । † 'सान्त्वयमानोऽपि' इति भवेत् ।

१ क. स्वैः स्वका° । २ ख. °च वपवो स्मृ° । ३ क. °ते ॥ दुःखे° ।

४ क. °कारप्र° ।

येवसं नाभिलषति न तोयं नष्टचेतनः ॥

पतमाना नग[†].....प्रत्यारुयायाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥९॥१५५०॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

हृदयस्काली नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

वालक्षणीं सभैषज्यं सनिदानं प्रैचक्ष्व मे ॥ १ ॥

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

वालक्षणी यदाऽऽगन्तुर्दोषजो वाऽपि जायते ॥ २ ॥

स वालक्षणाद्वाधिर्वालक्षणी निरुच्यते ॥

गुलिकास्त्रिसमूहश्च बहुशः सर्वतश्चलन् ॥ ३ ॥

यतस्त्रिणतो बालधिस्तस्मात्संधिर्विधीयते ॥

छिन्नं वा कटुयुक्तं वा (*भक्षितं वा)पि दन्तिना ॥ ४ ॥

तैलपात्रे सुतप्ते तं सद्य एव निमज्जयेत् ॥

संपिष्टं मथितं वाऽपि बेलसंगृष्टमेव वा ॥ ५ ॥

यष्टिमधुकं चूर्णाक्तं ब्रक्षयेन्मधुसर्पिषा ॥

गाढबन्धाद्ब्रणो यस्तु दण्डाघातेन वा भवेत् ॥ ६ ॥

अश्मलोष्ठप्रहारेण तस्य शीता क्रिया हिता ॥

क्षतो वाऽप्यवलम्बी वा यदि च्छेदनमर्हति ॥ ७ ॥

तं छित्त्वा तु भृशोष्णे तु तैलपात्रे तु मज्जयेत् ॥

क्रम्यो यदि बाले स्युर्जाता भञ्जातकैः सह ॥ ८ ॥

विपाच्य सार्षपं तैलं सृणाष्टं क्षपयेद्व्रणे ॥

पारापतमयूराणां कुकुटानां सकृद्रसम् ॥ ९ ॥

समभागं सलवणं साधनीयं प्रलेपनम् ॥

विडङ्गं चित्रकं किप्वं गोमूत्रं रजनीद्वयम् ॥ १० ॥

लवणं गृह्णवेरं च शोधनीयं प्रलेपनम् ॥

(*सुरसाङ्गीकृतातीनां पत्राण्यारग्वधस्य च ॥ ११ ॥

— पुस्तकद्वयेऽपि श्रुतिम् । * धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

वयसं । २ ख. प्रचक्षमे । ३ क. °तस्तृण° । ४ क. बले सं° ।

(?) पां कां सलिलेन पिष्ट्वाश मूर्धा वै वेन्नवारुणी ॥

एतच्छुवणसंयुक्तं शोधनीयं प्रलेपनम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि पिप्पली कटुरोहिणी ॥

दन्ती कृष्णा विडङ्गानि श्वेतार्कक्षीरयोषिताम् ॥ १३ ॥

कृमिघ्नं साधनीयं च कुर्याद्बाले प्रलेपनम् ॥

(?) साक्षामाशशृङ्गी च हरिवेरं सचन्दनम् ॥ १४ ॥

प्रलेपनमिदं कुर्याद्बालोपचयकारकम् ॥

अतस्सृणुदं सपीं राजन्कुर्यात्सभेषजम् ॥ १५ ॥

प्रपुन्नाङ्गं विडङ्गं च कासीसं समनःशिलम् ॥

ततस्तैलमिदं कार्यं ब्रणाभ्यञ्जनमुत्तमम् ॥ १६ ॥

पुनर्नवां पयस्यां च सहदेवीं शतावरीम् ॥

जीवन्तिकां वाजमाणां जीवकं चवकुं(कं) समा ॥ १७ ॥

सवहूं च विशल्यां च सहदेवीं तथैव च ॥

सहां चैव हिणामूत्रे समभागानि कारयेत् ॥ १८ ॥

सद्यो ब्रणे यथोक्ताभिः क्रियाभिः समुपाचरेत् ॥

कुर्यात्संवरणं चास्य मृदितेनातिचर्मणा ॥ १९ ॥ १५६९ ॥

तत्र श्लोकौ—

उद्दिष्टाश्चोपदिष्टाश्च क्रियाः सम्यक्प्रकीर्तिताः ।

ऊहापोही च मेधावी बालक्षणीं प्रसाधयेत् ॥

कालातीतः क्रियाभिर्वाऽतिक्रियाभिरतोऽपि वा ।

अत्यन्तमक्रियाभिर्वा याति साध्योऽप्यसाध्यताम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्र-

रोगस्थाने बालक्षणी नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचेदं कृतजप्यं कृताञ्जलिः ॥

व्याचक्ष्व भगवन्व्याधिं मेदृक्षणीं सभेषजम् ॥ १ ॥

स कथं मेदृक्षणीति संज्ञया व्याधिरुच्यते ॥

तेन ससंभवं ब्रह्मन्सनिरुक्तं प्रचक्ष्व मे ॥ २ ॥

१ प्रसादयेत् ।

एवं पृष्ठोऽङ्कुराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मेढ्रक्षणीं गृणु मया प्रोच्यमानं शृपोत्तम ॥ ३ ॥
 आगन्तुदोषजो वाऽपि मेढ्रक्षणी प्रजायते ॥
 मेढ्रक्षणीति तत्राऽऽहुः क्षपणात्क्षरणात्कृतम् ॥ ४ ॥
 एष प्राणहरो व्याधिर्भवत्येवमुपेक्षणात् ॥
 तस्माद्यत्नेन संजातं चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥ ५ ॥
 मद्गृष्टमेढ्रो हर्षेण धेनुकासमभिभुतः ॥
 (?)अमुक्ते वा(*मवापी तु) वार्यते यदि रेतसि ॥ ६ ॥
 अथवा मेढ्रमुद्यम्य धेनुकामभिधावतः ॥
 स्थाण्वश्मलोष्ठवल्लीषु निर्वातोदपराम् च ॥ ७ ॥
 समानं पति बालुकाजलपांशुभिः ॥
 राजदण्डेन वा मेढ्रं तृणैर्वाऽप्यपचारकात् ॥ ८ ॥
 मत्तस्य वा प्रस्रवतः क्लिन्नमूत्रेण पच्यते ॥
 रक्तपित्तकफैर्वाऽपि दुष्टैर्वाऽपि समन्वितः ॥ ९ ॥
 अभिघाताद्गणे वाऽस्य नीलं वा रक्तमेव वा ॥
 गूढं सवेदनं सोष्णं संहर्तुं न च शक्यते ॥ १० ॥
 सर्वं वाऽप्येकदेशं वा गूढ्यं भवति नाहितम् ॥
 (†स्फुटिता)स्फुटितं वाऽपि व्रणे वा तत्र दृश्यते ॥ ११ ॥
 रेतसो निग्रहान्मेढ्रेऽपि टकाग्रन्थयोरपि ॥
 बाह्यते पीड्यते वाऽपि मूत्रं वा न प्रवर्तते ॥ १२ ॥
 मुक्तं वा प्रस्रवेन्नित्यं श्याववर्णं च दृश्यते ॥
 दोषधातुप्रकोपेन निदानं ब्रुवतः गृणु ॥ १३ ॥
 विवर्णमुष्णनीलं च पीतं पित्तेन जायते ॥
 (*ताम्रं सवेदनं सोष्णं कोपाद्रक्तस्य जायते ॥ १४ ॥)
 गूढं वाऽप्यरुणं वाऽपि कफेन कठिनं भवेत् ॥
 शीतस्निग्धं च गूढं च विस्त्रं वाऽत्यर्थवेदनम् ॥ १५ ॥

* खपुस्तके नास्ति पाठोऽयम् ॥

† खपुस्तके नास्ति । * कपुस्तके नास्ति पाठो धनुश्चिह्नयमध्यगः ।

१ ख. °वार्तदेयप° । २ ख. वा । ३ क. °नजल.....° । ४ क. °भिघातव्रणे ।
 ५ क. विस्त्राव्यत्य° ।

म्लानं वातेन परुषं श्यावं चात्पर्यवेदनम् ॥
 संनिपातात्तु दोषाणां सर्वलिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १६ ॥
 व्यक्तानि सर्वलिङ्गानि मेदूस्थानगतानि च ॥
 निष्कृष्टं तत्प्रवेष्टुं वा वेदनार्तो मतङ्गजः ॥ १७ ॥

*..... ।

न शक्नोति प्रवेष्टुं वा निष्कृष्टं शूनमेहनम् ॥
 अथ कोशस्थमेदो वा मूत्रं कुच्छ्रेण मेहति ।
 निष्कृष्टमिव शूनं हि प्रलम्बं चास्य दृश्यते ॥
 वेदनार्तश्च मातङ्गो वालुकापांशुकर्दमैः ।
 जलेन चाप्यवकिरेत्सततं बहुशो गर्जः ॥
 क्रिमयो वाऽस्य जायन्ते शीर्यन्ते वारि सर्वशः ।
 काला—वर्तनान्मेदूसंवादव्याधिना नृप ॥
 एतैर्निदानैर्जानीयान्मेदूक्षणीं गजस्य च ।
 चिकित्सितमतस्त्वं च गृणु कीर्तयतो मम ॥
 उत्पन्नमात्रसंबन्धे नुतकां (?) प्लावपेद्रजम् ।
 अमुक्तेष्वनुमुक्तेषु लिङ्गं शूनं भवेद्यदि ॥
 विमुक्तशुक्रो मातङ्गः सद्यः संपद्यते सुखी ।
 अत्यङ्गं यदि शूनं स्याच्छतधौतेन सर्पिषा ॥
 सर्पिर्मण्डेन वा मेदू बहुशः परिषेचयेत् ।
 प्रकृतेः सङ्घते नास्य सर्वमेको विधीयते ॥
 क्षारवृक्षत्वचोभिर्वा सिद्धं मधुरकैर्घृतम् ।
 शतावर्या च निष्काथे बलाभ्यां मधुकेन च ॥
 सम्यक्सिद्धं सदुग्धं च तदभ्यञ्जनमिष्यते ।
 उदुम्बरत्वक्कल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥
 त्वग्भिर्वा क्षीरवृक्षाणां सघृताभिः प्रलेपयेत् ।
 सर्जार्जुनेन्द्रवृक्षाणां सल्लकीसोमवल्कयोः ॥
 धवाश्वकर्णतिनिशत्वग्भिर्वा क्वाथपेज्जलम् ।
 पादावशिष्टं संश्रा(त्सा)व्य मेदूक्षणी विलीयते+ ॥

*श्रुतितमिवाऽऽभाति ॥ + इतः परं मेदूक्षणाध्याये कियान्पाठश्रुतितः पुस्तक-
 द्वयेऽपीति ज्ञायते ।

१ क. °जः ॥ तत्र रेखाश्च जा° । २ क. °र्तनना° । ३ ख. °क्ते वाऽनु° ।

(?)[†] चणमूलं वृणपञ्चकं ससल्लकीवद्धं च बिल्वमूलम् ।

आदित्यमल्लीमशिरोहिणीं च चूर्णं तिलानां च स प्रणुच^१ ॥

लोह्वां दृढायामथवाऽप्युखायां तस्याक्षिणी संप्रतिवार्यं सर्वतः ।

स्वेदं च दद्याद्द्विरदस्य हस्ते स्वेदे हृते तस्य ततश्च नेत्रे ॥

सिञ्चेदजापाः पयसा च वैद्यः प्रत्यञ्जनं चेक्षुरकस्य मूलम् ।

घृतस्य मण्डेन मधुप्रयुक्तं तर्कारिवंशा^२ पत्रभङ्गम् ॥

दुःखं सशौभाञ्जनपत्रभङ्गं पिष्टं तिलानां च विपाच्य कार्यम् ।

स्वेदा यथापूर्वमुदाहृतास्ते गोधूमसिद्धार्थककोरदूषाः ॥

ब्रीहिस्तिलाः स्युर्वदरीफलानि* विहितः^३ ।

अक्षस्य भङ्गं च विपाच्य दुःखे स्वेदोऽस्य नाड्या प्रविचार्य नेत्रे ।

धवस्तिलाः पाटलिपत्रभङ्गैस्तेनैव कल्पेन तथैव कार्यः ॥

स्वेदो गजस्य प्रविचार्य नेत्रमेरण्डविल्वार्कमथाग्निरुद्धैः ।

माषास्वद्वग्वस्तिलपिष्टमिष्टं स्वेदस्तथैवाक्षिनिमीलितस्य ॥

कार्यो यथा[†] विहितः^३ ।

अभ्यक्तदेहस्य तु सर्वतोऽपि स्वेदो यथावत्प्रतिवार्य नेत्रे ॥

स्वेदेषु सर्वेषु तथैव कार्यं नेत्राञ्जनं स्यात्परिषेचनं च ।

(* कटुत्रयं स्यात्कटुरोहिणी च सव्याग्निकासैन्धवमित्यनेन ।

चूर्णाकृतेनाऽऽशु गजस्य कुर्यात्प्रध्मापनं सम्पगतीव पथ्यम् ॥

सर्वौषधीभिः) कटुकैश्च सर्वैर्हृच्चैश्च गन्धैरथ सर्पिषा च ।

पुनः पुनस्तस्य करं गजस्य संधूपयेत्संप्रतिवी(वा)र्यं नेत्रे ॥

घृतं पुराणं कवसैश्च(?) सैन्धवं नस्यं प्रदद्याद्द्विरदस्य वैद्यः ।

तथा मुरां वाऽपि चिरस्थितां तु चिरस्थितां तु वामेववाच(?) ॥

मृदूनि चित्राणि वृणानि कस्मै मुद्रीदनं चापि घृतप्रगाढम् ।

दद्यान्न कर्माणि च कारयेत् स्थानं च शय्या च यथासुखं भवेत्॥१६१०॥

तत्र श्लोकः—

[†] इतः पूर्वं पुस्तकद्वयेऽपि हस्तग्रहणाध्याये कियान्पाठस्तुति इति ज्ञायते ॥

* पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटितम् । [†] पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटितम् ॥ * धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. °रोहणं च । २ ख. प्रतिवार्य । ३ क. प्रदेयं द्विर° ।

एवं क्रियाभिर्विधिवत्कृताभिर्हस्ति(स्त)ग्रहः क्षिप्रमुपैति शान्तिम् ।
 तेजो वपुष्येव च वीर्यपुष्टौ रोगप्रणाशात्क्रमशो भवन्ति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 सप्तदशो हस्तग्रहणाध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

पालकाप्य उवाच—

संचितैर्बहुभिर्दोषैः कोष्ठे वायुः समीरितः ।
 उन्मत्तानि कष्टयनि(?) हस्तोन्मथितसंज्ञकः ॥
 स ह्यसाध्यो महाराज प्रयाणं चेद्गुणद्वि वै ।
 निदानानि षडेव स्युर्यैर्न जीवति वारणः ॥
 आधमार्येत्येष मन्थास्थश्लेष्मा हस्तात्प्रसिच्यते ।
 सैरक्तो मधुरस्तीव्रो मुखाद्गच्छति हस्तिनः ॥
 प्रतप्तरूपो विमनाः करेणाऽऽहन्ति मेदिनीम् ।
 विलङ्घनं च बहुशः करोति च विघर्षणम् ॥
 एवमेतैर्विजानीयात्सप्तरात्राद्यथा गजः ।
 (?) सज्जोस्वोव्यथयत्यर्थं नमन्ते शङ्कुविद्धवत् ॥
 (?) हस्तवालविस्तस्य † कूजति तिष्ठति ।
 अष्टरात्रात्परं तस्य जीवितं नास्ति हस्तिनः ।
 इयावस्तब्धकरो रक्तं मिश्रं वमथुना सवेत् ॥
 प्रमेहति च यः शुक्रं नवाह्रात्स विनश्यति ।
 श्लेष्मा घुरुघुरान्कुर्वन्करात्स्रवति दन्तिनः ।
 ऊर्ध्वं समुत्क्षिपेद्धस्तं मेहतीन्द्रियमेव च ॥
 दशरात्रात्तु प्राणांस्तु चतुर्थस्त्यजति द्विपः ।
 मर्जिष्ठाभो गजो यस्तु तथौष्ठः पिटकाश्रितः ॥
 स्थोनरक्ताभनयनो व्यथते च कुतश्च यः ।
 एकादशे च दिवसे पञ्चमो म्रियते गजः ॥

† पुस्तकद्वयेऽपि झुटितम् ।

१ ख. कोष्ठवा° । २ क. °य दोषमन्ये तु श्ले° । ३ ख. सूरक्तो । ४ क.
 °जिष्ठभागजय° । ख. °जिष्ठं भागजय° । ५ ख. °स्थाभर° ।

नीलः श्यावः सितो रक्तस्तथा हस्तः सवेदनः ।

एकेन पश्यतक्षणः(?) स षष्ठो द्वादशाहिकः ॥

तत्र श्लोकः—

षडेते सनिदानाः स्युरसाध्याः कीर्तिता गजाः ।

हस्तोन्मथितसंज्ञस्य विकारस्य समासतः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्रो-
गस्थाने हस्तोन्मथितो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

त्वया यः संग्रहाध्याय उदावर्तः प्रकीर्तितः ॥

तस्य लक्षणमुत्पत्तिं चिकित्सां च प्रचक्ष्व मे ।

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

रौक्ष्याच्च विविधापासाद्विषमाच्चैव भोजनात् ।

अभोजनान्मनस्तापादुत्थानाच्छयनादपि ॥

वायुः प्रकुपितः स्थानाद्दृढं संग्रहापयेत् ।

(?) हृदयस्थलः क्रपात्तमत्रगे+ तथा ॥

(?) गात्राद्यां लघूनवैव* नेत्रे विष्टेन मदम् ।

कुच्छ्रं मूत्रं पुरीषं तु वैषम्यं जठरस्य च ॥

स संकुचितपक्षेण उरो विजयते स्फुटम् ।

कदाचित्स्वस्थदेहः स्यादस्वस्थश्च भवेत्पुनः ॥

तस्याभ्यङ्गे तथा पाने तैलं+ स्वरूकस्य वा ।

एरण्डनक्तमालस्य तैलं तच्छान्तये हितम् ॥

विष्करैर्जाङ्गुलेर्मांसै* ।

बस्तयो विहतास्तस्य सनिच्छानुवासनाम् ॥

पञ्चमूलं गृतं कोष्ठमाविकं वा पयः पिबेत् ।

ग्रहणीदीपनीयानि बृंहणीयानि यानि च ॥

+ पुस्तकद्वयेऽपि समाना त्रुटिः । * पुस्तकद्वयेऽपि समानं त्रुटितम् । † पुस्त-
कद्वयेऽपि त्रुटिः समाना । * द्वयोरपि पुस्तकयोः समानमेव त्रुटितम् ।

तानि कार्याणि सर्वाणि रोगशान्तौ क्रमादिति ।

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे द्वितीये क्षुद्र-
रोगस्थान *उदावर्तो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन् य एष-
उत्कर्णको नाम व्याधिः कथं भवति, किं चास्य विज्ञानं चिकित्सितं च
भवेत्’ इति ॥

अथ स उवाच पालकाप्यः पृष्ठोऽङ्गराजेन—इह खलु भो वारणानां वातपि-
त्तकफैः सर्वव्याधयः संभवन्ति । अत एव शरीरं धारयन्ति स्वेषु स्थिताः
स्थानेषु^१ कुपिताः, समधातुप्रविभक्ताः, कुपिताः स्वेषु स्थानेषु धाता(तून्)न्यू-
नातिरिक्तान्व्याधीजनयन्ति ॥

तत्र रूक्षतालघुकटुकविषमतिक्तकषायभोजनादभिवातान्मध्याप्रयोगोद्धतच-
त्वरि(?)क्षेसादव्याधिविभागज्ञैः कृतैश्चोपकारैर्मनसश्चोपतापाहुः स्थानशयनाद्रा-
त्रिजागरणात्कुप्यति पवनः । स कुपितः कष्टं^२ त्वत्लाङ्गूलमन्याः स्तम्भयति ।
तं कोष्ठमयानि च स्वास्यनिश्चेष्टान्यङ्गान्यभिसमीक्ष्य द्रया(?)दुत्कर्णकं नाम
व्याधिं वातजं विकारं प्राणहरं नागस्य ॥

तस्य घृतवसातैलैः सुखोष्णैः सर्वसेकः । वातहरगणसंयुक्तं स्वेदं कारयेद-
भ्यङ्गपरिमर्दनं च । तीक्ष्णोष्णाम्ललवणस्निग्धं हितं मितं भोजनं व्यायागस्य
मप्यय(?)सुखशय्यास्थानानि मनोनुकूलानि यवसानि च विदध्यात् । अथास्य
शयोनाकाग्रिमन्थचिरबिल्वपाटलाश्रीपर्णीविषाभूपत्रभङ्गान्समानीय पयसा काथ-
यित्वा घृतमण्डेन कृताभ्यङ्गस्य नाडीस्वेदं विदध्यात् । खड्गमहिषक्रौञ्चमयूरा-
णामन्यतमस्य मांसेन दधिमस्तुसंयुक्तामुष्णां यवागूं सुस्निग्धां सुव्यक्तलवणां
प्रातः पाययेत् । व्याधिरुत्कर्णकः पीतेन तेन विनश्यति । स्तूपस्वा(?)हिंसा-
गुदूचीचिरबिल्वेषु तैलं विपाच्याभ्यङ्गं कारयेत् । §नक्तकौञ्चकुटुप्लवमुद्रम^३॥

* सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वत्र ‘उदावर्तनाम पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः’ इति वर्तते
तर्हि तत्पञ्चत्रिंशत्तमत्वं ग्रन्थारम्भतः, न तु द्वितीयस्थानारम्भतः । † ‘स्थानेष्वकु-
पिताः’ इति भवेत् । † ‘वक्त्र’ इति भवेत् । § ‘नक्तं’ इति स्यात् । ॥ ‘मद्रु’ इति
भवेत् ।

सुराणामन्यतमस्य द्वयोः सर्वेषां वा यथोपपत्त्या यवागूदधिपिप्पलीमरिचसुर-
भीकृतान्नेहसस्वाता(?)पाययेद्धारणम् । ततश्चैनं वाराहं वा रसं भूतैर्लेपयेत् ।
मात्रया जीर्णविशुद्धकोष्ठं भोजयेत् । अथास्य प्रवृत्तमूत्रस्य पुरीषयोर्हनुस्तम्भी
च भवति । प्रत्याख्येयः स्यादुत्पन्नारिष्टश्च वारणः । तस्मादग्निमिव वेदमन्यु-
त्थितं सर्वपत्नैश्च शमयेत् व्याधिसुत्कर्णकम् ॥

तत्र श्लोकाः—

मेदःस्थाने स्थितः प्राणोऽपानो स्थिसंस्थितः ।

सप्रानो मांसमध्यस्थो व्यानो रेतसि संस्थितः ॥

उदानश्च भगवतु(?)मज्जस्थाने व्यवस्थितः ।

प्राणविप्रतिपत्तौ तु दुःखोच्छ्वासो भवेद्विपः ॥

चित्तविभ्रममूर्छा च शीतोच्छ्वासस्तथैव च ।

लाला प्रवर्ततेऽत्यर्थं क्षयश्चैव तथा भवेत् ॥

वेदनार्तश्च जरे तथा श्वसिति वारणः ।

अवगण्डाश्च जायन्ते मूत्रसङ्गस्तथा परे ॥

शर्कराश्चैव जायन्ते तथा शुक्लनिरोधनम् ।

अप्रसृष्टस्य त्वस स्य तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

समानस्यातिकोपेन भोजनं नाभिनन्दति ।

अग्निदुर्बलपांश्वैव वेदनार्तश्च वारणः ॥

आनाहाश्चापि जायन्ते हृद्रोगाश्च महीपते ।

गुल्माश्चैव तु विज्ञेया देहवार्पि(?) तथाऽपरः ॥

कुराश्चैव तु विज्ञेया घोरा प्राणविनाशनः ।

व्यानविप्रतिपत्तौ तु धातुवैषम्यसंभवः ।

तस्याधिकं—राश्चैव संभवन्ति क्षये तथा ॥

छवीदोषाश्च जायन्ते शोफा अपि तथा परे ।

एकाङ्गभङ्गस्तम्भश्च संकोचो भङ्ग एव वा ॥

समकं नयनं भेदः स्वेदो वमधुरेव च ।

अक्षिरोगाश्च जायन्ते ते तैथोक्ता य एव च ॥

अपानश्चापि ससंभवस्तथा घनः ।

शूलं च गलगण्डं च ॥

कद्वयेऽपि कु... स्तर° । २ क. °द्विसंस्थितः । ३ क. °क्रविरो° । ४ क.

यथोक्ता ।

करणाश्चै° । ५ क.

इन्द्रियाणां निरोधात्स्यादुदावर्तश्च दारुणः ।
 शर्करावस्तिगूलं च सद्गोमूत्रपुरीषयोः ।
 इत्येष व्याधिनिर्देशो भेदाश्च बहवः स्मृताः ॥
 अथ श्लेष्मप्रकोपेण गौरवं स्तम्भ एव च ।
 श्वेताभासो भवेन्नागः कण्ठश्लेष्मस्य जायते ॥
 हृदयं पीड्यते वाऽस्य यवसं नाभिनन्दति ।
 भोजनस्य विपाकश्च क्षयश्चैव तथा भवेत् ॥
 अथ पित्तप्रकोपेण पीतगात्रो भवेद्विपः ।
 मृदुशीताभिलाषश्च मूर्च्छा शोकश्च जायते ॥
 शोणितस्य प्रकोपेण पाण्डुरोगश्च जायते ॥
 दहवः कृमिकोष्ठश्च वपुर्वैवर्ण्यमेव च ।
 एतान्येव तु सर्वाणि वातपित्तकफासृजाम् ।
 दोषाणां संनिपातेन प्राणादींश्चात्र लक्षयेत् ॥
 एवमेतदधिष्ठानं चेतनाधातुसंज्ञितम् ।
 अव्यक्ताश्चैव राजेन्द्र देवब्रह्मगुणार्जनम् ॥
 अधिष्ठानस्य गोप्ता तु *विज्ञतां चेन्द्रियेण तु ।
 जीव एष महाराज स्वगुणासंज्ञितो भवेत् ॥
 एते दात्वग्गणसंयुक्तौ(?)देहिने विप्रभोजने ।
 प्राणापानौ च पञ्चा वा(?)भूत्वा वायुः शरीरिणाम् ॥
 विभर्ति भगवान्प्रभुः ।
 सर्ववातात्मकं विद्याज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 मनोवाक्कायचेष्टासु विश्वरूपो हि मारुतः ॥
 तस्मात्सदाविहारैः—स्नेहनैर्वृहणैर्हितैः ।
 प्राणानां रक्षणार्थं च वीते यत्नं समाचरेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 माहपाठ उत्कर्णको नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

* 'श्लेष्माऽपि' इति भवेत् । * 'विज्ञाता' इति स्यात् ।

१ क. °प्मश्च जा° । २ क. °गार्चन° । ३ क. एव ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अयमन्यो महाराज व्याधिर्वातगतिस्तु यः ॥

प्रोच्यते वारणेन्द्राणां कंष्टः संज्ञाप्रणाशयः ॥

रुक्षैः कषायरुक्षैर्वा वातलैरुपसेवितैः ॥

रसैर्वातगतिर्विद्यान्योपमेन क्षणेन च ॥

(?)मस्तुवाच्यकस्माद्भानं घनेनोपवनेन वा ॥

तत्र खलु भो वातगतिव्याध्युपसृष्टस्य निदानानीमानि भवन्ति । तद्यथा—
भ्रमति पतति विह्वलति *गुह्यति स्तनति न विजानाति संज्ञाम्, प्रत्यर्थं वेद-
यति +प्रहीत्युक्तेनापि सर्पति निषीदत्युत्तिष्ठति क्षम्यमाणः क्रुध्यति स्तम्भं पर्येति
स्थूलोच्छ्वासम्भान क्षमेन(?)ते सर्वमिच्छति हन्तुमुन्मत्त इव भवति ॥

तस्यैवं वातगतिव्याध्युपसृष्टस्य प्रातरनाशितस्य *सुरा प्रसन्ना वात्यहिवात-
या(?)मनुद्वरीसनयुक्तां दद्यात् । अथैनं *यवसा नकुलस्य माषसरिषपखड्गक-
टुकमत्स्यैः सघृतैर्धूपयेत् । भूयश्च सर्जरसमरिचहिङ्गुमनःशिलाभिः सघृताभिर्धू-
पयेत् । ततश्च कर्कटककटुकालाबूनदीमत्स्यशकलैः सघृतैर्धूपयेत् । अथवा
ह्रीवैरोशीरबिल्वस्योनाकमांसीमञ्जिष्ठाकुष्ठहिङ्गुलाक्षातगरतरुणबिल्वैः सघृतैर्धू-
पयेत् ॥ मरिचमनःशिलासूक्ष्मैलाभिः पयसा श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽञ्जनं कुर्यात् ।
हिङ्गुमरिचशिखिपित्तराञ्जतस्य प्रत्यञ्जनं कुर्यात् । तक्षाया(?)ग्रिमन्थनक्तमा-
लपाटलीपत्रभङ्गाञ्जले काथयेत् । दद्याद्वा त्रिरण्डतर्कारीमांसीमूलानि । ततश्च
च तुषं भवता(?)परिसाध्य तेन निक्वाथेन विधिवद्घृतं विपाच्य कुलत्थरसेन
सह पाययेन्नागम् । उभयोः पञ्चमूलयोर्निक्वाथेन मुद्रयूषं सुखोष्णं सघृतं पाय-
येत् । भोजयेच्च । ततश्चैनं यवसानि यथोक्तानि वातप्रशमनानि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

विविधैरुपक्रमैः शेषैर्वातगतिं समीक्ष्य मेधावी ।

प्रयत्नेनाणु चिकित्सितुमुपेक्षिहेति(?)मानहामिति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-

स्थाने वातगतिर्नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

+ 'न्यामयेन' इति स्यात् । * 'गुह्यति' इति स्यात् । + 'एहीत्युक्तोऽपि न'
इति स्यात् । * द्वितीयान्ते स्याताम् । * 'यवसा' इति स्यात् ।

१ क. कष्टं संज्ञाप्रणाशनम् । २ ख. वातैलैः । ३ क. °स्माद्भनघ° ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरव्यग्रं पालकाप्यं द्विजर्षभम् ।
 विनयेनोपसंगम्य पप्रच्छ स कृताञ्जलिः ॥
 यथा मन्याग्रहो व्याधिः प्रादुर्भवति हस्तिनाम् ।
 साध्यः स च यथा वैद्यैस्तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु सर्वं विशेषेण व्याधिं मन्याग्रहं वृष ॥
 सादानं च निदानं च तथैव सचिकित्सितम् ।
 सहसा वा प्रसक्तं वा वर्णादानेन वाह्यते ॥
 धावतः पुवतो वाऽपि सहसाऽङ्कुशनिग्रहात् ।
 वने प्रतिगजस्तम्भकलादिभिरथापि वा ॥
 असम्पक्कार्यतो वाऽपि वारणस्य च वा वधम् ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा प्रकोपादनिलस्य च ।
 एवमादिभिरन्यैश्च सेचितैर्मन्ययोगतः ॥
 संतापाः श्वयथुस्तस्य वेदना चोपजायते ।
 मन्ययोः करिणः स्कन्धे ग्रीवायां चैव दन्तिनः ।
 तदाश्रयेण चेष्टन्तां निवृत्तिश्चास्य जायते ॥
 परिम्लानाक्षिवदनोऽपरगुह्यं च लक्ष्यते ।
 कृच्छ्राल्लालामहा — रनुयुङ्क्ते शनैः शनैः ॥
 तं मुखोष्णैस्त्रिभिः स्नेहैः प्रकाश्य परिषेचयेत् ।
 कर्तव्यं मर्दनं चापि मन्यादिष्वञ्जनादिभिः ॥
 कटुष्णैश्चापि निक्वाथैः कार्यं तस्याभिषेचनम् ।
 तथा धूपोदकैर्वा — वैसाभिः कारयेद्विषक् ॥
 कार्पो मत्स्यादिभिः स्वेदो यथा दोषमुपक्रमे ।
 ब्रीहीन्कङ्कन्यवान्माषान्गोधूमान्विपुलांस्तिलान् ।
 अतस्येरण्डयोर्बीजान्याढकीशणयोरपि ।
 मन्यास्तम्भे तु संशुद्धं पञ्चमूलं च पेषयेत् ॥
 तं कल्कं तिलसंयुक्तं पी(पे)षयेत्कां च मारयेत् ॥

पूर्वकाये ततस्तस्य तेन कल्केन लेपयेत् ।
 वेदना श्वयथुः स्तम्भस्तेन शाम्यति मन्ययोः ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं भोजयेद्वसुसंपुतम् ।
 मृदूनि हरितान्यस्मै यवसानि प्रदापयेत् ॥
 तैलं नस्ये घृतं पाने व्याधिमुक्ताय दन्तिने ।
 दद्यादथो क्रमात्तस्मै बलं मांसं विवर्धयेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे महापाठे द्वितीये
 क्षुद्ररोगस्थाने मन्याग्रहो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 मदक्षीणं हि मातङ्गं मह्यमाचक्ष्व पृच्छते ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 मदान्मनुजशार्दूल मातङ्गो नाभियोज्यते ॥
 ग्रहर्षादतिमात्रं च व्यायामं कुरुते गजम् ।
 नदीतटनगानां च विहारात्परिधावनात् ॥
 श्रमादनशनाच्चापि क्षीयन्ते सर्वधातवः ।
 करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च परिश्रु(स्तु)तेः ॥
 मनसो विश्रमाद्धर्षादत्यन्तं कुरुते क्षयम् ।
 स क्षीणधातुर्विमनाः शोषमृच्छति वारणः ॥
 मदेन क्षीणधातुत्वान्मदक्षीणः स उच्यते ।
 तस्य दुग्धं गृतं गव्यं सघृतं पानमिष्यते ॥
 जीवकर्षभकाभ्यां च गृतं शर्करया सह ।
 द्वाभ्यां वा पञ्चमूलाभ्यां गृतं सघृतशर्करम् ॥
 पयो वा मधुकद्राक्षाबिल्वैश्च सह साधितम् ।
 सफाणितं पिबेद्वाऽपि धारोष्णं वाऽपि संस्कृतम् ॥
 कुशरां सुगृतां भोज्यो दध्ना शाल्यन्नमेव च ।
 रसेन कृष्णमत्स्यस्य रोहितस्यापि वा गजः ॥

*पठ्यर्तुसुखसङ्गं च सुखस्थानं च वारणः ।
 भवेत्सुखावलानश्च यथासुखपरिक्रमः ॥
 पेशलैर्मधुरैः स्निग्धैर्वृहणीयैरुपाचरेत् ।
 मदक्षीणं राजं सम्यग्यवसैः पानभोजनैः ॥
 वक्ष्यते समदोषश्च मदोत्पत्तिविनिश्चयम् ॥
 मनीषिभिर्मदो दृष्टः स्वस्थवृत्ते तु हस्तिनाम् ॥
 सोपद्रवचिकित्सा च प्रभिन्नेषु प्रपद्यते ।
 मदे व्यय(प)गते क्षीणं तं सम्यग्वृंहयेद्भजम् ॥
 इक्षुभिः शालिपादेन दूर्वया हरितैस्तृणैः ।
 पल्लवैः कुवलैश्चैनं तर्पयेद्विधिवद्विषक् ॥
 एवं यस्तर्पयेत्सम्यग्वृंहणीयैरुपक्रमैः ।
 समुद्रवसनां कृत्वा स राजा वसुधां जयेत् ॥
 आरोग्या बलवन्तश्च वारणास्तस्य भूमिप ।
 भवन्ति संधेयमदाः संग्रामे च जयावहाः ॥
 योगेनैतेन राजेन्द्र यस्तु प्रक्रमते द्विपान् ।
 कालाः कालेषु माद्यन्ति वयोतीता अपि द्विपाः ॥
 ये च नष्टर्तुका नागा ये चर्तुमुनियोजिताः ।
 सुपुष्टाश्चापि ते राजन्मदं गृह्णन्ति वारणाः ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने महा-
 पाठे मदक्षीणो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

बभूव राजा प्रथितः पृथिव्यां महाधिपः शक्रसमप्रभावः ।
 हुताग्निहोत्रं परमं मुनीनां सत्सत्यवेदव्रतधर्मयुक्तम् ॥
 राजा द्विपानां हितकाममूचे तं पालकाप्यं शिरसा प्रणम्य ।
 यः पोष्यमाणो विविधैः प्रयोगैर्नाऽऽप्यायते क्षीयत एव नागः ॥

* 'पञ्चर्तु सुखशाय्य' इति भवेत् ॥

१ ख. मद्ये वय० । २ क. स च राजा वसुधराम् । आ० । ३ ख. ये चात्र
 सु० । ४ क. ख. राज्ञा । ५ क. पोष्यमाणो ।

तस्य क्रमाप्यायनकारणं तु यथागमं मे भगवान्ब्रवीतु ।
 स एवमुक्तस्तु नराधिपेन भृशं मुनिश्चित्य मुनिर्बभाषे ॥
 महाभयाद्वायुशिराः कोपयति वृद्धा* ।
 तस्य प्रकोपाद्यवसानपानैर्नाऽऽप्यायते क्षीयत एव नागः ॥
 यत्क्षीयते तेन कृशः स नागस्तस्यापि कार्यं कुशलेन शीघ्रम् ।
 वक्ष्याम्यहं तेन तु राजसिंहं कृष्णं बलं क्षीणविधिर्यथावत्* ॥
 विरेचनं तस्य तु सर्पिषेव शृद्धे च कोष्ठे त्वथ बृंहणं स्यात् ।
 मनःप्रसादं जनयेत्तदाऽस्य प्रीतिर्बलं चैव विवर्धतेऽस्य ॥
 मेहांश्च दद्यात्कवलानथास्मै* ।
 काकोलितकार्यमृतात्मगुप्ताविदार्यपामार्गपुताश्वगन्धा ॥
 एरण्डमूलं त्वथ मुद्गपर्णी प्रतिस्वभावं नपति स्वभांसम् ॥
 समाषपर्णी सहिरण्य* ।
 कारा सपारिभद्रा त्वथ शाल्मली च ॥
 आवर्त्तसीन्वा(?) सहितोऽग्निमन्थस्तथाऽऽटरूपं सह कच्छुराभिः ।
 एवंप्रकाराणि च बृंहणानि सांकर्ययुक्तानि यथाक्रमेण ॥
 दद्याददाहीनि समीक्ष्य काले यथाग्निमात्रं कवलांस्तु मुख्यान् ।
 सधन्वनं शूलशिरिषकाभ्यां समोरठां क्षीरविदारिकां च ॥
 प्राग्भोजने चोत्तरभोजने वा त्रीन्द्रौ तथैकं कवलं तु मुख्ये ।
 पलानि विंशत्यल(?) संख्ययाऽस्मै तथोत्तमे मध्यघन्ययोश्च ॥
 नो क्षीरपानं सघृतं च देयं प्रागुत्थितस्थानगताय दद्यात् ।
 शाल्योदनं चैव घृतोदनं च तृतीयभागेऽहनि सत्त्वभोज्यम् ॥
 भूपस्तथा सात्त्वविशुद्धिहेतु परीक्ष्य नागं च दशैव काले ।
 मृदुः सुसिद्धं विशदं च भोज्यं शाल्योदनं सस्फुरितं च घासम् ॥
 कुलेचराणां जलचारिणां च सर्वाणि मांसानि हितानि राजन् ।
 स्थाल्यां सुसिद्धानि घृतोत्तराणि भोज्यस्तथा दाडिमसाधितानि ॥
 कल्पे तु दत्ते द्विरदो* ।
 दभोज्यः तदन्नशेषं च रसानुपानम् ॥
 आनूपसत्त्वोदकजाङ्गलानां मज्जावसाभिः खलु तस्य देया ॥

* एतदग्रे खपुस्तके त्रुटिचिह्नं वर्तते ॥ * पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटिचिह्नं दृश्यते ।

१ क. °सीत्वा । २ ख. °नि सापुर्ण्य° ।

ज्ञात्वा त्ववस्थासदृशं च काले कृशं विदित्वा भ्रमपीडितं च ।
 सदाहमूर्च्छाभ्रमयुक्तमेनं पादेषु गाढं परिगाढयेत् ।
 शेषं विधानं तु कृशेषु यत्स्यात्क्षयेषु तद्वक्ष्यति विस्तरेण ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 चतुर्विंशः कृशाध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ बलक्षीणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । विराट्पृच्छति मयेज्ञयेन्नित्यम् (?)
 न चापि तैलं न घृतं न दुग्धं न चापि मांसं न रसं त्यमन्य (?)
 मद्येन शुष्येत्सकणैस्तृणैश्च
 अवद्वर्मांसो वठरोऽतिमात्रं न च स्थिरः कर्मसु संप्रयत्नम् ।
 स हीयते यो द्विरदो बलेन तस्माद्बलक्षीण इति प्रदिष्टः ॥
 उत्साहतेजोबलविप्रयोगाद्वाधिः स्पृशत्येवमतीव कष्टः ।
 तैलं घृतं वा स तु सप्तरात्रं शुद्धं पिबेत्स्नेहविधौ यथोक्तम् ॥
 मायूरवाराहरसैर्यथावदैर्गैश्च लावैरथ कौकुटैश्च ।
 स्निग्धै रसैर्जङ्गलजैश्च भोज्यः शाल्योदनं तांश्च रसान्पिबेत्सः ॥
 सफाणितां वाऽपि पिबेत्प्रसन्नां चिरस्थितां चापि तथाऽऽसवं तु ।
 गृङ्गाटकीनीक्षुविशानि दूर्वा सफाणितं स्याद्यवसं विधेयम् ॥
 स्निग्धैश्च पथ्यैश्च रसैर्यथावत्संवर्धयेत्तस्य बलं द्विपस्य ।
 संजातवीर्यं बलसंप्रयुक्तं क्रमेण कर्माण्यपि कारयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 बलक्षीणो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्माभिषन्ननामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

(इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।) श्लेष्माभिवर्णः संभवति स्निग्धमधुर-
 गुरुघनशिशिरपेशलाहारस्य दधितिलपललगुडविविधजलचरानूपमांसरसनक्र-

मकरशिखपारकुंकुटकोरभ्रमहिषवराहमांसरसभोजनाभिस्यं सुविहितान्वययवस-
कवलकुवलपल्लवोपयोगादव्यायामादभ्यपरिसरणीं क्षीरवसामेदःसर्पिषामतिसेव-
नाद्वा श्लेष्मा प्रवृद्धः सर्वशरीरमभिव्याप्य जनयति कुष्ठकिटिभ(?)दन्तुपटलक-
ण्डूकिलासानि । तस्योष्णक्षीरकटुकलवणतित्तकषायणि भक्ष्यभोज्यपेयले-
हानि दद्यात् । अस्त्रेहलवणान्यवान्कोद्वान्मुद्रकुलत्थपोरेन्यतमस्य यूषेणाभो-
ज्ययवसानि चोष्णवीर्याणि यवसाध्यायोक्तानि दापयेत् । वद्ध्वासवकषायपा-
नानि यथायोगं दद्यात् । त्वग्दोषाणां प्रवृद्धानां प्रच्छन्नच्छेदनलेखनदहना-
हरणानि यथायोगं कुर्यात् । द्विव्रणीयोक्तेन विधिना यथाशास्त्रमुपाचरेत् ।
(*सर्षपहरितालकीसीसराष्ट्रिकारसाञ्जनमनःशिलाभिर्लवणगोमूत्रयुक्ताभिस्ति-
लतैलं पक्वं सर्वाभ्यङ्गं कारयेत् ।) व्रणविधिनाऽथोपक्रमेद्विधिवदिति ॥

तत्र श्लोकः—

व्यायामैः परिसरणैः क्रमेण धीमांस्तीक्ष्णोष्णैः कटुकषायतित्तकृद्भिः ।

श्लेष्मघ्नैर्घृतै रसभोजनैश्च हन्यादुद्धृत्तं कथनमेव वापुरन्तः परीक्षयेत्(?) ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-

स्थाने श्लेष्माभिषन्नो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादः पप्रच्छ—भगवन्वारणानां मुखद्वारवि-
शुद्धानां चिकित्सितं व्याख्यातम् । नवग्रहाणां (मुख)द्वारणामनःसंतापदानाम-
रण्याद्ग्राममानीतानां चिकित्सा नोक्ता । तेषां कथं चिकित्सा भगवन्मनो मे
मुच्यति यथा नु तेषां सात्स्यानुलोमं भवति । तथा मे वक्तुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच—भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो नवग्रहाणां नागानां
ग्रामेषु भोजनस्थानशयनेषु च विविधदुःखप्रपन्नानां भूयिष्ठं व्याधयः संभवन्ति ।
मूत्रसङ्को मूर्छा गात्रस्तम्भयवगण्डगलग्रहवातगुल्माश्चान्ये च बहवः ॥

तेषां चिकित्सितम्—कन्दलीकन्दनालिकेरगृङ्गाटककसेरुविशमृणालशालू-
कानि वनसात्स्यानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । शल्लकीचारमयूकानां मूलान्यभि-
घातसमुत्पन्नप्रसङ्गप्रशमनार्थं वनसात्स्यानुलोमिकं च भक्ष्यं दद्यात् । मौदक-

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके नास्ति । † कपुस्तके नास्ति ।

१ क. °कुंकुट° । २ क. द्वाराणां म° । ३ क. कदली° । ४ क. मोच-
कन्दलीरुच° ।

न्दभीरुं च पतसफलशतावरीशृङ्गाटककसेरुकपद्मबीजानि वनसात्म्प्यानुलोमिकं
भक्ष्यं दद्यात् । यवसान्पोदकानि विचित्राणि मृदूनि हरितानि वनसात्म्प्यानु-
लोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । भङ्गातकमधुक्षीरकोमलकल्कं सकपोतनाद्युतं केाञ्चनव-
ग्रहणां मनःसंतापदं वा वनसात्म्प्यानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । कदलीभङ्गातक-
पारामधूकारिवदनामूलानि नवग्रहाणां वातगुल्मप्रशमनार्थं वनसात्म्प्यानुलो-
मिकं भक्ष्यं दद्यात् । अश्मन्तकपुष्पनसशङ्खकीचन्दनशिरीषिकाभङ्गातकम-
धूकप्रियालानां मूलानि यवगण्डासारगलग्रहवमधुवातश्लेष्मविकारप्रशमनार्थं
वनसात्म्प्यानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

उत्सृज्य सर्वकर्माणि मुखद्वाराणि शोधयेत् ।

अन्नायत्तं हि नागानामारोग्यं जीवितं बलम् ॥

मुखद्वारविशुद्धस्य वारणस्य महीपते ।

रोगाः सम्यक्प्रशाम्यन्ति बलं मांसं च वर्धते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

वनसात्म्प्यानुलोमिकनामा सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

तलकाशीं सभैषज्यं सनिदानं प्रचक्ष्व मे ॥

तस्मै प्रोवाच भगवानङ्गाय परिपृच्छते ।

तलकाशीं सभैषज्यं सनिरुक्तं ससंभवम् ॥

रक्तपित्तकफाः कोष्ठे स्रवाताः कुपिता यदा ।

तले यतः प्रकाशन्ते तलकाशी ततस्तु सः ॥

स दुर्बलस्ततो नागः शरधानाश्मलोष्ठसु ॥

स्थाणुनाऽभिदि(ह)तो वाऽपि घृष्टो वा परिधावनात् ।

मूर्खप्रयुक्तो मुक्तो वा तथाऽतिगमनादपि ॥

नदीतटगिरीणां वा विषमाणां परिक्रमात् ।

शर्करादग्धभूमीनामूषराणां च सेवनात् ॥

१ क. काञ्चनं नवग्रहाणां । २ क. 'मिकं ना' ।

क्षतो वाऽप्यतिघृष्टो वा पच्यते च ततस्तालः ।

स्फुटिताश्चोद्धता वाऽपि विशीर्यन्तेऽपि वा नखाः ॥

*.....न्ते वाऽथ भक्ष्यन्ते विपद्यन्तेऽपि वा नखाः ।

स विपन्नतलस्त्वेवं व्रणैरागन्तुदोषजैः ॥

न शक्नोति द्विपो गन्तुं वेदनार्तो महीपते ।

स कर्कटकवत्कृच्छ्राद्भजेच्च तलरक्षणात् ॥

मात्राणामुरसश्चापि विक्षोभो जायते व्यथा ।

श्वयथुर्वेपथुश्चास्य व्यायामात्तलरक्षणात् ॥

एवं स तलकाशीति तलरोमो निरुच्यते ।

स्थाने तिष्ठेत्सुविदितो स्नेहाभ्यक्ततलो गजः ॥

(*अदूरपरिसर्पश्च गच्छत्यच्छन्दतो गजः ।)

सर्पिषा सर्वसेकश्च प्रभूतेन प्रशस्यते ॥

चतुर्थी तु दशां प्राप्ते तलकर्म विधीयते ।

यौवनस्थस्य बलिनः सत्त्वयुक्तस्य दन्तिनः ॥

क्षीणदुर्बलबालानां कुशानां पादारोगिणाम् ।

ऊर्ध्वसप्ततिकानां च तलकर्म न कारयेत् ॥

प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे तलकर्म समाचरेत् ।

स च सर्वो विधिः कार्यः केशेषु विहितो यथा ॥

शस्त्रेण शोधयेद्वैद्यो यदि च्छेद्यतलो भवेत् ।

मांसं चाप्युद्धतं धूतं स्फुटितं पूति विज्जलम् ॥

न तलं क्षणुपात्तस्य न च रक्तं प्रवर्तयेत् ।

शस्त्रेण शोध्यं बलिनस्कृतं स्फुटितमेव च ॥

सशोणितं सपूयं च क्षणुपात्तस्य तत्तलम् ।

शस्त्रकर्म क्षते कुर्यात्तलानां दहनं हितम् ॥

मधूच्छिष्टं गुडं तैलं मज्ज मेदश्च पाचयेत् ।

योगेनैतेन तप्तेन दाहयेत्कुशलो भिषक् ॥

अर्जुनस्याश्वकर्णस्य निम्बस्य खदिरस्य च ।

अङ्गुरैरसनस्यापि तापयेत्कुशलः शिलाम् ॥

* भञ्ज्यन्ते इति भवेत् ॥ * धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अपनीय ततोऽङ्गारान्निवर्णान्यथा शिलाम् ।
 तस्यां शिलायां मेदांसि पालिं कृत्वा प्रदापयेत् ॥
 वराहमहिषाज्जानामेकैकं स्थापयेत्तलम् ।
 क्रव्यान्मेदांसि संगृह्य पादं नागस्य लेपयेत् ॥
 श्वाविच्छल्यकगोधानां शूकरस्य च मेदसा ।
 सफाणितं घृतं पक्वं तलनिर्वापणं हितम् ॥
 कूर्मकर्कटमत्स्यानां मेदो नक्रस्य वा हितम् ।
 तले निर्वापणं कार्यं पक्वमग्नौ कृते घृतम् ॥
 गुडेन सह कासीसं कांस्यनीलं विपाचयेत् ।
 प्रलिप्तं तलमेतेन चर्मणा छादयेत्ततः ॥
 समङ्गां धातकीपुष्पामश्वकर्णप्रियङ्गवः ॥
 तलानां शमनं कार्यं कल्कं पिष्ट्वा प्रलेपनम् ।
 रोचना रोहिणीलोभ्रकुष्ठं सर्जरसं तथा ॥
 त्रिफलां चैव नागानां तलानां स्तम्भनं भवेत् ।
 कुटजस्योदुम्बराणां किणिह्याः प्रियकस्य च ॥
 ककुभां सोमवल्कस्य त्वचं संक्राथयेज्जले ।
 एतत्प्रक्षालनं कार्यं श्वयथुक्रिमिनाशनम् ॥
 स्फटितं नखरोमं च कण्डूशोणितनाशनम् ।
 केशानां—प्रशान्त्यर्थमेतदेव प्रशस्यते ॥
 (*दत्त्वैवं गजस्य) ततो घृतस्निग्धं प्रदापयेत् ।
 प्रसन्नां प्रतिपानार्थं पिबेत्फाणितसंयुताम् ॥
 विचित्रैर्यवसैर्नित्यं तस्य प्राणं च विद्यते ।
 एवमेतैः क्रियायोगैर्यत्नेन तलकाशिनाम् ॥
 साधयेन्मतिमान्वैद्यः पादप्राणा हि वारणाः ।
 लक्ष्यन्ते नखमध्ये तु कृमीणां संभवस्ततः ॥
 प्रायेणानूपनिरता ये तेषां स्युर्नस्त्रेषु च ।
 ग्राम्याणां स्थानदोषाश्च शकुन्मूत्रादिकर्दमैः ॥
 न तेषां तत्र वै स्थानं कर्तव्यं तलकाशिनाम् ।
 कृमयो यदि जायन्ते ततस्तान्बिडिशैर्हरेत् ॥
 पुनः कषायकल्कैश्च सर्पिर्मधुसमायुतैः ।

लेपयेन्नात्र कृमयो रक्तयांसेषु ये भिंताः ॥
 तत्समीक्ष्याऽऽहरेद्वैद्यः शनैर्बिडिशस्त्रिभिः ।
 कृमयस्ते च लक्ष्यन्ते स्थूला ह्रस्वाश्च पार्थिव ॥
 कृष्णाश्च श्वेतशिरसो विपरीतास्तथाऽपरे ।
 उद्धृतेषु च कर्तव्यो विधिर्ग्रणविधामजैः ॥
 असाध्यमपि चावेक्ष्य कुर्यात्क्षारादिभिः क्रमात् ।
 न *बद्धा नयकर्माणि कारयेत् मतङ्गजम् ॥
 स्थाने पानाशनं दद्यात्सिद्धे ग्रणचिकित्सिते ।
 शनैस्त्वाक्रामयेन्नागमहन्यहनि पार्थिव ।
 पावन्न बलवान्नागस्तावच्च ग्रणरोपणम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 तलकाशी नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरपृच्छद्भगवन्तं पालकाप्यम्—भगवं(†)श्चलनादिगुणविशेषा हस्ति-
 नश्चरणतलाश्रयाः, अतस्तलकाशिनं ससंभवचिकित्सितं व्याख्यातुमर्हति ॥
 अथोवाच भगवा(†)न्पालकाप्यः—इह खलु भो रक्तपित्तकफमारुता नस्वरत-
 लाश्रितास्तलकाशिनमापादयन्ति ॥ अथवा—कष्टकरशर्करोपेलवतां यथा मर्द-
 नाद्वनग्रहणप्रचारपर्वतनदीतटविषदग्धभूम्युषरप्रदेशानां सहसा सेवनैरसद्गला-
 याक्षः(?)प्रयोगात्, अथ प्रहर्षेण स्कन्धपङ्क्तुमार्गसेवनेर्घृष्टवाराहत(?)स्थाणुनाऽभि-
 हता वा हस्तिनस्तला विपद्यन्ते । ततस्तलतोऽप्रबलद्रूप्यर्थगा स्फटानामभि-
 भवन्ति । विक्षोभयोस्तव्यपन(?)स्तमाहुस्तलकाशीति ॥

चिकित्सितमतोऽस्य—चतुर्थी दशामनुमाप्तास्तलकर्मणोपचरेत् । वयोती-
 तबलक्षीणांश्च तलकर्मणा नोपचरेत् । तेजोजवबलसंपन्नमपि क्षततलमध्वनि न
 योजयेत् । तलानां रक्षणार्थं हस्तिनं स्थानान्तरे रक्षयेत् । तस्य च गात्रा-
 भ्यङ्गं भोजनं च स्नेहसंयुक्तं दद्यात् । पूर्वोक्तेषु तिथिनक्षत्रेषु तलकर्म कारयेत् ।
 उद्धूतावधूतप्रतिमांसं च तलकाशिनं शस्त्रेणापहरेत् । गुडमधूच्छिष्टाजमेदःसं-
 युक्तेन तैलेन सम्पाग्वपकेन मुहुस्तलतापनं कुर्यात् । खदिरककुर्भान्मवाचक-

* 'बद्ध्वा' इति स्यात् ॥ † धनुराकारमध्यस्थः पाठो न कपुस्तके ।

१ क. स्थिताः । २ क. °पलानां य° । ३ क. °धमद° । ४ क. °न्तरं नये° ।

नारिग्वधवःसनानामङ्कारैः शिलां तापयित्वा महिषवराहाजमेकोभिरवसेचयेत् । ततो वारणानामेकैकेन तलेन तत्र क्रमान्कारयेत् । वाराहगोधाश्वविच्छल्यक-
मेषभेदःफाणितविपक्वेन घृतेन निर्वापणं कुर्यात् । अथवा—मक्रकुलीरकच्छप-
भेदोभिः सह घृतं पक्वमग्निकर्मण्युपरते निर्वापणं स्यात् । कासीसं कांस्यनीलं
च गुडेन सह निपाच्यते । तेन प्रलिप्यास्योपानहतल(र)क्षणार्थं कुर्यात् । अव-
सेचयेद्वस्तिनं मूलत्वात्(?) । तत्र धातकीपुष्पसमङ्गाश्वकर्णत्वकिप्रयङ्गुभिः कल्क-
पिष्टाभिस्तलानां स्तम्भनार्थं प्रलेपं दद्यात् । रोहिणीलोध्रसर्जरसत्रिफलासोम-
वलकैः कल्कपिष्टैस्तलस्तम्भनार्थं प्रलेपं दद्यात् । त्वक्पायेण सर्जार्जुनेन्द्रवृक्ष-
प्लक्षप्रियङ्गुधवाश्वकर्णसोमवलकशालचतुरङ्गुलोदुम्बरकिणिहीनां शृतेन तलका-
न्प्रक्षालयेत् । अनेन स्फटितनखकण्डूश्वयधुपूयशोणितश्चा(स्त्रा)वा कृमयस्तेन
शाम्यन्ति हस्तिनां प्रायेणानूपदेशचराणां स्थानदोषान्नस्वमध्येषु कृमयः संभ-
वन्ति । तैर्भक्ष्यमाणा दुर्बलगतयो वारणाः पार्ष्णिभिर्गच्छन्ति । न च नसैर्ग-
न्तुमुत्सहन्ते । नखांश्च कृमिभिर्भक्ष्यमाणांमुहुर्मुहुर्विधर्षति । ततस्तेषां नखशो-
धनमेवाऽऽदितः कुर्यात् । अथ पूयरुधिरसंश्रिताः, तेषां सूचीबिडिशोनोद्वरणं
कुर्यात् । व्रणान्न्रणविहितेन मधुघृतेन पूरयेत् । क्रिमयश्चात्र कृष्णाः श्वेतशि-
रसः, श्वेता वा रक्तशिरसः, ह्रस्वाः स्थूलाश्च संस्थानतः संभवन्ति । (*बिडिशेन
सूच्या चोद्वरणमशक्यम्) । तत्र येषां हि श्वेतत्वं व्यावन्नश्चात्र द्वरणमसङ्गम्(?)
तान्क्षारेणोपचरेत् । गुहाश्वकर्णसोमवलकसर्जार्जुनेन्द्रयवकुटजत्वक्तामलकीमुष्क-
कमधुकसप्तपर्णमेषशङ्खीबिल्वकजम्बुकशल्लकीवटाश्वत्थप्लक्षोदुम्बराकृष्करखदि-
रामलकीगोपीहरीतकीनां त्वचः संशुद्धोदूखले क्षुण्णयात् । पञ्चद्रोणप्रमाणां
विंशतिद्रोणेऽम्भसि तस्मिन्महति कटाहे चाधिश्रयेच्चतुर्भागावशिष्टं नखवि-
द्धस्थापितं संवर्तत(?)शरीरं कृत्वा निष्काथमवतारयेत् । ततस्तं च परिसृतं
पुनरधिश्रयित्वा मन्देन वह्निना विपाचयेत् । यावत्फाणितभावमापन्न
इति । तत्राऽऽवापः—त्रिफलानिशाधोऽफललोध्रार्जुनमधुककासीससौराष्ट्रिकाचु-
र्णानि सकांस्यनीलानि । ततस्तं स्वजेन प्रथितमेकीभावमुपागतं सुपक्वमतार्यं
सुन्यंस्तं कारयेत् । तत्सर्वं पादरोगेषु प्रशस्तं रोपणं स्थिरीकरणं स्तम्भनं
चेति । ततः सुरामस्मै फाणितसंयुक्तां प्रतिपानं दद्यात् । भोजनं च सघृतं
मुद्रमिश्रं दापयेत् । तेषु तु प्रकृतिमापन्नेषु प्राणसंजननार्थं केशप्रोक्तेन विधिनो-
पचरेत् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । * 'रधिश्रित्य' इति भवेत् ॥

१ क. व्रणांश्च व्रण० । २ क. ०मे त० ।

तत्र श्लोकाः—

ततः कुर्युः क्रियाः सर्वाः पादरोगे प्रकीर्तिताः ।
 यदिदं सेवते नैव तैलं कुर्यान्नराधिप ॥
 न खवन्ति न पच्यन्ते न क्षीयन्ते स्फुटन्ति न ।
 स्पृष्टास्तैलकषायेण प्रयोगेण स्थिरास्तलाः ॥
 सुखमाक्रमते भूमिं समेषु विषमेषु च ।
 अध्वनो गमने नित्यं जवश्चास्य न पीडयेत् ॥
 अनेन विधिना राजन्यो वैद्यस्तलकाशिनम् ।
 साधयेच्च महाराज स पूज्यः सततं नृपैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये धुद्रोगस्थाने तल-
 काशीचिकित्सितनामाऽध्याय एकोनत्रिंशत्तमः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरपतिसदृशवपुरुडुपतिसदृशवदनः, कमलसदृशनयनः, परिपूर्णगोष्ठपस्कन्धः, पृथुविपुलरुचिरवक्षा आजानुदीर्घबाहुरुग्रवाञ्छितचारुगामी जनकान्तं भगवन्तं पालकाप्यं हृतभाजमिव तपसो दास्यमानमृषिवरमभिवाच्य कृताञ्जलिरुवाच रोमपादः—‘कथं भगवन्पा(*लकाप्य वारणानां गलग्रहः संभवति, कथं वा साध्यासाध्यः, तन्मे व्याख्यातुमर्हति । शुश्रूषुरस्मि’—इति ॥
 स एवमुक्तः प्रोवाच भगवान्पा)लकाप्यः—इह खलु भो महाराज प्रायेण हि नवग्रहीतानां नागानां पूथवियोगाद्धेनुकास्मरणात्पवनोभितापमापादयन्कण्ठगलकपोलप्रदेशान्विष्टम्य गलग्रहं जनयति ग्राम्याणामपि । यदा तु वारणः स्निग्धमधुरशिशिरानूपजलजयवसकमलशैवलगुरुरूक्षभोजनः कफपवनजननभूमिष्ठाहारचेष्टशीतकलुषगुरुसलिलपानप्रायो रूक्षाभिष्यन्दिसेवी तस्य सहसा पवनसंस्रष्टः प्राणापानसमानोदानव्यानाक्षिप्तः कण्ठमासाद्य तिष्ठति कफः । स जनयति गलग्रहम् । ततः स तेनाभ्यवहर्तुमाहारं यवसकवलकुवलपल्लवानामन्यतमं न शक्नोति । प्रस्यन्दमानतलवहती तलक्षितक इव भवति । यस्तु स्वनयनगलहनुकपोलस्रक्कौष्ठमन्यासगदो गुरुकरगुरुमक्षिकाश्च नीलं श्यावं लोहितं विवर्णं वमथुं पूतिमुद्गिरति, कम्पते पूर्वाकायमुदस्यति, लाला चास्य जिह्वामू-

* धनुराकारमध्यास्थौ नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ख. हतं भज° ।

लास्सवति सरुधिरा वा केवला वा । स चोर्ध्वशिरीभरो जलव इव बृंहते च ।
 प्रमेहति च बहुशः परिहृष्यति घुरुघुरायमाण(कर)कण्ठः करकण्ठोपरोधात्तु स
 दुर्मनाः सूक्ष्ममपि न चाऽऽदत्ते किञ्चिदाहारजातम् । तामवस्थामसाध्यां विद्यात् ।
 साध्यस्तु लालाश्रा(स्त्रा)वं प्रकृतिस्थगलकपोलमन्मानयनसगदः सुसूक्ष्ममप्या-
 हारमादत्ते । तं चिकित्सितमुपक्रमेत् । तस्य पूर्वापरपरिक्षिप्तस्यालानितस्य
 कुमुदानी(?) गृहीतस्य प्राजनहस्तैः परिचारकैः परिवृतस्य विश्वामित्रस्य
 विकाशं मुखप्रमाणं कारयेत् । वृक्षस्य बलवतः सारं दृढमशुषिरं निरुपद्रवं
 ग्राहयित्वा यवसंस्थानं तस्य मध्ये हस्तप्रवेशमात्रं छिद्रं कारयित्वा वारणस्य
 मुखं तिरश्चीनं प्रसार्य सूक्ष्मप्रदेशनिबद्धास्याभ्यधिकांसाग्रीवाद्वावद्धा(?) बलवद्दृ-
 ढीकृत्य सत्रिकटुकमधुसर्पिषाऽभ्यज्य कुमुमवर्तिततन्त्रं वैद्यस्तस्मिन्विकाशे हस्तं
 प्रवेशयित्वा तालुगलहनुकपोलजिह्वापरिमिथ्यासंभ्रान्तं शनैरूर्ध्वं जतृणः कुव-
 लकवलपङ्क्तवानां यत्किञ्चित्तत्र स्थितं तत्सर्वं शोधयेत् । अथ कण्ठे यदिष्टव-
 मथु स्यात् । तदा त्रिकटुकयुक्तेन हस्तेन श्लेष्माणं निर्गत्य विलापयेत् । अक-
 ठिनभावा न विद्येत(रन्) लीनीकृतलती(?) श्लेष्माणं कण्ठं वा स्वेदयेत् ।
 विगतलाश्रा(स्त्रा)वं स्वगलं मुखमापादयेत् । संस्कृतं कृतमेनं पाययेत् । (*तत-
 श्चोभयोः पञ्चमूलयोः कुलत्थकाकमाच्योश्च निष्काथं कारयित्वा पिप्पलीमरिच-
 संस्कृतं घृततैलाभ्यां स्नेहितमिभं पाययेत् । अर्कोरुबूकतर्कारीश्रीपर्णीशोभा-
 क्षनकीटानां पत्रभङ्गान्पयसि पाचयित्वा नाडीस्वेदं विदध्यात् ॥

तत्रास्विन्नस्विन्नानां विज्ञानं भवति ॥

तत्रास्विन्ने—छव्या गौरवं वंशाप्रस्तब्धमाशीतलत्वं काठिन्यं हृष्टरोमत्व
 नयनपरिश्र(स्त्र)वश्च भवति । भूयस्तु स्वेदं विषहते । अतिस्विन्नस्य मृदु-
 त्वम्भवति, वातश्च प्रशममुपगच्छति । श्लेष्मा च ततः स्थानात्प्रच्यवते ।
 अतिस्विन्नस्य विदाहाद्विक्रियामुपगच्छन्ति च कफपित्तरुधिरमेदांसि । तैतः
 स्नायुशिरतासा (?) चात्र लीयान्, छर्दिमूर्छां प्रवर्तते स्फोटश्च जायन्ते । ततो
 विधिवत्स्विन्नमिति विज्ञाय शीतलेनाम्बुना लोचने परिषिच्य कर्णमन्ये पुनर्वि-
 शोधयेत् । ततः शोभाक्षनबूक (?) कर्कारीणां बीजानि तिलसर्पपातसीश्च
 संक्षुब्ध कपाले दग्धोमिषं कृत्वा किण्वतन्दुललवणतिलचूर्णितं सर्पिषा च
 संयोज्य कण्ठानुसरणमस्य कुर्यात् । तैलघृतवसाभिरभ्यज्य पायसेन पिण्डस्वेदं

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °हस्तैरपि परिचा° । २ क. °वसस्था° । ३ क. °तिते न° । ४ क.
 ततस्तु स्ना° । ५ ख. °ग्रामपि कृ° ।

कारयेत् । मधुकसरलभद्रवारुश्रेयसीचूर्णयुक्तेन तैलेन वक्त्रः सैचयित्वा तेनास्य कण्ठश्चयथोरुपशमो भवति । तालीसपत्रं तगरं मांसी हिक्कुदेववारुविठङ्गानां स्वा(श्वाविड्)गोधानराजलोमभिश्चेतं(?) गोमयाग्नौ सर्षपतैलेनेमं धूपं दद्यात् । चक्षुषी चास्य क्षुरकमूलं श्लक्ष्णापिष्टं घृतमण्डेन नेत्रयोर्मधुना चाञ्जनं कुर्यात् । तेनास्य धूमस्वेदेन यश्च दोषः, कफपवनविकासश्च प्रशममुपगच्छन्ति । यवसान्यार्तवानि विविधहरितमृदुकषायाणि यवसाध्यापोक्तानि यत्रानुकूलानि भोजयेत्, घृततैलोपपन्नानि विधिना । प्रणुदति गलग्रहरोगनिरुपद्रवो मुदितमनाः सुप्रसन्नः प्रसन्नवक्त्रः प्रकृतिस्थः स्तनति वारणः ॥

तत्र श्लोकः—

कफपवनसमुद्रवं गजानां शमयति वस्तुगलग्रहं विकारम् ।

स भवति परियस्वि(?)पूजनीयो नियतमुनिः कुशलश्च परीक्ष्यकारी ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदग्रहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

गलग्रहनामा त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अङ्गस्तु राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

कथं तृष्णादितं नागं परीक्षेत महामुने ॥ १ ॥

तृष्णादितस्य भगवान्किं वा लक्षणमिष्यते ॥

के वा—वारिणः प्रोक्ताः सम्यग्रस्तस्य दन्तिनः ॥ २ ॥

एवं पृष्टस्तु भगवन्सर्वमाख्याहि तत्त्वतः ॥

अङ्गराजवचः श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

जलच्छेदानु(त्तु)मातङ्गः क्षिप्रं प्राणैर्वियुज्यते ॥

त्वङ्मूलपांशुहरणैर्जलैश्चापि सुखोचितैः ॥ ४ ॥

वारणेश्च समाश्वस्तः शीतसाम्यो विशेषतः ॥

तस्मात्तृष्णादितं नागं ।

..... यस्य पितुर्मूर्छा भवेत्ततः ॥

अन्ये च बहवो रोगास्तस्मात्प्रादुर्भवन्ति हि ।

एवं सर्वास्ववस्थामु तस्मात्तोयं न वारयेत् ॥

तोयमूलमिदं सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
 असंख्येया गुणाः प्रोक्तास्तोयदाने नराधिप ।
 सद्यः प्राणकरं तोयं मूर्छितेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 व्यतिक्रान्तायां वृष्णायां नागः प्रणैर्विमुच्यते ।
 तस्मात्तृष्णादिते नागे तोयं क्षिप्रं प्रदापयेत् ॥
 बलाद्रोगांश्च जयति वारणो नात्र संशयः ।
 यदा रोगार्दितो ना(*गस्तृष्णाया व्यथते भृशम् ॥
 परिशृङ्ख तदा तोयं विषजारोग्यकाङ्क्षिणा ।
 योगतस्तु प्रदातव्यं प्राणभ्रंशोऽन्यथा भवेत् ॥
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि कात्स्न्येन मनुजाधिप ।
 वृष्णया चाभिभूतस्य प्रभेदः संप्रवर्तते ॥
 धातूनां च क्षयाच्चैव मूढस्तु भवति द्विपः ।
 आलानं छेदयेन्ना)गः स्थाने न लभते सुखम् ॥
 शालां भिनत्ति चात्पथं तथैव कपिशिर्षिकम् ॥
 शय्यायामुपनीतस्तु निद्रां न लभते गजः ॥
 दह्यते मुख..... ॥
 तेनैव वारणस्तोषवर्जितः ॥
 वाचनं वातिशृङ्गाति निर्वाणं यत्र नीयते ॥
 योक्त्रे क्रुध्यति सोऽत्यर्थं तथैव परिकर्मणा ॥
 सर्वतोऽभिद्रवेगन्नास्तृष्णया परिपीडितः ॥
 मर्मस्थानानि पीड्यन्ते तालुमध्यं च दीर्यते ॥
 गलकण्ठकपोलाश्च संयुक्ताः कण्ठकैस्तथा ॥
 श्वेतसर्पपसंकाशैर्जिह्वा बिन्दुभिरोचिता ॥
 व्याधिः सिद्धार्थको नाम वारणप्राणनाशनः ॥
 भोजनं यवसं चैव वृष्णार्तो नाभिनन्दति ॥
 प्राजनाङ्कुशदण्डानां पातस्य च महीपते ॥
 संज्ञां न प्रतिपद्येत वृष्णया मोहितो गजः ॥
 श्वसिति कम्पते चैव भूयसा विह्वलत्यपि ॥
 लिङ्गान्येतानि कुरुते वृष्णार्तो वारणो वृषः ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ ख. °राजिता ।

तस्माद्विषग्यो मतिमान्बलाबलविभागवित् ॥
 दापयेद्धस्तिने वारि तेन कालवमिन्द्रयेत्(?) ॥
 पीततोये ततो राजन्कैर्माधर्मविधातवः ॥
 एबमेतेन योगेन लब्धप्राणो यदा भवेत् ॥
 तदा तस्य पुनः कार्या चिकित्सा प्राणवर्धनी ॥
 मृद्वीका दाढिमं चैव शर्करा दधिमस्तुना ॥
 पूर्वोद्दिष्टप्रमाणेन पानं कृत्वा सुसंस्कृतम् ॥
 यवतर्पणसंसृष्टं क्षीरं पिबति ॥
 दद्यात् तृष्णापहा ॥
 सर्वश्रो(स्त्रो)तसि नागस्य स्नेहाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥
 तं च स्नेहं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखम् ॥
 यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलद्वयस्य च ।
 चतुर्भागावशिष्टं तु निष्काथं कारयेद्बुधः ॥
 काथ(थ्य)मानं पुनर्दद्यात्प्रतिपानं यथाविधि ।
 माषपर्णी पयस्या च हरिद्रे द्वे कसेरुकम् ।
 जीवकर्षभकौ चैव यष्टीमधुकमेव च ।
 कल्कपिष्टं तु तं कृत्वा क्षीरेण सह पाचयेत् ।
 अर्धावशिष्टं विज्ञाय ततस्तमवतारयेत् ।
 (*परिश्रु(स्तु)तं तु तं कृत्वा घृततैलवसादिभिः ।
 एकं संपाचयेद्यस्तु पुनः स्नेहं यथाक्रमम् ।
 यदा सिद्धं तु विज्ञाय ततस्तमवतारयेत्) ।
 पानं भोजनमभ्यङ्गमनुवासनमेव च ॥
 स्नेहमेतत्प्रशंसन्ति तृष्णाप्रशमनं हि तत् ।
 गलकण्ठकपोलाश्च जिह्वा तालु च सर्वतः ।
 अभ्यक्ता मार्दवं यान्ति योगेनानेन दन्तिनः ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु स्नेह एव प्रशस्यते ।
 लावतित्तिरिमांसैश्च रसं नागस्य कारयेत् ।
 शालीनामोदनं चैव रसयुक्तं प्रदापयेत् ।
 यवसानि प्रदेयानि मृदूनि हरितानि च ।

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

१ क. °मिन्द्रिये° । २ क. °न्कर्मा धर्मनिधा° । ३ क. °प्राणैर्यदा ।

अनेन क्रमयोगेन मुखरोगात्प्रमुच्यते ।

तत्र श्लोकः—

एवं सिद्धार्थकं व्याधिं यस्तु हन्याच्चिकित्सकः ।

तं वैद्यं पूजयेद्वाजा दानमानपरिग्रहैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

सिद्धार्थकनामैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथाऽऽश्रमे महर्षिरथयुगण्डा(?)तपःस्वाध्यायसेविते स्वर्गसोपाने प्रफुल्लकान-
नोद्देशे विविधकुमुदमरसास्वादमत्तरक्तभ्रमरगणोपगीतिसेविते गजमृगमहिषवरा-
हमयूरशुकवानरसिद्धगन्धर्वव्यालसेविते वंसनसुरपि(?)तत्राऽऽश्रमे हुताग्निहोत्रं
कृताह्निकबलिवैश्वदेवं कृष्णाजिनवर्था(?)वनद्वमासीनमासनस्थं वायुभूतं मास्थि-
भूतं(?)भगवन्तं पालकाप्यं(?)तत्र कदाचिदङ्गाधिपो रोमपादस्त्वागम्य विनया-
दवनतशिरा महर्षिपादानभिवाद्य(.....)गजा भूतग्रहोपलष्टा
दृश्यन्ते कथं च ग्रहैर्ब्रह्मविद्भिः परमदारुणैर्घोरैः पीड्यन्ते, कथं च ग्रहाः
प्रविशन्ति, किं वा तेषां ग्रहोपलष्टानां लक्षणम्, के च तत्र ग्रहाः साध्याः
केऽसाध्याः, कति च ग्रहा निर्दिष्टाः, कानि च नामानि, किं वा रक्षार्क-
बलिविधानमग्निकार्यचिकित्सितप्रचारुच्छविमर्दनश्चेति ॥

*.....इत्येते वस्त-
ग्रहा निर्दिष्टाः । ते तु यथा गृह्णन्ति तद्वक्ष्यामः ॥

यदा वारणं शरशक्तिपष्टितोमरपरश्रुभिण्डपालैरन्यैश्च शस्त्रैर्जर्जरीकृतसर्व-
देहं शोणितश्रा(स्त्रा)विणं संग्रामादागतं कथबन्धतश्च परिविन्नदेहमिति कृत्वा तं
हस्तिजीविनश्चेत्यश्मशानदेवागारसमीपेषु नागानां वातसलिलाम्रिसमीपे बाला-
नयन्ति तं निद्रावशमुपगतं ग्रहा गृह्णन्ति ॥

अथ यदा वारणस्योपस्थितमदस्य मत्तस्य वा भूतपूजां पूर्वप्रवृत्तां बलिमु-
पहारं विनोपहरेन्ति । यदाऽस्मै क्षितिमाक्षिपे(?)भूतरक्षार्थं नागानां न प्रय-
च्छन्ति हस्तिजीविनः, तदाऽस्य मनतीक्षये(?)नागस्य यथेष्टं ग्रहाः प्रविशन्ति ॥

तत्र भावबाहुकगृहीतस्य लक्षणं वक्ष्यामः, स्वं बाहुमेकं परिगृह्य परिमर्द-

* अत्र त्रुटितमिव भाति ॥

यति करेण मुष्टिं कुर्यात्, स्तब्धनयनः शब्दस्पर्शौ न विन्दति तं भावबाहुक-
ग्रहीतं वारणं विद्यात् ॥

मृगवत्प्रेक्षते मृगग्रहमोहितश्च भूमौ निपतति भ्रुशमत्यर्थं वेगेन कृशो भवति
तं मृगग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

अरतिकेन ग्रहीतः स्खलति पतति. नाभिनन्दति किञ्चिद्विहाराहारजात-
मिति तमरतिग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

जलमवगाह्य प्रतरति यः, प्रतारग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ।

यः स्वपिति काम्यति च, तं स्वपितिग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

यः स्वानि सर्वगात्राणि भ्रमन्ग्रह्णाति तथा चैनं प्रमर्दनाग्रह(नक्षत्र)पीडितं
वारणं विद्यात् ॥

तत्र कामाक्ष(रूप)ग्रहग्रहीतस्य लक्षणम्—यः कामीव मदनातुरः सर्वैरि-
न्द्रियार्थैः प्रहृष्टो हस्तिनीं हस्तिनं वा समष्टमधिकं सर्वमेव वा दृष्ट्वाऽभिप्रवते ।
कामपरावस्थाप्राप्तया च निवृत्ताविहाराहारव्यापारो व्यापच्छन्नेवावतिष्ठते
वारणः, तं कामाक्ष(रूप)ग्रहग्रहीतं वारणं विद्यात् ॥

वाणिज्जकस्यापि लिङ्गानि—तत्र यो हस्ती, आत्मद्रव्योपकरणतृणकवलकु-
वलकडङ्गराहारजातमद्भा प्राञ्जनाङ्कुशरज्ज्वाद्यन्यहस्तिस्थानेषु निक्षिप्या-
न्यदीपानि यानि, तान्यात्मसात्कृत्वा तथा पुनस्तान्यपि निवर्तेतेत्येवं निवृ-
त्त्याऽऽत्मव्यापारसंज्ञोऽवतिष्ठते, तं वाणिज्जकग्रहीतं वारणं विद्यात् ॥

विन्य(स्तव्यथ)विर(ग्र)हग्रहीतस्यापि लक्षणम्—भ्रष्टग्रीवः सस्तहस्तश्र-
वणकर्णलाङ्गुलगात्रपरो मन्दचेष्टो निश्चेष्टो वा कदाचित्कचिन्मूढचित्त इव विप-
रीतसंज्ञो निःसंज्ञो वा कदाचिदन्यदेव कर्तुमारब्धोऽन्यत्तु कर्तुमुत्सहतेऽनव-
स्थितचित्तो वृद्धविषाच्च स्वभावतो योऽस्वस्थो हस्ती स विन्यस्तव्यथविरग्रह-
ग्रहीत इति ॥

तत्र कामारूपोऽरतिको वाणिज्जश्चेति साध्याः । असाध्याः (..... ॥)
लालास्रावहनुस्तम्भजिह्वाक्षेपणानि विचित्राणि लक्षणानि भवन्त्येतानि । भूय-
(सम)स्तव्यस्तानि सामान्यानि यानि चेमानि वक्ष्यामः ॥

तत्र कश्चिद्भ्रजः सदसा पादप इव च्छिन्नमूलतः पतति । रौद्रनिष्ठब्धनयनो
नष्टचित्तः सविभ्रमः नोदशनाकुठकटा(?)पतात जिह्वां स्तम्भयति वक्रग्रीवोऽ-
प्यनिरीक्षणं कुरुते । कफव्यामिश्रलालां रक्तसंस्पृष्टां सफेनां छर्दयति, सिंहव्याघ्र-
भीतवच्छ्वसिति पच्छिलादित इव क्रुध्यति बिभेति सर्वस्मात्सर्वेषामपि कुप्यति,

एकपक्षेण पतति भ्रमति मुह्यति वेपते कूजति मात्सर्यं यत्रसकवलकुवलपल्लव-
 भोजनान्यभिनन्दति । न स्थानशय्यां वेदयते न यन्तारमभिगणयति । तमेनं
 ग्रहपीडितं वारणमसाध्यं विद्यात् । वर्षस्थितमुन्मादमपस्मारं सात्मीभूतं दूरतः
 परिवर्जयेत् । तौ वर्षपर्युषितौ न सिध्येते । ये चान्ये वर्षग्रहागतास्ते याप्या
 भवन्त्यसाध्या वा स्थिरमूलतया पर्युषिता ग्रहाः । अस्थिमज्जानुगताः शरी-
 रस्था जलमध्ये तैलविन्दुरिव विस्तीर्यन्ते । तत्राऽऽदौ दुःखसाध्या ग्रहा भवन्ति ।
 तस्माद्ग्रहेण गृहीतमात्र एव यः स तु कदाचित्सिध्यतीति कृत्वा चिकित्सितं
 व्याख्यास्यामः । तस्य बलिकर्मविधानमग्निकार्यं ततः सामान्यपद्मेन वा शान्तिं
 कुर्यात् । तत्र शालां पुष्पोपकीर्णां कृतोपलेपनां बलिहोमधूपगन्धप्रायश्चित्तेर्नि-
 ष्कल्मषीकृतां सुरभिर्मनोज्ञसुसंतृतोपरां(?)द्रव्यौषधिसंयुक्तां ब्राह्मणस्वस्तिवा-
 चनं कृत्वा वैद्यः शालां वारणं प्रवेशयेत् । ततो नागं ग्रहाविष्टं भिषग्यथोक्तैः
 शास्त्रमेभिर्गुणैः संपन्नैर्वत्सलैर्जितक्रोधैः शुचिभिः प्रनतै(णते)ष्टैरुपेतं विज्ञाय
 भोक्तैः स्वगजपरिचारकैः परिगृह्य शालामानीय दक्षिणपक्षेणाऽऽलानयेत् । मुयै-
 च्छितं कृत्वा बलिहोमप्रायश्चित्तैः कर्मप्रवचनं कुर्यात् । ब्राह्मणं तर्पयेत् । गजं
 पुरस्ताद्रक्षोभिर्घ्नानि च सामानि गापयेत् । ततस्तं भोजनस्नातस्नेहदेशा(हा)भ्यङ्ग-
 विरेचनं येषां यूपरसाद्यैर्बृंहयेत् । ततस्तस्य प्रध्यायना(?)ञ्जनस्य कर्म धूपयेत्,
 गोघृततैलवसाभिः संयोज्य नागाय ग्रहविनाशनं दद्यात् । तिलसिद्धार्थपिचु-
 (मन्द) नक्तमालपूतीकरञ्जैरण्डविभावकानां फलं तैलेषु संयोज्याभ्यञ्जनं दद्यात् ।
 एतेषां बीजैः कल्कपिष्टैर्वारणं सशिरस्थमानस्त्रेभ्यो बह(ल)मत्रानुलेपयेत् ।
 तं त्रिकटुकदेवदारुवचाकटुकरोहिणीहैमवतीचव्यपाठाहस्तिपिप्पलीचित्रकतु-
 लसीपत्राणि यवलथुनफणिज्जकापामार्गफलैर्दन्तीसैन्धवभागात्त्वचं विडङ्गं
 बृहतीफलानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कृत्वा नस्यं प्रथमनं दद्यात् । एता-
 न्यौषधानि कल्कपिष्टानि कृत्वा नक्तमालमयूरोलूकनकुलगोजाविमहिषीणां
 पित्तं संयोज्य नस्याभ्यञ्जनालेपनादि ग्रहविनाशनार्थं कुर्यात् । सर्वबीजानि सुपि-
 ष्ठानि कृत्वा यानि चान्यानि पेष्याणि तानि वैद्यः स्वेदावर्तनार्थं नागस्य
 ग्रहविनाशनार्थं दद्यात् । पिचुमन्दमार्धतर्कारीशोभाञ्जनकोत्तक्षककरञ्जश्लेष्मा-
 न्तकानां पल्लवैर्ग्रहविनाशनार्थं स्वेदयेत् । द्विपञ्चमूलपलाशशतानि चत्वार्युद्वस्त्रे
 क्षोदयित्वा पानीये चतुर्गुणे काथयेत् । ततः काथं चतुर्भागावशेषमवतार्य परि-
 श्रा(सा)व्य तेन काथेन घृताढकं शतवार्षिकं पाचयेत् । तस्यालाभे द्वादशवा-

पिकं पाचयेत् । तत्सर्वग्रहनिवारणार्थं पञ्चगव्यसंयुक्तं वारणं पाययेत् । अथ तीव्ररसविपकं वचासिद्धं लथुनसिद्धं सिद्धार्थकसर्षपसिद्धं घृतमेनं पाययेत् ॥

अतः परं बलिविधानं वक्ष्यामः—चन्दनोशीरपत्रकोत्पलमनःशिलासुवर्ण-
मणिमुक्ताफलानि सीधुमैरेयभूतान्नकुल्माषपकाममांससुरामण्डमत्स्यकृशराजा-
जिसर्वगन्धाहरिद्राकृष्णमृत्तिकाश्चेति तत्सर्वमाहृत्य स्नातः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणा-
न्स्वस्ति वाच्य तीर्थमातृणामापतानसुबलिनिवेदनं कुर्यात् । अथ सव्यमुक्त-
शिस्रो वैद्यः सर्जरसेन सघृतेन धूपनं कुर्यात् । यच्च रात्रिक्षिप्ते विधानं बलिहो-
मकर्मादिप्रयुक्तं सर्वमिहापि कुर्यात् । शालीनामोदनं मांसरसेन भोजयेत् । रस-
मन्नपानं दद्यात् । वस्तयश्च बृंहणीयाः । यथोक्तेन वस्तिविधानेन च
स्नानं दद्यात् । यवसानि च मृदुमधुरविपाकानि मत्स्यण्डिकामर्माणि भोज-
येत् ॥

तत्र श्लोकाः—

कुलीनः शास्त्रतत्त्वज्ञो दृष्टि(ष्ट)कर्मा विचक्षणः ।

ब्राह्मणो वृत्तसंपन्नः साधुस्तद्वैद्यपूजितः ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितश्चैव तथा देवपरायणः ।

अमत्सरी तथा नित्यं तथा द्रव्यविशारदः ॥

ईदृग्लक्षणयुक्तश्च तथा गजहितश्च यः ।

स्वामिभक्तश्च नित्यं स वैद्यो ग्रहचिकित्सकः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
भूतग्रहो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं द्विजर्षभम् ।

विनयेनोपसंगम्य रोमपादः स्म पृच्छति ॥

यच्चोन्मदनकं प्राहुः कुञ्जराणां ब्रवीहि मे ।

स पृष्ठस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

तन्मे शृणु महाराज ।

अविक्षेत(?)तेजसाऽयं लिहितं(?)सर्वं व्याख्यास्यामः ॥

मुहुर्दुःस्वग्रहश्च स्यान्मुहुश्चाप सुस्वग्रहः ।

मुहुः कुप्यति संज्ञां च न वेत्ति च मुहुर्मुहुः ।
 आरोहकं तर्जयति वेपते च मुहुर्मुहुः ॥
 भूमिं स्पृशति दन्ताभ्यां तावत्स्पृच्छन्नप्रस्तुते(?) ।
 पशून्मनुष्यान्श्वांश्च हस्तिनः शकटास्तथा ॥
 सजीवा निजीवं सर्वं प्रार्थयते द्विपः ।
 तथा शब्दान्प्रार्थयते अग्निं दृष्ट्वा प्रधावति ॥
 प्राजनान्यङ्कुशान्दण्डान्दुःखेनोत्क्षेपुमिच्छति ।
 परिधं वा कपाटं वा हन्तुं वृक्षांश्च काङ्क्षते ॥
 कोपं कृत्वा चिरं कालमेकस्माच्च प्रसीदति ॥
 एतद्वि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ।
 ऋक्षपित्तं काकपित्तं मुद्रा वै सर्षपास्तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ॥
 तण्डूलीयकमूलं च हिङ्गुं च लथुनं तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ।
 मूलानि करवीरस्य त्वक्फलानि करञ्जयोः ।
 उक्षपित्तं च हिङ्गुं च लथुनं मूत्रपेषितम् ।
 अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ।
 अश्वसूकरयोरस्थि शुनश्चापि समाहरेत् ।
 कुकुटस्योत्तमाङ्गस्य उलूकनकुलादपि ।
 क्रौञ्चस्य कुररस्याथ उत्तमाङ्गं च संहरेत् ॥
 लथुनानि वचा चैव तथा कटुकरोहिणी ।
 एष धूपो ग्रहान्सर्वान्साधयेत्संप्रयोजितः ।
 अस्थि चर्म च मांसं च रोमाण्युष्ट्रस्य वा तथा ।
 पुराणघृतसंयुक्तो ह्येष धूपो विधीयते ।
 (*मनःशिलां च हिङ्गुं च वचां कालानुसारिवाम् ॥
 मरिचानि च श्वेतानि अञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।
 काकपित्तं मत्स्यपित्तं मरिचानि मनःशिला ।)
 एतानि समभागानि अञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ख. °जमस्रुते । २ क. °गस्तन्मदा° ।

गोलिण्डमन्वलिण्डं च हस्तिलिण्डं तथैव च ।
 पुराणघृतसंयुक्तो ह्येष धूपः प्रशस्यते ॥
 तिलान्कृष्णान्समाहृत्य श्वेतानि मरिचानि च ।
 ते शुद्धनिस्तुषे कृत्वा सकृदुष्णोदके पचेत् ।
 यत्तत्र निश्चयेत्तैलं मेषजैस्तं विपाचयेत् ।

(*हिङ्गुं चातिविषां चैव वचां च कटुरोहिणीम् ॥

बस्तमूत्रं मेषमूत्रं गोमूत्रं चापि संहरेत् ।)
 तान्यौषधानि संयोज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तेनास्मै दापयेन्नस्यमुन्मादात्परिमुच्यते ।
 प्रकृतिं लभते क्षिप्रं प्राणश्चाप्युपचीयते ॥
 एतद्वै सर्वमारुयात्तमुन्मादस्य चिकित्सितम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 उन्मादो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

वक्ष्यतेऽतः परं यत्नादपस्मारग्रहस्ततः ।
 अपस्मारग्रहाक्रान्तो वेपमानो विचेतनः ॥
 पक्षेण क्षितिमागम्य तिष्ठत्याविललोचनः ।
 क्षणेन लभते संज्ञां भवेत्स्वस्थ इव द्विपः ॥
 एतान्येव च लिङ्गानि कालवेलान्तरेष्वपि ।
 करोति तस्याऽऽगमने हीयमानो बलादिभिः ॥
 नवग्रहविधानेन वर्षस्यान्तः प्रसाधयेत् ।
 उन्मादग्रहवच्चापि परतो निष्प्रतिक्रियः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थानेऽ-
 पस्मारो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 वातकुण्डलिकाल्पस्य कथं रोगस्य संभवः ॥

* धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् ॥

कथं विज्ञायते ब्रह्मन्कार्यं वा साध्यते हि सः ।
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजं पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्पथा व्याधिर्जायते वातकुण्डली ।
 अभिघातात्प्रवेगाद्वा रात्रौ जागरणेन च ॥
 मनोभितापाद्रीक्ष्याच्च तथा चानुचितासनात् ।
 वारणस्य जृषश्चैव सहसा कुप्यतेऽनिलः ॥
 ततः प्रकोपात्कुप्येत रक्तं पित्ताश्रितं तु यत् ।
 ततोऽल्पाल्पं गजो मूत्रमसृक्पीतमथापि वा ॥
 प्रेवाह्यमाणः कुरुते बालमूर्ध्वमुदस्पति ॥
 लिण्डं च पीडितः कृच्छ्रादेकैकं कुरुते गजः ।
 (* सलोहितं कदाचिच्च कदाचिच्छ्लेष्मसंयुतम् ॥
 वेदनार्तस्तु मातङ्गः संकुच्याद्भानि वेपते ।
 स्थूलं श्वसिति हस्तेन वक्त्रेण स भृशं गजः ।)
 एमिस्तु लक्षणैर्विद्याद्वातकुण्डलिकां भिषक् ॥
 तमसाध्यं वदन्त्यन्ये पाठ्यमन्ये विनिश्चयः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि साधनं तस्य हस्तिनः ।
 वातकुण्डलिकोपेतं तथाऽन्यच्च प्रदापयेत् ॥
 स्थानं निवातमभ्यङ्गः सुखं च शयनं तथा ।
 शाल्यन्नं सर्पिषा तस्य प्रशंसन्ति चिकित्सकाः ॥
 क्वाथाश्चास्य प्रदातव्या गुल्मोक्तास्त्वनुपूर्वशः ।
 प्रसन्नां पिप्पलीयुक्तां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 यथाप्रमाणविहितां प्रतिपानं प्रदापयेत् ।
 प्रतिपानविशुद्धस्य मुखतः स्नेहनं हितम् ॥
 मुखतः स्नेहितस्याथ वस्तिकर्म प्रशस्यते ।
 वस्तिकर्मणि संयुक्तं ॥
 क्षीरं मधुरकैः गृतम् ।
 प्रागुत्थितस्य सघृतं प्रशस्तं पानमुत्तमम् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. ख. प्रवाहमाणः । २ ख. पीडितं । ३ क. एतैस्तु । ४ क. ० नं च दा० ।

यद्येवं विविधैर्योगैर्न सुखं स्यान्मत्तकृजः ।
 ततोऽस्मै दापयेद्वैद्यः क्षारतैलं यथाविधि ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्विसीपे क्षुद्ररोगस्थाने
 वातकुण्डली नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अधिकं तु यदा भारं गजस्याऽऽरोपयन्ति हि ।
 गच्छन्वै दक्षते क्षिप्रं सोऽतिमात्रं प्रयोजितम् ॥
 नागं वा पथि संतप्तं निर्देशैश्च भिषग्वरः ।
 कृशपादस्तथा स्कन्धो भिन्नरोमत्वचा वृतः ॥
 नदीं गत्वा जलेनाङ्गान्यभीक्ष्णं परिषिञ्चति ।
 वमथुं हरतेऽभीक्ष्णं बहुशश्चापि वीजति ॥
 स्थाने न लभते सौख्यं यवसं नाभिकाङ्क्षति ।
 मूत्रसङ्गश्च भवति आ(स्त्रा)वश्चास्य प्रवर्तते ।
 प्रकीर्यते यथाऽङ्गारः स स्निन्दन्योऽवनम्यते ॥
 विशीर्यन्ते तथा यस्य मांसानि द्विरदस्य च ।
 कर्मारकुण्डवत्तस्य शब्दः काये निशाम्यति ॥
 भूतोपसृष्टवस्त्रास्य विदित्वा कुशलो भिषक् ।
 निदानमात्रं विज्ञाय कुर्यात्तस्य चिकित्सितम् ॥
 गन्धं तु क्षीरमाहुत्य माषचूर्णेन योजयेत् ।
 ततस्तं पापयेद्योगं प्रातस्तु मतिमान्भिषक् ॥
 तेन मूत्रग्रहोच्छ्वासौ दाहस्त्वस्य प्रशाम्यति ।
 कुरुमाणान्क्षीरसंसृष्टान्दापयेद्विषजां वरः ॥
 पिप्पली गृह्णवेरं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 चूर्णान्पेतानि संसृज्य मधुना सर्पिषा तथा ॥
 ततस्तं भोजयेन्नागमतिभारेण पीडितम् ।
 पिप्पली मधुकं रोधं तथा कालानुसारिवाम् ॥
 उत्पलानि तथोशीरं यवांश्चात्र प्रदापयेत् ।
 एतैर्विपाचयेत्क्षीरं मांसैश्च श्लक्ष्णपीषितैः ॥

वस्त्रेण परिसंभ्रा(त्वा)व्य क्षीरं स्यात्सुखशीतलम् ।
 ततो द्राक्षारसं दद्यान्माषाचूर्णेन योजयेत् ॥
 प्रत्यूषे पाययेन्नागं ततः संपद्यते सुखी ।
 तेन मूत्रोपरोधस्तु श्वासो दाहश्च शाम्पति ॥
 शृगालविन्नाचूर्णं स्यात्पिम्पलीद्वयमेव च ।
 श्वेतं च लथुनं दद्याद्यथायोगं विचक्षणः ॥
 एतत्संभृत्य संभारं स्थाल्यां प्रक्षिप्य साधयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टं च क्वाथं वस्त्रपरिस्रुतम् ॥
 तैलद्रोणे समावाप्य मर्दयेन्मौद्रमोदनम् ।
 भोजनं यवसं पानं शीतलं संपदापयेत् ॥
 एवं श्रेष्ठो भवेन्नागो भारोन्मथितपीडितः ।
 प्रवातस्थाने शयनं वारणस्थ प्रशस्यते ॥
 सेचयेद्गुहः स्थानं सुखशीतेन वारिणा ।
 भोजने दापयेत्क्षीरमन्नयुक्तं नराधिप ॥
 सर्पिर्दद्यात्समायुक्तं योगेनानेन शास्त्रवित् ।
 प्राणो भवति तेनास्य वीर्यं तेजश्च वर्धते ॥
 स्थाननिर्वाणशयने प्रमाथे पांशुघातने ।
 सदा सुखोचितं कुर्याच्छय्या वाऽपि यथासुखम् ॥
 न योजयेच्च तं नागं हस्तिगुह्ये महीपते ।
 तथा कर्मपथे वाऽपि निषावे(?)वर्तनेऽपि च ॥
 एतैरुन्मथितो नागः पुनर्व्यापिदमृच्छति ।
 तस्मान्न योजयेद्वाजा *भारेणोन्मथितं गजम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने भारोन्मथितो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 लुप्तः कथं संभवति कथं वा साध्यते हि सः ॥

* पुस्तकद्वयेपि 'भाषणो' इति पाठ उपलभ्यते ।

१ क. दाहः प्रशा° । २ क. °विष्टाचू° । ३ क. °स्थानश° ।

एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि निर्मलेनान्तरात्मना ।
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 ओष्ण्याद्वेगाभिघाताद्वा क्षाराम्लकवणाशनात् ।
 श्रमाद्गयाद्वा तापाद्वा यथा वा रुक्षभोजनात् ॥
 वायुः प्रकुपितोऽत्यर्थं बलासं(?)पित्तमेव च ।
 प्रेरयन्कोपयेस्वाक्तंकृततन्तुः (?) समन्ततः ॥
 पच्यन्ते तेन मांसानि तेन लुप्त इति स्मृतम् ।
 वाद्यते ताड्यमानोऽसौ मृदङ्ग इव ताडितः ॥
 लुप्ताभिभूतं मातङ्गं विज्ञायाऽऽशु प्रसाधयेत् ।
 चतुर्णां क्षीरिणां काथं मधुयुक्तं निषेवितम् ॥
 पोत(थ)येद्वा पचेद्वाऽस्य सक्षीरं लाजतर्पणम् ।
 पथ्यं स्निग्धं च तत्सर्वं तमस्मै संपदापयेत् ॥
 मयूरमृगमत्स्यानां वेसवारेण भोजयेत् ।
 हरितं यवसंपन्नं सल्लकीं चसयारेपि(?) ॥
 मनः प्रसादयेत्तस्य तौमं(?)सुखं न पाययेत् ।
 († न चास्य मनसः किञ्चिद्वाघातमुपकल्पयेत् ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं भोजयेद्भ्रससंयुतम् ।
 मत्स्याण्डकाभिसंयुक्तं क्षीरं चास्मै प्रदापयेत् ॥)
 लुप्तादेवं विमुक्तस्य बलं तेजश्च वर्धयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 लुप्ताचिकित्सितं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथाष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्संग्रहे पूर्वं पत्रकमिरुदाहृतः ॥ १ ॥
 तस्योत्पत्तिं निदानं च भेषजं च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

† धनुराकारस्थो नास्ति पाठः केंपुस्तके ॥

प्रावृट्काले महाराजं जरत्पत्राकुले बवे ॥
 सदंशंमशकाकीर्णे शाद्वलोदकभूमिषु ॥ ३ ॥
 चरन्ति करिणो दृष्टा यथाकालं यथासुखम् ॥
 पत्रच्छन्नासु शाखासु कदाचित्पत्रजो वृष ॥ ४ ॥
 रोमशस्ताम्रवर्णाभिः पत्रम्राश्रित्य लीयते ॥
 पत्रालयः पत्रभक्षी स पत्रकृमिसंस्थि(क्षि)तः ॥ ५ ॥
 गजं स्पृशत्यसौ जन्तुर्गजो वा स्पृशते तु तैम् ॥
 अत्यन्तगुरुदेहस्तु गजो भित्त्वा चं मेदिनीम् ॥ ६ ॥
 हस्तेन जृम्भमाणस्तु शिरो धुन्वन्सुदुःखितः ॥
 वेपते परिमूत्री च यूथाद्वा प्रपलायते ॥ ७ ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥
 *सर्पिषा सर्वशेषं तु शतधौतेन कारयेत् ॥ ८ ॥
 कर्णाधानसमे तोये निर्वपेत्तमनेकपम् ॥
 उत्तार्य सलिलात्पश्चादिमं लेपं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 दूर्वाविशकुशोशीरं सारिवोत्पलचन्दनम् ॥
 नलवज्जुलमूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १० ॥
 सर्पिषा सह संयोज्य लेपयेद्धारणं भिषक् ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण नोपशाम्यति वेदना ॥ ११ ॥
 आरभेत क्रियामन्यां शास्त्रयोगेन योगवित् ॥
 उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा नलदं मुस्तसारिवा ॥ १२ ॥
 सर्पिषा सह संयुक्तं काले लेपनमुत्तमम् ॥
 मुद्गौदनं प्रभूतेन सर्पिषा भोजयेद्भजम् ॥ १३ ॥
 विचित्रैर्यवसैश्चैव यवसाध्वायकीर्तितैः ॥
 दापयेन्मतिमान्वैद्यस्ततः संपद्यते सुखम् ॥ १४ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने पत्रकृमिनामाऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

* 'सर्पिषा स्पर्शदेशं तु शतधौतेन धावयेत्' इत्यभिप्रायः प्रतिभाति ॥

१ क. °ज रम्ये पत्रा° । २ क. तौ । ३ क. भीत्वा । ४ क. तु ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 उरःक्षतः कथं नागो जायते शास्त्रकोविद ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 अतिभाराध्वगमनाच्छुद्ध्यनात्प्लवते(ने) न वा ॥
 नियोगाद्वाऽपि सहसा वृक्षाणां चापि भञ्जनात् ।
 कपालाट्टतटादीनां प्राकाराणां च भञ्जनात् ॥
 प्रतिहस्त्यभिधाताद्वा जलक्रीडात्ययेन वा ।
 उरःस्तम्भोऽस्य भवति स निषीदति वेपथे ॥
 गजः स्तनति वोत्तिष्ठन्गात्राभ्यां न च तिष्ठति ।
 एतद्रोगसमुत्थानं चिकित्सितमतः शृणु ॥
 सम्पक्स्थानोपपन्नस्य भेषजानि समाचरेत् ।
 फालस्वेदं च विधिवन्नाडीस्वेदं समाचरेत् ॥
 सुस्विन्नमेव मातङ्गं गोमयेन प्रलेपयेत् ।
 तर्कारी बिल्वमेरण्डं वेणुपत्रं यवास्तिलान् ॥
 धाट्कृष्णकपत्राणि अर्कं मेषविषाणिनाम् ।
 अजशृङ्गाग्रिमन्थे च जले प्रक्षिप्य पाचयेत् ॥
 ततस्तं संपगासेन (?) स्वभ्यक्तं परिषेचयेत् ।
 नाडीस्वेदं विदध्याच्च त्रिवृतां चैव पापयेत् ॥
 यवकोलकुलत्थैश्च काशमर्षोद्भुम्बरैस्तथा ।
 द्वाभ्यां वा पञ्चमूलाभ्यां तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तेनास्याम्यञ्जनं कुर्यान्नस्यकर्मानुवासनम् ।
 सप्तमवस्थापयेत्स्थाने सुखशय्यां च कारयेत् ॥
 स तेन लभते सौख्यमारोग्यं च नियच्छति ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

उरःक्षतो नाभैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां रोमपादो महायशः ।
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 शोणिताण्ड्यस्य भगवर्द्धक्ष्णं वक्तुमर्हसि ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अभिघातेन नागस्य यदा मूत्रं विमुच्यते ।
 कोशो विवर्णो भवति परिमूत्री च जायते ॥
 ततः कोशगतो वायुरभिघातेन कोपितः ।
 ततः कोपयते रक्तं मूत्रं वस्तो गतोऽनिलः ॥
 उद्रमो जायते तेन वक्ष्यमाणः परो वृष ।
 मृदू भवेतां वृषणौ स्तनौ पाण्डुत्वचूचुको ॥
 पिण्डकाभिः परिवृतौ भवेतां ॥
 न शूयते ॥
 वर्धते पेचक ण्डकोशौ च दन्तिनः ।
 शुक्रमूत्रनिरोधाच्च विधुनोति स बालधिम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ।
 अण्डकोशौ च यत्नेन शस्त्रेणास्योपवेधयेत् ॥
 शोणितं मोक्षयित्वा तु सर्पिषाऽभ्यञ्जयेत्तु तम् ।
 प्रतिपानं त्र्यहं दद्यात्सुरामधुसमन्वितम् ॥
 उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकोशीरदारु च ।
 आसवेनाभिसंयोज्य प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥
 उशीरं पञ्चकं चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
 तण्डुलीयकमप्यत्र समायोज्य प्रदापयेत् ॥
 कटुण्णं मधु कृत्वा तु वृषणौ तस्य लेपयेत् ।
 सुखी भवेन्न चेत्तेन ततः स्वेदं समाचरेत् ॥
 अग्निकर्म ततः कार्यमुभयोरण्डकोशयोः ।
 जैम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन समन्तात्परिदाहयेत् ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेरेण गुडतैलेन चैव हि ।
 सुरां नागाय संयुक्तां प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥

लवणं तिलकल्कं च शोधनार्थं प्रकाशयेत् ।
 गेरिकं घृतसंयुक्तं दाषयेद्वज्ररोषणम् ॥
 तिलकल्कसमायुक्तं प्रलेपं तस्य कारयेत् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये शुद्ररोगस्थाने
 शोणितान्दी नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 पादरोगास्त्वया सम्यक्त्रिशत्तु समुदाहृताः ।
 यस्त्वया शुद्ररोगेषु पुनरन्यः प्रकीर्तितः ॥
 यवगण्डेशिरो नामा पादरोगः सुदारुणः ।
 तस्य लक्षणमुत्पत्तिं चिकित्सां च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 यदाऽत्यर्थं गर्जस्तां तु(?)सा—सान्ववगाह्यते ॥
 भुक्तो वा निशि जागर्ति व्यानो वायुर्यदा भवेत् ।
 कषायतिक्तकटुकैराहारैर्वाऽप्यभिद्रुतः ॥
 तदाऽनिलः प्रकुपितो वारणस्य महीपते ।
 शूनान्पादान्करोत्यस्य नखवृद्धिं च हस्तिनः ॥
 तेषामाकृतयो बह्व्यस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 जायन्ते वर्धमानास्ते नैकवर्णाः कदाचन ॥
 केचा बला विवर्णाः दलिताः स्फुटितास्तथा ।
 वक्राः शोणितपूर्णाश्च भवन्ति चरणा नृप ॥
 ज(घ)वगण्डशिरारूपेन पादरोगेण पीडिताः ।
 सर्वेभ्यः पादरोगेभ्यः कष्टोऽयमिति कीर्तितः ॥
 तमाहुर्नृपशार्दूल नृवेद्या वातशोणितम् ।
 उत्पन्नमात्रः साध्योऽयमसाध्यः कालपर्ययात् ॥
 साधनं विधिवच्चास्य कीर्त्यमामं निबोध मे ।

पूर्वं विश्रा(त्ता)वणं कार्यं ततोऽस्य नखशोधनम् ॥
 मलेपो बहुशश्चास्य वातघ्नेः संप्लेपयेत् ।
 एवं पूर्वक्रमं कृत्वा महास्नेहेन स्नेहयेत् ।
 बस्त्यभ्यङ्गाच्छयानाति(?) त्रिवृद्धेन भिषग्वरः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 यवगण्डशिरो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ज्वलनादित्यसंकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।
 पृच्छति स्म रोमपादः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥
 चर्मकीलाः संभवन्ति साध्यन्ते वा कथं पुनः ।
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 यदा प्रकुपितं पित्तं त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ।
 तच्छोष्यमाणं वातेन कदम्बमुकुलीकृतान् ॥
 चर्मकीलान्संजनयेत्तेषां वक्ष्यामि साधनम् ।
 क्षारशस्त्राग्निकर्माणि यथायोगं तु कारयेत् ॥
 कषायतिक्तलवणैर्धावनालेपनानि च ।
 तैरेव पक्वस्नेहस्तु अक्षणे सततं हितः ॥
 लशुनानि हरिद्रे द्वे पिप्पलयौ मरिचानि च ।
 सर्षपान्म्र(नृ)हधूमं चै गवां मूत्रेण पी(पे)षयेत् ॥
 एतदालेपनं श्रेष्ठं चर्मकीलविनाशनम् ।
 द्विव्रणीयोपचारेण व्रणाश्चातांश्च साधयेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने चर्म-
 कीलो नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथ त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृद्धस्य परिरक्षणम् ।
 वयोमध्यं व्यतिक्रान्ते वायुः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥

१ क. °पनैः । ए° । २ क. वा ।

शोणितं चास्य पित्तं च तस्मादल्पतरं भवेत् ।
 शोणितस्याल्पभावाच्च विवर्णपरुषच्छविः ॥
 सर्वाङ्गशिथिलो भूय उत्साहश्चास्य हीयते ।
 हीनभावस्य विरेणास्य विपच्यते ॥
 वातश्लेष्मविवृद्धौ तु न शक्तो भोजितुं द्विपम् ।
 दारुणं लभते व्याधिं जरामाहुर्मनीषिणः ॥
 तस्योपयोगान्कुर्वन्ति स्थानं पवसभोजनम् ।
 शय्याभागे मृदुं कुर्याद्दृष्टुं सुसमाहितम् ॥
 तत्र संस्थापयेद्योक्ता यथाकालविभागशः ।
 निर्वाणगमनाच्चैतं कारयेत् समं तथा ॥

(*पांशुप्रमध्वरणं(?) सममेव निषेधयेत् ।

शिरोभ्यङ्गं च नागस्य गात्राभ्यङ्गं च कारयेत् ॥
 मृदुगात्रापरो राज्ञिशिरोदाहात्ममुच्यते ।)
 दापयेत्प्रतिपानं तु द्राक्षाद्रोणेन संयुतम् ॥
 यथायोगप्रमाणेन दीप्यते ह्यनलस्तथा ।
 पवसानि विचित्राणि रसं दुग्धं तथैव च ।
 भोजनं च भिषग्दद्याद्यथोक्तं समुपाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने वृद्ध-
 चिकित्सा नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजो रोमपादो भगवन्तं पालकाप्यमनलमिव दीप्यमानं पप्रच्छ—
 भगवन्कथं मतङ्गजोऽवसन्नो भवति ॥

पालकाप्यो महाराजं

हेतुभिर्विविधैर्यस्मादवसीदति जीवितम् ॥

अवसन्नस्ततः साध्यो क्षणा(?) वाच्या व्यतिक्रमात् ॥

इह खलु भो ग्रामेऽरण्ये वा संनिहिताच्च(च)लविविधविध्वंसनहिमपतनशि-
 शरपवनपरिजीवनाद्वा म्रियते । अत्यर्थकर्मणाऽतिव्यापामात्, अध्वगमनात्,

* धनुराकारमध्यस्थो नैव पाठः कपुस्तके ॥

१ क ०तरो म० । २ क. मृदू ।

प्रतिहस्त्यभिघातात्, ग्रामेऽत्यर्थबन्धनात्, विषमविरुद्धातिमात्राल्पभोजनात्, अनशनात्, अत्यशनात्, अत्यर्थस्नेहात्, रौक्ष्यात्, अभिघातात्, उपेक्षणाच्च व्याधीनाम्, मूर्खवैद्यक्रियाभिश्चावसीदति, ग्राहेण वा स म्रियते । कफपवनरुधिरपित्तसंनिपातसंभवैर्व्याधिभिः, संग्रामे वा शरशक्तितोमरपरश्वधभिन्दिपालकणयकभ्यणसर्परस्वङ्गमुशलमुखण्डपरिघदीर्घासिगूलशस्त्राभिघाताद्वाऽवसीदति, जरया च, इति ॥

अवसन्नानां च नागानां चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

सहसा व्याध्यभिहतः स्वयं वा परिणामितः ॥

अज्ञानान्निपतेन्नागो रूपे सुविषमेऽपि वा ।

अवसन्नमेतं विज्ञाय समन्तात्परिषेचयेत् ॥

द्वारशालां तृणं काष्ठं तुलां चैवास्य कारयेत् ।

उत्थापयेत्तु तं नागं सर्वयत्नेन बुद्धिमान् ॥

जलाशये यदि पतेत्पापेयु(?)रुदकं ततः ।

कूपे यदा पतेन्नागस्तत्र क्षिप्रं प्रपूरयेत् ॥

ततः शालां च पांशुं च तृणानि च समाक्षिपेत् ।

सर्पिः क्षीरं च पानार्थं सर्पिषा वाऽपि सेचनम् ॥

यवसानि विचित्राणि हरितानि मृदूनि च ।

फाणितेनातिसंयोज्य के(क)वलांस्तु प्रदापयेत् ॥

असंविभागादेतानि अवसन्नः पतेद्भजः ।

भारोन्मथितकायो वा निमग्नो वाऽपि सर्वशः ॥

अवसीदेद्भजो राजन्नृपाणामनवेक्षयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

नागान्बुद्धीत्वा स्वयमेव सजा पश्येत्सदा पुत्रवदप्रमत्तः ॥

बैद्यं पुरस्कृत्य च क्लारयेत् यद्यस्ति कार्यं प्रतिकारयुक्तम् ॥ १ ॥

एते बलानां प्रबलाश्चतुर्णां महाबलैर्बलकरात्मसूताः ॥

इहैव चामुत्र च पूज्यमाना नागाः प्रयच्छन्ति वृषाय तुष्टिम् ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-

स्थानेऽवसन्नो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

* 'मनवेक्षणात्' इति भवेत् ॥

१ क. स्तः । २ ख. °ला ब्रह्म° ।

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 व्याधिर्जठरको नाम जायते साध्यते कथम् ॥
 लक्षणैर्लक्ष्यते वाऽपि कीदृशैर्द्विजसत्तम ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 व्यायामादतिरौक्ष्याच्च मारुतो जठराश्रितः ।
 तस्माज्जठरको नाम व्याधिर्भवति हस्तिनः ॥
 तमष्टीलमिति प्राहुर्नरवैद्या नराधिप ।
 विकारावृच्छति बहून्विष्करूपो हि मारुतः ॥
 कदाचिन्मूत्रवस्तिस्थः कदाचित्पायुसंस्थितः ।
 पकाशयस्थः कुक्षिस्थो दोषस्थानगतः क्वचित् ॥
 सोभणं ग्रासविद्वेषी जठरस्य च गर्जनम् ।
 तथा संकोचनं शूलमाध्मानं संनिषादनम् ॥
 जठरस्थोऽनिलः कुर्याद्दौर्मनस्यं च दारुणम् ।
 प्रवरौम्बजनस्थस्तु कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः ॥
 आमाशयस्थो रोधं च कुर्याद्बद्धेश्च मन्दनम् ।
 दोषा ह्यजघने कुर्यात्पीडां च महतीं तदा ॥
 तस्मै स्निग्धाम्ललवणमधुरं चापि भेषजम् ।
 हितं युक्तं यवान्नं च सर्पिषां पिशितैरपि ॥
 स्वस्तिकं वा ससर्पिष्कं गजशास्त्रविदो जनाः ।
 देयाः कार्यवशाच्चापि बस्तयो देहशोधनाः ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने जठरको नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन्प्रे त्विमे

द्विरदपतयो बाला ग्रहणमुपमच्छन्ति । तेषां किं विधानम्, कथं च संरक्षकार्या, भगवन्मनोमोहोऽत्र समागच्छत्येव बालेषु ॥

एवं पृष्ठः पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत्—‘इह खलु भोः स्वपूथवनवाससुखसंवृद्ध (द्वा) गिरिशिखरविवरकन्दरकाननेषु बहुविधकुसुमवनेषु तृणकवलकुवल्पल्लवन्भक्षयन्ति पितृमानृतुसंबद्धाः । तथा—चक्रवाकसारसानुगीतेषु सुरभिसलिलशतलेषु सुखसंवृद्धाः, त इह चोर्ध्वाने वनेषु वस्त्राभरणसुवर्णरत्नविविधकुसुमविषणार्थं कदाचिद्ग्रहणमुपगच्छन्ति । तेषां पितृमानृतुवियुक्तानां बालानां पोषणमाभरणसुवर्णमनुग्रहार्थं भोजनयवसकवलकुवलविधानं वक्ष्यामः ॥

तेषां व्याधिनिग्रहार्थं बलिहोमप्रायश्चित्तकर्माणि बहुविधपौष्टिकरक्षोग्रासामान्यवस्तूक्तानि नित्यं बालानां कारयेत् । सर्पिःक्षीरमधुफाणितसंसृष्टपादद्यात् । औदकानि यवसानि हरितानि मृदुविचित्राणि समृणालोत्पलशृङ्गटककसेरुकमलोदकानि मत्स्यण्डिकागर्भाणि भोजयेत् । गव्यं च घृतं क्षीनवनीतं मत्स्यण्डिकाशर्करापिप्पलीचूर्णसंसृष्टं सर्पिःग्लिग्धं भोजयेत् । रसवणसुरातैलानि वर्जयेत् । ततस्तेषामादशा(शमा)द्वर्षात्प्रभृति प्रभृतमनूकपिप्पा(?)षीकाविदुविताननिपानावग्रहकरगात्रापरनाभिमेढ्रोत्कृष्टपादकण्ठगलकपलानामभ्यङ्गं सर्पिषा कारयेत् । दन्तवेष्टौ च तैलेनाभ्यञ्जयेत् । चतुराङ्गिकं : सर्पिःसंघसेकं कारयेत् । तेषां भारादानाध्वगमनवधबन्धनानि न कारयेत् करतलसंस्पर्शनं च तेषां सुकुमारेण कर्मणा गमनविधिं बलमासां(?)प्रकारयेत् शय्याभागं च बालानां करिष्येवा(?)मिश्रेण पांशुविरचितेन सुखशयनं कारयेत् । एवं संरक्षितशरीरा बालाः सर्ववातातपसहाः फलदा भवन्ति । तृतीयायां चतुर्थ्यां वा दशायां गमनविधिं विशेषेण कारयेत् । तत्र श्लोकाः—

एवं बालेषु कर्तव्यो दयापूर्वमनुग्रहः ।

आयुर्वर्णबलोपेता नीरोगाश्च भवन्ति हि ॥

अतोऽन्यथा न वर्धन्ते बालास्तु मनुजाधिप ।

तेषामपि न वर्धन्ते कुलेषु कुलवर्धनाः ॥

बालास्तु रक्षयेद्यस्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः ।

स राजा विजयी नित्यं मृतः स्वर्गे प्रमोदते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

बालचिकित्सा नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

हस्तिशालां समासीनं गजशास्त्रार्थकोविदम् ।
 दिव्यप्रभावं तपसा ब्रह्मचर्याग्निजेजसम् ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं कृतपूर्वाह्निकक्रियम् ।
 पालकाप्यं मुनिवरमङ्गराजः स्म पृच्छति ॥
 रात्रौ संप्रतिपन्नो हि रूपं कुर्यादनेकपः ।
 त्रसन्तो विप्रधावन्ति हस्तेनाऽऽघ्राय सर्वशः ॥
 वृक्षप्रकारभिर्त्तीक्ष्व दन्ताभ्यां घ्नन्ति सर्वशः ।
 उद्धूतनेत्रा मातङ्गा वेपमानाः सहस्तकाः ।
 विद्युज्यन्ते तथाकल्पाः प्राणैर्विमनसो गजाः ॥
 न दोषलिङ्गं भगवन्पश्याम्यन्तं पराभवम् ।
 अत्र मुह्यति मे बुद्धिः कथमेतत्प्रचक्ष्यते (क्ष्व मे) ॥
 एवमुक्तस्ततोऽङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 व्याधिर्घोरो हि नागानां रात्रिक्षिप्त इति स्मृतः ॥
 तस्य दोषं च सिद्धिं च रूपं चापि गृणुष्व मे ।
 भाराध्वगमनश्रान्तं क्षुधार्तं व्याधिपीडितम् ॥
 समापयन्त्येवमेते ग्रहाः संमूढचेतसम् ।
 श्मशाने च वने ग्रामे पांखण्डावसथाश्रमे ॥
 रोगाभिभूतः संक्लिष्टो ॥
 यदा च भगवान्देवालये स्थाने चतुष्पथे ॥
 अमनोज्ञाश्च ये देशास्तत्राऽऽश्रयणमेव च ।
 अशास्त्रोक्तेन विधिना स्थानं वा यत्र निर्मितम् ॥
 स्त्रेत्रासरोह(?)वादित्रघोषाश्च विहिता मया ।
 अलंकाराश्च विविधाः स्नानमाल्यानुलेपनम् ॥
 तथा वैशेषिका शान्तिर्यत्र पर्वसु पर्वसु ।
 यत्प्रोक्तान्न समेस्ताश्च परिहीणा यथा क्रिया ॥
 एभिर्बहुभिरन्यैर्वा व्यभिचारपरिक्रमेः ।
 छिद्रान्वेषीणि रक्षांसि संस्पृशन्त्यप्यवग्रहाः ॥

१ ख. °शालास° । २ ख. °भिन्नाश्च । ३ क. °चक्षते । ४ ख. पाषण्ड्य
 वस्तथा° । ५ क. स्तशशरोह । ६ क. °मस्तांश्च ।

जन्मनक्षत्रपीडायां स्वाग्निनो वा विशेषतः ।
 आविशन्ति ग्रहा रात्रौ यदा राजन्भतङ्गजान् ॥
 यैरेषां क्षीयते मृत्युः सहसाऽग्निविषोपमैः ।
 स्वस्थानां दृष्टरूपाणामकस्मादपि दन्तिनाम् ॥
 रूपं यदृश्यते व्याधेर्यस्य तत्सदृशं भवेत् ।
 चिन्त्यमानोऽपि यत्नेन विकारो नोपलभ्यते ॥
 एवं रक्षोयुहीतानां प्रायो भवति लक्षणम् ।
 पर्वते वा वने वाऽपि पशुर्वा यत्र वध्यते ॥
 अमनोज्ञे स्थितं देशे स्थानेष्वायतनेषु च ।
 करेष्वा वेष्टितं वाऽपि तथा भीतं क्षतं भृशम् ॥
 (सं)ग्रामाद्वाऽप्यपावृत्तं तथैव रुधिरोक्षितम् ।
 अधूपितमनाचान्तमप्रदीपे स्थितं गजम् ॥
 रसभोजनसंयुक्तमस्त्रातं चाप्यनग्निकम् ।
 चैत्यायतनमूलेषु स्थापयत्यालयं विना ॥
 समुद्विग्नं परित्रस्तमूढात्मानं हतौजसम् ।
 अप्रमत्तं प्रमत्तं वा तं रक्षांसि पतन्ति नु ॥
 जाग्रतं वाऽथ सुप्तं वा ग्रहो नागं समृच्छति ।
 यथाऽप्सु सुप्रसन्नासु विमले वाऽपि दर्पणे ॥
 प्रविष्टा दृश्यते छाया न च भित्त्वा विशेच्च सा ।
 एवं ग्रहा हस्तिकाये देहेन्द्रियविबाधकाः ॥
 प्रत्यभिसत्त्या संप्राप्ताः शरीरं ते शरीरिणाम् ।
 छायाग्रस्तस्य भीतस्य रूपं वित्रासितस्य वा ॥
 अङ्कुशैस्ताडितस्याथ वेणुर्वित्रासितस्य वा ।
 उल्कापटहसंख्यान्तां शब्देनोद्वेजितस्य वा ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा उत्कृष्टेन हतेन वा ।
 संज्ञाप्रणाशो भवति चेतसाऽप्यवमुह्यति ॥
 रात्रौ मुह्यति मातङ्गो दिवा स्वस्थश्च जायते ।
 मूत्रश्रो(स्त्रो)तांसि मर्माणि धमन्यो योगवाहिताः ॥
 रात्रिक्षिप्तस्य वातेन हृदयं च न मुह्यति ।
 स भूतग्रहसंरब्धो भीतः संज्ञाविमोहितः ॥

रात्रिभिर्मो भवेदेवं तस्येवं लक्षणं गृणु ।
 सर्वाहारनिवृत्तश्च बलाद्गच्छति वेगतः ॥
 रात्रौ मूढः संवसति दिवा स्वपिति वारणः ।
 लाला मुखात्प्रस्रवति हस्तं च परिखादति ॥
 तर्जयेत्सर्वभूतानि संरब्धो रक्तलोचनः ।
 गृहं गृहं मनुष्यं वा अश्वमश्वतरं तथा ॥
 विभ्रासयति वेगेन घटयत्यङ्कुशग्रहम् ।
 उद्विग्ननेत्रः सततं वेपते चातिमात्रतः ॥
 असृग्वल्लिवसागन्धिश्चर्मगन्धिश्च लभ्यते ।
 मूर्च्छति व्यथते रात्रौ निमीलति निषीदति ॥
 सत्यसाहस्योति (?) स्यात्स्त्यानगात्रश्च जायते ।
 एवं स दारुणो व्याधी रात्रिभिर्मैस्तु कीर्त्यते ॥
 क्रियां तस्य प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः गृणु ।
 सर्पिषा स्नेहनं तस्य केवलेन समाचरेत् ॥
 समालभनधूपं च भौतिकं तस्य कारयेत् ।
 वारुणं गुग्गुलुं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम् ॥
 जटिलां भूतकेशीं च सर्पिषा साधयेत्समम् ।
 तदस्य पानेऽभ्यङ्गे च हितमक्ष्णोस्तु तर्पणम् ॥
 त्रायमाणां जयां नीलां लाङ्गलीं नागवलां बलाम् ।
 कपित्थं च वयस्थां च चोरकं सरलं कुशम् ॥
 गूकरीं जटिलां छत्रामतिच्छत्रां सकर्कटीम् ।
 चारटीं भूतकेशीं च स्थिरां कटुकरोहिणीम् ॥
 सद्योपुरुषदन्तां च वृश्चिकालीं कदम्बिकाम् ।
 एतत्सर्वं समाहृत्य प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 कुष्ठं वचां तथा हिङ्गुं जटिलां चव्यचित्रकम् ।
 अलकं वासकोशीरमुपयुक्तं ससर्षपम् ॥
 गोलोमाभश्च सघृतैः संध्याकालेषु धूपयेत् ।
 करञ्जबीजं पिप्पलीं सहिङ्गुं रोचको वचा ॥
 बस्तमूत्रेण पिष्टैतन्नस्ये तस्य तु सेचयेत् ।
 छत्रां वराहदन्त ॥

.... हस्तिदन्तेन्द्रगोपकं मरिचानि च ।
 संकल्कानि घृतपिष्टं तदञ्जनम् ॥
 गुडो द्राक्षा च मरिचं दूर्वा श्वेताश्च सर्षपाः ।
 वचाजगन्धाभिः ॥
 स्तैलं सिद्धमभ्यञ्जनं हितम् ।
 येतस्य बृहती हिङ्गु भार्गी कटुकरोहिणी ॥
 कम्पिल्लकं निर्दयनीलपास(?) कण्टकारिकाम् ।
 ज्योतिष्मतीमतिविषां तुम्बुरूणि पुनर्नवा ॥
 नालिकेरं वचा कुष्ठं श्रीवेष्टकपलंकषम् ।
 उभे च लथुने दद्यात्तथा पोटगलामपि ॥
 विकङ्कतां *वैस्तगस्त्वं(?) गोलोमीं कर्कटीं शुभाम् ।
 मर्कटीं सुस्कूलोमं(?) च रक्षोघ्नं च प्रदापयेत् ॥
 पिष्टैर्मूत्रैरजादीनां सर्पिरेतैर्विपाचयेत् ।
 तदस्य पानेऽभ्यङ्गे च हितमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥
 भूतग्रहमपस्मारमुन्मादं चापकर्षयेत् ।
 अथ सर्षपतैलेन प्रलिप्याऽऽतपसंस्थितम् ॥
 अथ मातङ्गमूत्रेण परिषिच्याथ मर्दयेत् ।
 अथवा बस्तमूत्रेण स्वरमूत्रेण वा पुनः ॥
 गोधामूत्रेण वा गाढं यथालाभं प्रमर्दयेत् ।
 रात्रिलिप्तस्य नागस्य समन्ताच्च परिश्रयेत् ॥
 पुष्पेस्तन्दुलस्त्वैस्व(?) उशीरैः पल्लोदनैः ।
 मत्ताय कुर्वीत बलिं ततः स लभते सुखम् ॥
 (?) मनःप्रसादं यथा स्याद्भवद्विंसां(?) समाचरेत् ।
 वचां हिङ्गुं वयस्थां च चण्डाली सपलंकषम् ॥
 बस्तरोमाणि सर्पिश्च त्रिफलां च महौषधम् ।
 सह सर्जरसैरैतैर्बहुशो धूपयेद्भजम् ॥
 हस्तिरोमाणि सर्पिश्च रोमाणि कपिबस्तयोः ।
 गोश्च रोमसमायुक्तो रक्षोघ्नो धूप इष्यते ॥

* 'वैस्तगलं' इति भवेत् ।

१ क. यवस्य । २ ख. वांस्तगस्त्वं । ३ मत्तोपकु°

गन्धमाल्यौदनैर्विप्रानभ्यर्च्य स्वस्ति वाच्य च ।
 पुण्याहं वाचयेद्वैद्यः शालायां तस्य हस्तिनः ॥
 हुत्वाऽग्निमाज्यशेषेण वारणं समुपस्पृशेत् ।
 सर्पिषा भोजयेन्नागं तैलेन च रसेन वा ॥

तत्र श्लोकः—

रात्रिक्षिप्तं गजं सम्यग्यश्चिकित्सेत्स शास्त्रवित् ।
 स वैद्यो मानसान्कोशाद्रोगांश्चार्हति पार्थिवात् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 रात्रिक्षिप्तो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथाष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भगवन्तं महात्मानं पञ्चेन्द्रियसमाहितम् ।
 हस्तिशास्त्रविशेषज्ञमृषीणां संज्ञितं मुनिम् ॥
 कृत्वाऽग्निहोत्रं प्रवरं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ।
 पप्रच्छ सुखमासीनं रोमपादो महामर्तिः ॥
 भगवन्केन जायन्ते मूत्रसङ्गाः सुदारुणाः ॥
 निदानं च कथं तेषां भैषज्यं च महामुने ॥
 एवं पृष्ठस्तु भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मूत्रसङ्गान्विशेषेण शृणु राजन्पृथक्पृथक् ॥
 मूत्रसङ्गा मया प्रोक्ताः संग्रहे तु समासतः ॥
 समासेन यथाशास्त्रं नाम चैषां प्रकीर्तितम् ॥
 तेषां निदानमुत्पत्तिं चिकित्सां च महीपते ॥
 साध्यासाध्यं च नागानां यथावत्संग्रहक्षयते ॥
 यदा तु वारणोऽत्यर्थं द्रुतमध्वनिं युज्यते ॥
 त्वरयाऽतिप्रवृत्तस्य न मूत्रमतिवर्तते ॥
 तस्य बस्तिर्विपद्येत मूत्रवर्णस्तथैव च ॥
 इमानि चापि लिङ्गानि भिन्नवस्तेर्भवन्ति तु ॥
 अभीक्ष्णं कुरुते मूत्रमप्रसृष्टं मतङ्गजः ॥
 आध्मातकुक्षिर्विमना ध्यानप्रसृतलोचनः ॥

नाऽऽदत्ते विविधान्भोगान्यवसं नाभिनन्दति ॥

भिन्नं पुरीषं बहुशो बहुवर्णं च मेहति ॥

भिन्नवस्तिमसाध्यं तु प्रवदन्ति चिकित्सकाः ॥

इति भिन्नवस्तिः ।

चिकित्सां लक्षणं चैव स्मध्यानां संप्रवक्ष्यते ॥

गिरिजैर्यवसैर्यस्तु प्रतिच्छन्नो यदि द्विपः ॥

अत्यर्थं भोजयेद्भूक्षमयोगाद्वातकोपनम् ॥

प्र(अ)शक्तं वा प्रयुज्येत भृशं वा त्रस्यते यदा ।

मनसश्चोपतापेन वायुः कुप्यति दन्तिनः ॥

स वस्तिदेशमाश्रित्य जनयेद्गाढमूत्रताम् ।

शिरा मूत्रवहा याश्च वस्तिस्त्रोतःसमाश्रिताः ॥

ता वायुरभिसंरुध्य स्त्रोतस्तिष्ठति पीडयन् ।

स तेनाऽऽर्तो हि मातङ्गो वेपते संनिषीदति ॥

संकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रान्मेहति वारणः ।

मूत्रसङ्गादितो नागस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

तं स्पष्टलेवणां नागं प्रसन्नां प्रति पाययेत् ।

सर्पिषा वाऽपि सुस्निग्धां कृशरां भोजयेद्भजम् ॥

द्विपश्चमूलकाश्मर्यमधुकं बदराणि च ।

यवान्मुद्गान्कुलत्थांश्च सलिलेन विपाचयेत् ॥

स्निग्धं तु कारयेच्चूषं पिप्पलीमरिचैर्युतम् ।

भोजनं दन्तिने स्नेहि प्रतिपानं च कारयेत् ॥

जाङ्गलानां रसैश्चैनं शालीनामोदनं मृदु ।

माषान्नसैन्धवोन्मिश्रं वारणं प्रतिभोजयेत् ॥

यवसानि च देयानि मधुराणि मृदूनि च ।

निवाते शयनं चास्य स्थानं चैव प्रशस्यते ॥

उष्णाम्ललवणप्रायैः स्निग्धैश्चाऽऽहारभोजनैः ।

वातजो मूत्रसङ्गस्तु प्रशान्तिं तेन गच्छति ॥

(इति) गाढमूत्री ॥

स क्षारलवणाम्लानां कटुकानां च सेवनात् ॥

उष्णानामतिमात्रं वा भोजनानां निषेवणात् ॥

यदा पित्तं प्रकुपितं बस्तिमासाद्य तिष्ठति ॥
 स दह्यमानः पित्तेन मत्तवत्क्षरति द्विपः ॥
 प्रवाह(ह्य)माणो विसृजेन्मूत्रमल्पं मुहुर्मुहुः ॥
 विष्टभ्य गात्राण्यत्यर्थं प्रमेहत्यथ कूजति ॥
 परिमूत्री स विज्ञेयो व्याधिर्नागस्य पैत्तिकः ॥
 माषपर्णी विदारी च मुद्रपर्णी शतावरीम् ॥
 काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावपि ॥
 पञ्चमूलं च तृणजं साम्बष्टां चापि पापयेत् ।
 क्वाथं च पापयेन्नागं शीतलं शर्करायुतम् ॥
 अग्निमन्थं श्वदंष्ट्रां च बलामतिबलामपि ।
 वृक्षादनीं चांशुमतीं रम्पकं च विपाचयेत् ॥
 चतुर्भागावशेषं तु शीतलं च परिस्तुतम् ।
 शर्कराचूर्णसंयुक्तं वारणं प्रतिपाययेत् ॥

(?) मधुराण्यन्नपानानि *घृतेन युतं निपाययेत् ।

(?) स्त्रावयेच्चास्य †सिक्कस्थाश्चत्वारि कुम्भान्समन्ततः ॥

रसांश्च पापयेन्नागं सततं चैव भोजने ।

पापयेद्गुडसंयुक्तां प्रसन्नां सीधुमेव च ॥

इति परिमूत्री ।

अव्यायामाद्विवास्वप्नात्क्षीरेक्षुगुडसेवनात् ॥

शीतसंसेवनाच्चापि श्लेष्मा कुप्यति दन्तिनः ।

तत्प्रकोपाच्च मातङ्गः पिष्टमेहत्वमृच्छति ॥

स प्रमेहति चात्यर्थं यवपिष्टोदकप्रभम् ।

(?) सशुक्रं वा प्रमेहं तु तनुविवरान्तरस्थितः ॥

प्रमेहं चास्य लक्षयेत् वेदनाबहलान्वितम् ।

सपञ्चलवणं चास्मै शार्करं मधुमेव च ॥

प्रतिपानं प्रसन्नां वा तैलयुक्तां प्रदापयेत् ।

सिद्धां यवागूं शालीनां त्रिफलाचूर्णसंयुताम् ॥

सुखोष्णां भोजयेन्नागं सर्षपस्नेहधूपनम् ।

सेन्धवं नलदं कुष्ठं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥

* 'घृतयुक्तानि' इति स्यात् । † 'सिक्कस्थाश्चतुःकुम्भा' इति भवेत् ॥

समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 क्रौञ्चास्थिचूर्णं तत्रैव भद्रदारु च दापयेत् ॥
 संयोज्योष्णोदकेनाथ वारणं प्रतिपाययेत् ।
 पत्रैर्निम्बपटोलाभ्यां मुद्गरयूषं विपाचयेत् ॥
 सुखोष्णं योजयेच्चापि पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 यवक्षारसमायुक्तं तैलं चैव प्रदापयेत् ॥
 माषांश्च भोजयेत्स्विन्नान्वयाधि ।
 तस्माच्च बलं तेजश्च वर्धते ॥
 इति पिष्टमेही ।

..... ।

*अर्थानेतत्प्रयोगेण वा ॥

कट्वम्ललवणादीनां रसानां चातिसेवनात् ।
 उष्णानामतिमात्रं तु भोजनानां निषेवणात् ॥
 शोणितं कुपितं स्थानान्मूत्रवर्षितं प्रबोधयेत् ।
 वारणा रुधिरप्रख्यं तत्प्रकोपात्प्रमेहति ॥
 तथा स हन्यते शीघ्रं न तस्यास्ति चिकित्सितम् ।
 रक्ताभासमदुर्गन्धमगन्धसमवेदनम् ॥
 मूत्रसङ्के प्रमेहन्ति तस्य वक्ष्यामि भेषजम् ।
 शुण्ठीचूर्णं सबदरं सक्तवः फाणितं तथा ॥
 रात्रिपर्युषितं शीतं यवोदकसमायुतम् ।
 श्लेष्मणं वस्त्रस्रुतं सम्पक्प्रातस्तं पाययेद्विपम् ॥
 प्रमेहस्तेन नागस्य वेदना च प्रशाम्यति ।
 बीजं कदल्याः पाञ्चन्या मृद्वीका पनसानि च ॥
 श्रीपणीं च मधूकाति विशालामलकानि च ।
 समभागानि सलिले मुद्गांश्चापि विपाचयेत् ॥
 पिप्पलीशुण्ठिसंयुक्तां तं यूषं पाययेद्विपम् ।
 शालीनामोदनं स्विन्नं यूषेणातिविवर्धितम् ॥
 मध्याह्ने भोजयेन्नागं शीतं शर्करया युतम् ।
 निम्बतण्डुलचूर्णस्य पाचयेत् ॥

* 'अर्घी' इति स्यात् ॥

यवागूं सह दुग्धेन पाययेत्सर्पिषा युताम् ।
 निस्तुषांश्च यवान्स्वभान्प्रदिग्धान्फणितेन च ॥
 मृदुभिर्धवसैर्युक्तान्वारणाय प्रदापयेत् ।
 यवसान्योदकान्यस्मै कुमुदानि विसानि च ॥
 शर्करोपहतान्यस्मै वारणाय प्रदापयेत् ।
सह सर्पिषा ।

एतेन क्रमयोगेन ततः संपद्यते सुखी ॥

इति शोणितमेही ।

इन्द्रियाणां प्रतीघाताद्धेनुकाक्रमणात्तथा ।
 वातमूत्रपुरीषाणां नित्यं संचारणादपि ॥
 गुरुगमनात्सहसाऽध्वनि ।
 अत्यध्वसेवनाच्चापि सातत्यगमनात्तथा ।
 कर्मणा च प्रयोगाच्च लोभादपि च कर्मसु ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताच्च कुप्यन्ति धातवस्तथा ।
 स्वस्थानात्कुपितास्त्वस्य दोषा वातसमीरिताः ॥
 समन्ताद्वास्तिमाश्रित्य जनयन्त्यश्मशर्करम् ।
 सुवर्णरजताद्यानि यथा लौहानि पार्थिव ॥

(?) * विनिक्षिप्ताः प्रतिमुखो जात्वस्यमानानि वाऽग्निना ।

योगतो धम्यमानानि संयुक्तानि विभागतः ॥
 एकत्वमुपगच्छन्ति स्थिरीभावं भजन्ति च ।
 तथा वायुश्च पित्तं च श्लेष्मा शोणितमेव च ॥
 विपद्यमाना वातेन अश्मानं जनयन्ति ते ।
 अश्मना संनिरुद्धे तु स्रोतोमार्गे मतङ्गजः ॥
 प्रमेहति ततः कृच्छ्राद्विष्टभ्य चरणौ महीम् ।
 त्रुव्यते स भृशं हस्ती सूचीभिरिव सर्वशः ॥
 स्वस्थः कदाचिद्भवति कदाचिदुर्मनाः पुनः ।
 नाभिनन्दति शय्यां तु ग्रासद्वेषी च जायते ॥
 सर्वे मूत्रविकाराश्च दृश्यन्ते तस्य हस्तिनः ।
 दुश्चिकित्सितमप्येनं मूत्रसङ्गं सशर्करम् ॥

* प्रतिमूषं विनिक्षिप्तान्यस्यमानानि' इति युक्तम् ।

१ क. °तवः समाः । स्व° ।

संनिपातसमुत्थानं वदन्त्यन्ये मनीषिणः ।
 वक्ष्यते साधनं तस्य यथायोगं महीपते ॥
 पाषाणभेदकं पाठां कुलत्थान्नागरं तथा ।
 पञ्चमूलं च तृणजं पाटली बिल्वमेव च ॥
 वसुकं गोक्षुरं चैव विडं स्फूर्जकमेव च ।
 सर्वाण्येतानि संहृत्य सलिलेन विपाचयेत् ॥
 निष्काथेन सहानेन भोजयेदथ वारणम् ।
 अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः सुरां चात्र प्रदापयेत् ॥
 यदि चानेन योगेन सुखी न भवति द्विपः ।
 तस्य प्रशमनार्थं च प्रदेयो बस्तिरुत्तरः ॥
 बस्तिरसिद्धौ यथोक्तेन विधानेन तु शास्त्रवित् ।
 वाहिन्यो याश्च मूत्रस्य शिराः स्रोतोवहाश्च याः ॥
 मार्दवं संनिगच्छन्ति दत्तेनोत्तरबस्तिना ।
 शतावरी भद्रमुस्ता तथा पाषाणभेदकम् ॥
 एरण्डो द्वे बृहत्यौ च पृष्ठिपर्णी तथैव च ।
 यवकोलकुलत्थाश्च काश्मर्यामलकानि च ॥
 एतत्संभृत्य संभारं जलेनाऽऽसृज्य पाचयेत् ।
 पादावशिष्टं च पुनर्घृतेन सह पाचयेत् ॥
 ततः स्नेहावंशेषेण दद्याच्चोत्तरबस्तिकम् ।
 (*वाहिन्यो याश्च मूत्रस्य शिरागलिवर्ता(?) सुखम् ॥
 मृदुतां संनिगच्छन्ति दत्तेनोत्तरबस्तिना ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद्गाराक्रान्तस्य हस्तिनः ॥
 बस्तिस्थः कुपितो वायुर्वीर्यकुण्डलमावहेत् ।
 मूत्रसङ्गस्ततस्तस्य भवति स्मावृतो ध्रुवम् ॥
 प्रमेहति ततो (*मूत्रं तण्डुलोदकसप्रभम् ।
 यश्च शमना प्रतिहते लिङ्गान्येतानि संवेदेत् ॥
 श्वदंष्ट्रा मधुकं चैव किष्वं देवशुकं तथा ।
 द्वे बृहत्यौ पयस्याऽथ एरण्डं सपुनर्नवा ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'भवत्यश्मावृतो' इति भवेत् ।

१ क. °क्षुरविडं कुडं स्फूर्जकं । २ क. °भेषजम् । ३ ख. °वशेषयेत्.....ण द° ।

माठकी चात्र सर्वाणि काथयेद्वारिणा सह ।
 तं काथं तैलसंयुक्तं सुव्यक्तलवणं पिबेत् ॥
 द्विपस्यापानमैरेयं मांसं मायूरमेव च ।
 पयकोलकुलत्थैश्च पूर्ववत्कारयेद्रसम् ॥
 क्रीश्चस्प च शिरोमांसं सुस्निग्धं कारयेत्ततः ।
 क्षीरेण माषजेनापि कारयेत्तेन भोजनम् ॥
 भोजनं चापि सुस्निग्धं निरुद्धाश्चैव बस्तयः ।
 हिताः प्रतिहते मूत्रे स्नेहपानं च योगतः ॥
 यदा प्रकुपितो वायुः पित्तमादाय वर्तते ।
 तदा जठरके व्याधौ बस्तिः शीर्षं प्रधावति ॥
 प्रमेहति ततो नागः कपोद(?) कुसुमप्रभम् ।
 कृच्छ्रेण स्तब्धनयनो वेपमानः सुदुर्मनाः ॥
 स्योनाकं पाटलीं बिल्वं तथा पाषाणभेदिकाम् ।
 श्रीपणीं गृद्धवेरं च क्रोष्टी वा(?) शारदा यवाः ॥
 गव्यक्षीरं पचेद्वैद्यस्तत्क्षीरं सुपरिस्तुतम् ।
 मूत्रसङ्गप्रशान्त्यर्थं पाययेत्सह सर्पिषा ॥
 घृतपानमथाभ्यङ्गं तेन चैवावपीडकम् ।
 मूत्रसङ्गे जठरके बस्तिकर्म प्रशस्यते ॥
 इत्येते मूत्रसङ्गाश्च सनिदानचिकित्सिताः ।
 रोमपादाय विधिवत्पालकाप्येन कीर्तिताः ॥

तत्र श्लोकः—

यथा हि लोकप्रवरा मनुष्यास्तथैव सेनासु गजा विशिष्टाः ।
 तेषां तु शास्त्रार्थमिहानुगत्य आरोग्यमेवं प्रयतेत कर्तुः(र्तुम्) ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मूत्रसङ्गो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचाङ्गो गर्भिण्या गर्भनिग्रहः ।
 सूतिकावार्तसङ्गस्य व्याधेः कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥

घोषितस्त्वेवमङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।

शृणु त्वं मूढिकावाते चिकित्सां ब्रुवतो मम ॥

इह खलु भो हस्तिनी ग्राममानीता प्रसूयते यदा स्यात्, तदा भवति गर्भ-
व्यापत् । अप्राप्तकाले दौर्बल्ये वा विषमपतनपरिसरणसततगमनसलिलसरण-
जवगमनविषमलङ्घनभाराणामन्यतमेन वा भवति शब्दस्पर्शरसरूपगन्धेभ्य-
स्त्रासनात्, वधबन्धपरिक्लेशात्, विषमविरुद्धातिमात्राल्पभोजनाद्वा मनसोऽ-
भितापादभिघाताद्वा हस्तिना हस्तिन्या वाऽभिहतायां व्यापद्यते । न वर्धते
वा गर्भः, तस्याः कारणैरेवमादिभिः कृच्छ्रेण प्रसूतायाः पवनः कुप्यति । स
कुपितः स्रोतांसि निरुणद्धि । निरुद्धेषु स्रोतःसु मत्तमातङ्गस्त्वगन्धं मूत्रं सृज-
त्यल्पाल्पं विच्छिन्नं चावष्टभ्य तिष्ठति परिवर्तते चास्याः(१) योनिरनिष्ठगन्धा-
(द्वा) परिक्लिद्यमाना परिम्लानमुखी परिम्लानशरीरा दुःखेन परिक्रामति
संवीजति । न शीतं द्वेष्टि, न चाऽऽहाराभिनन्दिनी भवति । अथवा हीनगर्भपरिवि-
वृद्धयोर्यदा यन्मासे प्रतिदानम्, तदा नाम(?)दर्शनं भवति । वर्षाणि वातगर्भा
(?)स एव गर्भसंप्रसूतिप्रतिक्रियाविप्रयोगे वा वातविकाराद्गर्भव्यापदं समीक्ष्य
चिकित्सितुमुपक्रमेत् । तदाप्रभृत्याहाराचारैः प्रतिक्रियां निश्चत्य प्रतिविबो-
धयेत् । विपन्नगर्भायास्तस्याः सुखोष्णेन तैलेन सर्पिषा वा सर्वसेको बहुशः
कार्यः । सुखोष्णोदकोपचारश्च । सर्वकालं च निवातशयनम् । वंशाग्निमन्थो-
रुबूकविश्वातर्कारीणां पाटलीकार्पासीनां च पत्रभङ्गेन च कार्यः स्वेदः । सुरा-
तैलघृतानि संप्रकथितानि समभागानि सुखोष्णानि परितापयेत् । नमुक(?)य-
वकोलकुलत्थश्रीपर्णीपत्रपञ्चमूलभङ्गं कथितमुदकं विधिवत्पादावशिष्टमवतार्य
सर्पिषा सह सुखोष्णं पाययेत् । ततोऽस्या मूत्रसृष्टिर्योनिः समाधिमुपगच्छति ।
तरुणोदुम्बराणां प्रशोधितानां धवधन्वनलोध्रप्रियङ्गूनां चूर्णानि क्षौमवस्त्रेण
प्रतिबद्धानि योनौ विदध्यात् । एतेन च प्रतिविधानेन शाम्यत्यस्या योनि-
दोषः । कुशमूलमलतिलचूर्णयवसर्पिर्भिर्योनि्या धूपः कार्यः । पञ्चमूलद्वयश्रीप-
र्णीभिर्जलं काथयित्वा पादावशिष्टमवतार्य परिस्त्राव्य दुग्धं समांशं समानीय
वसातैलघृतैः सह विधिवद्विपाच्य तेन स्नेहेन हस्तिन्या अभ्यङ्गानुवासनान्नपा-
नानि कुर्यात् । त्रिकटुकसंयुक्तं तैलं चिरस्थितं च सैन्धुं पाययेत् । कुशरां च
सैन्धवलवणान्वितां तैलस्निग्धं मत्स्यरसोन्मिश्रितं भोजयेत् । या च भक्ष्यभो-
ज्यविद्वेषिणी विमना विकीर्णहस्ता निक्षिप्तप्रकारा परिमूत्रणी व्यापादयति

(*)निमीलयति संतप्तशरीरोष्णद्वेषिणी शीताभिनन्दिनी सलिलावगाहच्छायावि-
काङ्क्षणी, तस्या भेषज्यम्—शिशिरलघुस्निग्ध)शर्करामधुरगणमृद्वीकाभिः
शृतं पयः प्रंतिपाययेत् । यवसाध्यायविहितैर्यवसैर्मृदुभिस्तर्पयेत्, जाङ्गलरसैश्च
भोजयेत् । इति..... ॥

(तत्र श्लोकाः),—

अथ प्रजातां यत्नेन हस्तिनीं सूतिकां भिषक् ॥
क्रियाभिः शास्त्रेषूक्ताभिश्चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥
असम्पक्क्रियया प्राणान्सद्यस्त्यजति सूतिकां ॥
गजं न मिथ्याप्रयोगे(?) स गर्भेण वि(धि)योजिताः ॥
एवं यः साधयेद्वैद्यः सूतिकां वातसंज्ञिताम् ॥
वैद्यो मानांश्च भागांश्च सोऽत्यर्थं मानमर्हति ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्र-
रोगस्थाने सूतिका नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशं सूर्याग्निसमवर्चसम् ॥
रोमपादो महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
दन्तरोगाः कतिविधा नागानां संप्रकीर्तिताः ॥
समुत्थानं च किं तेषां विज्ञायन्ते कथं च ते ॥
कीदृशस्तु भवेत्साध्यस्त्वसाध्यश्चापि कीदृशः ॥
एतन्मे ब्रूहि पृष्टस्तु पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
प्राप्नुयाद्ददयोर्दोषांश्चतुर्भिः कारणैर्नृप ॥
दोषतो जरयोत्पातादागन्तुश्चेति कीर्त्यते ॥
एवं चतुर्विधो दोषो दन्तानां परिकीर्तितः ।
तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि सर्वसामान्यलक्षणम् ॥
श्यावत्वं शून्यता चैव लक्ष्यते दन्तवेष्टयोः ।
दन्तयोश्चैव वैवर्ण्यमत्यर्थमुपलक्षयेत् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नैव पाठः कपुस्तके ॥

१ क. प्रतीये पा० । ख. प्रतीये पाचये० ।

बहुशो यो विधमति दन्तवेष्टौ मतङ्गजः ।
 मक्षिकाभिः परिवृतो मध्वक्तमिव भाजनम् ॥
 परिवर्षति चात्यर्थं पांशुना विकिरत्यपि ।
 अङ्गुल्या घट्टयेच्चापि तं विद्यादन्तरोगिणम् ॥
 यदा कषायतिक्तानि भोजनानि निषेवते ।
 शुष्कं वा यवसं भुङ्क्ते रूक्षं वा भोजनं तथा ॥
 एभिर्निमित्तैर्नागस्य वायुः कोष्ठे प्रकुप्यति ।
 † न ताः प्रकुपितो वायुर्धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 धमनीप्रतिपन्नस्तु दन्तमूले निषेवते ।
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजायते ॥
 संप्रदुष्टः स्वरं वेष्टे श्वयथुं जनयेत्ततः ।
 वस्तमूत्रप्रसङ्गश्च कृष्णस्त्रावः सफेनिलः ॥
 इत्येतद्वातदुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ पित्तेन दुष्टस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥
 योऽत्यर्थं कटुकाम्लानि लवणानि निषेवते ।
 तैलप्रायाणि सततमुष्णानि च महीपते ॥
 यवसाशनया(पा)नानां विरुद्धानां च सेवनात् †
 एभिर्निमित्तैर्नागस्य प्रायः पित्तं प्रकुप्यति ॥
 तच्च प्रकुपितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ।
 धमनीप्रतिपन्नं च दन्तमूले निषेवते ॥
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजायते ।
 (*वेष्टौ च परिदह्येते श्वयथुश्चात्र जायते ॥
 अथ कुणपगन्धं च स्त्रावमाशु विमुञ्चति ॥
 हरितः पीतो रक्तो वा वर्णतश्चोपलब्धः ॥
 न सेवन्ति च तं क्लेदमत्यर्थं मयैव दृष्टम् ।
 इति पित्तप्रदुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कफदुष्टस्य लक्षणम् ।
 यदा मधुरभूयिष्ठम् ॥ १ ॥ नाहारमुपसेवते ॥

† 'ततः' इति भवेत् ॥ * धनुराकारमध्यस्थो नैव पाठः कपुस्तके ।

१ क. °मूलप्रसङ्गश्च कृष्णश्रावः कफोऽग्निः । २ क. संप्रचक्षते । ३ क. °नानि वि० ।

शीतलं च विशेषेण तथा च लवणं वृष ।
 तस्य श्लेष्मा प्रकुपितो धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 धमनीः प्रतिपद्यस्तु दन्तमूले निषेवते ।
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजायते ॥
 दन्तवेष्टौ च लक्ष्येते) (*श्लेष्मणो लक्षणान्तरम् ।)
 श्लेष्मणश्च प्रदुष्टस्य दन्तरोगस्य लक्षणम् ॥
 सर्वेरेव प्रकुपितैर्दोषैः सामान्यलक्षणैः ।
 श्वयधुस्त्रावगन्धादि संनिपातस्य लक्षणम् ॥
 यदा रोगान्वितं रक्तं दन्तमूलेन[†] (?) विद्यते ।
 विदह्यमानं तद्रक्तं ततो दोषाय कल्पते ॥
 दन्तरोगाः प्रजायन्ते नानादोषसमुद्रवाः ।
 दान्तिनां दन्तमूलेषु बहुव्याकुललक्षणाः ॥
 इत्येते दोषजाः प्रोक्ता दन्तरोगाः पृथग्विधाः ।

जरया दन्तरोगस्तु वयोज्ञाने प्रेवक्ष्यते ॥
 न दोषान्नाभिघाताद्वा यदा दन्तो विनिःसृतः ।
 निःसृते लक्ष्यते सद्यः पूयं शोणितमेव वा ॥
 कुणपं विस्रगन्धं च दुर्गन्धं वा यदा तदा ।
 तमौत्पातिकमित्पाहुराचार्याः शास्त्रकोविदाः ॥
 दक्षिणे त्वथ दन्ते च प्रथमं दृश्यते यदा ।
 तदा व्याधिकरो राज्ञः स्त्रावो योक्तुर्भयावहः ॥
 लवणं पतने चापि दन्तस्य सहसा यदि ।
 दैवोत्पन्नकृतं त्वेतदसाध्यमिति कीर्त्यते ॥
 स नागः स्यात्तन्मिच्छद्भिः स्वदेशस्य वृषस्य च ।
 स्वराष्ट्रात्पररेत्पातः प्रस्थाप्यः स्याद्विचक्षणैः ॥
 इत्युत्पातकृतस्पोक्तं दन्तरोगस्य लक्षणम् ।

अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आगन्तोरपि लक्षणम् ॥
 पतनाच्चलनाद्वाऽपि समरे ग्रहतेस्य च ॥

* धनुराकारमध्यस्थो तास्ति पाठः खपुस्तके । † 'विदह्यते, विपद्यते' इति वा
 भवेत् । † शिब इति भवेत् ।

वृक्षवेशमाभिघाताद्वा वसुधां निम्नतस्तथा ।
 निगुध्यमानस्य कैरेबन्धैर्वा विविधैस्तथा ॥
 नांगस्य कारणैरेभिर्विषाणमुपहन्यते ।
 जर्जरत्वमवाप्नोति भज्यते वा पतत्यपि ॥
 कल्पान्ते मथ्यते वाऽपि दाल्यते पात्र्यतेऽपि वा ।
 नास्त्युत्पातकृतो दोषो यदन्तपतनं भवेत् ॥
 इत्यागन्तोः समाख्यातं दन्तरोगस्य लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यस्य लक्षणम् ॥
 भग्नशेषस्थितं याप्यं दन्तवेष्टव्यपाश्रयम् ।
 वेष्टोपरिष्ठाद्यद्भग्नमसाध्यमपि निर्दिशेत् ॥
 कैरिण्या सह निस्तीर्णे व्रणकर्मविधिः स्मृतः ।
 संवत्सरोषितो व्याधिः स याप्यो यो न सिध्यति ॥
 स यदा वर्धते दन्तो विवर्णस्य च दृश्यते ।
 एवं साध्यमिति ब्रूयादसाध्यः संप्रवक्ष्यते ॥
 यस्यां तु क्रमयो वेष्टौ भक्षयन्ति तदुद्भवाः ।
 वेष्टः संम्लायते चैव विवर्णश्चोपलक्ष्यते ॥
 *करीर्याश्चोपघातेन स्रावः पूतिः प्रवर्तते ।
 न च सिद्धिमवाप्नोति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥
 याप्यं च यापयेदन्तमसाध्यं च विवर्जयेत् ।
 साध्यं च साधयेद्वैद्यः शास्त्रोद्दिष्टेन कर्मणा ॥
 दशाङ्गुला गतिर्यां तु भैषज्यं तत्र कारयेत् ।
 ऊर्ध्वं दशभ्योऽङ्गुलेभ्यो भैषज्यं न प्रशस्यते ॥
 सर्पिःप्रक्षालनं कार्यं दन्ते सद्यःक्षते नृपः ।
 दन्तरोगस्य शान्त्यर्थमारोग्यायैव दन्तिनाम् ॥
 कटुकानि कषायाणि तिक्तानि च समाहरेत् ।
 त्वक्पत्रफलमूलानि क्षौद्वयित्वा विपाचयेत् ॥
 तेन प्रक्षालयेद्वेष्टौ क्षारैर्वा विविधैस्तथा ।

*‘कैरिण्या’ इति भवेत् ।

१ क. युध्यमानस्य । २ क. करिभिर्वन्धै° । ३ क. °धैरपि ॥ ना° । ४ क.
 न चास्य । ५ ख. करीर्या । ६ क. °प्रचक्षते ।

प्रसन्नया वा प्रक्षाल्यौ हस्तिमूत्रेण वा पुनः ॥
 तिलसर्षपकल्केन वातकेऽभ्यञ्जनं हितम् ।
 नस्त(स्य)कर्म च कर्तव्यं त्रिदृतेन भिषग्भिजा ।
 पटोलं चन्दनं मूर्वा गोलोमी कटुरोहिणी ॥
 पाठया सह तुल्यानि गवां मूत्रेण 'पेषयेत् ।
 एतैस्तैलं विपकं तु नस्याभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
 पौष्टिके दन्तरोगे तु..... ॥
 ॥

कफकृतदन्तरोगचिकित्सा (?)

श्वेता कुष्ठं हरिद्रा च विभीतकफलानि च ॥
 तथा दारुहरिद्रां च हरीतक्याः फलानि च ।
 साम्बध्या च मही धात्री भल्लातकफलानि च ॥
 रोहिण्यतिविषा चैव वचा हैमवती तथा ।
 अजामूत्रेण पिष्टैस्तु तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥
 नस्याभ्यञ्जनयोगेन प्रशस्तं सुकृतं भवेत् ॥
 नक्तमाल्यास्तु तैलं तु हितं वै सांनिपातिके ।
 अथवा कुष्ठसंयुक्तं तगरेण हरिद्रया ॥
 सुवहाकटुरोहिण्या तेजोवत्पास्तथैव च ।
 मुस्तया हिङ्गुना चैव तैलं सम्पग्विपाचयेत् ॥
 दन्तरोगेषु सर्वेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ।
 वेष्ट्यैर्भ्रक्षणे नित्यं नागस्य मनुजाधिप ।
 पिप्पलीगृद्धवेरेण मरिचैर्मुस्तकेन च ॥
 आढकीबीजसंयुक्तं वृश्चिकाल्यास्तथैव च ।
 तथा कटुकरोहिण्या तेजोवत्पां तथैव च ॥
 तैलं सहातिविषया भिषक्सम्पग्विपाचयेत् ।
 एतदभ्यञ्जने नस्ये प्रशस्तं दन्तरोगिणाम् ॥
 पारापतं च भव्यं च वोरं च सपरूषकम् ।
 तथा पटोलं सक्षौद्रं तैलेन सह पाचयेत् ॥
 ज्ञात्वा दग्धमनामं च ततस्तदवतारयेत् ।
 तैलेन तेन श्रवणस्रोतसोरनुषेव(च)नम् ॥

तेनास्य स्रोतसोः शुद्धिः संधानं दन्तयोस्तथा ।
 रोचना त्रिफला रोधं तथा सर्जरसो वृष ॥
 समङ्गां गैरिकं पद्मं धातकीपुष्पमेव च ।
 सूक्ष्मचूर्णीकृतैरेतैर्भवेद्वेष्टानुसारणम् ॥
 सर्वेषां दन्तरोगाणामिदं शोधनरोपणम् ।
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाप्रियङ्गुमधुकं तथा ॥
 क्षौद्रं सलोधं सर्पिश्च हितं वेष्टप्रलेपनम् ।
 वचासर्षपलोधं च लशुनं च फणिज्जकम् ।
 विडङ्गं निम्बपत्राणि हरिद्राद्वयमेव च ॥
 करञ्जबीजेन्द्रयवाः पिप्पली मरिचानि च ।
 गोविषाणी वले षष्ठ्र (?) ॥
 स्क शेनि(?)समानि तु ।
 हिङ्गुना सह युक्तानि धूपोऽयं दन्तरोगिणाम् ॥
 समस्तैरसमस्तैर्वा द्रव्यैरेतैर्हितो भवेत् ।
 व्रणावस्था विशेषेण व्रणनेत्राणि कारयेत् ॥
 सूक्ष्माणि ताम्रलौहेन तथैषणीं च पार्थिव ।
 जरद्रवकृतो बस्तिः प्रशस्तो व्रणशोधने ॥
 वप्राच्च परिरक्षेत्तं करिणां ये तथाऽध्वनि ।
 दन्तानां रक्षणार्थाय प्रतिमोकांश्च कारयेत् ॥
 बद्ध्वा वायसपक्षैर्वा स्फटिताञ्जर्जरांस्तथा ।
 शिरोविरेचनैर्धूपैर्नस्यकर्मभिरेव च ॥
 प्रक्षालनैश्च सततं दन्तरोगं प्रशाम्यति ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दन्तपातविधिं वृष ॥
 पातयोग्यं विदित्वा तु गजदन्तं प्रपातयेत् ।
 कृष्णलोहेन शुद्धेन शलाकां कारयेत्ततः ॥
 अपूर्वां स्वदिरादीनां शलाका च विधीयते ।
 तां शलाकां ततस्तस्य निक्षिपेदनुकूलयेत् ॥
 सहसा पात्यमाने तु दोषाः स्युर्बहवो वृष ।
 तावद्विनिक्षिपेद्धीमान्यावच्छलथत्वमागतः ॥
 सर्वश्च क्षुभिते दन्ते ततो लम्बां विचक्षणः ।
 दन्तमये च विद्यात्तु शलाकां सुदृढां ततः ॥

वृत्त्यवादिम्रगीतानि कारयेच्च मजाग्रतः ॥
 सनसस्त्वविरोधेन यथेष्टं यवसोदकम् ॥ ११ ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं मधुना सह संयुतम् ॥
 दद्यात्कुक्कुटबर्हिभ्यां संस्तुतं पानभोजनम् ॥
 एवं स सुखी भवति निराग्बाधश्च जायते ॥ १२ ॥ १६३६ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 चेतोभ्रंशो नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्यं मुनिश्रेष्ठमङ्गराजोऽब्रवीदिदम् ।
 संग्रहे यस्त्वया लुप्तो भगवन्संप्रकीर्तितः ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 भाराक्रान्ताध्वगमनादत्यर्थं मुरसाऽपि च ॥
 प्राकारस्तम्भपरिघप्रतिनागादिमर्दनात् ।
 अधिकस्तम्भहार्यैश्च महापङ्काश्रयेण च ॥
 लुप्यते सर्वगात्रेषु तेन लुप्तः प्रकीर्तितः ।
 लुप्तः सर्वेषु चाङ्गेषु स्तम्भः सोऽप्यस्य जायते ॥
 सप्तत्वक्शूनसर्वाङ्गोऽक्षिरुषि(?)नातिजीवति ।
 शोणितं च तथा स्वेभ्यः प्रस्रवेच्चास्य भेषजम् ॥
 अभ्यज्य सर्पिषा कल्कैः क्षारिणां संप्रलेपयेत् ।
 सर्पिः क्षीरप्रपानं च सर्पिषैव च भोजनम् ॥
 कुवल्लं पल्लवं हृद्यमिक्षुर्यवसमोदनम् ।
 शस्तमेतेन विधिना जेष्वेव च पचेत्ततः ॥
 त्रैवृतेन सुसिद्धेन तस्याभ्यङ्गं च वातहृत् ।
 अच्छपानं च तेनैव बस्तिकर्म च कारयेत् ॥
 ततः स्नेहावसाने तु यथोक्तं बृंहणं तथा ।

तत्र श्लोकः—

लुप्तो राजन्यथा पक्षी तथा नागैः प्रणश्यति ॥

.... चात्पित्तस्त्यजेदसून् ।

.... ॥

.... *वारणानां महामुने ।

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

अनङ्गनाशाय हरस्त्रिगूलं मुमोष कोपान्मकरध्वजस्य ।

तन्मापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयादितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥

स विष्णुहुंकारविमोहितात्मा पपात् भूमौ प्रथितः स गूलः ।

स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयेदोषरसादिधातून् ॥

विष्णुभूतशुक्रानिलनिग्रहेण अत्यम्बुपानाशनसेवनाच्च ।

भ्रमाभिघातादुपतापनाच्च वायुः प्रकुप्याऽऽशु करोति गूलम् ॥

हृत्पार्श्वपृष्ठोदरकटशुपस्थे करोति पीडां विविधां सुगुर्वीम् ।

यदा सपित्तः कुपितो वायुः स प्रतिपद्यते ।

तदा मूर्छा भ्रमस्तृष्णा ग्रासद्वेषो विवर्णता ॥

दाहकम्पो प्रपतनं क्रोधस्तस्याधिको भवेत् ।

सकफः कुपितो वायुः करोत्युन्मार्गस्तथा ॥

आमाशयस्थः कुरुतेऽतः गूलं गाढवेदनः ।

मुहुर्निषादनं स्तम्भमक्ष्णोः साश्रु विचेष्टितम् ॥

क्रोधं यवसविद्वेषमिति लिङ्गान्यतः क्रियाः ।

घृताभ्यङ्गः सपित्ते स्याद्याश्च पित्तानिर्लक्रियाः ॥

सकफेऽपि निवातस्थं कोष्णतैलनिषेचनम् ।

स्वेदयेत्स्नानपाने च युञ्ज्यादुष्णोदकं तथा ॥

अविरुद्धां च कुर्वीत सर्वा वातकफक्रियाम् ।

धूपयेत्सर्वगन्धाद्यैराज्यगोशकृताऽपि वा ॥

इङ्गुदैर्धृतसंयुक्तेर्वातकैर्वा घृतसुतैः ।

गूलद्वये च सामान्यो वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥

हरिद्रे हिङ्गुवृहती विडङ्गं पारिभद्रकम् ।

देवदार्वश्वगन्धां च सरलेन्द्रपवानपि ॥

* इतः पूर्वं कपुस्तके“^” इति श्रुतिचिह्नम्, खपुस्तके ‘अत्र किञ्चित्पुस्तकमस्ति’ इति दृश्यते । तथाचास्मिन्गुलाध्याये प्रारम्भश्लोकहीनता, पूर्वस्मिङ्गुलाध्याये समाप्तिश्लोका-
दिहीनताऽवसीयते ॥ † ‘स्वेदने’ इति स्यात् ।

१ ख. गूलम् । २ क. ०पेवितम् । ३ क. ०न्याद्यैः साज्य० ।

क्षुब्धः(णः) प्रातः प्रदातव्यः पिण्डगूलद्वये हितः ।

पिण्डोऽन्यो गुह्यशुण्ठीभ्यां शुण्ठीकल्कस्तथाऽञ्जनम् ॥

तत्र श्लोकः—

एवं हि प्रवरभिषक्प्रयुक्तयोगैर्निःशेषं व्यपनय मृत्युकल्पगूलम् ।

आनाहेषु विहितप्रतिपान पानादिक्रमविहितश्च भक्तयोगः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

गूलद्वयं नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिः श्रीमान्पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

संग्रहे ये त्वयोदिष्टाश्चत्वारः शारदा विभो ॥

तेषां तत्त्वेन निर्देशं भगवन्वक्तुमर्हसि ।

ततोऽङ्गचोदितः प्राह पालकाप्यो महातपाः ॥

अव्यामे पानमार्गादिष्वसामर्थ्यं क्रियासु यत् ।

बले सैत्यप्यसति वा तद्योगाच्छारदाः स्मृताः ॥

चत्वारस्ते च तत्राऽऽदौ वक्ष्यते स्थूलशारदः ।

विहाराहारसंपत्त्या पुष्टो वर्षं स्थितः सुखी ॥

अव्यायामोऽलसोऽत्यर्थमक्षमः सर्वकर्मणाम् ।

महानिद्रः समुच्छ्वासी हृद्यजठरमूत्रता (?) ॥

मेदुरः समिरुजघात्तामा (?) रोगास्पदं भवेत् ।

..... श्लेष्मा द्विट्किंचिदुष्णप्रियोऽपि च ॥

प्रासेष(ष्व)रोचकः प्रायस्तस्येयं वक्ष्यते क्रिया ।

प्रातर्वीथ्यां विषाहोऽसौ पूर्वनीचैर्गतेन तु ॥

दिने दिने क्रमं लब्ध्वा ततो युञ्ज्याद्रतान्तरे ।

जवनैः पञ्चभिरथो सप्त चाहानि पाययेत् ॥

सुरां सपञ्चलवणां षडङ्गां तदनन्तरम् ।

सिद्धं वृषाम्निर्कैरण्डैः सर्पिषा षष्टिकोदनम् ॥

मुद्रयूषेण संभोज्यस्तमेवानुपिवेत्ततः ।

कषायतिक्तकटुकान्दद्याच्च कवलानपि ॥

तेजोवतीं त्रिकटुकं हरिद्रं लघुनं वचा ।
धुण्णाः सप्तोदकवला देवा स्वेयोन्निवर्धनाः ।
तेलपानप्रयोगाद्वा गजः प्रकृतिमाप्नुयात् ॥

इति स्पूलशारदः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पेतिकं कुशशारदम् ।
यस्य संवत्सरोत्सृष्टकर्मणः पित्तवर्धनैः ॥
बलभयकृताहारैर्विषमै रूक्षसेवितैः ।
शालीभूतस्य चाभाव्यदाहार (?) वातवस्तुषु ॥
एभिः प्रकुपितं पित्तं जनयेत्कुशशारदम् ।
ततः कुशोऽलसश्छायाकाङ्क्षी प्रद्वेष्टि चाऽऽतपम् ।

इच्छेद्यः स्निग्धमधुरमनुपानं वृणाशनम् ॥
पूर्ववत्कर्म चास्यापि कार्यं व्यायामिकं शनैः ।
भोजनं चैव शालीनां प्रातः सघृतशर्करम् ॥
तस्यानुपाने(नं) मृद्वीकाशर्करामधुकेः स्मृतम् ।
सर्पिः क्षीरं प्रयुञ्जीत पानं चाप्येथ शक्तितः ॥
पित्तघ्ना बृंहणीयास्तु क्रियाः सर्वाश्च कारयेत् ।
इति कुशशारदः ॥

वक्ष्यते वातिकस्त्वेकः प्राकृतो नाम शारदः ।
अव्यायामस्य षण्मासान्विधान्नेहविवर्जितम् ॥
वृणमेवाश्रितः शुद्धं विरोधाच्चापि सात्म्पतः ।
कुर्याद्विप्रातपन्नः सन्वायुः प्राकृतशारदम् ॥
ततस्तु कृच्छ्रविण्मूत्रो मन्दग्रासोऽलसो गजः ।
भवसीदन्ति वीर्येण क्रिया तस्यापि पूर्ववत् ॥
भोजनं स्निग्धमधुरमम्लं सलवणं हितम् ।
सुरां सपञ्चलवणां षडङ्गं चापि पापयेत् ॥
तेलमांससमायुक्तैर्लघुनैर्वृहयेच्च तम् ।
यद्येवं सुस्थिरो न स्याद्वास्तिकर्म च संस्मृतम् ॥

(इति) प्राकृतशारदः ।

चतुर्थोऽतः परं राजन्नेयो लोहितशारदः ।
आहाराचारसुखिनः षण्मासोत्सृष्टकर्मणः ॥

कटुकाम्ललघ्वणभोजनाद्रक्तशारदः ।

मन्दग्रासोऽलसोत्सृष्टभ्रमप्रासातुरो भवेत् ॥

शतधीतघृताभ्यक्ते पित्तिकस्य विधिः स्मृतः ।

स्वर्जूरवदरद्राक्षाशर्करालाजसक्तुकैः ॥

स्वप्नावतोपे मथितैः सृष्ट्राग्रं पानमुत्तमम् ।

(इति) लोहितशारदः ॥

शारदान्तवयसे विशारदः कुञ्जरान(?)चतुरश्वतुरोऽपि ।

कर्मसु क्रमविवर्धितयोगात्स भिषगवरै एव ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

शारदो नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

* भगवान्नोमपादेन राज्ञा संचोदितः पुनः ।

नागा नाश्रन्ति ग्रासि(?) ज्वरश्चास्योपजायते ॥

एवं दष्टस्य विज्ञानं चिकित्सितमतः परम् ।

हृदे निर्वाप्य मातङ्गं सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

क्षीरवृक्षत्वचश्चैव पयसा सह पेषयेत् ।

† सशर्करां समृद्धीकां क्षीरपानं प्रशस्यते ॥

हरिद्रे वेणुपत्राणि कुष्ठं नलदसारिवे ।

कल्कपिष्ठानि सर्वाणि सर्पिषा सह संसृजेत् ॥

ततः स्तम्भगतं नागं समन्तादनुलेपयेत् ।

तेन सौख्यमवाप्नोति वेदना चोपशाम्यति ॥

आहारं मधुरमायं सर्वमस्मै प्रदापयेत् ।

तेनासौ सुखमाप्नोति वेदना चोपशाम्यति ।

तथा मत्स्यण्डिकायुक्तं यवसं च प्रदीयते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

मधुमक्षिकादष्टो नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

* इतः प्राप्तनः प्रश्नग्रन्थो नोपलभ्यतेऽतच्छ्रुति इति प्रतिभाति । † 'सशर्करं समृद्धीकम्' इति पाठे न दोषः ॥

१ ख, स्वज्जाव° । २ क. ०रपूज्यः । ३ क. भवांश्च रोम° । ४ क. प्रदापयेत् ।

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ खलु रोमपादोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन्पालकाप्य, कथमिदानी-
मपि नागानां छवीदोषा नानाविधसंस्थाना भवन्ति । तत्र साध्याः के, किं च
तेषां चिकित्सितं निदानं वा भवति, एतत्सर्वं विस्तरेण ममाऽऽख्यातुमर्हति’ इति॥

एवं पृष्ठः पालकाप्य उवाच—इह खलु भो हस्तिनामेकादश छवीदोषा
भवन्ति । तद्यथा—विसर्पिकी, मण्डली, दद्रुकी, महादद्रुकी, जातसूका, पिटका,
फुल्लिका, उद्रण्डिका, विचर्चिका, तृणपुष्पी, किलासी च; इत्येवमेकादश छवी-
दोषा एकादशनामानो नानाविधलिङ्गसंस्थाना भवन्ति । अतः परमुत्पत्तिमनु-
व्याख्यास्यामः । तद्यथा—अनिलपित्तकफशोणितान्येकैकशो युगपद्वा कोपा-
दुदीर्णानि छवीमनुसृत्य रोगाननेकलिङ्गानुत्पादयन्ति ॥

तत्राऽऽदौ विसर्पिकी नाम वातशोणितात्मको व्याधिर्यस्माद्विसर्पति तस्मा-
द्विसर्पिकी । अस्योपक्रमः पुण्डरीकपाकले व्याख्यातोऽस्माभिः ॥

अथ द्वितीयश्छवीदोषा(षो) मण्डली पृथक्पृथङ्मण्डलानि श्वेतानि रक्ता-
भासानि कपिलानि भस्माभासानि लक्ष्यन्ते । एतानि कफशोणितसंसर्गतश्छ-
विर्माश्रित्य जातानि साध्यानि भवन्ति । तस्योपक्रमः—क्षारलेपनाभ्यञ्जने-
द्विव्रणीयोपचारश्चेति ॥

*पिटकाभिर्वृतायां छवौ प्रस्तब्धाः (†सर्वतः पिटिकाश्छवीमाश्रित्य भवन्ति ।)
एष श्लेष्मपित्तसंसर्गाद्विकारः । तस्योपक्रमः—द्विव्रणीयोक्त एवानुष्ठेपो
भवति ॥

अतः परं फुल्लिका नाम । तेन सर्वतश्छविः पुष्पिता पाण्डुरा पु(प)रुषा
भवन्ति । स वातपैत्तिकश्छवीदोषः श्लेष्मशोणितक्षयाद्भवति । तस्योपक्रमः—
स्निग्धैर्बृहणीयैर्भक्ष्यभोज्यस्नेहपानादिभिरनुष्ठेय इति ॥

अथोद्रण्डिकारूपः स्याच्छवीदोषो यत्र सर्वतश्छवी दद्रुभिर्व्याप्ता भवति ।
स कफकोपाद्विकारः संभवति । तस्योपक्रमः—तैलेनैवाभ्यङ्गस्वेदसूक्ष्मद्रव्यका-
येस्तूर्णदिश्यते, इति ॥

विचर्चिकाछवीदोषेऽप्यथ गूनाल्पवेदना विवर्णा प्रस्तब्धा च छविर्भवति ।
कफपित्तरुधिराद्विकारोऽयं भवति । तस्योपक्रमः—यथाव्याधि समानैरभ्यङ्गेरी-

* इतः प्राक्तनाः ‘दद्रुकी, महादद्रुकी, जातसूका’ इत्येते त्रयश्छवीदोषास्तु-
दिताः पुस्तकद्वयेऽपि नोपलभ्यन्ते । + धनुराकारमध्यस्थः पाठो भ्रष्टः कपुस्तकात् ॥

१ क. °ण समा° । २ क. जातस्तकी । ३ क. °मासृज्य जा° । ख. °मासृत्य ।

षधेः शीतैः सौम्यैश्च लेपनैरनुष्ठेयो भवति । तथाविधं च पानं भोजनं परिकल्पयेत् ॥

गुणपुष्पी नाम यथा—गुणमस्ति श्वेतशिरा नाम । तस्याग्रे श्वेतमुपलभ्यते पुष्पम् । तत्पुष्पाकृतिसमस्थानैर्मण्डलैः सर्वतश्छविः पुष्पिता भवति । स 'गुणपुष्पी' इत्यभिधीयते । स वातकफरुधिर । तस्योपक्रमः—तित्तौषधैस्तैलमनुपंकमभ्यङ्गपानान्यमन्युपहरेत् ॥

किलासी नाम पित्तकफसमानि कैलासानि श्वेतानि कपिलानि कृष्णावभासानि वा लक्ष्यन्ते । तानि संनिपातेन पृथक्पृथक्मण्डलानि संभवन्त्यसाध्यानि । पुनः कस्यचिद्गर्भदोषैर्गर्भस्थस्यैवोपजायन्ते । एष च विवर्जनीयः । तत्र श्लोकौ—

कुशलो मतिमान्वेद्यो दृष्टकर्मा विशारदः ॥

ऊहापोहविधिज्ञस्तु शस्त्रकर्मविचक्षणः ॥

यथोक्तान्येवमेतानि कुष्ठानि विविधान्यपि ॥

यः साधयति पूजां स पार्थिवात्प्राप्तुमर्हति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने छवीदोषो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ज्वलनादित्यसंकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पालकाप्यं तु नृपतिः पप्रच्छासौ महायशः ॥ १ ॥

मृत्यवः पञ्चदश च गजानां चरतां वने ॥

न ते भगवता प्रोक्ता ग्राम्याणां बहुरोगता ॥ २ ॥

अत्र मे संशयस्तीव्रो भगवन्समुपस्थितः ॥

तदशेषेण भगवन्व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ३ ॥

किमर्थं भक्षयित्वा तु मृत्तिकास्तु बहूरपि ॥

वारणा वह्निसंपन्ना राजन्वनविचारिणः ॥ ४ ॥

भवन्ति बलसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥

दृढसर्वेन्द्रिया दृष्टाः कामवन्तो मनस्विनः ॥ ५ ॥

न च *रोगा नियच्छन्ति विधा लवणवर्जिताः ॥
 त एव ग्राममानीता भक्षयन्ति यदा मृदम् ॥ ६ ॥
 तदा रोमाक्षियच्छन्ति किमर्थमिह दारुणान् ॥
 आसद्वेषं तथा गुल्मं वेपथुं सगलग्रहम् ॥ ७ ॥
 आनाहमथ हृद्रोगं चरणस्तम्भमेव च ॥
 तथाऽतीसारमध्यन्मे(?) लभन्ते पूतिगन्धिताम् ॥ ८ ॥
 मूर्छादींश्चापरान् रोगाश्चैभन्ते विविधात्मकाम् ॥
 भक्तं च यवसं चैव तेन चैषां विकारवत् ॥ ९ ॥
 एतदिच्छामि निखिलं वेदितुं भिषजां वर ॥
 सनिदानं समुत्थानं तथैव सचिकित्सितम् ॥ १० ॥
 ततोऽब्रवीत्तत्त्वदृष्टिः पालकाप्यो महापशाः ॥
 मश्रुविज्ञानसंपन्नो रोमपादाय पृच्छते ॥ ११ ॥
 कषायकटुतिक्तो म्लामधुरो लवणस्तथा ॥
 यथा देशविभागेन यद्रसानुगता मही ॥ १२ ॥
 कृष्णा वाऽप्यथवा श्वेता पाण्डुराऽप्यथवोषरा ॥
 क्षितेरैत्राभिनिर्दिष्टाः शास्त्रतो वर्णजातयः ॥ १३ ॥
 कृष्णा कषायमधुरा सा वै स्निग्धा च मेदिनी ॥
 पाण्डुः कषायकटुका रुक्षानिलविवर्धिनी ॥ १४ ॥
 श्लेष्मला च सतिक्ता च किञ्चिच्चैव विदहते ॥
 तथोषरा सलवणा न गजानां च सा हिता ॥ १५ ॥
 इत्येता वर्णतश्चैव रसतश्चैव भूमिप ॥
 कीर्तिता वक्ष्यते तत्र त्वन्ययोगेन लक्षणम् ॥ १६ ॥
 गुर्वो भिन्नपुरीषा च दुर्जरांश्च विपादिनी ॥
 प्रतिका वारणगता पच्यतेऽनिलवर्धिनी ॥ १७ ॥
 *नं स्तम्भस्त्वतीसारो दौर्बल्यं पेरिकर्तिका(?) ॥
 मन्दश्चैवस्तथाऽऽलस्यं मृत्तिकाजीर्णलक्षणम् ॥ १८ ॥
 भवत ऊर्ध्वं तु वक्ष्यामि हेतुं तु मनुजाधिप ॥
 वन्या येन क्षितिं भुक्त्वा न भवन्ति विकारिणः ॥ १९ ॥

* 'रोगान्' इति स्यात् ॥

१ क. °काम्लम्° । २ ख. °रक्षा विनि° । ३ क. °रा च विषादि° ।
 क. °तेऽनल° । ५ क. वरिकर्तिकः ।

कृक्षेः कषायेः कटुकेस्तृणद्रुमसमुद्भवैः ॥
 रसेर्नानाविधैर्नोगाः पुष्प्यन्ति सततं वने ॥ २० ॥
 तेषां तेनोपयोगेन ग्रहणी दारुणा भवेत् ॥
 क्षरयन्ति महीं भुक्त्वा वारणा भृशदारुणम् ॥ २१ ॥
 इत्येष हेतुः प्रथमो वारणानां प्रकीर्तितः ॥
 इत्यन्येऽपि तु दृश्यन्ते हेतवो मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 वन्या येन क्षितिं भुक्त्वा न भवन्ति विकारिणः ॥
 बलं नास्ति* सर्वगात्रः प्रदृष्टेन्द्रियमानसः ॥ २३ ॥
 यदा संयुज्यते नागो मुदितो जातकामया ॥
 संप्रयोगगतं तत्र गर्भं गृह्णाति धेनुका ॥ २४ ॥
 तस्यां संजातगर्भायां दौर्हृदं नाम जायते ॥
 स द्वितीये तृतीये वा मासे संजायते भृशम् ॥ २५ ॥
 तेन चाऽऽर्ता गजवशा मृत्तिकामुपसेवते ॥
 तस्या हृदयसंबद्धा नाम्प्यां नाडी प्रतिष्ठिता ॥ २६ ॥
 सिरा रसवहा राजन्स गर्भः पुष्प्यते यया ॥
 प्रसूते धेनुका काले हस्तिनीं यदि वा गजम् ॥ २७ ॥
 मातुर्दौर्हृदजातं तु मृदंशमनुवर्तते ॥
 स पयोमृत्तिकाहारो मृदुपल्लवभोजनम् ॥ २८ ॥
 वने चरति संहृष्टः समाः पञ्च मतङ्गजः ॥
 स गजः पञ्चमे वर्षे क्षीरादेव निवर्तते ॥ २९ ॥
 सुव्यक्तदन्तः स भवे (?) भवत्यतिविचेष्टितः ॥
 ततः क्षीरादपावृत्तो वृक्षभङ्गं निषेवते ॥ ३० ॥
 विविधं पल्लवं चैव चित्राणि यवसानि च ॥
 ते पुनः पांशुवातेन तथा वप्रादिमर्दनैः ॥ ३१ ॥
 क्षुधिता वारणा राजन्भक्षयन्ति मृदं सदा ॥
 पक्षसस्ये तथा काले गर्भात्प्रभृति मृत्तिका ॥ ३२ ॥
 वियोगाच्चात्रपानस्य विकाराय प्रकल्पते ॥
 इत्येते हेतवः प्रोक्ता बहवो वनचारिणाम् ॥ ३३ ॥

* अत्र कदाचित्किञ्चिन्नुटितमिव प्रतिभाति ।

क्षितिमाहारयन्तोऽपि ये भवन्ति निरामयाः ॥
 ग्राम्याणामिह वक्ष्यामि हेतून् येस्तु महीपते ॥ ३४ ॥
 लभते यान्गजो राजन्विकारान्मृत्तिकाशनात् ॥
 दावाग्निदग्धां पृथिवीं वारणा जलदागमे ॥ ३५ ॥
 अभिवृष्टां जलधरैः सुगन्धां भक्षयन्ति वै ॥
 पथ्यापथ्यैश्च बहुभिराहारैः संचितैर्द्वैप ॥ ३६ ॥
 मधुराभ्यवहारैश्च तथाऽन्यैरपि भोजनैः ॥
 († कृमयो जठरोत्थास्तु हृल्लासं जनयन्ति ते ॥ ३७ ॥
 राजन्मृदु ह्यस्य बहुद्रुजाः (?) ॥)
 ग्राम्याः स्नेहामपैर्धान्यैस्तथैव रसभोजनैः ॥ ३८ ॥
 पुण्यन्ति लवणैस्त्वेव ततस्तेषां महीपते ॥
 ग्रहणी मार्दवं याति मृदुभिः स्निग्धपेशलैः ॥ ३९ ॥
 ततस्तेषां विकाराय कल्पते भक्षिता मही ॥
 मधुरैश्च तथाऽऽहारैः स्नेहपानैश्च नित्यशः ॥ ४० ॥
 स्वित्वास्तु हेतुना तेन कुर्वन्त्यवनिभक्षणम् ॥
 बलं च वर्धयत्येवमुपयुक्ता वसुंधरा ॥ ४१ ॥
 आमाशयगता राजन्मृत्तिका बाधते गजम् ॥
 उन्मादयन्ति रामास्वविधातुः (?) प्राणनाशनात् ॥ ४२ ॥
 एतस्मात्कारणाद्राजन्मृत्तिका मत्तद्रुजाः ॥
 सततं मृत्तिकादानादारक्षैः पुरुषैर्नृप ॥ ४३ ॥
 ग्राम्याणां मृदुकोष्ठानां दुर्जरा भवति क्षितिः ॥
 आहारपरिणामे तौ (?) * नागं स्वादति मृत्तिकाम् ॥ ४४ ॥
 मृत्तिकापरिणामे वा यदाऽऽहारं निषेवते ॥
 दोषं न लभते तेन मृत्तिकाभक्षणेन वै ॥ ४५ ॥
 इत्येतत्कारणं प्रोक्तं ग्रामारण्यनिवासिनाम् ॥
 († गजानां मृत्तिकादाने हेतुर्दृष्टः पृथग्विधः ॥ ४६ ॥
 अथ चिह्नानि वक्ष्यन्ते गजानां मनुजाधिप ॥
 मृत्तिकाभक्षणोत्थानि विधिवच्छास्त्रनिश्चयात् ॥ ४७ ॥

* 'नागः' इति स्यात् ॥

† घनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

स्तब्धाध्मातोऽतिवेगेन सघोषश्च सशीकरः ॥
 कृष्णोपयोगान्मातङ्गो मन्दग्रासोऽतिसार्यते ॥ ४८ ॥
 शूलार्तो विमनाश्चापि परिशृष्कमुखो भृशम् ॥
 श्वेतोपयोगान्मातङ्गो मन्दग्रासोऽतिसार्यते ॥ ४९ ॥
 दह्यमान इवावस्थो म्लानगात्रोऽतिसार्यते ॥
 जनयन्त्यूषराः श्वेतं पुरीषमिह दन्तिनः ॥ ५० ॥
 विवर्णविवरावकर्णपङ्क्तो करीषवत् (?) ॥
 नातिस्तम्बो न वा बद्धो न चैव विमना भृशम् ॥ ५१ ॥
 भवेदूषरया नागो मन्दग्रासो मृदाऽर्दितः ॥
 पाण्डूपयोगान्मातङ्गः क्रमिदुष्टं निरुहति ॥ ५२ ॥
 द्रवत्यत्यर्थदुर्गन्धं पुरीषं जलयन्नावत् ॥
 विनमत्यथ कैापेन प्रस्तब्धकरणो गजः ॥ ५३ ॥
 शूलार्तश्च भवेन्नागः परिशृष्कमुखो भृशम् ॥
 मन्दग्रासस्तु विमनाः परिमूत्री च वारणः ॥ ५४ ॥
 भवेत्पाण्डूपयोगेन विवर्णपरुषच्छविः ॥
 नागोऽस्थं विह्वलो नाभिपुत्रेन्द्रियसः ॥ ५५ ॥
 न चात्याध्मानकुक्षिर्यः स गजः साध्यलक्षणः ॥
 कर्णलाङ्गूलविष्टबधस्तथाऽऽध्मातो मुहुर्मुहुः ॥ ५६ ॥
 लक्ष्यते यत्र(श्च) मातङ्गो न स जीवति दुर्मनाः ॥
 साध्यरूपं गजं दृष्ट्वा लक्षणैः संप्रकीर्तितैः ॥ ५७ ॥
 ततस्तं मतिमान्वैद्य आरभेत चिकित्सितुम् ॥
 आनद्धकुक्षिं विज्ञाय चोदयेत्स्थूलविक्रमैः ॥ ५८ ॥
 तर्तस्तमालितं स्तम्भे सर्वतैलेन सेचयेत् ॥
 अथैनं कथिते देशे पक्वपक्षं निषादयेत् ॥ ५९ ॥
 वार्तितस्य च निष्कोशौ पाणिभ्यां मर्दयेद्वृशम् ॥
 *उत्थितोपरिषन्नस्य व्यायामः पारवर्तते ॥ ६० ॥
 तेन कोष्ठगतो वायुः क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ॥
 चतुरस्रं खनेत्कूपं यावच्छ्रोणीप्रमाणतः ॥ ६१ ॥

* उत्थितोपनिषन्न(ण)स्य इति भवेत् ।

ततस्तं वारिणा कूपं मुखोष्णेनावपूरयेत् ॥
 तस्मिन्कूपे ततः सम्यङ्नागं तमवगाहयेत् ॥ ६२ ॥
 निवातायां च शालायां घूपयेदोषधैस्ततः ॥
 हिङ्गुसर्जरसोशीरैः सर्वगन्धैश्च तेन च ॥ ६३ ॥
 धूपेनानेन नागस्य बायुः शाम्यति कोष्ठजः ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ६४ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूले चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 बचामतिविषां यासं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि मरिचानि महोषधः(म्) ॥
 एलां मधुरसां चैव तथा तेजस्विनीमपि ॥ ६६ ॥
 देवदारुं तथा हिङ्गुं त्रिवृतां गौरसर्षपम् ॥
 त्रिफलां चाजमोदां च तथैवेन्द्रयवानपि ॥ ६७ ॥
 लवणैः पञ्चभिर्युक्तं क्षोदयित्वा हुद्सले ॥
 गोमयेन च मृद्धीतां पिण्डं नागाय दापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतेन मृत्तिकां सत्रां सपुरीषां निरुहति ॥
 († पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ६९ ॥
 अथान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणम् ॥
 दन्ती कटुकतुम्बी च पानं क्षजीरकम् ॥ ७० ॥
 शिरीषपत्रं लश्चनं सर्षपमक्षीपीहकम् (?) ॥
 गोमयेनाथ मृदितं पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सत्रां सपुरीषां निरुहति ।)
 वार्ताकानि विडङ्गानि फलमारग्वधस्य च ॥ ७२ ॥
 सुद्याः पत्रं च मूलं च हरीतक्याः फलानि च ॥
 श्यामां च गृह्णवेरं च गेण्डीरं चाऽऽटक्षकम् ॥ ७३ ॥
 उद्सले क्षोदयित्वा पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 पिण्डं प्रदापयेद्वैद्यो गोमयेनैव मर्दितम् ॥ ७४ ॥
 पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ७५ ॥

† धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

विडङ्गानि त्रिफटुकां पञ्चैव खणानि च ॥
 मंदितं गोमयेनाथ पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७६ ॥
 एतेन मृत्तिकां स्रग्नां सपुरीषां निरुहति ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ७७ ॥
 अथान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणे ॥
 पाठामतिविषां हिङ्गुं वचां तेजस्विनीमपि ॥ ७८ ॥
 रोहिणीं कटुकां मुस्तां फणिज्जकफलानि च ॥
 इन्द्रदारु पयस्यां च द्वे हरिद्रे तथैव च ॥ ७९ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शङ्खिनीं नृवृतां चैव विडङ्गान्मरिचानि च ॥ ८० ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं क्षोदयित्वा ह्रुदूस्त्रले ॥
 गोमयेनाथ संमृद्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥
 एतेन मृत्तिकां स्रग्नां सपुरीषां निरुहति ॥
 आनाहे च यथाप्रोक्तं बस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
 आनद्धं बद्धचिह्नं च कृमिकोष्ठं तथैव च ॥
 उपक्रमे निरुहैस्तानवसन्नमृदुस्तये(?) ॥ ८३ ॥
 बलिसिद्धौ यथाप्रोक्तं निरुहं दापयेद्विषक् ॥
 उपक्रमे तथा नागं शास्त्रमाश्रित्य बुद्धिमान् ॥ ८४ ॥
 शुद्धकोष्ठं विदित्वाऽथ बद्धलिण्डं च वारणम् ॥
 ग्रहणीदीपनार्थाय वातप्रशमनाय च ॥ ८५ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 मैरेयं वा प्रसन्नां वा प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
 भक्तार्थमेवानुगजं मुद्गयूषेण भोजयेत् ॥
 ततः कुलत्थयूषेण भागोनं तु प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 समस्तभक्तं च ततो भोजयेद्रसभोजनम् ॥
 इत्येवं मृत्तिकाध्यायः पृच्छतेऽङ्गाय कीर्तितम्(ः) ॥
 पालकाप्येन ऋषिणा वारणानां हितैषिणा ॥ ८८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोमस्थाने
 मृत्तिका नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 ग्रहणीदोषनामानि तत्समाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 व्यापत्सु प्रथमे स्थाने सूचिता ग्रहणीगदाः ॥ २ ॥
 तुभ्यमहं नरश्रेष्ठ तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
 दोषैः पृथक्समस्तैर्वा ते भवन्त्यनिलादिभिः ॥ ३ ॥
 अत्याहारादनाहारात्तथैव विषमाशनात् ॥
 कुपिते मारुते कोष्ठे व्यापादयति पावकम् ॥ ४ ॥
 तत्र भिन्नं पक्वं वाऽपि शकृद्यस्य प्रवर्तते ॥
 सबिम्बं च सगूलं च साध्मानं केनिलं बहु ॥ ५ ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्विद्याद्वातजं ग्रहणीगदम् ॥
 हस्तिनस्तु विशेषेण करोति महतीं व्यथाम् ॥ ६ ॥
 (*पञ्चमूलद्वयं कथं बालबिल्वं वचा पुनः ॥
 समुस्ताऽतिविषा हिङ्गु लवणं च प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 † शकृदाद्यं सलवणं साहङ्ग्वतिविषा वचा ॥
 तन्मूत्रेण युतं पिण्डं दद्यादस्मै यथाबलम् ॥ ८ ॥
 क्वाथान्वा वातगुल्मोक्तान्दापयेदनुपूर्वशः ॥
 निरामं च शकृज्ज्ञात्वा स्नेहयेद्वाऽपि युक्तितः ॥ ९ ॥
 दीपनीयगुणक्वाथैस्तत्कल्कैश्च प्रसाधितैः ॥
 स्नेहेरुपचरेत्सम्यग्भोजनादिषु योजितैः ॥ १० ॥
 पिबेदैरण्डतैलं वा दशमूलगणे सू(शृ)तः ॥
 विरिक्तगत्वविट्ठा (?) च क्रमेणैवानुवासयेत् ॥ ११ ॥
 मुस्त्रिगधं मनुजां घासेस्ततो नागं निरुहयेत् ॥
 वार्तिकेन विधानेन स निरुह्यः क्रमात्ततः ॥ १२ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'शकृदाज्यं, शकृदाद्यं' वा स्यात् ।

१ ख. °ण मभिन्नं करोति महपीडा उद्वेतेतरावपि ॥ ६ ॥ ५° । २ ख. °स्वं च वा पु° । ३ क. ख. °जा घासेस्त° ।

भूयोऽनुवासयेदेनं स्नेहैरनिलनाशनैः ॥
 दीपनीयेन यावत्स्यात्स्निग्धं लिङ्गत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥
 प्रतिपानादिषु अन्यो विधिः शास्त्रे तदा न तत् ॥
 इत्येषा वातिकी प्रोक्ता चिकित्सा ग्रहणीगदे ॥ १४ ॥
 (इति) वातिकः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पैत्तिकस्यापि लक्षणम् ॥
 पित्तं प्रकुपितं कोष्ठे कटुकोष्णादिभोजनैः ॥ १५ ॥
 दूषयित्वाऽनलं कुर्याच्छकृद्वर्णैः स्वकैर्युतम् ॥
 सदाहवेदनं भिन्नमल्पं ॥ १६ ॥
 कथितं शृणु पैत्तिकसाधनम् ॥
 मुस्तामलककाशमर्यपृष्टिपर्णीमधूलिकाः ॥ १७ ॥
 मूर्वा च बालबिल्वानि मधुकं माषपर्ण्यपि ॥
 लोभ्रं प्रपौण्डरीकं च पक्त्वा पादावशेषितम् ॥ १८ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं पानं पित्तात्मके स्मृतम् ॥
 विमुक्तमस्ति(?) सर्पिरेवं प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥
 पाने वा भोजने वाऽपि विधिं तस्य प्रवर्तयेत् ॥
 किराततित्तं भूनिम्बं पटोलं बृहतीद्वयम् ॥ २० ॥
 अमृतां वत्सकं मुस्तं पाठां तेजोवतीमपि ॥
 तथा पर्पटकोशीरर्वासाकटुकरोहिणी ॥ २१ ॥
 पक्त्वाऽप्यतिविषां चैव तस्मिन्काथे घृतं पचेत् ॥
 तद्व्यं कल्प(लक)संयुक्तं पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ २२ ॥
 तद्दोषप्रत्यनीकं च (*सर्वशान्तिक) पैत्तिकम् ॥
 (इति पैत्तिकः ॥)

कफे प्रकुपिते कोष्ठे ससमानरसादिभिः ॥ २३ ॥
 अजीर्णाद्व्यशनाद्वाऽपि लिङ्गादौषा विनिर्दिशेत् ॥
 समूलकफपित्तं च शकृदामं विमुञ्चाति ॥ २४ ॥

* 'लिङ्गं स्निग्धत्वदर्शनम्' इति स्यात् । † एतदग्रे पुस्तकद्वयेऽपि 'सन्निविलगं' इत्येतावानेव पाठः ॥ * धनुराकारमध्यः पाठो नास्ति खपुस्तके । * 'दोषान्' इति स्यात् ।

प्रवाहमाननिसिलेः ॥
 मालेपयेद्बहिः ॥ २५ ॥
 जम्बूदुम्बरवेप्राणां कुष्ठस्य च धवस्य च ॥
 कषायैः क्षालयेद्गण्डं लेपयेन्मेधुना सह ॥ २६ ॥
 एलालवङ्गकर्पूरपद्मकागुरुचन्दनैः ॥
 सूक्ष्मचूर्णीकृतैरेव पिप्पलीमरिचानि च ॥ २७ ॥
 मासादूर्ध्वं ततः पानं पाययेदुत्तमासवम् ॥
 सर्ववातविकारेषु ग्रहणीं दा(दी)पयेद्विषक् ॥ २८ ॥
 तरोषहरणैश्चान्यैरेवमेव भिषक् ॥
 ज्ञेयो विस्तारिको विधिः ॥ २९ ॥
 लवणं स्यादूर्ध्वनेत(?) क्षमते विधिः ॥
 आरोग्यं कामयेद्यस्तु गजानां रोगसिद्धये ॥ ३० ॥
 पञ्चमूलद्वयं पाठामपामार्गं सगोक्षुरम् ॥
 पाषाणभेदकं लोभं द्वे हरिद्रे विभीतकम् ॥ ३१ ॥
 अभया सल्लकी मुस्ता स्नुही चातिविषा चवी ॥
 एलां तेजोवतीं व्योषं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ३२ ॥
 वचां कुष्ठं वरीं श्वेतां विडङ्गं मूर्खया सह ॥
 तथा कटुकतुम्बी च तथा निम्बकरञ्जको ॥ ३३ ॥
 अहिंसां काकमाचीं च चित्रकं जीरकद्वयम् ॥
 अजमोदां च कालां च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३४ ॥
 द्वौ करञ्जौ तथाऽर्कं च शिमुकं सारिवामपि ॥
 दाढिमं तिन्तिडीकं च मातुलिङ्गाम्लवेतसम् ॥ ३५ ॥
 लवणानि च सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 सूक्ष्मचूर्णीकृतैरेतैः समं तत्र प्रसाध्यते ॥ ३६ ॥
 सैन्धवं च समायुक्तं रोमको वा चिकित्सितम् ॥
 अतोऽर्धस्वापमानीय वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ ३७ ॥
 चतुःषष्टिः पञ्च चैषां हिङ्गुभागं समावपेत् ॥
 सीधुं काक्षिकयुक्तेन गोमूत्रेण द्रवीकृतम् ॥ ३८ ॥

* एतदग्रे पुस्तकद्वयेऽपि 'च तेष्वादग्निसमापेतु' इत्येवोपलभ्यते ॥

दध्ना च मधुना सार्धं सममेतद्विपाचयेत् ॥
 पुण्ययोगे द्विजातीयान्स्वस्ति वाच्यं दक्षिणात् ॥ ३९ ॥
 सर्वमेतद्विजानीयात्पिण्डीभूतं विचक्षणः ॥
 तद्योगं सम(प्र)रात्रं तु वैद्यशास्त्रविशारदैः ॥ ४० ॥
 दातव्यं कृमिकोष्ठेन क्षीणाय वारणाय च ॥
 मदक्षीणाय तथा भिन्नवर्चाय ताम् ॥ ४१ ॥
 येभ्यश्च मूलजं दन्तविषं येभ्यश्च कृत्रिमम् ॥
 अजीर्णमांसमद्भुतं मातङ्गं न हि नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 गजानामथवाऽश्वानां महिषीणां गवामपि ॥
 प्राणिनामपि सर्वेषां (+सर्वेषां)मति सर्वदा ॥ ४३ ॥
 अल्पमल्पं प्रदातव्यमेवमेतैः कृमिगैः क्रमात्(?) ॥
 दाग्निप(?)स्ततो ग्रीष्मे गतजने वस्तु प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥
 द्यहं न्यहं वा विश्रम्य पुरुषेणाऽऽग्नेये* ॥
 पिण्डकल्कं समाहृतम् ॥ ४५ ॥
 परयुतं ॥
 दापयेत्सर्पिषा सार्धं ॥ ४६ ॥
 पस्थाकेतचिकित्सेषु (?) ॥
 नानाविधं पयः प्रोक्तो (?) यद्यपि (?) श्वैव सूरिभिः ॥ ४७ ॥
 गव्येषु तेषु तिस्तेषु (?) प्रधानेन तदुच्यते ॥
 तेष्वमूत्रपुरीषत्वाद्योऽतिश्रेष्ठतया तथा ॥ ४८ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने ग्रहणीदोषचिकित्सा नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अनूपयवसाहाराद्गुरुस्निग्धानि भोजयेत् ।

अल्पप्राणस्य मन्दाग्नेः सदा जागरणान्निशि ॥

+ धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके । † 'वस्तुप्रदापयेत्' इति द्वयो-
 रपि पुस्तकयोरुपलभ्यते । * इत उत्तरं द्वयोरपि पुस्तकयोः 'कृमिघ्नः' इत्युपलभ्यते ॥

१ ख. °प्यगे द्विजातीन्प्रति स्वस्ति वाच्य दक्षिणात् । २ क. ख. °र्णसमां° ।
 ३ क. प्रोक्तं । ४ क. तिस्तेषु । ५ क. °द्योनिश्रे° ।

तदा न पच्यते भक्तमग्निसादश्च जायते ।
 अग्निसादादनुस्निग्धः कृष्णः शुद्धोऽरुणो भृशः ॥
 रक्तः पीतोऽथ हरितः सर्ववर्णयुतस्तथा ।
 चरेकेणेति धातुः स आम इत्यभिसंज्ञितः ॥
 उदकुम्भे यथापूर्वं पाचयित्वा च जायते ।
 क्षीरं क्षीरस्य पात्रे वा एवमाशयस्थिता ॥
 आमो लक्षणसंयुक्तः स आम इति कीर्तितः ।
 मुशीतिं पिच्छिलं चैव दुर्गन्धं कृमिभिर्युतम् ॥
 स योनिः सर्वरोगाणां प्रोच्यते तृपसत्तम ।
 अपोक्षतो यदा वैद्यै रक्षणात्परिकर्मभिः ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येष विनाशयति वा गजम् ।
 लक्षणं च चिकित्सां च तस्य वक्ष्याम्यहं गृणु ॥
 यस्तु लालापरिस्रावी परितप्तमना भृशम् ।
 गूनपर्यन्तनयनस्ततामुध्यानलोचनम् ॥
 मन्दग्रासोऽल्पचेष्टश्च मन्दं च परिबीजति ।
 पीताभासं सगूलं च मूत्रं प्रकुरुते मुहुः ॥
 पुरीषं फेनिलं यस्य मदाध्मातः प्रमुञ्चति ।
 रसस्थानगते चाऽऽमे लिङ्गान्येतानि निर्दिशेत् ॥
 परिघर्षति योऽत्यर्थं तटे वृक्षे मतङ्गजः ।
 देहे कण्डूयमानस्तु कोशमूलं सवेदनम् ॥
 रक्तराजीवनेत्रस्तु शोणितश्वेत (?) संशयः ।
 योऽतिसंकुचिताङ्गस्तु गूलार्तः संनिपीदति ॥
 रूक्षः कृशो भिन्नवर्चा मांसस्थानगते भवेत् ।
 हरितैः पिच्छिलैः स्निग्धैर्भक्तैः संवेष्टितं गजः ॥
 लिण्डं प्रमुच्यते यस्मात्सूत्रान्ते मेढ्रसंस्थिते ।
 गुरुहस्तो निमील्यैकं चक्षुर्यो विधमत्यपि ॥
 अतसीकुमुमाभं च मूत्रं यो बहु मुञ्चति ।
 अस्थिधातुगते राज्ञेऽलिङ्गान्येतानि निर्दिशेत् ॥

१ क. °ग्निसान्याद° । २ ख. °रकेणे धा° । ३ क. आपोक्षतो । ४ क. ख.
 °म् । स्तन° । ५ क. ख. °श्चेन सं° । ६ क. योऽत्ति सं° । ७ क. °ष्टितो ग° ।
 ८ ख. °वसत्य° ।

रक्तं शकृच्छब्दवदल्पनित्यदुर्गन्धियुक्तं वित्तजेष्वा नागः ।
 सर्वैश्च गात्रैर्गुरुभिर्युतद्वे(?) मृगानस्य मेषजस्य ॥
 मज्जागते जीवति वा यदि स्याच्छुक्रस्थितेऽतः कथयामि चिह्नम् ।
 पूर्वोदितैर्यो बहुभिस्तु चिह्नै रूपैरनिष्टैः सह *जाति जीवम् ॥
 दोषाश्रितोऽयं प्रकरोति चेष्टां वाग्दारितः प्रागुदितो नरेन्द्रः(न्द्र) ।
 प्रस्तम्भनं साकुलकं मनीत्वं(?) संमीलनं प्राक्पचनं नृपातः(?) ॥
 कण्डूप्रदोऽयं हृदयप्रदाहशीताभिलाषं च स पित्तसंस्थः ।
 स्तम्भं महच्छेषमतीवनिद्रां लालास्रुतिं वा कफदोषसंस्थः ॥
 दोषाश्रितोऽयं खलु सिद्धिमेति धातुश्रितः पञ्च तु कृच्छ्रसाध्यः(ध्याः) ।
 धातुद्वयेनैव नरेन्द्र साध्यं चिकित्सितं ते कथयामि राजन् ॥
 निरूप्य सम्यक्खलु कालदेशौ व्याधीन्वयः सत्त्वशरीरसात्म्यम् ।
 ततः प्रयुज्जीत भिषग्गजे क्रियां यथा हि नागः स सुखी भवेच्च ।
 स्वेदैर्यथोक्तैः खलु स्वेदयेत्तं प्रवेशयेद्वाऽपि निवातदेशे ॥
 उष्णोदकं नागरदर्भमूलं प्रयोजयन्त्यामविशुद्धिहेतोः ।
 सिद्धां गुडूचीं त्रिफलां सकृष्णां द्वे जीरके निम्बपटोलपत्रम् ॥
 द्वौ वा करञ्जौ सह निम्बमूलं तेजोवती वा लवणैश्च युक्तम् ।
 पिण्डं गजस्य संदद्यात्ततः संपद्यते सुखी ।
 चूर्णारिष्टप्रयोगैश्च मृत्तिकागात्रभाषितैः ॥
 साधयेत्तं यथायोगं सुसमीक्ष्य भिषग्वरः ।
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये धुद्रोगस्थानेऽ-
 ष्टपञ्चाशत्तम आमाध्यायः ॥ ५८ ॥

अथैकोनषष्टितमोऽध्यायः ।

श्रीमानङ्गाधिपो राजा रोमपादो महाद्युतिः ॥
 अमिकल्पमृषिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं द्विपानां कृमयः कोष्ठे गच्छन्ति संचयम् ॥
 निदानं च कथं तेषां किंच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥

* 'याति' इति स्यात् ॥

स एवमुक्तो भगवान्प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥

कृमिकोष्ठं यथान्यापं सनिदानं सभेषजम् ॥ ३ ॥

आनूपैर्यवसौर्नैत्यमिक्षुभिः सेक्षुवास्तुकेः ॥

भक्ष्येभोज्यैश्च मधुरैः पेशलेः श्लेष्मवर्धनेः ॥ ४ ॥

गोरसैश्च वसाभिश्च मत्स्यगुडघृतैस्तथा ॥

आमपक्वविपर्यासादजीर्णाच्चैव भोजनात् ॥ ५ ॥

अव्यायामाच्च सौख्याच्च कफं तस्य प्रवर्धते ॥

स प्रवृद्धः कफः कोष्ठे संचितः पिण्डितो घनः ॥ ६ ॥

कृमयस्तत्र जायन्ते विविधाः श्लेष्मसंभवाः ॥

ते तु खलु महाराज कृमयस्ताम्रपीतकाः कपिलारुणहरितनीलाः सितकुमुद-
पत्रनलिनदलसवर्णाभा नीलमुखाः संकुचितत्वचो विपुलमुखाः सूचीमुखा वांऽ-
रोमशा रोमशा वा स्निग्धा रूक्षाः स्थूलाः कृशा दीर्घा ह्रस्वा भवन्ति । वातरु-
धिरकफपित्तसंमृष्टा राजीव(म)न्तो भवन्ति । पाण्डुरारुणाश्च कफवातसंसर्गात् ।
श्लेष्मणा शुद्धवर्णाः । ते तस्याऽऽमाशयात्पकाशयमनुप्रपन्ना हृदयप्लीहयकृद्बक्षः-
स्थलान्नाभिवद्वक्षशकृत्स्थानमूत्रवस्त्यण्डकोशगुदप्रदेशान्भक्षयन्ति ॥

तस्य कृमिभिरुपसंसृष्टदेहस्य भोज्येष्वभ्यवहारेष्वश्रद्धाऽरोचकश्चास्य भवति ।
न चास्य श्रद्धापरिसरणविहरणलब्धघनप्रमाधपानात्सुतटवल्मीकवृक्षहरणावगाह-
सलिलक्रीडास्थानशयनेषु च प्रजागरादरोचको वाऽस्य भवति । स खल्वध्मातो-
दरो विमना विकीर्णहस्तः परिहीयमानो(णो)त्साहशरीरबलः कृमिभिरुपसंसृष्टः
शकुद्भिन्नमपि शीर्यते । कुच्छ्रमूत्री च भवति । न चास्य मूत्रं प्रवर्तते ॥

तस्यैवं निदानं समीक्ष्य कृमिभिरुपसंसृष्टकोष्ठत्वात्कृमिकोष्ठीति विज्ञाय तं
चिकित्सितुमुपक्रमेत—कुटजफलपत्रकभल्लातकं द्वे हरिद्रे करञ्जौ चेति ।
एतानि सर्वाणि समभागानि यथालाभं निष्काथ्य तं क्षारेण सह योजयित्वा
पाययेत् । भल्लातकैकुटजकचोद्रे हरिद्रास्फूर्जकाश्चेति संभुघ्न लवणसंयुक्ताभि-
स्ताभिः काले कवलं दद्यात् । काकादनाकाकजङ्घाकुटजाङ्गोष्ठसुमनसं संभुघ्न
सुवर्चिकालवणाकृतं हस्तिमूत्रे रात्रिं वासयित्वा कवलान्दद्यात् । मण्डूकपर्ण्यु-
न्दुरुकर्णीबृहतीकण्टकारिकागृहधूमपिप्पलीबर्बराटक्यजकफणिज्जकांश्च गोमूत्रे
साधयित्वा कवलान्दद्यात् । भयकालात् । अथवा सप्तप-

१ क. ख. °र्णाश्चैव । २ क. °चितो पण्डितो । ख. संचितो पिण्डितो । ३ क.
वाऽरोमशो रोमशो वा । ४ क. °स्य भक्ष्यभो° । ५ क. °प्रसाद्ययाना° । ६ क. ख.
°कटुजकवाद् ।

र्णत्वक्कटुरोहिणीवचापिप्लीकुटजहरेणुकालश्चनानि द्वे हरिद्रे तेजोवती संक्षुद्य
येथालवणगोमूत्रसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवाऽटरूपकपत्राणि त्रयामानृतृत्पू-
तीकरज्जामलकविल्वमूलदन्ती च गोमूत्रे विपाच्य तेन काथेन तैलसंयुक्तेन निरुहं
दद्यात् । यथावस्तिसिद्धिप्रोक्तेन विधिना । अथवा कटुकालाबुबीजानि त्रिक-
टुकरसानि विडङ्गचित्रकैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलं विपाच्य विधिवदनुवासनं दद्यात् ।
भूयश्च त्रिकटुकपटोलपादलापिचुमन्दाशौघकांक्षिमुद्रसाधयित्वा
लवणान्वितं सतैलमेवं पाययेत् । वचासनिम्बकाटरूपककपालस्पन्दनानां
त्वक्पत्रभङ्गनिर्यूहदधिमस्तुना च साधयित्वौदनं व्रीहीणां मधुना संयोज्य भोज-
येत् । माघस्विन्ना विद्यात्(?) । त्रिकटुकचूर्णयुक्तान्प्रभूततैलान्भोजयेत् ।
यवसाध्यायविहितैर्मञ्जुभिर्यवसैरुपचरेदिति ॥

तत्र श्लोकाः—

कषायैः कवलैः पानैर्भोजनैर्वस्तिकर्मभिः ॥

कृमिघ्नैः कटुकैस्तीक्ष्णैश्चिकित्सेत्कृमिकोष्ठिषम् ॥ ७ ॥

उपेक्षिताः प्राणहरा गजानां भवन्ति कोष्ठे क्रमयः प्रवृद्धाः ॥

तान्भेषजैः शास्त्रविधिप्रदिष्टैः प्रणाशयेदद्भिरीवाग्निरेषाम् ॥ ८ ॥

(॥एवंविधाः सैकृमयस्तत्)स्ते प्रोक्ता मया पार्थिवसिंह सम्यक् ॥

एवं तु यः साधयतीह सम्यक्पूज्यो यथाऽहं भवता तथा सः ॥९॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

कृमिकोष्ठी नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ षष्टितमोऽध्यायः ।

विद्याविनयसंपन्नं तपसा नष्टकल्मषम् ॥

पालकाप्यमृषिश्रेष्ठं रोमपादो वृषोत्तमः ॥ १ ॥

प्रब्रूयाद्विपदां श्रेष्ठः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥

भगवन्पोष्यमाणा हि केचित्कैश्चिन्मतङ्गजाः ॥ २ ॥

न पुष्टिमुपगच्छन्ति बलतो मांसतस्तथा ॥

कथं केन च क्षीयन्ते क्षयाः कतिविधाश्च ते ॥ ३ ॥

* धनुराकारान्तर्गतपाठः खपुस्तके नुटितः ।

१ क. यवा ल° । २ ख. °स्तैलं विधि° । ३ ख. °काभि मु° । ४ क. ख.
°हिते मञ्जु° । ५ क. सत्कृम° ।

कश्च तेषां प्रतीकारः कर्तव्यो भगवन्मया ॥

ततः प्रोवाच भगवान्प्रश्नमाहूनिवेदितम् ॥ ४ ॥

पालकाप्यो महाबुद्धिः पृच्छन्तं च श्रुत्वात्तमम् ॥

रसशोणितमांसानां भेदोमज्जास्थिरेतसाम् ॥ ५ ॥

गुणान्सम्यक्प्रवृत्तानां दोषाणां चैव पार्थिव ॥

पुष्टिः सम्यक्प्रवृत्तेषु बलतो मांसतोऽपि च ॥ ६ ॥

एतेषां च वि† ॥

तेषां गृणु पृथक्त्वेन लक्षणं ब्रुवतो मम ॥ ७ ॥

तत्र क्षीणश्च विज्ञेयो दुर्बलश्चापि वारणः ॥

चतुष्प्रकारं दौर्बल्यं क्षयश्च दशधा नृप ॥ ८ ॥

दुर्बलः (‡क्षीणधातुत्वा)दोषधातुक्षयात्क्षयी ॥

तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि दौर्बल्यस्याऽऽगमं नृप ॥ ९ ॥

वयःक्षयाद्याधिना वा प्रकृत्या चौषधैस्तथा ॥

पृथक्त्वेनैव वक्ष्यामि एतेषां वाऽपि लक्षणम् ॥ १० ॥

वयसो विक्रमाश्रयो धातुदोषगुणक्षयः ॥

वातश्लेष्मोपसर्गेण दुर्बलः संप्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

(† व्याधिना वक्ष्यते त्वन्यदौर्बल्यं वारणे नृप ॥

दीर्घकालं भवेत्कष्टो व्याधिना यो मतङ्गजः ॥ १२ ॥

असम्यक्प्रधानाद्वाऽपि दुर्बलो वारणो नृप ॥

वक्ष्यते तूपधानेन दौर्बल्यं वारणो नृप) ॥ १३ ॥

उपधानेऽतिमात्रेण पिण्डेन कवलेन च ॥

व्यत्यासेनापि दत्तेन क्लिष्टो यदि मतङ्गजः ॥ १४ ॥

सोऽपि दौर्बल्यमाप्नोति वारणः पृथिवीपते ॥

यः प्रकृत्या भवेद्राजन्दुर्बलश्चापि वक्ष्यते ॥ १५ ॥

दुर्बलायास्तु संजातो दुर्बलादेव धारणात् ॥

स क्लिष्टो देवशयने भवेत्प्रकृतिदुर्बलः ॥ १६ ॥

† आदर्शद्वयेऽपीतः परं 'षासान्समुपलब्धे' इत्येवोपलभ्यते । ‡ धनु० स्वपुस्तके
ब्रुटितः । † धनुराकारमध्यस्थपाठो नास्ति कपुस्तके ।

इति (*प्रकृति)दौर्बल्यं हेतुभिः सह कीर्तितम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि धातूनां हेतु ॥ १७ ॥
 करेण्वनियोगाद्वा वधबन्धाच्च दाहणात् ॥
 अध्वनोऽतिप्रयोगाद्वा गमनाच्छोणितस्य वा ॥ १८ ॥
 रौक्ष्यादुष्णाभिघाताद्वा विशोधाद्भोजनस्य वा ॥
 मनस्तापैस्तु विविधैरनेकैरपि वारणैः ॥ १९ ॥
 कलुषोदकपानाद्वा अनिष्टेन वृणेन वा ॥
 भवन्ति धातवः क्षीणाः क्रमस्यातिक्रमेण वा ॥ २० ॥
 इमानि चापि लिङ्गानि दृश्यन्ते क्षीणधातुषु ॥
 तृष्णालुर्विरसास्यश्च स हि शून्यः सवेदनः ॥ २१ ॥
 मन्दाग्निर्दुर्बलश्चैव वारणो रससंक्षयात् ॥
 हृदयं यस्य सदोम्ल व यो भवेत् ॥ २२ ॥
 शीताभिलाषी पुरुषस्तृष्णालुश्चैव यो भवेत् ॥
 अत्यर्थं पीतवर्णश्च प्रस्तब्धः परुषच्छविः ॥ २३ ॥
 रक्तक्षीणश्च विज्ञेयो लिङ्गैरेतैर्मतङ्गजः ॥
 कम्पते च शरीरेण विवृतश्चासिसंधिषु ॥ २४ ॥
 अपराभ्यां व्रजेच्चापि कर्षन्निव महीतलम् ॥
 व कासनाड्येषु छिद्रस्त्रस्ताङ्ग एव च ॥ २५ ॥
 शनैर्गच्छति धावति ॥
 प्रस्तब्धनयनो द्विपः ॥ २६ ॥
 स क्षीणमांसो विज्ञेयः प्रव्यक्तकटपार्श्वकः ॥
 जघनं म्लायते यस्य दुर्बलश्चैव यो भवेत् ॥ २७ ॥
 न च वेदयते स्पर्शं स्रस्तगमत्रस्तथैव च ॥
 अनवस्थितचित्तंश्च तथा स्निग्धप्रियंस्तु यः ॥ २८ ॥
 वितविल (?) भिन्नतनुर्निर्योगैर्विवृतोऽपि च ॥
 स क्षीणमेदो विज्ञेयो गजशास्त्रविशारदैः ॥ २९ ॥
 दन्तरोमनखास्थीनि वृद्धिर्देहे न जायते ॥
 दन्ताश्च परिहार्यन्ते सगदा यस्य दन्तिनः ॥ ३० ॥

* धनुराकारमध्यस्थस्य खपुस्तकेऽभावः ॥

१ क. °धा भोजनात् ॥ म° । २ क. सदि स्तन्यः । ३ क. वर्णमुक्ताङ्ग
 एवाङ्गे° । ४ क. ख. °तस्य त° । ५ क. ख. °यस्त्वयः ।

निषीदति न शक्नोति तथोत्थातुं च वारणः ॥
 चोद्यमानः शनैर्गच्छेन्मन्दं च परिबीजति ॥ ३१ ॥
 मन्दं भोजनमश्नाति तथैवास्य न जीवति ॥
 भ्रष्टग्रीवस्त्वनि.....ध्यानशीलश्च वारणः ॥ ३२ ॥
 अस्थिक्षीणस्य नागस्य लिङ्गमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 मज्जोपा अपि नागानां वक्ष्यते लक्षणं क्षये ॥ ३३ ॥
 आध्मातकुक्षिर्योऽत्यर्थं व्रजन्गात्राणि कर्षति ॥
 गूयन्ते यस्य गात्राणि नेत्राणि च विशेषतः ॥ ३४ ॥
 आलानवाही विमनाः शय्याकामो जलप्रियः ॥
 शुषिराणि विवर्णानि यस्य चास्थीनि दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 अभीक्षणं वातरोगो यस्तस्य मज्जक्षयो भवेत् ॥
 शुक्रहीनस्य नागस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३६ ॥
 पीड्यते वृषणं म्लानं गूयते चाऽऽशु मेहनम् ॥
 न च व्यवायं प्राप्नोति चिरोत्सेकस्य जायते ॥ ३७ ॥
 गात्राणि चास्य सीदन्ति मुखशोषी भवेद्दृशम् ॥
 अप्रहर्षश्च मेण्डस्य रेतसः संक्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥
 धातूनामिति निर्दिष्टं लक्षणं संक्षये मया ॥
 दोषाणां संक्षये तस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 कफसंक्षणिपित्तस्य लिङ्गमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 मारुतः पित्तसहितः कफहीनस्य दन्तिनः ॥ ४० ॥
 करोत्यङ्गविमर्दं च बाढमुद्वेष्टनं भ्रमम् ॥
 वेपनं परिवेषं च नौदनं स्फोटनं तथा ॥ ४१ ॥
 दूयनं शीतसेवित्वं पुनश्चोष्णाभिनन्दनम् ॥
 शिरःप्रकम्पनं चापि संधयः शिथिला वृता ॥ ४२ ॥
 हृदि पीडा च भवति श्लेष्मक्षीणस्य दन्तिनः ॥
 कफपित्ते बहुपित्ते क्षीणे नागस्य मारुते ॥ ४३ ॥
 शीताभिलाषो भवति पुनरुष्णाभिनन्दनम् ॥
 सादनं मुखशोषश्च शिरसो गौरवं तथा ॥ ४४ ॥

१ क. ख. °रिजीवति । २ क. °जानामपि । ३ क. आलीन° । ४ क. संप्र-
 चसते । ५ क. ख. कफः सं° । ६ ख. °स्य नागस्य लि° । ७ क. मोदनं ।

सशब्दा मरुतश्चास्य कुक्षौ विपरिवर्तनम् ॥
 छादिंश्चाङ्गे व च वे(?).....हनं मोहनं तथा ॥ ४५ ॥
 अल्पहर्षोऽल्पचेष्टश्च वातक्षीणो भवेद्गजः ॥
 दोषाणामपि निर्दिष्टं क्षयलिङ्गं नराधिप ॥ ४६ ॥
 संज्ञा प्रणश्यते राजन्कस्माद्धेतोश्च दन्तिनः ॥
 धातुक्षये महीपाल यदा वायुः प्रकुप्यति ॥ ४७ ॥
 वैकल्यं प्रणयेन्नागं प्राणैर्वाऽपि वियोजयेत् ॥
 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः ॥ ४८ ॥
 तस्मात्तं राजयश्मेति प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥
 शोषणात्तु रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ४९ ॥
 क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते यतः ॥
 यस्मादक्षस्य वचनादुत्पन्नो दारुणः क्षयः ॥ ५० ॥
 तस्मात्क्षीणगजा राजत्रक्षितव्या विशेषतः ॥
 राजेति सोमो भगवान्व्यधायि व्यर्थवादिभिः ॥ ५१ ॥
 स दक्षेण पुरा शंभौ दुराचारो निरास्तिकः ॥
 भार्यां सम्यक्प्रवृत्तस्तु रोहिणीं तद्वशे स्थितः ॥ ५२ ॥
 सेवमानस्ततः शम्भो राजा दक्षेण धीमता ॥
 अहन्यहनि ते* ॥ ५३ ॥
 ॥
 स्थानं यथर्तु कर्तव्यं मृदुशय्यां च नित्यशः ॥
 व्याघातं मनसश्चास्य कदाचिन्नैव कारयेत् ॥ ५४ ॥
 अवग्राहप्रचारेषु कूलाघातेषु चैव हि ॥
 शब्दयेत्सततं नागं कर्दमस्य च सेवने ॥ ५५ ॥
 शय्याभागे ततः स्थाने वीथीनां गमनेषु च ॥
 विसर्गं कारयेत्तस्य न च हन्यादकारणम् ॥ ५६ ॥
 न वाचं कटुकां ब्रूयात्सान्त्वयेच्च पुनः पुनः ॥
 निर्याणे शयने चैव भोजने च न दूषयेत् ॥ ५७ ॥
 भोजयेत् सदा नागं चित्रैश्च मधुरैः फलेः ॥
 श्रीपर्णीं च मधूकानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५८ ॥

* इतः परं कपुस्तके तु द्वित्राक्षरलिखनावकाशस्यक्तः । खपुस्तके तु चतुर्द-
 शपङ्क्तिस्थानमलिखितमेव रक्षितमस्ति ।

गृह्णवेरं पयस्यां च बिल्वं द्वे कण्टकारिके ॥
 पृष्टिपण्यंशुमत्यौ च तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ६९ ॥
 काथयेत्सलिले सर्वं निष्काथं कारयेत्ततः ॥
 निष्काथसमभामं च क्षीरं तत्र प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
 एकस्थं कारयित्वा तु श्मृतलं पाययेद्विषम् ॥
 प्रातस्तथाऽपराह्णेषु शालीनामोदनं मृदुम् ॥ ६१ ॥
 रसेस्तेस्तेस्तु पूर्वोक्तैर्दाडिमाम्लैश्च भोजयेत् ॥
 इक्षुन्वृक्षसमूलानि गृह्णाटककसेरुकान् ॥ ६२ ॥
 खर्जूरं मुस्तकं चैव दापये(ः)त्पायसैर्घृतम् ॥
 उदकानि विचित्राणि यवसानि मृदूनि च ॥ ६३ ॥
 फाणितेनैव संयोज्य वारणाय प्रदापयेत् ॥
 संजातप्राणमांसस्तु यदा भवति वारणः ॥ ६४ ॥
 क्षीरं मधुरकैः पक्वं ससर्पिष्कं प्रदापयेत् ॥
 चक्रवाकैर्बकैर्हंसै राटिभिः प्लवमद्रुभिः ॥ ६५ ॥
 कदम्बैर्बहिणैश्चापि तित्तिरैस्तु कपिञ्जलैः ॥
 श्वाविच्छल्यकगोधाभिः गूरैर्महिषैस्तथा ॥ ६६ ॥
 भजाविकुक्कुटैश्चैव तथैवैणादिभिर्मृगैः ॥
 भोजनार्थं रसं चास्य वेसवारं च कारयेत् ॥ ६७ ॥
 ततः शाल्योदनं तेन भोजयेत्सततं गजम् ॥
 सैर्हा च माषपर्णी च पयसा सह पाययेत् ॥ ६८ ॥
 एतत्स्मरया युक्तं च घृतेन सह पाचितम् ॥
 प्रातरुत्थाय दातव्यं प्राणस्तेनास्य वर्धते ॥ ६९ ॥
 शकृत्फाणितसंयुक्तं क्षीरेण सह पाचितम् ॥
 दापयेद्भोजनं तेन बलशुक्रविवर्धनम् ॥ ७० ॥
 करीरं शलिपादं च तथैव च विभञ्जिकम् ॥
 श्यामार्ककुरुविन्दं च हस्तिश्यामाकमेव च ॥ ७१ ॥
 महाहस्तिनृणं चैव प्रमोदो वेणुपत्रिका ॥
 गवेधुकं मृणालानि लवलीकं विशानि च ॥ ७२ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव खपुस्तके ॥

१ ख. °जूरमस्त° । २ क. क्षारं । ३ क. मदां । ख. सदां । ४ क. वेणुपत्रिका । ख. वेणुपत्रिकाम् ।

दापयेत्सततं नागे यवसानि विचक्षणः ॥
 मधुफाभितसंयुक्तं तीक्ष्णगण्डानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
 धेनुकोनिःसृतं नागं गात्ररोगेण चाऽऽतुरम् ॥
 वयःक्षीणकृशं चैव मदवेगाच्च निःसृतम् ॥ ७४ ॥
 धातुक्षीणश्च यो नागो व्रणदोषेण वाऽन्वितः ॥
 प्रभ्रमस्त्वध्वगमने यश्च क्षीणबलो गजः ॥ ७५ ॥
 येषां चाऽऽगन्तुजा राजन्रोगाः समुद्भवन्ति हि ॥
 तेषामाहारयोगेण सर्वानेतान्प्रसाधयेत् ॥ ७६ ॥
 सास्त्रयाश्रित्य मत्तिमान्यथाऽग्निः सततोत्थितः ॥
 माषाणां कूलनिद्रोणं तण्डुलद्रोणमेव च ॥ ७७ ॥
 प्रतिपानं च देयं स्यात्सपञ्चलवणां सुराम् ॥
 विडङ्गैश्च समायुक्तां तथा त्रिकटुकेन च ॥ ७८ ॥
 मोदकास्त्वपि ये देयाः शृणु तेषां विधिं रुताम् ॥
 दद्यात्सैवाक्षकं द्रोणमाढकं बिल्वमेव च ॥ ७९ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा पञ्चाहं सुरया स्थितम् ॥
 देयस्तैलेन संयुक्तः श्लेष्मकृमिविनाशनम् ॥ ८० ॥
 अष्टकं तन्दुलानां च माषद्रोणयुतं स्थितम् ॥
 किण्वस्य वाऽऽढके स्थाप्यं सर्वमेतत्सुसंयुतम् ॥ ८१ ॥
 चतुर्थेऽहनि दातव्यो मोदकः किण्वसंज्ञितः ॥
 ग्रहणीदीपको ह्येष स्थूलानां कर्षणो हितः ॥ ८२ ॥
 देयस्तैलेन संयुक्तो मोदकोक्षिकसंयुतः ॥
 प्रदेयः सारदानां च सूक्ष्मवातादितोस्तु ये ॥ ८३ ॥
 करीषाणां प्रयोगं तु शृणु कीर्तयतो मम ॥
 गवां कटुक(०मूलीक)मुष्णवीर्यमजाशकृत् ॥ ८४ ॥
 ग्रहणी दीपयत्याथु श्लेष्मकृमिविनाशनम् ॥
 लवणेन समायुक्तं वातप्रशमनं हितम् ॥ ८५ ॥
 ये च क्षीणबला नागा ये चैव दुर्बलाम्रयः ॥
 त्वग्दोषैरभिभूताश्च पाण्डुरोगादिताश्च ये ॥ ८६ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके ।

१ क. ०काभिः शृतं । २ क. ०भग्नेष्वध्व० । ३ क. चाङ्गे रुजा । ४ क.
 ५ ख. कर्षणे । ६ ख. ०तास्त्रये । ७ क. ०भदोहैर० ।

विषोपयुक्तदेहाश्च हृद्रोगा गुल्मिनश्च ये ॥
 एवंप्रकारा ये चान्ये तेषां पथ्यवरं स्मृतम् ॥ ८७ ॥
 भजाकरीषस्यैवेते गुणाः सम्यक्प्रकीर्तिताः ॥
 वाजिनामपि वक्ष्यामि करीषस्य गुणानिमान् ॥ ८८ ॥
 कटुकं चोष्णवीर्यं च रूक्षमुष्णाम्लपाचिकम् ॥
 वातानुलोमनं चैव तथा पित्तप्रकोपनम् ॥ ८९ ॥
 क्षारतुल्यतरं ज्ञेयं लवणोदकशोधनम् ॥
 गुणान्कीर्तयतश्चापि मूत्राणामपि मे गृणु ॥ ९० ॥
 एतेषामेव मूत्राणि सर्वाण्येव च बुद्धिमान् ॥
 उष्णवीर्याणि जानीयात्कटुकानि विशेषतः ॥ ९१ ॥
 निरुद्धेषु प्रशंसन्ति कृमिकोष्ठे च दन्तिनाम् ॥
 त्वग्दोषेषु प्रशस्यापि पानोष्वेतेषु (?) भूपते ॥ ९२ ॥
 आस्फोता वैजयन्ती च स्फूर्जको निम्ब एव च ॥
 अङ्गोष्ठसहिता ह्येते भङ्गा वै साट्कृषकाः ॥ ९३ ॥
 आसवेषु प्रशस्यन्ते गृणु चान्येऽपि ये हिताः ॥
 कुटजो मधुशिग्रुश्च पूतिका दीर्घवृन्तका ॥ ९४ ॥
 सप्तपर्णश्च निम्बश्च षडेते प्रतिकीर्तिताः ॥
 यथालाभं यथासात्स्यं यथाकालं च बुद्धिमान् ॥ ९५ ॥
 एषामन्यतमं योगमासवेष्वथ दापयेत् ॥
 त्वग्दोषशमना ह्येते कृमिकोष्ठप्रणाशनाः ॥ ९६ ॥
 अत्रैव हि प्रशंसन्ति ये च— स्युर्बलाम्नयः ॥
 सरक्तानां तु दातव्याः स्निग्धानां चैव दन्तिनाम् ॥ ९७ ॥
 रूक्षाणां न प्रदातव्या ये च पित्तविकारिणः ॥
 त्रिशत्पलस्तु (प्रथमो मध्यमः पञ्चविंशकः ॥ ९८ ॥
 जघन्यो विंशकश्चैव कवलस्तु सदा हितः ॥
 ग्रहणीदीपना ह्येते बलवर्णप्रसादनाः ॥ ९९ ॥
 सिद्धानौषधयोगांश्च प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ १०० ॥
 स्वयंगुप्ता गुडूची च मुद्गपर्णी हरेणुकम् ॥
 विदारी माषपर्णी च काकोलीद्वयमेव च ॥ १०१ ॥

† धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ क. पुष्पतरं । २ क. त्रिशतश्चैव ।

शाल्मली प्रारिभद्रं च वैजयन्ती करञ्जिका ॥
 अश्वगन्धासमायुक्तान्कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १०२ ॥
 ग्रहणीदीपनाञ्छ्रेष्ठांश्छवीवर्णप्रसादनञ्च ॥
 एतान्संभृत्य संभारान्दीपयेत्क्षीणधातुषु ॥ १०३ ॥
 एरण्डा वैजयन्ती च आढकीमूलमेव च ॥
 श्रीपर्णी दधिपर्णी च त्वचमेषामुपाहरेत् ॥ १०४ ॥
 अश्वगन्धासमायुक्तान्कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्य यवसं चाभिनन्दति ॥ १०५ ॥
 श्रीपर्णीदधिपर्णीनां त्वचो मूलं नलस्य च ॥
 आढक्यास्त्वेव मूलानि दद्याच्चैव करञ्जकम् ॥ १०६ ॥
 एतेन वर्धते मांसं सौमनस्योप(स्यं च) जायते ॥
 द्वे कण्टकारिके दद्यान्मूलं मधु च शिगुजम् ॥ १०७ ॥
 दीप्यते ग्रहणी यस्य यवसं चाभिनन्दति ॥
 गण्डीरं कन्दकं चैव शिगुरपवनाजिका ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीगृद्धवेराभ्यां नलिकानालिका पृथक् ॥
 घटी विडारुयलवणं नलिकानालिका भवेत् ॥ १०९ ॥
 एतान्संभृत्य संभारान्क्षोदयित्वा बुद्धूखले ॥
 मर्दितान्गोमयेनास्य कवलान्दापयेद्बुधः ॥ ११० ॥
 कृमिकोष्ठी विशुध्येत्तु मृत्तिकां च न स्वादति ॥
 द्वे कण्टकारिके दद्यात्किणिह्या मूलमेव च ॥ १११ ॥
 आवर्ता मधुशिग्रोश्च कवलो मांसवर्धनः ॥
 योवन्ती मधुमाण्डूकी हरिपिण्डीतकानि च ॥ ११२ ॥
 बिल्वं करीरगण्डीरकवलो मांसवर्धनः ॥
 दाडिमं चमनीं भङ्गामुत्तमां गिरिकर्णिकाम् ॥ ११३ ॥
 वेतसामृतवह्न्यौ च दीपयेत्क्षीणधातुषु ॥
 शिरीष—त्वचपलं च मोरटं सिन्दुवारितम् ॥ ११४ ॥
 सदाभद्रामपामार्गं कवलास्तु प्रदापयेत् ॥
 कच्छुरा यूथिकामूलमुत्पलं नवमालिकाम् ॥ ११५ ॥

करञ्जश्चाग्निमन्थश्च कवलो ह्यग्निवर्धनः ॥

(*शलुकी दाडिमं गुञ्जां बलां पाषाणभेदकम् ॥ ११६ ॥

शशबिन्दु शेलुं(?) दीर्घवृन्तकम् ॥ ११७ ॥

..... कं चैव कवलो मांसवर्धनः ॥)

अरलुत्वचमाहृत्य पूतिकं, बृहतीं तथा ॥ ११८ ॥

अमृतां च पयस्यां च मदक्षीणाय दापयेत् ॥

पूतीकत्वगरलुत्वकृमीन्निघ्नन्ति दन्तिनः ॥ ११९ ॥

पयस्या च गुडूची च प्रदेया क्षीणधातुके ॥

कदम्बमेषगृङ्गीणां पुंनागं त्वचमेव च ॥ १२० ॥

भागानेतान्समान्कृत्वा निशि मूत्रेण वासयेत् ॥

पुरीषं गोश्च नागस्य कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १२१ ॥

इत्येते कीर्तिता राजन्कवलाः क्षीणधातुषु ॥

चूर्णारिष्टं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १२२ ॥

गृङ्गवेरं विडं बिल्वं पिप्पली मधुशिग्रु च ॥

एतेषामेव चूर्णानां प्रस्थः प्रस्थः समो भवेत् ॥ १२३ ॥

समुद्रलवणप्रस्थो गोमयप्रस्थयोजितः ॥

† ॥ १२४ ॥

१ सद्यो नागो निरुहति ॥

दधित्थनक्तमालानां चोरिष्टकश्च कान् (?) ॥ १२५ ॥

भिच्छोट मेषीणां विलाढोदरकस्य च ॥

अर्जुनस्य (च) निचुलस्य (ष) वञ्जुलस्य (च) ॥

त्वचो मूलं च पत्रं च शिग्रोश्चोदुम्बरस्य च ॥ १२६ ॥

जपासर्जाम्रकर्पासीनुवरी.च(श्च) समाहरेत् ॥

एष संवर्तनो वर्गो ह्यतीसारातिवर्तकः ॥ १२७ ॥

विरूक्षणीयान्कवलानतिस्निग्धाय दापयेत् ॥

मूलं शिग्रोस्त्वचं ज पाठल्या स्तथा ॥ १२८ ॥

* धनुराकाप्यध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके । † खपुस्तके 'इतः पङ्क्तित्रयमितं त्यक्तमस्ति' इति लिखितं उपलभ्यते ॥

१ क. स तस्मात्सम्प्रकैव स० ख. सत म्यका चैव स० २ ख. °डोक० ।
३ क. पाठस्यास्तथा तथा ।

विल्वाभ्रमेषगृहीणां त्वचस्तथाऽर्जुनस्य च ॥
 विरुक्षयेद्गजं क्षिप्रं न च दोषमवाप्नुयात् ॥ १२९ ॥
 पालाशनक्तमालानां त्वचमिदुदवृक्षयोः ॥
 (*त्वच)मर्जुनजम्ब्वोश्च विदुलारिष्टमेव च ॥ १३० ॥
 कुटजत्वग्बिडङ्गानि क्षोदयित्वा क्षुद्रूखले ॥
 कवलो दीपनीयः स्यात्प्रसादयति तं छविम् ॥ १३१ ॥
 महौषधं वातशूले त्वञ्जनं दन्तिनां हितम् ॥
 पूयः प्रदेयः श्रोत्रेषु ॥ १३२ ॥
 वाताध्मातस्य नागस्य बन्धाय कवलो हितैः ॥
 अङ्गामु(?) कं च तर्कारी क्षीरिणी तथा ॥ १३३ ॥
 दद्याद्वातहरं त्वेतच्छोभाञ्जनकमेव च ॥
 वाताध्माते कुलिङ्गाक्षीं वारणस्य महीपते ॥ १३४ ॥
 उरुबूकोऽथ तर्कारी काकोली क्षीरमेव च ॥
 भिल्लोटश्च प्रदातव्यो वाताध्मातस्य दन्तिनः ॥ १३५ ॥
 अथ क्षौरं प्रवक्ष्यामि पानकापाग्निदीपनम् ॥
 कुम्भीकस्याऽऽढकं दद्यात्पलानां तु स्रुही(हीं) तथा ॥ १३६ ॥
 विल्वार्कनक्तमालानां त्वचं पत्राणि पेषयेत् ॥
 अर्कस्य दाहयेन्नालं कौपे तोये विनिस्तुतम् ॥ १३७ ॥
 द्रोणं द्रोणे प्रदातव्यं त्रिपक्षस्य नराधिपम् ॥
 चूतवृक्षाभ्रकुम्भानां त्वचः संयोजिताः समाः ॥ १३८ ॥
 फणिज्जकस्य मूलानि तथैवार्ककरञ्जयोः ॥
 श्रवेद्यरेतैश्च(?) क्षारे कूपोदके कृतः ॥ १३९ ॥
 पूर्वमुक्तेन विधिनां क्षारमेव प्रदापयेत् ॥
 कुम्भीकपानसंस्कारः सुमनाभङ्ग एव च ॥ १४० ॥
 इत्येते पानयोगाः स्युर्व्याख्याता द्विपदां वर ॥
 चूर्णारिष्टानि वक्ष्यामि गजानामग्निदीपनात् ॥ १४१ ॥

* स्वपुस्तके नोपलभ्यते ॥

१ क. °श्च विदु° । २ क. °तः ॥ तथा अ° । ३ क. वाताध्मातो । ४ क.
 र् । ५ क. कौपतो° । ६ क. शूचेद्यरेतैश्च क्षारः कूपोदके समीकृ° । ७ क. °ना
 र° । ८ क. °पनम् ॥

द्वे बृहत्यौ करञ्जौ च पारिभद्रकमेव च ॥
 हरिद्रे द्वे विठङ्गानि दद्यादिन्द्रयवानपि ॥ १४२ ॥
 शतावरीं च शोणं च त्वचो निचुलबिल्वयोः ॥
 गोमूत्रे वासयेद्रात्रौ दिवा सूर्ये च शोषयेत् ॥ १४३ ॥
 त्रिरात्रमेवं कृत्वा तु सुसूक्ष्मं क्षोदयेत्ततः ॥
 त्रिफलां हिङ्गुसंयुक्तां पञ्चभिर्लवणैर्युताम् ॥ १४४ ॥
 लवणस्य च योगेन चूर्णारिष्टस्य षट्पलम् ॥
 द्वे बृहत्यौ करञ्जौ द्वौ अभ्वगन्धा सुवर्चला ॥ १४५ ॥
 उभे हरिद्रे पाठी च करीषे गजवाजिनोः ॥
 एतत्सर्वं समाहृत्य समं कृत्वा सुदूखले ॥ १४६ ॥
 नित्यं लवणयोगेन षट्पलं वाऽस्य दापयेत् ॥
 द्वौ कालौ दन्तिनां दद्याच्चूर्णयोगमतन्द्रितः ॥ १४७ ॥
 मनःप्रसादं जनयेद्वर्णं च तृपदन्तिनाम् ॥
 निम्बस्पाथ करञ्जस्य त्वचो वरुणकस्य च ॥ १४८ ॥
 मेषशृङ्गाश्च पाटल्या विदुलस्य च संहरेत् ॥
 क्रिया उग्रास्ततः सर्वाः समभागाः प्रकल्पयेत् ॥ १४९ ॥
 उत्तमं त्वै(त्वे)व ताः क्षुण्णा गोमूत्रे वासयेद्यहम् ॥
 मन्दाग्निशमनार्थं च द्विपस्य तु प्रदापयेत् ॥ १५० ॥
 एरण्डपूतिकारिष्टैः समांशैः कवलं भिषक् ॥
 निवृत्तस्य च पूर्वाह्ने दापयेद्रोगनाशनम् ॥ १५१ ॥
 सुवर्चलां गुडूचीं च अपामार्गं कम् ॥
 वैजयन्तीं च भूनिम्बं तथा वै साट्कृषकम् ॥ १५२ ॥
 एतान्भुक्त्वा गजः कल्पो रोगात्क्षिप्रं प्रमुच्यते ॥
 बलं मांसं च वृद्धिं च प्राप्नोति सुमनाः सदा ॥ १५३ ॥
 इत्येवं तु महीपाल विधानं क्षीणधातुषु ॥
 य एवं योजयेद्द्वेद्यः स शोभां जनयिष्यति* ॥ १५४ ॥
 (†पालकाप्योऽब्रवी)दित्थं राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

। श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 षष्ठितमः क्षयाध्यायः ॥ ६० ॥

त्तके तु, इतः परं '०' त्रुटिचिह्नं दृश्यते । † धनुश्चिह्नान्तर्गतस्तु पाठो भ्रष्टः खपुस्तकात् ॥

१ क. °जिनौ ॥ ए० । २ क. °र्गद्विभाकरम् । ३ ख. दानं राज्ञा० ।

अथैकषष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राज्ञः चम्पायामृषिं धर्मविदां वरम् ॥
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म णच्छति ॥ १ ॥
 कथं मदः संभवति हेतवोऽस्य कति स्मृताः ॥
 कथं च सुरभि दानं कंकटाहं संपरिवर्तते(?) ॥ २ ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 वातात्प्रपद्यते कश्चित्कश्चित्पित्तात्प्रपद्यते ॥ ३ ॥
 श्लेष्मणा भिद्यते चान्यः शोणितादपि चापरः ॥
 संनिपातात्तथा चान्यो मदः क्षरति वारणे ॥ ४ ॥
 एवं पञ्चप्रकोऽश्च मदो वै संप्रकीर्तितः ।
 शौर्यात्प्रभिद्यते कश्चित्तथैवाभिजनेन च ॥
 हर्षादन्यः प्रभिद्येत परिणामात्तथाऽपरः ।
 नैसर्गिकस्तथा चान्यः संपातादपि चापरः ॥
 पुष्ट्या प्रभिद्यते चापि व्याधिमोषकृतोऽपरः ।
 उपधानात्तथा चान्यः प्रभिद्येत मतङ्गजः ॥
 चतुर्दशैते नागानां कीर्तिता मदहेतवः ।
 समासान्नरशार्दूल गृणु विस्तरतो हि मे ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि लक्षणं वातिके मदे ।
 परिधावति चात्यर्थं जायते चानवस्थितः ॥
 न चाभिलषति ग्रासं शय्याद्वेषश्च जायते ।
 (*जृम्भते बहुशश्चापि वेपते स्तनयत्यपि ॥
 प्रतिनम्याभिनमति विनमस्युन्नमत्यपि ।
 प्रभिद्यते त्रिधा चैवं तथाऽङ्गस्यापि जायते ॥ *)
 यवोदकनिकाशं च कषायं कुरुते मदम् ।
 चन्दनोशीरपद्मानां सुगन्धकैरसानि च ।
 कटुकानि कषायाणि तिक्तानि च निषेवते ॥
 प्रावृट्काले च नितरां मदस्तस्य प्रवर्तते ।

* धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् । † धनुराकारमध्यस्थो नास्ति
 पाठः सपुस्तके ।

इति वातात्मकं प्रोक्तं गजानां मदलक्षणम् ॥
 पैत्तिकस्यापि वृषते विज्ञानमुपदेक्ष्यते ।
 तेजस्वी कोपनश्चैव संतापी च भवेद्विषः ॥
 प्रायेण शीतला छायां सलिलं चाभिकाङ्क्षति ।
 विजृम्भते नमति च तथ्य प्रतिनमत्यपि ॥
 कपोलौ चाण्डकोशश्च पच्यन्ते च नराधिप ।
 पीताभमथ रक्तं वा कटाद्यानं प्रसिच्यते ॥
 सुगन्धं चूतपुष्पाणामेलायुस्तसुगन्धिकाम् ।
 शारदे पैत्तिकः काले मदः क्षरति वारणे ॥
 कटुकाम्लान्सलवणान्त्रसानति निषेवते ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं पित्तात्प्रकुपिते मदे ॥
 प्रकृत्या श्लैष्मिकं राजन्मदं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 बलवाञ्शीलसंपन्नस्तेजस्वी धेनुकामतः ॥
 स्वप्नशीलश्च भवति मन्दक्रमविचेष्टितः ।
 प्रसेनं कुरुते कामं गम्भीरं वेदयत्यपि ॥
 पिष्टोदकप्रतीकाशं(शः) पाण्डुरः क्षरते मदः ।
 सगन्धमालापुष्पाणां सिन्दुवारतरोरपि ॥
 तथा मुक्तकपुंतागवकुलानां च गन्धतः ।
 शीतलं सुरभिं हृद्यं हेमन्ते संश्रयेन्मदम् ॥
 मधुराम्लानि सर्वाणि लवणानि च सेवेत् ।
 त्वग्दोषाश्चापि जायन्ते मेहत्यपि च सौद्रयम् (?) ॥
 इत्येवं श्लैष्मिकं राजल्लक्षणं समुदाहृतम् ।
 शोणितात्संप्रवृद्धे तु मदे वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 मध्याह्ने संश्र(?)मासृत्य(?)रक्तनि लोचनम् ।
 न चैवोद्विजते हस्ती हस्तिन्यै नापि कुप्यति ॥
 विमुक्तैरिति सर्वाङ्गैर्गजः संधिषु कृच्छ्रगः ।
 शीतलानि च सर्वाणि च्छायां चैवाभिनन्दति ॥
 शय्यायां सुखमाप्नोति (*न चैव कवलं भजेत्) ।
 पाण्डुता सर्वगात्राणां स्निग्धमाहारमिच्छति ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ स. शरदि । २ ख.°ति न सेव° । ३ ख.°ञ्शीतसंपन्नास्ते° । ४ क.°रिव स° ।

पुरीषं वमथुर्धानं रक्तमेवोपजायते ।
 कटाभ्यां भिद्यते पूर्वं निदाघे चापि प्राद्यति ॥
 पैत्तिकस्य तु लिङ्गानि सर्वाणि कुरुते गजः ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं मदे वै शोणितात्मके ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संविपातात्मकं नृप ।
 पूर्वोक्तानां मदानां तु लक्षणं सान्निपातिकम् ॥
 क्षुत्पिपासोष्णशीतानां सहिष्णुर्भवति द्विपः ।
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां सततं सहते गजः ॥
 प्रतिनम्याभिनमति विनमत्पुन्नमत्पपि ।
 नाभिनन्दति चाऽऽहार^१(मिष्टं च) स्वादुमेव च ॥
 व्यामिश्रमेतं जानीयान्मिश्रगन्धं मदं नृप ।
 इत्येतत्संनिपातेन प्रभिन्नस्य तु लक्षणम् ॥
 मत्तेन जनितायां तु यस्तु मत्तेन जायते ।
 पौर्णमास्यां प्रपद्येत मन्दमन्दगुणैर्युतः ॥
 जानीयात्तं तु राजेन्द्र मदं ह्यभिजनाभिधम् ॥
 बहुपुष्पसमृद्धानि कोकिलाभिरुतानि च ।
 मत्तवर्हिणैपुष्टानि वनानि समवेक्ष्य च ॥
 हंससारसगीतानि चक्रवाकरुतानि च ।
 सतामरसकहूलारमुगन्धिपवनानि च ॥
 मनोहराणि रम्याणि पल्लवानि सरांसि च ।
 पद्मोत्पलविचित्राणि भ्रमरैः कूजितानि च ॥
 क्षोभयित्वा च पीत्वा च करेणुगणमध्यगः ।
 एष नागो महाराज हर्षादेश प्रभिद्यते ॥
 क्षीणधातुशरीरश्च वृषोतीतो मतङ्गजः ।
 हीनवीर्यो विमांसोऽपि सर्वाशशिथिलीकृतः ॥
 एतैस्तु लक्षणैर्विद्यान्मदं तं पारिणामिकम् ।
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां लब्ध्वा लब्ध्वा च मोहनम् ॥
 निर्भर्त्सितं वधं बन्धं नितंजनवम् ।
 यदा मदं स्वति तु तं विद्यान्मिसर्गजम् ॥

† खपुस्तके नास्ति ।

१ क. ख. °पासाच्च शी° । २ क. °णवृष्टा° ।

उष्णेत्पथो(?) च्छगमनाद्गुरुभारेण वा पुनः ।
 कर्मणामतिप्रयोगाद्वा हरतो वा बृहद्गुमान् ॥
 एतैर्निदानैर्नागस्य शरीरमुपतप्यते ।
 ततः प्रसिरूपते दानं दुर्गन्धिवममुं(थुं) वृष ॥
 तं तु संतापजं विद्यान्मदं वारणविक्रमम् ।
 विविधैस्तु शिरोरोगैर्मूत्ररोगेण वा यदि ॥
 शृद्धपाकलहेतुत्वाद्ध्याधिना वारणे मदः ।
 विविधाभिर्विधाभिर्यः पुष्टो माद्यति वारणः ॥
 स मदः पैत्तिको राज्ञान्निर्दिष्टः परिपाटितः ।
 प्राणिता विधया नागा न वश्या बलशालिनः ॥
 मदस्य जनने सम्यग्भेषजैः संप्रयोजितैः ।
 उपधानात्प्रभिद्यन्ते वारणाः पृथिवीपते ॥
 शौर्यजोऽपि ॥
 रूपं प्रार्थयमानस्य युध्यमानस्य वा युधि ॥
 पश्यन्तस्तस्य सैन्यस्य विजयं दिव्यचक्षुषः ।
 मदं शृद्धाति मातङ्गः स हेतुर्विजये क्षणम् ॥
 इत्येते बहुधा प्रोक्ता गजानां मदहेतवः ।
 कात्स्नर्येन तु महाराज यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्णामपि भेषजम् ।
 वातप्रभिन्नं विज्ञाय चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं पाययेत्तं मुखोदकम् ।
 तीक्ष्णांश्च कवलान्दद्याद्धारणाय महीपते ॥
 वातिकात्स मदाद्राजन्मुच्यते वै न संशयः ।
 दध्यम्लमथ वातानैः (?) क्रमाच्चूर्णं च पाययेत् ॥
 एतेनापि च योगेन मुच्यते वातिकान्मदात् ।
 शृद्धकोष्ठाय दातव्यं जलपानं महीपते ॥
 यवसानि विचित्राणि मृदूनि हरितानि च ।
 फाणितेनोपदिग्धानि (?) कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 इति वातप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 अथ पित्तप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥

प्रत्यूषकाले मातङ्गं हृदे निर्वापयेद्विषक् ।
 शालायां मण्डलिप्रायां शीतस्थानासितस्य तु ॥
 स्वावयेद्वारिपूर्णांश्च तस्योपरि नवान्घटान् ।
 बिशं मृणालाञ्जालूकमुत्पलं नलिनापि ॥
 इक्षुं चक्षुरसं चैव शृङ्गाटककसेरुकम् ।
 दापयेत्कवलांस्तस्मै शर्कराचूर्णसंयुतान् ॥
 पक्ष्मकाणि मृद्वीका शर्कराफणितं मधु ।
 सारिवा मधुकं चैव समांशं चोत्तरोदकम् ॥
 तैतःये प्रति ये(?) शीतं कल्पश्रुत्यापयेत्(?) ।
 प्रभेदे पैत्तिके तस्य यवसानि प्रदापयेत् ॥
 वृणारुयं पर्पटान्दद्याच्छर्कराघृतसंयुतम् ।
 षष्टिकानां पुराणानां शालीनामोदनं मृदु ॥
 सर्पिषा भोजयेन्नागमेवं भेदाद्विमुच्यते ।
 अम्लमुष्णं च तीक्ष्णं च लवणं च न दापयेत् ॥
 पानानि सर्पिषा श्रेष्ठान्यभ्यङ्गं चैव सर्पिषा ।
 नश्यत्यनेन योगेन प्रभेदः पैत्तिको वृष ॥
 इति पित्तात्प्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 (*अथ श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥)
 कटुकेन तु तैलेन सर्वसेको विधीयते ।
 तीक्ष्णान्कटुकषायान्कवलानस्य दापयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य श्लेष्मिकस्तेन शाम्यति ॥
 द्राक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाः सूक्ष्मचूर्णाश्च कारयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण्) प्रभेदात्परिमुच्यते ।
 आरग्वधं सोमवल्कं पटोलं काकतिन्दुकम् ॥
 पयोऽपि मधुसंयुक्तं पिण्डः श्लेष्महरः स्मृतः ।
 यवौदनं च तैलेन मात्रया भोजयेद्भजम् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °लायामञ्जलिप्रायां । २ क. ततः प्रति ये शीतं कल्पयेत् । ३ ख. °टाद्दद्या° ।

पाययेन्मुद्रपूषं च योपालः(?) सह संस्कृताम् ।
 काशं कुशं पोटगलं यवसार्यं प्रदापयेत् ॥
 इति श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 प्रभेदे रक्तजे राजन्प्रतीकारः प्रवक्ष्यते ॥
 यदुक्तं पित्तिके स्त्रावे तत्सर्वं संप्रयोजयेत् ।
 श्लेष्मकस्य तु योगं हि कल्ये नागस्य कारयेत् ॥
 पित्तिकस्य तु यत्कर्म मध्याह्ने तत्समाहरेत् ।
 वातिकस्य तु यत्प्रोक्तं सायाह्ने तत्प्रयोजयेत् ॥
 लवणानि च सर्वाणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
 शृङ्गवेरं च संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 संनिपातसमुत्थाने श्रेष्ठमेतच्चिकित्सितम् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 प्रभिन्नो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

‘अथातः कर्णवालजानां कृमीणां निदानं चिकित्सितं च व्याख्यास्यामः’
 इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—

इह खलु भो हस्तिनां केशाग्रसूक्ष्माः कण्टकैमुक्ताः ण्यपूर्वाः(?) त्वङ्मा-
 सशोणितं भक्षयन्ति । इयामा रूक्षाः श्वेता रक्ता राजीव(म)न्तश्चित्राः शबलाः
 कर्णजा वालजाश्च कृमयः संभवन्ति ।

तेषां कृमिभिरुपसृष्टानां लक्षणम्—परिशीर्यन्ते कर्णाग्राणि । *तैः परिमूला-
 ग्रेषु चंला भक्षयन्ति । परिशीर्यन्ते वालाः । तत्र साध्या ये परिस्रवन्ति† । शोषा-
 स्त्वसाध्याः ॥

अथैषां चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—अङ्गराजोत्तम.....‡ कर्णीविडङ्गकिष्कर्वचौभा-
 गीमाद्रं कुष्ठनिम्बमुरसकाकादनीकाकतिन्दुकीकाकमाचीकरवीरसर्षपवर्णाजि-

* ‘तै’ इति स्यात् । † अत्र ‘~’ इति त्रुटिचिह्नं खपुस्तके । ‡ ‘अङ्गराजोत्तमकर्णी’
 इत्थं त्रुटिचिह्नं खपुस्तके । § खपुस्तके किष्कर्व वच इत्थं त्रुटिचिह्नं दृश्यते ।

१ क. ख. श्रावे । २ क. °कमुखाण्णान्पू° । ३ क. ख. वला । ४ क.
 ख. भक्षयन्ति ।

कासैन्धवलवणयवक्षारतिन्तिडीकशिरीषकर्णिकारबर्बरफणिञ्जकशङ्खिनीदारुह-
रिद्राश्चैकतः कृत्वा समभागैरुपक्रमेत् । एतेषां कषायैः प्रक्षाल्य कल्कैः प्रलेपनं
कुर्यात् । चूर्णैस्तु प्रतिसारयेत् । एतेषामेव विकेशिकावर्ती च यथायोगं विद-
ध्यात् । ततश्चाभ्यन्तरं रुधिरं विसर्पवत्परिस्त्रवयेत् । (* ग्रन्थि चेत्कुरुते
कृमिः पशूनामिव कुकुटकं सस्त्रे(शस्त्रे)ण विद्ध्वा निष्कृष्य कृमिघ्नैश्च कषायैः
प्रक्षाल्य प्रलेपयेत् ।) † कृमिकोष्ठप्रयुक्तं सकवलान्दद्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

कषायैः कटुकैस्तिक्तैर्लवणैः पानभोजनैः ।

कर्णजान्वालजांश्चैव चिकित्सेत्तु कृमीन्निषक् ॥

प्रायेण श्लेष्मप्रभवा गजानां ज्ञेयास्तु रोमेक्रिमयः शरीरे ।

कार्यः प्रयत्नः प्रशमार्थमेषामुपेक्षिताः प्राणहरा भवन्ति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

कर्णवालकृमिर्नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गेन पृष्ठो भगवान्कर्णरोगमुवाच ह ।

अस्य रोगस्य विज्ञानं चिकित्सां च यथाक्रमात् ।

नै सूतः सहसाऽऽदत्ते तथा शीर्षविरेचने ॥

कर्णौ वा मृद्यतेऽत्यर्थं श्रोतसोः कीटवेशनात् ॥

जलं वा(त्र)प्रविशति हन्यते चातिमात्रतः ॥

अभिघातेन शिरसः कर्णरोगः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं प्रकुपितो वायुः श्रोतसि प्रतिपद्यते ॥

श्लेष्मशोणितमादाय कर्णौ नागस्य पीडयेत् ॥

शरैरागन्तुजैर्दोषैर्यदा कर्णोऽस्य दुष्यति ॥

तेनास्य तुमुलो व्याधिः कर्णजः संप्रवर्तते ॥

तस्येमानि तु रूपाणि वारणस्य निबोध मे ॥

संजिघ्रति प्रवमति कर्णस्त्रोतःस्वभीक्षणशः ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'कृमिकोष्ठोपयुक्तान्' इति स्यात् ।

१ क. ख. °मकृम° । २ क. ख. नस्ततः । ३ क. वाममृते° । ४ क.
अतिघा° ।

भङ्गुल्या वाऽल्पकाष्ठेन कवलेन च घर्षति ॥
 पूयं स्रवति कर्णाभ्यां दुर्गन्धिः फेनिलं भृशम् ॥
 श्लेष्ममारुतसंसर्गात्कृमयः संभवन्ति हि ॥
 रुधिरं कृमिसंसृष्टं दृश्यते यस्य हस्तिनः ॥
 कर्णरोगः स विज्ञेयः कफशोणितवातजः ॥
 इत्येवं कर्णयोर्व्याधीन्हृष्टा भेषज्यमाचरेत् ॥
 शृङ्गवेरं च भार्गीं च विडङ्गानि च पेषयेत् ॥
 देवदारु च कुष्ठं च सूक्ष्मं पिष्ट्वा विचक्षणः ।
 रसेनानेन नागस्य कर्णयोश्च निषेचयेत् ॥
 ततोऽस्य वेदनाशान्तिरेतन्न स्यान्महीपते ।
 काली मधुकनिर्गुण्डी हरिद्रे देवदारु च ॥
 सर्वमेतद्विडङ्गैस्तु कुष्ठेन च समं भवेत् ।
 एतत्संभारमग्नौ च सूक्ष्मकल्कं प्रदापयेत् ॥
 ततो रसं परिस्त्राव्य क्षौद्रेण सह संयुतम् ।
 ततोऽस्य कर्णयोर्दद्यात्कर्णरोगात्प्रमुच्यते ॥
 मधुशिग्रुं च बिल्वं च सरलं देवदारु च ॥
 अङ्गोष्ठफलसारं च मांसी कुष्ठमवैलगुजम् ॥
 मयूरपित्तं मज्जां च बिल्वानि वर्तुलानि च ॥
 विडङ्गनुम्बीवीजं च तथा निम्बफलानि च ॥
 देवदारु तथोशीरं पिष्ट्वा तानि समानि च ॥
 सर्वमेतत्समालोढ्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 ततोऽस्य सेचयेत्कर्णावेतेन लभते सुखम् ॥
 गण्डीरमूलं समधुपाष्टिकं च सकुङ्कुमम् ॥
 क्षौद्रेण सह संयोज्य कर्णयोः पूरणं हितम् ॥
 प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठां कुष्ठं मधुकमेव च ॥
 उशीरं पद्मकं चैव देवदारु च पेषयेत् ॥
 कल्केनैतेन संयुक्तं तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 ततोऽस्य कर्णयोर्दद्यान्नस्यकर्म च कारयेत् ॥
 शैलेयं सर्जकरसं देवदारुं तथाऽगुरुम् ॥

१ क. °र्णशो व्याधी° । २ ख. पीपयेत् । ३ क. काष्ठ । ४ क. ख-
 °वस्यज° । ५ क. °स्य कर्णयोः सेकस्तेन वै लभते सुखम् । ६ ख. पीषयेत् ।

घृतमण्डेन संयुक्तं धूपयेत ततः पिबेत् ॥
 भार्गीमूलं च मधुकं षष्टिकाञ्च कुटञ्जटम् ॥
 शुद्धाभ्रामलकैः सिद्धान्मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥
 पिप्पलीगृद्धवेराभ्यां भुक्त्वा संपद्यते सुखी ॥
 अङ्गोल्लचिरबिल्वाभ्यां रसो वैशेषिको भवेत् ॥
 अवगौहविषेकं च वर्जयेच्च विशेषतः ॥
 इत्येतत्कर्णरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम् ॥

(*पृच्छते रोमपादाय पालकाप्येन कीर्तितम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 कर्णरोगो नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

अभक्तच्छन्दिनो राजन्सनिदानं चिकित्सितम्) ॥
 नागस्य संप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥
 वातेन सहितः श्लेष्मा हृदये संप्रधावति ॥
 आमोशयं^१ च मन्यन्ते पूरयित्वाऽवतिष्ठते ॥
 कफेन बद्धहृदयः कुवलं पल्लवं तृणम् ॥
 अरोचमानं कृच्छ्रेण किञ्चिदश्नाति वारणः ॥
 तस्य तेनाभिभूतस्य चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥
 तस्याऽऽसवं प्रसन्नां वा मैरेयं चापि पाययेत् ॥
 हिङ्गुना पञ्चलवणैर्युक्तं त्रिकटुकेन वा ॥
 वचां हरिद्रे लशुनं पिप्पलयौ मरिचानि च ॥
 सपञ्चलवणांस्तस्मै कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 तेजोवतीं त्रिकटुकं तथैव कटुरोहिणीम् ॥
 मधुना सह संयोज्य कवलान्प्रतिभोजयेत् ॥
 चित्रकं सर्षपं हिङ्गु त्रिफला बदराणि च ॥
 हरिद्रे शिग्रुबीजं च करञ्जबीजमेव च ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ † 'धमन्यन्तं' इति स्यात् ।

१ क. धूमयेत । २ क. ख. °गाहाविसेकं । ३ क. °प्रचक्षते ।

पञ्चभिल्वजैः सार्धं क्षोदयित्वा सुदूषले ॥
 सक्तुभिः सह संयोज्य क्वलान्प्रति भोजयेत् ॥
 कटुका रोहिणी पाठा 'सयवा(?)क्षारसैन्धवाः ॥
 पिप्पल्यः कटुका मत्स्या मरिचान्याट्कषकम् ॥
 सर्वाणि समभागानि क्षोदयित्वा उदूषले ॥
 गोमयेन समायुक्तान्क्वलांस्तस्य दापयेत् ॥
 मुद्गरपूषौदनं चास्मै दद्यान्निकटुना युतम् ॥
 यथा हि मथनादग्निः स्वल्पोऽरणिसमन्वितः ॥
 पूर्वं गोमयेचूर्णेन ततस्तृणेन वै नृप ॥
 क्रमशस्तनुभिः काष्ठैः स्थूलैश्च तदनन्तरम् ॥
 विवृद्धः स दहेद्दीप्तः काष्ठभारशतान्यपि ॥
 एवं गजानां विधिवच्छनैरग्निरुदीरितः ॥
 भुक्तं सर्वमशेषेण दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
 भक्तच्छन्दो भवत्येवमग्निदीप्तश्च जायते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्था-
 नेऽभक्तच्छन्दी नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 भक्तग्रासोपरुद्धस्य लक्षणं ब्रूहि तत्त्वतः ॥
 रसं च शोणितं चैव मेदो मांसमथापि वा ।
 सह घोनसने(?) कस्मात्सर्वाण्येतानि स्वादयेत् ॥
 विशेषयति दोषी च कथं मात्राणि स्वादति ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अनादिमध्यनिधनः कायाग्निः परिमध्यते (?) ।
 प्रसूलक्षणसंयुक्तो बीजसहितनातेन (?) ॥
 नाभिमध्ये शरीरस्य विज्ञेयं सोममण्डलम् ।
 सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात्सूर्यस्य मण्डलम् ॥

† 'सयवक्षार' इति स्यात् ॥

१ क. 'थाऽङ्गिमदना' । २ क. 'यपूर्णेन ततस्तेन तृणे' ।

प्रदीपयेत्तु नागस्य तस्य मध्ये हुताशनः ।
 इन्दुराकाशमास्थाय यथा दीपस्तथाऽम्भसः ॥
 तिष्ठतिष्ठमितो(?)दीर्घास्तथा बलिनमम्भसि ।
 गजानां नाभिमध्ये तु यवमात्रोऽवतिष्ठते ॥
 ह्रस्वकायेषु खान्येषु तिष्ठेष्टुटिप्रमाणतः ।
 कृमिकीटपतङ्गेषु वल्लमात्रोऽवतिष्ठते ॥
 सूर्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोयुक्तैर्गर्भस्तिभिः ।
 विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥
 तद्गजानां सैम्भुक्तं जठरो नाभिमाश्रितः ।
 मेषुश्चै(?)क्षिप्रमादत्ते सूर्यकान्तो मणिर्यथा ॥
 दन्तिनां भोजनं दत्तं नानाद्रव्यसमायुतम् ।
 क्षिप्रं सम्यक्प्रदहति तेजोधातुसमायुतः ॥
 जाठरो जलसंभूतस्तद्रतिस्तत्परायणः ।
 दीप्तेश्च करणा(त्)कोष्ठे सलिलेन च पूरयेत् ॥
 अग्निसोमात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 अग्निसोमात्मको राजन्दन्तिनां च चतुर्विधः ॥
 सूर्यात्मकानि यात्रीणि(?)यस्मात्सोमात्मकानि च ।
 (?)संहत्यान्सनै तस्मात्साण्डाणि न स्वादति ॥
 चिकित्सेद्यस्तु सीदन्तं विषमं चापि दन्तिनाम् ।
 आयुर्वेदाभियोगेन स वै राज्ञां चिकित्सकः ॥
 उक्तग्रासोपरुद्धस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
 वारणानां पुरा राजन्यथावदनुपूर्वशः ॥
 मधुराभोजना नित्यमव्यापामास्तथैव च ।
 मृत्तिकाभक्षणाद्वाऽपि जलदोषेण वा पुनः ॥
 विदग्धभोजनाद्वाऽपि रात्रौ जागरणेन वा ।
 जीर्णाजीर्णाशनाद्वाऽपि सततं पृथिवीपते ॥
 हृदये श्लेष्मणा दिग्धे नाभिनन्दति भोजनम् ।
 पित्तं च तनुतां याति ग्रहणी चास्य हीयते ॥

उष्णालुर्वातशीलश्च दुर्मना गुरुमस्तकः ।
 भक्तद्वेषं च तं रोगं विद्याच्छ्रेष्ठापसर्जनात् ॥
 विज्ञानमेतद्व्याख्यातं चिकित्सितमतः शृणु ।
 द्वे पञ्चमूले संहृत्य पिप्पलीमूलमेव च ॥
 हस्तिपिप्पली(लीं) च चिरबिल्वैः सह विपाचयेत् ।
 विपक्वमनुपूर्वेण सुखोष्णमनुपाययेत् ॥
 एतत्पीत्वा तु राजेन्द्र ततः संपद्यते सुखी ।
 पिप्पलीं शृङ्गवेरं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 हस्तिमूत्रेण संयोज्य तैलेन च नराधिप ।
 सपञ्चलवणां शुण्ठीं पिप्पलीमूलसंयुताम् ॥
 ग्रहणीदीपनं देयमेतत्पानमनेकपे ।
 नागपिप्पलिमाहृत्य हस्तिमूत्रेण पेषयेत् ॥
 एवं प्रतिनये दद्यात्केवलं युक्तितो भिषक् ।
 दीप्यते ग्रहणी तेन यवसं वाऽभिनन्दति ॥
 दृष्टपुष्टमनाश्चैव न भवत्येव वारणः ।
 यवसान्युष्णवीर्याणि कफघ्नानि च दापयेत् ॥
 अग्नेर्विवर्धमानस्य पानं भोजनमिष्यते ।
 यथा हि मथनादग्निः स्वल्पोऽरणिसमुत्थितः ॥
 पूर्वं गोमयचूर्णेन ततस्तृणेन वै तृप ।
 क्रमशस्तनुभिः काष्ठैः स्थूलैश्च तदनन्तरम् ॥
 विवृद्धः स दहेद्दीप्तः काष्ठभारशतान्यपि ।
 एवं गजानां विधिवच्छनैरग्निरुदीरितः ॥
 भुक्तं सर्वमशेषेण दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 भक्तग्रासोपरुद्धो नाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 द्रोणीक इति यः पूर्वं संग्रहे समुदाहृतः ॥

१ क. °ष्णानुर्वीनुशी° । २ क. °लीमरिचवि° । ३ क. °पाचये° । ४ ल.
 पीषयेत् । ५ क. ल. हिमवना° ।

तस्य व्याधेश्चिकित्सां च लक्षणं संप्रचक्ष्व मे ।
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्संनिपातात्तथैव च ।
 द्रोणीकशोफो विज्ञेयो जठरे पञ्चधा नृप ॥
 निदानानि पृथक्तस्य चिकित्सां च प्रचक्ष्यते ।
 तत्राऽऽदौ वातिकस्तावच्छृणुः संप्रवर्तते ॥
 व्यायामाच्च व्यायाच्च दृक्षादपि च भोजनात् ।
 तथा बन्धाच्च विविधादतिशीतेन वा तथा ॥
 शकृन्मूत्रोपरोधाच्च दुःस्थानाद्वा तथा पुनः ।
 उदरे मारुतः शोफं जनयेत्तस्य हस्तिनः ॥
 शोफाभिभूतश्च भृशं भ्रममाप्नोति वारणः ।
 चञ्चलो मृदुभूतश्च चिरात्पाकं न गच्छति ॥
 विविधं स्वभावाद्वातात् ।
 श्वयथुः स्यात्स विषमस्त्वग्रतो ह्यनवस्थितः ॥
 मालतीं सुरसां वंशं (*पाटलीं) काटदृषकम् ।
 अर्कं मधूकं तर्कारीं तिलपिष्टं च पाययेत् ॥
 नाडीस्वेदो घृताक्तस्य ।
 (*वसाया) नाडीस्वेदो विधीयते ॥
 तण्डुलानतसीं किण्वं दध्यम्लेन विपाचयेत् ।
 रात्रिपर्युषितं शीतं प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 साकपर्णीं स्वरां वसां तैलं घृतं दधि ।
 जलजानां च सत्त्वानां मेदो मांसं च पाययेत् ॥
 स्वभ्यक्तं सर्पिषा शोफं मुखोष्णं तं प्रलेपयेत् ।
 स्योनाकं पाटलीं विल्वं काशमर्यं वेणुपत्रिकाम् ॥
 आरग्वधं कुवेराक्षीं मेषशृङ्गीं ससैन्धवीम् ।
 सुवर्हा तालपत्रीं च सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥
 (*मुखोष्णं सघृतं चैव प्रदेहस्तस्य युज्यते ।

* खपुस्तके त्रुटितम् । † कपुस्तके नास्ति । * धनुराकारमध्यस्थाः श्लोकार्घा
 न कपुस्तके ।

१ क. तस व्याधिचिकि० । २ क. घृताभ्यक्त । ३ क. सस्वरां ।

स्नेहपानं च नागस्य गात्राभ्यङ्गं च दापयेत् ।
 ओदकानां च सत्त्वानां रसैस्तं प्रति भोजयेत् ॥)
 अशान्तौ सर्वथा शोफे क्षिप्रं रक्तं प्रमोक्षयेत् ।
 निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा शोफं तं प्रतिचूर्णयेत् ॥
 गृहधूमहरिद्राम्बां साङ्गुष्ठां सैन्धवेन च ।
 इत्येष वातिकः प्रोक्तो वक्ष्यते पित्तसंभवः ॥
 अम्लोष्णभोजनाभित्यं कटुकात्यशनादपि ।
 लवणस्यातियोगाच्च पित्तवातं प्रकुप्यति ॥
 उरोद्रोणीं समाश्रित्य श्वयथुस्तस्य जायते ।
 श्वयथुस्तस्य पीताभो रक्ताभश्चापि लक्ष्यते ॥
 पित्तादाहस्तु नागस्य क्षिप्रं पाकं च गच्छति ।
 हस्तिकर्णपलाशानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 सर्पिषा सह संयोज्य प्रदेहं तस्य कारयेत् ।
 इयामामंशुमतीं चैव एरण्डं लशुनानि च ॥
 दद्यात्प्रपौण्डरीकं च विषामतिविषां तथा ।
 मकरस्य च मांसानि गोमांसं चैव पांचयेत् ॥
 दार्वीप्रलेपं विज्ञाय ततस्तमवतारयेत् ।
 तेन प्रदेहं नागस्य बहलं तस्य दापयेत् ॥
 समूलमिह संहृत्य धतूरं सारिदां तथा ।
 पयसा सह पिष्टानि प्रदेहः सघृतो भवेत् ॥
 अतिप्रवृद्धे श्वयथौ प्रच्छन्नं तस्य कारयेत् ।
 निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा कषायैः प्रति चूर्णयेत् ॥
 अश्वत्थस्य कषायेण सर्जस्य ककुभस्य च ।
 हरिद्रागृहधूमाम्बां लशुनैः सैन्धवेन च ॥
 इत्येष पित्तजः प्रोक्तो वक्ष्यते कफसंभवः ।
 नागस्याल्पप्रचाराच्च वसन्ते संचितः कफः ॥
 उदरे श्वयथुस्तस्य जायते श्लेष्मसंभवः ।
 दारुणः कठिनश्चैव शीतो वै मन्दवेदनः ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानं व्याख्यास्यामश्चिकित्सितम् ।
 गोमयं वेणुपत्राणि स्वेदार्थं पाचयेद्भिषक् ॥

घृतेन पूर्वमभ्यक्ते दद्यात्संस्वेदनं गजे ।

(*द्रोणीं विषा)मतिविषां सुवर्हा तालपत्रिकाम् ॥

कोशातकीं लौङ्गलकीं चित्रकं हस्तिकर्णिकम् ।

शृङ्गवेरं हरिद्रां च कल्कपिष्ठानि कारयेत् ॥

हस्तिमूत्रेण संसृष्टं सुखोष्णं स्यात्प्रलेपनम् ।

कुष्ठं चातिविषां चैव तगरं देवदारु च ॥

स्वर्जितांशुमतीं चैव हरिद्रां चित्रकं तथा ।

.....बीजां सैन्धवं तु समाहरेत् ॥

हस्तिमूत्रेण पिष्ठानि प्रदेहं तस्य कारयेत् ।

पुनर्नवे त्रिकटुकं विडङ्गान्यथ सैन्धवम् ॥

तीक्ष्णगन्धां हरिद्रे द्वे करवीरं सचित्रकम् ।

पीषयेद्भस्तिमूत्रेण मूलं वरुणकस्य च ॥

सुखोष्णं घृतसंयुक्तं प्रदेहं तस्य कारयेत् ।

पत्रैर्निम्बपटोलाभ्यां मुद्गयूषं विपाचयेत् ॥

ततः शाल्योदनं तेन भोजयेद्द्वारणं भिषक् ।

विवृद्धिश्च यदा तस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥

निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा शोफं तं प्रति चूर्णयेत् ।

कटुरोहिणीपिप्पल्या कुशसैन्धवसर्षपैः ॥

स एव भूयो मांसेन मेदसा वा यदा भवेत् ।

यदाऽतिकठिनो राजन्कृच्छ्रसाध्यश्च जायते ॥

ततस्तं स्वेदनाभ्यङ्गैस्तैलपानैः प्रमर्दनैः ।

पानलेपनयोगैश्च यथोक्तैः समुपाचरेत् ॥

तीक्ष्णैः कषायैः कटुकैस्तैलस्य च निषेवणैः ।

व्यायामैर्दोषहरणैः शोफमेवं जयेत्कफात् ॥

द्रोणीकायोऽं तु भिन्नायां शोधनानि प्रदापयेत् ।

द्वित्रणीये यथोक्तानि तैलानि च विपाचयेत् ॥

इत्येष कफजः प्रोक्तो वक्ष्यते शोणितात्मकः ।

क्षारतीक्ष्णाम्ललवणैराहारैर्भोज्यते यदा ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. पूर्णम° । २ क. तुगलकी । ३ क. °येद्वत्समू° । ४ ख. °स्तैलं पा° ।

५ क. ख. °यान्मुभि° । ६ क. द्वित्रणीयो । ७ क. क्षारं ती° ।

उष्णेऽतिकर्मव्यायामाच्छ्रमाद्रक्तं प्रकुप्यति ।
 उरोद्रोण्याश्रितं शोफं जनयेद्रक्तसंभवम् ॥
 ततोऽतिरक्तः स भवेद्विदहेत्यैत्तिको यथा ।
 स महाव्योष्णरुदनैः पाकमाशु नियच्छति ॥
 तस्यास्निग्धं मृदु लघु शीतं मधुरमेव च ।
 भोजनं पूज्यते नित्यं न चोष्णाम्लनिषेवणम् ॥
 तिन्दुकैर्वारुसर्जानां पलाशोदुम्बरस्य च ।
 त्वचः क्षीरेण पिष्टाश्च(?) नाभिस्तस्य मलेपनम् ॥
 एषामेव त्वचः सम्यक्क्षणं तोये विपाचयेत् ।
 द्वात्रिंशद्रुणमादाय कथितार्थं च संहरेत् ॥
 निक्वाथेन ततस्तेन घृतं धीरो विपाचयेत् ।
 ततः स्नेहावशेषं तु पानं ब्रक्षणमेव च ॥
 श्वयथोर्वधमानस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा पूर्वोक्तं प्रतिचूर्णना ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैश्चास्य प्रच्छितस्यातिलेपनम् ।
 अधिष्ठानं भवेद्रक्तं श्वयथूनां नराधिप ॥
 रक्तस्योपद्रवा ज्ञेया वातपित्तकफास्त्रयः ।
 तस्मात्सर्वेषु शोथेषु शस्तं शोणितमोक्षणम् ॥
 एष वै रक्तजः प्रोक्तो वारणानां नराधिप ।

इत्येष राजेन्द्र चतुर्विधस्ते द्रोणीकसंज्ञः श्वयथुर्मयोक्तः ॥
 अतः परं संगृणु संनिपातप्रकोपजं कष्टतरं यथावत् ॥
 वातः कफः पित्तमथापि रक्तं दोषाः क्रमेणोपचिता गजस्य ॥
 वातेन कोष्ठादुरसि प्रपन्ना द्रोणीकसंज्ञं जनयन्ति शोफम् ॥
 त्वचं समाश्रित्य विवर्धमानः करोति पीडां महतीं गजस्य ॥
 सोऽश्माभकण्डूपिटकाचितश्च पाकं कदाचित्समुपैति मोहात् ॥
 उत्पन्नमात्रं किल तं चिकित्सेदुपेक्षितः प्राणहरः स कालात् ॥
 शोफेषु सर्वेषु च या मयोक्ता क्रिया तया साधयितुं यतेत ॥
 कफानिलाभ्यामुरसि स्तने वा ॥
 यदि जायते वै द्रोणीकसंज्ञः श्वयथुर्गजस्य ॥

१ क. ख. °द्विदद्ये पैत्ति° । २ क. °णैरस्य । ३ क. °पातात्प्रको° । ४ क. °मानाः कुर्वन्ति पी° ।

तस्यास्थिमिः स्वेदमिमं विदध्यान्मूत्रैश्च वक्ष्यामि निबोध तन्मे ॥
 वराहमेषाविस्रान्धगोजान्यस्थीनि युक्तानि तु माहिषेण ॥
 चूर्णं तिलानामपि चात्र दद्यात्स्वेदं यथावद्विदधीत वैद्यः ॥
 स पञ्चमूलैरपि संविदध्यात्स्वेदं तु नाड्या विधिवच्चथोक्तम् ॥
 तं प्रच्छयेद्वा यदि शस्त्रसाध्यं संप्रच्छथ चापि प्रतिचूर्णयेच्च ॥
 गृहस्य धूमो लवणानि पञ्च तथा हरिद्रे कटुरोहिणी च ॥
 नागस्य च चूर्णनं हि भूयः प्रलिप्ते गृणु भेषजानि ।
 पत्राणि चार्कस्य सुवर्चिका च तिला वचाः स्युः कटुरोहिणी च ॥
 कुष्ठं घृतं चित्रकसैन्धवं च यवाश्च लेपो गजमूत्रमिश्रः ।
 शिग्रोश्च मूलं लथुनानि कुष्ठं ॥
 क्षारा गर्मन्तिकाक्षारमथापि माषान् ।
 विपाच्य मूत्रे करिणः प्रलिम्पेद्घृतेन पूर्वं श्वयथुं प्रलिप्तम् ॥
 काकादनां चातिविषां हरिद्रे शतावरीं नागबलां सकुष्ठाम् ।
 करञ्जबीजानि सुवर्चिकां च भद्राच्च (?) दारु प्रपुनाडबीजम् ॥
 किरातकन्दं गजकर्णपर्णमूलानि मूत्रेण गजस्य पिष्ट्वा ।
 घृतेन पूर्वं श्वयथुं प्रलिप्य ततः प्रलेपः कफनाशनोऽयम् ॥
 निम्बं सकुष्ठं लथुनं वचां च गण्डीरमूलं गजकर्णमूलम् ।
 बीजानि शिग्रोः सुवहां हरिद्रे पूतीकमूलं कटुरोहिणीं च ॥
 तेजोवतीतां(?) लवणानि पञ्च मूत्रेण सर्वं विधिवच्च तत्पचेत् ।
 आवापमन्नं दधिमस्तु दद्यान्मुस्तां वचां लाङ्गलिकां विशालाम् ॥
 किलोसिमूलान्यथ मोरटं च पिप्पलय पलां च ।
 क्षीरं च किण्वं च वसां घृतं च मत्स्यांश्च तैलं च समं विपाच्य ॥
 दर्वीप्रलेपं विधिवद्विपाच्य प्रलिप्य वस्त्रैरुपनाहयेच्च ।
 अर्कस्य पत्रैः करिकर्णपर्णैः संग्राहयेच्चाऽऽविकचर्मणा च ॥
 द्रोणीक एतेन कृतप्रदेहः क्षिप्रं प्रणाशं द्विरदस्य याति ।
 अन्योऽपि यः स्याच्छ्रयथुः शरीरे नागस्य शीघ्रं विजयं प्रयाति ॥
 ज्योतिष्मती चातिविषा विडङ्गपाठाश्वगन्धा मधुकं वचा च ।
 मुस्तं वयःस्थामथ देवदारु लोमुं (?) सतेजोवति चित्रकं च ।
 गवेधुकां चापि तथा विदध्यात्कुष्ठं हरिद्रां सरलं शुकास्यम् ॥
 रोहिण्यशोको च जलेन कृत्वा क्वाथं यथावत्परिमूत्रणं तत् ।

क्षौद्रेण युक्तं द्विरदाय पाममानाहगुल्मापहरं प्रविष्टम् ॥
 द्रोणीकशोफं कृमिकोष्ठकासमसंशयं हन्ति च वारणानाम् ।
 पटोलपत्रैः सह निम्बपत्रैः शुद्धेषु शुद्धं प्रपिबेच्च यूषम् ॥
 शाल्योदनं चापि मृदुः(दुं) सुसिद्धं दद्याद्यथोक्तं यवसं विवित्रम् ।

तत्र श्लोकः—

द्रोणीको यदि भवति द्विपस्य भिन्नः स क्षिप्रं प्रणुदति जीवितं विवृद्धः ।
 एतं यः शमयति वारणस्य वैद्यः स प्राप्यो भवति परां वृषेण पूजाम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 द्रोणीकशोफो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

आतयातो गजो राजन्यथा भवति तच्छृणु ।
 अयोगेनानभिज्ञेन यो गजो वाहितो भृशः ॥
 († स्नेहैर्विधाभिर्पयसैस्तथैव सरसार्जुनैः ।
 पोष्यते यस्तु मातङ्गो योज्यते न च कर्मणा ॥
 लभते चाग्निदौर्बल्यमानाहे चैव वारणः ॥)
 तृष्णामथ च वैवर्ण्यं शारदत्वं तथैव च ।
 स यदाऽल्पस्मृतो नागो युक्तः कर्मविशारदैः ॥
 अकर्मगे(?) प्रयुज्येत गजः संपानकर्मणि ।
 वातास्तथाऽपि च ॥
 हस्तियुद्धेऽपि चात्यर्थमथ सांग्रामिकेऽपि वा ।
 त्वरया कर्मलोभाद्वा प्रयोगस्यातिमात्रया ॥
 बलाबलमविज्ञाय योक्ता नागं प्रपीडयेत् ।
 अत्यर्थं कर्मयोगेन तदा गात्राणि मारुतः ।
 पित्तेन संहितस्तस्य व्यापादयति हस्तिनः ॥
 प्रत्यङ्गं सौमतीकाशौ (?) प्रोहापस्कारमेव च ।
 सकुटिके ॥

† 'धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् ॥

१ क. योगज्ञो वा° । २ क. °ल्पश्रुतो । ख. °ल्पश्रुतौ मा° । ३ स. नाङ्गं ।

जघनभ्रंशनं चापि भ्रंशनं च तथोरसः
भक्षनं गान्न रोगं चापि बलक्षयम् ॥
अत्यर्थं कर्मयोगेन शोषं वा घोरमृच्छति ।
क्लाम्यमानस्तु दौर्बल्यं कर्मातिनयनोद्भवात् ॥
आहारैः पेशलैश्चापि न वृद्धिमुपगच्छति ।
कर्मातिनीतो मातङ्गस्त्वतिपातो निरुच्यते ॥
दारुणेभ्यो लघुभ्यश्च कर्मभ्यस्तं निवर्तयेत् ।
करेणुसहितं चेनं यथाकालं विचारयेत् ॥
रम्येषु वनखण्डेषु पुष्पाढ्येषु सुगन्धिषु ।
फुल्लपुष्करैषण्डेषु जलेषु च विगाहयेत् ॥
वृक्षेभ्यश्च लताः फुल्लाः सुगन्धाः षट्पदाकुलाः ।
व्यपकृष्य सुमार्गेण भक्षयन्तं विचारयेत् ॥
चन्दनस्पर्शशीतं वा कर्दमं हारयेद्भजम् ।
पांशून्श्चाऽऽहारयेदेनं कूलेष्वपि सृजेदपि ॥
यवसानि विचित्राणि हरितानि मृदूनि च ।
विशालानि मृणालानि पल्लवानि मृदूनि च ॥
इक्षूनपि च शालींश्च कवलानि प्रदापयेत् ।
मनःप्रसादश्च तथा बलं चैवोपजायते ॥
ततः संजातमांसाय वारणाय महीपते ।
प्रसन्नां प्रतिपानार्थं गुडयुक्तां प्रदापयेत् ॥
भृष्टैरष्टाभिरथवा प्रसन्नां लवणैर्युताम् ।
ततोऽस्मै षष्टिकानां च शालीनां चाऽऽशुसंस्कृतम् ॥
ओदनं दापयेद्वैद्यः शर्कराघृतसंयुतम् ।
बृंहणीयानि वृक्षाणि मांसान्यस्मै ततः परम् ॥
वेसवारं रसं वाऽपि कारयित्वा प्रदापयेत् ।
मांसैः क्षीरैस्तथा स्नेहैर्विचित्रैर्यवसैरपि ॥
वस्तिभिर्बृंहणीयैश्च शीतेन विविधैरापि ।
अतिपातस्य नागस्य बलं शीघ्रं प्रवर्तते ॥

१ क. ख. °तोऽतिरु° । २ क. ख. °रखण्डे° । ३ ख. °तान् । त° ।

४ ख. °नां वा सुसं° ।

व्याधिश्च प्रशमं याति योगैरेभिर्नरेभ्यः ।
 इत्येवमतिपातस्तु योक्तुर्दोषेण जायते ॥
 तस्मात्सुग्राय(?) मातङ्गो तदेव (न देयः) पृथिवीपते ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थानेऽति-
 पातो नाम सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अथाष्टषष्ठितमोऽध्यायः ।

रोगपादो महातेजाः प्रणम्य शिरसा शुचिः ।
 पालकाप्यं मुनिवरं विनयात्परिपृच्छति ॥
 गुल्माः पञ्च मुनिश्रेष्ठ ध्यारयो(?) ।
 पूर्वं प्रोक्ता भगवता नामतो रोगसंग्रहे ॥
 समुत्थानं च रूपं च तेषां विस्तरतो मम ।
 चिकित्सां चानुपूर्वेण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्ठः स भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 गृणुष्वैवं महाराज प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥
 गुल्माः पञ्च महाराज ये प्रोक्ताः संग्रहे मया ।
 तेषां निदानमुत्पत्तिं चिकित्सां च प्रचक्षते ॥
 वातात्कफात्पित्ताच्चैव शोणितादपि केवलात् ।
 जायन्ते दन्तिनां गुल्माः संनिपाताच्च पञ्चमः ॥
 स्निग्धभक्तेश्च मांसैर्वा यदा नागो निराकृतः ।
 बस्तिभागाच्छयान्नाभे रसन्नानि(?) लभेत्पुनः ॥
 कटुतिक्तकषायाणां रसानां चातिसेवनात् ।
 शुष्काणि च यदा नागो यवसानि च भोजयेत् ॥
 विद्यात्तदा तदुत्पत्तिं ।
 अल्पतेजोभदानाद्रा(द्वा) सहसा कुप्यतेऽनिलः ।
 स तस्य जनयेद्गुल्मं समन्ताद्दृढयोश्चितः ॥

१ क. भवान्ने वक्तु° । २ क. प्रचक्षते । ख. प्रचक्ष्यते । ३ क. मांसैश्च ।
 ४ ख. °भेत् ॥ क° । ५ क. ख. °यासृतः ।

पुरीषमुत्सृजेच्चैनं सां पश्चादपि लक्ष्यते ।
 तस्याऽऽनाहं सृजेत् कौष्ठवायुर्भ्रमत्यति ॥
 गर्जेत्यपि मन्दमन्दं वृष्टिकाले यथा घनः ।
 प्रमेहति प्रसक्तं च विमनाः संकुचत्यपि ॥
 स्तम्भमाश्रित्य विष्टब्धः स्थूलं च श्वसिति द्विपः ।
 प्रमेहे चापि विच्छिन्नं गलमूर्ध्वमुदस्यति ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्जुष्टो वातगुल्मातुरो द्विपः ।
 पूतीकं चित्रकं दन्तीं गण्डीरं सुवहां वचाम् ॥
 पिप्पलीं सैधवं पाठां तृवृत्कुष्ठं महौषधम् ।
 कुलत्थांश्च यवांश्चैव समभागान्प्रपेषयेत् ॥
 तैलं नै (लेन) सुरया वाऽपि सक्तायां पाययेद्विपम् ।
 गण्डीरं चविकं श्यामां द्रवन्तीं सुरसां वचाम् ॥
 पिप्पलीं मरिचं चैव सलिलेन विपाचयेत् ।
 वस्त्रपूतं तु तं काथं सकुष्ठं लवणान्वितम् ॥
 तत्प्रातः पाययेन्नागं मेरेयेणाभिमूर्छितम् ।
 रोहिषं पञ्चमूले द्वे वर्षाभूर्वृश्चिकालिका ॥
 वसुको वशिरश्चैव क्षमुन (?) काथयेज्जले ।
 सकृष्णलवणं काथं तथा वस्त्रपरिस्तुतम् ॥
 सुरया मूर्छितं नागं यातैरुण्या(?)प्रपाययेत् ।
 मधुशिशु च गण्डीरं चित्रकं बदराणि च ॥
 यवान्नवान्कुलत्थांश्च पञ्चमूलानि पाचयेत् ।
 काथेन सहितं तस्य भवगाहं च कारयेत् ॥
 दशोत्तरं सलवणं (स्निग्धं) वारणं प्रतिपाययेत् ।
 मृदुशाल्योदनं चैव रसेन सह भोजयेत् ॥
 क्रियाः सर्वाश्च नागस्य स्निग्धाभ्यक्तस्य कारयेत् ।
 विधिनाऽनेन नागस्य वातगुल्मः प्रशाम्यति ॥
 सक्रियः सनिदानश्च पित्तगुल्मः प्रवक्ष्यते ।
 अम्लोष्णकटुतीक्ष्णानि क्षाराणि च यदा द्विपः ॥

१ ख. सानोपश्चापि । २ क. कोष्ठे वा° । ३ क. °त्यपि ॥ ग° ।
 ४ क. दन्ती । ५ क. च । ६ क. ख. °रिश्रुतम् । ७ क. °तरुण्याप्रघषा° । ८ क.
 ख. °ते । आम्लो° ।

भोजनानि निषेवेत कृष्णजलजानि च ।
 सततं सेवमानस्य द्विपस्यानियतात्मनः ॥
 अतिमात्रं यदा वाऽपि सेवितांस्ते तनुं वृषः ।
 र्धर्माध्वनः प्रयोगाच्च गुल्मो भवति पित्तजः ॥
 स पाण्डुर्विमना दत्ते शिरोरु (?) भोजनं द्विपः ।
 भृशं संतप्तदेहश्च शीतमेवाभिनन्दति ॥
 वृष्णातिमात्रं मूर्छा च विदाहश्चास्य जायते ।
 भुक्तस्य परिणामे च वेदना बाधते गजम् ॥
 विमुक्तं भोजयेद्वेगैः शीतमस्य सुखायते ।
 पित्तगुल्मान्तरं विद्याल्लिङ्गैरेतैर्मतङ्गजम् ॥
 उदारं वक्ष्यते कर्म पित्तगुल्मनिबर्हणम् ।
 उशीरं पञ्चकं लोभ्रं मञ्जिष्ठां रोहिणीं तथा ॥
 हरीतकीं हरिद्रे द्वे सहदेवां ससारिवाम् ।
 समान्येतानि सर्वाणि जर्जरीकृत्य पाचयेत् ॥
 मत्स्यण्डिकासमायुक्तं वारणं प्रति पाययेत् ।
 प्रियालानि मधूकानि सारिवां कदलीफलम् ॥
 पाटलीं पृष्णिपर्णीं च भूनिम्बं च हरीतकीम् ।
 त्रिवृन्मूलं मधूकं च तिन्दूकानि शतावरीम् ॥
 खर्जूरं जीरकं लोभ्रं तथैवाऽऽमलकानि च ।
 सर्वाण्येतानि सलिले समभागानि पाचयेत् ।
 सुप्रसन्नं ततः काथं पाययेच्छर्करान्वितम् ॥
 पयोगर्भं मधुरकैः सर्वैः सर्पिविपाचयेत् ।
 पित्तगुल्मप्रशान्त्यर्थं वारणं प्रति पाययेत् ॥
 कपिञ्जलेर्मयूरैश्च लावैश्चापि सतिचिरेः ।
 सुसंस्कृतं रसं कृत्वा भोजयेद्धारणं ततः ॥
 *सामाकमम्बिपादं च मृणालेक्षुच्चिसानि च ।
 आर्तवानि तु सर्वाणि यवसानि प्रदापयेत् ॥
 एषां शर्करया युक्तस्तस्य ग्रासः प्रशस्यते ।
 द्विपानां विधिरेष स्यात्पित्तगुल्मप्रणाशनः ॥

* 'श्यामाक' इति भवेत् ।

सक्रियः सनिदानश्च श्लेष्मगुह्यः प्रवक्ष्यते ।
 यदा तु स्निग्धमधुरा वारणा भोज्यते विधा ॥
 पल्लं दधि मत्स्याश्च क्षारमिक्षु गुडं वसा ।
 औदकानां च सत्त्वानां मांसानामतिसेवनात् ॥
 अंव्यायामाच्च नागस्य गुल्मो भवति श्लेष्मजः ।
 स विवर्णच्छविर्नागः सर्पिः शीतं न चेच्छति ॥
 दुर्मना गुरुदृष्टिश्च रोमहर्षश्च जायते ।
 शय्याभिनन्दी प्रध्याता भुक्तं चास्य न पच्यते ॥
 निरूहत्यल्पमल्पं च पुरीषं श्लेष्मणा वृतम् ।
 हरिद्रां मुरसां निम्बं पाठां तेजोवतीं वचाम् ॥
 राजवृष्यं च सरसमेरुणं च शतावरीम् ।
 तर्कारीपत्रभङ्गांश्च समभागानि कारयेत् ॥
 (*कटूष्णतैलसंयुक्तं तं क्वाथं प्रतिपाययेत् ।
 व्याघ्री च नक्तमालं च मम्लकं बदराणि च ॥
 शिगुबीजं कुलत्थं च चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
 यवानी पञ्चमूले द्वे स्थाल्यामादाय पाचयेत् ॥)
 स्निग्धक्षारसमायुक्तं तं क्वाथं पाययेद्विपम् ।
 पत्रैर्वा चिरबिल्वस्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तत्तैलं गुल्मशान्त्यर्थं वारणं प्रतिपाययेत् ।
 रसं तस्मै सैन्धवेन पिप्पलीमरिचानि च ॥
 भोजनार्थेन पानेन वारणाय प्रदापयेत् ।
 वेणुपत्रं कुशं क्षारं तथा पाठां गलं तृणम् ॥
 कुलीरपादं यवसं करीरं च विपाचयेत् ।
 उष्णाम्ललवणान्निर्यं कटुतीक्ष्णातिभोजनात् ॥
 एतैस्तु लक्षणैर्विद्याद्रक्तगुल्मं चिकित्सकः ।
 (*सर्जं प्रियालमश्वत्थं मधुकं चन्दनं तथा ॥
 वृृतं च मुकणं च सहामौदुम्बरं तथा ।
 तिन्दुकीमजगृद्धीं च शतावरीं हरीतकीम् ॥)

* 'धनुराकारमध्यस्थः पाठो अष्टः कपुस्तकात् ॥

समभागानि पयसा पाचयेदित्युक्तिः ।
 पेरिस्त्राव्य च तत्क्वाथं शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥
 पाययेद्धारणं राजन्संयुक्तं मधुकेन च ।
 श्रीपणीमूलमधुकं तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥
 भारग्वधं मधूकानि काश्मर्यं च शतावरीम् ।
 पयस्यां पृष्णिपणीं च मूलमिक्षुरकस्य च ॥
 गर्भातिक(मुतं च) समञ्जिष्ठं भव्यं पारावतानि च ।
 काण्डशः कल्पयित्वा तु समान्येतानि पाचयेत् ॥
 सुशीतं योजयेत्क्वाथं शर्कराचूर्णसंयुतम् ।
 चतुर्णामथ गुल्मानां पूर्वोक्तानां महीपते ॥
 व्यामिश्रलक्षणो ज्ञेयो गुल्मः स्यात्सानिपातिकः ।
 उत्कटत्वं तु दोषाणां यत्र यस्य प्रहृश्यते ॥
 स्वकं चिकित्सितं तस्य यथायोगं विधीयते ।
 रोगाणामथ तुल्यत्वात्कर्म कार्यं तु भेषजे ॥
 संनिपातसमुत्थेऽपि शिरोरोगस्तथैव च ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने गुल्मो
 नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

‘अथातो हृद्रोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

इह खलु भो हृद्रोगान्निभिर्दोषैः संभवन्ति वातपित्तकफैः । तत्राऽऽदौ वातिकं हृद्रोगं वक्ष्यामः—तत्र व्यायामाद्यवायुरुक्षकदुग्धपायभोजनादत्यशनाच्च वातः प्रकुपितः प्राप्य हृदयमनुपीड्य तिष्ठति हृद्रोगं जनयति ॥

सर्वो विवृम्भाति भूमौ परिवर्तते परिषीदति भूमिस्थश्च । दत्तो(?) भोजनाहारमभिलषति ॥

तस्यैवं निदानं दृष्ट्वा वातोपसृष्टहृदयस्य चिकित्सितमुपक्रमेत—सामुद्रविडसु-
 बधिकायवक्षारोद्विजरोमकसेन्धवघटीलवणसोवर्चलानि च प्रसन्नया सह संयोज्य

१ क. °दनिपु° । २ क. ख. परिश्राव्य । ३ क. पृष्टिप° । ४ क. ख. कर्मकार्यस्तु ।

पापयेत् । अथवा—त्रिकटुरसोनवचासर्षपभुद्रमत्स्याश्च संक्षुच्य प्रसन्नया सह संयोज्य पापयेत् । पापितो विमुक्तहृदयो भवति । अथवा—त्रिकटुरसोनरजनीतिलचूर्णदधिमस्तुसंयुक्तमाजं पयः पापयेत् । कर्कटकरसं वा पापयेत् । सुखी भवति ॥

इति वातिकहृद्रोगः ॥

अथ पैत्तिकः—कटुतीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारभोजनैः पित्तमुदीर्णं हृद्रोगं जनयति ॥

स भवति भक्ष्यभोज्यद्वेषी विमना विकीर्णहस्तः परिमूत्री, विव्रमति ध्यायति । संतप्तशरीरः शीताभिलाषी सलिलावगाहच्छायाभिकाङ्क्षी ॥

तस्य भेषज्यम्—शिशिरमधुरस्निग्धक्रिया । शर्करया घृतमण्डेन वा गात्रयोः परिषेकं कुर्यात्* ।

..... ॥ अहि-
स्नामधुशिशुकरवीरकरीरतर्कारीभद्रदारुलवणकिष्वातसीसर्षपांस्तिलाश्च समभा-
गान्मूक्षमचूर्णोक्त्य क्षीरेण पाचयेत् । घृततैलवसाभिः सिद्धमद्वय(माहृत्य)सुखो-
ष्णेन गात्राणि प्रलेपयेत् । द्विपञ्चमूलानि माषान्संकुच्य यमकस्नेहे साधयित्वा सीधुं
दधि च, तेनापि सुखोष्णेन गात्राणि प्रलेपयेत् । आढकीमधुशिशुशणमूलकैर-
ण्डानां बीजानि विश्वभेषजपृथ्वीकाबलातसीतिलसर्षपयवतण्डुलकुलत्थवदर-
बिल्वचूर्णानि समभागानि पाचयित्वा घृततैलवसाभिर्दध्ना सौवीरसुरामण्डैः सह
संयोज्य तत्राऽऽवापं रोहितपाठीनादीन्मत्स्यांश्छित्वा संकुच्य स्थापयेत् । पञ्च-
रात्रमासुतं महास्थाल्यां ततस्तमासवं पाचयित्वाऽवतार्य तस्योष्णेन गात्राणि-
प्रलेपयेत् । रालारास्नागोक्षुरकवासाकण्टकाकर्चूरोरुबूकाग्रिमन्थपृष्ठपर्णशुमती
पाषाणभेदिकाबिल्वपाटलीयवातसीमधुककोलकुलत्थान्पाचयित्वा ततस्तं नि-
ष्काथं द्विगुणेन तैलेन पाचयित्वा यष्टीमधुकगर्भं पापयेद्वारणम् । सर्पिस्तैलदधीनि
सुखोष्णानि पृथक्समस्तानि वा पापयेत् । द्विपञ्चमूलं गृहीतं चैनं स्निग्धेन
भानुलुङ्गरसयुक्तेन रसेन भोजयेत् । स्नेहदानोक्तेनान्यतमेन वातप्रशमनेन स्नेहो-
पक्रमेणोपचरेत् । शशतिकेन(?) चास्य विधिना बस्तिकर्म कुर्यात् । यथोक्तब-
स्तिसिद्धिविधानेन वा बस्तिं दद्यात् । अथोदकपरिषेकोभ्यक्तप्रदित्य(?)लेपन-

* इतः परं द्वयोरप्यादर्शयोः केनचिन्मध्य एव “पित्तकफहृद्रोगचिकित्सा
त्यक्ता(त्रुटिता) । ततो गात्ररोगेषु वाति(क)गात्रस्य निदानं त्यक्तम्(त्रुटितम्)” इति
लिखितं दृश्यते ॥

संकरभागपिण्डोत्करिकोपनाहफालपाषाणकारीषाग्निमांसस्वेदादिभिर्विधिवन्मर्द-
नोपेतस्य स्नेहपानभोजनवस्तिनस्यकर्मप्रयोगरसभोजनलघुनगुग्गुलुविधानोपयो-
मादिभिश्च न शान्तिरस्ति । श्वयथुर्वेदना लिङ्गविशेषाणां प्रोतसंभजान्वहुवैक-
ल्पमस्करांसगदेशादीनां च सततमुपलभ्यते । ततश्चास्य कर्म विधेयं भवति ।
तस्य सुयन्त्रितस्य(स्तर)रक्षारक्षितस्य . संनिहितस्थानशयनपानाशनोपपन्नस्य
यथाविधि गजस्य रणजयतोपेतस्य सर्वसंभृतसंस्कारस्य कुलपरिकरपरिवारि-
तस्य सदृशपत्रविधानेन विज्ञातशरीरविधयेन(धानेन) दृष्टाऽग्निप्रणिधानेनासंभू-
दहस्त्यायुर्वेदविदा ज्ञातेन विपश्चिता भिषजाऽग्निप्रणिधानं क्रियमाणं यथातु-
रकालमप्रदोषं भवति । अग्निर्हि दुष्प्रयुक्तो महता तापेन प्राणभिदा हस्तिनमाप्र-
सादं प्रतियुनक्ति । स चैवं प्रज्ञावता तेन परीक्ष्यकारिणा प्रणिहितवता प्रयुक्ता-
न्तरावगाहपङ्कपटलादापूरयति । शोकस्तम्भकम्पपरिसर्वाभ्रणस्त्रायुक्षेपणसंको-
चननमसोषणसूयेन स्थिरकठिनत्वादीनि वा परिच्यति । तत्राग्निदाहोपकरणा-
न्येवंविधानि भवन्ति—अर्धचन्द्राकृतीनि जन्ताभिर्मण्डलानि(?) वृत्तानि सूक्ष्मा-
ङ्गुष्ठपरिणाहानि । हस्तिनः समीपे *कर्णारावेसनं कुर्यात् । अस्य पूजां कृत्वा
निरग्निं च साग्निप्रणिधानं कुर्यात् । सर्पिषाऽभ्यज्य गात्रं श्वेतवर्णैरभिलाञ्छितैः
सम्यग्दहति । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

पत्निपादे(?) पत्निहस्ते(?) नन्चावर्ताकृतिं दहेत् ।

वर्धमानं च संदाने स्वस्तिकं वा निवेशयेत् ॥

प्रोहे पत्राकृतिं कुर्याद्रस(?)रोधजमालिङ्गयेत् (दिशेत्) ।

प्रतीकासांसफलकबाहुदेशेषु शक्तयः ॥

उत्कृष्टाष्टीव्यापस्कारभागे चक्राकृतिर्भवेत् ।

अग्निमार्गे भिषकुर्वात्पराम्भु * * * * गात्रवत् ॥

पञ्चाङ्गुलप्रमाणात्तु कार्पमेवातिसंभवात् ॥

अथैवै * * * * * मुरोरोधरेषादूर्ध्वव्यवस्थितम् (?) ।

करणीयानि रायाजानुगो पञ्चाङ्गुलान्तरा ।

निःसंशया निराबाधा भवन्ति निरुपद्रवाः ।

शिरास्त्रायवस्थिधमनीसंधीनां नयने अपि ।

सम्यग्दहेन्न पिशितात्परतोऽग्निं न कारयेत् ॥

* 'कर्णारावेशनं' इति भवेत् ॥

१ क. °स्य सं। २ क. विज्ञातेन । ३ क. न । ४ क. ख. °या निराशया
नि° । ५ क. °हेन्मयि पि° ।

कालमत्वरवेदेहवर्णप्रकृतिकारणम् ।
 वेदनादोषाद्भूतस्नाय्वाख्यचतुराणि च ॥
 विपश्चिद्दृष्टाङ्गं क..... ॥
 ॥
 ॥
 ॥
 ग्रिकर्म ज्ञात्वाऽग्निं प्रतिचारयेत् ।
 सम्यगामातिदग्धानामपलिङ्गान्यतः परम् ॥
 ततः प्रोयोरवतुश्चैत्र(?) कपोतागरुद्वयम् ॥
 समं रूक्षं संकुचितं निष्परिस्त्रावेदनम् ॥
 विलीनश्वयधुप्रायं सम्यग्दग्धं विनिर्दिशेत् ।
 स्फोटोद्गमपरिस्त्रावं तथा प्रकृष्टमार्दवम् ॥
 तथैव वेदना शोफमामदग्धस्य लक्षणम् ।
 स्रस्तगात्रापरकरकर्णमेहनवालिधिः ॥
 दुर्मना ध्यायति परा..... नाभिनन्दति ।
 वृज..... मूर्च्छा वातरक्तमूत्री भवत्यपि ॥
 भ्रमीनिदानं लभते शीकरी जातप्रतिप्रणाम् (?) ।
 मुखे शोषो ज्वरो ग्लानिः सीदनं जृम्भणान्वितम् ॥
 छायाभिलाषी सततमत्यर्थमुदकप्रियः ।
 स्थाने न लभते शर्म सर्वतः प्रतिदुःस्वितः ॥
 अतिरिष्टेव कुतभू (?) व्रणपाकश्च दारुणः ।
 उपद्रवाश्च बहवो भवन्तीति यतस्ततः ॥
 निवर्ता(वृत्ता) ये वा सुशीतैः प्रदेहैरवगाहनैः ।
 सशर्करैः पयःपानैर्द्धिमस्तुमुद्रासवैः ॥
 शतधौतघृतालेपैर्दाहवेगस्याऽऽतिं हरेत् ।

अथ शीतप्रवातावस्थितं चैनं कुशकाशरक्तोत्पलकहलारनलनलिनविशमृणा-
 लकुमुदकुन्दपत्रकोशीरनलमूलमञ्जिष्ठासारिवारक्तचन्दनप्रपौण्डरीकमधुकमधुर-
 क्षीरत्वग्रजनीमुनिषण्णकवज्जुलादिभिः प्रकाममालिम्पेत् । इक्षुक्षीवनीलिकापो-
 टगलदूर्वामृणालेन्दीवराश्वघ्नकादेर्यवसामोदकं मत्स्यण्डिकागर्भमुपाहरेत् । मन्द-
 दग्धं पुनर्देहेत् । सम्यग्दग्धं पयसा परिषेचयेत् । सुरया वा शालितन्दुलपि-

ष्टेन दुग्धालोडितेन पुनः पुनः प्रदेहयेत् । निवृत्तदेहवेदनाच्चबभुं व्यहं पश्चाहं
वा सिद्धार्थकासीसविकहन्त(?) नागरमधुयष्टिकालोभचूर्णेन मणानवचूर्णयेत् ।
ऊर्ध्वं वा सप्तरात्रं तु सततं तैलेन सर्पिषा वा परिषेचयेत् । त्रिसप्तरा-
त्रादूर्ध्वं द्वित्रिणीयोक्तेन विधानेनोपचरेत् । तैलसेकश्चात्राव्रणारोहणात्सर्वमग्नि-
दग्धं..... पिच्यमानं स्नेहेन प्रवे(दे)शो कोऽप्यप्रलेपयिमाननात् । अङ्गो-
द्वेष्टनप्रसुप्तिः स्फुरणतोदार्तिभेदादीन्विशेषाञ्जनयतीत्यैनशनगूलत्रयरुद्धव्रणमपि
परिषेचयेत् । स्रपचण्डव्रणव(त्)वातघ्नोत्कारिकायाक्षाहाज्य (?) च पूर्वं पाणिना
मर्दयेत् । ततो लगुष्ठानविधानैर्यथायोगं परिमर्दनं मृदूकरणार्थं क्रमशः कुर्यात् ।
स्नायुशिरासन्निजीलकत्वरामांसमेदसा प्रसुप्तगुरुकाठिन्यां जानुसंकोचनचक्रस्फु-
रणोद्वेष्टनोत्कम्पतोदभेदनसुप्तत्वं कृपतोपनाहस्वेदस्य विविधैर्मर्दनैर्जयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

यः स्वेदैः क्रमविहितैः..... रभ्यङ्गैरनिलहरैश्च पानभोज्यैः ।

कुर्यात्स प्रणुदति गात्ररोगमुग्रं नागानामनिलसमुत्थितं क्रमेण ॥

एतांश्च क्रमविहितान्..... शास्त्रोक्तं विधिमनुसृत्य यस्तु कुर्यात् ।

सत्कार्यः स भवति पार्थिवैर्महात्मा..... वेदहरिहवनेषु वज्रहस्तः ॥

(इति) वातिकगात्ररोगः ॥

उष्णकर्मणोऽत्यर्थयोगादत्यशनास्व(श्च)गमनात्कटुकोष्णाम्ललवणसेवनाद-
त्यर्थयोगात्पित्तं प्रकुपितं भवति । तस्यातिमात्रं गात्राणि दहन्ते । तेनातीव
वेदनार्तश्च जिघ्रति वेपथुश्चास्योष्णत्वमतिमात्रं गात्राणां लक्षणम् । रक्तपित्तयोः
स्ववर्णयोरन्यतमवर्णं शरीरं भजति प्रभेदश्चास्य क्षिप्रमुपलभ्यते गात्राणाम् ।

तस्य भूरासंप्रयुक्तेन घृतेनाभ्यङ्गं कुर्यात् । तैलेन च सर्जरसयुक्तेन कवलेन
वा सर्पिषा दूर्वामृणालमुस्तमधुकमाञ्जिष्ठापञ्चकभद्रदारुक्रमात्(?)न तपैर्वधिमै(?)
कुवृतेः संयोज्य लेपयेद्गात्राणि । अथवा—पञ्चोत्पलकुमुदगृङ्गाटकशैवलविशानि
वेतसेक्षुमानीनां मूलानि सकहलारमुनिषण्णकानि पेषयेत् । तैरपि कल्कैर्दधि-
सर्पिः संयुक्तैः प्रलेपयेत् । अथवा—पञ्चकोशीरयवचन्दनमाञ्जिष्ठाहरिवेराणि समभा-
गानि दधियुक्तघृतेः संयोज्य लेपयेत् । दात्रा..... वा मधुकचन्दनसहाद्राक्षा-
क्षौद्रोशीरकुमुदोत्पलपृथ्वीकासारिवापिष्टहरिवेरतुणगूल्यकालाशीतशिवातिल
विषमृणालयवकुर्मतांश्च सर्वाणि समभागानि दुग्धे पेषयित्वा तेन सघृतेन
कल्केन प्रादग्धगात्ररोगः पौत्तिकः प्रशान्तमुपगच्छति । जीवकर्षभशर्कराश्च-

कनासामधुकविदारीतुषसारिषामिः पयसा च घृतं मध्यमपाकं कारयित्वा पाययेत् । सर्पिषा मुस्निग्धं मुद्गौदनं भोजनमुपहरेदिति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेहेः शीतलैः स्निग्धैर्मधुरैः पानभोजनैः ।

पैत्तिको गात्ररोगस्तु प्रशान्तिमुपगच्छति ॥

(इति) पैत्तिकगात्ररोगः ॥

असाम्ये त्वन्ते मिथ्योपचारान्मधुरस्निग्धभोजनाद्यायामाध्वनोरप्रयोगाच्छ्लेष्मा प्रकोपमुपगच्छति । स वारणस्योपसृत्य गात्राणि विष्टभ्य तिष्ठति । ततोऽतत्त्व(?) गात्राणां कारयेत् ॥

अतसीतिलसर्षपमाषविडङ्गानां चूर्णानि सक्तुभिः संयोज्य तैलदधिमुरालवणघृतसौवीरकयुक्तेन मुखोष्णेन गणेन प्रलिप्य गात्राणि, अजगोमहिषाश्वत्तरकरिकरभाणां मूत्रपुरीषाणि प्रभूतलवणेन मुस्निग्धानि पाचयेत् । तेनास्य मुखोष्णेन संकरेण बहलेन गात्राणि प्रलेपयेत् । श्लेष्मोणसाध्यय(?) जाङ्गलं पौष्णवीर्यं च संप्रदापयेत् । यवान्नं चैव पिप्पलीशृङ्गवेरं सतैलं चूर्णं पाचयेत् । समरिचं भोजयेद्वाधिप्रशमनं च सपञ्चलवणां मधुमिश्रां पाचयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

तिक्तं च कटुकं चास्मै भक्ष्यं लघु तथैव च ।

भोजनं दापयेद्वैद्यः श्लेष्मरोगं(गः) प्रशाम्यति ॥

(इति) श्लेष्मजो गात्ररोगः ॥

अथ विषमापरगात्रनासामाकर्षणात्सहसातिस्नेहातिरौक्ष्यातिसर्वधातुप्रकोपो भवति । प्रकृत्या चास्य धातवो दोषाश्चान्योन्यमभिवर्धयन्ति । (त)-तः सांनिपातिकश्च जायते गात्ररोगः । ततः श्वयथुरत्यर्थं ग्रथितेषु स्थानेषु प्रभिद्यते । अस्तृक्प्रस्रवति प्रभिन्नश्च पुनरीध्मायते । पुनश्च सहसैव प्रभिद्यते । सर्वधातुलिङ्गानां चात्र संप्रवो दृश्यते । तेनाभिभूतो वारणो दैन्यमत्यर्थं प्राणमांसक्षयं च लभते ततः सांनिपातिकेनाभिभूतस्य चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः । यावदस्तृक्प्रस्रवति तावत्पित्तशोफोक्तैः प्रदेहैरुपक्रमेत । उपक्रमो नेकृतय(?) योगवसातैलघृतैः सदा गात्रसेकः प्रशस्यते । खदिरकदम्बाश्वकर्णश्लेष्मातककन्द(द)रमलवंशवज्जुलशिशुविच्छिपित्तगर्दभल्लातकानां पत्रभङ्गान्समानीय महास्थाल्यामावाप्य सलिले पाचयेत् । सहासविषातकार्कीगमूतिकापत्रभङ्गान्गोमूत्रेण निष्काथ्य ततोऽस्य गात्राणां नाडीस्वेदं कुर्यात् । तेनास्य श्वे(स्वे)-

दसेको गात्राणां कुर्यात् पाठातिविषाहिंसावचामधुकलाङ्गुलीमूलानि लोमल-
ञ्चनप्रपौण्डरीकशुकनासामञ्जिष्ठाहरीतकीद्विहरिद्राप्रियङ्गुतण्डुललवणकिण्वातसी
*.....त्यर्थं क्षीरं चास्य सर्पिस्तेलाभ्यां संयुक्तं नित्यमेव पानम् । प्रणश्य-
तोऽनेनास्य गात्रस्तम्भवेपथूः (नश्यति) भोजनं चास्मै रक्तशालीनां जाङ्गल-
रसविदधां दापयेदिति ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

इति दोषसमुत्थानां कीर्तिता भेषजक्रिया ।

चतुर्णां गात्ररोगाणामुत्पत्तिश्च सलक्षणा ॥

स (प) एतान्साधयेद्वैद्यो गात्ररोगान्यथाविधि ।

स पूज्यः सततं राज्ञा दानमानपरिग्रहैः ॥

इति सान्निपातिकः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

गात्ररोगो नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरविहतमनाः समासीनमग्निकल्पमुवाच पालकाप्यम्—“भगवन्,
वनेष्वधिकबलसत्त्वगुणयुक्ता दन्तिनः” इत्येवमवन(ग)तोऽस्मि । तत्र तेषां विह-
सान्तरणगमनै रोगमुपलक्षयेद्गात्राणाम् । स कथमुत्पद्यते व्याधिः । कतिविधा-
बाधः, कति सङ्गाः, कतिविधं चिकित्सितम्, कथं च भग्नव्या(?)वेवति विच्यु-
तिविशिष्टपरिस्त्वानि जानीयात् । इति । कश्चित्सद्युत उत्पद्यते, कश्चित्तलेन,
कश्चित्प्रोदे, कश्चिदपस्कारेण, कश्चिदुरसा, कश्चिदंसे, कश्चित्सर्वदुःस्विता,(?)
इति । तेषां तत्त्वतो ज्ञानं साध्ययाप्यप्रत्यारूपेयोष्णशीतोपक्रमोपक्रमणीयांश्च
व्याधीन्यदि सप्तपत्तिठो(?)हिमकरचरणनयनाविष्ठाता(?)इत्युक्तं भगवता (?) ।
† अथ विनयादवनतशिरसमङ्गराजमवेक्ष्य पालकाप्योऽब्रवीत्—दन्तिनां
खलु महाराज द्विविधो गात्ररोगो भवति—आगन्तुर्देहजश्चेति* । षडाबाधो

* अत्र किञ्चित्त्रुटितमिव प्रतिभाति । † प्रक्षिप्तमिह प्रतीयते । * अत्रैव
‘द्वादशविधोत्पत्तिः’ इति त्रुटितं प्रतिभाति ‘स द्वादशविधोत्पत्तिरिति यदुक्तम्’ इत्य-
थिमग्रन्थानुरोधात् ।

१ क. भग्नव्यावेवतिविशिष्टः । २ क. °धीन्स यदि । ३ क. °त्तिवो हि° ।

मतिःक्रियश्च । कफपवनपित्तसंनिपातात्मको देहजः पूर्वमेवोक्तः । तत्राऽऽगन्तो-
क्षेणमुपदेक्ष्यामः । स द्वादशविधोत्प(*त्तिरिति य)दुक्तम्, तद्वक्ष्यामः । पेतन-
भ्रंशनस्त्वलनविनिखातवधबन्धनाभिघातप्ररोषप्लवनलङ्घनगुरुहरणभारोद्वहन-
दुःस्थानशयनानीति । तत्र गिरिकूलोच्चपातो विषमगमनात्पतनम् । पिच्छि-
लशिथिलपातनाङ्गशनम् । स्थाण्वश्मल्लेष्टाविषयान्धकपानास्त्वेवम्(?) । विनि-
खातनं विभ्रान्तगमनात् । गुर्वतिमात्रचिरप्राप्तवस्वनाद्वधबन्धनापत्तिः । प्रति-
गजविषाणास्पध्वनमखलम्(?)मधुध्वा शरशक्त्यृष्टितोमरप्राजनादभिघातापत्तिः ।
प्ररोषो द्विविधः—कर्माध्वगमनं चेति । तत्राभि(*गमनप्रति)गमनादपकर्षणयो-
गान्नाम साधूपक्रमाङ्गो मूत्रमण्डलानुकारवीथीनां चातिमात्रगमनादखिलचरण-
देशेष्ववसी(सा)दनाच्च कर्मप्ररोधापत्तिर्भवति । “शतिमात्रादध्वगमनापत्तिः ।
दानाध्वप्ररोषापत्तिः । गात्राणां युगपदुत्पतनं प्लवनम् । ममिल(?)विज्ञेयमेकै-
कशो लङ्घनम् । वारिपरिखासंक्रमणादिभिर्वृक्षप्राकारकपाटस्तम्भाभिघातादे-
वादांम्लरिनागमर्दनाद्रित्तिप्रभृतीनां मर्दनम् ।[†]गुरुहरणानाम् “ “अतिप्रमाण-
(*भारवतेव संविहता) भारोद्वहनम् । विषमेऽश्मस्थानुसंवाधादुःस्थानशयनम् ।
आपत्तिर्हेतुरुत्पत्तिरित्यनर्थान्तरम् ॥

षडाबाध इति यदुक्तं, तदनुव्याख्यास्यामः—आधावनमेतद्गव्याविधविच्यु-
तपरिम्लानंविशेषसङ्गाः (?) ॥

गात्रसङ्गो द्विविधोऽभिविज्ञेयः संधावसंधौ वा । तत्र संधिगो द्विधा—निर्भुग्ः
सवृत्तश्चेति । एवमन्यत्रापि । तत्र निर्भुग्ने +मत्तिपेर्वसश्चासपर्वतेसद्रे(?)संहरणग-
मननिर्वन्तिर्मरणं च । मपि(?)रक्तपवनसंध्यावेधो द्विविधो [†]वाभ्यङ्गोत्तरश्च ।
व्यवपि (?) रक्तपर्वसंभवं द्विविधमभिविज्ञेयम् । तत्र रक्तमन्त्रस्त्वलनात्मकं भवति ।
पेतनप्रभ्रंशनप्लवनविहरणानामेकम् । तस्य खलु लक्षणानि श्वयथुवेदनादाहप-
रिशोषदौर्मनस्यानि । रक्तजे स्तम्भगतिवेदनोवैकल्पानि । यव्योपरिम्लानं नाम
प्रवृद्धे वा शस्त्रकर्मणि वा सिरा यदा विच्छिन्ना स्यादोपतं मा(?)शोणितमाव-
हति गात्रेषु, तदा शोणितक्षयाद्वायुर्गात्राणि शोषयतीति तं गात्रम्लानं विद्यात् ।
विश्लेषणं नाम विशिष्टं नामास्यामसंवरणसंधावोत्पद्यते ॥

* धनुश्चिह्नत्रयगता वर्णा भ्रष्टाः कपुस्तकात् । [†] ‘गुरुहरणं नाम’ इति भवेत् ॥

* ‘विश्लेषण’ इति भवेदुत्तरग्रन्थानुरोधात् । + ‘मत्तैर्यैव’ इति स्यात् । * ‘निवृत्ति’
इति स्यात् । [†] ‘बाह्योऽन्तरङ्गश्च’ इति स्यात् ।

१ क. पूर्वोक्तः । २ क. पवन° । ३ क. °मनोत्प° । ४ ख. °धिष्ठगो ।

५ ख. पवन° । ६ ख. °नाविकल्पानि ।

सङ्गा इति यदुक्तम्, तद्वक्ष्यामः—संभवति सर्वगात्रेण चेति । पाषाणश-
र्करोपमर्दनवप्राक्रमणवैशादिस्फोटनशैथिल्यशूलसङ्गो भवति । तत्रोद्बृष्टदग्ध-
स्फुटितशिथिलतलविप्रकीर्णप्रविरलगतिरलसः कर्कट वद्वतिं भजते । प्राप्य
चाश्मलोष्ठशरधानवर्ती महीं मन्दगतिरगतिर्वा भवति । शर्करोन्मथितैतनतविन-
तसंधिर्पाणिं पुरोन्मान्तर्नस्वतलपर्यन्तगतिर्भवतीति तलसङ्गः । प्रस्तब्धप्रोह-
रणं कृच्छ्रादवनमनं वा तस्य प्रोहस्येति प्रोहसङ्गः । अपस्कारकक्षविक्षोभ-
स्तम्भः कृच्छ्रादुपवेशनमनुपवेशनं वा निहरणगमनमित्यपस्कारसङ्गः । उरोन्त-
र्मणिर्विक्षोभावशेषोत्सङ्गगुहाभागप्रत्यङ्गानामसदेशानामुद्धरणं गमनप्रवेशनं च
स्यादित्युरःसङ्गलक्षणम् । प्रत्यङ्गसांकर्यमुखशिरःशिरोधराणां कृच्छ्रादुद्धनमि-
त्यंससङ्गः । सर्वलिङ्गं दर्शयन्तो(तः) सर्वसङ्ग इति । सर्वसङ्गे सर्वेष्वपथुर्वदनस्त-
म्भगतिवैकल्यानि नियतानि भवन्ति । स च त्रिविधः—साध्यो याप्यः प्रत्याख्ये-
यश्चेति । तत्र निर्भुग्जः सर्व सर्वापर्वभङ्गस्वमध्यव्याधैर्वद्वनपरिगला
.....[†]संवत्सरोपलक्षणाद्याप्यानि भवन्ति । शेषाश्च भिषक्सात्म्यौषधकालसंपदा
सिध्यन्ति । सीष्टाव(?)द्विविधा प्रतिक्रिया तस्य च ॥

तत्र श्लोकः—

इत्युद्दिष्टः समुद्देशः षडाबाधे यथाक्रमः ।

चिकित्सितमप(त)स्तस्य विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥

अथाऽऽसनस्थं महर्षिमभिव्याद्याङ्ग उवाच रोमपादो भगवान्—‘यदुक्तं भगवता
आगन्तोर्गात्ररोगस्य महाबाधस्य लक्षणम्, तच्छ्रुत्वा महन्मे विकल्पं मनसः ।
संवृत्तस्य चिकित्सितमुपदेशुमर्हसि भगवन्’ इति ॥

अथोवाच पालकाप्यः—उक्तं मया स्वादेहसमु(त्थ)स्योत्पत्तिर्लक्षणं चिकि-
त्सितं च प्राणवर्तौर्लक्षणं च । आगन्तोर्दिदानीं चिकित्सितं वक्ष्यामः । तस्या-
ङ्गानि बहुशः पानीयेन शीतेन सेचयेत् । कुड्यां च रक्तमृत्तिकया लिप्यते ।
ततः बुरसार्जुने कदम्बकेसरकेतकसप्तच्छदबाणासननीपकुटजपुंनागतिलका-
भ्रातकपाटलकुवर(रुव)काङ्गोल्लधवैधन्वनरक्तोत्पलकहलारसौगन्धिककुमुदैर्विप्र-
कीर्णभूमिभागरथैश्च (?) पुष्पजातिभिरार्तवैर्यथोपपथ्याशोभितसाध्या गावः (?)

* ‘कशा’ इति स्यात् । + स्तलसङ्ग’ इति स्यात् । † ‘संवत्सरोपेक्षणात्’ इति स्यात् ।

१ क. ‘त्रोष्टदग्धस्य स्फु° । २ ख. ‘तविन° । ३ क. ख. ‘पार्थिपु° ।
४ क. ख. वातवातस्य । ५ क. ‘धेववृद्ध° । ६ ख. ‘ट्यां श्वरक्त° । ७ क.
‘वलध° । ८ क. ‘थैकपु° ।

इत्वा परिषेकमस्य शीतलेन वारिणा(द्वि)पस्यावकास्येत् । ततो गुन्द्रामूलको-
रुक्षीरेण पेययेत् । त्वाघृतैरवैश्च पुष्पन्मथ्य(?) कारयेत् । प्रलेपं पुष्प-
म्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बरमधूकरजोहनाजुनकदम्बत्वग्भिः क्षीरपिष्टाभिः प्रलेपयेद्गा-
त्राणि । नैलवञ्जुलवेतसेक्षुमालिनां मूलानि यवतिलकसेरुककल्कमिश्राणि सर्पिः-
क्षीरेण संयोज्य गात्राणां लेपनं कुर्यात् । कुमुदोत्पलपञ्चविशमृणालगृङ्गाटक-
कसेरुकाकल्कपिष्टाः क्षीरघृतसंयुक्ताः प्रलेपः । यवतिलचूर्णानि पञ्चककसे-
रुककल्कमिश्राणि घृतेन पयसा वाऽऽलोड्य गात्रलेपं कुर्यात् । यवगोधूमतिल-
चूर्णानि पञ्चककसेरुकमिश्राणि श्लक्ष्णपिष्टानि घृतसंयुक्तप्रलेपः । पोटगलगु-
न्द्राणां मूलानि, इक्षुवालिकानां(?) वस्तमूत्रयुतानि पिष्ट्वा क्षीरेण घृतेन च लेपं
गात्राणां कुर्यात् । ततश्च प्रदेहान्यथाक्रमं युञ्जीत । अनेन प्रयोगेणाऽऽगन्तुर्गा-
त्ररोगः प्रशान्तिमुपगच्छति । अथ बलातिबलयोः पलशतं तोषविंशतिप्रस्थे
जर्जरीकृत्य प्रक्षालितं तच्च पादावशिष्टमवस्थापितं समवर्तितनिष्कार्थं
कृत्वाऽवतारयेत् । पयसश्चत्वारः प्रस्था यष्टिमधुकदेवदारुणां द्विपलं पेप्यम-
धिश्रेयेत् । तत्र तैः पञ्चतैलप्रस्थान्समालोड्य साधयेत् । सिद्धमप्रतिस्राव्याव-
तार्याभ्यङ्गपाननस्तकर्मसु प्रयोजयेत् । तथैनं यवबदरसंयुक्तं सशर्करं शीतलं
सपानं पाययेत् । ततश्चैनं शतधीतेन घृतेनाभ्यज्य चन्दनोशीरसारिवाहरिवेर-
पञ्चकमधूकप्रपौण्डरीकफलैः सघृतैरेभिः प्रलेपयेद्गात्राणि । अजावराहमहिषगो-
मेदांसि कुकुटीशिथ्यमारौघैः सह विपाचयेत् । गात्राणि चास्याभ्यञ्जयेत् ।
एतद्भग्नविच्युतचलितं विशिष्टानां चलिसंधानं भवति । काकोलीक्षीरकाकोली-
जीवकर्षभधिमुद्गपर्णीसारिवानन्तामेदामहामेदायष्टीमधुकससादनत्वग्भिः क्षीरं
विपाच्य शीतीभूतं शर्करायुक्तं पाययेत् । सर्पिषा वाऽस्याभ्यञ्जयेद्गात्राणि ।
अहिंस्नाजम्बूत्वचं चूर्णीकृत्य यवकुलमाषनि(मि)श्रेण येनेमे साऽप्यपाचयित्वा
शीतलेन गात्राणि लेपयेत् । विसमृणालगृङ्गाटककसेरुकाभिः कल्कपिष्टाभिर्घृ-
तसंयुक्ताभिर्गात्राणि प्रलेपयेत् । शाकोदुम्बराणां त्वचं मतवेतस(?)मूले पयसा
च सिद्धामवतारयेत् । एतदभ्यङ्गपानवस्तिनस्यकर्मसूपयोजयेत् । तथाऽऽर्सां
गोमहिषाजोवीनां मूत्रपुरीषाणि दधिघृतदुग्धैः संयोज्य काथयेत् । तत्र वापे
वाल्ली(हली)कैमानीय पत्राणि यवतिलपिष्टलवणानि पाचयित्वा(तेनास्य सुखो-

* धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ॥

१ ख. पीषयेत् । २ क. °तैरेवैधपु° । ३ ख. °त्वद्भिः क्षी° । ४ क. °नव° ।
५ क. °क्षुमीलि° । ६ क. °वतारितं । ७ क. °रादेः स° । ८ क. °ष्टानि घृतसं-
युक्तानि गात्रा° । ९ क. °जातीनां । १० क. °कमपनी° ।

ष्णेन संकरेण गात्राणि प्रस्वेदयेत् । ततोऽस्य गात्राणां मार्जवमुपजायते ।
व्याधिश्च नश्यति । पुत्रका दशबारेण घृतेन भोजयित्वा) रसमधुपानं दद्यात् ।
एतदेव तु दानसुतवयःक्षीणनिर्पातघ्नशोषिणां गात्ररोमाविस्त्रतानां मोदय(?)
मेतेनैव सर्वे शाम्यन्ति । बलवीर्याणिवतिप्रमुच्यते ॥

तत्र श्लोकः—

इत्यागन्तोः क्रियाः प्रोक्ता मया पार्थिवसत्तम ।

गात्ररोगस्य नागानां यथावदनुपूर्वशः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने, आगन्तु-
गात्ररोगो नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अथ द्वासप्ततितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

गात्ररोगाः कतिविधा दन्तिनां संप्रकीर्तिताः ॥

विज्ञानं च कथं तेषां किंच तेषां चिकित्सितम् ।

तन्मे त्वं पृच्छतो ब्रूहि गात्ररोगान्पृथग्विधान् ।

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

रूपतः षोडशविधा गात्ररोगा हि दन्तिनाम् ।

स्तब्धं *निपातं †निषिष्टं ‡विहितमाहतं तथा ॥

गूनं संकुचितं भग्नं *ग्लानमावेक्षितं च यत् ।

निर्वेष्टितं च विज्ञेयं मोटितं मथितं तथा ॥

*एकाङ्गशोफमपृष्टच्छिन्नं *विच्युतमेव च ।

इति षोडश संस्थाना दन्तिनां गात्रसंश्रयाः ॥

व्याधयस्ते समुद्दिष्टाः गृणु विस्तरलक्षणम् ।

तत्राऽऽदौ स्तब्धगात्रस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

* 'निघातम्' इति पाठो भवेत्, अग्रे 'सनिहन्त्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
† 'निषिष्टं' इति त्वग्रिमग्रन्थानुरोधात् । ‡ 'विनतम्' इति युक्तम् 'विनतस्य चिकि-
त्सितम्' इत्यग्रिमग्रन्थानुरोधात् । * 'ग्लानम्' इति त्वग्रिमग्रन्थानुरोधात् । + 'आवे-
ष्टितम्' इति त्वग्रे वक्ष्यते । * 'एकाङ्गशोष' इति त्वग्रिमग्रन्थानुरोधात् । § अपृष्टच्छि-
न्नस्य निदानलक्षणानि त्वग्रे नोपलभ्यन्ते पुस्तकद्वये । * भ्रष्टशब्देनाग्रे वक्ष्यते ।

यतो निमित्तं मातङ्गशरणस्तम्भमुच्छति ।
 विषमस्थानशबनादजीव्यव्यसनादपि ॥
 गुरुबन्धप्रयोगाद्वा लङ्घनप्लवनादपि ।
 स्तब्धो भवति गात्रेषु ततस्तिष्ठति वारणः ॥
 गात्रेणापरया वाऽपि तेन्यतीव च दुर्मनाः ।
 तिष्ठत्यालानमाश्रित्य न च पादेन तिष्ठति ॥
 इति स्तब्धं समुद्दिष्टं चिकित्सा तस्य वक्ष्यते ।
 सेचनं सर्वगात्राणां तस्य तैलेन कारयेत् ॥
 ततः कुर्यादिमं सम्यग्विधिं शास्त्रविनिश्चितम् ।
 तस्यायोगुडतप्तेन जलेन परिषेचनम् ॥
 कम्बलावृतगात्रस्य कारयेत्सततं भिषक् ।
 अथवा शिश्रुवेणूनामुरुबूकार्कयोरपि ॥
 वासन्त्याः शीतकल्पस्य तर्कार्याः सुरसस्य च ।
 भङ्गानादाय विधिवत्स्थाल्यामाधाय पाचयेत् ॥
 अथास्याः कारयेन्नाडीं यथा संप्रति सिद्धये ।
 मध्ये वितस्तिविस्तीर्णा मूले चारत्रिनिर्मिता ॥
 मुखे षडङ्गुला कार्या नाडी तस्या महीपते ।
 नाहतसंस्थानवृत्ता गोपुच्छसंस्थिता ॥
 तथा स्वम्यक्तगात्रस्य निवातस्थस्य दन्तिनः ।
 हस्तैश्चापि भवेत्कार्यं सर्वतः परिमर्दनम् ।
 कुटजस्याग्निमन्थस्य मेषगृद्धीकपित्थयोः ॥
 वरुणभूधककस्य पत्राण्यारग्वधस्य च ।
 आनु(ढ)कीं सप्तपर्णं च तथा सैरेयकावुभौ ॥
 स्थाल्यामाधाय कर्तव्यो नाडीश्वे(स्वे)दः पुनः पुनः ।
 श्वि(स्वि)न्नस्य च भवेत्कार्यं मर्दनं लगुडाध्वनैः (?) ॥
 अयमन्यो विधिः कार्यो राजन्मार्दवकारणम् ।
 महिषस्य वराहस्य मार्जारानां गवामपि ॥
 खरोष्ट्राणां च मांसानि ग्राह्याण्यस्थीनि चाप्यथ ।
 छेदयित्वा तत्तस्तानि नाडीस्वेदं प्रकल्पयेत् ॥

यथोक्तेनैव विधिना मर्दनं तस्य कारयेत् ।
 कुलत्थानाढकीबीजं बदराणि यवांस्तिलान् ॥
 पयसा पञ्चमूलं च स्थाल्यामाधाय पाचयेत् ।
 ततोऽस्य कारयेत्स्वेदं नाड्यैव सततं भिषक् ॥
 स्विन्नस्य च पुनः कार्यं मर्दनं पूर्वकीर्तितम् ।
 न चेदनेन विधिना गात्रं गच्छति मार्दवम् ॥
 ततोऽस्य विधिवत्कार्यः फालस्वेदो ह्यनन्तरः ।
 समीपे तस्य नागस्य कर्म(र्मा)रावेस(श)नं भवेत् ॥
 (* ततोऽस्य पातयेत्फालान्निवर्णान्भिषक्तया ।
 पटावनद्धगात्रस्य तथा स्निग्धस्य दन्तिनः ॥
 तिलसर्षपचूर्णैश्च यवैश्चाऽऽलेपनं भवेत्) ।
 ततः संचारयेत्फालं यथायोगं विचक्षणः ॥
 स्विन्ने च विधिवत्कार्यं मर्दनं तस्य हस्तिनः ।
 भवेन्न चेत्प्रकृतिमान्पुनस्तस्य समाचरेत् ॥
 विधिव्यस्तस्य गात्राणां स्तनानां च निवर्तनम् ।
 स(श)णवीर्या(जा)र्कयोर्मूलमतसीसर्षपानपि ॥
 तिलानि बीजनिचये यवान्कृष्णा च मृत्तिका ।
 सम्यक्क्षीरेण सिद्धेन मुखोष्णेनाथ सर्वशः ।
 कल्केनैतेन नागस्य पिण्डस्वेदं प्रकल्पयेत् ॥
 स्विन्नस्य च पुनः कार्यं मुहूर्तमवगाहनम् ।
 सलिलेनैव नागानां पुनश्चोत्तार्य कारयेत् ॥
 एष एव विधिः कार्यः पिण्डस्वेदे यथाक्रमम् ।
 मर्दनं चास्य पूर्वोक्तं नाडीस्वेदं च कारयेत् ॥
 अयमन्यो विधिः कार्यः स्तब्धगात्रेषु हस्तिनः ।
 प्रमुपे येन गात्राणां सर्वतोऽप्युपशाम्यति ॥
 देवदारु हरिद्रां च सह दारुहरिद्रया ।
 कुष्ठं राज्ञां च कालां च सरलं च पुनर्नवा ॥
 एवं संभृत्य संभारं पिण्डस्वेदं प्रकल्पयेत् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन मर्दनं च विचक्षणः ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °मूलानि स्था° । २ क. °तो यः प्रशा° । ३ क. प्रकल्पयेत् ।

निवातस्थस्य चाभ्यङ्गं मर्दनं तत्र कारयेत् ।
 सर्वस्वेदेन नागस्य स्विन्नस्यैव विगाहनम् ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 स्नेहाभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यः पृथक्स्विन्नेषु दन्तिनाम् ॥
 अथवैतेन कल्पेन विशेषो नोपलभ्यते ।
 अथैनं स्नेहयेत्सम्यगेतेन विधिना भिषक् ॥
 यवकोलकुलत्थानां निक्वाथं साधु कारयेत् ।
 प्रक्षिपेदुच्चकैस्तेन निक्वाथे पञ्चमूलयोः ॥
 तत्र तैलं समाश्रित्य ततो मृद्वग्निना पचेत् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिन्निमं गर्भं प्रदापयेत् ॥
 अनन्ताचन्दनोशीरमशोकं सारिवा घृतम् ।
 तथाच क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ॥
 काकोली मधुकं रास्त्रां सरलं देवदारु च ।
 हरेणुकं छिन्नरुहां बलां चात्र प्रदापयेत् ॥
 तं स्नेहं पापयेन्नागं भक्तं वा स्नेहसंमितम् ।
 एतेन स्निग्धकोष्ठस्य भवेन्मार्दवलाघवम् ॥
 गात्राणामुरसश्चास्य प्रमा(सा)दश्चोपलभ्यते ।

विभ्रान्तगमनं गात्रं हस्तिनः संनिहन्यते ॥
 वेदना शूनभावश्च तस्य संधिषु लभ्यते ।
 न च तिष्ठति गात्राणां न च वेष्टयति द्विपः ।
 एवं तस्य तु लिङ्गानि अत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥
 सेचनं घृतमिश्रेण पानमस्य महीपते ।

अथो निपिष्टगात्रस्य लक्षणं संप्रचक्षते ।
 यतो निमित्तं गात्रेषु गजः स्तम्भमवाप्नुयात् ॥
 सहसाऽतिप्रसक्तं च योऽध्वानं नीयते गजः ।
 रूपाण्यभिद्रवति वा योऽतिकुद्धो मतङ्गजः ॥
 संनिपिणष्टि सहसा भूमौ गात्राणि वारणः ॥

१ क. °नं च विचक्षणः । स° । २ क. शून्यभा° । ३ क. °थोऽतिपि° ।
 ४ क. °पिष्टति स° ।

तस्य निषेवणाद्गात्रे रुधिरं संप्रदुष्यति ।
 श्वयथुस्तस्य गात्रेषु वेदना चोपजायते ॥
 मोहयोः पादपार्श्वेषु पश्चात्पादतलेषु च ।
 प्रादुस्तं विनिपिष्टं तु गात्ररोगं चिकित्सकाः ॥
 सेचनं पूर्वगात्राणां सर्पिषा तस्य कारयेत् ।
 (*गम्भीरसलीले चैनं नागं तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्य च ततस्तस्य घृतमिश्रैश्च सक्तुभिः ।
 प्रलेपं सर्वगात्राणां तलानां चैव कारयेत्) ॥
 एवं मृत्तिका(क)या चास्य कार्यं शीतलया वृष ।
 कुकुटीशिथुमाराणामण्डान्याहृत्य शास्त्रवित् ॥
 सुरां चिरस्थितां चास्मै दद्यात्फाणितसंपुताम् ।
 अपरेद्युः पर्युषितां वारुणीं च महीपते ॥
 अतः प्रलेपः शीतोऽयं गात्राणां पूजितो भवेत् ।
 कुकुटीशिथुमाराणामण्डान्याहृत्य शास्त्रवित् ॥
 मञ्जिष्ठां चैव मृद्वीकां पेषयेत्सह सर्पिषा ।
 तेनास्य लेपं गात्राणां बहलेन समाचरेत् ॥
 पानं चैव यथायोगं पाययेत् विचक्षणः ।
 विनिपिष्टस्य विज्ञानं चिकित्सा च प्रकीर्तिता ॥

अथ त(य)स्य भवेद्गात्रं^१ चिन्तितं वारणस्य च ।
 तस्योत्पात्तिं निदानं च चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
 स्वलनैर्ग्रसनैर्वर्धयैः(वैधैः)पतनैर्लङ्घनैरपि ।
 प्रास्तं प्रत्यस्तमत्यस्तं सहसा निघ्नतोऽपि च ॥
 कौश्वर्यश्चापि(?) सहसा परिणीतस्य दन्तिनः ।
 व्यस्तं वा सहसा वध्यं गात्रेणाभिघ्नतस्तथा ॥
 तरणाद्वाऽपि सलिले शिरास्त्राय्वभिघाततः ।
 प्रस्तम्भितं ततो गात्रं सरुजं दन्तिनो भवेत् ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'विनितां' इति युक्तम् 'विन-
 तस्य' इत्यग्निमग्न्यानुरोधात् । 'विहितं' इति तु प्रागुपलभ्यते ।

१ ख. °टीसिसुमा° । २ क. विनितं । ३ क. प्रवक्ष्यते ।

प्रस्तब्धं श्वयथुश्चास्य वारणस्याऽऽश्रु जायते ।
 कुलभाषतिलकिण्वानि क्षीरेण सह पेपयेत् ॥
 कृतस्वेदे च कर्तव्यः प्रलेपो घृतसंयुतः ।
 पाचयेद्घृतसंसृष्टं चक्रतैलं मतङ्गजः ॥
 हस्तेन तस्य गात्राणां मर्दनं चापि कारयेत् ।
 क्रमव्यायामवृद्धिं च विनतस्य चिकित्सितम् ॥

आहतस्यापि वक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणानि च ।
 यथानिमित्तं मातङ्गश्चरणस्तम्भमृच्छति ॥
 मिथ्या च सहसा चैव यो गजः परिणीयते ।
 ततस्तस्य भवेद्गात्रं भ्रमणात्सरुजं भृशम् ॥
 स गच्छति समुत्प्लुत्य गात्रमुद्राम्य वा वृष ।
 सहसा जायते चास्य श्वयथुर्गात्रसंधिषु ॥
 सेचनं सर्वगात्राणां तस्य तैलेन कारयेत् ।
 सुखोष्णेन भवेच्चास्य निवृत्तिस्तस्य कर्मणाम् ॥
 तर्कार्या उरुब्रूकाणां शिग्रो रक्तस्य कारयेत् ।
 कण्टकारिकयोश्चैव कपित्थस्य तथैव च ॥
 पत्रभङ्गान्समादाय निक्वाथ्य पञ्चमूलयोः ।
 नाडीस्वेदं यथाप्रोक्तं सस्नेहं चैव मर्दनम् ॥
 यवचूर्णं च किण्वं च तथा कृष्णां च मृत्तिकाम् ।
 अजाकरीषं क्षीरेण सर्पिषा च प्रयोजयेत् ॥
 तेन स्विन्नानि गात्राणि बहलेन प्रलेपयेत् ।
 तैलयुक्तमजाक्षीरं पानार्थं च प्रदापयेत् ॥
 मूत्रं वेणिकया चास्य गात्रयोर्वेष्ट्य बन्धयेत् ।
 विसृष्टे च ततः कार्यं सेचनं मर्दनानि च ॥

(*गात्रं यस्य भवेच्छूनमपरा वाऽपि दन्तिनः ॥
 तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि चिकित्सां च यथाक्रमम् ॥
 बलाबलमविज्ञाय सहसा यः प्रमुह्यति ॥)

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्तिपाठः कपुस्तके ।

१ ख. °ल्मालति° । २ ख. पीषयेत् ।

प्ररोधात्तस्य गात्रेषु कफो वा तस्य कुप्यति ॥
 तत्र कोपाच्च शुष्यन्ति सिरा गात्रसमाश्रिताः ॥
 ततः प्रस्तब्धचरणस्तेन गात्रोऽवतिष्ठते ॥
 न च स्थाने न शय्यायां वारणो लभते सुखम् ॥
 मुखोष्णेनाथ तैलेन सेचनं तस्य कारयेत् ॥
 नाडीस्वेदं यथाप्रोक्तं मुस्विन्नस्यापि मर्दनम् ॥
 जलयुक्तमथो तैलं पानार्थं तस्य युज्यते ॥
 शिशुं वंशपलाशं च निम्बस्य कुटजस्य च ॥
 हस्तिकर्णपलाशानि किणिहीं चैव पापयेत् ॥
 नाडीस्वेदो यथा प्रोक्तः स्विन्नस्य च विमर्दनम् ॥
 त्वग्भिश्चापि तथा कार्यः प्रलेपो घृतसंयुतः ॥
 प्रक्षीणबलमांसो वा मदक्षीणो मतङ्गजः ॥
 जायते स यदा भूयः स गजो नैव कार्यते ॥
 तूर्णमध्वप्रयोगं वा लङ्घनप्लवनानि च ॥
 †आयुर्वेध्या मत्तकासी गोमूत्रं मण्डलानि च ॥
 वंशोत्थापनकल्पं च तोयाद्याहरणानि च ॥

त(य)स्य कुप्यति भूयिष्ठं पवनो गात्रसंधिषु ॥
 संकुच्यते तथा गात्रं वातेनाभ्युक्ष्यतेऽपि वा ॥
 प्रोहापस्कारदेहेषु पुनरष्टीव्ययोरपि ॥
 कुचित्य(त)मुग्रमाहुस्तं गात्ररोगं तु दन्तिनाम् ॥
 सेचयेत्तस्य गात्राणि तैलेन वसया तथा ॥
 कारयेत् मुखोष्णेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥
 आरग्वधं सप्तपर्णमाढकीदीर्घवृन्तकौ ॥
 कर्णिकारौत्त१..... ॥

.....सं स्थालयामाधाय पाचयेत् ॥

† आकारः खपुस्तके झटितः । † संकुचितग्रन्थस्यान्तिमो ग्रन्थः, भग्नग्रन्थस्याऽऽ-
 दिमो ग्रन्थश्चाऽऽदर्शद्वयेऽपि झटित इव प्रतिभाति ।

१ क. ख. किणिङ्गां । २ क. यथा । ३ क. प्रोक्तः । ४ क. मत्तकासं ।
 ५ क. गोमूलं ।

नाडीस्वेदं ततः कुर्याच्चथावच्च विमर्दनम् ॥
 तिलसर्षपचूर्णेन लेपनं तस्य कारयेत् ॥
 अजावराहवसया सह तैलेन घृतेन च ॥
 वेसवारकृतं मांसं *दद्यात्सद्यः सुदाहृतम् ॥
 न संहरति गात्राणि न च वेष्टयति द्विषः ॥
 प्रलेपं तस्य गात्राणां बहुलेन समाचरेत् ॥
 अथैनं पापयेत्पानं यथायोगं भिषग्वरः ॥
 ततो विरिक्तं विज्ञाय बृंहणीयैरुपाचरेत् ॥
 संजातमांसं मातङ्गं क्रमात्कर्माणि कारयेत् ॥
 सन्ने गात्रेऽपरायां वा कुर्याद्भ्रमचिकित्सितम् ॥

अथ त(य)स्य भवेन्म्लानं गात्रं वा यदिवा परम् ।
 तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 संग्रामे वा प्रहारैस्तु शस्त्रकर्मणि वा तथा ॥
 शिरा रक्तवहा भिन्ना बहु मुञ्चति शोणितम् ॥
 ततः कुप्यति गात्रेषु पवनः शोणितक्षयात् ॥
 स शोषयति गात्राणि सङ्गं चास्य निपच्छति ॥
 तस्य कुर्यादिदं कल्पं निखिलं गात्रशोषिणाम् ॥
 सेचयेत्तस्य गात्राणि सर्पिषोष्णेन दन्तिनः ॥
 निचुलं फलकल्कं च जलजम्बूस्तथैव च ॥
 सघृतं पयसा मिश्रं प्रलेपं तस्य कारयेत् ॥
 विधिना च यथोक्तेन स्वेदनं तस्य हस्तिनः ॥
 अस्थिस्वेदं च निखिलं फालस्वेदं च कारयेत् ॥
 मांसनिर्गृहपकं च तैलं चास्मै प्रदापयेत् ॥
 सर्पिः क्षीरं वसां चैव विधिना संप्रदापयेत् ॥
 म्लानं संवत्सरोत्सृष्टं व्यावेधश्च न सिध्यति ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो †म्लानं गात्रं चिकित्सितम् ॥
 यस्तु निर्वेष्टितं कुर्यादावेष्टितमथापि वा ॥

* 'दद्यात्सद्यस्तदाऽऽहृतम्' इति भवेत् । † 'म्लानगात्रचिकित्सितम्' इति भवेत् ॥

गात्रं तस्य समुत्पत्तिर्निदानं च प्रवक्ष्यते ।
 कर्दमं वालुकां चापि सेवते यदि वारणः ॥
 गात्रान्तरश्च सहसा यदा तु परिणीयते ।
 भौमकर्मणि वा राजन्गुरुवृद्धादिसंयुतम् ॥
 यदाऽपनीतः सहसा वारणः परिणीयते ।
 अतिमात्रं निबद्धं वा यातारः कर्मणे यदि ॥
 नियोजयन्ति सहसा मिथ्यायोगादयं(?) हितम् ।
 तस्य कुप्यति गात्रेषु मारुतः संनिरोधनात् ॥
 आवेष्टयते ततो गात्रं ततो निर्वेष्टयतेऽपि वा ।
 सेचनं घृततैलाभ्यां सततं तस्य कारयेत् ॥
 (*नाडीस्वेदश्च कर्तव्यः कल्पेनैतेन दन्तिनः ।
 तुलसीं मुरसां बिल्वमर्कमारग्वधं तथा ॥
 श्योनाकं चाग्निमन्थं च स्थाल्यामाधाय पाचयेत् ।)
 नाडीस्वेदं ततः कुर्यात्तैलाभ्यक्तस्य दन्तिनः ॥
 निर्भुग्नस्य च कर्तव्यं(ः)प्रलेपं(ः)तस्य हस्तिनः ।
 निर्वेष्टितस्य कर्तव्यं सम्यगावेष्टनं भवेत् ॥
 निर्वेष्टयेत्तथाऽप्येनमनेन विधिना भिषक् ।
 अभ्यक्तं स्वेदयेत्स्विन्ने सम्यगालेपयेद्भिषक् ॥
 प्रलिप्तं वेष्टये यदु(द्वे)ष्टितवेष्टितम् ।
 लौघयेत् ॥
 न चेत्प्रकृतिमाप्नोति तथोत्तरमथाऽऽचरेत् ।
 ईमं कृत्स्नं विधिं कुर्याद्येन लाघवमाप्नुयात् ॥
 यथा च स्विन्नगात्रस्य स्नेहपीतस्य दन्तिनः ।
 यन्नेऽवस्थाप्य कुर्याच्च तस्य गात्रोपवेष्टनम् ॥
 ततस्तं पलिहस्तस्य मध्ये यन्नेन वेष्टयेत् ।
 यथायोगं ततः कुर्यात्तेन यन्नेन वारणम् ॥
 सर्पिस्तैलं वसां चैव तं द्विपं प्रति पाययेत् ।

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. मिथ्यायोगादयं हि सः । त° । २ ख. अमक्तं । ३ क. न चात्रपेत् ।

४ ख. इदं ।

स्निग्धं विर(रि)क्तं विज्ञाय बृंहणीगैरुपाचरेत् ॥

सहसा वाऽपि पतनाद्व्यथनात्प्रतिहस्तिनाम् ।
यदा संभिद्यते गात्रं भिद्यते मभवेतिपि (?) ।
वामाङ्कु(?)मोटैना व्याधिर्नराधिप ॥
वेदना श्वयथुः स्तम्भो गात्रे तीव्रा च वेदना ।
तस्य वक्ष्याम्यशेषेण निखिलं भैषजं विधिम् ॥
भग्नमात्रस्य यत्प्रोक्तं साधनं भक्तसंविधौ ।
तत्कार्यं मोटनस्यापि व्रणवच्च तमाचरेत् ॥

अथ वोन्मथितं गात्रमपरा वाऽपि लक्ष्यते ।
तस्योत्पत्तिर्निदानं च चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
सहसा वा प्रसक्तौ वा यदा वाञ्छेत वारणः ।
गात्रापरं भ्रामयति सहसा विषमस्थितः ॥
कर्दमे वालुकायां वा संरब्धो वा न सीदति ।
तरतो वा प्रसङ्गेन सलिलेऽत्यर्थयोगतः ॥
अथवा गुरुसंरब्धः सहसा परिधावति ।
वृक्षप्राकारपरिधानसहसा वा प्रमर्दतः ॥
ततोऽस्य कुपितो वायू रक्तमादाय तिष्ठति ।
करोति गतिवैकल्यं चरणस्तम्भमेव च ॥
श्वयथुं तस्य गात्रेषु मनस्तापं च दन्तिनः ।
इत्येतद्विविधं प्रोक्तं लिङ्गमुन्मथितस्य च ॥
सर्पिषा सेचनं तस्य सततं कारयेद्विषक् ।
प्रलेपं शीतलं तस्य क्षीरवृक्षैः समाचरेत् ॥
वेतसस्य च मूलानि वटस्याथ नलस्य च ।
कसेरुकं समञ्जिष्ठं नलदं तर्पणं तथा ॥
श्लक्ष्णपिष्टैः समैरेभिः प्रलेपं तस्य कारयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा ततः संपद्यते सुखी ॥

—:○:—

१ क. °वयिपि । २ क. °टनां व्याधियदा वाऽपि नरा° । ३ क. प्रसक्तौ ।
४ क. वाह्येन । ५ क. °रिवान्स° ।

अजाक्षीरं वसां मज्जां घृतेन सह संसृजेत् ।
 ततोऽस्य सेचयेद्वात्रमनेन विधिना भिषक् ॥
 मूलान्युत्पलजम्बूनां करवीरोत्पलानि च ।
 सघृतं मृत्तिकाभिश्च प्रलेपं तस्य कारयेत् ॥
 शीतेनानेन कल्केन विहितं चानुलेपनम् ।
 यावदूष्मप्रशमनं श्वयथोश्च निवर्तनम् ।
 स्वेदनं मर्दनं चैव प्रथमं यत्तु कीर्तितम् ॥
 स्तब्धगात्रे हि तदपि निरूष्मण्युपपादयेत् ।
 विविक्तं सततं स्थानं व्यायामं च विसर्जयेत् ॥
 सर्पिः क्षीरं च पानार्थं यथोक्तं च प्रलेपने ।

—:○:—

सहसा दन्तिनोऽङ्गेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥
 ततः पित्तादयो दोषा दुष्यन्ति पवनाहताः ।
 स्वस्थस्यास्य तु गात्रेषु श्वयथुं जनयन्ति ते ॥
 समागच्छति चैतेन विषमं वाऽपि वर्धते ।
 न सुखं लभते स्थाने न शय्यामभिनन्दति ॥
 तमाहुर्वारणं वैद्याः शूनमेकाङ्गशोषिणम् ।
 ग्रासद्वेषो दौर्मनस्यं सस्त(?)श्रवणबालयोः ॥
 दन्तिनो मक्षिकाश्चैव पूर्वलिङ्गानि मृत्यवे ।
 विपर्यये तु लिङ्गानां भवेत्साध्यस्य लक्षणम् ॥
 श्लीपदान्यपि जायन्ते घोररूपाणि दन्तिनाम् ।
 तस्य दोषविशेषं तु परीक्ष्य मतिमान्भिषक् ॥
 यथोक्तमेव कुर्वीत पूर्वश्रोक्तमुपक्रमम् ।

—:○:—

* भ्रष्टगात्रस्य विज्ञानं चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
 यदा क्षितोपविद्धो वा पाशबद्धोऽपि वा गजः ।
 शृषिरे क्षुपपन्ने वा सहसा च प्रधावति ॥
 हस्तिना वाऽप्यभिहतस्तोत्रवित्रासितोऽपि वा ।
 आक्षेपाज्जायते तस्य श्वयथुर्वातरक्तजः ॥

* इतः प्रागुष्टच्छिन्नस्य लक्षणादि नृदितमिति प्रतिभाति ।

१ क. प्रलेपनम् । २ ख. °शोकिण° । ३ ख. °म् ॥ श्रीप° । ४ ख. क्षिताप° ।

वेदना गतिवैकल्यं दौर्बल्यं परिमूर्च्छता ।
 गात्रविक्षोभणाद्वाऽपि स्तम्भस्तस्योपजायते ॥
 तस्य सर्वाणि गात्राणि सर्पिषा परिषेचयेत् ।
 स्निग्धगात्रस्य च † भवेत्सुखं सर्वार्थदेहजम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने गात्र-
 रोगो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

इति द्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानं समाप्तम् ॥

† खपुस्तके तु 'भवे' इत्युत्तरमेव 'इतिश्री'—इति स्थानसमासिलेख उपलभ्यते ।
 कपुस्तके तु 'सुखं सर्वार्थदेहजम्' इत्युत्तरम् । पुस्तकद्वयेऽप्यध्यायसमासिलेखो नोप-
 लभ्यते । अतः प्रतिभाति—'कियान्प्रन्थभागच्छ्रुतिः' इति ॥

अथातस्तृतीयं शल्यस्थानमारभ्यते ।

‘अथातो द्विव्रणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

तपोभिर्विपुलैः पूतमृषिं वारणबान्धवम् ॥
 बान्धवो विदुषामङ्ग इमं प्रश्नमचोदयत् ॥ १ ॥
 योनिर्वस्तुन्यधिष्ठानं मर्मं शल्यसमुद्रवम् ॥
 आ(स्त्रा)वास्त्वाकृतयश्चैव व्रणानां कतिलक्षणाः ॥ २ ॥
 व्रणानां सिद्धिजननाः कति चैषामुपक्रमाः ॥
 शास्त्रतः कति बोध्यन्ते व्रणोपक्रमयोनयः ॥ ३ ॥
 विसर्पन्ति च केनैषां प्रायसो(शो) दन्तिनां व्रणाः ॥
 बद्धकोशाश्च जायन्ते स्वल्पमप्यनि(न)धिष्ठिताः ॥ ४ ॥
 ये चैषां दुरधिष्ठाना व्रणास्ते केन हेतुना ॥
 अचिराच्चोपरोहन्ति दुष्यन्ति च पुनः पुनः ॥ ५ ॥
 केन चैषां न जायन्ते वने दोषोद्भवा व्रणाः ॥
 रोहन्ति च विना वैद्यैः केन वै हेतुना द्विज ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 अङ्गराजाय निखिलं विधिं व्रणविधानजम् ॥ ७ ॥
 व्रणस्य त्रिविधा योनिरात्मा च त्रिविधः स्मृतः ॥
 वस्तुन्यष्टावधिष्ठानं द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥ ८ ॥
 द्विविधा चाऽऽकृतियोनिः आ(स्त्रा)वश्च द्विविधः स्मृतः ॥
 शल्यं च द्विविधं ज्ञेयं त्रिविधश्चाप्युपक्रमः ॥ ९ ॥
 तस्य च त्रिविधा ज्ञेया योनिः शास्त्रविनिश्चयात् ॥
 पञ्चैव पठिता राजन्व्रणोपक्रमयोनयः ॥ १० ॥
 दुःस्वाधिष्ठान्तरा राजन्संख्यया न(ः) हस्तिनः ॥
 इत्युद्दिष्टः समुद्देशस्तत्प्रविस्तरलक्षणम् ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ ख. ‘यं स्था’। २ क. ‘पुच्छैरमृत’। ३ क. ‘मवोचय’। ४ क. सिद्धजनकाः।
 ५ क. रुहन्ति । ६ क. त्रिविधं ।

व्रणस्य त्रिविधा योनिर्यस्या वै जायते व्रणः ॥
 उद्गमो वैकृतं दाहस्तस्यापि त्रिविधः स्मृतः ॥ १२ ॥
 तत्रास्य उद्गमो ज्ञेयो द्विविधः शास्त्रनिश्चयात् ॥
 देहे दोषसमुत्थश्च यश्च यादृच्छिको भवेत् ॥ १३ ॥
 तत्र वातात्कफात्पित्तान्मेदसः शोणितादपि ॥
 उद्गमः संनिपाताच्च जायते दोषसंभवः ॥ १४ ॥
 यादृच्छिकोऽपि विज्ञेयः स्व(श्च)यथुर्विविधात्मकः ॥
 विषाणां चापि संसर्गाद्द्रव्यैश्चैवाभिघाततः ॥ १५ ॥
 श्वयथोर्वेदना वातात्पित्तात्पाकः कफाद्गतिः ॥
 यस्तत्र बलवान्दोषस्तेन तस्य तदात्मता ॥ १६ ॥
 अल्पो वृत्तस्तु कठिनो ग्रन्थिरित्यभिधीयते ॥
 पृथुर्यो दीर्घः शोफः स्याद्विद्रधिर्गजकुम्भवत् ॥ १७ ॥
 *विकृतानामियं योनिस्तद्विधानं प्रच(व)क्ष्यते ॥
 घृष्टं दष्टं क्षतं चैव तस्या भवति लक्षणम् ॥ १८ ॥
 तत्र रज्ज्वादिभिर्घृष्टं दष्टं चाऽऽशीविषादिभिः ॥
 गजव्रणकरैर्भावैस्तीक्ष्णैर्वैक्षतमुच्यते ॥ १९ ॥
 छेदनं व्यधनं चैव द्रव्यैर्नावाविधात्मकैः ॥
 अवकृत्तावसृष्टे च पृथगेतच्चतुर्विधम् ॥ २० ॥
 ततस्तस्य भवेच्छिन्नं विभागात्पञ्चलक्षणम् ॥
 छिन्नं विच्छिन्नमुत्सृष्टमवकृष्टं स (च) दारितम् ॥ २१ ॥
 तत्र छिन्नमिति ज्ञेयं सर्वशोऽङ्गापवर्तनम् ॥
 प्रहारसंनिपातस्तु विच्छिन्नमिति कीर्त्यते ॥ २२ ॥
 कर्णलाङ्गूलहस्तानां द्विधाभावस्तु दारितम् ॥
 अवकृष्टं तु विज्ञेयमधः †स्थात्वस्थिमांसगम् ॥ २३ ॥
 एतदेव विपर्यस्तमुत्कृष्टमिति कीर्त्यते ॥
 इति पञ्चविधं छिन्नं विभागात्संप्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
 विद्धस्यापि तु विज्ञेयः प्रविभागश्चतुर्विधः ॥
 निविद्धमनिविद्धं च विद्धमुत्तुण्डितं च यत् ॥ २५ ॥

† 'वैक्षतं, विक्षतं वा स्यादग्निमग्रन्थानुसारात् । * 'विक्षतानाम्' इति भवेत्,
 अग्निमपाठानुसारात् । † 'स्नाय्वास्थिमांसगम्' इति स्यात् ।

तत्र मांसार्पितशरं विद्धमित्युपदिश्यते ॥
 छिन्नात्तु परतो देशे शरेणोबुण्डितं भवेत् ॥ २६ ॥
 सर्वतो निःसृतशरं निविद्धमिति कीर्त्यते ॥
 अनिविद्धं तु विज्ञेयं किञ्चिन्निःसृतसायकम् ॥ २७ ॥
 †अविकृत्तं तु विज्ञेयं त्रिविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥
 विरक्तमविकृढं च तथा स्यादवपाटितम् ॥ २८ ॥
 तत्र त्वचि विरक्तं स्यात्सर्मासमवपाटितम् ॥
 अवगाढं तु विज्ञेयं भृशमस्थि यदाश्रितम् ॥ २९ ॥
 छिष्टाभ्रमवच्छिन्नाभ्रमवसृष्टं द्विधा भवेत् ॥
 तस्य वक्ष्यामि राजेन्द्र शास्त्रज्ञानेन लक्षणम् ॥ ३० ॥
 दौर्मनस्पोदराटोपो सशोणितपुरीषता ॥
 मन्दग्रासाभिलाषश्च शोणितस्य च मेहनम् ॥ ३१ ॥
 एतद्भवति विज्ञानं छिन्नाभ्रस्येह दन्तिनः ॥
 तदेवंलक्षणं नागं प्रत्याचक्षीत शास्त्रवित् ॥ ३२ ॥
 अपाटिते त(ताभ्र)मेव स्याच्छ्रमश्चैव सवेपथुः ॥
 छिन्नावपाटिताभ्यां तु यत्तद्विज्ञेयं..... ॥ ३३ ॥
 भवेज्ज्वरस्त्रि(स्तृ)षा मूर्छा हिक्का श्वासश्च दारुणः ॥
 नाभ्याटोपो दौर्मनस्यं सशोणितपुरीषता ॥ ३४ ॥
 नातिवातानुलोम्यं च छिष्टाभ्रस्येह लक्षणम् ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येष बलवान्ग्रासवांश्च यः ॥ ३५ ॥
 अभ्रघातो भवत्येष साध्यासाध्यश्चतुर्विधः ॥
 इति विक्षतजा योनिर्व्रणानां संप्रकीर्तिता ॥ ३६ ॥
 इयं दाहात्मिका योनिस्तृतीया संप्रच(व)क्ष्यते ॥
 तत्राग्न्यादित्यकुविषैरोषधैर्विद्युताऽपि वा ॥ ३७ ॥
 उत्पत्तिर्यां व्रणस्य स्यात्सा योनिर्दाहसंभवा ॥
 अज्वाल(लो) ज्वालसंयुक्तस्तत्राग्नि(मे)द्विविधो व्रणः ॥ ३८ ॥
 विद्युद्धारिहतश्चोक्तः सूर्यदाहकृते व्रणः ॥
 शोषैर्यथास्वं जायन्ते दाहैर्व्रणकरैर्व्रणाः ॥ ३९ ॥

† 'अविकृत्तम्' इति तु प्राक्स्थितम् ।

इति दाहात्मिका योनिरशेषेण प्रकीर्तिता ॥
इति व्रणानां निर्दिष्टा योनिस्त्रिविधलक्षणा ॥ ४० ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वमधिष्ठानं प्रवक्ष्याम्यष्टलक्षणम् ॥
त्वक्मांसस्नायुधमनीशिरामुज्जास्थिसंधयः ॥ ४१ ॥
अधिष्ठानानि जानीयाद्व्रणानां शास्त्रनिश्चयात् ॥
एतेषां व्रणवस्तूनामष्टानामपि लक्षणम् ॥ ४२ ॥
यैः श्रा(स्ना)वैर्व्यज्यते ज्ञानं तान्वक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
स्नावस्तु द्विविधो ज्ञेयः शुद्धो दुष्टश्च भूमिप ॥ ४३ ॥
तत्र दोषान्वितो दुष्टः शुद्धो दोषविवर्जितः ॥
स तु वस्तुविशेषेण चतुर्विंशतिलक्षणः ॥ ४४ ॥
पच्यते तस्य वक्ष्यामि विज्ञानं शास्त्रनिश्चयात् ॥
शुक्लः कृष्णोऽथ हारिद्रः श्यामो मज्जिष्ठ एव च ॥ ४५ ॥
कषायस्तैलसंकाशो घृताभः फेनसंनिभः ॥
पूषविण्मूत्रमस्तिष्कक्षारशुक्रवसाजलैः ॥ ४६ ॥
मांसधावनमूषामो यवनिष्काथसंनिभः ॥
तिलकल्कसुरामज्जमेदोवर्णोऽथ पिच्छिलः ॥ ४७ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ताः स्नावा विविधलक्षणाः ॥
पिच्छिलो विशदो वाऽपि स्नावः स्वच्छः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
व्रणाद्येस्मात्स विज्ञेयो दन्तिनां त्वरगतो व्रणः ॥
मांसधावनमूषाभः स्नावो मांसगतो भवेत् ॥ ४९ ॥
मज्जिष्ठासृक्कषायाणां स्नावस्तुल्यः सिराश्रयात् ॥
यवनिष्काथसदृशः स्नावः स्नाय्वाश्रिताद्व्रणात् ॥ ५० ॥
शुक्लाभः पिच्छिलोऽल्पश्च भवेत्संधिगताद्व्रणात् ॥
धमनीभ्यः प्रस्रवति जलफेनसमप्रभः ॥ ५१ ॥
नुषारहारिद्रनिभः स्नावः स्यादस्थिजाद्व्रणात् ॥
तिलकल्कप्रसृग्भस्तैलाभो वा सचन्द्रकः ॥ ५२ ॥
मज्जामिश्रः स्रवेष्वापि व्रणान्मज्जसमाश्रयात् ॥
मर्मणो यस्य यत्स्थानं स्नावस्तत्र तदात्मकः ॥ ५३ ॥

१ क. तु दोषवि० । २ क. पच्यते । ३ क. °ष्कक्षीर० । ४ क. °मज्जामे० ।
५ ख. °द्यस्य स वि० । ६ क. °य्वाश्रयाद्भ० । ७ क. °रिद्रानलः स्ना० ।

स्यात्तु वेदनया युक्तो विशेषान्मर्मजो व्रणः ॥
 स्रोतांसि यानि यान्भावान्मस्त्रवन्तीह दन्तिनाम् ॥ ५४ ॥
 तेषु व्रणविभिन्नेषु स एव स्ववति स्वः ॥
 द्विविधं स्यादधिष्ठानं व्रणानां प्रविभागतः ॥ ५५ ॥
 विज्ञेयं दुरधिष्ठानं स्वा(स्व)धिष्ठानं तथैव च ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि दुःस्वाधिष्ठानमादितः ॥ ५६ ॥
 हस्ते मर्मसु कोष्ठे च धमनीष्वथ संधिषु ॥
 सिराम्नाय्वस्थिषु तथा दुरधिष्ठानजा व्रणाः ॥ ५७ ॥
 स्वधिष्ठानास्तु शेषेषु विज्ञेया वस्तुषु व्रणाः ॥
 दुःस्वाधिष्ठानहेतूँश्च प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ ५८ ॥
 तत्रोपद्रवबाहुल्यादुःस्रो मर्माश्रितो व्रणः ॥
 सतताभ्यवहारेण दुःखः स्याद्धमनीव्रणः ॥ ५९ ॥
 अमृक्कम्पतेः शिराजस्तु चलनात्संधिदेशजः ॥
 स्वकर्मविक्रियाभावादुःखः स्याद्धस्तजो व्रणः ॥ ६० ॥
 स्नायुजालाकुलभयादुःखः स्नाय्वाश्रयो व्रणः ॥
 कोष्ठजो दुश्चिकित्स्यः स्यात्समानानिलदूषणात् ॥ ६१ ॥
 अस्थिजैः स्नेहमांसाभ्यां रहितो नोपरोहति ॥
 मज्जातिस्रवणादुःस्रो भवेन्मज्जाश्रयो व्रणः ॥ ६२ ॥
 व्रणस्य त्रिविधस्त्वात्मा शास्त्रतः संभवेक्ष्यते ॥
 सुचिकित्स्योऽचिकित्स्यश्च दुश्चिकित्स्यश्च लक्षणैः ॥ ६३ ॥
 तत्र पञ्चपलाशभः स्वाकृतिर्लाजगन्धिकः ॥
 सुचिकित्स्यः स्वधिष्ठानो व्रणोपद्रववर्जितः ॥ ६४ ॥
 यस्तु वातादिभिर्दोषैर्दूषितः कठिनो महान् ॥
 स शल्यविषकोशाग्निसंस्थानः स्थानदोषवान् ॥ ६५ ॥
 अतिस्थूलं कृशं वाऽपि यो गजं समुपाश्रितः ॥
 परुषः कठिनः कृष्णो दुश्चिकित्स्यः स उच्यते ॥ ६६ ॥
 दुश्चिकित्सितरूपस्य यो लिङ्गैरन्वितो व्रणः ॥
 अनिष्टैश्चाग्रशस्तैश्च गन्धैर्यश्च समन्वितः ॥ ६७ ॥

१ क. °सि योजिजान्मा° । २ ख. हस्तम्° । ३ क. °ष्ठेषु ध° । ४ क.
 भवेत् । ५ क. °जः स्नायुमां° । ६ क. °प्रचक्षते । ७ क. °तिर्वाज° । ८ क.
 °न् । शल्यविषमको° ।

बालार्केन्द्रधनुर्वर्णः शिखिकण्ठनिभोऽपि वा ॥
 व्रणो यः सोऽचिकित्स्यः स्यात्क्षमेद्यत्र न च क्रिया ॥ ६८ ॥
 व्रणे शल्यं तु विज्ञेयं द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥
 शरीरं चैव बाह्यं च तस्य वक्ष्यामि रुक्षणम् ॥ ६९ ॥
 वृणकाष्ठापसादीनि बाह्यं शल्यं व्रणाश्रयम् ॥
 शरीरं त्वस्थिपूयासृक्कांसम्लापुशिराश्रयम् ॥ ७० ॥
 दोषो योता भिषक्चैव यहच्छा च मतङ्गजः ॥
 पञ्चैव पठिता राजन्व्रणोपद्रवयोनयः ॥ ७१ ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि प्रथमं क्रमयुक्तितः ॥
 गन्धवर्णस्त्रवाकारैर्वातादिभिरुपद्रुतान् ॥ ७२ ॥
 तत्र विण्मूत्रबस्तीनां सगन्धः परुषः कृशः ॥
 प्रभूतकृष्णश्चा(स्त्रा)वश्च स्याद्ब्रणः पवनातुरः ॥ ७३ ॥
 शुक्लहारिद्रकाचाभः शिखिकण्ठप्रभोऽपि वा ॥
 व्रणस्तद्वर्णनिस्रावः सदोष्णश्चैव यो भवेत् ॥ ७४ ॥
 कषायो गैरिकनिभः प्रस्रावो यः सवेदनः ॥
 त्रिक्ताम्लकुण्पैर्गन्धैर्युक्तः पित्तातुरो भवेत् ॥ ७५ ॥
 सू(शू)नः स्तब्धो गुरुः शीतः सुप्तोऽन्तःपिट्काञ्चितः ॥
 यश्चाम्बुपिच्छिलस्रावी पूयं वा यः परिस्रवेत् ॥ ७६ ॥
 दूयते बहलोष्णश्च कण्डूमान्सपरिग्रहः ॥
 कपोतपाण्डुवर्णाभो यश्च स्यात्तुल्यगन्धिकः ॥ ७७ ॥
 विपन्नमत्स्यर्मांसानां स कफेनाऽऽतुरो व्रणः ॥
 कुलत्थवर्णं रक्तं वा यः स्रवेद्बहुवेदनः ॥ ७८ ॥
 दूयते दह्यते चैव प्रस्रवेद्गैरिकोर्पमम् ॥
 रक्ताभं संस्रवेद्विस्त्रं स्याद्ब्रणः शोणितातुरः ॥ ७९ ॥
 दोषाणां दोषयोर्वोऽपि यथास्वं दोषलक्षणैः ॥
 विज्ञेयः संनिपातेन दन्तिनां दूषितो व्रणः ॥ ८० ॥
 शुक्लः शीतो मृदुश्चैव वसामज्जापरिस्रवः ॥
 पक्षिनीडमुगन्धिश्च स्याद्ब्रणो मेदसाऽऽतुरः ॥ ८१ ॥

१ क. °स्यात्क्षमेद्यत्र च विक्रियाम् ॥ व्र° । २ क. याति । ३ ख. °पमः ॥
 । ४ क. शान्तो ।

इति वातादिभिर्दुष्टः षड्विधः कीर्तितो व्रणः ॥
 व्रणदोषान्प्रवक्ष्यामि यातृदोषकृतामृप ॥ ८२ ॥
 यदा युनक्ति मातङ्गं याता कर्मण्यमात्रया ॥
 तस्य यातुरविज्ञानाद्यायामादीर्यते व्रणः ॥ ८३ ॥
 व्रणदोषास्तु वक्ष्यन्ते हस्तिवैद्यापराधजाः ॥
 अथथावत्प्रयुक्तैश्च शस्त्राग्निभारभैषजैः ॥ ८४ ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा व्रणे वैद्योऽपराध्यति ॥
 कामक्रोधभयाद्वाऽपि वारणोऽप्यपराध्यति ॥ ८५ ॥
 ततः प्रकुरुते दोषान्ब्रणेष्वात्मापराधजान् ॥
 अथ दोषान्प्रवक्ष्यामि यातृदोषकृतांस्तथा ॥ ८६ ॥
 यदा तुहिम(न)या नौगं पाता कर्मण्यमात्रया ॥
 यस्य यातुरविज्ञानाद्यायामादीर्यते व्रणम् ॥ ८७ ॥
 दोषवैद्यमहामात्रैरातुरेण च वर्जितः ॥
 यहच्छयोपपन्नैस्तु दोषैर्योहच्छिको व्रणः ॥ ८८ ॥
 वृत्ता च चतुरस्त्रा च द्विविधा योनिराकृतेः ॥
 व्रणानां शास्त्रनिर्दिष्टा विज्ञेया स्यात्समासतः ॥ ८९ ॥
 सा च गात्रप्रदेशानां शस्त्राणां च विभक्तितः ॥
 ग्रहर्तृणां च वैशेष्याद्विशेषाल्लभते बहून् ॥ ९० ॥
 यथा रोगा न जायन्ते वनेषु वनचारिणाम् ॥
 वनानुचरिताध्याये तदस्माभिः प्रकीर्तितम् ॥ ९१ ॥
 निसर्गात्सात्म्यतः पीते जले पांशुप्रमोथतः ॥
 विना वैद्यैः प्ररोहन्ति द्विरदानां वने व्रणाः ॥ ९२ ॥
 शृपिरं मृदु चैतेषां मांसं मेदःसमन्वितम् ॥
 तेनैषामीषदुन्मृष्टा व्रणाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ९३ ॥
 कोशवन्तश्च जायन्ते प्रायसो(शो)दन्तिनां व्रणाः ॥
 स पुनर्वक्ष्यते हेतुर्दन्तनाडीचिकित्सिते ॥ ९४ ॥

—:○:—

शुद्धश्चैवाऽप्यशुद्धश्च संरुद्धश्चैव सर्वतः ॥

त्रिविधस्तु व्रणो ज्ञेयो विकृतोद्गमदाहजः ॥ ९५ ॥

१ क. अथ याव° । २ क. नागमापातात्कर्ममा° । ३ ख. व्रणः । ४ क. °र्गात्सितः पीतज° । ५ क. °मादतः । ६ क. सर्वशः

तत्र जिह्वातलसमः पञ्चमो लाजगन्धिकः ॥
 व्रणः शुद्धोऽभिविज्ञेयो व्रणोपद्रववर्जितः ॥ ९६ ॥
 व्रणस्त्वशुद्धो विज्ञेयो यः शुद्धस्य गुणोदयैः ॥
 गन्धवर्णश्र(स्त्र)वाकारैर्विपरीतैः समन्वितः ॥ ९७ ॥
 व्यायामं चातिमांसं च यः सर्वं सहते व्रणः ॥
 रोहमाणं भिषग्विद्यान्नीरुजं निरुपद्रवम् ॥ ९८ ॥
 ईषत्संजातरोमाश्चत्वक्सवर्णश्च यो भवेत् ॥
 एतच्छास्त्रविनिर्दिष्टं संरूढस्य हि लक्षणम् ॥ ९९ ॥

—:○:—

व्रणस्योपक्रमो ज्ञेयस्त्रिविधस्त्रिविधात्मनः ॥
 शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १०० ॥
 तत्राशुद्धो भवेत्साध्यः शुद्धे रोपणमिष्यते ॥
 संरूढस्याथ कर्तव्या सवर्णकरणक्रिया ॥ १ ॥

—:○:—

उपक्रमस्यापि भवेद्योनिस्त्रिविधलक्षणा ॥
 आयसी चौषधी चैव या च निर्वापणाश्रया ॥ २ ॥
 आयसी त्विह या योनिः प्रथमा संप्रकीर्त्यते ॥
 शस्त्रयन्त्रैषणीसूच्यस्तस्या भेदश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥
 तत्र च्छेद्यं च भेद्यं च लेख्यं विस्त्राव्यमेव च ॥
 दालनं चैव विज्ञेयं कर्म शस्त्रस्य पञ्चधा ॥ ४ ॥
 एषण्याऽन्वेषणं कर्म व्रणावस्थाविकल्पितम् ॥
 याः सूच्यस्त्रिविधाः प्रोक्ताः शस्त्राध्याये तु संस्थिताः ॥ १०५ ॥
 नागदन्ताकृतिवृत्ता त्रिकोणा चेति निश्चयात् ॥
 अस्थ्याश्रितं नागदन्त्या मांसजं च त्रिकोणया ॥ ६ ॥
 त्वक्स्नायुधमनीस्थं च शिराजं चैव वृत्तया ॥
 आहार्यं सर्वयन्त्राणां सूच्या सीवनमिष्यते ॥ ७ ॥
 सूत्रस्नायुशणद्रव्यैरेभिः संसीवनं भवेत् ॥
 वृद्धिपत्रेण नागानां कुर्याच्छेदनभेदने ॥ ८ ॥
 लेखनं मण्डलाग्रेण कर्तव्यं दन्तिनां भवेत् ॥
 श्र(स्त्र)वणं पाटनं चैव कुर्याद्द्विहिमुखेन तु ॥ ९ ॥

स्थिरा गृद्धी च कर्तव्या व्रणानामेषणी भवेत् ॥
 वृत्ता गण्डूपदमुत्सी प्रमाणे त्रिंशदङ्गुली ॥ ११० ॥
 सुवर्णरूप्यताम्राणामायसी गृङ्गजाऽपि वा ॥
 दन्तास्थिवेणुदारुणामेषणी दारुणा भवेत् ॥ ११ ॥
 एते त्वष्टाविह ज्ञेया व्रणस्योपक्रमाः पृथक् ॥
 आयसीं संसृ(श्रि)ता योनिं गृणु चैषामुपक्रमम् ॥ १२ ॥
 यो न गच्छेत्प्रशमनं स्व(श्व)यथुः प्रविलायनैः ॥
 तस्य विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं भवेत्पक्वस्य भेदनम् ॥ १३ ॥
 दालनं विषमे पाके बहुलौष्टस्य लेसनम् ॥
 उद्गमस्य कटस्थस्य सर्वत्राऽऽच्छेदनं हितम् ॥ १४ ॥
 यथायोगं तु कर्तव्यं गतेरन्वेषणं व्रणे ॥
 द्विविधस्य तु शल्यस्य यन्नैराहरणं भवेत् ॥ ११५ ॥
 सूच्या संसीवनं कार्यं तत्र भागेषु दन्तिनाम् ॥
 दारितानां व्रणकरैः सद्यः सरुधिरे व्रणे ॥ १६ ॥
 शस्त्रं सुतिर्यग्ध्वं वा भिषगस्थिगतं तथा ॥
 सिरामर्माभिघाताद्वा प्रमादान्न निपातयेत् ॥ १७ ॥
 यस्तु यन्नशरैर्वाऽपि दन्तैर्वा प्रतिहस्तिनाम् ॥
 स्याद्द्वणच्छिद्रपिशितो मर्म वा किञ्चिदाश्रितः ॥ १८ ॥
 तस्मात्प्रच्छन्नपिशिते कार्यं कार्यवशाद्भवेत् ॥
 उन्मार्गच्छेदनं वैद्यैर्मर्मसंरक्षणाद्ब्रणे ॥ १९ ॥
 इत्येते शास्त्रनिर्दिष्टा व्रणसिद्धावुपक्रमाः ॥

—:○:—

आयसीप्रभवा राजन्कार्थं नानाविधात्मकाः ॥ १२० ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते बलिहोममयी क्रिया ॥
 व्रणशान्तिर्भवेत्कार्या यथोक्ता यज्ञकर्मणि ॥ २१ ॥
 औषधीसंश्रिता योनिः पृथक्शोधनरोपणे ॥
 इमे विशेषा विज्ञेयास्त्वष्टौ शास्त्रविनिश्चयात् ॥ २२ ॥
 वर्तिः कषोपः कल्कश्च घृतं तैलं रसक्रिया ॥
 चूर्णं धूपनमित्याहुर्विभागादष्टमं पदम् ॥ २३ ॥

१ क. मता । २ क. °वर्शश्छेद° । ३ क. °च्छिन्नपि° । ४ ख. निर्दिष्टे ।

५ क. °पायकल्कस्य घृ° । ६ क. रसक्रिये ।

उपक्रमविधिस्त्वन्यः शास्त्रयोगात्प्रवक्ष्यते ॥

—:०:—

ओषधीसंश्रिता योनिस्त्रयोविंशतिलक्षणा ॥ २४ ॥
 विलायनं पाचनं च भेदनं पीडनं तथा ॥
 सादनोत्सादने चैव कृमिघ्नमथ चापरम् ॥ १२५ ॥
 लेपः स्वेदोऽगदः क्षारो मृदुदारणयोः क्रिया ॥
 बृंहणं चापकर्षश्च संधानं शिशिरक्रिया ॥ २६ ॥
 शोणितस्थापनं चैव कण्डूघ्नं धावनं तथा ॥
 प्रसादनं च वर्णश्च सवर्णकरणं तथा ॥ २७ ॥
 बन्धकल्पश्च विज्ञेयस्त्रयोविंशतिमं पदम् ॥
 व्रणावस्थान्तराच्चैषां प्रयोगः संप्रवक्ष्यते ॥ २८ ॥
 श्वयथोरविदग्धस्य कार्यं स्यात्प्रविलायनम् ॥
 विदह्यमाने कर्तव्यं श्वयथोः पाचनं भवेत् ॥ २९ ॥
 पक्वस्य तु भवेद्भेदस्तथा शोधनरोपणम् ॥
 छवीसवर्णकठिनं परुषं वाऽपि वर्णतः ॥ १३० ॥
 मन्दोष्माणं तथा स्तब्धमाममित्यभिलक्षयेत् ॥
 विवर्णं नातिकठिनं सोष्माणं वेदनादितम् ॥ ३१ ॥
 विदह्यमानं जानीयाच्छुष्यथुं कुशलो भिषक् ॥
 सर्वतो मार्दवं शैत्यं पाण्डुता शीर्णरोमता ॥ ३२ ॥
 वेदनोपशमश्चैव श्वयथोः पक्वलक्षणम् ॥
 दुष्टकृशातिभीरूणां व्रणान्संवृतदेशजान् ॥ ३३ ॥
 सूक्ष्मांश्चानतिपक्वांश्च भेदनीयैरूपाचरेत् ॥
 वेदनावहुले दृष्टे शिरामर्मस्तमाश्रिते ॥ ३४ ॥
 संधिजे वाऽपि कर्तव्यं दन्तिनां पीडनं व्रणे ॥
 केवलं यस्तु संधानमल्पदोषो न गच्छति ॥ १३५ ॥
 संधानं तस्य कर्तव्यं संधानीयैरुपक्रमैः ॥
 अस्थिस्त्रायुगतं दुष्टं तनुं स्वल्पमुखं व्रणम् ॥ ३६ ॥
 गतिमन्तमजिह्वं च शोधयेद्द्वर्तिशोधनैः ॥
 पिच्छिलं विस्त्रुतं क्लिबं दुर्गन्धं पूतिवद्ब्रणम् ॥ ३७ ॥

१ क. °त्प्रक्षते । २ क. प्रसादनं । ३ क. °मिधीयते ॥ वि° । ४ ख. °ल्पमुखं । ५ क. °न्धं श्रोतव° ।

प्रचलं पूतिमांसं च कषापैः शोधयेद्विषक् ॥
 आवृतं पूतिभिर्मांसैः स्नायुजालसमाकुलम् ॥ ३८ ॥
 सप्पोतमवदीर्णं च शोधयेत्कल्कशोधनैः ॥
 एवमेवातिसंरब्धं गम्भीरमतिवेदनम् ॥ ३९ ॥
 संवृतं रुधिराश्रा(स्त्रा)वं शोधयेद्घृतशोधनैः ॥
 सहसा न प्ररोहन्तं तनुदोषमवेदनम् ॥ ४० ॥
 व्रणं मार्दवसंपन्नं शोधयेत्तैलशोधनैः ॥
 स्नायुर्वा यत्र मांसं वा प्राग्दुष्टं नापनीयते ॥ ४१ ॥
 कषापशोधनैस्तत्र कर्तव्यं चूर्णशोधनम् ॥
 सपूतिमांसः सास्त्रावो यो व्रणो नोपरोहति ॥ ४२ ॥
 उत्ताना तत्र कर्तव्या शोधनार्थं रसक्रिया ॥
 बहुदुष्टपरिश्रा(स्त्रा)वे कुर्यात्प्रक्षालनक्रियाम् ॥ ४३ ॥
 कण्डूमत्यपि कर्तव्यः कण्डूघ्नः स्यादुपक्रमः ॥
 गतिमत्कठिनौष्ठं च कण्डूमन्तं प्रभेदिनम् ॥ ४४ ॥
 दुष्टमांसाद्दुरयुतं क्षारेणोपचरेद्ब्रणम् ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे शोणितस्थापनं भवेत् ॥ ४५ ॥
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य कृमिघ्नः स्यादुपक्रमः ॥
 उत्सन्नस्य भवेत्सादः सन्नस्योत्सादनक्रिया ॥ ४६ ॥
 स्थिरत्वं मृदुनः कार्यं मार्दवं कठिनस्य च ॥
 उष्णदोषातुरे शैत्यं स्वेदः शीतानिलातुरे ॥ ४७ ॥
 नाभिरोहति वातार्ते व्रणे धूपनमिष्यते ॥
 मेदसा युतमांसानां पवनः परिकुप्यति ॥ ४८ ॥
 स्थूलानां व्रणमांसेषु तंतस्तानपकर्षयेत् ॥
 क्षीणानां न प्ररोहन्ति व्रणा मांसविवर्जिताः ॥ ४९ ॥
 तस्मात्तेषां भवेत्कार्यं बृंहणं क्रमयुक्तिः ॥
 वातादीनां तु ये लिङ्गा दोषैः षड्विवर्जिताः ॥ ५० ॥
 जिह्वातलसमः शुद्धस्तं व्रणं रोपयेद्विषक् ॥
 तत्राल्पदोषप्रस्तावं गतिमन्तमवेदनम् ॥ ५१ ॥

१ क. 'वेदिन' । २ क. 'मृदुमप' । ३ क. 'तिनामा संश्रावो' । ४ ख.
 'त्तानस्तत्र' । ५ ख. 'उष्णो दो' । ६ क. 'तुरैः शै' । ७ ख. 'तु यो लिङ्गं दो' ।

वर्त्या संरोपयेद्ब्रह्मो हस्तिनां व्रणमुत्थितम् ॥
 ईषत्तु विषमं निम्नं मृदुमांसमवेदनम् ॥ ५२ ॥
 अशीघ्रोहिणं चैव कषायेणोपरोहयेत् ॥
 व्रणं पाकात्प्रसर्पन्तमतिस्नेहादरोहणम् ॥ ५३ ॥
 मांसे वा त्वचि वा जातं रोपयेत्कलकरोपणैः ॥
 निम्नमीषद्विश्र(स)वेण किंचित्पित्तसमन्वितम् ॥ ५४ ॥
 स्वेर्यादनुपरोहन्तं रोपयेत्सर्पिषा व्रणम् ॥
 ईषद्वातातुरं सिद्धं भिषग्व्रणमवेदनम् ॥ ५५ ॥
 रोपणीयेन तैलेन शास्त्रदृष्टेन साधयेत् ॥
 प्रशान्तोपद्रवं स्निग्धमतिस्नेहाद्विसर्पिणम् ॥ ५६ ॥
 रोपयेत्स्थिरमांसं च व्रणं चूर्णेन दन्तिनाम् ॥
 मृदुमांसस्त्वतिस्नेहाद्यो व्रणो नोपरोहति ॥ ५७ ॥
 स रसक्रियया साध्यो मृदुमांसश्च संधिजः ॥
 वातश्लेष्मोच्चयात्कुत्रं रोपयेद्द्रूप योगतः ॥ ५८ ॥
 शुद्धाशुद्धे भवेद्देयो दन्तिनामर्गदो व्रणे ॥
 यथा स्वमष्टवर्गेण सम्यग्वर्त्यादिना भवेत् ॥ ५९ ॥
 सिरास्त्रायवस्थिकोष्ठेषु तथा संधिषु च व्रणाः ॥
 गम्भीरा विषमस्थूलास्त्ववगाढा गुरुक्रमाः ॥ १६० ॥
 साध्या बन्धादिना त्वेते बन्धस्तु व्रणशोधनः ॥
 समो गाढोऽथ शिथिलो व्रणबन्धः प्रकीर्तितः ॥ ६१ ॥
 कण्ठे मेण्ड्रे तथा नाभ्यां पाणिग्रीवासु पार्श्वयोः ॥
 बस्तिशीर्षे च राजेन्द्र समो बन्धस्तथोदरे ॥ ६२ ॥
 गाढः शिरसि कर्तव्यः स्फिक्कक्षे च सैपिण्डके ॥
 हन्वोः पृष्ठे गुदे कण्ठे बाह्वोः स्कन्धे तथा त्रिके ॥ ६३ ॥
 व्रणबन्धस्तु कर्तव्यः शिथिलः सर्वसंधिषु ॥
 सोष्माणो रक्तपित्ताभ्यां संरब्धाः सविषाश्च ये ॥ ६४ ॥
 व्रणा विसर्पिणो ये च बन्धस्तेषां न शस्यते ॥
 यो बन्धमवबन्धं च विद्यात्सम्यग्वचक्षणः ॥ १६५ ॥

१ क. संगोप० । २ क. °गदे व्र० । ३ क. °णाः । यथा । गम्भीरवि० ।
 ४ क. गुरुक्रमैः । ५ क. बध्यादि० । ६ क. सपिण्डकौ ।

स बध्नीयान्न शिथिलो बन्धः स्तब्धो न वामतः ॥
 अपीडया सुखं रोहेन्नापि पित्तहतो भवेत् ॥ ६६ ॥
 निवसेदौषधं बन्धाद्वायुः श्लेष्मा च शाम्यति ॥
 नाबन्धनाय बन्धं च वातिबन्धं च सारिकम् ॥ ६७ ॥
 बद्धाबद्धं न शिथिलं श्वघ्नी(?) जानाति मापतिम्(?) ॥
 न रोपयेन्न पीडेते वस्त्रेण बाध्यते च तत् ॥ ६८ ॥
 सायाह्ने चौषधेनैनं सम्यक्शुद्धस्य वै गुणाः ॥
 अशुद्धं साधयेच्चास्य शुद्धं तु रोपयत्यपि ॥ ६९ ॥
 संशुद्धात्यौषधं वाऽपि सम्यग्बद्धस्य लक्षणम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते च विमोक्षयेत् ॥ १७० ॥
 द्यहाश्रयहाच्छरद्वीष्मे वर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥
 पुतैः कार्पासकैः क्षौमैः कौशेयैश्च विचक्षणः ॥ ७१ ॥
 पत्रैर्वल्कैश्च ताम्रैश्च तथा स्याल्लोहपट्टकैः ॥
 व्रणा बन्ध्या यथालाभमुपनाहैश्च तत्त्वतः ॥ ७२ ॥
 येन येन च बन्धेन यो व्रणः सुखबन्धनः ॥
 स तेन तेन बन्धेन बन्धितव्यो विजानता ॥ ७३ ॥
 इत्येवं बन्धकल्पस्तु व्याख्यातस्ते यथाक्रमम् ॥

व्रणाः शिशिरसात्म्यानां नागानां बन्धनोष्मणा ॥ ७४ ॥
 प्रायैः शुषिरमांसत्वाद्विसर्पन्ति समन्ततः ॥
 तस्माच्चे स्वेदनैः साध्यास्तान्ब्रणान्बन्धयेद्विषक् ॥ १७५ ॥
 बन्धयोगवहां बुद्धिं कृत्वैषां प्रविचक्षणः ॥
 उपरूढस्तु वैवर्ण्यं यदि वातादिभिर्भवेत् ॥ ७६ ॥
 व्रणस्तस्य भवेत्कार्यं वैचेर्वर्णप्रसादनम् ॥
 सर्वर्णकरणं कार्यमुपरूढे व्रणे भवेत् ॥ ७७ ॥
 इत्येते शास्त्रतः प्रोक्ता व्रणसिद्धावुपक्रमाः ॥

उपक्रमाणामेषां तु यथोक्तानां विभागशः ॥ ७८ ॥

योगान्वक्ष्यामि यो येन सुप्रयुक्तेन सिध्यति ॥
 काकादनी शुकनासा तथाऽपामार्गतण्डुलाः ॥ ७९ ॥
 रोहिषाहिंस्रवरणं बिल्वं कुष्ठं पुनर्नवा ॥
 शार्ङ्गेष्ठारग्वधः कालाबृहत्पौ देवदारु च ॥ १८० ॥
 कपित्थबाणटिण्डूकतगराश्मन्तकाक्षिका ॥
 मेदा च कृष्णगन्धा च हरिद्रा तालपत्रिका ॥ ८१ ॥
 त्रिफला नीलपुष्पी च शतपुष्पा त्रिकण्टकम् ॥
 कदरः सोमवल्कश्च कुबेराक्ष्यस्थिरोहिणी ॥ ८२ ॥
 तालपत्री च कुष्ठं च फलानि निचुलस्य च ॥
 एभिः कार्यं यथालाभं श्वयथोः प्रविलायनम् ॥ ८३ ॥

—:०:—

सुपिष्टैश्च सुस्वोष्णैश्च निरूपैर्वाऽपि कारयेत् ॥
 कुलत्थयवगोधूममाषकिण्वातसीतिलाः ॥ ८४ ॥
 बीजान्येरण्डशणयोः कर्पास्या मूलकस्य च ॥
 सर्षपाश्चेति पिष्टानि प्रलेपः पाचनो भवेत् ॥ १८५ ॥
 श्वयथोरुष्णलवणास्निग्धश्चाम्लश्च दन्तिनाम् ॥
 किणिही चित्रकश्चैव निकुम्भः सुरदारु च ॥ ८६ ॥
 तगरं मातुलिङ्गं च त्रिवृता च सर्मांशतः ॥
 गोमूत्रपिष्टैर्पोगोऽयं स्व(श्व)यथूनां प्रपाचनः ॥ ८७ ॥
 करवीरोच्चटामूलं मूलं धतूरकस्य च ॥
 लाङ्गुली हरितालं च शृङ्गगोमूत्रपेषितम् ॥ ८८ ॥
 श्वयथोर्विषयुक्तस्य भवेत्पाचनमुत्तमम् ॥

—:०:—

चित्रकश्चिरबिल्वं ज्ञ कोशातक्याः फलानि च ॥ ८९ ॥
 मुष्ककः गृङ्गवेरं च लाङ्गूलक्यक्षपीलुकौ ॥
 सुवर्णक्षीरिणी चैव स्रुङ्गर्कक्षीरमेव च ॥ १९० ॥
 सुधा सुवर्चिका चैव तुरङ्गी कटुशर्करा ॥
 कपोतोन्दुरशृङ्गाणां विष्टा पारापतस्य च ॥ १९१ ॥

१ क. °धः सारिवावृ° । २ क. °टिण्डूक° । ३ ख. मातुलिङ्गं । ४ क. समांशतः । ५ क. प्रपाचनम् । ६ क. °ङ्गुलीकक्षपी° । ७ क. °टकर्क° । ८ क. कपातोदूर° ।

अग्निको गृहधूमश्च भवेद्देदनमेकशः ॥

काकनासाक्षिविद्वक्षारैर्भेदयेच्छस्त्रवर्जितम् ॥ ९२ ॥

—:○:—

शालमली शल्लकी गोजी कर्णिकारोषधन्वनः ॥ ९३ ॥

मधूकोऽमन्तकाकोलरोहिषं धातकी तथा ॥

मधुकं मधुपर्णी च जीवकर्षभकावुभौ ॥ ९४ ॥

बला विदारी मञ्जिष्ठा यथालाभं प्रपीडनम् ॥

सूच्या चैवौषधैश्चैव संधानं द्विविधं स्मृतम् ॥ ९५ ॥

तत्र वक्ष्यामि संधानमौषधैर्यत्प्रकीर्तितम् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं मञ्जिष्ठा रोध्रमञ्जनम् ॥ ९६ ॥

प्रियङ्गुवोषपत्तङ्गं व्रणसंधानमिष्यते ॥

दन्ती श्यामा यवक्षारः स्वर्जिका चित्रकः सुधा ॥ ९७ ॥

क्षवकः शङ्खिका किष्पं महावृक्षार्कयोः पयः ॥

लाङ्गलिक्याक्षिकौ चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९८ ॥

एतन्मधुसमायुक्तं व्रणशोधनमुत्तमम् ॥

कृष्णमुष्ककपत्राणि महावृक्षत्वगेव च ॥ ९९ ॥

दन्त्यर्कमूले लवणं मकच्छमूत्रपेषितम् ॥

हरितस्मर्कयैर्युक्तं व्रणशोधनमुत्तमम् ॥ १०० ॥

शोभाञ्जनकैर्मूलं च तिलक्षारं तथैव च ॥

भल्लातकं यवक्षारं क्षारमिक्षुरकस्य च ॥ १ ॥

कुष्ठं चातिविषां चैव दन्ती कटुकरोहिणी ॥

तेजोवती हरिद्रे द्वे श्लक्ष्णकल्कं प्रदापयेत् ॥ २ ॥

सैन्धवेन समायुक्तो नाड्याच्च(?) व्रणशोधनम् ॥

विदारी करवीरश्च नक्तमालेऽथ मार्कवः ॥ ३ ॥

सुरसाखदिरौ निम्बौ भौण्डी जाती वटस्तथा ॥

तर्कार्थङ्गोल्लोशाङ्गन्यः सप्तपर्णी हरीतकी ॥ ४ ॥

हरिद्रा चाश्वगन्धा च कषायः शोधनं भवेत् ॥

चित्रकस्त्रिवृता दन्ती श्यामा लाङ्गलकी तथा ॥ २०५ ॥

पटोली कांकजङ्घी च द्रवन्ती कृतवेधना ॥
 हरिद्रा निम्बपत्राणि तथा कटुकरोहिणी ॥ ६ ॥
 अर्जगृद्धयश्वपत्राणि घृताक्तं कल्कशोधनम् ॥
 नृ(त्रि)वृता गृद्धवेरं च मृद्वाकक्षीरमेव च ॥ ७ ॥
 तेजोवती लाङ्गलकी कुष्ठं हिंसा च चित्रकः ॥
 रजनी सैन्धवं चैव तथा कटुकरोहिणी ॥ ८ ॥
 पिप्पलीमूलनिर्युहैः शृङ्गं सर्पिर्विशोधनम् ॥
 बृहती कटुका रोधं कोशातक्याः फलानि च ॥ ९ ॥
 मदनं त्रपुसी काला सर्षपा रजनी तथा ॥
 पिप्पल्यश्वाश्वगन्धा च मूर्वा पोताऽथ चित्रकः ॥ २१० ॥
 दुष्टानामरुजामेतत्तैलं शोधनमिष्यते ॥
 त्रिफलातगरोशीरं हरिद्रा तालपत्रिका ॥ ११ ॥
 मुस्ता दारुहरिद्रा च (*कर्पासीपत्रमेव च) ॥
 तथैव दन्त्याः पत्राणि सुमनःकरवीरयोः ॥ १२ ॥
 एतत्कालायसे पात्रे सम्पक्काथर्मैधिश्रयेत् ॥
 कौसीसं मधु गोमूत्रं मरिचं चात्र दापयेत् ॥ १३ ॥
 सुसिद्धा तु भवेत्कार्या शोधनीया रसक्रिया ॥
 एरण्डपत्रं लवणं तिलास्तृ(स्त्रि)वृतया सह ॥ १४ ॥
 (*शोधनं वातदुष्टेषु व्रणेष्वेतद्विधीयते ॥
 हरिद्रा मधुकं चैव तिलास्तृ(स्त्रि)वृतया सह ॥ २१५ ॥
 शोधनं पित्तदुष्टेषु रक्तजेषु प्रशस्यते ॥
 सैन्धवं च हरिद्रे द्वे तिलास्तृ(स्त्रि)वृतया सह ॥ १६ ॥
 मधुकं निम्बपत्राणि श्लेष्मदुष्टेषु शोधनम् ॥
 हरितालं च किण्वं चै स्वर्जिकाऽथ मनःशिला ॥ १७ ॥
 रसाञ्जनं च दन्ती च निकुम्भाऽतिविषा तथा ॥
 तथैरावणिकामूलं लाङ्गलिक्याश्च चूर्णयेत् ॥ १८ ॥

* कपुस्तके त्रुटितम् ॥

१ क. कांकजङ्घा । २ क. °जमृगयश्व° । ३ क. °ता च चि° । ४ क. °मवश्व° । ५ क. काशीसं । ६ क. च सर्जि° ।

एतद्ब्रणानां विज्ञेयं समांसं(शं) चूर्णशोधनम् ॥

सैन्धवक्षौभेशस्त्राणि लेखनं त्रिविधं स्मृतम् ॥ १९ ॥
 तत्र वक्ष्यामि यो येन व्रणो लेखनमर्हति ॥
 उत्सन्नं कठिनौष्ठं च व्रणं शस्त्रेण लेखयेत् ॥ २२० ॥
 श्यावं नीलावभासं च सैन्धवेनावलेखयेत् ॥
 व्रणं क्षौमेण मृदुना सरुजं लेखयेन्मृदु ॥ २१ ॥
 इत्येतदभिनिर्दिष्टं त्रिविधं व्रणलेखनम् ॥

सर्षपा लथुनं चैव वार्ताकी सौरसो रसः ॥ २२ ॥
 नागरं गृहधूमश्च फणिज्जकरसस्तथा ॥
 एतद्रोमूत्रसंयुक्तं सुव्यक्तलवणीकृतम् ॥ २३ ॥
 कण्डूविलयनं श्रेष्ठं दन्तिनामरुजां भवेत् ॥
 मरिचान्यजगृह्णी च सर्षपाः सफणिज्जकाः ॥ २४ ॥
 सैन्धवं लथुनं चैव कृमिघ्नः स्यादुपक्रमः ॥

—(०):—

कषायैर्विधिना लेपैश्चूर्णयोगैश्च कारयेत् ॥ २२५ ॥
 व्रणानां मृदुमांसानां निपुणां दारणक्रियाम् ॥
 कषायवृक्षचूर्णेन भस्मना गोमयस्य च ॥ २६ ॥

—(०):—

भस्मना तु नवानां वा शोणितस्थापनं भवेत् ॥
 तत्रासिद्धौ भवेत्कार्यमसृक्स्थापनमग्निना ॥ २७ ॥

—(०):—

तोषिकाफालजाम्ब्वोष्टैस्तप्ततेलेन वा पुनः ॥
 तालपत्री विडङ्गानि मञ्जिष्ठा मधुकस्तथा ॥ २८ ॥
 रजनी मधुपर्णी च तथाऽपामार्गतण्डुलाः ॥
 उत्सादनं भवेदेतद्ब्रणानां घृतसंयुतम् ॥ २९ ॥
 इमामन्यां प्रवक्ष्यामि पुनरुत्सादनक्रियाम् ॥
 काकादनी शुकनासा सुवहा तालपत्रिका ॥ ३३० ॥

१ ख. °भवत्ता° । २ क. लेषये° । ३ क. °लेषनम् । ४ ख. कखायै° ।
 ५ क. गोपयितस्य । ६ क. तालिका° ।

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकातुमौ ॥
 मोषपर्णश्वगन्धा च मुद्रपर्णी तथैव च ॥ ३१ ॥
 एतदप्यभिजानीयाद्घृतमिश्रं प्रलेपनम् ॥

—:○:—

सर्पिर्मांसरसः सर्वे(?)क्षीरं वाऽपि तथौदनः ॥ ३२ ॥
 सुखोष्णं कालयोगेन मृदंकरणमिष्यते ॥

—:○:—

एष एव भवेदुष्णः स्वेदः शीतान्तुरे व्रणे ॥ ३३ ॥
 अजाक्षीरेण वा सिद्धः पायसः स्वेदनो भवेत् ॥

—:○:—

वचा विषघ्ना कुष्ठं च तिलकल्कः ससैन्धवः ॥ ३४ ॥
 व्रणे तच्छोधनं ज्ञेयं दन्तिनां विषदूषिते ॥
 नलवेतसमूलानि चन्दनोक्षीरसारिवा(ः) ॥ ३५ ॥
 मृणालोत्पलपत्रं च पञ्चिन्याश्चैव कर्दमः ॥
 यानि धान्यानि शीतानि तैर्घृताक्तैः प्रलेपयेत् ॥ ३६ ॥

—:○:—

गतोष्मणामत ऊर्ध्वं क्षारयोगः प्रवक्ष्यते ॥
 पाटला चारिमेदश्च स्फूर्जको धवमुष्ककौ ॥ ३७ ॥
 करवीरं कदम्बश्च मधूकः सर्ज एव च ॥
 एतेषां भस्मना क्षारः कर्तव्यस्तत्र चोऽऽवपेत् ॥ ३८ ॥
 सैन्धवं च विडं चैव क्षारोऽयं व्रणशोधनः ॥

—:○:—

खदिरः शिंशपासारो निर्मूलाऽथ प्रियङ्गवः ॥ ३९ ॥
 भद्रमुस्ता विडङ्गानि तगरं चन्दनागुरु ॥
 अलक्तकं नागपुष्पं तथा चाशोकरोहिणी ॥ ४० ॥
 शतपुष्पा शिलापुष्पं पटोलं निम्बमेव च ॥
 श्रीवेष्टकः सर्जरसः स्थौणेयं नलदं तथा ॥ ४१ ॥
 एष कार्यो यथायोगं धूपः स्याद्ब्रणरोपणः ॥
 (*विदारमूलचूर्णानि क्षौमं च घृतसंयुतः ॥ ४२ ॥

* खपुस्तके नुटितः ॥

१ क. माखप° । २ क. °प्यवजा° । ३ क. °तारुणे व्र° । ४ क. स्फूर्ज-
 वेधचशुष्ककौ । ५ क. वाजयेत् ।

एषोऽपि विहितो धूपो मजानां व्रणरोपणः) ॥

—:○:—

बला चातिबला चैव कुशमूलं तथोष्णम् ॥ ४३ ॥
 मधुगन्धाऽश्वगन्धा च वर्तिः स्यादुष्टिरोहिणी ॥
 जीवन्ती चाश्वकर्णश्च कुम्भी काक्षीव एव च ॥ ४४ ॥
 विदारी चारिमेदश्च पलाशः किणिही धवः ॥
 आरग्वधोऽथ टिण्टूको मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ॥ ४५ ॥
 अश्वगन्धा च गोजी च क्षीरवृक्षत्वचस्तथा ॥
 एष कल्को भवेद्देयो रोपणो घृतसंयुतः ॥ ४६ ॥

—:○:—

स(श)ल्लकी क्षीरवृक्षश्च मधूकाश्मन्तकासनाः ॥
 जीवन्ती चारिमेदश्च कुम्भी काक्षीव एव च ॥ ४७ ॥
 आदारी चाश्वकर्णश्च पलाशः कुटजस्तथा ॥
 व्रणानां रोपणं चैव कषायं कथितं भवेत् ॥ ४८ ॥

—:○:—

भार्गी सर्षपगन्धा च मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ॥
 स्वयंगुप्ता च पाठा च घृतं रोपणमिष्यते ॥ ४९ ॥
 एतैस्तु कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 जलाढके समावाप्य शनैर्मन्दाग्निना पचेत् ॥ ५० ॥
 छिन्नभिन्नेषु विद्धेषु नाडीदुष्टव्रणेषु च ॥
 *दिग्धविद्धेषु वाऽप्येतद्घृतं शोधनरोपणम् ॥ ५१ ॥
 चन्दनागुरुमञ्जिष्ठाशतपुष्पाप्रियङ्गुवः ॥
 बला कालानुसारी च शतपुष्पाः हरेणवः ॥ ५२ ॥
 तालीपत्रं च तगरं रोध्रं व्याघ्रनखं (तथा ॥
 भद्रदारु) तथैला च द्वे हरिद्रे पुनर्नवा ॥ ५३ ॥
 कुष्ठं प्रपौण्डरीकं च अञ्जनं मधुकं मधु ॥
 मधूच्छिष्टेन संयुक्तं तैलं रोपणमिष्यते ॥ ५४ ॥

* 'दग्ध' इति प्रतिभाति । † कपुस्तके त्रुटितम् ॥

१ क. स्यात्कुष्ठरो° । २ क. °श्वगन्धा च कु° । ३ ख. °चाश्वकर्णश्च । ४ ख. चारिमेदश्च । ५ क. चैतत्कपा° । ६ क. हरीतकी । ७ क. तालीसपत्रं त° । ८ क. थैचले द्वे ।

निम्बार्करजनीपत्रैर्मृगाक्ष्या मूलसंयुतैः ॥
 पचेत्तैलं भिषग्धीरो व्रणरोपणमुत्तमम् ॥ २५५ ॥
 एतैरेवौषधैः सर्वैः शिशपासारमिश्रितैः ॥
 दुष्टव्रणेषु राजेन्द्र तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ ५६ ॥

—:○:—

प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पकासीसमञ्जनम् ॥
 रोचना मधुकं रोध्रं चूर्णं रोपणमिष्यते ॥ ५७ ॥

—:○:—

तिनिसार्जुनसर्जानां शिशपासोमवल्कयोः ॥
 स्वदिरस्य च निष्काथो निम्बस्य च समावपेत् ॥ ५८ ॥
 रसाञ्जनं रोहिणीं च मातुलुङ्गरसस्तथा ॥
 कासीसं हरितालं च रोपणी स्याद्रसक्रिया ॥ ५९ ॥
 (†व्रणदोषाविरोधेन यथासात्स्म्यं यथावयः ॥
 यथाग्निं चेति कर्तव्या क्षीणानां बृंहणक्रिया ॥ २६० ॥)
 गौरी हरिद्रे मधुकं मञ्जिष्ठा नीलमुत्पलम् ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि मालतीनक्तमालयोः ॥ ६१ ॥
 घण्टाफलत्वक्मञ्जिष्ठा फालनी रोध्रमेव च ॥
 एतेनैव विधानेन क्रमयुक्तेन दन्तिनाम् ॥ ६२ ॥
 स्थूलानां हासनं कार्यं व्रणिनां भिषजा भवेत् ॥
 सोमवल्कप्रवालानि मदयन्ती मनःशिला ॥
 मधुकं चेति जानीयाद्व्रणवर्णप्रसादनम् ॥ ६३ ॥
 मधुकं मधु मञ्जिष्ठा क्षुद्रैला गोशकृद्घृतम् ॥
 सवर्णकरणं ज्ञेयं दूर्वा सकटशर्करा ॥ ६४ ॥
 इतीदं पालकाप्येन द्विव्रणीयस्य लक्षणम् ॥
 कृत्स्नं भगवता प्रोक्तेमङ्गराजाय धीमते ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २६५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने श्रीपाठे बृद्धोपदेशे तृतीये
 शल्पस्थाने द्विव्रणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

† कपुस्तके त्रुटितम् ।

१ ख. °तुलिङ्ग° ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रतपन्निव भास्वन्तं मयूरकवचं दिवि ।
 ऋषिं ब्रह्मविदां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम् ॥
 अङ्गराजो महाबुद्धिः पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 द्विविधस्य व्रणस्येह निदानं सचिकित्सितम् ॥
 गजानां ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वार्थकुशलो ह्यसि ।
 इत्येवमुक्तः शिष्येण ब्रह्मर्षिरेखिलं ततः ॥
 व्याजहारोत्तरं श्रीमान्वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥

अथातः सद्यःक्षतं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।

इह खलु भो(१) सद्यःक्षतमखिलमादावेव गृणु भद्रमुख, शरशक्तपृष्ठितोमरपरश्वधविषाणाद्यभिहतशरीरा रुधिरैमुद्वमन्त इह गजा दृश्यन्ते व्रणेभ्यः, व्याघ्रसिंहनखदंष्ट्रावलुप्ताश्च । तेषां व्रणाभिघातलक्षणमशेषेण स्थानगतिसंस्थानप्रमाणविशेषांश्च वक्ष्यामः ।

तत्र द्विविधो ह्यात्मा व्रणानाम्—आगन्तुः शरीरसमुत्थश्च । तत्राऽऽगन्तुरेकः । स तु नानाशस्त्राभिघातविशेषादनेकाकृतिविशेषान्पुष्पाति । तत्राऽऽकृष्टशरासनविप्रमुक्तस्येषोश्चतुर्विधो गतिविकारः प्रादुर्भवति—विद्धस्तुण्डितोऽतिविद्धो निर्विद्ध इति । तत्र पञ्चविधसंस्थानगतिविचारमाचष्टे तं कर्णिकानालिकानाराचार्धचन्द्रवत्सदन्तैर्गम्भीरगतिविषयमेकतो गतिभेदमुपगतं विद्धं विद्यात् । (*तुल्यवेगमतिसंस्थानप्रचारमीषत्पतनत्वचो विशेषगतिनिर्भिन्नान्तरत्वचमुत्तुण्डितं विद्यात् । उभयतो निर्भिन्नसायकं त्वङ्मांसशिरास्त्राण्युद्धमभिविद्धं विद्यात् । एवमेव विद्धोत्तुण्डिताभिविद्धगतिमतीत्य शरीरमपास्य यत्सायको व्रजति तं निर्विद्धम् ।

प्रायस(श)स्तु महाकायत्वाद्वारणानाम्, अल्पप्राणत्वाद्व्यधकानामुत्तुण्डिताभिविद्धनिर्विद्धानि मन्दमुपलभ्यन्ते ॥

उद्धान्तविभुतातिविद्धनिसृतां गतिमुपगच्छतां व्रणानां छिन्नविच्छिन्नदारितावनष्टोन्नष्टानामित्यत्र पञ्चविधो व्रणविच्छेदविशेषोऽभिवर्तते । तत्र यदङ्गं

* कपुस्तकवृत्तितोऽयं पाठः ॥

१ क. °र्षिस्तं ततः पुनः ॥ व्या° । २ क. °रमन्तर्देहा ग° । ३ क. °तोऽभिवि° । ४ क. °नालीकाकारावर्ध° ।

परशुपट्टिशकरपत्रैरशेषं निवर्त्यते तच्छिन्नमिति विद्यात् । तत्र तत्रैवानेक-
शोऽङ्गे तिर्यगुपगतः प्रहारसंनिपातो यत्र दृश्यते तद्विच्छिन्नमिति विद्यात् ।
अङ्गुल्यग्राभ्यन्तरे हस्ते लाङ्गूले नखे शिरसि कर्णयोर्वा यत्र द्विधा भेदमभि-
वर्तते तं दारितं विद्यात् । यदनुलोमं यावदस्थि कृत्यते मांसमेदःशिरास्त्रायू-
पगतं तदवनष्टं विद्यात् । अवनष्टादविशेषेण केवलं प्रतिलोममुन्नष्टं विद्यात् ।)
तत्र तदवच्छिन्नं विच्छिन्नं दारितमवनष्टमुन्नष्टमतिविद्धावकृतसंभवानि (?) ।

अवमृष्टं द्विविधम्—गम्भीरान्तरगतत्वाद्विपुलमुखत्वाच्च । व्रणस्यावकृन्त-
नात्सहसाऽन्त्रायवसरन्ति तदा छिन्नान्नं छिष्टान्नं वा विद्यात् । छिन्नान्नस्य
रुधिरं मेहनात्प्रवर्तते, सर्वशस्त्रादभीक्ष्णमुद्विजति, असं चोष्णमुद्रमति, उन्न-
द्धकुक्षिः क्षितितलमभिगम्य पतति भूमाविति, मुहुर्मुहुर्हस्तं गृह्णाति । अस्य
विपर्यये छिष्टान्नम् । छिष्टान्ने तु क्रियां प्रयुञ्जीत ।

तत्र तावदवकृतमाचार्यास्त्रिविधमुपदिशन्ति—विरक्तावपाटितावगाढम् ।
तत्रान्तर्लोहितमुपगतमांसश्चेतमीषत्संचयोपगतं विरक्तं विद्यात् । अण्डकोश-
बस्त्युदरगुदेषु पार्श्वयोर्मूर्ध्नि गात्रापरे हस्ते वा यावदामांसमवगतमवपाटितं
विद्यात् । परशुपट्टिशकरपत्रादिघातैरङ्गुल्यङ्गेषु यावदस्थ्युपगतमवगाढं
विद्यात् ।

गात्रापरैर्वेयरज्जुभिर्गाढबन्धननिमित्तैः..... रंस्या भागोपगते-
श्चातिकर्कशैर्निघृष्टं भवति ।

तत्राशनिपतनजतुमधूच्छिष्टगुडामेध्यपाचकार्काशीर्वि(वि)षाङ्गरैर्दग्धमुत्प-
द्यते । तत्र ज्वालाङ्गारपरंपरावाष्पसंतापात्मकं पञ्चविधं दग्धं ब्रुवन्त्याचार्याः । तत्र
पञ्चविधस्याग्नि(पि)दग्धस्य पिपासा त्वकशोषो वेपथुः श्वयथुरिति सामान्यवे-
दनात्मकानि लिङ्गानि भवन्ति ।

अथ त्वग्गतोष्मण्यभ्यन्तरगतेऽग्नौ नात्यर्थदाहस्फोटाः संभवन्ति त्वग्गताः ।

मांसगते त्वनले प्रकुथितमांसं ताऽसृगतिगमनं च भवति ।

यदा त्वङ्मांसमभिभूय शिरास्नायूपगतो भवत्यनलः, तदा मूर्च्छति, अर्त्यर्थं
कालपर्ययाच्च व्रणेषु संरोहत्सु शिरास्नायूनां संकुचनं भवति ॥

त्वङ्मांसशिरास्नायुमार्गमतीत्य यदा हुतभुगभिभवत्यनेकपम्, तदा दाहमू-
र्च्छाभ्रमकम्पप्रमोहा यथोक्तानि च त्वङ्मांसशिरास्नायुलिङ्गानि भवन्ति ।

१ क. °न्त्रेषु क्रि° । २ क. °तमिषकसंच° । ३ °ररागैरेयं र° । ख. °रगैवेयं
र° । ४ क. रास्योप° । ५ क. °त्यर्कं कालपर्याया° । ६ क. संहरत्सु ।

मर्मगते यथोक्तानां मर्मणां लिङ्गानि भवन्ति । प्राणवियोगश्चात्पर्यव-
गन्धस्य वारणस्य ॥

यदा तु गोपुराट्टालकाद्यभिर्भवतो वारणस्योल्काज्वालावलीढं भवति शरी-
रम्, तदा रोमत्वेगज्वलनं भवति । अङ्गारामेध्यगुडमधूच्छिष्टस्य जतुभिरव-
लीढगात्रस्य भूयो भूयः श्यावता भवति । तत्र द्विविधमेव परंपरादाहमि-
च्छन्ति—द्रवेण वा स्थिरेण वा । तपोस्तु लिङ्गसामान्यं..... भिहतदेहानां
विद्युद्विस्फोटनाद्वैरवं स्वरमभिगृण्वतां हृदयमवदीर्यते द्विरदानां केषांचित् ।
घोरघोषत्वात्केचिद्वाधिर्यमेवाऽऽप्नुवन्ति । केचित्त्वभिहतदेहा गतासवो भवन्ति ।
अत्यर्थाध्वगमनाद्विवसकरकराभिहतदेहस्य संतापाद्रुद्धेभ्यो रुधिरागमः, पिपा-
सात्वक्संकोचोरुस्तम्भाः, श्र(स)स्तकरचरणकर्णवाल्मेहनत्वं च भवति । स
दिवसकरकरदग्धतनुर्नृदा ग्रहणमुपगतो भवति द्विरदपतिः, ततोऽस्य मन-
स्तापः, यवसकवलकुवलानामुपयुक्तानां स विदाहमुपजनयति । स विदग्धो
धातुत्वङ्मांसधमनीसिरास्नायूनां भूयो भूयो विदाहमभिनवित्यति । तस्य
संतापदग्धोत्पन्नास्तीक्ष्णवेदनाः शरीरे कृष्णपर्यन्ताः सिताः स्फोटाः शोषरुग्दा-
हमाया भवन्ति । इत्येतत्संतापदग्धस्य लक्षणम् ॥

अभ्यासादाशीर्वि(वि)षाणां निःश्वासघ्राणनयनैः समूहितकोपानां संनिपाता-
द्विरदपतिगात्रेषु रक्तमण्डलानि प्रादुर्भवन्ति । प्रियङ्गुतण्डुलवर्णैः स्फोटैरुपचयोऽ-
प्रतिकारोदस्य मांससादः पिपासा वेपथुर्वमथुरभीक्ष्णं संभवति । इत्येतदाशी-
र्वि(वि)षदग्धलक्षणं भवति । इति सद्यःक्षतदग्धमशेषेणोक्तमस्माभिः ॥

व्रणस्तु सर्व एव किञ्चित्कालमागन्तुर्भूत्वा दोषाणामन्यतमसंसर्गमुपगम्य
सदोषो भवति । तस्याऽऽकृतिविशेषाद्ब्रणकरणविशेषाणामन्यतमेनाऽऽहतस्य
तच्चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—

अथ सद्यःक्षतं मधुघृताभ्यक्तं कृत्वा विमलशिशिरसलिलं द्विरदमवगाहये-
न्निरात्रम् । एवं क्रमेणानुवर्त्नीयात् । ततः क्लिन्नोत्थितव्रणमपि विज्ञेयपूतिमां-
सावनद्धमुत्सङ्गयुक्तं गत्या वा ततः शस्त्रेण पूतिमांसं विशोध्यैषण्याऽन्वेषणमसंमूढः
कृत्वा, यत्रैषण्या गतिर्नावरुध्यते ततो व्रणं निरुत्सङ्गं सलिलानवस्थायिनं
कुर्यात् । सलिलं हि रक्तमूर्छितं वायुनोच्छिद्यत्वं पूयत्वं च व्रजति । पूयः
स दोषमूर्छितो गतिमापादयात् । तं घृतेनार्वासच्य गजशकृतेन किण्वलवण-

१ क. °त्वक्चल° । २ क. °र्यमुपलभन्ते । के° । ३ क. °यश्चोषशोष° ।
४ क. °भ्यासन्नैर्दाशी° । ५ क. °रास्पद° । ६ क. °कित्सामु° । ७ क. °श्लेणा-
त्यमां° ।

संयुक्तेन पूरयेत् । उपचरति मासार्धवया(?) येष्वपि पूरणं दद्यात् । तृतीये चाहनि यथोक्तेन प्रक्षालनेन प्रक्षाल्य व्रणं घृतेन परिषेचयेत् । अनेनैव विधिना व्रणमुपाचरेदाह्नेदात् । ततः शोधनादिकल्कैरुपक्रमेत्, घृतपानं च दद्यात् । घृतसंयुक्तं शाल्योदनं मुद्गपूषेण संसृष्टं दद्यात् ॥

अथ सिंहव्याघ्रनखदंष्ट्रावलुप्तमभिविज्ञाय शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य पञ्चकषा-
येण विमलशिशिरसलिलेन परिषेचयेत् । शीतैस्तु प्रदेहैर्घृतसंयुक्तैश्च प्रदेहयेत् ।
व्रणांश्च व्रणोपक्रमैरुपक्रमेत् ॥

अग्निदग्धं तु शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य निर्वापयेत्पयःसुराभ्योऽन्यतरेण वा शीतैश्च प्रदेहैः, मज्जिष्ठापष्टीमधुकचन्दनोशीरपञ्चकनलवञ्जुलशालिमूलसारिवा-
र्जुनोदुम्बरप्लक्षैः, वटनालिकाजलजविशमृणालोत्पलपद्मिनीकर्दमभद्रमुस्तातृण-
शूल्यैश्च सुरादधिघृतयुक्तैः प्रदेहं कुर्यात् । कषायोदकपिष्टैः परिषेकांश्च कुर्यात् ।
व्यपगताग्निमभिज्ञाय विमलशिशिरसलिलेऽवगाहयेत् । निवृत्तमवगौहाद्घृतेन
परिषेचयेत् । व्रणं च पूर्वोक्तैरुपक्रमैरुपक्रमेत् । गुहजतुमधूच्छिष्टामेध्यदग्ध-
(ः) ण्नलदग्धसमानक्रियं तस्योपक्रमं कुर्यात् । घृतेनाभ्यज्य शीतैः प्रदेहैरुप-
क्रमेत् ॥

अर्कविद्युत्संतापदग्धस्य समानमुपक्रमं कुर्यात् । संतापदग्धं
तु विशेषेणाऽऽहारैः सात्त्विकालाविरुद्धैरुपाचरेत् । घृतयुक्तं च शालीनामोदनं
मुद्गपूषरसयुक्तं दद्यात् ॥

क्षारदग्धं च द्विव्रणीयेन क्षारकर्मण्युपदिष्टेनोपक्रमेत् । घृष्टमधुघृतेनाभ्यज्य
शीतैः प्रदेहैरुपक्रमेत् ॥

विषदग्धं च शस्त्रकर्मादिभिरुपक्रमेत् । दग्धं चाऽऽशीविपनिःश्वसैः शत-
धौतेन घृतेनाभ्यज्य विषजग्धोद्दिष्टैः प्रदेहैरुपक्रमेत् । घृतपानं च दद्यात्, शीत-
परिषेकं च कुर्यात् । भोजनं विषजग्धोद्दिष्टं दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

क्षतं दग्धं च यो नागे(गं) विधिना समुपाचरेत् ।

पूज्यः स नियतं राज्ञा दानमानपरिग्रहैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यरोगस्थाने

सद्यःक्षतलव(क्ष)णं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* स्वपुस्तके त्रुटितः ।

१ क. °दिभिः क° । २ क. °गाह्ये° । ३ क. °दग्धं ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नन्दनोपवने पुण्ये नानाद्विजसमाकुले ॥
 आश्रमे स्वर्गसोपाने महर्षिगणसेविते ॥ १ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 पालकाप्यं महातेजा भङ्गराजो महायशः ॥ २ ॥
 प्रणम्य शिरसा तस्मै संशयं परिपृष्टवान् ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 छिन्नविच्छिन्ननिर्विद्धं सावनष्टाविदारिते ॥
 उत्तुण्डितेऽतिविद्धे च तथा विद्धावमृष्टयोः ॥ ४ ॥
 दग्धे दूषीविषे चैव क्षतेषु विविधेषु च ॥
 विध्यं(धिं) सद्यःक्षते नागे कृपया वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु भद्रमुख स्वस्थो यत्त्वं पृच्छसि संशयम् ॥ ६ ॥
 अतिदीर्घव्रणानां तु विधिरन्यः प्रवक्ष्यते ॥
 पतङ्गं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं मनुजाधिप ॥ ७ ॥
 सद्यःक्षतेषु नागानां संधानं हितमुत्तमम् ॥
 गम्भीराणां तु सर्वेषामेषण्या निर्देहेदसृक् ॥ ८ ॥
 श्वेताभासो व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तं न निःस्रवेत् ॥
 वृक्षोत्तङ्गी व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तमतिश्रु(स्रु)तम् ॥ ९ ॥
 दूषयेत्तु प्रेदुष्टं तरस्व(च्छ्रु)यथुं च नियच्छति ॥
 संतापयति तिष्ठन्तं पाकं चाऽऽशु नियच्छति ॥ १० ॥
 तस्माद्ग्नं शोधयित्वा घृतेन परिषेचयेत् ॥
 संसृष्टां मधुसर्पिभ्यां वर्ति चात्र प्रवेशयेत् ॥ ११ ॥
 अथ निष्कृष्य तां वर्तिमिमं विधिमुपाचरेत् ॥
 कुमुदोत्पलपत्राणि ह्रीविरं च कुट्टनटम् ॥ १२ ॥
 करवीरस्य पत्राणि क्षीरवृक्षत्वचस्तिलान् ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं दृषाद् प्रतिपेषयेत् ॥ १३ ॥
 घृतेन शतधीतेन संयोज्याथ प्रलेपनम् ॥
 शीतार्क्रियामिमां वाऽन्यां यथावत्समुपाचरेत् ॥ १४ ॥

कन्दैर्विंशमृणालानां क्षीरवृक्षत्वचाऽन्वितैः ॥
 छायायां परिषेकं हि कारयेद्विधिवद्विषक् ॥ १५ ॥
 अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च शीतैः पानैर्घृतस्य च ॥
 सुखमस्य भवेत्तेन न च दोषः प्रबाधते ॥ १६ ॥
 अभिघाताद्विषाद्वाऽपि द्विपस्य श्वयथुर्यदा ॥
 उत्पद्यते भिषग्वीरस्तदेनं कारयेद्विधिम् ॥ १७ ॥
 चन्दनं पद्मकं पत्रं शैवलं मुनिषण्णकम् ॥
 क्षीरपिष्टानि सर्वाणि घृतेनैतत्प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 सर्पिषाऽभ्यञ्जनं कार्यं प्रदेहो वा न संशयः ॥
 अथवैतेन कल्पेन विशेषो नोपलभ्यते ॥ १९ ॥
 कुठाराकृतिशस्त्रेण ततस्तं प्रच्छयेद्विषक् ॥
 नातिगाढं न च लघुं न घनं विरलं न च ॥ २० ॥
 पदे पदं न दद्याच्च शिरासंधींश्च वर्जयेत् ॥
 जम्बूशीरपलाशैश्च पद्मिन्याश्चैव कर्दमैः ॥ २१ ॥
 लेपयेद्घृतसंयुक्तैस्ततः संपद्यते सुखी ॥
 ईषत्कषायमधुराः कषायास्तु रसास्तिलाः ॥ २२ ॥
 रक्तपित्तानिलहरास्तेषां कल्कः प्रशस्यते ॥
 कषायात्तु रसाच्छ्रेष्ठा माधुर्यात्पित्तमेव च ॥ २३ ॥
 स्नेहाच्च शमयेद्वातं तस्मात्कल्कोऽयमिष्यते ॥
 घृष्टदृष्टविदग्धानां क्षीरवृक्षत्वचाऽन्वितः ॥ २४ ॥
 हितो गजानामत्यर्थं लेपः सद्यःक्षतेषु च ॥
 उद्गमो द्विविधो राजन्यदि मर्माश्रितो भवेत् ॥ २५ ॥
 सुपक्वं छेदयेदाशु नापक्वं तु कदाचन ॥
 मर्मसंरक्षणार्थं च यत्नं कृत्वा तु दन्तिनाम् ॥ २६ ॥
 दोषमन्तरतः कृत्वा ततः शस्त्रं निपातयेत् ॥
 मर्मण्यभिहतो यस्माद्विपो मरणमृच्छति ॥ २७ ॥
 मर्मति मारणादुक्तं नैरुक्तेनैव हेतुना ॥
 निमित्तैर्विविधैर्देहं गजानां विवृणोति यत् ॥ २८ ॥
 तस्माद्वि वारणेन्द्राणां व्रण इत्यभिधीयते ॥
 रुढेऽपि हि व्रणे यस्माद्व्रणवस्तु न नश्यति ॥ २९ ॥

आ देहधारणादेव व्रण इत्यभिशब्धितः ॥
 अर्जुदा गलगण्डाश्च ये च संधिगता व्रणाः ॥ ३० ॥
 एतान्क्षारैरुपक्रामेन्नैताञ्छैरुपाचरेत् ॥
 संनिपातैस्तु दन्तानां (*दारितानां) द्विपादिभिः ॥ ३१ ॥
 भिण्डिमालैः सकण्यैरसिशक्त्यृष्टितोमरैः ॥
 भिन्नमर्मशिरा गाढं वहन्ति यदि शोणितम् ॥ ३२ ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे लभेयुरपतानकाम् ॥
 मूछां वा दारुणां नागाः क्षयं मरणमेव वा ॥ ३३ ॥
 तेष्वस्यस्थापनं कार्यमेभिः सर्वैरुपक्रमैः ॥
 कपायवृक्षचूर्णैर्वा भस्मना गोमयस्य च ॥ ३४ ॥
 भस्मना तान्तवानां वा शोणितस्थापनं भवेत् ॥
 († शीतैः पानैश्च सेकैश्च शोणितस्थापनं भवेत्) ॥ ३५ ॥
 अथवैतेन कल्पेन शोणितं नैव तिष्ठति ॥
 अग्निकर्म ततः कुर्यात्क्षारं चात्र प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
 न चातिक्रामयेद्वेलां समुद्रः समये स्थितः ॥
 न चातिक्रामितुं शक्तमग्निक्षारादसृग्बलात् ॥ ३७ ॥
 अत्यम्ललवणादुष्णादत्याशात्यम्बुसेवनात् ॥
 अस्रक्स्थितं चिरमपि वारणस्य प्रवर्तते ॥ ३८ ॥
 नात्यम्लं नातिलवणं नात्युष्णं नातिभोजनम् ॥
 नात्यर्थमम्बुपानं च तस्मान्नागाय दापयेत् ॥ ३९ ॥
 अभिघातात्प्रकुप्येत वायुः पित्तं च दन्तिनः ॥
 तस्मात्सद्यःक्षते नागे घृतमेव हितं भवेत् ॥ ४० ॥
 पञ्चाहं सप्तरात्रं वा व्रणं स्नेहेन सेचयेत् ॥
 दोषातिरिक्तं विज्ञाय व्रणं प्रकृतिसात्म्यतः ॥ ४१ ॥
 क्रियापथं प्रयुञ्जीत पंपश्चास्मै प्रदापयेत् ॥
 ततोऽङ्गराजः पप्रच्छ विनयात्पुनरुत्थितः ॥ ४२ ॥
 किमर्थं दीयते क्षीरं व्रणितेभ्यो महामुने ॥
 इत्येवमुक्तः शिष्येण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥

* कपुस्तके त्रुटितः । † खपुस्तके नोपलभ्यते ।

१ क. भिण्डिमालैः । २ क. अथास्यैते० । ३ क. पथ्यं चास्मै । ४ क. ख. शोषेण ।

शृणुष्व मे महाराज यदर्थं दीयते पयः ॥
 (* इमे च सर्वे ऋषयः) सहितास्तु त्वयाऽनघ ॥ ४४ ॥
 अत्यर्थं शोणितं यस्य निःसृतं वारणस्य वै ॥
 तस्मै क्षीरं प्रदेयं स्याद्घृतघुक्तं महीण्ये ॥ ४५ ॥
 जातिसात्म्यात्तु नागानां श्रेष्ठं कायाम्निदीपनम् ॥
 क्षीरं सर्वत्र मधुरं बल्यं रक्तप्रसादनम् ॥ ४६ ॥
 जीवनं वातरोगघ्नं बलवृद्धिकरं च तैत् ॥
 रसायनं च पथ्यं च हृद्यं वृष्यं गदापहम् ॥ ४७ ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे धातूनां जायते क्षयः ॥
 † तन्मूला धातवः सर्वे क्षयाच्च मरणं ध्रुवम् ॥ ४८ ॥
 तस्मात्क्षीरं भवेद्देयं सर्वैर्मधुरकैः सृ(शृ)तम् ॥
 एतदर्थं महाराज क्षीरपानं विधीयते ॥ ४९ ॥

—:():—

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते व्रणोपक्रमहेतवः ॥
 प्रहारविगतोष्माणं स्थितं च रुधिरं यदा ॥ ५० ॥
 द्विव्रणीयोपचारेण साधयेच्छोधनादिना ॥
 यवसैः प्रतिपानैश्च स्नेहयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ५१ ॥
 संजातप्राणमांसस्य प्रतिपूर्णेण धातुषु ॥
 स्नेहपानोपचारेण स्नेहमच्छं प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
 स्नेहेन च विर(रि)क्तस्य बस्तिकर्म प्रशस्यते ॥
 सुविरिक्तं च विज्ञाय स्नेहपानं प्रवर्तयेत् ॥ ५३ ॥
 अविरिक्तस्य तैलेन शृणु दोषं नराधिप ॥
 आक्षेपं वा विलभते अतीसारमरोचकम् ॥ ५४ ॥
 अथवा पाकलं घोरं मरणं वा नियच्छति ॥
 एते चान्ये च बहवो दोषाः स्युर्दुर्विरिक्ततः ॥ ५५ ॥
 सुविरिक्तस्य वै राजन् बलं तेजश्च वर्धते ॥
 स्नेहपानविधिश्चैव बस्तिदानविधिस्तथा ॥ ५६ ॥
 तस्मिंस्तस्मिन्प्रकरणे पुरस्तादेव कीर्त्यते ॥
 एतच्चे सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छासि पार्थिव ॥ ५७ ॥

*कपुस्तके नोपलभ्यते । †धातूनां क्षये हेतुप्रदर्शनपरोऽयं पादः ॥

१ क. तस्य । २ ख. यत् । ३ ख. निवर्तयेत् । ४ क. °प्रकारेण पु० ।

भूयः कियन्यदिच्छेत्त्वं(स्त्वं) वरदोऽस्मि तवानघ ॥

—:○:—

ततोऽङ्गपतिरक्षुद्रो विनयात्पुनरुत्थितः ॥ ५८ ॥

अकल्पानां च नागानां कल्पानां च तपोधन ॥

अरिष्टं ज्ञातुमिच्छामि दूतानां चैव लक्षणम् ॥ ५९ ॥

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

शृणु मे सर्वमेवैतदविक्षिप्तेन चेतसा ॥ ६० ॥

अत्यर्थं दुर्मेना यस्तु स्तब्धकर्णशिरोधरः ॥

न च वेदयते संज्ञां यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ६१ ॥

अत्यर्थं तु यदा नागो मक्षिकाभिरुपास्यते ॥

अकस्मादेव राजेन्द्र नायमस्तीति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥

(* छायायां गच्छतो यस्य शिरो यस्य न दृश्यते ॥

वारणस्य नरव्याघ्रं तं प्रेतमभिनिर्दिशेत् ॥) ६३ ॥

क्रिया सम्यक्प्रयुक्ताऽपि यदा नागस्य हीयते ॥

रोगेषु साध्यमानेषु तदरिष्टस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥

—:○:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दूतानामपि लक्षणम् ॥

चित्रमाल्याम्बरधरान्स्पृशतश्च नखास्तथा ॥ ६५ ॥

मुक्तकेशैकवस्त्रांश्च दीनां व्याहरतो गिरम् ॥

पृच्छकांस्तादृशो दृष्ट्वा न गन्तव्यं भिषग्वरैः ॥ ६६ ॥

आयं मांसं सवत्सां गां ब्राह्मणांश्चकुवांससः ॥

उद्धृतां च महीं दृष्ट्वा वाराहं चक्रमुत्थितम् ॥ ६७ ॥

श्वेतं छत्रं पताकां च श्वेतं च वृषभं तथा ॥

दधि प्रभिन्नं च गजं पूर्णं च कलशं तथा ॥ ६८ ॥

एतानि च निमित्तानि शुभानि च शिवानि तु ॥

प्रस्थितैर्यदि दृश्यन्ते सद्यः सिद्धिर्ध्रुवा भवेत् ॥ ६९ ॥

शुभशब्दे च गन्धे च सानुलोमे च मारुते ॥

प्रस्थिते सर्वकार्याणां सद्यःसिद्धिर्ध्रुवा भवेत् ॥

क्रिया सम्यक्प्रयुक्ताऽपि भिषग्भिः कालसंभृतेः ॥ ७० ॥

* धनुश्चिह्नमध्यगतो नोपलभ्यते कपुस्तके ॥

या न सिध्यति विम्रेन्द्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥
 इत्यङ्गपतिना पृष्टः पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 तिथिष्वशस्तपूर्वेषु पक्षच्छिद्रेषु हस्तिनाम् ॥
 आर्द्रासु त्रिषु पूर्वासु भरणीषु मघासु च ॥ ७२ ॥
 रोगस्याऽऽगमनेऽन्यां वा क्रियां सर्वां विवर्जयेत् ॥
 कृत्तिकाश्छेषयोश्चैव मूले वरुणदैवते ॥ ७३ ॥
 वारणास्त्वभिभूयेरन्हृतास्त्वेतेषु राक्षसैः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तिथिनेतान्विवर्जयेत् ॥ ७४ ॥
 क्रिया सम्यक्प्रयुक्ताऽपि गजानां शास्त्रकोविदैः ॥
 न सिध्यति महाराज तस्मादेतान्विवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

—():—

आमच्छेदे तु ये दोषास्तान्सर्वाङ्गशृणु पार्थिव ॥
 आमच्छेदे तु रुधिरं दावाग्निरिव कुप्यति ॥ ७६ ॥
 कुपितं कोपयेत्पित्तं त्वङ्मांसं चापि दूषयेत् ॥
 वायुना सह संगम्य श्वयथुं जनयेद्दृशम् ॥ ७७ ॥
 ततोऽस्य वेदना घोरा दाहश्चैव प्रवर्तते ॥
 अतिप्रवृत्ते दाहे च विसर्पस्तस्य जायते ॥ ७८ ॥
 नीलपीतारुणनिभैः स्फोटैः समुपचीयते ॥
 न तिष्ठत्यथवा रक्तं स्नायुच्छेदोऽपि वा भवेत् ॥ ७९ ॥
 स्नायुच्छेदेन स्वस्त्रत्वं गद्गदत्वं च जायते ॥
 स्कन्दरोगं च लभते शोणितस्य प्रवर्तनात् ॥ ८० ॥
 एतदर्थं न कुर्वीत आमच्छेदं तु कुक्षरे ॥
 तस्मात्सुपक्वं श्वयथुं छेदयेत्क्रमशो भिषक् ॥ ८१ ॥
 चतुर्दंष्ट्राहिदष्टस्य यथा नास्ति चिकित्सितम् ॥
 एवं तु कुपिते रक्ते नेत्तैर्मे(?)रस्ति भेषजम् ॥ ८२ ॥

—():—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वद्विर्प्रावतिष्ठति ॥
 जाठरः पृथिवीपाल नाभावग्निः प्रतिष्ठितः ॥ ८३ ॥
 सम्यक्पचति तत्रस्थमाहारं तु चतुर्विधम् ॥
 यथाऽग्निर्विपचेद्भास्त्रो जलं स्थालीमदूषयन् ॥ ८४ ॥

दीप्तः सम्यक्परिक्लिभांस्तण्डुलानेवमेव तु ॥
 आमाशयविभागार्थं नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ॥ ८५ ॥
 कायेऽन्नं प्रपचेत्सर्वं सम्यग्वातसमीरितः ॥
 यथा संप्रतिपूर्णस्य शुद्धकोष्ठस्य हस्तिनः ॥ ८६ ॥
 सम्यग्विपच्येताऽऽहारो बलवर्णकरस्तथा ॥
 दोषधातुसमत्वं च करोतीति विनिश्चयः ॥ ८७ ॥
 असम्यक्पच्यमानश्च व्यापन्नस्तु यदा भवेत् ॥
 एतदेव विपर्यस्तं करोतीति विनिश्चयः ॥ ८८ ॥
 यवसं परिपूर्णाय पीतायाम्बु सचेतसे ॥
 या विधा दीयते राजन्सा विधाऽर्थाय कल्पते ॥ ८९ ॥
 यवसानि विचित्राणि कुवलं पल्लवानि च ॥
 यवसार्थे प्रदेयानि निग्रहाच्च निवारयेत् ॥ ९० ॥
 व्याप्य तिष्ठति यावत्तु शरीरं शुक्रमेव तु ॥
 आप्यो धातुर्द्रवो रक्ततेजसा स तु रज्यते ॥ ९१ ॥
 मूर्तिमच्चैव भूस्तत्र स्वधातुर्विवरं स्मृतम् ॥
 स्पर्शनं चैव वायव्यमेवं पञ्च गुणाः स्मृताः ॥ ९२ ॥
 ईषत्क्षारस्य यः क्षारः स क्षारः क्षार एव तु ॥
 स निर्दहति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ९३ ॥
 शीतलस्तीक्ष्णवीर्यश्च तेजो दहति द्विपान् ॥
 ये व्रणाः संधिदेशस्था येषां चासृङ्मन तिष्ठति ॥ ९४ ॥
 उष्णताकृतभीरूणां दाहो येषु प्रयुज्यते ॥
 ये व्रणा दूषिता नित्यं येषां चासृङ्मन तिष्ठति ॥ ९५ ॥
 तेषां प्रयोजयेत्क्षारं ये च दाहेऽतिशङ्किताः ॥
 अत एव विनिश्चित्य ऋषिभिः समुरैर्नृप ॥ ९६ ॥
 तुषारक्षारयोगोऽयं निर्मितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ९७ ॥
 क्षारोऽग्निकर्म कुरुते न च त्रासयते द्विपम् ॥
 मृगा ह्येते प्रकृत्या च वनवासाध्वभीरवः ॥ ९८ ॥
 इत्थर्थं कल्प्यते क्षारो गजानां मनुजाधिप ॥
 शीतलोऽग्निर्भगवता कृतो लोकहितेप्सया ॥ ९९ ॥

१ ख. °क्लिश्यंस्त° । २ क. °विधानार्थं । ३ क. °ये न प्र° । ४ क. °श्च
 मामान्न° । ५ क. °क्षणवायुश्च तेजसा तुदति । ६ क. °गोऽपि नि° । ७ क. गजा ।

भस्म कृत्वा रसान्घट्य क्षरणात्क्षारसंज्ञितः ॥
 संयोगात्तु रसस्त्वेष रसः प्रकृतिसंभवः ॥ १०० ॥
 तुषाराग्निर्यथा नागान्निर्दहेच्छिरसः पुनः ॥
 विद्युन्मालिविनिर्दिष्टा तथा तस्य प्रतिक्रिया ॥ १ ॥
 वर्जयित्वाऽवगाहं च परिषेकं च शीतलम् ॥
 पलाशशय्या नागस्य निर्वाते पूजिता भवेत् ॥ २ ॥
 आमये पूर्वमुत्पन्ने यश्च मिथ्योपचारतः ॥
 उपद्रवति यत्पश्चात्तेन स स्यादुपद्रवः ॥ ३ ॥
 कायसंरक्षणार्थं च वर्णज्ञानार्थमेव च ॥
 एकामेव च्छर्विं विद्याद्यत्र रोम प्रतिष्ठितम् ॥ १०४ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि पार्थिव ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु कृत्स्नकल्पमरिंदम ॥ १०५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 सद्यःक्षतचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजो मतिमानभिवाद्य मुनिं स्थितम् ॥
 पालकाप्यमृषिश्रेष्ठं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 शिरास्त्राय्वस्थिसंध्यानां छेदे तिर्यक्तथैव च ॥
 (*पक्कस्यापाठने चैव) तन्मे ब्रूहि षडत्ययान् ॥ २ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 हीनं तत्रातिरिक्तं च द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥ ३ ॥
 वैद्योपचारान्नागानां शस्त्रकर्म विगर्हितम् ॥
 गम्भीरानुगतं दोषं शस्त्रेणाप्राप्य वारणे ॥ ४ ॥
 अदृष्टकर्मा तु भिषक्पाटयित्वाऽवसीदति ॥
 रुजाः शस्त्रकृतास्तस्य यथा पूयसमुद्रवाः ॥ ५ ॥
 दन्तिनो दाहबहुलाः हीने स्याच्छ(स्युः श)स्त्रकर्मणि ॥
 व्रणे त्वल्पाश्रये शस्त्रमवगाढं यदा बलात् ॥ ६ ॥

* कपुस्तके त्रुटितः पाठः ।

१ क. गडत्परान् ।

पातयेत्सहसा वैद्यस्तदा हिंस्यादनेकपम् ॥
 वेपथुं श्वपथुं चैव शोषं सहृदयामयम् ॥ ७ ॥
 एषामन्यतमं ह्यथ व्याधिमाप्नोत्यनेकपः ॥
 स्नायुच्छेदेन सञ्जत्वं गद्गदत्वं च जायते ॥ ८ ॥
 मृणालमुखसंस्थानो व्रणश्चास्योपजायते ॥
 चिरकालश्रु(स्तु)तश्चापि संधानं नैव गच्छति ॥ ९ ॥
 तिर्यक्प्रणिहिते शस्त्रे गृणु दोषानतः परम् ॥
 दाहदोषान्वितः स्तब्धः सरागः सपरिश्र(स्त्र)वः ॥ १० ॥
 न रोहति व्रणश्चास्य क्रियमाणेऽपि भेषजे ॥
 आमच्छेदे तु रुधिरं दावाग्निरिव कुप्यति ॥ ११ ॥
 कुपितं कोपयेत्पित्तं त्वङ्मांसं चापि दूषयेत् ॥
 वायुना सह संगम्य श्वपथुं जनयेद्दृशम् ॥ १२ ॥
 ततोऽस्य वेदना घोरा वायुश्चैव प्रवर्तते ॥
 अतिप्रवृत्ते दाहे तु विसर्पस्तस्य जायते ॥ १३ ॥
 पीतनीलारुणनिभैः स्फोटैः समुपचीयते ॥
 न तिष्ठत्यथवा रक्तं स्नायुच्छेदो यथा भवेत् ॥ १४ ॥
 संधिच्छेदे त्वसंरूपेया दोषा दृष्टा नराधिप ॥
 निर्हरेत्संधिदेशं तु जलौकोभिस्तु शोणितम् ॥ १५ ॥
 दुष्टं न मुक्तं रुधिरं घनी भवति वायुना ॥
 तेजसा पित्तवार्तौ च पाकं चैव नियच्छतः ॥ १६ ॥
 एते दोषाः प्रदुष्टस्य रुधिरस्याप्रवर्तनात् ॥
 अप्रदुष्टस्य निश्चा(स्त्रा)वे दोषान्वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १७ ॥
 केवलं दृष्टकर्माणो ह्यशास्त्रज्ञाश्चिकित्सकाः ॥
 भागाभागमजानन्तः शिरा हिंसन्त्यबुद्धयः ॥ १८ ॥
 ततः श्र(स्त्र)वति नागस्य शोणितं जलयन्त्रवत् ॥
 न च तिष्ठति दाहेन यदुर्वर्णमथो ह्यतः ॥ १९ ॥
 गजानां मांसशोषैर्यद्दूषिष्टं संप्रवर्तते ॥
 ततो रक्तक्षयाभागे वायुर्भर्माणि कृन्तति ॥ २० ॥

१ क. °ह्वेषा° । २ क. °षादपि न° । ३ क. °शेषु ज° । ४ क. °वाते
 मामात्र° । ५ क. °क्षणवा° । ६ ख. °वर्धते ।

वाताभिभूता नीरक्ताः स्फुटन्त्यस्य शिरास्ततः ॥
 हृदयं पीड्यते चास्य तृष्णा चैवोपजायते ॥ २१ ॥
 स पाण्डुवर्णो विमना म्रियते शोणितक्षयात् ॥
 तस्माच्छिराव्यथो नित्यं वारणानां निर्गर्हितः ॥ २२ ॥
 अपाटने च पक्कस्य प्रवृद्धो दोषसंचयः ॥
 दहत्यग्निरिवोदीर्णः सदोषोऽन्तर्गतो गजम् ॥ २३ ॥
 तस्य मांसानि मेदश्च सिरा स्नाय(यू)नवाप्यथ ॥
 *शतायंत्यतिवृद्धस्तु चिरकालमुपेक्षितः ॥ २४ ॥ †
 इत्येते प्राप्तकालस्य दोषा दृष्टास्त्वपाटनम् ॥
 इत्येष पालकाप्येन शस्त्रकर्मणि हस्तिनाम् ॥ २५ ॥
 षडत्ययोपचारस्तु यथावत्समुदाहृतः ॥
 न तिर्यक्पातयेच्छस्त्रं सर्वेष्वङ्गेषु पार्थिव ॥ २६ ॥
 शिरास्थिमर्मसंधीनामन्तरेषु निपातयेत् ॥
 यथा शिरास्तथा यत्र सर्वगात्रेषु वो हरेत् ॥ २७ ॥
 एषण्याऽन्वेष्य विधिवदनुलोमं प्रपाटयेत् ॥
 आसनेऽथ कलाभामे क्षये वंशे कटे तथा ॥ २८ ॥
 भागेष्वेतेषु नागानां वृत्तच्छेद्यानि कारयेत् ॥
 शेषेष्वेतेषु भोगेषु वृत्तच्छेद्यं न कारयेत् ॥ २९ ॥
 न काकपदकं कुर्यान्न चातिबहुपादकम् ॥
 तत्र शस्त्रपदं कुर्याद्बहुलान्यङ्गुलान्तरे ॥ ३० ॥
 पञ्चाङ्गुलान्तरे वा स्यादथवा चतुरङ्गुलम् ॥
 नवाङ्गुलं वा नागस्य शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ३१ ॥
 यदृच्छया सिद्धिरपि पण्डितानामसंगता ॥
 नयेन क्रियमाणेन विपत्तिरपि शोभना ॥ ३२ ॥
 नैवातिशीतो नात्युष्णः शीर्णरोमाऽथ पिण्डितः ॥
 पक्कोदुम्बरसंकाशः श्वयथुः पाकमागतः ॥ ३३ ॥
 शस्त्रेण वृद्धिपत्रेण वाऽसि(शि)तेन सि(शि)तेन वा ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातः सुपकं पाटयेद्भिषक् ॥ ३४ ॥

* 'स तावत्प्रति' इति भवेत् । † इतः परं कियञ्चुटितं प्रतिभाति ।

१ ख. पक्कश्च । २ क. °षोऽवगतो । ३ क. °यत्प्रति° । ४ ख. °था शरा-
स्तथा शस्त्रं स° । ५ ख. वारयेत् । ६ क. भोगेषु ।

स्नेहपानं च सेकं च सर्पिः स्निग्धं च भोजनम् ॥

नित्यमेव हितं तस्य कारयेत्स सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने षड-
त्ययोपचारो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादः पुनरेवापृच्छत्—‘भगवन्निरवशेषा-
णामामन्तुकानां लक्षणमभिहितम्, ये त्विमे व्रणा आसन्नप्रत्ययाः, तेषां प्रयोग-
सामर्थ्यं योनिदोषं पृथक्त्वेनाऽऽकृतिविशेषानुपक्रमविशेषाश्च (?) कति च व्रणो-
पक्रमाः, किं साध्यासाध्यलक्षणम्, अन्वयप्रकृतिसात्म्यम्, इत्येतच्चथोपदिश्यमा-
नमिच्छामि वेदितुम् ’ इति ॥

एवं महर्षिभिरभिहितः, शुश्रूषा च (?) रोमपादाय संस्कृतपदविचित्रं हेतूप-
नयननिगमयुक्तमुवाच वाक्यम्—‘वत्स, एतेषु चतुर्षु कर्मस्कन्धेषु द्विरदपतयो
व्याख्याताः । तेषां यथास्थानोपगतानां व्रणानां लक्षणविशेषमनुव्याख्या-
स्यामः । तद्यथा—अल्पवयसः कवलकुवलभोजना महान्तमध्वानं च यदा
वाह्यन्ते (*दिवसकरकराभिसंतप्तशरीरा बह्वपगूढैरिव च पवनवलप्रवेगैरभिह-
न्यमानाः क्षितितलमभितपन्ति पांशुप्रमाथान्निषेवमाणाश्च न सलिलमवगा-
हन्ते ।) शुष्कौष्ठकण्ठवदनाः केचित्, केचित्सुदूराध्वानमुपगताः पांशुकर्द-
मशेवालपर्णकूर्मजुष्टं सलिलमुपसेवन्ते । तेषां वायुरतिबलः स्वरपरुषः शीतो
ध्मानात्मकः संघातवियोगकारी प्रकोपमुपगच्छति द्विरदपतीनां देहेषु । तेषां
त्वक्चरणहस्तकुक्षिवदननस्रकर्णेष्वेवमादिषु चाङ्गप्रदेशेषु व्रणाः संभवन्ति स्वराः
स्फोटवन्तः पुरुषाः फेनानुविद्धाः पिच्छिलाः स्त्राविणः प्रायशश्च गम्भीरा-
नुगतभावा भवन्ति, अस्थिविवरभागाश्रयाश्च मांसमभि विगाह्यन्ते, तद्वातव्रण-
लक्षणं भवति ॥

अथ सलिलधरविसर्गकाले वीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यानामौषधीनामुपयोग-
तकीर्यत्वादम्बरसभूषिष्ठस्वैम(मु)पगतानां सेवनात्पित्तसंजननं भवति ।

भूयश्च शरदि दिवसकरकराभिहतदेहानां मुजातैयवसकवलकुवलानां वीर्य-

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ ख. रोमपादीयं । २ क. °मिदुष्टं । ३ ख. °नामप° । ४ क. °त्वमग° ।
५ क. °तवयसः क° ।

धर्ता भक्षणादतिप्रचुरसलिलपानादिभिः पित्तसंजननैराहारप्रचारैः पित्तं प्रको-
पमुपगच्छति तेनैषां देहेष्वरूँषि प्रादुर्भवन्ति क्षिप्रपाकछेदीन्यतीव कुणपगन्धि-
बहुपरिश्रा(स्ना)वीणि हारिद्रवत्कपोतवर्णानि प्रकोपमुपगतानि त्वक्छ्मांसशिरा-
स्नायूनां शान्तेनातिमात्रं प्रवर्तन्ते । दाहदोषाश्च व्रणानां परिव्यापनं(णं) कुर्वन्ति
पित्तसमुत्थेष्विति ॥

अथ शिशिरकालमुपगतानामसात्म्यरससेवनात्प्रचुरपानभक्षणादल्पपादसं-
चारणादतिव्यायामानुपसेवनाद्विशेषतो दिवा निद्रोपसेवनाच्च श्लेष्मा संचयमु-
पगच्छति ।

नित्यमेकरसोपसेवनाद्वसन्तकालेऽपि शीतः पिच्छिलो घनः स्वयोनित्वा-
न्माधुर्यभूयिष्ठत्वाच्च कफः प्रकोपमुपगच्छति करचरणगुल्फसंधिपर्वस्वतिमात्रम् ।

अथ श्लेष्मणा महामूलपर्यन्तानि कण्डूभूयिष्ठमध्यभागानि निरुजस्कतयाऽ-
ग्रगात्राणामरूँष्यभिनिवर्तयन्ति ॥

ततः क्षितिरुहोपलक्षिततलेषु कण्डूयनाद्रतिमुपगच्छन्ति । यावाञ्शोणितप-
रिश्रा(स्ना)वः, तन्निमित्तं च भूयः कण्डूयते । एष श्लैष्मिको व्रणः ॥

इत्येवमेतैरेव त्रिभिर्दोषैः समन्वितं त्रिदोषसमुत्थं व्रणं विद्यात् ॥

एषां दोषान्वयानामाकृतिविशेषान्वक्ष्यामः । तद्यथा—ऋजूर्ध्वमथस्त्रिपुटश्च-
तुरस्रः कुटिलो मण्डलो दीर्घोऽर्धचन्द्ररूपसस्तिरश्चीनगतिरेखागतौ बाणाकृ-
तिर्वल्मीकशरावाकृतिर्निम्न उन्नतमण्डलः पिपीलिकागृहसंस्थानः पणवमध्यो
भगसंस्थान आढम्बरमुखश्चेत्येता एकोनविंशतिर्व्रणाकृतयो भवन्ति । तासां
व्रणाकृतीनां व्रणवस्तुविशेषास्त्रयो भवन्ति—त्वक्, संधिः, मर्म चेति ।

त्वगाश्रयो द्विविधः—तनुः, स्थूलश्च ॥

मर्मभागाश्रितस्त्रिविधः—मर्मजः, मर्मसंधिजः, मर्मातिगश्चेति । तत्र मर्मभा-
गाश्रितौ द्वौ व्रणौ ॥

मर्मनिर्देशभागां व्याख्यास्यामः—अथाऽऽहाराचारव्यवायव्यायामसंभवाना-
मपक्वपच्यमानपक्वानां त्रैकाल्योपगतानां च प्रत्येकशो लक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥

एवमेतेषां वातपित्तश्लेष्मणां युगपत्सन्निपतितानां दोषसमुच्छ्रायो ग्रन्थिः
पाकमुपगच्छति । श्लेष्मशोणितयोर्यत्तु(?) स्वैराहारप्रचारैः संघातो भवति । कर-
चरणसंधिवद्भक्षणबालगात्रपृष्ठवंशाक्षिकूटकुम्भासनकर्णाण्डकोशमेण्डूबस्तिगुद-
रन्ध्रकोष्ठानामन्यतमे प्रदेशे शुषिरमार्गप्रचारो वायुरतिबलत्वाद्ग्रन्थिभागमाध्या-

१ क. श्लेष्मांशमु० । २ क. ०तो वीणा० । ३ क. ०भावान्या० । ४ क.
०निपाता० ।

पयति । स परिणाहविष्टद्वेर्भवत्पुपल इव घनच्छविः, सवर्णः परुषोऽल्पवेदनः । इत्येवमपकस्य ग्रन्थेलक्षणम् ॥

तस्यैव विदक्षमानस्य तोददाहमेदाङ्गताडनादयो वेदनाविशेषाः प्रादुर्भवन्ति । स तैर्वेदनाविशेषैरभिद्रुतः सन्विशेषेण करं पिनष्टि । तदङ्गं प्रत्यङ्गं वाऽवमृश्यो-
द्विजते पर्यश्रुः परिम्लानमुखः, तथाऽभीक्ष्णं क्रौञ्चवन्नदति, तुदति । इत्येतद्विद-
क्षमानस्य (*ग्रन्थेलक्षणं भवति ॥

श्वयथुवद्वन्थेः पक्कलिङ्गानि लक्षयेत् । अथ लक्षणम्—विदक्षमानस्य पूर्वो-
क्तैर्वेदनादिभिः, तथैवानुबद्धः श्यावतां रक्ततां वा पुष्पाति । स कतिपयाहाद्वै-
वर्ण्येन महताऽभिभूयते, स विवर्णतनुः स्पर्शमात्रं न सहते, तथा वा लेपप्रदेहै-
रनुव्यधमानः परिशुष्यति, घृतेनाभ्यक्तस्य शीतोष्णाभिभूतत्वाद्घृतं विस्प-
न्दते । न च यवसकवलकुवलानुपसेवते । तथा व्याददाति विष्टम्भते विनमति
पिपासुरतिमात्रं भवति, परिवमति वमथुना, हस्तिजीविभिः स्पृष्टं नेच्छति,
स्पन्दनं घटनं वा । तस्मिन्नस्पृश्यमाने स्तम्भं पर्येति, नदत्पूर्ध्वशिरा भूत्वा,
न स्तम्भस्थानशय्यासनेषु शर्म लभते । इत्येतत्पच्यमानस्य श्वयथोलक्षणं
भवति ॥

पके तु श्वयेथौ वेदनोपशमः, परिपचते चास्य च्छविः, मन्दमन्दं चास्य
श्वयथुरुपशाम्यति । शीर्यन्ते चास्य रोमाणि, गतोष्मा नाति शैत्यमुपगच्छति,
श्वेतः पाण्डुश्च पू^१यसंचाराद्भवति, पीड्यमानश्च विनमति । इत्येतत्पकस्य श्वय-
थोलक्षणं भवति ॥

त्वज्ज्ञांसमेदोमर्मशिरास्त्रायवस्थिसंघय इति व्रणवस्तूनि भवन्ति ।) निर्देश-
मेतेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामः ॥

अथ विलापनावसाधनरक्तापकर्षणपाचनभेदनसंधानपीडनसीवनशोषणैषणर-
क्षणक्षारार्गिकर्मकृमिहरणोत्सादनशीतीकरणासृक्स्थापनक्षीरपानमृदुकरणच्छेद-
नधूपनरोपणवेधनापकर्षणक्रियाबृंहणस्थरीकरणस्वेदनलेखनकण्डूष्मास्थापन-
बन्धविधिवर्तितैलचूर्णकषायलेपनस्नेहपानानुवासनरसक्रियासवर्णकरणवर्णप्रसा-
दनपत्रविधिरित्येते चतुश्चत्वारिंशद्व्रणोपक्रमा भवन्ति ॥

• तत्र श्लोको—

*धनुश्चिद्धान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । ^१धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः
खपुस्तके ॥

वारणानां यथाशास्त्रं क्रियां कुर्यादतन्द्रितः ।
 विज्ञाय तु यथावर्त्ता यथाकालं प्रयोजयेत् ॥
 प्रयोगकुशलो यस्मादसंमूढो जितेन्द्रियः ।
 स कर्मसु परां सिद्धिं प्राप्नोति भिषगुत्तमः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
 व्रणोपक्रमलक्षणोपक्रमो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ खलु रोमपादोऽङ्गपतिरपृच्छद्भगवन्तं पालकाप्यम्—‘भगवन्, किं
 ज्ञात्वा वैद्यो भवति । एतन्मे व्याख्यातुमर्हसि ’ ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—‘इह खलु भोः पञ्च, सप्त, त्रीन्, द्वौ,
 चतुरो, नव, चतुर्दश, चतुरश्र ज्ञात्वा भवेद्भिषक् ’ इति ॥

तत्र ‘पञ्च’ इति पदवोचत्, तदनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र ‘पृथिव्यापस्तेजो
 वायुराकाशम्’ इति ॥

तत्र पञ्चगुणा पृथिवी । चतुर्गुणा आपः । त्रिगुणं तेजः । द्विगुणो वायुः ।
 एकगुणमाकाशम् ॥

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धवती पृथिवी । शब्दस्पर्शरसरूपवत्य आपः । शब्दस्पर्श-
 ररूपवत्तेजः । शब्दस्पर्शवान्वायुः । शब्दवदाकाशम् ॥

तत्र पृथिवी धारणे । आपः क्लेदने । तेजः पाचने । वायुर्व्यूहने । आका-
 शमवकाशदाने ॥

तस्मात्पञ्चवर्गोऽयं प्रधानः, ततोऽभिप्रणीतं सर्वं दन्तिनाम् ॥

तत्र स्वमित्याकाशः । आकाशाच्छब्दः शौषिर्यं च । अनिलात्स्पर्शः प्राणा-
 दयश्च । दृष्टिः पाकः प्रकाश ऊष्मा च तेजसः । स्नेहः क्लेदः शैत्यं रसो
 रसनं चोदकात् । घ्राणवान्गन्धः संघातश्च भूमेरिति ॥

—:○:—

समेते शरीरे धातवः—रसो रुधिरं मांसं मेदोऽस्थि मज्जा शुक्रम् । इति ॥
 त्रीनिति वातपित्तश्लेष्माणः । तैर्हि शरीरं धार्यते । समैः सौम्यम्, वैषम्यं

१ ख. °धिव्यस्तेजो । २ ख. °शिवद्वायुः । ३ क. °भिप्राणान्तं स° । ४ क.
 सात्म्यम् ।

विपरीतैः । तत्र बलतृप्त्युपचयकरः श्लेष्मा । पित्तमाहारं पचति । वायुश्लेष्माप्रव-
र्तकः पञ्चधा प्रविभक्तः ॥

—:():—

द्वावित्याहारोपचारौ । ताभ्यामिष्टदेशकालोपपन्नाभ्यां वातादयः समीभवन्ति ॥

चतुर इति चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्विजजरायुजारूपाः । तदधीना
चिकित्सा । तत्रापि द्विविधा योनिः—चरा स्थावरा च । तत्र कृमिकीटपतङ्ग-
पिपीलिकादंशमशकनागचतुष्पदाश्चराः । ओषधिवर्धनस्पतिर्वानस्पत्यो वीरुधः
स्थावराः । तत्र स्तम्भवत्यः फलपाकान्ता ओषध्यः । पुष्पफलवत्यो वानस्पत्यः ।
अपुष्पाः फलवत्यो वनस्पतयः । गुल्मलतावल्लीप्रतानवत्यो वीरुधः । इत्येष
चतुर्विधो भूतग्रामोऽन्योन्यानुग्रहे प्रवर्तते । ततो रसाः प्रजायन्ते, इति ॥

—:○:—

नव इति । प्राणापानव्यानोदानसमाना मानसचेतना (*धातु)बुद्धयः ।
तत्रोर्ध्वः प्राणः । स ऊर्ध्वगोऽभिन्त्यस्तनिःश्वासक्षवथुकर्मा शरीरं श्रेयसे
निर्धुनक्ति । अपानोऽधस्तात्पक्वं पक्वं भूत्रपरीषमुत्सृजति । समानः पुनर्मध्ये
चाभ्यवहृतं पचति धारयति । व्यानोऽभिवहति शरीरं धातुष्वाहारमनुपकम् ।
उदानस्त्वाहारमनुपकमुपनयत्यामाशयादूर्ध्वम् । एवमेते योगवाहाः प्रविभक्ताः
पञ्च धातुषु प्रतिपद्यन्ते ॥

विप्रतिपन्नास्ते मध्येऽधस्तिर्यगूर्ध्वबहिरन्तरवस्थिता भ्रमन्तो वा विविधा-
न्नोगानुत्पादयन्ति । तत्र प्राणविप्रतिपत्तौ दुःखोच्छ्वासमहोच्छ्वासानुच्छ्वासचित्त-
विभ्रमक्षवथुवमथूच्छ्वासाः प्रादुर्भवन्ति । अपानविप्रतिपत्तौ गृध्रसीश्वासजघनशूलक-
ण्ठवर्त्तेन्द्रियोपरोधाश्मरीबस्तिमुष्कगुददेशोपसृष्टमूत्रपुरीषविकाराः प्रादुर्भवन्ति ।
समानविप्रतिपत्तौ चार्द्रदौर्बल्यारोचकहृदयोत्केदापसरणानाहोपद्रवदाहज्वर-
जठरशूलगुल्महृद्रोगदूर्ध्वः (वर्धः) संभवन्ति । व्यानविप्रतिपत्तौ धातुवैषम्यव्यतिक-
रश्च, तेषां वैषम्यव्यतिकरेभ्यो गदास्त्वग्दोषश्चयधुरेकाङ्गगलरोगनिर्भोगमन्थन-
तोदनभेदनवेपथुश्वासरोमहर्षग्रन्थिहृदयप्रसेकोन्मथनोदावर्ताः संभवन्ति । उदाना-
विप्रतिपत्तावन्तः प्रतीघातवृष्णाश्लेष्माभिषण्णशिरारोगमन्याग्रहकण्ठस्वरश्रोतो-
भिविकारा घुरघुरावसेकोत्कर्णकाः संभवन्ति । इत्येष प्राणादिपञ्चवायुप्रको-
पतो रोगसमुद्देशः ॥

* धातुपदं प्रक्षिप्तमग्निमग्रन्यानुरोधात् ।

१ ख. °विधामू° । २ क. श्रेयसा । ३ क. °ण्डूतावर्तेन्द्रि° । ४ क. °होयत्प्र-
वदा° । ५ क. °ण्ठश्रवसोतो° ।

भेदांस्त्वेत एव निवृत्ताः—श्लेष्मप्रकोपाद्गुरुश्वेतस्तनकचहृदयोत्क्रेदप्रसेका-
भक्तच्छन्दाभिषण्णाविपाकारोचककृमिकोष्ठकण्डूवैवर्ण्यानि क्षयश्चेति । पित्तप्र-
कोपात्पित्तरोगमृदुशीताभिलाषाभितापदाहमदमूर्च्छोच्छ्वासा भवन्ति । एत एव
शोणितप्रकोपेऽपि भवेयू रोगाः । वातादुदावतानाहगूलदन्तग्रहपार्श्वपृष्ठोदरक-
टीग्रीवाशिरोग्रहशिराध्मानस्नायुपीडनानि चेति । संनिपातेऽप्येतान्येव सर्वाणि
वातपित्तश्लेष्मसु विप्रतिपक्षेषु प्राणादिषु च लक्ष्यन्ते । इत्येतदधिष्ठानं चेति ॥

पञ्चभूतात्मको रसः । प्रायो रसाः पुनः षट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तक-
षायाः । मूलं चैतदधिष्ठानस्य भवति । रसा ह्यस्य सात्मीभूता गुणवत्त्वेऽपि
भवन्ति । अगुणवत्त्वेऽपि विपरीताः । आहारोऽप्यस्य चतुर्विधः । द्विधा विपाकः
षडास्वादो भवति । तत्राज्ञेपाः कटुम्ललवणाः, ते लघु पच्यन्ते कटुविपाका
इति । (*मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, ते गुरु पच्यन्ते मधुरविपाका इति ॥)

तत्र श्लेष्मा सोमात्मकः स्निग्धः शीतो मृदुर्मधुरो गुरुर्लवणानुबन्धी श्वेतः
पिच्छिलश्चेति ।

पित्तं पुनराग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं रूक्षं लघु कटुम्ललवणानुबन्धि विशदं पीतं
रक्तं विदाहि कृष्णं चेति ॥

वायोः पुनरप्यं स्वभावः शीतो रूक्षः सूक्ष्मो व्यवय्याशुकारी, अदृश्यो बली
वेगवान्स्पर्शवांश्च लघुरनास्वाद्यः, तस्य नोपलभ्यते रसः, इति प्रतीत्यनीके-
भ्योऽस्यानुमेयो रसः ॥

एवंस्वभावा वातपित्तश्लेष्माणः, तेषां वैकृत्यमन्योन्यसंसर्गात् ॥

शोणितमपि पित्तसमानमपि ग्रहणं चेति ।

रसः पुनर्मधुरः स्निग्धः शीतलो मृदुर्गुरुदीर्घविपाक्यविदाही पिच्छिल-
श्चेति ॥

कषायस्तु रसो रूक्षः शीतलो लघुर्विष्टम्भ्यविदाही चेति ॥

तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावात्कषायसमगुणः, तीक्ष्णो विशेषेणेति ॥

कटुस्तु रसस्तीक्ष्णोष्णलघुरूक्षः क्षिप्रकारी विदाही चेति ॥

अम्लस्तूष्णोऽभ्यन्तरे विदाही बहिः शीतः श्लेष्मस्थाने च तीक्ष्णः सद्यः-
प्रसेकी क्षिप्रपाकी स्निग्धश्चेति ॥

लवणः पुनस्तीक्ष्णोष्णः स्निग्धो लघुर्विदाही चेति ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °दास्त्वत । २ क. °रोगेग्र° । ३ क. चैतेऽधि° ।

तत्र दोषरसविशेषा व्याख्याताः ॥

इदानीं येन यथा दोषो हीयते वर्धते वा, तद्वक्ष्यामः ॥

मधुरो रसः समानरसत्वाच्छ्लेष्माणं वर्धयति, शैत्याच्छैत्यम्, गौरवाद्वोर-
वम्, एकयोनित्वात् (योनिरिति) । अम्लः पुनः प्रसेकित्वात्प्रसिञ्चति । तत्प्र-
त्यक्षमुपलभामहे । यथा दाडिमाभ्रातकमृतातुलिकुददर्शनाञ्जन्तोरस्यात्कफः प्रसि-
ञ्च्यते । तेन हि सिद्धं श्लेष्मलवणत्वं च । तेन चास्योन्निबन्ध इति । लवणः
पुनः संधिमर्मप्रसक्तमेकान्तमाश्रितं विष्यन्दयति श्लेष्माणम्, फेनाकुलां गङ्गा-
मिव महामेघः । स वातपित्ते अभिभूय सर्वं शरीरमवाप्नोति, विकुरुते च विका-
रम्, स्नेहाच्चैनमभिवर्धयते, बलेनेवानुबलम्, स्पर्शाच्च विधीयमानः कोपाय
कल्पते । इति मधुराम्ललवणास्त्रयः श्लेष्माणं वर्धयन्ति ॥

तिक्तस्तं विरोधित्वात्प्रशमयति । माधुर्यं चास्य बलाद्विनिहन्ति, लाघवेन
गौरवमभिभूय शमयति । कषायोऽपि रुक्षादेनमुपशोषयति । स हि रुक्षाभिभू-
तोऽपि शोषमापद्यते, इति । कटुकस्त्वौष्ण्याच्छ्लेष्मणो विलयनमानयति ।
शोषं चोपजनयति । लाघवेन गौरवमभिभूय शमयति । इति तिक्तकटुकषाया
रसास्त्रयः श्लेष्माणं शमयन्ति ॥

कटुको रसः समानरसत्वात्पित्तं वर्धयेत् । तैक्षण्यात्तैक्ष्ण्यम्, औष्ण्यादौ-
ष्ण्यम्, रौक्ष्याद्रौक्ष्यम्, लाघवाल्लाघवमेकयोनिरिति । अम्लः पुनः समानगुण-
त्वात्पित्तं वर्धयति । विदाहित्वाद्विदाहं वर्धयेत् । तैक्षण्यात्तैक्ष्ण्यं कोपयति ।
बलेनास्य बलमनुविधीयमानं प्रकोपाय कल्पत इति । लवणस्तैक्ष्ण्यादौष्ण्या-
च्चाभिवर्धयते पित्तम्, विष्यन्दित्वाद्वी करोति । इति कटुकाम्ललवणास्त्रयः
पित्तमभिवर्धयन्ति ॥

तिक्तः पुनः पित्तं प्रशमयति, शीतवीर्यत्वादौष्ण्यम्, मार्दवेन चास्य तैक्ष्ण्य-
मभिभवति । कषायस्तैक्ष्ण्यं मृदूकरोति, शैत्यादौष्ण्यम्, मधुरानुबन्धित्वाद्बल-
मुपहन्ति, इति । मधुरः पुनर्माधुर्यात्कटुत्वमभिभवति, शैत्यादौष्ण्यम्, स्नेहा-
द्रौक्ष्यम्, अविदाहित्वं गौरवेणाप्यभिभवति । इति तिक्तकषायमधुरास्त्रयः पित्तं
शमयन्ति ॥

कषायः पुनर्वातं वर्धयति, रौक्ष्यात्परिशोषित्वान्माधुर्याच्छैत्यादभिस्यन्दि-
त्वाच्च कोपयति । तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावत्वात्कषायसमानगुणः समु-
द्दिष्टः, इति वातं वर्धयेत् । कटुकोऽप्येनमुदीरयति । रौक्ष्याल्लाघवाच्चैनम् । कषा-
यात्तत्कटुकास्त्रयो वातं वर्धयन्ते, इति ॥

अम्लो रसो वातमनुलोमयति । क्षिप्रपाकित्वात्तैक्षण्यात्प्रकृष्टित्वात्स्नेहादौ-
ष्ण्याच्च शोषित्वशैत्यरौक्ष्यमादेवान्यभिभवतीति ॥ लवणोऽप्येनमौष्ण्यात्प्रशम-
यति । तैक्षण्यात्प्रणुदति । स्नेहाज्जयति परिशोषभात्रं चास्य विस्पन्दिस्वाद्वि-
वीकरोति । लवणो हि रसो वातप्रत्यनीकत्वादसनामतिवीर्यत्वाद्वातमतिबल-
मपि दोषाणां बहुगुणत्वादतिरसबाहुल्याद्वा हन्ति ॥ मधुरोऽप्यस्य रसः
स्नेहाद्रौक्ष्यमभिभवति । गौरवेण लाघवम्, अतिवीर्यत्वाद्विदाहित्वाद्बलेन
चेनमभिभूय जयति, इति । अम्ललवणमधुरा रसास्त्रयो वातं शमयन्ति ।

इत्येतै रसैः प्राणादिषु विप्रतिपक्षेषूक्तो यो रोमसमुद्देशः, स शाम्यति ॥

वर्धते च यथारोगं—तदशान्तौ मनसो (विप्रतिपत्तिः । मनसो) विप्र-
तिपत्तौ मानसौ द्वौ रोगौ—पूर्वाबद्धहृदयस्फालिनौ ॥ तदशान्तौ व्यापद्यते
चेतना बुद्धिः । ततो नागानामभावः ॥ एवमेते प्राणादयः पञ्च, द्वौ च मानसौ
चेतना बुद्धिश्चेति नव ॥

तत्र श्लोकाः—

गजानां देहजा नित्यं वातपित्तकफास्त्रयः ।
व्याधयस्तु गुणाश्चैव तेषां रसनिमित्तजाः ॥
त्रिषु दोषेषु ये दृष्टा गुणा गुर्वादयो दश ।
रसेष्वपि त एव स्युर्विज्ञातव्या विचक्षणैः ॥
शीतोष्णौ स्निग्धरूक्षौ च तथा विशदपिच्छली ।
मृदुतीक्ष्णौ गुरुलघू विज्ञेयास्तु गुणा दश ।
बुद्ध्वा सम्यग्गुणानेतात्रसदोषेषु बुद्धिमान् ॥
प्रतिहन्याद्बुदीर्णत्वैः प्रत्यनीकैर्गुणैर्गुणान् ।

एतेषां प्रतीकाराभ्युत्थितेन भिषजा चतुर्दशेमानि ज्ञातव्यानि भवन्ति—
निमित्तम्, आयुः, बलम्, सत्त्वम्, सात्म्यम्, प्रकृतिः, व्याधिः, शरीरम्,
कालः, वयः, देशः, ग्रहणी, अभिचारः, आशास्तकम्, इत्येतानि सम्यगुपल-
क्षयितव्यानि । यस्मादेतेषु चिकित्साऽऽयत्ता ॥

अथेषां निर्देशमनुव्याख्यास्यामः । तत्र निमित्तं दूतागम आतुरस्य पूर्वा-
ख्याने प्रस्थाने प्रवेशे च परिप्रश्ने परिग्रहौषधसंस्कारारम्भेषु च भिषजा
परीक्ष्यम् ॥

तत्र श्लोकः—

प्रस्थाने च प्रवेशे च निमित्तान्युपधारयेत् ।
ततः क्रियां प्रयुञ्जीत यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥

आयुरपि क्रियापथेषु परीक्ष्यम् । तत्राऽऽयुर्नामासन्नसंधिवन्धनो रोमंशापत-
च्छविर्दीर्घरोमंशाष्टो महाविदुः परिपूर्णाण्डकोशो महाकुम्भो महाश्रवणो मृदु-
दीर्घकुञ्चितस्निग्धकेशो युग्मलैकरोमा पृथ्वापतमुखो महाग्रीवो धनुष्परिणत-
वंशः सुनिष्क्रान्तविषाणो दीर्घाङ्गुलिकरो वृद्धोरस्को मृदुदीर्घवालोऽवरुद्धजघ-
नापर ऋजुवृत्तगात्रः सुविभक्तशिराः सूक्ष्मबिन्दुभिर्विभक्तावग्रहो व्यूहविद्वन्तरम-
स्तको महाश्रोताः सुगन्धिः सुचारुनेत्रः सस्वनो महामेढूः स्रूपचितांसो नित्य-
मास्फोटनाविकर्णः स्निग्धस्फटिकार्धचन्द्रपरिपूर्णविंशतिनखः सुगतिः पुर-
स्तादुदग्र इत्येतान्यायुष्मतो लक्षणानि व्याख्यातानि ॥

तत्र श्लोकाः—

सहस्रेष्वपि नागानां कश्चिदेतैः समन्वितः ।
समस्तलिङ्गो न गजो भवतीति विनिश्चयः ॥
त्रीणि षट् सप्त पञ्चाष्टौ लिङ्गान्येतानि यस्य तु ।
आयुः स लभते दीर्घमिति मे निश्चिता मतिः ॥
त्रीणि यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते मनुजाधिप ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां संप्राप्य नश्यति ।
पञ्च यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते नयकोविद ॥
स दशां पञ्चमीं प्राप्य षष्ठीं वाऽपि विनश्यति ।
षडेव यस्य लिङ्गानि दृश्यन्ते नृपसत्तम ।
सप्तमीं तु दशां प्राप्य सोऽष्टमीं वा विनश्यति ।
सप्त यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते मनुजाधिप ।
नवमीं दशमीं वाऽपि दशां प्राप्य विनश्यति ।
अष्टौ यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयात् ॥
एकादशीं दशां प्राप्य द्वादशीं वाऽपि नश्यति ।

बलमपि नागानां क्रियापथेषु विज्ञेयम् । (*क्रियया प्रविचारेषु नागानां
द्विविधं बलं) धीरास्त्वाचक्षते प्रायोगिकम्, वैरपरामर्शिकं च । तत्र प्रायोगिकं
नाम दशयोजनाद्यध्वगमने च तत्परीक्ष्यते । वैरपरामर्शिकमपि चतुर्हस्तनिखा-
ताष्टहस्तोच्चतनुष्पारघर्पारणाहार्दिस्तम्भप्रमर्देन लक्ष्यम् । तत्र सुशरीराल्पशरी-
रयोर्बलपरीक्षा पिपीलिकाभारहरणेन व्याख्याता । पिपीलिका ह्यल्पशरीराऽपि

* पद्यगन्धीदम् ।

१ क. °मसाय° । २ क. °मशेष्टो । ३ ख. °तांशो नि° । ४ क.
°रिचयप° ।

सत्यात्मशरीरादशगुणं भारमुद्ग्रहति । तत्पुनर्द्विविधम्—सहजम्, आहारजं च । तत्र सहजं सर्वभूतातिशयवद्वस्तिजन्मनान्तरीयकम् । तत्पुनः सत्त्वशरीरप्रमाणवीर्यमदप्रभावैरुपचीयते । आहार(ज)बलमपि चतुर्विधेनाऽऽहारेण विवर्धते शरीरोपचयमा(ना)न्तरीयकम् । शरीरोपचयोऽपि सप्तविधः(ः)शोफाध्यायादवगन्तव्यः । सामर्थ्यबलमपि पुनरेकैकं त्रिविधम्—ज्येष्ठं मध्यममधमं चेति । तत्रोत्तमबलः शीतोष्णक्षुत्तृष्णातपदुर्दिनशस्त्रघातभारप्रमर्दनजलतरणवधबन्धेषु शस्त्राग्निसारकर्मदिषु च प्रयुज्यमानेषु नोद्विजते, स्नेहपानादींश्च विषहते । यथाऽयम्, तथा मध्यमाधमबलौ, इति । एवं बलमभिसमीक्ष्य क्रियापथं प्रयुञ्जीत । दोषोऽन्यथा भवति । तत्र यदा दुर्बलोऽयमिति मत्वा बलवत एव गजस्याल्पमौषधं दीयते, तद्धीनमात्रमसमर्थमानकं क्षपणाय भवति । यथाऽल्पोऽग्निरिन्धनावष्टब्धः पवनोदीरितोऽपि न वृद्धिमुपगच्छति, एवमल्पौषधमसम्पकप्रयुज्यमानम् । प्रत्युत व्याधिनिमित्तमेव भवति । तथा च क्रियाप्रविचारनिमित्तभूताश्चत्वारो दुर्बलाः—प्रकृतिदुर्बलः, व्याधिदुर्बलः, वयोदुर्बलः, औषधदुर्बलश्च । ततो भैषज्यं तीक्ष्णं मृदु मध्यं च यथाबलं विभज्य प्रमाणतो दद्यादिति ॥

तत्र श्लोकः—

बलं विज्ञाय नागानां मात्रामात्रेति तत्त्वतः ।

यथास्वमौषधं दद्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सत्त्वमाप नागानां क्रियापथेषु विज्ञेयम् । तच्च त्रिविधमेव—तामसं राजसं सात्त्विकमिति । तत्र तामससत्त्वा नित्योद्विग्नशीलत्वाच्छेदनलेखनदहनसीवनविस्त्रावणोद्धारणानि न विषहन्ते वारणाः, तेषां विलापनपाचनभेदनशोधनावसोदनकृमिहरणान्यौषधैरेव प्रयोज्यानि, शस्त्रकर्माग्निसारकर्माणि च ॥ राजसास्तु द्विरदपतयो वाक्यादिभिरुदकपांशुकवलैः समाश्वासिताश्छेदनभेदनानि विषहन्ते, मुमहत्यपि चाग्निकर्मणि क्रियमाणे । सात्त्विकास्तु प्रधानकर्मस्ववक्रियमाणेषु सत्त्वबलसमुच्छ्रयात्क्र विक्रियामुपगच्छन्ति । इत्येवं त्रिविधं सत्त्वमनुव्याख्यातं भवति ॥

तत्र श्लोकौ—

इति सत्त्वसमुद्देशस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

पारंपर्येण तेषां तु विहितः समुपक्रमः ॥

१ क. °बलाबला भवन्ति, इ° । २ क. क्रियां प्र° । ३ क. °थाऽल्पोपचयो भ° । ४ क. °धिविवृद्धिनि° । ५ क. °साधन° । ६ क. °मेषु च क्रि° ।

पूर्वं कर्म तु कर्तव्यं तामसेषु विशेषतः ।

राजसेषु प्रलोभार्थं सात्त्विके नित्यमुत्तमे । इति ॥

सात्त्विकमपि वारणानां क्रियापथेषु परीक्ष्यम् । तच्च त्रिविधम्—ज्ञातिसा-
त्त्विकम्, प्रकृतिसात्त्विकम्, रससात्त्विकम्, इति । तत्र ज्ञातिसात्त्विकं नाम जन्मनः
प्रभृति हस्ती क्षीरमुपसेवते क्षीरपानाच्च धातुविवृद्धिर्भवति । एवमेव ज्ञाति-
सात्त्विकं विद्यात् । प्रकृतिसात्त्विकं नाम त्वक्मूलपवसकवलकुवलपल्लवानि सत-
तमुपसेवमानाः पांशुप्रमाणं सलिलावगाहं स्वैराहारं च सेवमानाः शीतसात्त्विका
भवन्ति । इत्येतत्प्रकृतिसात्त्विकं विद्यात् । रससात्त्विकं नाम मधुराम्ललवणकटु-
तिक्तकषयाणां रसानामन्यतमो ह्युपयुक्तो रसो धातुविवृद्धिमुपजनयति । एव-
मेतद्भस्मसात्त्विकं विद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

यथासात्त्विकं प्रयुज्जीत क्रियाविधिमशेषतः ।

(† न व्यापदं समासाच्च विषादी स्याच्चिकित्सकः ॥

प्रकृतिमप्यशेषेण नागानां परीक्ष्य क्रियां प्रयुज्जीत) तत्र त्रिविधा प्रकृति-
रिह वातपित्तश्लेष्मसंभवा । तां प्रकृत्यध्याये वक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकः—

तिस्रः प्रकृतयो ज्ञेया वातपित्तकफात्मिकाः ।

विज्ञाय तु यथावत्तां क्रियां सम्यक्प्रयोजयेत् ॥

व्याधिरपि वारणानां क्रियापथेषु परीक्ष्यो भवति । तत्र चतुर्विधो
व्याधिः—साध्यः कृच्छ्रसाध्यः, याप्यः, प्रत्यारूपेयः, इति । तत्र साध्यः
सुखसाध्य इत्यर्थः । सुखसाध्यो नाम प्रत्येकदोषान्वितो विकारो दीप्ताग्नेरचिर-
समुत्थितो दोषोऽक्षीणमांसरुधिराद्यपरिणतवयसाश्रितपरिचारकोपकरणः स्वेद-
स्नेहविवरेचनस्थापनकल्ककषायचूर्णारिष्टाद्यैशेषसंभारोपपन्नः साध्यः । कृच्छ्र-
साध्यो नाम यो दोषसमवायोत्थितो मन्दाग्निश्चिरसमुत्थितदोषः स्थिरगूढजा-
तमूलः प्रक्षीणमांसशोणितः सुचिरातिबलाश्रयो बहुतीक्ष्णोऽनुषकोपद्रवस्तु
परिचारकोपकरणोऽश्रद्धानः श्वासी स कृच्छ्रसाध्यः । याप्यो नाम पस्तु
दोषो वैषम्यादीप्ताग्निर्बलवानक्षीणमांसमेदा दीर्घायुर्लक्षणो व्याधिमवाप्नोति, न
स तेन रोगेण मुच्यते, न म्रियते क्रियया धार्यमाणः, स रोगो याप्यः ।
प्रत्यारूपेयो नाम—यः सर्वदोषलिङ्गान्वितो विकारः क्षोभितधात्विन्द्रियब-

† धनुश्चिह्नान्तरगतो भ्रष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ क. °ताग्नि° । २ क. °यवशे° । ३ क. °तः स्थाविरा°

लोऽपि विविधान्धातूनुपद्रवानुत्पादयति—अपस्मारोत्कर्णकश्वासारोचकश्चयधून-
तिपिपासिनं शूनगात्रोदरमेहमतिकृशं शोणितच्छार्दिनमल्पमूत्रपुरीषमल्पानुपानं
सर्वावस्थान्तरगतं विपन्नबलेन्द्रियमुपगतसंज्ञं वा ध्रियते, इति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विधं तु यो व्याधिं तत्त्वतो लक्षयेद्विषक् ।

स शक्नोति क्रियां कर्तुं नागानां भिषगुत्तमः ॥

शरीरमपि नागानां क्रियापथेषु परीक्ष्यम् ।

तत्रोत्सेधायामपरिणाहसंस्थानतः स्थूलकृशावनतप्रदेशा ऋजुवक्श्लक्ष्णव-
हुलकर्कशादयो गजानां बाह्याभ्यन्तराः शरीरप्रविभागा भवन्ति ॥

तत्राऽऽभ्यन्तराः—सप्त त्वचः । सप्त पेशीशतानि । सप्तैव शिराशतानि ।
पञ्च स्नायुसहस्राणि । पञ्चैव शतान्यशीतिः स्नायुकूर्चाः । पञ्चविंशतिर्धमन्यः ।
षण्णवति(ती) रोमकूपसहस्राणि, असंख्येयानीत्यपरे । विंशोत्तराणि त्रीण्यस्थिश-
तानि । तेषामस्त्रामाकृतिविशेषाः षड्विंशः कपालखजकप्रतरनलकवलपफल-
काख्याः । शृषिरमृदुस्थिरमृज्जुनि शृषिरात्मविशेषाः ।

अथ शरीरावयवानां सविंशशतानि । संधीनां त्रीणि षट्षष्ट्यानि । तेषा-
मष्टौ संध्याकृतयो भवन्ति । तद्यथा—प्रतरकौशमण्डलसामुद्रोल्लेखलवायसतुण्ड-
शङ्खावर्ततूणसीवनवदिति । एते संधयो येषु शरीरावयवेषु भवन्ति, तान्यनु-
व्याख्यास्यामः । तत्र कूर्मपलिपादसंदानभागप्रोहापस्करेषु कोशसंधयः । अंस-
फलकबाहुसकुदिकाग्रन्थ्यष्ठीव्यमण्डूकशङ्खचक्रसक्थ्यवकृष्ट इत्येवमादिषु सामु-
द्रसंधयः । पृष्ठवंशकृकाटिकास्तेन कूर्मपर्यन्तशिरोमस्तावग्रहनिर्माणकर्णविद्वि-
वितानश्रवणेपीकाकुम्भान्तरकुम्भकटगण्डेषु (*तूणसीवनवत् । शङ्खहनुकपोल-
सगदामृक्षण्योष्ठ इत्येतेषूभयतो वायसतुण्डसंधयः ।) कटाभिकूटप्रस्तावापाङ्गव-
र्त्मनेत्रक्रीमहृदयनाभिषु मण्डलसंधयः । वाहित्थप्रतिमानशम्बूकदन्तवेष्टस्थानेषु
शङ्खावर्तसंधयः । श्रोतःशृङ्गाटकेष्वित्येते संधयो व्याख्याताः ॥

अथ मर्मणां सप्तोत्तरं शतम् । पञ्चदश श्रो(स्त्रो)तांसि । षट्चत्वारिंशदधि-
कानि चत्वारि प्रदेशशतानि । संध्यस्थिभागाश्रिताः षोडश कण्डुराः ।
इत्युद्देशः ॥

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो भ्रष्टः कपुस्तके । *‘शृङ्गाटकेषु’ इत्युत्तरं किञ्चित्-
टितं भवेत् ।

१ क. °नतो मूल° । २ क. °पशतस° । ३ क. °कोडाम° । ४ क. °दृप्यल° ।

५ ख. °स्तनाकू° ।

तत्र श्लोकः—

शरीरमेवं विज्ञाय प्रदेशैर्बहुभिर्वृतम् ।

शस्त्रकर्म प्रयुञ्जानो नाऽऽवाधां प्राप्नुयाद्विषक् ॥

काल इति ख्यातः । यस्मात्स्नेहनस्वेदनानुवासननस्तकर्मपीडनप्रथमनधूप-
नाभ्यङ्गपरिषेकावगाहतर्पणाग्निशस्त्रक्षारकर्मभक्ष्यभोज्यपेयलेह्याद्याः क्रियाः प्रयु-
ज्यन्ते । वातादीनामुपद्रवाणां प्रशमनार्थम् । तेषु प्रकृतिस्थेषु धातुवद्वर्णा
भवन्ति, अप्रकृतिस्थेषु विषमाः । तस्मात्कालं परीक्ष्य क्रियां प्रयुञ्जीतेति । तदे-
तच्छरीरं पुनर्द्विधाऽवतिष्ठते कल्पम्, अकल्पं च । तत्र कल्पशरीरं समदोषधातुः ।
प्रशमनैरिन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्य(न)वबुध्यते । समाग्निरुत्थानोपवेशनप्रचारादिषु
न दीनचेष्टः, मुखोच्छ्वासनिमेषणोन्मेषानिलमूत्रपुरीषोत्सर्गादिप्रचारेषु प्रकृतिस्थः
कल्पशरीरो भवति । विपरीतमकल्पशरीरं विचात् । काल इति व्याख्यातुरयो-
रप्यवस्था यस्मात्स्नेहनस्वेदनोत्थापनानुवासननस्यपीडनधूपनप्रथमनाभ्यङ्गपरि-
षेकावगाहतर्पणाग्निशस्त्रक्षारकर्मभक्ष्यभोज्यपेयलेह्याद्याः क्रियाः प्रयुज्यन्ते वाता-
दीनामुपद्रवाणां प्रशमनार्थम् । तेषु प्रकृतिस्थेषु समाः । तस्मात्कालं परीक्ष्य
क्रियापथं प्रयुञ्जीत ॥

स च हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मप्रावृद्धशरदारुणाः षडृतवः कालः । स एव
पुनस्त्रिधा विभज्यते शीतोष्णसाधारणलक्षणः ॥

तत्र हेमन्ते शिशिरे च समत्वागतवीर्या भवेन्त्योषधयः । प्रायसो(शो)
मधुरा मधुरविपाकाः समत्वागतवीर्यत्वात् । तेन तदा पित्तस्य वायोस्तनुत्वम-
भिनिर्वर्तते । श्लेष्मणः प्रबलता भवति ।

दिवास्वप्राजीर्णादिभिश्च वसन्ते श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते संनिरुद्धमार्गप्रचारः ॥

ग्रीष्मे त्वौषधो दिवसकरकराभिहतशरीरा निःसृतवीर्या भवन्ति । तदा
वायुः प्रबलीभवति । श्लेष्मणः क्षयः ॥

प्रावृषि शीतवातोष्माभिहतशरीराणां मातरिश्वा भूयो भूयः प्रकोपमुपग-
च्छति । वर्षास्वौषधो भवन्त्यसमत्वागतवीर्याः, न ग्रीष्मगुणयुक्ताः, न शिशिर-
गुणोपगताः । ततोऽस्मिन्नृतौ विशेषेण पित्तमुपचीयते, श्लेष्मणश्च क्षयो भवति ॥

भूयश्च शरदि दिवसकरकराभिहतानां पित्तप्रबलता भवत्यजीर्णादिभिरुपा-
लनैः । असमागतवीर्यत्वाद्भवत्यम्लभूयिष्ठत्वमोषधीनाम् । ततः पित्तबाहुल्या-
द्वातश्लेष्मणोः क्षयो भवति ॥

तत्र श्लोकः—

विज्ञाय दोषोपचयं यथावद्वतावृत्तौ कालविभक्त्यपम् ।

रोगोपशान्तिं प्रयतेत कर्तुं दोषः प्रवृद्धो हि निहन्ति नागान् ॥

वयस्त्रिविधम्—बालं मध्यं वृद्धमिति । तदशेषतः परीक्ष्य पश्चात्क्रियापथं प्रयुञ्जीत ।

तत्रे ताम्रनखनयनतनुरोमा ताम्रोष्ठतालुजिह्वो मन्दगतिरव्यक्तकृष्णोष्ठोऽव्यक्तपलिहस्तः श्लक्ष्णपादतनुशिख[†] बालः ।

तेजोबलजवसंपन्नो ग्रहणधारणोपपन्नः समोपचितस्थिरमांसः मोहसंदानाष्टीव्यापास्त्रावापस्करपक्षक्षयभागायामकाण्डकटीबलानां के[‡](?)चाविलबहलता भवति मध्यमे वयसि, नागानाम्, विवर्णपरुषत्वं च ॥

तनुकायवलीचितदेहमजवं स्तब्धपालीकमल्पपित्तत्वान्मन्दज्योतिः संभ्र-श्यमानग्रीवं प्रबलवातश्लेष्माणमविदग्धपुरीषं लङ्घनापसरणगमनतरणादिष्व-समर्थं निरुत्साहतयाऽल्पवीर्यत्वाच्च नागमकामवन्तं वृद्धं विज्ञात्, इति ॥

अत्र श्लोकः—

वयस्त्रिविधमालोक्य ततः कुर्यात्क्रियापथम् ।

बालमध्यमवृद्धानामिति मे निश्चिता मतिः ॥

देशोऽपि नागानां क्रियापथेष्ववश्यं परीक्ष्यः ॥

कस्मिंश्च स्वल्पं देशे जातः, कतरद्वा वनमधिश्रयति, कस्मिन्वा कीदृशे देशे वारणाः संभवन्ति ॥ अत्रोच्यते त्रिविधो देशः—जाङ्गलो ह्यनूपः साधारणश्चेति ॥

तत्र जाङ्गलो देशः पर्यवकाशभूयिष्ठस्तरूपचितः सदिराश्वकर्णतिलकतिनि-शधवशल्लकीसालसोमवल्कंबदरीकिंथुकाश्वत्थवटामलकीवनगहनो ह्यनेकशमी-शिंशपासनश्रीपर्णीककुम्भीलुकरीरधन्वंप्रायः, स्थिरदग्धशुष्कतरुर्बलवत्पवनवि-धूयमानतरुविटपोऽल्पसलिलो मृगनृष्णिकोपगुहोऽग्निदग्ध इव स्वरपरुषशर्करो-सिकताबहुलश्चकोरशतपत्रवञ्जलारिष्टभासंचापगोमायुजीवंजीविकूलकलावकति-त्तिर्यनुगीतचरितभूमिभागः पृषततरक्षुलोहितस्वरकरभशाईलगवयजम्बुद्वीपिश-शरुरुचमरीचितः ।

तस्मिन्वातपित्तशोणितात्मका विकाराः प्रादुर्भवन्ति । स्थिरकठिनतनुदी-

[†] अत्र किञ्चिद्भूटितं प्रतिभाति । [‡] 'केषांचित्' इति भवेत् ॥

१ क. °त्र न° । २ क. °लितह° । ३ क. °ल्लकब° । ४ ख. °न्वनः प्रा° । ५ क. °रागसीक° । ६ क. °सभाष° ।

र्धविक्रमशरीराः क्षुत्पिपासासहा बलवन्तः क्रोधनाश्च द्विरदपतयो भवन्ति यत्र तं देशं जाङ्गलमिति विद्यात् ॥

अथानूर्पः—तालतालीनालिकेरार्जुनस्वर्जरीचूताभ्रातकनिम्बजम्बुकोशाभ्र-
पियाललंबुसकदम्बोदुम्बराशोकतिलकवज्जुलशालकदलीबकुलसप्तपर्णकर्णिकार-
प्रभृतितरुगणस्व(ष)ण्डमण्डितो देशः । कुररहंससारसकौश्रचक्रवाकशुकसारि-
काकदम्बपरपुष्क(का)रण्डवप्रभृति(भिः)खगरावैरुपगतिभः(गतः), बहुकुसुमव-
द्भिश्च पादपैरुपशोभिततटैः सिंहव्याघ्रमहिषवराहगजगवयवानरविक्षोभितस-
लिलाभिर्गिरिवरविवरकंदरोदरविनिःसृताभिर्विमलशीतलशुचिसुरभिसलिलाभिः
स्रवन्तीभिरुपशोभितः, सरिद्धिः समुद्रपर्यन्तोपचितभूमिभागः, कोकनदकुमुद-
कुवलयकमलोत्पलतामरसकहलारादिभिर्जलरुहैः कुसुमैरुपशोभितसलिलाशयः,
पद्मवननलिनविविधशकुनिगणविक्षोभितोपशोभितसलिलोपचितः संध्रान्तसम-
न्तात्सुखशीतलसुगन्धेन मारुतेन नृत्यमानतरुवरगणशिखरः ।

तस्मिन्विपुलबलशरीरा वर्णवन्त आचार्याः पृथ्वापतकरचरणपृष्ठाण्डकोशो-
दरशिरसः सुकुमाराश्च द्विरदपतयो भवन्ति यत्र, तं देशं व्याधिप्राप्यं श्लेष्मल-
मा(म)नूपं विद्यात् ॥

एतयोरेव च देशयोर्वीरुद्धनस्पतिगुल्मवातस्पौ(?)षधिमृगशकुनिगणयुतं,
क्वचित्तडागोदकपानपल्लवसरःशोभितं च, सहजपङ्कप्रवालबहुलावनतशोभित-
तीराभिः सरिद्धिरुपशोभितभूमिभागम्, स्थिरसुकुमारैर्हस्तिभिरुपेतं साधारण-
मिति तं देशं विद्यात् ।

तस्मिन्व्यामिश्रविकारा व्याधयः प्रकोपं समुपगच्छन्ति ॥

तत्र श्लोकः—

एवमालोक्यदेशं तु ततः कुर्यात्क्रियापथम् ।

गजानामोषधैः सार्धं यथादेशं विभागवित् ॥

ग्रहण्यपि क्रियापथेषु परीक्ष्या विशेषतो नागानाम् ।

कस्मात्, यतस्तामविज्ञाय न क्रियापथः सम्यगनुविधातुं शक्यः । सा खलु
चतुर्विधा—तीक्ष्णा मन्दा समा विषमा चेति । तत्र—तीक्ष्णा पित्तात्, मन्दा
श्लेष्मणः, समा त्रिभ्यो वातपित्तकफेभ्यः समेभ्यः, विषमा वायोश्च भवति ।
इत्येता ग्रहण्यश्चतस्रः ॥

ततस्तीक्ष्णज्योतिः—यवसकवलकुवललवणतण्डुलरसभोजनप्रायमाहारयतः

१ क. °पः—पाता° । २ क. °शाम्राज्या° । ३ ख. °दरीब° । ४ ख.
°तटीभिः । ५ क. वर्णयन्तः ।

सप्तभारतीतिमपि तृणमुपयुञ्जानस्य विक्रियां नाऽऽपद्यतेऽग्निः, सुसंहितस्थिर-
लिण्डश्च भवति, स तीक्ष्णज्योतिर्वारणो विज्ञेयः ॥

मन्दज्योतिः—यथोक्तस्याऽऽहारस्यार्धमपि नोपयुङ्क्ते श्लेष्मभूयिष्ठत्वाद्भिन्न-
विवर्णदुर्गन्धिपुरीषश्च भवति स मन्दज्योतिर्वारणो विज्ञेयः ॥

यस्तु यथोक्ततैललवणशृततण्डुलरसभोजनयवसकवलकुवलादीन्युपयुङ्क्ते
सुमनाः स्निग्धघनलिण्डश्च भवति स समज्योतिस्त्रयाणां साम्याद्भवति ॥

विषमज्योतिः—यथोक्तानि यवसरसभोजनादीनि कदाचिदतिप्रमाणेन
ग्रहणं कार्यमाणो वा यत्नेनाधिष्ठितमुपयुङ्क्ते स्वरनिर्भिन्नदुर्गन्धिपुरीषश्च भवति स
विषमज्योतिर्वीतसंसर्जना(*द्भवति ॥

तत्र तीक्ष्णज्योतिरपरिमितगुरुस्निग्धाहारमतिभुञ्जानो न तृप्यति । बद्ध-
भ्यवहरणा)द्विपुलमांसो भवति । तस्यात्याहारोपचितमांसस्य विवृतमुचिरत्वा-
न्मांसपेशीमार्गगतो वायुः प्रायसः(शः) प्रकोपमुपगच्छति ॥

मन्दज्योतिस्तु यदा हस्तिजीविभिर्ग्रहणीबलमविज्ञाय मन्दबुद्धिभिरकामं
भोज्यते स मन्दज्योतिरलसोऽस्थिरमांसमेदा न सुखमवाप्नोति हस्ती ॥

समज्योतिः समुदितबलजवसंपन्न उत्साहवांश्च वारणो भवति ॥

विषमज्योतिर्विषमत्वादनिलस्य नित्यं विषमं भजमानः । स कदाचि-
त्स्वस्थः कदाचिदस्वस्थः कुक्षरो भवति ॥

अग्निरपि चतुर्विधः—समो मन्दस्तीक्ष्णो विषमश्चेति । तत्र समपाकी समः ।
मन्दपाकी मन्दः । विषमपाकी विषमः । सर्वभुक्तपाकी तीक्ष्णः ॥

तत्र तीक्ष्णविषमावपरिमितविषमपाकित्वादशस्तौ । तेषां सममन्दौ प्रशस्तौ ।
तत्र मन्दं दीपयेत् । समं रक्षयेत् । इति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विधं तु विज्ञाय ग्रहणीनां बलाबलम् ।

ततः प्रयुञ्जीत गजे यथायोगं क्रियापथम् ॥

अभिचारोऽपि नागानां क्रियापथे परीक्ष्यः ॥

अभिचारसमुत्थं दोषसमुत्थं च द्विविधं व्याधिमुपलक्षयेद्वैद्यः ॥

तत्र दोषसमुत्थो व्याधिः, यो यथोक्तक्रियोपशमो वातपित्तश्लेष्मणामसंकी-
र्णलिङ्गः । न चास्य नानाव्याधिलिङ्गता ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अभिचारसमुत्थश्चानेकव्याधिलिङ्गः । क्रियासु सम्पक्कृत्क्रियमाणास्वपि नोप-
शममुपैति ॥

एवं दोषसमुत्थम्, अभिचारसमुत्थं च व्याधिं समुपलक्ष्य प्रतिकुर्वीत । तस्मा-
ज्जपहोममङ्गलप्रायश्चित्तशान्तिनिपतात्मना भिषजा भवितव्यमिति ॥

तत्र श्लोकः—

दोषाभिचारजान्व्याधीन्सम्यग्विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथायोगं क्रियां कुर्यान्मन्त्राणां नास्ति दुस्तरम् ॥

आशास्तकोऽपि नागानां (†क्रियापथे परीक्ष्यः ।

पदा हस्तिजीविनो व्याध्यभिभूतं द्विरदमभिविज्ञाय कदाचिदाशंसन्ति
देवताः ।) ताश्चाऽऽशस्ताः प्रसादमभिनव(र्व)र्तयन्ति, न च प्रागप्यशस्तकं
बल्यं तमुपहरन्ति हस्तिजीविनः, ततो देवानां(वाता) यथोक्तां पूजामलभमाना
भूयो व्याधिमुपजनयन्ति । तस्मादाशस्तकं भिषजा परीक्ष्यम् ॥

तत्र श्लोकः—

इज्यां यथोक्तां कुर्वीत देवतानामतन्द्रितः ।

अन्यथा देवतानां हि क्रोधो भवति दारुणः ॥

—:०:—

चतुर इति चतुष्पादा चिकित्सा—आतुरः, परिकर्मी, भिषक्, भेषजम्,
इति ॥

तत्राऽऽतुरः—सत्त्वसंपन्नः सम्यक्शस्त्रभेषजाम्रिहारकर्मणां सहिष्णुः, उप-
दिष्टकारी, दीर्घायुर्लक्षणश्चेति ॥

परिचारकः—प्रतिपत्तिमान्, अलोलुपः, यथाज्ञप्तकारी, उपकरणसंगोपन-
परः, शौचाचारयुक्तः, अभिनयप्रतिनयस्थानेऽभियुक्तः, निपुणः स्वपरिकर्मणि,
इति ॥

भिषक्—अवस्थितः शास्त्रार्थव्यवसायप्रयोगविज्ञानबुद्धिसंपन्नः' इति ॥

भेषज्यम्—यदनुपहतमनुपदिग्धमनुपतप्तमपुराणम् । इति विज्ञेयं प्रशस्त-
र्मित्येषां चतुर्णां पादानां समुदायात्सिद्धिर्भवति ॥

तत्र श्लोकः—

एवं पञ्चादिकं सम्यग्यो विद्यान्मतिमान्भिषक् ॥

† 'धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °शस्त्रकं । २ क. चतुष्पदा । ३ क. °दिष्टः करी ।

अवसानचतुष्कं वै सोऽधिकस्तु चिकित्सकः ।
 आमूढः सर्वरोगेषु योजयेद्यो भिषक्क्रियाम् ॥
 प्रजासु च सदा मानं महत्त्वं च निपच्छति ।
 पञ्च सप्त तथा त्रींश्च द्वावेव चतुरस्तथा ॥
 नव चतुर्दश द्वौ च 'द्विकौ ज्ञात्वा भवद्विषक्, इति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 द्वादशोपक्रमो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजोऽभिवाच पप्रच्छ पालकाप्यम्—‘भगवन्कथमुत्पन्नानि पृथि-
 व्यादीनि, के चैषां गुणाश्चोपगुणाश्च । किं च शरीरम् । कंश्चाङ्गमभिवर्तते ।
 कश्च गर्भः । कथं चाभिवर्धते । कथं च त्रिविधा शरीराकृतिः समा विषमा
 समं विषमं चाभिवर्तते, भद्रमन्दमृगसंकीर्णाश्च कथं निवर्तन्ते । कथं च
 कुब्जवामनहीनाधिकविकृताद्यान्यन्यानि च निवर्तन्ते, कथं वा कृष्णश्वेतरक्त-
 रूक्षा निष्पद्यन्ते, मिश्रवर्णा वा हस्तिनः । कथं वा विषमविषाणा मोटादयः समु-
 त्पद्यन्ते, नयनघ्राणत्वक्श्रोत्रजिह्वेन्द्रियाणां किमध्यात्मम्, किमधिदैवि(व)कम्,
 किमधिभूतम् । स्त्रीपुंनपुंसकविशेषाश्च केन जीवविशेषेणोत्पद्यन्ते । कथं च
 गर्भस्थो नोत्सृजति मूत्रपुरीषम्, न चापि बृंहति । किं मातृजम्, पितृजम्,
 आत्मजम् । रजस्तमःसत्त्वजानि कानि । गर्भस्य वाङ्मनोबुद्धिरहंकारः सत्त्वं-
 रजस्तमसामात्मा कथमुत्पद्यते, तन्मयानि शब्दस्पर्शरसस्पर्शगन्धाश्चेति । गर्भस्य
 किं वा पूर्वं संभवति । करचरणनयनमुखशिरोग्रीवाग्रात्रापरसंधिवद्भक्षणनाभिदे-
 शगुदमेण्ड्राणि कथं विभज्यन्ते’ इति ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—‘इह खलु भोः परं सूक्ष्मभावार्थमप्यव्य-
 क्तमोष्ठस्पन्दनमात्रं त्रुटिः । सर्षपमात्रमोष्ठभेदो लवः । द्वे त्रुटी लघ्वक्षरः । द्वे
 लघ्वक्षरे अक्षिनिपातसंनिभं निमेषः । निमेषास्तु दश पञ्च च काष्ठा । ता दश
 विंशतिः(च) कला । त्रिंशत्कलो मुहूर्तः । ते त्रिंशदहःक्षपे लोके सूर्यो विभजते ।
 तत्र कर्मणां चेष्टार्थं दिवसः, शर्वरी स्वापार्य । त्रिंशदहोरात्राणि मासः । द्वाद-

१ क. द्विकोशौ । २ क. °शोऽध्या° । ३ क. कथं वाऽङ्गमभिवर्तितम् । ४ क.
 °मं च नि° । ५ क. °नि चाङ्गका° । ६ क. °संमितं नि° । ७ क. विंशतिकलो ।
 ८ क. °य । यत्तु, त्रि° ।

शमासो वर्षम् । लौकिके मासेन रात्राहं मै(पै)प्रमाणम् । तेषु कृष्णपक्षः शर्वरी, शुक्लो दिवा । अयने द्वे यद्युक्तं देवमाणम् । तत्रोत्तरायनं(णं) दिवा, दक्षिणायनं निशा । तेन पक्षः, मासः, संवत्सरश्च ।

तेन चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगम्, तस्य चतुःशती संख्या, तावदेव संध्यांशः । ततश्चतुर्भांगहीनस्त्रेता । द्वापरमर्धम् । चतुर्थोऽंशः कलिः । इत्येतेषां युगानां कालेन शतानि सहस्राणि चासंख्येयानि वर्तन्ते । तानि चत्वारि युगानि परिनिवृत्तानि पुनश्चतुर्युगमित्युच्यते । द्वादशवर्षसहस्रं चतुर्युगमित्युच्यते । तान्येकसप्ततिरिन्द्रपर्यायः । चतुर्दशेन्द्रपर्याया ब्रह्मदिनम्, तावत्येव रात्रिः ।

तदादौ कृत्स्नमिदमीश्वरः संक्षिप्य कृत्वाऽध्यात्मं सुप्तो विबुध्यते । प्रतिबुद्धोऽथ ब्रह्मा व्यक्तिमचिन्त्यमध्यायमहर्मुखे बुद्धिमव्यक्तमसृजत् । बुद्धेर्मनः । मनसोऽहंकारः । अहंकारात्कालः । कालादिशः । दिग्भ्य आकाशम् । आकाशाद्वायुः । वायोस्तेजः । तेजस आपः । अद्भ्यः पृथिवी ॥

ताम्यः (?) शब्दवदाकाशम् । शब्दस्पर्शगुणो वायुः । वायो रूपगुणं तेजः । तेजसो रसगुणा आपः । अभ्यो गन्धगुणा पृथिवी । पूर्वानुपूर्वात्ते गुणानुत्तरानपि प्राप्नुवन्ति यावदिह गुणाः, यावन्तश्चोपगुणाः । सर्वे ते भूतगुणाः पृथिव्यां लक्ष्यन्ते । तत्समुत्थानि भूतानि स्थावरजङ्गमानि च । एतत्पञ्चगतिवत्सामान्येनान्योन्योपजीवीनि सपरिणामानि भूतान्युत्पद्यन्ते ॥

तत्रोद्भिजानि वृक्षगुल्मवल्लीवृणानि चतुर्विधानि स्थावराणि । अत्र भोगार्थं चतुर्दशौषधयः । तद्यथा—श्यामाकवेणुनीवारतिलमर्कटगवेधुकावरकाश्चेति सप्त वन्याः । प्रियङ्गुगोधूमयवमाषशालिषष्टिककुलत्थाः सप्त ग्राम्याः ॥

सरीसृपादिकादिकचरैश्चराः (?) श्वापदपक्षिहस्तिवानराः सप्ताऽऽरण्याः । पुरुषाजाविगोश्वागर्दभोष्टाः सप्त ग्राम्याः । तेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठः, पशूनां गैजः । तयोरायुरुत्कर्षः शरीरबलाधानदोषोत्कर्ष(र्षापकर्ष)ेषु प्रयत्नः कर्तव्य इति । तत्र सात्म्यवयोबलप्रकृतिदेशकालाहारोपसेविनो मनुष्याः, परवशानुवर्तिनस्तु नित्यानुबन्धकर्मव्यापामबह्वनियताहारसेविनो वारणाः । तस्माद्विपानां शरीरबलाधानदोषापकर्षणेषु प्रयत्नः कर्तव्यः । तत्र वक्ष्यते ॥

१ क. मासोनवात्रा° । २ क. ते तु कृ° । ३ क. °वा । आयद्वौ य° । ख. °वा आयतद्वौ य° । ४ क. प्रतिबुद्ध्वाऽथ । ५ क. °णि च भो° । ६ क. °दिष्कारैश्चराः । ७ क. हस्ती ।

शरीरं खलु नामाहंकारात् । पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति कर्णत्वग्जिह्वानयनघ्राणैः पञ्चभिरिन्द्रियैः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धैश्च पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः स्वभावेन चेतनया मनसा प्राणापानादिभिर्जीवितेन चेति पञ्चविंशतिभिर्गुणैर्युक्तं न्विदमव्यक्तं व्यज्यमानं शोणितरेतस्युत्पन्नं मातृर्पोनिनाड्यां गत्वा विशद्वेवगुणा भूतगुणा आत्मगुणाश्चेत्येतदनुपतन्ति । निवेश्यमानमनुनिवसन्ति । तद्यथा—भ्रमरमधुकरसंघाः पुष्पजं रजः प्रद्रवत्प्रद्रवन्ति, निवसमान(?)—मनुनिवसन्ते । एवं खल्विदमेतत्परमाङ्गलिङ्गमात्मानमव्यक्तं वक्ष्यमाणं शोणितरेतस्युत्पन्नं मातृर्पोति कटिसंधौ विसन्ने(शन्तमे)व स्वगुणाः स्वात्मगुणाश्चात्यन्तं तमनुपतन्ति । तैस्तस्य षट्कौशस्थानानि भवन्ति । तत्रामगर्भदोषा वेदना व्याप्तिर्भवति ॥

पितृजमपि खल्वस्य शुक्रं मातृशोणितेन सह संप्रयुज्यमानं मारुतेन पूरितमीश्वरभावसंयुक्तं मूर्तिमापद्यते । दक्षिणं कुक्षिभागं पुमान्समाश्रयति, वामं स्त्री, मध्यमितरत् । संवृतात्पिण्डायामात्पुमान्संभवति, स्त्री पेय्याः, अर्बुदान्नपुंसकम् ॥

परिपच्यमानस्तु खलु मासेन स्थिरी भवति गर्भः । द्वितीये मास्यर्बुदं पेयी वा, तयोर्युगपदिन्द्रियाण्यभिनिव(र्त्त)न्ते । शिरोक्षिकूटबाहुपृष्ठपार्श्वोदररोमकूपाश्च तृतीये मासि । चतुर्थे व्यक्ती भवति गर्भः । पञ्चमे मासि चेतनाऽस्योपजायते । षष्ठे मनः । सप्तमे बुद्धिः । अष्टमे मासि स्थैर्यम् । नवमदशमैकादशेषु सर्वाङ्गसंपूर्णः सप्तभिः शिराशतैः सर्वैः सान्वयसमन्वितः स्थिरीभूतो नाभिनिबद्धया नाड्या मातुराहारजं रसं भुञ्जानः संवत्सराद्धौ वै जायते । सहदेवगुणैर्भूतगुणैरात्मगुणैश्च ॥

तस्येमे देवगुणा भवन्ति—विक्रान्तौ विष्णुः । गले शक्रः । कोष्ठेऽग्निः । उपस्थे प्रजापतिः । प्राणापानयोर्वायुः । कर्णयोर्दिशः । स्वेष्वाकाशम् । जिह्वायां सरस्वती । पदेषु मित्रावरुणौ । चक्षुष्यादित्यः । कर्मणि विश्वकर्मा । भूमिरस्य देहे । शब्दे रुद्रः । त्वचि विद्यात् (?) वाच्यग्निः । क्षान्तौ ब्रह्मा । पर्जन्यो हृदये । भुजयोरश्विनौ । त्रिके मरुतः । इति देवगुणाः ॥

अथ भूतगुणाः—कर्णवदनगुदमेण्डूश्रोतः शब्द इत्याकाशयोनीनि (†रसो

* अत्र किञ्चिच्छ्रुतिं प्रतिभाति । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. विपन्नमेव । २ ख. °कोणस्था° । ३ क. °रिपाच्य° । ४ क. व्यक्तानि भवन्ति ग° । ५ क. °द्वावेव जा° । ६ क. बले ।

रसना..... । सर्वाणि च द्रव्याण्याकाशयोनिरिति । चक्षुःरूपमा कायाग्निरिति तेजोयोनीनि) घ्राणं घ्रेयं संघात इति पृथिवीयोनीनि । स्पर्शः स्मृष्टव्यं प्राणापानसमानव्यानोदाना वायुयोनयः ॥

अथाऽऽत्मगुणाः—सर्वेन्द्रियबुद्धिपरिद्रष्टा क्षेत्रज्ञः, संशयोत्पादनमभिप्राथ्य-नात्मकं मनः । आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षोत्पन्नव्यवसायात्मिका बुद्धिः, इति ॥

मनो बुद्धिरन्तरात्मा इत्यव्यक्तानि । कर्णत्वग्जिह्वाघ्राणनयनश्रोत्राणीन्द्रियाणि । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धा इन्द्रियार्थाः ॥

समुत्पन्नैरिन्द्रियार्थैरिन्द्रियार्थान्यह्लाति जितेन्द्रियेणोपेकृष्टान् । सर्व-सत्त्वानामिष्टानिष्टानामैल्पमनल्पं शब्दं श्रवणेन्द्रियेण यह्लाति । शीतोष्णश्लक्ष्णस्वरमृदुकठिनघनविकीर्णस्निग्धविशदपिच्छलरुक्षतीक्ष्णानां च स्पर्शविशेषाणामुपलब्धिः स्पर्शेन्द्रियेण । मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणां रसानामुपलब्धिः (ब्धी) रसनेन्द्रियेण यह्लाति । न्यस्रचतुरस्रनिम्नोन्नतपृथुवृत्तसमविषमाकाराणि श्वेतताम्रपीतविमिश्रात्मकानि जङ्गमाजङ्गमानि द्रव्याण्यक्षीन्द्रियेण यह्लाति । इष्टानिष्टानां व्यस्तपिण्डतनिर्हारिणां गन्धानामुपलब्धिघ्राणेन्द्रियेण, इति ॥

तत्र ये चाऽऽत्मशरीरायत्ता वातपित्तश्लेष्माणः तेषां त्रीणि स्थानानि—पकाशयामाशयमलाशयाः ॥

अथ सात्त्विका भावाः—प्रहर्षः प्रीतिः सुखमानन्दकर्मासंतापश्चेति । तैक्ष्ण्यमधैर्यं धाष्टर्यं भयं संतापो रोषः सङ्गः क्षुत्पिपासेति राजसाः । अज्ञानं लोभो मोहः कामः क्रोधः स्वप्नो दैन्यमिति तामसाः ॥

अथ वायवः—प्राणापानसमानोदानव्यानाः । तेषां कर्माणि । तत्र प्राणो घ्राणनयनवदनगुदमेण्डूश्रोतसामानन्दकर्मात्मकः, प्रवर्तको निवर्तकश्चेष्टानाम्, नेता मनः सर्वेन्द्रियार्थस्य, विज्ञानकरः प्रकृतिस्पर्शयोः, मूलं योनिर्हृदयस्योत्साहस्य ('योनिर्हृदयस्योत्साहस्य) स हि भगवान्प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः सुखासुप्तस्य विधाता, मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरिति । विश्वकर्मा विश्वरूपः सर्वाङ्गेषु सर्वस्य विधाता भावनो मत्तविभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकस्य, वायुरेष भगवान्पञ्चधाऽऽत्मानं योजयित्वा शरीरं धारयति । तेषां विसर्गात्मकोऽपानः । तत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनकर्मात्मको व्यानः । भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यानामशित-

† धनुश्चिह्नमध्यगतो नोपलभ्यते कपुस्तके ॥

पीतलीढस्वादितानामभिवोढा समानः । प्राणापानसमानव्यानानामन्तकालेऽ-
भ्युद्धर्ता चोदानः ॥

अथ तेजःस्थानानि—प्रदर्शनं चक्षुरूपमा कायाग्निरुदयं त्वक्पर्यन्तमिति ।
तत्र चक्षुर्गतं रूपाणि गृह्णाति । कायाग्निरामाशयपक्वाशययोरन्तरस्थो धातूनां
चान्तरेषु प्रयोगान्पाचयति । हृदि संश्रयात्क्रोधयति । त्वक्पर्यन्तगतश्चाभ्यङ्ग-
परिषेकादीन्पाचयति ॥

तत्र श्लेष्मा संधीन्संश्लेषयति, मृदुकरश्च ॥

सप्त चास्य धातवो रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रमिति ॥

दश चास्य प्राणायतनानि भवन्ति शिरोहृदयनाभिगुदवस्तिवातपित्तश्लेष्म-
मूत्रपुरीषाणीति ॥

प्राणयात्रार्थं चास्य षड्रसाश्च मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । तैरुपपन्नो
गर्भस्तिष्ठति ॥

तत्र त्रयाणां समवायाद्गर्भाधानं भवति मातुः पितुः, जीवस्य चेति ॥

मैथुनसंयोगात्पतिं यदाऽभिकाङ्क्षति धेनुका, तां समुत्पन्नर्तुकां (*तेस्माद्द-
तुस्नातां) हस्तिनां विद्यात् । आर्तवस्य द्वादशरात्रं भवति । तस्मादिवा रात्रौ
वा हस्तिनो हस्तिन्याश्चसंयोगे प्रादुर्भावो भवति । यदा हस्तिन्यामृतुमर्त्या मत्-
ङ्गजः संयोगेषु शुक्रमुत्सृजति तद्वायुः कोष्ठे प्रविभजते । मातुराहारात्संवर्धते ।
तस्मात्कवलरसपल्लवाहारासविना(?)क्षोभन्यायामतीक्ष्णोष्णाहाराविवर्जनात्स्पा-
त्करेणुः । तत्र बहुशुके पुमान्संभवति, स्त्री शोणितबाहुल्यात्, समे नपुंसकम्,
शुके तु वायुना द्विधाकृते यमलावुत्पद्यते । यद्रूपा(द्)गर्भं विभर्ति धेनुका.
तदाकारं भवति । तत्र ग्राम्यधर्मे निवृत्ते यदा योनिमुखगतं शुक्रं भवति । तेच्च
रुधिरसंसर्गात्कललं भवति । ततो जीवः संक्रामति गर्भम् । पृथिव्यापस्तेजो
वायुराकाशं ज्ञानमिति षट्शरीरकारणानि भवन्ति । तत्समवायात्ततो योन्यां
कललसंज्ञो भवति परिणामात्कललः स्वरत्वं भवति । स्वतेजसा विदाहे तत्स्वरी
भवति परिणामात् । स्वरस्यार्बुदस्य^१ पेशी भवति ॥

तत्र मज्जा च शुक्रं च नागानां गर्भस्थानां भवति । स्नाय्वस्थीनि *पितृ-

* 'केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्त्रायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि,
मांसशोणितमेदोमज्जाहृन्नाभियकृत्स्नीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि' इति सुश्रुतात्
'दृढानि पितृजानि, मृदूनि मातृजानि' इति पर्यवसितम् ॥

१ क. तेजसः स्था^० । २ क. तस्मादनुस्थानां । ३ क. °हारः संव^० ।
४ ख. °णुः । ततश्च करेणुस्तत्र । ५ क. यच्च ।

जानि शुक्रान्तानि । जरायुर्मांसमेदोऽङ्गुदं धमेन्यश्चेति मातुजम् । अन्नपातो-
त्पन्नः संवक्ष्यमाणः ॥

मातृपित्रोरशनविशेषात्कफपित्तानलप्रभृतीनामन्यत(म)माशुक्रनिषे(कं) प्राणि-
नमाश्रयति, स प्रकृतिमापद्यते ॥

वर्णाः कृष्णश्वेतरक्तरूक्षा वातपित्तकफशोणितात्मकाः, वर्णभेदाश्च तेषाम-
न्योन्यसंयोगात्मकाः ॥

कुब्जवामनहीनाधिकवैकृत्ययमलभावाश्च वातात्मकाः ॥

विषाणानां वैषम्यं वातात्मकं भवति । संजायमानयोर्दन्तयोर्ददा समुपहरति
वायुः, तदा दोषा उत्पद्यन्ते ॥

तत्र श्लोको—

यदा शिशुर्विचरति जीवमात्रो गर्भाशयाद्गर्भनिरोधमुक्तः ।

तदाऽङ्गुचेष्टां विविधां शरीरे प्रवर्तते वायुबलेन कर्तुम् ॥

प्रवर्तते मूत्रपुरीषमस्य निमेषणोन्मेषणरोदनं च ॥

तदाऽभिलाषाङ्गुविचारणं च वातादि सर्वा विविधाः क्रियाश्च ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

गर्भसंभवो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

अजातशत्रुं विधिवन्निर्गतं हस्तिनं भगात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेऽस्मिन्यथाकाले यूथानि समवेक्ष्य च ॥

यथावदनुपूर्वेण कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ २ ॥

इति प्रश्नं महाराजो व्याजहार यथातथम् ॥

महान्मे संशयो विद्वन्दृष्ट्वा वै कुञ्जरान्वने ॥ ३ ॥

गर्भः कथं संभवति संभूतः केन जीवति ॥

अस्थिस्नायु च मांसं च कतमे मासि जायते ॥ ४ ॥

छविश्च कतमे मासि त्वग्वंशः प्रविभज्यते ॥
 † वृकौ नखानि रोमाणि यकृदङ्ग्राणि पुष्पसम् ॥ ५ ॥
 हृदयं कतमे मासि गर्भे जायेत दन्तिनः ॥
 पोतः कथं संभवति पोतकी जायते कथम् ॥ ६ ॥
 पोती पोतोऽथ यमकं मिथुनं जायते कथम् ॥
 उभौ वा पोतकौ केन उभे वा पोतिके कथम् ॥ ७ ॥
 कथं वन्ध्या च शण्डश्च कोशमेही च जायते ॥
 कथं मृगः संभवति मन्दो वा केन जायते ॥ ८ ॥
 भद्रश्चापि कथं नागः संकीर्णश्च कथं भवेत् ॥
 मन्दो मृगमनाः केन मृगो मन्दमनाः कथम् ॥ ९ ॥
 भवेत्तु जवनः केन जायतेऽल्पबलः कथम् ॥
 कथं भीरुः प्रकृत्या च प्रकृत्या शूर एव च ॥ १० ॥
 कथं भवति दुर्मेधा मेधावी च कथं भवेत् ॥
 मन्दमेधश्च मातङ्गश्चैतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ११ ॥
 कालः कथं च भवति श्यामो वा केन जायते ॥
 हरिद्वर्णो भवेत्केन रूक्षामः केन वारणः ॥ १२ ॥
 स्निग्धच्छविर्वा मातङ्गः कथं स्याल्लोहितच्छविः ॥
 स लोहितच्छविः केन वर्णेषु भवति त्रिषु ॥ १३ ॥
 गजश्चोलूकवर्णाभिः कथं भवति जातितः ॥
 केन वर्णेषु भवति त्रिषु चोलूकवर्णभाक् ॥ १४ ॥
 बहुवर्णश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥
 मुद्गवर्णश्च मातङ्गोऽप्युपदिग्धश्च तत्र यः ॥ १५ ॥
 श्वेताभो जायते केन एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
 नखानि केन कालानि राजिमन्यपि वा कथम् ॥ १६ ॥
 कथं श्यामानि जायन्ते श्वेतान्यपि च हस्तिनः ॥
 केनास्य तालुकं कृष्णं केन कल्पापतालुकम् ॥ १७ ॥
 केन पञ्चपलाशाभं तालु नागस्य जायते ॥
 कालजिह्वः कथं नागस्ताम्रजिह्वोऽथवा कथम् ॥ १८ ॥

† 'वुक्का' इति भवेत् ॥

कथं कल्पाजिह्वो वा गजो भवति जातितः ॥
 पिङ्गलः केन भवति मध्वक्षः केन जायते ॥ १९ ॥
 हर्यक्षः केन नागः स्यात्काकाक्षः केन जायते ॥
 अक्षिणी केन शृङ्गे तु कालतारे पुनः कथम् ॥ २० ॥
 गजः पारापताक्षो वा कथं भवति जातितः ॥
 विकृताक्षो विरूपाक्षो जातान्धो वाऽपि वारणः ॥ २१ ॥
 केन जायते वै नागः कालः पिङ्गलोचनः ॥
 केन मुंखाच्च हस्ताच्च स्वेदो भवति दन्तिनः ॥ २२ ॥
 कस्मिन्देशे च वृषणावदृश्यौ केन वा पुनः ॥
 म्लानशीर्षो म्लानमुखो विकटो बधिरस्तथा ॥ २३ ॥
 ह्रस्ववालश्च मातङ्गो दीर्घवालः कथं भवेत् ॥
 विषमाभ्यां च कर्णाभ्यां पुटकर्णश्च वारणः ॥ २४ ॥
 नष्टकर्णश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥ २५ ॥
 कुष्ठी किलासी विततः काणो हीनोऽथवा पुनः ॥
 कुब्जः किलासमेदश्च कथं भवति वारणः ॥ २६ ॥
 अतिश्वेताश्च ये दन्ता ये च दन्ताः सुलोहिताः ॥
 यथा भवन्ति तद्ब्रूहि मधुवर्णाश्च दन्तिनः ॥ २७ ॥
 म्लानवक्त्रः कथं नागो ग्रन्थिदन्तस्तथैव च ॥
 मुक्ता विषाणेषु कथं नागानां संभवन्ति च ॥ २८ ॥
 म्लानगात्रो भवेत्केन स्तब्धगात्रस्तथैव च ॥
 मृदुगात्रश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥ २९ ॥
 सममूर्धा भवेत्केन तथा प्राप्नविदुर्गजः ॥
 उदङ्मूर्धा स च कथं गजो भवति जातितः ॥ ३० ॥
 मदं गृह्णाति मातङ्गः केन प्रथमयौवने ॥
 अमदो वा भवेत्केन यावदायुर्मतङ्गजः ॥ ३१ ॥
 मूढः कथं संभवति समदन्तश्च वारणः ॥
 मत्कुणश्चैकदन्तश्च कथं स्यातां मतङ्गजौ ॥ ३२ ॥
 करेणुः केन भवति त्रिविषाणः कथं भवेत् ॥
 गजश्चतुर्विषाणो वा कथं भवति जातितः ॥ ३३ ॥

वामोमतः कथं वा स्यात्कथं वा दक्षिणोमतः ॥
 मूढेकदन्तो मातङ्गो जायते केन हेतुना ॥ ३४ ॥
 उत्तमा हस्तिनो ये च प्रादक्षिण्या द्विजोत्तम ॥
 तथैव नागा मोक्षपार्हाः श्वेतच्छत्रस्य च द्विपाः ॥ ३५ ॥
 गजाश्च मधुपर्काही मानार्हाश्चैव हस्तिनः ॥
 संभवन्ति यथा विप्र तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 स पृष्ठस्त्वङ्गुराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अदृश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षकारि तत् ॥ ३७ ॥
 यानाचरत्यसौ भावांस्तान्मे कीर्तयतः शृणु ॥
 प्रहृष्टकर्णलाङ्गुला ध्यानशीला विवर्तिका ॥ ३८ ॥
 योनिश्च विवृता शुष्का मन्दं मन्दं च गच्छति ॥
 गृथस्यान्ते विचरति पांशुपङ्कजलप्रिया ॥ ३९ ॥
 पतितं हस्तिनीनां स्यादन्तरेणाऽऽर्तवं रजः ॥
 एतैराकारसंस्थानैर्ज्ञेया ऋतुमती भवेत् ॥ ४० ॥

—(०):—

अतः परं प्रवक्ष्यामि ऋतुमत्याश्च लक्षणम् ॥
 प्रसन्नमुखवर्णा च योन्याश्च विवृतं मुखम् ॥ ४१ ॥
 पुनः पुनः प्रस्रवति प्रहृष्यति पुनः पुनः ॥
 समीपस्था न सहते हस्तिनश्चान्यहस्तिनीम् ॥ ४२ ॥
 किञ्चिदुत्पुच्छकर्णी च योन्या प्रकुम्भपीनया ॥
 समुत्थितकरग्रीवा विनता विकटस्थिता ॥ ४३ ॥
 यतो गजश्च व्रजति ततोऽस्याग्रेऽवतिष्ठते ॥
 हस्तिना च कृतं मूत्रं पुरीषं चापि हस्तिनी ॥ ४४ ॥
 पुनः पुनः समाधाय हस्तमास्थं नयत्यसौ ॥
 संप्रहृष्टाग्रवालेन मुदुराहन्ति तं द्विपम् ॥ ४५ ॥
 रागान्मुहुः परिक्रम्य भ्रुवते वारणं वशा ॥
 गुह्यवेशं समाधाय हस्तमास्थं नयत्यसौ ॥ ४६ ॥
 इमांश्च कुरुते भूयो भावान्दर्शकरान्गजे ॥
 यदा देशे मनोज्ञे तु पुरस्तिष्ठति वारणः ॥ ४७ ॥

१ क. °तः ॥ मोटैक° । २ क. मल्पाहार्हाः । ३ क. °हस्तिना ये नाम ह° ।

४ क. तद्धि ।

तदा प्रहृष्टा नागस्य दन्तमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥
 करवक्त्रोष्ठमेण्ड्राणि परिजिघ्रति सर्वतः ॥
 संघ्राय चास्य गात्राणि गुह्यानि च विशेषतः ॥ ४८ ॥
 वृक्षादाकृष्य शाखां च फुल्लबीजानि वारणम् ॥
 कुमुदोत्पलपत्रैश्च सरःसु सलिलेन च ॥ ४९ ॥
 कर्दमेन च शीतेन स्थले सिञ्चति पांशुना ॥
 पक्षेण पक्षं चाऽऽहत्य मुखं जिघ्रति दन्तिनः ॥ ५० ॥
 न चातिमात्रमादत्ते भक्ष्यं कुञ्जरसंनिधौ ॥
 नैवाऽऽसीनं शयानं वा साऽपीष्टं निशि चाहनि ॥ ५१ ॥
 हस्तिन्यृतुमती नागं न मुञ्चति कदाचन ॥
 तत्तदेव करोत्यस्य येन येन प्रहृष्यति ॥ ५२ ॥
 फलमादाय रुचिरं मृणालं चापि शैवलम् ॥
 गजस्य वक्त्रेऽर्पयति हस्तिनी मदनातुरा ॥ ५३ ॥
 यदा देशे मनोज्ञे तु पुनस्तिष्ठति वारणः ॥
 तदा विषाणमालिङ्ग्य हृष्टा नागस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥
 एभिर्विद्यादृतुमतीं लिङ्गैर्गजवशां बुधः ॥
 भूवनस्पतितोयेषु स्त्रीषु च श्रुतिरीदृशी ॥ ५५ ॥
 ब्रह्महत्या महेन्द्रेण कृत्वा संक्रामितः पुरा ॥
 स्त्रियस्त्रिरान्य(?)गम्याहुस्त्रिलोकेशं शतक्रतुम् ॥ ५६ ॥
 तस्माद्धारयितुं शक्ता ब्रह्महत्या शचीपतिः ॥
 प्रायश्चित्तं ततस्तासामादिदेश *कुशास्तरे ॥ ५७ ॥
 वासोभिर्मलिनैर्भूमौ ब्रह्मचर्यसमन्विता ॥
 स्थाने च शयने चैव रजः प्रस्रवतु रूपहम् ॥ ५८ ॥
 मासि मासि करिष्यन्ति प्रायश्चित्तमिमं स्त्रियः ॥
 ब्रह्महत्याविमुक्तास्ता गमिष्यन्ति शुभां गतिम् ॥ ५९ ॥
 प्रायश्चित्तोपदेशाद्धि मानुषीणां रजः श्र(स्त्र)वेत् ॥
 पुष्पं यत्र स्थितं शुद्धं हस्तिनीनां निसर्गतः ॥ ६० ॥

* 'कुशोत्तरे' इति स्यात् ।

१ क. °दावृक्षशा° । २ क. °न प्रकारेण प्र° । ३ क. मनोऽन्ये । ४ क. कृशान्तरे ।

रजो न स्रवते यासां तिर्यग्योनिस्वभावतः ॥
 अदृश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षसंभवम् ॥ ६१ ॥
 उत्पन्नपुष्पा विज्ञेया कामलीलाविचेष्टितैः ॥
 समुत्पन्नार्तवा राजभृतुस्त्रातेति तां विदुः ॥ ६२ ॥
 अहानि द्वादश भवेदनुस्तस्या नराधिप ॥
 तत्र रात्रौ दिवा वाऽपि स्वभावाच्च प्रजापते ॥ ६३ ॥
 ऋतुकाले तु संप्राप्ते धेनुकां पुवते गजः ॥
 कल्पः कल्पां महीपाल मुदितो मुदितामपि ॥ ६४ ॥
 ततः पुरुषकारे तु निवृत्ते तस्य दन्तिनः ॥
 तच्छुक्रं भजते योनिप्रच्युतं तस्य मेहनात् ॥ ६५ ॥
 योन्या मुसं प्रविष्टं तु गर्भाशयमवाप्य च ॥
 ततः संयुज्यते तत्र रक्तेन सह पार्थिव ॥ ६६ ॥
 योनिं रुधिरसंछृष्टां यदा शुक्रं प्रपद्यते ॥
 शुक्रशोणितसंयोगात्कललं संभवेत्ततः ॥ ६७ ॥
 जीवः संक्रामति ततो गर्भमित्येष निश्चयः ॥
 लब्धबीजा ततो मुक्ता प्रहर्षेण श्रमेण च ॥ ६८ ॥
 हस्तिनी दन्तिनं दृष्ट्वा शनैर्विष्टभ्य गच्छति ॥
 विनमत्याकम्पयति यथोक्ते कर्णचूलिके ॥ ६९ ॥
 कण्ठ्यते तथा देहं तरुमाश्रित्य सर्वतः ॥
 अवगाहं च पङ्क्तं च शीतां छायां च सेवते ॥ ७० ॥
 गच्छन्तमुपसर्पन्तं द्वेष्टि चैव मतङ्गजम् ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयाज्जातगर्भा तु हस्तिनीम् ॥ ७१ ॥

—:०:—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि गर्भिण्या लक्षणं तृप ॥
 कषायमधुराहारा द्विरदं द्वेष्टि भावतः ॥ ७२ ॥
 संजातगर्भा प्रथमे मासे भवति हस्तिनी ॥
 मृदुत्वगृम्भणपरा द्वितीये कललोद्बहात् ॥ ७३ ॥
 योन्या प्रभूतोदकया तृतीये मासि वारणी ॥
 करेणुरेलसा च स्यान्मृदुशीताभिनन्दिनी ॥ ७४ ॥

१ क. °तुकालमपि शृणु ॥ अ° । २ क. संयुज्यते । ३ क. संक्रामति ततो गर्भमित्येष
 निश्चयः कृतः । ४ क. लब्धबीजं ततो मुक्त्वा प्र° । ५ क. सर्वशः । ६ क. °रमदास्या स्या° ।

चतुर्थे मन्दमना मन्दमन्दोपसेविनी ॥
 पञ्चमे पूर्णजठरा पांशुपङ्कजलम्रिया ॥ ७५ ॥
 यूथप्रान्तं मृदुसमं देशं षष्ठे निषेवते ॥
 अत्यर्थं कृम्भणपरा मन्दवेगा च सप्तमे ॥ ७६ ॥
 द्विजानन्दशति गम्भीरतोषप्लवनतत्परा ॥
 अष्टमे नवमे मासि जलं विष्टम्य तिष्ठति ॥ ७७ ॥
 श्लानानना शीर्णकेशी दशमे क्लान्तलोचना ॥
 निम्नमेकादशे द्वेष्टि संवेशोत्थानविह्वला ॥ ७८ ॥
 उन्नद्धनाभिरलता गुरुगर्भतया च सा ॥
 करिणी द्वादशे मासीत्युक्तं गर्भस्य लक्षणम् ॥ ७९ ॥

—:○:—

अतः गृणु महाराज गर्भाधानं विशेषतः ॥
 मुनयो नयकारा ये गृण्वन्तु सुविचक्षणाः ॥ ८० ॥
 ग्रन्थान्महार्यान्वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 रसो रक्तमथो मांसं मेदोऽस्थीनि च धातवः ॥ ८१ ॥
 मज्जा शुक्रं तु सप्तैते शरीरेषु शरीरिणाम् ॥
 मधुरः कटुकश्चैव तथाऽम्लश्च रसा नृप ॥ ८२ ॥
 तिक्तः कषायो लवणस्तेषामुपरसाम्प्रयः ॥
 एतेषां वीर्यनिर्वृत्तौ रसधातुर्नराधिप ॥ ८३ ॥
 अव्यक्तः प्राणिनां प्राणान्प्रीणयत्यतिसौख्यतः ॥
 स पूर्वं शोणितं प्राप्य मांसं भवति पार्थिव ॥ ८४ ॥
 पारंपर्येण तेषां तु धातून्प्रीणाति दन्तिनाम् ॥
 ततो हर्षो भवेज्जन्तोः प्रीणितेष्वथ धातुषु ॥ ८५ ॥
 ततो हर्षात्प्रयत्नेन शुक्रं तस्य प्रजायते ॥
 यथा क्षरण्यां ज्वलनः सूक्ष्मो यत्नेन दृश्यते ॥ ८६ ॥
 एवं मैथुनयत्नेन जन्तोः शुक्रं हि दृश्यते ॥
 यस्मिन्समे हि प्रकृतिः पुंसं क्वा क्रियते नृप ॥ ८७ ॥
 प्रादुर्भावश्च तत्रैव परिणामश्च लक्ष्यते ॥
 त्रयाणां समवाये तु गर्भाधानं भवेदिति ॥ ८८ ॥
 मातापित्रोर्द्वैर्नरपते जीवस्य च न संशयः ॥
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च ॥ ८९ ॥

भूतान्येतानि कथ्यन्ते पञ्चैव खलु देहिनाम् ॥
 समवायः पुनस्तेषां योन्यां कललसंज्ञितः ॥ ९० ॥
 कललस्य परीणामात्स्वरत्वमुपजायते ॥
 स्त्रीभवति तद्राजन्विदाहेन स्वतेजसा ॥ ९१ ॥
 स्वरस्य च परीणामादर्बुदं नाम जायते ॥
 अर्बुदस्य परीणामात्पेशी स्यादिति निश्चयः ॥ ९२ ॥
 ततोऽस्य शास्त्रा जायन्ते तथा विद्धि नराधिप ॥
 गर्भस्थेहानुपूर्वेण सर्वभूतेषु पार्थिव ॥ ९३ ॥
 यथा मधूच्छिष्टकृतं रूपमन्वेति विग्रहः ॥
 स्त्रीपुंनपुंसकं तद्वज्जीवः समधिगच्छति ॥ ९४ ॥
 *पर्वभिस्तु यथा सर्वैर्वेणुरुत्पद्यते नृप ॥
 सर्वैरङ्गैस्तथा सूक्ष्मेर्जातिर्गर्भो विवर्धते ॥ ९५ ॥
 शुक्रं रजो मलश्चैव गर्भस्थस्य न जायते ॥
 चतुर्थे मासि जायन्ते स्नाय्वस्थीनि सिरास्तथा ॥ ९६ ॥
 जायते तस्य निर्वृत्तिरङ्गानां तु महीपते ॥
 निर्वृत्तिरनुपूर्वेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ९७ ॥
 शिरो ग्रीवा च पृष्ठं च कर्णौ चाऽऽस्यं करस्तथा ॥
 गात्रापरमथो बालस्तथा निष्कोश एव च ॥ ९८ ॥
 उरस्तथाऽऽयामकाण्डमानुपूर्व्यान्नराधिप ॥
 छात्री च पञ्चमे मासि यथावत्प्रविभज्य च ॥ ९९ ॥
 चक्षुः श्रोत्रमथो जिह्वा प्राणोऽपानस्तथैव च ॥
 वृष्णौ नखानि रोमाणि यकृदङ्गाणि पुष्पसम् ॥ १०० ॥
 व्यज्यते हृदयं चैव षष्ठे मासि नराधिप ॥
 संभवन्ति महीपल गर्भस्थस्येह दन्तिनः ॥ १०१ ॥

* 'गर्भस्य हि संभवतः पूर्वं शिरः संभवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धिमेनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्यः, ततो हि वर्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबन्धनत्वात्सर्वगात्रसंभवस्य । तत्तु न सम्यक् । सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि संभवन्तीत्याह धन्वन्तरिः । गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा—चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते । कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः' इति सुश्रुते धन्वन्तरेरप्यत्रैव संवादो दर्शितः ॥

जीवोपजीवमाश्रित्य गर्भे भवति कालतः ॥
 रसेन प्रीणितो जीवो गर्भस्थः किं न रोदिति ॥ २ ॥
 जरायुणा मुस्वेच्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ॥
 वायोर्गतिनिरोधाच्च गर्भस्थो न प्ररोदिति ॥ ३ ॥
 मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्काशयस्य च ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थो न करोति हि ॥ ४ ॥
 सूक्ष्मत्वाद्विशदत्वाच्च नात्र किट्टं प्रशस्यते ॥
 नाभ्यां प्रतिष्ठिता नाडी अन्तरे हृदयस्य च ॥ १०५ ॥
 मात्रोपयुक्तान्देहस्थो गर्भो वहति वै रसान् ॥
 चतुर्भागेन चांशेन गर्भं प्रीणाति हस्तिनी ॥ ६ ॥
 †नाडी रसवहा ज्ञेया तथा गर्भः स जीवति ॥
 ततः समानसंज्ञानं व्यक्तं भवति पार्थिव ॥ ७ ॥
 ज्ञानं च रसवीर्याभ्यां संभूयाऽऽशु विवर्धते ॥
 बुद्धिः संजायते चास्य सप्तमे मासि पार्थिव ॥ ८ ॥
 अष्टमे स्थिरसर्वाङ्गः संधिस्त्रायुसमन्वितः ॥
 त्वगस्थिमांसमेदोभिः संयुक्तः संविवर्धते ॥ ९ ॥
 नवमे दशमे चैव भवेदेकादशोऽपि वा ॥
 द्वादशे वा गजो राजञ्जायते नात्र संशयः ॥ ११० ॥
 त्रयं वा द्वादशे मासि गर्भिणी न प्रसूयते ॥
 इदं तु कारणं तस्या विज्ञेयं नैरसत्तम ॥ ११ ॥
 क्षीणशोणितमांसाया रूक्षशुष्काशनाद्भवेत् ॥
 अध्वनो गमनाद्वाराद्धन्धनाच्च श्रमाद्रयात् ॥ १२ ॥
 गर्भो मुह्यति हस्तिन्या वायुना परिशोषितः ॥
 न स्पन्दते न स्फुरते चातुर्यं च न गच्छति ॥ १३ ॥
 न गच्छति विनाशं च न च काले प्रसूयते ॥
 अल्पमाणा निरुत्साहा गर्भशय्यां न मुञ्चति ॥ १४ ॥
 सा लीनगर्भा करिणी प्रसूतेऽतिचिरादपि ॥
 धेनुर्वन्धाकनी चैव तथा नागोलिकाऽपि च ॥ ११५ ॥

† 'अयमर्धश्लोकः 'नाभ्यां'—इत्यर्धतः परं पाठ्यः' इति प्रतिभाति ॥

१ क. °र्भागो नवांशः । २ क. °नं सरः । ३ क. °भ्यां स भूयास्तुर्विवः ।

४ क. राजसत्तम ।

एकद्वित्रिसमा गर्भं धारयन्ति यथाक्रमम् ॥ १६ ॥
 हस्तिनी गर्भिणी या तु बह्वश्रात्यहितं यदा ॥
 आहारं तरुणे गर्भे तेन दोषः प्रवर्तते ॥ १७ ॥
 ततो दोषपरिस्पन्दो गर्भनाडीं प्रपद्यते ॥
 स गर्भे जनयत्याशु व्याधीन्बहुविधान्बहून् ॥ १८ ॥
 यदा त्वाहारगुणतो गर्भो भवति तर्पितः ॥
 मातुर्गुणबलोत्साहसत्त्वतेजःसमन्वितः ॥
 गर्भशय्यां परित्यज्य विमथ्य परिवर्तते ॥ १९ ॥
 योनिद्वारं समासाद्य तदा क्षिप्रं विजायते ॥
 इत्येतैदभिनिर्दिष्टं गर्भस्योत्पत्तिलक्षणम् ॥ १२० ॥

—():—

अथ देवगुणानां तु विस्तरः संप्रवक्ष्यते ॥
 ब्रह्मा मूर्ध्नि गले शक्रः स्कन्धे विष्णुरवस्थितः ॥ २१ ॥
 नाभ्यामग्री रविर्दृष्ट्योर्मित्रः पादेषु दन्तिनाम् ॥
 धाता विधाता कुक्षयोस्तु मेण्डू वाऽपि प्रजापतिः ॥ २२ ॥
 अङ्गेषु नागास्तिष्ठन्ति सर्वलोकधुरंधराः ॥
 वारणेषु प्रधानात्मा तिष्ठति ह्यजरोऽक्षयः ॥ २३ ॥
 गात्रयोरश्विनौ श्रोत्रे दिशो मनसि चन्द्रमाः ॥
 पर्जन्यो हृदि नागानामिति देवगुणाः स्मृताः ॥ २४ ॥

—():—

आकाशाच्छ्रोत्रनिर्वृत्तिः शब्दः स्वानि च दन्तिनाम् ॥ २५ ॥
 गर्भस्तस्याथ विज्ञानं सर्वाश्चेष्टाश्च मारुतात् ॥
 दृष्टिरूपमा च पित्तं च रूपज्ञानं च तैजसम् ॥ २६ ॥
 सलिलात्तु रसज्ञानं स्नेहः क्लेदः कफस्तथा ॥
 गन्धज्ञानं च गन्धश्च संघातश्च महीगुणाः ॥ २७ ॥
 इति भूतगुणाः प्रोक्ता बक्ष्यन्ते पितृजा गुणाः ॥
 भवन्ति पितृजा दन्ताः शुक्रमस्थि च दन्तिनाम् ॥ २८ ॥
 केशा रोमाणि मज्जा च स्नायूनि च नखानि च ॥
 सत्त्वं चक्षुर्बलं बुद्धिः स्मृतिर्मेधा श्रुतिर्जवः ॥ २९ ॥
 पितृजं सर्वमेवैतन्मातृजं संप्रवक्ष्यते ॥
 त्वक्पेशी शोणितं चैव मेदोऽन्नाणि गुदस्तथा ॥ ३० ॥

१ ख. परित्याज्य । २ क. °तदिति नि° । ३ क. °श्रोत्रिन्द्राः पा° । ४ क. अङ्गेषु । ५ क. °ष्टिः सूक्ष्मा च । ६ क. पितृतो ।

धमन्यश्चेति नागानां विज्ञेया भानृजा गुणाः ॥
 आत्मजानि निर्वृतिश्च स्वकर्मफललक्षणाः ॥ ३१ ॥
 शरीरं बलवृद्धिस्तु गर्भस्य रसजाः स्मृताः ॥
 रसस्य प्रोणनं कर्म जीवनं शोणितस्य च ॥ ३२ ॥
 प्रलेपनं च मांसस्य ह्रैदो वर्ष्म च मेवसः ॥
 देहधारणमस्त्रां च मज्जश्चैवास्थिपूरणम् ॥ ३३ ॥
 संभूतमथ गर्भस्थं वायुर्जीवयति द्विपम् ॥
 शरीरे चान्तरिक्षे च दिव्यो राजन् महाबलः ॥ ३४ ॥
 भगवाञ्जीव इत्येष सर्वप्राणभृदीश्वरः ॥
 शरीरस्थोऽप्यदृश्यश्च वायुरित्युच्यते दुधैः ॥ १३५ ॥
 (*यदा शिशुर्विचरति जातमात्रो गर्भाशयाद्गर्भनिरोधमुक्तः ॥
 तदाऽङ्गचेष्टां विविधां शरीरे प्रवर्तते वायुबलेन कर्तुम् ॥ ३६ ॥
 प्रवर्तते मूत्रपुरीषमस्य निमेषणोन्मेषणरोदनं च ॥
 तदाऽभिलाषाङ्गविचारणं च वातो हि सर्वस्य भवेद्वि कर्ता ॥ ३७ ॥

—:○:—

पूर्वं तु यदि मातङ्गः शुकमारुम्य तिष्ठति ॥
 जनयेत्तत्र मातङ्गमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३८ ॥
 संगमे तु यदा राजन्भक्तं मुञ्चति धेनुका ॥
 जनयेद्वस्तिनीं तत्र क्षिप्रमेव महीपते ॥ ३९ ॥
 ऋतौ नित्यं यदा राजन्धेनुकां प्लवते गजः ॥
 ततः शुकं प्रथमतो वारणस्य प्रसिच्यते ॥ ४० ॥
 तच्चेत्प्रणिहितं शुकं करोति पवनो द्विधा ॥
 जापेते यमकौ पोतो तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४१ ॥
 ऋतौ यदि समुत्पन्ने धेनुकां प्लवते गजः ॥
 धेनुकायाः प्रथमतस्तत्र रक्तं प्रसिच्यते ॥ ४२ ॥
 द्विधा करोति तद्वायुर्मुञ्चेत्प्रणिहितं यदि ॥
 भवतः पोतिके तत्र अत्र नास्ति विचारणा ॥ ४३ ॥

* धनुराकारमध्यस्थौ श्लोकौ पूर्वाध्यायस्य गर्भसंभवाख्यस्य चरमलिखितौ केवलं सपुस्तके पुनरुक्तौ । कपुस्तके तु प्रकृताध्यायप्रारम्भे कृतप्रश्नानामेतदुत्तरकानुयोगाभावेन व्यर्थत्वाद्गमनेन न लिखितौ ॥

१ स. प्रीणनं । २ स. धेनुकम् । ३ क. °मकोपेतौ । ४ क. चात्र ।

यदा तु प्लवते नागो वशामृतुप्रतीं नृप ॥
 ततस्तु युगपच्छुक्रं प्रसिच्येत यहच्छया ॥ ४४ ॥
 करोति मारुतस्तच्चेच्छुक्रं प्रणिहितं द्विधा ॥
 यमके मिथुनं तत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
 रसं तीक्ष्णं यदाऽभीक्ष्णं निषेवेत मतेङ्गजः ॥
 कटुकं च कषायं च रूक्षं चैव महीपते ॥ ४६ ॥
 मृदा समुपदिग्धं च प्रावृट्काले च वारणः ॥
 असंजातरसं स्वादेदगर्भं यवसं यदा ॥ ४७ ॥
 यथेष्टं हस्तिनी वाऽपि रसानेता निषेवते ॥
 यदा भवति संयोगस्तस्मिन्काले यहच्छया ॥ ४८ ॥
 नागे संजायमाने तु हस्तिनी व्यतिरिच्यते ॥
 शुक्ररक्तसमायोगाद्योन्यां कुप्यति मारुतः ॥ ४९ ॥
 दौर्बल्याच्चापि शुक्रस्य रसहीनतयाऽथवा ॥
 यदि प्रादुर्भवेद्गर्भस्तस्मिन्काले यहच्छया ॥ ५० ॥
 षण्ढः संजायते तेन वातोपहतपौरुषः ॥
 षण्ढा वाऽपि महीपाल हस्तिनी नात्र संशयः ॥ ५१ ॥

—:○:—

बलीसंतानभक्षाणां पित्तधातुर्विवर्धते ॥
 कटुम्ललवणप्राये काले कर्फेविघातने ॥ ५२ ॥
 रक्तमांसक्षयकरैर्मनोदेहाभिपातनैः ॥
 वृष्टेरुपरमाद्वाऽपि शुक्रोर्दकबलाहके ॥ ५३ ॥
 शरत्काले निदाये वा तत्समानगुणे ऋतौ ॥
 मध्याह्ने मध्यरात्रे वा ऋतौ तुल्ये तयोर्द्वयोः ॥ ५४ ॥
 वशोपनीतप्रकृतिः पित्तेनाधिककर्मणा ॥
 शुद्धः संजायते जात्या मृगनामा मतङ्गजः ॥ ५५ ॥
 तस्यैव संप्रवक्ष्यामि सत्त्वाकारमसंशयम् ॥
 वनचर्याक्रियाणां च लक्षणं प्रविभज्यते ॥ ५६ ॥
 तनुत्वक्कर्णपादो यस्तन्वास्यस्तनुमेहनः ॥
 तनुवंशोदरश्चैव तनुव्यक्ततनूरुहः ॥ ५७ ॥

१ क. मृदु । २ ख. समुपदिग्धं । ३ क. स्वादेद्गर्भं यवसकं य० । ४ क.
 ख. °सानेता० । ५ क. °यः ॥ बली० । ६ ख. °फनिघातनैः ॥ ७ क. °नैः ॥
 दृष्टेरुपरमे वाऽपि । ८ क. °दरव० ।

तनुगात्रापरनखस्तेनुग्रीवस्तथैव च ॥
 दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च यः ॥ ५८ ॥
 स ह्रस्वहनुहस्तास्यबालबालधिपुष्करः ॥
 ह्रस्वालपमस्तकश्चैव ह्रस्वरोमाऽणुमेहनः ॥ ५९ ॥
 निष्ठश्चक्रनिर्याणकक्षांसंसगदान्तरः ॥
 मस्तग्धरोमकर्णत्वक्पुरस्ताच्चापि संनेतः ॥ १६१ ॥
 करालो वृत्कर्णश्च जलौकावर्णसप्रभः ॥
 स्थूलोत्कृष्टावकृष्टैश्च संयुतः सर्वसंधिभिः ॥ ६१ ॥
 उन्नद्धनाभिरन्ध्रश्च निर्मासाष्टीव्यपिण्डकः ॥
 स्थूलो निर्मीलिताक्षश्च कुब्जवंशश्च वारणः ॥ ६२ ॥
 उच्चश्चाप्येल्पपार्श्वश्च तथा चाप्यल्पपेचकः ॥
 ग्रीवया चाप्यपेतोऽसावुच्चैर्वद्वापचद्वयः ॥ ६३ ॥
 एतद्वनगजस्यास्य शारीरं लक्षणं भवेत् ॥
 वनस्थस्यैव वक्ष्यामि तस्य सत्त्वाश्रयं पुनः ॥ ६४ ॥
 निपाने गोचरस्थाने शय्यायां चाप्यनिर्वृतः ॥
 रूपादिभयशङ्की च नित्यमेवानवस्थितः ॥ १६५ ॥
 इत्युक्तं वेनवासस्य चर्यामपि तु वक्ष्यते ॥
 सत्त्वस्य लक्षणं तस्य निश्चयेन विनिश्चितम् ॥ ६६ ॥
 चर्या वनमनुचरभ्रिपिनष्टि करं भुवि ॥
 हस्तश्रवणलाङ्गूलो दीर्घ विश्रमते क्रमैः ॥ ६७ ॥
 भिन्नमूत्रपुरीषः सन्तुद्विग्रहः संप्रधावति ॥
 पुनः पुनश्च विनदन्स्थाने हस्तं विनिक्षिपेत् ॥ ६८ ॥
 समुन्नम्य शिरो याति यूथान्तं चोपदेशते ॥
 चर्या निर्गन्तुकामस्य द्वारभेषाप्य तिष्ठति ॥ ६९ ॥
 कर्मण्युत्तानवेदी तु चण्डो दुर्वेनयश्च यः ॥
 शोकालुश्चाप्यसौदुश्च दुर्मना गुरुमक्षिकः ॥ १७० ॥
 बह्वाशी बह्वलापश्चेद्विशिलो विषमाशनः ॥
 रैभसो दुर्मगश्चैव दन्तपातेषु चाक्षमः ॥ ७१ ॥

१ क. °समगादान्तरः । २ क. संवृतः । ३ क. स्थूलकृष्णोविकृ° । ४ क. निर्मिलि° । ५ क. °प्यवपा° । ६ क. वनसंस्थस्य । ७ क. त्वस्य । ८ ख. विक्रमते । ९ क. °मप्यवति° । १० क. दुर्विर्जयश्च । ११ क. नभसो ।

पुरोधिसंपराये च विपरामर्शदुर्बलः ॥
 जंवे प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥ ७२ ॥
 रजोवृत्तिविधेयश्च दुर्मेधश्च मृगो गजः ॥
 प्रकृत्या पैत्तिको ह्येष जात्या वाऽपि मृगो मतः ॥ ७३ ॥
 कृच्छ्राच्चाऽऽप्यायते नागः क्षिप्रं च परिहीयते ॥
 विधाः स्नेहाच्च तद्योगास्तृणानि विविधानि च ॥ ७४ ॥
 लवणं प्रतिपानं च कवलान्कुवलानि च ॥
 नित्यमस्मै विचित्राणि दातव्यानि बलार्थिना ॥ १७५ ॥
 विशिष्टबलयोगो हि तस्य तज्ज्ञैः प्रशस्यते ॥
 तित्तैः कषायमधुरैः स्निग्धैश्चाऽऽप्यायते हि सः ॥ ७६ ॥
 कटुम्ललवणैश्चैव रुक्षैश्चाऽऽतुरतां व्रजेत् ॥
 तस्माद्योगविभागज्ञो भिषक्शास्त्रविशारदः ॥ ७७ ॥
 प्रकृतेरविरोधेन बल्यमाहारमादिशेत् ॥
 बलं ज्ञात्वा च तद्योग्यं भिषक्कर्म समादिशेत् ॥ ७८ ॥
 नित्यं च सान्त्वयेदेनं न चैनमभितापयेत् ॥
 सोढुं स हि न शक्नोति तीक्ष्णदण्डावचारणम् ॥ ७९ ॥
 तस्मात्कर्मान्तरं तस्य सदा तीक्ष्णं विवर्जितम् ॥
 पिण्डोदकप्रदानं तु सान्त्वपूर्वं प्रशस्यते ॥ १८० ॥
 तृणकूर्चोपचारेण ततश्चैनमुपाचरेत् ॥
 कर्णमध्ये तु संरक्षा मृदा संपरिलेपयेत् ॥ ८१ ॥
 अङ्गुशप्राजनेश्चैनं विथुद्धमवमार्जयेत् ॥
 असंतापक्षमं चैनं वाचं न कटुकां वदेत् ॥ ८२ ॥
 एवं हि सान्त्वतः कर्म सुखेन प्रतिपद्यते ॥
 कर्मार्थश्चायमारम्भः कर्म चैवं प्रसिध्यते ॥ ८३ ॥

—:०:—

अथ मन्दस्तु हेमन्ते मासयोः पौषमाघयोः ॥
 नागानां शीतसात्स्यानां मांसं मेदश्च वर्धते ॥ ८४ ॥
 तुषारवातपरुषे प्रभूतयवसोदके ॥
 स्वाद्मल्लवणानां च रसानामुद्भवात्मके ॥ १८५ ॥
 इन्द्रियोद्रेकजर्जने मेदो मांसं विवर्धते ॥
 अम्ला मधुरवीर्याश्च भवन्त्योषधयस्तदा ॥ ८६ ॥

ततस्तासां विपाकेन श्लेष्मा समुपचीयते ॥
 भवन्ति च विचित्राणि धान्यानि वसुधातले ॥ ८७ ॥
 वर्ष्म पुष्पन्ति परमं शुक्रं चैषां विवर्धते ॥
 संजातमांसा हेमन्ते भवन्ति बलिनो गजाः ॥ ८८ ॥
 तदा हर्षेण संपन्नाः समर्था मैथुने नृप ॥
 रात्रौ निवाते गच्छन्ति सायं ते वाऽऽतपं दिवा ॥ ८९ ॥
 न च दूरं विधावन्ति ग्रासनिर्वाणकारणात् ॥
 तस्मिन्काले यदा राजन्धेनुकां पुवते गजः ॥ ९० ॥
 सा घोथ लभते गर्भं हस्तिनं प्राप्य हस्तिनी ॥
 संजायते महाराज यादृशं तादृशं शृणु ॥ ९१ ॥
 महामुखो महाग्रीवो महाश्रोता महोदरः ॥
 महोरःकुम्भसगदाप्रतिमानासनैर्युतः ॥ ९२ ॥
 महापस्कारनिष्कोशो वलिमान्स्थूलपेचकः ॥
 निःसृष्टकूटभागश्च दीर्घस्थूलतनूरुहः ॥ ९३ ॥
 चीनानुवंशः सान्द्रत्वक्सुविभक्तमहाशिराः ॥
 उत्पार्श्वः सूक्ष्मनाभिश्च दीर्घवालधिमेहनः ॥ ९४ ॥
 पुरस्तादुच्छ्रितश्चापि पश्चादवनतोऽपि च ॥
 अर्च्छद्रदेहबन्धश्च तथा च परिमण्डलः ॥ ९५ ॥
 ह्रस्वास्यः पृथुजिह्वश्च ज्ञेयो ह्रस्वशिरोधरः ॥
 मृदुसंभोगभागश्च दृढपर्वा तथैव च ॥ ९६ ॥
 महाण्डकोशः पैक्षाभ्यां स्तनौभ्यां चोपलक्षितः ॥
 बहलैर्मृदुभिश्चैव युक्तः स्निग्धैस्तनूरुहैः ॥ ९७ ॥
 स्थिरैः स्थिराकृतितलैः पादैश्च पृथुभिः समैः ॥
 अल्पोत्सेधश्च विज्ञेयो गूढोत्कृष्टः समाहितः ॥ ९८ ॥
 दीर्घेण दीर्घाङ्गुलिना दीर्घपुष्करशोभिना ॥
 युक्तो हस्तेन हर्षक्षः प्रभूतमृदुना च यः ॥ ९९ ॥
 स्थिरे स्निग्धे विशाले च पीने चापि प्रकीर्त्यते ॥
 विषाणे तस्य विद्वद्भिरोष्ठो दीर्घश्च रोमशः ॥ १०० ॥

१ क. चाद्य । २ क. °कोऽसौ व° । ३ क. दृष्टप° । ४ क. °कोशप° ।

५ ख. पक्षमाभ्यां । ६ क. °नाभ्यामभिल° । ७ क. °शः ॥ सप्तवृ° ।

स्वयंवृत्तो मृदुस्निग्धो महाकर्णस्वनश्च यः ॥
 पश्चादधश्च बद्धो च कर्णौ जात्युपलक्षणौ ॥ १ ॥
 संदानभागौ ग्रोहौ च पलिहस्तौ तथैव च ॥
 पलिपादश्च पादश्च ज्ञेयस्तस्य कचाविलाः ॥ २ ॥
 रन्धौ कक्षौ च कुक्षौ च विशेषज्ञैर्विनिश्चिते ॥
 प्रलम्बौ चोपदिग्धौ च श्रवणौ तस्य तद्धि च ॥ ३ ॥
 शिथिलैर्बहुलैश्चैव मांसैः संलिप्तविग्रहः ॥
 गूढो नीचैः प्रबद्धश्च बलवांश्चापि वारणः ॥ ४ ॥
 कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः ॥
 चिह्नैरेतैः शरीरस्थैर्विज्ञेयो वनसंस्थितः ॥ २०५ ॥
 वनस्थ एव च सदा विहरन्विविधाशनः ॥
 अनवेक्ष्य चरत्येव शब्दादिभयकारणम् ॥ २०६ ॥
 यूथमार्गानुसारी च स्थले वाऽप्यथवा जले ॥
 संमील्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ॥ २०७ ॥
 हस्तिन्यां हस्तमांसज्ज्य प्रायेण मदनातुरः ॥
 पृष्ठे च जघने वाऽपि वीर्यामथ स तिष्ठति ॥ २०८ ॥
 पार्थिवान्नाप्रयुक्तेषु मोहशङ्कादिहेतुषु ॥
 वादित्रोद्धटशब्देषु न मुह्यति न शङ्कते ॥ २०९ ॥
 *पादपाशिकविक्षिप्तैस्तथैवापरया पुनः ॥
 पाशैरुद्वेजनैर्बद्धोऽप्युद्वेगं नाधिगच्छति ॥ २१० ॥
 इत्युक्तं लक्षणं तस्य वनचर्या तु सात्त्विकम् ॥
 अतः परमिदं कृत्स्नं सत्त्वकर्मणि कीर्त्यते ॥ २११ ॥
 अल्पश्रमः क्लेशसहो मृदुकोपोऽथ निर्ज्वः ॥
 दंशस्पर्शक्षमश्चापि गम्भीरस्य च वेदिता ॥ २१२ ॥
 मन्दाशनोऽथ मन्दाग्निरल्पाशी बलवांश्च सः ॥
 महाधृतिरसंवोयी स्तिमितः सुभरोऽपि वा ॥ २१३ ॥
 आकूजनश्च प्रायेण मेधया चापि मध्यमः ॥
 पित्तौत्सन्नं पुरीषं च मूत्रं च विसृजत्यसौ ॥ २१४ ॥

*‘पदे’ इति भवेत् ।

१ क. °कर्णश्च निश्च° । २ क. रन्ध्रे । ३ क. °मासाद्य प्रा° । ४ क. °प्युद्योगं । ५ ख. देशे स्प° । ६ क. °वापि स्ति° । ७ क. °त्तोच्छन्नं ।

प्रासितो वधवन्धेश्च नातिप्रासं स गच्छति ॥

प्रकृत्या श्लेष्मलस्त्वेष मन्दस्तामस एव च ॥ २१५ ॥

पूर्वोक्त एवास्याऽऽहारो विशेषोऽयं ततो भवेत् ॥

स्निग्धैः कषायकटुकैस्तिकैश्चाऽऽप्यापये हि सः ॥ २१६ ॥

प्रासदंशवदातीक्ष्णैस्तस्येष्टं प्राजनाकुशैः ॥

दृष्टप्रवद्धकर्मा स्याद्गुरुगम्भीरवेदिता ॥ २१७ ॥

मृगस्याधेर्यमाधेयं मन्दस्यापि च लाघवम् ॥

श्लेष्मप्रकृतिरेवं च मन्दो लाघवमानुषात् ॥ २१८ ॥

—:○:—

समशीतोष्णसुभगे प्रकामयवसोदके ॥

ऋतो वसन्तस्य मुखे मन्मथादेशनक्षमे ॥ २१९ ॥

तत्समानमुखे वाऽपि पूर्वाह्णे पूर्वजन्मनः ॥

ये चाप्याहारजा दोषा मातापित्रोः कफाद्वयः ॥ २२० ॥

सात्स्यत्वाद्देहबीजत्वात् ते दोषकराः स्मृताः ॥

विषजन्मा यथा जन्तुर्विषदोषैर्न हन्यते ॥ २२१ ॥

त्रिदोषवशगो नागो न दोषप्रकृतिर्भवेत् ॥

रसाधिक्योपयोगेण(न) दोषाः स्युः स्वगुणाधिकाः ॥ २२२ ॥

शुक्रार्तवसमायोगस्तैश्चाऽऽदावनुभाव्यते ॥

पित्तादीनां त्रयाणां च कार्यं यत्र हि च द्विपे ॥ २२३ ॥

दृश्यते तद्विशेषाग्नेः स तद्योनिरिति स्मृतः ॥

दोषसात्स्याच्चसौ भद्रः सप्रधातुः प्रकीर्तितः ॥ २२४ ॥

सर्वजात्याधिकेस्वेदस्तस्य लक्षणसंपदः ॥

भद्रश्च राज्ञो भूत्यर्थमिति तज्ज्ञाः प्रचक्षते ॥ २२५ ॥

प्रतिमाने सुविपुलश्चारुपृष्ठापताननः ॥

मुखे सुरभिनिश्वासस्ताम्रजिह्वौष्ठतालुकः ॥ २२६ ॥

पीनाण्डकोशः सुश्रोताः सुदीर्घाङ्गुलिपुष्करः ॥

स्वापतेनानुवृत्तेन करेण च करी पुनः ॥ २२७ ॥

सुप्रभूतान्तरमणिर्व्यस्तपीनस्तनान्तरः ॥

तथा व्यूढमहोरस्को महांसो विपुलासनेः ॥ २२८ ॥

१ क. °लश्लेष । २ क. °तीक्ष्णोस्तस्येष्टं प्रा° । ३ क. च शब्दला° ।

४ क. °जस्था न ते । ५ क. °करोहस्त° । ६ क. °नः ॥ ऋजुभिश्च मुनिर्वृत्तैर्यु° ।

शिराभिर्वलिभिर्मुक्तैर्युक्तो गात्रैः समाहितैः ॥
 इषीके चाभिकूटे च कुम्भश्चावग्रहेऽपि च ॥ २२९ ॥
 कटो च सगदौ वाऽपि दन्तवेष्टो तथैव च ॥
 अनुत्सन्ना ह्यनिम्नाश्च प्रदेशास्तस्य कीर्तिताः ॥ २३० ॥
 तथेषां तुल्यसंस्थानौ दन्तौ चापि विशेषतः ॥
 मधुपिङ्गलनेत्रश्च मधुदन्तश्च दन्तिनः ॥ २३१ ॥
 स्निग्धौ च परिनिम्नौ च समौ चापि प्रमाणतः ॥
 कर्णौ सूक्ष्माण्डरोमाणौ ज्ञेयौ तस्य विपश्चिता ॥ २३२ ॥
 समानवर्णैर्मृदुभिः सूक्ष्मैः स्निग्धैस्तनूरुहैः ॥
 एकजाश्चितरोमा च स्वायत्तव्यापत्तच्छविः ॥ २३३ ॥
 मांसैः स्थिरैः समग्रैश्च यथाभागेः प्रतिष्ठितैः ॥
 तनुभिर्बहुभिश्चैव सर्वतः स विभूषितः ॥ २३४ ॥
 मोहौ च पलिहस्तौ च पलिपादौ च यस्य तु ॥
 श्लक्ष्णाश्चानुपदिग्धाश्च तथा चैककचाविलाः ॥ २३५ ॥
 महाशिरोधरांसश्च संलक्ष्येत च यस्य तु ॥
 अपस्कारप्रदेशौ च नाहायामसमन्वितौ ॥ २३६ ॥
 ताम्रपल्लवसंकाशमेहनः स्थिरविक्षपात् ॥
 दीर्घवालधिवालश्च समपार्श्वस्तथा च यः ॥ २३७ ॥
 मूढोत्कृष्टोऽल्पनिष्कोशः पुरस्तादुत्सृष्टश्चित्तस्तथा ॥
 धनुर्विनतवंशश्च समसङ्गन्धनोऽपि च ॥ २३८ ॥
 अविक्षिप्तान्तरैः स्निग्धैः स्थिरैरपि स्वरैरपि ॥
 समुद्धृतार्धचन्द्रैश्च वर्णसंस्थानयोगिभिः ॥ २३९ ॥
 विंशत्या च नस्त्रैर्युक्तो योऽष्टादशभिरेव वा ॥
 यो नोपदिग्धो न तनुस्तनुरन्ध्रस्तनूदरः ॥ २४० ॥
 समसंस्थानबन्धश्च समधानुष्ववस्थितः ॥
 तं नागं वनसंस्थं हि नाम्ना जात्युपलक्षितम् ॥ ४१ ॥
 भद्रमित्येव जानीयाच्चिह्नैरेतैः शरीरजैः ॥
 स शीतातपवातानां सोढा संवेगकारिणाम् ॥ ४२ ॥
 क्रुमाद्रिशिखराणां च कूलानां पततामपि ॥
 अशनेर्वातवृष्टीनां स्तनपित्तोश्च चिन्तनम् ॥ ४३ ॥

आवेगमदनाविग्रः श्रुत्वा हर्षं स गच्छति ॥
 वृद्धान्हरति कामार्तः संजिघ्रति समन्ततः ॥ ४४ ॥
 शब्दान्पपत्तिवृद्धश्च हृष्टः संपरिजीवति ॥
 अथ दीप्ता दिशो घोराः प्रसृताश्च दवाग्रयः ॥ २४५ ॥
 ज्वलिताश्चाग्निसंघाताः क्षिप्रभ्रान्ताश्च विद्युतः ॥
 तथैवान्धानि रूपाणि दृष्टानि सुबहून्यपि ॥ ४६ ॥
 भीषयन्तीह नैवैतं भिमान्पुद्गेजनानि च ॥
 वनस्थ एव स गजः स्वयूथमनुपालयेत् ॥ ४७ ॥
 अनेन खलु विज्ञेयो वने सत्त्वेन सात्त्विकः ॥
 चर्यायां चाग्रतः स्थित्वा यूथमेकोऽभिरक्षति ॥ ४८ ॥
 ईरितः कोपमादत्ते क्षिप्रं चैवोपशाम्यति ॥
 आरक्ष(क्षय)माणः पुरुषैर्भक्ष्यं स्वादेदनाकुलः ॥ ४९ ॥
 इति चर्यासमुद्दिष्टं तस्येदं सत्त्वलक्षणम् ॥
 जातिपूथावसाहार्य(?) पुनः कर्मणि कीर्त्यते ॥ २५० ॥
 अन्वर्थवेदी गूरश्च क्षमावाक् च कर्कशः ॥
 कल्याणमेधा ते(स्ते)जस्वी सदासंतापवर्जितः ॥ ५१ ॥
 समज्योतिः समाहारः सात्त्विकः शीलवांश्च यः ॥
 तथा मशकदंशस्य संतापानां च स क्षमः ॥ ५२ ॥
 तोत्राङ्कुशनिमित्तानामन्येषां च पृथक् पृथक् ॥
 सोढा स तीक्ष्णस्पर्शानामिति ज्ञेयः क्रियागतः ॥ ५३ ॥
 एवं वने च चर्यायां क्रियायां चापि कीर्तितम् ॥
 यथागमं मया सम्यक्संपूर्णं भद्रलक्षणम् ॥ ५४ ॥
 समधातुशरीरस्य तस्यायमशनाश्रयः ॥
 प्राप्तसामान्यभोज्यस्य विशेषोऽत्र विवक्षितः ॥ २५५ ॥
 कफपित्तानिलानां हि समृद्ध्या वर्धते द्विपः ॥
 एषामेव समेतानां हान्यां च परिहीयते ॥ ५६ ॥
 तस्माद्रससमायोगो यस्त्रिदोषाभिवृद्धये ॥
 तत्तस्मै कुशलो युक्त्या नित्यमेव प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रवृद्धबलसत्त्वं च ततस्तं कर्मणि क्षिपेत् ॥
 लघुना साधयेच्चैनं न कर्म गुरु कारयेत् ॥ ५८ ॥

सहसैवाहितं तस्य तीक्ष्णदण्डावधारणम् ॥
 क्रमेण चानुवग्रीयात्तस्माद्यज्ञैः पृथग्विधैः ॥ ५९ ॥
 अकुशैः प्राजनेश्चापि यथार्थं प्रहरन्बुधः ॥
 क्रिया साफल्यमाप्नोति योक्ता विदितवेदिता ॥ २६० ॥
 ऋजुरेव तथा शीघ्रो मुक्तोऽथ लघुरेव च ॥
 भद्रः प्रसिद्धिमाप्नोति क्रियया नान्यथा नृप ॥ ६१ ॥
 ऋजुः समाहितमनाः शीघ्रो दक्षस्तु वर्ण्यते ॥
 मुक्तो विशदचेष्टस्तु लघुपूर्वानुगः स्मृतः ॥ ६२ ॥

—:०:—

योस्मिन्तेषां त्रयाणां च सत्त्वलक्षणसंकरम् ॥
 पश्येत्संकीर्णं इति तं विद्वान्वारणमादिशेत् ॥ ६३ ॥
 मारुतव्यपदेशिन्याः प्रकृत्या व्यपदेशतः ॥
 प्रसिद्धलक्षणश्चैवं भूयो लक्षणमुच्यते ॥ ६४ ॥
 स्तब्धरोमच्छविः सत्त्वे शरीरे वाऽनवस्थितः ॥
 पुरुषस्य च नागस्य सकृदक्षदशनेक्षणः ॥ २६५ ॥
 बहुवर्णो विरूपाक्षः स्थूलपादनस्वस्तथा ॥
 चपलस्तीव्रकामश्च धेनुकामु विशेषतः ॥ ६६ ॥
 अश्रुच्याचारयुक्तश्च तूर्णगः सततोत्थितः ॥
 अल्परोमनखः सर्वैः स्थूलैश्चापि प्रभेदिभिः ॥ ६७ ॥
 विद्राङ्गः कोपनो भीरुर्विद्वतैः संधिभिर्पुतः ॥
 स्नायुभिश्च शिराभिश्च तनुगात्रापरान्वितः ॥ ६८ ॥
 नित्यमुत्थापितश्रोता विशेषाग्निर्महाशनः ॥
 शैकृन्मूत्रं ततो भिन्नमल्पालपं परिमुञ्चति ॥ ६९ ॥
 विषमः कर्मसु सदा स्थाने वाऽप्यनवस्थितः ॥
 नमुस्त्वलचित्तश्च भाराध्वगमने क्षमः ॥ २७० ॥
 लघुचेष्टोऽलमेधश्च बले चापि विगर्हितः ॥
 चिरग्राही क्रियायां तु विस्मर्ता चापि वारणः ॥ ७१ ॥
 मृगपादसमाः पादा मुखं भद्रमुत्साकृति ॥
 तथा पृष्ठोदरं चास्य मन्दपृष्ठोदरोपमम् ॥ ७२ ॥

१ क. °स्माद्योत्रैः पृ° । २ क. विदितवेदितौ । ३ क. यथा तेषां । ४ क.
 ख. सकृन्मूत्रं ।

चतुर्भिरेव लिङ्गैस्तु लिङ्गितं जातितो गजम् ॥
 तं संकरज्ञः संकीर्णं याज्ञवल्क्योऽभिमन्यते ॥ ७३ ॥
 स एवाभ्यवहारोऽस्य त्रिषु श्रुद्धेषु यः स्मृतः ॥
 संकीर्णलक्षणापेक्षो विशेषस्तत्र कीर्त्यते ॥ ७४ ॥
 (*स्वाद्वल्लक्षणैः स्निग्धैः क्षिप्रमाप्पायते रसैः ॥
 कटुतीक्ष्णकषायैस्तु रोगमाशु प्रपद्यते ॥ २७५ ॥
 तस्मादेवं विभागज्ञो बलमाधाय योगवित् ॥)
 सर्वव्यञ्जनसंकीर्णं भिषकर्म समादिशेत् ॥ ७६ ॥
 वेदनार्तमसंमूढो विविधैः प्राजनाद्गुणैः ॥
 यथाजाति प्रदेशास्तान्कर्ता कर्मसु संस्पृशेत् ॥ ७७ ॥
 येन योऽभ्यधिकः स्यात्तु तस्मिँल्लक्षणसंकरे ॥
 तन्मना इति तेनासौ चिह्नेन व्यपदिश्यते ॥ ७८ ॥
 एवंवादिषु चैकेषु पूर्वाचार्येषु बुद्धिमान् ॥
 अष्टादशैव संकीर्णो जातीर्जोनाति काश्यपः ॥ ७९ ॥
 एकद्विरूपास्तस्याग्रे नवान्यमनसो द्विपाः ॥
 द्वित्रिरूपाः सुमनसो नवैवेति विनिश्चयः ॥ २८० ॥
 *भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मृगमनाश्च यः ॥
 भद्रो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनास्तथा ॥ ८१ ॥
 इत्येकरूपयोगेन षडन्यमनसो गजाः ॥
 द्विरूपसमवायेन वक्ष्यन्तेऽत्र त्रयः पुनः ॥ ८२ ॥
 भद्रमन्दशरीरेण ज्ञेयो मृगमना गजः ॥
 तथा भद्रमृगश्चापि †मन्दत्वमनसा गजः ॥ ८३ ॥
 चेतसाऽभिप्रपन्नश्च मृगमन्दोऽपि भद्रताम् ॥
 भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मन्दगतिस्तथा ॥ ८४ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ * 'मन्दो भद्रमना नागो मन्दो मृगमनास्तथा । मृगो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनास्तथा' इत्येव पाठो भवितुमर्हति वक्ष्यमाणषट्संख्यानुरोधात् । † 'मन्दत्वम्' इति पाठो भवेत् ॥

१ ख. लिङ्गितं । २ ख. °ल्क्यो विम° । ३ ख. °र्जनीहि पार्थिव ॥ ए° ।

१° । ५ क. °त्येष रू° । ६ क. ° न्ते तत्र यः । ७ क. गतः । ८ क.

मृगस्वरूपसंपन्नो मन्दश्चे(चे)ष्टश्च वारणः ॥
 इत्येकरूपयोगेन त्रयोऽन्यमनसो गजाः ॥ २८५ ॥
 तथा मन्दमृगश्चापि मृगत्वं मनसा गतः ॥
 मृगमन्दश्च भद्रश्च मनसाऽपि गतः सदा ॥ ८६ ॥
 सर्वभद्रस्तथा चैव भवेद्भद्रमना गजः ॥
 एवं त्रयश्च षट् द्वौ च नवान्यमनसो गजाः ॥ ८७ ॥
 वक्ष्यन्ते द्वित्रिरूपाश्च तथा स्वमनसो नव ॥
 द्विरूपसंकरे यच्च नाम पूर्वं निपात्यते ॥ ८८ ॥
 तस्मिन्करोति तत्सत्त्वमिति सर्वेषु निश्चयः ॥
 भद्रमन्दोऽपि यस्तत्र स भद्रो मनसा भवेत् ॥ ८९ ॥
 तथा भद्रमृगो यश्च सोऽपि भद्रमना गजः ॥
 मन्दभद्रश्च मन्दत्वं चेतसाऽपि प्रभिद्यते ॥ ९० ॥
 मृगता मृगभद्रस्य व्यतिक्रमणचेतसः ॥
 मृगमन्दो मृगत्वं च मनसा संप्रकाशयेत् ॥ ९१ ॥
 तथा मन्दमृगो यश्च मन्दत्वं मनसा गतः ॥
 मृगतां मृगभद्रश्च संप्राप्तश्चेतसा गजः ॥ ९२ ॥
 मृगमन्दो मृगस्यैव मनसा संप्रकाशयेत् ॥
 इति द्विरूपयोगेन षडेते परिकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
 त्रिरूपाश्च त्रयोऽन्ये तु स्वमनोभिः समन्विताः ॥
 त्रिरूपसंकरे चास्मिन्समर्नस्त्वः स्थितिर्भवेत् ॥ ९४ ॥
 इत्येष बुद्धिप्रसरश्चिन्ताविद्येन पठ्यते ॥
 एवं नव नवैवोक्ताः पुरस्तात्परिसंख्यया ॥ २९५ ॥
 अष्टादशैव संकीर्णाः काश्यपेनोपपादिताः ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ॥ ९६ ॥
 मृगो मन्दमनाश्चान्ये व्यतिकीर्णश्च वारणः ॥ ९७ ॥
 इति जाताः षडेवात्र जातितन्त्रोपदेशवित् ॥
 निश्चित्य बुद्धो भगवान्गजानामाह गौतमः ॥ ९८ ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ॥
 चतस्रो जातयस्त्वेवं राजपुत्रमते स्मृताः ॥ ९९ ॥

१ क. °तसा । मृ० । २ क. यथा । ३ क. °गश्चैव । ४ क. °नस्त्वस्थि-
 भिर्भ० । ५ ख. जाती । ६ क. °देशिवत् ।

मृगः शुद्धोऽथ मन्दश्च मृगमन्दस्तथाऽपरः ॥
 भद्रभावे मृगस्येह तन्मयत्वं कथं भवेत् ॥ ३०० ॥
 अधिकत्वेऽपि तस्यैवमरिमर्दिनं मृष्यते ॥
 एवं च भुवतस्तस्य चतस्रो जातयो मताः ॥ १ ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च संकीर्णश्चेति तन्मनाः ॥
 एवं विप्रतिपक्षेषु पूर्वाचार्येषु बुद्धिमान् ॥ २ ॥
 हस्तिचारी तु भगवाञ्जातीः षोडश मन्यते ॥
 सर्वव्यञ्जनपूर्णास्तु शृद्धा भद्रादयस्त्रयः ॥ ३ ॥
 भद्रो मन्दमनार्श्चान्यो भद्रो मृगमनास्तथा ॥
 संकीर्णो मनसा भद्र इत्येताः सप्त जातयः ॥ ४ ॥
 मन्दो भद्रमना ह्येवो मन्दो मृगमनाः पुनः ॥
 मन्दः संकीर्णचेताश्च देश संख्याः समर्थिताः ॥ ३०५ ॥
 मृगो भद्रमना दृष्टो मन्दश्च मनसा मृगः ॥
 मृगः संकीर्णचेताश्च संख्या एतास्त्रयोदश ॥ ६ ॥
 भद्रमन्दशरीरेण मृगस्य मनसा पुनः ।
 तथा भद्रमृगश्चापि मन्दचेता मतङ्गजः ॥ ७ ॥
 पञ्च मन्दमृगो योन्या दृष्टो भद्रमतिर्गजः ॥
 तेन सार्धमिमास्तस्य जाताः षोडश जातयः ॥ ८ ॥
 संकीर्णाः सुलभाः शृद्धा दुर्लभास्तु मृगादयः ॥
 हेतुभिर्वहुषिष्ठानैर्यैरेता गजजातयः ॥ ९ ॥
 प्राप्नुवन्ति बहुन्क्षोषान्वक्ष्यन्ते ते मयाऽधुना ॥
 प्रकृत्या हीयते कश्चित्कश्चिद्वा विनयाद्गजः ॥ ३१० ॥
 अभभावात्तथाऽन्यश्च मिथ्याविनयतोऽपरः ॥
 अनानुपूर्व्यां संतापात्तीक्ष्णदण्डैश्च घातनात् ॥ ११ ॥
 स मिथ्याविनयाद्दोरोहच्छेद्वात्रै व्यथान्तरः ॥
 एवं विवर्णो विमनाः क्रुशः पर्यश्रुलोचनः ॥ १२ ॥
 मोहादूर्ध्वविचारेण मूढो भवति वारणः ॥
 गुरुणाऽतिप्रवृद्धेन बन्धेनात्यापतेन वा ॥ १३ ॥

१ क. गजस्येह । २ क. 'व परिमर्दिनम्' । ३ क. 'यश्च ये ॥ म' ।
 ४ क. 'आन्ये म' । ५ क. देशसंख्या । ६ क. 'गोऽन्यो यो ह' । ७ क. 'रान्-
 क्षोभाद्विपतां गतः ॥ ९' ।

मोहाद्वन्धप्रमादाद्वा बन्धादुद्विजते द्विषः ॥
 दन्तिनां तु विशेषेण तत्प्रमाणाधिको हि यः ॥ १४ ॥
 संबन्धो बन्धकुशलैर्गुरुरित्यभिप्रायितः ॥
 उच्छ्वासमुपरुन्ध्याद्यो गात्रसंचारमेव वा ॥ ३१५ ॥
 संबन्धसंज्ञया तज्ज्ञैरत्यापृत इति स्मृतः ॥
 भूयश्चोपरिविक्षेपादेल्काक्ष्मा(?) च योगतः ॥ १६ ॥
 सोऽतिप्रबन्धो विज्ञेयो बन्धो यो दुष्प्रमादतः ॥
 एवं दोषं व्यवस्यन्ति तस्मादभ्यधिको हि यः ॥ १७ ॥
 परिक्षेपातिबाहुल्यादन्तिनां हस्तिनां परे ॥
 एवं बन्धोद्भवैर्दोषैः प्राप्नुवन्त्यत्र कुक्षराः ॥ १८ ॥
 रोगांश्च दोषैर्गात्राणां हानिं च बलतेजसाम् ॥
 कर्मणाऽतिप्रवृद्धेन योक्तुरज्ञानजेन वा ॥ १९ ॥
 तथा च क्रियमाणेन नित्यं दुष्यन्ति वारणाः ॥ ३२० ॥
 यो हि जातिविभागं तु सत्त्वानूकं च तत्त्वतः ॥
 अबुद्ध्वा योजयेत्कर्म स भद्रानपि दूषयेत् ॥ २१ ॥
 यस्तु लक्षणनिर्देशं विदित्वा कर्म योजयेत् ॥
 असंशयं स मतिमान्संकीर्णानपि साधयेत् ॥ २२ ॥
 अन्योन्यकर्मव्यत्यासात्तेषु सिद्धिर्न विद्यते ॥
 यथोपदेशयोगाद्धि सर्वाः सिध्यन्ति जातयः ॥ २३ ॥

पित्तं गर्भे शयानस्य त्वचं चेत्प्रतिपद्यते ॥
 कालो भवति मातङ्गो ह्यरुक्षस्निग्धदर्शनः ॥ २४ ॥
 श्लेष्मा मारुतसंसृष्टस्त्वचं यद्यनुगच्छति ॥
 (*श्यामो भवति मातङ्गो ह्यरुक्षः स्निग्धदर्शनः ॥ ३२५ ॥
 श्लेष्मा गर्भे शयानस्य त्वचं चेत्प्रतिपद्यते ॥
 हरिर्भवति मातङ्गो ह्यरुक्षः स्निग्धदर्शनः ॥ २६ ॥
 पित्तं मारुतसंसृष्टं त्वचं यद्यनुगच्छति ॥)
 कालः परुषवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २७ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

(*) पित्तं श्लेष्मा च वातश्च प्रपचन्ते यदि त्वचम् ॥
 श्यामः परुषवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २८ ॥
 कफस्त्वनिलसंसृष्टस्त्वचं यद्यनुगच्छति ॥
 हरितारुणवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २९ ॥
 असृग्गर्भे शयानस्य ([†] त्वचं चेदनुधावति ॥
 हरिः श्यामोऽथ रक्तो वा स तु रक्तच्छविर्भवेत् ॥ ३० ॥
 वायुः पित्तं च रक्तं च त्वचं ह्यनुविधावति ॥
 ततोलूकसवर्णाभा छविर्नामस्य जायते ॥ ३१ ॥
 पित्तं गर्भे शयानस्य नखेषु यदि लीयते ॥
 संभवेयुर्नखाः काला वारणस्य महीपते ॥ ३२ ॥
 श्लेष्मा पित्तेन संसृष्टो नखेषु यदि लीयते ॥
 श्यामान्येव नखानि स्युरत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३३ ॥
 श्लेष्मा गर्भे शयानस्य) नखेष्वालीयते यदि ॥
 श्वेतान्येवं नखानि स्युरत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४ ॥

—:—
 पित्तं गर्भे शयानस्य तालुके यदि जायते ॥
 तेनास्य तालुकं कृष्णं जायते नात्र संशयः ॥ ३३५ ॥
 कफः पित्तं च वातश्च तालुके लीयते यदि ॥
 कल्माषतालुर्मातङ्गः संभवेन्नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 असृग्गर्भे शयानस्य तालुके यदि लीयते ॥
 तेन पद्मपलाशाभं तालु नागस्य जायते ॥ ३७ ॥
 तालुके चैव व्याख्यातं जिह्वौष्ठं दान्तनां गृणु ॥
 रक्तं नीलं तु कल्माषं वातपित्तकफादिभिः ॥ ३८ ॥

—:—
 पित्तं रुधिरसंसृष्टं चक्षुष्याधीयते यदि ॥
 पिङ्गाक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ३९ ॥
 कफोऽनिलेन संसृष्टश्चक्षुश्चेत्प्रतिपद्यते ॥
 हर्यक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ३४० ॥

* धनुराकारमध्यस्थौ श्लोकौ न स्तः खपुस्तके । [†] धनुराकारमध्यस्थाः श्लोका
 भ्रष्टाः खपुस्तके ॥

वातः पित्तं च श्लेष्मा च चक्षुष्याधीयते यदि ॥
 सत्पक्षासनमातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥
 पित्तं रुधिरसंसृष्टं चक्षुषी तु व्रजेद्यदि ॥
 काकाक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 संश्लिष्टं श्लेष्मणा पित्तं चक्षुषी यदि गच्छति ॥
 श्वेताक्षस्तेन मातङ्गः कालवारक एव च ॥ ४३ ॥
 असृग्गर्भे शयानस्य यदि चक्षुषि लीयते ॥
 पारापताक्षः स गजो जायते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥
 रक्तं श्लेष्मा च पित्तं च यदि चक्षुषि लीयते ॥
 मध्वक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
 विषमाक्षश्च वातेन विरूपाक्षश्च जायते ॥
 नानानिमेषो मातङ्गः पित्तश्लेष्मगतिर्हि सैः ॥ ४६ ॥
 विषमेष्वतिभारेण हस्तिनी यदि पीडिता ॥
 मिथ्याकर्मणि आयासादूष्मा संजायते भृशम् ॥ ४७ ॥
 सा चेद्यूष्मसहिता तोयं समवगाहते ॥
 नेत्रे तेनोपहन्येते गर्भस्थस्योष्मणा नृप ॥ ४८ ॥
 ऊष्मणा पच्यमानस्य चक्षुर्हन्येत हस्तिनः ॥
 जात्यन्धस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४९ ॥

गर्भे यदा शयानस्य जानुनी प्रतिपद्यते ॥
 उभयोर्गात्रयोरन्तर्मरुतः संचरेन्नृप ॥ ५० ॥
 निर्भुज्यते स गात्रेषु विकटस्तेन जायते ॥
 वारणः पृथिवीपाल नास्ति तत्र विचारणा ॥ ५१ ॥

पृथुत्वाच्चानु नागानां रोमकूपैर्न गच्छति ॥
 म्रस्वेदः पृथिवीपाल शीतसात्म्या ह्यतः स्मृता ॥ ५२ ॥
 स्नायुबद्धा छविश्रेष्ठा गाढरोमा च जायते ॥
 अन्तःस्वेदा बलाधिक्यात्तस्मान्नागा नृपोत्तम ॥ ५३ ॥

निर्वेदा भायुका यस्मादस्ते चैव मुक्ते तथा ॥
तस्मान्मुक्ताश्च हस्ताश्च स्वेदो गच्छति दन्तिनाम् ॥ ५४ ॥

इमे महान्तो बलिनो जातकामा मनस्विनः ॥
प्रशस्तव्यक्ष्णना नागा वृषणैश्चामलम्बिभिः ॥ ३५५ ॥
बौहमं तु भविष्यन्ति मनुष्याणामनेकपाः ॥
तस्मात्करीषप्रस्तावे वृषणो संप्रवेष्टितौ ॥ ५६ ॥

—:०:—

म्लानशिरा म्लानमुखो ःविषमो बधिरश्च यः ॥
गुटकर्णौ वैक्रवालः पैक्षहीनस्तथैव च ॥ ५७ ॥
दुष्ठी किलासी विनतः कौणः षण्डोऽथ वामनः ॥
कुब्जः किलासिमेषूश्च हीनाङ्गो यश्च वारणः ॥ ५८ ॥
यश्चाङ्गैर्विषमैर्नागो दृश्यते मनुजाधिप ॥
मातपित्तोपघातेन जायते नात्र संशयः ॥ ५९ ॥

बाह्यान्तेरविषाणाम्पामन्तरे दन्तवेष्टयोः ॥
वायुः कुप्यति नागस्य विशालस्तेन जायते ॥ ३६० ॥
इन्तयोरुपरिष्ठाब्धेदधस्तादपि वेष्टयोः ॥
वायुः कुप्यति नागस्य तदा वा कालसंभवः ॥ ३६१ ॥
इन्तवेष्टान्तयोश्चैव दन्ताभ्यां बाह्यतस्तथा ॥
वायुः कुप्यति नागस्य सदन्तस्तेन जायते ॥ ६२ ॥
विषाणादन्तरे यच्च अन्तरे दन्तवेष्टयोः ॥
ईकश्च वायुश्चरति साधुस्तेनोपजायते ॥ ६३ ॥
अन्तरे च विषाणस्य दन्तवेष्टस्य चान्तरे ॥
वायुः कुप्यति नागस्य जायतेऽतस्त्वपाहलः ॥ ६४ ॥
श्लेष्मा मारुतसंश्लिष्टो दन्तवेष्टौ निषेवते ॥
विषाणे तेन जायते ऽअस्थिभेदे तु दन्तिनाम् ॥ ३६५ ॥

* 'विकटो' इति प्राक्प्रश्नोद्देशे । † 'ह्रस्ववालः' इति प्राक् । § 'अतिश्वेता'
इति प्रश्नोद्देशे ।

१ क. 'बद्धमा' । २ क. वाहनत्वं । ३ ख. वक्त्रवा° । ४ क. परिशी-
णस्त° । ५ क. काण° । ६ य । ७ क. 'न्तरे वि° । ८ क. एकस्य ।

असृग्गर्भे शयानस्य यस्य वेष्टौ निषेवते ॥
 विषाणे तस्य जायेते वारणस्य मधुप्रभे ॥ ६६ ॥
 मन्दीभूतो यदा वायुर्दन्तवेष्टौ निषेवते ॥
 म्लाने विषाणे तेनास्य जायेते ग्रन्थयोऽपि वा ॥ ६७ ॥
 दन्तयोर्मारुतो यस्य मूलयोर्नावतिष्ठति(ते) ॥
 समदन्तस्ततो नागो जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥
 संजातदन्तवेष्टस्य मुखे कुप्यति मारुतः ॥
 विषाणानुपहन्येते मूढस्त्वेनोपजायते ॥ ६९ ॥
 नवमे दशमे वाऽपि हस्तिनी यदि पीडिता ॥
 निःस्नेहायां स्वरीभूतो भृशं कोपमुपागतः ॥ ७० ॥
 यद्यूष्मसहितो वायुर्दन्तमूले निषेवते ॥
 विषाणानुपहन्येते मत्कुणस्तेन जायते ॥ ७१ ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य दन्तमूले निषेवते ॥
 न तत्र दन्तौ जायेते यत्र कुप्यति मारुतः ॥ ७२ ॥
 यस्यैकदन्तवेष्टं तु मारुतः संनिषेवते ॥
 एकदन्तः स मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ७३ ॥
 यस्य पोतस्य जातस्य मूर्तौ कुप्यति मारुतः ॥
 संजातदन्तवेष्टस्य एकमात्रोपहन्यते ॥ ७४ ॥
 (*एकभावस्तु संपूर्णं यत्र वातो न कुप्यति ॥
 वामोन्नतो वा भवति त्वथवा दक्षिणोन्नतः ॥ ७५ ॥
 एकः संजायते तत्र एकश्चैवोपहन्यते ॥)

—(०):—

वायुर्गर्भे शयानस्य कुप्यत्येकाङ्गसंधिषु ॥ ७६ ॥
 म्लानगात्रः स मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥
 असृग्गर्भे शयानस्य वारणस्योपहन्यते ॥ ७७ ॥
 मारुतेन यदा राजन्स्तब्धस्तेन नियच्छति ॥
 हस्तिन्यां तु प्रहृष्टायां प्रभिन्नेनाथ जायते ॥ ७८ ॥

* अयं सार्धश्लोकः 'वायुर्गर्भे'—इत्यर्थोत्तरं कपुस्तके ॥

१ क. जायन्ते । २ क. निस्नेहानां । ३ क. ख. °यूष्मास° । ४ क. °स्तेनो-
पजायते ॥ ह° ।

सम्यग्गर्भेऽपरिक्लिष्टो क्लिष्टायामदुर्लभः ॥
 एष नागो महाराज यावदायुर्मदोत्कटः ॥ ७९ ॥
 न च दोषाः प्रेधावन्ति शब्दाद्यास्तमनेकपम् ॥
 मवक्षीणेन यो जातः क्षीणायां चैव मातरि ॥ ३८० ॥
 जनितश्चाप्येदृश्याम्पां यः क्लिष्टश्चोदरे भृशम् ॥
 एष मत्तो न भवति यावदायुर्मतङ्गजः ॥ ८१ ॥
 स च निस्पृग् महाराज भवेत्प्रकृतिदुर्बलः ॥
 आहाराचारवैगुण्यादभिघाताच्छ्रमाद्रपात् ॥ ८२ ॥
 गर्भिण्याः कुपिता दोषा गर्भा(र्भ)जीवितनाशनाः ॥
 ऋतुमैथुनशुक्राणां वैगुण्याच्छोणितस्य च ॥ ८३ ॥
 ईष्टासात्म्योपभोगाच्च दौर्दृढस्य विमाननात् ॥
 अथुभात्कर्मणोऽल्पायुर्दीर्घायुश्च श्रेभाद्रवेत् ॥ ८४ ॥
 मुहूर्ततिथिनक्षत्रैः करणैः शोभनैर्गजः ॥
 सुलक्षणः सुरूपेण यथावत्प्रतिपादितः ॥ ३८५ ॥
 देवब्राह्मणगन्धर्वगुणैरन्यतमेवृतः ॥
 पथ्यैः शुचिभिराहारै रसेश्च परिवृंहितः ॥ ८६ ॥
 स च वीर्यविपाकेन तथा गर्भवलेन च ॥
 धन्य एव भवेन्नागो विपरीतस्ततोऽन्यथा ॥ ८७ ॥
 भूतानां व्यतिरेकाच्च मातृजैः पितृजात्मजैः ॥
 एभिर्भावैस्तु निष्पत्तिर्यथा भूतेषु षड्रसान् ॥ ८८ ॥
 तेजस्वी तेज उद्रेकात्सत्त्वाच्चैव भवेद्गजः ॥
 तेजःसत्त्वक्षितीनां स्यादुद्रेकाद्गलवान्गजः ॥ ८९ ॥
 अग्निर्वायुर्प्रचुरत्वाद्गर्भे पुष्टो भवेद्गलात् ॥
 शुद्धात्मा भावैः स्यात्सर्वैरुद्रिक्तैः सात्त्विको गजः ॥ ३९० ॥
 तेजोधरित्रीपितृजैरुद्रिक्तै रूपावान्भवेत् ॥
 तेजोनमोनिलोद्रेकाच्छुद्धश्चाऽऽहारजाद्रसात् ॥ ९१ ॥
 आरोग्यमेव भवति शुद्धसत्त्वानलानिलैः ॥
 पञ्चभूतसमत्वे तु समुद्रेकादभीरुता ॥ ९२ ॥

१ क. प्रबाधन्ते । २ क. क्लिष्टो वोद° । ३ क. °हारे चैव वै° । ४ क. इच्छा-
 सा° । ५ क. शुभो भवे° । ६ क. °प्रचार° । ७ क. °द्वात्म्यभा° ।

सत्त्ववायुबलोद्रेकाद्भवेयुर्जवसंपदः ॥
 मनसस्तदुणानां च पित्तप्रकृतिसत्त्वयोः ॥ ९३ ॥
 समुद्रेकाद्भवेन्मेधा त्वष्टाङ्गा बुद्धिरेव च ॥
 धन्वर्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थात्यर्थवेदिता ॥ ९४ ॥
 भद्रमन्दमृगत्वं च तथा च प्रकृतित्रयम् ॥
 सर्वं जातिविभागेन प्रकृतौ च प्रवक्ष्यते ॥ ९५ ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तथा लेह्यं च हस्तिनी ॥
 अभीक्ष्णं यत्सर्मादत्ते सेवते चापि गर्भिणी ॥ ९६ ॥
 दौहदं तं विजानीयात्तच्चैवास्यै प्रदापयेत् ॥
 अनुकूले भवेद्गर्भो मातुस्तत्रोदरे रसान् ॥ ९७ ॥
 एवमेके व्यवस्यन्ति मुनयो गर्भसंभवम् ॥
 इति गर्भसमुत्पत्तिर्बुद्धिभेदः प्रवक्ष्यते ॥ ९८ ॥
 क्रुद्धो भीतः प्रहृष्टो वा दुर्बलो बलवानपि ॥
 शब्दश्च जलदादीनां वने वित्रासितो भृशम् ॥ ९९ ॥
 यादृशं भावमाश्रित्य गजो गर्भं निषिञ्चति ॥
 यादृशो धेनुर्कां याति जनयेत्तादृशं सुतम् ॥ १०० ॥
 प्रकृतिः प्रकृतिज्ञाने वक्ष्यते ते त्रिधात्मिका ॥
 तमःसत्त्वरजोयुक्ता या च दोषसमाश्रया ॥ १ ॥
 शुकशोणितयोर्गर्भे गर्भनाशविचेष्टितम् ॥
 दन्तिनां मानुषैस्तुल्यो दोषो दूष्येन्द्रियाणि च ॥ २ ॥
 व्याधयश्च भवन्त्येषां प्रायशस्तुल्यलक्षणाः ॥
 मातुर्या सात्त्व्यतश्चैव विशेषः प्रकृतेस्तथा ॥ ३ ॥
 चेतना च मनो बुद्धिराकृतिश्च स्वभावतः ॥
 आरोग्यं दौहदं चापि सात्त्व्यजान्पायुरेव च ॥ ४ ॥
 विज्ञानमिन्द्रियस्थानं सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥
 तमो रजश्च सत्त्वं च गर्भस्याऽऽत्मजमिष्यते ॥ ४०५ ॥
 क्षुत्पिपासासहिष्णुत्वं तृप्तिश्चैव तु सत्त्वजाः ॥
 श्रोत्रं शब्दाश्च मूर्तिश्च विवेकश्चैव खानि च ॥ ६ ॥

१ क. °गे च प्र० । २ क. °माधत्ते । ३ क. °त्पत्तिर्बुद्धि० । ४ क. वक्ष्येते
 ते त्रिधात्मिके ॥ त० । ५ क. °योर्जन्म ग० । ६ क. °स्तुल्या दोषा दू० । ७ क.
 विशेषाः । ८ क. सप्तजाः ।

अन्तरिक्षात्मकानि स्युर्गर्भस्येह महीपते ॥
 स्पर्शो ज्ञानं तथा हर्षो रौक्ष्यं चेष्टा च लाघवम् ॥ ७ ॥
 प्राणापानौ समानश्च व्यानोदानौ च वायवः ॥
 रूपं दृष्टिः पिपासा च पित्तमूष्मा च केवलम् ॥ ८ ॥
 रोगः पक्तिः प्रकाशश्च तेजसानीति निश्चयः ॥
 रसज्ञानं रसाश्चैव स्नेहः क्लेदः कफस्तथा ॥ ९ ॥
 अंबुजान्येतानि गर्भस्य वेदितव्यानि तत्त्वतः ॥
 (*प्राणो गन्धश्च मूर्तिश्च स्थैर्यं गौरवमेव च ॥ ४१० ॥
 पार्थिवानाह गर्भस्य बदन्ति नयकोविदाः ॥
 तस्माद्गर्भस्तु पितृजो मातृजस्तत्स्वभावतः) ॥ ११ ॥
 रससात्स्यात्मकश्चैव पञ्चभूतात्मकस्तथा ॥
 जिह्वा नासाऽक्षिणी कर्णौ शिरोऽथ हृदयं गलः ॥ १२ ॥
 नाभिर्वेस्तिर्गुदश्चैव जीवस्याऽऽपत्तनानि वै ॥
 परोक्षत्वादिनिष्ठं हि मन्यन्ते भूतसंभवम् ॥ १३ ॥
 विचिन्त्य बहुशो बुद्ध्या विप्रो गौतमवाङ्मूली ॥
 कुमुदस्य समुत्पन्ना वामनस्याञ्जनस्य च ॥ १४ ॥
 पुण्डरीकस्य च कुले सर्वव्यञ्जनपूजिताः ॥
 ते(ये)षां मुक्ता विषाणेषु पुरीषेषु च रोचना ॥ ४१५ ॥
 यस्य स्युस्ते च वृषतेः स राजा स्यादनिर्जितः ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य यस्य सक्थि निषेवते ॥ १६ ॥
 स नीचजघनः स्यात्तु पुरस्ताच्च समुच्छ्रितः ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य मन्यासंधिषु कुप्यति ॥ १७ ॥
 सोऽस्य नामयन्नि ग्रीवां तेन मास्रविद्वुर्गजः ॥
 शरत्काले तु संप्राप्ते प्रभूतयवसोदके ॥ १८ ॥
 निर्दशमशकेऽरण्ये मृगनेत्रास्तु रात्रिषु ॥
 दिशो गजाश्च यूथानि समेवेक्षन्ति पार्थिव ॥ १९ ॥
 लीलया क्रीडमाना वै वनेषूपवनेषु च ॥
 जनयन्ति च ते तत्र त्रिविषाणाननेकपान् ॥ ४२० ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. रागपक्तिप्रकाशाश्च । २ क. अत्यन्येतानि । ३ क. 'त्मकाश्चै' ।
 ४ क. 'त्मकास्त' । ५ क. लोचना । ६ क. 'मयेत्सति पा' ।

चतुर्विषाणांश्च गजान्द्विविषाणांस्तथैव च ॥
 हस्तिनीनां प्रभावेण जायन्ते ते दिशां गजैः ॥ २१ ॥
 प्रदक्षिणाश्च जायन्ते वारणाः पृथिवीपते ॥
 द्विविषाणास्तु ये तत्र ग्रहणं यान्ति ते नृप ॥ २२ ॥
 ते भवन्त्युत्तमा नागाः पूजिताः पृथिवीपते ॥
 योगार्हास्ते महाराज च्छत्रार्हाश्चैव वारणाः ॥ २३ ॥
 वारणा मधुपर्कार्हा मानार्हास्ते भवन्ति च ॥
 ईदृशा यस्य मातङ्गाः सेवन्ते विषयानृप ॥ २४ ॥
 पूजिता लक्षणैरेभिः स राजा त्वभिनन्दति ॥ ४२५ ॥
 समुद्रवसनां कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ॥
 चिरं च वसुधां या(पा)ति शत्रूंश्चाप्यधिगच्छति ॥ २६ ॥
 बीजान्युप्तानि रोहन्ति सुभिक्षं चैव जायते ॥
 अनावृष्टिर्न भवति मनोहानिर्न चैव हि ॥ २७ ॥
 नोपद्रवाः प्रधावन्ति व्याधयश्च महीयते ॥
 यस्य राज्ञः पुरे देशे वाहनेष्वात्मजेषु च ॥ २८ ॥
 आप्रयाद्विपुलां लक्ष्मीं स राजा यत्र वारणः ॥
 सर्वकामसमृद्धिश्च जायते नात्र संशयः ॥ ४२९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
 गर्भावक्रान्तिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 गर्भः कथं संभवति संभूतः केन जीवति ॥ १ ॥
 किं च प्रथमतस्त्वङ्गं गर्भस्थस्योपजायते ॥
 किं मातृजं शरीरे च पितृजं वारणस्य किम् ॥ २ ॥
 कति दन्ताः कति नखाः कति मर्माणि हस्तिनाम् ॥
 कियन्मात्रं च रुधिरं पित्तं श्लेष्मा च मारुतः ॥ ३ ॥
 वायुः कस्मिन्स्थितो देशे कस्मिन्पेशी च तिष्ठति ॥
 कं स्थितं रुधिरं चास्य पित्तं श्लेष्मा च दन्तिनः ॥ ४ ॥

अन्नप्रमाणं किं चास्य किमात्रश्चान्दुको गजे ॥
 किमात्रं क्लोम हृदये किमात्रं फुफ्फुसं मुने ॥ ९ ॥
 अन्नं किमात्मकं विद्यात्क स्थितश्चोदको गजे ॥
 क स्थितं क्लोम हृदयं ग्रीहा वृकौ पृक्तया ॥ ६ ॥
 क नु वैस्तिप्रबद्धश्च परिमाणं च किं भवेत् ॥
 भुङ्क्ते गर्भोदरस्थो वा न वा भुङ्क्तेऽथ भोजनम् ॥ ७ ॥
 संधयः कति चास्थीनि केन मोचयति हेतुना ॥
 केन पश्यति रूपाणि परिक्रामति तिष्ठति ॥ ८ ॥
 केन स्तनति वै नागो लिण्डं सृजति मेहति ॥
 उत्तिष्ठति निषीदेच्च निषण्णश्चानुवर्तते ॥ ९ ॥
 विपद्यते तथा केन मैथुनं केन गच्छति ॥
 के बालाः कानि रोमाणि केशाः पक्ष्म च किं भवेत् ॥ १० ॥
 कियन्मात्राणि श्रो(स्त्रो)तांसि च्छव्यः कति च दन्तिनाम् ॥
 केन जीर्णेत भुक्तं च जीर्णे केन निरुहति ॥ ११ ॥
 केन निद्रामुपादत्ते केन निद्रा न जायते ॥
 ग्रहणी केन दीप्ता स्यादविपाकः कथं भवेत् ॥ १२ ॥
 वातपित्तवहाः काश्च शुक्रवाहाश्च काः स्मृताः ॥
 मेदोवहा रसवहाः शिरा रक्तवहाश्च काः ॥ १३ ॥
 मांसास्थिमेदोमज्जानां वाहिन्यश्च शिराः कति ॥
 प्रसारणाकुञ्चनाद्याश्रेष्ठाः काभिश्च चेष्टते ॥ १४ ॥
 केन वा स्याद्विपचेन वस्ती मूत्रं प्रवर्तते ॥
 अजस्रं मत्तनागानां मदो वाऽपि किमात्मकः ॥ १५ ॥
 गजानां रोमकूपेभ्यः कस्मात्स्वेदो न वर्तते ॥
 मुखतः केवलं स्वेदः क्लान्तानां संप्रवर्तते ॥ १६ ॥
 एवं मे पृच्छतो ब्रूहि सर्वमेव महामुने ॥
 वारणानां च नामानि यस्तावद्वक्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 सौम्याऽऽग्नेयमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १८ ॥

१ क. किमात्रकं । २ ख. °श्चोन्दुको । ३ क. वृष्कौ । ४ क. वस्तिः प्रवृद्ध° ।
 ५ क. हेच्छति । ६ क. च यानि स्युस्ता° ।

सोमजं शीतमाद्रं च शुष्कमुष्णं च वैजसम् ॥
 अयाणां स्यावराणां च संभवश्च चतुर्विधः ॥ १९ ॥
 पुरुषो गौरजोऽश्वोऽव्यो गर्दभोऽश्वतरोऽपि च ॥
 सप्तैते जङ्गमा ग्राम्या वन्यान्सप्त निबोध मे ॥ २० ॥
 कपिर्गजो वराहश्च शार्दूलो महिषो मृगः ॥
 खड्गश्चेति समाख्याताः सप्त वन्याश्च जङ्गमाः ॥ २१ ॥
 वृक्षो वनस्पतिर्गुल्मो लतौषधितृणानि च ॥
 प्रतानो वीरुधो गुच्छः स्थावरा नव कीर्तिताः ॥ २२ ॥
 स्थावराणां च निर्देशो रसवीर्यविपाकतः ॥
 कीर्तितो यवसाध्याये विस्तरेण महीपते ॥ २३ ॥
 समागतो हस्तिर्नी तु नागो मैथुनमाचरेत् ॥
 योण्यां करेण्वाः संघर्षात्सौम्यं शुकं विमुञ्चति ॥ २४ ॥
 निषिच्यमाने शुक्रे तु महात्मा प्रतिपद्यते ॥
 जीवः सूक्ष्मपरो धातुरचिन्त्यः प्रभुरीश्वरः ॥ २५ ॥
 संसृष्टं रजसा शुकं तिष्ठद्योण्यां विवर्धते ॥
 सप्तरात्रोषितं तत्र कललं जायते ततः ॥ २६ ॥
 दशाहादर्बुदं तत्र जायते राजसत्तम ॥
 मासाच्च पेशी भवति हृदयं तदनन्तरम् ॥ २७ ॥
 कैचित्संभवमिच्छन्ति पूर्वं संजायते शिरः ॥
 पूर्वं हृदयमित्येके युगपच्चपरेऽब्रुवन् ॥ २८ ॥
 हृदयं मनसः स्थानं मनश्चाऽऽहुः प्रजापतिः ॥
 तस्माद्भ्रूणेण जातस्य हृदयं जायतेऽग्रतः ॥ २९ ॥
 ततः संजायते क्लोम यकृदैवृक्कौ त्रयं तथा ॥
 ततः शिराः संभवन्ति तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३० ॥
 ततः शिराभिः सहितं स्थूलान्नमुपजायते ॥
 पृष्ठवंशोऽथ जघनं वक्षो गात्रापरोदरम् ॥ ३१ ॥
 क्रमेण सर्वाण्यङ्गानि केशरोमनस्वानि च ॥
 भवन्त्यत्र शिराभागे मातुर्गर्भोदरे वसन् ॥ ३२ ॥
 ततः स दशमे मासे द्वादशे वाऽपि जायते ॥
 एवं हि जायते हस्ती जातश्चापि पिवेत्पयः ॥ ३३ ॥

द्विमासजातश्चपलो लिण्डवापि(?)मस्तङ्गजः ॥
 तृतीये च चतुर्थे च पानीयं मासि सेवते ॥ ३४ ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्णां मासानां वृणं मृदु च पल्लवम् ॥
 शल्लकीमरिमेदं च कर्णिकारं च स्वादति ॥ ३५ ॥
 भुञ्जानस्य भवर्धन्ते दोषाः प्रायेण दन्तिनः ॥
 वातपित्तकफाश्चैव तेषां कर्म पृथक् पृथक् ॥ ३६ ॥
 रक्तमांसास्थिमज्जानो वर्धन्ते धातवो रसैः ॥
 मेदः शुक्रं बलं तेजो जवो वर्ष्म च पार्थिव ॥ ३७ ॥
 रसेन पित्तं चाम्लेन मधुरेण कैफः सदा ॥
 कषायकटुकाम्बां तु वर्धते दन्तिनोऽनिलः ॥ ३८ ॥
 कण्ठे श्लेष्मा विहरति भुञ्जतो विविधान्नसान् ॥
 पित्तेन पच्यते भुक्तं कफान्निद्राऽस्य जायते ॥ ३९ ॥
 वातात्प्राणस्य चेष्टा च जीर्णस्य च निरूहन(ण)म् ॥
 समधातुस्त्वरोगः स्याद्विषमैर्व्याधितो भवेत् ॥ ४० ॥
 जरायुरक्तं मांसं तु मानृजान्विद्धि हस्तिनः ॥
 शुक्रं मज्जास्थिमेदांसि शिरारोमनखाः पितुः ॥ ४१ ॥
 यथाविभक्तान्यस्थीनि संधयो ये च कीर्तिताः ॥
 दन्ता नागस्य यावन्तो मर्माणि च निबोध मे ॥ ४२ ॥
 शिरस्यस्थिद्वयं राजन्कपाले च तथाऽपरे ॥
 अष्टावस्थीनि ग्रीवायां नव चैवात्र संधयः ॥ ४३ ॥
 एकमेवास्थि सगदे द्वौ संधी सव्यदक्षिणौ ॥
 द्वे च सूकास्थिनी ज्ञेये चत्वारश्चात्र संधयः ॥ ४४ ॥
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च दन्ताः षोडश सागदाः ॥
 ग्रहारिणौ च द्वौ दन्तौ करिणोऽष्टादश स्मृताः ॥ ४५ ॥
 अष्टादशानां दन्तानां संधयोऽष्टादशैव च ॥
 अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च विद्यान्नागस्य पार्थिव ॥ ४६ ॥
 गैलनाढ्यां चतुःषष्टिस्तरुणास्थीनि दन्तिनैः ॥
 वलपाकृतिकल्पानि सप्तषष्टिश्च संधयः ॥ ४७ ॥

१ क. पिण्डवापि । २ क. कफस्तदा । ३ ख. शिरो रो० । ४ ख. संधयोः ।
 ५ क. गलानां च । ६ क. °नः ॥ प्रल० ।

प्रतरास्थि तलमोहे विद्यादेकं विचक्षणः ॥
 तलकर्षे च विज्ञेयं प्रतरास्थ्येकमेव तु ॥ ४८ ॥
 अष्टावेव हि पादेषु प्रतरास्थीनि निर्दिशेत् ॥
 चतुर्थे च महीपाल संधयश्चात्र षोडश ॥ ४९ ॥
 पलिपादेषु कर्णेषु मोहयोः मोहसंधिषु ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु गुलिकास्थीनि विंशतिः ॥ ५० ॥
 अशीतिरेव पादेषु चतुर्ष्वपि च पार्थिव ॥
 विंशतिश्च नखानि स्युः संधीनां द्व्यधिकं शतम् ॥ ५१ ॥
 विशेषास्थ्येकबाह्वस्थि वंशास्थीनि च गात्रयोः ॥
 पूर्वयोस्तु षडस्थीनि ह्येवं षट्चैव संधयः ॥ ५२ ॥
 अस्थीनि संधयश्च स्युः षडेवापरयोरपि ॥
 कपालास्थ्येकमेवाऽऽहुः सर्वतो जघनाश्रितम् ॥ ५३ ॥
 चतुर्दशाऽऽहुरस्थीनि नागस्योरसि संख्यया ॥
 संधयस्त्वपि चास्त्रां तु दश पञ्च च निश्चिताः ॥ ५४ ॥
 अस्थीनि विंशतिः पृष्ठौ(ष्ठे) संधयश्चैकविंशतिः ॥
 पक्षयोरुभयोर्विद्याच्चत्वारिंशच्च पार्श्वकाः ॥ ५५ ॥
 द्विचत्वारिंशदेवाऽऽसां पार्श्वकानां तु संधयः ॥
 ऊर्ध्वास्थीन्येकविंशत्स्युः संधयश्चैकविंशतिः ॥ ५६ ॥
 लाङ्गूलवंशलाङ्गूले गुलिकास्थीनि विंशतिः ॥
 त्रिंशत्तु संधयश्चात्र संख्यया विद्धि पार्थिव ॥ ५७ ॥
 त्रीण्यस्त्रां तु शतान्येवं विंशतिश्चैव संख्यया ॥
 शतानि त्रीणि संधीनां षट्षष्टिं चापि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

—:०:—

हस्ते च तालुनि द्वे द्वे मुखे नेत्रे कटिद्वये ॥
 द्वे कर्णयोश्च प्रत्येकमेवमेकादशैव तु ॥ ५९ ॥
 स्तनयोश्चैव मेण्ड्रे च नागस्य तु गुदे तथा ॥
 विद्यात्पञ्चदशैतानि श्रो(स्रो)तांसि वदतां वर ॥ ६० ॥

—:०:—

१ क. प्रान्तरास्थि । २ क. °यं प्रान्तरा° । ३ क. प्रान्तरास्थीनि । ४ क. °तो यजना° । ५ क. °शदासां तु पा° । ६ क. तालुके ।

नेत्रयोश्चापि पक्ष्माणि केशाञ्छिरसि निर्दिशेत् ॥
देहे रोमाण्यसंख्यानि बालाः पुच्छे च दन्तिनाम् ॥ ६१ ॥

—:():—

सिराः शतानि सप्तैव सर्वपिण्डेन दन्तिनाम् ॥
पञ्च स्नायुसहस्राणि पञ्च स्नायुशतानि च ॥ ६२ ॥
एतेषां विस्तरा राजन्सिराव्यूहे प्रवक्ष्यते ॥
मर्माण्यपि प्रवक्ष्यामि भेदतो मर्मसंग्रहे ॥ ६३ ॥
गुदोऽण्डकोशो हृदयं मेण्डं नाभ्युदरं करः ॥
प्रत्यङ्गं सौप्रतीकाशौ प्रतिमानं गुदे स्तनौ ॥ ६४ ॥
ग्रोहसदानभागौ च ग्रन्थिः सैकुटिकेतलाः ॥
पलिहस्तौ च विष्के च रन्ध्रौ द्वे चापरान्तरे ॥ ६५ ॥
कुक्षिः कटी च प्रस्तावश्रो(स्त्रो)तांसि दश पञ्च च ॥
कक्षाभागौ सनिष्कासौ मन्ये च मनुजाधिप ॥ ६६ ॥
अन्तर्बाहू पणवको बिम्बकः कुम्भ एव च ॥
अपस्कारौ तथाऽष्ठीव्यू मृदुकुक्षिस्तथैव च ॥ ६७ ॥
गलपृष्ठं यैवस्थाने ग्रीवामन्ये च तालुकम् ॥
वाहित्थं शम्बुकौ जिह्वा बलाङ्गे वक्षणौ तथा ॥ ६८ ॥
विक्षोभौ चूचुकौ मुष्कौ कूर्मासतलसंघयः ॥
अस्थिक्षयो कुलाभागावुरःसंधिरुस्तथा ॥ ६९ ॥
उभावंसौ च विज्ञेयाविति सप्तोत्तरं शतम् ॥
मर्मणामिति व्याख्यातं वारणानां नराधिप ॥ ७० ॥

—:():—

अतश्च कथ्यमानानि दोषस्थानानि मे शृणु ॥
पर्वाण्यामाशयश्चैव उरः कण्ठं शिरस्तथा ॥ ७१ ॥
स्थानान्येतेषां सर्वाणि श्लेष्मणो विद्धि दन्तिनाम् ॥
ऊर्ध्वं नाभेरधः पित्तं हृदयं समुपाश्रितम् ॥ ७२ ॥
पक्वामाशयगो वायुर्जघने सङ्गदे तथा ॥
स सर्वदेहव्यापी तु सर्वतः कर्म चेष्टते ॥ ७३ ॥

१ क. °ण्डेषु द° । २ क. सकलकुन्तलाः । ३ क. रन्ध्रे द्वौ चा° । ४ क. कुक्षी । ५ ख. यतस्थाने । ६ क. °क्षोभोभौ च तुष्कौ च कू° । ७ ख. सगुदे ।

रक्तस्थाने स्थितो वायुर्व्यानो नोम्ना तु वीर्यवान् ॥
 मेदःस्थाने स्थितः प्राणो वसास्थान उदीरणः ॥ ७४ ॥
 समानो मांसमध्यस्थो ह्यपानश्चास्थिसंस्थितः ॥
 व्यानोदानौ समानश्च प्राणापानौ च पञ्चधा ॥ ७५ ॥
 भूयो वायुः शरीराणि विभक्तिं भगवान्प्रभुः ॥
 व्यानाद्भवति चेष्टा च निमीलोन्मीलने नृप ॥ ७६ ॥
 उदानेन बलोन्मादौ समानाद्भागमादिशेत् ॥
 वागुच्छ्वासानुपानानां प्रवृत्तिः प्राणजा स्मृता ॥ ७७ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि ह्यपाने विद्धि पार्थिव ॥
 हस्तस्थं तिष्ठति सदा चक्षुर्मध्ये च दन्तिनाम् ॥ ७८ ॥
 सौरं तेजश्च नेत्रे तु प्रविभक्तं शरीरिणाम् ॥
 तथा प्राप्नोत्य हर्षादींस्तेन रूपं च पश्यति ॥ ७९ ॥
 श्लेष्मस्थाने स्थितं सत्त्वं रजो बाय्वनुसंस्थितम् ॥
 तैमः पित्तानुगं चैव तिष्ठत्येव मतङ्गजः ॥ ८० ॥
 प्रहर्षानन्दभावाभ्यां सौम्यं शुक्रं प्रमुञ्चति ॥
 क्रमेण रसवीर्याणां सौम्यं शुक्रं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥
 अदृश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षसंभवम् ॥
 गृह्णीते साऽद्भुतं गर्भं गर्भिणी द्वेष्टि चाद्भुतम् ॥ ८२ ॥
 सप्त पेशीशतान्याहुः सर्वेष्वङ्गेषु हस्तिनाम् ॥
 अस्थ्याश्रिताश्च ताः सर्वाः स्नायुबद्धास्त्वचा वृताः ॥ ८३ ॥
 अल्पं वा बहु वा ह्रस्वं दीर्घं वाऽप्यथवा पृथक् ॥
 एकसंस्थं हितं मांसं यत्स्यात्पेशीति तद्विदुः ॥ ८४ ॥
 नृणां मर्मसु सर्वेषु निज्जा कफमुपाश्रिता ॥
 व्यवसायश्च नागानां स्कन्धदेशमुपाश्रितः ॥ ८५ ॥
 वपुः श्रीः कीर्तिराशा च त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ॥
 अस्थीनि पर्वतो मेरुस्तेजो देहे व्यवस्थितम् ॥ ८६ ॥
 बुद्धिर्मेधा च नागानां स्नायुबन्धेष्ववस्थिता ॥
 वसामाश्रित्य बलवान्दर्पास्तिष्ठति नित्यशः ॥ ८७ ॥

मदश्चैव महातेजाः शुक्रस्थानं समाश्रितः ॥
 शिरासंधीन्समाश्रित्य लोभस्तिष्ठति वै सदा ॥ ८८ ॥
 अन्त्रेषु कर्म नागानामालस्यं यकृति स्थितम् ॥
 कालेयं मदो(?) क्रमते विषादो नृपसत्तम ॥ ८९ ॥
 गजस्य पुष्फुसे चैव भयं तिष्ठति नित्यशः ॥
 वक्षसेत्रच्छु(?) हृदयं सव्यं स्तनमुपाश्रितम् ॥ ९० ॥
 यकृद्दृढयपार्श्वं च क्लोम वक्षःस्थितं विदुः ॥
 यकृन्प्लीहे च संबद्धे (*स्थूलान्नं हृदयादधः ॥) ९१ ॥
 आमाशयं विभजते तिष्ठेत्पक्वाशयं च तत् ॥
 आमाशयस्य मध्यस्था व्याधयः सर्व एव तु ॥ ९२ ॥
 व्याधयो ये च संख्यातास्तेषां पक्वाशयो गतिः ॥
 ईषत्तु शृषिरा वृत्ता दीर्घा बलवती सिरा ॥ ९३ ॥
 स्नायुर्वल्कावनद्धा च घना पृथ्वी च कण्डुरा ॥
 वातपित्तकफानां च तथैव रसशुक्रयोः ॥ ९४ ॥
 मेदोमृज्ज्जमांसानां तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
 हासवृद्धी यतो ह्येषां प्रमाणेनोच्येते त्वतः ॥ ९५ ॥
 मूत्रं वस्तिश्च मुष्कौ च वङ्क्षणोद्देशमाश्रितौ ॥
 मांसमस्थ्याश्रितं विद्यादमृज्ज्जमांसमुपाश्रितम् ॥ ९६ ॥
 मज्जाभ्यन्तरतोऽस्त्रां तु शुक्रं मज्जाश्रितं विदुः ॥
 मेदो मांसाश्रयं प्राहुः शिरा मांससमाश्रिताः ॥ ९७ ॥
 रोमाणि त्वचि जातानि मांसस्यापि त्वगावृतिः ॥
 छव्यः षडेता व्याख्याता द्विषानां द्विषदां वर ॥ ९८ ॥
 छवीनां विस्तरश्चापि मर्माध्याये प्रेवक्ष्यते ॥
 शिरास्नाय्वात्मकं विद्यान्नस्नानां संभवं नृप ॥ ९९ ॥
 तलानां किणभावं च निसर्गादीश्वरं विदुः ॥

—:०:—

इमा महामकृतयस्तिस्त्रः कीर्तयतः गृणु ॥ १०० ॥

*कपुस्तके भुटितम् ।

१ क. °संधि समा° । २ क. पुष्फसे । ३ क. संबद्धः । ४ क. °वस्थम° ।
 ५ क. °च्यतत्व° । ६ क. प्रचक्षते ।

रजस्तमश्च सत्त्वं च प्राहुरध्यात्मकोविदाः ॥
 मेधावी चपलश्चण्डस्तेजस्वी लघुविक्रमः ॥ १ ॥
 कौतूहलप्रेकामी च क्रीडनो हर्षणश्च यः ॥
 शीघ्रं कृतं नाशयति शीघ्रं कर्माभिपद्यते ॥ २ ॥
 दुर्भगश्च तथा नागः सततं धेनुकाप्रियः ॥
 अशिता दुर्भरः गूरो निःशङ्कोत्तानवेदिता ॥ ३ ॥
 एवंविधस्तु यो नागः स राजभाजसः स्मृतः ॥
 कृच्छ्रेण किञ्चिज्जानीते कर्म चास्य प्रणश्यति ॥ ४ ॥
 निद्रालुर्गूढसंज्ञश्च तामसो नाग उच्यते ॥
 अन्वर्थवेदी सुभगः स्मृतिमाश्रुभयोगजः ॥ १०५ ॥
 कर्म शीघ्रं विजानाति न च तत्तस्य नश्यति ॥
 आयुष्मान्बलवान्गूरो नीरोगः सुप्रजो लघुः ॥ ६ ॥
 धन्यो यशस्वी दीप्ताग्निः सुसत्त्वः प्रियदर्शनः ॥
 स्निग्धगम्भीरघोषश्च सात्त्विको नाग उच्यते ॥ ७ ॥
 इति तिस्रः समारूपाता महाप्रकृतिपोनयः ॥

—:०:—

एवं शरीरं व्याख्यातं प्रविभागेन(ण) मे शृणु ॥ ८ ॥
 प्रसारणं च गात्राणां तथा संकुचनं च यत् ॥
 चत्वारिंशत्सिरास्तस्य विनियुक्ता हि धारणे ॥ ९ ॥
 उत्तिष्ठति शिराभिश्च चत्वारिंशद्भिरेव हि ॥
 उपवेशं च कुरुते चत्वारिंशद्भिरीश्वरः ॥ ११० ॥
 षट्शतेन विजानीयाद्गमनं परिवर्तते ॥
 हस्तशीलेन कुरुते षट्शतेन तु वारणः ॥ ११ ॥
 जृम्भणं कुरुते नागः स चत्वारिंशता तथा ॥
 दशभिर्हन्ति हस्तेन ग्रासं दशभिरेव च ॥ १२ ॥
 दशभिश्चालयेत्स्रक्कौ दशभिश्चैव स्वादति ॥
 भक्षयित्वा निगिरति शिराभिर्दशभिस्तथा ॥ १३ ॥
 दशभिर्दशभिश्चैव पच्यमाने च वारणः ॥
 शिरसो धारणे दृष्टाः सिरा ब्रूध्वं तु विंशतिः ॥ १४ ॥

ग्रीवायां पार्श्वयोर्दृष्टास्तिस्रस्तिस्रः पुनः शिराः ॥
 शिरसश्चालने दृष्टा दश स्कन्धगताः शिराः ॥ ११५ ॥
 आददाति शिराभिश्च पानीयं दशभिर्द्विपः ॥
 *दशभिर्निर्वमेच्चैव शिराभिः सलिलं गजः ॥ १६ ॥
 दशभिर्निमिषेन्नाग उन्मिषेद्दशभिः पुनः ॥
 दशभिर्गन्धमाप्नोति गृणोति दशभिस्तथा ॥ १७ ॥
 षट्त्रिंशच्च शिरा दृष्टा दृष्टिसंचारणेऽपि च ॥
 कठयोर्दश विज्ञेया शिरा मदवहा नृप ॥ १८ ॥
 दशभिर्दशभिश्चैव कर्णौ चालयति द्विपः ॥
 निश्वासं कुरुते याभिस्ताः शिरास्त्रिंशदेव तु ॥ १९ ॥
 दशभिर्बृंहति गजो व्याहरेद्दशभिः पुनः ॥
 पुच्छं चालयति श्रीमान्सिराभिर्दशभिर्गजः ॥ २० ॥
 निर्हरेद्दशभिर्मण्ड्रे दशभिश्चैव सं(मे)हति ॥
 मैथुनं याति दशभिर्(भी)रेतो दशभिरावपेत् ॥ २१ ॥
 अभितप्तस्तु मातङ्गो वमथुं याभिरुत्सृजेत् ॥
 षट्त्रिंशच्च शतं विद्यात्सिराः स्वेदवहास्तु ताः ॥ २२ ॥
 शिरा गुदनिबद्धास्तु हृदयं चापि संश्रिताः ॥
 धारणे तु पुरीषस्य तथैवोत्सर्जने पुनः ॥ २३ ॥
 तासां दशशतं दृष्टं मूत्रस्पोत्सर्जने दश ॥
 ततो वातवहा दृष्टा ग्रहणीदीपनाः शिराः ॥ २४ ॥
 पकाशयनिबद्धास्तु ज्ञेयास्तास्तु चतुर्दश ॥
 शिरा दश समाख्याता यास्तु पित्तवहाः स्मृताः ॥ २५ ॥
 दशैव तु शिरा दृष्टाः श्लेष्माणं या वहन्ति वै ॥
 शिरा यास्तु शरीरेऽस्मिन्सर्वसंधिसमाश्रिताः ॥ २६ ॥
 नदीं तरति सर्वाभिस्ताभिश्चैव तु लब्धयेत् ॥
 ताश्च गात्रैश्चतुर्भिश्च पृथक्त्वे विंशतिः स्मृताः ॥ २७ ॥
 सिरा रसवहा दृष्टा जिह्वायां हृदयाश्रिताः ॥
 दशैव ताः सुसूक्ष्मास्तु याभिर्वेदयते रसान् ॥ २८ ॥

* अयमर्धश्लोकः 'शिरसश्चालने'— इत्यतः प्राक्पुस्तके ॥

अपानेन यदा वायुं वारणः प्रविमुञ्चति ॥
 पक्काशयनिबद्धास्तु ज्ञेयास्तास्तु चतुर्दश ॥ २९ ॥
 एकादश शतान्येवं सप्ततिश्च पुनः सिराः ॥
 (*वारणस्य प्रदेशेऽस्मिन्व्याख्यातास्ताः प्रदेशाः ॥ १३० ॥
 शतानि त्रीणि शेषाणि त्रिंशदन्याः पुनः सिराः ॥)
 एता रक्तवहा दृष्टाः शरीरं सर्वमेव हि ॥ ३१ ॥
 सिराभिः संवृतं याभिर्वल्लीभिरिव पादपः ॥
 अत्र प्रतिविशेषं तु हस्तिन्यामुपलक्षयेत् ॥ ३२ ॥
 एकैकस्मिन्स्तने दृष्टाः सिराः क्षीरवहा दश ॥
 हृदयंगमाः सुसूक्ष्माश्चेति प्रोक्तः सिराविधिः ॥ ३३ ॥
 शतानि पञ्च (*नागस्य सहस्रं च) विशेषतः ॥
 रेतोत्सर्गकरा यास्तु वारणानां सिरा दश ॥ ३४ ॥
 मैथुनार्थं च या दृष्टास्ता एव विंशतिः स्मृताः ॥
 नव संधिशतान्येवं वारणेष्ववधारयेत् ॥ ३५ ॥

—:—:—

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते संधयो वारणस्य तु ॥
 द्वाविंशतिः संधयस्तु पादे पादे विनिश्चिताः ॥ ३६ ॥
 प्रोहसंधानभागे च पलिहस्ते च दन्तिनः ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु संधयश्च चतुर्दश ॥ ३७ ॥
 एवं भागे त्वपस्कारे पादे विक्षोभयोरपि ॥
 प्रतिमाने च विज्ञेयाः संधयस्तु चतुर्दश ॥ ३८ ॥
 गुच्छे सगुटिकायां च स्पुस्तथाऽन्तरसक्थानि ॥
 संधयोऽत्र महाराज विज्ञेयास्तु चतुर्दश ॥ ३९ ॥
 मण्डूक्यन्तरसंधौ तु अशीव्ये तु विशेषतः ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ १४० ॥
 आयासकाण्डे रन्ध्रे च स्तनानुसार एव च ॥
 मेण्ड्रे चैवाण्डकोशे च नवतिः संधयः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 अंसे च प्रत्यगंशे च तथाऽसफलकेऽपि च ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४२ ॥

* 'धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. प्रतिमुञ्चति । २ क. °स्तासु च° । ३ क. °नुरस ए° ।

आयासकाण्डे रम्भे च स्तनागुसार एव च ॥
 मेण्ड्रे चैवाण्डकोशे च नवतिः संधयः स्मृताः ॥ ४३ ॥
 अंसे च प्रत्यगंशे च तथाऽसफलकेऽपि च ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४४ ॥
 ग्रीवाविन्दुचितानेषु पिण्डकावग्रहे तथा ॥
 आसने शयने स्थाने विद्यात्संधिशतानि षट् ॥ १४५ ॥
 पुरस्कारावग्रहे च नियोगे श्रवणे तथा ॥
 ईषिकान्तरयोश्चैव वातकुम्भे च दन्तिनः ॥ ४६ ॥
 द्वे च संधिशते प्राहुः संधीश्चापि चतुर्दश ॥
 स्व(क)टे च खलु नेत्रान्ते एकैके संधयः स्मृताः ॥ ४७ ॥
 विषाणयोर्द्वयोश्चापि हस्ते द्वात्रिंशदीरिताः ॥
 उरसि द्वादश ज्ञेया मुखे त्रिंशति(?)रेव च ॥ ४८ ॥
 दशनासगदाये तु संधयस्तत्र षोडश ॥
 जिह्वायां तु त्रयः प्रोक्ताः कण्ठे ज्ञेयास्त्रयोदश ॥ ४९ ॥
 आसने वंशदेशे च तत्पिले पश्चिमासने ॥
 तथा त्वपरवंशे च द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥ १५० ॥
 अस्थिभागे च जघन उत्कृष्टकलयोरपि ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥ ५१ ॥
 (*लाङ्गूलवंशे लाङ्गूले द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥)
 करिषभागे प्रस्त्रावे गुदभागे च दन्तिनः ॥ ५२ ॥
 संधयो विंशतिर्ज्ञेया भागेष्वेतेषु निश्चिताः ॥
 पलिहस्ते ततः कर्मभोहसंदानयोरपि ॥ ५३ ॥
 अपस्कारे च नागस्य क्रोशसंधिं विनिर्विशेत् ॥
 बाह्वोरथासफलके पाद्याभागे तथैव च ॥ ५४ ॥
 ग्रन्थिष्वपि तथाऽष्ठीव्ये ज्ञेयासु कटिकासु च ॥
 उत्कृष्टेऽप्यथ मण्डूक्यां भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥ १५५ ॥
 समुद्रसंधिः सर्वेषु यथावदिति निश्चयः ॥
 लाङ्गूलवंशे लाङ्गूले जघनन्यस्थिदेशयोः ॥ ५६ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

उलूखलारूपः संधिस्तु कलाभागे च दन्तिनः ॥
 विताने श्रवणे चैव बिम्बोः कुम्भान्तरे तथा ॥ ५७ ॥
 निर्याणे कैटिसंधौ च शिरोमस्तकपिण्डयोः ॥
 इषीकाग्रे च कुम्भे च वारणस्य महीपते ॥ ५८ ॥
 तूणसीवनवत्संधिर्विज्ञेयस्तु कपालतः ॥
 हनुस्रक्कपालेषु सगदेष्वेव दन्तिनः ॥ ५९ ॥
 संधिर्वायसतुण्डः स्याद्भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥
 नेत्रे वर्त्मन्यपाङ्गे च करीषाश्रा(स्त्रा)व एव च ॥ १६० ॥
 हृदये चाक्षिकूटे च कण्ठे क्लोन्नि गुदे तथा ॥
 ज्ञेयो मण्डलसंधिस्तु भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥ ६१ ॥
 शम्बुके प्रतिमाने च वाहित्रे दन्तवेष्टयोः ॥
 शङ्खावर्ते भवेत्संधिः शृङ्गाटः श्रो(स्त्रो)तसि स्थितः ॥ ६२ ॥
 इत्येव संधयः प्रोक्ताः स्नायून्यपि निबोध मे ॥
 अष्टौ वक्षःप्रदेशे च चतस्रो बालपुष्करे ॥ ६३ ॥
 एकैकस्मिन्स्तु पादे वै स्नायूनां विंशतिः स्मृता ॥
 मुष्के मेण्डोदरगुदे त्वष्टौ विंशतिरेव च ॥ ६४ ॥
 महास्नायूनि वै पञ्च दश चापि द्विपस्य वै ॥
 ऊर्ध्वभागानि सप्तैव षडधोभागकानि च ॥ १६५ ॥
 द्वे तिर्यग्भागिके दृष्टे एवं पञ्चदशैव हि ॥
 एभिर्वै सर्वतो देहः प्राणौलीभिरिवाऽऽवृतः ॥ ६६ ॥
 कफपित्तानिलैर्दृष्टैर्यदा कायोऽभिपूर्यते ॥
 तदा व्याधिमवाप्नोति वारणो नात्र संशयः ॥ ६७ ॥
 सप्तोत्तरं मर्मशतं वारणस्यावधारयेत् ॥
 प्रदेशसंग्रहे तानि कीर्तितानि यथागमम् ॥ ६८ ॥
 चतुर्विधानि ज्ञेयानि यथावेदभिनिश्चयः ॥
 येषु दंष्ट्राश्च विद्धोश्च ताडिता वा मतङ्गजाः ॥ ६९ ॥
 विनाशं प्राप्नुवन्तीह क्षिप्रं वा यदि वा चिरात् ॥
 कालान्तरविनाशीनि सद्यःप्राणहराणि च ॥ १७० ॥

१ क. °न्तरेषु च ॥ नि° । २ क. कटसं° । ३ क. देहे । ४ क. °णालाभि° ।

५ क. दृष्टाश्च । ६ क. °द्धा वा ता° ।

वैगुण्यकरणानि स्युः सशल्यानि तथैव च ॥
 अस्थिस्त्राणुसिरासंधिधमनीप्रविभागशः ॥ ७१ ॥
 विनाशः संनिपाताद्यस्तन्मर्म परिकीर्तितम् ॥
 वायव्याग्नेयसौम्यत्वात्प्रविभागश्चतुर्विधः ॥ ७२ ॥
 मर्मणां तुल्ययोनित्वं भूतानां चापि लक्षयेत् ॥
 आशुकारी भवेदग्निरस्य यैन्नाभिसंयुवः ॥ ७३ ॥
 विशेषोत्तत्र विद्धस्तु क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 सौम्याग्नेयगुणत्वात्तु कालान्तरहरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥
 सशल्यमाणघातिस्त्वं स्मृतं वाय्वात्मकं बुधैः ॥
 निरुद्धगतिमार्गत्वाद्वायोर्जीवति कुञ्जरः ॥ १७५ ॥
 भिन्ने चैवोद्धृते शल्ये विगते मर्मसंश्रये ॥
 अनिले अग्रियते नागः स शल्यो ध्रियते तथा ॥ ७६ ॥
 सौम्याग्नेयं तु कालेन क्षीणं सौम्यगुणैर्यदा ॥
 एकीभावेऽगतः शल्यं नश्येत्कालान्तराद्गजः ॥ ७७ ॥
 तस्मात्सौम्याग्निवायूनां वैशेष्यं यत्र लक्ष्यते ॥
 तद्भूतगुणयोनित्वान्मर्मं तत्तादृशं स्मृतम् ॥ ७८ ॥
 कुम्भकर्मतले पेश्यः प्रोहे चैतस्य पञ्च तु ॥
 बाह्वन्तरमपस्कारमंशांशाफलकान्तरम् ॥ ७९ ॥
 छादयन्त्यपरां पेश्यस्तिस्रः षट्चैकसरूपया ॥
 शतानि त्रीणि पेशीनां चतुःषष्ट्यधिकानि च ॥ १८० ॥
 गात्रापरेषु नागस्य यथावदुपधारयेत् ॥
 एकपृष्ठे भवेत्पेशी सीवनीमाश्रिताः पराः ॥ ८१ ॥
 अण्डकौशीश्रितास्तिस्रस्त्रिषष्टिर्द्व्यमाश्रिताः ॥
 पञ्चाशत्पार्श्वयोः पेश्यः स्युर्विंशत्युरसि स्मृताः ॥ ८२ ॥
 एका नाभिसमापन्ना पञ्च लाङ्गूलमाश्रिताः ॥
 हन्वोरष्टौ विजानीयाद्वीवास्कन्धगता दश ॥ ८३ ॥
 त्रिंशत्कक्षे च वंशे च पृष्ठे चैकां विनिर्दिशेत् ॥
 कर्णयोरुभयोर्द्वे च गण्डयोरुभयोर्दश ॥ ८४ ॥

१ क. सौम्यं वा प्रवि° । २ क. यन्नाभि° । ३ क. °वास्तत्र । ४ ख.
 °ववतः । ५ क. प्रेश्यः । ६ क. °मंशास्थिशकलान्त° । ७ क. °कोशस्थिता° ।

शिरा मस्तकनिर्याणवितानविदुसंश्रिताः ॥
 † यैत्तावद्ग्रहयोश्चापि चतुःषष्टिं विनिर्दिशेत् ॥ १८५ ॥
 विद्याज्जिह्वाश्रितामेकां द्वे च तालुनि निर्दिशेत् ॥
 तथा पाकलके चापि पेशीमेकां विनिर्दिशेत् ॥ ८६ ॥
 करेष्वाधिकास्त्रिंशत्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्तनयोर्दश विज्ञेया दश विद्याद्गगाश्रिताः ॥ ८७ ॥
 द्वे वृत्ते मुखमाश्रित्य प्रसृतेऽथ भगोत्तरे ॥
 गर्भच्छिद्रान्तरे तिस्रस्तिस्रो गर्भोपजन्मनि ॥ ८८ ॥
 तासां द्वे त्वचले विद्याद्गच्छत्येका च बाह्यतः ॥
 चतुरस्रा च वृत्ता च त्र्यरूपावपि हि दृश्यते ॥ ८९ ॥
 त्रिविधा मांसपेक्ष्यस्तु परस्परमुपाश्रिताः ॥
 बहिरभ्यन्तरे काये परिमाणमिदं पुनः ॥ १९० ॥
 जिह्वायां गोरनालेन गलेनैव च वारणः ॥
 सर्वमेतत्तथाऽऽहारं गोरनालेन चाऽऽहरेत् ॥ ९१ ॥
 आमाशयात्तु नागस्य पक्वाशयगताः पुनः ॥
 स्थूलान्नमभिसंपूर्य पुरीषमवतिष्ठति(ते) ॥ ९२ ॥
 अन्नमात्रपरीणामं विद्याद्व्यामानि विंशति(म्) ॥
 स्थूलान्नाणुदकं चैव धमन्योऽन्योन्यमाश्रिताः ॥ ९३ ॥
 कालेयं तु प्लिहा चैव यकृदन्तं सफुष्फुसम् ॥
 सर्वं निबद्धं हृदये वृकौ चैव नराधिप ॥ ९४ ॥
 मेढ्रं हस्तश्च नागस्य सर्वं स्नायुसमुद्भवम् ॥
 कर्णयोः कटयोर्द्वे द्वे श्रो(स्त्रो)तसी द्वे च तालुनि ॥ १९५ ॥
 हस्ते द्वे नेत्रयोर्द्वे च द्वे चैव स्तनचूचुके ॥
 मेढ्रे मुखे गुदे चैव च्छिद्राणि दश पञ्च च ॥ १९६ ॥

—:०:—

आद्या छविर्धनं रोम द्वितीया चर्म एव च ॥
 तृतीया शोणितं ज्ञेया चतुर्थी मांसमुच्यते ॥ ९७ ॥

† 'जत्ववग्रहयोः' इति भवेत् ।

१ क. शिरो म° । २ क. यत्त्वावग्रह° । ३ क. °लुविनि° । ४ क. °मपि
 संपूज्य पु° । ५ क. °मात्रे परिमाणं विद्यादध्यामवि° । ६ क. श्रोतसि । ७ क.
 शोणिते ।

मेदस्तु पञ्चमी ज्ञेया अस्थि षष्ठी विधीयते ॥
मज्जा च सप्तमी ज्ञेया एवं सप्तविधा छविः ॥ ९४ ॥

—(०):—

असंख्येयानि रोमाणि केचिच्छास्त्रविदो विदुः ॥
आयुर्वेदविधानज्ञाः (†केचित्संख्यां विदुर्बुधाः) ॥ ९९ ॥
संपूर्णं सर्वगात्रस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
अम्बुतेजोमयी दृष्टिः सा सप्तपटला भवेत् ॥ २०० ॥
सप्तधातुसमुत्थं तु शरीरमिह पच्यते ॥
चतुर्विधाहारमयस्त्वोषधीनां तु यो रसः ॥ १ ॥
पक्काशयमनुप्राप्तः पूर्वमामाशये स्थितः ॥
प(पा)चितस्तेजसा कोष्ठे वायुना समुदीरितः ॥ २ ॥
अदृष्टः स रसः पृथ्वीः सिराः समनुपच्यते ॥
या वै रसवद्वाः काये वारणानां विशेषतः ॥ ३ ॥
स रसः शोणितीभूतो मांसत्वमुपगच्छति ॥
मांसं मेदस्त्वमागच्छेन्मेदोऽस्थित्वं च दन्तिनाम् ॥ ४ ॥
अस्थिभ्यो जायते मज्जा शुक्रं मज्जा च पुष्पति ॥ २०५ ॥
स्थानानि षडनुप्राप्तो वीर्यं समनुलभ्यते ॥
ओषधीरसवीर्यं तु शरीरे सर्वगं स्मृतम् ॥ ६ ॥
यस्तत्र किट्टिनिसारः शकृत्स उपपद्यते ॥
मूत्रं चास्य त्वधोभागे वारणस्य शरीरजः ॥ ७ ॥
कट्यां मूत्रधरो बस्तिरेकद्वारो ह्यधोमुखः ॥
अपां श्रो(स्रो)त्रैः सुसूक्ष्मैः स निर्झरैरिव पूर्यते ॥ ८ ॥
प्रतिपूर्णस्ततो बस्तिरपानं प्रतिपद्यते ॥
अपाने शिथिलीभूते वेदना तु ततो भवेत् ॥ ९ ॥
एवं विस्त्रजते मूत्रं समानेन समीरितम् ॥
इति शरीरमुद्दिष्टं वारणानां यथाक्रमम् ॥ २१० ॥
मृत्काष्ठवल्कैर्हि यथा कुशलेः क्रियते रूढम् ॥
एवं शरीरबन्धस्तु मांसस्नाय्वस्थिभिः कृतः ॥ २१ ॥

† अनुर्मध्यस्थः कपुस्तके क्लृप्तः ।

शौर्यादिभिजनाद्धर्षात्परिणामाभिसर्गतः ॥
 संतापात्पुष्टितो व्याधिरुपधानाच्च माद्यति ॥ १२ ॥
 कफं पित्तमसृङ्मांसं मेदश्चान्योन्यमूर्छितम् ॥
 सुगन्धे दीपनं स्याच्च कटिच्छिद्रमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वर्षजं वीर्यं सौम्याग्नेयमुदीरितम् ॥
 वायुना केण्ठमेद्रेभ्यः स्वेभ्यश्चास्य प्रसिच्यते ॥ १४ ॥
 अतः शिलाभ्यः संभूतं यथा शैलाच्छ्र(त्स)वेज्जलम् ॥
 एवं गजमुखं प्राप्य स्वेदः श्र(स्त्र)वति पार्थिव ॥ २१५ ॥
 समागता गजमुखे सर्वाः स्वेदवहाः सिराः ॥
 भुक्तान्त(न्न)स्य हि प्रस्वेदात्ताः श्र(स्त्र)वन्ति निसर्गतः ॥ १६ ॥
 अन्येषां रोमकूपेभ्यः प्रविष्टमपराः सिराः ॥
 वहन्ति कायजान्धातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ २७ ॥
 हस्ती दन्ती गजो नागो मतङ्गः कुञ्जरः करी ॥
 इभो मतङ्गजश्चैव वारणो द्विरदो द्विपः ॥ १८ ॥
 मृगोऽथ सामजश्चैव तथा चानेकपः स्मृतः ॥
 इति पञ्चदशैतानि नामान्युक्तानि पर्ण्डतैः ॥ १९ ॥
 यथा गोमहिषाश्वानामुष्ट्राणां वा समा तनुः ॥
 एवमभ्यन्तरस्वेदा हस्तिनस्तु निसर्गतः ॥ २२० ॥
 एकपादा द्विपादाश्च बहुपादाश्च देहिनः ॥
 नानाकृतिजवज्ञानानसमानाभिसर्गतः ॥ २१ ॥
 एवं मतङ्गजा ज्ञेया न समानाः परैर्मृगैः ॥
 अन्तःस्वेदा मूढमुष्का मुखगृद्धप्रहारिणः ॥ २२ ॥
 ऐश्वर्येण निसर्गेण न समाना मृगैर्गजाः ॥
 ब्रह्मा तद्वेद भूतानां निसर्गे कारणं विभुः ॥ २३ ॥
 (*अनन्तानां च लोकानां भूतानां च महीपते ॥
 न शक्यं कारणं ज्ञातुं देवं गुह्यं प्रजापते ॥ २४ ॥
 उत्पत्तिकर्म विज्ञानं शरीरं विषयो बलम् ॥
 आयुरारोग्यता वर्णं वयो ज्ञानं च तत्त्वतः ॥ २२५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतस्त्रिचतुराध्यायात्मकपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. तद्वीर्यजं । २ ख. कठमे° । ३ क. प्रसिध्यते । ४ क. शुकन्तस्य
 ५ क. एवमेव गजा । ६ क. °मुखा मु° ।

अधिकारं सदा ब्रूयादचिन्त्यं परिवर्जयेत् ॥

मतिमान्कुशलो वैद्यः शास्त्रमाश्रित्य युक्तितः ॥ २२६ ॥

इतीह पृष्ठो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥

प्राह शास्त्रविदं प्राज्ञः पालकाप्यो यथातथम् ॥ २२७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने

शरीरविचयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

शस्त्राग्निप्रणिधानं तु पालकाप्यो महामुनिः ॥

गजानां वदतां श्रेष्ठः प्रोवाचाङ्गेन चोदितः ॥ १ ॥

प्रत्यासन्नोदके देशे समे मुखपरिक्रमे ॥

विश्वासयन्हृद्वे स्तम्भे यन्नपित्वाऽथ वारणम् ॥ २ ॥

विन्यस्पोदककुम्भं च समिध्याग्निं चिकित्सकः ॥

वांशीकुठारपरशुं विमोक्षार्थमुपार्जयेत् ॥ ३ ॥

आधारांस्तापिकां दर्वीं शस्त्राणि विविधानि च ॥

शोणितस्थापनार्थं च यथोक्तान्यौषधान्यपि ॥ ४ ॥

समङ्का(ङ्का)गदरोम्बष्ठाक्षीरिणां च त्वचः समाः ॥

आमलक्यश्वकर्णस्य मधूकस्य धवस्य च ॥ ५ ॥

त्वचः प्रियङ्गवो रोधं पतङ्गं गैरिकं तथा ॥

शुष्कचूर्णानि सूक्ष्माणि भूतिर्वरुणकस्य च ॥ ६ ॥

गवां च शकृतश्चूर्णं पांशूनञ्जनमेव च ॥

श्रीवेष्टकं सर्जरसं पृथ्वीकाशोकमुष्ककान् ॥ ७ ॥

अरिमेदपलाशानां निर्यासं गुग्गुलुं तथा ॥

चूर्णानि यवमुद्रानां मृदं दग्धा(ग्ध्वा) कपालिनाम् ॥ ८ ॥

जीवाङ्गारान्सह क्षौमांस्तथा निर्वापणानि च ॥

शस्त्राण वासायित्वाऽग्निं हुत्वा वाच्यं द्विजानपि ॥ ९ ॥

प्रोक्ष्याद्रिराज्यशेषेण समालभ्य गजं ततः ॥

सम्पर्हान्निधापयेच्छस्त्रं देशेषु मतिमान्भिषक् ॥ १० ॥

स्व(श्च)पथुस्त्वग्गतो ज्ञेयो गम्भीरो मर्मजश्च यः ॥

दोषलिङ्गैश्च विज्ञेयाः संसृष्टागन्तवश्च ये ॥ ११ ॥

तनुप्रदेशे बहुलो बहुले च तनूद्गतः ॥
तिर्यगायतगम्भीरो विसर्पोत्सङ्गवानपि ॥ १२ ॥
सर्वानेतान्विदित्वाऽथ प्रदेशा ये च मर्मजाः ॥
अविचक्षुरसंभ्रान्तः सुस्थानः सुस्थितो लघुः ॥ १३ ॥
स्नायुसंधितिरामर्म रक्षन्दास्त्रमथो नयेत् ॥
अङ्गुलं वा वसार्धं वा शिरा भिन्ना न दुष्यति ॥ १४ ॥
अभिन्नश्वपथोरेतद्राजन्यञ्जनमिष्यते ॥
अशेषतो न विश्वा(स्त्रा)व्येत्तिर्यगूर्ध्वमथापि वा ॥ १५ ॥
वहेच्च दोषः संस्थायी निरुत्सङ्गं ततश्च तम् ॥
सुकरालं व्रणं छिन्द्यादनुलोमं समं गतौ ॥ १६ ॥
नासृक्पादप्रकारं च त्रिपादं छेदयेद्गणम् ॥
पादप्रमाणं कुर्यात्तु व्रणस्य चतुरङ्गुलम् ॥ १७ ॥
कुर्याद्यथोद्गमं चापि सुभिषग्गुणदोषतः ॥
भैषज्योत्तरपूर्वाणि कारयेत्तु ऋजूनि च ॥ १८ ॥
आपते चतुरस्रे वा वृत्तेऽथापि परिग्रहे ॥
दोषनिर्हरणार्थाय सर्वान्कुर्यादधोमुखान् ॥ १९ ॥
यथौषधानि च वहेत्तं दोषं परिशोधयेत् ॥
अंगतिर्यत्र चाङ्गुल्यास्तनुगम्भीरमर्मसु ॥ २० ॥
एषण्या श्वयथोर्यत्र तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥
पित्तदुष्टं तु यत्कालं हरितं पीतकं तथा ॥ २१ ॥
उष्णं चाशु श्र(स्त्र)वति यत्स्कन्दयत्यपि तेजसा ॥
बहुलं पिच्छलं पाण्डु चिराच्छ्र(स्त्र)वति स्कन्दति ॥ २२ ॥
श्लेष्मदोषान्वितं रक्तं विद्यादेतद्विचक्षणः ॥
तनुकं फेनलं श्यावं रक्तं वातान्वितं भवेत् ॥ २३ ॥
संनिपातान्वितं रक्तं सर्वदोषैः समन्वितम् ॥
पाटने लेखने वेध्ये प्रच्छन्ने वाऽपि सीवने ॥ २४ ॥
सदोषरुधिरं यावत्तावन्न प्रतिषेधयेत् ॥
इंद्रगोपकवर्णं यत्तद्वै प्रकृतिशोणितम् ॥ २५ ॥
अदोषलिङ्गं शुद्धं यद्वहेत्तत्प्रतिषेधयेत् ॥
दुष्टं यदा कायगतं न विश्वा(स्त्रा)व्येत शोणितम् ॥ २६ ॥

संदूषयति तद्वायून्बहून्दोषानुदीरयेत् ॥
 अतिप्रवृत्तं श्र(स्त्र)वति निर्दोषे शोणितेऽधिकम् ॥ २७ ॥
 पूर्वोक्तैर्भूषणयोगैस्तु स्थापनं प्रतिचूर्णनैः ॥
 स्थाने प्रधाने निर्दोषे शीतले स्थापयेद्गजम् ॥ २८ ॥
 न चास्मै लवणं देयं नात्युष्णं नाम्लमेव च ॥
 भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं सर्वं च परिवर्जयेत् ॥ २९ ॥
 यावद्रक्तं तु तिष्ठेत्तु स्थिते स्यादपरो विधिः ॥
 आहारस्य च सौहित्यात्स्पर्शाच्छब्दाद्रसादपि ॥ ३० ॥
 यस्मात्प्रसिच्यते रक्तं तस्मात्तेभ्यो निवर्तयेत् ॥
 भयात्क्रोधाच्च रुधिरं स्थितं यस्मात्प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
 तस्मान्न कोपयेदेनं न चास्य भयमादिशेत् ॥
 परिषेकैः प्रदेहैश्च शीतलैः समुपाचरेत् ॥ ३२ ॥
 नलवक्षुलमूलैश्च मृणालैः सविसोत्पलैः ॥
 पद्मकोशीरमञ्जिष्ठासारिवाचन्दनैरपि ॥ ३३ ॥
 प्रदिष्टा बहुशश्रूणं शीतलेभ्यश्च वारणम् ॥
 आर्द्रैर्वस्त्रैः परिच्छाद्य वीजयेद्गजानैः शुभैः ॥ ३४ ॥
 क्रियाभिरेवं सूक्ष्माभिर्यदि रक्तं न तिष्ठति ॥
 अग्निकर्म ततः कुर्याद्यथायोगं समाहितः ॥ ३५ ॥
 ततोऽग्निकर्मणि कृते घृततैलवसादिभिः ॥
 मधूच्छिष्टसमायुक्तैरभ्यङ्गो रक्तनिग्रहः ॥ ३६ ॥
 न तु सर्वस्य कर्तव्यमग्निकर्म विजानता ॥
 रोगाभिभूते क्षीणे च हतमर्मणि च द्विपे ॥ ३७ ॥
 अनिर्वापितशल्ये च तृष्णार्ते मूर्च्छितेऽपि च ॥
 बहुव्रणे च मातङ्गे संतप्ते ज्वरितेऽपि च ॥ ३८ ॥
 अग्निकर्म न कर्तव्यं नागानां हितमिच्छता ॥
 षट्यया भवन्त्येते शस्त्रे मिथ्या प्रचारिते ॥ ३९ ॥
 संक्षोभः पाण्डुता चैव शोणितस्यातिसेवनम् ॥
 प्रवेपनं च स्तम्भं च जीवस्यापि च मोक्षणम् ॥ ४० ॥
 इत्येते षट्समुद्दिष्टाः क्रमशो ह्यत्यया नृप ॥
 हीनं वाऽप्यतिरिक्तं वा वक्तुं वा कर्म कस्यचित् ॥ ४१ ॥
 मर्मसंधिसिराछेदो गजं प्राणैर्विजोषयेत् ॥
 मूलं स्कन्धश्च शास्त्राश्च यथा वृक्षस्य पार्थिव ॥ ४२ ॥

सिरास्त्राय्वस्थिमांसानि त्वक्चैव दन्तिनां भवेत् ॥
 शरीरे मूर्तिस्तु भवेद्दृग्भवेतच्छरीरिणाम् ॥ ४३ ॥
 तत्र प्राणावृतो ह्यात्मा देहं धारयतीश्वरः ॥
 प्राणान्मर्माश्रितान्विद्धि योगवाहसमायुतान् ॥ ४४ ॥
 तस्मान्मर्माणि संरक्षेच्छस्त्रकर्मणि शास्त्रवित् ॥
 इति शस्त्रविधौ सम्यक्प्रणिधानं प्रकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्रणेऽग्निप्रणिधौ विधिम् ॥
 व्रणाः संधिगता ये स्पुस्तथा मेण्डूगुदाश्रिताः ॥ ४६ ॥
 स्थि(शि)रास्थिमर्मधमनीकोष्ठकण्ठश्रिताश्च ये ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु नाग्निर्देयः कथंचन ॥ ४७ ॥
 मोहावृत्तस्तु वैकल्पं प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ॥
 दुष्पन्ति बहुशो ये तु व्रणा दुःस्वप्ररोहिणः ॥ ४८ ॥
 नाडीजाताः सपिटकाः कृमिदुष्टाश्च ये व्रणाः ॥
 उत्सन्नमांसगम्भीराः साश्र(स्त्र)वाः शर्कराचिताः ॥ ४९ ॥
 नीलावच्छिन्नमांसाश्च वल्मीकाकृतयश्च ये ॥
 व्रणो यो मांसशोषी च बहलौष्ठश्च यो व्रणः ॥ ५० ॥
 एतेषु च यथायोगमग्निकर्म विधीयते ॥
 गूनं विलापयत्यग्निः शुष्कमुत्सादयत्यपि ॥ ५१ ॥
 व्रणसंशोधनस्त्वग्नी रोपणः परिकीर्तितः ॥
 शोफापहाराचमतो वातानां चानुलोमतः ॥ ५२ ॥
 न जायतेऽग्निना नाडीव्रणश्च न विसर्पति ॥
 मृदुं करोति प्रस्तब्धं प्रस्तब्धं मृदुतां नयेत् ॥ ५३ ॥
 उत्सन्नं सादयत्यग्निः सन्नमुत्सादयत्यपि ॥
 एतेऽग्निकर्मणि गुणा यस्मात्तस्माद्विजानता ॥ ५४ ॥
 कायोऽग्निप्रणिधिः सम्यक्नुनामानां हितमिच्छता ॥
 कपोतवर्णं रूक्षं तु तथा संकुचितं समम् ॥ ५५ ॥
 सम्यग्दग्धं विजानीयान्निराश्र(स्त्र)वमवेदनम् ॥
 व्रणानां परिपोटाश्च स्फोटाः संश्र(स्त्र)वणं तथा ॥ ५६ ॥
 दुर्दग्धमेतज्जानीयाद्देहसम्यक्ततः पुनः ॥
 ज्वरोऽत्यर्थं अमो मूर्च्छां तृष्णा स्यान्मुखशोषणम् ॥ ५७ ॥

अतिदग्धे भवन्त्येतद्व्रणे नागस्य पार्यैव ॥
 शीर्णमांसाः सुगम्भीरा व्रणा दुःखप्ररोहिणः ॥ ५८ ॥
 अतिरिक्ते भवन्त्यग्नौ व्रणे दोषश्च दारुणः ॥
 परिषेकैः प्रदेहैश्च शीतलैस्तमुपाचरेत् ॥ ५९ ॥
 द्विव्रणीये यथा प्रोक्तं तथा व्रणमुपाचरेत् ॥
 इति सम्यक्समारुपातः शस्त्राग्निप्रणिधौ विधिः ॥ ६० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 शस्त्राग्निप्रणिधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कृतजप्यमृषिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 शस्त्राग्निप्रणिधाने यत्परिकर्मसु हस्तिनाम् ॥
 सर्वं भगवता प्रोक्तं दृढे स्तम्भे निबन्धनम् ॥ २ ॥
 तत्कथं वारणेन्द्राणां कर्तव्यमृषिसत्तम ॥
 स्तम्भ एव निबद्धानामनल्पबलतेजसाम् ॥ ३ ॥
 कथं न हस्तवालाभ्यां हिंस्युर्गात्रापरेण वा ॥
 प्रतिकर्मक्रियाकाले बन्धेनैकेन संयताः ॥ ४ ॥
 यथा येन निराबाधं निराबाधं च हस्तिनाम् ॥
 भवेत्तु विधिवत्सर्वं तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्यथा कार्यः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥ ६ ॥
 आलाने चैव बद्धानां कार्यस्तु पृथिवीपते ॥
 शस्त्राग्निकारसंयुक्तः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
 अयन्नितमबद्धं वा यो नागमुपसर्पति ॥
 प्रतिकर्मक्रियां कर्तुं बालिशस्त्वरयाऽपि वा ॥ ८ ॥
 जीविते संशयस्तस्य वैकल्पं वा ध्रुवं भवेत् ॥
 न च सम्यक्क्रियां कर्तुं स शक्नोति नराधिप ॥ ९ ॥
 स्नाय्वस्थीनि सिरां वाऽपि कर्म चाप्युपहन्त्यपि ॥
 तिर्यग्वा पातयेच्छस्त्रं वेपमानो ह्यशिक्षितः ॥ १० ॥

तस्मात्सुयन्त्रितं कृत्वा पूर्वमेव तु वारणम् ॥
 स्तम्भालितं तु यत्नेन नित्यकालमुपाचरेत् ॥ ११ ॥
 पूर्वापरपरिक्षेपस्त्वालानमुपयामकम् ॥
 उपरिग्रहबन्धश्च हस्ते वासनमेव च ॥ १२ ॥
 दन्ते सकटिके चैव अपस्कृते तथैव च ॥
 दन्तोदानीं शिरोदानीं कायोदानीं तथैव च ॥ १३ ॥
 वालं वासनमेवात्र इति बन्धास्त्रयोदश ॥
 प्रतिकर्मक्रियाकाले प्रयोक्तव्यास्तु दन्तिनाम् ॥ १४ ॥
 एतैः समस्तेर्वद्धस्य बन्धैर्नागस्य पार्थिव ॥
 प्रतिकर्मविधिं कुर्याद्भुप्तस्याऽऽरक्षरक्षिभिः ॥ १५ ॥

—:○:—

रोमपादस्ततो राजा विनयात्पुनरुत्थितः ॥
 पप्रच्छ पालकाप्यं तु पुनः प्रश्नमनन्तरम् ॥ १६ ॥
 भगवन्निशप्यभावेन किञ्चित्पृच्छामि संशयम् ॥
 तदशेषेण विधिवत्सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 आलिते बहवो दोषा बद्धगात्रापरस्य च ॥
 रज्ज्वाद्येन मुगुप्तस्य वारणस्य महीपते ॥ १८ ॥
 उद्विग्नो भयसंनतः प्रतिकर्मक्रियामु वै ॥
 पतेद्वा निष्पतेद्वाऽपि ततो बाधयेत वा गजः ॥ १९ ॥
 बन्धादींश्छेदयेत्सर्वानालानं वाऽपि वारणः ॥
 तस्य प्रतिक्रियां काले कथं वैद्यो ह्युपाचरेत् ॥ २० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज यथा कार्यं भिषग्जिता ॥ २१ ॥
 भूमिः पाषाणबहुला विषमा शर्करान्विता ॥
 कर्दमतृणयुक्तावा प्रतिकर्मणि वर्जिता ॥ २२ ॥
 या तु नात्यर्थसिकता पांशुला नष्टशर्करा ॥
 निष्कर्दमा समा चैव सा भूमिः कर्मणो हिता ॥ २३ ॥
 पूर्वापरपरिक्षेपं तत्र नागं निषादयेत् ॥
 रज्जुं च निर्णयेत्पक्षे पक्षबन्धं च कारयेत् ॥ २४ ॥
 पक्षबन्धविधानं च कर्तव्यं विधिना भवेत् ॥
 अपस्कृते दृढं बद्ध्वा अष्टीव्ये च नराधिप ॥ २५ ॥

बन्धयित्वा तु तं रज्जुं यूषे कायो(ये)ऽवलम्बयेत् ॥
 तयोः प्रदेशयोर्मन्यायुक्तया स्तम्भौ निखानयेत् ॥ २६ ॥
 अच्छिद्रौ सुहृदौ ह्रस्वौ बन्धनार्थं विचक्षणः ॥
 बालं वासनमप्यस्य निक्षिपेदपरान्तरे ॥ २७ ॥
 अनुवृत्तस्य निर्दिष्टः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥
 वारणस्य यथान्यायमेष ते पृथिवीपते ॥ २८ ॥

—:○:—

भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥
 तत्रापि बहवो दोषा दृश्यन्ते मुनिसत्तम ॥ २९ ॥
 दृश्यते क्षयभागेषु अंश(स)योः कटयोरपि ॥
 विक्षिपत्यपि गात्राणि कर्म चापि न विन्दति ॥ ३० ॥
 यथा वै यस्य च भवेन्निराबाधं च दन्तिनः ॥
 भवेत्तु विधिवत्सर्वं तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु यन्मविधानं मे वारणानां नराधिप ॥ ३२ ॥
 प्रत्यासन्नोदके देशे समे मुखपरिक्रमे ॥
 शिवे रम्येऽथ वृक्षे वा देवायतनवर्जिते ॥ ३३ ॥
 अना.....श्मशानस्य नगरस्यापि दूरतः ॥
 कार्यः प्रागुत्तरे देशे यत्र सिद्धिरभीप्सिता ॥ ३४ ॥
 आवासाः पक्षिणां ये च ये वा स्युर्गर्हितद्रुमाः ॥
 ये चापि दग्धास्तु भृशमशन्यभिहतास्तु ये ॥ ३५ ॥
 अर्धशृङ्कास्तु ये वृक्षास्तथैव देवताश्रिताः ॥
 देवतायतने चैव उद्याने चाऽऽश्रमेषु च ॥ ३६ ॥
 चैत्यश्मशानजा ये च न योज्या यन्नकर्मणि ॥
 इत्यप्रशस्ता व्याख्याताः प्रशस्ताऽङ्गु मे नृप ॥ ३७ ॥
 अञ्जनः स्वदिरः सालः कदरो वा समाहितः ॥
 मधूकः सोमवल्को वा शा(ऽशो)को वा सर्ज एव च ॥ ३८ ॥
 भृष्टानां वृक्षजातीनां ये द्रुमा लुपपत्तिनः ॥
 अवल्मीके शृभे देशे सारवन्तः समाहिताः ॥ ३९ ॥
 ज्ञाता न चाग्निना स्पृष्टा वल्लीभिः पिण्डिताश्च ये ॥
 अकोटरास्तु ज्ञाताश्च योग्यास्ते यन्नकर्मणि ॥ ४० ॥

प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥
 देवान्यष्टा यथान्यायं स्वस्ति वाच्य द्विजांस्तथा ॥ ४१ ॥
 वृक्षाणां ग्रहणार्थाय कुर्याच्चैमान्वलीनपि ॥
 शुचिः स्नातस्ततो वैद्यो वृक्षं समुपवासयेत् ॥ ४२ ॥
 तस्योपवासना कार्या सुरभिः सुमनोक्षतैः ॥
 रक्तमाल्यं म्रियङ्गुं च खदिरस्योपवासने ॥ ४३ ॥
 सूपौदनेन मांसेन चित्रैर्माल्यैस्तथैव च ॥
 अक्षनस्य बलिः कार्यः सुरयाऽपि विधीयते ॥ ४४ ॥
 गुडौदनेन पयसा पूषसोऽष्टासिकासवैः ॥
 कदरस्य बलिः कार्यः कर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ ४५ ॥
 एतैश्च विधिवत्कृत्वा बलिं समुपवास्य च ॥
 वृक्षमूले स्थितो वैद्यस्त्रीनवारान्वाचयेदिह ॥ ४६ ॥
 स्थावरे यानि भूतानि निवसन्ति चि(च)राणि वै ॥
 नमस्करोम्यहं तेभ्यः क्रियतां वा सपर्येषः ॥ ४७ ॥
 वर्धापयेत्ततस्त्वेनं प्रातरुत्थाय संपतः ॥
 वर्धकी वर्धयेद्वृक्षं प्राचीमभिमुखं दिशम् ॥ ४८ ॥
 उत्तरां वा समाश्रित्य दिशमेनं निपातयेत् ॥
 विस्वरं यदि कूजेत अन्यतो वा पतेद्यदि ॥ ४९ ॥
 यत्रैस्तैर्निष्फलो वृक्षस्तत्र यत्रे नियोजयेत् ॥
 सम्पद्निपतितं दृष्ट्वा वृक्षमग्रन्थिकोटरम् ॥ ५० ॥
 यत्रे निवेशयेद्वैद्यः समे देशे बहूदके ॥
 समाहितं दृढं तत्र स्तम्भं मध्ये निवेशयेत् ॥ ५१ ॥
 ततोऽष्टौ यनु(?)पादाश्च कर्तव्याः सुसमाहिताः ॥
 तेषां छिद्राणि सूच्य(च्य)र्थं द्वे द्वे ह्येकस्य कारयेत् ॥ ५२ ॥
 बलवत्पस्तथा सूच्यस्तत्राष्टौ कारयेद्भिषक् ॥
 बहिश्च यन्त्रपादानामन्यदीर्घं पृथक्पृथक् ॥ ५३ ॥
 ते वै निपाताः कर्तव्याश्चत्वारस्तु समाहिताः ॥
 तेषु तिर्यङ्मते कार्ये द्वे तुले भारधारणे ॥ ५४ ॥
 तयोरुपरि कर्तव्या स्यादेकाऽत्यायता तुला ॥
 हस्ते चान्यं तुलापत्रं निबद्धफलकं दृढम् ॥ ५५ ॥

आयतं चतुरो हस्तान्हस्ताद्वा द्वादशाङ्गुलात् ॥
 कोट्यः षडङ्गुलं चैव मधूकं शाकमेव च ॥ ५६ ॥
 न्यङ्गुलं त्ववगाढं च चतुरस्रं समन्ततः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णाः कोट्यस्तत्र च कारयेत् ॥ ५७ ॥
 असंज्ञान्तमतिर्वैद्यः सत्त्वमार्गं समाश्रितः ॥
 ये त्रयोदश बन्धा वै मया पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ ५८ ॥
 यन्त्रे प्रवेश्य वै नागो बन्धितव्यो नराधिप ॥
 ततोऽस्य फलके हस्तं वासयेत् विचक्षणः ॥ ५९ ॥
 नस्यकर्मणि नागानामन्येषु च न वासयेत् ॥
 सूचीभिरुपधेयश्च ततः स पृथिवीपते ॥ ६० ॥
 उरस्येका ततो देया एकैकाऽष्टीव्ययोः पुनः ॥
 अपस्कारे तथा ह्येका एका च जघने भवेत् ॥ ६१ ॥
 एका मस्तकपिण्डे तु सूची देया नराधिप ॥
 एकैवाथाऽऽसने देया तथैका पश्चिमासने ॥ ६२ ॥
 लाङ्गूलवंशे दातव्या चैका सूची महीपते ॥
 एवमष्टौ विधातव्याः पञ्च सूच्यः समाहिताः ॥ ६३ ॥
 ताभिः परिगृहीतस्य बन्धाः कार्यास्त्वमे पुनः ॥
 उत्सङ्गी परिदामी च तथा चैवोरसी पुनः ॥ ६४ ॥
 पाददानी च कर्तव्या मूढा यन्नकर्मणि ॥
 उदानाश्चापि कर्तव्याश्चत्वारः साधुपूजिताः ॥ ६५ ॥
 एवं यन्त्रे निबद्धस्य बन्धैः सर्वैश्च हस्तिनः ॥
 प्रतिकर्म ततः कार्यं भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ६६ ॥
 ज्येष्ठयन्त्रविधानं तु सम्यगेतदुदाहृतम् ॥
 यथाप्रमाणविहितं वारणानां महीपते ॥ ६७ ॥
 यन्त्रं तु मध्यमं कार्यं प्रमाणेन समाहितम् ॥
 त्रिभागपरिहीणं स्यादुत्तमात्पृथिवीपते ॥ ६८ ॥
 कन्यसं मध्यमार्त्तिकचिदूनं यन्त्रमिहोच्यते ॥
 अथवा विभजेद्यन्त्रं यथाहस्तिप्रमाणतः ॥ ६९ ॥
 आयामार्धेन नागस्य विस्तारः समुदाहृतः ॥
 त्रयाणामपि नागानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ७० ॥

वारणानां यथाम्बायमारोग्याय भिषग्वरः ॥
 कर्म कुर्यादसंभ्रान्तस्तिथ्यादौ पूजिते यदा ॥ ७१ ॥
 शुचिः सुप्रयतो भूत्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 स्नापयेच्च ततः पादान्यन्नस्याथ तुलास्तथा ॥ ७२ ॥
 अलंकृत्य कृतास्रश्च प्रादक्षिण्येन रोपयेत् ॥
 सुवर्द्धा सग्रहां कृत्वा ततस्तमवतारयेत् ॥ ७३ ॥
 आकोटयित्वा विधिवन्निष्प्रकम्पश्च कारयेत् ॥
 फलकैराश्रितैर्भूमिं निश्चलैः सुसमे हटे ॥ ७४ ॥
 स्नापयित्वा ततो यन्त्रं सर्वाङ्गं विरलं कृत्वम् ॥
 गन्धपट्टाकुलं कृत्वा पताकावस्त्रसंकुलम् ॥ ७५ ॥
 ततः पूर्वं तथाऽऽहृत्य संभारांस्तत्र कारयेत् ॥
 यन्नस्य पश्चिमे देशे जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥ ७६ ॥
 हुत्वाऽग्निं च यथान्यायमाज्यशेषेण भक्षयेत् ॥
 यन्त्रं यन्नतुलाश्चापि शोणितेन समालभेत् ॥ ७७ ॥
 पक्त्वाऽऽमकेन मांसेन तथा सीधुसुरासवैः ॥
 भूतो(तौ)दनेन कुलमाषैर्मत्स्यैर्मांसैः फलैस्तथा ॥ ७८ ॥
 अष्टापदं जपेत्तत्र देवताः ॥
 सनत्कुमारं सेनान्यं देवं चाप्यपराजितम् ॥ ७९ ॥
 उग्रानन्यान्परिषदान्देवान्सेनापतिं तथा ॥
 नमस्कृत्य ततो वैद्यः शृङ्गाम्बरधरः शुचिः ॥ ८० ॥
 कृत्वा भूतोपहारं च स्वस्ति वाच्यं द्विजांस्तथा ॥
 यन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य तास्ता हि स्वाङ्गदेवताः ॥
 ततः प्रवर्तयेत्कर्म वारणानां भिषग्वरः ॥ ८१ ॥
 इति यन्नविधानं च बन्धाश्च परिकर्मणि ॥
 हस्तिनां पालकाप्येन रोमपादाय कीर्तिताः ॥ ८२ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
 यन्नविधिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

कृतजप्यमृषिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥

रोमपादो महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

प्रनष्टशल्यहरणं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 यष्टितोमरशक्त्यष्टिकिणयः सपरश्वधेः ॥ ३ ॥
 शरैश्च विविधैर्घोरैः परप्राणापहारिभिः ॥
 नाराचैरर्धनाराचैरर्धचन्द्रनिभैस्तथा ॥ ३ ॥
 भल्लैर्वराहकर्णैश्च क्षुरप्रैरिक्षुपत्रकैः ॥
 पीलुशङ्खप्रमथनैः शिखराग्रैः सकण्टकैः ॥ ४ ॥
 सावरैरर्धकर्णैश्च गृङ्गशीर्षैस्तु कण्टकैः ॥
 नालीकैरर्धनालीकैस्तथा वेतसपत्रकैः ॥ ५ ॥
 मुकुलाग्रैर्विकीर्णैश्च मुद्गरैः कूटमुद्गरैः ॥
 एतैश्चान्यैश्च विद्वानां विप्रनष्टैर्महामुने ॥ ६ ॥
 हश्यन्ते वारणेन्द्राणां गूढशल्यः सुदारुणाः ॥
 व्रणा हि बहुविश्रा(स्त्रा)वा दुर्गन्धाः कठिनास्तथा ॥ ७ ॥
 गम्भीरा वेदनाप्रायाः सशोणितपरिश्र(स्त्र)वाः ॥
 न शोधनैः कषायैर्वा विशुध्यन्ति कदाचन ॥ ८ ॥
 तेषां यथा चिकित्सा च शोधनं तु सुखं भवेत् ॥
 कर्तुं यथा च विज्ञेया यत्समुत्थाश्च ये व्रणाः ॥ ९ ॥
 असंशयं मे भगवंस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ १० ॥
 ब्रह्मा शास्त्रमिदं प्राह पूर्वमेव प्रजापतेः ॥
 प्रजापतिरथेन्द्राय सोऽश्विभ्यां पाकशासनः ॥ ११ ॥
 अश्विनौ चापि तौ देवावृषिभ्यः प्रत्यभाषताम् ॥
 प्रनष्टशल्यहरणं पालकाप्यो महायशः ॥ १२ ॥
 सद्यःक्षतविधाने च द्विव्रणीये च तन्मया ॥
 व्रणानां लक्षणं कृत्स्नं विस्तरेण प्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥
 शल्यस्य विप्रनष्टस्य लक्षणं शृणु पार्थिव ॥
 स्थानान्येतानि जानीयाद्येषु शल्यं प्रणश्यति ॥ १४ ॥
 तानि सर्वाणि वक्ष्यामि पृथक्त्वेन निबोध मे ॥
 छविर्मांसं तथा मेदः संधिः स्नायुस्तथाऽस्थि च ॥ १५ ॥
 कोष्ठश्रो(स्त्रो)तांसि चैवैषां स्थानान्येतानि विद्धि वै ॥
 तृणं काष्ठं च विज्ञेयं तथा लोहमयं च यत् ॥ १६ ॥

बाह्यमेतद्भवेच्छल्यं प्रकारैर्बहुभिर्पुतम् ॥
 शोणितं त्वस्थि मांसं च शिरा स्नायूनि वाऽप्यथ ॥ १७ ॥
 पूषं(पूयं) चापि भवेच्छल्यमेतत्सर्वं शरीरजम् ॥
 तत्र बाह्यानि सर्वत्र सर्वमेव नराधिप ॥ १८ ॥
 शरीरजेषु चास्थीनि दारुणानि विनिर्दिशेत् ॥
 शोणितादीनि शेषाणि पानि शल्यानि पार्थिव ॥ १९ ॥
 निर्वहन्त्यौषधीस्तानि मुखे वा विकृते कृते ॥
 पानि दारुणशल्यानि तानि सर्वाणि भूपते ॥ २० ॥
 गूढतां याति कालेन शरीरस्थानि दन्तिनाम् ॥
 भत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सशल्ये लक्षणं नृप ॥ २१ ॥
 वेदनाऽथ परिश्रा(स्त्रा)वः शोकः स्तम्भः परिग्रहः ॥
 व्रणं शल्यमुखस्तेषां कठिनौष्ठश्च लक्ष्यते ॥ २२ ॥
 दुर्गन्धः पिच्छिलश्चापि स्त्रावस्तत्र प्रवर्तते ॥
 स लोहितश्च विच्छिन्नः कदाचिच्चापि संहतः ॥ २३ ॥
 अष्टानां व्रणवस्तूनां यच्च वस्तु समाश्रितम् ॥
 सादृश्यं तस्य च पुनः कदाचिच्छ्र(स्त्र)वति श्र(स्त्र)वम् ॥ २४ ॥
 एतैर्लिङ्गैस्तु विज्ञेया व्रणाः सम्पग्भिषग्वरैः ॥
 ईषंदुभत उत्सन्नं त्वचं लक्षेत दन्तिनः ॥ २५ ॥
 मांसस्था कूर्मसंस्थाने मेदःस्थे तु विसर्पति ॥
 शिरास्नायुगते कुब्जस्तब्धाङ्गो वा भवेद्विपः ॥ २६ ॥
 चेष्टानिरोधः संधौ तु महाश्च श्वयथुर्भवेत् ॥
 अस्थिभेदस्त्वस्थिगते तेन न श्र(स्त्र)वति व्रणः ॥ २७ ॥
 गुणोपरोधः श्रो(स्त्रो)तः स्याद्यस्मिंस्तिष्ठति श्रोतसि ॥
 कोष्ठस्थे रक्तसंसृष्टं विलंश्र(स्त्र)वति च व्रणः ॥ २८ ॥
 गुदः श्र(स्त्र)वति चात्यर्थं द्विपस्त्वानङ्गते च सः ॥
 संध्यस्थिधमनीस्नायौ सद्यःप्राणहरेषु च ॥ २९ ॥
 वेदनालिङ्गबाहुल्यादसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ॥
 मर्मज्ञानं यथोक्तेन विधिना तु विशारदः ॥ ३० ॥
 भत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सशल्ये लक्षणं व्रणे ॥
 अनिर्हतानि तिष्ठन्ति वर्षाणि सुबहून्यपि ॥ ३१ ॥

शल्यानि नैवं दृश्यन्ते भिद्यन्ते नैव दन्तिनाम् ॥
 निर्ब्रणाश्चापि जायन्ते कदाचिच्चापि सव्रणाः ॥ ३२ ॥
 न कदाचित्प्रदृश्यन्ते मुनिक्षिप्ततया नृप ॥
 भूयस्तु संप्रवक्ष्यामि सशल्यव्रणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 व्रणे प्रभिजे तस्याथ आ(स्त्रा)वगन्धं च लक्षयेत् ॥
 सगदापानसंस्थानः स्वराणां वाजिनां तथा ॥ ३४ ॥
 नृणां च गुदसंस्थानो नाभीभूतश्च जायते ॥
 दुर्गन्धः पिच्छिलश्चापि आ(स्त्रा)वस्तत्र प्रवर्तते ॥ ३५ ॥
 स लोहितश्च विच्छिन्नः काञ्जिकौदनगन्धवान् ॥
 कण्डूयते दह्यते च शुष्पंश्च परिपोद्यते ॥ ३६ ॥
 बालुकाकर्दमैश्चैनं पांशुभिश्च करेण च ॥
 बीजते जिघ्रति तथा सशल्यं व्रणमादिशेत् ॥ ३७ ॥
 व्रणोपचारैस्तस्येह वारणस्य महीपते ॥
 यदि शल्यं न दृश्येत तस्य वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥ ३८ ॥
 स्वभ्यक्तं तिलतैलेन ससि(शि)रस्कं घृतेन वा ॥
 मेदसा वा प्रलिम्पेत्तु वसया त्रिवृतेन वा ॥ ३९ ॥
 निवाते स्वेदयेद्वैद्यो यथोक्तैः स्वेदनैस्तु तम् ॥
 विमर्दनं विमार्गं च सर्वेष्वङ्गेषु कारयेत् ॥ ४० ॥
 परिमर्देन नागस्य शल्यं तदुपलभ्यते ॥
 अपूर्वो वाऽपि संयोगः शिराणां चैव दृश्यते ॥ ४१ ॥
 यत्र वा सज्जते स्पर्शस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥
 यथै(द्ये)वं नोपलभ्येत मृदा तमुपलेपयेत् ॥ ४२ ॥
 निवाते तु समावेश्य यत्र पूर्वं विशुष्यति ॥
 तनौ तमथ नागस्य तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 तत्र शल्यं विदित्वा तु क्षिप्रं तदुपनाहयेत् ॥
 मृदुं विवर्णं शिथिलं पक्वं शस्त्रेण पाटयेत् ॥ ४४ ॥
 एषिण्या गतिमासाद्य गजानां राजसत्तम ॥
 विष्कम्भेन विमाश्रये(मश्रये)नं पश्चाच्चैवोपनिग्रहात् ॥ ४५ ॥
 सकर्णं वाऽप्यकर्णं वा प्रच्छन्नं तत्र दृश्यते ॥
 उपस्थितं तु यच्छल्यं यन्त्रेण ग्राहयेद्वृद्धम् ॥ ४६ ॥

वामेन तु मुखाभ्यास उक्तानेनैव पाणिना ॥
 दक्षिणेन तु हस्तेन दृढं यन्त्रं निपीडयेत् ॥ ४७ ॥
 आहरेत्तु ततः शल्यं क्रियायोगेन दन्तिनाम् ॥
 त्वग्गतं शल्यमेवं स्यादाहर्तव्यं विजानता ॥ ४८ ॥
 मांसोपचितदेहस्य मांसभागमुपासृ(ञ्चि)त्तम् ॥
 यदा न दृश्यते शल्यं तस्य वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥ ४९ ॥
 स्वभ्यक्तं स्वेदयित्वा तु पूर्ववच्छल्यमुद्धरेत् ॥
 सिराजालगतं शल्यं यदा नागे न दृश्यते ॥ ५० ॥
 तस्योपायं प्रवक्ष्यामि यथा शल्यं प्रदृश्यते ॥
 गोमूत्रं मण्डलं चैव लङ्घनं मर्दनं तथा ॥ ५१ ॥
 व्यापामं कारयेत्तस्य तथैव विषमेऽध्वनि ॥
 भृशं संकुच्यमानस्य व्यापामोद्भावितं बलात् ॥ ५२ ॥
 शीघ्रं प्रच्यवते स्थानात्तस्मादेनं विचारयेत् ॥
 वेदनां कुरुते तीव्रां यत्र तेनोपनाहयेत् ॥ ५३ ॥
 एषिण्या गतिमासाद्य पूर्ववच्छल्यमुद्धरेत् ॥
 स्नायुजालगतं शल्यं वनजस्य न दृश्यते ॥ ५४ ॥
 सिराजालगते शल्ये या क्रिया तां समाचरेत् ॥
 यदि संधिगतं शल्यं वारणस्य न दृश्यते ॥ ५५ ॥
 चर्मणा त्वथ रज्ज्वा वा वेष्टयित्वा पटेन वा ॥
 बद्ध्वा चक्षुकमयेच्छीघ्रं लङ्घयेत्प्लावयेदपि ॥ ५६ ॥
 संधौ व्यापच्छमानस्य रुजा शोफश्च जायते ॥
 ततस्तं पूर्ववद्बद्ध्वा यच्चैः शल्यं समुद्धरेत् ॥ ५७ ॥
 यदा न दृश्यते शल्यमस्थिकायप्रतिष्ठितम् ॥
 बहुमांसशरीरत्वाद्वजानां तु नराधिप ॥ ५८ ॥
 स्वभ्यक्तं स्वेदयित्वा तु पूर्वेण विधिना भिषक् ॥
 यथोक्तां मांसदेशस्थे क्रियां तद्वत्समाचरेत् ॥ ५९ ॥
 अथ शल्यं न कम्पेत दृढं लग्नं यथा स्थितम् ॥
 वा(?)रङ्गमूले तद्बद्ध्वा दृढरज्ज्वा समाहरेत् ॥ ६० ॥
 स्रोतःसु च यदा शल्यं सिराणां संगमेषु च ॥
 घटयन्नेव तत्प्राज्ञो मर्मदेशे च यद्भवेत् ॥ ६१ ॥

एतेष्वेव प्रदेशेषु शल्यकर्म न कारयेत् ॥
 न चापके न चाङ्गिमे न च तिर्यङ्निपातयेत् ॥ ६२ ॥
 न मुक्ताशिथिले मांसे मृदुभूते न हस्तिनः ॥
 विदग्धे वाऽप्यपके वा निर्दोषं हरणं भवेत् ॥ ६३ ॥
 एवं स्रोतोगतं शल्यमाहर्तव्यं विजानता ॥
 कुम्भस्रोतोगतं शल्यं यदा नागे न दृश्यते ॥ ६४ ॥
 पूर्वं शिरोभितापेषु जन्तुप्रधमनं स्मृतम् ॥
 स्निग्धस्विन्नस्य नागस्य करस्रोतसि दापयेत् ॥ ६५ ॥
 ततस्तं बृंहमाणस्य वनथोविन(?)मूर्च्छितम् ॥
 क्लेदितं दोषसंसृष्टं मुखं श्रो(स्रो)तः प्रपद्यते ॥ ६६ ॥
 ततस्तत्प्रच्युतं स्थानाद्भूमौ पतति हस्तिनः ॥
 कोष्ठप्राप्ते तु कवलं दद्यात्तस्य विरेचनम् ॥ ६७ ॥
 पुरीषदोषसंसृष्टं तस्मादेतभिरस्पृष्टे ॥
 अथवा मर्दनात्तस्य पार्ष्णिघाताद्विलीयते ॥ ६८ ॥
 सहसा प्रतिपद्येत मार्गवेगसमीरितम् ॥
 एवं कोष्ठगतं शल्यमाहर्तव्यं विजानता ॥ ६९ ॥
 इति स्थानेषु सर्वेषु ज्ञात्वा शल्यं समुद्धरेत् ॥
 ततोऽपहृतशल्यस्य घृतेन परिषेचनम् ॥ ७० ॥
 कर्तव्यं हस्तिनस्तस्य सलिले चावगाहनम् ॥
 अशुद्धे शोधनं चापि शुद्धे संरोपणं भवेत् ॥ ७१ ॥
 सवर्णकरणं चापि द्विव्रणीये प्रकीर्तितम् ॥
 एवं प्रनष्टे विज्ञानं शल्ये नागस्य कीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 शल्येनोपहृतं सम्पगोभिर्योगैरुपाचरेत् ॥
 सर्वं यन्त्रं सिंहमुखं तथा ॥ ७३ ॥
 पश्चिमं कर्कटकं दातुं सर्वकायिकम् ॥
 गोधामुखं मकरकं दन्तेरुभय ॥ ७४ ॥
 शकुभेकदन्तं च मुष्टिशार्दूलमुष्टिकम् ॥
 आकृत्यैर्योनिश्च यथावदनुकीर्तिता ॥ ७५ ॥
 तस्माद्युक्तं च वचनात्साङ्ग्यादागमादपि ॥
 दर्शनाच्चान्ययन्त्राणां कारयेद्यन्त्रसंग्रहम् ॥ ७६ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि मर्माणि मनुजाधिप ॥
 मूर्ध्नि चत्वारि मर्माणि सर्वाणि च समन्ततः ॥ ७७ ॥
 येषु विद्धो महाराज मुहूर्तं न स जीवति ॥
 अण्डकोशे वस्तिशीर्षे शिन्धे च वृषणे तथा ॥ ७८ ॥
 विद्धः शरेण हि गजो न जीवेद्येन केनचित् ॥
 सद्यः प्राणहरेष्वेव सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ७९ ॥
 कालान्तरविनाशेषु विद्धः कालाद्विपद्यते ॥
 शोणिते च्याविते स्थानाभ्यागः प्राणैर्वियुच्यते ॥ ८० ॥
 यानि कर्माणि राजेन्द्र मयोद्दिष्टानि दन्तिनाम् ॥
 मर्माश्रितेषु सर्वेषु यो भवेत्ताडितो गजः ॥ ८१ ॥
 तेषु तेष्वेव शल्येषु विप्रनष्टेषु दन्तिनाम् ॥
 तेषामाहरणे यस्माप्यशेषेण निबोध मे ॥ ८२ ॥
 न्यस्तं तथैकदंष्ट्रं च मुष्टिं शार्दूलमुष्टिकम् ॥
 नन्दीमुखं शङ्कुपार्श्वं यस्त्रं सिंहमुखं तथा ॥ ८३ ॥
 यस्त्रजातिभिरेताभिः शल्यं विनिहरेद्बुधः ॥
 अङ्गुल्येवाप्यथेषण्या परिमृश्य नस्तेन च ॥ ८४ ॥
 सम्यक्शल्यं तु विज्ञाय प्रतिकर्म समाचरेत् ॥
 वृद्धिपत्रेण शस्त्रेण निकृन्तेद्वग्नमादितः ॥ ८५ ॥
 नन्दीमुखेन यस्त्रेण तेन तच्छल्यमानयेत् ॥
 शोणितं पीठयेच्चैव घ्नं वांश्या च शोधयेत् ॥ ८६ ॥
 विहङ्गचूर्णसंसृष्टघृतं स्याद्व्रणसेचनम् ॥
 आपसेनाग्निवर्णेन समन्ताद्वाहयेद्व्रणम् ॥ ८७ ॥
 घृतपानं च दातव्यं वारणस्य गृहीयते ॥
 कङ्कादिकृतयस्त्रेण सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ८८ ॥
 कार्यमुद्धरणं तेषां शल्यानां पृथिवीपते ॥
 विकीर्णं सादरेत्कर्णं शङ्कशीर्षं त्रिकण्टकम् ॥ ८९ ॥
 भस्त्रेण प्रतिषिद्धस्य शल्यस्याऽऽनयने हितम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन सेचनं स्याद्विधीयते ॥ ९० ॥
 विद्धो बराहकर्णेन क्षुरग्रेण क्षुरेण वा ॥
 मुष्टियस्त्रेण सर्वास्ताः क्षिप्रमेव समानयेत् ॥ ९१ ॥

पीलुशङ्खप्रमथनैः शिखराग्रैस्त्रिकण्टकैः ॥
 शल्यैरेभिस्तु विद्धस्य वारणस्य महीपते ॥ ९२ ॥
 गोधामुखेन यन्त्रेण सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
 कार्यमुद्धरणं तेषां शल्यानां पृथिवीपते ॥ ९३ ॥
 इति कर्णसीचारकं गृह्णशीर्षं त्रिकण्टकम् ॥
 तालीकमर्धतालिकं तथा वेतसपत्रकम् ॥ ९४ ॥
 शल्यजातिभिरेताभिः प्रतिविद्धस्य हस्तिनः ॥
 अन्यैस्तु कीर्तितैः शल्यैः कृत्वा चान्वेषणं तथा ॥ ९५ ॥
 कर्णभङ्गेन भङ्क्त्वाऽथ कर्णतस्य(?)प्रवर्तयेत् ॥
 अकरालं व्रणं कृत्वा विष्कम्भित्वा च तं व्रणम् ॥ ९६ ॥
 यन्नपित्वा च तं सम्यक्सिद्धार्थः कुशलो भिषक् ॥
 यन्नं सिंहमुखं नाम तेन तानुद्धरेच्छनैः ॥ ९७ ॥
 पूर्वोक्तश्च क्रियायोगः पानघ्नक्षणकर्मणि ॥
 नाराचं चार्धनाराचं सिंहदंष्ट्रेण निर्हरेत् ॥ ९८ ॥
 मुकुलाम्रं च कर्तव्यं मण्डुवक्त्रेण पार्थिव ॥
 यन्त्राणां च विभागं च शल्यानां च महीपते ॥ ९९ ॥
 कीर्तितास्ते मया सम्यगत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
 मर्मकर्माणि चत्वारि पूर्वोक्तानि मयाऽनघ ॥ १०० ॥
 तेषु विद्धस्य नागस्य शल्यं सद्भिप्रणश्यति ॥
 अनिर्गतेषु तं प्राप्य निर्गते न स जीवति ॥ १ ॥
 युक्तिभिर्योपनीयाभिस्तस्मात्तमनुवर्तयेत् ॥
 अभ्यङ्गालेपनाद्याभिः सिद्धाभिर्व्रणशमोधनम् ॥ २ ॥
 मस्तकेऽथ शरेणैव विद्धस्यान्येन केनचित् ॥
 अनिर्गते निर्गते वा न स जीवति वारणः ॥ ३ ॥
 आसने जघने वाऽपि श्लक्ष्णेनाथ स्वरेण वा ॥
 अनिर्गतेषु तद्याप्यं निर्गते न स जीवति ॥ ४ ॥
 उपर्यायामभिन्नस्य कोष्ठभिन्नश्च यो भवेत् ॥
 शोणितानुगतो भूत्वा स्याद्वातव्याधिरन्तकः ॥ १०५ ॥
 कंधरासंधिषु तथा शिराम्नायुषु पार्श्वयोः ॥
 विद्धस्यापनयेच्छल्यं मर्माणि परिरक्षयेत् ॥ ६ ॥

अग्रप्रसंधिशल्ये च शल्यनिर्हरणं भवेत् ॥
 विशल्यं च व्रणं कृत्वा प्रतिकर्म समाचरेत् ॥ ७ ॥
 लम्बितं व्यथितं छिन्नमवकृत्तं च यद्भवेत् ॥
 दुर्जातं च व्रणं दृष्ट्वा प्रतिकर्मास्य कारयेत् ॥ ८ ॥
 क्षौमसूत्रेण मेधावी सीवनं चास्य कारयेत् ॥
 पूर्वोक्ता च क्रिया तस्य कारयेद्व्रणशान्तये ॥ ९ ॥
 विद्धः शरेण काकोला छिन्नरोहयोः ॥
 शूर्पेणश्च प्रतिचूर्णयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य शोफो भवति तेनैव प्रतिलेपयेत् ॥
 क्षीरवृक्षकषायेण सर्पिषा चैव धारयेत् ॥ ११ ॥
 शुध्यते च व्रणं तस्य क्षिप्रं चैव प्ररोहति ॥
 अथ दिग्धेन विद्धस्य वक्ष्यते भेषजक्रमः ॥ १२ ॥
 स्व(श्च)यथोर्दिग्धविद्धस्य पूतिर्मांससमुद्भवः ॥
 श्रा(स्त्रा)वो भवत्यशुद्धश्च भिन्नवर्णश्च जायते ॥ १३ ॥
 स तप्तदेहश्च भवेच्छोफशेषश्च जायते ॥
 एतानि पूर्वरूपाणि दिग्धविद्धस्य हस्तिनः ॥ १४ ॥
 व्रणं तच्छोधयित्वाऽथ संस्कृतेनाथ सर्पिषा ॥
 नस्यं तस्य ततो दद्याद्गदं चानुपाचयेत् ॥ ११५ ॥
 शीतप्रदेहं कुर्याच्च तथा सिध्यति पार्थिव ॥
 स्तब्धो विवर्णो विःसृप्तो(?) व्रणो यस्य तु हस्तिनः ॥ ११६ ॥
 स्थापयित्वा युतं स्थाने यच्चयित्वा यथाक्रमम् ॥
 तन्तुसूत्रपटैर्वाऽपि क्षौमसूत्रेण वा भिषक् ॥ ११७ ॥
 सूसीवनं व्रणं कृत्वा नागस्यैवं समाचरेत् ॥
 मधुव्रणविधानेन प्रतिकुर्याद्भिषग्वरः ॥ ११८ ॥
 इतीह पृष्ठो भगवानङ्गराजैन धीमता ॥
 पालकाप्यः क्रियामाह शल्यस्योद्धरणं प्रति ॥ ११९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
 शल्योद्धरणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

‘अथातो विद्रधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्याख-
काप्यः ॥

इह भो वातपित्तकफसंनिपातैर्विद्रधयः संभवन्ति । तत्र कटुकषायश्चक्ष-
भोजनैर्वातलेः प्रकुप्यत्यनिलः । प्रदुष्टो मांसशोणितममिदृक् शृङ्गणवर्क्ष-
प्लीहायकृद्दयछोमवस्तिमुखमेहनानामन्यतममधिष्ठाय घनीभवति गम्भीरो
ग्रन्थिः, तं वातविद्रधिमाचक्षमहे । तत्र वातविद्रधिरनिमित्तं पच्यते । लिङ्गम्-
पक्कमुआ(स्त्रा)वं विच्छिन्नं फेनिलमरुणवर्णं रूक्षं स्रवति ॥

यदा तु कटुकाम्लानि पित्तप्रकोपनीयानि भोज्यते नागः, तस्य पित्तं प्रकुपितं
विद्रधिमापादयति । तत्र पित्तविद्रधिराशु पच्यते । पक्कस्तीव्रो दुर्गन्धिः
कुलत्थरससदृशः श्रावो दाहप्रायश्च भवति ॥

यदा तु मधुरं दिवास्वप्नं चोपसेवते, तस्य श्लेष्मा प्रकुपितो विद्रधिमापाद-
यति । स चिरात्पच्यते बहुभेतो बहुलसान्द्रपिच्छलो मेदोमज्जासदृशश्चावो
भवति स कफविद्रधिः ॥

संनिपातजे विद्रधौ सर्वरूपदर्शनम् । विशेषतश्च प्लीहश्चासारोषकाश्च
भवन्ति । तस्माच्चिरोत्थितस्य चिकित्सितं कुर्यात् । स्नेहकल्पोक्तैश्चेन स्नेहेशे-
वोप(क)मेत ॥

तत्र श्लोको—

पञ्चाहं सप्तरात्रं वा व्रणं स्नेहेस्तु सेचयेत् ॥

संजातघ्रा(मा)णमांसस्य प्रतिपूर्णेषु धातुषु ॥ १ ॥

स्नेहपानोपचारेण स्नेहं चास्मे प्रदापयेत् ॥

शोधनं रोपणं चोक्तं प्रतिव्रणचिकित्सितम् ॥ २ ॥

यथावत्कुशलैर्यौष्ठ्यं आ(स्त्रा)व्रणं भेदनं तथा ॥

—:०:—

अथ विद्रधयः प्राह वातपित्तकफात्मकाः ॥ ३ ॥

संनिपाताश्च राजेन्द्र वक्ष्यन्ते तु यथाक्रमम् ॥

रसास्तु तिक्तकटुकान्कषायान्विषमान्यदा ॥ ४ ॥

शीताग्निःस्नेहलवणानाहारानपि सेवतः ॥

वृंहितेनाथ विषमं स्वपतः कृष्टिनेन वा ॥ ५ ॥

गजस्य कुपितो वायुर्धमनीः संसृ(ञ्चि)तो यदा ॥
 तदाऽस्यान्यतमे देशे प्रपाचयति शोणितम् ॥ ६ ॥
 अथास्य रक्तसंसृष्टो जनपत्पाशु विद्रधिम् ॥
 मन्यादेशे च कक्षायां तथा गात्रापरेषु च ॥ ७ ॥
 जघेनाभ्यन्तरे कोशे स्तेनास्थाने च भूपते ॥
 नाभौ *चलेषु देशेषु तथाऽन्येष्वपि दन्तिनः ॥ ८ ॥
 प्रदेशेषु नरश्रेष्ठ सर्वव्यापी प्रभञ्जनः ॥
 जायते स्व(श्च)यथुस्तेन सविदाहः सवेदनः ॥ ९ ॥

—:○:—

किञ्चिद्विवर्णो गम्भीरः संप्लुप्तश्च भक्ष्यते ॥
 अतः परं सम्पगस्य वारणस्य महीपते ॥ १० ॥
 प्रदुष्टश्चैव लक्ष्येत अप्रदुष्टश्च लक्ष्यते ॥
 मन्दकोपस्तथाऽऽयामकठिनो नद्ध एव च ॥ ११ ॥
 मन्दं विक्षिपते देहं याति कण्डूयतः शमम् ॥
 भवेत्तस्य गतिः सूक्ष्मा सदाहा सपरिस्त्रवा ॥ १२ ॥
 उष्णे शान्तिं स लभते शीतेन च विवर्धते ॥
 ईति वातसमुत्थाया लक्षणं संप्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥

—:○:—

उष्णादत्यर्थलवणात्तथाऽम्लरससेवनात् ॥
 संरम्भोद्धर्मसंतापादध्वनो गमनेन वा ॥ १४ ॥
 एवं प्रकुपितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 आक्षिप्तं वायुमाक्षिप्तं देहे समुपैलीयते ॥ १५ ॥
 लीनं स्थानाद्युतं चास्य श्वयथुं जनपेद्भुशम् ॥
 तेन ज्वरश्च तापश्च तीव्रा तृष्णा च जायते ॥ १६ ॥
 दह्यते चाग्निनेवास्य स देशस्तुद्यतेऽपि च ॥
 हारिद्रो हारतो वाऽथ स देशः संप्रकाशते ॥ १७ ॥
 पाकं चान्वेति सहसा तदेवान्तकरं तथा ॥
 सुवर्णसदृशश्चास्य ततः श्रा(स्त्रा)वः प्रवर्तते ॥ १८ ॥

* 'च तेष्ु' इति पाठो भवेत् ।

१ क. 'धन्याभ्यं' । २ क. स्थनास्थाने । ३ ख. वलेषु । ४ क. 'न्यापि-
 प्रभञ्जनम् ॥ जा' । ५ क. लक्ष्यते अवदुष्टश्च लक्ष्यते । ६ ख. 'म्भावर्मसंपाताद' ।
 ७ क. 'पचीय' । ८ ख. कृष्णा ।

जानीयाल्लक्षणैरेभिर्विद्रधिं पित्तसंभवाम् ॥

—:०:—

चतुर्विधमथाऽऽहारं भोज्यते मधुरं यदा ॥ १९ ॥

अप्रदानप्रदानेन शीतलं वा निषेवते ॥

अव्यायामदिवास्वप्नाद्विज्वलादशनाविह ॥ २० ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य श्लेष्मा चाऽऽश्रु प्रकुप्यति ॥

तमादाय तदा वायुरस्थीन्याविश्य दन्तिनः ॥ २१ ॥

शोकं संजनयत्याश्रु तस्य रूपाणि मे शृणु ॥

पृथुलः श्याववर्णाभो नीलो वा स्वल्पवेदनः ॥ २२ ॥

विकसंश्च स विज्ञेयो बहुश्लेष्माऽल्पमारुतः ॥

व्याधिमेवंविधैर्लिङ्गैर्जानीयाच्छ्लेष्मविद्रधिम् ॥ २३ ॥

—:०:—

अथ त्रयाणां दोषाणां यो विरोधीनि सेवते ॥

कुक्षी(क्षौ) तस्योपजायन्ते दोषा वातादयस्त्रयः ॥ २४ ॥

यदा विरस्यमानस्तु वायुर्वातवहाः शिराः ॥

दूषयेच्चापि श्लेष्माणं पित्तं रक्तं तथैव च ॥ २५ ॥

एकीभूतास्ततो राजन्विद्रधिं जनयन्ति ते ॥

अथास्य जायते दाहः स्रवत्यर्थं सवेदनः ॥ २६ ॥

स तस्य दोषबाहुल्यादेहो दग्ध इवाग्निना ॥

दिवा स दृश्यते रक्तो रात्रौ रसमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

मज्जिष्ठासदृशाः स्फोटः पच्यन्ते मांसपाकतः ॥

दाहवन्तो विदीर्णास्ते जनयन्ति समन्ततः ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा(ष्टाः) प्रोणहरा राजन्नावर्णोष्मणा युताः ॥

ततो नाभिलषेदन्नं तृष्णाञ्ज्वरसमन्वितः ॥ २९ ॥

अतीसारस्तथा कासः श्वासश्चैवोपजायते ॥

एवंविधाः संनिपाताद्विद्रधिः(धीः) समवाप्नुयात् ॥ ३० ॥

तासां तु प्रथमं कुर्यादनुकूपं क्रियापथम् ॥

स्नेहपानमथाम्यङ्गं निरुहमनुवासनम् ॥ ३१ ॥

विश्वा(स्वा)वणं वेधनं च शीतलं परिषेचनम् ॥

विलापनं शोधनं च दद्याद्रोपणमेव च ॥ ३२ ॥

स चेद्यदि विदञ्चेत् कुर्यादभ्य(भि)मुखं भिषक् ॥

अथानुपूर्वशास्त्रोक्तं कुर्याद्व्रणचिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
विद्रधिरोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ खलु भगवन्तं भार्गवर्ष्याश्रमपदं जपनियमशुश्रूषान्वितं शिष्यगणप-
रिवृतं पालकाप्यमभिवाद्याभिगम्य संमान्याब्रवीद्राजा रोमपादोऽङ्गाधिपतिः—
' भगवन्प इमे व्रणा ज्वशनिप्रत्यया नानास्त्रावल्लिङ्गवेदनाबहुला गतिमन्तो,
नाडीव्रणाः संभवन्ति । तेषां साध्यासाध्यलक्षणं साधनं च निरवशेषेण व्याख्या-
नुमर्हति ' ॥

स एव भगवानङ्गेन प्रश्नमुक्तः प्रोवाच पालकाप्यः—'वत्स रोमपाद, वार-
णानां द्वौ व्रणौ भवतः—शारीर आगन्तुश्च । तयोः शारीरं वातपित्तकफशो-
णितसंनिपातात्मकं विद्यात् । आगन्तुं काष्ठपतनाश्मप्राजनवधबन्धपीडनाग्नि-
विषनिमित्तम् ॥

तत्राऽऽगन्तोर्व्रणस्य तत्क्षणमेवोष्मणः प्रशान्त्यर्थं सद्यःकृतविहिताः शीत-
प्रायाः क्रिया विहिताः, व्रणस्य रोपणार्थं च यथा मधु घृतं पय इति ॥

अतः परं दोषविशेषाः शारीरा भवन्ति । तत्राऽऽहाररसवैषम्यात्सात्मात्म्यदुर्वि-
पर्ययात्कालप्रकर्षात्स्वागन्तुर्व्रणो वातपित्तकफानामन्यतमेनाभिभूयते । तस्य
लिङ्गप्रदर्शनं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकाः—

रूक्षः परुषवर्णाभः शिराभिः संहतः स्वरः ।

गम्भीरानुगतश्चैव विज्ञेयो वातिको व्रणः ॥

पैत्तिको दाहबहुलो व्रणः कुणपगन्धिकः ।

हरिर्हार्द्रवर्णाभस्त्वङ्मासस्त्रापुशातनः ॥

सान्द्रः श्वेतो मृदुश्चैव श्लैष्मिको मन्दवेदनः ।

महापर्यन्तमूलश्च कण्डूमाश्चैव यो भवेत् ॥

समस्तैर्लक्षणैरेभिर्वातपित्तकफात्मकैः ।

संनिपातात्मकं विद्याद्व्रणं व्रणविभागेवित् ॥

अतः परं व्रणावस्थान्तरहेतून्वक्ष्यामः—क्रियाविपर्ययादुत्तानशयमवधबन्धप्रतिहस्त्यभिघातपतनाध्वगमनाद्वैद्योपरोधाच्च ये द्वियोनयो व्रणाः संभवन्ति । इह खलु भो नागानां यो व्रणो मयूरग्रीवाभश्चन्द्रकी समन्ततोऽभिकठिनः, तमसाध्यं विद्यात् । मत्स्यगन्धिः पिच्छिलः, तमसाध्यं विद्यात् । अथवा यस्य नागस्य कृष्णः परिशुष्को विगन्धो व्रणः, तमसाध्यं विद्यात् । कोष्ठान्तर्गतः परिश्रा(स्त्रा)वी प्रवृद्धश्चापि दुर्गन्धः, तमसाध्यं विद्यात् । आ(औ)दुम्बरमुखः शोणितपरिश्रा(स्त्रा)वी व्रणः कठिनः, तमसाध्यं विद्यात् । वल्मीकसंस्थानः कुमियुक्तो बहुच्छिद्रः शोणितप्रस्त्रावः, तमसाध्यं विद्यात् । बिम्बोष्ठ उन्नतमध्यः कृष्णपर्यन्तः कठिनो व्रणो दुर्गन्धश्चेति तमसाध्यं विद्यात् । मर्मभिघातशोणितपरिश्रा(स्त्रा)वी जलयन्त्रवत्, तमसाध्यं विद्यात् । पूयशोणितपरिस्त्रावी व्रणः पिच्छिलो दुर्गन्धश्चेति तमसाध्यं विद्यात् । मांसावगाढोऽस्थिभागाश्रित आढ(औदु)म्बरमुखः, तमसाध्यं विद्यात् । सिरानुगतः परिस्त्रावी पिच्छिल आध्मातो व्रणः, तमसाध्यं विद्यात् । अथ कठिनोष्ठः सवेदनः सशोफः, तमसाध्यं विद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

निर्गन्धो ह्यपरिस्त्रावी पञ्चपत्रप्रभो व्रणः ।

निर्वेदनस्तथोत्तानो निर्दोष इति तं विदुः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

व्रणचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं नाडीव्रणसमुत्थानचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—अथ भोः खलु वारणानां वातपित्तकफसंनिपाताभिघातेः पञ्चविधा नाड्यो भवन्ति ॥

यदा तु शल्यं प्रविशत्यन्तर्दहे वारणानां वातपित्तकफादिभिर्दोषैर्दुष्टैर्मांसशोणितं भूयः स्वभागानुगतं कालप्राप्तौ न निवार्यते शस्त्रेणन्तर्दहे ततः पूयबहुत्वात्सुदीर्यते । ततः संनिरुद्धे मार्गे उन्मार्गेण गच्छति । ततो धातूनभ्यन्तराश्रितान्दूषयित्वा तद्वर्तमगमनाद्गतिरुच्यत इति । अजस्रं यतः स्रवति पूयं पिच्छिलं विवर्णं नाडीवत् । तस्मान्नाडीमभिनिर्दिशेदिति ॥

गन्धाः स्नावाश्च वर्णाश्च व्रणानां ये प्रकीर्तिताः ।

वातादिदोषप्राप्तानां नाडीष्वपि हि तान्विदुः ॥

इति नाडी पञ्चविधाऽऽख्याता ॥

तत्र श्लोकः—

नात्रणा जायते नाडी व्रणादेवोपजायते ।

प्रमादाद्वाऽपि वृद्धा सा कृच्छ्रसाध्या ध्रुवं भवेत् ॥

अत ऊर्ध्वं येषु भागेषु व्रणा नाड्यो वा साध्याः, तान्व्याख्यास्यामः । तत्र दन्तवेष्टास्थिसंधिकक्षानुगता नखनयनमर्मतलप्रोहविष्कापस्कराष्टीव्यपलि(त)हस्तनखान्तरप्रत्यङ्गप्रतीकाशकुक्ष्यङ्गुलिमण्डूकीवक्त्रसक्थिसकुटिकान्तरापरिक्षोभजवैभागोत्कृष्टावग्रहे वंशरन्ध्राण्डकोशगात्रसंदानक्षयभागस्रोतोन्तरतालुनाभिमेढूकर्णतलसंधितलवातकुम्भन्यस्थिजघनगुह(द)भागेषु चेति ॥

तत्र श्लोकः—

भागेष्वेतेषु या नाड्यो गम्भीरानुगताश्च याः ।

तासु सम्यक्प्रयुक्ताऽपि क्रिया दुःस्वेन सिध्यति ॥

अथ या नाडी (?) तिर्यग्गता परंपरागता मण्डलावर्ता कुटिला अनुगता (*बहुप्रदेशानुगता दन्तवेशे(ष्टे)ऽनुगता अस्थिसंधिगता नेत्रानुगताश्च भवन्त्येता या नाड्यः, तासु सिद्धिर्न भवति । त्वचमनुगता) अधोमुखा या नाड्यः साध्या भवन्ति ताः ॥

तत्र श्लोको—

अनुनीय भिषक् सम्यक् परिमृश्य च भागशः ।

छिन्द्यात्तु नाडीं शस्त्रेण अनुलोमं प्रयत्नतः ॥

शस्त्रमेव तु भेषज्यं ये शस्त्रकुशला नराः ।

उत्तानो हि व्रणो राजन्निक्षममेव प्ररोहति ॥

अथाङ्गराजः पुनरेव पप्रच्छ पालकाप्यम्—‘भगवन् यत्र शस्त्रपथो नास्ति नास्ति क्षारपथोऽपि वा, तत्र वारणानां नाडीव्रणचिकित्सितं कथं कर्तव्यम् ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु यदा वैद्यः शस्त्राग्निक्षारकर्मक्रियासु विशेषं नोपलभते, तदा त्रिकटुकहरिद्रालाङ्गुलीदन्ती^(१)समभागानि^(२)पेष्या नाडीव्रणपूरणं दद्यात् । गृद्धीकटुकरोहिणीगवेधुकार्कमूलविडङ्गसर्षपा-

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके । ^(१)धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

न्मोम्रपिष्टानातपशुष्कां गुलिकां नाडीव्रणघोषशमनीं कुर्यात् । निम्बार्क-
 तीकरञ्जकरवीरपत्रतिलक्षारलवणैः समभागैः पिष्ट्वा गुलिकां नाडीव्रणविदुष-
 र्थमग्रमत्तो भिषग्दद्यात् । कुष्ठतगरहरिद्रावित्रकसैन्धवतिलकुतिलक्षारान्सम-
 भागान्पिष्ट्वाऽश्वमूत्रेण गुलिकाः कार्याः । आतपशुष्का नाडीव्रणलेपनमुत्तमं
 दद्यात् । सैन्धवलवणकिण्वदन्त्यतिविषाचित्रकमूलोत्तमकरणास्तिलक्षाराः सम-
 भागाः पिष्ट्वा, आतपशुष्का नाडीव्रणानां सप्यानां शोधनं दद्यात् । स्वर्णसी-
 रातगरविदुङ्गमहोषधशुकनासादन्ती)देवदारुसैन्धवलवणं समभागं पिष्ट्वा गुटि-
 कामातपशुष्कां नाडीव्रणशोधनं दद्यात् । ग्रन्थिर्यस्य भवति पक्कः सप्यः
 पिच्छिलः, तच्छोधनमिदम् । हस्तिलिण्डरसं किण्वलवणं चाऽऽलेपनमप्यग्रं प्रद-
 द्यात् । सर्षपचित्रकदन्तीसैन्धवमिति । स्नुहीक्षीरपिष्टं कृत्वा दुष्टव्रणशोधनं
 दद्यात् । चित्रकनागदन्तीयवक्षारपिष्टं दुष्टव्रणविकित्सितमिति । पाठमधुरसा-
 दन्तीमधूकानि सैन्धवलवणसंयुक्तं दुष्टव्रणशोधनं दद्यात् । दन्तीशुकनासाक-
 मूलं सैन्धवलवणसंयुक्तं दुष्टव्रणशोधनं दद्यात् । चित्रकसर्षपतेजोवतीदन्तीचे-
 तालवणसंयुक्तं प्रदुष्टव्रणलेपनं दद्यात् । हरिद्रादाहृहरिद्राशुकनासादन्तीकटुरो-
 हिणीविल्वसैन्धवलवणसंयुक्तं समभागपिष्टं व्रणशोधनं दद्यात् । पाठादन्त्यति-
 विषाविषघ्नादेवदारुयवक्षारसंयुक्तं व्रणशोधनं दद्यात् । पिचुमन्दनकमालपत्राणि
 पिष्ट्वा कांस्यनीलयुक्तं व्रणरोपणं दद्यात् । मुष्ककाक्षीवतिलकुतिलक्षारसर्षपयुक्तं
 क्षिप्ररोपणं घृतसंयुक्तं दुष्टव्रणलेपनमुत्तमं दद्यात् ॥

तत्र साध्यानां शस्त्रकर्माण्येकमविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥

अथ भिषग्यन्त्राध्यायाक्तेन विधिना सुयन्त्रितं वारणमभिविर्थास्याऽऽगृ(त्रि)त्य
 स्तम्भानुगतं गतिमन्तं स्वल्पमुसं च नाडीव्रणमेषण्या च विदित्वा बृद्धिपत्रेण
 ऋक्षेणानुलोमं पूयप्रतिहरणार्थं छेद्यं कुर्यात् । ततश्चात्र किण्वसैन्धवक्षौद्रसर्पि-
 र्यवक्षारैः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमं वस्त्रं प्रलिप्य वर्तिं प्रणिदध्यात् । अथार्कक्षीरपलाश-
 लाङ्गलीश्यामातु(त्रि)दन्तीचित्रकयवक्षारनिम्बपत्राणि स्नुहीक्षीरस्वर्जिकाहरि-
 तालपिप्पलीमूलक्षवकशङ्खिन्यर्कक्षीरयुक्तं केलकं शोधनं दद्यात् । तर्कापारगवध-
 पटोलशङ्खिन्यश्वगन्धानकमालमधुकजीवकाकूष्ठस्वादिरवनकर्पासीहरिद्रासुरसा-
 सप्तपर्णीनिम्बकरवीरकुटजास्फोटारोहिणीक्षीरिण्यामलकीः कापयित्वा तेन नाडीं
 रोपयेत् । शङ्खिनीचित्रकतेजोवतीतु(त्रि)दन्तीक्षीरदन्तीकुष्ठकटुरोहिणीस्नुहीसु-
 वर्णक्षीर्यर्कक्षीरे सिद्धं सर्पिः पुराणमुपदिश्यते शोधनार्थम् । बृहत्सन्ध्याजगुः

१ क. °क्षारासं° । २ क. °कुक्षिति° । ३ क. घृतसंसृष्टं । ४ क. °श्वास्य
 सत्य । ५ ख. कस्कशोधनं ।

क्षीरिद्रासर्पपादाधिपकपिप्पलीमूलमूर्वाकोशातकीकटुकाळाबूलात्रपुसीस-
मदनफलानि च गवां मूत्रेण पी(पे)यित्वा गवां मूत्रेण तैलं पचेत् । ततः पार-
पकेन नाडीः शोधयेत् । अथ जीवन्त्यारग्वधगोजीमुष्ककटुतुम्बकमञ्जिष्ठाक्षीर-
वृक्षप्रवालेः श्लक्ष्णपिष्टैर्वर्तिरोहणमुपदध्यात् । शल्लक्यश्वकर्णमुष्ककाश्मन्तक-
करवीरारग्वधादिवृक्षाणां स्वक्काथयित्वा रोपणार्थं कषायमेतैरेवौषधैर्जीवन्त्यार-
ग्वधादिभिः सर्पैस्तेले कषायगर्भे रोपणार्थं विपाचयेत् ॥

अथातोऽग्निकर्म व्याख्यास्यामः ।

नाडीषु श्रीवेष्टकमधूच्छिष्टगुग्गुलुमेदोभिर्वर्तिवदनवृत्तां गुलिकां कुर्यात् ।
यावदाहस्य सोष्मणः प्रवेगोपशमः स्यादिति । अतो द्वित्रणीयोपचारः ॥

(* इति शस्त्रकर्माग्निं) ।

..... कथयिष्यामः । मर्मोपचारान्व्याख्यास्यामः ॥)

अथ चेच्छस्त्राग्निकर्मणार्त्तमार्गः (?) स्यात्तत्र नाडीदोषनिर्हरणार्थं भेषज-
विधिमनुव्याख्यास्यामः । पवतगरपिचुमन्दपूतीकरञ्जकुष्ठैलामलकरवीरार्क-
पत्राणि तिलकुतिलक्षारसंयुक्तान्यश्वमूत्रेण पिष्ट्वा गुलिकाः कृत्वाऽर्कक्षीरसंतप्त-
नाड्यां निदध्यान्नाडीदोषनिर्हरणार्थम् । अथवाऽञ्जनतगरकुष्ठदरितालमनःशि-
लाकटुरोहिष्यश्वगन्धालाङ्गलीसौराष्ट्रीरोचनासुरसावराचित्रकबिल्वसर्पपत्रादिर-
सारगवाक्षीदन्तीविडङ्गान्यर्कशोभाञ्जनकमूलानि च तिलक्षारेण पिष्ट्वा गुलिकाः
कारयेत् । ता नाड्या(ड्यां) निदध्यादर्कसंतप्तनाडीदोषनिर्हरणार्थं चेति ॥

अंत ऊर्ध्वं क्षारकर्मम(र्मा)नुव्याख्यास्यामः ॥

मुष्ककपलाशतिनिशसर्जारग्वधकरञ्जचिरबिल्वशिशुकुतिलस्फूर्जकपाटला-
रिमेदपारिभद्रककरवीरापामार्गाश्वगन्धावराज्जेनेकुदीकुटजतिलकतिलसौगन्धि-
कावल्गुजकटुकतुम्बीकूष्माण्डीकाकजङ्घाकोशातकीवेतसबिल्वप्राचाचलसप्तप-
र्णकृतमालहरिद्रानीपयवनानि चेत्येवं संभृत्य संभारं काण्डशः कल्पयित्वाऽऽदि-
त्यशोषितमीषच्छुष्कं दाहयेद्विक्तदेशे त्वत्पुणभूमिभागे । ततो भस्म समादाय महा-
भाजनस्थं पुनः आ(स्त्रा)वयेदजाविगामोहिष्यश्वाश्वतरस्त्रोष्णां मूत्रैः । ततः
सुपरिशु(सु)तं तैलमापसे कुम्भे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । तत्राऽऽवपेष्टालाङ्गलिकीदन्ती-
धिपकपिप्पलीमूलतीक्ष्णगन्धाश्वगन्धापलमरिचशङ्खवेरस्वाजिकापवक्षारविडसे-
न्धवस्त्रकक्षीराणि शनैर्दर्व्या घट्टयेद्यार्वाभः शर्करास्रग्धसान्द्रश्लक्ष्णमथ पाको
निवर्तते । ततो वैश्वानरपूजां कृत्वा कृष्णायसे निर्मले भांजने स्थापयेत्सपि-

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठस्तुल्यो द्विपुस्तके । † पुस्तकद्वयेऽपि श्रुतिचिह्नं न वर्तते ॥

१ क. °करसं तप्त° । २ क. कृष्णावमे । ३ क. भोजने ।

धाने भ्यहं समाहं वा । ततश्च प्रत्यहनि(?) शिरःस्नातो वैद्योऽहत्तवासा ब्राह्म-
णान्स्वस्ति वाच्य ततः शस्त्रेण संशोध्य नाडीमुखं तीक्ष्णेन रुधिरपूयपरिस्रावा-
न्वासोभिरपनीय ततः सूक्ष्मासु गतिमतीषु शलाकां क्षारेण मलिप्य क्षारबलं
चावेक्ष्य निपातयेत् ॥

अथवाऽऽर्द्रां वतिं गुलिकां वा कृत्वा निपातयेत् । पक्वजाम्बवसंकाशां गति-
मवेक्ष्य क्षारमथ निवर्तयेत् । अथ मोहात्प्रमादाद्वाऽतिदग्धं वेपथुश्वसनजृम्भणप्र-
मोहशोषदाहज्वरशो(?)णितातीवातिप्रवृत्ति(?)तमेवमवस्थमभिसमीक्ष्य धान्या-
म्लदधिपिप्प्लुसु(थु)क्तसौवीरकाणामन्यतमेन सेचयेत् ॥

अथवा दध्मम्लबदरोत्क्लेदमातुलुङ्गरसानामन्यतमेन सेचयेत् । दाडिमतिन्ति-
डीकाभ्रपेशीश्च कृष्णतिलसंयुक्तं कल्कं थुक्ते(के)न पी(पे)षयित्वा घृताक्तमालेपनं
दद्यात् । क्षीरदधिसर्पिर्मंदोवसाभिश्च सततमनुलिम्पेत् । शस्त्राग्निप्रणिधानोक्तवि-
धिरनुष्ठेयः ॥

अथारिमेदार्जुनकदम्बरोध्रारग्वधक्षीरिकासोमवल्कस्यन्दनमेषगृद्धीधवशिरी-
षशालाजकर्णबदर्यङ्कोटपलाशवज्जुलधातकपरिमेदान्संहत्याष्टगुणे ह्यम्भसि काथ-
यित्वा पादावशिष्टमवतार्य आ(स्त्रा)वयित्वा तेन रसेन तैलद्रोणं पाचयेत् ।
पच्यमाने चात्र गिरिकर्णिकाश्वगन्धापाठातिल्ककमालत्यलाबुशिशपानागद-
न्तीमूर्वाशुकनासातेजस्विनीनां मूलानि दृषदि पेषयित्वा प्रत्येकतश्चैनं बिल्व-
प्रमाणं समावयेत् । सिद्धमपहत्य भूयो गुडपलशतं पिप्पलीचूर्णप्रस्थेन पुनर-
प्यधिश्रयेत् । तत्सिद्धमवतार्य सुसंस्कृतं स्नेहविधिप्रोक्तेन विधिना पापयेत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूककदम्बधवकदरमहाजम्बूपलाशपुष्पश्रीपर्णीमेषगृद्धीपू-
तीकप्रियङ्गुवजकर्णककुमानां त्वचः समाहृत्य वृक्षादन्यश्वगन्धावर्षाभूमीरटाह-
रिद्राद्वयशृगालविन्नाभद्रोदुम्बरीसुवहानां मूलेः सह निष्कापयेत् । काथावशे-
षेणानेन तैलं विपाचयेत् । तत्र च दारुहरिद्राहरेणुकेलाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठा चेति ।
तत्सिद्धमपहत्य स्नेहपानोक्तेन विधिना पापयेत् । ततोऽस्य नाडी समाधिमुप-
गच्छति ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुष्पमधूकजम्बूपलाशशशवेतसविरबिल्वकदम्बश्रीपर्ण्य-
जकर्ण्यवा मेषगृद्धी शिरीष इत्येषामष्टादशानां त्वक् च मूलानि समाहृत्य
चतुर्षु तोयकुम्भेषु काथयेत् । अर्धोवाशिष्टमवतारयेत् । ततः प्रातरुत्थितमप्रसे-
तवन्तं (?) वारणं पापयेदध्रप्रस्थं कुडवं वा । यावद्वा सुपिबति नागस्तावदद्या-
न्नाडीव्रणविधुद्धयर्थम् । लाङ्गलीचित्रककुटजकरीरमातुलुङ्गपत्रैः सपञ्चलवण-

हरिद्रापष्टीमधुकं चेति, आन्तरिक्षोदकसंयुक्तैस्तैलं पाचयेत् । ततोऽस्य वस्ति-
नेत्रेण पिचुनाऽपि व्रणनाड्यां तैलमिदं दद्यान्नाडीव्रणविशुद्धयर्थम् । यदि हृद-
पगता नाडी, अन्यं वा गूढप्रदेशमुपगता ततोऽस्य तैलपानाभ्यङ्गेन च नाडी
प्रशान्तिमुपगच्छति ॥

मुद्गो(द्वौ)दनं घृतसंयुक्तं दद्यात् । प्वसानि च हरितमृदूनि क्रमशो मत्स्य-
ण्डिकागर्भाणि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

यथोक्तेनोपचारेण यस्तु प्रक्रमते व्रणान् ।

आगन्तुर्दोषजो वाऽपि तस्य सिद्धिर्नियच्छति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने

. नाडीव्रणचिकित्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

कुतः शिराः संभवन्ति केषु देशेष्ववस्थिताः ॥ १ ॥

कति वातवहा विद्वन्कति पित्तवहाः शिराः ॥

श्लेष्माणं कति धर्मज्ञ रुधिरं कति वा सिराः ॥ २ ॥

श्वै(स्वे)दं मदं वा शृक्रं वा का वहन्ति द्विजोत्तम ॥

का मांसमस्थि मेदो वा मज्जानं वा वहन्ति काः ॥ ३ ॥

काभिरास्वादनं कुर्यात्काभिर्वा संप्रहृष्यति ॥

सिराणां विचयं कृत्स्नं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यो महामुनिः ॥

विस्तरेण यथातत्त्वं सिराविचयमब्रवीत् ॥ ५ ॥

गर्भस्य हृदयं पूर्वं सह भ्रूणेन वर्धते ॥

ततः शिराः संभवन्ति सूर्यादिव गर्भस्तयः ॥ ६ ॥

सर्वाः शरीरसंछष्टास्तैर्यगूर्ध्वमैधस्तथा ॥

सर्वाश्चेष्टाः प्रकुर्वन्ति सिरा वै यन्नवर्धते ॥ ७ ॥

तस्मात्तु मातृके द्वेन्ये(?) हृदयात्कण्ठमाश्रिते ॥

जिह्वामूले निबद्धे द्वे ये रसास्वादकारणम् ॥ ८ ॥

१ क. प्राणैर्न । २ क. मथापि वा ॥ स० ।

ततः कण्ठे च मध्ये च धमन्योऽष्टौ समाश्रिताः ॥
 कर्णयोस्तु तथा विद्याद्याभिस्तु परिबीजति ॥ ९ ॥
 ततः शिरा वस्तिकोशमुरो वालं गुदस्तथा ॥
 मातृकाः प्राप्नुवन्त्येतास्तलगात्रापरं तथा ॥ १० ॥
 एवमङ्गेषु सर्वेषु मातृका ब्रेहगोचराः ॥
 काये शिराः सप्तशतं विभागाः गृणु पार्थिव ॥ ११ ॥
 गुदं मेढूमथो नाभिं तत्र वस्तिं समाश्रिताः ॥
 ताभिः संमूर्छितो वायुर्धमनीः प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥
 शतार्धमेव ता विद्याच्छिरा वै देहगोचराः ॥
 या रसानुविभागेन(ण) वायुमेव वहन्ति ताः ॥ १३ ॥
 नाभेस्तु हृदयं यावदपरा परतस्तु या ॥
 ताभिः संमूर्छितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
 शतार्धमेवं तु शिराः पित्तमेव वहन्ति याः ॥
 उरःसंधिशिरोग्रीवं मर्माणि च समन्ततः ॥ १५ ॥
 ततः संमूर्छितः श्लेष्मा धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 विद्धि पञ्चाशदेवैताः शिराः श्लेष्मवहा गजे ॥ १६ ॥
 तावन्त्या(त्यः) कुप्फुसपकृद्धयानां च मध्यतः ॥
 या रसानुविभागेन शोणितं संवहन्ति तु ॥ १७ ॥
 त्रिज्वांसमध्ये विज्ञेयाः शिरा रसवहाः पृथक् ॥
 तथास्थानविभागेन धातूनाप्याययन्ति याः ॥ १८ ॥
 त्रांसमेदोस्थिमज्जानां शुक्रस्य च नराधिप ॥
 एकैकस्याः शतार्धं तु शिरा ज्ञेयाः पृथक्पृथक् ॥ १९ ॥
 दोषधातुमकर्षेण हर्षेण च बलेन च ॥
 मदः संजायते राजन्स्वर्भावाच्चैव दन्तिनाम् ॥ २० ॥
 शतार्धमेव तु शिराः पृथक्प्रवहाः स्मृताः ॥
 या रसानुविभागेन कटो मेढ्रे च संस्थिताः ॥ २१ ॥
 समासात्कण्ठरा ह्यष्टौ विद्धि गात्रापरे तथा ॥
 पश्चात्पुरस्ताच्चैकैकं पादं प्रत्येकमाश्रिताः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मो विचारी पुरुषः कटुः शीतश्च मारुतः ॥
 उष्णमम्लं द्रवं पित्तं विवर्णं दारुणं भृशम् ॥ २३ ॥

मधुरः शीतवीर्यश्च घनः श्वेतः कफो गुरुः ॥
 बलवार्द्धवर्णाम्लश्च स्निग्धः प्राणविवर्धनः ॥ २४ ॥
 आत्मैव योनिर्वातस्य पित्तमाग्नेयमुच्यते ॥
 कफं सोमात्मकं विद्यादेतास्त्रीन्देहसंसृ(श्चि)तान् ॥ २५ ॥
 आत्रेयस्तु रसः प्रोक्तो वशिष्ठं शोणितं भवेत् ॥
 काश्यपं तु भवेन्मांसं मेदश्चाप्यथ गौतमम् ॥ २६ ॥
 भारद्वाजानि चास्थीनि मज्जा चाप्यथ कौशिकी ॥
 जामदग्न्यं भवेच्छुक्रमित्येते सप्त धातवः ॥ २७ ॥
 ज्ञेयाः शरीरे तु शिराः स्वेदमेवं वहन्ति याः ॥
 व्यापामे च निदाघे च मुखतः श्रा(त्ता)वयन्ति तम् ॥ २८ ॥
 यथा प्रस्पन्दते शैलाद्वर्षान्ते तेजसा रविः ॥
 एवमेव मुखात्स्वेदं प्रश्न(स्त्र)वन्ति मतङ्गजाः ॥ २९ ॥
 शिराः शतानि सप्तैवं व्याख्यातानि यथातथम् ॥
 सहस्राण्यैर्यष्टानि स्नायूनासंश्च(?) ताः शिराः ॥ ३० ॥
 सर्वा वातादिभिर्दोषैः शिरा रक्तेन वाऽन्विताः ॥
 वहन्ति कायजान्धातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ ३१ ॥
 आश्रयाच्छोणितादस्य यकृत्तस्य विवर्धते ॥
 रक्तदोषात्मिका चैव प्लीही(हा)वृक्कौ च दन्तिनः ॥ ३२ ॥
 शोणितस्य तु या धेनुः फुफ्फुसं तस्य जायते ॥
 अमृक्पित्तकफानां तु यत्तेजो मारुतान्वितम् ॥ ३३ ॥
 तेनास्य संभवन्त्यत्र यच्चैव गुदबन्धनम् ॥
 शोणिते वर्धमाने तु बलं तेजश्च वर्धते ॥ ३४ ॥
 शोणिते क्षीयमाणे तु क्षीयन्ते सर्वधातवः ॥
 देहिनां शोणितं विद्धि प्राणायतनमुत्तमम् ॥ ३५ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्मादुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 षण्णां रसानां यत्तेजः कायं पुष्णाति हस्तिनाम् ॥ ३६ ॥
 पित्तस्थाने रसस्थानं हस्तिनां संप्रकीर्तितम् ॥
 रसः कपोतवर्णाभिः पच्यमानो द्यहाद्भवेत् ॥ ३७ ॥

१ क. °व च दन्तिनाम् ॥ व्या° । २ क. °ण्यष्टसार्धानि । ३ क. °वृद्धौ च ।

४ क. पित्तं स्थानरसं स्थानं ।

तृतीये वा चतुर्थे वा पञ्चवर्णः स उच्यते ॥
 पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा किंशुकाभ इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
 एवं शुक्रं तु नागानां सप्ताहात्परिपश्यते ॥
 दोषाणां प्रकृतिं ज्ञात्वा शिराव्यूहविशारदः ॥ ३९ ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातो पृथ्वेषां श्रेष्ठ उच्यते ॥
 सर्वासां सरितां यद्वत्प्रतिष्ठा वरुणालयः ॥ ४० ॥
 तद्वत्सिराणां सर्वासां प्रतिष्ठा हृदयं स्मृतम् ॥
 तस्माद्गर्भे शयानस्य व्यक्तं भवति हस्तिनः ॥ ४१ ॥
 हृदयं च शिरश्चैव तस्मात्कापो विवर्धते ॥
 शरीरविचये पूर्वं मया सम्यक्प्रकीर्त्यते ॥ ४२ ॥
 मनोबुद्धयन्तरास्थानां त्रिविधः सोऽनुकीर्त्यते ॥
 अन्तरात्मा शरीरस्य मुह्यति त्वष्ट्रजः क्षयात् ॥ ४३ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु द्विविधं संप्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 शरीरमभिविज्ञेयं यथादोषं यथाबलम् ॥
 वातजानां तथा प्रोक्तं लिङ्गं तस्माद्विवर्जितम् ॥ ४५ ॥
 न विश्रा(स्त्रा)व्यं महीपाल प्राणवत्स्वपि हस्तिषु ॥
 कदाचिदोषबाहुल्यात्स्कन्धं नैव प्रवर्तते ॥ ४६ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तस्मान्मात्राप्रमाणाच्च विशेषं संप्रवक्ष्यते ॥ ४७ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 सप्तमं भागमाहारात्तस्माद्रक्तं तु मोक्षयेत् ॥ ४८ ॥
 सप्तरत्नेर्महीपाल भागेनानेन संमितम् ॥
 शेषाणां वारणानां तु श्रा(स्त्रा)वयेन्मतिमान्भिषक् ॥ ४९ ॥
 एवं प्रमाणमुद्दिष्टमतः शृणु महीपते ॥
 येषां गजानां वै श्रा(स्त्रा)व्यमावश्रा(स्त्रा)व्याश्च ये गजाः ॥ ५० ॥
 वातरोगेषु नागानामवश्राव्य भिषग्भवेत् ॥
 कुशे हीनेन्द्रिये चैव हृद्रोगे गुल्म एव च ॥ ५१ ॥
 तथाऽतिबाले वृद्धे च प्रकृत्या दुर्बले गजे ॥
 शेषे च वातप्रकृतावतिवातग्रहान्वते ॥ ५२ ॥

धातुक्षये पाण्डुरोगे त्वविश्राव्यमसृग्मवेत् ॥
 वातव्याधिषु यत्प्रोक्तं तत्कार्यमवसेचनम् ॥ ५३ ॥
 हेतुं तु संप्रवक्ष्यामि यस्मात्तत्र विधीयते ॥
 वातात्माणश्च चेष्टा च सिरा रक्तवहाश्च याः ॥ ५४ ॥
 तासां चैव विशेषेण वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 पञ्चधा धारयत्येष शरीरं नृपसत्तम ॥ ५५ ॥
 यस्मात्तस्माद्विशेषेण शरीरमभिवर्धयेत् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि येषां विश्रा(स्त्रा)वणं हितम् ॥ ५६ ॥
 पादरोगाक्षिरोगेषु मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 शोफेषु गात्ररोगेषु शीर्षव्याधिषु चोच्यते ॥ ५७ ॥
 तथैव दिग्धविद्धे च बालेदष्टे महीपते ॥
 सर्पदष्टे च नागानां विश्रा(स्त्रा)वणमिहेष्यते ॥ ५८ ॥
 स्थिरा ये दोषवन्तश्च ग्रन्थयः संधिमाश्रिताः ॥
 अभ्यङ्गैरुपनाहैश्च स्वेदैरुन्मर्दनैश्च ये ॥ ५९ ॥
 प्रदेहैः पीडनैश्चैव न प्रशाम्यन्ति दन्तिनाम् ॥
 तेषां विश्रावणं कार्यं श्वयथूनां यथाऽधिप ॥ ६० ॥
 शरीरमभिविज्ञाय प्रकृतिं सात्त्विकमेव च ॥
 अपीतवन्तं पूर्वाह्णे ज्ञात्वा सुमनसं गजम् ॥ ६१ ॥
 दोषसंचालनार्थाय क्रामयेद्दे धनुःशते ॥
 ऊष्मणा चाल्यते यस्मात्तस्मादुष्णेन सेचयेत् ॥ ६२ ॥
 सुयन्त्रितमवस्थाप्य वारणं कुशलो भिषक् ॥
 यन्म्रोपकरणान्यत्र यथोक्तान्युपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥
 प्रतिकर्मविधिप्रोक्तं (*शस्त्राग्निप्रणिधौ च यत् ॥
 ततः पुण्याहघोषेण स्तम्भे वारणमालितम् ॥ ६४ ॥
 तैव न च यथा प्रोक्तं) कर्मसिद्धिमपीष्यते(?) ॥
 कर्तव्यं वारणानां तु यथावदभिनिश्चितम् ॥ ६५ ॥
 ततः समालभ्य गंजं..... ॥
चोदकेन..... ॥ ६६ ॥

*धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °लदृष्टे । २ क. सर्पदष्टे । ३ क. गेन । ४ क. °पि स्वादकेन ।

वासयित्वा च शस्त्राणि यथापूर्वमुदाहृतम् ॥

शरीरविषये चैव शिराव्यूहे च हस्तिनाम् ॥ ६७ ॥

अस्थीनि संधयश्चैव मर्माणि च महीपते ॥

विदित्वा विषयं कुर्याच्छिराणामवसेचनम् ॥ ६८ ॥

तत्र शरीरस्थानि सप्त शिराशतानि, संभवन्ति च । तासां दश मातृका नाम यास्तिर्यगूर्ध्वमधश्च सम्यक्प्रतिपन्नाः शरीरं धारयन्ति, रसादींश्च, धातून्, वातपित्तश्लेष्मासु विप्रतिपन्नेष्वन्तःशरीरेषु सौम्याद्धमन्यः, ताः सकृन्म्याख्यास्यामः । तत्र शरीरप्राग्भागमासृ(श्रि)त्य द्वे तथाऽधस्तिर्यक्प्रतिपन्ने । पश्चात्काये द्वे । एकैकशश्चैव तासां प्रविभागो भवति । शिरःकण्ठनयनहस्तगात्रापरवंशष्टृष्टवक्त्रप्रतिमानवस्त्यण्डकोशत्वगित्येतांश्च भागानाश्रित्यावस्थिताः । तासां प्रविभागमनुव्याख्यास्यामः । प्रसारणाकुञ्चनगमनोद्यतानां विभागेन वर्तन्ते चेष्टावत्यः सर्वे शरीरमभिव्याप्यावस्थिता मर्मभागेषु चानुबद्धाः, ता वर्जयेत् ॥

तासां मदवहाः प्रोक्ताः पञ्चाशच्च नराधिप ॥

कटौ मेढ्रे च संबद्धाः स्ववेध्याः पृथिवीपते ॥ ६९ ॥

इन्द्रियार्थं प्रवृत्ता यास्ताः पञ्चाशत्प्रकीर्तिताः ॥

गन्धरूपरसस्पर्शान्याः प्रपश्यन्ति देहिनाम् ॥ ७० ॥

एताः पार्थिव नागानां विनाशाय भवन्ति तु ॥

तासां विश्रा(स्त्रा)वणं नित्यं छेदनं चैव गार्हितम् ॥ ७१ ॥

चेष्टावत्यश्च या नागे शिरा रसवहाश्च याः ॥

मेदोषहाः शृक्वहास्ताः सर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ७२ ॥

वायुः (?) पित्तं तथा श्लेष्मा (?) रक्तं चैव वहन्ति याः ॥

तासां विभागं वक्ष्यामि येषु भागेषु चाऽऽसृ(श्रि)ताः ॥ ७३ ॥

तासां विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं यथादोषं महीपते ॥

समीपस्था तु या यस्य सा दोषं तस्य निर्हरेत् ॥ ७४ ॥

दोषोपाचितदेहस्य क्रिया नैव प्रवर्तते ॥

यदि नाऽऽसृ(श्रि)त्य रक्तस्य क्रियते किञ्चिदोषधम् ॥ ७५ ॥

सुविशुद्धशरीरत्वात्तत्तदर्थाय कल्पते ॥

यथा ह्युष्णाभिसंतप्तः प्राप्य शीतोदकं नरः ॥ ७६ ॥

सद्यस्त्यजति तं दोषं त्यक्त्वा च मुसमिच्छति ॥
 तस्माद्विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं विधिनाऽनेन हस्तिनाम् ॥ ७७ ॥
 यथाविकारं कुर्वीत भोजयेत्तत्तथा द्विपम् ॥
 सप्ताहं पञ्चरात्रं वा त्रिरात्रमपि वा पुनः ॥ ७८ ॥
 क्षिग्धस्वेदोपपन्नस्य समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 विमृश्य पूर्वं श्वयथुं दोषलिङ्गसमन्वितम् ॥ ७९ ॥
 बन्धेर्यथोक्तैः कर्तव्यं यथावदवपीडनम् ॥
 तस्य तस्य प्रदेशस्य चेष्टानां संनिवारणम् ॥ ८० ॥ -
 यच्च विधिज्ञं कुर्वीत बन्धेनानेन संयतम् ॥
 मोहसंदानभागेषु तथाऽपस्कारयोरपि(?) ॥ ८१ ॥
 अष्टीव्ययोस्तु भागानां पूर्वसंस्थानमिष्यते ॥
 श्लक्ष्णं समाहितं चैव नाभितः षोडशाङ्गुलम् ॥ ८२ ॥
 तथा वृश्चिकसंस्थानं शिरस्या(स्य)यं विधीयते ॥
 वंशे चोत्तरप्रदे(रदे)शे च समं कर्कटकान्वितम् ॥ ८३ ॥
 मन्याभागांसदेशेषु कूर्मसंस्थानमिष्यते ॥
 एवं यत्रविधिः प्रोक्तो विस्तरेण महीपते ॥ ८४ ॥
 एवं बन्धनबद्धस्य विश्रा(स्त्रा)वणमतः परम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) स्थानादुन्नाम्यते(?) शिराः ॥ ८५ ॥
 तासां परीक्षा कर्तव्या वैद्यैः सम्यक्प्रपीडने ॥
 पाणिना पादयोस्तत्र अङ्गुष्ठेन प्रपीडयेत् ॥ ८६ ॥
 विज्ञाय नागं भागज्ञो विध्येत्तु ताः समाहिताः ॥
 तत्राऽऽविद्धाः शिराः सम्यक्पार्श्वदेशेऽथवा भवेत् ॥ ८७ ॥
 न प्रवर्तते सा सम्यक्तस्या दोषो न शाम्यति ॥
 स्तम्भः शोफश्च दाहश्च क्षिप्रमेवोपजायते ॥ ८८ ॥
 तस्माद्यथोक्तं कर्तव्यं पुनस्तस्य चिकित्सितम् ॥
 अतिविद्धा तु या कष्टदोषमत्यर्थमीरयेत् ॥ ८९ ॥
 तस्माद्यत्रविधिस्तत्र क्षिप्रमेव च मोक्षयेत् ॥
 मुक्तबन्धनमोश्वेवं सलिले त्ववगाहयेत् ॥ ९० ॥

१ क. °नागेन । २ क. संयुतम् । ३ क. °ते ॥ ते वंशे चेत्प्रदे° । ४ क.
 पार्श्वयो° । ५ क. °माम्येवं ।

प्रदेहैः शीतलैश्चैवं प्रदिह्यात् पुनः पुनः ॥
 सर्पिः क्षीरं च नागाय विधिवत्संप्रदापयेत् ॥ ९१ ॥
 शीतांश्च मधुरांश्चैवं भावांस्तस्मै प्रदापयेत् ॥
 यद्येवं नोपपद्येत क्षिप्रं प्राणैर्विमुच्यते ॥ ९२ ॥
 सम्यग्बन्धे तु दोषाणां समो वृद्धिर्विपर्ययात् ॥
 छव्यस्त्वपि महाराज षट्पूर्वं संप्रकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
 तासामेकैकशो राजन्प्रमाणं संप्रवक्ष्यते ॥
 एका तत्र प्रमाणेन अध्यर्ध(र्ध) यवसंमिताः(ता) ॥ ९४ ॥
 प्रथमा तु महीपाल द्वितीया द्विपवा स्मृता ॥
 शेषाणामेतदेवाऽऽहुः प्रमाणं मनुजाधिप ॥ ९५ ॥
 अध्यर्धाङ्गुलमेवं तु प्रमाणमभिधीयते ॥
 श्वेययुँस्वपि विज्ञेयो दोषलिङ्गेः पृथग्विधैः ॥ ९६ ॥
 ब्रीहिवक्त्रेण शस्त्रेण विध्येदत्वरया भिषक् ॥
 अथ चोत्पलपत्रेण कुशपत्रेण वा पुनः ॥ ९७ ॥
 त्र्यङ्गुलं निर्गमं कुर्याद्भागं विज्ञाय तत्त्वतः ॥
 बहुलं च चतुश्चैव प्रदेशमभिलक्षयेत् ॥ ९८ ॥
 यथोक्तेनोपचारेण विध्येदत्वरया नृप ॥
 दोषलिङ्गेन निर्मुक्तं विशुद्धं दोषवर्जितम् ॥ ९९ ॥
 प्रमुच्य यन्नं विधिना निर्वाणे चावगाहयेत् ॥
 निवृत्तं पीतपानीयं भोजयेद्द्रवभोजनम् ॥ १०० ॥
 एष सर्वो विधिः कार्यो भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं शिराणां तु विचयः संप्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
 येषु देशेषु यं दोषं यथावद्विनिवर्तयेत् ॥
 संप्रवक्ष्यामि नागानां तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥
 अवग्रहस्य चाधस्तात्कुम्भस्योपरि संश्रिताः ॥
 विद्वग्रहयोश्चापि(?) विज्ञेया मध्यमाश्रिताः ॥ ३ ॥

* 'श्वापि' इति भवेत् ॥

१ क. श्वययुं स्व° । २ क. अङ्गुलं । ३ क. पूर्वो । ४ क. त. संप्रवक्ष्यते ।
 ५ क. °थाविधि नि° ।

विद्वक्षिकूटयोर्मध्ये ईषिकाग्रे प्रतिष्ठिताः ॥
 तथा घाटाप्रदेशे च बिन्दुमध्यं तथैव च ॥ ४ ॥
 निर्याणोपरि चाप्यन्याः शङ्खदेशे समाश्रिताः ॥
 शिरोरोगेषु नागानामेता वेध्या भहीपते ॥ १०५ ॥
 तेनैव विधिना बद्ध्वा यथा पूर्वं प्रकीर्णिताः ॥
 अक्षिकूटकटश्रो(त्रो)तोर्मध्ये सम्पगव्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
 तथैव तालुकृष्णान्ते मध्ये विधेदतन्द्रितः ॥
 वितानास्यप्रदेशानां मध्ये जिह्वान्तरे तथा ॥ ७ ॥
 अपाङ्गदेशस्याधस्ताद्या कनीनिकयोरपि ॥
 नेत्ररोगेषु नागानामेता वेध्याः पृथक्शिराः ॥ ८ ॥
 एतेनैवोपचारेण समं विज्ञाय तत्त्वतः ॥
 यतः स्थानस्य चाधस्ताद्गुह्यभागस्य चोपरि ॥ ९ ॥
 विधेदसंभ्रमाद्वैद्यः शिरामेनां गलग्रहे ॥
 तथां सगदयोश्चापि मन्याभागान्तरे तथा ॥ ११० ॥
 विधेदत्वरया वैद्यः कण्ठव्याधिषु हस्तिनः ॥
 स्तनान्तरस्य चाधस्तादष्टाङ्गुलसमा स्थिताः ॥ ११ ॥
 विधेत्प्रमाणतो वैद्यस्तथा द्रोणिकसंस्थिताः ॥
 नाभिप्रदेशे विज्ञेया ऊर्ध्वादष्टादशाङ्गुला ॥ १२ ॥
 शोफे द्रोणीकसंस्थाने सम्पगन्नात्वाऽथ वेधयेत् ॥
 नाभिप्रदेशे पार्श्वे च चतुरङ्गुलसंमिताम् ॥ १३ ॥
 मध्ये त्वनुसृतां विधेत्तथैवान्तरसूतयोः ॥
 शुकप्रदेशस्याधस्तादण्डकोशादधस्तथा ॥ १४ ॥
 विज्ञाय दोषोपचयं यथावदवसेचयेत् ॥
 तेनैव क्रमयोगेन(ण) द्रोणीकवदुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 तथैव मन्ययोश्चापि बहिरन्तश्च संस्थितौ ॥
 शिरे(रो) यन्नाविधानेन *त्वंचा पीड्यावसेचयेत् ॥ १६ ॥
 अतः संदानभागस्य मध्ये बद्ध्वाऽवसेचयेत् ॥
 तेनैव क्रमयोगेन(ण) यथापूर्वमुदाहृतम् ॥ १७ ॥

* 'त्ववपीड्या' इति तूचितम् ।

अतः पिण्डकयोश्चापि संदानोपरि संसृ(श्रि)तम् ॥
 विदित्वा विधिवस्माङ्गो दोषं विद्ध्वाऽवसेचयेत् ॥ १८ ॥
 अस्थिताङ्गुलवंशस्य कलाभागान्तरे तथा ॥
 समं विज्ञाय भागङ्गो मध्ये विध्वेच्छिरां नृप ॥ १९ ॥
 वंशपक्षासमर्गसेषु तथैवोत्कृष्टयोरपि ॥
 वंशावभागमासृ(श्रि)त्य पशुकासंधिसंश्रिताः ॥ १२० ॥
 शिरास्तत्रापि विज्ञेया दोषनिर्हरणे नृप ॥
 रन्ध्रकक्षाविभागे च यत्र बद्ध्वाऽवसेचयेत् ॥ २१ ॥
 आसनान्तादधोभागे ग्रीवामध्यसमाश्रिता ॥
 (†मन्ययोर्जवभागस्थां सम्यङ्मध्येऽवसेचयेत् ॥ २२ ॥
 अथापस्करभागस्य पादस्यान्तःसमाश्रिताम् ॥)
 गात्ररोगेषु नागानां विध्वेत्समवपीड्य ताम् ॥ २३ ॥
 अपस्करस्य चाधस्तादष्टाङ्गुलसमाश्रिताम् ॥
 दशाङ्गुले चापस्कराद्बद्ध्वाऽपि च विनिर्दिशेत् ॥ २४ ॥
 दाहेन सहितं शोकं विज्ञाय कुशलो भिषक् ॥
 पूर्वोक्तेनैव विधिना सम्यङ्मत्वाऽवसेचयेत् ॥ १२५ ॥
 अन्तर्बहिः पुरस्ताच्च गात्रे मध्यं समाश्रितम् ॥
 भागं विज्ञाय विधिवन्मत्वा रोगं यथाक्रमम् ॥ २६ ॥
 व्यधयेद्यन्त्रविधिना सम्यक्त्वा च पीडनम् ॥ •
 मोहसंदानभागेषु बहिरन्तः समाश्रिताम् ॥ २७ ॥
 वामपूर्वेण भागेन संमितां विद्धि पार्थिव ॥
 तेनैव विधिना तासां सम्यक्श्रा(क्त्वा)वणमिष्यते ॥ २८ ॥
 विंशतिः कर्मभागानामुपरिष्ठान्महीपते ॥
 न्यङ्गुलं द्यङ्गुलं वाऽपि ताः प्रमुच्यावसेचयेत् ॥ २९ ॥
 पादरोगेषु नागानामेता वेध्या महीपते ॥
 चिकण्योः पार्श्वदेहस्था बहिरन्तः समाश्रिताः ॥ १३० ॥
 व्यधयेदेवमेवेताश्चिक्काभागं विवर्जयेत् ॥
 कर्मोपरि तु याः प्रोक्ताः शिर(रा)गात्रबहिः स्थिताः ॥ ३१ ॥

† धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

दोषाणामतिवृद्धानां प्रकोपं भ्रन्ति ताः शिराः ॥
 एवमेतेषु सर्वेषु श(शि)राः प्रोक्ता महीपते ॥ ३२ ॥
 दोषधातुप्रयोगैस्तु तासां विश्रा(स्त्रा)वणं हितम् ॥
 संख्या समासतो ज्ञेया षष्टिस्तु चतुरुत्तरा ॥ ३३ ॥
 एवमेतच्छिराजातं यथावदनुपूर्वशः ॥
 शिराव्यूहे च यद्राजन्वातादीनां तु लक्षणम् ॥ ३४ ॥
 श्वयथुं दोषवन्तं तं नानालिङ्गसमन्वितम् ॥
 दृष्ट्वा नागस्य तं विद्याद्विद्रधिं कुशलो भिषक् ॥ १३५ ॥
 स्थिरत्वाद्बन्धिवन्धाच्च ग्रन्थिरित्यभिधीयते ॥
 तेषामेतेन कल्पेन कार्यं संशमनं भवेत् ॥ ३६ ॥
 अथवा दोषशमनादाधिक्यं यस्य लक्ष्यते ॥
 तथैव तस्य कर्तव्यं यथाप्रोक्तं चिकित्सितम् ॥ ३७ ॥
 शिराणामपबन्धार्थाः स्नायुकूर्वाः प्रकीर्तिताः ॥
 अशीतिरेव विज्ञेया विभागस्तासु वक्ष्यते ॥ ३८ ॥
 यदेहं(ये देहे) संधयः प्रोक्तास्तेषां तत्र च बन्धनम् ॥
 यत्र तत्र च संबद्धाः संधिदेशं समाश्रिताः ॥ ३९ ॥
 सर्वेष्वङ्गप्रदेशेषु तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 संधिसंधानमप्येतत्षड्विधं संप्रकीर्तितम् ॥ १४० ॥
 तन्नास्त्रामपि संधानं कीर्तितं यच्चतुर्विधम् ॥
 शरीरविचये पूर्वं मया सम्यक्निराधिप ॥ ४१ ॥
 मनो मे मुह्यति स्मृत्वा रक्तक्षीणस्य का(क)ष्ठताम् ॥
 तस्मान्मात्राप्रमाणेन नित्यमेवाभिषेचयेत् ॥ ४२ ॥
 यत्र मांसावगाढत्वाच्छिरा नैवोपलभ्यते ॥
 स्थिरत्वाच्छ्रयथोश्चैव प्रच्छन्नं तत्र कारयेत् ॥ ४३ ॥
 अनन्तरं प्रस्थपित्वा दोषलिङ्गान्वितं वृष ॥
 लवणेन सतैलेन कुर्यात्तस्यावसेचनम् ॥ ४४ ॥
 प्रच्छन्ने व्यधने चैव तेनासृक् श्र(स्त्र)वते भृशम् ॥
 तत्र प्रक्षालनं कुर्याच्छीतेनैव च वारिणा ॥ १४५ ॥
 इक्षुस्तलोत्पलांतलैः प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पैश्चन्दनोशीरपञ्चकैः ॥ १४६ ॥

अनेन क्रमयोगेन(ण) सम्यक्संपद्यते सुखी ॥ १४७ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
शिरान्व्यूहव्यधौ नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरन्यग्रं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ॥
आपृच्छद(द)न्तचे(वे)ष्टानां शृण्वतानां(?) चिकित्सितम् ॥ १ ॥
किंमूलो दन्तविश्रा(स्त्रा)वो ज्ञेयं चौत्पातिकं कथम् ॥
स्यादनौत्पातिकः कस्मादन्तस्य श्र(स्त्र)वणं कथम् ॥ २ ॥
इति पृष्ठोऽब्रवीत्प्रश्नं मुनिरङ्गेश्वरं तथा ॥
श्रूयतां पृथिवीपाल यथायोगं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
अत्यर्दितः श्र(स्त्र)वेदन्तः पूतिकं पूयशोणितम् ॥
सद्यः कृमीन्वा नागस्य तस्य दैवकृतो विधिः ॥ ४ ॥
तस्य त्यागो हि दन्तस्य पतनात्प्राग्विनिश्चितः ॥
तस्यात्यागे ह्यवाप्नोति मित्रार्थे(र्थे) बलभूक्षयम् ॥ ५ ॥
व्यायामात्पतनं यस्य दन्तस्येह द्विपस्य तु ॥
भवेत्करीरीमूलाभ्यां गदन्तं गजमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥
[*सह तूर्णं समुत्सृजेत् ॥]
भग्रे शेषं स्थितं याप्यं समूलं सकरीरिकम् ॥ ७ ॥
विनिष्कीर्णं यद्वि स्यात्तद्व्रणवत्साधु साधयेत् ॥
चे(वे)ष्टस्योपरि दन्तस्योद्गङ्गे स्याद्यदि च श्रु(स्त्रु)तिः ॥ ८ ॥
तस्य प्राक्पतनादिष्टं गजस्योत्सर्जनं न हि ॥
दन्तनाडी तु यस्य स्याद्वातादीनां प्रकोपजा ॥ ९ ॥
न तत्रौत्पार्तिकं किञ्चिन्न चास्य पतने भयम् ॥
अन्तःस्वेदा गजा यस्मान्मांसे शृषिरता तथा ॥ १० ॥
तैजसी प्रकृतिश्चापि कोपे भूयिष्ठता ततः ॥
यस्य श्रु(स्तु)तिस्तु दुर्गन्धा विषाणस्योपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ ख. मन्यार्थे । २ क. श्रुतम् । ३ क. °तितं किं° । ४ क. यस्माच्छ्रुति° ।

कर्मजेऽपि समुत्पाते तत्रास्य च्यवनं स्मृतम् ॥
 पुष्पनेत्रं तु वृत्तास्यमनुपूर्वं समं दृढम् ॥ १२ ॥
 वस्तिर्जरङ्गवः श्रेष्ठं तस्मिन्व्रणे विधीयते ॥
 दृढां बलवतीं श्लक्ष्णामेषणीं ताम्रनिर्मिताम् ॥ १३ ॥
 गण्डूपदास्यां सूक्ष्मां च कारयेद्विषगुत्तमः ॥
 स्पर्जाकनिम्बजातानां हरिद्रानक्तमालयोः ॥ १४ ॥
 पुत्रंजीवकभङ्गस्य निष्काथं कुटजस्य च ॥
 मुखोष्णः करवीरस्य सप्तपर्णस्य चोभयोः ॥ १५ ॥
 क्षालनं वस्तिना कार्यं क्षौमपट्टैस्तु शोधनम् ॥
 पूतिगन्धं च कण्डूं च क्वाथ एष प्रणाशयेत् ॥ १६ ॥
 मार्दवं शोधनं चैव व्रणस्याऽऽशु करोति च ॥
 वर्षाभूश्चैव बिल्वं च निक्वाथो वा वचान्वितः ॥ १७ ॥
 सोमाञ्जनकतर्कारीपूथिकाभङ्गसंयुतः ॥
 अलर्केकाकदन्तीनां पूतीकैरण्डयोरपि ॥ १८ ॥
 मुरसाकुटजत्वग्भ्यां संयुक्तो व्रणधावनः ॥
 मधुशिगुर्ध्वश्चैव निष्काथः कुटजस्य च ॥ १९ ॥
 पूतीकस्याग्निमन्थस्य पुत्रंजीवकनिम्बयोः ॥
 सप्तपर्णत्वचश्चास्य नक्तमालस्य चोभयोः ॥ २० ॥
 तेन वा वस्तिपुक्तेन क्षालनं दन्तिनो व्रणे ॥
 जात्यर्ककाकदन्तीनां पूतीकैरण्डयोरपि ॥ २१ ॥
 विडङ्गं त्रिवृता दन्ती चित्रकः पिप्पलीद्वयम् ॥
 श्यामा सलवणा कार्या पिष्टः स्याद्भ्रणपूरणम् ॥
 स्यात्चालेपो वचा शृण्ठी पाठा कटुकरोहिणी ॥ २२ ॥
 अक्षिपीलकगण्डीरे सुवहाऽतिविषा तथा ॥
 तेजोवत्यथवा पिष्ट्वा(ष्टा) स्रवर्णा क्षीरिणी तथा ॥ २३ ॥
 शृण्ठी सुवर्चिका चैव कषायं लथुनानि च ॥
 लाङ्गलिकासमायुक्तः क्षौद्रेण सह संलुतः ॥ २४ ॥
 लेपोऽयं दन्तनाडीषु वारणानां सुस्वावहः ॥
 नक्तमालहरिद्राभ्यां करवीराङ्कुरस्य च ॥ २५ ॥

१ क. तस्यास्य चवनं । २ क. °त्रं वीजक° । ३ क. °स्तिनीकार्थं क्षौ° ।

४ क. °पीडकठाण्डी° ।

पूतीकस्य च जात्याश्च कल्केन कुटजस्य च ॥
 दन्तनाडीषु तैलं स्याद्दृष्टिकालीहरेणवा (?) ॥ २६ ॥
 कुस्तुम्बुरुस्तपैलां च शोधनी साक्षिपीलकाः ॥
 श्रीवेष्टकसमायुक्ताः कुटजस्तालपत्रिकाः ॥ २७ ॥
 जात्याः सक्करवीराया भङ्गः पूतीकपल्लवाः ॥
 अभीरुपत्री सुवहा गुग्गुलुः सुकुटमटः ॥ २८ ॥
 करञ्जपल्लवा मुस्ताहंसपादीहरेणवः ॥
 एतानि पाके तैलस्य समपिष्टानि योजयेत् ॥ २९ ॥
 तेन तैलेन वा शोध्या दन्तनाड्यस्तु दन्तिनाम् ॥
 अपूतिकमविश्रा(स्त्रा)वं कण्डूदोषविवर्जितम् ॥ ३० ॥
 विज्ञाय तु व्रणं शृद्धं क्रियां कुर्यादिमां भिषक् ॥
 बिल्वाश्वत्थमधूकानां त्वग्भिर्न्यग्रोधशालयोः ॥ ३१ ॥
 सबीजकोदुम्बरायाः सोमवल्कशिरीषयोः ॥
 निष्काथः क्षालनं(ने) कार्यः सुस्वोष्णः सरलस्य च ॥ ३२ ॥
 तेनोपद्रवहीनस्तु व्रणो रोहति दन्तिनः ॥
 शमीक्षुरकमूलानि पाटलामूलमेव च ॥ ३३ ॥
 वितानकं सहोशीरं कुटजः शालितण्डुलाः ॥
 इकटा मधुकं रोधं मन्मितस्तालमस्तकः ॥ ३४ ॥
 विदार्यर्षभकश्चैव सुवहाजीवकावपि ॥
 कुलिङ्गाक्षी पयस्या च तथैव तालपत्रिका ॥ ३५ ॥
 किरात्या सह पक्वं तु तैलं स्याद्द्वणरोपणम् ॥
 गतिः स्याद्यादि संरूढा प्रकोपमुपगच्छति ॥ ३६ ॥
 पूतिस्त्रावी भिषग्वा स्याच्छृणु तत्रापि यो विधिः ॥
 पटोलं हस्तिपिप्पलयः कुटजस्य फलानि च ॥ ३७ ॥
 दृष्टिकाली विडङ्गानि पृथ्वीकाः श्वेतसर्षपाः ॥
 कुस्तुम्बुरुसमायुक्तं गोमूत्रे काथयेच्चिरम् ॥ ३८ ॥
 काथेनाथ सुस्वोष्णेन तेन तां शोधयेद्द्रातम् ॥
 सर्पगन्धा मधूच्छिष्टं सर्वबीजानि गुग्गुलुः ॥ ३९ ॥
 सर्षपैः सह धूपः स्यान्नाडीनां दन्तयोर्हितः ॥
 पूतिगन्धमावप्यन्दं दन्तनाड्या शिरोरुजम् ॥ ४० ॥

आक्षेपयति घृणोऽयं दन्तनेत्रमुखावहः ॥
 पृष्ठपर्यं शुभस्यो च छिन्नरुत्तालपत्रिकः ॥ ४१ ॥
 समङ्गा च करञ्जश्च सुवहाऽतिबला बला ॥
 महासहा च विन्ना च निम्नपथस्तैलपाचनः ॥ ४२ ॥
 सुवहागिरिकर्ण्यो च कपिकच्छूः समूलिका ॥
 महोषधं रसं काथं तैलेन सह पाचयेत् ॥ ४३ ॥
 द्विगुणक्षारसंयुक्तं कल्कश्चैव भिषग्वरः ॥
 मञ्जिष्ठायाः प्रियङ्गवाश्च मधूकस्य हरिद्रयोः ॥ ४४ ॥
 मांस्याः कालानुसार्याश्च ध्यामजीवकयोरपि ॥
 ऋषभस्य सरोधस्य वचाश्रीवेष्टकस्य च ॥ ४५ ॥
 प्रपौण्डरीकस्य तथा श्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रदापयेत् ॥
 त्र्यहं शिरोविरेकः स्यात्तैलपीतस्य च त्र्यहम् ॥ ४६ ॥
 पश्चात्तस्यावसेकस्य दन्ताप(वे)ष्टश्रु(सु)तस्य च ॥
 काकोली मधुपर्णी च सालपर्णी सरोहिणी ॥ ४७ ॥
 पयस्या च लुलिङ्गाक्षी छिन्नरुणमुद्रपपर्णपि ॥
 अम्बुष्ठा चैव तैलं स्यात्तेन तैलं विपाचितम् ॥ ४८ ॥
 द्विगुणक्षीरसंयुक्तं तैलमात्रावशेषितम् ॥
 तेन चाभ्यञ्जनं पानं नस्यकर्म च पूज्यते ॥ ४९ ॥
 शंशतित्तिरिलावानां मयूरवृषभस्य च ॥
 युक्तं मरिचचूर्णेन पिप्पलीशुण्ठिसैन्धवैः ॥ ५० ॥
 स्निग्धं सलवणं चैव तं रसं पाययेद्भजम् ॥
 दयं शाल्योदनं चैव रसैस्तेरेव संस्कृतैः ॥ ५१ ॥
 यदा चास्य स्थिरीभावः समाधिश्चैव दन्तयोः ॥
 पञ्चाहान्तरितं तस्मादथवाऽपि त्र्यहं तथा ॥
 प्रतिपानं प्रसर्गा च तैलयुक्तां प्रदापयेत् ॥ ५२ ॥
 इतीदं दन्तनाडीनां सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 पृच्छते रोमपादाय पालकाप्येन कीर्तितम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने दन्तना-
 डीचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

*षोडश दशनाः प्रोक्ता नागानां सगदा वृष ।
 द्वावन्यावधिकौ दन्तावुपर्यूर्ध्वौ च विज्ञेयौ ॥
 हन्वस्थिसंधिरुद्धो वायुर्मज्जास्थिवृंहणं कुरुते ।
 हन्वस्थिदन्तदोषादधिदन्तस्यानतस्य नश्चरतः ॥
 स्ववेदना स्यात्सुदारुणा तेन दन्तमूलेषु ।
 परुषच्छविर्विवर्णा कृशश्च मन्दामिलाषश्च ॥
 तस्य गलग्रहनिर्मितयन्त्रेण सुयञ्जितस्य नागस्य ।
 स्तम्भालितस्य राजन्विकासमुविदारितास्यस्य ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायतदशनपरिणाहेन लोहदण्डेन ।
 एणीपदेन कुर्यादुद्धरणं तयोः सम्यक् ॥
 व्रीहिमुखेन च परिशोध्य सर्वतस्तस्य दन्तमूलेषु ।
 उष्णोदकधौतेषु मधुसर्पिः पूरणं दद्यात् ॥
 तेन मुखी भवति गजो बलवान्मुखविक्रमश्चैव ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थानेऽधिक-
 दन्तचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥
 अभगम्याऽऽश्रमं पुण्यं पालकाप्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 यथा शिरा भवेच्छिन्ना भिन्ना वायुविघट्टिता ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे स्थापनं च कथं भवेत् ॥ २ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु सर्वं महाराज अविक्षिप्तेन चेतसा ॥ ३ ॥
 केवलं शास्त्रकर्माणि ह्यशास्त्रज्ञाश्चाकत्सकाः ॥
 मर्मभागमजानन्तो हिंस्युः स्नायुशिरास्तथा ॥ ४ ॥

* आदर्शद्वयेऽपि तुल्यत्वादस्मिन्नध्याये छन्दोविनितिश्रिन्तनीया ॥

१ क. हस्तिः । २ क. °न्तश्चावृश्चनः । वर° । ३ क. °ता यस्य । ४ ख.
 °तः स्वस्य दन्तेषु । ५ क. ख. शिरो । ६ क. °विवृद्धिता । •

दुर्गृहीतं भवेच्छस्त्रं तिर्यग्वा विनिपातयेत् ॥
 तेन स्नायुः शिरा वाऽपि विशेषेणोपहन्यते ॥ ५ ॥
 तस्मिन्प्रवर्तते राजज्शोणितं जलयन्त्रवत् ॥
 तस्य सिद्धिं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यं च सर्वशः ॥ ६ ॥
 अस्थिमर्मगतश्चैव संधिजातास्तथैव च ॥
 शिरा नागस्य वक्ष्यामि ता मे विस्तरतः गृणु ॥ ७ ॥
 नाभ्यामेव तु संभूता धमन्यो दश पञ्च च ॥
 नानाश्रो(स्त्रो)तोवहाश्चैव नानाधातुवहाश्च ताः ॥ ८ ॥
 धमनीप्रभवानां तु शतानि दश पञ्च च ॥
 हस्ते गात्रापरे चैव शिरा काये च दन्तिनाम् ॥ ९ ॥
 न्यस्थितांसेऽथ बाले च जघन्यापरयोरपि ॥
 अण्डकोशे च नागस्य विद्धि सप्त शतानि वै ॥ १० ॥
 तासामुपशिराश्चैव स्नायवश्च सहस्रशः ॥
 एवं स्नायुकृता संख्या रोमकूपसमा नृप ॥ ११ ॥
 एकस्कन्धो यथा वृक्षः शाखाभिर्बहुभिर्वृतः ॥
 एवं नाभिप्रवृत्तास्तु शिराः स्नायुश्च कुञ्जरे ॥ १२ ॥
 तासां वक्ष्यामि विस्तारं येषु भागेषु हस्तिनाम् ॥
 सद्यः प्राणहरः स्यात्तु शिराच्छेदो महीपते ॥ १३ ॥
 पुंरो नखे च प्रोहे च चिक्रायां पलिहस्तयोः ॥
 संदानजवभागे च विलोभे च महीपते ॥ १४ ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥
 एता दश शिरा राजन्सद्यः प्राणहराः स्मृताः ॥ १५ ॥
 उरोग्रीवागुहा(दा)भागे स्कन्धे मूर्ध्नि च हस्तिनः ॥
 शिरा दश विजानीयाद्धस्ते पञ्च विनिर्दिशेत् ॥ १६ ॥
 विभागे द्वे धमन्ये द्वे धमन्ये द्वे कृकाटिके ॥
 तथा द्वे रसवाहिन्यौ शिरा दश तु कीर्तिताः ॥ १७ ॥
 नानाश्रो(स्त्रो)तोवहाश्चैव भागेष्वेतेषु दन्तिनाम् ॥
 सद्यः प्राणहरा राजन्नासां छेदं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 वातकुम्भस्य चान्ते द्वे ईषीके द्वे समाश्रिते ॥
 ईषीकाकुम्भयोर्मध्ये हस्तश्रो(स्त्रो)तोवहा नृप ॥ १९ ॥

१ क. नागेष्वेतेषु । २ क. ख. शिरो ।

हस्ते पञ्च शिराः श्वेता वारणस्य प्रकीर्तिताः ॥
 सद्यः प्राणहरा राजंस्तासां छेदो विवर्जितः ॥ २० ॥
 निर्याणमध्ये पञ्चैव विलागे दन्तचेष्टयोः ॥
 कटिश्रो(स्रो)तसि मध्ये च तासां छेदो विनाशयेत् ॥ २१ ॥
 वसस्यातु(?) च मध्ये च तत्पले च समाश्रिते ॥
 दल्लिरे पृथिवीपाल तासां छेदो विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 पेचकस्य च मध्ये स्यात्करीषस्य च मध्यतः ॥
 प्रसावस्य च मध्यस्थः शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २३ ॥
 तथैवाऽऽन्तरसक्थनोश्च अण्डकोशस्य पार्श्वतः ॥
 अष्टास्वेव महीपाल शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २४ ॥
 संदानभागे मण्डूक्यो ग्रन्थी सकुटिकाङ्गये ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २५ ॥
 तनुभागे च रन्ध्रे च अण्डकोशे च दन्तिनः ॥
 स्तनान्तरे च नाभ्यां च शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २६ ॥
 अक्ष्णोर्वै कर्णसंधौ च शिरा नागमनुसृताः ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २७ ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे वारणस्य महीपते ॥
 शोणितस्य क्षयाच्चैव वायुर्मर्माणि बाधते ॥ २८ ॥
 हृदयं पीड्यते चास्य शोफश्चास्योपजायते ॥
 मूर्छां च भजते नागस्तृष्णाऽप्यस्य विवर्धते ॥ २९ ॥
 दुर्मना वर्णतः पाण्डुर्यवसं नाभिनन्दति ॥
 एवंलिङ्गं महाराज प्रत्याचक्षीत वारणम् ॥ ३० ॥
 उत्तानायाः प्रसन्नाश्च छवीरोमसमाश्रिताः ॥
 शिराम्नायु(?) महाराज छेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
 यदा शिरा भवेच्छिन्ना भिन्ना वाऽपि विघटिता ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे स्थापनानि निबोध मे ॥ ३२ ॥
 श्रीपर्णमिथ तां बद्ध्वा धातुर्कामदनावुभौ ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३३ ॥
 यदि वाऽनेन योगेन शोणितं न प्रतिष्ठते ॥
 क्षौमस्य तु मषी चूर्णं तथा सर्जरसस्य च ॥ ३४ ॥

धातुकीमदनौ चोभौ काशमर्षाः प्रस्थयोज्ज्वौ ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः शोणितवेगं तच्चूर्णेनानेन तिष्ठति ॥
 यदि वाऽनेन योगेन शोणितं न प्रतिष्ठते ॥ ३६ ॥
 मधुकं चन्दनं रोधं सर्जं पद्मकमेव वा ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 गोधूमश्चैव रोधं च कदम्बश्चैव गैरिकम् ॥
 सूक्ष्मचूर्णीकृतेरेतेस्तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३८ ॥
 अर्जुनश्च धवश्चैव यष्टी मधुकमेव च ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३९ ॥
 समुद्रफेनं तेजोह्वा गोमयस्य रसेन च ॥
 शङ्खमध्यं मधुक्षीरमरिमेदस्य ग्रन्थयः ॥ ४० ॥
 तथा पलाशनिर्घासो निर्घासस्तिनिशस्य च ॥
 भूमीकदम्बकश्चैव गैरिकः सह लाक्षया ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ४१ ॥
 एभिर्योगैर्यथाप्रोक्तेर्यदि रक्तं न तिष्ठति ॥
 अवगाहं महाराज वारणं तु प्रवेशयेत् ॥ ४२ ॥
 मम्भीरे शीतले देशे प्रेण(न)ष्टतृणशर्करे ॥
 यदि चैभिः क्रियायोगैः शोणितं न प्रतिष्ठते ॥ ४३ ॥
 अश्वत्थोदुम्बरं चैव न्यग्रोधं काकजम्बुकम् ॥
 क्षोदयित्वा महाराज महास्थालीषु पाचयेत् ॥ ४४ ॥
 क्वाथेनानेन शीतेन तं व्रणं प्रतिषेचयेत् ॥
 अथाग्निश्च प्रयोक्तव्यो विधिना तेन दन्तिनाम् ॥ ४५ ॥
 सर्पिषा भक्षयित्वाऽथ अग्निकर्म प्रयोजयेत् ॥
 नातिदग्धं व्रणं कुर्यादामदग्धं चिकित्सितम् ॥ ४६ ॥
 गन्धनिर्वापणार्थाय सर्पिषा परिषेचयेत् ॥
 शस्त्राग्निप्रणिधानोक्तैस्तैश्च निर्वापयेद्भजम् ॥ ४७ ॥
 पानं च सर्पिषा मिश्रं क्षरिमस्य विधीयते ॥
 यथावकाशे महति शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ४८ ॥

स्वस्ति वाञ्छ्य द्विजान्वैद्यः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
 वासितैश्च भवेच्छस्त्रैर्वन्धैर्बद्ध्वा मतङ्गजम् ॥ ४९ ॥
 यथा शिरास्तथा शस्त्रं सर्वगात्रेषु चोरयेत् ॥
 मनश्चक्षुः समाधाय हस्तेन परिमृश्य च ॥ ५० ॥
 शस्त्रं निपातयेत्तत्र शिराश्च परिवर्जयेत् ॥
 विश्रा(स्त्रा)व्या ग्रन्थयो ये च तान्मे निगदतः गृणु ॥ ५१ ॥
 स्थिरा ये मेदसा चैव ये च संधिः समाश्रिताः ॥
 ये च मर्मगता नित्यं येऽन्ये चैवविधाः स्मृताः ॥ ५२ ॥
 अभ्यङ्गैरुपनाहैश्च स्नेहैरुद्धर्तनैरपि ॥
 प्रदेहैः पीडनीयैश्च विश्रा(स्त्रा)व्या ग्रन्थयस्तु ते ॥ ५३ ॥
 यथा दोषोपसृष्टानि शोणितानि परीक्ष्य वा ॥
 तथा विश्रा(स्त्रा)व्यमाणे च तत्रैव उपसर्पयेत् ॥ ५४ ॥
 वारणं मन्दलवणां पाययेत्तादृशीं सुराम् ॥
 तथा शोणितवृद्धिश्च जायते दन्तिनस्तथा ॥ ५५ ॥
 न हि केवलशास्त्रेण न तथा कर्मदर्शिना ॥
 वैद्येन शक्यं भवितुं चिकित्सां वाऽपि वेदितुम् ॥ ५६ ॥
 सूत्रं विभजते बुद्ध्या त्रीणि पश्यन्ति चक्षुषा ॥
 साध्यासाध्यं च याप्यं च नास्ति तत्र विचारणा ॥ ५७ ॥
 अदृष्टकर्मका ये च शास्त्रहीनाश्चिकित्सकाः ॥
 प्राप्य कर्मावसीदन्ति बहवो धीरमानिनः ॥ ५८ ॥
 शास्त्रज्ञः कर्मणा हीनः कर्मज्ञः शास्त्रवर्जितः ॥
 तावुभौ न प्रशस्येते पालकाप्यवचो यथा ॥ ५९ ॥
 यः कर्मणि च शास्त्रे च उभयत्र विशारदः ॥
 स पूज्यः सततं राज्ञा दानमानप्रतिग्रहैः ॥ ६० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 शिराच्छेदो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गराज्ञो विनयादभिगम्य भगवन्तं पालकाप्यं पप्रच्छ—‘भगवन्वा-
 रणानां नानाविधं विषमदुर्गमसंवाधगमनगिरिशिखरकंदरारोहणावतरणसम-

१ क. वाद्य । २ क. वा चरेत । ३ क. न विशारदैः ॥ ६० ॥

भानां संग्रामे शक्तपृष्ठितोमरपरशुभिण्डिमाळाभिघातादभिहतदेहानां कथं कर्माणि विज्ञेयानि । तेषां भगवन्कति कर्मा(र्म)णि, किं च मर्मप्रमाणम्, कथं वा चिकित्सेत, केन वा शास्त्रानुसारेण मर्मप्रदेशा विज्ञेयाः, न शक्यं मर्माण्य-
ज्जाता (ज्ञात्रा) शस्त्राद(दि)चारणं कर्तुम् । यथा वारणानां न चाऽऽबाधकरं भवति,
तथा मे वक्तुमर्हसि । भगवन्शुश्रूषुरस्मि ' इति ॥

ततः पालकाप्यः प्रोवाच—इह खलु भो वारणानां सप्तोत्तरमर्मशतम् ।
पूर्वमेव तु शरीरविचये मर्मसंग्रहे समासतो व्याख्यातम् । मर्मप्रमाणमिदानीं
यथा विज्ञायते नागस्य शरीरे तद्वक्ष्यामः—तत्रावग्रहहृदयाण्डकोशवातकुम्भ-
बिम्बकपणवनाभिनिष्कोस(श)मुष्ककमृदुकुक्षिः ॥

तत्र गुदाण्डकोशे हृदयमेद्रमध्योदरकरप्रत्यङ्गं सप्रतीकाशप्रतीमानगुहस्तन-
प्रोहसंदानभागग्रन्थिसकुटिकातलपलिहस्तवि(चि)क्कारन्भ्रान्तरापराकुक्षी (?) क-
रीषप्रस्त्रावकटनयनकर्णहस्तवदनतालुस्रोतःकक्षाभागनिष्कोशमन्यान्तर्बाहुपण-
वकबिम्बकवातकुम्भा अपस्कराष्ठीव्यमृदुकुक्षिगलपृष्ठयतस्थानग्रीवामन्याभाग-
तालुवाहित्यशम्बुकजिह्वाविलवक्ष्णविक्षोभचूचुकमुष्ककूर्मांसतलसंधिग्रन्थिस्थि-
क्षयकलाभागांसेषु नरसंध्युरासि चेति । स्तनेचिकालमध्यभागतालुमेहनरन्ध्र-
गलकण्ठकक्षावक्ष्णजिह्वासकुटिकातलसंधिकूर्मप्रोहसंधियतस्थानविक्षोभप्रति-
मानपलिहस्तग्रन्थिस्थिवाहित्यशम्बुकवक्षःसंधिकुक्षमध्यसुरसंदानभागकटकर्णमुख-
तालुनेत्रचूचुकपायुमेहनहस्तश्रो(स्रो)तांस्यष्ठीव्यगुहभोगप्रत्यङ्गसगुहान्तरबाहुग्री-
वांविभागापस्क्रे करीषस्त्रावशंबुककरमध्यप्रतीकाशांसक्षयभागकलाभागान्तरा-
परोदरपृष्ठमध्याख्यानां सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरसशल्यप्राणहरवैगुण्यक-
राणां मर्मणां सप्तोत्तरशतं विज्ञेयम् ॥

इदानीमेषां विभागं प्रमाणं व्याख्यास्यामः ।

तत्र गुदमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । हृदयमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम् ।
अण्डकोशमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । बिम्बकमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् ।
पणवकमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । नाभिमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । निष्को-
शमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । मुष्ककमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । मृदुकुक्षि-
मध्ये मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम् । स्तनमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । चिकामध्ये मर्म
षडङ्गुलप्रमाणम् । तलमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम् । मन्याभागे मर्म चतुरङ्गुलप्र-
माणम् । तालुमध्ये मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम् । मेहनमध्ये मर्म चतुरङ्गुलप्रमा-
णम् । रन्ध्रमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमाणम् । गलमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमाणम् ।

कैशाभागे मर्मं नवाङ्गुलप्रमाणम् । वक्ष्णमध्ये मर्मं दशाङ्गुलप्रमाणम् ।
जिह्वामूले मर्मं त्र्यङ्गुलप्रमाणमिति । एषामन्यतमे मर्मणि गाढविद्धः सद्यः
प्राणैर्वियुज्यते ॥

इत्येतानि चतुस्त्रिंशति सद्यः प्राणहराणि ॥

अत ऊर्ध्वं छवीनां भिन्नानां लक्षणं व्याख्यास्यामः । इह सलु भोः षट्
छव्यो भवन्ति हस्तिनः । तत्र यदा प्रथमा छविर्भिद्यते, तदा पुरीषोदकनिभः
स्त्रावो भवति । द्वितीयायामुदकश्चा(स्त्रा)वः । तृतीयायां शोणितश्चा(स्त्रा)वः ।
चतुर्थ्यां मेदःश्चा(स्त्रा)वः । पञ्चम्यां मज्जश्चा(स्त्रा)वः । षष्ठ्यां मर्माभिघातो ज्ञेयः ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं दन्तिनां मर्माणि कालान्तरप्राणहराणि वक्ष्यामः । तत्र सकु-
टिकामध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्म्रियते । तलसं-
धिमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र विद्धो मासत्रयान्म्रियते । कूर्ममध्ये मर्मं
षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः षण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । मोहसंधिमध्ये
मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासद्वयेन म्रियते । यतस्थाने मर्मं
सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढविद्धो मासद्वयान्म्रियते । विशोभमध्ये मर्मं सप्ताङ्गु-
लप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः षण्मासाभ्यन्तरे म्रियते । प्रतिमानमध्ये मर्मं सप्ता-
ङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्म्रियते । पेलिहस्तमध्ये मर्मं सप्ताङ्गु-
लप्रमाणं, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्म्रियते । त्र्यस्थिमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयाद्यापद्यते । बाहिह्यमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धः षण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । शम्बुकमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयाद्यापद्यते । वक्षःसंधिमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्,
तत्र गाढं विद्धो मासद्वयान्म्रियते । कुक्षिमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं
विद्धो मासद्वयान्म्रियते । संदानभागमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
षण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । इत्येतानि पञ्चविंशतिमर्माणि कालान्तरप्राणहराणि ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं वैगुण्यकराणां लक्षणं वक्ष्यामः । कटर्केणमुस्तालुनेत्रचूचुकपायु-
मेहनहस्तश्चा(स्त्रो)तःसु पञ्चदशसु प्रत्येकं चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो

† कण्ठमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम् । इत्यधिकमितः परं कपुस्तके ॥

※ आदर्शद्वयेऽपि तुल्यः पाठः । तथाऽप्युक्तसंख्या तु न लभ्यते ॥

१ क. पर्णिह° । २ क. ख. °ते । अस्थि° । ३ क. °मः । तालुपायुमेहनहस्तमुस्तकण्ठ-
कर्णेनेत्रचूचुकश्च° ।

वैकल्यात्कृच्छ्रजीवी भवति । अष्टीव्ययोर्मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽपकर्षति । गुहाभागमध्ये कर्णाश्रितं मर्मं चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः स्तब्धगात्रो भवति । प्रत्यंसमध्ये मर्मं पञ्चाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः स्तब्धकर्णो भवति । अन्तर्बाहुमध्ये मर्मं पञ्चाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो हृद्रोगी भवति । ग्रीवामध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धस्य मन्थास्तम्भो भवति । बिलाङ्गुमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धश्चक्षुर्विकल्पो भवति । अपस्कारमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः स्तब्धगात्रो भवति । करीषसावमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध आनाहेन पीड्यते । चूचुकयोर्मध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध उरःसङ्गमवाप्नोति । करमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध उत्कर्णकेन पीड्यते । प्रतीकास-
(श)मध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । तत्र गाढं विद्धः पाकलेन पीड्यते । अंश(स)मध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो गात्रभङ्गमवाप्नोति । क्षयभागे मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र विद्धस्य गात्रस्य रुजा भवति । कलाभागमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽतीसारमवाप्नोति । अन्तरोपरमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मूत्रसङ्गमवाप्नोति । उदरमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मेदशोषमवाप्नोति । पृष्ठमध्ये मर्मं विंशैत्यङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽपरंरोगी भवति । इत्येतानि चतुर्विंशन्मर्माणि वैगुण्यकराणि भवन्ति । तत्र वैगुण्यकराणां चतुर्दशानां मर्मणां लक्षणान्युक्तानि ॥

तत्र श्लोकाः—

एवं सप्त महाराज शतं च परिकीर्तितम् ।

वारणानां शरीरेषु मर्मणामिति निश्चितम् ॥

तस्मान्मर्माणि संरक्षेद्धारणानां भिषग्वरः ।

.... ततः कुर्यात्क्रियापथम् ॥

यो मर्माणि न जानाति वारणानां विभागशः ।

न स कायक्रिया(?)नागे विषयान्ते तमुत्सृजेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

मर्मप्रमाणो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

भङ्गश्च राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 एरण्डकानामुत्पात्तिं ब्रूहि लिङ्गं तथा क्रियाम् ॥ १ ॥
 पूर्वं च निर्विषो भूत्वा सविषः केन जायते ॥
 दष्टस्तु सप्तरात्रेण कस्मात्कुप्यति दन्तिनाम् ॥ २ ॥
 मासैश्च सप्तभिः कस्मात्तथा संवत्सरैरपि ॥
 - के वर्णाः कानि रूपाणि जातयः कति च स्मृताः ॥ ३ ॥
 निर्विषं च कथं दष्टमविषं चात्र वै कथम् ॥
 एवं पृष्टस्तु राजेन्द्र(?) पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 गृणु सर्वं महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 भौमास्तथाऽऽन्तरिक्षाश्च श्वानस्तु द्विविधाः स्मृताः ॥ ५ ॥
 भौमास्तु त्रिविधा ज्ञेया ग्राम्यारण्यसमुद्रवाः ॥
 तेषामृतुविपर्यासाद्रसानां च विपर्ययात् ॥ ६ ॥
 गर्भा एव तु जायन्ते मातुराहारजै रसैः ॥
 मण्डूकान्कृकलासान्वा सर्पवृश्चिकगोनसान् ॥ ७ ॥
 यदा तु नरमांसं वा श्वमांसं वा समश्नुते ॥
 विषं तदुपयुक्तं हि मात्रा त्वस्य तदा भवेत् ॥ ८ ॥
 संतर्पयति तं गर्भं तर्पितं च प्रसूयते ॥
 तेन दोषश्च जायेत गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ ९ ॥
 अप्रकोपाद्धि दोषाणां जातः स्वस्थो भवेद्यदा ॥
 कोपयेत्तु तदा दोषांस्तस्य तत्संचितं विषम् ॥ १० ॥
 अन्योन्यमूर्छिताः सर्वे मंदं कुर्वन्ति दोषजम् ॥
 तेन स्वा भ्राम्यतेऽत्यर्थं विनमत्पुन्नमत्पपि ॥ ११ ॥
 लालाप्रसेकी च तथा क्रोधनो मर्दचेष्टितः ॥
 श्लथलाङ्गूलचरणो मदचेष्टोऽनवस्थितः ॥ १२ ॥
 यदसौ भक्षयेत्प्राप्य तल्लिङ्गः सोऽपि जायते ॥
 सविषं त्रिविधं दृष्टं निर्विषं तु चतुर्विधम् ॥ १३ ॥
 दष्टं चतुर्भिर्दंष्ट्राभिस्तत्कष्टमिति निर्दिशेत् ॥
 दृष्ट्वा क्षिपति योऽत्यर्थमतिदष्टमतिक्रियम् ॥ १४ ॥

एवं द्विविधमाख्यातं सविषं निर्विषं गृणु ॥
 विस्फोटितं विलिखितं ग्रथितं स्निग्धशोणितम् ॥ १५ ॥
 व्यवकृष्टं विजानीयाभिर्विषं तद्भवेन्नृप ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव तु जातितः ॥ १६ ॥
 शुक्ला रक्ता धूम्रवर्णाः कृष्णाश्चेति यथाक्रमम् ॥
 तेषां गन्धाः स्मृता भौममत्स्यचन्दनसर्पिषाम् ॥ १७ ॥
 शुक्लास्तु श्लैष्मिका ज्ञेया रक्ता वै पित्तसंभवाः ॥
 धूम्रा वाससमुत्थास्तु संकीर्णा मिश्रलक्षणाः ॥ १८ ॥
 तेषां वर्णविभागेन प्रतिकुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 कालेन यावता दष्टो हस्तिनः प्रति कुप्यति ॥ १९ ॥
 तावतैव तु कालेन भूयो भूयः प्रकुप्यति ॥
 तत्रेमे हेतवः प्रोक्ता श्वदष्टस्य प्रकोपनैः ॥ २० ॥
 मेघविद्युन्निपातेन अशनेः पतनेन वा ॥
 अजीर्णाध्यशनाद्वाऽपि तथैवाप्यतिभोजनात् ॥ २१ ॥
 जलमध्यगतो वाऽपि यश्चाऽऽत्मानं प्रपश्यति ॥
 सप्तमे दिवसे मासे पक्षे संवत्सरेऽपि वा ॥ २२ ॥
 परिकुप्यति यदष्टं तस्मात्कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 विषं तन्निविधं ज्ञेयं त्रिवेगं त्रिःप्रतिक्रियम् ॥ २३ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु नमत्यपि च कम्पते ॥
 नदत्पूध्वमुखोऽत्यर्थं द्वितीये जृम्भते मुहुः ॥ २४ ॥
 तृतीये जृम्भतेऽत्यर्थं श्वसन्नदति वाऽसकृत् ॥
 श्र(स्त्र)स्तलाङ्गूलचरणः श्र(स्त्र)स्तकर्णशिरोधरः ॥ २५ ॥
 मूर्च्छति क्रोधनोऽत्यर्थं म्रियते नात्र संशयः ॥
 इति त्रयाणां वेगानां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥
 एवंप्रकारस्य यथा दर्शनं नाभिजायते ॥
 असाध्यं तं विजानीयान्निवेगाक्षिप्तकश्च यः ॥ २७ ॥
 याप्यो बभ्रुसवर्णाभिः शेषाः साध्याः क्रियां प्रति ॥
 धूपाञ्जनं च पानं च विविधाश्च क्रियाः स्मृताः ॥ २८ ॥
 कुकुम्भं तगरं कुष्ठं श्वेतपर्ववचा स्मृताः ॥
 पतदञ्जनपानेषु धूपनेषु च योजयेत् ॥ २९ ॥

श्वेतसर्पपमादाय पिप्पलीमरिचानि च ॥
 एतद्गुडेन संयुक्तं छायायां परिशोषयेत् ॥ ३० ॥
 एतदञ्जनपाप्माभ्यां धूपने च प्रशस्यते ॥
 कुष्ठं ध्यामकसंयुक्तं वार्ताकीबीजमेव च ॥ ३१ ॥
 देवदारु च सर्पिश्च पुष्पाणि ह्यसनस्य च ॥
 त्रिफलाऽतिविषा कुष्ठं तथा पाषाणभेदकः ॥ ३२ ॥
 गवां मूत्रेण पिष्टं तु क्षौद्रेण सह योजितम् ॥
 एतत्पानाञ्जने देयं गजानां हितमिच्छता ॥ ३३ ॥
 पुराण..... राजसिद्धार्थका वचा ॥
 हिङ्गुजीरकशुण्ठी च सर्पिश्चापि गुडं तथा ॥ ३४ ॥
 दष्टे तु कुपिते पानं रसाञ्जनमनुत्तमम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीग्रन्थिर्मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 एरण्डदष्टं कुपिते पानं दद्यात्तथाऽञ्जनम् ॥
 आर्द्रकं सगुडं कुष्ठं घृतेन सह योजितम् ॥ ३६ ॥
 पिण्डं दद्याद्गजानां तु दष्टानामुपशान्तये ॥
 कुष्ठं च तगरश्चैव आर्द्रकं गुडमेव च ॥ ३७ ॥
 श्वदष्टस्य तु नागस्य पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ॥
 हरिद्रा हरितालं च मञ्जिष्ठा समनःशिला ॥ ३८ ॥
 श्वेतसिद्धार्थकाः कुष्ठं कपित्थं तगरं तथा ॥
 गोरोचना मुना पित्तं समभागानि योजयेत् ॥ ३९ ॥
 तदभ्यञ्जनपानं च आलेपं चास्य दापयेत् ॥
 क्षीरमिक्षुरसं चास्मै अन्नपानं प्रदापयेत् ॥ ४० ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं भोजयेन्मुद्रसंयुतम् ॥
 मृदुं च यवसं दद्यात्सर्पिश्चास्य प्रवर्तते ॥ ४१ ॥
 क्षान्तिश्चास्य क्रियायोगे सिद्धिः कर्माभिनीतवत् ॥
 अन्तरिक्षगताः श्वानः कामगा दिव्यचारिणः ॥ ४२ ॥
 तेषां मूत्रपुरीषाणि लालाश्चापि विषं भवेत् ॥
 दष्टवद्गजते रूपं सीदत्यपि च दष्टवत् ॥ ४३ ॥

इत्पब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन निवेदितः ॥ ४४ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्यस्थान
एरण्डको नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां देवराजसमद्युतिः ॥
पालकाप्यं महाराजः पप्रच्छ विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥
मर्माणि कंति नागानां शरीरेषु महामुने ॥
तत्र मर्माणि सर्वाणि भागागोचरतत्त्वतः ॥ २ ॥
*ते प्रसादाद्भगवते (?) तदिच्छामि च वेदितुम् ॥
पालकाप्यस्ततस्तस्य श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शरीरस्य च वक्ष्यामि नागस्याहं महीपते ॥
तद्यथा चानुपूर्वेण प्रदेशान्मर्मसंस्थितान् ॥ ४ ॥
तत्र कुम्भस्य मध्ये तु मर्मैकं मनुजाधिप ॥
नाम्ना प्रवेपणं नाम सद्यःप्राणहरं हितम् ॥ ५ ॥
श्रवणश्रो(स्त्रो)तसी स्यातां मर्मणी द्वे महीपते ॥
सद्यःप्राणहरे विद्धि वारणस्य न संशयः ॥ ६ ॥
तथा निर्याणमध्येऽपि वालो यत्र प्रहस्यते ॥
मर्मं तद्वारणस्यापि सद्यः प्राणहरं हितम् ॥ ७ ॥
नेत्रयोरुपरिष्ठात्तु इषीकौगुच्छयामृतम् ॥
मर्मं तस्मिन्क्षते नागः पञ्चत्वमुपगच्छति ॥ ८ ॥
अवग्रहस्य मध्ये तु कपालं यत्समाश्रितम् ॥
सीवनीमर्मं तं विचात्क्षते तस्मिन्न जीवति ॥ ९ ॥
मस्तकाकृति(?) यौ पिण्डौ तयोर्मध्ये तु मस्तकौ ॥
भिन्नौ मस्तकमध्ये तु नागः प्राणैर्वियुज्यते ॥ १० ॥
पिञ्जूलस्योपरिष्ठात्तु कर्णसंधिसमाश्रितम् ॥
कर्णश्रो(स्त्रो)तानुगं मर्मं क्षते चास्मिन्विपद्यते ॥ ११ ॥

* 'तव प्रसादाद्भगवंस्तत्' इति तूचितम् ॥

दन्तान्तरस्य मध्ये तु प्रतिमानस्य चोपरि ॥
 फेत्करं नाम तन्मर्म सद्यः प्राणहरं नृप ॥ १२ ॥
 वातकुम्भस्य चाधस्तात्प्रतिमानस्य चोपरि ॥
 तालुश्रो(स्रो)तोवहं मर्म भिन्ने तस्मिन्न जीवति ॥ १३ ॥
 अथोपरिष्ठाद्ग्रीवायाः कर्मसंधिसमाश्रिताम् ॥
 मर्म वायसतुण्डं तु विद्धस्तस्मिन्न जीवति ॥ १४ ॥
 ग्रीवासंधिमनुप्राप्तमधो मस्तकपिण्डयोः ॥
 मध्ये पणवकं नाम मर्म प्राणहरं स्मृतम् ॥ १५ ॥
 वारणस्य गुहाभागे मर्म संधिसमाश्रितम् ॥
 धमन्याध्मापनं नाम सद्यः प्राणहरं नृप ॥ १६ ॥
 गुहाभागेऽपरमपि यतस्थानं समाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः पाकलेन बिपद्यते ॥ १७ ॥
 गुहाभागेऽपि मध्ये तु कर्मसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः स्तब्धग्रीवो भवेन्नृप ॥ १८ ॥
 शङ्खसंधिगतं यत्तदुपवाहिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ १९ ॥
 मन्ययोर्मध्यतश्चैकं गलसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तन्निर्गलं नाम सद्यः प्राणैर्वियोजयेत् ॥ २० ॥
 उपरिष्ठादुरोमन्या गलभागस्य चाप्यधः ॥
 हिक्कामर्मेति तद्विद्यात्सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ २१ ॥
 संधिमध्ये तु नागस्य उरोमणिसमाश्रितम् ॥
 तस्मिन्क्षते द्विपं क्षिप्रं वातस्कन्दो विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 उरोमणेर्मध्यतस्तु मणिर्नाम प्रतिष्ठितम् ॥
 मर्म तद्वैरुणं विद्यात्सद्यः प्राणहरं नृप ॥ २३ ॥
 चतुरस्रं च मध्ये तु यत्राऽऽवर्तः प्रहश्यते ॥
 आवर्तं नाम तन्मर्म सद्यः प्राणहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 अथोपरिष्ठात्कायस्य प्रवक्ष्यामि महीपते ॥
 आसनस्य तु पार्श्वे तु वंशनागस्य संश्रितम् ॥ २५ ॥

* 'मण्या' इति भवेत् ।

१ क. फत्करं । २ क. कर्णसं० । ३ क. ०स्य गूहा० । ४ क. गूहाभागे ।
 ५ क. कर्णसं० । ६ क. ०तश्चिक्कं ग० । ७ ख. ०द्वारणं ।

उत्कर्णकेन मातङ्गः क्षते तस्मिन् जीवति ॥
 भ्रष्टस्तापेचकस्याथ गुदभागस्य चोपरि ॥ २६ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागो मूत्रसङ्गेन नश्यति ॥
 अथ निष्कोशमध्ये वै मर्मैकं मनुजाधिप ॥ २७ ॥
 सद्यः प्राणहरं तत्तु वारणस्य (†विनिर्दिशेत् ॥
 पशुकास्तु समाश्रित्य निष्कोसस्य तु पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 मर्मं प्राणहरं तत्तु वारणस्य) नराधिप ॥
 पक्षतोऽप्यथ नागस्य मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ २९ ॥ -
 क्षते तस्मिन्महीपाल वातानाहः प्रधावति ॥
 वारणस्य महीपालं कक्षाभागं समाश्रितम् ॥ ३० ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागं पाकलस्तु विनाशयेत् ॥
 तनुभागस्य चाधस्तान्मर्मं रन्ध्रसमाश्रितम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्क्षते वारणस्य व्याधिरुत्कर्णको भवेत् ॥
 कक्षाभागस्य मध्ये तु क्षयभागं समाश्रितम् ॥ ३२ ॥
 मर्मं प्राणहरं विद्धि वारणस्य महीपते ॥
 उपरिष्ठात्तु कायस्य मर्मभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 गात्रापरे प्रवक्ष्यामि मर्माणि प्रविभागशः ॥
 आसनस्य तु पार्श्वे तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ३४ ॥
 तंतस्तस्मिन्क्षते नागं गात्रशोफो विनाशयेत् ॥
 अपस्कारस्य चाधस्ताद्वैशाखस्य तु मध्यतः ॥ ३५ ॥
 तत्र क्षतस्तु मातङ्गः स्तब्धगात्रः सदा भवेत् ॥
 गात्रस्य पूर्वभागे तु जवभागस्य पार्श्वतः ॥ ३६ ॥
 तत्र मर्मं महीपाल सद्यः प्राणहरं स्मृतम् ॥
 विष्कयोः पश्चिमे भागे वालयस्तत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणान्विमोचयेत् ॥
 विशेषयोः पश्चिमेन व(प)लिहस्तस्य मध्यतः ॥ ३८ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥
 नेत्रमण्डलभागे तु मर्मैकं पृथिवीपते ॥ ३९ ॥

† धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. ख. मागतः । २ क. °ष्कोसम् । ३ क. वातानाहं । ४ क. तु यव° ।

नाम्ना आलिङ्गितं नाम तदपि प्राणनाशनम् ॥
 अथास्य ग्रीहमध्ये तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४० ॥
 तस्मिन्क्षते महीपाल नागः प्राणैर्वियुज्यते ॥
 पारुष्यपश्चिमे भागे कर्मस्योपरि पार्थिव ॥ ४१ ॥
 पलिपादे महीपाल मर्म प्राणहरं स्मृतम् ॥
 पुरोनखस्य यत्पार्श्वे नखश्रो(स्रो)तस्य मध्यतः ॥ ४२ ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागं गात्रशोफो विनाशयेत् ॥
 स्तनयोश्चक्षुकः पार्श्वे मर्मैकं पृथिवीपते ॥ ४३ ॥
 सद्यः प्राणहरं तु स्याद्धारणस्य हि पार्थिव ॥
 अथ वङ्क्षणपार्श्वे तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४४ ॥
 रक्तश्रो(स्रो)तोवहं नाम तदपि प्राणनाशनम् ॥
 वङ्क्षणस्याप्यधोभागे वारणस्य महीपते ॥ ४५ ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः सद्यः शोफेन नश्यति ॥
 अर्धव्यसंधिमाश्रित्य मर्मैकं तु महीपते ॥ ४६ ॥
 क्षते तत्र भृशं नागस्त्वपरे परिकर्षति ॥
 मण्डूक्या वाऽपि नागस्य मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४७ ॥
 क्षते तस्मिन्महीपाल स्व(ष)ण्डः संजायते गजः ॥
 तथा सकुटिकायां तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४८ ॥
 सद्यः प्राणहरं त्वेतद्धारणस्य विनिर्दिशेत् ॥
 अपरातलयोर्मध्ये मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४९ ॥
 सद्यः प्राणहरं तं तु वारणस्य विनिर्दिशेत् ॥
 इत्येष कीर्तितः सम्यक्प्रविभागस्तु मर्मणाम् ॥ ५० ॥
 यथावदनुपूर्वेण वारणानां हितैषिणा ॥
 तत्र भागेषु सर्वेषु मर्माणि परिरक्षयेत् ॥ ५१ ॥
 मर्मभागेषु नागानां शस्त्रकर्म न कारयेत् ॥
 सुपर्कं भिषजा ज्ञात्वा शस्त्रकर्म नियोजयेत् ॥ ५२ ॥
 शस्त्रकर्माणि नागस्य शिरास्त्रायूश्च वर्जयेत् ॥
 सर्वसंधिषु मर्माणि विज्ञाय कुशलो भिषक् ॥ ५३ ॥
 मर्मभागेषु नागस्य तिर्यक्शस्त्रं न पातयेत् ॥
 अनुलोमं तु यत्रैवं यथेष्टं सिद्धिरिष्यते ॥ ५४ ॥

गजानां न हयानां च मानुषाणां तथैव च ॥
 छेदं तु विविधं कार्यं वारणस्य विजानता ॥ ५५ ॥
 वृद्धिपत्रेण तीक्ष्णेन मण्डलाग्रेण वा पुनः ॥
 आसनेऽथ कलाभागे कण्ठे वंशे च गण्डयोः ॥
 वृत्तच्छेद्यं तु कर्तव्यं भागेष्वेतेषु दन्तिनाम् ॥ ५६ ॥
 पञ्चाङ्गुलपदं कुर्यात्सप्ताङ्गुलमथापि वा ॥
 नवाङ्गुलं वा नागस्य शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ५७ ॥
 एतत्सर्वं विनिश्चित्य च्छेदं नागस्य कारयेत् ॥
 वासितेनैव शस्त्रेण कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ ५८ ॥
 वेध्यं ब्रीहिमुखेनैव मण्डलाग्रेण लेखनम् ॥
 विश्रा(स्त्रा)वणं कुठारेण वेत्सदन्तेन च स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 सीवनं द्विविधं विद्याद्रुणवद्ग्रन्थिमत्त्वपि ॥
 स्थिरेषु त्वक्काशेषु ग्रन्थिसीवनमिष्यते ॥ ६० ॥
 मांसलेष्वेवकाशेषु चलेषु मृदुसंधिषु ॥
 गुणसीव्यं च कर्तव्यं वारणस्य विजानता ॥ ६१ ॥
 सीवने तु भवेत्सूची सूक्ष्मा त्वष्ट्राङ्गुलायता ॥
 नागदन्तकसंस्थाना श्लक्ष्णा वै सुसमाहिता ॥ ६२ ॥
 कंधरावग्रहा भागे कुक्षौ पक्षेषु संधिषु ॥
 नागदन्तकसूच्या वै सीवनं सम्पगिष्यते ॥ ६३ ॥
 संग्रामे हस्तिपुद्धे वां विकृतस्य तु हस्तिनः ॥
 सद्यःक्षते महाराज सीवनं तु विधीयते ॥ ६४ ॥
 पकरेष्वेवकाशेषु परिश्रा(स्त्रा)विषु दन्तिनाम् ॥
 संधानान्येव कौर्याणि सीव्यं तत्र न कारयेत् ॥ ६५ ॥
 शतं सप्त च मर्माणि भागाभागेषु हस्तिनाम् ॥
 मोक्तानि पालकाप्येन भङ्गराजाय पृच्छते ॥ ६६ ॥
 व्रणकर्मणि नागस्य अभ्यङ्गः पूज्यते सदा ॥
 स्नेहपानं च नागानां स्निग्धमेव च भोजनम् ॥ ६७ ॥

१ क. ख. नागेष्वेतेषु । २ ख. च्छेद्यं । ३ क. ख. तत्सदन्तेन । ४ क.
 °न्थिवत्त्व° । ख °न्थिमत्त्वपि । ५ क. °ष्वककालेषु । ६ क. सीवनं । ७ क. ख.
 कर्माणि । ८ क. ख. °कर्माणि ।

तस्मात्तु कुशलो वैद्यः श्रुतवान्कालवेशवित् ॥
 परीक्ष्यकारी शूरश्च जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥
 अग्रमत्तश्च दक्षश्च यशसश्चैव रभिता ॥
 वैद्य एवंविधो राजन् प्रमुञ्चति कर्मसु ॥ ६९ ॥
 एष ते पृथिवीपाल यथावदनुपूर्वशः ॥
 मर्मणामिह सर्वेषामशेषेण विनिश्चयः ॥ ७० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 मर्मविद्धो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्कति कामानां वृषाणां विजिगीषताम् ॥ १ ॥
 प्रायशो युध्यमानानां वारणेषु ध्रुवो जयः ॥
 संग्रामे युध्यमानानां कायवेध्यं पृथग्विधम् ॥ २ ॥
 शस्त्राकृतिविशेषैश्च तथा छेद्यं च जायते ॥
 शस्त्रकर्मणि चाप्येवं दन्तैर्वा प्रतिहस्तिनाम् ॥ ३ ॥
 तत्राल्पोऽथ कथं कश्चिद्भ्रूणः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 अथ येन प्रबाधन्ते प्राणास्तद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गुराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 स्वभावात्सर्वसत्त्वानां प्राणा देहसमाश्रयाः ॥ ५ ॥
 देहप्राणेष्वथाऽऽपन्नाः प्राणा मर्माश्रयास्तथा ॥
 तेजोनिलगुणैः सार्धं पुरुषो मर्मसंश्रयः ॥ ६ ॥
 तस्मान्मर्ममाश्रयं विद्यात्प्राणबाधाकरं व्रणम् ॥
 मर्म चाप्यभिविज्ञेयं प्रतिभागाच्चतुर्विधम् ॥ ७ ॥
 सद्यः प्राणहरं चैव तथा कालान्तरेण च ॥
 तथा सशल्यप्राणं च वैगुण्यकरमेव च ॥ ८ ॥
 तत्रानलगुणैर्युक्तं सद्यः प्राणहरं भवेत् ॥
 कालान्तरप्राणहरं सौम्याग्नेयमुदाहृतम् ॥ ९ ॥

१ क. शूरस्य । २ क. स. प्राणदे० । ३ क. प्राणम० ।

तथा सशल्यप्राणं च वायव्यं कथ्यते बुधैः ॥
 सोम्यं वैगुण्यकरणमिति*पूतगुणाश्रयः ॥ १० ॥
 सद्यःप्राणहराप्यादौ तत्र वक्ष्यामि पार्थिव ॥
 गुदोऽण्डकोशो हृदयं मेण्डं पणवकस्तथा ॥ ११ ॥
 मन्याभागे विवेकश्च मेलो नाभिस्तथैव च ॥
 मृदुकुक्षी सनिष्कोशौ कक्षाभागौ तथा तलाः ॥ १२ ॥
 वक्ष्णो मुष्कभागौ च तालु जिह्वा स्तनान्तरम् ॥
 रन्ध्रौ कुम्भं तथा वक्षः कण्ठश्चोदरमेव च ॥ १३ ॥
 करीषास्त्राव इत्येवं सद्यःप्राणहराणि तु ॥
 चतुर्विंशत्तु मर्माणि निर्दिष्टानि मनीषिभिः ॥ १४ ॥
 अग्निर्जीवाश्रयो यस्माज्जीवश्चाग्निसमाश्रयः ॥
 तस्मात्तत्र क्षते क्षिप्रं प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ १५ ॥
 कालान्तरप्राणहराप्यथ वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 प्रोहे सकुटिके त्र्यस्थिसंदानौ तलसंधयः ॥ १६ ॥
 विक्षोभौ कूर्मभागौ च उरःसंधिरुरस्तथा ॥
 पलिहस्तौ यतस्थाने अन्तर्बाहू तथैव च ॥ १७ ॥
 कालान्तरविनाशीनि याप्याभागौ च पार्थिव ॥
 निर्पाणे चैव कुम्भे च स्रोतसः कुम्भयोरपि ॥ १८ ॥
 भीरिके च महीपाल पुरस्कारे तथैव च ॥
 पञ्चविंशतिरेतानि ज्ञेयानि परिसंख्यया ॥ १९ ॥
 क्रमाद्यावत्क्षपयति साम्यस्तेजोगुणैर्गुणात् ॥
 यस्मात्क्रमेण म्रियते कालप्राणहरं ततः ॥ २० ॥
 तत्रोपद्रवजातं च रोमस्थमभिलक्षयेत् ॥
 ततः सशल्यप्राणानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २१ ॥
 निर्पाणश्चैव कुक्षी च स्रोतसा कर्णयोस्तथा ॥
 कुम्भश्चैव महीपाल पुरस्कारोऽथ चूचुके ॥ २२ ॥
 स्पातामक्षिगुदे चैव बिदुलं वदतां वर ॥
 विद्यात्सशल्यप्राणानि मर्माणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥

* भूत इति स्यात् ॥

१ क. गणना० ।

यावच्छल्यनिरुद्धस्तु वायुस्तिष्ठति मर्मणि ॥
 तावत्सशल्यप्राणेषु स जीवति मृतोऽन्यथा ॥ ३४ ॥
 अथ वेगुण्यकारीणि अपस्कारस्तथैव च ॥
 विज्ञाय तु गुहाभागौ क्षयभागं ततः परम् ॥ ३५ ॥
 अस्मे चैव विभागे च करस्य श्रो(स्रो)तसी तथा ॥
 प्रतिमानं गुहाभागौ चत्वारो ग्रन्थयस्तथा ॥ ३६ ॥
 तथाऽन्तरपरे स्यातां प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 • करश्च प्रत्यगंसौ च प्रतीकासौ तथैव च ॥ ३७ ॥
 नेत्रे चैव महीपाल मुनिभिः परिकीर्तिते ॥
 ग्रीवा चान्तरसूना च बाह्वित्थं च नराधिप ॥ ३८ ॥
 पेचकश्च विसाने च वेगुण्यकरसंग्रहः ॥
 एतान्येव चतुस्त्रिंशत्प्रोक्तानि मनुजाधिप ॥ ३९ ॥
 स्थिरा यतः सौम्यगुणाः स्थिरत्वाच्च न मृत्युदाः ॥
 तस्मात्तद्वैगुण्यकरं मृत्युदं क्लेशयेन्न तम् ॥ ४० ॥
 इति सप्तोत्तरं प्रोक्तं शतं ते मर्मणां मया ॥
 धैर्यं वीर्यं बलं सत्त्वं संघातः पौरुषा गुणाः ॥ ४१ ॥
 एतेष्वधिष्ठिताः सर्वे गुणा मर्मसु हस्तिनाम् ॥
 यस्मात्तस्मात्क्षते तत्र प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ ४२ ॥
 मारणादुच्यते मर्मं नेरुक्तैः शास्त्रनिश्चयात् ॥
 तथैवाष्टविधं प्राहुः संरूपया मनुजाधिप ॥ ४३ ॥
 शिरामर्मास्थिमर्माश्च(?) धमनीमर्मं चापरम् ॥
 स्नायुमर्मं च विज्ञेयं कोष्ठमर्मं तथैव च ॥ ४४ ॥
 संधिमर्मं च विज्ञेयं स्रोतोमर्मं तथैव च ॥
 दोषमर्मं च विज्ञेयं वक्ष्यन्ते तत्र हेतवः ॥ ४५ ॥
 शिरामर्मण्यभिहतो रक्तश्चा(स्त्रा)वाद्भ्रजोऽधिकः ॥
 क्षिप्रं विद्युज्यते प्राणैस्तस्मात्तदभिरक्षयेत् ॥ ४६ ॥
 अस्थिमर्मण्यभिहतः शुक्रमज्जापरिश्र(स्त्र)वात् ॥
 परित्यजेद्भ्रजः प्राणानस्थिधातुक्षयात्ततः ॥ ४७ ॥
 हिंस्यते धमनीमर्मं यदा नागस्य मर्मसु ॥
 तदाऽप्यगुणनिश्चा(स्त्रा)वाद्भ्रजस्त्यजति जीवितम् ॥ ४८ ॥

स्नायुमर्मण्यभिहतः स्नायुसंश्र(स)वष्पाद्गजः ॥
 विशिष्टसंधिर्भवति स्नायुर्देहनिबन्धनः ॥ ३९ ॥
 कोष्ठमर्मण्यभिहतः करिषत्तावपीडितः ॥
 महाक्षयाभिभूतस्तु प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ ४० ॥
 संधिमर्माभिघाताच्च चेष्टावैगुण्यमुत्तमाः ॥
 प्राप्नुयाद्धारणः क्षिप्रं मरणं वातपीडितः ॥ ४१ ॥
 श्रो(स्रो)तोमर्माभिघाताच्च स्वगुणैः स्रोतसां गजः ॥
 विमुक्तस्त्यजति प्राणान्विगुणो वाऽपि जीवति ॥ ४२ ॥
 दोषाशयाभिघाताच्च क्षीणपित्तकफानिलः ॥
 प्राणांस्त्यजति मातङ्गो दोषमर्मसु ताडितः ॥ ४३ ॥
 रक्षणं मर्मणां नित्यं तस्मात्कार्यं विचक्षणैः ॥
 शस्त्रकर्मविधिज्ञैश्च कार्यं शस्त्रावचारणम् ॥ ४४ ॥
 अतिद्विरल्पसिद्धिर्वा हिंसितेष्वपि कर्मसु ॥
 विपत्तिः श्रेयसी वाऽपि सिद्धिर्यादृच्छिकी भवेत् ॥ ४५ ॥
 अस्थिस्नायूपपन्ना ये गम्भीराश्चैव सर्वशः ॥
 शिरामर्मगता ये च न च्छेद्या ये च संधिषु ॥ ४६ ॥
 स्नायुजाले न कार्यं च तज्ज्ञैः शस्त्रावचारणम् ॥
 अनुलोममृजुगतिं त्वचि सम्पक्समाहितम् ॥ ४७ ॥
 श्वयधूनां विक्षधानां कार्यं शस्त्रावचारणम् ॥
 यथा व्यापद्यते नागः स्वयोगाच्छस्त्रकर्मणाम् ॥ ४८ ॥
 न तथा घ्नयते दोषैः प्रवृद्धैरपि वारणः ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते सेवनं सर्पिषा हितम् ॥ ४९ ॥
 पानं च सर्पिषः श्रेष्ठं स्निग्धं भोजनमेव च ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते हवनं शान्तिकर्म च ॥ ५० ॥
 वारणस्य तु कर्तव्यं यथोक्तं मन्त्रकर्मणि ॥
 तस्मात्सर्वमहाराणां विद्वमादि प्रकीर्त्यते ॥ ५१ ॥
 अवाच्छस्त्रावसृष्टानि त्ववकृतं तथैव च ॥
 वृष्टदग्धे च राजेन्द्र यस्मान्नै(न्य)द्वणसंज्ञितम् ॥ ५२ ॥
 तस्माद्बद्धमिति प्राहुः शास्त्रतत्त्वार्थकोविदाः ॥
 तस्मात्प्रयोगकुशलं लघुहस्तं जितेन्द्रियम् ॥ ५३ ॥

परीक्ष्यकारिणं गूरं बलिमं शास्त्रकोविदम् ॥

यशस्विनमलुब्धं च जितक्रोधं जितकुमम् ॥

वैद्यं नियोजयेद्वाजा प्रतिकर्मसु हस्तिनाम् ॥ ५४ ॥ इति ।

तत्र श्लोकाः(कः)—

इति भिषगमुशिष्य बुद्धी शुभमशुभं च ततः शुभं च कुर्यात् ॥

विपुलबल्यशौर्यकीर्तिहेतोर्विपुलगुणार्थो गजे परीक्ष्य ॥ ५५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

सर्गविद्धो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञः कुबेरसमविक्रमः ॥

हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पञ्चव्या प्रोक्तं रोगज्ञानं सलक्षणम् ॥

तत्र मे संशयः कश्चित्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

शुद्धश्लेष्मसमुत्पत्तिः शुद्धपाकल आदितः ॥

प्राग्भागोष्णः कथं विप्र पश्चाद्भागेन शीतलः ॥ ३ ॥

न चोष्णलक्षणं चेति हस्तिनां जायते ज्वरः ॥

निदानलक्षणो ह्येष यस्त्वयोक्तो महामुने ॥ ४ ॥

कथं साध्यश्च बालोऽयं कूटश्चायं न सिध्यति ॥

समानदोषैर्विप्रेन्द्र तावुभावपि कीर्तितौ ॥ ५ ॥

पक्कलः पुण्डरीकश्च वातपित्तकृतावुभौ ॥

विकारेषु विरुध्येते चिकित्सायां तथैव च ॥ ६ ॥

शनैः क्षीयेत वा केन हेतुना च मृदुग्रहः ॥

कथं च भूतसंसृष्टो दृष्टः कुक्कुटपाकलः ॥ ७ ॥

देवाश्च केचिदिच्छन्ति दोषतश्चापरे जनाः ॥

एकाङ्गग्रहसंज्ञस्तु पाकलो मुनिसत्तम ॥ ८ ॥

दृश्यते भूतसंसृष्टो दोषतश्च न दृश्यते ॥

स कृशत्वेन संयोज्यः कथं तीक्ष्णोदरानलः ॥ ९ ॥

शारदंश्चोपलक्ष्यश्च प्रसुप्तः पाकलो भवेत् ॥
 महापाकलसंज्ञश्च श्लेष्मणः संचयाद्भवेत् ॥ १० ॥
 न चाऽऽदौ क्रियते कस्मात्प्रतीकारः कफस्य वै ॥
 महत्त्वं चैव यत्तस्य तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एतान्सपरिहारान्मे सनिरुक्तान्ससंभवाम् ॥
 तत्त्वतो निखिलान्प्रश्नान्महार्थान्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्भवदितो यन्मां पृच्छसि संशयम् ॥ १३ ॥
 नाभेरुपरि पित्तस्य स्थानं हृदयमाश्रितम् ॥
 नाभेः पश्चिमभागे तु स्थानं वायोर्निरुच्यते ॥ १४ ॥
 प्रोक्तान्यामाशयः पर्वाण्युरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
 स्थानान्येतानि सर्वाणि श्लेष्मणो दन्तिनां वृष ॥ १५ ॥
 शृद्धपाकलनिर्वृत्तौ स्थानात्पित्तं च विच्युतम् ॥
 श्लेष्माणं पश्चिमं भागमानयेत्सह वायुना ॥ १६ ॥
 ततः श्लेष्मानिलौ तत्र शीतलं कुरुते गजम् ॥
 प्राग्भागसोष्मता तस्य सा तु पित्तस्य वीर्यतः ॥ १७ ॥
 सूरशापाद्गजेन्द्राणामन्तःस्वेदत्वमाहितम् ॥
 न चोष्मलक्षणस्तेषां हस्तिनां जायते ज्वरः ॥ १८ ॥
 कदाचिदङ्गप्रत्यङ्गं यदा गच्छति मारुतः ॥
 तेन बालस्य राजेन्द्र गुज्यते यदि भेषजम् ॥ १९ ॥
 तेन सिध्यति बालोऽयं कूटहेतुः प्रवक्ष्यते ॥
 मुक्त्वा स्थानानि सर्वाणि कूटादानं प्रभञ्जनः ॥ २० ॥
 सहसा हृदयं गच्छेद्भृतश्चापि च पातयेत् ॥
 हृदयग्रहणाद्वायुः कूटस्तेन न सिध्यति ॥ २१ ॥
 व्यानो वायुः प्रकुपितो बुद्धान्मद्भितो वृष ॥
 पित्तमुत्क्षिप्य जनयेत्पक्कलं कोपमाश्रितम् ॥ २२ ॥
 गुरुस्थानोपरोधाच्च रौद्रस्तस्माद्भवेद्गजः ॥
 इत्येष पाकले हेतुः पुण्डरीके प्रवक्ष्यते ॥ २३ ॥
 मारुतः कुपितः पित्तं कोपयेन्मनुजाधिप ॥
 पित्तं सरक्तं नागस्य त्वचं दूषयति प्रभो ॥ २४ ॥

तस्माद्ध्युक्तो विकारोऽयमधिकश्चैव लभयेत् ॥
 मारुतः कुपितो देहे कारणैः पूर्वकीर्तितैः ॥ २५ ॥
 मांसं मेदो रसं रक्तं मज्जां शुक्रं च दन्तिनाम् ॥
 यस्मात्क्रमात्क्षपयति तेनैष क्षीयते शनैः ॥ २६ ॥
 श्लेष्माभिभूतो योऽत्यर्थं पेशलं तु लभेत वै ॥
 समानः कुपितस्तस्य प्राणापानौ च दूषयेत् ॥ २७ ॥
 व्यानोदानौ च संहृष्य कुर्यात्कुटुपाकलम् ॥
 शरीराणां च भूतानां विपर्यासस्तत्रो भवेत् ॥ २८ ॥
 विपर्यस्तेषु भूतेषु भूतसंश्लेषवद्भवेत् ॥
 तस्माद्भूतोपसृष्टस्तु दृष्टः कुटुपाकलः ॥ २९ ॥
 सृष्टस्य वारुणैः पाशैर्गजस्याऽऽदौ नराधिप ॥
 पीड्यमानस्य तैः पाशैर्वातः श्लेष्मा च कुप्यति ॥ ३० ॥
 एवं स दैविको भूत्वा पश्चादोषेण लिप्यते ॥
 आदानं दैवमेवास्य दोषाणां संप्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
 पित्तादानैर्गजे पित्तं वृद्धमग्निं विवर्धयेत् ॥
 तीक्ष्णज्योतिः स भवति शौरदत्वं स गच्छति ॥ ३२ ॥
 ततः सुषिरमासत्वाद्वायुर्नागस्य कुप्यति ॥
 श्लेष्माणं कोपयेत्पश्चाद्विकारः श्लेष्मिकः स्मृतः ॥ ३३ ॥
 बलेन संचितः श्लेष्मा जठरं कुरुते गजम् ॥
 स यदा जठरो नागः सहसा कर्म कार्यते ॥ ३४ ॥
 समानः कुपितं प्राणं पश्चात्संदूषयेद्यतः ॥
 क्षीयते हेतुना तेन कृशत्वे तु प्रतिक्रिया ॥ ३५ ॥
 मारुतः कफमादाय हृदयं संश्रितस्तु यत् ॥
 करोति महतीं पीडां तेनायं पाकलो महान् ॥ ३६ ॥
 वातोऽत्र कारणं यस्मात्तेन वाते प्रतिक्रिया ॥
 कर्तव्या नृपशार्दूल पालकाप्यमतानुगा ॥ ३७ ॥
 महारोगो यतश्चायं पतनाच्च महद्भयम् ॥
 उभयत्र महत्त्वाच्च महापाकलसंज्ञितः ॥ ३८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 दोषविवायो(चयो) नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो हि चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्नग्निदग्धानां वारणानां महामुने ॥ १ ॥
 प्रणा देशेषु जायन्ते नानासंस्थानवर्णकाः ॥
 तेषां रूपं चिकित्सां च ब्रवीतु भगवान्मम ॥ २ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 तन्नाग्निदग्धो द्विविधस्त्वग्गतः स्फोट एव च ॥ ३ ॥
 द्रवात्स्थिराच्च विज्ञेयः स तु दाहो नराधिप ॥
 भवेज्जैतुमधूच्छिष्टसगुढामेध्यपावकैः ॥ ४ ॥
 अङ्गराशीविषाम्पां च तथाऽशनिनिपाततः ॥
 दाहयोनिः स्वयं प्रोक्ता बहुधा पार्थिवोत्तम ॥ ५ ॥
 विकल्पतः पञ्चविधो राजन्दाहः प्रकीर्तितः ॥
 परंपरादिद्रव्येभ्यस्तथाऽऽदित्याग्निसेवनात् ॥ ६ ॥
 ज्वालाबाष्पैश्च नागानां दग्धमुत्पद्यते शृप ॥
 तत्र वेद्यो यथाशास्त्रं कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ ७ ॥
 परिषेकं प्रदेहं च चूर्णं तैलं घृतं वसाम् ॥
 अग्निदग्धस्य नागस्य यथाक्रमं सुखोदकम् ॥ ८ ॥
 मे(इ)क्षुरसं पयश्चैव मधुकं च सशर्करम् ॥
 तण्डुलोदकमप्येवं सुराश्चैव पृथग्विधाः ॥ ९ ॥
 एष कार्यो भवेत्सेको वैद्यैः संनिहितैः सदा ॥
 एतेन दाहो रोगश्च वेदना च प्रशाम्पति ॥ १० ॥
 अतः प्रलेपं कुर्वीत मधुपर्णी शतावरी ॥
 तालीसपत्रमज्जिष्ठातिर्लाश्रोतेन लेपयेत् ॥ ११ ॥
 ततः सपत्नीमधुकं सर्वमालोढ्य भाजने ॥
 प्रलेपं कारयेद्वैद्यस्त्वग्निदग्धप्रशान्तये ॥ १२ ॥
 एवमेवानुपूर्वेण कुर्यादालेपनं भिषक् ॥
 अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षान्मधुकं काकजम्बुकम् ॥ १३ ॥

१ क. च प्रब्रवीतु भवा० । २ ख. °जन्तुम० । ३ क. ख. °च्छिष्टे स० ।

४ क. °लाश्वेते० ।

एंलां मधुरसां चैव क्षुण्णपिष्टानि कारयेत् ॥

तेनास्य व्रणमालिम्पेद्घृताक्तेन पुनः पुनः ॥ १४ ॥

दाहो निवर्तते तेन वेदना चोपशाम्यति ॥

लभते सौमनस्यं च पवसं चाभिनन्दति ॥ १५ ॥

रोधं च माषपर्णीं च हरिद्रे चाप्युभे तथा ॥

क्षीरिकायाः शतावर्याः पयसा च घृतं पचेत् ॥ १६ ॥

वतोऽस्य दग्धं नागस्य भ्रक्षणेन प्ररोहति ॥

अथवा रोपणं तैलं विपद्येतेन रोपयेत् ॥ १७ ॥

मांसी समङ्गामृतां माषपर्णीं तथैव च ॥

मधुकं च समञ्जिष्ठं कुशमूलं च पेषयेत् ॥ १८ ॥

एतत्सर्वं समाहृत्य क्षीरेण सह योजयेत् ॥

तत्तैलं पाचयेद्दीरो यथायोगं यथासुखम् ॥ १९ ॥

तेनास्य व्रणमभ्यङ्गान्नित्यमेवमतन्द्रितः ॥

क्षिप्रं प्ररोहते तेन अग्निदग्धं समन्ततः ॥ २० ॥

तथैव कारयेच्चूर्णं रोपणं मनुजाधिप ॥

पञ्चं समङ्गा तगरं जीवकर्षभकावुभौ ॥ २१ ॥

मधुकं धातकीपुष्पं रोधं सर्जरसं तथा ॥

बलामतिविषां चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २२ ॥

प्रतिचूर्णनमेवं स्यादिदमन्यच्च रोपणम् ॥

सुपिष्टानय कृष्णांश्च तिलांस्तु मधुना सह ॥

घृतेन मिश्रयित्वाऽथ रोपणं वा प्रलेपनम् ॥ २३ ॥

सुप्रकृढव्रणं नागं प्रसूनत्वक्तनूरुहम् ॥

दोषप्रशमनार्थाय घृतेन सह भोजयेत् ॥ २४ ॥

इत्यङ्गराजो विधिवद्वस्तिशास्त्रसमाश्रयम् ॥

श्रावितं(तः) पालकाप्येन अग्निदग्धचिकित्सितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे तृतीये शल्यस्था-

नेऽग्निदग्धचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कथं लूताः संभवन्ति वारणानां महामुने ॥ १ ॥
 स पृष्ठस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अतो लूताः प्रवक्ष्यन्ते भास्करानुचराश्च ताः ॥ २ ॥
 तासां लालाः प्रति प्राप्ता विनाशयति वारणम् ॥
 मालती पुष्कराग्रे तु काकोलयपि च वर्त्मनि ॥ ३ ॥
 अङ्गुल्यां मेदिनी नाम स्थूलहस्तेऽतिभावनी ॥
 कुम्भे च प्रोभवा नाम विद्वेश्च हरिणी स्मृता ॥ ४ ॥
 आसने विजया नाम श्यामा ज्ञेया तथोरसि ॥
 औष्ठीव्ये मधुका नाम धनुर्नामा तु या मुखे ॥ ५ ॥
 अंसयोरपि कापोती सुभगा दन्तवेष्टयोः ॥
 मण्डे वृध्नस्त्री नाम पांशुका गात्रयोरपि ॥ ६ ॥
 कर्णिकारी भवेत्प्रोहे कोशे च कुङ्कुटी स्मृता ॥
 अक्षिका तल्पले चैव मेढ्रे वसुमती तथा ॥ ७ ॥
 नाभ्यां पुष्करमध्ये तु स्वगता रन्ध्रदेशयोः ॥
 नाम्ना गुल्मवती नाम मस्तकेपीकयोर्दशेत् ॥ ८ ॥
 एकविंशतिरित्येता देशेष्वन्येष्वपि स्मृताः ॥
 सर्वाः संमोहसंदाहव्यापत्सु परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 सर्वासु च भ्रमच्छर्दिस्तृष्णादाहसमुद्भवाः ॥
 विशेषान्मस्तकेपीकास्तनगण्डकटाक्षिषु ॥ १० ॥
 स्तनान्तराण्डकोशांसतल्पलेष्वप्रतिक्रिया ॥
 धूमज्जमरशुभ्राज्जपकोदुम्बरसंनिभाः ॥ ११ ॥
 कटुकाश्च कपोताश्च कर्णिकारानभास्तथा ॥
 वदान्त वर्णतो लूतास्तासां कुर्यात्क्रियां भिषक् ॥ १२ ॥
 तां छिन्द्यान्मण्डलाग्रेण प्रोत्क्षिप्य बडिशेन तु ॥
 ताश्चाग्निना दहेत्सम्पक्कुर्याच्चाऽऽशु प्रलेपनम् ॥ १३ ॥

१ क. प्रावता । २ क. ख. विद्वेश्च । ३ क. ज्ञेया । ४ क. ख. आधीधे । ५
 क. कुङ्कुटी । ६ क. ख. °योर्दशेत् । ७ क. °दादिषु ।

हरिद्राद्वयमक्षिष्णमपुष्पाटफलेन तु ॥

श्लक्ष्णैर्हिङ्गुलकागारधूमसैन्धवसंयुतैः ॥ १४ ॥

प्रपौण्डरीकरोधत्वक्सारिवोत्पलकन्दुकैः ॥

नवनीतयुतैः क्षीरैः क्षालितं लेपयेत्पुनः ॥ १५ ॥

ततो मग्नं त्रिरुक्त्वाऽस्य पुनः कुर्याद्विकित्सितम् ॥

शीतावगाहक्षीराज्यपानमृच्छेपनैः शुभैः ॥ १६ ॥

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पर्वतो गन्धमादनः ॥

तस्य कुक्षौ निवसति कुमारी पुण्यलक्षणा ॥ १७ ॥

ऐणेयचर्मवसना सर्वमेखलमण्डिता ॥

गोनसांश्चोत्तरां कृत्वा भुङ्क्ते नानाविधं विषम् ॥ १८ ॥

सा तत्र नित्यं लपति विद्या जाङ्गुल्यहं शुभा ॥

विषाण्यहं दोषयामि निहन्मि विषकुम्भके ॥ १९ ॥

मया मग्नपदाः सृष्टा येर्दष्टः साध्यते गजः ॥

सं मां स्मरतु मग्नंश्च दष्टो यो लूतया क्वचित् ॥ २० ॥

‘इरिलि मिरिलि द्रमिडि द्रामिडि गुल्मगुल्माशिरोवेष्टानि अङ्गानामङ्गना-
टानि अङ्गानां दंशानाशने यक्षराक्षसपिशाच मिरिलि स्वाहा’ ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

षड्विंशो लूताध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

चरन्तस्तेऽपि बहवो विषकीटा नराधिप ॥ १ ॥

तस्मिन्मिथुनकाले तु मुदिता जन्तवः स्मृताः ॥

सृजन्ति शुक्रं मूत्रं वा पुरीषं स्वेदमेव वा ॥ २ ॥

हस्तिनां यदि चेत्काये पतेयुर्मनुजाधिप ॥

स्फोटास्तत्रोपजायन्ते तस्मिन्देशे महारुजाः ॥ ३ ॥

अग्निदग्धा इवाऽऽभान्ति दाहश्चान्तः प्रजायते ॥

हस्तेन जिघ्रत्यसकृच्छालां च विसृजत्यपि ॥ ४ ॥

सुखं न लभते चैव यवसं नाभिनन्दति ॥
 परिमृग्री भवेच्छ्वासी मुहुस्तुदति विस्वरम् ॥ ५ ॥
 विसर्पे इति तं प्रादुर्दृष्ट्वा केचिदपण्डिताः ॥
 एतदेवास्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ६ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्रक्तं शस्त्रेण निशितेन वा ॥
 शुद्धे तस्मिन्हृते रक्ते चेन्द्रगोपकसंनिभे ॥ ७ ॥
 शीतलेन ततः सिञ्चेत्सलिलेन मतङ्गजम् ॥
 अथास्य लेपं वक्ष्यामि येनायं लभते सुखम् ॥ ८ ॥
 स्वदिरं चाश्वकर्णं च धवं शैलमुदुम्बरम् ॥
 अश्वत्थं सिन्दुवारं च उशीरं नलदं तथा ॥ ९ ॥
 वरुणस्य प्रवालानि करञ्जतरुजानि वा ॥
 अश्वमारकनिर्गुण्ड्योर्मधूकस्य तथैव च ॥ १० ॥
 तगरः श्वेतकिणिही श्यामा काला तथैव च ॥
 श्लक्ष्णपिष्टकृताश्चैताञ्शीतले भाजने स्थितान् ॥ ११ ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं घृतेन सह संसृजेत् ॥
 दिङ्मात्प्रलेपेनैतेन सुखी संपद्यते गजः ॥ १२ ॥
 परिषेकस्ततः कुर्याद्विषनाशनमुत्तमम् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचश्चैव मधूकाश्मन्तकत्वचः ॥ १३ ॥
 श्लक्ष्णपिष्टं द्रवीकृत्य नवे कुम्भे निपातयेत् ॥
 तेन कुर्यात्परिषेकं ततः संपद्यते सुखी ॥ १४ ॥
 अभ्यङ्गः शतधौतेन सर्पिषा चैव कारयेत् ॥
 अङ्गोष्ठं वरुणं शैलं तथा द्वे च पुनर्नवे ॥ १५ ॥
 श्वेतां श्यामां च भा.....रोहिषं चापि तत्समम् ॥
 सलिले पाचयेदेनं ततस्तमवतारयेत् ॥ १६ ॥
 तस्मिन्नेव च निष्काथे द्विद्रोणे भेषजं भवेत् ॥
 दन्तीमूलपलं चैव तृ(त्रि)वृतायास्तथैव च ॥ १७ ॥
 चित्रकस्य पलं चैव शृकारुयायास्तथैव च ॥
 फणिञ्जकपलं चैव विडङ्गानां पलं तथा ॥ १८ ॥
 पिप्पलीनां पलं चैव गृङ्गवेरपलं तथा ॥
 पाठाया गजपिप्पल्या बीजपूरफलं तथा ॥ १९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि घृतं तावत्प्रदीपयेत् ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २० ॥
 एवं तु पाययेन्नागं विषं तेन प्रशाम्यति ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेनाथ नोदितः ॥ २१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 सप्तविंशो विषकीटचिकित्साध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ व्यालेन दष्टस्य लक्षणं वारणस्य च ॥
 चिकित्सां च महाराज गृणु कीर्तयतो मम ॥ १ ॥
 व्यालो यदाऽक्षिकाविष्टो वारणं दशति प्रभो ॥
 वातमूर्छानिदानानि द्विरदः कुरुते तदा ॥ २ ॥
 व्यालवद्धमते क्रुद्धो वित्रसेच्च जलाशयात् ॥
 व्यापन्नचित्तश्च गजो मूर्छते व्यथतेऽपि च ॥ ३ ॥
 एतल्लक्षणविज्ञानं चिकित्साऽतः प्रवर्तते ॥
 दहेच्छलाकया तस्य दशां भिषगतन्द्रितः ॥ ४ ॥
 समन्ताच्चापि दष्टस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥
 तस्य कार्यं विशेषेण रात्रिक्षिप्तचिकित्सितम् ॥ ५ ॥
 या तु वातगतिः प्रोक्ता क्रियास्तस्य तु कारयेत् ॥
 धूपाञ्जनाभ्यङ्गविधेस्तस्य रक्षोग्रमिष्यते ॥ ६ ॥
 काश्यपस्य मताच्छेषं चिकित्सितमुपाचरेत् ॥
 अनाविष्टाश्चिकित्स्यः स्यादाविष्टश्च न सिध्यति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकः—

इक्षुविकारः पल्लं तिलतैलं क्षारमार्कमिति ॥
 पीतं सद्यो विषमिह थुष्काभ्रमिवानिलः क्षिपति ॥ ८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 व्यालदष्टो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः प्रदेशज्ञानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । इह खलु शरीरं मूलम् । तन्मूलान्य-
ङ्गप्रत्यङ्गानि लोकप्रसिद्धानि । पञ्चदश प्रदेशाः प्रत्यङ्गानीत्यनर्थान्तरम् ॥

तत्र प्रदेशानामग्रेऽङ्गुलिः । अङ्गुल्यभ्यन्तरे वर्त्म । ततः स्रोतसी । एतयोर-
न्तरं श्रो(स्रो)तोन्तरम् । तस्मात्पुष्करम् । पुष्करे राजिः । (†तदुपर्यङ्गु-
लम् ।) अङ्गुल्या उपरि गण्डूषः । ततोऽग्रहस्तः । गण्डूषपार्श्वयौ श्रीः । एत-
योरभ्यन्तरं गण्डूषा । तदुपरि बहिष्कर्षः । एतस्य दक्षिणपार्श्व आकर्षः ।
वामपार्श्वे परिकर्षः । पृष्ठत उपकर्षः । तस्यैवाभ्यन्तर उत्कर्षः । एतेः प्रदेशैः सम-
न्वितोऽग्रहस्तः । बहिष्कर्षादुपरि मध्ये हस्तस्य संभोगः । एतस्य पार्श्वयोर्ह-
स्तबाहू । तयोश्चाभ्यन्तरं संभोगान्तरम् । संभोगस्योपरि त्रिराजिः । त्रिराजेरु-
परि पर्व । तस्योपरि स्थूलहस्तः । एतस्याभ्यन्तरे पलिहस्तः । पलिहस्तस्यो-
परि पृथुहस्तः । पृथुहस्तस्याभ्यन्तरेऽतिहस्तः । अतिहस्तस्याभ्यन्तरे राजयः ।
सर्वगता वलयश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

अङ्गुलीप्रभृति प्रोक्ताः क्रमेण द्विरदस्य ते ।

अष्टौ च विंशतिश्चैव प्रदेशा हस्तमाश्रिताः ॥

आस्ये कृष्णान्त(र)म् । ततस्तालु । तालुमध्ये श्रो(स्रो)तसी । अतो मध्ये
तालुवंशः । ततो जिह्वाभ्यन्तरे भक्षणार्थं दशनाः षोडशाधस्ताच्चोपरिष्ठाश्च । तेषु
चतस्रो दंष्ट्राः । तत ओष्ठः । तस्याभ्यन्तरे वर्त्मनी । तत ओष्ठप्रस्त्राव ओष्ठपा-
र्श्वयोः । ओष्ठबाहू अधस्तात् । ओष्ठसंधी ओष्ठसंधयोः । ततः स्रक्किणी । ओष्ठाधो
रोमकूर्च इति ॥

तत्र श्लोकः—

कृष्णान्तादय इत्येते क्रमशः परिकीर्तिताः ।

प्रदेशा मुखसंबद्धास्त्रिंशदिह तु संख्यया ॥

दन्तयोर्दन्ताग्रे दन्तमध्ये दन्तमूले । दन्तयोरुपरि दन्तवेष्टौ । एतयोरु-
परि प्रवेष्टाविति ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. नाम व्या० । २ क. पुष्करमध्ये ।

तत्र श्लोकः—

इत्येते त्वभिविज्ञेयाः प्रदेशा दन्तयोर्देश ।
यथावदनुपूर्वेण शिक्षाविद्विरुदाहृताः ॥

बहिर्मुखे दन्तान्तरे प्रतिमानम् । तस्य पार्श्वयोः शम्भुके । प्रतिमानस्योपरि मध्ये मुखस्य बाह्विधम् । तस्य पार्श्वयोर्विलागौ । विलागयोरुपरि कर्कटमध्ययोः कटस्रोतसी । कटस्रोतसोरधस्तात्कटप्रस्नावौ । कटप्रस्नावयोरधस्ताद्गण्डौ । गण्डयोरधस्तात्कपोलौ । कपोलयोर्मध्ये रोमकूर्चौ । रोमकूर्चयोरधस्ताद्धनू । हन्वोरधस्तात्सगदे । तयोः संधिः सगदासंधिः । एतयोरन्तरं सगदान्तरम् । कटयोः पार्श्वतो घाटे । घाटयोरुपरि कटसंधी । कटसंध्याश्रितौ श्रवणाविति ॥

तत्र श्लोकः—

त्रयांस्त्रिंशदिह प्रोक्ताः प्रदेशा मुखमाश्रिताः ॥
प्रतिमानप्रभृत्येते क्रमशः शास्त्रनिश्चिताः ॥

चक्षुषोरक्षिगुहे । अक्षणोरुपर्यक्षिकूटौ । अक्षणोरधस्तादक्षिस्नावौ । अक्षणोः पूर्वभागयोः कनीनिके । पश्चाद्भागयोरपाङ्गौ । पक्षमण्डले वर्त्ममण्डले शुक्लमण्डले कृष्णमण्डले दृष्टिमण्डले पक्षमवर्त्मसंधी वर्त्मशुक्लसंधी शुक्लकृष्णसंधी कृष्णदृष्टिसंधी कनीनिकासंधी चेति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेशा नेत्रयोरेते द्वात्रिंशदिह कीर्तिताः ।
दृष्टिमण्डलसंयुक्ता व्यक्ता द्वादश संधिजाः ॥

शिरसि बाह्विधम् । बाह्विधस्योपरि कुम्भौ । एतस्याभ्यन्तरे कुम्भान्तरम् । एतस्याग्रे कुम्भस्योपरि बिम्बको । बिम्बकपार्श्वयोः पाकले । अक्षिकूटोपरीषीके । इषीकयोर्मध्य इषीकान्तरादूर्ध्वे इषीकाग्रे । इषीकाग्रयोर्बहिः पार्श्वे निर्याणम् । पार्श्वयोर्धस्तान्निर्याणसंधी । निर्याणसंध्योर्दूर्ध्वं बिम्बकस्योपरीषीकाग्रमध्ये तिर्यगायतोऽवग्रहः । अवग्रहस्योपरि पुरस्कारः । पुरस्कारस्योपरि निर्याणम् । तयोरन्तर उन्नता तिर्यगायताऽवग्रहवर्तिः । अवग्रहवर्त्या उपरि मस्तकौ । मस्तकयोर्मध्ये विदुः । मस्तकयोर्बहिःपार्श्वयोर्विताने निर्याणयोः पश्चात्पार्श्वयोः कूर्ममस्तकसंधी केशाश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शिरसः क्रमशो मया ।

यथावदनुपूर्वेण प्रदेशा हस्तिनामिह ॥

कर्णयोः कर्णाग्रे कर्णपर्वतौ । कर्णयोरधस्तात्प्राक्कर्णौ कर्णमध्ययोः । तयोः पर्यन्तौ मध्यकर्णौ । कर्णयोरधस्तात्कर्णपाली । कर्णयोर्बहिर्बहिष्कर्णौ, अन्तरेऽन्तरकर्णौ कर्णपर्वतौ । कर्णयोः कर्णपिञ्जुषौ । कर्णावर्तपार्श्वयोः कर्णपिञ्जुको । कर्णावर्तपार्श्वपार्श्वयोः कर्णपञ्जुको । अधस्तात्कर्णसंधी । ततः श्रोत्रे । श्रोत्रपार्श्वयोर्वातालके कर्णचूलिके कर्णपिप्पल्यावुद्यानवत्पावुद्यातौ चेति ॥

तत्र श्लोकः—

एते कर्णाश्रिताः शास्त्रे संख्यया दन्तिनामिह ।

त्रिंशत्प्रदेशा व्याख्याता यथावदनुपूर्वशः ॥

ग्रीवायां ग्रीवापृष्ठम् । तस्याधस्ताद्गलः । ततः कण्ठपार्श्वयोर्धमन्यौ । गलपार्श्वयोर्दुर्दुरौ । दुर्दुरयोरुपरि मन्ये । मन्ययोरुपरि (†गुहे । गुहाभ्यां समुद्रौ । समुद्रपार्श्वयोः पिण्डके । पिण्डकयोरुपरि गुहाभागौ । तयोर्धृतस्थाने) । यतस्थानपार्श्वयोः पाणिघातौ । पाणिघातयोरुपर्युत्सङ्गौ । उरसङ्गयोरुपरि स्कन्धः । स्कन्धमध्ये पणवकश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

त्रयोविंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्तिताः ।

ग्रीवाप्रदेशा नागानां क्रमशः शास्त्रनिश्चिताः ॥

उरसि ग्रीवासंध्याश्रितोऽन्तर्मणिः । अन्तर्मणेरधस्तादुरोमणिः । उरोमणिपार्श्वयोर्गात्रसंध्याश्रितौ विक्षोभौ । विक्षोभयोर्मध्य आवर्तमणिः । आवर्तमणोः प्रभृति हृदयम् । हृदयादुरः । ततः संधिः । उरोगात्रमध्ये चतुरक्षान्तरमिति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेशाः सप्त संख्याता उरसस्तु नृपोत्तम ।

हृदयस्थानप्रदेशान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥

हृदय(ये) स्तनौ । (यं) चूचुकयोर्मध्ये क्षीरिके इति ॥

तत्र श्लोकः—

हृदयस्थानसह (?) ते व्यक्ता मे जठराश्रयाः ।

दश प्रदेशा व्याख्याता दन्तिनामिह संख्यया ॥

गात्रयोरासनपार्श्वयोः प्रतीकासौ । प्रतीकासयोरधस्तादंसौ । अंसाधस्तात्प्रत्यंसौ । प्रत्यंसाधस्ताद्बाहू । बाहुमध्ययोरुपरि प्रत्यंसफलकौ । अंसफलकाध-

स्ताद्वात्रसंधयः । संधयोरधस्तात्क्षयो । क्षययोरधस्तात्पृष्ठतो बहिः । तयोरधः पुरस्तात्पिण्डको । पिण्डकयोरधस्ताद्वैशाखौ । वैशाखयोरधस्ताज्जवभागौ । जवभागयोरधस्ताद्विशेषौ । विशेषयोरधस्तादुत्सङ्गौ । उत्सङ्गयोरधस्तात्प्रोत्साहौ । प्रोत्साहयोरधस्तात्पर्वणी । पर्वण्योरधस्तात्संदानभागौ । संदानभागयोरधः पल्लिपादौ । तयोरधः क्रूर्मौ । ततो दश नखाः । ततो दश नखविंशिताः, दश नखाग्राणि । ततो राज्यः । ततः पश्चात्पादयोर्दश नखाः । तेषामुभौ पुरोनखौ । पुरोनखद्वयस्य प्रत्येकं बहिःपार्श्वे द्वौ सनखौ । अन्तःपार्श्वे नख-
श्रा(स्त्रा)वौ । तेषां चतुर्णां बहिःपार्श्वतश्चत्वारः पार्श्वे नखाः । इत्येवं नखा विंशतिः । पार्श्वनखयोरुपरि बहिःपार्श्वेऽपराजयः । अन्तःपार्श्वे नखयोरुपरि तलप्रोहौ । तलप्रोहयोरुपरि विक्षे । विक्षयोरुपरि पलिहस्तौ । पलिहस्ताभ्यन्तरे निवाहू । पलिहस्तयोरधस्तात्प्राक्कर्णौ *नवहौ । पलिहस्तयोरुपर्यप-
स्कारौ । अपस्कारयोरुपरि पाद्यौ । पाद्ययोरधस्ताद्वात्रग्रहौ ॥

तत्र श्लोकः—

षडेते नवतिश्चैव प्रदेशा गात्रसंश्रिताः ॥

आसनात्प्रभृति †श्रीमानातलात्परिकीर्तिताः ॥

काय आसनम् । आसनात्परो वंशः । वंशपार्श्वे तल्पलौ । वंशादुपरि कुवंशः । कुवंशस्य मध्ये पश्चिमासनम् । पश्चिमासनात्परं न्यस्थि । तस्योभयपार्श्वयोरु-
त्कृष्टौ । अस्मः परो लाङ्गूलवंशः । पश्चिमवंश इत्येके । अपरवंश इत्यपरे । लाङ्गूलवंशस्याधस्ताल्लाङ्गूलसंधिः । लाङ्गूलसंधेरधस्तात्पेचकः । पेचकाधस्ता-
द्गुदः । पापुरित्येके । गुदाधस्तात्करीषत्तावः । कायस्य मध्ये कक्षाभागौ । कक्षाभागपार्श्वयोः करणौ । ततः पृष्ठतः पादौ यत्र प्रतिबद्धाः पर्युकाः । पक्ष-
योरुपर्यवतारौ । पक्षपश्चाद्भागयोः कुक्षी । कुक्षिमध्ये निष्कोसौ । ततः संकोसौ । तयोरुपरि मृदुकुक्षी । वंशस्य पश्चाद्भागान्श्रितौ पक्षसंधी । ततः पक्षयो-
रधस्तादायामकाण्डे । तयोरधः कक्षौ । आयामकाण्डयोः पश्चादपरसंधिः । अपरसंधेरधस्तादनुसारौ । तत्र आहृदयाज्जठरम् । जठरमध्ये कोशम् । कोशस्या-
ग्रतो नाभिः । तत एव हृदयादनुसृतान्तरं स्तनाः । तस्याः पार्श्वे स्तनौ ।
उत्कृष्टसंधयोरधस्तादुत्कृष्टसंधी इति ॥

तत्र श्लोकः—

* निवाहोः पलिहस्तयोरिति भवेत् । † 'श्रीमन्नातलात्' इति भवेत् ।

चत्वारिंशच्च पञ्चैव प्रदेशाः परिकीर्तिताः ।

संख्यया कुञ्जराणां तु कायमध्ये समाश्रिताः ॥

अपरयोर्जघनम् । जघनस्याधस्तात्पार्श्वयोरधस्तात्करीषप्रस्त्रावादधः कला-
भागौ । कलाभागयोरधस्ताद्बहिःपार्श्वे जघनस्य पश्चात्पिण्डके । पिण्डकयो-
रधस्तान्मण्डूक्यो । मण्डूक्योरधस्तात्संदानभागौ । संदानभागयोरधस्तात्संत्कु-
टिके । संत्कुटिकासंधिपार्श्वयोश्चत्वारो ग्रन्थयः । संत्कुटिकयोरधस्तात्पाष्णी ।
पाष्ण्योरधस्तात्तलप्रोहौ तयोरभ्यन्तरपार्श्वे कचाः । बहिःपार्श्वे राजयः । तलप्रो-
हयोरधस्तात्तलकर्णौ । ततस्तलौ । समन्ततस्तलसंधी । संध्योरुपर्यष्ठीव्यौ ।
अष्ठीव्याधस्ताद्वक्त्रसक्थिनी । अनन्तरं वक्त्रसक्थोरधस्तादपरान्तरे । संदान-
भागयोरधस्तात्कूर्मौ । कूर्मयोरधस्तादशनकर्म । दश नखकूर्माः । दश नख-
शिखाः । तेषां पुरो नखादिविभागो गात्रनखवज्ज्ञेयः । नखान्तराप्यष्टाविति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुःसप्ततिरित्येते प्रदेशाः परिसंख्यया ।

आतलात्प्रभृति प्रोक्ता जघनात्प्रभृति प्रभो ॥

मेढ्रस्य करीषप्रस्त्रावाधस्तादण्डकोशः । अण्डकोशस्य पार्श्वयोर्वङ्क्षणौ ।
वङ्क्षणपार्श्वयोर्मुष्कौ । अण्डकोशस्योपरि कोशसंधिः । मेहनस्तलः । तत्सं-
धिनिर्गमात्प्रत्यूहः । प्रत्यूहस्याग्रे ककुदम् । ककुदान्मेढ्राग्रम् । तस्य मध्ये
श्रो(स्त्रो)त इति ॥

तत्र श्लोकः—

एवं मेढ्राश्रिताः शास्त्रे प्रदेशा दन्तिनामिह ।

संख्ययैकादश प्रोक्ता यथावदनुपूर्वशः ॥

लाङ्गूलस्य सर्वत्र ग्रन्थयः । लाङ्गूलमध्ये वर्तकः । अभ्यन्तरे किली । तस्या
बहिः संवर्तकाः । अधस्तात्किल्पाः संवालः । तस्याधस्ताद्वालपुष्करम् । बाल-
पुष्कराधस्तात्पूर्व, इति ॥

तत्र श्लोकः—

सप्तैते संख्यया सर्वे ये लाङ्गूलसमाश्रिताः ।

प्रदेशा हस्तिनां प्रोक्ता गजशास्त्रविशारदैः ॥

हस्तास्यदन्तवदनदृक्शिरःकर्णकंधराः ।

उरोहृदयगात्राङ्गुमपरामेढ्रबालधिः ॥

१ क. °त्सकुटि° । २ क. सकुटि । ३ क. सकुटि° । ४ क. °नखा-
नलः । ५ क. सर्वस्य । ६ क. ये न लाङ्गूलमा° ।

एतानि पञ्च दश च हस्तिनोऽङ्गानि ये श्रिताः ।
 चतुःषष्टिशतं प्रोक्तं ते प्रदेशाः प्रमाणतः ॥
 शरीरं हि चिकित्सायाः प्रदेशज्ञानमुच्यते ।
 शरीरमेवं विज्ञाय प्रदेशैर्बहुभिर्वृतम् ॥
 वारणानां यथाशास्त्रं प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ।
 विदितेषु प्रदेशेषु सुखं कर्माणि वेदेषु (?) ॥
 कर्मणामनेभिज्ञस्तु गजं व्यापादयेद्विषक् ।
 वैतेनैव विना तस्याः प्रयोगो नेष्यते क्वचित् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदप्रहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने प्रदेशज्ञानं
 नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथासनस्थमासीनमभिवाद्याङ्गराजो रोमपाद*(एव)मब्रवीत्—‘भगवन्शास्त्रे
 छेद्यभेद्यलेख्यविस्त्रावणविदारणेषणसीवनान्युक्तानि कर्माणि । तत्र कीदृशेन
 किंसमुत्थेन वा शस्त्रेण कीदृशं किं कर्म चानुष्ठेयम् ॥

अथोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो हस्तिनामागन्तवो दोषसमु-
 त्थाश्च व्रणविधयो बहुविधा भवन्ति । तेषां दोषप्रशमनार्थं शस्त्रविधानं
 संस्थानप्रमाणतश्च वक्ष्यामः ॥

तत्र कुण्ठं खरधारं वक्रं ह्रस्वर्मनतिस्थूलं दीर्घमानतं स्पण्डं वर्जयेत् । गुण-
 वद्विपरीतं न चातिनिशितं शस्त्रमवचारयेत् ॥

तत्र तीक्ष्णेनायसा विधिवन्निष्पन्नेन कुशलकर्मारः शस्त्राणि कुर्यात् । तदु-
 त्तमेन हि द्रव्येणोत्तमेन चाऽऽचार्येण क्रियया चोत्तमया कृतं शस्त्रं कार्यं
 साधयेदिति । तस्मात्प्रयत्नः कार्यः शस्त्राणामुत्तमानां करणे ॥

तत्र शस्त्राणि दशानामसंस्थानानि भवन्ति । तद्यथा—वृद्धिपत्रम्, कुशप-
 त्रम्, मण्डलाग्रम्, ग्रीहिमुखम्, कुठाराकृति, वत्सदन्तम्, उत्पलपत्रम्,
 शलाका, सूची, रम्पकश्चेति । फालजाम्बेवतापिकादव्याकृतयश्चेति । एतान्य-
 ग्निकर्मविधाने चत्वारि चान्यानि शल्योद्दरणानि यथायोगं सिंहदंष्ट्रं गोधामुखं

* आदर्शद्वयेऽप्यदृष्टः पूरितः ।

१ क. °नसाऽभि° । २ ख. वातोऽनेन । ३ क. चक्रं । ४ क. °मति° ।
 ५ क. °तिशीतं । ६ क. °म्बवौष्ठता° ।

कङ्कमुखं कुलिशमुखं चेति । तिस्र एषिण्यः । एकविंशतिरेव वाऽधोमपानि
साधनानि भवन्ति । तेषां संस्थानं प्रमाणं कर्माणि वक्ष्यामः—तत्र दशाङ्गुल-
प्रमाणं वृद्धिपत्रम् । षडङ्गुलप्रमाणं वृत्तम् । चतुरङ्गुलप्रमाणं पत्रम् । त्र्यङ्गुल-
विस्तीर्णं पाटनार्थं छेदनार्थं चेति । षडङ्गुलवृत्तमर्धोङ्गुलं सर्वतः । तत्र पूर्णच-
न्द्राकृतिरग्रे मण्डलाग्रम् । लेखनार्थमक्षणेऽग्रीहिमुखम् । उत्पलपत्रकमष्टाङ्गुलमेवै-
कम् । तच्चाष्टाङ्गुलप्रमाणमध्यर्धाङ्गुलविस्तृतमुभयतोधारं (* ग्रीहिमुखाकृति
ग्रीहिमुखम् । मुञ्जभेदनार्थं छेदनभेदनार्थं चेति । नवाङ्गुलं कुशपत्रम् । पञ्चा-
ङ्गुलं वृत्तम् । चतुरङ्गुलं पत्रम् । अध्यर्धाङ्गुलतुलविस्तृतमुभयतोधारं) कुशप-
त्राकृति गम्भीरपाकभेदनार्थं षडङ्गुलं वृत्तम् । अध्यर्धाङ्गुलं पत्रम् । पूर्णचन्द्रा-
कृत्याग्रमण्डलाग्रम् । लेखनार्थमक्षणेऽग्रीहिमुखप्रमाणमुत्पलपत्रं भेदनार्थं कुठा-
राकृतिं कुर्यात् । कुठारो (?) शस्त्रप्रच्छेदनार्थम् । वत्सदन्ताकृति वत्सदन्तं
दशाङ्गुलम् । एकैकमध्यर्धाङ्गुलमुखम् । एवमेतानि च त्रीण्यपि यथायोगं प्रच्छ-
न्नार्थम् । सूची सेवनार्थम् । अष्टाङ्गुलं नागदन्ताकृति । त्र्यस्त्रा चतुरस्त्रा वा दृढा
समाहिता समा वा शलाका वने वर्त्मविधृत्यर्थम् । रम्पकस्त्र्यङ्गुलमुखो दशाङ्गुल-
वृत्तः पादशोधनार्थं नखच्छेदनार्थं चेति । एषणी दशाङ्गुला विंशत्यङ्गुला त्रिंशद-
ङ्गुला यथायोगमञ्जनशलाकाकृति मुखतः श्लक्ष्णा समा चैवमेतास्तिस्त्र
एषण्यः प्रमाणतः कार्याः । कोरण्टकपुष्पाकृति मुखनेत्रताम्रायसं षोडशाङ्गुल-
मनुपूर्वं व्रणानां प्रक्षालनं कुर्याद्भिदिशं चक्राग्रमष्टाङ्गुलप्रमाणमक्षणोः पटलोद्धर-
णार्थं चेति ॥

तत्र श्लोकः—

यथोक्तान्येवमेतानि शस्त्राणि विधिवद्भिषक् ।

कारयित्वा यथायोगं कुर्याद्ब्रणविदारणम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

त्रिंशः शस्त्रविधिरध्यायः ॥ ३० ॥

अथेकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षारयोगं प्रवक्ष्यामि यथा सिध्यति कुर्वतः ॥

विविधानां विकाराणां क्षारः प्रशमने हितः ॥ १ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

देशे प्रशस्ते जातं तु प्रशस्तं ग्राहयेद्ब्रुमम् ॥
 मुष्ककं मध्यपवसं कोण्डशस्तं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥
 अष्टैकं दाहयित्वा तु तिलेनालेन संमितम् ॥
 तद्गन्धं परिनिर्वातं मुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ ३ ॥
 गोगजाश्वस्वरमूत्रैरालोक्ष्य विधिवद्विषक् ॥
 परिश्रा(स्त्रा)व्य च तद्गन्धं सप्तकृत्वः पुनः पुनः ॥ ४ ॥
 परिश्रु(स्रु)तं तु तं क्षारमापसे भाजने पचेत् ॥
 पञ्चभागावहीनं तु तत्र वापं समाचरेत् ॥ ५ ॥
 सुवर्चिका सुधाचूर्णं यवक्षारो विडं तथा ॥
 कासीसं शङ्खचूर्णं च तथा सौराष्ट्रिकामपि ॥ ६ ॥
 चूर्णीकृत्यैतदावापं पच्यमाने विनिक्षिपेत् ॥
 दर्व्या च घट्टयेत्सम्पण्यावद्विप्रलेपनम् ॥ ७ ॥
 उत्तार्य स्थापयेद्गुप्तं ततो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 व्रणा येऽल्पव्रणा राजन्दुष्टमांसचितांश्च ये ॥ ८ ॥
 सास्त्रावा नाडिका जन्तोः कृमिदुष्टाश्च ये व्रणाः ॥
 कण्डूमन्तः प्रदुष्टाश्च ये च केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चापि श्लैष्मिकाश्चापि ये व्रणाः ॥
 क्षारेणानेन साध्यास्तु यथायोगं भिषग्जिता ॥ १० ॥
 गम्भीरानुंशया ये च व्रणास्ते राजसत्तम ॥
 सुरा सौवीरकं चापि व्रणप्रक्षालनं हितम् ॥
 इत्थयं क्षारयोगस्तु पालकाप्येन कीर्तितः ॥ ११ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थान
 एकत्रिंशः क्षाराध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भग्नं कतिविधं दृष्टं भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शरीरे पूर्वमुक्तानि यानि चास्यीनि दन्तिनाम् ॥ २ ॥

अस्थनां तेषां प्रवक्ष्यामि यथावद्भङ्गकारणम् ॥
 पतने ह्यवपाते च समरेऽभिहतस्य च ॥ ३ ॥
 स्वलनभ्रंशनावेधैः पतनैरपि दन्तिनाम् ॥
 नागानामभिघातैर्वा भज्यन्तेऽस्थीनि सर्वशः ॥ ४ ॥
 तेषां नामापि वक्ष्यामि भग्नानां मनुज्जाधिप ॥
 निष्पिष्टमथ विश्लिष्टं तथा प्रक्षिप्तमेव च ॥ ५ ॥
 तिर्यक्क्षिप्तमतिक्षिप्तं मुक्तकाण्डं च यद्भवेत् ॥
 स्थापितं जर्जरीभूतं चूर्णितं मथितं च्युतम् ॥ ६ ॥
 मज्जानुजातं मथितं भग्नं चैव तथा स्मृतम् ॥
 त्रयोदशविधं त्वेवं भग्नं भवति दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 यथावदनुपूर्वेण कीर्तितं ते मया नृप ॥
 पालकाप्यवचः श्रुत्वा ततः प्रोवाच पार्थिवः ॥ ८ ॥
 तत्र यच्छिन्नभिन्नं च स्फोटितं मोटितं तथा ॥
 त्वङ्मांसममृतं चैव स्थानभ्रष्टं च यद्भवेत् ॥ ९ ॥
 कथं तदभिजानीयात्काण्डमुक्तं तथैव च ॥
 एतन्मे पृच्छतः सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 ज्ञातिमात्रं भवेच्छोफो वेदना च न शाम्यति ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थाने स्थितं दृष्ट्वा निष्पिष्ट इति तं विदुः ॥
 यः संधिदेशे श्वयथुर्यदा वा स्याद्भुजाऽन्वितः ॥ १२ ॥
 एभिलिङ्गैर्महाराज विद्याद्विश्लिष्टमेव तु ॥
 निवृत्तो विषमः संधिर्गात्रदेशे यथा भवेत् ॥ १३ ॥
 वेदना वर्धते वाऽपि तथा क्षुत्क्षिप्तमादिशेत् ॥
 यद्वै पार्श्वगतं स्थानात्तिर्यक्क्षतमिति स्मृतम् ॥ १४ ॥
 अतिक्रान्तं भवेत्संधिं तद्वा निक्षिप्तमुच्यते ॥
 वेदना गूनभावश्च केवलं विच्युते सदा ॥ १५ ॥
 मथितं पृथुलं विद्धि चूर्णितं तु महारुजम् ॥
 स्फालितं स्फोटितं नाम जर्जरं जर्जरीकृतम् ॥ १६ ॥
 वेदना परिशोषश्च भृशमस्योपजायते ॥
 सशल्यमिव चाऽऽध्मातं सरुजं जर्जरं तु यत् ॥ १७ ॥

वारणानां महीपाल यथावदुपलक्षयेत् ॥

यदा न क्षमते स्पष्टं विसृष्टं शब्दवत्तथा ॥ १८ ॥

विषण्णो वाऽनुवृत्तो वा वारणो न लभेत्सुखम् ॥

भग्नस्यास्थनस्तु विज्ञानं वेदना चाभिवर्धते ॥ १९ ॥

स्फालितं त्वस्थिमध्येऽन्मन्मज्जानुगतमेव तत् ॥

काण्डमुक्तं तु यार्त्तिकचिद्वेल्लितं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥

चतुर्विधानामस्थनां तु तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

कपालास्थीनि भिद्यन्ते भज्यन्ते नालिकास्तथा ॥ २१ ॥

नाम्यन्ते तरुणास्थीनि स्फटन्ति रुचका नृप ॥

अत्यर्थमभिघाताच्च मन्यन्ते सूर्ण्यन्ते तथा ॥ २२ ॥

अस्थित्रयं नृपश्रेष्ठस्तरुणास्थिसुखक्रियाम् ॥

इति भङ्गाः समुद्दिष्टा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥

चिकित्सोपक्रमस्तेषां साध्यासाध्यं च वक्ष्यते ॥

(*अप्राप्तं.....) ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वं महाराज चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥

स्थानस्थशः^(†) यनं चात्र यन्ने वाऽपि प्रतिष्ठिते ॥ २५ ॥

वारणं शीतलेनाथ जलेन परिपेचयेत् ॥

(*..... लभते सुखम्) ॥ २६ ॥

यस्त्वपर्वणि भङ्गः स्यादसाध्यः स नु कर्त्यते ॥

ऊर्ध्वं संवत्सराद्याप्यो भङ्गो भवति हस्तिनाम् ॥ २७ ॥

च्युतप्रम्लानविश्लिष्टव्यावद्धेषु महीपते ॥

सर्वेषामेव भग्नानामेतदेव चिकित्सितम् ॥ २८ ॥

कर्तव्यं च मनुष्येण नागानां हितमिच्छता ॥

एवं हि कीर्तितं सर्वं मया भग्नचिकित्सितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

भग्नचिकित्सितं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

* धनुराकारमध्यस्थौ पाठौ न स्तः कपुस्तके ॥ † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

परापरं तत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारंगम् ॥
 पालकाप्यं महात्मानं रोमपादः स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं व्यापद्यते कुक्षौ मूढगर्भः कथं भवेत् ॥
 लक्षणं मूढगर्भाया गर्भनिर्हरणं तथा ॥ २ ॥
 श्र(स्त्र)वणं लपनं चैव वक्तुमर्हसि(ति) तद्ववान् ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 विषमशयान्यशनैर्न्याधिभिश्च क्षुधा तथा ॥
 अतिपानातिभाराद्वा लङ्घनप्लवनादपि ॥ ४ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां धारणादभिघातनात् ॥
 उपद्रवान्मनस्तापात्कुक्षौ गर्भो विपद्यते ॥ ५ ॥
 आचतुर्थाच्च मासाच्च रक्तं श्र(स्त्र)वति संनिभम् ॥
 ऊर्ध्वं संघातभूतस्तु पतेदासप्तमादपि ॥ ६ ॥
 यथापर्यागतं काले फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ॥
 एवं विमुच्यते गर्भस्तन्तुमुक्तश्च जायते ॥ ७ ॥
 पूर्वोक्तकारणैर्वाऽपि यस्याः कुक्षौ विपद्यते ॥
 मृतगर्भा तदाऽत्यर्थं पूतिमूत्रपुरीषिणी ॥ ८ ॥
 पूतिनिःश्वासिनी क्षामा न चाऽऽहाराभिलाषिणी ॥
 दुर्मना दुर्मनस्का च गुरुप्राणा च हस्तिनी ॥ ९ ॥
 विषममत्स्पर्शगन्धा वा मृतगर्भेति तां विदुः ॥
 धर्मार्थं च यशोर्थं च मित्रार्थं च भिषग्वरः ॥ १० ॥
 भर्तुस्त्वनुमतेनास्या गर्भे शल्यं तु निर्हरेत् ॥
 सर्पिषा कल्कमिश्रेण शाल्मलया धन्वनस्य च ॥ ११ ॥
 दक्षिणं करमभ्यर्च्य योनिद्वारं च सर्वशः ॥
 विश्वासयित्वा सर्वस्वं पद्मापित्वा च हस्तिनीम् ॥ १२ ॥
 प्रवेश्य हस्तं योनौ तु गर्भमार्गेण वा हरेत् ॥
 ऋजुमार्गेण नाऽऽगच्छेत्तं तु शस्त्रेण निर्हरेत् ॥
 छित्त्वा तथाऽऽनुपूर्व्येण तस्याङ्गानि पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥

अक्लीबो दारुणो भूत्वा त्वरमाणो जितेन्द्रियः ॥
 सूतिकारक्षणार्थं तु निःशेषं निर्हरेत्तु तम् ॥ १४ ॥
 यदि वाऽपि विशल्योऽयं जरायुर्न प्रमुच्यते ॥
 तत्र लाङ्गलकीकन्दं पात्रमस्यै प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 एलागुडसमायुक्तं न चेदेतेन सिध्यति ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना हस्तैर्नैव तु निर्हरेत् ॥
 *विमृश्य नारीगर्भं च तस्यास्तमर्पसंहरेत् ॥
 उपाचरेद्विशल्यां च सूतिकाविधिना भिषक् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने मूढग-
 र्भापनयनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि शल्यभूते चिकित्सितम् ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते करणे तथा ॥ १ ॥
 कृत्वा सामान्ययज्ञं तु ततो दन्तमुपाचरेत् ॥
 शोलाऽवश्यं भवेत्कार्या जलाध्या(भ्या)से तु शीतले ॥ २ ॥
 निवाता कुसुमाकीर्णा द्रव्योपस्करसंभृता ॥
 प्रमाणेनोत्तमं स्तम्भं निखातं चात्र कारयेत् ॥ ३ ॥
 हतपथश्च परिश्रा(स्ता)व्याः शरीरे वारिपूरिताः ॥
 घृतेन शतधौतेन कषायैः शीतलेस्तथा ॥ ४ ॥
 लेपयेच्चास्य वदनं पटेनाऽऽच्छादयेत्ततः ॥
 दध्ना च सघृतेनैनं शल्यश्रं भोजयेद्विषम् ॥ ५ ॥
 पूर्वोक्तेष्वयोदशभिर्वर्धीर्योत्तेर्मतङ्गजम् ॥
 वत्सादन्ताकृतिमुखा जलौकः पृष्ठसंनिभाः ॥ ६ ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायामा लोहसूचीस्तु कारयेत् ॥
 ताभिः संवेष्टयेद्दन्तं विवृताभिरथाङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 दन्तचे(वे)ष्टानुसारेण ततस्ताः कुशलो भिषक् ॥
 नोन्नता न चावनता न च पार्श्वगता नृप ॥ ८ ॥

* इदमर्थम् 'एलागुड'— इत्यतः प्राक्कपुस्तकेऽस्ति ।

१ क. °परं ह° । २ क. शाल्या । ३ क. वातेन । ४ क. °यात्तं मत° ।

शनैः प्रवेशयेत्सूचीवर्षापत्तिर्न भवेद्यथा ॥
 तालुस्रोतः करश्रो(स्रो)तस्तथा नेत्रनिबन्धनम् ॥ ९ ॥
 शिराः स्नायूश्च रक्षेत्तु उन्मार्गगमनं तथा ॥
 न्यहाद्यपहात्प्रवेशयेतान्द्र्यङ्गुलं द्यङ्गुलं भिषक् ॥ १० ॥
 क्षारेण लेपयेच्चाग्रं तेन मांसं विशुध्यति ॥
 प्रवेशयित्वाऽङ्गुलानि विंशतिस्त्रिंशदेव ताः ॥ ११ ॥
 चतुर्विंशत्यङ्गुलं वा ततोऽस्थीनि विनिर्दिशेत् ॥
 मुखप्रमाणं सत्त्वस्य स्वबुद्ध्या विभजेद्विषक् ॥ १२ ॥
 यदा विमुक्तो मांसेन बन्धमूलाच्चलत्यपि ॥
 यन्नाध्यायविधिप्रोक्तैर्बन्धैर्वद्ध्वा मतङ्गजम् ॥ १३ ॥
 त्रिभागे वेधयेदन्तं शलाकां चानुकारयेत् ॥
 तत्र सूत्रमयीं रज्जुं दन्ते बद्ध्वा नवां दृढाम् ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां वर्धयेत्तस्मिन्नज्जुं वा रज्जुकां(?)दृढाम् ॥
 वक्त्रभ्रमरकं यन्त्रं ततोत्सेधायमेव च ॥ १५ ॥
 यन्त्रमेकतमं तस्मिन्पुरस्तात्संनिवेशयेत् ॥
 ततस्तं योजयेत्प्राज्ञो यन्त्रयोगेन बुद्धिमान् ॥ १६ ॥
 प्रक्षिपेच्च बलाद्रज्जुं यथा दन्तो निपात्यते ॥
 दन्तमार्गं च नागस्य पूरयेन्मधुसर्पिषा ॥ १७ ॥
 जलेऽवगाहयेच्चैनं विमले शीतले च तम् ॥
 पानार्थं दापयेत्क्षीरं घृतयुक्तं नराधिप ॥ १८ ॥
 शाल्योदनं च सघृतं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
 पूर्वमेकं च नागाय सर्पिषा दापयेद्विषक् ॥ १९ ॥
 द्वित्रणीयोपचारस्य कर्तव्यं स्यादतः परम् ॥
 असाध्यदन्तनाडी या दन्ते यस्पेह जायते ॥ २० ॥
 दन्तस्त्रावीति तं विद्यात्तस्योपायः प्रवक्ष्यते ॥
 विद्ध्वा दन्तं विभागेन दूषयित्वा करीरकाम् ॥ २१ ॥
 तस्मात्तु चालितं रक्तं कृत्वा तु सुपरिश्रु(स्रु)तम् ॥
 पूर्वोक्तेनैव विधिना दन्तं नागस्य साधयेत् ॥ २२ ॥
 भोजनं चास्य तेनैव क्रमेणोपचरेद्विषक् ॥
 भज्यते यस्य वा दन्तः पतेद्वा सकरीरिकः ॥ २३ ॥

वनं प्रस्थापयेत्तं तु न तस्मै प्रतिकारयेत् ॥
 उन्मार्गगमने सूची दोषानुत्पादयेद्ब्रह्मन् ॥ २४ ॥
 व्याघ्रदंष्ट्रास्य जायन्ते यास्ता निगदतः शृणु ॥
 शोफोऽस्य कूर्मसंस्थानो मांसं दूषयते यदा ॥ २५ ॥
 मांसधावनतुल्यस्तु श्रा(स्त्रा)वश्चास्य प्रवर्तते ॥
 श्रो(स्त्रो)तसा प्रक्षरत्युग्रं श्रो(स्त्रो)तः संदूषयेद्यदा ॥ २६ ॥
 व्यापत्संजायते नेत्रे दूषिते नेत्रबन्धने ॥
 वेदना गद्गदत्वं च स्नायुच्छेदे प्रजायते ॥ २७ ॥
 यवनिकाथतुल्यस्तु श्रा(स्त्रा)वस्तस्य प्रवर्तते ॥
 करकर्णास्यसंतप्तः शिराः संदूषयेद्यदा ॥ २८ ॥
 श्रा(स्त्रा)वो माञ्जिष्ठतुल्यो वा रक्तो वाऽथ प्रवर्तते ॥
 वेकल्यं जायते चास्य प्राणैर्वाऽपि प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 अतोऽर्थं रक्षयेद्राजन्नुन्मार्गगमनाद्भिषक् ॥
 सद्यः क्रियामथोत्सृज्य मेत्वाऽवस्थां च पीडितः ॥ ३० ॥
 सद्यः क्षतविधानोक्तां क्रियां तस्येह कारयेत् ॥
 शोफस्योपशमं दृष्ट्वा वेदमायास्तथैव च ॥ ३१ ॥
 आरभेत्स(त) ततो दन्तं पूर्वोक्तेनैव कर्मणा ॥
 मन्दोष्मा जायते शोफो वेदना च तथा भवेत् ॥ ३२ ॥
 सम्यक्श्रा(स्त्रा)वसमे सूच्याः क्लेशश्चैवोपजायते ॥
 अत्यर्थं च यदा सूची दन्तं नागस्य कर्षति ॥ ३३ ॥
 तदा सुखं न लभते भज्यते वा न संशयः ॥
 तत उत्सृज्य तां सूचीं पुनः सम्यक्प्रवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 पूर्वोदितविधानेन व्यापत्तिर्न भवेद्यथा ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥
 इत्युक्तो भूमिपालेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 यष्टिदन्ताः सदन्ताश्च प्रशलाकास्तथाऽपरे ॥
 राजिदन्ता ग्रन्थिदन्ताः पर्वदन्तास्तथाऽपरे ॥ ३७ ॥

वल्लीदन्ताश्च वक्राश्च द्विपुटान्विपुटास्तथा ॥
 अतिदीर्घाश्च ह्रस्वाश्च अतिस्थूलाः कृशास्तथा ॥ ३८ ॥
 भवन्ति दन्ता नागानां दुर्भगा विषमास्तथा ॥
 एवं बहुविधा भेदा दन्तानां दन्तिनां नृप ॥ ३९ ॥
 महाविकल्पाश्चत्वारः गृणु कीर्तयतो मय ॥
 अन्तर्मुखावूर्ध्वमुखावधःपार्श्वगतौ तथा ॥ ४० ॥
 दन्तावूर्ध्वमुखौ यौ तौ करालाविति निर्दिशेत् ॥
 आपाण्डुरौ पार्श्वमुखावाग्यौवाऽप्यधोमुखौ ॥ ४१ ॥
 दन्तावनुगतौ हस्तं मानं हस्तौ तु तौ विदुः ॥
 आभ्यन्तरगतौ यस्य सदन्तः स तु कीर्तितः ॥ ४२ ॥
 संमुखौ संकटौ ज्ञेयौ विशालौ चास्थिसंमितौ ॥
 एकपार्श्वौ मुखाभ्यां तु सौ सार्धित्युच्यते नृप ॥ ४३ ॥
 एते विशल्या व्याख्याताः गृणु दोषानुपक्रमम् ॥
 पूर्वोक्तैः कारणैर्युक्तौ दन्तौ यस्येह दृश्यते ॥ ४४ ॥
 कल्पयित्वा तु तं दन्तं लक्षयेद्यत उच्यतः ॥
 अनुपूर्वं ततः कृत्वा तत्रान्यं योजयेद्दृढम् ॥ ४५ ॥
 काष्ठदन्तोपमं कृत्वा माहिषं गृह्णमेव च ॥
 मूले तु कर्तारिं कृत्वा दन्तमूलसमां नृप ॥ ४६ ॥
 कुशलं शिल्पिनं चैव ग्राहयित्वा समन्ततः ॥
 आपसेश्च त्रिभिः पट्टैः कीलां चास्यानुकारयेत् ॥ ४७ ॥
 स्नेचीप्रयोगादृतस्य तथा पीडनमेव च ॥
 तेनेव विधिना राजन्यो मया परिकीर्तितः ॥ ४८ ॥

—:०:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दन्तानां संभवं नृप ॥
 वातकुम्भादधस्तात्तु वृत्ताः स्युः सकरीरिकाः ॥ ४९ ॥
 संभूता नृपशार्दूल विज्ञेया वातसंभवाः ॥
 रन्ध्रध्रुवाश्च विज्ञेया दन्तमध्ये व्यवस्थिताः ॥ ५० ॥
 सप्तत्रिंशद्विंशतिश्चैव प्रमाणतः ॥
 नद्युभयाद्रिवा(चा)रीणामङ्गुलानि करीरिकाः ॥ ५१ ॥

१ क. दुर्गता । २ क. मुखाभ्यां । ३ क. समाधी° । ४ ख. विशाल्या ।
 ५ ख. सचाप्र° । ६ क. °या क्षत° । ७ क. °द्युर्भवाद्रि° ।

षडङ्गुला नदीजस्य वृद्धिर्भवति दन्तयोः ॥
 अष्टार्धं विश्वरूपस्य त्र्यङ्गुलं गिरिचारिणः ॥ ५२ ॥
 मांहेतस्तु यदा चे(वे)ष्टौ दूषयित्वोष्मणा सह ॥
 मत्कुणस्तेन जायेत भ्रंश्राह्यः स तु दन्तिनाम् ॥ ५३ ॥
 एकवेष्टनिरोधेन एकदन्तो भवेन्नृप ॥
 द्विदन्तानां तु नागानां प्रकृत्या जायते नृप ॥ ५४ ॥
 त्रिदन्ताश्चापि जायन्ते चतुर्दन्तास्तथाऽपरे ॥
 पिशाचाश्चासुराश्चैव न तेषां ग्रहणं स्मृतम् ॥ ५५ ॥
 गृहीताः पापमिच्छन्ति स्वभावानुगतास्तथा ॥
 स्पृशन्ते यस्य सङ्गाय दृश्यन्ते वा नराधिप ॥ ५६ ॥
 न तस्य ग्रहणं कार्यं परराष्ट्रं तमुत्सृजेत् ॥
 न्यूनाधिकत्वं नागानां वैषम्यं वैकृतं तथा ॥ ५७ ॥
 तत्सर्वं मारुताद्विद्धि समत्वं चैव यद्भवेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ ५८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे वृद्धोपदेशे तृतीये
 शल्यस्थाने दन्तोद्धरणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

समाप्तं चेदं तृतीयं शल्यस्थानम् ॥

अथातश्चतुर्थमुत्तरस्थानमारभ्यते ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 हितं निःश्रेयसं चैव गजानामनुचिन्तयन् ॥ १ ॥
 यदा मयेयं विजिता सागरान्ता वसुंधरा ॥
 तदा मे वारणैस्तुल्यं न कृतं कर्म केनचित् ॥ २ ॥
 गुरुभाराभिवहनं गमनं विषमेषु च ॥
 तरसा मर्दनं चैव तरणं सलिलस्य च ॥ ३ ॥
 तीव्राघाता विघाताश्च तोयौघस्यावतारणम् ॥
 सर्वगात्रायुधत्वं च वारणेष्वेव दृश्यते ॥ ४ ॥
 नान्यैरसंमिताः सन्ति गुणा दन्तिषु केवलम् ॥
 त्रिविधेष्वपि ये न स्युर्बलाङ्गेषु महामुने ॥ ५ ॥
 अप्रमेयैर्गुणैरेतैर्बलाङ्गं प्रथमं गजाः ॥
 अपि शालागताः कृत्स्नां रक्षन्ति सत्त्वां महीम् ॥ ६ ॥
 कथं ते भगवन्नागा नीरोगा बलशालिनः ॥
 भवेयुर्जवसंपन्ना बलिनो मददर्पिताः ॥ ७ ॥
 तेषां मे भगवन्प्रश्रमिममाख्याहि पृच्छतः ॥
 तैर्हि मे वाहनं तुल्यमन्यद्भुवि न विद्यते ॥ ८ ॥
 तेषां कतिविधः स्नेहः कीदृशः किंप्रयोजनः ॥
 कत्युपायाः कथं चापि प्रदातव्यो विजानता ॥ ९ ॥
 यच्चान्यदपि नागानां कर्तव्यं हितमिच्छता ॥
 तदशेषेण भगवन्सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 पृच्छते रोमपादाय प्रश्नं गजहितं शुभम् ॥ ११ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा संस्कृतासंस्कृतं भवेत् ॥
 वारणेभ्यः प्रदातव्यं स्नेहजातं चतुर्विधम् ॥ १२ ॥
 सर्वौषधप्रयोगेभ्यः स्नेहपानं मतं मम ॥
 स्नेहपानं प्रशंसन्ति पूर्वाचार्या मनीषिणः ॥ १३ ॥
 तद्धि वर्णकरं बल्यं सर्वव्याधिहरं स्मृतम् ॥
 उत्तमाधममध्यानां कुञ्जराणां यथागमम् ॥ १४ ॥

स्नेहपाने विधिं कृत्स्नं तमिमं प्रवरं गृणु ॥
 आषाढे समतिक्रान्ते श्रावणे पर्युपस्थिते ॥ १५ ॥
 बहुले चातिक्रान्ते च शुक्ले स्नेहं समावपेत् ॥
 यदाऽल्पसारं तरुणं तृणं वर्षांश्च लक्ष्यते ॥ १६ ॥
 स्नेहपानं तथा कार्यं रोगघ्नं बलवर्धनम् ॥
 सम्पक्परिणमेच्छिष्य(च्छिष्य)मल्पसारं तथाऽसितम् ॥ १७ ॥
 लघुत्वात्तैलवृद्धौ च हितं न हितमन्यथा ॥
 शीतकालश्च विहितः शीतसात्म्प्या हि हस्तिनः ॥ १८ ॥
 भूर्यम्बुपानेन तदा मन्दतृण्णा तदा भवेत् ॥
 अहितं मृत्तिकादीनां सततं यन्निषेवते ॥ १९ ॥
 तद्वन्निशक्तिं निष्पिष्टं तैलं काले निषेवितम् ॥
 ऋतुसंधौ विशेषेण यो देहे कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 तं तैलं हन्ति सहसा शक्रः शत्रुमिवौजसा ॥
 आर्तवं तु यथाकामं पाययेन्नत्वनार्तवम् ॥ २१ ॥
 मन्यन्तेऽनार्तवेऽप्यन्ये स्नेहं प्रायोगिकं जनाः ॥
 मदकोदकदुग्धेश्च सुरया विधयाऽपि वा ॥ २२ ॥
 संयुक्तं दन्तिनां देयं क्वचित्क्वचिदसंयुतम् ॥
 तेषामभ्यञ्जने पाने नस्तकर्मानुवासने ॥ २३ ॥
 मेदृतः कटतश्चैव प्रदानं पट्टिधं स्मृतम् ॥
 व्याधिनिर्ग्रहणार्थं च बलार्थं चैव दन्तिनाम् ॥ २४ ॥
 स्नेहपानं महीपालं हितं तद्वि प्रयोजनम् ॥
 तत्र तैलं प्रदातव्यं सुकृतं चक्रसंभवम् ॥ २५ ॥
 गजानाममलं चैव सद्यःकृतमपूतिकम् ॥
 विश्रं(सं) पुराणमत्यर्थं विवर्णं कटुकं च यत् ॥ २६ ॥
 पूतिकं चातिदग्धं च घृतैर्मेतद्विवर्जितम् ॥
 मांसपक्वमनिर्दग्धरसोषधिसमन्वितम् ॥ २७ ॥
 त्रिवृतं दन्तिनां देयं सर्वस्नेहसमुद्भवम् ॥
 महिषाजवराहाणां वसा सद्यो विनिःसृता ॥ २८ ॥

१ क. °ले च तथाक्रा° । २ क. घ. समाचरेत् । ३ क. लभ्यते । ४ क.
 °क्तिमिः श्रेष्ठं तै° । घ. °क्तिनिःश्रेष्ठं तै° । ५ क. प्रयोजयेत् । ६ ख. घ. °प्यःसत° ।
 ७ क. °तपानं प्रशस्यते ॥ मां° ।

त्रिवृत्तार्थे प्रदातव्या गात्राम्यङ्गे च दन्तिनाम् ॥
 हेमन्ते तैलपानं तु वर्षासु च विधीयते ॥ २९ ॥
 वसा मज्जा च नागानां वसन्ते संपदीयते ॥
 शरत्काले निदाघे च घृतपानं प्रशस्यते ॥ ३० ॥
 एवं यथर्तुसामान्यात्स्नेहं नागेषु दापयेत् ॥
 वर्षासु पुष्टा नागेन्द्राः स्नेहादिभिरुपक्रमम् ॥ ३१ ॥
 तुरङ्गा रणदक्षाश्च योधाश्च रणकर्कशाः ॥
 वैशेषिकं बलं लब्ध्वा व्यायामैश्च स्थिरीकृताः ॥ ३२ ॥
 प्रवातवर्षे कुर्वीत राज्ञः कर्माष्टमासिकम् ॥
 न मार्गप्रतिपन्नेषु परेषां विषयेऽपि वा ॥ ३३ ॥
 शक्यं बलिक्रियां कर्तुं रोगाणां वा प्रतिक्रियाम् ॥
 हेमन्तकाले च पुनर्निदाघसमयेऽपि च ॥ ३४ ॥
 स्नेहपानं बद्धफले तृणे शुष्के च वर्जितम् ॥
 दोषाः शुष्कतृणे दृष्टा तथा बद्धफले तृणे ॥ ३५ ॥
 शुष्केणान्नघृते नागः सफलेनास्य जीर्यति ॥
 दिनैर्हेमन्तिकैः पीतं पानं सम्यङ्न जीर्यति ॥ ३६ ॥
 अथ सर्पिः पिवेन्नागः शीते तदपि लीयते ॥
 निदाघे तैलपानेन मूर्छा तन्द्रा प्रजापते ॥ ३७ ॥
 पिपासां वमथुश्चापि त्वग्दोषाश्चैव दन्तिनाम् ॥
 तस्माद्वेमन्तकालं च ग्रीष्मकालं च वर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 हिताहितज्ञो नागानां कालाकालविभागवित् ॥
 काले वा यदि वाऽकाले तैलं दत्तमजानता ॥ ३९ ॥
 सर्वानुपद्रवान्कुर्याद्वापादयति वा गजम् ॥
 रक्षेद्यत्नेन वैद्यस्तु स्नेहपीतं मतङ्गजम् ॥ ४० ॥
 आतपाच्च प्रवाताच्च अजीर्णाध्यशनादपि ॥
 अतितोयावगाहाच्च पानाच्छीतस्य चाम्भसे ॥ ४१ ॥
 सात्स्यासात्स्यविपर्यासादतिचङ्क्रमणादपि ॥
 निदाघे स्नेहपीतस्य दोषाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ ४२ ॥

१ ख. दृष्ट्वा । २ क. दिने हेमन्तिके । ३ क. ख. घ. तिलपानेन । ४ क.
 °सा च मधुश्चा° ।

स्नेहं प्रवाते पिबतो वायुरङ्गानि बाधते ॥
 अजीर्णाध्यशनाद्वाऽपि स्नेहे कोष्ठे व्यवस्थिते ॥ ४३ ॥
 आनाहो वा भवेत्तस्य मरणं वाऽपि जायते ॥
 अतितोषावगाहाच्च काग्राभिरुपशाम्यति ॥ ४४ ॥
 पिपासा वर्धते चापि स्नेहस्तस्य न पच्यते ॥
 यदि पीत्वा गजः स्नेहं जलमकथितं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 तेन तस्यापचारेण स्नेहो भवति दुर्जरः ॥
 वेदना सर्वगान्त्रेषु वमथुश्चापि जायते ॥ ४६ ॥
 कुक्षिर्विहन्यते चास्य दौर्मनस्यं भवत्यपि ॥
 सात्प्यासात्प्यविपर्यासात्स्नेहपीतस्य दन्तिनः ॥ ४७ ॥
 जायते चापि दौर्बल्यं रोगाः प्रादुर्भवन्ति च ॥
 अतिचङ्क्रमणाद्वाऽपि सद्योऽप्यायामसंभवः ॥ ४८ ॥
 बायुः प्रचलितः स्थानात्सर्वाण्यङ्गानि बाधते ॥
 पाकलस्तस्य भवति भ्रवोपो(?) वाऽतिदारुणः ॥ ४९ ॥
 भेदश्च पर्वणां चापि मात्राणामपि वेष्टनम् ॥
 स्नेहोपयोगाद्विगुणः परिहारो विधीयते ॥ ५० ॥
 विरूक्षणं बृंहणं च कर्मणश्च प्रवर्तनम् ॥
 तस्मात्कुपार्द्बुधो वैद्यस्तैलपाने त्ववेक्षणम् ॥ ५१ ॥
 दुर्युक्तं तैलपानं तु विषं हालाहलं भवेत् ॥
 इत्येष स्नेहपानस्य कालाकालविधिः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 स्थावरो जङ्गमश्चैव द्विविधः स्नेह उच्यते ॥
 तस्य चैवं प्रयुक्तस्य विकल्पा बहवः स्मृताः ॥ ५३ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा मेदो मांसं पयो दधि ॥
 एवमादि विजानीयात्स्नेहजातं पृथग्विधम् ॥ ५४ ॥
 तिलादिजस्तु यः स्नेहः स्वशास्त्रे परिकीर्तितः ॥
 स्थावरस्तु समाख्यातो नानाफलसमाश्रयः ॥ ५५ ॥
 तत्र सर्पिर्वसा मज्जा तैलं चैवोत्तमं स्मृतम् ॥
 घृतं तु सविशेषत्वात्तेषु श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ ५६ ॥
 यथावदनुपूर्वेण गुणांस्तस्य निबोध मे ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च लघुं चैवाविदाहि च ॥ ५७ ॥

हितं वाते च पित्ते च मेदःशुक्रविवर्धनम् ॥
 दारुणानां मृदुकरं बलवृद्धिकरं तथा ॥ ५८ ॥
 मृदुमल्पमूत्रं च ग्रहणीदीपनं तथा ॥
 सुकुमारकरं बल्यमायुष्यं चक्षुषोर्हितम् ॥ ५९ ॥
 अल्पक्लेशं सुखस्पर्शं स्नेहानामपि चोत्तमम् ॥
 घृतान्यन्यानि वक्ष्यामि भैषज्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ६० ॥
 तत्र ये पित्तला नागाः प्रकृत्याऽवनताश्च ये ॥
 मदक्षीणाश्च वृद्धाश्च धेनुकामु च निश्रु(स्तु)ताः ॥ ६१ ॥
 बाला दुर्बलपादाश्च ये च नेत्रातुरा गजाः ॥
 तेभ्यः सर्पिः प्रदातव्यं गजा ये च नवग्रहाः ॥ ६२ ॥
 घृतादनन्तरं तैलमृषिभिः समुदाहृतम् ॥
 गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६३ ॥
 तैलं त्वच्यं बलकरं लेखनीयं तिलोद्भवम् ॥
 विदाहि चोष्णवीर्यं च कषायमधुरं तथा ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महरं चैव विपाके कटुकं स्मृतम् ॥
 कृमिघ्नं पित्तलं चापि मेदोघ्नं योनिशोधनम् ॥ ६५ ॥
 अव्यायामैरुपचिता ये गजाः स्थूलशारदाः ॥
 वातोपहतदेहाश्च ये चाल्पलघुविक्रमाः ॥ ६६ ॥
 वातप्रकृतयो ये च श्लेष्मिका ये च वारणाः ॥
 बहुशश्वापि सज्जन्तो ये चाऽऽनाहेन कुञ्जराः ॥ ६७ ॥
 सहसा हसते येषां मांसं चाध्वप्रयोजने ॥
 तेषां तैलं प्रदातव्यं ये चापि कृमिकोष्ठिनः ॥ ६८ ॥
 धेनुकानां तु विहितं तैलमेव महीपते ॥
 तासां हि बहुवातत्वाद्वायुः कोष्ठे प्रकुप्यति ॥ ६९ ॥
 वसा हि वातशमनी दन्तिनां मधुरा स्मृता ॥
 वृष्या विपाके मधुरा बलवर्णप्रसादनी ॥ ७० ॥
 स्रोतोभिघाते विहिता मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 भग्नस्फटितविद्वानां गात्ररोगेषु चोत्तमाम् ॥ ७१ ॥
 मज्जा बरुया विशेषेण वातपित्तविनाशिनी ॥
 कफं मेदश्च शुक्रं च वृद्धिं नृपति दन्तिनाम् ॥ ७२ ॥

उष्णश्चैवोष्णवीर्यश्च गुरुश्चापि प्रकीर्तितः ॥
 वातरोगहरो वृष्यः स्रोतसां परिशोधनम् ॥ ७३ ॥
 तैलादर्थं घृते मात्रा ततोऽर्थं त्रिवृता भवेत् ॥
 मज्जश्चैव वसायाश्च मात्रा प्रायोगिकी स्मृता ॥ ७४ ॥
 इति स्नेहगुणाः प्रोक्ताः कालाकालौ च हस्तिनाम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्नेहपाने विधिं वृष ॥ ७५ ॥
 शालां सुगुप्तां सुच्छिच्छ(च्छ)णां सर्वतः कटकैर्वृताम् ॥
 देशे यथोक्ते कुर्वीत नित्यं बलिविभूषिताम् ॥ ७६ ॥
 अजातपर्व तरुणं शुचिं चोपहरेत्तृणम् ॥
 यथाकालं यथामात्रं स्थलजं च विशेषतः ॥ ७७ ॥
 उष्णोदकः(कं) कटाहानि स्नानपानाय दन्तिनाम् ॥
 नित्यं संनिहितानि स्युः स्नेहकाल उपस्थिते ॥ ७८ ॥
 अलिन्दांश्च घटांश्चैव पर्याप्तानुपकल्पयेत् ॥
 पानार्थं चैव तैलस्य सलिलस्य च हस्तिनः ॥ ७९ ॥
 काष्ठान्युष्णोदकस्यार्थं संशुष्कान्युपकल्पयेत् ॥
 कुशलांश्चापि गृहीयान्नागस्य परिचारकान् ॥ ८० ॥
 वैद्यं च शास्त्रकुशलं दृष्टकर्माणमेव च ॥
 हस्त्यध्यक्षं च तत्रैव संदिशेत्पितृवद्धितम् ॥ ८१ ॥
 मुखद्वारविशुद्धाय मुकृतं पानप्राप्यने ॥
 हस्तेः मुमर्दितं कृत्वा तैलं नागस्य दापयेत् ॥ ८२ ॥
 दापयित्वा न्यहं मद्यं ततो रुक्षं च भोजनम् ॥
 विरूक्षितशरीराय स्नेहं नागाय दापयेत् ॥ ८३ ॥
 उपायं चापि मुकृतं तैलं चक्रसमुद्रवम् ॥
 स्थापयेद्भोजने स्निग्धे तैलं दद्याद्विचक्षणः ॥ ८४ ॥
 उपार्जयेच्च त्रिवृतं सर्वं स्नेहसमुद्रवम् ॥
 पानार्थं च वसा ग्राह्या गात्राभ्यङ्गे च हस्तिनाम् ॥ ८५ ॥
 मापयित्वा प्रमाणेन यथोक्तेन तु बुद्धिमान् ॥
 यथोक्ते तिथिनक्षत्रे स्वस्थं विज्ञाय वारणम् ॥ ८६ ॥
 भक्ततैलप्रमाणेन श्रेष्ठां मात्रां प्रदापयेत् ॥
 पादहीनं(नां) तथा मध्यां मध्याधेन कनीयसीम् ॥ ८७ ॥

एष एव क्रमो वृद्धेरा समाप्तेर्विधीयते ॥
 यथाग्नि पञ्चरात्रं वा त्रिरात्रं वा मतङ्गजम् ॥ ८८ ॥
 समाहं वा पि वा स्नेहं पानी गुणयुतो भवेत् ॥
 यदि न स्नेहमर्यादां प्राप्य न स्निह्यते गजः ॥ ८९ ॥
 स्नेहान्तां पीनिमेकैका पुनस्तां प्रतिलोभयेत् ॥
 केचित्पीनीं व्यवस्यन्ति दिनान्यष्टादशोत्तमाम् ॥ ९० ॥
 मध्यमां दश पञ्चैव सप्त पञ्च कनीयसीम् ॥
 तासां वक्ष्यामि राजेन्द्र प्रमाणं च शृणुष्व मे ॥ ९१ ॥
 एष एव क्रमो वृद्धेरा समाप्तेर्विधीयते ॥
 त्रिषष्टिराढकानि स्युरुत्तमायाः प्रमाणतः ॥ ९२ ॥
 मध्यमाया द्विपञ्चाशदाढकानि च निर्दिशेत् ॥
 कनीयसीं विजानीयाद्विचत्वारिंशदेव हि ॥ ९३ ॥
 एतत्प्रमाणं निर्दिष्टं पीनीनां त्रिविधं मया ॥
 यस्मात्प्रीणयते पीनी देहे नागस्य पार्थिव ॥ ९४ ॥
 तस्मात्पीनीति सा प्रोक्ता सम्पदत्ता मनीषिभिः ॥
 दिनान्यष्टादशैवात्र दापयेत्तैलसर्पिषी ॥ ९५ ॥
 दश पञ्च च तैलस्य सर्पिषः सप्त पञ्च च ॥
 मात्रा यद्यपि निर्दिष्टाः स्नेहस्य करिणां वृष ॥ ९६ ॥
 अग्नेर्बलाबलं ज्ञात्वा यथाग्नयेव प्रदापयेत् ॥
 समस्तं पापितः स्नेहं स्निग्धो भवति नान्यथा ॥ ९७ ॥
 तव त्वग्निपरीक्षायामिदं लक्षणमिष्यते ॥
 वैद्यस्तत्र विबुध्येत गजरक्षार्थमुत्थितः ॥ ९८ ॥
 तत्र यः पीतवान्स्नेहं परिणामेन मुञ्चति ॥
 न वा नमति मातङ्गो न चात्यर्थं प्रवेपते ॥ ९९ ॥
 †स्पष्टलाङ्गुलनयनः †स्पष्टकर्णशिरोधरः ॥
 न च तिष्ठति मातङ्गः स्तम्भमालानमाश्रितः ॥ १०० ॥
 आसार्थं चोद्यमानस्य न वा कुप्यति वारणः ॥
 तस्य स्नेहं यथायोगं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ १ ॥

† स्पष्ट इति स्यात् ।

यस्त्वतो विपरीतानि लिङ्गानि कुरुते गजः ॥
 न तस्य वर्धयेत्स्नेहं स्नेहो यस्य न जीर्यति ॥ २ ॥
 अरतिर्गान्धरुग्ग्लानिर्दाहस्तृष्णा विजृम्भणम् ॥
 सीकरभ्रममोहाश्च स्नेहेऽजीर्णे विमुञ्चति ॥ ३ ॥
 (*एषामुपशमे विद्याज्जीर्णस्नेहस्य लक्षणम् ॥
 स्नेहपीतो यदि स्नेहे जीर्यमाने प्रमुच्यति) ॥ ४ ॥
 अतस्तं लम्बयेच्छय्यां जलेनाक्ष्णोश्च सेचयेत् ॥
 ग्रहणीं दीपयेच्चास्य दीपनैः कुशलो भिषक् ॥ १०५ ॥
 येन योगेन नागस्य स्नेहयोगो विवर्धते ॥
 तेन योगेन कर्तव्यं विधाया व्यपकर्षणम् ॥ ६ ॥
 चतुर्भागे चतुर्भागमर्धेऽर्धं चापकर्षयेत् ॥
 त्रिभागवृद्धौ तु भवेत्त्रिभागाद्यपकर्षणम् ॥ ७ ॥
 स्नेहत्रिभागवृद्धौ तु कर्तव्यं दन्तिनां भवेत् ॥
 वैद्यो लवणवर्जाया विधाया व्यपकर्षणम् ॥ ८ ॥
 हीनं चतुर्थेनांशेन स्नेहस्य तत्तृणं हितम् ॥
 अध्यर्धेनांशेन हीनं वा प्रदद्यात्प्रथमेऽहनि ॥ ९ ॥
 ततोऽर्धमासं च ततः क्रमेणैवं प्रदापयेत् ॥
 आध्मातकुक्षिरचलः प्रकोपान्मातरिभ्वनः ॥ ११० ॥
 परुषं फेनिलं नीलं तथा मारुतपीडितम् ॥
 सत्त्वस्थिरमदुर्गन्धमविदग्धमसंप्लवम् ॥ ११ ॥
 संश्लुप्तं पिच्छिलं लिण्डं कृच्छ्रानर्गममेव च ॥
 अपक्वमुदके यच्च क्षिप्रमेव निमज्जति ॥ १२ ॥
 प्रवाहणविसर्गे च शक्नुमूत्रानिलस्य वा ॥
 वायुर्न चातिप्रगुणो यस्य प्राणैश्च हीयते ॥ १३ ॥
 तस्य व्यावर्तयेत्स्नेहं यथाकालं यथाबलम् ॥
 दोर्बल्यप्रधिकं गच्छेदतिस्नेहेन पीडितः ॥ १४ ॥
 गात्राणि चास्य सीदन्ति बलहानिश्च जायते ॥
 अतीसारश्च तृष्णा च वर्णभेदश्च लक्ष्यते ॥ १५ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

भिन्नं स्विन्नमदुर्गन्धिं शकृदाश्च प्रमुञ्चति ॥
 कृच्छ्रादल्पाल्पमापीतं मूत्रं सृजति वारणः ॥ १६ ॥
 हस्तगात्रापरेर्नागः सीदति भ्रमतीव च ॥
 न च सम्यक्तृणे लोभं कुरुते प्राणकर्षितः ॥ १७ ॥
 अतिस्लिग्धस्य नागस्य लिङ्गान्येतानि लक्षयेत् ॥
 नागमेवंविधं स्निग्धं क्रमेणैवं विरुक्षयेत् ॥ १८ ॥
 स्नेहजीर्णे तृणं किञ्चिद्भक्षयित्वा जलं पिबेत् ॥
 स्नापयेच्च ततो युक्ता(क्त्या) दद्यात्तृणमनिग्रहम् ॥ १९ ॥
 वातानुलोमता हर्षः श्रेष्ठता लिण्डमूत्रयोः ॥
 प्रकाङ्क्षा लाघवं चैव स्नेहे जीर्णे निदर्शनम् ॥ १२० ॥
 गुरुत्वं सर्वकायस्य मूत्रानिलशकृद्ग्रहः ॥
 यवसेऽल्पप्रकाङ्क्षा च तदजीर्णस्य लक्षणम् ॥ २१ ॥
 कृष्णाभं यच्च दुर्गन्धं विच्छिन्नं फेनिलं च यत् ॥
 द्रवं स्वरं सशूलं च तत्पुरीषमपक्वजम् ॥ २२ ॥
 अवेदनमदुर्गन्धं श्लेष्मणा विद्धि वर्जितम् ॥
 यथा यवसवर्णं च पक्वमित्युच्यते शकृत् ॥ २३ ॥
 परिषेकश्च कर्तव्यः सुखोष्णेनात्र वारिणा ॥
 तैलघृतं तु पीताय कदुष्णेनोभयक्रियाम् ॥ २४ ॥
 शय्याभागोत्थितं नागं पीततैलं तथैव च ॥
 शनैरेकेन वा रुढं गमयेद्दे धनुःशते ॥ १२५ ॥
 गजस्याधिक्रमकृतान्गुणदोषान्निबोध मे ॥
 प्रवर्तनं ग्रासपाने छा(स्था)ने स्कन्नस्य कर्शनम् ॥ २६ ॥
 उत्साहप्राणजननं रुजाशोकनिबर्हणम् ॥
 मृदूकरं शरीरस्य श्रो(त्रो)तसां परिशोधनम् ॥ २७ ॥
 कामाग्निज्वलनं बल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥
 गात्रापरव्यथार्ते च नागे कफविकारिते ॥ २८ ॥
 श्रेयस्तु व्याधिते वाऽपि प्रागुत्थाय विचारणम् ॥
 व्याधितेषु विशेषेण नित्यं चङ्क्रमणं हितम् ॥ २९ ॥
 यत्पित्तं तैलजनितं लिण्डशेषं च यद्भवेत् ॥
 तयोर्निर्हरणार्थाय तैलान्ते पाययेद्घृतम् ॥ १३० ॥

सप्ताहमथ पञ्चाहं त्रिरात्रमथवा पुनः ॥
 ति(तै)लपानाद्घृतं वाऽपि वृद्धयर्थेन प्रदापयेत् ॥ ३१ ॥
 हृष्टोदग्रः स मातङ्गस्तेजोबलसमन्वितः ॥
 लघुर्ज्वबलामर्षादीप्ताग्निर्धेनुकामेना ॥ ३२ ॥
 मांसोपचयसंयुक्तः कामवानिन्द्रियैः (*स्पृष्टः ॥
 विसृष्टलिण्डमूत्रस्तु स्निग्धत्वक् प्रियदर्शनः ॥ ३३ ॥
 मृदुभिर्विशदैः स्निग्धैः सर्वश्रोतोभिर)न्वितः ॥
 यान्यान्प्रार्थयते कामान्समस्तांश्चोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
 न वेपते उरश्चास्य सम्यग्भक्ते च जीर्यति ॥
 न क्षुद्रमतिशृण्वं च स्निग्धं वृत्तं च युक्तितः ॥ ३५ ॥
 पक्कलिङ्गान्वितं काले शकृद्वाऽपि प्रमुञ्चति ॥
 ततो जवे च भारे च स्थाने च शयनेऽपि च ॥ ३६ ॥
 न च स्वेदमवाप्नोति सुप्तं शेते विबुध्यते ॥
 वातादीनां च दोषाणामनुलोमप्रवर्तनम् ॥ ३७ ॥
 'इन्द्रियैरिन्द्रियार्थं च यथावदवगच्छति ॥
 नित्योदग्रोऽथ सुमनाः सम्पक्किस्निग्धो भवेद्विपः ॥ ३८ ॥
 यदा तु गुरुगात्रत्वं क्रमे न्यासे च लक्ष्यते ॥
 मन्दमुद्धरते गात्रं मन्दं च परिबीजति ॥ ३९ ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च जृम्भते च पुनः पुनः ॥
 पर्यश्रु चोपलक्ष्येत ध्यानस्वप्नपरोऽपि वा ॥ ४० ॥
 विनमत्ययं चाभीक्ष्णं द्वेष्टि शय्यासनं निशि ॥
 क्षिप्रं न कुरुते संज्ञां दुर्मेनाः संभवेद्भजः ॥ ४१ ॥
 विद्यात्सुमनसं नागं दीप्ताग्निं धेनुकार्थिनम् ॥
 मृदुगात्रमुदीर्णं च रूपेभ्यो न च कुप्यति ॥ ४२ ॥
 रुजावन्न भवेत्तस्य त्वक्प्रसादश्च लक्ष्यते ॥
 शरीरोपन्ययश्चास्य स्वाम्यर्थाश्च विवर्धते ॥ ४३ ॥
 शब्दं स्पर्शं रसं रूपं गन्धं वाऽपि विशेषतः ॥
 सर्वाण्येतानि निःसङ्गं वेत्ति यः पञ्च पञ्चभिः ॥ ४४ ॥

*कपुस्तके धनुश्चिह्नान्तर्गतं पाठमल्लित्वा 'इन्द्रियान्वितः' इति लिखितमस्ति ।

घनं स्निग्धं च यस्य स्पाच्छकृत्पाण्डु विवर्णितः ॥
 पृत्तिका शर्करा वाऽपि यत्र मिश्रा न दृश्यते ॥ १४९ ॥
 एकवर्णमदुर्गन्धमविदग्धमनष्टुवम् ॥
 पुरीषं दृश्यते यस्य स नागो रोगवर्जितः ॥ १५० ॥
 तैले दत्ते शृते दत्ते स्नेहं पद्यतिसार्यते ॥
 पञ्चाहमथसप्ताहं कदुष्णं स पिबेज्जलम् ॥ १५१ ॥
 दर्भमूलपलान्यष्टौ सलिले काथयेच्छुचौ ॥
 एतत्स्निग्धाय पानीयं देयं वातानुलोमनम् ॥ १५२ ॥
 किञ्चित्स्निग्धपुरीषाय यवागूं पाययेद्विषक् ॥
 यदा यच्च प्रयोक्तव्यं स्नेहपानाय तच्छृणु ॥ १५३ ॥
 यावद्भोगो भवेन्नागस्तावत्प्रस्थान्मुसंस्कृतान् ॥
 तन्दुलानां प्रमाणेन यवागूं पाययेद्विषक् ॥ १५४ ॥
 एतैश्च मुद्रसहितैरनयैव हि मात्रया ॥
 कृत्वा यवागूं नागाय त्र्यहं भूयः प्रदापयेत् ॥ १५५ ॥
 तन्दुलाद्याढके भुक्तं मुद्रानामाढके रसम् ॥
 कृत्वा नागाय दातव्यमस्नेहलवणं त्र्यहम् ॥ १५६ ॥
 ततो भक्तचतुर्भागं चतुर्भागरसप्लुतम् ॥
 लवणस्य चतुर्भागं चैकाहं प्रतिभोजयेत् ॥ १५७ ॥
 विधाय त्वथ भुञ्जीत रसार्धेन मतङ्गजः ॥
 लवणस्योचितस्यार्धयोगं चास्मिन्प्रदापयेत् ॥ १५८ ॥
 रसस्य तु यथोक्तस्य विधाया लवणस्य च ॥
 पादहीनं प्रदातव्यं समस्तं भोजयेत्कृतम् ॥ १५९ ॥
 धान्याम्लेर्दोढिमाम्लेश्च दध्यम्लैः स्वरसंयुतम् ॥
 भक्तं त्र्यहं त्र्यहं दत्त्वा प्रसन्नां पाययेद्भ्यहम् ॥ १६० ॥
 यथापूर्वं समादिष्टो भोजनस्य विधिक्रमः ॥
 रसजातेषु सर्वेषु *तथा कार्यक्रमो भवेत् ॥ १६१ ॥
 यवसस्य चतुर्भागं स्नेहस्यान्ते प्रदापयेत् ॥
 ततोऽर्धमर्धस्यार्धेन हीनं सर्वक्रमात्ततः ॥ १६२ ॥
 स्नेहे निवृत्तमात्रे तु गात्राभ्यङ्गो विधीयते ॥
 विधां समस्तां च तथा शीतं चाम्भोऽवतारयेत् ॥ १६३ ॥

नागं ततः स्वलंकृत्य बलिनं व्याधिवर्जितम् ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे पार्थिवाय प्रदर्शयेत् ॥ १६० ॥
 अथ क्रमेण कुर्वीत रक्षां बद्ध्वाऽध्वकर्मसु ॥
 स्नेहं ततोऽस्य जनयेन्मदं च प्रदवर्धनैः ॥ ६१ ॥
 तैलक्षीरघृताद्यैश्च रोगसंशमनैः पुनः ॥ ६२ ॥
 इत्यङ्गाधिपनोदितेन मुनिना हेत्वर्थयुक्ता स्मृता
 पीनी प्रीतिगुणेन वारणहिता मात्रोपचारक्रमैः ॥
 यां पीत्वाऽऽतपशीतवृष्टिपवनाद्यत्यर्दितानां क्रमो
 नीरोगो बलवान्गजः श्रु(स्त्रु)तमदो भूत्वाऽथ हन्याद्रिपून् ॥ १६३ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे वृद्धोपदेशे चतुर्थं
 उत्तरस्थाने स्नेहपानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां हस्तिशास्त्रविशारदम् ॥
 पालकाप्यं महाप्राज्ञं सुखासीनं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 स्नेहपानं तथा कार्यं वारणानां महामुने ॥
 सर्पिर्वाऽपि कथं देयं वसा मज्जाऽपि वा कथम् ॥ २ ॥
 कस्मिन्दिने वा मासे वा तैले मात्रा च का स्मृता ॥
 जीर्यमाणं कथं तैलं विद्याज्जीर्णं कथं पुनः ॥ ३ ॥
 अजीर्णायां(?) कथं कुर्यादेतदिच्छामि वेदितुम् ॥
 उपचारप्रयोगं च निष्ठा तैलस्य वाऽऽदितः ॥ ४ ॥
 माननिर्माणयोगं च यवसे वाऽपि को विधिः ॥
 आहारं च कथं दद्यात्तैलपीताय दन्तिने ॥ ५ ॥
 शय्याभगं कथं कुर्यात्कथं च रसभोजनम् ॥
 को घृतस्योपचारश्च देयो वा कीदृशो गजे ॥ ६ ॥
 विचार्य सम्यग्बुद्ध्या हि भगवन्बलुमर्हसि ॥
 पालकाप्योऽङ्गराजेन त्र पृष्टस्त्विदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 गृणु राजन्निदं सर्वं यथावदनुपूर्वशः ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा यस्मिन्काले प्रदीयते ॥ ८ ॥

आषाढे समतिक्रान्ते श्रावणे समुपस्थिते ॥
 बहुले च व्यतिक्रान्ते शुक्ले स्नेहं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 हस्तश्रवणपुष्येषु चित्रायामश्वयुज्यपि ॥
 दशम्येकादशीद्वित्रयष्टम्यादिषु तिथिष्वपि ॥ १० ॥
 बलाभिजितसावित्रमैत्रेषु विजयेषु च ॥
 वर्जिता ऋतवो ये च तैलपानस्य ताज्जृणु ॥ ११ ॥
 ग्रीष्मे हेमन्तकाले च तैलपानं न दापयेत् ॥
 उद्योगे पूजितावेतौ ऋतू विजयकाङ्क्षिभिः ॥ १२ ॥
 दृष्टो वा विजयार्थं यो गजो राज्यान्तरं व्रजेत् ॥
 पीड्यमानोऽपि चान्येन राजा योद्धुं समुत्सहेत् ॥ १३ ॥
 हेमन्ते सस्यसंपूर्णा मेदिनी शीतलोदका ॥
 पन्त्यश्वरथनागानां भवेच्चापि सुखावहा ॥ १४ ॥
 लोभाद्धा यो व्रजेद्यात्रां भयाद्वाऽप्यथवा च यः ॥
 अकस्मात्संप्रयोगात्तु व्यापत्तिर्द्विरदे ध्रुवा ॥ १५ ॥
 महामात्रैस्तदा नागा विनीयन्ते च कर्मसु ॥
 शिशिरे घर्मकाले च वारणानां नराधिप ॥ १६ ॥
 घर्मकाले च ये दोषाः स्नेहपानस्य ताज्जृणु ॥
 ग्रीष्मे सूर्याशुभिर्दग्धा वृक्षा गुल्मास्तथैव च ॥ १७ ॥
 मेदिनी दवदग्धा च संक्षिप्तपवसोदका ॥
 निदाघजलरोधे च स्नेहतृष्णा प्रवर्तते ॥ १८ ॥
 क्षिप्रं प्राणा विपद्यन्ते तृणाम्रिरिव पार्थिव ॥
 इत्येतैः कारणै राजन्तुग्रीष्मो विगर्हितः ॥ १९ ॥
 तस्मात्प्रावृषि तैलं तु वारणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 तृणानि हरितान्यत्र स्युर्वनस्पतयस्तथा ॥ २० ॥
 पूर्णा वापी तडागानि मेदिनी सस्यसंवृता ॥
 शोभते हरतेऽत्यर्थमिन्द्रगोपकदर्दुराः ॥ २१ ॥
 न चातिशीतं नात्युष्णं न च युद्धं न कर्म वै ॥
 सर्वावस्थाश्च राजानो जलपूर्णा च मेदिनी ॥ २२ ॥
 स्वादुपानोदके पथ्ये विचित्रपवसावृते ॥
 स्थाने ग्रामे शिवे रम्ये स्नेहपानं समाचरेत् ॥ २३ ॥

भावने तेत्थपानं स्यादादी माद्वपदस्य च ॥
 तेत्थपाना तु नागस्य मानर्धवस्यसंभवा ॥ २४ ॥
 उत्तमाद्यवध्यानां वदेया इत्थिनां वदेत् ॥
 तेत्थं स्थले वदात्तस्य कुरो तर्पिर्विधीयते ॥ २५ ॥
 उरःक्षतानां वद्वानां वतां वज्रां च दापयेत् ॥
 तेत्थस्याथ वदस्यामि वयोगमत् उत्तरम् ॥ २६ ॥
 प्रतिपानं विशुद्धाय कवलेर्दीपिताय च ॥
 व्रातकृत्याय नामाय तेत्थपानं समाचरेत् ॥ २७ ॥
 जीर्णेऽल्पश(स)स्यं देयं च ततस्तोपावमाहनम् ॥
 स्नातपीतोदकं चैव निवाते स्थापयेत्ततः ॥ २८ ॥
 यद्योदितं च परसं तस्यं दद्याद्विचक्षणः ॥
 विद्यां च स्नेहयोगेन ह्यासयेत्तस्य इत्थिनः ॥ २९ ॥
 पीते वतुर्नाम्निकं च शय्यां रात्रौ नयेद्भुजम् ॥
 वत्पुद्गताय परसं वारजाय वदापयेत् ॥ ३० ॥
 वमाते सुखसुप्तं च सुद्वस्त(म्)वपुरीयिणम् ॥
 ततः सुवनसं ज्ञात्वा तेत्थं नागाय दापयेत् ॥ ३१ ॥
 द्रोणं वतुर्धे दिवसे पीतवन्तं वनङ्गजम् ॥
 धनुःशतायतां वीथीं नयेन्नीवेर्गतेन तम् ॥ ३२ ॥
 बोधवानस्य तत्तेत्थं सर्वतः प्रतिधारयि ॥
 तस्यग्न्यच्छति कोष्ठं च विक्रिपां न च न्यच्छति ॥ ३३ ॥
 स्वच्छन्वं बोधकं दद्यादावस्तास्यं च कोदिकम्(?) ॥
 पञ्चादकं वदेदेयं दिवसे पञ्चमे मते ॥ ३४ ॥
 षष्ठे पञ्चादकं दद्यादिवसे तस्य इत्थिनः ॥
 दिवसे सप्तमे चैव परीक्षेत वनङ्गजम् ॥ ३५ ॥
 अच्छपानं च पिबतः कोष्ठो यस्य न भिद्यते ॥
 दूर्ध्वं तु तस्य तं विद्यात्कोष्ठं वाकतपीडितम् ॥ ३६ ॥
 अष्टकक्रमयोगेन वर्षवेत्तस्य इत्थिनः ॥
 यां वाजां करयेत्तस्यैकां वाजां तनुवाचरेत् ॥ ३७ ॥
 उत्तमाय च नागाय देयं ज्ञानिसदादकम् ॥
 अग्नीं च विनातिष्ठेव इत्थ्याय नराधिप ॥ ३८ ॥

चतुर्विंशत्याहकं तु दापयेच्च कनीयसे ॥
 तत्राहं दापयेत्स्रोहमुचमाग्निं यत्तुजम् ॥ ३९ ॥
 मध्यमाग्निं च पञ्चाहं मन्दाग्निं म्यहमेव च ॥
 विरिष्यते ततः सम्यकोहं वाऽस्य विशुध्यति ॥ ४० ॥
 एतत्स्रोहप्रमाणं तु विधिं चैव समाचरेत् ॥
 विभागेन विधापाद्य कृत्स्नं भोजनमिष्यते ॥ ४१ ॥
 स्रोहमष्टं तु पिबतो लवणं न प्रदापयेत् ॥
 यस्यापि पिबतस्तेकं वारणस्य न जीर्यति ॥ ४२ ॥
 तस्य विश्रम्य वातव्यं द्यहं वा म्यहमेव वा ॥
 पिप्पलीधुष्टिमरिचं सपञ्चलवजापुतम् ॥ ४३ ॥
 विश्राम्येतस्य पिण्डं तु सापं मातः प्रदापयेत् ॥
 तर्कं वातहरं चैव लवणाद्य प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥
 पयोक्तं पयसं चैव नानार्येषु सुस्रोदकम् ॥
 एवं जीर्णं पदा तेकप्रयेन पापयेन्पुनः ॥ ४५ ॥
 अथास्याजीर्णतेजस्य निष्कानीमानि लक्षयेत् ॥
 दाहं संजनयेच्चैव गन्धानि घृणी च दन्तिनः ॥ ४६ ॥
 तेकं दधति सक्षेप्य हृदयं चास्य पीक्यते ॥
 र्वेपते चसिति स्थूलं मुलशोषश्च जापते ॥ ४७ ॥
 जिघं चैव पुरीषं स्याद्वक्तव्यं च वेदति ॥
 स्रोहभ्यापरहं च घोकां क्रियां तस्य समाचरेत् ॥ ४८ ॥
 कञ्जं जीर्णभावे तु तेके वस्याम्यतः परम् ॥
 द्विपस्य कुरुते गन्धानि दहं च पारिवीजति ॥ ४९ ॥
 विकारान्परिणाये तु कुरुते वारणो मुले ॥
 विशुष्यते दिनमिति वृज्वा चास्योपजापते ॥ ५० ॥
 जीर्णभाजस्य विज्ञानं जीर्णे जीर्णे प्रदापयेत् ॥
 अथेनं कन्दयितं स्रोहं पदार्थं प्रतिपादयेत् ॥ ५१ ॥
 ईप्सितं यदि नात्रेपु तेकं दद्यात्पुनस्तथा ॥
 परं प्रमाणं वस्यामि वदतस्तन्निबोध मे ॥ ५२ ॥
 पञ्च तार्यः स्मृताः श्रेष्ठे वसन्तो मध्यमे स्मृताः ॥
 विष्णुः शतौ अष्टम्यस्य इत्येवं स्रोहनिधयः ॥ ५३ ॥

यदा पूर्णो भवेत्स्रोहः संतर्भं तस्य कारयेत् ॥
 पञ्चाहं पापयेन्मण्डं भक्तं चास्ये वदापयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्चाहं मुलमण्डस्य दद्याच्च परतं कपु ॥
 शङ्खवेष्टदा भक्तं निःश्रेहं कृष्णमेव च ॥ ५५ ॥
 वनुभागं विधायास्तु वारणं प्रतिभोजयेत् ॥
 वर्धयेत्कमलश्यास्य मुद्रपुष्पेन भोजयेत् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीगृद्धरोराम्पा पञ्चसंस्कृतसंस्कृतान् ॥
 दापयेत्कमलश्यास्ये संस्कृतं रत्नभोजनम् ॥ ५७ ॥
 शालीनामोदनं दद्यात्सुम्बिकं मृदुमेव च ॥
 सुम्बोदनं च द्विन्द्रे स्नेहपीते वशास्पते ॥ ५८ ॥
 भक्तं स्नेहं रत्नं वामं कमयोगेन(च) वर्धयेत् ॥
 पन्थानि पञ्च नागाप न्त्रजस्य वदापयेत् ॥ ५९ ॥
 वर्धयेत्पान्थिकं तावदावःपुर्णं प्रमाणतः ॥
 गाभायां सर्वमेकं तु कञ्जरेषु मवाचरेत् ॥ ६० ॥
 शशाङ्गालरत्नवानां मोहपृष्पनेत्रयोः ॥
 सङ्खवागद्विषाणैर्वैलवारं प्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
 पिप्पलीवारवेपुंक्तः कृष्णीगृहमयान्वितः ॥
 वेतवारः वरेषः स्याद्भक्तं तेनैव कारयेत् ॥ ६२ ॥
 कुसारावधिपिप्पाकापिण्डो गुहमयान्वितः ॥
 वरेषो बृंहणाणां व वतिपानं च वन्तिनाम् ॥ ६३ ॥
 वसन्ता पञ्चस्रववेपुंक्ता निकटुकेन च ॥
 वराहवद्विषाणाधकुङ्कुमां सरोजयोः ॥ ६४ ॥
 आविष्टकपकमोघाणां शृङ्गाकाविकवाजसम् ॥
 रत्नपुत्रमकम्बलं यानुकुङ्कुमाभिवसम् ॥ ६५ ॥
 द्विकुसेन्धवसंपुक्तं तथा निकटुकेन च ॥
 रत्नं वरापयेनागे वारिहवाम्भक्तमंपुत्रम् ॥ ६६ ॥
 क्षेत्रे वान्तिः पूर्वोत्तरैर्यथास्तुप्रकाश्यते ॥
 वारिहवाम्भक्तमन्त्रेर्गुहसंकरया पुतेः ॥ ६७ ॥
 छास्वकेर्बृंहणाणां वेतवारं वदापयेत् ॥
 वटकुवतिपानं च वानुस्ये वदापयेत् ॥ ६८ ॥

एतेनैवोपचारेण रक्ष्यो मासद्वयं मजः ॥
 रत्नमवाप्तं वक्ष्यामि वारणानां वधाक्रमम् ॥ ६९ ॥
 अर्धादिकं प्रस्थरस्मी रत्नं नागाय दापयेत् ॥
 सायं प्रातश्च निर्मलच्छेद्यथापूर्वमरोगवान् ॥ ७० ॥
 पयाशास्त्रसमुत्तिष्ठं तत्सर्वं समुपाचरेत् ॥
 एवमाप्यापते नागो न च तेजं विपद्यत ॥ ७१ ॥
 मृदूनाति मर्दनीयानि हायांष्यपि हरत्यसौ ॥
 स्निग्धरोमच्छिन्नांगः स्नेहितः स सुप्तिं भवेत् ॥ ७२ ॥
 तेजमात्रा तु या शोका सर्पिषो वा विधीयते ॥
 उपचारविधिष्वेव पया तेजं तथेव च ॥ ७३ ॥
 सर्पिराश्वपुत्रे मांसं वारणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 सुखोष्णं पापयेत्सर्पिः प्रातरुत्थाय वारणम् ॥ ७४ ॥
 काप्येत्कट(ण्ट)कच्छत्रं हस्तिवेशमास्य सर्वतः ॥
 तमृदे चाग्रिमंक्षीघ्रं प्रतिबाहोऽनुकारयेत् ॥ ७५ ॥
 गोकरीयसुम्भ(मं)कीर्णा शय्या चास्य हिता भवेत् ॥
 परमानि च देयानि हरितानि मृदूनि च ॥ ७६ ॥
 कवन्मास्य प्रदेयाः स्पृस्तया वातहरा मजे ॥
 प्रभाते मुदितं दृष्ट्वा ततश्च क्रमयेद्गजम् ॥ ७७ ॥
 धनुःशतापतां वीथीं बाहयेन्मयघ्नं गजम् ॥
 बलं वक्रातसारम्भं च जीर्णांजीर्यं च लभयेत् ॥ ७८ ॥
 द्वितीयं द्विगुणं वीथ्यां बाहयेद्धारणं शनैः ॥
 वज्रादिकं तु पाते तु स्त्रपनं चास्य निर्दिशेत् ॥ ७९ ॥
 पट्ट(दु)द्रुताय परसं वारणाव प्रदापयेत् ॥
 प्रभाते स्थानमानीय दृष्ट्वा सुमनसं गजम् ॥ ८० ॥
 सर्पिः प्रदापयेत्तस्यै पूर्वोक्तेस्तेरुपकथेः ॥
 एव ते सर्पिषः शोको विधिबच्छस्य(?) भूमिष ॥ ८१ ॥
 दुर्बल्यो वक्रमाप्नोति मांसं तेजश्च रधते ॥
 तथाऽप्यानं विचरते शीतमुष्णं च वारणः ॥ ८२ ॥
 स्नेहं विचरतेऽस्यार्थं न च कर्मणि सज्जते ॥
 हस्तेते सर्पिषः पाने गुणाः सम्पद्यन्कीर्तिताः ॥ ८३ ॥

वत्तायव्यामवायं तु नितिकं वक्ष्यते त्वतः ॥
 यज्या वैव यथा योक्त तन्मे शृणु यदीयते ॥ ८४ ॥
 वेदवेदास्तपोर्विष्ये वक्ष्याम्यव्यासते विषयः ॥
 महिषजवराहाणां ये चान्ये वनचारिणः ॥ ८५ ॥
 नक्षपाटीनमस्त्यानां ये च स्फुजं चारिणः ॥
 यज्या तेभ्यः प्रदातव्या वत्ता वाऽपि यदीयते ॥ ८६ ॥
 रोमाः सम्यक्प्रसास्यन्ति बलं तेन च वर्धते ॥
 मांसोपचितसर्वाङ्गैर्नोपयं चास्य जायते ॥ ८७ ॥
 यज्यास्तु विधिरित्येष गुणाद्यापि यकीर्तिताः ॥
 क्वः स एव पूर्वोक्तो पथोक्तः सर्पिषो यथा ॥ ८८ ॥
 तमाचरेद्यथोपिदं वैद्यः शास्त्रविशारदः ॥
 यवस्तानि विधिनाणि वारणं ताम्रपत्रिकम् ॥ ८९ ॥
 भेदनीयानि जानीयानृणान्येतानि पार्थिव ॥
 उत्कृष्टं रोहिषं वैव कर्मिपार्थं तथैव च ॥ ९० ॥
 उप(त्य)क्तं पशुवं वैव यक्षान्यव्याङ्गुलं स्मृतम् ॥
 संपातार्थं प्रदेयं स्यान्मोहपीतेषु हास्तिषु ॥ ९१ ॥
 इति स्वयुध्या विनयेन निष्पया-

द्रजाय तेकं विधिवन्मपादितम् ॥

करोम्यरोमं वीकिनं च वारणं

त चापि राजा भिषमाश्रुपात्पराय ॥ ९२ ॥

इति श्रीपाककाण्डे हस्त्र्यापुर्वैरवहावचने चतुर्थं उत्तरस्थाने छेद-

पानविधिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ वृत्तीयांऽध्यायः ।

अङ्गुले हि राजा चम्पाया पाककाण्डं स्व वृच्छति ॥

अक्षपानविधिं कुरुष्व श्रोतुमिच्छति वृत्ततः ॥ १ ॥

वेदकोदकपूरणानां वृत्ततेकरतस्य च ॥

गुच्छरोपायं ये तत्र तङ्गमे व्याचक्ष्व वृच्छतः ॥ २ ॥

ततः शोवाच वनवाग्मीककाण्डो महाशुनिः ॥

जातवागोत्तमोच्छ्रायः पादहीनश्चरमिकः ॥ ३ ॥

तपादे ह्यवरणी च आपामस्तस्य इन्तिमः ॥
 ह्यवरणी विवस्तिष्ठ नाहोऽयस्य विनिमित्तः ॥ ४ ॥
 अङ्गुलानि च वस्वारि पञ्चमांशो यवस्य च ॥
 स्मृतोत्तमस्य नागस्य वर्षहृदिः समुच्छ्रये ॥ ५ ॥
 पञ्चाङ्गुलं सन्निपद्यं यवभागश्च पञ्चमः ॥
 तस्य स्याद्दृष्टिरापामे परिणाहे पञ्चकुला ॥ ६ ॥
 अहीनाङ्गस्य नागस्य जन्मना वा विरोधिनः ॥
 समवेतत्प्रमाणं स्याद्विषमं स्यादतोऽन्यथा ॥ ७ ॥
 हृदाः क्षीणाश्च बालाश्च न निर्देश्या हि रूपतः ॥
 बाढः समस्तरूपश्च क्षीणो हृदश्च हीपते ॥ ८ ॥
 पूर्वकायेऽधिको पक्ष पक्ष पश्चात्प्रपीडितः ॥
 विभिन्नव्यातिसंक्षिप्तो हीनप्रीवामुखस्तथा ॥ ९ ॥
 यो विशालश्चोपरिष्ठाच्छिखोरसित(?)स्तथा ॥
 भेदतश्चापि कुम्भश्च पृष्ठतश्च समुन्नतः ॥ १० ॥
 बाधनो अपहीनश्च विकटोऽन्यथमाहितः ॥
 अल्पं दीर्घगात्रश्च अग्रमेव च वोढश ॥ ११ ॥
 विपरीतगुणा येऽन्ये निर्माणे चाविरोधिनः ॥
 तेषु मानं प्रयोजक्यं तत्रस्तगुणयोगतः ॥ १२ ॥
 तदर्थं चेव मातव्यो नागो वेद्यैः प्रमाणतः ॥
 ततः सुस्थितसर्वाङ्गः समादेशाश्रयो मजः ॥ १३ ॥
 अनुसृतो नावनतो मातव्यो दण्डरज्जुभिः ॥
 तत्रस्थस्यासपोः कापो दण्डस्तिपेकप्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥
 त्रिभुजस्थेन दण्डेन ऊर्ध्वे दण्डं चरं स्पृशेत् ॥
 स च येन प्रवेशेन दण्डो दण्डं च संस्पृशेत् ॥ १५ ॥
 *ताप्यस्तत्रैव तच्चास्य प्रमाणं दर्शयितुं भवेत् ॥
 तत्र बहु चेव तत्र स्युः पञ्चैव परिनिमित्ताः ॥ १६ ॥
 उत्तमाधमव्यामां दर्शयितुं च रजयः ॥
 तिर्यग्दण्डापतः स्यात्पः कुम्भपेक्षयोगतः ॥ १७ ॥

• 'वाप्य' इति 'स्याप्य' इति वा भवेत् ॥

१ क. 'स वाप्यना वा विरोधिनः ॥ १५ ॥ १ क. अर्वाग्नीयश्च कु' । स-
 नवाग्रथापि कु' ।

आयासस्तु वनासम्भो रक्षसा वल्कीश्च वीरवेत् ॥
 तत्र महेष्वाही च तेषामावागच्छन्निधौ ॥ १८ ॥
 उत्तमाद्यवयव्यानामरस्त्रीनां वृषग्विधिः ॥
 परिचाहः वनासम्भः कक्षाकारणवाधितः ॥ १९ ॥
 रक्षा तत्रापि नामानां वयानं संवदक्यते ॥
 तत्राही परिचाहः स्यादधमो नव मध्यमः ॥ २० ॥
 दक्ष रक्षीपरीजाहो गजस्तमोत्तमो महेत् ॥
 बन्धं त्रिविधमप्युक्तं गजानां नपकोविदेः ॥ २१ ॥
 तत्र वयानं नोकं तु हस्तिनीनां महाबुधे ॥
 तदहं ज्ञानुमिच्छामि त्वत्प्रसादाद्दिशोत्तम ॥ २२ ॥
 त्रिविधं हस्तिनीनां तु बन्धं पोगं प्रवक्ष्ये मे ॥
 एवं वृद्धोऽङ्गुराजो न पाककाप्यस्ततोऽबहीत् ॥ २३ ॥
 पठरस्तीतमुत्सेषा त्वष्टारग्निमवापता ॥
 कक्षावागवदेशे च नवर्त्तनमवाप्तः ॥ २४ ॥
 विता मानविधिष्वेस्तु परि स्यात्सर्वतः नया ॥
 उत्तमं बन्धं पोगं तु हस्तिनीनां विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 पञ्चदस्ततमुत्सेषा आयागे मग्नमायता ॥
 अष्टरग्निपरीजाहा मध्यवर्ध्यानि पूजिताः ॥ २६ ॥
 चतुर्दस्ततमुत्सेषा आयागे पट्ट(दु)मंविताः ॥
 अथवा तत्रदस्ता तु परिजाहेन कीर्तिता ॥ २७ ॥
 इति बन्धं वयानं तु मपोक्तं हस्तिनीषु ते ॥
 वक्रमवागवप्यातां प्रवक्ष्यामि पञ्चाक्षरम् ॥ २८ ॥
 मापोमिकं महेदेकं वेपगावशंकं तथा ॥
 वलङ्गुजस्य मध्यस्य मधोमे पङ्कजं कृतम् ॥ २९ ॥
 उत्तमायां मधोमे तु हस्तिन्या तन्वकीर्तिनम् ॥
 मध्यमे वक्रमिच्छामि तस्याः श्रेष्ठं मनीषिणः ॥ ३० ॥
 पञ्चपोजनमा राजन्मध्यमा हस्तिनी महेत् ॥
 पोजनाणि तु चत्वारि मध्यन्यापारतया वक्ते ॥ ३१ ॥
 वेपरागशिकी तक्षा वक्ते वेद विवाहवेत् ॥
 गुणान्तमस्तानेताह तन्वमेतास्तु कक्षवेत् ॥ ३२ ॥

वज्रमुवाचः कार्यः स्वादिति मे निश्चिता मयिः ॥
 अथराका भवेद्द्रोणराकस्य प्रमाणतः ॥ ३३ ॥
 उत्तमा मध्यमस्याप्यमध्यमा चाधमस्य च ॥
 अधम्यामपि ज्ञानीवाचतुर्हस्ततन्निताम् ॥ ३४ ॥
 वर्धतस्तत्र विज्ञेयो भवेज्जाहारको विधिः ॥
 • धरत्नेस्तत्र नागानां द्रोणमित्युपदिश्यते ॥ ३५ ॥
 कुडवस्य प्रमाणं तु पूर्वं पत्तमुदाहृतम् ॥
 स्नेहमकापि नाभेभ्यो विधिनाऽनेन दापयेत् ॥ ३६ ॥
 मकस्नेहप्रमाणं तु प्रवक्ष्याम्यस्य उत्तरम् ॥
 तत्रारत्नी प्रदातव्यं स्नेहस्यार्धाढकं भवेत् ॥ ३७ ॥
 तद्वृत्तानां भवेद्द्रोणमरत्नी त्वणस्य तु ॥
 पत्मानि दश तावन्ति गुडस्यापि प्रमाणतः ॥ ३८ ॥
 द्वादश द्रोणपर्यापो माषाणां तु नृपा धृनः ॥
 मारः स विहितो द्रोणो यवमस्य प्रमाणतः ॥ ३९ ॥
 धातुस्य यवस्येतत्प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
 शुष्काणां च छट्वर्णां च शण्ड्याणां च नराधिप ॥ ४० ॥
 वषाह्निगुणितं मारं यवसार्ये महीपते ॥
 कालितानां तु धान्यानामर्धमारं प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 तेषामेव सगर्भाणां त्रिभागोऽनं प्रदापयेत् ॥
 भतेलकवर्णां मातृविधां मुक्षीत वारजः ॥ ४२ ॥
 तर्पिर्गुडसमायुक्तं वज्रा तपकलेन वा ॥
 सायमर्धं तल्लवणां तस्नेहरसकां नृप ॥ ४३ ॥
 विधायोगाच्चतुर्भागः कवल्मधापनादिकः ॥
 ग्रीष्मे भवेद्यो नागानां मोदकस्य महीपते ॥ ४४ ॥
 कृत्वात्वाचापि नागानां बह्वो वृणदाढ्यः ॥
 आढकीयं भवेद्द्रोणं यवसा मेदकस्य च ॥ ४५ ॥
 मांसस्य पक्ष्यश्चासरेषां स्याद्द्रोणसंख्यया ॥
 वराहोरध्वमहिषाः शशाजहरिणा मृगाः ॥ ४६ ॥
 स्वच्छदृते प्रदातव्या रसायै रन्तिना नृप ॥
 कुकुमाद्य मधुराद्य कारतिदिग्भिः सह ॥ ४७ ॥

• 'मरालक' इति भवेत् ॥

भाटीहंसाश्च नामानां रसार्थे विधिनाः स्मृताः ॥
 द्रोणे त्रिकुटकस्येकसंस्कारार्थं पत्रं स्मृतम् ॥ ४८ ॥
 छोरस्य कुडवः पूर्णो वधप्रार्थार्थकं भवेत् ॥
 बर्हिता तेन विधिवद्विधौ भुञ्जीत वारणः ॥ ४९ ॥
 भुक्त्वा चाऽनुपिवेन्मद्यं पीत्वा भुञ्जीत वा पुनः ॥
 रसा हि वे महाराज शेषा शेषकराः स्मृताः ॥ ५० ॥
 बाहुणी भेदकतया रसस्यार्थादकं भवेत् ॥
 विधापोमानु द्विगुणं सर्पिः क्षीरं प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥
 द्विगुणं तु विधापोमात्पादभागोदकं पिवेत् ॥
 घानरेव गजो भुञ्जेत्(?) द्विगुणोदकतेजकम् ॥ ५२ ॥
 भक्ततेजसमस्त्रेहो भेदकेषु विधीयते ॥
 भेदकाम्बापि नामानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥
 विदक्काक्षीरकुम्भाचमापगोधूमसंस्कृताः ॥
 दधिमौरीरकपुनो घृथज्योदकमंजिनाम् ॥ ५४ ॥
 पदा मद्यं पिवेन्नागो द्राक्षया सह पोजितम् ॥
 तदा द्राक्षा मदानस्या भक्तपोदशार्पिकी ॥ ५५ ॥
 भक्तमद्यप्रमाणेन पोंगं मद्यस्य कारयेत् ॥
 तेजेन नवनेनापि पधोरिष्टप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 गुहनेनापि च मंयोगो पधोरिष्टेन पूजितः ॥
 कुडवं दीपनेत्यस्य रसार्थं प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
 मलस्य चाण्डकोशस्य अक्षणे गोरिकापुनः ॥
 नरेन्द्र दान्तने देवो घृतस्य कुडरो भवेत् ॥ ५८ ॥
 गोरिकस्य पत्रं तत्र द्रोणे वचाद्विचक्षणः ॥
 दन्तिने कुडवः पूर्णस्तेजस्यथ घृतस्य च ॥ ५९ ॥
 अक्षणे शिरसो देवो मयेमंयोजने भवेत् ॥
 अर्धमस्यस्यनु विज्ञेयो गजानां मात्रमेवमेव ॥ ६० ॥
 तस्माच्चतुर्गुणः छेदो विहितः सेवने त्रय ॥
 देवः पदपान्किको रत्नगोरिकस्य प्रमाणतः ॥ ६१ ॥
 केचिद्विच्छन्ति नागस्य छेदपीतस्य मोजनम् ॥
 मुक्तस्य चानुपानं च केचिद्विच्छन्ति पार्थिव ॥ ६२ ॥

भगवापि बहवो दृष्टा गुणाः शास्त्रविस्तारदेः ॥
 इति स्नेहविचारस्य सप्तमाष्टगुणक्रमः ॥ ६३ ॥
 त्रिविधायोगपरसं सर्वं देयं च कीर्तितम् ॥
 पञ्चमाष्टं समुद्दिष्टं त्रिविधेष्वेव हस्तिषु ॥ ६४ ॥
 तन्क्रमेण समुद्दिष्टं दीर्घाग्रिभ्यधिकं भवेत् ॥
 ततोऽङ्गुलतिरङ्गुलो विनयात्पुनरुत्थितः ॥ ६५ ॥
 अग्रवीर्यगुणस्यैव पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥
 भगवन्पञ्चगोत्रं कीर्तयिष्याम्यहं तथा ॥ ६६ ॥
 ये तु यास्मिन्गुणा दत्ते तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 ततः प्रोवाच भगवानादितो परमे गुणान् ॥ ६७ ॥
 नृणं नृण्यापहं प्रोक्तं नृणं नृप्रिकरं स्मृतम् ॥
 मनःप्रसादनं चैव ब्रह्मणीर्दीपनं तथा ॥ ६८ ॥
 वातपित्तकफानां च रक्तस्य च निवर्हणम् ॥
 नृणं हर्षयते(?) दोषानुदीर्णानां हि हस्तिनाम् ॥ ६९ ॥
 नृणाहर्षयते प्राणांश्च नृणां संभवतीन्द्रियम् ॥
 अग्रान्नातिर्वाचनत्वं तन्द्रां निद्रां च हस्तिनाम् ॥ ७० ॥
 नृणं यथा नाशयति शृणु पश्माश्च कारणान् ॥
 सोमादायः संभवन्ति नृणमध्यस्थ जायते ॥ ७१ ॥
 पत्किञ्चित्स्यावेरं चैव प्रभूतं जङ्गमं तथा ॥
 आप्याययति तन्मयं सोमो वे पृथिवीपते ॥ ७२ ॥
 सोमात्मकाश्च मातङ्गा शीतमान्मया विशेषतः ॥
 तस्मादाश्च ब्रजेदकैः पयापेणोत्तरी दिशम् ॥ ७३ ॥
 क्षीयन्ते हि तदा नागा हीनप्राणा भवन्ति च ॥
 वक्षिणापनसंस्थे तु सूर्ये सुप्तपरापणाः ॥ ७४ ॥
 आश्वादयान्तं निष्पन्नं नृणं नागा न संशयः ॥
 भवन्पुस्तारवन्तश्च नृणेभ्यः मतङ्गजाः ॥ ७५ ॥
 तदा च पुण्यं विमुक्तं बन्धवन्तो भवन्ति च ॥
 ततः बहुव्रतसो रवन्ते धेनुकादिभिः ॥ ७६ ॥

• 'पुण्यं नृणं' इति भवेत् ।

विहरन्तश्च तरिचः स्वेराहारा वसकुम्भाः ॥
 ते स्वेरं कृष्णपुत्रास्तु स्वेरमात्रेव वारणाः ॥ ७७ ॥
 गच्छन्ति तेषु न स्वेरं कर्म वेदाऽऽवृत्तापि ॥
 वसाः स्वेरं वजापन्ते-मृगास्तृणगुणेः तथा ॥ ७८ ॥
 कृणेन तेजो भवति कृष्णास्तंभवतीन्द्रियम् ।
 तर्हि मृगास्तृणवरास्तृणमाणास्तृणमिषाः ॥ ७९ ॥
 कृणेन नागा जीवन्ति वने श्रावेऽपि वा तथा ॥
 भुक्त्वा नरो हि कृष्णं किञ्चित्स्वारेख्योपरि ॥ ८० ॥
 तथा कृणेन मृगानां किञ्चिदेवानुमोजनम् ॥
 आसवेः स्नेहपानेवां रतेरां विविधेहितेः ॥ ८१ ॥
 नस्यवस्तिक्षियाभिरां भेषजैर्गां पृथग्भिधेः ॥
 न हि धारयितुं शक्यास्तृणहीना वसकुम्भाः ॥ ८२ ॥
 कृणैर्विना न जीवन्ति कृणमात्प्यनया गजाः ॥
 तस्मान्कृणेन हीनानां जीविते संशयो भुवम् ॥ ८३ ॥
 तत्समुन्म्या वज्रवतेजोभवगुणा नृप ॥
 ज्ञातपत्रगुणाहारा इक्षवङ्गाशिनः तथा ॥ ८४ ॥
 वने दोषा न गच्छन्ति विधा क्वचनवर्जिताः ॥
 अत्यन्तोचितभावादि वातङ्गानां कृणं हितम् ॥ ८५ ॥
 यथा कवकसंपुङ्गं कुर्वन् पङ्कुरानि च ॥
 वधवन्धपरिच्छिन्ना ग्राम्याः परवशं गताः ॥ ८६ ॥
 अभ्युदनुं न शक्यन्ते परतेनैव केवकम् ॥
 स्नेहधीरान्वरतेर्विधाय वसतोऽपि च ॥ ८७ ॥
 सम्यग्वाग्निनिच्छेद्य भोजनेर्विधिवैरपि ॥
 विधिवत्ते गजा पुत्राः कर्मव्याः वृषिबीरवते ॥ ८८ ॥
 कृपोऽङ्कुराजः पत्रच्छ पातकाप्यं महानुमिम् ॥
 वनुष्यकारो यः शोकस्त्वयाऽऽहारो महानुमे ॥ ८९ ॥
 त कथं हन्तिने देवस्तम्बवाऽऽवश्यं वृच्छतः ॥
 एवं ह्योऽङ्कुराजेन पातकाप्यस्ततोऽवधीत् ॥ ९० ॥
 मोक्षं मह्यं च वेद्यं न केनैव वेति वनुर्विद्यम् ॥
 वम मोक्षं मवेद्वाजानाजार्थं वृथग्भिद्यम् ॥ ९१ ॥

संस्कृतसंस्कृतं वैव द्विविधं संवत्सरे ॥
 तत्र संस्कृतमेवात्र वक्ष्यामि पपाकमम् ॥ ९२ ॥
 धर्मं मात्सर्यं स्नेहं कर्षकं च तथा वधि ॥
 संस्कृतं त्वेकतः प्रोक्तमसंस्कृतमतः गृणु ॥ ९३ ॥
 एतेर्विचक्षितं त्वचं तण्डुलाश्च नराधिप ॥
 वक्ष्यामि भक्ष्यं नागानां तन्मे निमदतः गृणु ॥ ९४ ॥
 कुर्वकं पल्लवं भङ्गं शास्त्रान्वद्भुक्तमेव च ॥
 वृणानि चेति जानीयाद्भक्ष्यं राजन्विशेषतः ॥ ९५ ॥
 पेपान्यपि च वक्ष्यामि पानि नागाः पिबन्त्यतः ॥
 पवागृहीरमद्याश्च रसाश्च विविधा नृप ॥ ९६ ॥
 स्नेहाः सर्वे महीपात्र संस्कृतसंस्कृताश्च ये ॥
 पंक्कं वृहत्तं वैव महास्नेहश्च पार्थिव ॥ ९७ ॥
 तेकं पूतं पक्कं च वसा च वृहत्तं स्मृतम् ॥
 स्नेहाः सर्वेऽथ मात्सर्यं वेदोभञ्जारसास्तथा ॥ ९८ ॥
 वसां चाप्येकतः पक्त्वा महास्नेह इति स्मृतः ॥
 पेपान्येतानि चोक्तानि स्नेहान्यपि विबोध मे ॥ ९९ ॥
 उत्कारिका वेसवारो वेदकाश्च नराधिप ॥
 उत्कारिका वक्ष्यामि तन्मे निमदतः गृणु ॥ १०० ॥
 विपाकबीजं सर्वेषां वस्तकं पनसानि च ॥
 पदमोक्षमृचानि घृतेन सह पाचयेत् ॥ १ ॥
 वरस्पण्डिका शर्करा वा तत्र पेपा पपाकमम् ॥
 हस्वगोधूमवृणानि पिप्पलीस्तण्डुलास्तथा ॥ २ ॥
 घृते गुहं च संपोष्य पाचयेन्मतिमान्मपक् ॥
 तक्रवश्च सुघृहा वै भोजं वाऽथ कसेरुकः ॥ ३ ॥
 तथा पुष्करबीजानि हस्ववृणानि कास्पयेत् ॥
 घृतेन वरिवैर्वाऽपि पुक्त्या सम्याग्रपाचयेत् ॥ ४ ॥
 घृतवचास्तु नागस्य कषायविचकवर्धनम् ॥

इत्युत्कारिका ॥

अतः परं वक्ष्यामि वेसवारं महीपते ॥ ५ ॥

मांसं निरस्त्रि सुस्त्रिचं पुनर्हयदि वृषिदम् ॥

पिप्पलीशुष्कमरिचगुडस्तपिःसर्वाश्वितम् ॥ ९ ॥

एकस्थं पाचयेत्तस्यभ्येतवारस्ततः स्मृतः ॥

• — (द्वितीयमपि मे गृणु) ॥ ७ ॥

एतेनैव च कश्यपेन दध्ना संयोजय पाचयेत् ॥

एतदद्यान्तु नामानां बन्धमांसविवर्धनम् ॥ ८ ॥

इति वेत्तवारः ॥

मेदकांश्च प्ररुपाणि नामानां बन्धवर्धनान् ॥ ९ ॥

गोधमानय सुस्त्रिचान्धृताकण्डममापुनान् ॥

गुहेन द्विगुणीकृत्य देवो बन्धविवर्धनः ॥ ११० ॥

विडङ्गुलेनघापीश्च तेनेन सह योजयेत् ॥

द्वितीय एव विज्ञेयः कृमिकोष्ठारनाशनः ॥ ११ ॥

सुस्त्रिचं परकृन्मापं निजगुणंमदीनम् ॥

क्षीरं घृतं गुडं चैव एकस्थं पाचयेद्बुधः ॥ १२ ॥

एनं दद्यान्तु नामेभ्यो बन्धमांसविवर्धनम् ॥

इत्येते मेदकाः प्रोक्ताः ब्राह्मणानां पथाक्रमम् ॥ १३ ॥

परमाद्भुतं वर्धयते मांसं नेदोऽथ शोणितम् ॥

मेदका इति निर्दिष्टास्तस्मादेते नर्गाथिप ॥ १४ ॥

इति मेदकाः ॥

स्यात्पञ्चविंशतिपत्रः स्नेहस्यप्रमाणतः ॥

पञ्चविंशत्यत्रः बन्धो मेदके परिमाणतः ॥ ११५ ॥

शेषाणां पञ्चद्विंशन्तु रत्नानामुपदिश्यते ॥

क्षीरस्य तु त्रयः बन्ध्या घृतबन्धः ब्रह्मीक्षितः ॥ १६ ॥

रत्नद्रोणं च दानस्यं दध्नाघातं च तथा ॥

स्नेहस्याधातकं तरुण्याः क्षीरस्याधेनुका तथा ॥ १७ ॥

मेदकस्याऽऽहकं देवं पञ्चमस्य एव च ॥

स(त)त्सु कीडाविकं चैव गुडस्याष्टपत्रं तथा ॥ १८ ॥

• कृष्णपुष्पकयोः ' ' इति पुरिचिह्नं वर्धने । लघुपुष्पके तु पुरिचिह्नं नोप-
लभ्यते । ' ' धनुषिह्नं दद्यान्तु स्यो नास्ति पात्रं कृष्णपुष्पके ॥

भक्तः स्नेहतमो देयस्त्ववपीडस्तथैव च ॥
 मांसलोहरसेर्पुङ्कं सापाङ्गे भोजयेद्भक्षम् ॥ १९ ॥
 दद्याधिकदुकस्यापि पङ्कं द्रोणे विचक्षणः ॥
 एषाऽपि च विधा देवा सापं प्रातश्च दन्तिनाम् ॥ १२० ॥
 दध्ना पङ्कममापुक्ता गुडेन च समन्वितः ॥
 पूर्वाङ्गे भोजयेन्नागं प्रतिपत्तिमतन्द्रिताम् ॥ २१ ॥
 विधागुणान्प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथाक्रमम् ॥
 तत्रैवानि प्रदेयानि धान्यानि मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 शाक्यो यवगोधूमवीर्योऽथ मियङ्गवः ॥
 कोद्रवाथैव धान्यानि विहिता हीनभोजने ॥ २३ ॥
 यथोपपत्तिं तेषां नु भोजने नु विशेषतः ॥
 प्रायणे द्विगुः सम्यक्सुखं शर्या विगाहते ॥ २४ ॥
 भक्तस्नेहगुणानन्यान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 भक्ते सर्वैः प्रदानस्य लेलं वा दन्तिनां भवेत् ॥ १२५ ॥
 तत्र ये पितृना नागाः प्रकृत्या तत्रैव ये ॥
 मदक्षीणाश्च वृद्धाश्च धेनुकामु च विश्रुताः ॥ २६ ॥
 बाला दुर्बलपादाश्च ये च नेमानुरा गजाः ॥
 सौर्वर्त्मभ्यः प्रदानस्य तथा ये च नवग्रहाः ॥ २७ ॥
 तस्य दलस्य ये दृष्टा गुणास्त्रिंशन्नु निबोध मे ॥
 तादृ वणंकरं श्रेष्ठमागोयं बृहणं परम् ॥ २८ ॥
 आप्त्यं च विपन्नं च सर्वगोविनाशनम् ॥
 पूनं वर्णरसोपेतं गन्धमपञ्चमेव च ॥ २९ ॥
 (० बलं वर्णं जवं खैर सर्वं नागस्य वर्धयेत् ॥
 अरुम्यतं म्यरं खैर भ्रातृदग्धं तथैव च) ॥ ३० ॥
 भवेद्भोजनदुष्टं वा कृषीभर्वा समान्वितम् ॥
 एवैवधं भोज्यमानो बलाभागः प्रहीयते ॥ ३१ ॥
 बलात्प्रपुञ्ज्यमानस्तु भोजनं नाभिनन्दति ॥
 व्याप्यापामेकपाचिता ये गजाः स्थूलशारदाः ॥ ३२ ॥

• धनुर्बिह्वलग्नान्ग्यो नालि पाठः कपुलके ॥

वायोपुत्रोदाय वे वायव्यपुत्रिका ॥
 वे व वायव्यपुत्रिका स्त्रीपुत्रिका वे व वायव्यः ॥ ११ ॥
 बहुसन्धापि सन्धान्ये वे व नान्ये पुत्रकाः ॥
 तत्त्वत्तं हुत्वे वात्तं वेवा वायव्यपुत्रिका ॥ १४ ॥
 तेकं तेम्यः ववात्तम् वे वापि कुम्भिकोष्ठिनः ॥
 वेनुकानां व विहितं तेकमेव नदीपते ॥ १२५ ॥
 ताता व बहुपितृत्वात्तेकत्वाभ्यामवस्यते ॥
 तेकं वातहरं मोकं स्फुक्तमातविचर्चनम् ॥ १९ ॥
 कुम्भिकोष्ठमसनं धानुद्विकरं तथा ॥
 उत्साहजननं वेव तेजोवकविचर्चनम् ॥ २० ॥
 नदितां वेन विचिबद्धिषां मुञ्जीव वायव्यः ॥
 स्त्रेन सहिता इस्ता तस्यगृहपति द्विपम् ॥ २८ ॥
 वर्मपेक्षापि वन्द्याहि तस्यकपरिचयस्यपि ॥
 तेकं वज्रोदृतं पञ्च तच्चः व्रतवपयकम् ॥ २९ ॥
 ववेत्स्वादुरत्तं पञ्च तेन पुष्टिः वजापते ॥
 पद्माजने ववेत्किञ्चं कुम्भिकमूर्ध्पितं व पम् ॥ १४० ॥
 पद्मा कपायत्तंपुक्कं पञ्चाम्बरतद्वृषितम् ॥
 नदीसारकरं स्त्रेनद्वेवप्यंकरमेव व ॥ ४१ ॥
 वरंविधं तु वर्मपेत्तेकं नामस्य वार्धिव ॥
 नतो कवचदानस्य गुणान्वह्यापि वृषिप ॥ ४२ ॥
 नदितं वेव पञ्चति पञ्चति वास्य वस्तवपेत् ॥
 सोमिहं वरंपेक्षास्य वात्तं वास्यानुकोवपेत् ॥ ४३ ॥
 वात्तमेवोस्मिन्नजानो विचर्चयति वन्तिनाम् ॥
 सोपयेन्मृगवन्ति व ववत्तं वाभिन्नवपेत् ॥ ४४ ॥
 व्याधिपञ्चमर्न ओहं तेजोवकविचर्चनम् ॥
 स्त्रेनं वाचनं वेव वमर्न रक्तवर्चनम् ॥ १४५ ॥
 कवचं वीचयेद्वि पञ्चपादाद्वेव व ॥
 * वृषिपञ्चवारविज्ञानं निर्वर्तं हि कवचं वदेत् ॥ ४६ ॥
 कुम्भिकोष्ठमसनं वातरोमनिबद्धम् ॥
 कवचं नजयित्वा तु नक्तं विचिबद्धि वायव्यः ॥ ४७ ॥

सोमिदस्य जलं बीमिस्तेजसा तच्च रज्यते ॥
 तच्च मुक्यते देयं विधासेवेन वर्धितम् ॥ ४८ ॥
 पश्चात्प्रदाने मृण्यस्य हेतुं स्पष्टमिदं नमः ॥
 पशुविन्धनसंभारं कृत्वा वस्त्रिर्निषोमितः ॥ ४९ ॥
 भस्मी करोति क्कणं तद्वत्प्रयति भोजनम् ॥
 आहारोपचिताश्चैव दोषाश्चास्त्यग्र संशयः ॥ ५० ॥
 न चाऽऽहारोऽन्यत्सम्भारानां गजाहारेण संमितः ॥
 हस्तभङ्गज्जलागुल्यमृणशय्यादिभिर्गुरुः ॥ ५१ ॥
 विधायोगश्च सुतरां न्वरणेन विना कृतः ॥
 भवन्न इव पद्मानि बहुदोषकरो भवेत् ॥ ५२ ॥
 कोपपत्त्यनिर्लभं क्षिप्रमजीर्णं जनपत्त्यपि ॥
 पत्कुपान्मृत्निका भुक्ता तदेवान्वरणा विधा ॥ ५३ ॥
 तस्माच्छ्रवणदानं तु न प्रमुञ्चेत्कदाचन ॥
 रोमकं सेन्धवं चैव विहं सोवचलं तथा ॥ ५४ ॥
 स्वर्जिकाऽथ परक्षारं सामुद्रमथवोद्दिदम् ॥
 अष्टावेतानि कारिणां न्वरणानि पथाविधि ॥ १५५ ॥
 दद्याद्द्वौषे दशपलं सामुद्रमथैव भूमिप ॥
 शोषाणां पञ्चपान्कमरस्ति विद्धि पाथिव ॥ ५६ ॥
 इक्षुः क्षीरं घृतं मांसं वसा मेदक एव च ॥
 उत्कारिका वसवारो मेदकेन समो तथा ॥ ५७ ॥
 नैव ब्रह्मण्य चैतानि दद्यान्क्षीणाप वा पुनः ॥
 नवब्रह्मं दध्यमानमृतमं प्रातः न्यम्भयेत् ॥ ५८ ॥
 गुह्यतण्डुलकेर्पुकां प्रदद्यात्प्रथमेऽहनि ॥
 केरुकेः पाकृतेर्विधौ तृत्यं मध्यपतम्नतः ॥ ५९ ॥
 पलं पलं वर्षपते पावण कुडरो भवेत् ॥
 ततो द्विपम्पिका वृद्धिस्मण्डुलानां गुह्यत च ॥ १६० ॥
 अत्र मिश्रणितं देयं तस्माच्चापि चतुर्गेणम् ॥
 अनेन कर्मयोगेन(ण) विहृदिर्पावदाहकम् ॥ ६१ ॥
 अतः प्रस्थाविहृदिः स्यादावत्पूर्णा विधा भवेत् ॥
 कृत्वा गुह्यतः तु पलं त्रयमे तण्डुलकमे ॥ ६२ ॥

पात्रहृत्पञ्चमात्रं तु पूर्वोक्तं वे यथा नृप ॥
 कमेवानेन हृदिस्तु क्वचनस्यापि निधिता ॥ ९३ ॥
 यथा वासं तु क्वचनं तास्यी भवति हस्तिनः ॥
 ह्रातो गुह्यस्य कर्तव्यस्तथैव हृदिधीयते ॥ ९४ ॥
 अथ दद्यात्परं वाजी दन्तिना यनुजाधिः ॥
 तत्कमस्तप्युक्तः तर्पिर्गुडेन सह योजिताः ॥ ९५ ॥
 यदद्यादन्तिने तापं यकमासविवर्धनम् ॥
 यथा सर्वाभसान्त्वादेत्ततः पेयेषु योजयेत् ॥ ९६ ॥
 कमेन पूर्वपोनेन(य) विशेषस्त्विह वक्ष्यते ॥
 तैलं सोपेन संपुक्तं तर्पिस्तेन संपुतम् ॥ ९७ ॥
 तर्पिश्च वेदः(ः)संपुक्तं वेदश्च दत्तपा सह ॥
 दत्तपा योजयित्वा च यज्या देया यथाकथम् ॥ ९८ ॥
 रत्नानां हि शोषाणां पूर्वोक्तो यो भवेत्कथः ॥
 अथवासासनपाने तु निपुक्ते तस्य दन्तिनः ॥ ९९ ॥
 अथ भोज्ये कथञ्चापं कर्तव्यो वक्ष्यते तु यः ॥
 पिण्डमेकं ततो द्वौ श्रीश्चनुरश्च यथापयेत् ॥ १०० ॥
 अनेन कथयोगेन(य) वा च पूर्वा विद्या भवेत् ॥
 स्नेहस्य व्यवहारे तु कथो रत्नान्भवक्ष्यते ॥ १०१ ॥
 कुटवं यथं दद्यात्ततो द्विगुणितं पुनः ॥
 तस्माच्चगुणितं दद्याच्चतुर्गुणमतः परम् ॥ १०२ ॥
 हृदिरेषा भवेत्कार्या यावत्स्नेहमवाप्तः ॥
 स्नेहपुष्पा विद्या दत्ता तस्य स्नेहमिति द्विषम् ॥ १०३ ॥
 वर्येदेव वाऽप्यत्रि तस्य क्वचिन्नेव ॥
 स्नेहं च पीत्वा विधिवद्भोज्यते वारचो यदा ॥ १०४ ॥
 यदा तत्र गुणा दद्याः साक्षात्कुसलो रिमे ॥
 अथनाम्नरहन्त्यो वाक्यो नृपसाम्यति ॥ १०५ ॥
 नृपरोमाश्च नागानां न यदभ्युन्नयेदनाः ॥
 हृत्वं परिचयस्य च वाक्स्नेहस्योपयोगनात् ॥ १०६ ॥
 यथा च यदचन्ते व्यापयोऽनिकसंयदाः ॥
 नागानां (७ वाक्सायने) दृष्ट्वा वाऽप्युपसाम्यति ॥ १०७ ॥

वंसधुक्पुत्रिवशस्यः पक्षयोश्चैव मातुः ॥ ७८ ॥
 न कुप्यति भवेद्यापि वारणः स्थिरतां गतः ॥ ७९ ॥
 संशुष्कयवत्ताहारेर्हजमङ्गासनेः कुरोः ॥
 जायन्ते ये गजानां वे वद्विद्धा चैव मातुषु ॥ १८० ॥
 गर्भ एवानिक्तस्तेषां कुपितां गात्रसंधिषु ॥
 संविष्टम्(?) कुप्यति मुहुः स्मृत्तं च कुर्वते सङ्गत् ॥ ८१ ॥
 गात्रार्ताङ्गुनिभित्पादुस्त्वं द्विपं शालकोविदाः ॥
 येषां न कम्पतेऽत्यर्थं विशेषो गात्रसेवनेः ॥ ८२ ॥
 तेषामपि भवेत्पानमथ तेकस्य पूजितम् ॥
 बहुवेराद्य ये नागास्तथा पेऽपि च शारदाः ॥ ८३ ॥
 यत्तथा सर्वज्वरान्नितां तेषु दापयेत् ॥
 वाक्यी दीपयत्यग्निं जनपत्यङ्गकायवम् ॥ ८४ ॥
 यत्तादनीया वृष्या च बृंहणी दीपयर्हिनी ॥
 कृमिना तेकसंपुक्ता श्लेष्माणं च निरस्यति ॥ १८५ ॥
 दिता ध्यानमरुद्धाय तथा वाऽनिकरोगिणे ॥
 क्षुमिद्याविद्वर्शानां विष्णुतभस्तवक्षताम् ॥ ८६ ॥
 वादिरा द्राक्षया पुक्ता दिता श्लेहेन चान्विता ॥
 भाराप्यनयनभ्रान्ता बधवन्धारिताश्च ये ॥ ८७ ॥
 तदंसा ये च विदिता गजाः संपानकर्षणम् ॥
 ('तेभ्यो' मुहुषुता देया दन्तिभ्यो वादिरा तथा ॥ ८८ ॥
 बन्धस्तंनिपातेषु विदिता ये यत्विद्विरेः ॥
 वाक्यी पञ्चाभिर्पुक्ता रत्नेर्कवचमिहेः) ॥ ८९ ॥
 तेभ्यो गजेभ्यो वातभ्यां यथान्यापं महीपते ॥
 वज्रानाहेऽग्निरोर्कस्ये वृषिकानाह एव च ॥ १९० ॥
 वादिरा दन्तिभ्यो पृथ्या ज्वरेः सह योजिताः ॥
 वातोन्वयितवेदाश्च नागहृदाश्च ये गजाः ॥ १९१ ॥
 तेषां यपि हरा देवो पञ्चाभिर्कवचेर्पुता ॥
 भ्रान्ता ये वृषिता ये च विष्वक्पुत्रीषिः ॥ १९२ ॥

१ धनुर्विद्वद्भवान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुलके ।

१ क. न कुप्यति मुहुः सङ्गं मागस्य वृद्धो सङ्गत् । २ क. °या वयान्यात्रं
महीपते ॥ भा° ।

भरोचकारिवा ये स्पुराभासपविकारिणः ॥
 मन्दाग्रपत्र ये नागास्तथा च क्वत्ताग्रपः ॥ ९३ ॥
 तेभ्यो कादम्बरी रेया शारणेभ्यो विशेषतः ॥
 अलंभात् तथाऽम्बं च क्वत्तं च विवर्जितम् ॥ ९४ ॥
 अग्निना दूषित पत्र पत्र भाजनदूषितम् १
 द्वाविर्दोषैर्मिषुक्तानि मद्यानि व्रतवैधयेत् ॥ ९५ ॥
 परस्वस्थं तेजवर्णं स्याद्दूतवर्णमिदं च यत् ॥
 • करवीरोत्पन्नाभो जेम्बुमयगन्धं रमस्कृतम् ॥ ९६ ॥
 आस्वादे निक्तमधुरं प्रकृतस्थं वन्मान्वितम् ॥
 ईदृशं वापयेन्मद्यमदुष्टं दोषवर्जितम् ॥ ९७ ॥
 तत्र दोषान्मद्यस्यापि दुष्टमद्यस्य पार्थिव ॥
 पान्दोषाञ्जनयेरलं द्विराप प्रमाणतः ॥ ९८ ॥
 विषादवात्मिका कृपांशमभ्यन्तं विनीतिका ॥
 त्वग्दोषं पृथ्वता कृपांशमाणा व्यक्ता स्वरोचकम् ॥ ९९ ॥
 उष्णवातामिहसंनम्रा दत्ता पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अथ सन्निवर्त्तनी स्यान्निष्पन्नाऽध्वनीयंक्रम ॥ १०० ॥
 माण्डपुष्टा तथाऽऽभ्याने भोज्येना स्वादुवर्जिता ॥
 द्रव्येन सुरादोषास्तत्र मध्यगुहाहताः ॥ १ ॥
 दुरा श्रमं नाशयति भोज्येना वापकर्मणि ॥
 दीपयेद्दृढधीं वाप्य भुक्तं वास्यानुभोमयेत् ॥ २ ॥
 मयष्टं करोति दृढपमादारं वाभिनन्दनि ॥
 मनोदर्यकरी चैव प्रकृन्मन्त्रावशाधिनी ॥ ३ ॥
 दुरापा इति मे गन्त-गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥
 दन्तिभ्यो वापयेद्वाज्रन्वकमावाहृदये ॥ ४ ॥
 मद्योपयोमे नामानां (०८६०) विविधो विधिः ॥
 अथः परं वदस्यापि वैदकस्य गुणोदयम् ॥ २०५ ॥
 गन्तान्वदवकलीनान्वेदकः तद्व संयुताः(?) ॥
 कृदयस्यच नामानां) मदं चैव विवर्धयेत् ॥ ५ ॥

• अनुविद्वज्जयन्त्यो यानि पाठः कपुलके ।

पित्तमशयनो बल्यस्त्वृणोपशयनस्तथा ॥
 वेदकः संमदावप्यो ग्रीष्मे तु ब्रह्मकारिणा ॥ ७ ॥
 विदङ्गानां कषायेण मुद्गान्स्त्रिष्वान्प्रमाणतः ॥
 कषाये त्वादिरे चैव प्रभाते च सुशीतलान् ॥ ८ ॥
 कुटजस्येक्षुदस्यापि किष्कस्य च गुडस्य च ॥
 हृस्मक्ष्णं तमालोक्य निम्बस्य च धवस्य च ॥ ९ ॥
 पण्णां तु पन्थञ्चाशस्त्वमाशानामरतिनाम् ॥
 सोरीरस्याऽऽटकेनाथ तिलतेलेन वा पुनः ॥ २१० ॥
 तमं संघर्षं तत्सर्वं घातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसं च वर्धते तेन न च कुप्यन्ति घातवः ॥ ११ ॥
 दोषाधाम्य न कुप्यन्ति विदङ्गान्मेदकादतः ॥
 भक्षीराणां कषाये तु कलन्यान्पावयोद्विषक ॥ १२ ॥
 रजन्या वा कषायेऽस्मिन्सुमिद्वान्कापयेष्टृषु ॥
 त्वादिरामननिम्बानां वर्गं च कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 वनृणां पन्थञ्चाशन्मधुनः काञ्जिकस्य च ॥
 कुडवः कुडवधाम्र प्रदातव्यो विजानता ॥ १४ ॥
 स्यात्किष्कगुडतेनानां प्रत्येकं पन्थविंशतिः ॥
 तमं संघर्षं तत्सर्वं घातः शीतं प्रदापयेत् ॥ २१५ ॥
 शरीरं शीपते धानुं दोषाः कोपं न पान्ति च ॥
 ब्रह्मणी शीपते चास्माद्भजम्पाक्षीवमेदकात् ॥ १६ ॥
 मांभुवतपुन्दाश्चापि वर्जयित्वा च पूर्ववत् ॥
 रामो तस्यकृतं वर्गं वाऽप्यपकं सुशीतलम् ॥ १७ ॥
 प्रभाते तदुपादाय दापयेद्गुडकिष्कयोः ॥
 बल्यनागबर्काशमुककुनोत्पन्नकन्दजाम् ॥ १८ ॥
 तथेक्षुरकवीजानां वर्गं च समुपाहरेत् ॥
 तर्पेण पन्थञ्चाशस्त्वमाशानामरतिनतः ॥ १९ ॥
 तेकेन तर्पिषा वाऽपि ब्रह्मस्त्वर्धादकेन च ॥
 हृक्षीकृतं च संघर्षं घातरेव प्रदापयेत् ॥ २२० ॥
 पित्तमशयनं बल्यं तृण्यवाहयणाशनम् ॥
 ककवावहरं पच्यं मदसंजननं तथा ॥ २१ ॥

गोधूमवेदकं दद्याद्द्वारवाणां नराधिप ॥
 वाचास्तु निस्तुवाग्रामी हस्तिवाग्यातवेदिकम् ॥ २२ ॥
 वधाते शीतलं द्राक्षा मृक्कुण्डमुडकिण्वयोः ॥
 क्षीरिकापाः सुवृक्षेन सैववागेन योजयेत् ॥ २३ ॥
 पञ्चासत्पलमात्रेण पञ्चाशानामरस्मितः ॥
 तेलेन तर्पिषा वाऽपि दध्नस्त्वर्षादिकेन च ॥ २४ ॥
 एकीकृतं तमाकोष्ठ्य वातरेव वदापयेत् ॥
 कांस्यवेदोविद्वज्जप्यं दोषत्रयहितं नृप ॥ २२५ ॥
 कुण्ठां दाहं क्षयं मृच्छां नासयेदग्निमुद्धरेत् ॥
 वयं तप्यं वयं दीप्यं जनयेद्भाषवेदकः ॥ २६ ॥
 संजातशोणितो शोभां प्रतिष्ठया च दन्तिनः ॥
 वधाप नृपते देवो गोधूमाल्पस्तु वेदकः ॥ २७ ॥
 पञ्चमलेपिनी शोभां तमकक्षां च दन्तिनः ॥
 वाधाप द्विपदां जेह दातव्यो वापवेदकः ॥ २८ ॥
 तमसत्पलया पुच्छो यस्तु स्याद्यतिर्कीर्त्तया ॥
 अग्नीवेदकस्तस्यै दातव्यो दन्तिनं नृप ॥ २९ ॥
 वचवापां द्वितीयापां देवो गोधूमवेदकः ॥
 तृतीयापां चतुर्थ्यां च सोमापां वापवेदकः ॥ २३० ॥
 गजस्य पञ्चपट्ट्यां सोमापां कुम्भापवेदकः ॥
 वाधाप सप्तमीं शोभां विद्वज्ज्वालयस्तु वेदकः ॥ २३१ ॥
 पूजितो वार्षिके काले विद्वज्ज्वालीववेदकैः ॥
 द्विजे क्षीमाय संजातपूतिष्ठवाप दन्तिने ॥ ३२ ॥
 गोधूमवेदकं दद्यात्सर्वकालेषु योमनित् ॥
 क्षीप्ये वधाप दातव्यः करिणे वापवेदकः ॥ ३३ ॥
 बुध्वावपिचदा वर्यो बृहन्नो वदवर्धनः ॥

—०—

क्षीरस्य गुणदोषं तु यथावत्सर्वदशवते ॥ ३४ ॥
 वयं वाहिपमात्रं वा विधिपुत्रं यवो यवेत् ॥
 वारणेभ्यः वदातव्यं तत्र खेने गुणाः स्मृताः ॥ २३५ ॥

शीतलं मधुरं क्षिण्यं क्षीरं नृहृत्तं हितम् ॥
 आपुण्यं चैव हृण्यं च पयः परमेष्वनम् ॥ ३६ ॥
 (अहृणीपीपनं चैव लघोऽकृकरं तथा ॥
 मधुरक्षिण्यमावाभ्यां वातसेगविनाशनम्) ॥ ३७ ॥
 शैत्यान्माधुर्यमावाच पित्तप्रशमनं वृषः ॥
 एवमुक्तैर्गुणैर्पुङ्गवं कफे नातिहितं भवेत् ॥ ३८ ॥
 तदेव रक्षापित्तानां शेषजं परमं स्मृतम् ॥
 क्षीरपानाद्भिः सततं जायन्ते शान्तिनो मुनिः ॥ ३९ ॥
 निर्विकाराः श्वेतन्ते तस्मात्सर्वहितं पयः ॥
 गर्वाक्षिकान्तमात्रस्तु क्षीरं नागोऽभिनन्दति ॥ २४० ॥
 माषान्त्वर्षपते क्षीरं वर्णं च जनपत्यपि ॥
 तस्मात्क्षीरं नृपभेदं हस्तिनां दापयेद्विषक् ॥ ४१ ॥
 इन्द्रास्तद्वचका ये च धेनुकास्तु च विश्रुताः ॥
 तेभ्यः श्वेततः क्षीरं केवलं संश्रयापयेत् ॥ ४२ ॥
 संजातमाषमासेषु सर्पिष्कं संविधीयते ॥
 तेन संजायते नामः श्वेतत्वकनूदहः ॥ ४३ ॥
 स्थिरोपचितमासश्च वसधेन्द्रियमानसः ॥
 बह्वारिभिश्चुण्यं च रात्रिपूर्वितं च यत् ॥ ४४ ॥
 दोषान्मकोपंयत्येतद्भोजनोपहतं च यत् ॥
 वृण्वी छदि च जनयेद्ब्रह्मणीं वृषपत्यपि ॥ २४५ ॥
 .सद्यःक्षतमसंसृष्टं पयः सर्वगुणावहम् ॥
 'इमेत्येव विकारेषु क्षीरपानं न शस्यते ॥ ४६ ॥
 मय्यास्तमे हनुस्तमे अर्दिते सापत्तानुके ॥
 सिरस्तापे चास्थिमद्धे गळाने शूने तपेव च ॥ ४७ ॥
 कौष्ठमूत्रेषु सर्वेषु दोग्निशूनाश्च ये स्मृताः ॥
 अवाहिकायां वातभ्यं पयो मय्यं श्रमागतः ॥ ४८ ॥
 वृद्धे दाढे कुशे क्षीने पित्तरोगहतेषु च ॥
 धेनुकास्तु च वातभ्यं मत्सेषु विमर्शेषु च ॥ ४९ ॥

• अनुष्ठापनान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुलके । ' आर्यप्रयोगोऽयम् ।

वपोतीतेषु हीनेषु ये चापि कृपासोमिवाः ॥
 विहिताः संनिपातैश्च ब्रह्मणी येषु वा पुनः ॥ २५० ॥
 ब्रह्मणीनाञ्च ये नागा विरग्धकवकाश्च ये ॥
 क्षीरं तेभ्यः ब्रह्मात्म्यं ज्ञानेभ्यो हितमिच्छता ॥ २५१ ॥
 बलवन्तो दर्शवन्तः सर्वक्षीणा भवन्ति ये ।
 भवामिभृता ये वा स्युर्ये चाप्यध्वमता नृप ॥ २५२ ॥
 क्षीरपानं परं तेषामारोग्याय बन्धाय च ॥
 एवमेतन्महीपाकं मनसश्च यत्तादनम् ॥ २५३ ॥
 पथावदनुपूर्वेण नित्यमेव भिषग्वरः ॥
 न भवेही पिबेक्षीरं न कुक्षी श्लोपरी तथा ॥
 दधुभिर्धिमितकृद्वा न श्वित्री नेव कामनी ॥ २५४ ॥
 न बन्धी न किन्वासी च न च पामी पिबेक्षिपः ॥
 न पिबेक्ष्युष्मगुल्मघातो ज्वरमण्डो च वारणः ॥ २५५ ॥
 एवमेतेषु गोत्रेषु क्षीरं वेद्यं न दापयेत् ॥
 वातव्याधौ ब्रह्मात्म्यमथवा बन्धोमच्छता ॥ २५६ ॥
 इत्येते कीर्तिताः मध्यकक्षीरदानस्य पक्ष्य ॥
 गुणदोषाश्च विधिवद्यथावदनुपूर्वशः ॥ २५७ ॥

अतः परं ब्रह्मरूपिणो विधेयगुणावृत ॥
 क्षीरदोषे पथाऽऽयुक्तमन्त्रवृद्धनमेव च ॥ २५८ ॥
 वातं श्लेष्मण्येनस्त्रिपलं रक्तं च दूषयेत् ॥
 संजातरसवीर्यं च वारणाप्य ब्रह्मापयेत् ॥
 मध्यं माहवभाजं वा तथा पञ्चमसंपुनम् ॥
 वातपित्तप्रसन्नं दर्शनं बलमामयोः ॥ २५९ ॥
 शूलनां परिभागेन(च) ब्रह्मरूपिणो नृणां च ॥
 माहवि स्निग्धमधुरमुष्णमम्लं च दापयेत् ॥ २६० ॥
 कषायमधुरं शीतं शरत्काले हितं तथा ॥
 अर्युष्णं च शरत्काले कर्षणं च शिवमेवेत् ॥ २६१ ॥
 (०हेमन्ते निककटुकं कवकाञ्चं च दापयेत् ॥)
 कटुकं चैव तिकं च कषायमधुरं तथा ॥ २६२ ॥

• अनुविद्वद्भ्यान्तःस्थो नास्ति पाठः कटुकदे ॥

स्वर्णं च महातर्क्यं वसन्ते दन्तिनां नृप ॥

एवमृतपुत्रेषु विमल्य गुणदोषतः ॥ ६४ ॥

स्वबुद्ध्या चैव दातव्यं विमल्यं गुरुलाघवम् ॥

—०—

विद्यायां शाक्यः श्रेष्ठा ब्रीहयश्च नराधिप ॥ २६५ ॥

मध्यमं परगोधूममध्य(ध)मं कङ्ककोद्भवम् ॥

(०) विविधेष्वपि भागेषु यथावदनुपूर्वशः ॥ ६६ ॥

विधाकालं क्षुपतिता (?) रसं तर्पयते नृप ॥

रसस्तर्पयते रक्तं रक्तं मांसमपि च ॥ ६७ ॥

मांसं तर्पयते मेदो मेदोऽर्स्यानि च दन्तिनाम् ॥

अस्थिभिः पुण्यते मज्जा मज्जा शुक्रं च पुण्यति ॥ ६८ ॥

शुकेन तर्पितो देहो हृष्टस्नुष्टमना भवेत् ॥

सस्त्रोत्साहबलापेनः स्वस्थश्चलश्च जायते ॥ ६९ ॥

स्वस्थश्चलतया तस्य दोषा वातादयो नृप ॥

समीभवन्त्यधार्मिणश्च मदस्तस्मात्प्रवर्तते ॥ २७० ॥

मदः श्रीविज्ञपस्नेजः कान्तिरागोऽपमेव च ॥

गन्धः सप्यगन्धश्च सन्त्रमुत्साहमेव च ॥ ७१ ॥

एवमादीन्महीपान् विधा वर्धयते गुणान् ॥

एतेषामेव सर्वपापभावे विधया विना ॥ ७२ ॥

उपनाहे भवेन्माया परगोधूम एव च ॥

चतुर्भागप्रमाणेन कवलेऽप्युपनाहिकम् ॥ ७३ ॥

क्षेपकान्वेसवार्गश्च तेष्वेवोत्काशकाश्च पाः ॥

देयमप्यतिथीनाय घृतं क्षीरं च दान्तिने ॥ ७४ ॥

तथेवोदकमन्धं च क्षीरमकाले प्रदारयेत् ॥

एवं पेयं तथा लेह्यं भोजनं च प्रदारयेत् ॥ २७२ ॥

नरेन्द्र द्विरदेन्द्रेभ्यो पं इष्टेन्मोक्षमात्मनः ॥

वांस्तिमिदो च पे दृष्टा गुणा पे वांस्तर्क्यभिः ॥ ७५ ॥

वांस्तर्क्यमदानेन गुणाः सप्यकप्रकीर्तिताः ॥

वांस्तदानीवांतिदिश गुणान्मुत्तर्वांस्तपु ॥ ७६ ॥

• चतुर्भागप्रमाणेनाऽप्युपनाहिकम् ।

• १ च. क्षुपतिता । २ क. अनश्व प्र ० ।

कटसंरुद्धभागानां कटस्नेहनमिष्यते ॥
 तत्र ये हेतवः प्रोक्ताः कटश्रो(स्रो)तोनिरोधने ॥ ७८ ॥
 शरशक्तपृष्टिखड्गानां प्रतिघातेः पृथग्विधैः ॥
 प्रतिहस्ता(स्त्य)भिघाताद्वा प्रकोपादनिलस्य च ॥ ७९ ॥
 वृक्षमाकारभित्तीनां हरणाद्घृण्यतः कसौ ॥
 ज्वलनाभिहि(ह)तस्यापि रुध्पेते दन्तिनः कटौ ॥ ८० ॥
 एवं बहुविधोपायैः संनिरुद्धकटो गजः ॥
 • दानपूर्णाप्यतकटस्तिष्ठत्यल्पपरिश्र(स्र)वः ॥ ८१ ॥
 सलोष्ठकाष्ठैर्मातङ्गः कटान्तमभिघर्षति ॥
 बहुशश्चावकिरति वालुकोदककर्दमैः ॥ ८२ ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयात्संनिरुद्धकटं गजम् ॥
 कटश्रो(स्रो)तोविशुद्ध्यर्थमिमं कुर्यादुपक्रमम् ॥ ८३ ॥
 भद्रदारुहरिद्राभ्यां लवणैर्लथुनैरपि ॥
 विडङ्गैः पञ्चमूलाभ्यां सरत्नेन च दन्तिनः ॥ ८४ ॥
 सर्पिःसिद्धमर्नदग्धमन्तःश्रो(स्रो)तः प्रदापयेत् ॥
 बस्तिदानेन नागस्य विशुद्धिरुपजायते ॥ ८५ ॥
 माहिषं त्वथ गव्यं वा तत्र बास्ति तु ग्राहयेत् ॥
 तत्र नेत्रं दृढं बद्ध्वा काञ्चनं रौप्यमेव वा ॥ ८६ ॥
 कोरटे पुष्पवृन्ताग्रं सुश्लक्ष्णं सुसमाहितम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमायामं प्रवेशे त्र्यङ्गुलं भवेत् ॥ ८७ ॥
 मुद्गमात्रप्रमाणेन स्रोतसाऽथ समन्वितम् ॥
 बास्तिदानेन नागस्य कण्ठशुद्धिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

—(०):—

अतो गुणान्प्रवक्ष्यामि विधिवद्वात्रसेचने ॥
 सर्वसेके च नागानां यथावदभिनिश्चितम् ॥ ८९ ॥
 गुरुबन्धाभिघाताभ्यां विरुद्धपरिवर्तनात् ॥
 विषमे कर्दमे निम्ने सलिले वाऽपि धावतः ॥ ९० ॥
 स्वलनेर्भर्त्सनेर्बन्धैः प्ररोधैर्वाऽपि दन्तिनाम् ॥
 अभिघातेश्च विविधैः स्तम्भो गात्रेषु जायते ॥ ९१ ॥

१ ख. सरसेन । २ क. °स्य विशुद्धिरुपजायते ॥ ८८ ॥ माहिष्ये(ण)
 कण्ठशुद्धिर्भविष्यति न संशयः । अ० ।

तथैव विषमाहाराच्छयनाद्वाऽपि दन्तिनाम् ॥
 दुःस्थानाश्चापि नागानां जायते गात्ररोगता ॥ ९२ ॥
 तेषां तैलेन सिक्तानां सर्पिषा वसयाऽपि वा ॥
 भवन्ति मृदुभूतानि श्वयथुश्चोपशाम्यति ॥ ९३ ॥
 आदीप्तस्य प्रशमनं हरणे प्रतिहस्तिनः ॥
 सहसा वाऽप्यभिहतस्तरणान्महतोऽपि वा ॥ ९४ ॥
 क्षुभ्यन्ते दन्तिनोऽङ्गानि ततस्तिष्ठति वारणः ॥ ९५ ॥
 स्तब्धगात्रापरकरः श्र(स्त्र)स्तश्रवणवालिधिः ॥
 भवेच्चैव ततः क्षिप्रं काष्ठभूतः सुदुर्मनाः ॥ ९६ ॥
 यथोद्दिष्टप्रमाणेन सर्पिषा तस्य दन्तिनः ॥
 सेचनं सर्वगात्राणां विहितं नृवृतेन वा ॥ ९७ ॥
 शेषैर्वाऽपि यथायोगमित्ययं विहितो विधिः ॥

—:():—

अतः परं प्रवक्ष्यामि शिरसो अक्षणे गुणान् ॥ ९८ ॥
 विकृतान्यङ्कुशाग्रेण दन्तितो घातनेन च ॥
 ततो घृष्टानि सहसा कवलैः कुवलैरपि ॥ ९९ ॥
 निर्वाणमुपगच्छन्ति भवन्ति च नराधिप ॥
 शिरांसि स्निग्धकेशानि तथाऽलंकारमेव च ॥ ३०० ॥
 दृष्टिश्च नाविला तस्य श्रो(स्त्रो)तश्चास्य न हन्यते ॥
 कोशाद्विभ्रते मूत्रं प्रभिन्नस्य महीपते ॥ १ ॥
 दन्तिनः पच्यते कोशः सर्व एव समन्ततः ॥
 तस्य गैरिकयुक्तेन घृतेन परिषेचनम् ॥ २ ॥
 तत्रारत्नेः प्रदातव्यं गैरिकस्य पलं भवेत् ॥
 वृश्चिकाः कृकलाशा(सा)श्च तथैव गृहगोलिकाः ॥ ३ ॥
 छर्दनात्कृमयश्चान्ये बहवो वारणे हिताः ॥
 रात्रौ विनिःसृता धान्नो भुजङ्गाश्च महाविषाः ॥ ४ ॥
 व्यातिष्ठन्त्यप्रदीपत्वाद्गक्षयित्वा च तान्गजः ॥
 तीव्रां बाधामवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥ ३०५ ॥
 सुमना दुर्मनस्त्वं च कृतत्वं लिण्डमूत्रयोः ॥
 सुखं विज्ञायते रात्रौ द्वीपे ज्वलति दन्तिनः ॥ ३०६ ॥

तस्माद्रजहितार्थं च रक्षणे चानुजीविनाम् ॥
 गजागारे प्रदीपार्थं स्यात्तेलकुडवो नृप ॥ ७ ॥
 दन्ताभ्यङ्गे तु सामर्थ्यमत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥
 दृढो स्थिरो दन्तवेष्टो करिरी चैव दन्तिनाम् ॥ ८ ॥
 विषाणैः प्रहरतां च न हीयन्ते च दन्तिनाम् ॥
 न राजयश्च जायन्ते स्निग्धा दन्ताश्च भूमिप ॥ ९ ॥
 एतत्सर्वं महीपाल दन्ताभ्यङ्गे विधीयते ॥
 नेत्राभ्यङ्गे तु सामर्थ्यमत ऊर्ध्वं गृणुष्व मे ॥ ३१० ॥
 अभीक्ष्णं साधु पश्यन्ति घृताभ्यङ्गेषु योजिताः ॥
 अक्षिरोगा न जायन्ते स्थिरा दृष्टिस्तु जायते ॥ ११ ॥
 नेत्रजानि तु रोमाणि स्निग्धान्यस्य दृढानि तु ॥
 भवन्ति न न भिद्येत दृष्टिस्तस्य कदाचन ॥ १२ ॥
 शोभते चैव नेत्रं च निर्वाणं परमेव च ॥
 एतत्सर्वं महीपाल नेत्राभ्यङ्गे विधीयते ॥ १३ ॥
 पादाभ्यङ्गे तु नागानां वक्ष्यते गुणविस्तरम् ॥
 नखा न परिभिद्यन्ते स्थिराः पादा भवन्ति वा ॥ १४ ॥
 न चाध्वनि निपीदेत न च क्षीणतलो भवेत् ॥
 न जायन्ते कचाः पादे न चक्षुरुपहन्यते ॥ ३१५ ॥
 सर्वश्रमविनाशाय पादाभ्यङ्गो विधीयते ॥
 यथा हि पादपः सिक्तः सर्वतः परिमाणतः ॥ १६ ॥
 मूलतः स्कन्धतश्चापि सत्पुष्पफलवानपि ॥
 एवं स्नेहपरीषेकैर्वारणास्तु विधीयते ॥ १७ ॥
 प्रीणाति रोमकूपेभ्यः प्रविष्टो मांसमेदसी ॥
 रोमान्तराणि नागस्य त्रिभिर्मात्राशतैः स्थितः ॥ १८ ॥
 शुद्धाः प्रविशति स्नेहस्त्वक्चतुर्भिश्च गच्छति ॥
 रक्तं ब्रजति वीर्येण मात्राणां पञ्चभिः शतैः ॥ १९ ॥
 षट्भिर्मांसं प्रपद्येत शतैर्मैदश्च सप्तभिः ॥
 शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं दशभिर्व्रजेत् ॥ ३२० ॥
 मांसं मेदोऽस्थि वाऽऽसाद्य स्वशक्तिपरिणामतः ॥
 तत्रस्थः शमयेद्भोगान्वातपित्तकफात्मकान् ॥ २१ ॥

इत्यङ्गापेदं शुभलघुपदयुक्तं

दाना(नं) स्नेहानां द्विरदहितं विधिज्ञः ॥

कृत्स्नं प्रोवाच क्रमगुणविधियुक्तं

विप्रो नागानां प्रथितविपुलबुद्धिः ॥ ३२२ ॥ इति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदशास्त्रे महाप्रवचने श्रीपाठे

चतुर्थ उत्तरस्थानेऽन्नपानविधिकथनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ खलु भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरधिकतरमपृच्छत् । 'भगवन्, कति स्नेहविशेषाः, कति स्नेहपाकविशेषाः, कति स्नेहद्वाराणि, कति स्नेहसंयोगाः, केषां च व्याधीनामुपशमनकः स्नेह उपदिश्यते, किमुत्तममध्यमाधमानां नागानां स्नेहप्रमाणम्, केषां च स्नेहपानं प्रदेयम्, तदशेषेणाभिधत्तां भगवान्' इति ॥

अथ भगवानुवाच पालकाप्योऽङ्कुरोमपादाय—'गृणु भद्रमुख स्नेहान्, स्नेहविशेषांश्च । तद्यथा—नवनीतं घृतं मस्तिष्कं मज्जा तैलं फलतैलं मेदो वसा शुक्रमित्येते नव स्नेहविशेषाः । तत्र शुक्रमस्तिष्कव्यपेतान्गार्ग्यः प्रोवाच । प्रयोगतः स्नेहान्सप्ताग्निवेशः । चतुरः स्नेहांस्तेषां प्राह गौतमः सर्पिस्तैलं वसा मज्जा चेति । भरद्वाजस्तु स्थावरजङ्गमौ द्वौ विशेषौ प्राह । स्थावरस्तु वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्यजः । तत्र तैलं प्रधानम् । जङ्गमस्तु पयोदधिनवनीतघृतानि । तेषु घृतं प्रधानम् । पानविरेचनानुवासनोत्तरवस्तिककटबस्त्यभ्यङ्गगात्रसेकनस्यकमार्णि च । एतेषु प्रयोज्याः स्नेहाः । तत्र प्रवरमध्यमाधमवारणानां स्नेहपानं प्रदेयम् । तत्र क्लान्तपिपास्तितपाकलाभिभूतातियातबलक्षीणमदक्षीणकुशविभिन्नामाशयविकाराणां च बालवृद्धधेतुकानामकृतमुखद्वाराणामकामानामन्नपानेष्वप्रज्ञप्तानां च स्नेहपानमादेयं भवति । देया च तेषां विधा स्नेहसंयुक्ता यथाद्रोणप्रमाणविहिता । तयाऽस्य धातुवृद्धिश्छविप्रसादः सौमनस्यं यवसाभिनन्दनत्वं शोषजायते ॥

तत्र मात्राप्रमाणं यथाविचारं स्नेहगतमनुव्याख्यास्यामः ॥

द्रोणेऽर्धाढकीनं प्रमाणं कृत्वोत्तमस्यारत्निप्रमाणस्य विचारः । स्नेहोपयोगेन

पुनराढकम्, तथा कुवलपङ्कवयवसलवणविधाममाणं यथोपदिष्टमन्नपानविधौ विधेयम् । एवमेतेन प्रमाणेन यथाद्रोणमष्टा(व)रन्तिसप्तारन्तिषडरन्तिपञ्चारन्तिचतुररन्तित्रयरन्तीनां स्नेहपानमनुविधेयं भवति । तत्र ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरवसन्तेषु स्नेहपानमप्रसेयम्(?) । अथ पित्तप्रबलभूयिष्ठानां पित्तनिर्हरणार्थं गोघृतं प्रधानमुपदिश्यते । मेदःश्लेष्मानिलव्याधयभिभूतानां तैलमष्टारन्तिप्रमाणस्य चत्वारिंशदाढकानि पानार्थमुपकल्पयेत् । अच्छपाने स्नेहमपि वर्धयेत् । भक्तस्नेहात्मभृति पञ्चविधां ह्वासयेत्तु । तथाऽऽढकविवृद्धिर्वावदशाढकम् । अतो द्वाढकविवृद्धिर्वावद्विंशत्याढकम् । अतः परं त्र्याढकविवृद्धिर्वावद्विंशदाढकम् । अतः परं चतुराढकविवृद्धिर्वावत्पूर्वोद्दिष्टं स्नेहप्रमाणं स्यात् । तस्माद्गह्वणीं पूर्वमेव कवलपिण्डप्रतिपानेर्दीपयित्वा सुमनसं जीर्णयवसकवलकुवलभक्तं विदित्वा द्विपक्षशयितं वा यथाकालोत्थितमात्मशब्दानुवयसां भिषगुत्सृष्टमूत्रपुरीषं परीक्ष्य स्नेहं पाययेत् । पीतवन्तमभिज्ञाय ऋजुवीथ्यां प्रतिवार्य द्वे पदशते त्रीणि वा स्थानमुपानयेत् । ततोऽस्य चतुरङ्गुलोच्छ्रायं यवसमुपानयेत् । अपवद्धपर्वशण्यं तस्योपयुज्यमानं मुखवैशद्यमुत्पादयति, पिपासां चोपहरति ॥

अथैनं लङ्घितस्नेहमभिज्ञाय लोहितकशालितण्डुलानां षष्टिकानां व्रीहीणां विषाष्टभागस्य मद्रवभूयिष्ठामस्पन्दसिद्धामलवणामस्नेहामीषदुष्णां यवागूं पाययेत् । पीतवन्तं चावगाहयेत् । नदीप्रस्रवणसरस्तडागानामकर्मसलिलेऽवगाह्य स्थानमुपनयेत् । लङ्घनप्लवनहरणीयानि यानि चान्यानि व्यायामजातीयानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् । अथैनं स्थानमुप.....पित्वा यवसेनेवोपच्छन्दयेत् । विधाह्वासं चोपनयन्प्रक्रमयेच्चवसेन । एवं प्रतिपूर्णमभिज्ञाय द्विनालिके शय्याभागमुपनयेत् । तस्योपनीतशय्याभागस्य श्वासो वेपथुर्ग्लानिश्रोपशाम्यति । शायकाधोरणैश्चाप्रमत्तैर्मृत्तिकामक्षणकृतादोषात्संरक्ष्यो भवति । मृत्तिकारक्षणं शङ्कुमस्य हस्ते बध्नीयात् । द्विपक्षशयनं(चैनं) चतुर्नाडिकावशेषायां रजन्या यथाकालोत्थितमात्मच्छन्दोपयुक्तयवसं सुमनसमभिज्ञाय द्वितीयेऽहनि स्नेहं पाययेत् । एतेनैव क्रमयोगेन(ण) यथोद्दिष्टमष्टारन्तिविशिष्टत्रयरन्त्यधमं दशवर्षात्मभृति यावदाशीतिकाः, तावत्स्नेहपानं नियोजयेत् । तावन्तं च कालं स्नेहं दद्याच्चावत्स्नेहमतिसार्यते, स्निग्धमृदुलिण्डश्चाभिवर्तते ।

तत्र श्लोकः—

कोष्ठनिर्वाणार्थं तु तैलपीतस्य दन्तिनः ।

दोषानां(णां) चानुलोमार्थं घृतपानं प्रशस्यते ॥

तत्र सर्पिः पाने ।
 सुखोष्णोदकेनावसेकः पानं त्रानुसंभवः ॥
 स्नेहपानगुणानन्यत्(न्यान्)प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि महापीनीगुणोदयम् ॥
 तत्रोपयुक्त्या विधिवदुत्साहं जनयत्यपि ।
 लाघवं चैव गात्राणामथवाऽग्नेर्विवर्धनम् ॥
 अध्वनस्तूर्णगमनं महत्श्चाम्भसो भवेत् ।
 लवणं मर्दनं चैव गृहप्राकारदन्तिनाम् ॥
 कर्माण्येतानि मातङ्गो गुरुण्यन्यानि यानि च ।
 तानि पीनीगुणैर्युक्तः करोत्यपपरिश्रमम् ॥
 दृढसर्वेन्द्रियबलः प्रसन्नत्वक्तनूरुहः ।
 भवत्युत्साहसंपन्नो यथाकालप्रभेदेनः ॥
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां वधवन्धाभिघातनम् ।
 स्नेहपीतो विषहते शीतमुष्णं च वारणः ॥
 सुखसंवर्तनप्रेक्ष्यः सुखस्थानोपवेशनः ।
 भवत्यपि च मातङ्गः सुखसर्वाङ्गचेष्टितः ॥
 अत ऊर्ध्वं तु नागानां सर्वसेके गुणाञ्छृणु ।
 गुरुण्यग्नौ मलहरः स्नेहनो बलकृत्तथा ॥
 मृदुकरश्चेति गुणाः षट्भ्यङ्गे प्रकीर्तिताः ।
 एतत्ते कीर्तितं राजन्यथा पृष्ठं त्वयाऽनघ ॥

—(ः):—

अथ प्रोवाच नृपतिर्विनयेन कृताञ्जलिः ।
 यस्तु दृष्टो भगवता आहारविधिविस्तरः ॥
 सर्वं दास्यामि नागेभ्यो तत्ते तस्मिन्महामुने ।
 गुणा ये भगवन्दृष्टा तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 एकैकस्य च ये दोषा गुणाश्चैव महामुने ।
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 कृत्पाकृत्यविधिं सर्वं वारणानां यथाक्रमम् ।
 (*शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वं मां, परिपृच्छसि ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

• १ क. 'युक्तवि' २ क. 'दतः । दुः' ।

बलं नागेषु राजेन्द्र प्रोक्तं प्रकृतिसंभवम् ।
 तद्बलं द्विविधं भूप्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥
 विधान्नेहरसैर्युक्तं यच्च प्रकृतिसंभवम् ।
 तद्धि श्रेष्ठं बलं राजन्बले बलसमाश्रितम् ॥
 ततः प्रयोगे सततं विपरामर्षणे तथा ।
 षड्रसा यं महीपाल आहारविधिमाश्रिताः ॥
 तेषां विभागं वक्ष्यामि यथातथ्यं महीपते ।
 कषायं मधुरं शीतं पित्तघ्नं तिक्तमेव च ॥
 अम्लं च लवणं चैव तस्य तीक्ष्णं च कोपनम् ।
 कषायं कटुकं तिक्तं रुक्षं चानिलकोपनम् ॥
 अम्लमुष्णं च लवणं स्निग्धं वातनिवृत्तये ॥
 मधुरं लवणं सौम्यं शीतं च कफवर्धनम् ॥
 तिक्तं च कटुकं चैव रुक्षं च कफनाशनम् ।
 मधुराम्लकषायाणां लवणस्य तथैव च ॥
 दद्यादरत्निपलिकं दन्तिने प्रथमे दिने ।
 कटुकस्याथ कर्षं च तिक्तस्य द्विगुणं ततः ॥
 भागान्वृद्ध्या क्रमः कार्यो यावत्सम्पक्वप्रतिष्ठितः ।
 पित्तसात्म्यस्य नागस्य परिशुद्धमुखस्य च ॥
 पलानि मधुरः पिण्डपष्टिर्देया विज्ञानता ।
 तिक्तकः पञ्चहीनो वा दशभिः कटुको नृप ॥
 पष्टिरेव कषायस्य लवणस्य तथैव च ।
 सप्तहस्ताय दातव्यो हीनो हीनाय दन्तिने ॥
 विज्ञेयो विंशतिपलः केवलस्तु प्रमाणतः ।
 ज्ञेयमौषधवर्गाणां प्रमाणं पिण्डवत्प्रभो ॥
 मात्रया हीनया द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् ।
 अधिकं कुरुते दोषं वारणस्य महीपते ॥
 तस्मादग्निं बलं कालं शरीरं प्रकृतिं वयः ।
 सात्म्यं सत्त्वं च विज्ञाय भिषग्भेषजमाचरेत् ॥
 द्रोणे तु विंशतिपलं भेषजानां विधीयते ।

एतत्प्रमाणं (*घृतमनु)विधेयं भवति, अथ वातरक्तपित्तोपशमने वर्तते,

* कपुस्तकस्योऽयं पाठः । ख-घपुस्तकयोस्तु वर्णानां त्रुटिरेव स्थापिता ॥

श्लेष्मणश्चाऽऽधिक्यमभिनिवर्तयति, पित्तजातव्याधीनामुपशमने वर्तते । बल-
वर्णकरं वृष्यं कृत्स्नाङ्गवृंहणं मतम् । वर्चःसंघातकरमग्निदीपनं श्वयथुगात्ररोगप्र-
शमनं रक्तगुल्मशोणिताण्डवातरोगोत्कर्णकवातानाहस्कन्धसर्वाङ्गारोगपाण्डुरोग-
बृणशोषीशिरोभितापगात्रशोफशूलविद्युन्मालीकदम्बपुष्पहस्तग्रहमन्याग्रहाक्षि-
रोगसमुत्पन्नां च सर्वेषामुपशमने सर्पिवर्तते । तत्र तैलं पित्तं वर्धयत्युष्णवीर्य-
त्वात्, कटुकपायत्वाच्च श्लेष्माणमुपशमयति । त्वग्वर्णप्रसादजननं मृदुकरण-
मेकाङ्गगतानां च व्याधीनां सर्वाङ्गगतानां च, विबन्धभेदनम्, कण्डुकमिहरम्,
कोष्ठविशोधनम्, आक्षेपकानां च बाह्याभ्यन्तरायामज्ज्वगण्डग्रहाभिस्थूलानां च
लेखनम्, मृत्तिकाभ्यवहारिणामवसन्नमृत्तिकानां वातश्लेष्मकृतानां च व्याधीनां
सर्वेषामुपशमं नयेत् ॥

स्नेहपानाशनैस्तैलमुपदिश्यते ।

वसा तु सर्वाभ्यवहाराणां परमधातुतुल्यवीर्यत्वात्सर्पिषो वातपित्तोपशमनी
श्लेष्मा शिरोविरेचकजननी सर्वरसानां च धातूनां परमगुणगुणिता विशेषवती
तत्प्रसवधर्मत्वाच्छुक्रस्येति ।

मज्जा तु रसशोणितमांसमेदोस्थिमज्जपरंपरोपयोगत्वाद्रसाद्यानां परम-
धातुमभिनिवर्तयतीति । सा तु मज्जाक्षये हि भिषजा नागाय दीयते । यो हि
धातुः क्षयमुपगतो भवति तस्य च धातोस्तेनैव च धातुविशेषेण वर्धनं
कार्यम् । मज्जां वातप्रशमनी श्लेष्मणो भूयः संवर्धनीति । अथ बलातैलादीनां
सर्वेषां संस्कृतानामभिहिताच्चतुर्भागविहीनो विधिः । तैलसर्पिवसातृवृतानामुप-
संस्कृतानामर्धपानां सवितव्यं भवति । व्याधितानामव्याधितानां द्विरंदपतीनां
यथाव्याधिवलं सर्वत्र सात्त्वं वयो ग्रहणीबलाबलं वा रौक्ष्योक्ष्याकर्षापकर्षेण
स्नेहपानं कार्यम् । स्नेहपानात्परमात्प्रभृति यथापूर्वोद्दिष्टस्नेहपानेनोपरमेत ।
अन्नं यवागूं मुद्गयूषं वा यावद्वा पुरीषं संबध्यते मुद्गयूषस्नेहलवणं दद्यात् ।
घनमनवसंहतमस्निग्धवर्णमविच्छिन्नश्लक्ष्णं पाण्डुभावागतमविदग्धमनुष्णमदुर्ग-
न्धमित्येवं बलं शृद्धमभिविज्ञाय त्र्यहं मुद्गयूषरसं भोजनं च दद्यात् । सर्वसेकं च
मुखबर्जं तैलेनोपहरेत् । सर्पिषा चास्य मुखमभ्यञ्जयेत्* । एतेन क्रमोपचारेण
संजातबलमांसस्य यथोक्तप्रमाणं प्रतिपानं दद्यात् । ततः शीतोपचारम् ।

अत ऊर्ध्वं विधोपचारमुपदेक्ष्यते । तस्य यथोक्तविधयाश्चतुर्भागमवधार-
येत् । ततोऽर्धां पादहीनां संपूर्णां दद्यात् । संपूर्णायाः स्नेहश्चतुर्भागमवतारयेत् ।
ततस्तरतमयोगे नव विधाः स्नेहाभ्यासोऽस्य पुनर्मांसं, द्रोणेऽस्य पञ्चाशत्पल-
प्रमाणं लावतिसिरककरकपिञ्जलानां यथाप्रधानमवधारयेत् । ततो महिषवराह-

शरभशार्दूलसजिचमराश्वतरवृषभोष्ट्ररुगवयगोधाश्वविधशल्पकष्टमालकुररमा-
 सेर्यथोद्दिष्टप्रमाणैरसंस्कृतं युक्ताम्ललवणं नातिस्निग्धं च भोजनं दद्यात् ।
 ततः कुलीरशङ्खनकशिथुमाररोहितमत्स्यकूर्ममहाशकलपाठीनचर्मिणाम् ।
 तेलोदकपिप्पलीमरिचसैन्धवलवणसंयुक्तेन मातुलङ्गुरसविस्फार्जितेनार्जकपत्र-
 च्छन्नमुगन्धेन रसेन यथोद्दिष्टप्रमाणेन भोजयेत् । एतरेव मांसेर्यथोद्दिष्टेः सुक-
 ल्पितेर्दधिघृतमरिचसैन्धवगृङ्गवेरगुडशर्करामाधुर्योपगतं सुसंस्कृतमुपकल्पयेद्वे-
 सवारम् । तेनास्य वर्धितशरीरस्य स्थिरकठिनमांसजाव्यायामास्यमर्थं च
 निप्रेच्यते । गोजाविमहिषीणां सुसारेण दध्ना युक्तानि भोजनान्युपकल्पयेत् ।
 तथा गुडकृशरादधिपिण्याकरससंयुक्तं पिण्डं भोजनं दद्यात् । तस्यैव वृंहित-
 शरीरस्य कृमिकोष्ठहरं मूत्रवस्तिविशोधनं छविवर्णप्रसादनं सैन्धवसुवर्चिकाय-
 वक्षारं सौवर्चलोमकपिप्पलीमरिचगृङ्गवेरचव्याजमोदतेजोवतीपिप्पलीमूलक-
 हस्तिपिप्पलीचित्रकहिङ्गुविडङ्गपञ्चलवणसंयुक्तं यथोक्तप्रमाणमासवं सुरां वा
 प्रतिपानं दद्यात् । ततः प्रतिपानपीतस्य षड्रात्रोपितस्य पिप्पलीगृङ्गवेरमधु-
 तैलं सुरा गुड इत्येतत्षडङ्गप्रतिपानं ग्रहणीदीपनं रुचिकरं त्वक्प्रसादनं दद्या-
 त् । एवमेतेन विधिना पीतः स्नेहप्रतिपानभोजनविकल्पैर्विधिविहितैः संरक्ष्यः ।
 विशेषि(ष)तश्च नागानां मृद्वक्षणरक्षणं कार्यम् ।

पर्यवगताक्षं कवलकानां मृत्तिकाणां(नां) च विशेषेणाभिलषमाणं पिपासित-
 मार्गकुवलयवसाभिनन्दनं दन्तिनं विशेषतः प्रवाहिनं भिन्नलिण्डशय्यास्तम्भा-
 भिकामं प्रमेहवन्तमतिस्निग्धं विद्यात् ।

अथितपुरीषमलायवोपपन्नं पर्यश्रुकमाध्मातं कृक्षवृत्तलिण्डं दुर्बलाग्निं सलि-
 लकाममतिप्रमाथशीलमस्निग्धं विद्यात् ।

स्निग्धं मृदुस्निग्धविच्छिन्नं पुरीषं लाङ्गूलश्रवणहस्तेः सम्पक्परिवीजिनं
 प्रसन्नेन्द्रियमानसं सर्वाहारजाताभिकामिनं सुस्निग्धं विद्यात् ।

अथ प्राग्भोजनविधानमनुव्याख्यास्यामः ॥

भोजनास्थापनेऽर्धाद्विकीयं द्रोणं पूर्वोद्दिष्टप्रमाणेन विधास्नेहं पापयेत् । ततः
 पश्चाद्भक्षं भोजयेत् । तेन नागस्याधःकायः प्रबली भवति, वातमनुलोमयति,
 ग्रहणीं दीपयति, बलवर्णवृद्धिं वोपजनयति, वातमूत्रपुरीषाणां च यथाकालं
 विसर्गमुपपादयति ॥

यस्तु पूर्वमन्नं भुक्त्वा पश्चात्स्नेहमनुपिबति, तस्य नयनदन्तगात्रगता विकाराः

प्रशान्तिमुपगच्छन्ति, वक्षसश्च बलवृद्धिमनुजनयति, पूर्वकायः प्रबली भवती-
त्येतदनुभक्तिकं स्नेहपानमुपदिशन्त्याचार्याः ॥

अत ऊर्ध्वं षट्पदविभागजं स्नेहपानविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

यदा तु ग्रीष्मे-विततमयूखः सविता मध्यमकोष्ठमुपगतो भवति, तदा वायुः
प्रबलो भवति । स्वरपरुषोष्णभावात्कालस्य तद्वायुरभिभवति, तदा नृवार-
णानां नानाविधलिङ्गवेदनाश्च विकारान्कुरुते । तदा तैलमसंस्कृतं त्रिभागज-
लसंयुक्तं मासमेकं खंजाकमथितमच्छं दापयेत्पूर्वाह्ने । ततः प्राप्ते मध्याह्ने
चावगाह्य यथा चतुर्गुणसंयुक्तं तृणमुपयोजयेत्, विधां (*चास्मै यथावत्प्रमाण-
विहितां दद्यात् । मृत्तिकारक्षणं च विशेषतः कार्यम् । एतमुपयोजयेत्, न
वातदोषजा विकाराः संभवन्ति । तदा तैलोदकपानेन क्षुत्पिपासासहत्वं प्रसन्न-
तनुरोमता ग्रहणीदृष्टिबलं मुखशोषं पित्तकोपचयेत् । रोगाभवो बृहत्कायता
वारणानां भवति ॥

अथ वर्षाकाले क्षीयमाणदिवसे मन्ददिवसकरविसर्गे निचितजीमूतसलील-
विसर्गे क्लृप्षनदीजलावर्तबहुलनानामृदुशष्पमृत्तिकाभक्षणकृतैर्दोषैः क्षीणधातु-
शरीराणां वारणानां नानाविधलिङ्गवेदना विकाराः संभवन्ति । तस्माद्यथोक्तप्र-
माणमानुभक्तिकं सर्पिस्तैलं यथाकालं पाययेत् । तेनैषां वातपित्तजा विकाराः
शान्तिमुपगच्छन्ति । स्थिरकठिनशरीरा अनाविलाः संभवन्ति । निरुपह-
तवीर्याः संपूर्णदेहाश्च विशेषेण भवन्ति ॥

अथ शरदि* दिवसकरकराभिनिर्दिष्टे जगति विहितवीर्यांस्वौषधीषु तस्यै-
र्बहुले भूमिभागे मन्दवृष्टिजलधरशब्दवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यानामसमत्वागत-
वीर्यत्वादुष्णभूयिष्ठास्वौषधीषु तदा सर्पिःक्षीरपानं वारणानां मातः संविधेयं
भवति तदा च क्षीरसर्पिभ्यां निदाघसमुत्थाः पित्तप्रबलभूयिष्ठा विकाराः प्रशा-
न्तिमुपगच्छन्ति ॥

यदा तु हेमन्ते भिन्नजात इव विश्वंभरा इव बाष्पायमाणाः सरितः सपृष्ठ-
जलमभिवहन्ति तदा यवसौवीरकसंस्कृतं तैलमुपदिशन्ति । तेनैषां श्लेष्मणः
संजायमानस्य प्रवेगोपशमो भवति । वातश्लेष्मप्रशान्तिश्च भवति ॥

शिशिरे यदा तु शिशिरपवनजातशोषे गजानां संजातबलवीर्याणामौषधी-
नामुपयोगाच्छ्लेष्मणो भूयस्त्वं भवति । वारणानामत्यर्थं स्थूलशरीराणामिति ।

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

१ क. देहा । २ क. ख. खजानम् । घ. खर्जवम् ।

प्रवेगप्रशमाच्छ्लेष्मणः पूर्वलिङ्गत्वं प्रायशो भवति । ततस्त्रिफलारससंयुक्त-
मथोक्तप्रमाणं तैलं पाययेत् । अनेन कफजा विकाराः प्रशान्तिमुपगच्छन्ति ॥

अथ वसन्ते संजातबलवीर्यास्वौषधीषु प्रमुदितविहगेषु पुष्पभारावनतशा-
स्त्रिष्वाभ्रकुरबकेवनस्वण्डबहलेषु द्विरेफानुनादिषु वनदेशेषु द्विरदपतीनां
त्रिभागप्रसन्नायुक्तं तैलं दापयेत् । पूर्वोद्दिष्टसामान्यक्रियाविधिगुणेष्वेव भवति ।
अनेन च मातङ्गाः प्रदृष्टा दीप्ताग्रयोऽनुपहतवीर्या यवसाभिनन्दिनः शुद्धमूत्र-
वस्तयः प्रसन्नवयसश्च भवन्ति । इत्येष षट्पुपानविधिर्विहितः) पूर्वाचार्यै-
रिति । आस्वादे मधुरा विपाक ईषत्तिककटुकषायां च व्युपगतफेना नातिबल-
वती मुरा तच्छीलयाभिपूजिता भिषग्भिरुपयोज्या नागानां भवति द्रोणे
द्व्याढकं तु पयः सर्पिषोऽर्धाढकं विनीय दापयेत् । अथैव द्रोणे ततः प्रभृति यथा-
प्राणप्रमाणेन पयसः सर्पिषश्च वृद्धिरनुष्ठेयो भवति । एवमेतत्सर्पिःक्षीरपानमध्व-
कान्तस्तच्छविरदुर्बलकृष्यबालबलक्षीणभग्नमथितविष्कृताकार्यातिनीतभारक्या-
न्तधातुकोपहतशोणितपित्तपित्तातिसारविषसंसर्गोपहतदेहगात्ररोगाभिभूतानां
मदपरिस्त्रावक्षीणानां क्षीणदेहानां नव(ग्र)हाणां प्रशस्तं भवति । न तु क्लान्तपीत-
पानीयमूर्च्छितश्लेष्मगुल्ममूत्रापघातापष्टमेहीकृमिकोष्ठ्यामाशयविकारगलग्रहात-
ङ्काभिभूतानाम् । मृत्तिकाभ्यवहारिणां (च) क्षीरपानमप्रदेयं भवति ।
मस्तिष्कमज्जाघृतनवनीतं तिलतैलं फलतैलमेदोवसाः सर्वाण्येव च यथो-
द्दिष्टानि च प्रमाणतः पर्यासि रसांश्च जाङ्गलभूशपानां च महति कटाहे समा-
लोढ्य मृद्वग्निना पचेत्, शनैर्द्व्योऽवघट्टयेत् । तत्संजातफेनमभिगतद्रव्यरसं
वृत्तगुलिकमात्रानुपहतमविदग्धमभिविज्ञाय द्रव्यां तदौषधमुद्धृत्योद्धर्तनकृत-
मादाय तत्र मृदुपाकं तैलं पक्त्वा व्रणविधिषु योज्यम् । नागानां बल्यं स्थिरी-
करणं भवति । तदा मध्यमपाकं बस्तिनस्येषु प्रयोगकुशलैर्यथाविधिविहितम् ।
इहाऽऽचार्यैरभ्यङ्गसाधनार्थं च स्वरपाकं प्रशस्यते । तत्राभ्यङ्गमङ्गप्रत्यङ्गाश्रयव्या-
धिप्रशमनं क्रियाप्रयोगकुशलं प्रयुक्तं मृदुकरणमध्यं व्याधितृष्णापशमनं प्रादु-
राचार्याः । तत्र सहस्रपाकं प्रधानमुपादिशन्ति । शतपाकं मध्यमं, दशावरे,
विंशत्यपरे, कनीयिन(?)स्नेहानुगतद्रव्यानप्यभ्रं सततभावनीत् । संयुक्ततैलद्र-
व्यकपालपालं काष्ठचर्मसंसर्गोपगम्यतैलेनित्यमत्र तैलविधानं कार्यमभ्यङ्गार्थम् ।

अथ ऊर्ध्वं सद्यःस्नेहविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

१ क. °या चेत्युप° । २ क. °रावच्छी° । ३ क. °नं वाऽऽहु° । ख.
°नं वाऽऽहु° ।

वराहवसापिप्पलीलवणमज्जावृततिलपिष्टसंयुक्तं सद्यःस्नेहः । वराहजमांस-
मूलकबदरदधियुक्तं सद्यःस्नेहः । पिप्पलीमरिचगृद्धवेरचव्याजमोदस्थूलमत्स्य-
वसातैलैर्यवागूः सद्यःस्नेहः । स्थलकुक्कुटवराहमांससंयुक्ता कृशरा सद्यःस्नेहः ।
मेदोमेढुकीमत्स्यरससंयुक्तः पायसो वा सद्यःस्नेहः । पयोऽनुपानगुढतैलचूर्णसं-
सिद्धा कृशरा भोजयेत्सद्यःस्नेहः । सुसंस्कृतं वेसवारं भक्षितवतः फणिज्ज-
करसंयुक्तां सुरां पाययेत्सद्यःस्नेहः । दधिपयोयवकुलथबदरचूर्णसिद्धं
फाणितगर्भं गुडसंयुक्तं सद्यःस्नेह इति ॥

यदा व्यायामयोजितस्वेदानां पर्वतारोहणादध्वगमनात्परिस्त्रिजदेहानां
सशर्करं चाध्वगमनं मधु सेवमानानां स्थानप्रतिरुद्धानां दण्डप्राजनवृक्षलोष्टका-
ष्ठाभिघातैश्चातिमात्रविहितविच्युतभग्नशाखानां वाताद्वात्रस्तम्भापरिणमनचल-
नलङ्घनहरणीयस्तम्भनीयेषु व्यायामव्यवायसमुत्पेष्वेवमादिषु विकारेषु संभ्र-
मजनितस्वेदेषु गात्रगतेषु च विकारेषु प्रदेयोऽभ्यङ्गः सर्वगतः स्नेहोऽस्य मार्दवं
जनयति, छविं प्रसादयति, लिक्षायूकाश्चोपहन्ति, रोमकूपप्रविष्टः स्नेहः स्निग्धो-
ष्णस्वेदनमार्दवमुपजनयति, शिरास्नायवस्थिसंधिपेशीनां प्रसादमभिनिवर्तयति ।
चतुर्विधः स्नेहोऽभ्यङ्गेषु योज्यः । अथ शिशिरे सुभगकाले हिमपतनजातस्वेदाः
संस्तब्धशरीरा जडीभूतकरचरणप्रदेशा यदा भवन्ति द्विरदाः, तदा तेषां
तिलतैलाढककिण्वगौरिकदशपलं सामुद्रलवणपञ्चपलं च चूर्णीकृत्य दृषदि पेष-
यित्वा मन्दाग्निनाऽधिश्चित्य चैतत्कथितमभिज्ञायावतार्य शिरोवर्जं सर्वकायम-
भ्यञ्जयेत् । घृतेन शिरः । न्यहं चैवं प्रयोजयेत् । तेनास्य च्छविर्न परिपाच्यते,
वातातपहिमपतनसहिष्णुर्भवति । न चापि वातपित्तनिमित्ता विकाराः संभवन्ति ।
यदा तु प्राजनाङ्कुशाभिघातैः शिरःकर्मकृतैः प्रलेपैः क्षारैर्वा नानाविध-
वेदनाः कदम्बपुष्पीविच्युन्मालिवल्मीकपिटकाः संभवन्तीत्येवमादयो विकारा
नेत्रगताः शिरोगताश्च, तेषामुपशमननिमित्तमभ्यङ्गः सर्पिषा कार्यः । तेन घना-
ङ्कुशभतिचारान्सम्पग्नेत्ति, तथाऽक्षीणि रोहन्ति मूर्धजातवरमस्तककेशाश्चा-
स्योपजायन्तेऽलंकाराश्चेतीत्यर्थं शिरोभ्यङ्गं दद्यात् । यदा तु प्रश्रु(स्रु)तक-
टप्रदराजिविभूषितस्यावकटमुखविशुद्धिस्तदा कटवस्तिविधानेन कटविशोधनं
कार्यम् । उभयतः कटविशुद्धश्चो(स्रो)तोमुखस्य वारणस्य यथावेगोपगतं दानं
सम्पक्प्रवर्तयति ॥

अत ऊर्ध्वं तस्य बस्तिदाननासिकागुणान्वक्ष्यामः ॥

कर्णनयनग्रीवामन्याकटमुखदन्तवेष्टतालुजिह्वाक्षिशिरोदन्तोर्ध्वभागजा जत्रु-

जा विकाराः प्राजनाकुशाभिघातजाश्च विकारा न संभवन्ति । वयःस्थापन-
स्वरवर्णजननं रोमवर्णप्रसादच्छवीजननं धमनीशिरास्नाय्वस्थिमांससंधीनां च
स्थिरीकरणं नस्यकर्मण्यस्य विधानम्, कर्मणोऽस्य वा विधानम्, गुणाश्च
व्याख्याताः ॥

—:—

अत ऊर्ध्वं बस्तिगुणान्वक्ष्यामः ॥

यथावत्तस्य विधाऽपरां शकटिकाशाखावातभग्नविच्युतप्रमथिताष्ठीव्यला-
कुलवंशवक्ष्यरूप(न्य)स्थिजघनकलाभागेषु सर्वाङ्गगतेषु वातविकारेषु प्रशस्तो
बस्तिः ।

तस्य विधानं यथाविधबस्तिसिद्धौ वक्ष्यामः । उत्कृष्टक्षयभागेषु शय्याभा-
गोपगतानां ये व्रणा रुधिरप्रस्त्राविणः, तोदभेदपरिकर्षणदाहपूरयसिका(?)
न्विताश्च कण्डूबहुलाः पिच्छिलपरिस्त्राविणः । तेषां प्रशमनार्थं यथागुणस्नेह-
प्रविचारः पूर्वमेवोक्तो द्विव्रणीयेऽस्माभिरिति । अविदितपुरुषरक्षणार्थं, सर्प-
कीटपिपीलिकारक्षणार्थं, दण्डाकुशप्रतोदनरक्षणार्थं सायकप्रपतनरक्षणार्थं,
सुमनोदुर्मनस्त्वप्रत्यवेक्षणार्थं च सर्वकालं मनःप्रल्हादनो दीपः कार्यः । तस्मा-
न्नित्यं संनिहिततेलौषधविधानं वारणाय विधेयं भवति नित्यं भिषजा । यदाऽ-
ण्डकोशो मदाभिभूतस्य तीक्ष्णोष्णभावान्मूत्रस्य सततप्रसेकात्पुष्पितो भवति,
तदाऽस्य परिपोष्यते छविरभीक्षणम्, ततोऽस्य द्रोणे पलप्रमाणेन गैरिकचूर्ण-
संयुक्तेन घृतकुडवेनाण्डकोशनिर्वापणार्थमभ्यङ्गं दद्यात् ।

अथाभ्यङ्गार्थं पत्रभङ्गीयं तैलं व्याख्यास्यामः ।

सौभाग्यनकेरण्डाग्रिमन्यतर्कारीसुरसानिर्गुण्ठीकर्णिकारसीकषल्पककुबेरा-
क्षीणां प्रत्येकं पत्रभङ्गं जर्जरं समुपकल्प्य तेषां रसानां त्रीन्भागाभिरुष्णीढयेत् ।
तत्र देयं चतुर्भागं तिलतैलमनुपहतं महति कटाहे ताम्रमये कृष्णापसे वरे
वरपाकं विपाचयेत् । वातसंपूर्णकोष्ठानां वाताभिभूतशरीराणां गात्ररोगेषु
सर्वेषु विशेषेणाभ्यङ्गार्थं तैलमेतदग्रतः कार्यं भवति ॥

अथ बलातिबलातैलमनुव्याख्यास्यामः ।

बलातिबलापलशतमर्पां विंशतिप्रस्थे जर्जरीकृत्य सुप्रक्षालितं विपाचयेत् ।
यतश्चतुर्भागावशिष्टं नत्वास्थापिनं सुसंवर्तितशरीरं निष्काय्यावतारयेत् ।

सप्त गवां पयसश्चतुःप्रस्थे मधुकमद्रदारुणोऽर्धपलं पेषयित्वाऽधिभ्रयेत् ।
प्रस्थान्पञ्चात्र तैलं पञ्चमालोढ्य पाचयेत् । तदनुपद्भं सिद्धमवतार्य बस्ति-
कर्मणानाभ्यङ्गनस्यकर्मसूपयोज्य यथार्थं सिद्धिर्भवति ।

—:—

अथ वज्रकतैलविधिं व्याख्यास्यामः ।

बलातिबलयोः पलशतं खण्डशः कल्पयित्वा विंशतिप्रस्थेऽपामधिभ्रयेत्,
चतुर्भागावशिष्टमवतार्य निष्काथं तत्राऽऽवपेत् । देवदारुमधुकरास्त्राजीवक-
र्षभकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामदोछिन्नरुहाकर्कटगृद्धीपयस्याकाकनाशा
इत्येतेषामौषधानां कार्षिकान्भागान्कृत्वा पयोष्टुगुणं निष्काथ्यानूपानां मांसानां
पलशतप्रमाणं पञ्चमं तैलप्रस्थं कृत्वाऽधिभ्रयेत् । तद्यथार्थसिद्धमवतार्य सर्ववात-
जानां विकाराणां निवर्हणार्थं दद्यात् । एतेनैव निष्काथेन प्रतिवापौषधेश्च पयो-
जाङ्गलरसनिहितैः सिद्धं सर्पिः कृत्वा पित्तजानां विकाराणामुपशमनीयं बला-
वहं मर्दसंजननं दद्यात् ।

—:—

अथ त्रिवृतविधिमनुव्याख्यास्यामः ।

द्विपञ्चमूलं श्वदंष्ट्रा द्विदर्भं द्विगुच्छं द्विशैरेयकं वत्सादनीशतावरीकुलत्थय-
ववदरश्रीपर्णीमधूकानां पूर्वोद्दिष्टप्रमाणं निष्काथं कृत्वा सर्वमधुरप्रतीवापः ।
अनन्तावनकुट्यन्तं द्राक्षासवल्लोभहरिवरसरलभद्रदारुव्याघ्रनस्त्रास्त्राकुष्ठतगर-
हरेणुकापिप्पलीगृद्धेरचव्यातमालपत्रनलिकोशीरमञ्जिष्ठादारुहरिद्राणां सर्पि-
स्तैलवसानां प्रस्थे प्रतिवापं कार्षिकमौषधानां भागं कृत्वा चतुर्गुणेन पयसा
संयोज्य विंशतिपलकं मांसप्रमाणं कृत्वा जाङ्गलानूपोदकानां रसं त्रिगुणं स्वजा-
वमथितमवतार्य ततो नक्रमहिषवराहशिथुमारवसानामुपदानं कृत्वा यथार्थं
कटाहेऽधिभ्रयेत् । तं मन्दाग्निना सिद्धं यथाक्रममवतार्य सिद्धलक्षणसंपन्नं
कनीपसं तृवृतमाचक्ष्महे । ततस्तद्वातसमुत्थानां शरीराणां च हस्तिनां नस्य-
कर्मभ्यङ्गपूजोन्नतरपानेषु हितं तद्यथार्थमेवंविधानामन्येषां च प्रयोजयेत् ।
इत्येवं तृवृतविधिराद्यः कनीयान्व्याख्यातः ॥

अथाशीतिव्यञ्जनस्य वायोर्निवर्हणं कौष्ठानुगतशरीरस्य च वायोर्विशो-
षतः प्रशमनं जलधरसलिलविसर्गादद्रिराप्यायितायां मेदिन्यां बस्तिनस्या-
भ्यङ्गाच्छपानादिषु सततमुपयुज्यमानं तेजोबलवीर्यसंपादनं चाऽऽयुषश्च प्रत्या-
नयनं रसशोणितमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रक्षयावसन्नानां च बलक्षीणमदक्षीणो-
त्कर्णकवातगतिहस्तग्रहदन्तरोगपादरोगगान्त्ररोगादितदेहानां वातस्कन्दबा-

स्नाभ्यन्तरायाममर्दितशरीरजवगण्डकशीतकण्कानां वा तथा विनयकर्म-
संभवानां च गाढबन्धप्रबद्धानामुन्मथितप्रमथितसंक्षिष्टनिहितदुःस्वार्थदुर्विरि-
क्तानां निर्भुग्ननिर्वद्धताभिहि(ह)तभग्नावनतविच्युत(?) एवं निर्वैष्टिति पिष्टी-
स्थितिविमथितानामागन्तूनां गात्ररोगाणामुपशमनार्थं त्रिवृतविधिर(म)त्र
व्याख्यास्यामः । कृष्णभेतकषायवर्णानां तिलानां तैलमुत्पाद्य, अथातसीसर्वपे-
रण्डतैलान्युपादाय गोजाविमहिषीणां सर्पिश्च पुनर्महिषरुष्टपतगोजाविस्वरोष्ट-
व्याघ्रसिंहद्वीपितरक्षुश्वाविच्छल्यकवराहशिशुमारनक्रपाठीनततिनिशमकरकच्छ-
पचर्मिणामजगरशृगालवानराणां यथाप्रधानं यथालाभं वसाः संहृत्य, एतेषा-
मेव च महिषादीनां सत्त्वानां मस्तिष्कं प्रत्येकभाजनस्थमुपकल्पयेत् । गोजा-
विमहिषाणां मुरभिवृणनिषेविणां प्राणवतां प्रभूतयवसाहाराणां पर्यास्पुपहार्यं
महति कटाहे महास्थाल्यां वाऽधिश्येत् । पक्त्वाऽष्टभागावशिष्टं पयोऽवतार्य
शीतीभूतं दधिवद्भलवद्भिः पुरुषैः कन्याभिर्वाऽवमथ्य क्षीरघृतमुत्पाद्य प्राज्यमेवं
क्षीरघृतकरणविधिः । तथोदकानां मत्स्यनक्रशिशुमारपाठीनचर्मिपाटलाक्षश्वा-
विच्छल्यकरोहितकर्कटकेल्लिसत्कूर्माणां च निर्यूहं कटाहेऽधिश्येत् । पक्त्वाऽ-
स्याष्टभागावशिष्टं प्रकल्पयेत् । तथा जाङ्गलानां लावकतित्तिरवर्तिकककुभक्र-
करकपिञ्जलबर्हिणकुक्कुटानां निर्यूहान्कृत्वा तद्व्यं संस्कृतानुपाद्योदकानां च
हंसकारण्डवचक्रवाककारनन्दीमुखाटाबकबलाकामद्गुक्रौञ्चपूर्वादीनां यथा-
लाभं स्वयातान्मुसंसंस्कृतान्स्वजावमथितान्सानुपकल्पयेत् । यवबदरकुलत्पम-
धुकश्रीपर्णीसण्डीजाढकीमहतपञ्चमूलविदारिकन्दादिकं च वगे पूर्वोद्दिष्टेन प्रमा-
णेन कनीयसस्त्रिवृतस्य यथोद्दिष्टं प्रमाणं मन्दाग्निसिद्धं निष्काथं नस्वावस्था-
पिनमुपकल्पयेत् । स्थानासनयोगाभ्यां द्विपानां देशकालपरिणामे सति*॥

—:—

अथोचितक्रियास्वपहतवीर्यां सिण्ण(?) महौषधगणमत्र व्याख्यास्यामः ॥

जीवकर्षभकौ मुद्गपर्णीमेदाक्षिरुहीक्षीरकाकोलीपयस्याकर्कटगृद्धीकाक-
नासाराम्नामहामेदायष्टीमधुकानन्तासारिवासरलभद्रदारुहरिद्रवरुणनागपुष्पम-
ञ्जिष्ठाशक्तचन्दनोशीरकुष्ठगरव्याघ्रनखशतपुष्पांसापिर्ग्रहीरवरेकुङ्कुमकुटम्बभ-
द्रमुस्तासूक्ष्मेलालस्यूलेलासज्जूरद्राक्षापिप्पलीमूलचव्याजमोदतेजोवतीविडङ्गगृद्ध-
वेराणां यथाप्रमाणमनुविधाय दृषदि पेषयित्वा श्लक्ष्णमौषधगणमेकीभावमुप-
कल्प्य पर्याप्तिं सर्पिस्तैलवसामज्जा वा त्वेकीभावमुपकल्प्य मन्दाग्निसिद्धं
मध्यमावरोत्तरपाकं यथाविधिं साधयित्वा तेनैव च क्रमेण रसप्रायाभिर्यूहान्पु-

* 'अत्र कियान्पाठस्तुटितस्त्रिष्वप्यादर्शेषु' इति प्रतिभाति ॥

मरधिभ्रयेत् । एवं सहस्रपाकमुत्तमम्, शतपाकं मध्यमम्, अवरं दशपाकम्, भिद्यतं साधयेदिति ।

तत्र श्लोकः—

एवं मया स्नेहविधिः प्रकल्पितः प्रमाणविद्विर्विहितो यथार्थतः ॥

यथाविकारं च यथार्थतः क्रियां गजेषु कुर्याद्विषजां वरस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने श्रीपाठे चतुर्थे
उत्तरस्थाने स्नेहविधिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ऋषिं प्रश्रविदां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम् ॥

अङ्कुराजो महानुद्धिः पालकाप्यं महौजसम् ॥ १ ॥

मुखोपविष्टं वरदं कृतजप्यं कृताञ्जलिम् ॥

उपसंगृह्य चरणौ पप्रच्छ प्रपतो मुनिम् ॥ २ ॥

प्रजामु हितकामस्त्वं नित्यं धर्मचिकीर्षया ॥

रक्षणं च परो धर्मस्तत्र युक्तोऽहमञ्जसा ॥ ३ ॥

तन्मे बलमभिन्नघ्नं दन्तिनो दत्तवारणः ॥

तैरियं पृथिवी लब्धा समुद्रवसना मया ॥ ४ ॥

तेषाममितसत्त्वानां न किञ्चिदिह वर्तते ॥

भयमन्यत्र रोगेभ्यस्तथैषां भयमुत्तमम् ॥ ५ ॥

तेषां पुरस्तान्निखिला चिकित्सा कीर्तिता म(त्व)या ॥

मह्यं श्चश्रूषवे सम्पद्भगवन्व्यक्तलक्षण ॥ ६ ॥

बस्तयो हि चिकित्सार्थं व्यापित्वात्सर्वमेव वा ॥

तेषां विधिं विशेषेण भगवन्प्रब्रवीतु मे ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

उवाच निखिलं त्वेवं विधिवत्सिद्धिदायकम् ॥ ८ ॥

गुणानुपद्रवांश्चैव कृत्याकृत्यविनिश्चयः ॥

येषु वा स्थापनं कार्यमनुवांसनमेव च ॥ ९ ॥

केवलं चानुवास्या ये येषु वा स्थापनं हितम् ॥

तत्र द्रव्यप्रमाणानि स्नेहवस्तिनिर्हयोः ॥ १० ॥

प्रमाणं स्नेहकालाश्च भेषजाणां तथैव च ॥
 विधिसंस्कारयोगश्च स्नेहपाकश्च तत्त्वतः ॥ ११ ॥
 व्यापदः सिद्धयश्चैव परिहारस्तथैव च ॥
 कार्याकार्यकरं ज्ञानं तत्सर्वमुपदिश्यते ॥ १२ ॥
 वस्तुषो हि चिकित्सार्थं सम्यग्दत्ता विज्ञानता ॥
 रुजमाशु निवृहन्ति दोषाणामाशु शोधनात् ॥ १३ ॥
 कोष्ठं न सन्यते चैव दौर्बल्यं न च बाधते ॥
 न च दोषाः प्रबाधन्ते दुष्टाश्चौषधपानजाः ॥ १४ ॥
 अजीर्णे जीर्णमित्येवं न च शक्ना प्रबाधते ॥
 अनुपानं च हरणं दोषाणां बस्तिना भवेत् ॥ १५ ॥
 बृंहणं स्नेहनं बल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥
 जववीर्योपपत्तिस्तु सहित्वं सर्वकर्मणाम् ॥ १६ ॥
 बलेन्द्रियविवृद्धिस्तु तथा च स्मृतिमेधयोः ॥
 उपलब्धोपलब्धिस्तु यथावत्परिकर्मणि ॥ १७ ॥
 वलयोपान्त्यशौथिल्यं जरा वा न गजोत्तमम् ॥
 मेदो न धर्षयत्याशु बस्तिभिः स्थिरतां गतम् ॥ १८ ॥
 स यथा शीर्णपत्रोऽपि वृद्धवृक्षोऽथ कुञ्जरः ॥
 समये वारिणा सिक्तो हरिताङ्गुरकोमलः ॥ १९ ॥
 तरुणो जायते क्षिप्रं पुष्पवान्बलवानपि ॥
 एवमाप्यायते हस्ती बस्तिना संप्रतर्पितः ॥ २० ॥
 धात्विन्द्रियोजसा युक्तस्तथा वै बस्तिमान्भवेत् ॥
 अपरे जघनं वंशो विशेषेण तु दन्तिनाम् ॥ २१ ॥
 तेषां निर्ग्रहणार्थाय बलिश्रेष्ठोऽभिजायते ॥
 श्लेष्मजान्पित्तजांश्चैव साधयेत्साधुयोजितः ॥ २२ ॥
 नास्त्यन्यत्तादृशं कर्म हस्तिनां बस्तिनः परम् ॥
 आनद्धो मृत्तिकाजग्धः कृमिकोष्ठी तथैव च ॥ २३ ॥
 एकाङ्गं बाधते यस्य सर्वाङ्गमपि वायुना ॥
 रुद्धमूत्रपुरीषश्च हृनो म्लानस्तथैव च ॥ २४ ॥
 सर्वत्र विहितो बस्तिर्दीपनो बलवर्धनः ॥
 लाघवस्योपशान्तनः समेषु विषमेषु वै ॥ २५ ॥

सर्वप्रदेशज्जाभोगान्सर्वशश्च निरस्यति ॥
 चिरस्थितात्मशमपेदम्यञ्जनविमर्दनैः ॥ २६ ॥
 प्रदेहे रसपानैश्च स्वेदैर्वाऽपि पृथग्विधैः ॥
 नस्यतो मुखतश्चैव स्नेहपानैर्यथाविधि ॥ २७ ॥
 बस्तयः परमास्तेषां हिता रोगनिबर्हणाः ॥
 यास्तु पूर्वं विनिर्दिष्टा कोष्ठे वै विंशतिः शिराः ॥ २८ ॥
 विसनालप्रतीकाशा दन्तिनः सर्वदेहगाः ॥
 याश्च नाडीसमुत्थानाः कण्ठनाडीबहिःसृताः ॥ २९ ॥
 ताभिः संचार्यते स्नेहः स्वं स्वं स्थानं तथा तथा ॥
 यथा ग्रीष्मेऽथ मध्याह्ने ह्यादत्ते वारि भास्करः ॥ ३० ॥
 तथा पानादिभिः स्नेहः पारंपर्येण जीर्यते ॥
 स्नेहयेच्च दृढं स्नेहो रोगाश्च विनिवर्तयेत् ॥ ३१ ॥
 न च पाककृतान्दोषानुत्पादयति कांश्चन ॥
 पकाशयगतस्यास्य यद्वीर्यं तेजसेरितम् ॥ ३२ ॥
 ततस्तज्जायते क्षिप्रमपानारूपेन वायुना ॥
 ततस्तदचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 समानेन तु विक्षिप्तं व्यानं चाऽऽप्नोति तत्क्षणात् ॥
 व्यानात्पुनरुदानं तु तथैव समवाप्नुते ॥ ३४ ॥
 उदानानन्तरं चैव प्राणमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
 क्षिप्तं तत्प्राणविक्षिप्तं सर्वधातुषु लीयते ॥ ३५ ॥
 रसादिषु यथायोगं कुरुते धातुतेजसाम् ॥
 बलमारोग्यवर्णं च लघुत्वं चैव दन्तिनः ॥ ३६ ॥
 समलं वाऽपि यत्किञ्चिदपानो निरस्यति ॥
 प्रथमः स्नेहबस्तिः स्याद्भस्तिवक्ष्णमार्गयोः ॥ ३७ ॥
 स्नेहनः शोधनश्चैव द्वितीयस्त्वग्निदीपनः ॥
 तृतीयस्तु बलं कुर्याच्चतुर्थो रसबृंहणः ॥ ३८ ॥
 बृंहयेत्पञ्चमो रक्तं षष्ठो मांसं विवर्धयेत् ॥
 मेदोस्थिबृंहणो ज्ञेयः सप्तमः पुष्टिवर्धनः ॥ ३९ ॥
 अष्टमश्च विशेषेण नवमश्चापि वर्धयेत् ॥
 मज्जाशुक्लौ यथायोगमित्येते नव बस्तयः ॥ ४० ॥

नागानामिह निर्दिष्टा विस्तरेण यथाकथम् ॥
 येषां दोषाः समुद्धृता यज्ज्ञाशुक्रसमाश्रयाः ॥ ४१ ॥
 यथोक्तद्विगुणा देयास्तेषामेतेऽत्र वस्तयः ॥
 यस्मादनुवसत्यन्नं जीर्णं चापि निरस्यति ॥ ४२ ॥
 अनुवास इति ख्यातिं लभते तेन कर्मणा ॥
 यस्मान्निर्गृह्यत्याशु दोषान्पकाशयस्थितान् ॥ ४३ ॥
 मलापहरणात्सद्यो निरुह इति कीर्तितः ॥
 उत्तरं वस्तिमिच्छन्ति मेहे यस्तु विधीयते ॥ ४४ ॥
 एष कायप्रशुद्धौ स्याच्छीघ्रं यो विनिवर्तते ॥
 न चेन्निवर्तते काले भूयो दानं प्रशस्यते ॥ ४५ ॥
 अनुवासो निरुहस्तु तथैवोत्तरवैस्तिकः ॥
 त्रिविधो वक्ष्यते वस्तिर्गुदमेहसमाश्रितः ॥ ४६ ॥
 तत्र वस्तिर्न दातव्यो विषदुष्टाय हस्तिने ॥
 नित्यं रोगभयार्तेभ्यः पानार्तेभ्यस्तथैव च ॥ ४७ ॥
 मूर्च्छापिपासादुष्टेभ्यः स्नेहपीताय दन्तिने ॥
 प्राक्छर्दिमोहदुष्टेभ्यो ये च स्युः पादरोगिणः ॥ ४८ ॥
 स्वभावाद्बुर्बलाग्निभ्यस्तथाऽतिस्थविराय च ॥
 अत्यर्थं चातिबालाय वस्तिर्न स्यात्कथंचन ॥ ४९ ॥
 वस्तिदानपरिक्लेशं कदाचिदिह ये गजाः ॥
 न सहेयुरसात्म्यत्वाच्च तेषां वस्तयः स्मृताः ॥ ५० ॥
 येषां चापि प्रणिहितो नोर्जा किञ्चिदुपाहरेत् ॥
 कुर्याद्वा महतीं पीडां न तेषां वस्तिरिष्यते ॥ ५१ ॥
 न कफे स्नेहवस्तिः स्यान्मेदुरस्य तथा नृप ॥
 रूक्षणीये(*न विधिना) पाण्डुरोगाश्च ये स्मृताः ॥ ५२ ॥
 कुष्ठगुल्मप्रमेहाश्च तथा विद्रव्योऽपि च ॥
 अन्येषां चैवमादीनां विदध्यान्नानुवासनम् ॥ ५३ ॥
 अतस्तु विपरीताय बृंहणं येषु शस्यते ॥
 धार्यन्ते यै च दोषेण न तेष्वास्थापनं स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 कुष्ठकृम्यसिपुक्तेभ्यो मूर्च्छायां तमके(?) तथा ॥
 क्षते क्षये च घातूनां पिपासार्ते तथैव च ॥ ५५ ॥

* अनुभिद्धान्तर्गता वर्णाः कपुस्तकानुसारेण लिखिताः, खण्डपुस्तकयोस्तु रिक्त
 एव प्रदेशः स्थापितः ।

सर्वत्र बस्तिर्न भवेन्निरुद्धो चायवेतरः ॥
 सामान्यं च विशेषं च बुद्ध्या(द्ध्वा)तु नृपसत्तम ॥ ५६ ॥
 मूलं चैवानुबद्धं च पृथक्च युगपत्स्थितम् ॥
 व्याधीनामुपपद्येत्तु देशकालौ तथैव च ॥ ५७ ॥
 राजंश्चतुर्मिर्युक्ताय पादैः साध्याय हस्तिने ॥
 आरम्भेण यथोक्तेन विधिनाऽऽरम्भ इष्यते ॥ ५८ ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥
 कृत्वाऽऽहुतिं सपुण्याहं स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ ५९ ॥
 स्थानं सबाहुयन्त्रं च पुरस्तात्तमिष्यते ॥
 उन्नतं पृष्ठतः कार्यं पक्षयोश्च समं भवेत् ॥ ६० ॥
 त्रिपदींश्च क्रमं वैद्ध्वा गजपेचकसंमितः ॥
 कार्यो माङ्गल्यवृद्धिश्च मुनिविष्टः सुसंहतः ॥ ६१ ॥
 भिषक् तत्रोपविष्टस्तु पीडयेत्सुसमाहितः ॥
 सुस्वारोहावरोहश्च बस्तिभूमाववस्थितः ॥ ६२ ॥
 तत्रोपविष्टः सुमना लघुहस्तो जितेन्द्रियः ॥
 भिषक् प्रपीडयेद्बस्तिं निरीक्ष्य च यथाविधि ॥ ६३ ॥
 बांक्षं वा वैणवं वाऽपि श्लक्ष्णं च गुलिकामुखम् ॥
 तिन्दुकस्याश्वकर्णस्य मधुकस्य धवस्य च ॥ ६४ ॥
 भूर्जस्यन्दनयोश्चैव सारैर्नैत्राणि कारयेत् ॥
 द्वावरली भवेदोष्ठं स्वनुपूर्वसमाहितम् ॥ ६५ ॥
 मध्यमं तु भवेन्नेत्रं द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥
 षडङ्गुलं जघन्यं तु मध्यमात्परिहापयेत् ॥ ६६ ॥
 षोडशाङ्गुलमेवास्य नाहो(हः) श्रेष्ठस्य मानतः ॥
 उद्दिष्टमेतन्नेत्राणां प्रमाणं वक्ष्यते नृप ॥ ६७ ॥
 ये प्रमाणाश्च युज्यन्ते ज्येष्ठमध्याधमा गजाः ॥
 पेचकस्योपरिष्ठाच्च न्यस्थोऽधस्तात्तथैव च ॥ ६८ ॥
 लाङ्गूलवंशमानेन नेत्रमायामतो भवेत् ॥
 नेत्रमूले च कर्तव्या कर्णिका द्वादशाङ्गुला ॥ ६९ ॥

बलाक्षो(?) प्रविश्यन्त्यर्धं प्रवाणेन चतुर्मुखम् ॥
 सर्वं प्रवेशयेन्नैत्रं गुहि नागस्य बुद्धिमान् ॥ ७० ॥
 दृष्टिं मुमोदितं कृत्वा तत्र नेत्रं निबद्धयेत् ॥
 उत्तमाधममध्यानां श्रेष्ठमध्यमकन्यसैः ॥ ७१ ॥
 नेत्रच्छिद्राणि कार्याणि सामान्यामलकीफलेः ॥
 बल्यस्तु तिस्र एवाऽऽहुर्गुदे नागस्य भूपते ॥ ७२ ॥
 उत्तमस्य भवन्त्येताः षोडशाङ्गुलविस्तृताः ॥
 अष्टभागेन हीनाः स्युर्मध्यमस्य प्रमाणतः ॥ ७३ ॥
 मध्यमाः(?) सप्तमो भागो जघन्ये बलयः स्मृताः ॥
 चतुरङ्गैर्न्यरङ्गीनां बलयो विद्धि संमिताः ॥ ७४ ॥
 अङ्गुलानि दशाष्टौ च प्रमाणेन पृथक् पृथक् ॥
 अष्टारङ्गीषु विज्ञेयो बलयोऽष्टादशाङ्गुलाः (?) ॥ ७५ ॥
 आदानी प्रथमा तासां द्वितीया तु प्रवाहिनी(णी) ॥
 संकोचनी तृतीया च बलयस्तिस्त्र एव हि ॥ ७६ ॥
 तेषां नेत्रप्रमाणानि बलीनामानि कारयेत् ॥
 स्रोतःप्रमाणान्येतेषां नेत्राणामनुपूर्वशः ॥ ७७ ॥
 परिणाहस्तु कर्तव्यः संविभज्य यथायथम् ॥
 स्नेहे या मुखतो मात्रा सा देया त्वनुवासने ॥ ७८ ॥
 यथावर्ष्मप्रमाणेन यथायोग्यविरोधि च ॥
 स्थानं माङ्गल्यवार्धं च पुरस्तात्तमिष्यते ॥ ७९ ॥
 उन्नतं पृष्ठतः कार्यं पक्षयोश्च समं भवेत् ॥
 तत्र स्थाने सुखं तिष्ठेद्धारणः सुखयन्त्रितः ॥ ८० ॥
 पक्षयोश्च पुरस्ताच्च पुरुषैः स्वेरर्चिष्ठितः ॥
 ततो विश्वासयन्तश्च क्षमयन्तश्च तं गर्जम् ॥ ८१ ॥
 परिसृशन्तश्च करैस्तिष्ठेयुः परिकर्मिणः ॥
 यन्त्रं नेत्रकराद्याभिः क्षान्तिभिः क्षमितस्य च ॥ ८२ ॥
 तथा वासितवालश्च कर्तव्यः स्यादुपक्रमः ॥
 सुवर्धितनखं हस्तं सर्पिषाऽभ्यर्च्य दक्षिणः ॥ ८३ ॥

पेचके च द्रुमं दद्यादरेणैव नुपस्मृतम् ॥
 पूर्वमेवानुक्त्वा तु नेत्रमस्ति समाहितम् ॥ ८४ ॥
 कदुष्णं स्नेहमासिच्य निर्वातमुपसंहरेत् ॥
 नलेन दक्षिणेनास्य गुदस्य द्वारमर्पयेत् ॥ ८५ ॥
 मूले ब्रवद्धे नेत्रस्य निश्छिद्रेण च चर्मणा ॥
 वामेन प्रतिगृह्णीयाभ्रेत्रमध्यं समाहितम् ॥ ८६ ॥
 तदूर्ध्वमुखमुत्क्षिप्य गजापोपहरेद्विषक् ॥
 तदाऽऽयस्नेहसंयुक्तं स्नेहाम्यक्तगुदस्य च ॥ ८७ ॥
 प्रणिदध्यात्स्वयं वैद्यो गुदे नेत्रं समाहितम् ॥
 अनुवंशं यथा मायुबस्तेश्चाबन्धनाद्विषक् ॥ ८८ ॥
 सुसमाहितसर्वादङ्गः शनैर्वैद्यः प्रवेशयेत् ॥
 नात्युन्नतं न च नतं कदाचिदिह पूज्यते ॥ ८९ ॥
 न च तिर्यग्गतं नेत्रं नाप्यूर्ध्वं नाप्यधोमुखम् ॥
 कथंचित्प्रणयेद्धीरः सकृच्चैव प्रदापयेत् ॥ ९० ॥
 ततो निष्क्रम्यते नेत्रं शेषमेवमपाहरेत् ॥
 ततो वाक्शतमात्रं तु दत्ते तिष्ठेदतन्द्रितः ॥ ९१ ॥
 अत ऊर्ध्वं भिषक्नागं पदानां गमयेच्छतम् ॥
 शनैरत्रासयञ्शस्तेर्वाग्भिश्च परिशंसयेत् ॥ ९२ ॥
 मनः प्रह्लादयेत्तस्य विषयेः कालपोगिभिः ॥
 पाणिना लम्बनेनैव वंशवीणास्वनेन वा ॥ ९३ ॥
 दक्षास्तं गीतघोषैश्च रमयेयुरनेकपम् ॥
 यान्यान्क्रमयते भार्वास्तांस्तांस्तस्य समाचरेत् ॥ ९४ ॥
 न तस्य मनसः किञ्चिद्वाघातमुपकल्पयेत् ॥
 ततः प्रत्यानयेत्स्थाने सुस्थितः सुमनाः सुखी ॥ ९५ ॥
 स्थितस्यैव समाकाङ्क्षेद्धस्तेः प्रतिनिवर्तनम् ॥
 स्विन्नायोष्णाम्बुना पूर्वं हेमन्ते जलदाशमे ॥ ९६ ॥
 आमुताय जलं शीतं दद्याद्वै ग्रीष्मे एव च ॥
 शीत एवावगाहो वा शीतसात्म्यतया भवेत् ॥ ९७ ॥
 कल्पमेनं तु बुभुयेत पूर्वं निमित्तकं बुधः ॥
 उचिताभोजनादर्थं ततो भुक्तवतो लघु ॥ ९८ ॥

पादभोगाविहीनाङ्ग(१)यथाव्याधि यथावकम् ॥
 रक्तशाल्योदनं क्षिप्तं पयसा वा रसेन वा ॥ ९९ ॥
 जाङ्गलेन विविक्तेन नात्यर्थमसिताय च ॥
 कदुष्णं युक्तलवणं पेण(क)क्षेहं गजे हितम् ॥ १०० ॥
 शीतलं वा प्रदातव्यं यथासात्स्म्यमवेक्ष्य तु ॥
 यवसोपस्कृते पूर्वं प्रदद्याच्छुभोजनम् ॥ १०१ ॥
 प्रतिच्छन्नाय च पुनर्नृणां न लघु नाल्पशः ॥
 कृताहाराय विधिवद्वा(द्र)जायाङ्गपते ततः ॥ १०२ ॥
 सुप्रतिष्ठितभक्ताय कृतचक्रमणाय च ॥
 कृतमार्गाय विधिवत्प्रदद्याच्च यथाविधि ॥ १०३ ॥
 प्रदत्ते भिषजा वस्तौ न शयीत न भक्षयेत् ॥
 न पिवेदनु मातङ्गो न च चेष्टा समाचरेत् ॥ १०४ ॥
 सुस्थितः स्वस्थसर्वाङ्गः सुमना नियतेन्द्रियः ॥
 प्राग्दत्ते च मुहूर्तेऽस्मिन्सायं दत्ते तथैव च ॥ १०५ ॥
 (*अत ऊर्ध्वं तृणं दद्यात्सायं चापा(प्या)श्रयं नयेत् ॥
 सुखशय्यो भवेन्नागो मृदुशय्यस्तथैव च ॥ ६ ॥)
 न चास्य मनसः किञ्चिद्व्याघातमुपकल्पयेत् ॥
 याश्चाप्यनन्तराश्चेष्टा निर्वाणं पानमेव च ॥ ७ ॥
 ताभिश्चैवात्र वर्तन्ते ताः सर्वाः समुपाचरेत् ॥
 प्रत्यागते यथाकालं पुनस्तद्वत्प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥
 दीप्ताग्नौ वातरोगे वा विधिमाश्रित्य पूर्ववत् ॥
 तस्मिन्प्रत्यागते स्नेहे पुनरेवानुवासयेत् ॥ ९ ॥
 येषा भवति सस्नेहस्तथा शाम्यति मारुतः ॥
 निरुहं वा विरिक्तं वा सद्य एवानुवासयेत् ॥ ११० ॥
 न स्यात्कदाचिभिः स्नेहो रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 . एष एव विधिर्दृष्टो गजानां वातरोगिणाम् ॥ ११ ॥
 नात्र कार्यस्तु संदेहः सिद्धमेतद्विषगिजितम् ॥
 एष उक्तो विधिः सम्यगनुवासे मया नृप ॥ १२ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. °भागविहीनानां य° । २ क. क्षेहयुक्तं । ३ क. °णं वातमे° ।
 ४ क. वस्तौ । ५ ल. घ. यदा ।

आस्थापनं तु वक्ष्यामि गृणु चैतन्मसाधिप ॥
 अनुवासनमात्राया द्विगुणा तस्य शस्यते ॥ १३ ॥
 आस्थापनविधौ मात्रा चिरस्थानं न चेप्यते ॥
 न च भुक्तवते देया मातङ्गाय पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 अनुबन्धान्निरुहस्य प्रदानं बाधते द्विषम् ॥
 एकं द्वितीयमेवं च तृतीयमपि योजयेत् ॥ १५ ॥
 यावद्वा साधु मन्येत समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 वयो व्याधिभृतं देशं सात्म्यकालौ बलाबलम् ॥ १६ ॥
 सत्त्वं वाऽपि परीक्ष्ये(क्षे)त जातिं च मतिमान्निषक् ॥
 तस्या वर्तनकालस्तु मुहूर्तं प्रसमीक्ष्यते ॥ १७ ॥
 भित्त्वा पुरीषसंघातं दोषमादाय चोल्बणम् ॥
 तीक्ष्णोष्णस्नेहलवणैरन्वितस्तु विशेषतः ॥ १८ ॥
 पूर्वं मध्योऽवकृष्टस्तु जघन्यो मधुरः स्मृतः ॥
 अत्युष्णो नातितीक्ष्णश्च लवणश्च विशां पते ॥ १९ ॥
 अकृत्वैव निवर्तेत कृतो मात्राधिकश्च यः ॥
 समुत्कृष्टेनकर्मा हि प्रथमः परिकीर्त्यते ॥ २० ॥
 मध्यमो दोषहरणो जघन्यस्तु प्रसादनः ॥
 संचोनुवासनं केचित्केचिदास्थापनं पुनः ॥ २१ ॥
 ऋषयः संप्रवस्यन्ति पूर्वं गुणसमीक्षया ॥
 आस्थापननिरस्ये तु पुरीषे निर्मले गुदे ॥ २२ ॥
 अनुवास्य इति प्राहुर्हेन्तुं चैवात्र मे गृणु ॥
 पुरीषविहिते मार्गे योऽनुवासं प्रयच्छति ॥ २३ ॥
 न तस्य साधकः स्नेहो भस्मनीवाऽऽहुतिर्हुता ॥
 आस्थापनहृतो दोषः शुद्धकोष्ठस्य दन्तिनः ॥ २४ ॥
 बस्तिमग्नौ न भवति शुद्धो व्योम्नि यथा शशी ॥
 अनुवासेपपन्नाय निरुहं यः प्रयच्छति ॥ २५ ॥
 तृतो विरुक्ष्यते तज्ज्ञैः स्नेहस्तस्य न साधकः ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नाय पुरीषे संश्रिते तथा ॥ २६ ॥
 यथावन्मलदोषाणां क्लेदभावाः शुभावहाः ॥
 अनुवासनमेव स्यादास्थापनमतः परम् ॥ २७ ॥

व्यक्तमात्रो भवेत्पूर्वो शाक्यो मध्यमदोषतः ॥
 (* मध्योषधस्तु दोषहा) ॥ २८ ॥
 ततो लघुतरं कार्यं समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 भ्रंशमच्छति चाशुद्धे यथाकालं निरूहणम् ॥ २९ ॥
 ततस्तेनैव विधिना पुनरन्यो विधीयते ॥
 ततस्तीक्ष्णतरः किञ्चिदर्धमात्रान्वितः पुरा ॥ १३० ॥
 विरेको वर्तयश्चापि बस्तिः प्रतिनिवर्तते ॥
 बस्माभिर्निरूहसिद्ध्यर्थं स्मृतं चैवानुवासनम् ॥ ३१ ॥
 निरूहस्य पुनर्देयः स्नेहबस्तिर्विशेषतः ॥
 स्नेहक्षीरनिरूहाणामयुग्मा बस्तयस्तथा ॥ ३२ ॥
 गजानां मात्रया दत्ता यस्य युग्मा भवन्ति ते ॥
 कापाग्निदीपनाः सर्वे बस्तयः पक्षसंधिषु ॥ ३३ ॥
 बलवर्णकराः पथ्याः सम्यगारोग्यसिद्धये ॥
 संशोधनो हिमार्गस्य दोषाणां चानुलोमनः ॥ ३४ ॥
 वारणानां निरूहस्तु प्रथमो मलशोधनः ॥
 समाक्षिपति पित्तं च पकाशयगतस्तथा ॥ १३५ ॥
 सकृच्छेषहरो ज्ञेयो द्वितीयस्तु नराधिप ॥
 वातं जयति मूर्धन्यं तृतीयः कफवर्धनः ॥ ३६ ॥
 मृदूष्णलवणो मध्यः पादहीनः प्रमाणतः ॥
 क्लेदनार्थं प्रदेयस्तु बस्तिरादाय संततः ॥ ३७ ॥
 पटुतीक्ष्णोऽम्ललवणो मात्रया चाधिकस्तु सः ॥
 देयो दोषहरो बस्तिः क्लान्तदोषाय हस्तिने ॥ ३८ ॥
 तृतीयस्तु पुनर्देयो न्यूनो नापि न चाधिकः ॥
 दोषान्संहरति मोक्षैः शमयत्युदरं च सः ॥ ३९ ॥
 चतुर्थस्तु प्रदेयः स्याच्छर्करामधुसंयुक्तः ॥
 मेषजैर्मधुरैश्चापि तैलः कृष्णैः सवेतसैः ॥ १४० ॥
 हृतदोषाय नागाय घृतक्षीरविमिश्रितः ॥
 व्यापद्हीननिरूहस्य स(श)कृद्धारसमुद्गतः ॥ ४१ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

कफान्तं वातपित्तान्तं कुक्षिशैथिल्यलाघवम् ॥
 गात्रापरमृदुत्वं च व्याधेरपि विनिग्रहः ॥ ४२ ॥
 लक्षणं तु निरुद्धस्य मूत्रशुद्धिक्रदेव च ॥
 लक्षणं हुनिरुद्धस्य आनाहो रक्तमूत्रता ॥ ४३ ॥
 विद्धातनिग्रहं शूलमाध्मानं व्याधिवर्धनम् ॥
 निष्पुत्रीषस्य नागस्य निरुद्धस्यातियोगतः ॥ ४४ ॥
 वायुर्गात्राणि कुक्षिं च शूलेनाऽऽवेष्टयेद्दृशम् ॥
 तस्मान्निरुह्येत्सम्पक्सिद्धिकामो विचक्षणः ॥ १४५ ॥
 अपकर्षति वासेभ्यः क्षारः सर्वं यथामलम् ॥
 अपकर्षति दोषान्वै आस्थापनमनेकधा ॥ ४६ ॥
 बल्यं वृष्यं बृंहणीयमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ॥
 जीवकृज्जीवनं मेध्यं गजस्याऽऽस्थापनं मतम् ॥ ४७ ॥
 क्षुत्पीडितो मदाविष्टो बालो वृद्धो गदातुरः ॥
 स्नातः पीतोदकश्चैव भुक्त्वांस्तृषितश्च यः ॥ ४८ ॥
 विनृणो जीर्णभक्तश्च दुर्मना यश्च वारणः ॥
 भीरुश्चैवाप्यनास्थाप्यः श्वासी यश्च मतङ्गजः ॥ ४९ ॥
 एतेषामनुपूर्वेण शास्त्रमार्मानुसारिणा ॥
 चिकित्सकेन क्षीरेण देयाः स्युः क्षीरबस्तयः ॥ १५० ॥
 मात्रा बस्तेर्विधिरतः क्षीरबस्तिश्च वक्ष्यते ॥
 अशनादुत्तरं पित्तो यथा स्नेहोऽभियोगतः ॥ ५१ ॥
 पूर्वकापस्य विहितः स्नेहनः शास्त्रदर्शनैः ॥
 स्नेहनः सर्वतस्तद्वद्विज्ञेयो दोषनाशनः ॥ ५२ ॥
 अनन्ययोगजानां तु मात्रा बस्तिः प्रशस्यते ॥
 क्षीणधातुकृशा नागा वृद्धाः क्षीणबलाश्च ये ॥ ५३ ॥
 पश्चात्सूपहताश्चापि मदक्षीणास्तथैव च ॥
 एषामग्नेर्वृद्धार्थं ग्रीष्मे प्रावृषि वा हितः ॥ ५४ ॥
 द्वेयः प्रायोगिको बस्तिर्विशेषेण तु दन्तिनः ॥
 पूर्वाह्ने स्नातपीताय भुक्ताय च विधानतः ॥ १५५ ॥
 रसापनं परं नित्यं पूर्वोक्तविधियोजितम् ॥
 भूतः परं प्रवक्ष्यामि क्षीरबस्तिविधिं शुभम् ॥ ५६ ॥

विधिवत्कथितं क्षीरमुभयोः पञ्चवृत्तयोः ॥
 कल्कैर्युक्तं तिलोक्षीरपत्रकोत्पलचम्पकैः ॥ ५७ ॥
 रास्त्राप्रपौष्करीकाम्यां मुस्तकेन त्रयेव च ॥
 मृद्वीकांशर्करामासीमज्जिष्ठामधुसंयुतैः ॥ ५८ ॥
 मधुरैर्जीविनीयेश्च देयो वस्तिः समन्वितः ॥
 विधिवत्प्रथिवीपाल दन्तिनां बलवर्धनः ॥ ५९ ॥
 पित्तरक्तविकारेषु ग्रीष्मे शरदि वा हितः ॥
 पाकलेषु बहिर्दाहे दाहे चान्तर्गते तथा ॥ १६० ॥
 मूर्छाभ्रमे तथा श्वासे क्षीणे घर्घ्रश्रमेषु च ॥
 वस्तिर्हितोऽयं राजेन्द्र तथा वाऽप्यभितोऽपि च ॥ ६१ ॥
 निरूढानां च नागानामारण्यानां तथैव च ॥
 गजास्त्वभ्यन्तरस्वेदाः शीतसात्म्या विशेषतः ॥ ६२ ॥

(*) तस्मात्प्रशस्यते त्वेष वस्तिरूपमानिलापहः ॥
 पयसः प्रथमो वस्तिर्हितस्तु रसरक्तयोः ॥ ६३ ॥
 मांसास्थिमेदसां वृद्धौ द्वितीयः क्षारयोजितः ॥
 आप्यायते शुक्रमज्जस्तृतीयः पयसेव तु ॥ ६४ ॥
 निहन्ति दोषानुत्कृष्टान्मुमनो जठरस्य तु ॥
 स्नेहवस्तिर्यदा शीघ्रं दत्तमात्रो निवर्तते ॥ १६५ ॥
 न हीनगुणमाप्नोति स्नेहस्याऽऽद्य निवर्तनात् ॥
 तमेव दापयेत्स्नेहं पुनरेव भिषग्वरः ॥ ६६ ॥
 महाबलास्तु मातङ्गा वातप्रायास्तु दन्तिनः ॥
 प्रवहन्ति तदा स्नेहं शीघ्रं तेन निवर्तते ॥ ६७ ॥
 तस्मान्न दोषो दत्ते तु द्वितीये नात्र संशयः ॥
 इत्येष सर्ववस्तीनां विधिरुक्तो विशेषतः ॥ ६८ ॥
 विपरीते तु जायन्ते व्यापदो विविधात्मिकाः ॥
 नेत्रवस्तिरुक्ताश्चैव भूयश्च भिषजा कृताः ॥ ६९ ॥
 इमं तत्र प्रवक्ष्यामि निरूढप्रणिधौ विधिम् ॥
 यथास्वं सर्वदोषाणां कषायाणि घृतं वसा ॥ १७० ॥
 चतुष्पदानां मूत्राणि तैलं दधि मुरा मधु ॥
 बदराम्लं च दुग्धं च धान्योदकतुषोदकम् ॥ ७१ ॥

फलानि लवणं चैव निरुहद्रव्यमिष्यते ॥
 मुरघोष्णाम्बुना मूत्रेस्तेलेन लवणेन च ॥ ५३ ॥
 स्ववर्गीयेस्तु संयुक्तेः श्लेष्माणुयुष्णा हिता गजे ॥
 धान्याम्लफलनिष्काथैः सकुलत्थपवैः शुभैः ॥ ७३ ॥
 स्ववर्गैश्चानिले पथ्याः स्निग्धा लवणमूर्छिताः ॥
 पयोरसघृतैर्युक्ताः स्ववर्गीयैश्च शीतलाः ॥ ७४ ॥
 काषायमधुरा पित्ते वस्तयः स्युः सशर्कराः ॥
 अपामार्गस्य च फलं तथा जीमूतकस्य च ॥ १७५ ॥
 मदनस्य च पिष्टं स्यादावापं सर्ववस्तिषु ॥
 सर्षपाः सरला रास्त्रा कुष्ठं तेजोवती तथा ॥ ७६ ॥
 पिप्पल्यः शतपुष्पा च मृद्वीका मधुकं मधु ॥
 भद्रदारु तथैला च सैन्धवं चेति वस्तिषु ॥ ७७ ॥
 निरुहस्य भवेद्देयः स्वावापः पटुसैन्धवः ॥
 श्लक्ष्णकल्कैः समायुक्ताः सुप्रकथितभेषजाः ॥ ७८ ॥
 सुस्निग्धलवणा व्यक्ताः खजावमयिता हिताः ॥
 कषायभागाश्चत्वारः कुर्यात्स्नेहस्य पञ्चमम् ॥ ७९ ॥
 अष्टमं भेषजानां तु लवणस्य तु षोडश ॥
 पूर्वमेवं तु ये प्रोक्तास्तत्रौषधगणा मया ॥ १८० ॥
 यथालाभं यथावच्च तांस्तानादाय शास्त्रवित् ॥
 कषायाणि निरुहाणां कल्कचूर्णानि यानि च ॥ ८१ ॥
 अनुवासे च तत्सर्वं वर्गं समधु योजयेत् ॥
 श्यामा कुटन्नटं चैव त्रिफला चित्रकं तथा ॥ ८२ ॥
 तथा दारुहरिद्रा च फलानि मदनस्य च ॥
 जीमूतकानि दन्ती च द्रवन्ती सर्पिषा तथा ॥ ८३ ॥
 शृङ्गवेरं वचा चैव तगरं देवदारु च ॥
 पिप्पली भद्रमुस्ता च द्विगुणं चैव सैन्धवम् ॥ ८४ ॥
 बलां चतुर्गुणां कृत्वा श्लक्ष्णकल्कं प्रपेषयेत् ॥
 मूत्रैर्गजसरोष्ट्राणां दध्यम्लैः सुरयाऽपि च ॥ १८५ ॥
 धान्याम्लबदरी क्लेदतिरुतैलैः समन्वितैः ॥
 कटुको व्यक्तलवणः श्लेष्मघ्नो वस्तिरिष्यते ॥ ८६ ॥

स्थूलाग्र कुष्ठिनी च च वैशुराः पाण्डुरोगिणः ॥
 कर्षणा दोषहरणी देयस्तेषां यथा हितः ॥ ८७ ॥
 वन्ती ब्रवन्ती श्यामार्क कुटजं कृमिवेधनम् ॥
 अंशमार्गं हस्तिकर्णं जीमूतं सकुटुम्बटम् ॥ ८८ ॥
 शतपुष्पा च कुष्ठं च तगरं चतुरङ्गुलम् ॥
 सप्तलां च गवाक्षीं च शङ्खिनीं केषुकं तथा ॥ ८९ ॥
 अजगृङ्गजगन्धे च कपिलां तुलसीं तथा ॥
 प्रकीर्यामुदकीर्यां च गवाक्षीं च समाहरेत् ॥ ९० ॥
 वातिकेनेव विधिना बस्तिर्दत्तो न शीतलः ॥
 संशोधनीयः श्रेष्ठः स्याद्वन्यते कुपितेषु च ॥ ९१ ॥
 क्षीरवृक्ष्या च रोधं च पिण्डीरुककसेरुके ॥
 अभीरुपत्रिका श्यामा धवं खदिरमेव च ॥ ९२ ॥
 तुरन्ती चाग्रिमन्थं च नीपं कटूफलचेतसम् ॥
 षष्ठीं सुवर्णक्षीरीं च वज्रजम्बू सधातुकीं ॥ ९३ ॥
 तिलांश्च पञ्चकोशीरमित्येतानि समाहरेत् ॥
 पित्तकेनेव विधिना बस्तिर्दत्तस्तु शीतलः ॥ ९४ ॥
 भवेच्छु(त्सु)तपुरीषस्य वृद्धसंग्रहणो हितः ॥
 पयस्यां च मृणालं च गृङ्गाटककसेरुकम् ॥ ९५ ॥
 बलामतिबलां चैव स्वयंगुप्ताफलानि च ॥
 विदारी मधुकं चैव मृद्वीका क्षीरमोरटम् ॥ ९६ ॥
 यवगोधूमच्छर्णानि तथा मधुकराणि च ॥
 अविच्छन्नामतिच्छन्नामित्येतानि समाहरेत् ॥ ९७ ॥
 पित्तकेनेव विधिना बाजीकरणमुच्यते ॥
 अश्वगन्धाविदारीभ्यां युक्त एष पुनः पुनः ॥ ९८ ॥
 बृंहणीयो भवेद्भस्तिरभ्यस्तस्तत्त्वबुद्धिजा ॥
 संशोधनीयो निष्कायः सिद्धार्थकवान्वितः ॥ ९९ ॥
 उष्णः सत्त्वलतीक्ष्णः स्यादानाहे बस्तिरुत्तमः ॥
 सहोदुम्बरबीजैस्तु पञ्चकोलसमीकृतः ॥ १०० ॥
 कोविदारस्य निम्बस्य नीपस्य च तथा पुनः ॥
 कोष्ठकस्याथ निष्कायो मूत्रयुक्तो न शीतलः ॥ १०१ ॥

सतैललवणो बस्तिः शीघ्र इत्यभिनिश्चितः ॥
 वृत्तो नातिद्रवः काथो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ २ ॥
 शमीवृक्षस्य शाल्मल्या धन्वनंस्य तथैव च ॥
 वृत्तो नातिद्रवः काथो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ ३ ॥
 श्लेष्मातक्या पक्ष्मस्या ऐरावत्यास्तथैव च ॥
 गाङ्गेरुकाया इत्येष बस्तिस्तेषां तु पिच्छिलः ॥ ४ ॥
 शशेणोरभ्रबस्तानां वराहस्याथ पक्षिणाम् ॥
 रुधिरैर्महिषाणां च रक्तबस्तिर्विधीयते ॥ २०५ ॥
 यश्च शोणितजो बस्तिः पिच्छिलो यश्च कीर्तितः ॥
 एतौ संग्रहणीयत्वात्पूजितावतिसारिणाम् ॥ ६ ॥
 सर्वश्वैवौषधिगणानतीसारनिवर्तकान् ॥
 एवं यथास्वं युञ्जीत यथायोगं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥
 पूर्वमेव यथोद्दिष्टा येऽस्माभिः स्नेहबस्तयः ॥
 तेषां वक्ष्यामि सर्वेषां पुष्कलं साधने विधिम् ॥ ८ ॥
 पादभागौषधिगणैः परिपक्वं समं द्रवम् ॥
 चत्वारोंऽंशा द्रवस्यास्य स्नेहांशः पञ्चमो भवेत् ॥ ९ ॥
 बिल्वमात्रस्य कल्कस्य यत्र नास्ति महागणः ॥
 महतीत्यौषधिगणैस्ततोऽर्धः संमितो भवेत् ॥ २१० ॥
 तृतीयभागमर्धं वा समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 एतत्सर्वं समानीय कृतं निर्गुणितं शुचिम् ॥ ११ ॥
 मज्जाभिश्च वसाभिश्च क्षारैश्च सह साधितम् ॥
 जाङ्गलैश्च रसेयुक्तं जलैश्चापि विशेषतः ॥ १२ ॥
 उदञ्चिद्विधिमण्डैश्च काथैश्चापि पृथग्विधौ ॥
 पचेन्मृद्वग्निना किञ्चिद्भस्त्यर्थं मधुसंयुतम् ॥ १३ ॥
 खरपाकं भवेत्काथमभ्यङ्गार्थं महीपते ॥
 पानार्थं चापि कर्तव्यं मृदुरेव तु जानता ॥ १४ ॥
 सम्यक्सिद्धं तु कर्तव्यं बस्तिर्कर्म निरुहयोः ॥
 मुस्ततो नश्य(स्य)तश्चैव पायुतो मेहूतस्तथा ॥ २१५ ॥
 कटतो मृक्षणार्थं च प्रदानं षड्विधं भवेत् ॥
 तत्र बस्तिगुणास्तावत्पुरस्तात्परिकीर्तिताः ॥ १६ ॥

शेषानुदाहरिष्यामि गुणानुत्तरवस्तिषु ॥
 रामस्तत्र विकारेषु मेदूष्याधिषु वेपथसे ॥ १७ ॥
 वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य संघोमः सिद्धिकाक्ष(क्षि)नः ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहेषु मूत्रवातेषु बाधिकम् ॥ १८ ॥
 मूत्रसङ्गे जठरके यथान्पायं महीपते ॥
 वातकुण्डलिकार्या च शोणितं यः प्रमेहति ॥ १९ ॥
 एतेषु वै विकारेषु प्रशस्तो बस्तिरुत्तरः ॥
 पुष्पनेत्रस्य वस्तेश्च प्रमाणं यद्ववस्य च ॥ २० ॥
 तदुत्तरं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं महीपते ॥
 चतुर्दोषसमुत्थेषु संसृष्टेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥
 यथास्वमीषधेः सम्यक्स्नेहमात्रां तु साधयेत् ॥
 यथोक्तं पूर्ववद्वाप्यं पयः पीतवतः गृतम् ॥ २२ ॥
 वस्तेर्गमनमार्गार्थं यवागूं च घृतशुताम् ॥
 मेदूप्रमाणमादाय नेत्रमुत्तरवस्तिकम् ॥ २३ ॥
 वृत्तं श्रो(स्त्रो)तःप्रमाणेन श्लक्ष्णं कुर्यात्समीहितम् ॥
 अनुवासनमात्रायास्तस्यांशं षोडशं भवेत् ॥ २४ ॥
 स्नेहप्रमाणमेतत्स्यात्कार्यमुत्तरवस्तिषु ॥
 पुरस्तादुच्छिष्टे स्थाने विधिवच्चञ्जिताय च ॥ २५ ॥
 ऋतुस्थिताय स्वस्थाय लघवे पूजिताय च ॥
 अचालेय(?)मिषग्नेत्रं प्रणयेत्सुसमाहितम् ॥ २६ ॥
 प्रमाणमार्गमेषण्या श्रो(स्त्रो)तोमार्गमनुव्रजेत् ॥
 नाड्यां समूत्रि(?) संप्राप्य ततस्तत्र शनैः शनैः ॥ २७ ॥
 पीडयेच्च यथा प्रोक्तमास्यापनविधौ यथा ॥
 निष्कृष्य च ततो नेत्रं नाडी(ःस्थान)मतः सृजेत् ॥ २८ ॥
 आकाक्षेत् मुहूर्तं च वस्तेः प्रतिनिवर्तनम् ॥
 सर्वश्लास्य विधिः कार्यो यथोक्तः पूर्वमेव हि ॥ २९ ॥
 आशाने विनिवृत्तौ च संस्कारक्रम एव च ॥
 आनायाति यथाकालं वर्तिमनुविधापयेत् ॥ ३० ॥

* लघुपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

१ क. °कृच्छ्रे प्रमेहे च मूत्रवाते ततोऽधि° । २ क. °समाहित° ।

नादीछिद्रप्रमाणेन दीर्घोमष्टाङ्गुलं भिषक् ॥
 बृहतीफलनिर्योसस्तथाऽप्यामाग्नौतण्डुलाः ॥ ३१ ॥
 निर्गुण्ड्यारग्वधानां च तथा सहचरस्य च ॥
 मुरसस्य च पत्राणि पिप्पलथा मरिचानि च ॥ ३२ ॥
 आगारधूम इत्येषां वर्तिर्मूत्रप्रवर्तिनी ॥
 ततस्तीक्ष्णतरां वर्तिमपानेऽन्यां प्रवेशयेत् ॥ ३३ ॥
 लवणन्पूषणमयीमपानप्रतिपूरणीम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमात्रां तु दीर्घत्वेन प्रवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 स्वभ्यक्तस्य च (*नागस्य) पूर्वमेव यथाविधि ॥
 निःसृतः स्रोतसो वाऽपि प्रदेया नुं विशां पते ॥ ३५ ॥
 उपास्य नु मुहूर्तं च तथैवान्यां प्रवेशयेत् ॥
 आस्थापनीयवच्चापि सर्वेष्वेव विधिर्हितः ॥ ३६ ॥
 बस्तिदानप्रमाणेन वक्ष्यन्ते परतस्ततः ॥
 नेत्रबस्तिः कृत्तास्वेवं चतुष्पादकृतास्तथा ॥ ३७ ॥
 षड्विधा व्यापदस्तासां योनिशुद्धिश्च वक्ष्यते ॥
 अतिमात्रप्रवेशं च हीनमात्रं तथैव च ॥ ३८ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधश्चापि नेत्रस्य क्षेपणे तथा ॥
 पुनः पुनस्तथाऽत्यर्थं मृदु यच्चापि पीडितम् ॥ ३९ ॥
 अतिमात्रं तथा हीनं व्यत्यासाद्रेषजस्य च ॥
 कालातिनयनं चैव बन्धशैथिल्यमेव च ॥ ४० ॥
 भिषग्दोषकृता ज्ञेयास्तासां दोषमतः गृणु ॥
 तत्र नेत्रे विचलिते बलाक्षिप्ते ततस्ततः ॥ ४१ ॥
 प्रतिनिष्पीडिते नेत्रे क्षण्यन्ते बलयोऽपि वा ॥
 असंप्राप्तेऽथवा तिस्रो बलीनेत्रे च पीडिते ॥ ४२ ॥
 प्रतिनिष्पीड्यते बस्तिर्वायुर्वेगेरितस्तथा ॥
 गतेऽपि वा गुदमुखं पुरीषे प्रतिहन्यते ॥ ४३ ॥
 दुर्बले बस्तिनेत्रे वा दुर्बले वाऽपि सिञ्चति ॥
 अतिमात्रप्रवृत्तेषु वेदना स्यात्पुरा गुदे ॥ ४४ ॥

* ख. घ. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

१ क. तु । २ ख. घ. सर्वस्वेव । ३ क. °धिर्मतः । ४ ख. घ. °तास्त्रैवं ।
 ५ क. °थाऽभ्यर्थः । ६ क. क्षणान्ते ।

क्षणान्ते वलयस्तस्मात्तस्मात्प्रवेशयेत् ॥
 सवलीके कृते बस्ती पीडिते वा पुनः पुनः ॥ ४५ ॥
 कोष्ठे वायुप्रवेशः स्यात्तस्माच्चैवं समाचरेत् ॥
 अभ्यर्धे पीडिते बस्ती नेत्रे वाऽपि प्रवेशिते ॥ ४६ ॥
 पक्षाशयातिसारी स्याद्वेदनातो महीपते ॥
 ईषत्तु पीडिते बस्ती विषमं च प्रवेशिते ॥ ४७ ॥
 नेप्सितं देशमाप्नोति स्याच्च बस्तिर्न कारकः ॥
 औषधानां विपर्यासे यथास्वं दोषवर्धनम् ॥ ४८ ॥
 तस्य वा प्रशमो व्याधेरन्येषां जन्मभावतु(तः) ॥
 हीनमात्रे तु भेषज्ये कार्यस्यासाधनं भवेत् ॥ ४९ ॥
 अतिमात्रे तु मात्रं तु दोषस्य हरणं भवेत् ॥
 तेन दीर्घैर्यमाप्नोति संज्ञानाशोऽपि वा भवेत् ॥ २५० ॥
 उपद्रवाणां चोत्पत्तिर्भरणं वा ततो भवेत् ॥
 कालातिनयतोऽप्येवं नियतं दोषवर्धनम् ॥ ५१ ॥
 अन्येषां वा विकाराणामुत्पत्तिस्तदुपेक्षणात् ॥
 अग्रेऽतिकर्कशं स्थूलमसमं चैव यद्भवेत् ॥ ५२ ॥
 तन्नेत्रं वेदनां घोरां हस्तिनामुपपादयेत् ॥
 अधुना स्रोतसा तस्य चिरात्स्नेहः प्रसिध्यते ॥ ५३ ॥
 अर्धदत्ते कथञ्चिच्च सहसाऽस्य निवर्तयेत् ॥
 तत्र वेगविधातात्तु जायन्ते गुदमेद्वयोः ॥ ५४ ॥
 बस्ती चोपद्रवाः कष्टास्तस्माद्देतन्न शस्यते ॥
 भिषगातुरयोश्चैव तथैव परिकर्मिणः ॥ २५५ ॥
 यथोक्तमेतद्विज्ञेयमसिद्धौ लक्षणं नृप ॥
 अनद्या(या) व्यापदा सिद्धौ सिद्धयश्च ततः परम् ॥ ५६ ॥
 प्रवक्ष्यामि पृथक्त्वेन या श्रुक्ताः पार्थिवा यतः ॥
 तत्र बातेन पित्तेन श्लेष्मणा वाऽपि भ्रूयसा ॥ ५७ ॥
 पुरीषेणाथवाऽत्यल्पो बस्तिः स्नेहः कथञ्चन ॥
 संवृत्को गत एकस्वं न वेत्तिप्रतिनिवर्तते ॥ ५८ ॥
 मृदुश्चाल्पश्च विच्छिन्नस्नेहो नैव निवर्तते ॥
 असंशुद्धशरीरस्य मार्गदोषेण संवृत्तौ ॥ ५९ ॥

- बहु भुक्तवते बस्तिर्यत्रैव परिवर्तते ॥
 दूरं बस्तेः प्रविष्टस्य स्नेहमात्रासमेन तु ॥ २६० ॥
 समा विद्या न सा जातु पुनः प्रतिनिवर्तते ॥
 निदानेषु यथा प्रोक्तं दोषाणां व्यञ्जनं मया ॥ ६१ ॥
 तेन तेनान्वितो बस्तिर्यथास्वं स्यात्सुलक्षणः ॥
 संसृष्टेन पुरीषेण बस्तो कुक्षिर्विपद्यते ॥ ६२ ॥
 निश्वासस्य च पूतित्वमाध्मानः शूलमेव च ॥
 पक्वाशयगुरुत्वं च गात्रसादश्च जायते ॥ ६३ ॥
 बस्तावेतत्पुरीषेण ग्रथिते भवति क्षणम् ॥
 अभेन चैव संसृष्टे छर्दिर्मूर्च्छाऽङ्गुलीरवम् ॥ ६४ ॥
 आमाशयविशुद्धिश्च द्विका श्वासस्तथैव च ॥
 शूलं मानाविनन्दिस्त्वं वायोरङ्गुप्रवर्तनम् ॥ २६५ ॥
 मुखप्रस्ता(स्त्रा)व इत्येवं लिङ्गमभेन संहते ॥
 अत्युन्नतशरीरस्य पीडितोऽत बहुद्रवः ॥ ६६ ॥
 अल्पाहारस्य भिषजा काये पूर्वं विशोधिते ॥
 भूयश्चोच्छ्वासवेगेन संपृक्तो बस्तिरुद्गतः ॥ ६७ ॥
 सज्जमानोऽथवा नेत्रे मुखं वा प्रतिपद्यते ॥
 अभ्युन्नतशरीरस्य बस्तिर्वातसमीरितः ॥ ६८ ॥
 बस्तिमेव प्रपद्येत ततः स्नेहः प्रवर्तते ॥
 अल्पतैलविधानेन हृदयोपद्रवो भवेत् ॥ ६९ ॥
 • अल्पत्वान्मार्दवाच्चैव न दोषहरणं भवेत् ॥
 दोषः संमूर्च्छितो वाऽपि कोष्ठ एव विलीयते ॥ २७० ॥
 अल्पो वा हृदये दोषान्दीनमात्रैस्तु बस्तिभिः ॥
 दाहं तृष्णां च मूर्च्छां च तीक्ष्णो बस्तिरुदीरयेत् ॥ ७१ ॥
 कुर्याद्वाऽप्यतियोगेन जीवादानं न संशयः ॥
 अजीर्णे बस्तिदानेन गुदे दोषः प्रवर्तते ॥ ७२ ॥
 छर्दिर्मूर्च्छा च शूलं च गात्रसादश्च जायते ॥
 | उच्छ्वासस्याविशुद्धिश्च जृम्भणं परिवर्तनम् ॥ ७३ ॥
 प्रवारणं परिस्त्रावो निस्तम्भो रोमहर्षणम् ॥
 अथभानि भवन्त्येवमजीर्णे यः प्रयच्छति ॥ ७४ ॥

तस्मान्नेतेषु कालेषु बस्तिर्वै प्रणयेद्विषक् ॥
 नातितीक्ष्णो न च मृदुर्नात्युष्णो नातिशीतलः ॥ २७५ ॥
 मात्राधिको वा हीनो वा निरुद्धो न विधीयते ॥
 सत्त्वसात्म्यं च यो व्याधिं देशं कालं यथाबलम् ॥ ७६ ॥
 समीक्ष्य पीडयेद्वास्ति यथोक्तं कुशलो भिषक् ॥
 तत्र नेत्रस्य दोषेण बस्तिदोषेण वा पुनः ॥ ७७ ॥
 भिषग्दोषेण चोत्सर्गे पुनर्दानं विधीयते ॥
 पुरीषे चानिले वाऽपि प्रवृद्धे ग्रथितेऽपि वा ॥ ७८ ॥
 तीक्ष्णाः संशोधनीयाश्च प्रशस्यन्तेऽस्य बस्तयः ॥
 गुदे क्षंतेषु नागस्य पैत्तिको विधिरिष्यते ॥ ७९ ॥
 निदाने पित्तलिङ्गानां दर्शने पैत्तिको विधिः ॥
 वातिको वातलिङ्गैश्च श्लेष्मिकः श्लेष्मिकेषु च ॥ २८० ॥
 संनिपातेषु बोद्धव्यं यथास्वं दोषलक्षणम् ॥
 संशक्ते तु यथा कुर्याद्वथोक्तं पूर्ववन्मया ॥ ८१ ॥
 अपाने वक्ष्यते कार्पं तस्य वै पैत्तिको विधिः ॥
 नेत्राभ्यां मुखतो वाऽपि बस्तिः स्नेहस्य दर्शनम् ॥ ८२ ॥
 उत्क्षिप्य रोपयेद्देशं यत्र स्यादुन्मुखो गजः ॥
 रज्ज्वाऽतिपीडया चास्य ग्रीवायांभीषत्तन्द्रितः ॥ ८३ ॥
 अधः प्रपीडितो बस्तिरुरोमार्गानुगो भवेत् ॥
 ततः स शोधनीयः स्यात्परिषेकश्च शीतलः ॥ ८४ ॥
 भ्रष्टलिण्डप्रमादश्च बस्तावूर्ध्वगते सति ॥
 त्रिभिर्वातादिभिर्दोषैः पुरीषेणाथ वा पुनः ॥ २८५ ॥
 अनागच्छति संरुद्धे तीक्ष्णः संशोधनः स्मृतः ॥
 यवत्सेन तु संसृष्टे भक्तग्रासं निवर्तते ॥ ८६ ॥
 दूरं प्रवेशितो बस्तौ यश्च नायाति दारुणः ॥
 फलतिस्त्वकयोश्चापि निष्कायो बस्तिरिष्यते ॥ ८७ ॥
 यक्ष्णीलकुलत्थानां निष्कायस्तिस्त्वकस्य च ॥
 श्यामात्रिवृत्तैलघुतः सुरया यो विधीयते ॥ ८८ ॥

प्रणिदध्याच्च विधिवत्समं भिदृतया सह ॥
 तैलं विषकमित्येष बस्तिदूरं प्रवेशितः ॥ ८९ ॥
 तस्मिन्दत्तो निरुहस्तु बस्तिस्तेन प्रवर्तते ॥
 पुनरेवानुवास्याथ यथोक्तेन क्रमेण तु ॥ ९० ॥
 त्रिफलारम्यकं स्नेहः शालिमूलं तथैव च ॥
 चिरबिल्वश्च विज्ञेयः श्यामामूलं च सर्वतः ॥ ९१ ॥
 हृदयोपद्रवे दद्यात्संशोधनमिदं भिषक् ॥
 (*ततो बस्तिविधानं तु कार्यमाहुस्ततः परम् ॥ ९२ ॥
 विमृष्टलवणस्तीक्ष्णः किंचिदुष्णतरस्ततः ॥
 चतुर्थोऽशः प्रदातव्यस्तृतीयो वाऽर्धमेव च ॥ ९३ ॥
 जीवादानेऽतियोगे च प्रदेया रक्तवस्तयः ॥
 पिच्छिलाश्चापि देयाः स्युरेवमेवातिसारिणे ॥ ९४ ॥
 भक्ते ग्रासावरोधे च च्छर्तुद्वारे तथैव च ॥
 गूलेन वातिको बस्तिराध्माने च विधीयते ॥ ९५ ॥
 बस्तेश्च प्रणिधानं स्यात्ततस्तु परिकीर्त्यते ॥
 पिच्छिला स्नेहबस्तिश्च पैत्तिकश्च विधीयते ॥ ९६ ॥
 शिरसः पूरणे देयाः शोधनीयाश्च बस्तयः ॥
 मूर्छायामुपचारस्तु शीत एव न संशयः ॥ ९७ ॥
 वाजीकरणसंयुक्ताः शीता धातुक्षये हिताः ॥
 कृशस्य बृंहणीयाश्च स्थूलस्य तु विशोधनाः ॥ ९८ ॥
 प्रत्यनीकेन कर्तव्यं तस्यै बस्तेश्चिकित्सितम् ॥
 सर्वत्रैवं विजानीयादित्युद्देशः प्रकीर्तितः ॥ ९९ ॥
 स्नेहनः सर्वपूर्वः स्याद्भलिनोऽथ विरेचनः ॥
 आस्थापनं स्नेहबस्तिरित्येष क्रम इष्यते ॥ १०० ॥
 कृत्स्नैष्वर्थेष्वभिप्रायमतिदीप्ततराम्बिना ॥
 इन्द्रियाणां प्रसादश्च सर्वत्र रतिरेव च ॥ १०१ ॥
 सुखस्वप्नावबोधश्च सुखोत्थानस्तथैव च ॥
 रोचते चास्य यत्किंचिद्भलमावहते च यत् ॥ २ ॥

*धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

वपुर्न सज्जते तेषु विहारमभिकारमिति ॥
 तमश्च देहेऽप्यधिकं रजश्चाप्युपशाम्यति ॥ ३ ॥
 सत्त्वमापूर्यते चास्य प्रसादं चाधिगच्छति ॥
 प्रपद्यते कृतं शीघ्रं कृतं चानुसरेद्दृढम् ॥ ४ ॥
 शीतोष्णानित्त्ववर्षाणि सर्वाणि सहते भृशम् ॥
 तेजस्वी च स्थिरश्चैव दुर्गन्धिश्चैव जायते ॥ ३०५ ॥
 सुखसंवेशनोत्थानो जवसंपन्न एव च ॥
 मृदं च हर्षजं शीघ्रं वारणः प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥
 सम्यग्दत्तस्य विज्ञानमित्येतत्संप्रकीर्तितम् ॥
 पृच्छतस्तव राजेन्द्र विस्तरेण यथाक्रमम् ॥ ७ ॥
 प्रवेशमर्यादावाप(?)कर्णिका द्वादशाङ्गुला ॥
 आयामोऽर्धपरीणाहः कर्णिकोत्तरतो भवेत् ॥ ८ ॥
 एतदेव प्रमाणं स्यात्पुष्पनेत्रस्य धीमता ॥
 आयामे त्वथ कर्तव्यं तथैव स्यात्सकर्णिका ॥ ९ ॥
 पुष्पनेत्रं तु कर्तव्यं ताम्रकायोमयं शुभम् ॥
 भृक्षणेवानुपूर्वं च बस्तिर्गव्यश्च पूज्यते ॥ ३१० ॥
 यावन्मन्द्रप्रवेशश्च बोद्धव्यश्च विज्ञानता ॥
 परिणाहश्च कर्तव्यो मूत्रमार्गप्रमाणतः ॥ ११ ॥
 स्नेहमात्रा तु कर्तव्या षोडशांशा तु सा भवेत् ॥
 सर्वमन्यद्भि कर्तव्यमनुवासनकर्मवत् ॥ १२ ॥
 ततो बलाक्षः कर्तव्यो बन्धने षोडशाङ्गुलः ॥
 वस्त्यर्थं च हतिः कार्या ऐजेया वाऽप्यथाऽऽजका ॥ १३ ॥
 स्नेहोपचवत्सांश्चास्य प्रमाणं तु यथार्थतः ॥
 ज्येष्ठा त्रिभागादुत्कृष्टं मध्यं नेत्रमतोऽधमम् ॥ १४ ॥
 बस्तिर्नेत्रविधिस्त्वेव निष्प्रमाणविभागतः ॥
 हतिं तत्तदुदङां कुर्यात्सुश्लिष्टां परमर्धिताम् ॥ ३१५ ॥
 नेत्राच्छिद्रे प्रबभ्रीयाद्यथापूर्वं समाहितः ॥
 उत्तमस्य तु नागस्य भवेत्पञ्चादकं मतम् ॥ १६ ॥
 मध्यमाय भवेदेयं नित्यं तु चतुरादकम् ॥
 अधमायाऽऽदकानि स्युर्वैचल्येव वापयेत् ॥ १७ ॥

स्नेहप्रमाणमुद्दिष्टं यथावत्प्रविभागशः ॥
 भूयोऽङ्कुराजः पप्रच्छ कालकाप्यं महामुनिम् ॥ १८ ॥
 अभुक्तं वा निरुद्धेत भुक्तं वा चानुवास्यते ॥
 यदि तत्कस्य हेतोस्तु भगवन्प्रब्रवीतु मे ॥ १९ ॥
 इत्युक्तस्तेन विनयात्तस्मै श्रौवाच तत्त्वतः ॥
 अभुक्तवान्यदा नागः पूर्वमेवानुवास्यते ॥ २० ॥
 तदाऽस्याऽऽमाशयं स्नेहः शून्यकोष्ठस्य गच्छति ॥
 आमाशयस्थे स्नेहे तु पश्चाद्भोजयते द्विपम् ॥ २१ ॥
 स्नेहेनाऽऽमाशयस्थे तु हृदयं तस्य पीड्यते ॥
 संमूर्छितो विह्वलति तथाऽऽध्मानं नियच्छति ॥ २२ ॥
 स भोजनविमिश्रस्तु नैवाधः प्रतिपीड्यते ॥
 तेनाग्नेर्दुर्बलीभावः सहसैवास्प जायते ॥ २३ ॥
 मन्दाग्निभावात्पित्तं च कफश्चास्य प्रकुप्यति ॥
 तो प्रदुष्टौ तु सहसा चाऽऽममार्गं निरुन्धतः ॥ २४ ॥
 अन्तर्वाताभिभूतस्य स्नेहो नैव निवर्तते ॥
 अनिवृत्तः स्थितः स्नेहो धमनीं तस्य दापयेत् ॥ २५ ॥
 अधःश्रो(स्रो)तःसु रुद्धेषु वायुश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥
 चक्षुः श्रोत्रं शिरश्चास्य घ्राणं चैव रुणद्धि तु ॥ २६ ॥
 तस्मादुक्तवते बस्तिः स्नेहस्तस्य विधीयते ॥
 अभुक्तस्य निरुद्धः स्यादतिरुद्धस्तु भुक्तवान् ॥ २७ ॥
 यदा तु भुक्तवाभागो निरुद्धेत विजानता ॥
 बह्वोर्गोस्तदा साप्यस्तभिमित्तं नियच्छति ॥ २८ ॥
 अत्यर्थं पाकलं तृष्णामतीसारमरोचकम् ॥
 मूर्छां ग्लानिं मदं तन्द्रां मरणं चापि गच्छति ॥ २९ ॥
 उष्णस्तीक्ष्णश्च सहसा निरुहस्तु विशां पते ॥
 पकाशयमपकं च भुक्तं तस्यापकर्षति ॥ ३० ॥
 अभुक्तवति तस्मात्तु स्निग्धपूर्वाऽनुवासनैः ॥
 उपपन्नो निरुहस्तु यथोक्तं कार्यसिद्धये ॥ ३१ ॥
 अपवादाश्च बुध्येत यथोक्तानवधारयेत् ॥
 ऊहापोहो यथायुक्तिं दृष्ट्वा कार्योऽऽनुराणि तु ॥ ३२ ॥

सप्तरात्रं तुराणेन्द्र कर्मोत्तममिति स्मृतम् ॥
 द्वे मध्यमधमं त्वेकं निधेयत्संप्रकल्पयेत् ॥ ३३ ॥
 उत्तमे वोत्तमं ज्ञेयं मध्यमे वाऽपि मध्यमम् ॥
 अधमे त्वधमं नित्यं यथावर्ष्म यथाबलम् ॥ ३४ ॥
 सप्ताहात्परतः स्नेहः सात्मीमावाच्च निर्गुणः ॥
 तस्य विश्रम्य दातव्यं स्नेहं वा रूपमेव वा ॥ ३५ ॥
 कालस्तु दानाद्विगुणः परिहारो विधीयते ॥
 बलवर्णसमाधौ च ततः सर्वं समाचरेत् ॥ ३६ ॥
 व्यायामं भारहरणं गमनं सहसाऽध्वनि ॥
 अतिस्थानं च शयनं युद्धव्यायाममेव च ॥ ३७ ॥
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां तथाऽत्यशनमेव च ॥
 असात्म्यभोजनं वाऽपि तथा भोजनमेव च ॥ ३८ ॥
 अत्युष्णमतिशीतं च तथा वर्षानिलानपि ॥
 शब्दादीनि च सर्वाणि प्रतिकूलानि यानि च ॥ ३९ ॥
 वस्तौ दत्ते न सेवेत परिहारे तथैव च ॥
 बलवर्णसमग्रो हि सहते विषमान्पि ॥ ३४० ॥
 एतत्सर्वं समारूपातं यथोद्दिष्टं विशां पते ॥
 वस्तिर्कर्मविधानं हि कृत्स्नं तुभ्यमरिंदम ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकः—

इमं विधिं यो निखिलेन कुर्याद्विधातुमापत्सु च यो न सीदति ॥
 स भूमिपालेन विधातुमौषधं गजेषु कार्पो भिषजां वरस्तदा ॥ ४२ ॥
 इति ॥

इति श्रीपालकाप्यविरचिते हत्पायुर्वेदमहाप्रवचने श्रीपाठे चतुर्थ उत्तर-
 स्थाने वस्तिदानकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यमाश्रमस्थमङ्गराजोऽभिवन्ध्यावृत्तीत् 'भगवन्
 कीदृशे भूमिभागे कस्यां दिशि हस्तिनः शाला कर्तव्या, किं प्रमाणम्, कीदृशी,
 किं संस्थानम्, ज्याभागो द्वारं वा कस्यां दिशि हस्तिशालायाः कथं वा कस्मि-
 नृतो विधानमेकमिच्छामि वेदितुं तदशेषेण भगवन् व्याख्यातुमर्हसि' ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाभ्यः शृणु राजन्स्थानविधिमुपदिश्यमानमशेषनागानाम् । तत्र शिवे रम्ये बहुदुर्गे भूमिभागे नातिदूरं नगरस्य स्थानं ग्रामं समाञ्जितस्य(?) प्रागुत्तरस्यां दिशि चैत्यश्मशानदेवतापतनयक्षपिशाचराक्षसभूतायतनानि दूरतः परिदृश्य कृष्णश्वेतरक्तपीतपाण्डूनां भूमिवर्णानामन्यतमेन वर्णेनोपपन्नां भूमिं ज्ञात्वा सुस्निग्धभूमिभागे ब(शा)लां वारणस्योपकल्पयेत् ।

हस्तविष्याश्वयुक्चित्राश्रवणानामन्यतमे नक्षत्रे, दशम्येकादशीद्वितीयावृत्तीयासप्तमीनामन्यतमे दिवसे, सावित्रबालाभिजितामैत्रराक्षसभूतानामन्यतमे मुहूर्ते, शान्तिं कृत्वा ततोऽक्षतोदकपूर्णकलशैः सचन्दनैः प्रोक्ष्य भूमिभागं हुन्वाऽग्निं ब्राह्मणांस्तर्पयित्वाऽग्नैश्च दक्षिणाभिश्च ततः पुण्याहघोषेण तां समां शालां मापयेत् ।

त्रिविधस्तु विस्तारः शालानामेष्टव्यो भवति यथाहस्तप्रमाणेन । तत्रोत्तमस्य चतुर्विंशत्यपरत्रिविस्तारा, मध्यमस्य द्वाविंशत्यपरत्रिविस्तारा, जघन्यस्य विंशत्यपरत्रिविस्तारा । द्विगुणायतां प्राग्द्वारामुदग्द्वारां वा प्रकल्पयेच्छालाम् । तत्र षट्किष्कूत्सेधहस्तद्वयं किष्कूत्सेधां ज्येष्ठस्य, पञ्चकिष्कूत्सेधां मध्यमस्य, द्वेचतुःकिष्कूत्सेधां जघन्यस्य । विस्तारार्थमात्रः प्राग्जीवः कर्तव्यः । ततः शालशाकतिनसार्जुनानामन्यतमेन द्रव्येण सारवन्तमग्रन्थिकोटरममाद्वव(?)सुतक्षितमृजुं वृत्तं स्तम्भमनवबाधकरं हस्तिनां सगदोरसान्तं चतुरो हस्तान्नियानयेत् । सुपरिमृहीतं शकुभिश्चतुरस्तात्पार्श्वतश्चाऽऽदशहस्ताऽनुत्सेधमस्य कुर्यात् । षट्पञ्चाशदङ्गुलपरिणाहमुत्तमस्य, चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलहीनं जघन्यस्य । तस्याऽऽसनस्योपरि हस्तमात्रे गोस्तनं कारयेत् । अथास्तस्तम्भमूलेष्वश्लिष्टं पश्चात्प्रवर्णं सुश्लिष्टकरंकावेधनं (?) कुर्यात् । किञ्चिन्मध्ये निम्नोन्नतसंपुरस्ताद्विहस्तमात्रं हस्त(स्ति)विश्रामणार्थं कपिशीर्षं कुर्यात् । अवकृष्टं च पृष्ठतोऽग्रयोमनं कर्तव्यम् । पदपर्यन्तश्च हस्तिशालायां सर्वतोर्धकोष्ठकः कार्यः सुलिप्तो मृत्तिकया । ज्याभाग(गं)पूर्वोत्तरेण वा कुर्याद्यथाहस्तिप्रमाणं किञ्चिन्मध्यभागे निम्नोन्नतं पार्श्वेषु मृदुनां सूक्ष्मेण च पांथुनाऽवकीर्णम् । एवं द्वौ हस्तिनः स्थाने स्तम्भौ शम्भ्याभांगौ च विभज्य कारयेत् ।

श्रीष्मकाले राज्ञौ पुनरागतं कण्ठकमुपनेये(नयेत्) प्रवातार्थम् । पुवं (एवं) दिवसक्रा(क्ता)न्ती वारणः सुखमाप्नोति । तानेवोदितसूर्ये कटकान्बन्धयेत्प्रच्छादनार्थ(त) येन पार्श्वेनातपस्यागमः । शेषाणि पार्श्वानि विवृतानि कुर्यात्प्रवातार्थम् । प्रातरेवोपलेपयेच्छालाम् । निवृत्तस्य चास्य प्रवराप्रविष्टस्य मुहु-

मुहुः शीतलेन वारणा सेचयेत् । स्थाने वृत्तिभावे पाञ्चरात्रिकं कुर्यात् ।
नवान्कुम्भान्शीतवारिपूर्णांस्तत्पस्यानुपरिआ(ञ्जा)मयेद्वीर्वा । बवसाध्वापो-
क्तानि चोदकानि यवसानि नित्यं संनिहितानि कर्तव्यानि पञ्चवानि च विधि-
आणि कुंप(कुव)लानि च । सायं चेनं निर्वाणात्प्रत्यावतं बहिः सुखं मुहूर्तं
स्थापयेत् । ग्रीष्मस्थानविधिरुक्तः ।

अथ वर्षास्वपि स्थानं कर्तव्यम् । यथा कचिदपि नोपछिद्यते तत्र बहुविधे-
स्याभैर्जर्पवसैः सुविहितं कर्तव्यम् । प्रवृष्टे च देवे सर्वतः कटकैः संवृतं कुर्यात् ।
निवृष्टे पुनः कटक्रानपनयेत्प्रवातार्थम् । नित्यं संनिहितश्च धूमः कर्तव्यो दश-
मशकादिग्रहणार्थम् ।

अथ हेमन्ते शीतवातनिग्रहार्थमथ(र्ध)कुड्योपगता दृढाः कटकाः कार्याः ।
निवातमेव रात्रौ कृत्वाऽतीतायां रजन्यामातपागममभिज्ञायापसारयेदातप-
मन्त्रेशार्थम् । ततो मन्दाकंकिरणैरेव तप्यमानः प्रह्लादमुपगच्छति शरीरे सुख-
माप्नोति द्विरदपतिः सुखं च सलिलमवगाहयेत् । विचित्रैर्यवसैर्विविधैरपि हित-
मस्य स्थानं कुर्यादमुमिति ।

तत्र श्लोको—

वरं स्थानेषु विहितं यथोक्तं गुणसंपदा ।

कर्तव्यं वारणेन्द्राणां विधानं हितमिच्छता ॥ १ ॥

एवं सुविहिता यस्य राज्ञो राजन्गजोत्तमाः ॥

तस्य युद्धेषु विजयं प्रयच्छन्ति सुखानि च ॥ २ ॥

इति श्रीपालकाव्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धोपदेश उत्तराभिधानं

परिवारचतुर्थस्थाने शालाविधानं नाम षष्ठोऽ-

ध्यायः († प्रथमः) ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं प्रभातिमासयन्तं दिवसकरकरालवपुषमतितपसमनेकक्रपि-
गणध्व्योपविष्टं पश्यच्छ रोमपादः पालकप्यं 'कथयतिष्यपलभावानां क्षीणबल-
मांसशोणितानां पात्र(वृ)षशाचातिप्रमाणमनपेक्षहरणीयमस्त्रनीयमर्दनीयपुवनी-

* 'बहुविधैर्भूर्जैर्यवसैः' इति स्यात् । † 'प्रथमः' इति पाठस्तु पुस्तकद्वयेऽपि

— न आने कथं प्रसिप्तः ।

येषु हस्तिपुङ्खविमर्दापगमा(त्वा)नां च गात्रविक्षोभदन्तप्रतिमानप्रवक्ष्यसमुत्थाना-
नानाविधलिङ्गवेदना विकाराः संभवन्ति । तेषां नस्यविधानादहो न दोषोपशमन-
मस्ति नागानां तन्मेऽस्त्रिलतो नस्यविधानं समुपदेष्टुमर्हसि भगवन्नेषां व्याधीनां
प्रशमनकरं येषां च वृद्धिमुपजनयति यथा येषां च नस्यकर्मण्यविधीयते यथा
यस्य श्लेहममाणं यथा चाति(च)पलानां यत्र विधिरनुष्ठीयते यथावस्थितस्योर्ध्व-
करदारणस्य कर्म विधीयते तदस्त्रिलतो भगवन्व्याख्यातुमर्हसि' ।

अथ भगवानुवाच पालकाप्योऽङ्गराजाय रोमपादाय वस्तुजषस्व(?) यदीरितं
वाक्पमिष्टशब्दमव्याहतमपुनरुक्तं संस्कृतपदविचित्रार्थम्—नागानां नस्यकर्म-
विधानमिदं भिषजा नित्यमशास्त्रज्ञेनाकर्मकुशलेनादृष्टयन्त्रेणादृष्टविधानेनोहापो-
हाभ्यां विप्रयुक्तेन न चाविपश्चिता नस्यकर्म प्रदातुमित्येतन्मे विवक्षितम् । तच्च-
थावदुपलम्भस्व शिरोरोगाक्षिरोगदन्तरोगकर्णरोगमुखरोगमन्याग्रहहस्तग्रहोत्क-
र्णगात्ररोगग्रीवास्तंभप्रमाथितप्रतिहरश्च यथाविन्दुस्थानप्रविभागगजानां नाना-
विधलिङ्गवेदनाः परमदारुणविकारा भवन्ति । तद्यथाऽतिभृशं दारुणं भारमुद्ध-
हतो हा(ह)रतो वा विभित(न्न)शरीरस्य श्लेष्माभिस्पन्दमुपगच्छति । स विस्प-
न्दमानः कुणपगन्धित्वं स्रवति । तेनास्य कण्ठकपोलमस्तककर्णकटतालुस्रोतो-
गतः श्लेष्मा प्रसिच्यते । तस्यातिप्रसेकात्सुषिरमार्गप्रचारेष्वेकीभावमुप-
गच्छते । श्रो(स्त्रो)तस्य वायुरनुप्रपन्नस्तोदनपरिसर्पणताडनादीर्घलिङ्गवि-
शेषाञ्जनयति । तस्य प्रतिव्याधिविहितसमुत्थाननिदानविशेषानवेक्ष्य यदा
तु भिषग्भेषजपरिचारकापवरैर्यथाविहितं भेषजमन्यथैव क्रियते तदा निःसृत-
दोषस्य श्लेष्मणाऽपहृते कषक्षीणश्लेष्मणा कटुकाम्ललवणानां रसानां सुपसेवनं
च क्रियते तत्सूत्रमभूयिष्ठं वारणा भवन्ति । तेन दाहभूयिष्ठत्वमस्य भवति
तस्य लिङ्गदर्शनं पश्चाद्वक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकः—

नस्यकर्म तु नागानां कर्जितं येषु नित्यशः ॥

तानहं कीर्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १ ॥

अकृतमुखद्वारस्य कामाशनपानेष्वग्रज्ञस्याध्वकृन्तस्य वृषित उष्णप्रभि-
न्नदानकृन्तशीतिवातार्दितातिपातपीतपानीयस्याकाले विषमस्थानगतस्य चल-
स्तम्भस्थितस्य निशि चाप्रसुप्तस्य मृत्तिकाभ्यवहारिणस्तथा जीर्णपूर्वभक्तस्था-
विरिक्तशिरसाऽतिविरिक्तशिरसः शिरोविरेचनैरेवं नस्यकर्म विगर्हितं भवति ।
तथा च नागानां नस्यकर्मासम्पुपचारेण दत्तप्रिमान्व्याधीञ्जनयति पक्ष-

ग्रहोत्कर्णकमन्याग्रहशिरोरोममात्ररोगाक्षिरोगानेवमावीथ पूर्वदेहिकान्विकारानिति ।

अथ दुर्विरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः । अतिनिर्धूतदोषस्य संनिरुद्धमार्ग-
प्रचारस्य कर्णशूलो भवत्यतिमात्रम् । तेन शूलेनाभिभूतस्य पर्यस्तु(स्तु)ता भवति ।
विधुनोति शिरोमात्रम् । ततोऽस्य शिरो धुन्वतो मुखोपरि शोको भवति ।
ततोऽस्य नेत्रे परिस्त्रावः प्रवर्तते तीक्ष्णम् । तस्य परिस्त्रावाभिभूतनयनस्य
दृष्टिराविला भवति ।

अथातिविरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः ।

यदा हि भिषजाऽत्यम्लकटुकोष्णातिलवणमतिरिक्तं शिरोविरेचनं प्रध्मापनं
वा दीयते तदा काष्ठाकालानां प्रमाणमतिसेवमानानां नागानामतिभूमपानोच्छे-
स्वाजर्जरीभूतशरीराणां प्रलेपमिवोष्णेनाभिष्यन्दी भवति श्लेष्मा । ततो पयोक्ता
निवातलिङ्गा उत्पद्यन्ते तोदभेदपरिघर्षणादयः स्वल्पाङ्गविकारा भवन्ति ।
विशेषश्च शिरो विधुनोत्यभीक्ष्णम् । बृंहति, परिस्रुतकरश्च भवति, मुहुर्मुहुरति-
दुर्मना द्विरदः ।

अथ सम्यग्विरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः । प्रदृष्टकरचरणकर्णवालनयनोऽ-
यमुपसेवते स्वस्थः सर्वाङ्गकरसंचारशरीरो यथाकालं वातमूत्रपुरीषोत्सर्गं करोति
बलवर्णप्रसादपरीतशरीरः सुमनाः शीलादिषु न विकारमापद्यते ॥

इति श्रीपालकाप्येन ऋषिणा दुर्विरक्तातिविरक्तसम्यग्विरक्तलक्षणमुप-
दिष्टम् । नस्य विधिरन्यत्राभिहितोऽस्ति ।

अभग्नयोगमश्रान्तं वेदव्रतकृतभ्रमम् ॥

त्रिदशैः पूजितं नित्यं पालकाप्यं महामुनिम् ॥ १ ॥

रोमपादो महाराजः संशयं परिपृच्छति ॥

तृणसात्म्यास्तृणादारास्तृणप्राणाश्च वारणाः ॥ २ ॥

तेषां देशमृतुं कालं तृणानां च रसारसम् ॥

वृक्षमङ्गल्लेतागुल्मान्भगवन्प्रब्रवीहि मे ॥ ३ ॥

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

निबोध मे महाराज प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥

पीतोषधिरसे काले आदित्यस्य मभस्तिभिः ॥ १

प्राणसंजननार्थं च ग्रीष्मे सर्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

वर्षासु स्थलजं देयं जलजं च विवर्जयेत् ॥
 हेमन्ते जाङ्गलं भूयः स्थलजं च महीपते ॥ ६ ॥
 वसन्ते तु तृणं दद्यात्कषायकटुकं रसे ॥
 ग्रीष्मे तृणं शेषमाद्रं दापयेच्च गुहोदकम् ॥ ७ ॥
 कुरुमाषमोदकं चैव सानुपानं प्रदापयेत् ॥
 मावृत्काले महाराज दापयेत्पिष्टमोदकम् ॥ ८ ॥
 छविरोमप्रसादार्थं पञ्चमेऽहनि दापयेत् ॥
 अनूपजानि शरदि प्रदद्याच्छाङ्खलानि वै ॥ ९ ॥
 हेमन्ते स्थलजं दद्यात्प्रसन्नां चाचिरस्थिताम् ॥
 प्रदद्याच्चवसान्येव बुद्धिमाश्रान्निश्चयात् ॥ १० ॥
 ऋतुष्वेवं महीपाल योगसात्स्यैरदन्तिनम् ॥
 ओषध्यः फलपाकान्तास्तासां सर्वगतो रसः ॥ ११ ॥
 भवत्यजातवीर्याणामम्लः श्लेष्मविवर्धनः ॥
 अजातकाण्डं तरुणं पत्रलं शस्यमुच्यते ॥ १२ ॥
 श्रावणे तु तृणं मासे भाद्रपदे जातपर्वकम् ॥
 ईषन्मधुरमम्लं च जायते प्राणवर्धनम् ॥ १३ ॥
 गर्भमाश्वयुजे मासे सगर्भं मधुरं भवेत् ॥
 विमुक्तमम्लभावेन जायते मांसवर्धनम् ॥ १४ ॥
 कार्तिके तु तृणं मासे जातवीर्यरसं भवेत् ॥
 मांसशोणितमज्जानां बृंहणं प्राणवर्धनम् ॥ १५ ॥
 मार्गशीर्षे तृणं राजन्वपक्तं परिणतं दृढम् ॥
 शुक्रवृद्धिकरं राजञ्जायते प्राणवर्धनम् ॥ १६ ॥
 परिशुष्कार्द्रपत्रं च *शीर्षं पुष्पं फलं तथा ॥
 पौषमासे तृणं विद्यान्नागानां मेदसो हितम् ॥ १७ ॥
 तुषारपाताभिहतं सूर्येणोपहतं भवेत् ॥
 माघमासे तृणं प्रायः संशुष्कमुपजायते ॥ १८ ॥
 तृणमल्परसं चापि न वा प्रार्णविवर्धनम् ॥
 कचिदाद्रं कचिच्छुष्कं फाल्गुने मासि जायते ॥ १९ ॥

* 'शीर्षपुष्पफलं' इति भवेत् ॥

चण्डवातहतं शुष्कमल्पवीर्यं च संभवेत् ॥
 चैत्रे मासे महाराज नागानां च न रोचते ॥ २० ॥
 भूमौ निपतितं शुष्कं विच्छिन्नं विरसं तृणम् ॥
 मासे करीषप्रतिमं वैशाखे जापते भुवम् ॥ २१ ॥
 दावाग्निदग्धे तु तृष्णे प्रापशो वृक्षभोजनाः ॥
 न तृप्तिमधिगच्छन्ति ज्येष्ठे मासे मतङ्गजाः ॥ २२ ॥
 कोमलं पल्लवं वल्लीसिंजातमनुवृष्टिभिः ॥
 कन्दमूलानि चाऽऽषाढे भक्षयन्ति मतङ्गजाः ॥ २३ ॥
 तृणावस्था महाराज विज्ञातव्या विचक्षणैः ॥
 सुरभिः कुरुविन्दं वा प्रमोदाः श्वेतपत्रिकाः ॥ २४ ॥
 मृदुशृण्ठी करीरं च तथा वानरपुच्छिका ॥
 सौवस्तिका विचिटिका तथालोहितपत्रिका ॥ २५ ॥
 रसादनी गिरितृणं तथा पर्णगुहा रसा ॥
 एतानि मधुराण्याहुर्विपाके कटुकानि च ॥ २६ ॥
 वातकोपीनि भूपिष्ठं श्लेष्मपित्तहराणि च ॥
 गिरिकाक्षी वंशपत्री(?) तृत्यकन्दी तथैव च ॥ २७ ॥

(*इच्छागु गङ्गपत्री च तृणपल्लविकाऽपि च ॥)

अर्जुनश्चोपलं चैव दण्डशूकप्रमोदकाः ॥ २८ ॥
 तृणपर्णामृतश्चैव तथा काकपरूषकाः ॥
 एतानि मधुराण्याहुर्विपाके तु मनीषिणः ॥ २९ ॥
 पित्तश्लेष्मानिलातैर्भ्यो वारणेभ्यः प्रदीयते ॥
 आर्द्रपत्री मरुबकं जूर्णमर्थविभाञ्जिकम् ॥ ३० ॥
 स्थलजं रक्तदण्डं च कुंपलाश्चैव पत्रिकाम् ॥
 कङ्कुर्वरकलोष्णीककरेणुसुपचीतृणम् ॥ ३१ ॥
 सुपर्णवारिवेल्लं च काशं कुशतृणं[†] तथा ॥
 उल्लूखलं प्रतिरसं तथा पुच्छकमेव च ॥ ३२ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके । † कपुस्तके तु 'काशमयापि
 वा' इत्युत्तरमेकपृष्ठं रिक्तमेव रक्षित्वा द्वितीयपृष्ठप्रारम्भे 'तृणं तथा । उल्लूखलं' इत्याद्ये-
 व यथाश्रुतमुपलभ्यते ।

पुरुषं वरसोमं च तथैव चारुपत्रिकाम् ॥
 सुतं च विल्वजाश्रैव चिकिणी रक्तकुण्डकम् ॥ ३३ ॥
 रक्षाणि मधुराण्याहुर्विपाके कटुकानि च ॥
 वातकोपीनि भूपिष्टं श्लेष्मपित्तहराणि च ॥ ३४ ॥
 एतज्जाङ्गलमुद्दिष्टं तृणजातमसंशयम् ॥
 *अनूपजं प्रवक्ष्यामि रसदौषविपाकैतः ॥ ३५ ॥
 श्यामाकं जूर्णपादं च शिल्पिकं कारभीतृणम् ॥
 तिलपर्णी मञ्जरिका महामृदुलिका तथा ॥ ३६ ॥
 महाश्यामाकमेवाथ तथैव शकटानृणम् ॥
 प्रशान्तिका मञ्जरिका इक्षुपर्णी नलस्तथा ॥ ३७ ॥
 श्लक्ष्णाकरपरा चैव तथा परुषपत्रिका ॥
 पिठकारालगुडकं कलायं शतपत्रिका ॥ ३८ ॥
 मृतवीरकपत्री च तथा मेषविषाणिका ॥
 गुच्छं तृणं श्लक्ष्णगुच्छं तथा चैवेक्षुचालिका ॥ ३९ ॥
 कदलीमिक्षुरैरण्डनारिकेलं नलस्तथा ॥
 स्रज्जरीपिण्डकं चैव* ॥ ४० ॥
 ॥
 ॥
 अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 अरिष्टानि गजेन्द्राणां भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 *अरिष्टानि महाराज शृणु वक्ष्यामि यानि ते ॥ २ ॥
 येषामालोकनान्मृत्युं भिषग्जानाति दन्तिनाम् ॥
 दृढं यस्य विपद्येत गजस्यौषधिभाजनम् ॥ ३ ॥
 न तस्मै क्रियते कृत्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥
 कठ्यादा यस्य विहगा व्याधितस्पेह दन्तिनः ॥ ४ ॥

* 'अनूपजं' इति स्यात् । † इत उत्तरम् 'किञ्चिद्भुदितमस्ति' इति खपुस्तके
 लिखितमुपलभ्यते ।

१ क. °ण्डलम् । २ क. °कजम् ॥ ३९ ॥ ३ क. °हामञ्जरिका । ४
 ख. घ. मृ.....वीरक° । ५ ख. घ. °रेरं च ना° । ६ क. °ण्डकी चै° । ७ क. °वदेया
 वै दन्तिनां सदा ।

उपर्युपरि गच्छन्ति बहुशः स न जीवति ॥
 यस्याग्रहस्ते श्वयथुः पुष्करं नोपसेवते ॥ ५ ॥
 तालु मन्ये गळे चैव सोऽपि नागो न जीवति ॥
 यस्यैकगात्रं हस्तश्च श्वयते म्लायते तथा ॥ ६ ॥
 गच्छच्च रक्तं स्रोतोभ्यो न स जीवति तादृशः ॥
 यो नागः स्रस्तहस्तः स्थादङ्गुलिश्चापि वेपते ॥ ७ ॥
 अधः कायस्य यश्चापि न स जीवति वारणः ॥
 वाग्रणो जलमास्येन हस्तेनापि न रोचति (ते) ॥ ८ ॥
 पीत्वा वमति भूयश्च न स जीवति (*तादृशः ॥
 गच्छतस्तिष्ठतश्चापि यस्य गच्छति शोषितम् ॥ ९ ॥
 करकर्णास्यमेद्रेभ्यो दशाहं स न जीवति ॥)
 यस्यैकगात्रं शून्यस्य स्रनत्येव नखैः क्षितिम् ॥ १० ॥
 वेदनार्तश्च भवति न स जीवति तादृशः ॥
 श्लेयन्ते यस्य गात्राणि बलनं नैव दृश्यते ॥ ११ ॥
 शिरोग्रवीवामणिर्यस्य जृम्भमाणो न जीवति ॥
 ह्रस्वमूत्रपुरीषश्च स्वल्पाहारो न जीवति ॥ १२ ॥
 स्पष्टानि यस्य रोमाणि निपतन्ति महीतले ॥
 करकर्णास्यवालेभ्यो दशाहं सोऽपि जीवति ॥ १३ ॥
 गजः कुणपगन्धिर्यो वाति वातानुसारतः ॥
 परमोदनकाङ्क्षी च न स जीवति कुंजरः ॥ १४ ॥
 विरिक्तो यदि वैद्येन स्वयं चाप्यतिसारतः ॥
 पुनराध्मायते यस्तु यथा प्रेतस्तथैव च ॥ १५ ॥
 श्यामोष्ठश्च विवर्णहक् श्यामतालुकमेहनः ॥
 दुर्गन्धो विस्रगन्धिश्च त्रिरात्रं न स जीवति ॥ १६ ॥
 गजो विशिष्टदृष्टिर्यो भवेत्संलुलितेक्षणः ॥
 (गजः संशुष्कवदनो न स जीवति तादृशः ॥ १७ ॥
 ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव भीततान्यो मतङ्गजः ॥
 विलोकयति सर्वत्र न स जीवति तादृशः ॥ १८ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ † धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति
 पाठः कपुस्तके ।

१ ख. घ. शून्यस्य । २ ख. मूयते । घ. शूयते ।

कटो मुखं च नेत्रे च यस्योन्नद्धति दन्तिनः ॥
 न च रक्तं खवेद्येव न स जीवति तादृशः ॥ १९ ॥
 अनाहारस्तु यो नागः पुरीषं बहु चोत्सजेत् ॥
 सोऽपि मेतसमो ज्ञेयो न स जीवति वारणः ॥ २० ॥
 म्लानाक्षस्य नखा यस्य इषामतां यान्ति दन्तिनः ॥
 न स जीवति मातङ्गविरात्रमिति मे मतिः ॥ २१ ॥
 हस्तिनो यस्य लक्ष्येत पुण्डरीकपलाशवत् ॥
 अग्रहस्तः प्रभाहीनो न स जीवति कुञ्जरः ॥ २२ ॥
 निर्वाणादागतो नागो जघने लग्नमक्षिकः ॥
 संनिषीदति गात्रैश्च छिद्रद्रष्टा(च्छा)यो न जीवति ॥ २३ ॥
 प्रत्यश्नाति च यो घासमुदकं चातिसार्यते ॥
 प्रवाहमानो दुर्गन्धं न स जीवति तादृशः ॥ २४ ॥
 (*शालाया यस्य निष्क्रान्ता(त्) बहिःछायोपलक्ष्यते ॥
 विशिरस्का स मातङ्गः सद्य एव विनश्यति ॥ २५ ॥
 हरतः सलिलं यस्य घृतगन्धि प्रवाति तत् ॥
 बस्ति सयनेपि(?)वासोऽपि त्रिरात्रं नाति वर्तते ॥ २६ ॥
 हरितालसवर्णं तु जघनं यस्य हस्तिनः ॥
 पीतकश्च करो यस्य न स जीवति तादृशः) ॥ २७ ॥
 समन्तात्परिलीयन्ते कृष्णा यस्य तु मक्षिकाः ॥
 शरीरे चातिलीयन्ते न स जीवति तादृशः ॥ २८ ॥
 यस्य तद्विगुणा छाया वारणस्योपलक्ष्यते ॥
 न स जीवति मातङ्गः षड्रात्र इति निश्चितः ॥ २९ ॥
 यस्य निर्गच्छतः स्थानाद्याधितस्पेह दन्तिनः ॥
 ब्रूयात्तिष्ठेति पुरतः क्षुतं च स्यात्तदग्रतः ॥ ३० ॥
 शकुनो वा भवेत्तादृग्मृषं तु तमिहाऽऽदिशेत् ॥
 कडंगरं तृणं वाऽपि यच्चान्यन्मागभोजनम् ॥ ३१ ॥
 ग्रसित्वा तद्वमत्याथ न स जीवति तादृशः ॥
 एकाङ्गं वर्धते यस्य न च स्वादितुमिच्छति ॥ ३२ ॥
 स्थाने स्तम्भवलौ यः स्यान्न स जीवति तादृशः ॥
 उत्पद्य च विनिर्गच्छेद्यो गत्वा पुनरेति च ॥ ३३ ॥

कपोलप्रायुमन्यासु शोफः सोऽपि न जीवति ॥
 समाभीको मेहनस्तु यस्य सू(न्व)पति लोहितः ॥ ३४ ॥
 उरक्षासौ च सहसा विगत्य प्रतिपद्यते ॥
 संगदे च यदा प्राप्तः स शोफस्तस्य दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 तदा तेन सशोफेन मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 क्षीणशोणितमांसस्य श्रूयेते यस्य हस्तिनः ॥ ३६ ॥
 अष्टीव्यो सहसा यस्य मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 मस्ययोर्यस्य लक्षेत (लक्षयेत) श्वयथुर्जलचञ्चलः ॥ ३७ ॥
 दौर्मेनस्य च सहसा सोऽष्टरात्रं न जीवति ॥
 शब्दं मृश्र न जानाति ताडितं नावबुध्यते ॥ ३८ ॥
 न च वेदयते गन्धं न स जीवति तादृशः ॥
 अकस्माद्यो भवेच्छूनः कृशोऽकस्माच्च जायते ॥ ३९ ॥
 प्रकृतिश्चातिवर्तेत स सप्ताहं न जीवति ॥
 एवमेतान्यरिष्टानि व्याख्यातानि यथायथम् ॥ ४० ॥
 नागेषु च मनुष्येषु सदृशं मृगपक्षिषु ॥
 प्रतिकर्मसु जानीयादेवं सर्वचिकित्सितम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वे महाप्रवचने चतुर्थे उत्तरस्थानेऽरिष्टज्ञान-
 कथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिः श्रीमान्नोमपादो महाद्युतिः ॥
 पप्रच्छ पालकाप्यं हि गजानां दन्तकल्पनाम् ॥ १ ॥
 दुर्जातानि विषाणानि दीर्घाणि विषमम्रणि तु ॥
 कपाटद्वारपरिघप्राकारहरणादिभिः ॥ २ ॥
 भज्यन्ते वाऽथ शीर्यन्ते मुञ्चन्ति सकलानि च ॥
 रक्षणं तेषु निखिलं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 विधिं गृणु महाराज मम सम्यक्प्रभाषतः ॥ ४ ॥

एषां तथाऽनेकपानां कालातिक्रान्तहेतुभिः ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा न कृता दन्तकल्पना ॥ ५ ॥
 दाढ्ये प्रहारिता चैव कल्पितेषु प्रशस्यते ॥
 न चातिशकलं चापि न च दन्तः प्रहीयते ॥ ६ ॥
 आपसाभ्यां च कोशाभ्यां वज्रदन्तो दृढो भवेत् ॥
 मुखं च गुप्त्रं भवति शोभते चापि वारणः ॥ ७ ॥
 एतदर्थं गजेन्द्राणां क्रियते दन्तकल्पना ॥
 बालवृद्धातुरक्षीणमत्तानां च न कल्पयेत् ॥ ८ ॥
 वारणानां विषाणानि यदा सेना समुद्यता ॥
 क्षीणे त्वमात्यव्यसनं व्याधिते व्याधितो भयम् ॥ ९ ॥
 विवाले च कुमारस्य प्रभिन्नेऽग्निभयं भवेत् ॥
 पुरोहितस्य व्यसनं वयोतीते मतङ्गजे ॥ १० ॥
 तस्माच्च कारयेत्तेषां दन्तिनां दन्तकल्पनाम् ॥
 सप्तमीं समतीतस्य न कुर्यादन्तकल्पनाम् ॥ ११ ॥
 उद्योगे कल्पिते दन्ते सैन्योद्योगो न सिध्यति ॥
 तथा ह्यायसबन्धेन न सिध्येदन्तकल्पना ॥ १२ ॥
 (*तृणमाश्वयुजे मासे गर्जितं मधुरं दितम् ॥
 विमुक्तमम्लभावाच्च जायते प्राणवर्धनम् ॥ १३ ॥
 कार्तिके चातिफलदं जातवीर्यरसं तृणम् ॥
 मांसशोणितमज्जानां वर्धनं प्राणवर्धनम्) ॥ १४ ॥
 म्लिग्धकालश्च भवति यात्राकालस्तथैव च ॥
 अत्यर्थं कल्पनायां तु मासद्वयमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
 अस्मिन्नेव भवेत्काले नवानां परिशोधनम् ॥
 क्लृप्तमग्रविषाणी तु भूमौ निपतते यदि ॥ १६ ॥
 व्याधिरुत्पद्यते चास्य (†तस्मिन्नुत्प्रातर्दर्शने ॥
 एतदर्थं महीपाल कराभ्यां परिगृह्यते ॥ १७ ॥
 शान्तनार्थं तु नागस्य) प्रतिमानं निवेशयेत् ॥
 तस्य प्रकृतिपूजार्थं निक्षिपेदक्षतोदके ॥ १८ ॥

* अयं धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नैतदध्यायोपयुक्तः, किंतु रसवीर्यविषाकाध्यायान्त-
 र्गतं भवेत् ॥ † धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

वेरावणादयो राजन्कीर्तिनास्ते दिग्भा मन्त्रा ॥
 तेभ्यः प्रसूतिर्नामाना पूजामर्हति पार्थिव ॥ १९ ॥
 अशास्त्रविद्वानाङ्गो न कुर्यादन्तकल्पनाम् ॥
 हिंसतेषु(?) प्रमाणेषु यदि श्र(स्त्र)वति शोणितम् ॥ २० ॥
 तद्वस्त्रेणोपसंसृज्य निक्षिपेदक्षतोदके ॥
 प्रमाणादति वृत्तेन न शुभं नाशुभं फलम् ॥ २१ ॥
 अथ चेच्छास्त्रकुशलैर्मितेर्मानेन तत्त्वतः ॥
 कल्पिते कल्पनास्थाने विधिना पर्युपासिते ॥ २२ ॥
 अव्याधिते मासपक्षे यदि श्र(स्त्र)वति शोणितम् ॥
 तदुत्पातादि विज्ञेयं पार्थिवस्य भयं भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्मिन्काले विनश्य(श्य)न्ति ये तत्र प्रवरा नराः ॥
 नायका मन्त्रिगुल्याश्च पुरं राज्यं च पीड्यते ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा तस्य तद्रक्तं कृत्वा पञ्चाङ्गुलं मुले ॥
 नीरञ्जनविधिं नागं रिपुराज्यं समुत्सृजेत् ॥ २५ ॥
 एवं कृते कृताः सर्वा भवेत्तस्य प्रतिक्रियाः ॥
 प्रमाणानि च वक्ष्यामि निरपायानि दन्तिनाम् ॥ २६ ॥
 गिरिमिश्रनदीजानां सम्यक्शास्त्रविनिश्चयात् ॥
 कुर्याद्विद्वेदं दन्तिनां तु चतुरष्टे तु कल्पनाम् ॥ २७ ॥
 उभयोरन्तरे कार्या मिश्ररूपस्य भूमिषु ॥
 कृताऽन्यथा न नागस्य वृद्धिर्भवति दन्तयोः ॥ २८ ॥
 अष्टार्धं मिश्ररूपस्य ततोऽर्धं गिरिचारिणः ॥
 सप्तत्रिंशत्तद्विंशतिश्चैव यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
 नदीमिश्राद्रिचाराणामङ्गुलानि करीरिणाम् ॥
 अतः परममीषां हि वक्ष्यन्ते दन्तजातयः ॥ ३० ॥
 स्निग्धो सरुधिरो दन्तो रक्षो रुधिरवर्जितो ॥
 मधुसंकाशध्वर्णो च मेव रक्षो न चेतरो ॥ ३१ ॥
 न चातिमधुसंकाशी नैव रक्षो न चेतरो ॥
 पीतावपि हि विज्ञेयो दन्तजातिपरीक्षणे ॥ ३२ ॥
 भस्मपाण्डुरवर्णो तु नव्यास्थिसदृशावपि ॥
 तो रक्षाविति विज्ञेयो पीतो स्निग्धो मधुप्रभो ॥ ३३ ॥

तस्माद्विकृष्टां क्षिग्धेषु विविक्षां गजदन्तयोः ॥
 भिषजा मधुदन्तस्य कारयेदन्तकल्पनाम् ॥ ३४ ॥
 दन्तजातिपरीक्षा च कल्पनां समुदाहृता ॥
 उत्सेधायाममायाता यस्य हस्तसमुच्चयाः ॥ ३५ ॥
 तदष्टभागतो देयं दन्तयोरुभयोरपि ॥
 मिश्रस्य नवभागश्च दशमो गिरिचारिणः ॥ ३६ ॥
 मानसूत्रे स्थिता ह्येषा कल्पना समुदाहृता ॥
 विद्वद्वादक्षिकूटाच्च नेत्रयोर्वा यदन्तरम् ॥ ३७ ॥
 नेत्राभ्यां दन्तवेष्टौ च तयोर्धेद्वा मुखान्तरम् ॥
 एतत्प्रमाणं संयुज्य यदि स्यात्सर्वतः समम् ॥ ३८ ॥
 प्रसार्य दन्ततः सूत्रं कल्पयेदधिकं ततः ॥
 मुखमानविभक्तायां कल्पना समुदाहृता ॥ ३९ ॥
 उत्सेधे सप्तकोऽरतिरायामे नवको भवेत् ॥
 दशकं परिणाहे तु कृत्वाऽरतिसमुच्चयम् ॥ ४० ॥
 एतदङ्गुलपर्वार्धं मित्वा सूत्रेण तत्त्वतः ॥
 सूत्रमष्टगुणं कृत्वा कल्पयेदधिकं ततः ॥ ४१ ॥
 एषाऽष्टभागनिर्दिष्टा कल्पना समुदाहृता ॥
 सप्ताङ्गुलं पार्श्वेतेषु वारणेषु प्रदक्षिणम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामानीतेषु च पुनः कल्पनीया षडङ्गुलम् ॥
 विषाणमूलतो मित्वा कल्पयेदधिकं ततः ॥ ४३ ॥
 कर्णप्रमाणिका ह्येषा कल्पना समुदाहृता ॥
 ह्नासयेदङ्गुलं तस्मान्मिश्ररूपस्य दन्तिनः ॥ ४४ ॥
 प्रसार्य दन्ततः सूत्रं कल्पयेदधिकं ततः ॥
 द्विःपरिक्षिषिका ह्येषा कल्पना समुदाहृता ॥ ४५ ॥
 समप्रमाणो यो नागः समदन्तश्च यो भवेत् ॥
 द्विःपरिक्षे विकारस्य कर्तव्या दन्तकल्पना ॥ ४६ ॥
 इत्येतेषु प्रमाणेषु निरपात्रानि दन्तिनाम् ॥
 त्र्यङ्गुलं द्वाङ्गुलं वाऽपि छेदतः परिवर्जयेत् ॥ ४७ ॥
 'आरोग्याय च नागानां विजयाय महीपते ॥
 या च पुष्टिकरी राक्षः सा कार्या दन्तकल्पना ॥ ४८ ॥

दन्तिजातिपरीक्षा च मानसूत्रे स्थिता च या ॥
 मुखमानविभक्ता च तथा चेवाष्टभागिका ॥ ४९ ॥
 वर्णप्रमाणिका चैव श्रौत्तरिषिपिकावदः (?) ॥ ५० ॥
 षष्ठेताः कल्पना राजशास्त्रेऽस्मिन्समुदाहृताः ॥
 उभयोर्दन्तयोर्वाऽपि मानं यत्राष्टभागिकम् ॥ ५१ ॥
 सौष्टव (कं) च भवेद्येन तेन मानेन कल्पयेत् ॥
 येन येन तु मानेन किञ्चित्कार्येऽधिको भवेत् ॥ ५२ ॥
 नागस्य दक्षिणो दन्तः कुशलेर्दन्तकल्पकैः ॥
 रक्षणार्थं च दन्तानां शोभार्थं चैव हस्तिनाम् ॥ ५३ ॥
 युद्धार्थं चैव संग्रामे प्रतिमोकांश्च कारयेत् ॥
 दन्तांश्चर्म्मपि महीपाल तुल्यानां वायसाननैः ॥ ५४ ॥
 तस्मात्कङ्कमुखं चापि वायसानां मुखानपि ॥
 मण्डलाग्रमुखान्वाऽपि दन्ताग्रकृतिकास्तथा ॥ ५५ ॥
 ईषभाराचशक्तीनां नानामुखविभक्तयः ॥
 तन्मुखकृतयः कार्याः परसैन्यविमर्दने ॥ ५६ ॥
 कार्यौ द्वितोलिकौ कोशवुत्तमस्य तु दन्तिनः ॥
 अर्धधर्मानौ वाऽपि कर्तव्यौ मध्यमस्य तु ॥ ५७ ॥
 तदर्धमानौ कर्तव्यौ जघन्यस्य तु दन्तिनः ॥
 प्रमृष्टतैलधौतस्य गुणयुक्तास्तथैव च ॥ ५८ ॥
 कारयेत्प्रतिमोकांश्च कुशलेः शिल्पिभिस्तथा ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायामौ कर्तव्यावुत्तमस्य च ॥ ५९ ॥
 अष्टविंशदङ्गुलौ मध्यौ मध्यमालयावरान्तिकौ ॥
 परिणाहौ नृपस्तेषां विषाणानां समौ भवेत् ॥ ६० ॥
 तथा मकरदंष्ट्रांश्च सिंहदंष्ट्रांश्च कारयेत् ॥
 सोवर्णान् राजतांश्चापि तथा रीतिकया कृत्वा ॥ ६१ ॥
 कषापाङ्गारशुद्धेन सुशुष्केणाप्य कारयेत् ॥
 प्रवालमणिमुक्ताभिर्वज्रैर्द्वर्गभूषितान् ॥ ६२ ॥
 तथैवाप्यारकूटेन शक्त्याऽत्र परिकारयेत् ॥
 वैयःसंधिनिरेलज्ज(?)रनुपूर्वं समाहितान् ॥ ६३ ॥

१ क. तथा चाष्टविभागिका । २ क. कुसिराक्षेपकाचयः । ३ क. साष्टया
 ४ ख. घ. वयसैन्धसंधिनिरेलज्जै ।

यथाहं गुणयुक्तेषु कारयेद्योगहस्तिषु ॥
 प्रतिमोका विधातव्या यथाशास्त्रप्रमाणतः ॥ ६४ ॥
 मधूच्छिष्टं च लाक्षां च सह सर्जरसेन च ॥
 तेन काथेन नागेभ्यः प्रतिमोकांश्च बन्धयेत् ॥
 मैत्रे मुहूर्ते कर्तव्यः प्रशस्तेऽहनि पूजितैः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने चतुर्थ उत्तरस्थाने
 दशमो दन्तकरुपनाध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अथ रसवीर्यविपाकाध्यायः ।

—(ः)—

रोमपादो महातेजाश्चम्पाया ईश्वरः स्मृतः ॥
 पप्रच्छ स महात्मानं पालकाप्यं तपोधनम् ॥ १ ॥
 रसाः कति समारूपाताः किं वीर्यं किं गुणो भवेत् ॥
 विपाकश्च महाभाग एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥
 के च सौम्या रसा ज्ञेयाः के चाज्ञेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 के च वा सेव्यमाना(श्च) शर्मयन्ति रसा गुणैः ॥ ३ ॥
 के पित्तं शमयेयुश्च श्लेष्माणं शमयन्ति के ॥
 उदीरयन्ति के वातं श्लेष्माणं पित्तमेव च ॥ ४ ॥
 अरोगो बलवांश्चापि रसैः कैर्वारणो भवेत् ॥
 स्थिरत्वं जायते केन क्षारत्वं केन जायते ॥ ५ ॥
 एतन्मे पृच्छतः सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 गृणु मे सर्वमेवैतद्यथा प्रोक्तं नराधिप ॥
 निश्चयादेक एवाऽऽह गौतमो(म) ऋषिसत्तमः ॥ ७ ॥
 यस्मादम्बुमयं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥

* ॥ ८ ॥

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 इक्षुदानं च नागानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

* रसवीर्यविपाकाध्याये त्रुटितं प्रतिभाति ।

एवं पृष्ठोऽङ्कुराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 (अउचमे वारणे दद्याद्विभुपञ्चशतान(न्य)पि ॥ २ ॥
 शतानि ग्रीष्मथार्धं च दापयेन्मध्यमे गजे ॥
 द्वे शते च तदर्धं च जघन्याय प्रदापयेत्) ॥ ३ ॥
 ये गुणा इक्षुदानस्य ते[†] तान्वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
 आरण्यानां तु नागानामिक्षुदानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 सर्वथैव च देयं च कालं देशं बलं प्रति ॥
 दीर्घकालेन सिध्यन्ति प्रकृत्या शङ्किताश्च ये ॥ ५ ॥
 ये चैव पित्तला नागास्तथैवोष्मक्षताश्च ये ॥
 इक्षुदानेन सिध्यन्ति सर्पिषेभुरसेन वा ॥ ६ ॥
 पुरोपा(या)नानुबन्धेन अत्यर्थायाम(स)सेवया ॥
 कुप्यन्ति धातवः सर्वे संनिरोधेन दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 कायस्तम्भे शिरस्तम्भे मन्यास्तम्भे मदक्षये ॥
 ग्रासे प्रतिहते चैव शिरोरोगे च पैत्तिकाः ॥ ८ ॥
 वेगुण्यकरणे चैव श्रुत्वाहतभयेऽपि च ॥
 शोकाऽभिभूते सततं बधबन्धनपीडयोः ॥ ९ ॥
 भ्रान्ते प्रस्विन्नसर्वाङ्गे सस्तकाये सुमर्दने ॥
 इक्षुदानं प्रशंसन्ति सोमनस्पहिताय च ॥ १० ॥
 मदक्षीणेषु नागेषु हिताः पथपास्तथैव च ॥
 मेदसो वर्धनाच्चैव पित्तरक्तविनाशनाः ॥ ११ ॥
 शुक्रवृद्धिकराश्चैव क्षीणघातुविवर्धनाः ॥
 बृंहणा जङ्गलाः सिग्धाः पित्तघ्नाः कफवर्धनाः ॥ १२ ॥
 तुष्टिपुष्टिकराश्चैव च्छवीरोमप्रसादनाः ॥
 मधुराश्चापि(वि)वाहाश्च श्रेमदोषहराः स्मृताः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्काले प्रदातव्यमिक्षुं कृत्याह(?) हस्तिने ॥
 ग्रीष्मकाले तु नागानां त्र्यहं कण्ठस्य मोक्षणे ॥ १४ ॥
 वर्षासु सप्तरात्रेण हेमन्ते दशमेऽहनि ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ १५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् । † 'तांस्ते' इत्युचितम् ।

१ क. °पीडिते ॥ १७ ॥ २ क. अश्रदोषहराः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थान इक्षुदानविधि-
कथनं नाम द्वावशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं नस्यकर्मविधिं व्याख्यास्यामः ।

अथ खलु प्रवरमध्यमावराणां नागानां सुसरोवृष्टिसिक्तसलिलभूमिभागामगरु-
धूपितां पुण्याहघोषेण निष्कलमषीकृतां मनोज्ञां शालां भिषग्यथोपदिष्टमर्या-
यत्रमुपकल्प्य सुप्रतिविहितपरिचारकस्य जघननिषण्णस्योर्ध्वग्रीवस्योर्ध्वतो हस्तं
कृत्वाऽवसेचयेदशिथिलमनतिबद्धमतिपीडितमवलीकमूर्ध्वधारयित्वाऽर्गलायन्त्रे
विषाणयोर्नियमनं कृत्वा ततः सुप्रतिष्ठितकायं वारणं स्नापयित्वा भिषक्कर्मशा-
लामधिरुह्य हस्तिहस्तश्रो(स्त्रो)तसि दक्षिणं पूर्वमभिषिच्य वस्त्रमयं मुहुकं शेषतः
प्रमाणं क्षेत्रावनद्धं निर्गमयन्तं निर्वाहणार्थं पयसो..... निधाय पाणिना
च पीडयेदेकेनोद्वासयेत्, एकेन पादातिकायां क्षामणक्रियां कुर्यात्, दत्तमात्रे
चास्य पयसि सुखप्रदेशं तालुभागं जिह्वां च गुडदिग्धेन पाणिना संस्पृशेत् ।
केवलांश्चास्य पाणितलेनोपहरेत् । इक्षुविषमृणालगृङ्गादककसेरुकाणामन्यतमं
यवसोपगूढं दद्यात् । ग्रहकारणे वाऽस्य निग्रहं कुर्यात् । ततः क्षीरं शर्करा-
मधुरं कृत्वा हस्वोरसोर्निदध्यात् । न चास्य कवलान्प्रसक्तान्दद्यात् । ऊर्ध्व-
ग्रीवस्याधिकबलत्वं संपद्यते । तस्मादप्रसिक्तं नागं कवलैः संपयोजयेत् ।

एवं हि कवलान्भक्षयतः क्षीरमन्तः प्रपद्यते । यदा त्वेवं क्षमितः क्षीरमवि-
संवसु(?)मनुहरति, तदाऽस्य यथाक्रमेण विहितं नस्यं शुद्धिमुपजनयति । ततः
पूर्वमिव नस्तः प्रथमनं पिप्पलीमरिचनागरपृथ्वीकाविडङ्गश्वेतसर्षपसैन्धवतग-
राणां द्रोणं पञ्चपलिकं प्रमाणमेकैकस्यौषधस्य सूक्ष्मचूर्णं प्रथमनं दद्यात् ।
पञ्चपलिकमात्रं प्रथमनं प्रचूर्णं धमनवर्गं तदेव मुरसफणिज्जकपत्ररसं सुखोदकयु-
क्तमल्पस्नेहं विरेचनं दद्यात् । तदेव पूर्वोक्तं पिप्पल्याद्यष्टद्रव्यं प्रथमनव-
र्गम् । अथवा पिप्पलीमरिचगृङ्गवेरचन्दनागुरुसर्जरसश्रीवेषकगुग्गुलु-
प्वामलकपरिपेलवशैलेयकजटांसीकालानुसार्याणां पलप्रमाणं द्रोणं कृत्वा
यथोक्तेन धूपविधानेन हस्त्रं वासयित्वा धूपं दद्यात् । यदा कटश्रोतयोः षट्क-
लमष्टकलं वा प्रसक्तमेतेन प्रमाणेन कर्णयोर्धूपप्रसक्तमुपगच्छति तद्रूपमात्रं

कलाप्रमाणं निमेषद्वयं दद्यात् । यदा ज्ञानात्प्रमादाद्वा भिषगप्रमाणेन चिर-
कालं धूपयति, तदाऽस्य मुखशोषो भवति । न त्वत्पर्यं यवसकुवलं च पल्लवं
च शुष्कोष्ठकण्ठद्वयतालूनामेतेषांमतिधूपनाच्छोषितबलानां पयसोपसेचनं
पुनः पुनः प्रसादनमाहुराचार्याः । नस्यकर्मप्रधानमेतेनैव विधिना विरिक्तार्थका-
यस्याभुक्तवतः पूर्वाह्ने मृदुस्नेहपाकमुपकल्पयेत् ॥

यथाव्याधिप्रमाणेनोषधद्रव्यैः क्षीरविपाकैः साधयित्वा द्वादशाङ्गुलमितेन
षोडशाङ्गुलपरिणाहेन कोलस्रोतःप्रमाणेन चिरकालं बस्तिना पीडयेत् । तत्र
स्नेहप्रमाणं द्रोणे प्रस्थप्रमाणं दद्यात् ।

षडङ्गुलानि विस्तारादुत्सेधाच्चतुरङ्गुलः ॥

प्रस्थः सर्वप्रमाणेषु स्वकैरङ्गुलपर्वभिः ॥

एतेनैव प्रमाणेन स्नेहविधिप्रमाणं विज्ञाय तस्यानुषेकं दद्यात्, क्षीरदाने
यथापूर्वमभिहितम् । *हस्तिशान्तिप्रस्य यथोक्तां सेवेत । एतेनैव विधानेन
मासार्धमर्धमासं वा यावद्वा साधु मन्येत, तावदेशकालबलनिश्चयं यथार्थतो
विज्ञाय नस्यकर्म कुर्यात् । यथाकृतकर्माणं वारणं पयसा सर्पिषा वा यथानु-
भागप्रमाणं चतुर्भागमेव चारयित्वा भोजनं दद्यात् । भोजयित्वा मृदुवस्त्रेण
प्रच्छादयित्वा सुखोदकानुपानं दद्यात् । अनुपानप्रयोजनं त्वन्नपाने द्रवीकृतोऽ-
स्याऽऽहारोऽन्तर्भूतोभिन्नसंघातः सम्यक्पाकमुपगच्छति ॥

तत्र श्लोकी—

या स्नेहमात्रा तु यथावदुक्ता गजप्रमाणे विहिता पुरस्तात् ॥

सा कोष्ठमागम्य रसत्वमेत्य बलं तु नागो जनयत्यभीक्षणम् ॥ १ ॥

अग्निं बलं वाऽपि हि वर्धयित्वा कण्ठोरसोः पार्श्वकटित्रिकाणाम् ॥

संघातवर्णो मनसः प्रसादं दधाति नस्यं द्विरदेषु वक्ष्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने नस्य-

दानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा सम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

अङ्गनानां क्रियायोगो भगवन्बकुमर्हसि ॥ १ ॥

* 'हस्तिशान्ति' इति भवेत् ।

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 गृणु मे निखिलं राजन्नञ्जनानामिमं विधिम् ॥ २ ॥
 नखदन्तास्थिरोमाणि केशा वालास्तथैव च ॥
 प्राणिनां सुरगृङ्गाणि लेखनायोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
 रोधादिद्रुमसाराश्च पाषाणा ये च केचन ॥
 शङ्खदंष्ट्रा नखाः शृक्तयो मणिमुक्ताश्च सर्वशः ॥ ४ ॥
 वज्रप्रवाललवणं फलसाराश्च ये द्रुमाः ॥
 मत्स्यकूर्मकपालानि पञ्च किञ्चन संहतम् ॥ ५ ॥
 तत्सर्वं संस्कृतं द्रव्यं तथाऽभ्रपटलान्यपि ॥
 लेखनायोपयुज्यन्ते प्रधानं तत्र वक्ष्यते ॥ ६ ॥
 सुवर्णं राजतं ताम्रं सीसं कालायसं त्रपुः ॥
 मणिमुक्ताप्रवालाश्च गजमुक्ताश्च गृङ्गजाः ॥ ७ ॥
 ससारगच्छस्फटिका वैडूर्यरुचकावपि ॥
 अर्को विमलकश्चैव गोमेदाञ्जलपूलिकाः ॥ ८ ॥
 सौगन्धिको लोहिताक्षस्तथा क्षीरपकश्च यः ॥
 तथा हस्तिवराहाणां व्याघ्रसिंहनखावपि ॥ ९ ॥
 पाठीनरोहितास्थीनि कपालं कमठस्य च ॥
 शशमूर्धकपालानि गोपार्श्वौ महिषस्य च ॥ १० ॥
 फलसारान्हरीतक्या बदर्याः किंशुकस्य वा ॥
 आमलक्याः सखर्जूर्या द्रुमसाराः सचन्दनाः ॥ ११ ॥
 समुद्रफेनः शङ्खश्च गर्दभस्य च पार्श्वकाः ॥
 कुकुटाण्डकपालानि हंसस्य बहिणोरपि (?) ॥ १२ ॥
 रजस्ताम्रायसं चैव निर्यासः खदिरस्य च ॥
 पलाशमेषगृङ्गयोष(श्च) निम्बस्य कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 पेषणार्थं प्रसक्तां वा मातुलुङ्गरसोऽपि वा ॥
 एतद्रसाञ्जनं नाम श्रेष्ठं काचापकर्षणम् ॥ १४ ॥
 पिप्पलीनां मर्षां कृत्वा वस्त्रेण परिगालिताम् ॥
 केशाः कूर्मपलाशानि सैन्धवं लघुनाञ्जनम् ॥ १५ ॥
 एतानि समभागानि पीषयेच्छूलक्ष्णचूर्णिताम् ॥
 एतद्रसाञ्जनं नाम श्रेष्ठं काचापकर्षणम् ॥ १६ ॥

(॥ कुकुटाण्डकपालानि शङ्खः काचोप(य) चन्दनम् ॥
 पालकाण्डोऽङ्कुराण्य गोवाच लेखनाक्षनम् ॥ १७ ॥
 अर्कस्फटिकवैदूर्यहरितालं मनःशिला ॥ >
 कुकुटाण्डकपालानि हंसवर्हिणयोरपि ॥ १८ ॥
 चन्दनं हरितालं च मुस्ता कालानुसारिवा ॥
 मरिचानि च शुक्रानि लेखनीयं तदक्षनम् ॥ १९ ॥
 अनाविलं सुप्रसन्नं शुद्धं स्फटिकमानयेत् ॥
 सुवर्णेनोपसृष्टं तु सौवर्णे राजते स्थितम् ॥ २० ॥
 कुष्ठं हरिद्रा नलदं पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
 अञ्जयैद्विपमेतेन परमं हि तदौषधम् ॥ २१ ॥
 वसन्ते यवशूकानि परिशुष्काण्युपाहरेत् ॥
 तान्युषित्वा त्वजाक्षीरं रात्रीर्दश च पञ्च वा ॥ २२ ॥
 तत उद्धृत्य शुष्काणि चूर्णं हृषदि कारयेत् ॥
 कुकुटाण्डकपालैश्च हंसशङ्खमुसस्य च ॥ २३ ॥
 अञ्जयेन्मधुना मिश्रं काचाकर्षणमक्षनम् ॥
 अमृतासंज्ञां भद्रां च नाकुली गन्धनाकुली ॥ २४ ॥
 एतत्प्रसन्नया पिष्टं लेखनं श्रेष्ठमक्षनम् ॥
 शुष्का वा दधिमण्डश्च पिप्पल्यः सैन्धवस्तथा ॥ २५ ॥
 किञ्चलकं फाणितं किण्वं तथैव यवसक्तवः ॥
 तण्डुलीपकमूलं च सममागं च कारयेत् ॥ २६ ॥
 तैलैर्मपेक्ष्योत्पाषाणं स्वेदयेच्चापि वेष्टितः ॥
 अजाकरीषसुस्विन्नमजामूत्रेण पेषयेत् ॥ २७ ॥
 एतच्छोदितकं सम्यगक्षनं लेखनं भवेत् ॥
 वसन्ते चैव पुष्पाणि सर्वाण्येव समार्हरेत् ॥ २८ ॥
 पेषयेच्चानि चैकत्र पिप्पलीलवणेन वा ॥
 दृष्टः प्रसादनार्थाय एतच्छ्रेष्ठं हि भेषजम् ॥ २९ ॥
 किशुकस्य च पुष्पाणि मधुरं शर्करान्वितम् ॥
 एतत्क्षौद्रेण संयुक्तं शीतलं परिषेवनम् ॥ ३० ॥

त्रिफला सर्वरोगेषु आचार्यैरभिपूजिता ॥
 मधुना सह युक्ता च शीतला परिषेचने ॥ ३१ ॥
 त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ॥
 सैन्धवाञ्जनलोहानामेकैको भाग इष्यते ॥ ३२ ॥
 अजाक्षीरेण संपिष्टा कण्डूतिमिरनाशिनी ॥
 त्रिफला च समैर्भागैः सैन्धवं च समं भवेत् ॥ ३३ ॥
 मधुना च समायुक्तं कण्डूनाशनमञ्जनम् ॥
 आटूरुषकपत्राणि तथा मरुबकस्य च ॥ ३४ ॥
 उलूखले क्षोदयित्वा निस्त्राव्य स्वरसं ततः ॥
 तेन शीतकषायेण परिषेकोऽक्षिरोगिणाम् ॥ ३५ ॥
 कर्तव्यः सिद्धिकामेन वारणानां सुखावहः ॥
 निस्तुषामाविकलकं गोमूत्रे परिषेचयेत् ॥ ३६ ॥
 अर्धमासस्थितां शृङ्गां श्लक्ष्णां दृषदि पेषयेत् ॥
 उदुम्बरसमुद्भूते तु संसृजेन्मधुसर्पिषः ॥ ३७ ॥
 एतदञ्जनमिच्छन्ति दन्तिनां शृङ्गनाशनम् ॥
 चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां त्वचस्तु समभागिकाः ॥ ३८ ॥
 नवे कुम्भे सुविहिता त्रिरात्रमधिवासयेत् ॥
 तत्परिश्रा(स्त्रा)व्य वस्त्रेण परिषेको विधीयते ॥ ३९ ॥
 शिरोलेपश्च कर्तव्यो नेत्रपाकविनाशनः ॥
 क्षीरवृक्षप्रवालांश्च निचुलं रोगमेव च ॥ ४० ॥
 मांसी च समभागा तु क्षोदयित्वा विचक्षणः ॥
 जलक्षीरसमायुक्तः परिषेको विधीयते ॥ ४१ ॥
 नेत्ररोगहरो राजन्दन्तिनामिह पूजितः ॥
 मृगवल्लीफलस्यापि कोशं कृत्वा विचक्षणः ॥ ४२ ॥
 पूरयेन्नवनीतेन सुसुदन्धेन संपुटम् ॥
 तत्र भोज्यपुटं दत्त्वा राजस्तत्र समावृतः ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णं कुम्भेन स्थापयेत्तु विचक्षणः ॥
 त्रिरात्रमुखि(षि)तं तस्मान्नेत्राभ्यङ्गो विधीयते ॥ ४४ ॥
 प्रवालकीं सप्रटलां नालीं तु विनिहन्ति तु ॥
 पिप्पल्यो मरिचं चैव सैन्धवं समनःशिला(ल)म् ॥ ४५ ॥

नक्तव्याघ्रनस्तं पत्रं कासीसं रोचनां मधु ॥
 मणिप्रवालमुक्ता च शृङ्गं तु शंखरस्य तु ॥ ४६ ॥
 वेदूर्यं शङ्खनाभिश्च लवणं रोमकं तथा ॥
 एतानि समभागानि कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ४७ ॥
 वेसवारे समुद्रे, तु सर्वमेतन्निधापयेत् ॥
 अञ्जनं दशरात्राणि दन्तिनां चाक्षिरोगनुत् ॥ ४८ ॥
 त्रिफलामधुसंयुक्तमञ्जनं सर्वरोगिणाम् ॥
 सैधवं त्रिफला चैव पिप्पली मरिचानि च ॥ ४९ ॥
 समुद्रफेनं शङ्खं च शर्करां समनःशिलाम् ॥
 अञ्जनानि समांशानि पृष्ठीमधुकमेव च ॥ ५० ॥
 समानीय महाराज सलिलेन प्रपीषयेत् ॥
 ततस्तु गुलिकां कृत्वा वारणं सम्यगञ्जयेत् ॥ ५१ ॥
 सर्वांश्च वातजान् रोगान्कफपित्तकृतांस्तथा ॥
 तिमिरं पटलं काचं प्रावरं च निहन्त्यपि ॥ ५२ ॥
 विजया नाम गुलिका व्याख्याता नेत्ररोगिणाम् ॥
 अञ्जितस्यानया स्थानं निवातं शीतलं हितम् ॥ ५३ ॥
 निष्काथं परिषेकार्थमिममस्य तु कारयेत् ॥
 आठरूपकपत्राढ्यां नेत्रयोः परिषेचनम् ॥ ५४ ॥
 इदमञ्जनं नागानां सर्वनेत्ररोगहरम् ॥

इति श्रीविजया गुटिका ।

ह्रीवेरकमुशीरं च कुष्ठमेला तथैव च ॥
 रोधं प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ ५५ ॥
 एतां वार्तिं भिषकुर्वाञ्छायायां परिशोषिताम् ॥
 सलिलेनोपसंगृह्य चक्षुषी नित्यमञ्जयेत् ॥ ५६ ॥
 एष(षा)पित्तं च दाहं च रक्तं च शमयत्यपि ॥

प्रपीण्डरीकं मधुकं यवाश्चाऽऽमलकानि च ॥ ५७ ॥
 सुमनापञ्चवान्येव समभागानि कारयेत् ॥
 तथा दारुहरिद्रां च तत्सर्वं परिणामयेत् ॥ ५८ ॥

नेत्राणां श्रा(स्ना)विणामेषां श्रेष्ठा शोका रसक्रिया ॥
 अक्षिपाकं च कण्डूं च क्लेशं चैव प्रणाशयेत् ॥ ५९ ॥
 यावदेव कषायं तु तावदद्याद्रसाञ्जनम् ॥
 तच्छनैः साधयेद्वैद्यः सिद्धमेवावतारयेत् ॥ ६० ॥
 गृतं ते(तु) नेत्रसंयुक्तं ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥
 प्रपीणहरीकाद्या रसक्रिया कण्डूत्क्लेददाहपाकहरा ॥ ६१ ॥

—:(०):—

पटोलं पिचुमन्दं च सुरसाऽऽमलकीति वा ॥
 हरिद्रा त्रिफला रोध्रं सुमनःपल्लवानि च ॥ ६२ ॥
 करञ्जस्य च बीजानि पत्राणि सुरसस्य च ॥
 मधुकं च गुडूची च तोयेन सह साधयेत् ॥ ६३ ॥
 तत्कषायं परिश्रा(स्ना)व्य पुनरेतदधिश्रयेत् ॥
 रसा(?)क्रियां मुनिर्वृत्तामथ तामवतारयेत् ॥ ६४ ॥
 अञ्जयेदेतया नेत्रे गजस्य मधुमिश्रया ॥
 कण्डूं व्यपनयेदेषा व्रणं दृगुपरोहयेत् ॥ ६५ ॥
 अर्कपुष्पाणि कासीसं तुत्थं लोहाञ्जनं तथा ॥
 रसश्रेवाथ ताम्रस्य दध्नाऽऽम्लेन प्रपीषयेत् ॥ ६६ ॥
 एतत्क्लेदे च पाके च परिश्रा(स्ना)वेऽथ शस्यते ॥
 आमलक्याः शिरीषस्य शल्लकीकिरवालयोः ॥ ६७ ॥
 पात्राण्याहृत्य सर्वेषां कल्कमेकत्र कारयेत् ॥
 तं कल्कं कारयित्वा तु च्छायायां परिशोषयेत् ॥ ६८ ॥
 मनःशिलोपसंहृत्य शङ्खनाभिं तथैव च ॥
 एतया दन्तिनां नित्यं तिमिरानञ्जयेद्विषक् ॥ ६९ ॥
 गुडश्च मधुकं चैव हरिद्रा सैन्धवं तथा ॥
 वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता नक्तान्धस्याञ्जने हिता ॥ ७० ॥
 हरीतकीश्च संहृत्य गृङ्गवेरमयो रजः ॥
 एतच्च नाञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरस्य प्रसादनम् ॥ ७१ ॥
 उत्पलं मधुकं चैव गैरिकं रोध्रमञ्जनम् ॥
 समभागानि संहृत्य पिष्ट्वा धात्रीरसेन तु ॥ ७२ ॥

शिख तेन प्रक्षेप्यते च कर्करासाधयेत्ततः ॥
 स्रोताजनसत्वं कृत्वा भूयभूर्णं तु कारयेत् ॥ ७३ ॥
 एतच्छूर्णाञ्जनं श्वेदं शीतं पिचमसादनम् ॥
 पेशिकेष्वपि रोगेषु रक्तजेषु प्रशस्यते ॥ ७४ ॥
 अरुणं वातिकं विद्यान्नीलं भवति पेशिकम् ॥
 श्वेतं तु कफजं विद्याद्भुवर्णं कदम्बजम् ॥ ७५ ॥
 जलबुद्बुदसंकाशं शुक्रमित्युपधारयेत् ॥
 धातुप्रकोपजं यत्तु पटलं चैव कीर्तितम् ॥ ७६ ॥
 प्रतिच्छन्नं तु यन्मध्ये ह्रस्वं भवति मण्डलम् ॥
 चतुष्पकारं तच्चापि शुक्रमित्युपधारयेत् ॥ ७७ ॥
 शिरोजालावृतं यच्च वीयते नयने तु यत् ॥
 तदर्धमिति जानीयादसाध्यमिति वा पुनः ॥ ७८ ॥
 इत्येते मारुतात्पित्ताच्छ्लेष्मणः शोणितात्तथा ॥
 दन्तिनां नेत्रजा रोगा समुद्दिष्टा यथाक्रमम् ॥ ८० ॥
 एतेषां लक्षणं बुद्ध्वा व्यक्ताव्यक्तेन हेतुना ॥
 निदानेन यथोक्तेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ८० ॥
 वातघ्नो वातिके कुर्यात्पित्तघ्नो पेशिके क्रिया(म्) ॥
 अवशे(से)कं यथाशास्त्रं घृतपानं तथैव च ॥ ८१ ॥
 विधिवच्च परीषेकं तथैवाश्रयोत्तनानि च ॥
 शिरसश्चापि सेकाय प्रतिपन्नानि यानि च ॥ ८२ ॥
 रसक्रिया यथोक्ता च शूर्णाञ्जनानि यानि च ॥
 सर्वाणि तानि मेधावी दृष्ट्वा सम्यगुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 व्याधिं देशं च कालं च गजस्य च बलाबलम् ॥
 इमे तु स्रुत रोगेषु सर्वेष्वेव प्रकीर्तिताः ॥ ८४ ॥
 लेख्या साधारणा योग्या साध्यानामनुपूर्वशः ॥
 अभयां चैव चर्यां च कासीसमथ पिप्पलीम् ॥ ८५ ॥
 सैन्धवं बृहतीमूलं कल्कमेकत्र कारयेत् ॥
 वारिणाऽच्छेन संसृज्य कृतं तं साधयेच्छनेः ॥ ८६ ॥
 घनीभूतं यदा विद्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 निधाय भोजने हृद्ये नेत्रे नागस्य वाऽञ्जयेत् ॥ ८७ ॥

पटलं शुक्रकाशौ च तथेवार्माणि वाणि च ॥
 क्षौद्रेण सह संयुक्तं हन्ति सर्वानुपद्रवान् ॥ ८८ ॥
 मनःशिलां ताम्रचूर्णं मधूकं बृहतीफलम् ॥
 यावदेतानि सर्वाणि वावत्सैन्धवमाचरेत् ॥ ८९ ॥
 अजाक्षीरेण तत्सर्वं श्लक्ष्णं दृषदि पीषयेत् ॥
 तं कल्कं कारयेद्वर्ति छापायां परिशोषयेत् ॥ ९० ॥
 सलिलेनोपसंगृह्य चक्षुषी नित्यमञ्जयेत् ॥
 लेखयेत्पटलं तत्तु शृष्काणि विविधानि च ॥ ९१ ॥
 विभीतकपलाशानां भस्म शङ्खमयो रजः ॥
 सैन्धवं च समांशानि सर्पिषा सह साधयेत् ॥ ९२ ॥
 कपाले तानि लिप्तानि दाहयेद्गोमयाग्निना ॥
 तां मषीं पीषयेच्छ्लक्ष्णां क्षौद्रेण सह संसृजेत् ॥ ९३ ॥
 पटले बुद्बुदे चैव गूढे कुर्यात्तदञ्जनम् ॥
 लेख्या लेख्यास्तु ये चान्ये तथा रोगा पृथग्विधाः ॥ ९४ ॥
 रक्तजेषु तु रोगेषु ताम्रं भवति लेखनम् ॥
 त्रिभागमर्धशुक्लं वा रुधिरणाप्लुतं तथा ॥ ९५ ॥
 नेत्रराजीस्तु ताः प्राहुस्तिर्पगूर्ध्वप्रसारिताः ॥
 तासां योगे भवेदस्त्रं दारुणं तीव्रवेदनम् ॥ ९६ ॥
 पैत्तिकानां च रोगाणां समवायोपलक्षिते ॥
 काचाक्षं पूर्वयुक्तानां रक्ताभिष्यन्दितेषु च ॥ ९७ ॥
 अथवा रुधिरं यस्य यस्मात्प्रवति चक्षुषी ॥
 रुधिरोदकपूर्णं वा रक्तस्त्रावीति तद्विदुः ॥ ९८ ॥
 शिरसस्त्वभिघातेन चक्षुषी यस्य हस्तिनः ॥
 संरम्भलोहिते स्यातां शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥ ९९ ॥
 अपसेकादि यत्किञ्चित्पैत्तिकानामुदाहृतम् ॥
 विधिः सर्वस्तु पूर्वोक्तो रक्तजानां विधिस्तथा ॥ १०० ॥

त्रिकटुत्रिफलासमुद्रफेनशङ्खनाभिह्रिद्राक्षरुहरिद्राहरितालमनःशिलाकु-
 टाण्डकपालानि स्वर्णगैरिककालानुसारिवालशुनं तुत्थमयं चूर्णं मृद्वीकाशाबर-
 मक्षिंश्चासमभांगानि कृत्वाऽक्षिसर्वरोगशिरोरोगवेदनोपशमनीकायपुष्पपटलबुद्बु-
 दमांसवृद्धिलोहितराजीश्च जयति ।

इति नीलमेघा नाम शुद्धिका ।

यकृदालं तु संछिद्य पूर्वजैरेभिरोषधैः ।

मेदा चैव महामेदा जीवकर्षमकावपि ॥

काफोली क्षीरकाफोली मुद्रपणीं तथैव च ।

मास(ष)पण्यंश्चगन्धे च सर्वं श्लक्ष्णं प्रपीषयेत् ॥

एभिर्यत्तत्समालोक्त्य परिच्छिद्य समाहितम् ।

एरण्डपत्रैः संस्थाप्य गोमयेन प्रलेपयेत् ॥

बहिर्मृत्तिकयाऽऽलिप्य निर्धूमेऽग्नौ प्रदापयेत् ।

तत्सिद्धमभिविज्ञाय पीषयित्वा समाहितम् ॥

कटुष्णं रसमादाय नेत्रे नागस्य पूरयेत् ।

पूर्वस्निग्धस्य नेत्रस्य स्वेदं कुर्याद्विचक्षणः ॥

निर्वापणार्थं नेत्रस्य मन्यजेन तु सर्पिषा ।

सर्वांश्चैवाभिरोगांश्च हन्ति सत्यं न संशयः ॥

आज्यं पयो वा कथिताम्बुमिश्रमौज्यं पयो वाऽपि तुषारमिश्रम् ।

गवां पयश्चेक्षुरसेन युक्तं नारीपयः शर्करयाऽथ मिश्रम् ॥

परिषेचनार्थं नित्यं हितं ।

निष्पावमात्रो नागानां कल्कस्तीक्ष्णाञ्जनस्य तु ॥

तस्याधं मध्यमस्याथ मृदुनो द्विगुणो भवेत् ।

कल्काञ्जनात्पादहीनं ज्ञेयं चूर्णाञ्जनस्य तु ॥

सिद्धिं चिरोत्थं न कदापि याति नेत्रामयं स्वेदितमात्रवीर्यात् ।

वेद्यः सदेमानृष कुञ्जराणां प्रयोजयेद्योगवरांश्च सिद्धये ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने

चतुर्दशोऽञ्जनाध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

पालकाप्यो मुनिश्रेष्ठो यद्वङ्गायाव्रवीत्पुरा ॥

यथानुमानं नागानां तदिदं संप्रर्क्ष्यते ॥ १ ॥

भूतानि कलयत्येष कलाभिर्वा विभक्ष्यते ॥

एतत्कालस्य कालत्वं स तु संवत्सरः स्मृतः ॥ २ ॥

एवमेकविधः कालो द्विविधोऽयनभेदतः ॥
 अयने द्वे समारूपाते दक्षिणोत्तरसंस्थिते ॥ ३ ॥
 आदानं च विसर्गश्च संज्ञे द्वे कीर्तिते मया ॥
 उत्तरायणमादानं विसर्गो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥
 तत्र त्वादानमाज्ञेयं विसर्गः सौम्य उच्यते ॥
 शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्मश्चाऽऽदानमुच्यते ॥ ५ ॥
 विसर्गे वर्ष(?)विज्ञेयः शरद्धेमन्त एव च ॥
 विसर्गे वायवो पा(वा)न्ति नात्यर्थं रूक्षदारुणः(ः) ॥ ६ ॥
 गुणैराप्यायते सोमश्चांशुभिः पूरयञ्जगत् ॥
 शश्वदाप्यायत्येवं यद्भलं विष्टजत्यलम् ॥ ७ ॥
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ज्ञेयं पर्याययोगतः ॥
 रसो तत्राम्ललवणौ मधुरश्चापि इष्यते ॥ ८ ॥
 त्निग्धत्वाच्चापि कालस्य सौम्यत्वाच्च निसर्गतः ॥
 यथाक्रमं बलं तेजो जायते तत्र हस्तिनः ॥ ९ ॥
 आदाने रूक्षपुरुषा दारुणा वान्ति वायवः ॥
 उत्तराभिमुखे सूर्ये चन्द्रसैन्यं विहन्यते ॥ १० ॥
 विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैर्जगत्स्नेहं प्रकर्षति ॥
 तंस्मादादानमाग्नेयमृषयः परिचक्षते ॥ ११ ॥
 कालस्वभावमार्गस्य तथेश्वरपरिग्रहात् ॥
 वाय्वर्कसोमा जगतो हेतुभूता न संशयः ॥ १२ ॥
 कालं तु रसदोषाणां तथा देहबलस्य च ॥
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ज्ञेयाः (?) पर्याययोगतः ॥ १३ ॥
 यथाक्रमं रौक्ष्यवृत्तिरादानस्योपदिश्यते ॥
 तस्माद्रूक्षा रसास्तत्र विवर्धन्ते क्रमात्रयः ॥ १४ ॥
 तिक्तः कषायः कटुकश्चतुर्थो नृस्ति कंश्चन ॥
 क्रमादौर्बल्यमिच्छन्ति प्राणिनां रससेवनात् ॥ १५ ॥
 रसश्चाम्लोऽथ लवणो मधुरश्च विवर्धते ॥
 त्निग्धत्वाच्चापि कालस्य सौम्यत्वाच्च निसर्गतः ॥ १६ ॥

यथाक्रमं बलं चैव योजन(प)न्त्यत्र हस्तिनाम् ॥
 इत्युक्तो द्विविधः कालस्त्रिविधः असंग्रहयते ॥ १७ ॥
 शीतोष्णवर्षलिकुस्तु चतुर्मासविभागतः ॥
 षड्विधस्त्वेष भेदेन निखिलः असंग्रहयते ॥ १८ ॥
 हेमन्तः शिशिरश्चैव वसन्तो ग्रीष्म एव च ॥
 वर्षा शरच्च ऋतवः षडुक्ताः कालचिन्तकेः ॥ १९ ॥
 हेमन्ते हिमतेजोभिरंशुभिर्भगवाञ्जविः ॥
 न-तापयति भूतानि न च कर्षयति प्रजाः ॥ २० ॥
 स्वे नीचैश्चन्द्रमा याति किरणैर्योजयन्प्रजाः ॥
 मृदुशीतिश्च पवनो वाति कालस्वभावतः ॥ २१ ॥
 तस्मात्तस्मिन्मृतौ यान्ति विवृद्धिं मधुरा रसाः ॥
 बलवन्तस्तु तेनात्र नागास्तु रससेवनात् ॥ २२ ॥
 पित्तं तेषां शमं याति रसत्यौगात्समीरितम् ॥
 चयं गच्छति च श्लेष्मा शोणितं च प्रसीदति ॥ २३ ॥
 बलिनः शीतसंरोधात्तदैषां पावको बली ॥
 द्रव्यमात्रागुरुसहो भवत्यवहितः पैचम् ॥ २४ ॥
 आयुक्ते त्वनलीभात्तु(?) स हिनस्ति शरीरजम् ॥
 हेमन्ते त्वनिलः शीतः शीतकाले प्रकुप्यति ॥ २५ ॥
 स गेरिकः सर्वसेकस्तस्मादस्मिन्मृतौ चरः ॥
 स्थानानि च निवातानि निष्कर्दमजलानि च ॥ २६ ॥
 शय्याभागाश्च मृदवः सकरीषास्तृता हिताः ॥
 आतपासेवनं चात्र कौपं तोयं च शस्यते ॥ २७ ॥
 स्थलजं जाङ्गलं चात्र हस्तिनां यवसं हितम् ॥
 सकृदेवावगाहश्च कर्म चात्र विधीयते ॥ २८ ॥
 शालीनां षष्टिकानां च द्विकालं मृदुर्भोजनम् ॥
 भोजयेद्धारणं स्निग्धैर्युक्ताम्ललवणे रसेः ॥ २९ ॥
 प्रसहानूपजलजैर्मांसपुष्टैर्ध्याविधि ॥
 वेसवारयुतेश्चात्र भोजनार्थं प्रशस्यते ॥ ३० ॥

* 'वक्ष्यते' इति तूचितम् ।

१ क. 'त्यागस' । २ क. पतन् । ३ क. हस्तिनं ।

सुरा च प्रतिपानार्थं पञ्चभिर्लवणैर्युता ॥
 सततं शस्यते चात्र शिरश्चरणभक्षणम् ॥ ३१ ॥
 मषीयुक्तेन तैलेन शिरोभ्यङ्गश्च पूजितः ॥
 पूर्वरात्राच्चतुर्भागं तथैवापररात्रिकम् ॥ ३२ ॥
 प्रयत्नाच्चारयेन्नागं दिवसाल्पतया बुधः ॥
 एवमायुर्बलं वीर्यं जवस्तेषां महीपते ॥ ३३ ॥
 हेमन्ते यदुपाश्रन्ति वृक्षान्निम्नग्धान्गुरुन्गजाः ॥
 आहारास्तेन जीवन्ति तद्वर्षं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥
 शिशिरे हिमनीहारमारुतैर्भास्करांशवः ॥
 सहिता न प्रकाशन्ते दिशश्च तमसाऽऽवृताः ॥ ३५ ॥
 आदानयोगाद्भूक्षेऽतिशीतश्चापि प्रभञ्जनः ॥
 वाति तित्को रसस्तस्मात्तस्मिन्काले विवर्धते ॥ ३६ ॥
 दारुणत्वाद्दतौ तस्माद्रौक्ष्यं भवति दन्तिनः ॥
 विधिस्तत्रापि सर्वोक्तः कर्तव्यः शिशिरे बुधैः ॥ ३७ ॥
 शिशिरः किञ्चिदधिकः प्रोक्तो हेमन्तकालतः ॥
 तस्माद्विशिष्यते तस्मिन्वृत्तौ तत्र प्रच(त्वं)क्ष्यते ॥ ३८ ॥
 तदा गजानां शालाम् ज्वलयेत्तु हुताशनम् ॥
 कम्बलावरणं चात्र शीतत्राणार्थमिष्यते ॥ ३९ ॥
 तृणं पुलाकोपनाहस्तिक्षवश्चैव दन्तिनाम् ॥
 ग्रासार्थं वृक्षभागांश्च शस्तं कोष्णं च भोजनम् ॥ ४० ॥
 उष्णपिण्डः प्रदातव्यः कफवातहरः सदा ॥
 आर्द्रकं मरिचं कृष्णा सैन्धवं च जवानिका ॥ ४१ ॥
 शतपुष्पाऽजमोदा च सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रो भवेद्गुडः ॥ ४२ ॥
 हेमन्ते शिशिरे पिण्डः करिणां बह्विवर्धनः ॥
 वातश्लेष्मप्रशमनो बलवर्धकः परः ॥ ४३ ॥
 मध्यानुपाने परमो रसायनविधिर्मतः ॥

(इति) ऋतुपिण्डः ।

प्रतिमानं प्रसन्ना च लवणं त्र्युषणायुतः ॥ ४४ ॥

सर्वसेकश्च तैलेन विहितो भैरिकापुतः ॥
 परिवाङ्माश्च मातङ्गा(?) सकृदेवावगाहयेत् ॥ ४५ ॥
 मेघमारुतवर्षोष्णशीतसंबृंहितास्तथा ॥
 शिशिरान्ते कफोद्रेकः पानात्ययनयोगतः ॥ ४६ ॥
 सूर्यस्तपति चात्यर्थं वर्धन्ते दिवसास्तथा ॥
 मेदुराः मुकुमाराश्च गजास्तैजोधिका भुशम् ॥ ४७ ॥
 स्वल्पसंतापतो क्षेपां तस्माद्विष्यन्दते कफः ॥
 वसन्ते नातिशीतांश्चः सविता शीतमम्बु च ॥ ४८ ॥
 पवनो नातिशीतोष्णो मङ्गलं सर्वः प्रकाशते ॥
 साधारणे तत्र काले गजानां वर्धते रसः ॥ ४९ ॥
 श्लेष्मा प्रकोपमायाति सौमनस्यं च जायते ॥
 धातुसौ(सा)म्यं च नागानां जायते कारणैरिमे(?) ॥ ५० ॥
 हरन्ति पांशुं विशदं शीतमुक्तास्तथा द्विपाः ॥
 सलिलानि च पानेषु पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५१ ॥
 सस्पसस्पवर्ती भूमिं दृष्ट्वा पुष्पन्ति चाधिकम् ॥
 सलिलेनाभिसिक्तं च रसवत्तरुणं *नृणाम् ॥ ५२ ॥
 प्रचारेषूपयुञ्जानाः कामवन्तो मतङ्गजाः ॥
 कोकिलाकुलनादेश्च भ्रमराणां च कूजितैः ॥ ५३ ॥
 वातेन पुष्पचित्रेण मुखेनाऽऽहिततेजसा ॥
 भवन्ति हस्तिनीकामा मन्यन्ते वनजं सुखम् ॥ ५४ ॥
 तेषां सुखत्वात्कालस्य रम्यत्वाच्चाप सर्वशः ॥
 †मनस्तुषौ(?) च धातूनां शा(सा)म्यं भवति हस्तिनाम् ॥ ५५ ॥
 तदा हि यवगोधूमाः कलापाश्चणकास्तथा ॥
 यवसार्धं प्रशस्यन्ते शाक्यम्रं चैव भोजनम् ॥ ५६ ॥
 मेदकः प्रतिपानं च अवगाहोऽथ दन्तिभाम् ॥
 वनान्तेषु प्रचारेषु पांशुघातश्च पूजितः ॥ ५७ ॥
 संसृष्टान्युपलिप्तानि कुमुदैर्हृषितानि च ॥
 स्थानान्यत्र प्रशंसन्ति सौमनस्यविबुद्धये ॥ ५८ ॥
 भाराध्वकर्मयोगांश्च नाति तत्र प्रयोजयेत् ॥
 ग्रीष्मे मध्यमकाष्ठास्थो भुशं तीक्ष्णातपो रविः ॥ ५९ ॥

अपिबज्जगतः स्नेहमंशुभिः पवनस्तथा ॥
 तीव्रो रूक्षः सरो याति परुषः शोषणात्मकः ॥ ६० ॥
 रसस्तदा तु कटुकः काले योगो विवर्धते ॥
 भवेत्तदा धातुशोषो दौर्बल्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ६१ ॥
 प्रभवत्यधिकं तृष्णा प्रचयं याति चानिलः ॥
 सोमात्मकाः शीतसात्म्या मातङ्गाश्च विशेषतः ॥ ६२ ॥
 निदाघकाले जायन्ते नागाः पित्तहता भृशम् ॥
 तस्माद्विशेषतस्तेषां दौर्बल्यं चाभिवर्धते ॥ ६३ ॥
 त्वग्दाहश्च क्षयस्तेषां गच्छतः श्लेष्ममेदसी ॥
 दृष्यते रक्तपित्तं च धर्मयोगेन(ण) दन्तिनाम् ॥ ६४ ॥
 जलाश्रयाश्रितं स्थानं तस्मिन्काले विधीयते ॥
 घनच्छायं प्रभूतं च भूरितोयप्लुतं तथा ॥ ६५ ॥
 त्रिश्चावगाहयेन्नागं हृदे शीते शिवोदके ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा मध्याह्णे च विशेषतः ॥ ६६ ॥
 हारयेत्कर्दमं शीतं त्वग्दाहविनिवृत्तये ॥
 मध्याह्णे चापि शिष्यस्थाः स्रवेयुर्वारिपूरिताः ॥ ६७ ॥
 वंशे घटाः शीततोया दृतयश्चैव दन्तिनाम् ॥
 एवं दिनोपसेवा च रात्रौ तस्य प्रशस्यते ॥ ६८ ॥
 शय्याभागाश्च शीताः स्युर्मृदुपांशुजलावृताः ॥
 निवृत्तिरध्वनश्चास्य कर्मणश्चोपदिश्यते ॥ ६९ ॥
 शिरोलेपस्तथा काये शतधौतेन सर्पिषा ॥
 • श्रो(स्रो)तःसिद्धिर्भवेत्तेन क्लेदनं चैव चक्षुषोः ॥ ७० ॥
 औदकं यवसं चात्र हरितं च प्रदापयेत् ॥
 क्षीरिणां चैव वृक्षाणां पल्लवांश्चैव दापयेत् ॥ ७१ ॥
 कुलमाषाः पल्लवाश्चापि ससर्पिर्गुहमोदकाः ॥
 प्रातराशः ससर्पिष्को गुन्द्रा*वसपयोगुहः ॥ ७२ ॥
 रात्रौ च रक्तशाल्यादिभोजनं जाल्लै रसैः ॥
 पयः सर्पिर्विमिश्रं वा शीतमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७३ ॥

* 'सव' इति भवेत् ॥

पयःपानं च नामस्य धर्मकाले प्रशस्यते ॥
 पयःपीतस्य वा क्षत्सो मजस्य रसशोषको ॥ ७४ ॥
 प्रतिपानं गुह्यतुलं दद्याद्भुक्तमिभितम् ॥
 भविदाहि च यन्मद्यं विभिन्नस्तत्प्रदापयेत् ॥ ७५ ॥
 काले तस्मिन्निशा ह्रस्वा कष्टश्चात्र तु जागरः ॥
 तस्मादभिनयोस्थानं नार्तिरात्रकृतं भवेत् ॥ ७६ ॥
 कटुम्लोष्णविदाहीनि भोजनान्यौषधानि च ॥
 धर्मकाले न शस्यन्ते यवसं तच्च तद्विधम् ॥ ७७ ॥
 भाराध्वकर्मयोगांश्च नैव तत्र समाचरेत् ॥
 प्रासाभिजननं बल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥ ७८ ॥
 विधायोगं चतुर्भागं भुवलेषूपनोहिकम् ॥
 दापयेद्द्वीष्मकाले तु यथायोगं विभागतः ॥ ७९ ॥
 मधुफाणितसंयुक्तं मद्यं यवसमेव च ॥
 दुर्बलाश्चातियानाश्च क्षीणा ये च मतक्लृप्ताः ॥ ८० ॥
 तेभ्यः प्रदापयेद्युक्तं हितं यत्पानभोजनम् ॥
 वर्षासु धर्मकालोष्णतापिता मेदिनी भृशम् ॥ ८१ ॥
 अभिवृष्टा जलधरैर्द्रवभावं नियच्छति ॥
 सबाष्पतोषविष्यन्दं विरसं बहु मुञ्चति ॥ ८२ ॥
 वृक्षौषधितृणानां तु वैरस्यं जायते तदा ॥
 तदा क्षम्लो रसो वृद्धिं याति पित्तं च चीयते ॥ ८३ ॥
 विरसाम्लाविशेषत्वात्सलिलस्य तृणस्य च ॥
 वारणानां तदा वद्धिर्भृदुत्वमुपगच्छति ॥ ८४ ॥
 वातादयोऽग्निहीनानां कुप्यन्त्यत्र स्वभावतः ॥
 नदीतोषप्रविष्टानि यवसान्यौदकानि च ॥ ८५ ॥
 व्यायामातपसेवा च दन्तिनां नात्र शस्यते ॥
 पाने स्वापः प्रशस्यन्ते कृपप्रसवणोद्भवाः ॥ ८६ ॥
 यवगोधूमशाक्यञ्च भोजनं च सफाणितम् ॥
 जाङ्गलानां तु मांसानां रसा यूषाश्च संस्कृताः ॥ ८७ ॥

भोजनार्थेऽभ्यापनार्थे कार्याः कायाम्निदीपनाः ॥

* (विशेषोऽहनि शीते च वर्षवाताकुले भृशम् ॥ ८८ ॥

व्यक्ताम्लस्नेहलवणं भोज्यं स्यादनिलापहम् ॥

स्थलजं यवसं चैव द्विरदानां घनागमे ॥ ८९ ॥

स्थानानि विगतस्वेदनिष्यन्दानि च कारयेत् ॥

धूमश्च दंशनाशार्थं कार्यः स्थानेषु दन्तिनाम् ॥ ९० ॥

प्रसन्नां सगुडव्योषां सतैलां प्रतिपापयेत् ॥

नागानां जलदेशेषु प्रचारश्चात्र पूज्यते ॥ ९१ ॥

उदितेऽर्केऽवगाहश्च ग्रीष्मवत्तत्र कारयेत् ॥

वातादिदोषशान्त्यर्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥ ९२ ॥

बस्तिकर्म च नागेभ्यो वर्षासु नियतं हितम् ॥

ऋतुरेष विशेषेण बहुकीटसरीसृपः ॥ ९३ ॥

तस्माद्यवसथुद्वयार्थं दीपं स्थानेषु कारयेत् ॥

शरच्चभ्रविनिर्मुक्तो भृशं तीक्ष्णातपो रविः ॥ ९४ ॥

संपचत्यौषधीः सर्वाः फलमन्तानि(?) यानि च ॥

तीक्ष्णातपत्वाच्च रवेर्भूमिपाकं नियच्छति ॥ ९५ ॥

प्रकुप्यति च नागानां सूर्याथुपरितापितम् ॥

जगत्तु ताभिः शुभ्राभिराप्याययति चन्द्रमाः ॥ ९६ ॥

तस्मात्तत्रापि लवणो रसो वृद्धिं नियच्छति ॥

प्रकुप्यति च नागानां पित्तं शाम्यति चानिलः ॥ ९७ ॥

तत्रापि यवगोधूमाः(?) शाल्यञ्चानि प्रदापयेत् ॥

गुडसर्पिर्विमिश्राणि पित्तकोपहितानि च ॥ ९८ ॥

शशानां हरिणानां च रसैर्मधुरतिक्तकैः ॥)

विशेषार्थे तदा कार्यो दन्तिनां पित्तशान्तये ॥ ९९ ॥

स्नेहनार्थं च तं क्षीरं तदा मांसरसोऽपि वा ॥

शस्यकालौ भवेतां द्वौ वसन्तशरदावुभौ ॥ १०० ॥

पूर्वस्निग्धशरीराणां शस्यारम्भो विधीयते ॥

संजाराः षष्टिका व्रीहिशालयः कैङ्कर्योऽपि वा ॥ १ ॥

यावेच्चाऽऽर्द्रफलास्तावद्धस्तिभ्यः पुष्टये हिताः ॥

पुष्पिताः फलिताश्चापि मुद्गमाषमकुष्ठकाः ॥ २ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः कघपुस्तकयोर्नास्ति । † 'गोधूमशाल्य' इति भवेत् ।

१ क. °वदार्द्र° ।

यवसार्धं प्रशस्यन्ते पावक कठिनं फलम् ।
 गोधुमः कठिनफलो नित्यं देयो यवोऽपि च ॥ ३ ॥
 पुष्पितो रक्तजननः फलितो मांसवर्धनः ॥
 अनूपजल्लं मांसं वसा मेदो घृतं तथा ॥ ४ ॥
 माहिषं च द्रधि क्षीरं तैलोष्णे चावमर्दयेत् ॥
 घृतं क्षीरं यवाः शालिमांसानि मधुराणि च ॥ १०५ ॥
 अतो यस्मिन्प्रशस्तानि दन्तिनां जलदात्यये ॥
 शर्करं (?) प्रतिपानार्थे लवणार्थे च सैन्धवम् ॥ ६ ॥
 दिवा स्थानानि शीतानि रात्रौ चन्द्रांशवो हिताः ॥
 ग्रीष्मवन्नावगाहश्च कार्यः शरीरं दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 सूर्यांशुपरितप्तानां चन्द्रेणाऽऽप्यापितानि च ॥
 आगस्त्योदकयुक्तानि निर्विषाणि शुचीनि च ॥ ८ ॥
 निर्मलानि निपानेषु जलान्यमृतवत्तदा ॥
 पानावगाहे करिणां प्रशस्तानि विशेषतः* ॥ ९ ॥
 (†भोजनार्थे प्रदातव्यं जाङ्गलानूपमिश्रितम्) ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा द्वौ कालौ तत्र बुद्धिमान् ॥ ११० ॥
 प्रचारयन्ब्रजभागानरण्येषु विभागवित् ॥
 काशपुष्पपटीं शुभ्रां तदावि(चि)त्रितनिम्नगाम् ॥ ११ ॥
 परिपक्वतृणां चैव धरणीं तत्र शालिनाम् ॥
 कमलोत्पलकहलारजातां गन्धवहस्तदा ॥ १२ ॥
 मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति शीतांशुशीतलः ॥
 विचित्राणि स्वादवन्ति तृणानि सलिलानि च ॥ १३ ॥
 शरद्वृणोः सुमनसो भवन्ति करिणस्तदा ॥
 काले तु प्रतिकुर्वीत हस्तिनां दन्तकल्पनाम् ॥ १४ ॥
 स्वातिसंपातयोमे च काले नीराजनास्तदा ॥
 रात्रश्च यामांशकालोऽत्र शस्तः कर्मसु दन्तिनाम् ॥ ११५ ॥

* क-वपुस्तकयोस्तु—एतदुत्तरमेव 'विशेषोऽहनि' इत्यारभ्य 'रसैर्मधुरतिक्तकैः' इत्यन्तो धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठ उपलभ्यते ॥

† धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति ख-वपुस्तकयोः । तत्र 'भोजनार्थे' इत्येव 'रसैर्मधुरतिक्तकैः' इत्युत्तरमुपलभ्यते ॥

ऋतुसारम्यमिदं प्रोक्तं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥
 हिताहितविधानार्थं करिणां स्वच्छवृत्तकम् ॥ १६ ॥
 चिकित्सायाः स्वच्छवृत्तिं स नित्यं हि चिकित्सितम् ॥
 संवेशोत्थानयोः सम्यगवगाहे च दन्तिनाम् ॥ १७ ॥
 यथाकालं समुद्देशं पालकाप्योऽब्रवीत्पुनः ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा सर्वर्तुषु च पार्थिव ॥ १८ ॥
 अनेन विधिना नाममवगाहनमानयेत् ॥
 गच्छन्तं हारयेत्पांशुं वीथीमार्गेष्वनेकपम् ॥ १९ ॥
 पङ्कं वा हारयेदेनं वप्रं च प्रतिषेधयेत् ॥
 अवगाह्य प्रवातं च कर्णादूने समे जले ॥ २० ॥
 विशेषमात्रे मातङ्गो तोये प्रतिनिषादयेत् ॥
 ततः संपच्य तैलेन तत्रैनं प्रतिवर्षयेत् ॥ २१ ॥
 अवसिच्यावसिच्याद्विरथैनमनुवर्तयेत् ॥
 उभाभ्यामनुवृत्तं च पक्षाभ्यां वा मतङ्गजम् ॥ २२ ॥
 कर्णौ यावत्समेतानि पुनः समवगाहयेत् ॥
 (*आरक्षितानि शिरसि प्रक्षाल्यास्य प्रपीड्य च ॥ २३ ॥
 प्रकामे(मं) तापयित्वा तु निवृत्तं स्थानमानयेत् ॥
 आगतस्य च नागस्य मत्तस्य च विशेषतः ॥ २४ ॥
 निवारणस्योपचारोऽयं सर्वेष्वृतुषु कीर्तितः ॥
 ग्रीष्मे प्रागुदयान्नागमवगाहाय योजयेत् ॥ २५ ॥
 छायायां (च) द्विपौरुष्यां सीदन्तमवगाहयेत् ॥)
 माध्यंदिने तु शालास्थं पाययेद्दधृतोदकम् ॥ २६ ॥
 इति ग्रीष्मविधिः प्रोक्तो वार्षिकः संप्रवक्ष्यते ॥
 तस्याभ्युदितमात्रे तु सूर्ये वर्षासु बुद्धिमान् ॥ २७ ॥
 निर्वापणाय नागानां कुर्यात्पूर्वाह्निकं हितम् ॥
 पुनर्निवृत्तिमात्राहं (?) हितं वर्षासु हस्तिनाम् ॥ २८ ॥
 ऋतुसंधिषु सर्वेषु मृत्तिकापा निवारणम् ॥
 गोमूत्रं पाययेन्नागं हस्ते शङ्कुं च बन्धयेत् ॥ २९ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पांठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. हस्तिनामृतुसंधिषु ॥ हितं वर्षं च सर्वेषु ।

मृत्तिकाभक्षणाभ्यङ्गमाद्रक्षा वर्षासु हस्तिनाम् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हेमन्ते विधिषुत्तमम् ॥ ३० ॥
 मन्दीभूते पुनः शीते युगमाग्रगते रवौ ॥
 धूपोर्वाह्निकोऽवगाहस्तु वारणानां हिमाणमे ॥ ३१ ॥
 त्रिभागशेषदिवसे त्वपराह्णेऽवगाहयेत् ॥
 हेमन्ते वारणं तोये तपेव परिघर्षयेत् ॥ ३२ ॥
 पूर्वाह्णे चाऽऽतपे पांशुर्यथाकर्म हरेद्बुधः ॥
 अवगाह्य च तोये तं क्षिप्रमुत्तारयेद्भजम् ॥ ३३ ॥
 अत्यर्थं शिशिरे काले पौषे मासेऽथ वारणम् ॥
 सिञ्चेद्भैरवकैलेन न्यहान्ते वाऽवगाहयेत् ॥ ३४ ॥
 छविः प्रसन्ना भवति शीतं चैनं न बाधते ॥
 व्रणाश्चाप्युपरोहन्ति यूका कण्डूश्च नश्यति ॥ ३५ ॥
 इति सर्वेषु कालेषु निवारणविधिरीरितः ॥
 जलदोषास्तु वक्ष्यामि यान्दृष्ट्वा परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥
 पिच्छिलं कृमिशैवालपर्णपङ्कमलावृतम् ॥
 विवर्णं विरसं स्पर्धं दुर्गन्धं वासितं जलम् ॥ ३७ ॥
 मत्स्यगन्धिं तु यत्तोयं भवेद्यन्मर्गगन्धिं च ॥
 सगन्धिं क्षुण्णयानं च तानि तोयानि वर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 कृमिमिश्रजलान्यादुर्ग्रहणीदूषणानि च ॥
 कौपमुद्भिदजं वाऽपि सारसं वा पिबेज्जलम् ॥ ३९ ॥
 एवं सर्वास्ववस्यासु न विरुद्धं महीपते ॥
 नेवं हि सलिलं व्याधिमुत्पादयति वारणे ॥ ४० ॥
 महीक्षुमचराणां च मृतस्याऽऽशीविषस्य च ॥
 निर्धोवनं च वृक्षाणां यथावत्परिवर्जयेत् ॥ ४१ ॥
 तोयं तु कटुकं नागो न पिबेद्वातकोर्पनम् ॥
 अत्यर्थमधुरं यत्र श्लेष्माणमभिवर्धयेत् ॥ ४२ ॥
 अम्लं पित्तं वर्धयति तोयं नागस्य निन्दितम् ॥
 तादृक्पुं पयो यस्मात्तादृशं च न सेवयेत् ॥ ४३ ॥

* यस्मादिति भवेत् । † 'पांशू' इति स्यात् ।

कषायं लवणं चैव निर्मलं च हितं भवेत् ॥
 निर्दोषाणामलाभे तु यथालाभं पिबेज्जलम् ॥ ४४ ॥
 जलावरोधान्निप्रपते संमोहं वा नियच्छति ॥
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु पानीयं न निवारयेत् ॥ १४५ ॥
 अवगाहविधिश्चैव जलदोषाश्च कीर्तिताः ॥
 शयनोत्थानकाण्डानां वक्ष्यते विधिरुत्तमः ॥ ४६ ॥
 भुक्तवन्तं प्रतिच्छिन्नं यवसेन तु वारणम् ॥
 ग्रीष्मे संवेशयेद्रात्रौ गते त्वष्टार्धनाडिके ॥ ४७ ॥
 शेषे षड्नालिके वाऽपि द्विपक्षशयनं गजम् ॥
 नरः प्रतिनयेत्स्थानमिति ग्रीष्मविधिः स्मृतः ॥ ४८ ॥
 संवेशयेत्तु वर्षासु रात्रौ षड्नालिके गते ॥
 यथोक्तेनैव विधिना भुक्तवन्तं त्वनेकपम् ॥ ४९ ॥
 अष्टभागिकशेषायां स्थानं प्रति नयेद्गजम् ॥
 इति संवेशनोत्थाने वर्षाकाले प्रकीर्तिते ॥ १५० ॥
 हेमन्तकाले तु पुनर्यथोक्तमशितं गजम् ॥
 संवेशयेद्गजं रात्रावतिक्रान्तेष्टनालिके ॥ ५१ ॥
 उभाभ्यामपि पक्षाभ्यामनुवृत्तमनेकपम् ॥
 पुनः प्रतिनयेत्स्थानं शेषे तु दशनालिके ॥ ५२ ॥
 दिनानां दीर्घह्रस्वत्वं विज्ञाय क्रमशो भिषक् ॥
 यथोक्तक्रमतस्तेषां वर्धयेद्वा स भोजनम् ॥ ५३ ॥
 शयनोत्थानशालानामित्ययं कीर्तितो विधिः ॥
 निर्वाणं शयनं चैव सर्वर्तुषु च कीर्तितः (?) ॥ ५४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थान
 ऋतुचर्याध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कार्याकार्यविधिं कृत्स्नं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
 कस्मान्न दीयते तोयं भुक्तमात्राय दन्तिने ॥
 कस्मात्त्वास्यात्कृता न स्यात्तथा कर्म विधीयते ॥ २ ॥

उपस्थिते मदे वाऽपि प्रभिजे वाऽपि कुञ्जरे ॥
 कस्मात्स्नेहो विरेको वा न देयस्तु महामुने ॥ ३ ॥
 कस्माद्ब्रुवन्तः स्नेहो मुखतः पृष्ठतोऽपि च ॥
 न प्रदीयेत् युगपन्नागेभ्यो द्विजसत्तम ॥ ४ ॥
 कस्माच्च भोजितायाऽऽज्यस्नेहवस्तिः प्रदीयते ॥
 निरुहो भोजिते वाऽपि कस्माच्चैव प्रदीयते ॥ ५ ॥
 कस्मात्पीतवते तोयं पश्चाद्भुक्तं प्रदीयते ॥
 कस्माच्च शून्यकोष्ठाय स्नेहवस्तिर्न दीयते ॥ ६ ॥
 प्रत्युद्गतस्य नागस्य कस्माच्छिण्डं न शोध्यते ॥
 * (अरोग्ये(गे) व्याधिते नाथ समं कस्मान्न बाध्यते ॥ ७ ॥
 कस्मान्न हस्तिवैद्येन चिकित्स्यः पुरुषः स्मृतः ॥
 कस्मात्तु नरवैद्येन न चिकित्स्यो मत्स्यजः ॥ ८ ॥
 कस्मादन्तनिवृत्ताय न देयो मोदको द्विज ॥
 प्रतिपानं यथा तच्च यथायोगं प्रदीयते ॥ ९ ॥
 कस्माच्च हस्तिशालायां नखरोमं न कल्पयेत् ॥
 कथं नीराजिताः सन्तो न निर्वाप्यास्तु कुञ्जराः ॥ १० ॥
 कस्माच्चैव दिवास्वप्नं न प्रशंसन्ति दन्तिनाम् ॥
 प्रतिपानौषधानां च ब्रूहि कालमशेषतः ॥ ११ ॥
 स्नानस्य चापि यः कालो भक्तस्य यवस्य च ॥
 युक्त्या प्रतिनयं ब्रूहि यथा वाऽभिनयं मुने ॥ १२ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गरालेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 कार्याकार्यविधिं सर्वं हेतुभिः सम्प्रदर्शयेत् ॥ १३ ॥
 भोजयित्वाऽथ मातङ्गं मोहाद्यः पापयेज्जलम् ॥
 विषमं पश्यते भुक्तं स भवत्युत्तरोदकः ॥ १४ ॥
 न चात्र समानः सम्यग्भुक्तं चास्य न जीर्यते ॥
 तस्मात्कारिणे भुक्तवते पानीयं न विधीयते ॥ १५ ॥

* धनुर्बिहान्तरगतपाठः सप्तस्तके पालकाप्योत्तरवाक्ये, पालकाप्योत्तरवाक्यं
 'तस्मात्कर्मप्रयुक्ते तु' इत्यादिः 'व्याधितं परिवर्जयेत्' इत्यन्तः पाठोऽत्र राजप्रश्न-
 वाक्य उपलभ्यते ॥

अजस्रं भक्षयन्त्येते शीतसात्म्या महाग्रयः ॥
 यस्माद्भुक्तवतः स्नेहो दुःस्वः पच्येत विभुतः ॥ १६ ॥
 तस्माद्भुदकपूर्वं तु सुखं भुक्तं न जीर्यते ॥
 पूर्वं पानीयपीतस्य भक्तभुक्तस्य दन्तिनः ॥ १७ ॥
 नस्यकर्म प्रयुक्ते यस्तस्य तोयपरिभुतः ॥
 मूर्छां वा नयति स्नेहो अ(ह्म)तीसारमरोचकम् ॥ १८ ॥
 व्यापादं वा पुनर्घोरं मिथ्याकर्मप्रयोगतः ॥
 तस्मादभुक्तवत्येव नस्यकर्म विधीयते ॥ १९ ॥
 विधानं तस्य कात्स्न्येन नस्यदानं प्रकीर्त्यते ॥
 विश्लेषं संधयो धान्ति पथि व्यायामतोऽपि वा ॥ २० ॥
 तस्मात्कर्मप्रयुक्ते तु न विरेको विधीयते ॥
 तेजसो हि समावेशान्मदः संजायते गजे ॥ २१ ॥
 तैजसं नस्यमप्युक्तमतस्तं नावचारयेत् ॥
 यथा हि भवने दीप्ते सर्पिषा परिषेचनम् ॥ २२ ॥
 भवेदाशु प्रदाहाय न्ययतं तस्य वेदमनः ॥
 एवमेव प्रभिन्नस्य कुञ्जरस्य महीपते ॥ २३ ॥
 तैलावचारणादोषो हेतुभिः संप्रदर्शितः ॥
 यत एवं विकाराय ततः स्नेहो न युज्यते ॥ २४ ॥
 तैलसर्पिर्विरेकाणां मत्तेनैवावचारणम् ॥
 प्रभिन्नः सर्वसेकेन मूर्छां प्राप्नोति दारुणाम् ॥ २५ ॥
 शिरोऽभितापं लभते दृष्टिश्चास्योपहन्यते ॥
 तस्मात्प्रभिन्ने मातङ्गे नाभ्यङ्गस्तु विधीयते ॥ २६ ॥
 न सर्पिषा न तैलेन नित्यमेव विधीयते ॥
 अपाने मुस्ततश्चैव युगपद्यदि दीयते ॥ २७ ॥
 स्नेहः स्नेहेन सङ्गस्य परिणामं न गच्छति ॥
 आनाहो वाऽतिसारो वा मूर्छां वाऽस्योपजायते ॥ २८ ॥
 यस्मात्तस्माद्भुयतो न स्नेहो दीयते नृप ॥
 अभुक्तवाभिर्लुप्तो भुक्तवच्च निराकृतः ॥ २९ ॥

भुक्तवांश्चानुवास्येत तस्मात्प्रभुक्तवान्गजः ॥
 वस्तिस्तिद्धौ मया पूर्वमेतत्सिद्धमशेषतः ॥ ३० ॥
 कीर्तितं क्रमयोगेण हेतुभिः स्पष्टलभ्यैः ॥
 स्वधरीषे च वसतिः कार्या भवति वन्तिनाम् ॥ ३१ ॥
 विवर्जयन्ति रक्षांसि ग्रहाः परिहरन्ति च ॥
 अभिचारो न भवति मनो न प्रतिहन्यते ॥ ३२ ॥
 व्याधुवश्च प्रशाम्यन्ति नोद्विजन्ते च कुञ्जराः ॥
 तस्मादस्तमिते सूर्ये रक्षार्थं मनुजाधिप ॥ ३३ ॥
 प्रत्युद्रतानां नागानां न लिण्डमपकृष्यते ॥
 व्याधितं व्याप्यरोगं वा नैकस्थाने निवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 रोगसंलेपनमयाद्याधितं परिवर्जयेत् ॥
 मनुष्यवैद्यो नागानां चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥
 हस्तिवैद्यो मनुष्याणामतो हेतोर्नराधिप ॥
 अन्नसात्म्या हि पुरुषास्तृणसात्म्या मत्तकुञ्जाः ॥ ३६ ॥
 मात्राप्रकृतिसात्म्यानां (*वेशेष्याश्चापि पार्थिव ॥
 यस्माच्छास्त्राणि च पृथक्नराणां दन्तिनामिह ॥ ३७ ॥
 तस्मान्नागभिषङ्गानांश्चिकित्सेन्ना भिषङ्गरान् ॥
 क्षीरमेदकमद्यानां तथा सौवीरकस्य च ॥
 अनिर्वृत्ता च नागानां प्रातः पानं विधीयते ॥ ३९ ॥
 क्षीरादीनि महीपाल तोयं पीत्वा पिबेद्यदि ॥
 कोपयन्ति कंफं पश्चात् पीतान्येतानि दन्तिनः ॥ ४० ॥
 श्लेष्मणा हृदयं तस्य कुञ्जरस्य प्रपीड्यते ॥
 नाभिनन्दति चाऽऽहारं भुक्तं चापि न पच्यते ॥ ४१ ॥
 कुमिकोष्ठी भवत्येवं मृत्तिकां चाभिनन्दति ॥
 यस्मात्तस्माद्गजेभ्यस्तु प्रातः क्षीरादि दीयते ॥ ४२ ॥
 ऐरावणादयो रुजन्कीर्तिता ये दिशां गजाः ॥
 तस्मात्प्रसूतिर्नागानां विद्धिमानिह वारणान् ॥ ४३ ॥
 यस्माच्च देवहस्तिभ्यः प्रसूता वारणा नृप ॥
 तस्माद्गजोपकरणं वारणानां महीपते ॥ ४४ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अशुचिर्न स्पृशेत्कश्चिन्न वा रोहेन्मतङ्गजम् ॥
 शुचिना तु मुखं वृद्धिं पुष्टिं च क्लृभते सदा ॥ ४५ ॥
 अनेनैव विशेषेण वारणानां महीपते ॥
 शालासु *मुखवालाणां कल्पनं न विधीयते ॥ ४६ ॥
 पीडा भवति नागानां तस्मात्तत्र न कल्पयेत् ॥
 षण्मासोद्धर्धते रात्रिः षण्मासोत्परिहीयते ॥ ४७ ॥
 क्षयं वृद्धिं विभज्याथ स्वापयेच्च मतङ्गजम् ॥
 दिवास्वप्नस्तु नागानां दोषकोपाद्यतः पुनः ॥ ४८ ॥
 प्रतिषिद्धो दिवास्वप्नस्तस्मात्तु नृपपुङ्गव ॥
 द्वात्रिंशन्नाटिका रात्रिर्दिवसश्च समो यदा ॥ ४९ ॥
 तदा त्रिंशतिमे चैव नालिकं (?) स्वापयेद्गजम् ॥
 सेवतां तु दिवा स्वप्नमेषां श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ५० ॥
 शातात्तर्तुक्ष (?) नागानामतः स्वप्नो दिवा हितः ॥
 प्रतिपानौषधादीनि पूर्वाह्णे भोजनानि वै ॥ ५१ ॥
 स्नातस्य भक्तं पूर्वाह्णे सायाह्णे च तथाऽपरम् ॥
 कृतमङ्गलशौचाश्च कृतस्वस्त्ययनक्रियाः ॥ ५२ ॥
 नीराजनविधौ नागाः फाल्गुनाषाढकार्तिकैः ॥
 समास्तेषु यथा प्रोक्ता इति राज्ञो घनाः स्मृताः ॥ ५३ ॥
 नीराजितानां स्नानं च गजानां न विधीयते ॥
 अतो निर्वसतीकल्पस्तत्र पुण्यो विधिः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 शान्तिस्वस्त्ययनादीनि नित्यं कार्याणि हस्तिनाम् ॥
 बालवृद्धानुराणां च क्षीणानां च विशेषतः ॥ ५५ ॥
 कर्तव्यो हस्तिनां सम्पदपापूर्वमनुग्रहः ॥
 रक्षिता वारणा राज्ञां भवन्ति विजयावहाः ॥ ५६ ॥
 यावतः सुधूर्तान्कुर्याद्धारणान्सर्वकामतः ॥
 तावतः पृथिवीपाल वारणान्ग्राहयेद्विद्वान् ॥ ५७ ॥

* 'नखवालाणां' इत्येव युक्तम् । 'कस्माच्च हस्तिशालायां नखरोम न कल्पयेत्'
 इतिप्रश्नानुकूल्येनैवोत्तरस्य वक्तव्यत्वात् ।

१ क. 'सान्वर्ध' । २ क. 'सान्वरि' । ३ क. यदि । ४ क. 'तान्कृ-
 त्वा वार' ।

(* रक्षिता वारणा राक्षो भवन्ति विजयावहाः) ॥

वहन्ति चैवं सुप्रीताः सततं पुरुषेश्वरान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने
कार्याकार्यविधिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशः पप्रच्छाङ्गो नराधिपः ॥

पालकाप्यमुपासीनं वेदविद्याविशारदम् ॥ १ ॥

मदक्षिणमभिक्रम्य पादानतकृताञ्जलिः ॥

भोजनेऽप्यथवा घासे पाने वाऽथ गुणान्प्रति ॥ २ ॥

संशयं ब्रूहि तत्त्वेन भगवन्मे प्रसीदत ॥

एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

निखिलेनैव ते सर्वं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥

श्रूयतां मनुजाधीश यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४ ॥

भोजनस्यानुपानस्य यथर्तुगुणसंपदः ॥

लवणं पाचयेद्भक्तमुदकं छेदयत्यपि ॥ ५ ॥

प्रीणनं प्राणजननं रसाश्रं शोषकृद्दधि ॥

क्षीरं जीवयति श्रीमन्मांसं बृंहयति द्विपम् ॥ ६ ॥

सर्पिस्तु स्नेहनं चायं (?) क्षौद्रं शोधनमुच्यते ॥

संस्कृतो दीपनं क्षीरं तैलं वातहरं भवेत् ॥ ७ ॥

संवर्धनश्च धातूनां मेदकः प्राणवर्धनः ॥

वसा वर्धयति प्राणान्मेदो बृंहणमेव च ॥ ८ ॥

मदिरा दीपयत्यग्निं श्रमप्रा च नराधिप ॥

यवसेन विचित्रेण मृदुना हरितेन च ॥ ९ ॥

यथर्तुं चोपयुक्तेन बलं तेजश्च वर्धते ॥

भोजनं गुणसंपन्नं यथोक्तं प्राणधारणम् ॥ १० ॥

बलसंजननं चैव धातूनां च विवर्धनम् ॥

भोजने स्वादने चैवमित्येते गुणसंग्रहाः ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. भवन्ति । २ क. वाऽस्य । ३ क. प्रसादतः । ४ क. संस्कृतोदीपनं ।

वारणानां यथाकालं पच्यन्ते मनुजाधिप ॥
 ऋतुं वयः प्रमाणं च ग्रहण्याश्च बलाचलम् ॥ १२ ॥
 देशं कालं च विज्ञाय ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 इत्येते विहिता राजनक्षपानस्य वै गुणाः ॥ १३ ॥
 पालकाप्येन मुनिना विनिश्चित्य अथातथम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थानेऽ-
 न्नपानमुणाधिकारो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 सौवीरकस्तु यः प्रोक्तो जानीयां सति तत्कथम् ॥ १ ॥
 कथं वा सेचनं तस्य पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शिरस्त्रातोऽनुलिप्ताङ्गः शुक्लवासाः समाहितः ॥ २ ॥
 पूजां प्रपूज्य देवेभ्यः स्वस्ति वाच्य द्विजानपि ॥
 तदर्थं साधयेदम्लं विमलं गृञ्जनादिकम् ॥ ३ ॥
 आढकानां चतुःषष्टि (?) पुराणघृतभाजने ॥
 वचां विडङ्गं पिप्पल्यो मुद्गाश्च मरिचानि च ॥ ४ ॥
 शृङ्गवेरं मधुरसा पिप्पलीमूलमेव च ॥
 उभे हरिद्रे कुष्ठं च मञ्जिष्ठा रोहिणी तथा ॥ ५ ॥
 मधुकं लोभ्रमित्पेषामेकैकस्य विचक्षणः ॥
 पलान्यर्धचतुर्थानि कुर्याद्द्वारपमत्र (?) वा ॥ ६ ॥
 भञ्जातकानां पञ्चाशदभयानां शतं तथा ॥
 शालजम्बूपलाशस्य पुक्षस्य वरणस्य च ॥ ७ ॥
 करञ्जस्य मधूकस्य सर्जस्य कुट्टजस्य च ॥
 खदिरस्याश्वकर्णस्य यवस्याऽऽम्रातकस्य च ॥ ८ ॥
 विभीतकस्य निम्बस्य कृतमालस्य च त्वचः ॥
 ग(गु)डूची कोविदारस्य सप्तपर्णस्य च त्वचः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरत्वचा सार्धं मुष्ककत्वक्तथैव च ॥
 एकेकस्य त्वचो भागं पलानि दश कल्पयेत् ॥ १० ॥

एतेन्मासस्थितं प्रातः पानमध्ये प्रदापयेत् ॥
 अर्धादिकीयं द्रोणं तु प्रमाणं परिकल्पितम् ॥ ११ ॥
 एवं भक्ते च नागेभ्यो दद्याद्दे कुशलो मिषक् ॥
 कृमिकोष्ठे वातगुल्मे मन्दाग्नौ दन्तिनां तथा ॥ १२ ॥
 दापयेदन्तरायामे रोगेषु कफजेषु च ॥
 सम्यक्सौवीरैको दत्तो विधिं विज्ञाय तत्त्वतः ॥ १३ ॥
 व्याधिं च शमयत्याशु बलं धातुश्च वर्धते ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ १४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गज्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने सौवीरक-
 पानविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कथं प्रयोगकालेषु नागेभ्यो दीयते कथम् ॥ १ ॥
 कथं हि कृतकर्मभ्यः पोतेभ्यश्च कथं सुरा ॥
 स्थूलेभ्यश्च क्लृप्तेभ्यश्च मत्तेभ्यश्च प्रदीयते ॥ २ ॥
 का च मद्यस्य संज्ञा वै वृद्धेभ्यो दीयते कथम् ॥
 का मात्रा के गुणाः पाने कथं योज्या च वारुणी ॥ ३ ॥
 षडङ्गप्रतिपानं च कथं कस्माच्च दीयते ॥
 एतन्मे भगवन्ब्रूहि पृच्छतस्तु महामुने ॥ ४ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 सुरापानगुणांश्चापि संयोगं कालमेव च ॥ ५ ॥
 बद्धोपधां जातरसां परिपक्वांश्चिरस्थिताम् ॥
 तीक्ष्णां सुरां क्षौद्रयुतां दापयेत्कृतकर्मणि ॥ ६ ॥
 अध्वागते गुडसुरामथवा विगुडोदकाम् ॥
 मधुफणितसंयुक्तां कोष्ठनिर्वापणे हिताम् ॥ ७ ॥
 तस्य कोष्ठं शोधयति प्रसादयति शोणितम् ॥
 आमं तन्द्रां पिपासां च वारुणी चापकर्षति ॥ ८ ॥

अपरेद्युश्च विश्रान्ते पुनः प्रातः पुरंजय ॥
 चङ्क्रामितनिषण्णाय विनीते चैव हस्तिने ॥ ९ ॥
 दद्यात्षडङ्गपानं तु बलवर्णकरं हितम् ॥
 पिप्पली शृङ्गवेरं च मधु तैलं गुडं मुरा ॥ १० ॥
 एकत्र मूर्छीयत्वा च प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥
 तत्षडङ्गप्रतीपानमिति संज्ञा विधीयते ॥ ११ ॥
 तेनास्य चीयते रक्तं बलं वर्णश्च जायते ॥
 ये च प्रचलिता दोषा भवन्त्यध्वप्रयोजनात् ॥ १२ ॥
 क्षुभ्यमानशरीरस्य वातपित्तकफादयः ॥
 एतेन प्रतिपानेन यथास्थानं नराधिप ॥ १३ ॥
 शमं गच्छन्ति नागस्य दोषाय न भवन्ति वा ॥
 तत्षडङ्गप्रतीपानं विश्रान्ताय प्रदीयते ॥ १४ ॥
 उत्पन्नगुणकां तीक्ष्णां वारुणीं जातवक्षसाम् ॥
 मुरां दद्यात्प्रयोगेण तैलं चैव न दापयेत् ॥ १५ ॥
 अनयाऽध्वानं च सहते न च मूर्छति वारणः ॥
 तृष्णा च न भवत्येव अनया पृथिवीपते ॥ १६ ॥
 आ दशभ्यस्तु वर्षेभ्यः पोतकेभ्यो नराधिप ॥
 गोक्षीरं नवनीतं च सदा प्रातर्विधीयते ॥ १७ ॥
 सर्पिषा चैव सेकः स्यात्सर्पिषा चैव भोजनम् ॥
 नित्यमुत्कारिकां दद्याच्छालूकानि विसानि च ॥ १८ ॥
 एतत्तु दद्यात्पोतेभ्यो ये चान्ये मधुरा रसाः ॥
 आप्यायन्ते तथा पोता वपुश्चैषां न हीयते ॥ १९ ॥
 स्थूलस्य मृदुमांसस्ये क्षुभ्यन्तेऽङ्गानि यस्य च ॥
 न तस्मै मेदकं दद्यात्तं यं क्रामादभीक्ष्णशः (?) ॥ २० ॥
 तत्र श्रान्तं तथा स्विन्नं न च संक्रामयेद्भजम् ॥
 दद्यात्तैलोदकं पातुं योगवित्कुशलो भिषक् ॥ २१ ॥
 कामं द्विपञ्चरात्रं च सोमवल्कयुतां मुराम् ॥
 दद्यात्सगुडतैलं वा यथायोगं यथाविधि ॥ २२ ॥
 छविः शोभा स्थिरा चास्य बलं चैव न हीयते ॥
 विडङ्गमेदकौ चास्मै दद्याद्वा क्षीवमेदकौ ॥ २३ ॥

स्थूलस्य बलमांसस्य श्लेष्मणा चार्दितस्य वै ॥
 कात्स्न्येन विधिरुक्तोऽयं वधावद्राजसत्तम ॥ २४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिं विस्तरतोऽपरम् ॥
 विद्धि प्रकारयोगा हि प्रतिपानस्य निश्चितम् ॥ २५ ॥
 मुरा च मधुरा, पूर्वा श्लेष्मन्ना पित्तवर्धिनी ॥
 तीक्ष्णत्वाच्चरयत्यमं दीपनीयतमा स्मृता ॥ २६ ॥
 वातश्लेष्मेषु भूयिष्ठं *तस्य दोषाः प्रशस्यते ॥
 अतस्तीक्ष्णतरां प्राहुः प्रसन्नां मनुजाधिप ॥ २७ ॥
 उष्णवीर्यां तनुरसां तथा वह्निप्रदीपनाम् ॥
 वातश्लेष्महरां चैव तथा वेद्विविधर्धनीम् ॥ २८ ॥
 बलं विज्ञाय नागेभ्यस्तदेनां संप्रदापयेत् ॥
 भोजितानां च नागानामनुपानेषु पूजिते ॥ २९ ॥
 अत्याशितं जरयति कण्ठमार्गविशोधनी ॥
 सौमनस्यकरी हृद्या मनोवर्णप्रसादनी ॥ ३० ॥
 वातलेष्वापि सुतरां मन्दाग्नौ च प्रशस्यते ॥
 मन्दोद्धृता या सुतरां तरुणी चाप्यतिस्थिरा ॥ ३१ ॥
 अव्यक्तरसवीर्यत्वाच्च सा कर्मसु पूजिता ॥
 वातपित्तप्रकोपी तु सीधुरुक्तो मनीषिभिः ॥ ३२ ॥
 रुक्षश्च सकषायश्च विपाके कटुकस्तथा ॥
 रुक्षत्वात्कटुतिक्तश्च श्लेष्माणमपकर्षति ॥ ३३ ॥
 तथा रुक्षकषायत्वाद्रक्तपित्तहितोऽमरः ॥
 एष पकरसः सीधुरपकरस एव च ॥ ३४ ॥
 तत्तुल्यो रसवीर्येण गौरस्त्वम्लगुणाधिकः ॥
 शार्करो भृशशीतत्वाद्दृष्टो वातविवर्धनः ॥ ३५ ॥
 पित्तकोपी तु तीक्ष्णत्वाच्छ्लेष्माणं च निरस्यति ॥
 अरिष्टो दीपनीयत्वात्सर्वेभ्योऽभ्यधिकैर्गुणैः ॥ ३६ ॥
 सर्वदोषहरश्चैव नागानां मनुजाधिप ॥
 उष्णवीर्यश्च रुक्षश्च विपाके कटुकश्च सः ॥ ३७ ॥

* 'तस्या दोषः' इति भवेत् ।

आस्वादतः स कटुकः स कषायरसः स्मृतः ॥
 न वर्धयति नागानां कफपित्ते विशेषतः ॥ ३८ ॥
 शाखावातं कोपयति स्नेहं मांसं च कर्षयेत् ॥
 तस्मात्स्निग्धानि पानानि स्नेहमुक्तं च भोजनम् ॥ ३९ ॥
 अरिष्टं पिबतो राजन्देयानि कुशलेन तु ॥
 अल्पां तमनुपिष्टां तु माध्वीकं संप्रचक्षते ॥ ४० ॥
 मुगन्धि च विशेषेण सुरसं चापि निर्दिशेत् ॥
 कषायतिक्तरूक्षोष्णं प्रमोदि विशदं लघु ॥ ४१ ॥
 कायामिदीपनं चैव मृद्वीकं मधु निर्दिशेत् ॥
 मेरेयो मधुरः स्वादुस्तीक्ष्णो दीपनबृंहणः ॥ ४२ ॥
 लघुर्विपाके कटुकः पित्तलो मारुतापहः ॥
 असंप्राप्तं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जयेत् ॥ ४३ ॥
 अग्निना दूषितं यच्च यच्च भाजनदूषितम् ॥
 एतैर्दोषैः परीतानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ ४४ ॥
 करवीरोत्पलाम्भोजनुल्यगन्धेन यद्भवेत् ॥
 तिलतैलसवणं स्याद्घृतमण्डनिभं च यत् ॥ ४५ ॥
 आस्वादे तिक्तमधुरं प्रकृतिस्थं बलान्वितम् ॥
 ईदृशं पाययेन्मद्यं सर्वदोषविनाशनम् ॥ ४६ ॥
 पुनर्दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य तत्त्वतः ॥
 विदाहमम्लिकां कुर्यादभिष्यन्दं हि नीलिकाम् ॥ ४७ ॥
 त्वग्दोषान्पुष्पिता कुर्याद्घ्राणव्यक्तामरोचकम् ॥
 सादोदावर्तगुल्मांश्च मरणं चाऽऽशु दन्तिनः ॥ ४८ ॥
 उष्णेन चाभिसंतप्तादतः पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अवसन्ना लेखनी स्यात्किण्वगन्धिर्न जीवति ॥ ४९ ॥
 भक्तदुष्टा तथाऽऽध्मानं रसवन्वा कफोद्भवम् ॥
 एवमेते सुरादोषा मया सम्प्रगुदाहृताः ॥ ५० ॥
 एभिर्दोषैर्विमुक्तानि मद्यानि प्रतिपाययेत् ॥
 इति मद्यस्य नृपते गुणा दोषा मयेरिताः ॥ ५१ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रतिपानं षडर्तुकम् ॥
 सर्वं वा लवणं दद्याद्धेयन्ते सुरसां सुराम् ॥ ५२ ॥

जातीव प्रसन्नां तां सीधुं वाऽपि चिरस्थिताम् ॥
 दापयेद्भुवनेः सार्धं नागानां शिशिरागमे ॥ ५३ ॥
 माध्वीकं वां प्रसन्नां वा सीधुं वा ऋषूषणान्वितम् ॥
 दद्याद्भस्मन्ते नागेभ्यो मुनिष्यञ्च यथाविधि ॥ ५४ ॥
 सरकः सगुढो ग्रीष्मे प्रदातव्यो विजानता ॥
 माध्वीको वा जलपुतः प्रतिपानं वा सशर्करम् ॥ ५५ ॥
 मध्वासवमरिष्टं वा सक्षौद्रं दापयेद्विषक् ॥
 वर्षासु.सगुढं वाऽपि तैलं वा मदिरान्वितम् ॥ ५६ ॥
 मध्वासवः शार्करो वा सजलः शर्करापुतः ॥
 पयो दधि शरदागमे करिभ्यो नृपसत्तम ॥ ५७ ॥
 प्रायशः पेषिकं मद्यं वातिकानां प्रशस्यते ॥
 माध्वीकं मधुगौढो वा कफपित्ताधिकास्तु ये ॥ ५८ ॥
 गुढान्विताऽनिलहरा हिता रक्तजपाय च ॥
 वृंहणी दीपनी इद्या वृष्या बरुषा मनस्करी ॥ ५९ ॥
 सद्यःश्रमहरा चैव वारणानां नराधिप ॥
 वातश्लेष्मकृमिहरा सुरा तैलसमन्विता ॥ ६० ॥
 दीपयत्यन्यथा पित्तं विधिना वर्तिता सुरा ॥
 पित्तघ्नी विधिवशुक्ता कोष्ठदोषनिवर्हणी ॥ ६१ ॥
 सपञ्चलवणा इद्या सर्वदोषापकर्षणी ॥
 क्षुभितावर्धवंशानां प्रवातश्रमवक्षसाम् ॥ ६२ ॥
 मदिरा दन्तिनां पथ्या लाक्षया सह योजिता ॥
 संधानार्थं शरीरस्य धातुसाम्यार्थमेव च ॥ ६३ ॥
 रक्तषोढशभागेन तुर्या लाक्षां प्रदापयेत् ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कृशानां वृंहणे विधिम् ॥ ६४ ॥
 कर्मणा ये परिक्षीणा वृधबन्धेन वा पुनः ॥
 हीनया विधया वाऽपि प्रभिन्ना मिश्रिताश्च ये ॥ ६५ ॥
 क्षीणशोणितमांसाश्च कृशकायाश्च दन्तिनः ॥
 सक्षरात्रं पयो दद्यात्ततः कुरुमाषमेदकम् ॥ ६६ ॥
 निर्यूपं कारयेत्सम्यकुलत्थानामथाऽऽढके ॥
 त्रिंशद्विंशत्पलानि स्युः किण्वस्य च गुढस्य च ॥ ६७ ॥

एतत्प्रतिनये दद्यादेकरात्रं स्थितं भिषक् ॥
 कुलमाषमेदकं दद्याद्रक्तस्नेहेन ब्रूयितम् ॥ ६८ ॥
 कुलमाषमेदकात्सद्यः शोणितं तु प्रजायते ॥
 कच्छुकाशाल्मलीश्चापि सर्ज्याश्चापि मस्तकम् ॥ ६९ ॥
 शाकवृक्षपवांश्चापि ये चान्ये मधुरा ब्रूमाः ॥
 छेदयेत्कुंपलार्पाय तैरेवं बृंहयेद्भजम् ॥ ७० ॥
 हरितैश्चापि पयसैर्विचित्रैर्मृदुभिर्हितम् ॥
 बृंहयेद्बृंहणकरैर्न च तीक्ष्णैरुपाचरेत् ॥ ७१ ॥
 अवेक्षते सदा नागान्बन्धूनिव सदा भिषक् ॥
 सुरोपयोगकुशलो मेदकेषु च शास्त्रवित् ॥ ७२ ॥
 भृशं संतप्तदेहा ये बलात्कृशतराश्च ये ॥
 अत्यन्तरूक्षकायाश्च रक्तपित्तातुराश्च ये ॥ ७३ ॥
 बहुप्राणपरीताश्च पयसोऽभिब्रुतास्तथा ॥
 नवग्रहैर्ये तेषां तु सुरापानं न शस्यते ॥ ७४ ॥
 विपन्नं चातिवृत्तं च मद्यं मेदकमेव च ॥
 वारणेभ्यो न दातव्यमतिमात्रं च यद्भवेत् ॥ ७५ ॥
 नेष्टं च क्षीरपीताय मद्यपीताय वा पयः ॥
 विरुद्धा वोदरहितमुभयं विद्धि दन्तिने ॥ ७६ ॥

इति श्रीपांलकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने सुराप्रतिपान-
 विधिर्नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरसहशवरुणधनपतिसत्त्वे गुरुविक्रमप्रशान्तशत्रुहारकेयूर-
 मुकुटमणिप्रभाभिरुद्घोषितपादपङ्कजं क्रतुसमृद्धं पावकप्रभाभिरिव विराजमान-
 मभिवाद्य विनयात्प्रच्छ पालकाप्यमे; भगवंन् ये त्विमे स्वयूषमुखसंवृद्धा
 हस्तिनः पर्वतनदीनदसरःप्रस्रवणदरीगिनिर्निकुञ्जेषु विनतपुष्पभारशास्त्रेष्वभि-
 रताः कचिद्ब्रह्मणमुपगच्छन्ति, तान्दाम्यमानान्सोद्वेगान्गुरुबन्धाङ्कुशवाग्दण्ड-
 प्राजनैरभिहन्यमानान्दृष्ट्वा महत्कारुण्यमुत्पद्यते मनसः । तेषां ग्राम्यव्या-
 धिसंतप्तदेहानां चिकित्सितमुपदेष्टुमर्हति ॥

१ स. घ. वा वादहि° ।

अथ विनयादवनतशिरसमभिसमीक्ष्योवाच पालकाप्यो महामुनिः—शृणु राजन्गुगुलुद्रव्यमनेकगुणसंपन्नममृतोपमं रसायनभूतमित्येषां चिकित्सार्थ-
मुत्पादितं भगवता पशुपतिना । तस्योपयोगमुपदेक्ष्यामः । स्तम्भादौ वातिकेषु
विकारेषु तथा बालपाकलप्रसूतमृदुग्रहकुट्टमहापाकलोत्कर्णवातानाहविषमे-
हशिरोरोगतृणदयशूलगात्रस्तम्भस्कन्दमूर्छापाण्डुरोगहस्तग्रहवातगतिगुल्माभि-
षन्ना(ण्ण)मृज्जग्धानाहमेहोदरशोषिणां कृमिकोष्ठिक्षीरवसाभघ्न्यापदादीनां वात-
कफादीनां विकाराणामन्येषां च प्रशस्तम् । तत्र प्रशस्तदेशजातम-
नुपहतवीर्यमचिरस्थितमथृष्कमनिर्दग्धमनन्यद्रव्यसंयुक्तमृत्तिकाङ्गारवर्जितमभि-
संवीक्षाञ्जनरुचकभृङ्गराजप्रतीकाशं महिषाक्षं चोपकल्प्य पलद्वयात्प्रभृति
विंशतिपलिकमरानि कृत्वा ततस्तं महति कटाहे दृढे कुम्भेष्वा(वा) सूयते गोमू-
त्रत्रिफलाप्रसन्नामैरेयाणामन्यतमेन द्रव्येण यदि तादृवाकरकिरणसंतप्तं संजा-
तफेनबुद्बुदं भवति, तदा बलवद्भिः पुंभिः कन्यकाभिर्वा हृषदि पेषयित्वाऽञ्जन-
मिव श्लक्ष्णं ततः सुमनसमभिसमीक्ष्य वारणं प्राक्सूर्योदयाद्वेणुभिः सुपरि-
हीतमारोग्यार्थं तु पूर्वोक्तैरेव द्रव्यैर्बधायोगमवलोक्य पाययेच्छारीरमानसदुः-
खकोपशोकभयदर्पहर्षैर्विमुक्तं युक्त्या विरिक्तं बुभुक्षितं सुस्थितसर्वाङ्गं गजम् ।

अथवा द्विपञ्चमूलत्रिफलाकापिष्टं पुनः प्रकाश्य शीतीभूतं जीर्णाहाराय
दद्यात् । क्षीरं प्रतिपानाय दद्यात् । स्वापयेदेकपक्षतः । यवसकवलकुवलजा(या)नां
प्रतिषेधः । अथ प्रथमायां मध्याह्नवेलायां यक्षतुर्गुणं संयुक्तेन्दुनीलफल-
हरितेन यवसेन कण्ठशोधनार्थं प्रतिच्छाद्य गोजाविर्महषीणां पयः शृतमर्धमा-
गावशिष्टमवतार्य शर्कराचूर्णसंसृष्टं पाययेत् । तेनास्य जीर्णोषधस्य कोष्ठ-
दाहशान्तिर्भवति । ततो जीर्णोषधं वारणमभिज्ञाय पुनः प्रच्छाद्य कवलैः
स्वच्छन्दसुस्वप्नचारं चेन नदीनदसरःपर्यन्तेषूदकपूर्णेष्ववगाहयेत् । विधानार्थं
पुराणषष्टिकानामोदनं मुद्रयूषेण घृतस्निग्धेन सायमेककालं भोजयेत् । शय्या-
भागोऽस्य खरोष्ट्राणामेकतमेन पुरीषेणाऽऽतपशृङ्गेण स्वकरीषेण वा शय्या
विधिर्विधानमसंबाधं कुर्यात् ।

तत्र श्लोकाः—

एष एव विधिः कार्य आ समाप्तेर्यथाविधि ॥
अन्यथा क्रियते मोहात्ततो व्यापस्तिमर्हसि ॥ १ ॥
दीनो ग्लानमुखस्तस्य वेपथुः श्वयथुः कृमः ॥
कदाचिदुष्णं भजते कदाचिच्छीतमेव च ॥ २ ॥

भवेद्धृत्कर्णसंतापी तृष्णया चातिपीडितः ॥
 पुरीषं रक्तसंमृष्टमेकैकं कुरुते भुवम् ॥ ३ ॥
 राजद्वेषी भवेच्चास्य रक्तमेहित्वमेव च ॥
 रसैश्चतुर्भिः संयुक्तो लवणाम्लविवर्जितः ॥ ४ ॥
 तिक्तः कषायो मधुरस्त्रिदोषघ्नः कटुः स्मृतः ॥
 माधुर्याच्छमयेद्वायुं कषायत्वाच्च पित्तहा ॥ ५ ॥
 तिक्तत्वाच्छ्लेष्मशमनः स्निग्धत्वाद्भलवर्धनः ॥
 कटुत्वादीपनो राजन्कृमिघ्नश्चापि कीर्तितः ॥ ६ ॥
 स्नेहः पर्युषितानां च बृंहणार्थं हितः सदा ॥
 कर्षणः केवलः शस्तः स्थूलानां मूत्रकृत्तनः ॥ ७ ॥
 असकृदोषशमनो मङ्गल्यः पुष्टिवर्धनः ॥
 पाययेन्मासमेकं तु गुग्गुलुद्रव्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 कायाग्निबलसात्म्यानि वर्ष्म चावेक्ष्य तत्त्ववित् ॥
 विधानं स्वच्छवृत्तस्य षडृतून्क्रमशः शृणु ॥ ९ ॥
 दीयते निष्परीहारं गजेभ्यः सर्वदा यया ॥
 शस्यते तैलसहितं दद्यान्मद्यानुपानिकम् ॥ १० ॥
 क्षीरानुपानिकं राजन्दद्याच्छरदि सर्पिषाम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव कटुतैलसमाहितम् ॥ ११ ॥
 दद्याद्भसन्ते तैलेन मुरायुक्तेन भूपते ॥
 ग्रीष्मे घृतसमायुक्तं सिताखण्डानुपानिकम् ॥ १२ ॥
 एवं कण्ठविशुद्धयर्थं सर्वेष्वृतुषु शस्यते ॥
 यस्य दोषस्य शमनं यद्व्यं समुदाहृतम् ॥ १३ ॥
 तद्व्ययुक्तो देधो वा तच्छान्त्यै गुग्गुलोर्ध्व ॥
 वातादौ गुग्गुलोः कुर्यात्तैलव्यापि चिकित्सितम् ॥ १४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे गुग्गुलुविधि-
 नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

* ख—घपुस्तकयोस्तु 'जेहयु.....तानां' इत्येवं समुपलभ्यते ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 के गुणाः क्षीरदानस्य वारणानां विशेषतः ॥ १ ॥
 केभ्यो देयमदेयं वा पयः कतिविधं भवेत् ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च विपाके मधुरं पयः ॥
 स्निग्धमत्यर्थवृष्यं च तेजोबलविवर्धनम् ॥ ३ ॥
 चक्षुष्यं बृंहणीयं च जीवनीयं रसायनम् ॥
 कफाम्रिवर्धनं चैव प्राणाह्लादरुचिप्रदम् ॥ ४ ॥
 जरायुजानां सत्त्वानां जन्मप्रभृति पार्थिव ॥
 सात्मीभूतं पयस्तस्मात्पयस्तु श्रेष्ठमुच्यते ॥ ५ ॥
 तस्याष्टौ योनयः प्रोक्ताः गौः करेणुर्हया स्वरी ॥
 महिषी करभी चैव च्छगला चाविकेति च ॥ ६ ॥
 तत्र गव्यं पयः श्रेष्ठं दन्तिनां नयकोविद ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषत्वात्प्रष्टयोनितयाऽपि च ॥ ७ ॥
 कारणं पयः शीतमत्यर्थं गौरवान्वितम् ॥
 कषायामुरसं पथ्यं कलभानां व्यवयि च ॥ ८ ॥
 श्लेष्मलं वाढवं बल्यं नातिपित्तहरं स्मृतम् ॥
 मार्दवं तु पयोद्विक्तं कफघ्नं वातकोपनम् ॥ ९ ॥
 बहुमूत्रपुरीषं स्यात्पयोऽभिव्यन्दि माहिषम् ॥
 कारभं लवणं सोष्णं क्षीपनं लघु कृत्तकम् ॥ १० ॥
 तत्रापि च गुणश्रेष्ठं प्रादुश्छागं पयो बुधाः ॥
 भजानामक्षयकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ॥ ११ ॥
 नात्यम्बुपानाद्यापामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥
 अक्षयस्नेहं तु विज्ञेयं वातघ्नं क्षाविकं पूयः ॥ १२ ॥
 दृढा बालस्तथा भृत्तः श्रान्ता ये चापि दुर्बलाः ॥
 विहिताहरणीयेश्च संनिपातेन चापि ये ॥ १३ ॥
 रक्तपित्तश्रमात्क्षीणा क्षीणा ये चापि वारणाः ॥
 केवलं घृतपुक्तं वा क्षीरं तभ्यः प्रदापयेत् ॥ १४ ॥

पीतोदकाय च पयो न देयं स्यात्कदाचन ॥
 न चातिस्नेहपीताय मद्यपीताय चैव हि ॥ १५ ॥
 श्लेष्मरोगाभिभूताय गजायाजीर्णकाय च ॥
 तद्धि कुष्ठकिलासानां दन्तुः सपिटकोद्रमाः ॥ १६ ॥
 एवंविधानि जनयेत्कण्डूः पालित्यमेव च ॥
 पयः कुभाजनगतं यच्चाम्लरसदूषितम् ॥ १७ ॥
 शरद्रेमन्तवर्षासु शिशिरे चैव चारणः ॥
 पयः पुष्टानसा.....अध्वकर्मसु योजयेत् ॥
 भवन्ति सं(मु)हितगदा निरातङ्काश्च वारणाः ॥ १८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने क्षीरदानविधिरध्याय
 एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कृतजापमृषिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 पृष्टं मे निखिलं किञ्चिद्वाकरोतु महातपाः ॥
 ग्रीष्मस्य चान्तिमे पक्षे वर्षाणामागमे तथा ॥ २ ॥
 दिवसे वाऽपि संपूर्णे आषाढे द्विजसत्तम ॥
 ऐरावतसमो यस्तु संभूतः स कथं मुने ॥ ३ ॥
 देवता का भवेत्तस्य सुतो वा कस्य सत्तमः ॥
 केन वा कारणेनैव मर्त्यलोके महामुने ॥ ४ ॥
 वर्षासु सततं वाऽपि पूज्यते च नराधिपैः ॥
 एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठः प्रोवाचेह जनाधिपम् ॥ ५ ॥
 शुभां राजन्कथां दिव्यां पुण्यां प्रव्याहतां मया ॥
 श्रोतुमर्हसि भद्रं ते यथावदिति निश्चितम् ॥ ६ ॥
 पुरा कृतयुगे राजन्देवानां दानवैः सह ॥
 संग्रामे दारुणे राजन्निवृत्ते तारकामये ॥ ७ ॥
 बृहस्पतिमसः सर्वे देवा ब्रज्जभृदादयः ॥
 दिग्गवारणान्पूजयित्वा तत्तत्कामान्महाबलान् ॥ ८ ॥

सस्रजुः सपदि स्वान्स्वान्पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥
 अथ रुद्रो महातेजास्त्रैरावर्णेगजं सुतम् ॥ ९ ॥
 मेघं नाम मेहासत्त्वं महावीर्यं महाबलम् ॥
 कैलासपर्वताकारं वायुवेगसमं जवे ॥ १० ॥
 कुन्देन्दुकुमुदग्ररूपं सर्वव्यञ्जनपूजितम् ॥
 शुभलक्षणसंपन्नमस्रजत्पुत्रमंष्ट्रमम् ॥ ११ ॥
 परितुष्टेन मनसा साक्षाद्भूतपतिर्भवः ॥
 उवाच मेघं वरप वरं यन्मनसेप्सितम् ॥ १२ ॥
 ब्रवीमि देवतश्रेष्ठ दीपतां मे वरः प्रभो ॥
 आषाढ्यां क्रियते पूजा तत्र या देवदानवैः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वैस्तथा दैत्यैश्च किंनरैः ॥
 पिशाचैः पन्नगैश्चापि सर्वैर्भूतैः समानुषैः ॥ १४ ॥
 यथोत्साहातिशयाभित्यं लिङ्गस्य तेजसा ॥
 मम या हि महारुद्र तुभ्यं पूजां समानुयात् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रोवाचेदं गजोत्तमम् ॥
 एवमेव हि दिङ्नाग सर्वं ते च भविष्यति ॥ १६ ॥
 श्रीगजो नाम विख्यातस्त्विह लोके भविष्यति ॥
 अर्चयिष्यन्ति ते सर्वे नराः संभूय सर्वशः ॥ १७ ॥
 इत्युत्पत्तिः समारूपाता श्रीगजस्य महात्मनः ॥
 तेनेषा क्रियते पूजा द्विरदानां तु नित्यशः ॥ १८ ॥
 इम(द)मन्यत्प्रवक्ष्यामि कल्पमस्य नराधिप ॥
 चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां द्रव्यमन्यतमं बुधेः ॥ १९ ॥
 उपोष्य ग्राहयेद्वैद्यो बलिं होमं च कारयेत् ॥
 पुण्याहघोषेण ततः स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ २० ॥
 पञ्चारत्नप्रमाणं स्यादग्रन्थिकमकोटरम् ॥
 श्लक्ष्णं चैवानुपूर्वं च साधुतृक्षाववर्तितम् ॥ २१ ॥
 आपामातस्य च भवेत्कर्णिका वा दशाङ्गुला ॥
 विंशत्यङ्गुलमानाहात्कार्या स्यात्सुसमाहिता ॥ २२ ॥

१ क. °णसुतं गजम् । २ क. महावीर्यं महासत्त्वं महाबलम् । ३ क. °वाचेदं च वरय व° । ४ क. सदा ।

बला गवाक्षबलिनममिव्यञ्जनकं तथा ॥
 विदलं घातकं भाण्डं तथैवाशनकण्टकम् ॥ २३ ॥
 सचन्दनाश्च कलशाश्चतस्रोदककुम्भिकाः ॥
 सामान्ययज्ञवत्सर्वं शेषं द्रव्यमुपाहरेत् ॥ २४ ॥
 ततो वैद्यः शुचिर्भूत्वा नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥
 सनत्कुमारं देवं च श्रीगजं च महाबलम् ॥ २५ ॥
 सर्वान्देवान्नमस्कृत्य दिशश्चाष्टौ समाहितः ॥
 सर्वानृषिगणांश्चैव तथा नक्षत्रमण्डलम् ॥ २६ ॥
 समुद्रानापगाः सर्वाः समहोरगराक्षसाः ॥
 पर्वतान्सर्वभूतानि जङ्गमाजङ्गमं च यत् ॥ २७ ॥
 ऐरावताद्याश्च तथा विरुपाता ये दिशां गजाः ॥
 उपोष्य संविशेद्रात्रौ वासोभिरहतैर्मिषक् ॥ २८ ॥
 सेनान्यं च नमस्कृत्य शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 कुशास्तरणसंवीते स्थण्डिले प्रयतः शुचिः ॥ २९ ॥
 श्वोभूते पुनरुत्थाय स्नातो भूत्वा समाहितः ॥
 तथोक्त्वाऽथ गजेन्द्रस्य नमस्कृत्याभिरुहयेत् ॥ ३० ॥
 सच्छत्रवालव्यजनमाल्यदामोपशोभितम् ॥
 नन्दितूर्येण महता वाद्यमानेन शोभितम् ॥ ३१ ॥
 (*सालंकरणकेपूरहेमजालविभूषितम्) ॥
 नानाकारैस्तथा वस्त्रैः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ३२ ॥
 चन्दनागुरुमिश्रैश्च सर्वगन्धैरलंकृतम् ॥
 स्त्रीरूपवेषैः पुरुषैः परिचर्योपशोभितम् ॥ ३३ ॥
 जल्पद्भिर्निष्ठुरं वाक्यं महसद्विस्तृत्यैव च ॥
 वतुष्पथे वीथिमार्गे चत्वरेषु त्रिकेषु च ॥ ३४ ॥
 राजमार्गेषु च भृशं घोषयन्तस्ततस्ततः ॥
 त्वयि तुष्टयन्ति(?) ते देवा राजानोऽपि जयैषिणः ॥ ३५ ॥
 सेनापतिरमात्याश्च ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥
 पूजयन्ति यथान्यायं ये चैव मजजीविनः ॥ ३६ ॥

* कपुस्तके त्रुटितोऽयं पाठः ।

१ क. °होदररा° ।

अतोऽन्यथा प्रकुर्वाणाः सराष्ट्रबलवाहनाः ॥
 राजानोऽपि विनश्यन्ति देवतातिक्रमेण वै ॥ ३७ ॥
 प्रयुञ्जते च ये तस्मै सम्यक्पूजां नराधिप ॥
 सपुत्रदारा वर्धन्ते सराष्ट्रबलवाहनाः ॥ ३८ ॥
 आज्ञां महेश्वरस्येमां प्रतिगृह्णन्ति ये नृपाः ॥
 संग्रामे सममप्यन्ते ते भवन्ति विदारणाः ॥ ३९ ॥
 काले बीजानि रोहन्ति सम्यग्वर्षति वासवः ॥
 न भक्ष्यन्न मरको व्याधिदानिस्तथैव च ॥ ४० ॥
 निरामयं च भुञ्जीत राज्ञा कृत्स्ना वसुंधरा ॥
 रत्नाकरवती देवी सशैलवनकानना ॥ ४१ ॥
 अरोगा बलवन्तश्च जयन्त्येते मतङ्गजाः ॥
 गजोपजीविनः सर्वे कामभोगैः समन्विताः ॥ ४२ ॥
 पुत्रैश्च पशुभिश्चैव जीवन्ति च शतं समाः ॥
 अरोगा बलवन्तश्च जायन्ते वै प्रजा भृशम् ॥ ४३ ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान्धनार्थी लभते धनम् ॥
 यांश्च प्रार्थयते कामान्सर्वास्तान्प्राप्नुयान्नरः ॥ ४४ ॥
 एवं वृत्तं महाराज शंभोर्भक्त्याऽन्वितं विभो ॥
 श्रीगजस्य प्रतिकृतं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ ४५ ॥
 मयाऽऽरूपाता महाबाहो विस्तरेण यथाक्रमम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 द्वाविंशः श्रीगजसंभवाध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा सम्पाद्यां पालकाप्यं स्मै पृच्छति ॥
 सर्वं द्रव्यगतं प्रश्नं क्रमेण मुनिसत्तमः(म्) ॥ १ ॥
 सर्पिस्तेलं वसा मज्जा क्षीरं मूत्रं तथा दधि ॥
 किमर्थं दीयते विप्र क्षौद्रं किमिति दीयते ॥ २ ॥
 लवणोदकतेलं वा मेदकं वा सुसंस्कृतम् ॥
 किमर्थं भोजनं वाऽपि किमर्थं वाऽनुवास्पते ॥ ३ ॥

किमर्थं सर्वसेकश्च शिरोभ्यङ्गस्तथैव च ॥
 गेरिकेण समायुक्तः ससेकश्चापि कं पुनः ॥ ४ ॥
 गात्रसेकः किमर्थं च किमर्थं तैलशोधनम् ॥
 तथा तैलकषाये वा किमर्थं दीयते पुनः ॥ ५ ॥
 दीपतैलं किमर्थं वा किमर्थं रसभोजनम् ॥
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज यदर्थं दीयते घृतम् ॥ ७ ॥
 *स्तब्ध(?)गात्रपरो ये च (†ये च पर्यश्रुलोचनाः ॥
 क्षीणशोणितमांसाश्च स्तब्धाङ्गाश्चापि ये गजाः ॥ ८ ॥
 कर्मभिर्विहता ये च) भारैर्गुरुभिरर्दिताः ॥
 मदक्षीणाश्च ये नागा वृद्धा रुक्षास्तथैव च ॥ ९ ॥
 ये कृशाश्चावसन्नाश्च लुप्ताङ्गाश्च विशेषतः ॥
 युद्धाध्वगमने क्षिष्टा ये च नागा महीपते ॥ १० ॥
 व्याधिभिः प्रतिपन्नाश्च नागा ये चापि दुर्बलाः ॥
 घृतं तेभ्यः प्रदातव्यं व्याधिता ये च पित्तलाः ॥ ११ ॥
 घृतं हि मधुरं शीतं मेदःश्लेष्मविवर्धनम् ॥
 स्रष्टूम्रपुरीषं च बृंहणं बलवर्धनम् ॥ १२ ॥
 ये च वातप्रकोपेन(ण) श्लेष्मणा च मत्तङ्गजाः ॥
 उपसृष्टा महाराज तेभ्यस्तैलं प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
 उष्णाभितापि कटुकं त्वच्यं बलविवर्धनम् ॥
 पित्तलं च तथा तैलं कफानिलनिबर्हणम् ॥ १४ ॥
 यस्तु कर्माभिनीतस्य धेनुकासु च निःसृतः ॥
 मदक्षीणस्तथा स्रष्टो(?) वयसा चापि विच्युतः ॥ १५ ॥
 तस्मै मज्जा प्रदातव्या महाराज वसाऽपि च ॥
 पृथक्पृथक् स योगैश्च ततः संपद्यते सुखम् ॥ १६ ॥
 मधुरश्चोष्णवीर्यश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥
 सैवेरैर्गुणैर्युक्तो ज्ञेयो मज्जा वसाऽपि च ॥ १७ ॥

* 'स्तब्धः' इति भवेत् । † धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. स्रज्यगात्र° । २ क. °राऽमे च ।

एतदर्थं भवेदेया वसा मज्जा च दन्तिनाम् ॥
 स्नेहश्चतुर्विधो ज्ञेयो धार्य दीयते पुनः ॥ १८ ॥
 जपस्थाने च संपाने वर्तमाने च बन्धने ॥
 परस्परविमर्दे च कर्मणा चातिपीडिते ॥ १९ ॥
 अध्वनोद्धूयनाद्वाऽपि गात्राणां विचयेन वा ॥
 भवपानेन बन्धेर्वा दूरं वाऽऽसन्नवर्तनात् ॥ २० ॥
 विशिष्टं मारुताद्भ्रमं भ्रमं यस्य च विच्युतम् ॥
 पानार्थं प्रोच्यते तस्मै युक्तं स्नेहं चतुर्विधैः ॥ २१ ॥
 यो हि सर्वाङ्गुरोगी स्यादुरुपक्षहतोऽपि वा ॥
 सर्वस्नेहसमायुक्तो महास्नेहः प्रशस्यते ॥ २२ ॥
 इति स्नेहगुणाः प्रोक्ताः क्षीरस्यापि गुणाऽगृणु ॥
 अपृ(प)सृष्टा मदक्षीणा वयोतिताः क्षताश्च ये ॥ २३ ॥
 कर्मप्रबद्धा मत्ताश्च दुर्बलाभिहि(ह)ताश्च ये ॥
 दग्धाश्च कवलेस्तीक्ष्णैः शोणितोपहताश्च ये ॥ २४ ॥
 पित्तोपसृष्टाश्च गजास्तेभ्यः क्षीरं प्रदापयेत् ॥
 शमयत्यजि(ति)त्वापं च क्षीमाग्निश्चोपजायते ॥ २५ ॥
 सम्यग्वातं च जयति च्छविश्चास्य प्रसीदति ॥
 जीवनं बृंहणं दृश्यं सात्त्व्यं बलविवर्धनम् ॥ २६ ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च तेजःसामर्थ्यवर्धनम् ॥
 आरोग्यजननं चैव तस्मात्क्षीरं प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 क्षीरस्यैते गुणाः प्रोक्ता मूत्रस्यापि गुणाऽगृणु ॥
 दहं कण्डूं(?) च उष्णं च जायन्ते यस्य दन्तिनः ॥ २८ ॥
 मृत्तिकाबद्धकोष्ठाश्च श्लेष्मिकाश्च मतङ्गजाः ॥
 कृमिकोष्ठानुरा ये च तेषां मूत्रं सदा हितम् ॥ २९ ॥
 वातघ्नं चोष्णवीर्यं च तिक्तं क्षारान्वितं तथा ॥
 प्रभिवर्षः कटुकं विपाके मूत्रमुच्यते ॥ ३० ॥
 मूत्रस्यैते गुणाः प्रोक्ताः गृणु मद्यगुणांश्च नः ॥
 मारुतोपहतो यश्च यश्च वाऽऽध्मायतेऽधिकम् ॥ ३१ ॥
 मूत्रसङ्क्रान्तुरो यश्च यश्च स्वादति मृत्तिका ॥
 अध्वनाऽपि च युक्तो यः कर्मणा यश्च पीडितः ॥ ३२ ॥

स्वच्छवृत्तस्य नागस्य प्रतिपानं सदा हितम् ॥
 तेभ्यो देया सुरा नित्यं संस्कृताऽसंस्कृता भवेत् ॥ ३३ ॥
 तथा वातानुलोम्यं च दीप्ताग्निश्चोपजायते ॥
 भ्रमश्च व्यपगच्छेत्तं मनस्वी चोपजायते ॥ ३४ ॥
 उष्णवीर्या च तीक्ष्णा च विपाकेऽम्ला स्वभावतः ॥
 कथयन्ति सुरास्त्रास्तां केचित्पञ्चरसान्विताम् ॥ ३५ ॥
 तस्मान्नित्यं सुरा देया वारणेभ्यश्चिकित्सकैः ॥
 येषां श्लेष्मा च पित्तं च मारुतश्चापि कुप्यति ॥ ३६ ॥
 पूर्वोक्तेन प्रमाणेन दधि तेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 अम्लं चैवाम्लपाकं च विपाके गुरु वोच्यते ॥ ३७ ॥
 कफयोनेस्तथा क्लेदे पित्तयोनेस्तथैव च ॥
 छर्चाति(?)वातिसारेषु विषदुष्टेषु हस्तिषु ॥ ३८ ॥
 कफमांसप्रवृद्धेषु दापयेत्संततं मधु ॥
 († कर्शनं शीतवीर्यं च रुक्षं गुरु लघु स्मृतम् ॥ ३९ ॥
 शोधनं लेखनं चैव कफपित्तहरं मधु ॥)
 सर्वौषधिसमायुक्तं कषायं शीतलं तथा ॥ ४० ॥
 श्लेष्मणं सुगन्धिं स्निग्धं च सद्यः प्राणविवर्धनम् ॥
 मधुरं जीवनं चैव वृष्यं बलकरं तथा ॥ ४१ ॥
 विपाककटुकं चैव संधानं कृमिनाशनम् ॥
 अचिन्त्यवीर्यं गुणतः सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ ४२ ॥
 प्रशस्तमृषिभिर्नित्यं गुणैरेतैर्युतं मधु ॥
 त्वणं शोधयेत्कायं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ४३ ॥
 दीप्ताग्निश्च भवेन्नागः सुमनाश्चैव जायते ॥
 वातमूत्रपुरीषं च यथाकालं प्रमुञ्चति ॥ ४४ ॥
 आमं विपच्यते वाऽस्येच्छविश्चास्य प्रसादयेत् ॥
 हृद्रोगो न भवेत्तस्य मृत्तिका च न स्वादति ॥ ४५ ॥
 आध्माति न च मातङ्गो घनं लिण्डं च मुञ्चति ॥
 अतिदानेऽपि राजेन्द्र रक्तपित्तं प्रकुप्यति ॥ ४६ ॥

* इतः पूर्वम्—‘सम्यग्वातं च जयति च्छविश्चास्य प्रसीदति ॥ जीवनं बृंहणं
 दृश्यम्’ इत्यधिकं केपुस्तके । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति केपुस्तके ।

विलोलं चैव यवसं तस्य कोपे न स्थावति ॥
 अतिसार्पति सौष्ठव्यं मूर्छा चास्योपजायते ॥ ४७ ॥
 अतिदाने त्विमे दोषां निदानं चापि मे शृणु ॥
 विजृम्भते विनमति स्तब्धश्चैवावतिष्ठति(ते) ॥ ४८ ॥
 मुहुर्मुहुर्निश्वास(सि)ति जघनेन निषीदति ॥
 प्रमेलयेत्स्तम्भगतो यवसं नाभिनन्दति ॥ ४९ ॥
 भवत्पद्मिविहीनश्च यवसं नाभिपच्यते ॥
 तस्माद्यथाप्रमाणं तु लवणं संपदापयेत् ॥ ५० ॥
 अदानमतिदानं च न कदाचित्समाचरेत् ॥
 वातघ्नं चोष्णवीर्यं च पित्तलं कर्षणं तथा ॥ ५१ ॥
 श्लेष्मकृमिहरं चैव लवणं प्रोच्यते बुधैः ॥
 आमाशयसमुत्पेषु महारोगेषु साधनम् ॥ ५२ ॥
 कीर्तयिष्याम्यहं वगै वातश्लेष्मनिबर्हणम् ॥
 बलां मधुरसां चैव मूवां तेजोवतीमपि ॥ ५३ ॥
 पूतिकं सर्षपा द्विजु गण्डीरं जीवकं तथा ॥
 हरीतकीविडङ्गानि करजं सारिवामपि ॥ ५४ ॥
 पिचुमन्दं हरिद्रे द्वे पञ्चभिर्लवणेः सह ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि सूर्णानि बदरामलकैः सह ॥ ५५ ॥
 चतुर्गुणं पुनर्दद्यात्सामुद्रलवणं भिषक् ॥
 द्रव्याणामर्घपलिकान्भागान्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ५६ ॥
 अभिषाणास्तथा बद्धा गजा ये पिष्टमेदिनः ॥
 मृत्तिकाविहि(ह)ताश्चैव कृमिकीष्ठास्तथैव च ॥ ५७ ॥
 हृद्रोगी गुल्मिता ये च श्लेष्मानिलहताश्च ये ॥
 वातमूर्छार्दिता ये च गजा रोगार्दिताश्च ये ॥ ५८ ॥
 एवं तेभ्यः प्रदातव्यं सुरया गोमयेन वा ॥
 कायाग्निबलमाश्लेषे व्याधीनां च निबर्हणम् ॥ ५९ ॥
 इत्यर्थमेतत्कटुकं लवणं कीयते पुनः ॥
 दकतेलस्य सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥
 निमित्तं दकतेलेन सदा कुप्यन्ति दन्तिनः ॥ ६० ॥

इति कटुकलवणसंज्ञिकयोगा हस्तिनां चतुर्विंशतिद्रव्यकर्मसामान्यतो
 व्याधीनां निबर्हणे विशेषेण यथोक्तानां चेत्ययोगस्य व्याख्यानम् ।

- मुखशोषः श्रमस्तृष्णा मूर्छा वाऽस्योपशाम्यति ॥
 प्रसन्नतनुरोमाणि बृहत्कायश्च जायते ॥ ६१ ॥
 क्षीणशोणितमांसेभ्यो मत्तेभ्यश्च विशेषतः ॥
 कर्मभिः पीडितेभ्यश्च मेदकान्दापयेद्भिषक् ॥ ६२ ॥
 प्रस्विन्नं चैव कुल्माषं घृतं किण्वं गुडं तथा ॥
 भोजयेत्सर्वमालोढ्य वारणं मदवृद्धये ॥ ६३ ॥
 गोधूमानथ मुस्विन्नान्घृतं किण्वं तथैव च ॥
 भोजयेल्लवणीकृत्य द्वितीयो मेदकः स्मृतः ॥ ६४ ॥
 प्रसृष्टवर्चो मधुराः सगोधूमा यवाः स्मृताः ॥
 विपाकमधुराश्चैव वातपित्तनिवर्हणाः ॥ ६५ ॥
 कषायतिक्ताश्च रसा गुरवश्च प्रकीर्तिताः ॥
 गोधूमाः स्निग्धमधुरा वातघ्नास्तु यवैः सह ॥ ६६ ॥
 यवास्तु पथ्या विज्ञेया नातिशुक्रबलप्रदाः ॥
 यस्माद्भलं वर्धयते मांसं मेदोस्थिशोणितं ॥ ६७ ॥
 तस्मान्मेदक इत्युक्तो भोजने च—ते विधिः— ॥
 यश्च कर्मप्रवृद्धस्तु मदक्षीणश्च वारणः ॥ ६८ ॥
 धेनुकासु च यः क्षीणो यः कुशो दुर्बलश्च यः ॥
 स्वस्थवृत्ते च नागस्य भोजनं पूज्यते सदा ॥ ६९ ॥
 आहारो धारयेत्प्राणान्प्रीणयेदिन्द्रियाणि च ॥
 तस्मात्स्नेहसमायुक्तं युक्त्या च लवणीकृतम् ॥ ७० ॥
 भोजनं भोजयेन्नागं रसयुक्तिसमन्वितम् ॥
 • मुगन्धिरम्लः स्निग्धश्च सद्यः प्राणविवर्धनः ॥ ७१ ॥
 वाराहः कुक्कुटो वाऽपि ऐणेयो वा रसो हितः ॥
 भक्तस्तैलार्थयुक्तेन कृमिकोष्ठी न जायते ॥ ७२ ॥
 हृदयं न च लिप्येत मृत्तिकां च न खादति ॥
 शिरोरोगाक्षिरोगेषु हस्तकर्णग्रहे भ्रमे ॥ ७३ ॥
 युक्त्या स्नेहानुपानं च दद्याद्भक्तवतः सदा ॥
 ब्रीहियामां(मं)सयोश्चाऽपि शिरसः स्रोतसोरपि ॥ ७४ ॥
 • भवेद्दुत्तरपानेन बलवानिन्द्रियेषु च ॥
 • गान्नापरविकारेषु धेनुकासु च निःश्रु(सु)तः ॥ ७५ ॥

पार्श्वपुष्पकटिस्तम्भे दद्याच्चस्यावपीडनम् ॥
 विषमं वा अभिषस्य स्यवस्थितमदस्य च ॥ ७६ ॥
 घृतमण्डेन नागस्य छिद्रप्रक्षालनं हितम् ॥
 धेनुकासु प्रसङ्गेन मूत्रं यस्य सवेदनम् ॥ ७७ ॥
 रक्तं च सहसा यस्य मेढ्रादच्छं प्रवर्तते ॥
 मूत्रकुच्छप्रमेहेषु वातगुल्मे तथैव च ॥ ७८ ॥
 दद्यात्तस्योत्तरं वस्तिघृतेनैव चिकित्सकः ॥
 अष्टादशाङ्गुलं चास्य नेत्रं ताम्रायसं भवेत् ॥ ७९ ॥
 कोरुण्डपुष्पवृन्ताग्रं प्रवेशे चतुरङ्गुलम् ॥
 स्नेहेष्वेतेषु सर्वेषु दधि क्षौद्रं पयस्तथा ॥ ८० ॥
 विमृश्य कुशलो वैद्यो भेषजानि प्रदापयेत् ॥
 सर्वसेके तु सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥ ८१ ॥
 प्रसादयति रोमाणि शीतं चैव न कषाते ॥
 वधबन्धसमुत्थाना ये व्रणास्तस्य हस्तिनः ॥ ८२ ॥
 आगन्तवो वा दृश्यन्ते शरीरस्था महीपते ॥
 ते मृदुत्वं प्रपद्यन्ते श्वपथुश्चास्य शाम्पति ॥ ८३ ॥
 हन्युस्ते च कर्वास्तस्य सर्वसेकेन दन्तिनः ॥
 हेमन्ते सर्वसेकस्तु भवेद्देरिकसंपुतः ॥ ८४ ॥
 तदाऽस्य द्विगुणं योगं तिलतैलेन कारयेत् ॥
 स्रत्वं गात्ररोगस्तु सर्वसेकेन शाम्पति ॥ ८५ ॥
 मृदुत्वं जायते चास्य शिरास्त्रायस्थिमर्मणाम् ॥
 ततः किण्वगुहं माषाञ्जवणं गैरिकं तथा ॥ ८६ ॥
 अतस्त्रिचूर्णभागं च संभृतं स्थापयेज्ज्वरम् ॥
 मृत्युघ्नं स्थानगतं पूर्वाह्ने सेचयेद्भोजम् ॥ ८७ ॥
 तेन सेकस्त्रिरात्रं स्यात्ततस्तं परिकर्षयेत् ॥
 पौषे प्रथमतः सिञ्चेन्माघे सिञ्चेदनन्तरम् ॥ ८८ ॥
 फाल्गुने सिद्धतैलेन चैत्रे पङ्कं समुदरेत् ॥
 एतेन क्रमयोगेण च्छविर्नागस्य जायते ॥ ८९ ॥
 शीतमुष्णं च सहते मृदुगात्रश्च जायते ॥
 गात्रसेके च सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥ ९० ॥

स्थाने सततबद्धानां प्रयुक्तानां तथाऽध्वनः ॥
 उष्णशीते तथा वाते सङ्गं संजायते भृशम् ॥ ९१ ॥
 व्यूहेनैवोषनीतेन वेष्टिते चालिते तथा ॥
 स्नेहेन त्रिवृतेनैव तेषामभ्यङ्ग (?) दूष्यते ॥ ९२ ॥
 मार्दवं चैव गात्राणां क्षिप्रं भवति पार्थिव ॥
 शिरोभ्यङ्गाच्च मातङ्गश्चक्षुषा साधु पश्यति ॥ ९३ ॥
 शब्दं च सम्यग्जानीते व्रणश्चास्य न जायते ॥
 अभिघातश्च नश्येत्तु क्षतं क्षिप्रं प्ररोहति ॥ ९४ ॥
 केशाः शिरसि जायन्ते वायुः श्लेष्मा च नश्यति ॥
 उत्कृष्टक्षयभागेषु जायते दन्तिनां व्रणः ॥ ९५ ॥
 अनास्तीर्णास्तु शय्यास्तु ब्रक्षणं तस्य दापयेत् ॥
 तस्य तैलकषायं च देयं प्रक्षालनं क्षते ॥ ९६ ॥
 त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं स्थानं नित्यं चिकित्सकैः ॥
 न श्र(स्त्र)वन्ति न भिद्यन्ते न क्षीयन्ते स्फटन्ति च ॥ ९७ ॥
 दुष्टास्तैलकषायेण प्रयोगेषु स्थिरास्तलाः ॥
 सुखमाक्रमते भूमिं समेषु विषमेषु च ॥ ९८ ॥
 अध्वनो गमने नित्यं छविश्चास्य न हीयते ॥
 दीपतैलं यदर्थं तु दीयते गृणु तच्च मे ॥ ९९ ॥
 शय्यायां तु स दृष्टायां सुखं स्वपिति वारणः ॥
 आलानबन्धमोक्षाश्च दृश्यन्ते निशि सर्वतः ॥ १०० ॥
 एते दीपेन शाम्यन्ति तस्माद्दीपं प्रदापयेत् ॥
 श्रोतःशुद्धिं च शोभां च बलं पुष्टिं तथैव च ॥
 निवृत्तिं चक्षुषश्चापि सदा कुर्याद्दृष्टाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 किमर्थकीनामाध्यायस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 आमुपूर्वेण नागानां यदा स्नेहः प्रदीयते ॥ १ ॥

कथं स्निग्धं विजानीयात्स्निग्धं वा मतङ्गजम् ॥
 अतिस्निग्धं कथं विद्याद्विषं ब्रूहि तु मे विभो ॥ २ ॥
 यदा तु नागः स्निग्धत अरोगो यपि वाऽऽतुरः ॥
 स्वेदनेर्विविधैः स्निग्धैर्भिषग्भिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ३ ॥
 सुनिःस्विन्नस्य नागस्य लक्षणं वक्तुमर्हति ॥
 कथं विरिक्तं जानीयादुर्विरिक्तं च वारणम् ॥ ४ ॥
 सम्पङ्क्तिरूहितं चापि तथा चाप्यनिरूहितम् ॥
 एतद्वेदितुमिच्छामि भगवन्संशयो हि मे ॥ ५ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 यदा भिन्नपुरीषः स्यादनुलोमश्च मारुतः ॥ ६ ॥
 सस्नेहं च पुरीषं स्यात्तदा स्निग्धं प्रचक्षते ॥
 पुरीषमल्पं कठिनं भुक्तं चास्य प्रजीर्यते ॥ ७ ॥
 अस्निग्धमेवं जानीयादथ दृष्टेन मानसे ॥
 यस्य गात्राणि सीदन्ति शक्नुद्भिन्नं च मुञ्चति ॥ ८ ॥
 सलिलप्रहृदयश्चैव यवसं नाभिनन्दति ॥
 परिशृष्कमुखो दीनः पानीये कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 इत्येतेर्लक्षणैर्विद्यादतिस्निग्धं मतङ्गजम् ॥
 मृदुगात्रो यदा नागः सविवर्णच्छविर्भवेत् ॥ १० ॥
 स्विद्यमानस्त्वगातापी (?) स्वच्छगात्रश्च जायते ॥
 लक्षणैरेवमेतैस्तु स्विद्यमानमनेकपम् ॥ ११ ॥
 सुस्विन्नमिति जानीयाद्दीप्ताग्निमनुपद्रवम् ॥
 यदा तु स्विद्यमानस्य स्विन्नस्य तु यथाबलम् ॥ १२ ॥
 अतिस्वेदं प्रयुञ्जीत अज्ञानादल्पमेधसः ॥
 अतिस्विन्नस्य नागस्य अक्षणोरश्व प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 वेपस्तृषा च दाहश्च मूर्छा चास्योपजायते ॥
 परिशृष्कमुखो दीनो न शय्यामभिनन्दति ॥ १४ ॥
 गात्रेण गात्रं * संपृष्टश्च (?) न च तिष्ठति वारणः ॥
 पांशुप्रमाणं सलिलमवगाहं च काङ्क्षति ॥ १५ ॥
 अतिस्विन्नस्य नागस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 स्विन्नस्य तु यथाव्याधिः प्रशान्तिमुपगच्छति ॥ १६ ॥

सम्पक्विस्वन्नविपर्यासे दुःस्विन्नमिति निर्दिशेत् ॥
 अतिरिक्तविरिक्ते च दुर्विरिक्ते च वारणः ॥ १७ ॥
 लक्षणं वक्ष्यते राजस्तन्निबोध यथातथम् ॥
 वातमूत्रे प्रचलतः करीषं चार्तवर्तते ॥ १८ ॥
 दोषाः सह करीषेण प्रचयवन्ते नराधिप ॥
 पश्चाच्छूलेष्वैव शुद्धस्तु अतिरिक्तस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥
 गूलं पार्श्वे सहृदये स्थाने न लभते सुखम् ॥
 दृश्यतेऽत्र करीषस्य चन्द्रकाण्यसृजोक्षितम् ॥ २० ॥
 दुर्बलो दुर्मनाः क्षामः परिशुष्कमुखो भृशम् ॥
 अतियोगे विरिक्तं तु विद्यादेभिः सुलक्षणैः ॥ २१ ॥
 अल्पदोषस्य महती मात्रा यस्य प्रदीयते ॥
 सा तस्य दोषं निर्हृत्य परिताप्य यथाशयम् ॥ २२ ॥
 अथवा जीवमादत्ते वारणस्य महीपते ॥
 इत्येतल्लक्षणं विद्यादतिरिक्तस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
 दुर्विरिक्ते गजे सिद्धिं प्रवक्ष्यामि महीपते ॥
 शीतमस्मै तु कवलं दद्यान्नागाय योगवित् ॥ २४ ॥
 सुखोदकेन पानार्थं परिषेकं च दापयेत् ॥
 भोजनादिविधिं कुर्यादानाहेषु यथास्मृतम् ॥ २५ ॥
 अस्निग्धस्य तु नागस्य चिकित्सां शृणु पार्थिव ॥
 स्नेहपाने यथा प्रोक्तो विधिः स्नेहं समाचरेत् ॥ २६ ॥
 अस्विन्नस्य तु नागस्य चिकित्सा तत्प्रवक्ष्यते ॥
 यदुक्तं पित्तमूर्छायां तत्पूर्वं संप्रदी(दा)पयेत् ॥ २७ ॥
 अस्विन्ने च यथायोगं पुनः स्वेदं समाचरेत् ॥
 सम्यग्धीनातिरिक्तानां निरुहाणां महीपते ॥
 वास्तिसिद्धौ विधिः कृत्स्नो निखिलेषु प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे उत्तराभिधाने चतुर्थस्थाने परिचारक-
 हेतुज्ञानं नाम चतुर्विंशीऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

चम्पायां हस्तिशालायां शिष्यैः परिदृत्तं मुनिम् ॥
 पालकाप्यमुवाचाङ्गः प्रणम्य प्राञ्जलिर्वपः ॥ १ ॥
 बहिः प्राणा हि पच्यन्ते दन्तवेष्टेषु दन्तिनाम् ॥
 गजा हया नराश्चैव सर्वेऽथ मृगपक्षिणः ॥ २ ॥
 आधारो हि महाब्रह्मशरीरस्य हि धारणात् ॥
 तस्योपयोगात्सर्वेषां प्राणो वर्धति (?) देहिनाम् ॥ ३ ॥
 तत्र तावद्गजानां मे संशयं वक्तुमर्हसि ॥
 बलेष्वभ्यधिका नागास्तेष्वायत्तो जपो हि मे ॥ ४ ॥
 न तेषां विहितं किञ्चिद्गजानां यद्वितं भवेत् ॥
 कस्मिन्नृतौ वा किं देयं किं मात्रं कीदृशं च यत् ॥ ५ ॥
 पल्लवं कुम्पलं वरुणः सर्वं चापि कुहङ्करम् ॥
 आदत्ते यवसं चैव विस्तरेण ब्रवीहि मे ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवानङ्गाय परिपृच्छते ॥
 यवसानि विचित्राणि कुम्पलं पल्लवानि च ॥ ७ ॥
 आग्नेयं तु तथा सौम्यं द्विविधं यवसं स्मृतम् ॥
 उदकं स्थलजं चापि द्विविधं जाङ्गलं च यत् ॥ ८ ॥
 द्विविधश्च विपाकोऽस्य मधुरः कटुकस्तथा ॥
 सौम्यं च मधुरं विद्यादाग्नेयं कटुकं भवेत् ॥ ९ ॥
 आहारं त्रिविधं विद्याद्गजेषु मनुजाधिप ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च रसैः षड्भिः पृथक्पृथक् ॥ १० ॥
 मधुराम्लकटुस्तित्तः कषायो लवणस्तथा ॥
 कफमारुतापिचानां रसेष्वेतान् ॥ ११ ॥
 द्विविधं चैतद्विहितं सर्वमेव तत् ॥
 तेषां विभागः प्रोक्तस्ते शरीरविचये मया ॥ १२ ॥
 तत्र तु त्रिविधो देशो ज्ञेयस्त्रिविधलक्षणः ॥
 अनूपो जाङ्गलश्चैव तथा साधारणोऽपि च ॥ १३ ॥
 बहुगुल्मलतावंशशैलो बभ्रुणोदकाः ॥
 बहुनिम्नोन्नतो यस्तु अनूप इति स स्मृतः ॥ १४ ॥

तत्राध्वन्या महास्थूला मृदुमांसा महोदराः ॥
 बहुवातकफाश्चैव अल्पपित्ताश्च वारणाः ॥ १५ ॥
 ह्रस्वखण्डः (*नृणामायो अल्पतृणनगद्रुमः ॥
 पर्याकाशसमश्चैव स देशो जाङ्गलो मतः ॥ १६ ॥
 तत्र क्लेशसहाः शूराः कठिनाङ्गाः स्थिरक्षणाः ॥
 ह्रस्वखण्डः) विषाणाश्च वारणा मनुजाधिप ॥ १७ ॥
 वातपित्तप्रकोपाश्च भवन्त्यल्पकफा गजाः ॥ .
 एवमालोक्य देशं तु ततः कुर्यात्क्रियापथम् ॥
 गजानामौषधं नित्यं यथादेशविभागतः ॥ १८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधानै चतुर्थस्थाने
 त्रिविधिनामाध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ रोमपादोऽङ्गराजो भगवन्तं पालकाप्यमभिवाद्याभिगम्य पप्रच्छ 'भग-
 वन्धम्यमानानां नागानां स्थानमुपपन्नानामतिकर्मणि चातिप्रयुक्तानां क्रमेण
 वर्णमसु प्रविचितं विधाय यवसाद्युपयुञ्जानाः पुष्टिमुपगच्छन्ति । केचिद्व्या-
 धिभिरभिभूताः । तत्र को हेतुर्यथा वने बलिनोऽरोगास्तु भवन्ति । तथा मे
 भगवन्व्याख्यातुमर्हसि' इति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्पालकाप्योऽब्रवीत्—अङ्गराज तत्र सर्वेषां हस्तिनां शरी-
 रे समास्त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणो भवन्ति । तेषां च प्रशमननिमित्तं षड्भा-
 भवन्ति । भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचतुर्विधाव्यवहार्यविषमप्रकृतेः केचिद्वर्णाश्च भवन्ति ।
 केचिद्बन्धव्याधित्वमापन्ना भवन्ति । तेषां यथाप्रकृतिस्तत्त्वबलात्साहचर्यग्रहा-
 ण्यवेक्ष्य रसानां पथ्यापथ्यप्रमाणं व्याख्यास्यामः । इह खलु भो नागानां
 वयोरूपविशेषा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मभ्यः समस्तुव्यस्तेभ्यः । तत्रास्य निमित्त-
 मुपादिश्यते सा तस्य प्रकृतिस्तद्रूपविशेषः । समास्तु तेषां प्रकृतयो भवन्ति
 तत्संप्रयोगेना(न)रूपसत्त्वबलादयः । अथ यस्य नागस्य समास्त्रयो दोषा
 भवन्ति । मध्यमे* यप्रकृतिमान्समत्वप्रयोगमेवाभिरामं सबलादिषूतमत्वं

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. 'ममध्यप्र' ।

प्राप्नोति । तस्मान्निविधाः शरीरदोषा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मणामन्योन्यविषम-
प्रयोगजनसामान्या(?) च कुक्षराणाम् ।

तत्र श्लोकः—

दोषाधिको भवेद्व्याधिः सामान्या प्रकृतिर्भवेत् ।

तस्मात्प्रकृतयो न स्युर्दोषाधिक्येन दन्तिनाम् ॥

अथ यो हस्ती वातप्रकृतिस्तस्येमानि सत्त्वशरीरायुषि लिङ्गानि वेदित-
व्यानि । यस्य हस्तिनः श्लेष्मस्यान्ते वर्षासु पित्ते प्रचीयमाने वातधातुर्बल-
वान्*..... । लेलिह्यमानेष्वरण्येषु प्रक्षीयमाणयवसेषु क्षीणोदक-
तृणाशयेषु †..... यवसोदकदिवसकरकिरणाभितापनादान-
विसरे काले †नागास्त्वमूलपल्लवाहारैरल्पमाणा भवन्त्यल्पशुक्राः । तथा दिव-
सकरकिरणाभिहतानामौषधीनामीषज्जलधरसंछन्नानामुपयोगात्प्रण(न)ष्टग्रह-
क्षत्रान्धकारमेघस्तनितनिर्घोषैर्विपसारङ्गविरूढं दृष्ट्याच्छस्त्रिकुलमीषत्कुमुदित-
वनस्पन्दाचारामशीतपरुषपवनाकम्पनादम्लमधुराः सर्वौषध्यः कटुतिक्तसमाया
भवन्ति । तासां तरुणबलादीनां चोपयोगाद्वातो बलवान्भवति, तदा संजा-
तकामः करी धेनुकां यदि समापाति तदा जाते प्रकृत्या वातिकस्तस्य
लक्षणानि सत्त्वशरीरबलवर्णतो भवन्ति । तद्यथाऽनवस्थितसत्त्वशरीरः,
स्पन्दनो भीरुश्चपलो लघुसंचारपनो नाध्वासमर्थः परिशृण्वस्रोताः स्थूलाल-
ण्डनस्त्रानुचरणस्तब्धः परुषच्छविस्तब्धरोमाऽमुसश्चलचित्ताविप्रमज्ज्योतिर्वि-
षमानसः प्रस*..... मूत्रपुरीषस्तीव्रकामो धेनुकामु रूढदन्तवदन*यनो
योऽल्परोमा ले*.....लो परिभ्रान्तलनसः सर्वकर्मसु विषमो विरूपाक्षो
बहुबहु*..... ह्यश्वद्वारयुक्तोऽलस्थाते च नित्यमनर्वास्थतचित्ताश्रिरग्राह्यः
सततोत्सुकः क्षुत्पिपासासहः प्रत्यर्थवेद्यतीव्र(†भारसहो विवृतान्धि(स्थ)शिरास्त्रा-
युविद्धाङ्गः स वातप्रकृतिः । तस्योपचारं वक्ष्यामि*..... प्रभूततैललवणमांस-
रसवन्मृतीपानम् । यवसकवलकुवलयानि वातहितानि । सर्वदा मधुराम्ललवण-
रसोपयोगश्च प्रशस्तः ।

मधुरैर्लवणैरम्लैः स्नेहमांसरसान्वितैः ।†

वातिको*वहार्थः स्याद*..... बलवान्गजः ॥

* आदर्शपुस्तकेषु त्रुटिचिह्नं न दृश्यते । † आदर्शेषु त्रुटिचिह्नं नास्ति ।

* 'दानावसरे' इति भवेत् । † नागास्त्वमूल इति भवेत् ।

* 'विषमासनः' इति भवेत् । † धनुर्द्वयान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

कषाये कटुतिक्तानां तथा च लघुक्षयोः ।
उपयोगादातुरः स्यादरोगोऽपि मतङ्गजः ॥
तस्मात्प्रकृतितत्त्वज्ञः प्रकृत्याऽनुगुणान्भिषक् ।
इत्या(त्य)न्नरस्या(सा)न्प्रविशेदारोग्यबलवृद्धये ॥

अर्थ यो गजः पित्तप्रकृतिस्तस्येमान्येव लिङ्गानि वेदितव्यानि—अथ खलु प्रावृढन्ते सलिलवृषितः सुरभिर्शिशिरेषु सलिलामृतं विस्तृष्टु वा वारिधरेषु घर्म-बाहुल्यादुःस्थानशयनस्य जलौघसंतिरुद्धविवारमार्गत्वादेव्यापामस्याग्निदौ-र्बल्यमुपजायते । ततः पित्तमुपचीयते । घनसंवृतदिवसकराकरणत्वात्सुकुमारी-कृते जीवनप्रनष्टे विषदिन्द्रायुधबलाहके निर्मदपरभृतसिखिकुले प्रच्छन्ने नभसि-तारागगदिग्वलये प्रफुल्लपद्मोत्पलकुमुदकलहारसुगन्धिजलाशये क्रौञ्चकारण्ड-वचक्रवाक्सारसानुगीतसरोदके प्रफुल्लवानीरासनसप्तपर्णबन्धुजीवे शरत्काले द्विरदः संसृष्टशुक्रसंचयो दिवा रात्रौ वा +..... ॥

कषायमधुराः शीता घर्मकाले क्रियाः स्मृताः ।
उष्णाम्ललवणाः स्निग्धाः शीतकाले विनिश्चिताः ॥
कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षाश्च काले साधारणे हिताः ।
सर्वेष्वेव तु रोगेषु मनसः संप्रसादनम् ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वेणुवीणास्वनैस्तथा ।
मनोन्य(ज्ञ)मधुराहारैस्तथा स्वच्छन्दचेष्टितैः ॥
श्लेष्मणा गुरुगात्रो हि स्तब्धत्वं मातरिभ्यः ।
पित्तेन परिदाहोऽयं सर्वैर्वा पीडितोऽस्म्यलम् ॥
अस्मिन्द्रव्येऽभिलाषं मे दुःखत्यङ्गमिदं मम ।
वृषितो ह्यवितृप्तोऽस्मि क्षुधितोऽस्मीति वा पुनः ॥
वदतां हि क्रियाः सर्वाः सुखदुःखनिबन्धनाः ।
आयुर्वेदधरैर्देक्षैरेकैकाङ्गव्यवस्थितैः ॥
नराणां च्वततो व्याधिरुपलभ्येत वा न वा ।
वधबन्धपरिक्लेशं प्राप्नुवन्त्यप्तिदारुणम् ॥
पानभोजनमप्येषां बलादेव प्रदीयते ।
देहि भूयो ममाऽऽलम्बं.....श्चायं समोऽधिकः ॥

+ त्रुटिचिह्नमादर्शत्रयेऽपि नोपलभ्यते ।

इतीमानामववतां दुःखादुःखमनुस्वयम् ।
 एवं व्याधिपरिज्ञानं कुर्यात्तस्मिन्निरूपणम् ॥
 यत्नतो विविधाकारैः.....दानैरुपलभ्यते ।
 यत्नतो व्याधिरूपाणि शास्त्रतत्त्वविभागतः ॥
 दुष्टदोषे परिज्ञानं यथावत्परिकीर्तितम् ।
 हस्तिनां हितकार्येण पालकाप्येन धीमता ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्थस्थाने
 पथ्यापथ्यविचाराध्यायः षोडशः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः करीषाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—‘अथ सलु भो यदा हस्तिनां वात-
 पित्तकफरुधिरसंनिपातैः पीड्यन्ते । मृत्तिकानाहदोषैर्वातपित्तकफव्याधिनिग्रहार्थं
 मिमानि पुरीषाणि देयान्यष्टाविति । तत्र गोमहिष्यजाविगजवाजिगर्दभोष्ट्राणां
 करीषाणि ।

गव्यं करीषं गुल्मार्शकृमिकोष्ठविशोधनम् । वातानुलोमनं पित्तलमानाह-
 मृज्जग्धवातगुल्मविषदुष्टेभ्यः सह मूत्रेण दद्यात् ।

अथ माहिषं करीषमुष्णवीर्यं तीक्ष्णं पादरोगार्दितेभ्यो नागेभ्यः शुद्धमेव
 दद्यात् ।

आजं करीषं तीक्ष्णमुष्णवीर्यं कृमिकोष्ठविशोधनं वातानुलोमनं मृत्तिकाभिला-
 षिपाण्डुरोगिभ्यः प्रसन्नायुक्तं दद्यात् । वाजिकरीषमुष्णवीर्यं तिक्तं कृमिकोष्ठ-
 हरं श्लेष्मविनाशनं मृत्तिकाभिलाषिपाण्डुरोगिभ्यो लवणयुक्तं दद्यात् ।

इमकरीषमुष्णवीर्यं त्वक्प्रलेपनार्थं दद्यात् ।

आविकमुष्णवीर्यं कृमिकोष्ठविशोधनं मृत्तिकाभिलाषिपाण्डुरोगिभ्यो दद्यात् ।

ओष्ट्रं श्लेष्महरं छविःप्रसन्नार्थं मृत्तिकाभिलाषिणे दद्यात् ।

गार्दभं करीषमुष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलाषिपाण्डुरोगिभ्यो लवणयुक्तं दद्यात् ।

इति करीषाण्यष्टौ गुणदोषज्ञो व्याख्यातानि ॥

अतःपरं मूत्रगुणान्व्याख्यास्यामः—

तत्र गवां मूत्रमुष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलाषिभ्यो दद्यात् ।

माहिषं तीक्ष्णमासं शोष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलाषिणे दद्यात् ।

अथ गजमूत्रं तिक्तमुष्णवीर्यं मृदोषाय दद्यात् ।

गार्दभमुष्णवीर्यं वातश्लेष्महरं मृत्तिकाभिलाषिणेदद्यात् ।

औष्ट्रमतितीक्ष्णं कृमिकोष्ठविशोधनार्थं दद्यात् ।

तत्र श्लोकः—

स्निग्धानां वारणानां च दातव्यमिति निश्चयः ।

सर्वदा प्रतिपानार्थं रूक्षाणां न प्रशस्यते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिचारचतुर्थस्थाने

करीषमूत्राध्यायः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ हुताग्निहोत्रं पालकाप्यं रोमपादो विनयात्प्रच्छ 'भगवन्पदेतद्व्यं रसोननामामृतामहोपदिष्टं तस्योत्पत्तिनिरुक्तानिष्टगन्धतां रसवीर्यविपाक उप-
युक्तं यथानयान्पाने व्याधीन्निहन्ति, अशेषेण तन्मे व्याख्यातुमर्हसि' ॥

तत्र प्रोवाच भगवाञ्श्रीपालकाप्यः—इह खलु भोः सुपर्णः पुरा जननी-
हेतोरारहरदमृतं विहायस्यतिवेगेन प्रलीनस्तस्यामृतभाजनात्संक्षोभात्ततो बिन्दु-
निष्पातादादिष्टभूमावनिष्टगन्धमल्लरसोनमूलं लघुशीघ्रविपाकि तीक्ष्णरसमिति
तस्माद्रसोनं रसोत्तमममृतसंभवं ब्रुवन्त्याचार्याः ।

तद्रसोनं मूले कषायरसं, बीजे मधुररसं, पत्रे तिक्तरसं, पत्राग्रे कदुरसं,
नाले लवणरसं, संधानजननं मलविशोधनमसृक्प्रसादनमग्निदीपनं तीक्ष्णो-
ष्णकटुकषयत्वाच्छ्लेष्मनिर्वहणम् । स्निग्धोष्णत्वादिनिलापहं माधुर्याद्रक्तपित्त-
प्रशमनम् । गुरुत्वाद्भलमुपकुरुते । पैहिल्यात् (?) स्नेहमाधुर्यगुरुत्वादिभिर्गुणैः
संनिपातमवकर्षति । विचित्ररसवीर्यगुणविपाकतो रसाद्रनम्(?) । तस्मा-
द्गुरुगमनविहतभग्नास्थिमपि(थि)तविर्युतमोटितजर्जरीकृतानामकामाशनयान-
निश्चिदानां च घृतयुक्तं रसोनं देयम् ॥ अन्नपानक्षीरफणितसंयुक्तं दद्यात् ।
तथा रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लक्षफिभ्योऽन्ये प्रमदक्षीणानामन्येषु च
सर्वरोगेष्वरोगाणां बलमांसविवृद्धयर्थं रसोनं दद्यात् । मृगमहिषवराहरोहितम-
त्स्यानां तम्रचूडबर्हिणलावृत्तिराणां च सूपशोषितेन रसोनं दद्यात् । वसवा-
रेण सञ्चूतेन शाल्योदनं च भोजयित्वा रसान्नसोनं देयम् । तेनास्य वृंहित-
शरीरस्य रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लाण्युत्साहबलवृद्धिर्भवति । क्षीरघृत-
संयुक्तं वि...पोतेभ्यो बलमांसविवृद्धयर्थं दद्यात् । यदा तु वर्षासु वातभूयिष्ठा

वारणा भवन्ति । मृद्वक्षणादुत्कर्णकवातगतिवातानाहस्कन्दपाण्डुरोगगलग्रह-
हस्तग्रहगुल्महृदयशूलगात्रापरसगदाम्न्यास्तम्भेषु च गले तिलयुक्तं दद्यात् ।
अनुपानं च प्रसन्नां फाणितयुक्तां दद्यात् । यदा तु हेमन्तशिशिरवसन्तेषु
भूयिष्ठश्लेष्माणो भवन्ति । म्न्यास्तम्भश्लेष्माशिरोरोगामिष्यणगलरोगकृमि-
कोष्ठपिटकातीसारव्रणदद्रुकण्डूश्वयथुविकारिणां त्रिफलात्रिकटुकविडङ्गचूर्ण-
संसृष्टं लथुनं दद्यात् । अनुपानं च सुखोष्णोदकमजाक्षीरमरिचचूर्णसंसृष्टं
दद्यात् । यदा तु शरद्रीष्मकालयो रक्तपित्तबाहुल्यं वारणानां भवति धर्म-
दाहश्च विषमदमत्तगघनस्निग्धदेहेभ्यश्च मृद्वीकाशर्कराचूर्णसंसृष्टं लथुनं दद्यात् ।
अनुपानं च मृद्वीकाशर्कराचूर्णसंयुक्तं क्षीरं दद्यात् । जीर्णे च जाङ्गल्यवरसानि
जूर्णीपाटपोटगलकुशकासपत्राणि च दापयेत् । अनन्तरं च शिशिरसलिले
पानार्थमपनयेत् । भोजनं पूर्वोद्दिष्टं दद्यात् । विंशतिपलिकमरणिं कृत्वा विधां
ह्लासयित्वा तत्तु भक्तुल्यं स्नेहं दद्यात् । अथवा तैलेन सर्पिषा वा सुक्षुण्णं
मृदास्थितं विधार्थयुक्तं शृङ्गं वा दद्यात् । हरितं मृदु विचित्रं यवसं फाणितो-
पनाहं दद्यात् । तीक्ष्णतिलोष्ठज्यवृष्टिशितवागदंदादिभ्यः (?) सर्वकालं रक्षणं
कुर्यात् । कमलकहलारबहुविषकुमुमविप्रकीर्णां भूमिभागां मनोज्ञामगुरु-
धूपितां होमपूजां सर्वतःसुलिप्तां शालां कारयेत् । शय्याभागं चास्य मृदुपां-
थुलसुखशयनं च करीपास्तृतं कारयेत् । अनेन क्रमयोगेन(ण) लशुनस्योप-
योगात्पण्मासाद्वर्षं वा वारणो दीप्ताग्निर्जनः स्थिरो बलवान्समधातुररोगो
लघुगात्रविहारश्च भवति । यावच्चोपयोगकालाद्विगुणपरिहारस्तावत्क्षीरं यवागूं
मधुफाणितसंयुक्तां दद्यात् । तदनन्तरं च क्षीरपानं भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यानि च
मधुराम्ललवणकटुकषायाणि शालयोदनं किञ्चिदम्लरसं दद्यात् । यथावर्ष-
प्रमाणमात्रायोगाधिकमजीर्णं वा प्रकृतिऋतुकालवेशसात्प्यादिविपर्ययो वा
लथुनमज्ञानात्प्रयच्छन्ति, तदाऽस्य कोष्ठे लथुनव्यापन्नमिमान्व्याधीजनयति ।
आनद्रकुक्षिहृदये पीडास्थाने च सुखं लभते । यवसकवलकुवलयपानाश्रभोज-
नादीन्नाभिनन्दति । पर्यश्रुमीलितनयनो ध्वानशीलो निद्रालुः पाण्डुरोगी
रक्तमेही च कृच्छ्रमेही च भवति । तस्मैवं लथुनव्यापन्नकोष्ठस्य स्नेहव्यापन्न-
चिकित्सितं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

कषायकटुतिकाद्या मूलनालादिजा रसाः ।
बीजमेवानुगच्छन्ति स्नापिताः क्षयैरविमभिः ॥

हीनक्रिया न सिध्यन्ति व्याधयो विविधा गजे ।
 तस्मात्कुर्वीत शास्त्रोक्तं विधिं सम्यक्चिकित्सकः ॥
 भक्षययोगप्रमाणज्ञो मात्रायोगविशारदः ।
 औषधानां विभागज्ञः स राजन्कर्तुमर्हति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे उत्तराभिधानपरिचारचतुर्थस्थाने
 लघुनकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 लवणे योगमाख्याहि हितं यत्करिणां भवेत् ॥ १ ॥
 रोमपादमिति ज्ञात्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 लवणं संप्रवक्ष्यामि सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ २ ॥
 बिल्वाम्रिमन्थस्योनाककाश्मर्यमथ पाटला ॥
 पाषाणभेदकं रोध्रमपामार्गस्त्रिकण्टकम् ॥ ३ ॥
 उभे हरिद्रे पाठा च तथैव च हरीतकी ॥
 रोमकं च विडं चैव सामुद्रं सैन्धवं तथा ॥ ४ ॥
 पिप्पली गृङ्गवेरं च मरिचानि च दापयेत् ॥
 चव्यामतिविषां हिङ्गुविभीतकफलानि च ॥ ५ ॥
 कुलीरगृङ्गी च तथा त्वचं निम्बकदम्बयोः ॥
 मातुलिङ्गं च कालां च विडङ्गामलकी तथा ॥ ६ ॥
 पूतिगन्धं च मुस्तां च काकमाची तथैव च ॥
 हपुषा श्वेतया सर्वं मूर्वा तेजोवतीमपि ॥ ७ ॥
 अम्बुष्ठां तिन्तिडीकं च कण्डशः परिकल्पयेत् ॥
 भागाः षष्टिपला ह्येते सूक्ष्मचूर्णीकृतः पृथक् ॥ ८ ॥
 द्वात्रिंशत्को हिङ्गुभागो मूत्रेण सह योजयेत् ॥
 पक्वं च तद्यथा सर्वं सम्यक्पिण्डीकृतं भवेत् ॥ ९ ॥
 गोमूत्रमथ दद्यात्तु दधि मृस्तु भिषग्वरः ॥
 अथ तत्संवृतं सर्वं स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ १० ॥
 तिप्ये चैव विपक्वं स्यात्स्वस्ति वाच्यं द्विजांस्ततः ॥
 निवास्य पञ्चरात्रं तु वैद्यशास्त्रविशारदः ॥ ११ ॥

दद्यात्तु कृमिच्छेदिस्यः श्रीनाथान्तरिक्षाय न ॥
 मदक्षीणाय नानाव संधा वे मिषमर्षसे ॥ १३ ॥
 एभ्यश्च मूलजं दान्तं विषयं वाऽपि कृमिभ्यम् ॥
 अजीर्णमसकृत्कृत्मानाहं न प्रयोक्तयेत् ॥ १३ ॥
 गजानामथवाऽश्वानां महिषाणां गवामपि ॥
 नरादीनामथान्येषां सत्त्वानां सर्वदा हितम् ॥
 एवमेतत्प्रयोक्तव्यं मिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ १४ ॥
 इत्येतदङ्गाय विशेषतो वै प्रोक्तं मया सर्वमिदं हिताय ॥
 संजीवनं चाग्निविवर्धनं च हितं गजानां ल्वणं यथावत् ॥ १५ ॥
 इति श्रीपालकाव्ये हस्त्यायुर्वेदे चतुर्थ उत्तरस्थाने ल्वणयोगोऽ-
 ध्याय एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

पालकाव्यमुवाचाङ्गो रोमपादो महायशः ॥
 गुणा ये पांशुदानस्य प्रमाणस्य च ये गुणाः ॥ १ ॥
 केषामदेयो देयो वा वारणानामुदाहृतः ॥
 येषु कालेषु वा दत्तो गुणोपेतः स्मृतः सदा ॥ २ ॥
 अथ पृष्टं यथोद्दिष्टं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥
 नितिलेनाङ्गराजाय यथाशास्त्रविनिश्चयः ॥ ३ ॥
 आरण्यो दम्पमानश्च दान्तश्चैव मतङ्गजः ॥
 पुराणश्चेति विज्ञेयाश्चत्वारोऽग्नी विनिश्चयात् ॥ ४ ॥
 आरण्यस्तु स विज्ञेयः स्कन्धहारेण (?) संयुतः ॥
 वाक्यादङ्कुशदण्डाभ्यां संज्ञां ऋषोऽतीव कुप्यते ॥ ५ ॥
 दम्पमानः स विज्ञेयो दम्प्यते यो मतङ्गजः ॥
 संग्रहेर्विप्रयुक्तश्च वधकन्धैश्च वारणः ॥ ६ ॥
 वाक्यादङ्कुशतोत्रैश्च क्रियां यः प्रतिपद्यते ॥
 स दान्त इति मातङ्गो नृपकारेणुदाहृतम् ॥ ७ ॥

* 'यो नैव' इति श्येत् । .

१ क. सदा स्मृतः ।

मुनिबद्धमदो दान्तो बलशीर्षसमन्वितः ॥
 प्रभावितो यो यत्रासी स पुंराणो मतङ्गजः ॥ ८ ॥
 वातारण्यं हन्तु तथा प्रमाथं पांशुमेव च ॥
 धारयेत्सर्वदा नागं संज्ञानिग्रहकारणात् ॥ ९ ॥
 दम्पमानस्य नागस्य क्रिया विश्रम्भकारणात् ॥
 नागं दान्तं यथायोगमभिनिश्चित्य शास्त्रवित् ॥ १० ॥
 कालाकालं प्रमाणं च पांशुं चेवाभिहारयेत् ॥
 नवस्येव पुराणस्य पांशुर्न प्रतिषिध्यते ॥ ११ ॥
 कर्मान्तरे च दातव्यः प्रमाथः पांशुरेव च ॥
 स पातात्प्रयत्नव्यश्च स भवेत्परिकर्मभिः ॥ १२ ॥
 वर्षासु ग्रीष्मकालेषु प्रमाथाहरणं भवेत् ॥
 एकेन बहुभिर्वाऽपि दोषैर्दुष्टस्य हस्तिनः ॥ १३ ॥
 पांशुं चैव प्रमाथं च सततं प्रतिषेधयेत् ॥
 मनसो हर्षजननः प्रमाथः पांशुरेव च ॥ १४ ॥
 मनसः प्रभवश्चैवमनीषिभिः ॥
 अथातः पांशुदानस्य वक्ष्यते गुणसंग्रहः ॥ १५ ॥
 अथ श्रद्धां च कुरुते तथाऽऽहाराश्रमं भवेत् ॥
 पांशुर्मत्तस्य नागस्य मनःसौख्यविवर्धनः ॥ १६ ॥
 पांशुर्बलस्य जननोविवर्धनः ॥
 पांशुरुष्णाभितप्तस्य जयसौख्यविवर्धनः ॥ १७ ॥
 पांशुदानगुणोपेतो रसधातुर्विवर्धते ॥
 रसतः शोणितं मांसं मेदोऽस्थीनि च दन्तिनाम् ॥ १८ ॥
 क्रमान्मज्जा च शुक्रं च वर्धन्ते तेन धावतः ॥
 पांशुदानगुणा ह्येते यथावत्समुदाहृताः ॥ १९ ॥
 एवमेतत्प्रमाथस्य गृणु चान्याः गुणानिमान् ॥
 मूलपङ्कपनयनं कण्डूविनयनानि च ॥ २० ॥
 लिक्षायूकाप्रशान्त्यर्थं ब्रथानां तु हिताय वै ॥
 केचित्प्रमाथं पांशुं च उक्तेनप्रदापयेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो रक्षाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये चतुर्थस्थाने पांशुदानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकमिश्रोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या रोमपादः प्रतापवान् ॥
 उवाच पालकाप्यं तु विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 सप्तधातूद्भवा चास्तु संग्रहे संप्रकीर्तिताः ॥
 मदावस्था मुनिश्रेष्ठ तत्र मे संशयो महान् ॥ २ ॥
 कतमं धातुमाश्रित्य प्रथमा संप्रवर्तते ॥
 द्वितीया कतरं प्राप्य तृतीया च महामुने ॥ ३ ॥
 (*चतुर्थी एश्वमी चापि षष्ठी चेवापि सप्तमी ॥
 कं कं धातुं समाश्रित्य प्रवर्तते महामुने) ॥ ४ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 रसाद्रक्ताच्च मांसाच्च मेदसोऽस्थस्तथैव च ॥ ५ ॥
 मज्जः शुक्राच्च राजेन्द्र मदावस्था प्रवर्तते ॥
 यदा छविः प्रसम्भा स्यान्निश्वासः सुरभिस्तथा ॥ ६ ॥
 सुमनाश्च भवेन्नागस्तथा रसगता वृष ॥
 मदावस्थाभिर्मां तां तु जानीयात्प्रथमां बुधैः ॥ ७ ॥
 एवमेव गुणाश्चास्य मुहुर्वृहति च द्विपः ॥
 आस्यं रक्तं च भवति वमयेतिवै भृशम् (?) ॥ ८ ॥
 तस्यावस्था द्वितीया स्याद्रक्ता सार्द्रकपोलिका ॥
 उज्जृम्भणपरश्चैव बृहन्नामः पुनः पुनः ॥ ९ ॥
 स्रवेदल्पं च कोशेन न च रक्तमदो भवेत् ॥
 साऽथोऽवस्था निबद्धा स्यात्तृतीया मांससंभवा ॥ १० ॥
 यदा च वर्धते क्रोधः स्याज्जृम्भणपरस्तथा ॥
 मेघे च पृथुले स्यातां युद्धे गूरश्च जायते ॥ ११ ॥
 गन्धे पटुत्वमायाति लाघवं चास्य वर्धते ॥
 वेगेऽप्युत्तमर्ता याति का.....श्च भवत्यति ॥ १२ ॥
 चतुरङ्गबलं हर्षादभिद्रवति निर्भयः ॥
 स्वाधीनश्च भवेद्दातुः वधेऽपि गजवाहिनाम् ॥ १३ ॥

* अनुव्रज्यान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'बुधः' इत्युचितम् ।

गजानां वृषमध्ये च तथा वाजिसमाजिषु ॥
 विवादेष्वपि नागानां नान्यक्रीढोपसंभ्रमे ॥ १४ ॥
 अन्तरापणभूम्यां च बालक्रीढाविहारयोः ॥
 उद्वहेद्राजमात्रांश्च मदे मेदोद्भवे गजः ॥ १५ ॥
 सवश्याङ्गत्वचापिण्यां(?) चतुर्थ्यां नियतं गजः ॥
 यदा त्वस्थीनि संप्राप्तौ मदो भवति दन्तिनः ॥ १६ ॥
 तदा भवेत्क्रोधपरः सर्वेषामेव भूमिप ॥
 रथमश्वं नरं वाऽपि हस्तिनं वा विशेषतः ॥ १७ ॥
 अन्यं वा किञ्चिदासाद्य सर्वं प्राणैर्वियोजयेत् ॥
 अतिक्रामति मर्यादां वार्यमाणः प्रपन्नतः ॥ १८ ॥
 किञ्चित्संज्ञो भवति निःसंज्ञश्च पुनर्द्विपः ॥
 तां क्रोधनीं मदावस्थां जानीयात्तस्य दन्तिनः ॥ १९ ॥
 अथ प्राप्ते तु मज्जानं तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्थानस्थो योऽपि गच्छन्वा जले मध्ये स्थितोऽपि वा ॥ २० ॥
 स च नोत्सहते गन्तुं क्रोधेन कलुषीकृतः ॥
 स्थानानि हस्तिनां याति बद्धानां क्रोधमूर्छितः ॥ २१ ॥
 मदादीनवसंधाय श्रुत्वा घण्टास्वनं तथा ॥
 अटित्वा सुप्रदेशान्वै स्थानमेवोपतिष्ठति ॥ २२ ॥
 एतां षष्ठीं मदावस्थां जानीयादतिवाहिनीम् ॥
 अथ शुक्रमनुप्राप्ते मदे रूपं निबोध मे ॥ २३ ॥
 अंधो न पश्यत्यपि च न शृणोति न बुध्यते ॥
 रात्रौ दिवा च स्रवति रोषश्चापि प्रजायते ॥ २४ ॥
 गन्धमस्या न तिष्ठति न चात्र प्रतिहस्तिनः ॥
 निराहारस्य चाप्यस्य न भवेत्प्राणतः क्षयः ॥ २५ ॥
 मन्यन्ते केचिदाचार्याः रिष्टमेवेति हस्तिनाम् ॥
 अवस्थां सप्तमीं प्राप्य नैव जीवति वारणः ॥ २६ ॥
 संभिक्षा मदमर्यादा मदकाष्ठा परा वृष ॥
 स कृत्वा मुचिरं नागो मदविच्छर्दिमुत्तमाम् ॥ २७ ॥
 क्षीणतोये यथा मेघो विच्छायाति(?) वृषोत्तम ॥
 तथा क्षीणमदो नागः प्रशान्तिमुपगच्छति ॥ २८ ॥

तत्रावि... तु वक्ष्यामि यथा सै मृ(त्रि)पते मजः ॥
 अथ वायुः कफश्चैव पित्तं रुधिरमेव च ॥ २९ ॥
 कुप्यन्ति सहिताः सर्वे स च कीपः सुदारुणम् (ः) ॥
 ते तु शुक्रमनुप्राप्ता वातपित्तकफाक्षयः ॥ ३० ॥
 शोणितं चापि ते सर्वे विनाशयन्ति वारणम् ॥
 अस्थिप्राप्ते क्षयं याति मज्जाप्राप्ते तथैव च ॥ ३१ ॥
 न तु शुक्रमगते राज्ञीवति द्विरवः कथित् ॥
 सा सप्तमी मदावस्था स्वमूर्त्या दिव्यसंभवा ॥ ३२ ॥
 प्रभिन्ना वारणेन्द्रस्य सहसा देहमाविशेत् ॥
 न तां धारयितुं शक्ताः प्रतिदेहे मतकुजाः ॥ ३३ ॥
 विशेषछाया यथा देहं सर्वेषामेव देहिनाम् ॥
 देहं तथा दिवमहो हस्तिनं प्रविशेन्नृप ॥ ३४ ॥
 गलमेतविशेषेण घर्षयत्यपि सर्वशः ॥
 आति.....तः समाम्यथ वर्धन्तेऽस्थीनि दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 मेदो मांसं च रक्तं च पित्तं श्लेष्मा च मारुतः ॥
 उदीर्यन्ते ग्रहर्षेण मेदस्तेनास्य जायते ॥ ३६ ॥
 दशां तृतीयां संप्राप्ता ये माद्यन्ति मतकुजाः ॥
 असंजातमदास्ते ते मदास्तेषु विपद्यते ॥ ३७ ॥
 संप्राप्ता विंशतिं ये च मदं ब्रह्मन्ति दन्तिनः ॥
 ताव च ग्राहयेद्वाजा द्विरदान्भिन्नविशकान् ॥ ३८ ॥
 यः पञ्चाशत्तमाभित्य मदावस्थां(स्था) प्रवर्तते ॥
 तत्र तत्र हि सा प्रोक्ता तव प्रीत्या मयाऽनघ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तराभिधानपरिचा-
 रचतुर्थस्थाने मदावस्थानामाऽध्याय एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

ग्राह इत्युदितः पूर्वं तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

१ क. °विधिं तु व° । २ संवृणते । ३ ल. °मत्तं वि° ।

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 द्वौ ब्राह्मो कीर्तितौ राजभारीस्तन्नुक एव च ॥ ३ ॥
 तयोर्नागसमुत्पत्तिस्थानं रूपं च मे शृणु ॥
 नागसत्त्वं महाराज गजं वृद्धात्परिदम ॥ ३ ॥
 नागसत्त्वपरिज्ञानमिदं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥
 श्वसनः स्निग्धनीलाभः यश्चार्धतनुरायतः ॥ ४ ॥
 नीलच्छविर्दीर्घहस्तु निद्रालुः सूक्ष्मनिःस्वनः ॥
 सकल्माषायतकरस्तान्निह्रायतच्छविः ॥ ५ ॥
 उदग्रः स्थूलहस्तश्च पिङ्गरक्तान्तलोचनः ॥
 वारिजानां सगन्धो यो यवगण्डाम्रियश्च सः ॥ ६ ॥
 पीनस्कन्धोऽल्पकर्णश्च चित्रपक्षोऽल्पपेचकः ॥
 स्वप्रशीलस्तथाऽत्यर्थं स्वरे क्रूरे विशङ्कते ॥ ७ ॥
 वृष्टिवाताशनिज्योत्स्नाधूमं चापि पिबेत्सदा ॥
 नागसत्त्वः परिज्ञेयो नागस्य तरलो जयः ॥ ८ ॥
 नागजात्पस्य नागस्य नित्यं नागजलाशयात् ॥
 भयं भवति कालेन ततो नागत्वमिच्छति ॥ ९ ॥
 नागपाशपरिक्षिप्तमवश्यं वशमागतम् ॥
 तदा नागं हरत्याशु प्रत्यर्थं न तु विक्रमात् ॥ १० ॥
 मणिरत्नोज्ज्वलशिरःस्वस्तिकाङ्कविभूषितः ॥
 घोरो विचुचलज्जिह्वस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाविषः ॥ ११ ॥
 अनुगच्छति गच्छन्तं सुदीप्तो भाभिरव्ययः ॥
 कषायमणिभिर्युक्तो ह्यमोघो ह्यजरामरः ॥ १२ ॥
 तस्माद्भ्रदेषु देशेषु नागानामालयेषु च ॥
 (*दीप्ततोयासु वापीषु कूपेष्वावरणकेषु च ॥ १३ ॥
 सरस्सु च निभीयेषु(?) गिरिप्रस्रवणेषु च ॥
 तीलगम्भीरतोयासु सावर्तासु* नदीषु च ॥ १४ ॥
 उत्पलं कुमुदं वाऽपि पद्मं फोकनदं तथा ॥
 विवर्णं दृश्यते यत्र तत्र वाच्यो द्विमस्तकः ॥ १५ ॥
 नैव क्रीडेद्गजस्तेषु नागजातो विशेषतः ॥
 स्थानेष्वेतेषु नियतं नागानामालयो भवेत् ॥ १६ ॥

* अनुश्लिष्टद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कमुस्तके ।

चतुर्दशामभावास्थां कृष्णाष्टम्यां तथैव च ॥
 पञ्चम्यां चैव शुद्धिता नामाः क्रीडन्ति ते सदा ॥ १७ ॥
 तस्मात्तेषु विशेषेण नागतीर्थं विचर्जयेत् ॥
 अवश्यमवज्ञाहस्तु कार्यः कार्यवशाच्चदि ॥
 ग(गा)रुडेन विघ्नानेन रक्षां कृत्वाऽवतारयेत् ॥ १८ ॥
 हेमजेर्विविधैर्मन्त्रैर्द्विजोक्तैश्च विशेषतः ॥
 पुज्योऽस्यः समुद्दिश्य प्रयतश्च बाँडं हरेत् ॥ १९ ॥
 इति नमस्तत्त्वमृत्युनागानां तु प्रकीर्तितः ॥
 एवं श्रुत्वाऽङ्गुष्ठपतिः पुनः प्रष्टुमथाब्रवीत् ॥ २० ॥
 भवन्ति(?) तन्तुकस्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 उत्पत्तिं च प्रभावं च प्रभवं चैव कीदृशम् ॥ २१ ॥
 सूत्राणां सूत्रकश्चैव किमर्थमभिधीयते ॥
 नागसंज्ञाकृतं चास्य ग्राहत्वं वा महामुने ॥ २२ ॥
 कः प्रजानामभावाय को धर्मान्मानुवर्तते ॥
 गजप्राणा हि वस्युभ्यः प्रजारक्ताश्च पार्थिवाः ॥ २३ ॥
 महान्तोऽपि हि संघाता बलिनो बलवत्तराः ॥
 नालमेकस्य करिणः सत्त्वस्यान्वर्थवेदिनः ॥ २४ ॥
 दैत्यदानवसंघाताः प्राप्य दिग्धारणाग्रणे ॥
 क्षयं नीत्वा मुत्सरसैः ससैन्यबलवाहनाः ॥ २५ ॥
 प्राकारभूताः सपदि वारणाः शत्रुवारणाः ॥
 जयन्ति परसेन्यानि प्रसङ्गं बलवत्तया ॥ २६ ॥
 यथा ते नाभिभूयन्ते मुच्यन्ते ग्राहतो हिताः ॥
 रहस्यमत्र यद्ब्रह्मन्प्रप्यार्ज(?)मिह तद्ब्रह्म ॥ २७ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्कुराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 कदाचिदपि संमर्दात्संकुद्धस्य महात्मनः ॥ २८ ॥
 सर्वलक्षणयुक्तस्य गजस्यैरावणस्य वै ॥
 मदवेगपरिभ्रष्टाः पतितास्तु महीतले ॥ २९ ॥
 बिन्दवस्तेऽश्रुभिः श्लिष्टाः पवनेन समीरिताः ॥
 शक्रगोपसवर्णाश्च जनयन्त्यजरामरम् ॥ ३० ॥

गोक्षीरहिमसंकाशं वेगतन्तुकमव्ययम् ॥
 मयेन मदसंकाशमत्यर्थबलमेजसम् ॥ ३१ ॥
 महामेघनिकाशानां गजानां विनिपातनम् ॥
 नदीषु नीलतोयासु पद्मोत्पललतासु च ॥ ३२ ॥
 सुनिगूढासु रम्यासु नित्यं तिष्ठन्ति तन्तुकाः ॥
 सलिलस्य तु यो देशः सेव्यते नापि पक्षिणा ॥ ३३ ॥
 सजीवाः सकृदावर्ता दृश्यन्ते यत्र निम्नगाः ॥
 विवर्णं वा जलं यत्र शब्दं (?) चापि न लक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 अत्युष्णं चातिशीतं च तन्तुकं तत्र निर्दिशेत् ॥
 यस्माद्दृष्ट्वात्यतो ग्राहः सूत्राभः सूत्रतन्तुवत् ॥ ३५ ॥
 तन्तुवद्वर्धते यस्मात्तस्मात्तन्तुकमुच्यते ॥
 अवध्यत्वादमोघस्तु दारुणः सलिलाशयात् ॥ ३६ ॥
 नागराजमदोत्पन्नास्तेन नागा इति स्मृताः ॥
 न तस्य दृश्यते वक्त्रं न लाङ्गूलं न चोदरम् ॥ ३७ ॥
 लूतीकाजालवत्सूक्ष्मः सर्वतो वाऽपि लक्ष्यते ॥
 तदर्थं तस्य बलिनो विनियोगगतस्य च ॥ ३८ ॥
 मदोत्पन्नस्य सहसा विनयातिमदस्य च ॥
 भोगप्राप्तस्य करिणः प्राणवत्परिवेपते ॥ ३९ ॥
 नागस्य तन्तुको हन्ति स्पृशन्नेव बलान्नृप ॥
 अदृष्टकायस्य जले तन्तुकस्य यदृच्छया ॥ ४० ॥
 न वध्यो दृश्यते यस्मात्सर्वथा भोगमाचरेत् ॥
 नाग्निना न च शस्त्रेण नौकाभिर्न बलेन च ॥ ४१ ॥
 न शक्यः शङ्खशब्दैश्च तस्य मोक्षो विशां पते ॥
 गृहीतशस्त्रान्पुरुषान्निहस्तांस्तथाऽपरान् ॥ ४२ ॥
 छिद्यते नातिशस्त्रेण दह्यते दहनेन च ॥
 दृष्ट्वा श्रुत्वाऽथ भो राजन्बहुशः परिवर्धते ॥ ४३ ॥
 तस्मादेवं न कुर्वीत तन्तुकेनादिते गजे ॥
 स गजेन्द्रमदोत्पन्नो येन शाम्यति तच्छृणु ॥ ४४ ॥
 मेषगृह्णेण चोत्थाप्य कूर्मपृष्ठे निपात्य च ॥
 आदित्यकिरणैः स्पृष्टस्तुषार इव शाम्यति ॥ ४५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रबन्धने वृद्धपाठे चतुर्थे उत्तरस्थाने
नागतम्बुकब्राह्मण्योद्धर्तमिश्रचमः ॥ ३२ ॥

अथ प्रपञ्चिशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
हितार्थमग्नवीक्षाक्यं गजायं तत्त्वदर्शनः ॥ १ ॥
भगवन्भूयते मृत्युर्गजानां जलजो गजः ॥
तत्र वेदितुमिच्छामि भगवन्संशयो हि मे ॥ २ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
गृणु राजल्लले यादृग्यस्मिंस्तिष्ठेज्जलद्विपः ॥ ३ ॥
अगाधमतिसंस्निग्धं जलं यच्च सफेनिलम् ॥
सबुधुदं सनिर्घोषं पक्षिमिर्यक्तं सेव्यते ॥ ४ ॥
असौम्यं दर्शने यच्च तस्मिंस्तिष्ठेज्जलद्विपः ॥
वदनं वारणस्यैव दन्तान्किकरमस्तकाः ॥ ५ ॥
पादाश्चास्य समास्तस्य अहनाभिनत्वास्तथा ॥
स्यलायतो महावंशः पृष्ठकर्णो महोदरः ॥ ६ ॥
छविश्च कण्टकाकीर्णो मुखं दंष्ट्राकुलं महत् ॥
शेषं च मकरस्यैव स ज्ञेयो जलवारणः ॥ ७ ॥
श्रुत्वाऽस्य गर्जितं सच्चः पीत्वा च तज्जलं गजाः ॥
आयुःसत्त्वबलोपेता वयस्या नीरुजाः स्मृताः ॥ ८ ॥
यस्मान्निग्रयन्ते तस्मात्तं देशं क्लेशेन वर्जयेत् ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्याममावास्यां च धार्मिकः ॥ ९ ॥
मदीयज्ञविधानेन बलिं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
महीपालाङ्गणं विद्वान्सम्यग्ग्राहणस्तत्तमः ॥ १० ॥
पानेऽवसाहे मातङ्गो यदि तद्गोचरो भवेत् ॥
मृत्पिण्ड इव निर्दीर्घो विरूपं यात्यती मनाक् ॥ ११ ॥
उच्यतेऽत्र क्रिया येन मुक्तो नागो भवेत्सुखी ॥
यौ निषग्गलमातङ्गाद्भवेत्तं नरोत्तम ॥ १२ ॥

सम्पत्संपूजयेद्राजा वैद्यं वस्त्राभूषणैः ॥

* इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाङ्गेन प्रणोदितः ॥ १३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये इस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने उत्तराभिधानपरिवारचतुर्थे
स्थाने जलहस्तिलक्षणं नाम त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

जलौकालाबुशङ्गाद्यैर्षट्कुं रक्तमोक्षणम् ॥ १ ॥

तदशेषेण भगवन्सम्पगारुयातुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ २ ॥

जलौकानां विधानं तु यथाशास्त्रमुपायतः ॥

शोणितस्थापनार्थाय यथोक्तान्योषधानि च ॥ ३ ॥

द्वादशैव जलौकानां जातयः परिकीर्तिताः ॥

षडत्र सविषा ज्ञेया निर्विषास्तु षडेव हि ॥ ४ ॥

पुष्करेषु प्रजायन्ते मधुराम्लं हि तज्जलम् ॥

अवन्तिविषये चान्या वत्सं(?) भूमीचरन्ति च ॥ ५ ॥

कलिङ्गेष्वपरान्ते च मध्यदेशे तथा परः ॥

कुशमुष्करसोनेषु जायन्ते ऊषरेषु च ॥ ६ ॥

पाञ्चाले यवने चैव सन्ने पाण्ड्ये तथैव च ॥

एते देशाः समारुपातास्तव राजन्यथाक्रमम् ॥ ७ ॥

षडत्र सविषा उक्तास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

कृष्णाञ्जननिभा या च कृष्णवक्त्रा च या भवेत् ॥ ८ ॥

मस्तकश्चातिविपीनो (?) विज्ञेया विषमाहिताः ॥

दीर्घायता यथा वल्ली विज्ञेया कर्बुरा नृप ॥ ९ ॥

मण्डूककुक्षिर्भवति स्वल्पेन पित्ति(शि)तेन च ॥

तृतीया बलवा नाम विमुखी पापलक्षणा ॥ १० ॥

भवेत्सुमुखी पार्श्वी तथा रोमशमस्तका ॥

मुखं च कृष्णं भवति लामतिः ॥ ११ ॥

* 'प्रत्यन्तरोल्लिखितं सूक्तिरत्नाकरात्' इति त्रिष्वप्यादर्शपुस्तकेषु संदर्भमध्य
एवेतः प्राक्समुपलभ्यते ॥

इन्द्रायुधनिभप्ररूपा ऊर्ध्वराजीमुक्ता च या ॥

यस्मिन्वसति तोये च साऽतिभास्करवर्चसा ॥ १२ ॥

.....मसाध्यां तां विनिर्दिशेत् ॥

इन्द्रायुधनि.....ज्ञा गृणु सामुद्रिका ह्यपि ॥ १३ ॥

पित्तला भवति सक..... ॥

या पुष्पाञ्चितसर्वाङ्गी विज्ञेया पञ्चमी तु सा ॥ १४ ॥

गोविन्दना भवेत्पृष्ठी गृणु तस्यापि लक्षणम् ॥

भवेद्गोवृषस्या नरेश्वर ॥ १५ ॥

कायश्च वृत्तो भवति सविषा तु विनिन्दिता ॥

षडेताः सविषा ज्ञेया निर्विषास्तु निबोध मे ॥ १६ ॥

पिङ्गला प्रथमा ज्ञेया बहु मुञ्चति शोणितम् ॥

हरिद्वर्णा प्रशस्ता च प्रशस्तां तां विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥

शङ्कुवक्त्रा द्वितीया च सुतगन्धमुखी भवेत् ॥

कायश्च वृत्तो भवति विद्यात्तामपि निर्विषाम् ॥ १८ ॥

कोटीकाभा भवेदन्या स्निग्धवर्णा च या भवेत् ॥

मूषिकाभा चतुर्थी च.....पतो वर्णतश्च या ॥ १९ ॥

स्पृष्टा भवति दुर्गन्धा पुण्डरीकमुखीं गृणु ॥

पुण्डरीकपलाशाभं मुखं यस्माद्विजायते ॥ २० ॥

एषाऽपि निर्विषा राज्ञः गृणु शावरिकामपि ॥

मनःशिलाभा रुचिरा व्याविद्धा वा प्रहृदयते ॥ २१ ॥

कचिन्मृद्धी च भवति कपिशां तां विनिर्दिशेत् ॥

हरिता पत्रवर्णाभा प्लवकुमष्टादशाङ्गुला ॥ २२ ॥

.....केचित्तत्र न संशयः ॥

न तां मनुष्यः सहदे गजानामुत्तमं हि सा ॥ २३ ॥

इत्येता निर्विषाश्चैव व्याख्याताश्च जलौकसः ॥

जातीस्तासां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ २४ ॥

पाण्डुदेशे तथा सङ्गे जाताश्च पवनेषु याः ॥

एता विशेषतः श्रेष्ठास्त्ववकाशाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥

एता महाशनाः प्रोक्ता विशिष्टाः सर्वकर्मसु ॥

नवपङ्काशया ज्ञेयाः संकीर्णं न चरन्ति तु ॥ २६ ॥

स्थूलमध्याल्पकायाश्च परिक्लिन्ना तु या भवेत् ॥
 अध्य(ध्या)यता तु या राज्ञं जलौकास्तां विनिर्दिशेत् ॥ २७ ॥
 मृत्तिकां शालिपिष्टां च माषचूर्णमथापि वा ॥
 विरुक्षयेज्जलौकार्थमर्दयेत्सृज्यास्तु या ॥ २८ ॥
 शुक्लेन चापि वस्त्रेण सर्वतः परिवेष्टयेत् ॥
 निबद्धाः सर्वतः कृष्णां मुखमूलमपागृणोत् ॥ २९ ॥
 ततः शरावमध्ये च काश्चने वाऽथ भाजने ॥
 तत्रैतां निक्षिपेदाश्च वस्त्रमासाद्य तत्त्वतः ॥ ३० ॥
 जलैर्निर्वापयित्वा तु जलौकास्ता भिषग्वरः ॥
 क्षीरेण श्वघृथं लिम्पेदथवा शोणितोक्षिताम् ॥ ३१ ॥
 दद्याच्छस्त्रपदं चापि तस्मिन्ग्रहणहेतुकः ॥
 जलौकाभिर्गृहीते तु शोणिते तस्य हस्तिनः ॥ ३२ ॥
 कृते दोषापहरणे शोणितं न विदह्यते ॥
 कृत्वाऽश्वस्त्रसंकाशं मुखं निवसति ॥ ३३ ॥
पित्वा तु तदा गृह्णात्यसंशयम् ॥
 आदंशस्तुद्यते यस्तु कण्डूमांश्चैव जायते ॥ ३४ ॥
 शुद्धवारि नाक्षिप्रं तमवगाहयेत् ॥
 दंशं शोणितगन्धेन या तु नैव विमुञ्चति ॥ ३५ ॥
 ततः सैन्धवचूर्णेन प्रतिसार्य जलायुकाम् ॥
 हस्तेन तां ग्राहयित्वा ततो निष्पीडयेद्भजम् ॥ ३६ ॥
 ये च वर्णाः समाख्याताः शोणितस्य पृथक्पृथक् ॥
 तान्वर्णान्वा निरीक्षेत निःसृते शोणिते भिषक् ॥ ३७ ॥
 इन्द्रगोपकवर्णं तु शुद्धं स्याद्यदि चैतरम् ॥
 तस्मात्तं निःसृतं कुर्याद्रक्तमाशु विजानता ॥ ३८ ॥
 न ह्यदृष्टे प्रकोपे च ॥
 ईषज्जातं तु रुधिरं न व्याधिरतिवर्तते ॥ ३९ ॥
 दोषोर्वेशं च शमयेच्छीर्तलैर्मधुरैस्तथा ॥
 पूर्वमम्लाभिः कीर्तितास्ते जलौकसः ॥ ४० ॥
 यदि वा कुशलो वैद्यः सविषामवतारयेत् ॥
 विकारस्तत्र कात्स्न्येन यथावदुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

भावसंयममुपासीनः कथं भवति वारुणः ॥
 पूर्णं क्षयिकमस्तु सार्वभौमः सदाविदे ॥ ४२ ॥
 भेषजं हविषा यत्र सारधेरनुसाधो विपद् ॥
 अनेन विविधा वैद्यो यः क्षिप्यं कुर्वते सदा ॥
 अग्रमत्तश्च दक्षश्च स ऋग्यजुः पुष्टिमावहेत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने जलोका-
 प्यायश्चतुर्विंशः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुपासीनं पप्रच्छाङ्गो महायशः ॥
 उपसर्गो हि नागानां कथं भवति वारुणः ॥ १ ॥
 कथमाशु विपद्यन्ते बहवो वारुणा मुने ॥
 साध्येरपि मदेयुक्ता रिष्टैरपि विना क्षताः ॥ २ ॥
 श्रेष्ठो वा म्रियते सद्यः कथमेको मतङ्गजः ॥
 महाकायेषु मरणं सद्य एव यथा मुने ॥ ३ ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि सर्वमेतन्महामुने ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 गृणु राजन्यथातथ्यं यन्मा त्वं पृष्टवानसि ॥
 यदाऽऽकम्प्य मृगशिरस्तिष्ठत्यन्यतमो ग्रहः ॥ ५ ॥
 राक्षो वा जन्मनक्षत्रं ग्रहः कश्चित्प्रबाधते ॥
 यस्मिन्देशे पशुपतिर्विष्णुश्चापि न पूज्यते ॥ ६ ॥
 देवतानि च सर्वाणि भूतानि विविधानि च ॥
 उपसर्गस्तदा राजकायसे मणनाशनः ॥ ७ ॥
 यदा च मन्त्रशालासु न मांसरुधिरौ कलिः ॥
 पश्चाच्छिद्रेषु सर्वेषु भूतानां न निवेद्यते ॥ ८ ॥
 शान्तिर्न क्रियते यत्र सर्वपापप्रशान्तये ॥
 भूतानि तत्र विविदेर्ष्याधिक्यैश्चरन्ति हि ॥ ९ ॥

* 'राक्षः' इति तूक्तम् ॥

पाकलो च महाघोरे रौद्रो वैष्णव इव च ॥
 द्रो लो च घोरावत्यर्थं कृषिणो गजनाशनौ ॥ १० ॥
 तयोरन्यतमो मोहाच्चदा विशति पाकलः ॥
 दुताशनार्चिप्रसिधेर्व्याविद्रेकध्वमूर्धजेः ॥ ११ ॥
 लम्बभूर्वक्त्रमांसश्च महाकर्णो महाभुजः ॥
 सिन्दूरसदृशमेश वदनैर्जिह्मलोचनः ॥ १२ ॥
 शुकपत्रसवर्णाभिः श्मश्रुभिर्व्यापिताननः ॥
 दंष्ट्रायुगेन(ण) तीक्ष्णेन करालेनेन्दुवर्चसा ॥ १३ ॥
 अश्वमुखो नीलकण्ठः पृथूरस्को महाशिरः ॥
 महाजानुः शृष्कजङ्घः पृथुपादो बृहन्नखः ॥ १४ ॥
 कपालमालाभरणः शूलधृग्विश्वतोमुखः ॥
 तथा स्वद्राङ्गपाणिश्च नानाप्रहरणायुधः ॥ १५ ॥
 व्याघ्रचर्मवृत्तश्चर्म वितत्याऽऽर्द्रं गजोद्भवम् ॥
 मुक्तादृहासो विनदन्विविधान्भैरवात्रवान् ॥ १६ ॥
 दीप्तमुल्लालयश्चूलमुद्रमन्मांसशोणितम् ॥
 विचित्रानेकरूपश्च युगाग्रिरिव दुःसहः ॥ १७ ॥
 बिभ्राणश्चैव शिरसा शृतं गजकलेवरम् ॥
 बहुबाहुमुखः पांशुरदृश्योऽन्यैश्च देहिभिः ॥ १८ ॥
 केवलं वारणैर्दृश्यो घोरः प्राणविनाशनः ॥
 रूपेणानेन चरति पाकलः सर्वकोपजः ॥ १९ ॥
 वैष्णवोऽप्यतसीपुष्पश्यामस्ताम्रायतेक्षणः ॥
 विद्युच्छोलबृहज्जिह्वो विकटो वामनाकृतिः ॥ २० ॥
 चलस्फिगलम्बजठरः पिङ्गकुञ्चितमूर्धजः ॥
 दारितास्यो महाहस्तश्चिपिटोऽतिमहाभुजः ॥ २१ ॥
 वाराहमुखदंष्ट्रश्च नरसिंहाकृतिः पुनः ॥
 दंष्ट्रान्तरविलम्बैश्च मानुषैश्च कलेवरैः ॥ २२ ॥
 वारणास्थिमयं दाममभिरुद्धं महद्बहुवत् ॥
 क्रीडमानो विवृताक्षो मृतेर्गजकलेवरैः ॥ २३ ॥
 शिवाक्रव्यादगोमायुप्रभृत्यनुगतः सदा ॥
 नेत्राभ्यां वदनाच्चैव मुहुर्ज्वालां समुत्सृजन् ॥ २४ ॥

सशिरस्कं महाचर्मं कृत्वा गजमयं ध्वजम् ॥
 हरिच्छमञ्जुमुखैर्वैरेर्दक्षि रोमभिराश्रितः ॥ २५ ॥
 व्याविद्धवक्त्राग्निलवेजीवितं दन्तिनां दहन् ॥
 वेष्णवेश्मापरैश्चिह्नैर्युतो वै घोरदर्शनेः ॥ २६ ॥
 ज्वररूपी स्वयं मृत्युः सद्यो गजविनाशनः ॥
 स तेन रूपेण यदा गजान्विशति पाकलः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा ता तादृशं रूपं पाकलस्य भयानकम् ॥
 वातः श्लेष्मा च पित्तं च दन्तिनो रक्तमेव च ॥ २८ ॥
 सर्वं भयेन देहस्थं भयाधिकात्प्रकुप्यति ॥
 यदा मुखेन चाऽऽगत्य जघनेनावतिष्ठते ॥ २९ ॥
 गजदेहं च सहसा यदा विशति पाकलः ॥
 गजस्योभयतो वाऽपि घातवो भयपीडिताः ॥ ३० ॥
 भिन्दन्ति हृदयं देहात्ततो नागो न जीवति ॥
 यदा मुखेन चाऽऽगम्य मुखेनैव निवर्तते ॥ ३१ ॥
 (* जघनेन यदाऽऽगम्य जघनेन निवर्तते ॥
 तदा जीवयते नागः सिद्धिस्तत्र विनिश्चिता ॥ ३२ ॥
 बलिकामो यदा वाऽपि गजं दृष्ट्वाति पाकलः ॥)
 तदा जीवयते नागः सिद्धिस्तत्र विनिश्चिता ॥ ३३ ॥
 एतत्पाकलविज्ञानं चरतः शृणु लक्षणम् ॥
 गजदेहं समाविश्य कामरूपी च कामगः ॥ ३४ ॥
 वसाशोणितमांसानि वातपित्तकर्मास्तथा ॥
 दूषयित्वा तु कर्माणि कुन्तत्यन्तर्गतो ज्वरः ॥ ३५ ॥
 क्रुद्धः स्वामी बृहस्पेव गृहमध्यगताञ्जनान् ॥
 हेतुना येन मातङ्गा ज्वरं पश्यन्ति रूपिणम् ॥ ३६ ॥
 प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च अग्निशापकृतं भयम् ॥
 प्रविष्टोऽग्निर्यदा वासे शमीमर्भस्थितो भजे ॥ ३७ ॥
 त्रिविशानां समारुपातस्तस्मै तामग्निरुक्तवान् ॥
 मूका भूत्वा ज्वरं घोरं दृष्ट्वा पाकलरूपिणम् ॥ ३८ ॥
 न वै सेत्स्यथ वः शक्तिं ज्वरार्ताश्च मरिष्यथ ॥
 हेतुनाऽनेन भीतास्तै ज्वरं दृष्ट्वा द्रवन्ति तु ॥ ३९ ॥

व्याधिं हृष्टैव हरिणास्ततोद्विग्ना विचेतसः ॥
 अश्रूणि मूत्रं लालां च सकृन्मूत्रन्ति चासकृत् ॥ ४० ॥
 विमुच्य आरवं घोरं वेपमाना ज्वरातुराः ॥
 मदान्धा इव मातङ्गा गच्छन्ति विषमेष्वपि ॥ ४१ ॥
 प्रपतन्ति भयाच्चापि त्रिर्यन्ते मारयन्ति च ॥
 दिव्ययोगं समास्थाय ज्वरे योऽनुपसर्पति ॥ ४२ ॥
 पुनर्नष्टः पुनः सृष्टः प्रहृष्टः पार्श्वतोऽग्रतः ॥
 भूमावाकाशसंस्थश्च घोरा माया विदृश्यते ॥ ४३ ॥
 एवं क्रूरो वैष्णवस्तु सर्वभूतवशंकरः ॥
 यदा स्पृशति मातङ्गं तदा शय्यां विनाशयेत् ॥ ४४ ॥
 चतुर्थे च महाराज पाकलो गजमाविशेत् ॥
 गृह्णात्पाकलयत्यन्नः(त्रं) स्पृशत्युच्छ्वासपत्यपि ॥ ४४ ॥
 ग्रहीतो त्रियते सद्यो महापातं नयत्यपि ॥
 दर्शयेत्सर्वरूपाणि क्रमेणानुमितो गजः ॥ ४६ ॥
 संस्पृष्टश्छायया त्यक्तश्चिराद्भूपाणि दर्शयेत् ॥
सहसा भूत्वा सद्यः स्वस्थो भवेत्पुनः ॥ ४७ ॥
 तमुन्नासितमित्याहुः पाकलेन मतङ्गजम् ॥
 बृंहते हस्तिरूपाणि हस्तं निष्पिष्य भूतले ॥ ४८ ॥
 ब्रुतं च पथि गच्छन्ति वीक्ष्य(क्ष)माणाः समन्ततः ॥
 प्रस्तब्धकर्णलाङ्गुलाः सर्वतोद्विग्मचेतसः ॥ ४९ ॥
 न च स्थानेषु तिष्ठन्ति निर्वाणं न भवन्ति च ॥
 ज्वरस्तत्रोपसर्गाय चरतीत्यभिलक्षयेत् ॥ ५० ॥
 व.....स कुञ्जरान्हन्ति श्रेष्ठं वाऽपि मतङ्गजम् ॥
 तत्र क्रियां प्रकुर्याच्च शोभार्थं भिषजां वरः ॥ ५१ ॥
 पूजयेद्यज्ञतो रुद्रं विष्णुं सर्वांश्च देवताः ॥
 रात्रौ भूतबलिश्चापि कर्तव्यो मांसशोणितैः ॥ ५२ ॥
 सर्वासु राजशालासु चत्वरिष्ववटेषु च ॥
 नगरात्स महामात्राभिनयेद्वारणान्बहिः ॥ ५३ ॥
 दिशि प्राच्यामुदीच्यां वा स्थानं जनमनोहरम् ॥
 मनोरमतश्चान्देशानपरान्दन्तिनां ततः ॥ ५४ ॥

प्रचार्य वारणाभाजनन्दधमकुपुणाशनान् ॥
 अधिष्ठिता महारात्रैरेकादारेः सुसंहृतैः ॥ ५५ ॥
 सप्ताहमेवं संचार्य जपहोमपरायणैः ॥
 पुरोहितस्तु कुर्वीत शान्तिं पापप्रणाशिनीम् ॥ ५६ ॥
 तर्पयित्वा द्विजानन्नेर्दक्षिणाभिश्च पूजयेत् ॥
 वासयेत्सहवत्सेषु वृषभाधिष्ठितास्तु गाः ॥ ५७ ॥
 संस्रष्ट्वलंकृतं कृत्वा सर्वसंभारसंभृताः ॥
 प्रवेश्या वारणा राजन्हस्त्यारोहैर्विशारदैः ॥ ५८ ॥
 वैद्यैरहतवासोभिः सह व्याहृतिशोभिभिः ॥
 आलानीयास्ततस्तम्भे बन्धेनानेन वारणाः ॥ ५९ ॥
 यथा शतक्रतुः पूर्वं दृश्यते गर्भदारितः ॥
 भूयःस्वात्मा यथा वत्स पुनः प्रविश स्वं गृहम् ॥ ६० ॥
 भरद्वाजो मरुद्भिश्च दृतो भूय उदाहृतः ॥
 तथा पुनः स्वशालायां क्षेमं वा लभ संभृतः ॥ ६१ ॥
 प्रविशंस्तु निरुद्धस्तु स्तम्भे तिष्ठ शरच्छतम् ॥
 अरोगो बलवान्भूयो राज्ञश्च विजयावहः ॥ ६२ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 महाप्रवचने वृद्धोपदेशे उपसर्गनिरूपणं नाम
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 चतुर्मासीषु सर्वासु कथं नीराजयेद्भजान् ॥ १ ॥
 लोहाभिहाराश्वयुजे कथं यज्ञो विधीयते ॥
 को विधिः कोऽत्र नियमः को यज्ञः का च देवता ॥ २ ॥
 प्रब्रूहि पृच्छतस्तन्मे यथावन्मुनिसत्तम ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 इदं गृणु महाराज यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥
 लोहाभिहाराश्वयुजे योजयन्माकप्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

जयाय नृपतेर्पस्माद्यज्ञं यज्ञेन कारयेत् ॥
अयं हि प्रथमो यज्ञो नागानां संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
सोऽयं संवत्सरे साधयो यज्ञे नात्र विधीयते(?) ॥
तदा लोहित्यशिखरे सन्नुहश्चाऽऽयुधति च ॥ ६ ॥ .
तदा नीराजनाकालं वाहकाले प्रयोजयेत् ॥
नीराजना वाऽऽश्वयुजे गजानां संप्रवक्षते ॥ ७ ॥
रोगाणां तु निवृत्त्यर्थं तथा रक्षांसि पन्नगाः ॥
पिशाचा गुह्यकाश्चैव गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ ८ ॥
दानवाश्चैव सर्वेऽपि कौमाराश्चापि ये ग्रहाः ॥
ये घोरा राजयक्षमाणो रुद्ररौद्राश्च देवताः ॥ ९ ॥
उपसर्गाश्च पापाश्च पीडा नक्षत्रजा च या ॥
बलिं वा भोक्तुकामाश्च (*हन्तुकामास्तथा परे ॥ १० ॥
तथा क्रीडितुकामाश्च) घोररूपा महाग्रहाः ॥
देवोपघाता ये चान्ये तत्र शान्तिं व्रजन्ति ते ॥ ११ ॥
एतदर्थं महीपाल गजनीराजना स्मृता ॥
कार्तिकी प्रथमा राजन्द्रितीया फाल्गुनी तथा ॥ १२ ॥
आषाढी तु तृतीया स्यात्तिस्रो नीराजनाः स्मृताः ॥
चातुर्मासी भवेत्कार्या गजानां हितमिच्छता ॥ १३ ॥
तत्र यागं प्रवक्ष्यामि तन्मे शृणु नराधिप ॥
अश्वयुक्श्रवणं चित्राहस्ताश्विन्यः पुनर्वसुः ॥ १४ ॥
एष नक्षत्रयोगस्तु प्रशस्तो गजकर्मसु ॥
तिथिं तृतीयामिच्छन्ति तथा चैवात्र पञ्चमीम् ॥ १५ ॥
..... सप्तमीं चैव तथा चैकादशीमपि ॥
सावित्रं विजयो मैत्रो ध्रुवश्चाभिजितस्तथा ॥ १६ ॥
एते मुहूर्ता पञ्च स्युः कर्मारम्भेषु हस्तिनाम् ॥
अथ पुण्याहघोषेण मुहूर्ता ये प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥
तेषामन्यतमे कुर्याद्विद्वान्यज्ञविधिं शुभम् ॥
यथाहं देवतानां च भूतानां च बलिं हरेत् ॥ १८ ॥
उष्णापिकाश्च लाजाश्च धान्यं दधि घृतं मधु ॥
पापसं मत्स्यकुलमाषलोहितान्नं गुडौदनम् ॥ १९ ॥

सजज्य सर्वमाख्यानां कलशास्तण्डुलान्धुतम् ॥

सुप्रतिष्ठं भृङ्गपीठं मधुमाख्यानुलेपनम् ॥ २० ॥

दीर्घाग्रान्दरितो गर्भान्विमाणां चैव भोजनम् ॥

निर्वं शवं च विधिवद्भोजेदुग्ररमाहरेत् ॥ २१ ॥

अक्षनं तगरोशीरमियकुं चैव योगवित् ॥

कुङ्कुटं च वराहं च द्विसुरं च समाहरेत् ॥ २२ ॥

द्वे सूर्यौ च तथा स्यातां द्वौ स्यातां व्यञ्जनो तथा ॥

द्वे चापि पिटफो(के) स्यातामष्टौ पटलकानि च ॥ २३ ॥

सर्वरत्नौषधीश्चापि धूपनं व्यञ्जनानि च ॥

रक्षाविधानं कुर्वीत गजानां स्वस्तिवाचनम् ॥ २४ ॥

तन्दुलाः स्वस्तिकाः पूता नवाक्षं पायसं मधु ॥

पलाशाश्चापि समिधः शिशुकोदुम्बरास्तथा ॥ २५ ॥

अच्छिन्नाग्राः कुशाश्चैव दीर्घाग्रा हरितास्तथा ॥

गर्भागमे च कर्तव्या शान्तिः संध्याह्वयेऽपि च ॥ २६ ॥

पुरोहितो दक्षिणे च जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥

उत्तराग्निं च जुहुयाद्वैद्यः शुचिरलंकृतः ॥ २७ ॥

अहतक्षौमवसनः शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥

अष्टौ देवाक्षमस्कृत्य गजानां स्वस्तिवाचने ॥ २८ ॥

प्रजापतिं च विष्णुं च सूर्यं च शशीपतिम् ॥

रुद्रं च बलदेवं च वरुणं धमवं तथा ॥ २९ ॥

सेनापतिं नमस्यामि गजानां स्वामिनं प्रभुम् ॥

सर्वजयप्रियं यज्ञं यज्ञभूमिं प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

.....रतो वाऽपि ब्राह्मणानुमते शिवे ॥

प्रागुदकप्रणये(वणे) देशे स्निग्धो.....मिथिना शिवे ॥ ३१ ॥

प्रदक्षिणो.....दके सर्वत्र सुपरिक्रमे ॥

निर्वर्तमानश्छायायां मुहूर्ते पूजिते तथा ॥ ३२ ॥

गोमयेनार्वाक्याथ यज्ञभूमिं निवेशयेत् ॥

तस्या स्यानान्तरं तत्र कुर्वादष्टावरत्नंयः ॥ ३३ ॥

तोरणे प्राङ्मुखे वाऽपि शतपाति च कारयेत् ॥

प्रागुदकप्रवणे देशे शय्याभारं च कारयेत् ॥ ३४ ॥

चतुरस्ते सूपलिप्ते दक्षिणे उन्नते शुभे ॥
 उत्सेधवच्च सुशुक्लमीशात्माग्रापतः शुभम् ॥ ३५ ॥
 सुहृदं व्यापयस्तम्भं चतुरस्रं समाहितं ॥
 उत्सेधेन दशारतिं दशूरन्त्युत्तरे भवेत् ॥ ३६ ॥
 तस्याग्रे क्षौमकं बद्ध्वा शितयासी तथा स्मृता ॥
 गोमयेनोपलिप्ताय पूर्वमेव सदाचितः ॥ ३७ ॥
 हिंसां न जनयेत्तत्र तथा जनजनाविधिः ॥
 नोद्यानदेवोपहतान्नार्धशुष्का दृढात्मनः ॥ ३८ ॥
 अनुगम्य नवान्वृक्षानृजुवृत्तान्शुभस्थितान् ॥
 उत्सेधाद्वादशारत्नीन्कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 चन्दनैश्च यथोक्तैश्च स्नापयेदनुपूर्वम् ॥
 युग्मानि तस्य नागस्य कारयेदहतानि तु ॥ ४० ॥
 हरिद्रापिष्टमादाय कुर्यात्पञ्चाङ्गुलानथ ॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयेत् विचक्षणः ॥ ४१ ॥
 रोचनायाः प्रियङ्गवा च सम्पद्नागं समालभेत् ॥
 भद्रिश्रालंकृतं घृष्टं कुशाभिः समविस्तरेत् ॥
 शोभितं वेज्यन्तीभिर्निबद्धः पञ्चरज्जुभिः ॥ ४२ ॥
 आरोग्याय च नागानां नृपस्य विजयाय च ॥
 मध्ये च स्वस्तिकं कुर्यात्पञ्चशस्तांश्छत्रकुञ्जरान् ॥ ४३ ॥
 अवकीर्णीय जलैश्च यज्ञभूमिं समन्ततः ॥
 कुशोदुम्बरशाखाभिरच्छिद्राग्राभिरेव च ॥ ४४ ॥
 प्रागग्राभिरुदग्राभिर्जातवेदः परिस्तरम् ॥
 सचन्दनाभवान्कुम्भान्पूरयित्वाऽथ वारिणा ॥ ४५ ॥
 स्नापयित्वा यथाभागं यागं समवकल्पयेत् ॥
 सर्वमेव च संयुक्तमनुपूर्वं च निक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 ततो मेत्रे मुहूर्ते च बोधयेज्जातवेदसम् ॥
 काष्ठैः पलाशकैश्चापि संयुक्तोदुम्बरैस्तथा ॥ ४७ ॥
 उपोतिः संजनयेत्तत्र नृपावकं जुहुयात्ततः ॥
 बहीत्वोदकपात्रं च प्रोक्षयेद्धव्यवाहनम् ॥ ४८ ॥

अदिते नमस्तेऽङ्गमते नमस्ते देवसवितुर्नमस्ते ॥

उत्तिष्ठ मे विबुध्वस्व स्वभीतं चरितं मया ॥ ४९ ॥

विबोधयन्त्यस्तरसो बहवस्ताश्च ब्राह्मणाः ॥

यामं च मम पृच्छस्व प्रसन्नो हव्यवाहनः ॥ ५० ॥

श्रु(सु)वेणाऽऽज्यं वृद्धीत्वाऽथ शान्तिर्भवतु हस्तिनाम्, स्वाहा ॥

समिधे स्वाहा, भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहेति ॥ ५१ ॥

इदो बोधय भूतानि ब्राह्मणं वाऽमितीजसम् ॥

सहस्राक्षं भूपतिं च कुबेरं वरुणं यमम् ॥ ५२ ॥

विष्णुं चैव महात्मानं तथा नारदपर्वतो ॥

उदालं काश्यपं कालं मरीचिं भृगुमेव च ॥ ५३ ॥

ऋषिमुख्याभिमिष्यामि सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥

आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ५४ ॥

भवन्त्यरोगाश्च गजाः समृद्धिं तद्धि याजकाः ॥

द्विरादानां प्रयच्छन्तु बलारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ५५ ॥

यक्षा भूतानि गन्धर्वा ओषध्यश्च दिशां गजाः ॥

आदित्या मरुतश्चैव अश्विनौ च तथा ग्रहाः ॥ ५६ ॥

गजानां संप्रयच्छन्तु वर्णारोग्ययशांसि च ॥

ऐरावतं पुष्पदन्तं कुमुदं वामनं तथा ॥ ५७ ॥

पुण्डरीकं नीलवर्णं सार्वभौमं सुतेजसम् ॥

सुप्रतीकं च नागौ द्वौ पर्वमालिनमेव च ॥ ५८ ॥

महागजास्तथैवान्ये ताभ्यमस्मे (?) कृताञ्जलिः ॥

आशिं चास्याऽऽहुतिं चैव भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ५९ ॥

भवन्त्यरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥

प्रयच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च ॥ ६० ॥

अङ्गिरोजमदग्रीं च वसिष्ठं पुलहं क्रतुम् ॥

दीर्घं परिसरं चैव पुलस्त्यं कृपवनं तथा ॥ ६१ ॥

देव्यः सद्यः स्थितास्त्वापस्तथा पर्वतमालिनम् ॥

हिमवत्प्रमुखाश्चापि तथैव कुलपर्वतान् ॥ ६२ ॥

तथैकं सर्वतोऽनन्ताभिमिष्यामि कृताञ्जलिः ॥
 दिशो दश च ये नागाः संघः कामयविहिताः ॥ ६३ ॥
 भूमिधरान्भुजङ्गांश्च तान्भिमिष्ये कृताञ्जलिः ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ६४ ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 प्रयच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ६५ ॥
 सरितश्च नमस्कृत्य चतुरश्रं महोदधीन् ॥
 गङ्गां च यमुनां चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ ६६ ॥
 गोदावरीं भीमरथीं कृष्णां वेणां च निम्नगाम् ॥
 विपाशां च वितस्तां च चन्द्रभागामिलावतीम् ॥ ६७ ॥
 तापीं च मनसस्तापीं कौशिकीं गण्डकीमपि ॥
 कुर्वन्तु स्वस्ति नागानां निर्वाणं च रणे तथा ॥ ६८ ॥
 आपगाः सरितश्च स्युर्देशेषु नगरेषु च ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिस्तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ६९ ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 प्रयच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ७० ॥
 भूमी(मि)धरानभिमतान्महातेजान्महाबलान् ॥
 वन्दे वन्द्यान्महाभागाञ्चुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥ ७१ ॥
 अनन्तं प्रथमं वन्दे सर्वलोकाभिपूजितम् ॥ ७२ ॥
 कर्कोटकं धूमशिखं वामुकिं च महाबलम् ॥
 कालिकं चात्र वन्दित्वा बलमुत्पलमेव च ॥ ७३ ॥
 हरिं च विद्युज्जिह्वं च कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
 उभयं च तथाऽऽदित्यं जिह्वां चोपरि लेढि च ॥ ७४ ॥
 प्रपतन्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 अणुर्नागो महानागः पञ्चशीर्षो महाबलः ॥ ७५ ॥
 नागो मणिग्रहश्चैव ये चापि धरणीधराः ॥ ॥
 कुर्वन्तु स्वस्ति नागानां निर्वाणं ते रणे तथा ॥ ७६ ॥
 अन्तर्भूमौ च ये नागा ये चापि दिशि गोचराः ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ७७ ॥

भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ७८ ॥
 उत्तरेण जपेद्देवः सोऽसौ नान्यमभिकीर्त्य च ॥
 सेनापतिं शक्तिधरं गजानां स्वामिर्न प्रभुषु ॥ ७९ ॥
 वंशीमिय कौञ्जरूपं षण्मुसं द्वादशेक्षणम् ॥
 रक्तमाख्याम्बरधरं घण्टावर्हिणंकुण्डलान् ॥ ८० ॥
 त्र्यम्बकं हृदि शभुजं कार्तिकेयं दुरासदम् ॥
 रक्तप्रतिसरामाख्यः पताकावत्सचन्दनैः ॥ ८१ ॥
 अर्चयेद्गुडसंयावपायसस्वस्तिकादिभिः ॥
 तेषां प्रवर्तयेच्चापि समृद्धे जातवेदसि ॥ ८२ ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तस्य भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥ ८३ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥
 पूर्वदक्षिणतो यां च दक्षिणां च दिशं तथा ॥ ८४ ॥
 तथाच नैऋतीं वन्दे पश्चिमां च विशं तथा ॥
 वायव्यां चोत्तरां चैव तथा पूर्वोऽगाम् ॥ ८५ ॥
 ततोर्ध्वं विदिशं वन्दे अदितिं देवमातरम् ॥
 अथश्च ये दिशश्चैव ताक्षमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ८६ ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥ ८७ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च ॥
 स्वस्तिकापूपसंयावमधुऋणालान्धृतं दधि ॥ ८८ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांस्यभिनवानि च ॥
 धौरेयं च सुरां चैव वावेषा वरवारुणी ॥ ८९ ॥
 गुडमोदनमाख्यं च मत्स्यान्कुलमाष एव च ॥
 सर्वमेतद्गुपन्यस्तं ब्रह्माणाभिप्रतोमिमाम् ॥ ९० ॥
 पुष्टिं दद्युर्ब्रह्माः सर्वे इदं भुञ्जन्वा वदस्व च ॥
 ययच्छस्व च नामानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ९१ ॥

* 'छानान्' इति भवेत् ॥

व्यपोहस्व च पापानि इह राज्यं शतं समाः ॥
 त्वया विसृष्टाः करिणो मनुष्याणां च संगताः ॥ ९२ ॥
 अविसृष्टं त्वया नापि भोक्तुमर्हति कश्चन ॥
 अपूतिर्मांसं सा रक्षमुपधापरिवर्जितम् ॥ ९३ ॥
 अनादृतं हि मनुजैस्त्वममारुह्य कुक्षरम् ॥
 गृहाण च यथावच्चं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९४ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥
 गादायुधं ताम्रचूडं शतपत्रं मनोरमम् ॥ ९५ ॥
 विचित्रपत्रं रक्ताक्षं कुक्कुटं दर्शयामि ते ॥
 कुक्कुटं मे गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९६ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च ॥
 दंष्ट्राधरं चतुष्पादं पृथिव्यामुग्रदर्शनम् ॥ ९७ ॥
 करेणुगात्रं रक्ताक्षं वराहं दर्शयामि ते ॥
 वराहं तु गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९८ ॥
 संप्रयच्छस्व नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥
 प्रभूतवर्णं लाङ्गूलं सर्वाङ्गमुत्समाहितम् ॥ ९९ ॥
 धौतमामलकैः पूतैश्छागं संदर्शयामि ते ॥
 छागमेतं गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रयच्छस्व नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ १०० ॥
 सहस्रमूलावदनतं देवराजविलेपनम् ॥
 प्रवरं सर्वमूलानामुशीरं दर्शयामि ते ॥ १ ॥
 उशीरं मे गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ २ ॥
 संप्रयच्छस्व नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥
 वैराजजां त्विमां भालां सहस्राक्षेण धारिताम् ॥ ३ ॥
 संभूतां पर्वतश्रेष्ठे आहृतां गन्धमौदनात् ॥
 नारायणकृतावासां बलदेवप्रियां शुभाम् ॥ ४ ॥
 गृहाण भालां प्रवरां सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रयच्छस्व नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ १०५ ॥
 इमाममृतेसंभूतां देवतानां मनोहराम् ॥
 प्रीतिसंजननीं देवीं भूतनागनिषेविताम् ॥ ६ ॥

सर्वेषु च प्रवेशेषु क्षेत्रमीराजनासु च ॥
 नागानां च प्रवेशेषु मङ्गल्या चारुणी स्मृता ॥ ७ ॥
 सुरां सुगन्धां सुरतां निशाचरमनोरमाश्च ॥
 पूजितां देवमनुजैः प्रसन्नां दर्शयामि ते ॥ ८ ॥
 वारुणीं मे गृहास्व त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 सम्यच्छस्व नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ९ ॥
 इमे शङ्खे मृदङ्गाश्च कांस्यवाद्यानि यानि च ॥
 वीणा सपाणिपणवो(वा) नार्यः परिषदं गन्ताः ॥ ११० ॥
 आहृता मङ्गलार्थं वै गायन्ते मधुरस्वराः ॥
 इहेकरात्रं दिवसं विजयाय नृपस्य च ॥ ११ ॥
 विविधानि च रूपाणि सम्यग्बद्ध्वा हुताशनैः ॥
 कृ(क्री)यमाने(णे) निमित्तज्ञो लक्षयित्वा विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 कृ(क्री)यमाणं क्षयं याति योऽग्निश्चिष्टचिटायते ॥
 छिद्रार्थं पुरुषश्चापि वस्त्रगन्धस्तथैव च ॥ १३ ॥
 अनेकवर्णो भवति अभ्रकाकृतिसंस्थितः ॥
 होतृदाही च यो वह्निर्द्विजानां क्षयमादिशेत् ॥ १४ ॥
 (*कूजमानस्फुलिङ्गाद्योऽक्षयं राज्ये विरूपवान् ॥
 धूमवान्न(न)श्मवान्नाथ चर्मगन्धसमश्च यः ॥ ११५ ॥
 गोमुखाकृतिसंस्थानो गवां स क्षयमादिशेत् ॥)
 अव्यक्तवर्णो दुर्गन्धिर्विप्रकीर्णशिखोऽनलः ॥ १६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयेद्राष्ट्रं साम्राज्यं सपुरोहितम् ॥
 राज्ञीमरणमेवापि वसागन्धसमोऽनलः ॥ १७ ॥
 हीनस्वनश्च दीप्ताग्निः कुणपस्येव दहते ॥
 संबन्धस्याच्छिन्नशिखो हतमाख्याति पार्थिवम् ॥ १८ ॥
 इयामः पापकृतिश्चापि वापसप्रतिनिश्चयः ॥
 राज्ञः कोशविनाशाय युवराजवधाय च ॥ १९ ॥
 एतद्धि कुरुते वह्निरविधूमाकृतिश्चयः ॥
 करे चोरसि दाही च होतृदाही च यद्भवेत् ॥ १२० ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. प्रदेशेषु । २ क. होतृदाहे ।

तत्रार्थद्वानि जानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 करीषधूमसंकाश इन्द्रायुधसमुद्युतिः ॥ २१ ॥
 हस्तिनरं संक्षयं क्षिप्रं तद्विधौ वक्त्रादिशेत् ॥
 कवयः कपिसंस्थानमथ चरुसमन्धिकः ॥ २२ ॥
 भयनाशं तदाऽऽरुपाति हूपमानो हुताशनः ॥
 हरिद्वारिद्रवर्णाभो वेपमानो यदाऽनलः ॥ २३ ॥
 निगडाकृतिसंस्थानस्तत्र शङ्कानिलाकृतिः ॥
 पाशाकृतिनिभश्चापि राज्ञो निधनमादिशेत् ॥ २४ ॥
 विच्छिन्नद्रवसूर्याणामाकृतारुदितस्वरः ॥
 वामनो यस्य गन्धौघधूमः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥
 मत्स्पशोणितगन्धस्तु तुंत्यौ(?) मज्जश्च यो भवेत् ॥
 राज्ञस्तत्र वधं दद्याच्छास्त्रप्रोक्तैरिषैर्भिषक् ॥ २६ ॥
 अश्रुभान्पेवमादीनि निमित्तानि च भूपते ॥
 प्रासादादिभिरुच्चाभिः स्त्रीपदकलशाकृतिः ॥ २७ ॥
 प्रदक्षिणावर्तशिखोऽससरन्नोदधिस्वनः ॥
 शङ्खप्रभवमेघानां मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २८ ॥
 सुवर्णरजतप्ररूपक्षीरपायसगन्धवान् ॥
 शस्त्राणां कवचानां च ध्वजानां च महीपते ॥ २९ ॥
 भास्वते तेजसाऽत्यर्थं संग्रामे जपमादिशेत् ॥
 प्रहृष्टमनसश्चैव शृङ्गाम्बरधरानपि ॥ ३० ॥
 ईरयेयुः शुभान्मार्वास्तज्ज्ञेयं जपलक्षणम् ॥
 यदा त्वश्वभोऽप्रसन्नोऽद्वयवाहनम् ॥ ३१ ॥
 महाभयं विजानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 सृजन्मूत्रपुरीषो वै निद्राम(?)न्दुर्यना गजः ॥ ३२ ॥
 व्याधितात्तेन भूयश्च निर्दिशेच्छास्त्रकोविदः ॥
 अस्तंभान्तमना यस्तु निर्गच्छेत्तत्र वारणः ॥ ३३ ॥
 योत्रासिद्धिं विजानीयाभूपतेर्जयलक्षणम् ॥
 प्रकृतिः पार्श्वतो वा मतकुजः ॥ ३४ ॥

१ क. 'भूपसं' । २ क. 'कृतीरु' । ३ क. तुंत्यौ । ४ क. यात्रास्थितं ।
 क. पृष्ठतः प्रकृतिर्यश्च पार्श्वतो ।

नवोदकाभिर्वृष्टाः पृथिव्या गन्धवद्भवेत् ॥
 (*हृपस्य विजयं विद्याच्छीघ्रोत्थानो विधूमतः ॥ १३५ ॥
 अनिर्गते राजेनाग रणाद्यदि. ॥
 पशुर्मनुष्यो वत्सो वा चापि वा पुरुषर्षभः ॥ ३६ ॥
 विद्याद्भजानां स भयं सारोहपरिकर्मणाम् ॥
 पुरोहितविनाशाय तं निर्मित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ३७ ॥
 शान्त्यर्थं तस्य पापस्य विधिमन्यं समाचरेत् ॥
 ऐरोवतं समारुह्य यथेन्द्रेण पुराजितः ॥ ३८ ॥
 जयसां पार्थिवान्शत्रूंस्त्वामारुह्य यथा रणे ॥
 यदि दक्षिणगन्धस्य शस्तं चक्रमणं भवेत् ॥ ३९ ॥
 नागराजस्य नृपतेर्भूलभं तत्र निर्दिशेत् ॥
 शत्रुहानिं विजानीयाद्वामक्रान्ते विपर्ययः ॥ १४० ॥
 छत्रध्वजपताकानामुल्कानां दर्शनं तथा ॥
 भेदेन कलशानां च सत्पोत्राणां च छेदने ॥ ४१ ॥
 धात्रीघातो विजानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 तोरणाद्वारमाप्नोति यदि नागो निवर्तते ॥ ४२ ॥
 क्रोधाभिभूतः स गजो विनश्यति न संशयः ॥
 श्रद्धया तु हविःशेषे पिण्डे भुक्ते यदा गजः ॥ ४३ ॥
 महामुभिक्षं जानीयादुर्भिक्षं छर्दनाद्भवेत् ॥
 महद्भयं तत्र भवेत्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ ४४ ॥
 सैमः स्निग्धोऽनुनादी च गम्भीरः पण्डितस्तथा ॥
 वारणाय यदा शब्दस्तद्भवेज्जयलक्षणम् ॥ १४५ ॥
 भिक्षोऽल्पशब्दो हृक्षश्च भेरीजर्जरनिस्वनः ॥
 वादित्राणां यदा शब्दस्तदा न जयकल्पते(?) ॥ ४६ ॥
 विस्वरं रचते भूमिः कम्पते स्फटते तथा ॥
 नीहाज्यमाने नागेन्द्रे भर्तारं त्वन्यमिच्छति ॥ ४७ ॥
 निमित्तान्येवमादीनि श्रुमान्येव निवेदयेत् ॥
 एतेष्वपि च कर्तव्यं शान्तिकर्म निवेशयेत् ॥ ४८ ॥

* धनुर्द्वयान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

आयुर्वेदस्विहाध्याये वारणानां रमाप्यते ॥
 चतुर्थे चोत्तरं स्थानं परिचायाभिसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥
 यस्त्विष्टं निखिलं वैद्यः शास्त्रं वेत्ति सप्तग्रहम् ॥
 यथावत्सपरीवारं प्रापणे न स मुह्यति ॥ १९० ॥
 तस्य राज्ञो गजा नित्यं हस्ते देवाः जिगीषुणा ॥
 स च योग्यः क्रियां कर्तुं वारणानां भिषग्वरः ॥ ५१ ॥

शुभविधिमनुसृत्य यश्चिकित्सां
 निपुणमतिनियतं करोति वैद्यः ॥

स भवति सततं ऋषेण पूज्यः
 कृतमति(?) विबुधः समीक्ष्य नागान् ॥ ५२ ॥

इति राजकुलप्रदिशं चिकित्सा-
 मृषिऋषभः स चकार पालकाप्यः ॥

तनुरुहचरणाय पृच्छते मां
 सुरपतितोयधनेश्वरोपमाय ॥ १५३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धोपदेशे
 उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने षट्त्रिंशो
 गजशान्त्यध्यायः ॥ ३६ ॥

परिसमाप्तेयं पालकाप्यविरचिता हस्त्यायुर्वेदसंहिता ।

